

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1956.

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

SŐTÉR ISTVÁN: Jókai és a Rab Ráby

TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty és a Zalán futása

VITA
ADATOK ÉS ADALÉKOK
SZEMLE

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felolvasó szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Sőtér István Kossuth-díjas egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Tóth Dezső az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Lengyel Dénes a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet docense, K. Deme László gimnáziumi tanár (Sztálinváros), Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, Komlós Tibor egyetemi tanársegéd, Jenei Ferenc múzeumigazgató (Tata), Oltványi Ambrus az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét), Bohus Magda középiskolai tanár, Szabó György az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Nemeskürty István egyetemi lektor, Koczogh Ákos egyetemi docens (Debrecen), Fodor Ilona a Rádió munkatársa, Lakits Pál középiskolai tanár, Almási Miklós aspiráns, Köpeczi Béla a Könyvkiadói Főigazgatóság h. vezetője, Sziklay László pedagógiai főiskolai tanár (Szeged), az irodalomtudomány kandidátusa.

A következő számok tartalmából: Benedek Marcell: Naplómát olvasom, Gáldi László: A szabadságharc korának verstana, Hernády Ferenc: Petőfi három ismeretlen verse és a Kuruttyó egy változata, Károly Sándor: Régi szövegek közlésmódja, Németh G. Béla: A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez, Péczely László: A versforma tanulságai a Kuruttyó két változatával kapcsolatban, Péter László: József Attila Makón, Zólkiewski, Stefan: Adam Mickiewicz. *Vita.* Erdődi József: Horger Antal arcképehez, Földessy Gyula: Hozzászólás Nagy János megjegyzéséhez Ady versmondataival kapcsolatban, Komlós Aladár: Reviczky körül, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése Hatvany Lajos: Így élt Petőfi c. könyvében, Nagy János: Megjegyzések Grétsy László: Ady versmondatai c. tanulmányához, Orosz László: Magyar irodalmi olvasókönyv. *Adatok és adalékok:* Bisztray Gyula: A pályakezdő Vajda János, Dobai János: Eötvös József három levele Székely Bertalanhoz, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat, Jánosy István: Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz, Kovács Győző: Anyos és Ady »piros szekere«, Kunszery Gyula: A Himfiv-vers nyomában, Lengyel Géza: Ady a műhelyben, Rákos Péter: Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához, V. Windisch Éva: Közlöny (1848–1849), Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban. *Szemle:* Bán Imre: Rimay János összes művei, Benedek Marcell: Sós Endre: Cervantes, Béládi Miklós: Kolozsvári-Grandpierre Emil: Tegnap, Fenyő István: Kisfaludy Károly válogatott művei, Görgey Gábor: Remenyik Zsigmond: Büntudat, Heller Ágnes: Csernisevskij: Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakából, Kovalovszky Miklós: Ady Endre összes prózai művei II., Lengyel Dénes: Gorkij: Az ifjúsági és gyermekirodalomról, Madarász László: Szabó Pál: A nagy temető, Nagy Miklós: Jókai Mór válogatott elbeszélései I–III., Nemeskürty István: Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek, Süpek Ottó: Daudet: Tarasconi Tartarin, Süpek Ottó: Mihályi Gábor: Molière, Szalai Sándor: Szabó Pál önéletrajzi regényéről.

Szerkesztőség: Budapest, XI. Ménesi út 11–13.

Technikai szerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

JÓKAI ÉS A RAB RÁBY

Jókai-életrajzában Mikszáth meghatottan és sajnálkozóan ír a Rab Rábyról, melyet a remekmű egy ritka — és féligmeddig elmulasztott alkalmának tekint a nagy író életében: »Maga se tudta talán, hogy milyen közel volt itt ahhoz, hogy megírja hazája összes ezeréves küzdelmeit egy történetben és századokra kiható remekművet alkosson, amit a Biblia mellett kellene tartani minden magyarnak«. Mikszáth észrevette, hogy Ráby Mátyás története az új és a régi harcának hasonlíthatatlanul drámai ábrázolását kínálta Jókainak (»Roppant szerencsés leleménnyel van beállítva a liberalismus harca a konzervativizmus ellen, mely minden időben egy volt, csak különböző alakot cserélt ezer éven át«), — és Jókai életművében, valóban mindig is az ilyenfajta témák hozták magukkal az igazi pátoszt, a fenséget és a hősi erőt, — mindig is az újjal már terhes régi világ vajadásai képezték a drámát és a cselekményt — Jókai legjelentősebb alkotásainak mozgatói mindig is azok a konfliktusok voltak, melyekben az új eszmék hordozói, eszményített megtestesítői csaptak össze egy pusztulásra már megérett világ erőivel.

Csaknem így van ez a Rab Rábyban is, melynek hőse ama Jókai-hősök rokonaként lép elénk, akik a 70-es évek elejéig a nagy tettek, a nagy áldozatok dicsfényével övezetten, a haladás, a nemzeti felemelkedés bajnokaiként képviselték az író hitét, bizakodását, melyet egy szabad, boldog, emberséges jövőbe vetett. Ráby Mátyás azonban különbözik is Kárpáthy Zoltántól, a Baradlay-fivérektől, Berend Ivántól vagy Jenőy Kálmántól; ő is hős, de kevéssé eszményített. Jellemének többrétűségével, — hibáival, tévedéseivel, ő Timár Mihályra, erre a legkevésbé eszményített Jókai-hősré is emlékeztet.

A Rab Rábyban ennek ellenére nem találhatjuk meg azt az összhangot, mely pl. Az aranyemberben is megvalósul. De még a romantikának és a genre-realizmusnak azt a sajátos párosodását sem, mely a Nábob varázsát megadja. A Rab Rábyban egy remekmű lehetőségei villannak fel minduntalan, — de a felvillanások szomszédságában olyan hibák is, melyeket nem lehet csupán a megmunkálás hiányosságával, a művészi ihlet kihagyásával magyaráznunk. Mikszáth már fölfigyelt a Rab Ráby mellékselekményére, mely »Megrontja a gondolatot, tönkreteszi a hatást és ellenkező hangulatot kelt«. Szerinte »Érdemes volna átdolgozni a Rab Rábyt (ha egyszer arra méltó író vállalkoznék), illetve elválasztani a hozzá nem illő részekről, hogy a regények között is legyen olyan, melyet a nemzeti érzések átfonnak glóriával, mint aminő a 'Bánk bán' a színművek, a 'Rákóczi-induló' a zeneművek és a 'Szózat' a költemények között.«

Mindaz, ami e regényben »megrontja a hangulatot«, illetve »ellenkező hatást kelt«, Jókai világnézeti alakulásának új fordulataira hívja fel figyelmünket. A Mikszáth javasolta »átdolgozás« aligha vihető keresztül, mivel az oda nem illő részek »leválasztása« után a regényből a voltaképpen »nyersanyag« maradna csak meg, vagyis Ráby Mátyás emlékiratainak párlata, melyet Jókai egyrészt rendkívül tisztán és egyszerűen rendezett el, — másrészt a maga realista, illetve anekdotai leleményének valóban szerencsés ötleteivel tödött meg, egészített ki.

E kiegészítések engedelmesen simulnak az emlékiratok anyagához, ugyanakkor azonban a történet mellékselekményének betyár-romantikás különossége és valószínűtlensége, mely Mikszáthot a Hartens-címer exotikus oroszánjának mókusaira emlékezteti: egészében megzavaró, sőt csüggesztő.

Mégis a Rab Rábyban olyan kezdeményezések rejlenek, melyek felemás voltukban sem vesztenek jelentőségükből. A Rab Ráby oly módon kísérli meg a hűbériség és a polgári forradalmi eszmék szembeállítását, ahogyan Jókai azt korábban még sohasem tette. Mi több, a regény a Habsburg gyarmatosítás és a nemzeti ellenszegülés egy sajátos, bonyolult konfliktusát is be kívánja mutatni. Annak magyarázatát, hogy a regény mégis a remekmű elmulasztott alkalmaként hat: Jókai világnézeti válságában kell keresnünk.

1.

Jókai útja 1875 után

Jókai politikai, világnézeti válsága, a 70-es évek második felében a Deák-párt és a Tisza-párt 75-ös fúziója után következik be. Eza fúzió a dualizmus belpolitikai megszilárdulását hozta el Magyarországon, és éppen ezért azoknak az elveknek feladását is Jókai számára, melyekért ő még a kiegyezés utáni években kiállt.

Azokban az időkben Jókai még úgy tekintette a kiegyezést, mint a további engedmények felé tárt kaput, melyen 48 vívmányainak eredeti formájához lehet visszajutni. Ez az álláspont sokkalta engedékenyebb volt ugyan a Luzitán dal Vajda Jánosának álláspontjánál, de lényegében mégiscsak ellenzéki magatartást fejezett ki.

Az 1875-ös fúzió után Jókai cikkei és beszédei Tisza Kálmán politikájának védelmét, igazolását szolgálják, — ugyanakkor azonban regényei sok kérdésben ellentmondanak a cikkekben kifejtett nézeteknek. Hogy egyebet ne említsünk: a cikkek fenntartás nélkül támogatják az Andrássy—Tisza-féle oroszellenes politikát, viszont a Szabadság a hó alatt olyan oroszbarátságról tesz helyenként tanúságot, mely nem csupán a demokratikus mozgalmakra, de a cár személyére is kiterjed. A Tisza-féle belpolitika védelme a dszentri »történelmi« szerepének igazolását is jelenti. Ugyanakkor azonban a Rab Ráby helyenként mintha az 1862-es Vajda-röpiratok köznemesség-bírálatát folytatná, a nemesi vármegyének, a táblabírói »szekta-paradicsomnak« ostromozásában. Ezt a regényt úgy is tekinthetjük, mint annak a dszentri-bíráló irodalomnak nyitányát, mely a 80-as évektől kezdve Csiky Gergelynél, Tolnai Lajosnál, Iványi Ödönnél, majd Mikszáthnál is, más-másféle hangerővel és indulattal nyilatkozik meg. Persze, a Tárhalmy-típusú megyei nemesség eszményítésében Jókai annak a Mikszáthnak is példával szolgál, aki egyideig a »nemzetes uraimék« regenerálódásának, a tekintetes vármegye félisteni alispánjainak, a reformkori erények feltámadásának illúzióit táplálja.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy Jókai politikai cikkei, beszédei nem lehet egyértelmű tanúbizonyságokként fogadnunk —, de arra is, hogy a regényekben kifejtett álláspontok mellett vegyük figyelembe a közéletben képviselte nézeteket is. A Jókairól alkotott kép így bonyolultabbá válik, de jellemzőbbé is azokra a belső harcokra, vívódásokra, melyek annyira elszaporodnak pályájának hanyatló, 1875 utáni szakaszán. E hanyatlás jelenségei közt sajátos értelmet nyernek az olyan felfelé fordítások, aminek a Rab Rábyban és A kiskirályokban láthatunk.

Jókai a fúziót elsősorban gazdasági okokkal indokolja (Beszéde a szentesi és hódmezővásárhelyi választókhoz, Hon, 1875. június 16): az ipar pangásával, hanyatlásával, három év rossz termésével, a vasutak csekély jövedelmezőségével, a közigazgatás költségességével stb. A maga mosolytkeltő, naiv módján, még a »mameluk-gúnynev ellen is tiltakozik, s ellenzékiből kormánypártivá vedletten most már »Egyiptom leghívebb és legvitézesebb harco-

saiként» emlegeti a »kelet praetoriánusait«, mivel »dacára furcsán hangzó nevüknek, tetteik alkotják ezen ország legfényesebb korszakát« (uo.). Publicisztikai tevékenysége a fúzió után elsősorban a gazdasági kiegyezés kérdései köré csoportosul; ha a kiegyezés után a had- és a pénzügy közös volta ellen tiltakozott, — úgy most a gazdasági kiegyezés kérdésében képviseli még egyideig azt az álláspontot, mely valamikori ellenzékiiségének adott tartalmat: keresi a módját, hogyan válhatnék függetlenné Magyarország pénzügye Bécs »egyedárus piacától«. A gazdasági kiegyezés kérdésében Jókai a Tisza Kálmán-féle politikát támogatja, népszerűsíti vezércikkeiben és beszédeiben, s ettől a politikától sohasem tér el. Mégis, regényei, s helyenkénti nyilatkozatai nyomán észre kell vennünk, hogy Jókai érezte helyzetének felemás voltát, titkon szenvedett is miatta, mindinkább fokozódó elszigeteltségében tanácstalanul tekintett körül, s megpróbált feleleveníteni valamit abból az egykor valódi pátoszból, mellyel 1848—49 eszméit szolgálni képes volt. A dezillúzió, melyet oly nyíltan megszólaltatott Arany László vagy Reviczky Gyula: ott lappangott Jókai szívében is, de ő igyekezett azt elnyomni magában. A Tisza Kálmán-féle programot híven szolgáló publicista mögött meg kell tehát látnunk a helyét nem lelő, a helyét kissé tévován kereső íróf, aki az egykori, nagy témákhoz, a forradalommal és szabadságharccal eljegyzettekhez, vagy nem tud már nyúlni, vagy nem úgy, mint valamikor. A fúzió utáni közéleti írások egy szolidáris, készséges kormánypárti Jókait mutatnak, — a regények azonban egy útját vettettet.

Vannak e publicisztikának is komorabb lapjai, — de ne higgyük, hogy a Tisza-féle politika miatt. Jókai nem tart azokkal, akik pártbomlást idéznek elő a szabadelvűeknek; ő az exodusok közepett szilárdan áll, holott regényírói művészetét fenyegeti bomlás.

A kiegyezés alkalmával Ausztriával megkötött kereskedelmi és vámszövetséget a Tisza-kormány 1875 november 28-ikán felmondja, mivel a közeledő választásokon az ellenzékkel szemben bizonyos eredményeket kívánna felmutatni. Történetírásunk figyelmeztet, hogy Tisza e lépése kortesfogás volt, s a két éven át húzódó kiegyezési tárgyalások alatt mindinkább engedett követeléseiből, s végül is olyan megoldást fogadott el, mely az országot még inkább kiszolgáltatotta az osztrák tőkének (Pach Zsigmond Pál — Hanák Péter: Magyarország története az abszolútizmus és a dualizmus korában. 1849—1918. Egyetemi jegyzet 2. füzet, 124—125. 1.). Közvetlenül a Rab Ráby megírása előtt Jókai részt vesz a gazdasági kiegyezés kormánypárti hírlap-csatáiban, vagyis, a regény létrejöttét megelőzően, alkalma nyílik kiállnia amaz elvek egyikéért (az ország pénzügyi, gazdasági függetlenségéért), melyért 67 után is annyi ellenzéki indulattal küzdött. Jókai azonban Tiszával együtt vonul vissza ebben a fontos kérdésben, illetve mentegeti, »fedezí» pártvezére meghátrálását. Jókai még azokkal a képviselőkkel sem azonosítja magát, akik Tisza tárgyalásainak eredménytelensége miatt előbb 1876-ben, majd pedig 1878-ban a kormánypártból kilépnek.

A gazdasági kiegyezéssel Tisza eredetileg három kérdésben szeretett volna eredményt elérni: a fogyasztási adók beszedési módjának megváltoztatásában, az önálló vámterület, és —az önálló jegybank megteremtésében. Jókai különösen az utóbbi célért szállt síkra, és a pártélet hullámai is e körül csaptak legmagasabbra.

A tárgyalások 1876 január 2-án kezdődtek; Jókai nem sokkal később, az első nehézségek hatására írja meg *Borotvaélen táncolunk* című cikkét (Hon, 1876, február 10—11.), melyben még »területi különválást» s »egymásra nem tekintő önálló törvényhozási» rendelkezéseket emleget, a meg nem egyezés esetére. Az energikus hangsúly azonban letompul a későbbiekben, amikor Tisza mindinkább az engedékenységre hajlik. A kiegyezési tárgyalások első menetének eredménytelensége miatt Tisza 1876 április 19-én felajánlja lemondását; a tárgyalások során Lasser osztrák belügyminiszter a dualizmus és a magyar követelések ellen nyilatkozik, ami a sajtóban vihart kavart föl. Jókai a miniszterelnök lemondása után írott cikkében (Igazmondó, április 30.) még keserű hangon veti szemére Ausztriának, hogy csak akkor igazságos Magyarországgal szemben, »ha arra egy nagy veszély közeledte kényszeríti«. Ez az »ellenzékinék« tetsző hang a kormány párt akkori tónusába illeszkedik bele, s nem Jókai tulaj-

don indulatát jelzi. Május 16-án, miután több Tisza-párti képviselő kilépett a szabadelvű pártból, mivel nem értettek egyet a »májusi stipulációkkal« (a május 2-án megtartott koronatanács eredményével, a vám- és kereskedelmi szövetségre, valamint a fogyasztási adók kérdésére vonatkozóan): Jókai egyik Hon-beli cikkében, az ugyancsak disszidens Csernátonyval szemben, önérzetesen vallja magát Tisza rendületlen hívének. »Tisztelt barátom — írja — már 1873-ban sürgette a pártok közötti fúziót. Én akkor ellene voltam. Most tisztelt barátom elhagyja a Tisza-kormányt, amit létrehozni segített, én pedig végig vele maradok, aki a kormányra törekvést még akkor korainak találtam«. Egy nappal későbbi cikkében (uo.) meg éppen »az ország legszabadelvűbb, legnemzetibb, legbecsületesebb« kormányának vallja Tiszáét. Természetesen, ezeket az odaadó kijelentéseket nem holmi opportunizmus szüli: Jókai teljes jóhiszeműséggel vállalja a kormánypárti »szilárdságot«, mivel úgy véli, Tisza meg akarja és meg is tudja valósítani az önálló magyar jegybankot, melynek szükségét Jókai már a kiegyezés óta hirdeti. Hisz cikkein kívül egyebek közt a Fekete gyémántoknak a »nemzeti kapitalizmust« sürgető célzata, a bécsi pénzpiactól való függés számos felpanaszolósa stb. is az önálló magyar jegybank mellett érvel. Említett, május 16-i cikkében valóságos pátosszal jelenti be, hogy Tisza Kálmán maga sem szavazna olyan törvényjavaslatra, mely az önálló jegybankot, s az ország kereskedelmének, iparának versenyképességét nem biztosítaná.

A fogyasztási adók és a vámterület kérdésében létrejött megegyezés, mely maga is Tisza meghátrálásáról tanúskodik, május 2-á után csak a jegybank-kérdést hagyja még nyitva. De június 3-án, választóihoz intézett *nyílt levelében* (Hon) Jókai már rendkívül óvatosan nyilatkozik e kérdésről, s ő, aki eddig őszinte buzgósággal sürgette a magyar nemzeti bank létrehozását, nem pedig kortesfogásként, mint Tisza: most maga is türelemre, megfontoltságra int. A merész álmoktól vissza sohasem riadó Jókai ajkáról vajmi idegenszerűen hangzanak most az ábrándtalan józanság érvei, intései, a valutaügy rendezetlensége miatti halasztás mentségei. »Új pénzügyi kurucháborúnak« látja már a mozgalmat, melynek maga is annyi erővel fűtt valamikor riadót. A tetszetős szónoki fordulat kedvéért még az ál-okoskodástól sem riad vissza: »Csodálatos nemzet vagyunk! Mikor kilenc év előtt Magyarország megosztotta Ausztria adósságait, tehát a terheit, akkor e közös ügy létrehozóit kivilágítással, virágkoszorúkkal fogadta az egész ország, most pedig midőn arról van szó, hogy Ausztria megossza velünk a pénzt, tehát a hasznát, most ennek a közös ügynek a létrehozóit sárral dobálja meg« (uo.). Mintha bizony a pénzügyek közösségében Magyarország nem a rövidebb részt húzná!

Jókai most már megteszi azt, amit nem tett meg 67 után: elfogadja, sőt védelmezi a kiegyezés gazdasági következményeit. Az önálló vámterületet sem tekinti már »minden bajainkat megorvosló intézkedésnek«, s a hazai érdekek mellett lojálisan veszi tekintetbe a monarchia érdekeit is: »nem egy gazdag és egy szegény állam, de két egyformán sújtott ország áll egymással egyezkedésben«. És a rossz ügyért vívott harcában Jókai még a maga tiszta, becsületes múltját is összekeveri Tisza Kálmán és pártja kétes előéletével: az önkényuralom idején tanúsított patriotizmusának hitelét dobja serpenyőbe a szabadelvű párt megalkuvó politikájának védelmében: »... mi kik keserű évtizedeken keresztül küzdöttünk nemzetünk szabadságáért a vaskezü ellenfél ellen, — mi, kik láttuk hazánkat már egyszer darabokra törni, s aztán véres verítéssel hordtuk a követ kő után össze, hogy omladványainkat újra felépítsük, mi, kik akkor, mikor baj volt, nem futottunk ki külföldre, hanem itt maradtunk a vész közepett, s osztoztunk mind abban a szenvedésben, ami a nemzetet érte...«. Mindezek javarészt Jókai joggal mondhatta el magáról, — de ugyancsak könnyelmű nagylelkűség volt ez emlékekből Tisza Kálmánokra is visszfényt vettetnie.

A külföldre »futottakról« tett említés ugyan nem Kossuthra, hanem Csernátonyékra vonatkozott, — de Tisza Kálmán politikájának mentegése érdekében Jókai a Kossuthtal való polémia elől sem tért ki. Annak idején, 1868-ban még azonosította magát Kossuth »el nem fogadási levelével«, melyben ez a kiegyezést oly keserűen bírálta. De amikor Kossuth

1877. január 5-én ceglédi választóihoz intézett levelében (Kossuth Lajos iratai, Bp. 1902. 9. kötet, 128—29. l.) a bank-kérdésben az egyedül helyes álláspontot fejtette ki, Jókai meglehetősen prókátoros érveléssel szállt vele szembe. Kossuth joggal kérdi: »Miként lehetett arról álmodni, hogy a külön két gazdasági egész hitelszükségletei ugyanazon egy bank útján elláthatók? mikor már magában az egy bank eszméjében kikerülhetetlenül benne fekszik az a fatális kényszerűség, hogy a mit az egyik fél kap, az a másik fél szükségleteinek fedezésétől vonatik el.« *Kossuth levele után* című cikkében (Hon, 1877. január 14.) Jókai arra hivatkozik hogy a Hont bíráló Kossuthtal szemben, hogy az ő lapja »elejétől fogva sürgette a magyar önálló bank föllállítását«, — ami nem egészen korrekt érvelés, mivel Kossuth épp a döntő időpontban történt meghátrálás, nem pedig a korábbi, kétségtelen sürgetés miatt elégedetlen. Jókai cikkének háttérében már ott rejtezik az orosz politikától való félelem — melynek jelentőségére a későbbiekben térünk ki — s az a téveszme, hogy akár gazdasági engedmények árán is, de óvni kell a monarchia »egységét«. Ez a vélekedés készteti őt arra az aulikus emfázisra is, melyet épp őhozzá oly méltatlannak érzünk: »Nekünk idebenn a monarchia határain belül nem barátunk se a dalmát helytartó, se a bécsi klubvezérek, se a cseh pártfőnök, se az omladina elnökei: csupán Ferenc József«. Ugyanez a monarchikus lelkiület bírja tiltakozásra Kossuth utalásai ellen is, melyeket ez a solferinói és sadowai vereségekre, s bennük a magyar katonák »fehér kendőinek« szerepére tesz. Polémiájának merőben szónoki és szemfényvesztő módszerére jellemző az is, ahogyan Kossuth hasonlatait kifogásolja, — így pl. a kígyóról (Kossuth ugyanis »gyepű alá kergetett« kígyókhoz hasonlítja a Magyarország és Ausztria közt elintézetlen maradó kérdéseket) kijelenti, hogy »a szegény kerti kígyó, aki az emberek közelében a gyepű alatt lakik, a legjobb barátja a kertésznek: az pusztítja az éjjeli lepkéket, bogarakat és egereket. Nem tudom, miért haragszik rá?« . . .

Általában elmondhatjuk, hogy Jókainak a fúzió utáni magatartása sok tekintetben ellentétes az 1875 előttivel. Hasonló ellentétet — bár sokkal kiélezettebb viszonyok között — láthattunk 1849-es, debreceni, — és 1848-as magatartása között is.

Helyesen figyelte meg némelyik kutató, hogy élete fordulatainál, válságos helyzeteiben Petőfihez folyamodik Jókai, s az egykori barát emlékéniel keresi a tettek elvesztett mértékét. Petőfi emléke néha arra is rádöbbsenti, amiben a 67 utáni Magyarország megtagadja 1848—49-et. Néha viszont, gyermeteg szofizmával, e megtagadás igazolását keresi nála, — mint pl. az 1892-es Havas-féle Petőfi-kiadás hírhedt előszavában, ahol Petőfit a Ferenc József-i Magyarországgal igyekszik összebékíteni. Valamikor azonban a Politikai divatok Petőfi-ábrázolása az önkényuralmi korszak közönyével, kapitulációs hangulatával szemben állított vádat, — az 1865-ös, *Oh Petőfi, ha most élnél!* című költemény pedig ugyancsak azt a világot mutatta meg, mely a forradalom költőjével mit sem tud kezdeni:

A te lángod kihűlt helye

Nem tűzhely már, — csupán oltár:

—Tisztelik de nem főznek rajt'.

De jól jártál, hogy meghaltál!

1873-ban nem kevésbé keserűen sóhajt föl: »Petőfi annak a kornak a szülötte volt, mely mint fényes *emlék* élni fog örökké, mint fényes *remény* soha többé«. A korviszonyokat általában lojálisan elfogadó és helyeslő Jókai — Petőfire emlékezve áruja el néha-néha rejtett ellenzését, csalódását. Még 1876-ban is, Petőfi forradalmi verseire célozva kérdi: »Lehetett-e ezt a lángot újra visszalohasztani a házi tűzhelyet magasztaló tűzzé?« Jókai szemében tehát Petőfi *érintetlenül* őriz valami nagyot és tisztát, amit az ő kora, — ez a kijózanult és megalkudott kor, melynek »benőtt a fejlágya« — immár megtagadott. Kérdés azonban, hogy Jókai mennyire, hogyan érzi át az ellentétet Petőfi — és a 70-es évek Magyarországa között? Mind több jel mutat arra is, hogy ezt az ellentétet jóhiszeműn, vagy tudatosan, —

félremagyarázza. 1877-ben (elnöki megnyitóbeszéd a Petőfi-társaság első közgyűlésén, január 1) az 1865-ös költeményben feldobott képet és gondolatot már úgy módosítja, hogy Petőfi azért idegen a kortól, mivel mindaz, amiért ő forradalmi módon küzdött, — békésen amúgyis megvalósult: »Lángészti, minő Petőfi volt, adhat még valaha az ég e nemzetnek; de azt a korszakot, amelynek ő csillaga volt, nem idézheti többé elő. Nappal van. A népszabadság, a nemzeti lét, amikért ő rajongott, valóvá lettek.« És amikor ugyancsak 1877-ben Petőfit »ébreszti« Jókai (*Petőfi ébresztő* című költeményében), a nemzetközi helyzet fenyegető jelenségei láttán, az »orosz veszélytől« rettegően fordul Segesvár halottjához.

Hasztalan keressük tehát Jókainál az ellenzékiségnek, a korviszonyokkal való elégedetlenségnek, a lázadásnak vagy a bírálatnak olyan hangjait, aminőket ezidőben Vajda Jánosnál, később pedig Tolnai Lajosnál, vagy még Reviczky Gyulánál is megtalálhatunk. Az uralkodó osztály érdekeit szolgáló Tisza Kálmán-féle politika védőjének, szóvivőjének látjuk őt már 1875-től kezdve: Amennyire igaz az, hogy Tisza rendszere a középnemességet a nagybirtok, a nagytőke kiszolgálójává tette, — annyira kétségtelennek látszik az is, hogy a fúzió után Jókai is részt vállalt ebben a szolgálatban. Előkelőbb részt, — de mindenképp olyat, melyben fel kellett adnia azt a gondolati, érzelmi függetlenséget, melyből 75 előtti, legjelentősebb művei fakadtak. Láthattuk, Petőfi emlékét sem olyan hangsúllyal idézi már 75 után, mint annakelőtte.

Pedig néha rá kell döbennie, hogy az ügy, melyet szolgál nemcsak rossz és méltatlan, de — népszerűtlen is. Komornak, elkeseredettnak is láthatjuk őt ezekben az időkben, de nem a Tisza-féle politika silánysága, hanem e politika — népszerűtlensége miatt.

A még elintézetlen maradt jegybank-kérdésben ugyanis tovább folynak az egyezkedési tárgyalások. Az Osztrák Nemzeti Bank nem akarja elfogadni a tervezett Osztrák-Magyar Bank alapszabályait, s tiltakozik a bankot vezető »Főtanácsban« az osztrák és a magyar helyek »paritása« ellen. Tiszának még azt az óvatos javaslatát sem fogadják el, hogy bizonyos számú helyet szabad választás útján tölthessenek be, s ily módon *esetleg* a bank ügyeinek vezetésében az osztrákkal egyenlő szava lehessen a magyar félnek. Tisza legalább a látszat kedvéért felhatalmazást kér a királytól az önálló magyar bank felállítására s mikor ezt nem nyeri el, lemond, február 7-én. Mivel a konzervatív Sennyey a kormányalakítást nem vállalta, a király újból Tiszát kérte föl miniszterelnöknek; Tisza a megbízatást csak a bankkérdésben adandó engedmények árán fogadta el, mire február 25-én létrejött a megegyezés, mely pusztán »látszatparitást« hozott, s az Osztrák-Magyar Bank budapesti intézetének nem biztosított nagyobb hatáskört, mint amekkorával az addigi pesti fiók rendelkezett. Történetíróink rámutatnak, hogy Ferenc József és Andrássy Gyula külpolitikai okok miatt követelték Tiszától engedékenységet, mivel az orosz-török háború sürgőssé tette a monarchia balkáni céljainak megvalósítását (Pach Zsigmond Pál—Hanák Péter: i. m. 125. l.). A nemzetközi helyzet, s benne a monarchia külpolitikája: ezek a motívumok még a belpolitikai eseményeknél is hathatósabban alakítják Jókai álláspontját a 70-es évek végén.

A dualizmus rendszere megszilárdul, — s az ország függése Ausztriától még inkább súlyosodik. A bank-kérdés csúfos megoldása ugyancsak kínos helyzetbe hozza Jókait: egyik dédelgetett céljáról kell lemondania benne, — célról, melyért 67 után valóban becsületesen küzdött. Késérősége, csalódottsága meglepő nyíltsággal tör föl, — de ez a hangulat nem elegendő ahhoz, hogy elhozza számára a teljes felismerést, és levonni késztesse helyzete tanulságait. Inkább egy vallomás mulékony líraiságával, — semmint a valóságra döbbenés tetterelő erejével hatnak szavai: »Ha én azt állítanám, hogy ez a bankügyi kiegyezés engemet kielégít, meggyőződésemmel ellenkezőt akarnék elhitetni. Kevés előnyét, sok hátrányát látom, beismerem, s ami a legfájdalmasabban esik, az, hogy tíz évre le kell mondanom annak megvalósításáról, ami politikai eszményképem volt, amit elérendő célnak tűztem ki magam elé, amiért annyit fáradtam magam, buzdítottam másokat, az önálló magyar jegybank felállításáról. Azért megvallom, hogy a politikai pályát az utóbbi idők tapasztalatai után le-

hangolt kedéllyel és csak keserű kötelességérzetből folytatom, csak úgy, mint más» (Hon, 1877. március 1).

Mily sokat jelettenének ezek a szavak, — ha nem a Tisza-kormány védelmének szolgálatának bevezetőül. Mert Jókai a következőkben ismét csak annak a politikának könnyes-patétikus igazolására törekszik, mely épp az ő legtisztább, leghaladóbb elveinek, céljainak végkiarúsításába fogott. S védi ezt a kormányt, vakon bálványozza Tiszát akkor is, amikor a törökbarát közhangulat a plevnai győzelem után utcai tüntetésekben mutatkozik meg. E tüntetések legfőbb mozgatója ugyan a sovinizmus, a szabadságukat Oroszországtól váró szláv népek elleni gyűlölet, — de az Andrássy—Tisza-féle politika, a balkáni terjeszkedés politikája, melyet Jókai védelmez, ugyancsak a sovinizmus és a nemzetiségi elnyomás politikája: Amikor Plevna után, 1877. december 16-án a törökbarát tüntetők beverik Tisza ablakát, — Jókai ugyancsak érdemtelen koszorút nyújt a születésnapján háborított miniszterelnöknek :

Jól eltedd e követ : mausoleumodnak alapja

E kő. Minden nagy férfi jutalma ez itt.

Néked is egykor majd pyramidot emelnek a késők,

A kortárs im ezt küldi be minta gyanánt.

Az asztali pohárköszöntő és a beiktatási retorika ily szellemes, rögtönző párosodása nem egyedül azért hízeleg Tiszának, mivel Jókai még nem sejtí a boszniai okkupáció bekövetkeztét, — hanem azért is, mivel az orosz—török háborútól megrettent Jókai az Andrássy-féle külpolitikát helyesli.

Az orosz—török háború korszakának nemzetközi helyzete, a monarchia külpolitikája, a fantom pánszlávizmustól való félelem : ime Jókai elv-feladó kormánypártiságának egyik magyarázata. A Rab Ráby létrejöttét megelőző időszakon ezek a sókivumok uralkodnak. Jókai gondolkodását, világnézetét, mely a Rab Ráby létrejöttében sokoldalúan működik közre, részben a nemzetközi kérdésekre való reagálásából érthetjük meg.

Történettudományunk rámutatott már arra, hogy a dualizmus rendszerét megerősítő fúzió biztosította a nemzetiségek további elnyomását, — s ebből szükségszerűen következően, támogatta Andrássy oroszellenes, németbarát politikáját : tehát a monarchia balkáni hódítás-terveit is (Pach—Hanák : i. m. 115. l.). A 70-es évek második felében fellángoló balkáni, szláv nemzetiségi mozgalmak, a török uralom ellen támadó szabadság-törekvések, melyek a san-stefanói béke eredményeként a bolgár, a szerb, a román, a montenegrói önállóságot, illetve szuverénitást biztosították : Oroszországba vetették bizalmukat. A cári Oroszország törökellenes politikája nemcsak hatalmi terjeszkedést jelentett a Balkánon, — de a balkáni népek nemzeti mozgalmait serkentő erő is. Ugyanakkor azonban a nemzetiségi elnyomáson épülő dualizmus aggódón, ellenségesen szemlélte a szláv szabadságmozgalmakat, mivel a monarchia nemzetiségeinek hasonló megmozdulásaitól tartott. A nemzetiségi elnyomás leleplezésére és szentesítésére teremtették meg a pánszláv veszély legendáját is.

Ahogy Révai József mondja : »a pánszlávizmus elleni harc programja. . . a magyar reakció és a magyar sovinizmus programja lett a szlovák, horvát, szerb nép elnyomásának leleplezésére, Andrássy Gyulának és a Tisza Kálmánok . . . szájában« (Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp. 1946. 164. l.). A pánszláv legenda egyszersmind szentesítette Andrássy oroszellenes, majd később nyíltan németbarát politikáját is, mely mögött a balkáni terjeszkedés igénye rejtkezett. E terjeszkedés kettős célt szolgált : a balkáni szláv szabadságmozgalmak megghiúsítását, — és ezzel karöltve, a monarchia elnyomó nemzetiségi politikájának fedezését, biztosítását. Ennek az Andrássy-féle külpolitikának volt magyarországi támasza a Tisza-kormány. A gazdasági kiegyezés kérdéseiben is a külpolitika előtt meghajolva engedett Tisza. A gazdasági kérdések rendezése azért volt sürgető, mivel a törökök feletti orosz győzelemre a monarchia a boszniai okkupációval kívánt felelni. Ez az okkupáció »a szláv nemzetek önren-

delkezésének hódítás útján való megakadályozása, végső soron érdekükben állott a magyar uralkodó osztályoknak és szükségszerű külpolitikai következménye volt a nemzetiségek elnyomásán alapuló dualista rendszernek» (Pach—Hanák : i. m. 127—130. 1.).

A berlini kongresszus csak 1878. június 28-án ad megbízást a monarchiának Bosznia és Hercegovina megszállására, de Jókai már ez év január 22-én (Hon) annak az egységes közhangulatnak megteremtésére törekszik, mely az Andrássy-féle külpolitika sikerét hivatott biztosítani. *Mondjuk ki az igazat!* című cikkében (Hon) nemcsak a »pánszláv népvándorlás« fikciója nyer uralkodó helyet, nemcsak a Magyarországot »elárasztással« fenyegető szlávságról esik szó sovíniszta hangsúllyal, — de leplezetlenül feltárul az az álláspont, melyhez a magyar uralkodó osztályoknak, esetleges látszat-ellenzékesiségük mellőzésével is el kellett jutniuk a fúzió után : *bármilyen* áron fenntartani az Ausztriával való szövetséget, — akár gazdasági áldozatok árán is. Jókai is hozzájárul ahhoz, hogy a közvéleményt olyan ál-érvekkel tévesszék meg, mint pl. : »Az Ausztriával való szövetség sok forintunkba kerül, de csak forintjainkba«. . . Ugyanakkor, Jókai szerint, az Oroszországgal és az »aldunai fejedelemségekkel« való szövetség esetén : »a forintjainkból is áldozatokat kell hoznunk, meg a nemzetiségünkéből is«. Ezek az érvek már az Andrássy-féle külpolitika útját egyengetik, — és a Németországgal való szövetségét, melynek árát hazánk két világháború szörnyű áldozataival fizette meg. A Párizsért rajongó Jókai talán nem sejtí meg a »Kettősszövetség« körvonalaait, de akarva-akaratlan azokkal tart már, akik a nemzetiségek elnyomása érdekében a német imperializmus karjaiba fogják vetni magukat.

A nemzeti függetlenség gondolata a Rab Rábyban fontos helyet foglal majd el, — de a regény megírását bevezető korszak Jókai-publicisztikája ennek a gondolatnak szögesen mond ellent. Azokat a viszonylag haladó és becsületesen ellenzéki elveket, melyeket még a kiegyezés után is vallott Jókai : most egymás után adja föl. Nem sürgős többé az önálló vámterület, mert hiszen »érdemes-e az eshetőleges nyereség, hogy azért, két összetartozó ország megkezdje egymás közt a nemzetgazdászati harcot, — ha kikerülheti?« . . . A Jókai hirdette visszavonulás disztelenségét csak még kínosabban érzékeltetik az olyanféle taktikai fogadkozások, mint : »A nemzetgazdászati versenyutának be kell következni Magyarország és Ausztria között, de nem akkor, amikor leggyengébb, hanem mikor a legerősebbek leszünk.« Az ország gazdasági érdekeit eláruló Tiszának Jókai szerint egyenest érdemére válik, hogy nem viszi »egy erős nemzetgazdászati harcba Ausztria ellen Magyarországot«. Nem sürgős többé a bank-ügy sem, mivel »a kitört keleti háború még szaporította az élénk tornyosuló akadályokat« stb.

Az Andrássy-féle külpolitikával marad összhangban Jókai akkor is, amikor helyteleníti az ellenzék törökbarátságát, — hisz az 1876-os reichstadti találkozón és az 1877-es budapesti egyezményben ez a külpolitika már megállapodott az orosz kormánnyal a semlegességben, és Oroszország balkáni területgyarapításának korlátozásában. Mi több, Andrássy a maga szláv-ellenes politikáját egy Oroszországgal szembeni »kínosan korrekt« magatartással igyekszik palástolni, — a kormánypárt tehát már csak ezért sem hallathat törökbarát hangokat.

Az »igazat kimondó« Jókai csupa megalkuvást, hátrálást fedez, s közben még az ország súlyos gazdasági helyzete felett sem hunyhat szemet. Ő, aki az És mégis mozog a föld zárófejezetében a 60—70-es évek fordulójának fővárosát oly tündérivé és gigászivá eszményítette, — most kesernyés józansággal hirdet takarékossgot : »Nem fogunk lánchidakat, palotákat, vasutakat építeni. . . « A merész álmodozó mily szegényessé válik ebben a körültekintő óvatosságban!

A korszak Jókai-publicisztikájában itt-ott már a Rab Ráby szemléletét magyarázó utalások is felbukkannak. Így pl. a józsefvárosi választók előtt tartott beszámolóban (Hon, 1878. július 7.) Jókai éppúgy *kétféle* Ausztriát konstruál, mint ahogyan 1848-ban is kétféle, egy »égből jövő« (vagyis: polgári), és egy »föld alól származó« (vagyis: szociális) forradalmat. A régi Ausztria elleni harc — melyet a Rab Ráby is bemutat — »szent« volt még, Jókai sze-

rint : »Az a harc, melyet apáink és mi magunk is folytattunk három századon át Ausztria ellen, a jezsuitizmus Ausztriája, az erőszakos elnyomás, a hódítás és abszolutizmus Ausztriája ellen, jogosan és dicsőségesen, az szent harc volt. A nemzeti lét és vallásszabadság harca«. E harcot mutatta be a Nábob és a Kárpáthy Zoltán, a Kőszívű ember fiai, és az És mégis mozog a föld, és azt mutatja be a Rab Ráby is. De Jókai abban a hitben ringatja magát, — illetve : az Andrássy-féle külpolitika nyomán azt a hiedelmet kénytelen magában táplálni, — hogy a *mostani* Ausztria másféle, mint az egykori volt, ezzel az Ausztriával szemben megszűnt a »szent harc« jogosultsága, — Jókai nem látja, hogy a dualizmus Ausztriájával — mutatis mutandis — ugyanaz a számunkra hátrányos kapcsolat fűz össze, mint az abszolutizmuséval, — Jókai nem látja, hogy nemzeti létünket ha nem is alkotmányos, de gazdasági és külpolitikai veszélyek fenyegetik a dualizmusban. Ezért vélheti befejezettnek a »szent harcot« : *»De nekünk e harcot nem lehet folytatnunk az alkotmányos szabadságát élvező, a szabadelvűség terén haladó, a békés fejlődés műveit alkotó, a velünk paritásban, dualizmusban élő Ausztria ellen, vámtételek és gyapjúfonalak miatt. Utalva vagyunk egymásra mint szövetségesek : nem lehetünk egymásnak ellenségei. A »vámtételek« és a »gyapjúfonál« azonban nem holmi szatócs-szemlélet tartozékai e korban, hanem létkérdések, a kapitalizmus útján oly kínosan botorkáló ország számára. Ugyancsak könnyelmű tehát a könnyedség, mellyel Jókai bagatellizálja őket.*

Amikor tehát a Rab Ráby nemzeti harcát bemutatja majd Jókai, abban a hiszemben teszi ezt, hogy a múlt immár lezárult fejezetét lapozza föl, — fejezetet, melynek cáfolata a jelen. Holott ez a jelen : folytatás, — és nem cáfolat.

A kormánypárti Jókai minduntalan igazolni próbálja tetteit, megalkuvásait a közvélemény előtt. A Józsefvárosban tartott beszéd is kitér újból a bank-kérdésre, de az elv-feladás tényét mivel sem tudja enyhíteni az érzelmes vallomás, mely a megtagadott célok felett hullat szónoki könnyeket : »Nálam is egy-egy temetéshez hasonló volt az, mikor egy-egy kedvenc óhajtasomat, minő volt az önálló nemzeti bank fölállítása, amit boldogabb időkben, amikor annak keresztülvitele lehető volt, én magam legerélyesebben sürgettem, a mostoha körülmények kényszerítő befolyása, a javíthatatlan európai pénzügyi helyzet, s saját szorultságunk miatt oly hosszú időre kellett félretennem, hogy annak teljesülését én már nem érhetem meg, bár diadalában bizton hiszek...« Az apológia csak ott válik bántóan hamissá, amikor Jókai eszményíti azt a pártot, azt a politikát, mely az ő »kedvenc óhajtasait« szertefoszlatta, — amikor »messiási türelműnek« mondja azt a Tisza Kálmánt, akinek védőjeül szegődnie csak tulajdon nagyságának és hitelének könnyelmű kockáztatásával lehetett.

Amikor Jókai 1875 utáni politikai gondolkodásmódjának és tetteinek mérlegét el akarjuk készíteni, természetesen nem marasztalhatjuk el őt olyan vélekedésekben és hiedelmekben, melyekben vele a kortársak egy jelentős és értékes része osztozott. A pánszláv legendát megtalálhatjuk az Őszikék-korszak Arany Jánosánál is. Amikor Jovanovics János szerb költő, Arany több művének fordítója 1877. november 12-én levelet intéz hozzá, melyben »fájdalmasan teszi szavá«, hogy a »szabadságszeretetről híres magyar nép közömbösen nézi a szerbek küzdelmét, mikor az oroszok oldalán szabadságukért, a török iga alól szabadulásukért harcolnak« (Voinovich Géza jegyzete az 1951. évi Arany kritikái kiadás I. kötet 547. lapján), — Arany így válaszol neki : »A keleti keresztény népek szabadságküzdelmét a magyar nemzet épen oly rokonszenvvel kísérné, mint a lengyelekét mindenkor, ha orosz terjeszkedést nem látna benne mely első sorban hazánkat fenyegeti végmorlással. Adja isten, hogy Ön fajrokonai most kivivandott 'függetlenségükért' idővel ne kényszerüljenek még hatalmasb zsarnokság ellen küzdeni« (uo.). Hogy Arany mily zavaros nézeteket vall a balkáni szláv népek szabadságmozgalmairól, azt Plevna című költeménye is tanúsíthatja. A Plevnát 1877. szeptember 21-én írta meg, vagyis olyan időpontban, amikor Ozmán pasa vezetésével a török seregek még sikeresen védekeztek a cári sereg ellen. »Csak diadalra!... csak tovább!...« — ez a biztatás a törökökhöz szól. És Arany azt hiszi, hogy »Ki zsarnok volt, s Európa réme«, (vagyis : a török) — most ezt az Európát »nagy rémtől« (vagyis : a cári hatalomtól) — menti

meg. Az ősz költő egyenest a »népszabadság szent nevébe,« érzi a törökök birtokának a győzelmi zászlót. Mi több, Arany épp a török győzelemtől várja azoknak a »szerencsétleneknek« — vagyis a balkáni szláv népeknek — szabadságát, »kik most a sárkány« — azaz a cári Oroszország — »Szemétől megszédültenek! Az évszázados hódoltató, a zsarnok, mint a »népszabadság« védője: Aranynak ez a felfogása tanúsíthatja leginkább, micsoda zűrzavar uralkodott a hazai közvéleményben a balkáni kérdések körül.

Igaz, Arany tévedését megmagyarázhatja Segesvár emléke, Petőfi halálának emléke, melyre a költemény is céloz: »Azért e zászlónak dicsőség! S magyar ajakról kétszeres!... Ha volna költő — volna Ő még, Kit vágyunk holtan is keres!« ... De ugyanezt a mentséget Jókaira is kiterjeszthetnők.

Nem lát világosabban e kérdésben Vajda János sem. Ő ugyan a Politikai Ujdonságok című hetilap politikai beszámolóiban »Andrássy-ellenes, ellenzéki szellemben elemzi külpolitikánkat, Kossuth-tal és a nemzeti közvéleménnyel egyetértve a legnagyobb veszedelemnek tünteti fel Bosznia-Hercegovina okkupálását« (Komlós Aladár: Vajda János, Budapest 1954. 215. l.), — de a *Hitágazatok* című (1878), neki tulajdonított röpiratban a Jókaiéhoz hasonló érvekkel szól a monarchia fennmaradása mellett. A *Hitágazatok* szerint többé nem kell félnünk Ausztriától, »ellenben nagy okunk van félni a szláv elemek túlsúlyra emelkedésétől, akár a monarchiában, akár azon kívül; vagyis röviden és világosan: tarthatunk attól, hogy a szlávság elnyel bennünket vagy e monarchiában vagy elnyeli magát a monarchiát« (Összes Művek, 1237. l.). De még ha a *Hitágazatok* szerzőségéhez kétségek férhetnének is, a *Lenni vagy nem lenni* című költemény (1893) épp elég féltékenységgel szól a »Csipetnyi szerb, rumán,« és bolgár szabadságáról, s arról, hogy »Zászlódat horvát csatlósíd tiporják«. A nemzetiségektől, a szláv szabadságmozgalmaktól való félelem gyökeret vert Vajda Jánosban is. Kortársaihoz viszonyítva, az Andrássy—Tisza-féle politikát megszólaltató Jókairól még azt is elmondhatjuk, hogy nem épp ő hallatta a leginkább sovínisza és türelmetlen hangokat.

Mit jelentett Jókai számára a fúzió?

Az a sajátos szerep, melyet Jókai a kiegyezés táján a balközépnél betöltött, lehetővé tette számára, hogy 1848—49 örökségének egy részét néhány jelentős művében ébrentarttassa. Ez az örökség megtermékenyítette Jókai képzeletét, és hősi eszményítésre hajló, nagyszerűséget áhító, nagy eszméket megszólaltatni kívánó művészete számára gazdag táplálékot szolgáltatott. Jókai művének valóban jelentős és maradandó részét ez az örökség sugallta és alakította ki. Sajátos, és helyenkénti realizmusát is közvetve vagy közvetlenül ez az örökség hívja létre.

Ismételjük: ez az örökség nem ölelte föl 1848—49 demokratikus eszmeiségének egészét, — amiként haladó kortársai nagyrésznél, többek közt Vajdánál sem. Ennek a Jókai világnézetében, gondolkodásában fennmaradó örökségnek a művekben és a közéleti tevékenységben egyaránt meg kellett mutatkoznia. A fúzió előtt, s különösen a kiegyezés körüli korszakban ez így is volt. 1867-tel szemben Jókai az 1848—49-es részleges örökséget regényeiben és közéleti tevékenységében is képviseli egy ideig. A fúzió után azonban Jókai még ezt a részleges örökséget is feladja, amikor Tisza politikájának szócsövévé, propagálójává válik. Ennek az elv-feladásnak következményei írói munkásságában változatos, bonyolult módon jelentkeznek.

Sajátosnak mondtuk Jókai szerepét a balközépen, a kiegyezés táján. Történettudományunk behatóan elemezte már a balközép jelentőségét (Pach—Hanák: i. m. 15—21. l.). Ez az elemzés rámutat arra, hogy a középbirtokos nemesség, mely 48 előtt — »ha korlátozottan is« — a népre támaszkodott, már 49-ben hátrálni kezdett, s jobbratolódása az önkényuralom idején, majd a 60-as évek első felében, tovább folytatódott. Vagyis: »A burzsoázia szerepét betöltő magyar középbirtokos osztály megjárta a burzsoázia törvényszerű útját«, — azt az utat, melyet a 48-as forradalmak alakulása tett számára törvényszerűvé. A középbirtokos ellenzék, mely Tisza Kálmán köré, a balközépbe tömörült, elégedetlen volt a kiegyezés »adott

formájával, — de elégedetlensége nem vezethetett a Béccsel való szembeforduláshoz, s még kevésbé a népre való támaszkodáshoz. A középbirtokos nemesség ebben az ellenzékiségben változatlan vezetős szerepre törekedett s féltékenyen figyelte a Deák-pártban a nagybirtokosok súlyának megnövekedését. Jókai 1853—54-ben még a »nemzeti arisztokrácia« hivatásában hitt, — de 1856-tól (A régi jó táblabírák) kezdve a középnemességtől várja a vezetést. Az 50-es évekbeli írói tevékenysége szükségszerűen vezeti el Jókait a 60-as évekbeli balközépi szerepléséhez.

A népmozgalmakat elutasító és a nemzetiségi elnyomáshoz ragaszkodó balközép nem harcolt őszintén a kiegyezés kiszélesítéséért (Tisza Kálmán), majd pedig pozíciói megtartása, megerősítése érdekében eredeti, érintetlen formájában kényszerült a kiegyezést elfogadni. Ez történt meg 1875-ben. A balközép szerepe abban állott, »hogy a kiegyezés adott formáival elégedetlen, önálló hatalmi igényeket tápláló középbirtokosokat elvezesse Bécshez, illetve a nagybirtok és nagytőke szövetségéhez, a tőlük függő, őket kiszolgáló szerephez«. A balközépszel együtt idáig, láthattuk, Jókai is eljutott.

De az ő útja idáig egészen másfajta képet mutat, mint pl. Tisza Kálmáné. Jókai szerepének sajátossága a balközépben, a kiegyezés idején, abban állt, hogy ő valóban hitt is azokban az elvekben, melyeket Tisza Kálmán csak színleg, csak taktikából hirdetett. Bizonyossága ennek 1868-as szereplése, amikor szembefordul Tiszával, amiért ez hajlandó a közösségi delegációkban részt venni. Jókai csaknem pártszakadást támaszt, s egyesülést követel a szélsőballal, mely a nemzeti függetlenségért, a politikai szabadságjogokért való harcban Tiszáéknál haladóbb és következetesebb. Tisza a pártegyesülésre nem hajlandó, de a bihari pontokban, részben Jókai követelésére, kimondja a kiegyezés megváltoztatásának elvét, — melyet még megtold a »társadalmi rend megóvásának« elvével is.

Jókai 1875-ig nemcsak az önálló, nemzeti hadseregért harcolt, de még következetesebben a magyar gazdasági élet önállóságáért, valamiféle »nemzeti kapitalizmusért«, melynek utópiáját a Fekete gyémántokban fejtette ki. Jókai őszintén és becsületesen szállt szembe a kiegyezéssel 48—49 részleges örökségének talajáról.

A fúzióval azonban ezt az örökséget is végleg feladta. Az ő számára a fúzió súlyosabb világnézeti, politikai törést jelentett, mint az ál-ellenzéki párt bármely tagja számára. A fúzióval olyan korszak kezdődik tehát életében, melyben addigi eszményeit, az addigi módon szolgálni immár nem tudja.

2.

Jókai regényművészete a Rab Ráby korszakban

A Rab Ráby megírásának időpontja (a mű először az Üstökös 1879. évi folytatásos mellékleteként, s ugyanakkor németül, a Pester Lloyd számaiban jelenik meg, tehát 1878 derekán már feltehetően készen van) a 67 utáni Magyarország irodalmi életének egyik legsivárabb szakaszába esik. A hivatalos, a kiegyezést előkészítő, illetve védő irodalom addigra már kiszorított a porondról egy ellenzéki, fiatal nemzedéket, a 60-as évek elején, — a Zilahy Károlyét. Egy új, ugyancsak ellenzéki, önálló utakon induló nemzedéket pedig a 70-es évek második felében szorítanak még vissza ismeretlenségbe és gátolnak meg az érvényesülésben, habár csak ideig-óráig. Az új ellenzéki irodalom azonban rendkívül nehéz körülmények közt indul útjának, s nehézségei a 70-es évek vége felé a legnyomasztóbbak. Az 50—60-as évek, valamint a 80—90-es évek ellenzéki irodalmát a hivatalossal nem valamely mélyen átgondolt filozófiai, esztétikai ellentét állítja szembe, — illetve, ha vannak is köztük ilyen ellentétek, ezek nem olvashatók ki irodalmi, esztétikai elveik rendszeréből. A hivatalos és az ellenzéki irodalom szembenállása mögött politikai okok rejlenek, — az ellenzéki irodalom a 48 után nyitvamaradt kérdésekben (a parasztság ügye, a nemzetiségek stb.) másként gondolkodik, mint az irodalmi Deákpárt, 67 után pedig ha nem is forradalmi módon, de tiltakozón, lázadón áll szemben a dualizmus Magyarországgal. Ezek a politikai ellentétek

ütköznek ki Gyulaiék és az ellenzéki írók harcaiban, a Kisfaludy-Társaság, a Budapesti Szemle stb. irodalompolitikájában. Jókai elnöke lesz ugyan a Petőfi-Társaságnak, de közte és a 80—90-es évek fiatal, ellenzéki írói közt sohasem jön létre bensőbb kapcsolat — elszigeteltsége ilymódon nemcsak a politikai, de az irodalmi életben is teljessé válik. Az ellenzéki irodalom vezérként tiszteli Vajda Jánost, — de Reviczky »fakó poétának« nevezi Jókait, s Komjáthy Jenő is »áldatlan produkcióját«, »képzelmi iránytalanságát«, »sötét gazdagságát« emlegeti kéziratok jegyzeteiben (ld. Komlós Aladár: Komjáthy Jenő, MTA. I. Osztályközlemények V. k. 1—4. sz. 400. l.). Jókai és a fiatal írónemzedék ellentéte persze, nemcsak politikai kérdésekre, — de ezekkel összefüggően, már esztétikai eszményekre is kiterjed. Az új nemzedék Turgyev, Zola, Ibsen művészetével összehasonlítva érzi korszerűtlennek Jókaiét.

A 70-es évek második felének irodalmi viszonyai is közrejátszanak a Rab Ráby körüli évek Jókai-regényeinek formálódásában. E viszonyok mostohaságát a kezdő írók ugyan súlyosabban érzik, — de megérzi azt Jókai is. A Rab Ráby elkészültének évében a fiatal Mikszáth politikai karcolatainak két kötete marad sikertelen, s ugyanez esztendőben ő maga is feladja a pesti harcot, visszavonul Szegedre. Reviczky addigra már megjárta Dentát, 1877-ben ismét a fővárosban van, s nyomorának legnehezebb korszaka csak most kezdődik: az Apai örökség utolsó fejezete nek valóság-élménye származik ez évekből. Az övénél egyelőre még könnyebb a sorsuk azoknak a fiataloknak, akik az ismeretlenségből nem léptek ki: Komjáthy Jenő pesti hónapos szobákban lézeng, Iványi Ödön pedig első cikkeit, novelláit írja egy nagyvárad napilapba, a Biharba. Tolnai Lajos ezidőben még Marosvásárhelyt adja ki haragját a kisvárosi szűkösség miatt: a 70-es évek második fele őt is elnémította, első kísérletei után, s csak a 80-as években szabadulnak ki művekbe, regényekbe az indulatai. A 70-es évek végéig oly nyomasztóvá válik az irodalom szélcsendje, hogy 1880-ban Jókai már azt kérdezheti: »Hát mi feltámadunk-e még?« (Hon, 1880. március 28.). E mozdulatlanságban mily kíváncsoknak tűnnek föl még az egykori civakodások is: »Volt ellentét, volt harc, volt kritika és ellenkritika. Szidtak bennünket, de olvastak. Volt verseny, ambíció, törekvés fölfelé; bukás és fölemelkedés!... Most pedig — ha körülnézek a puszta piacon azt látom, hogy ide-s-tova egyedül maradok; nincs már se ellenfél, se jó barát; még kritikus sincs: az is összepakolt, s bezárta a boltját«. Az elnémult irodalom láttán Jókai méltán jegyezheti meg: »magamban örülni sohasem szerettem s temető közepén lakni jó egészségben is félek«, — de ami miatt panaszkodik, azon a megéltéknél 80-as évek talán még kevésbé fognak változtatni. Az irodalom »feltámad«, — de új arculata már mindvégig idegen marad Jókaitól.

Az imperializmus korszakának viszonyai miatt a 70—80-as évek lírája hamarabb jajdul fel, mint a regény. Reviczky és Komjáthy költészete az »izolált én« jegyében alakul ki —, az előbbi hol a társadalmi magány, az életből kiszorult költő panaszát hallatja, hol pedig a megbékélt-lemondó bölcsesség elégiáit; Komjáthy lírája a »homályból« ugyan újjongón tör ki az egész emberiséget, az egész természetet átkarolni kész ölelésre: mégis, kitérülései nem a valóságot fogadják magukba, hanem egy merőben képzeleti idea-világot. A magányba taszított, elszigetelődő költők lírája mind elvontabbá válik, s gondolati, intellektuális izgalmaik nem kárpótolhatnak a valóság sugalló erejéért, gazdagságáért. De amíg a fiatal lírikus-nemzedék bizonyos sztoicizmussal, »humorral« (a szó Reviczky-adta értelmében) fogadja el magányát, — addig az ugyancsak magányba szorult Arany és Vajda a maguk más-másféle módján, más-másféle vérmérsékletük szerint, tiltakoznak, lázadoznak helyzetük ellen. A 70-es évek derekától bontakozik ki Vajda filozófiai költészete, mely a magányból kitörés türelmetlenségét a világegyetem végtelenével csillapítja csak le. Ez a költészet még legvadabb látomásaiban is érzékletes tud maradni; bármennyire intellektuális legyen: idegen tőle bármifajta elvontság. Vajda egész lírájában — a szerelmiben éppúgy, mint a filozófiáiban — ott lappang az elégedetlenség a 67 utáni Magyarországgal, s ez az elégedet-

lenség, ez a tiltakozás a 80—90-es évek politikai költeményeiben tör elő csak igazában. Ady előtt ez a legszilajabb lírai hang, melyet a kor valóságos politikai-társadalmi kérdéseiről magyar költő hallatni mer. Magány-líra Arany Ószikéinck termése is — de ebben a lírában éppúgy megtaláljuk a keserű korbírálatot, mint a Vajdáéban. A Gyulai ajándékozta kapcsos könyv lapjai már jórészt megtelnek Arany tolla alatt, — amikor Jókai a Rab Ráby első sorait papírra veti. De a »tölgyek alatt« újból átélt fájdalom, egy elrontott élet lelki-mardosásai közvetlenebbül kapcsolódnak a kortársi valósághoz, mint Jókai regényének alakjai, eseményei. A Rab Rábynak is megvan a korhoz szóló célzata —, csakhogy ez a célzat nem oly közvetlen módon érvényesül, mint Vajda, vagy akár az öreg Arany költészetében.

Az ellenzéki program fokozatos felszámolása, — valamint az elsekélyesedett irodalmi ízlést, a közönség »érdekesség-szomját« kielégíteni kész, s a népszerűséget kevésbé nemes eszközökkel is megtartani óhajtó író megalkuvásai egyaránt közrejátszanak abban, hogy Jókai regényeinek valamikori *irányzatossága* 1875 után elhalványul. Jókai ugyan továbbra is valamely »vezéreszme« szolgálatába kívánja állítani alakjait és körmönfont cselekményeit —, de nem mindegy, hogy az ily eszmék mennyire fontosak valójában, mennyire mutatnak előre, — illetve, hogy mennyire leplezik esetleg a valóban égetőket, mennyire térítik el a figyelmet a sürgető korkérdésektől. A 60-as években, és 1875 előtt is, Jókai eszmeisége a nemzeti lét, a felemelkedés, sőt a függetlenség ügyét szolgálta, — tehát valóban a fontos kérdésekre próbált feleletet adni, mégha illúziós módon is. A 70-es évek derekától kezdve az irodalomban mindinkább a társadalmi kérdések nyomulnak előtérbe, s a 80-as évek fiatal nemzedéke e kérdések *egyrésznének* megszólaltatójává válik, Csiky Gergely színműveiben, az Apai örökségben, A püspök atyafiságában, valamint Mikszáth regényeiben. Jókainál azonban ezek a kérdések csak elvétve kerülnek felszínre, — s amennyiben a Rab Ráby felrájuk, e feleletet epizódszerűnek érezhetjük csupán. De a Rab Ráby a fúzió utáni Jókai életművében egyébként is epizódszerű helyet foglal el.

»Eszmét« kíván szolgálni Jókai a fúzió utáni művek közül az *Egy az Istenben*, *A Névtelen várbán*, a *Szabadság a hó alattban* is; de nem véletlen, hogy ilyen igényű műveinél tisztább, egyértelműbb elbeszélő, sőt ábrázolási megoldásokkal találkozunk az olyan írásokban, amink a *Szép Mihály*, vagy az *Egy hirhedett kalandor*, illetve bizonyos elbeszélései ezidőből. A fúzió után született művek közül az »őncélúbb« mesélő írások néha kevésbé problematikusak, mint a »vezéreszmet« szorgatók, — mivel ez eszmék helyességéhez sok kétség férhet. Kétségtelen, hogy Jókai témái nem oly »kiagyaltak« és »légbőlkapottak«, mint azt az irodalmi közvélemény sokáig hitte. Nem ilyenek, még a 75 utániak sem. De más kérdés, hogy az esetleg időszerű témák a valóságos helyzetet és a helyes megoldást tartalmazzák-e? Hiszen »időszerű« az *Egy az Isten* témája is: a nemzetiségi probléma, mely a regény megjelenési időpontjában (1877), a »keleti kérdés« fejleményei, az orosz—török háború miatt valóban égetővé vált. De miféle »megoldás« mellett emel szót ez a regény?

Mennyire másféle hős ez az Adorján Manassé, mint volt Bárdy Imre, akinek lelkében a »dicsváagnál, a honszeretetnél« erősebb eszme »világolt«: a népszabadságé, — s aki ugyan-csak a nemzetiségi kérdésbe ütközött bele. De még a Baradlay-fivérektől is mennyire különbözik ez az egykori, magasrangú dicasteriális tisztviselő! Adorján Manassé egyaránt irtózik a forradalomtól és a reakciótól, s 1848-hoz csak annyiban van köze, amennyiben annak hullámai a »holdbeli szigetet«, Torockót fenyegetik. A nemzetiségi béke az ő jóvoltából valamiféle misztikusan, romantikusan akrobatikai módon, a lélekjelenlét és akaratérő hatásos mutatóványainak eredményeként jön létre. Egyébként a nemzetiségi probléma bemutatása a regényben éppoly célzatosan hiányos, mint a forradalomé. Csak a román vérengzésekről kapunk képet, de nem a megbékélési, közeledési kísérletekről is. Róma forradalma, a köztársasági mozgalom pedig a regény szerint nem egyéb holmi »csatorna-áradásnál«. Manassé a béke eszméjének képviselője is, akárcsak Zárkány Napoleon. De ez az eszme az ő sorsában merő pacifizmussá sekélyesedik. Solferino után, amikor a magyar légio tagjaként kellene harcolnia

hazája szabadságáért, ilyesféle kétségek kezdik gyötörni: »Újra feltámadjon-e a bosszú-állás lángja boldogtalan hazájának egyik határától a másikig? A lőpor legyen a törvény? a fegyver a bíró, az ütközet az Isten törvénytörése? Ismét éles vassal, üszökkal menjen-e egyik polgár a másik ellen, város város ellen, népfaj népfaj ellen?« stb. Végül is a »töviskoszorús Jézus« nyújtja le hozzá kezét, — a villafrancai békével, mely a magyar szabadságmozgalom sorsát megpecsételi. Valamikor Jókai másként gondolkodott a Kossuth-emigráció külpolitikájáról...

Az Andrassy—Tisza-féle kül-, illetve nemzetiségi politikával egybehangzik annak a példázatnak értelme, melyet a torockói »székely sziget« fejez ki, a »román tenger« közepén. A regényben megkezdődik egy sajátos misztifikálási folyamat, mely a nemzetiségi kérdés valóságos arculatát burkolja el, s akarva-akaratlan tápot nyújt a századvégen egyre erősödő sovinizmusnak. Jókai Torockó-mítosza majd kitereljesedik még, s a két világháború közti Magyarország Erdély-mítoszában hozza meg végső hajtását. A Senki szigete vagy a Deleország még társadalmi utópiák voltak, — de ez a Torockó, mely »egy előretolt sziklafésze a magyar kultúrának«, s mely ezenkívül még »egy önmagából született kultúra telepe« is, akárcsak Japán, Kína vagy az »Inkák birodalma«, — ez a Torockó egy sovinizta mítosz-képletet jelent, immár.

A szabadságharcból mítoszt formáló Jókai — és a sovinizta mítosznak tápot nyújtó Jókai: mekkora változás, alig évtizednyi idő alatt! A béke eszméje — pacifizmussá változott e regényben; a nemzetiségi békéé pedig: nacionalista elfogultsággá.

A regény egészében valamely fülledt, mesterkéltné regényesség érvényesül; a paradox, különleges helyzetek teremtésében, a titokzatosságban, a különösségben, nép és táj exotikumának hajhászásában stb., vagyis a valóban karikatúrával határos, romantikus regénysablonok halmozásában mutatkozik meg ez a regényesség. Jókai nem tud lemondani a cselekmény és a helyzet nyújtotta érdekességről, — sokkal inkább a romantikán nevelődött, hogyszem a jellem vagy az elemzés bonyolultabb, de kevésbé látványos »érdekességére« tudna törekedni. Voltak azonban regényei (a Náhob vagy Az aranyember), melyeknek érdekessége, fordulatossága még szertelenségében, túlfokozottságában is: eszmét szolgált, irányzatosságot domborított ki, — »valóságos erő« romantizálásának eszköze volt. Voltak regényei, melyeknek mozgalmassága és pátosza — egy izgalomban és nagyságban gazdag kor valóságát adta vissza, hiperbolikus merészséggel (A köszívű ember fiai). E művek érdekessége sohasem volt keresett vagy öncélú. De ugyanezt a kései korszak legtöbb művéről nem mondhatjuk el. Emezeknek érdekessége márcsak azért is mesterkéltné, mivel kívülről kerül bele az alakok, a sorsok szövevényébe, nem pedig magának a témának, a bemutatott valóságnak szülötteként. Ez a fajta érdekesség nem a megfigyelés, nem a hű tükrözés, — hanem: a spekuláció eredménye. Jókai mintegy megtoldja, kicifrázza eszméit és alakjait ezzel a kívülről származó »érdekességgel«. És az ilyen toldalék, az ilyen cifrázat különösen ott bántó, ahol maga az alap-téma meg sem kívánná, — pl. a Rab Rábyban. A fantázia kötetlen játékossága, s akár a túlzásig vitt érdekesség viszont sohasem zavaróak az olyanféle írásokban, mint a Szép Mikhál, vagy az Egy hírhedt kalandor, melyek már eleve a mese, a legenda, a krónikás anekdota-sorozat igényével lépnek föl. De mennyire mesterséges és hitel nélküli az olyan regényesség, az olyan érdekesség, mely Blanka és a rejtékúton érkező »szép Cyrene« éjszakai beszélgetéseit övezi. Mennyire gépies mindaz a bonyodalom, mely Cagliari herceg házassága, s Vajdár Benjámín intrikái miatt kialakul stb. A regényességnek, az érdek-keltésnek ezek a kevésbé nemes eljárásai, fogásai tűnnek föl a Rab Rábyban, még az addiginál is bántóbb módon. Igazán művészi kézre csak az Egy az Isten festői részei vallanak, — a római paloták ünnepélyes magányának hangulatképei, vagy az erdélyi tájképek, melyekben a pittoreszk romantika néha valóban megragadón és költőien érvényesül.

A hatásvadász regényesség A névtelen várban (1877) már a melodráma szintjére süllyesztette Jókai művészetét. A romantikus regény különféle műfaj-változatainak (kalandos,

bűnügyi stb. változatok) bomlását főként a 70-es években figyelhetjük meg Jókainál. A Nábob, a Kárpáthy Zoltán, A köszívű ember fiai romantikája egy bizonyos eszmeiség adekvát művészi kifejezései voltak, — de a 75 előtti regények egy részében is feltűnnek a felületesen, hatás-keresőn, színpadiasan alkalmazott, romlandón romantikus elemek, melyek a Rab Ráby körüli években már éppen túlnyomó részt foglalnak el. A fentebb említett regényekben a romantikus-heroikus, a genre-realista, a humoros stb. elemek szerves, harmonikus, egymást kiegészítő egységbe simulnak össze; A köszívű ember fiaiban pl. ez az egység (illetve: ez a sokféleség) a valóság hű tükrözése is, egy színpompás, változatos valóságé. De A névtelen várban már a regény szövedékét képező elemek (kalandos, bűnügyi, történelmi, betyár-romantikus stb.) nem a téma, nem a tükrözött valóság követelésére, — hanem a hatást kereső író számításából, megfontolásából kerülnek egymás mellé. A hatáskeresés alapján: spekulatív művelet. Az író »kiszámítja« az érdekesség, az izgalmasság, az érzelmesség stb. várható effektusait, és kellő arányban »adagolja« őket. Ez az »adagolás« mutatható ki A névtelen várban is. Hasonló műveletet hajt végre Jókai a Rab Rábyban, ami azért különösen sajnálatos, mivel ott a nemes, az értékes anyagot (Ráby Mátyás harcainak története), — romlandóval, olcsóval (Gyöngyöm Miska) vegyíti. Az érdekességnek ez a tervszerű, — bizonyos mértékben: üzleti keresése a Jókai-regények eszmei elszegényedésének következménye, ami viszont Jókai politikai irányának alakulásával függ össze.

A névtelen vár túl sok színnel, túl sok fogással felkeltett »érdekessége« nem engedi teljes kibontakozáshoz az olyan egyébként finom és művészi elemeket sem, aminek pl. az egymás mellé, remeteségbe zárt Vavel Lajos és Marie lappangón kifejlődő, majd visszafojtott érzéseinek rajza, a fertőszegi kastély lakóiban lassan felgyűlő feszültség stb. A romantikának többnyire csak a sablonjait használja fel a regény, s még a humoros alakok bemutatásában is a rég bevált ötletekhez folyamodik: Görömbölyi Bernát alispán portréjában megismétlődnek Jókai humoros figuráinak vonásai, anélkül, hogy valóban újakkal bővílnének. És mikor kínzó dilemmák, vívódások, szenvedélykitörések ábrázolásának alkalmát hozná is el egy-egy valóban drámai helyzet: Jókai a hatás külsőleges fokozása kedvéért ismét csak az olcsó, melodramai fogásokat keresi, s a dilemma vagy a konfliktus *elmélyítése* helyett, — inkább *kicifrázásukhoz* folyamodik. Így pl. abban a jelenetben, melyben Katalin—Themire-nek végre választania kellene szerelme és feladata között, — ebben a valóban nagy drámai lehetőségeket rejtő helyzetben a megoldást a »végszóra« betoppanó Cambray hozza elő, a szó átvitt és valóságos értelmében is: *kivülről* — amikor leánya haláláról ad hírt a tépelődő asszonynak. A Nábob Fanny-motívumának románcos költőiségével ellentétes esztétikai hatások halmozódnak Jókai ekorszakbeli lapjain. Az igazi drámát a melodráma pótolja, — a valóságot pedig a kuriózum. Ez utóbbinak nem egy változatát nyújtja A névtelen vár is, — a »vizi emberrel« és Santa Lacival, a romantika emberbaráti betyárainak e kései utódával, — továbbá a bűnügyi, majd hadi kalandosság fordulataival stb.

A névtelen várhoz, vagy a Rab Rábyhoz hasonló történelmi témák feldolgozását Jókai számára ekkoriban már az is megnehezíti, hogy korfestő módszere csaknem teljesen a kuriózus elemek halmozására egyszerűsödött. Immár nyomát sem leljük nála a korelevetítés olyan igényű művészi megoldásainak, amikkel pl. ugyancsak a Nábobban találkoztunk, ahol a szentimentális regény bizonyos helyzeteinek, a Rousseau-i érzésformáknak, a románcosságnak stb. alkalmazása a 20—30-as évekre jellemző hatásokat hozott létre. A jellemek korhűségére Jókai egyáltalán nem törekszik, — s Kemény ily irányú törekvéseéhez mérve, az ő »történelmisége« kétségtelen visszalépést jelent. Jellemek, típusok visszavetítésével már a Nábobban, a Kárpáthy Zoltánban is találkoztunk (pl. Kőcserepy), — csakhogy az 50-es évek típusai nem oly távoliak a 30-as évek viszonyaitól, mint a 70-es évek jellemi a századeleji környezettől. Márpedig Jókai pl. Katalin—Themire alakjában a 70-es évek egy »kedélyes« bécsi dámájának jellemét plántálja át a napóleoni korszakba. Ugyanígy a Rab Ráby Fruzsinkája is (amíg csak betyárrá nem változtatja át az író) sokkal inkább a 70-es

évek szalonjainak díszpálmái alá kívánczik, — semmint II. József Magyarországa. A kuriózum-keresés, a korfestés iránti közöny idővel már az anakronizmusok naív elburjánzásához vezet, — amire szélső példaként a Rákóczi fiát említhetjük, a századvégi orfeumok jeleneteinek a XVIII. századba való átköltöztetésével.

A névtelen vár befejezésében, mely a »nemes emberek« világának letűntét könnyezi meg, feldereng újból az a borongós-elégikus hangnem, mely a 60-as évek Jókai-regényeiben néha — így pl. a Szerelmek bolondjai vagy a Mire megvénülünk egész légkörében — oly költőien érvényesült. De ez a hangnem a regény egészén nem tudott immár uralkodóvá lenni, s legfeljebb Marie és Vavel Lajos bemutatásának némelyik képéhez illik. Vavel Lajos egyébként, idealizmusában, eszmét szolgáló aszkézisében, gyanútlanóságában: némiképp Ráby Mátyás jellemének előképe is.

Míg a 75 előtti Jókai-regények javarésze anekdotákból, kortársi körökben élő történetekből született meg, — addig a 75 utáni témákkal mindinkább az írott források, a Dictionnaire de l'amour, a Simplicissimus, régi lexikonok, krónikák, emlékiratok — s általában, olyan gyűjtemények szolgálnak, amelyek a kuriózumokra vadászó író kíváncsiságát és igényét kielégíthetik. Valószínűleg ily irányú kutatásai során, — melyben a memoár-irodalomnál érthető módon, huzamosan időzött — bukkant rá a Rab Ráby témájára is. Jókainak ez időben nem egyszer már a témái is különösségek, furcsaságok, kuriózumok. De a tévutakra botladozó író előtt néha épp ilyen témák villantják fel bizonyos kibontakozás lehetőségét, — és a Rab Ráby körüli években fel kell figyelnünk Jókainak olyan kísérleteire is, melyek egy sajátos műfaj kialakításához vezetnek. Az eszmeiség túlságosan általánossá válása Jókainál a kuróziumnak nyitott utat. A kuróziúm, s általában az érdekesség, a hatásosság hajhászása ott volt bántó, ahol a valóság egy bizonyos tükrözési módját zavarta meg, vagyis olyan művek, melyek a történelmi vagy társadalmi regényműfaj tükrözési igényével jelentkeztek. Kétségtelen azonban, hogy oly művekben, melyekben a tükrözés egy sajátos — például: mesei, legendai, vagy krónikás jellegű — igénye érvényesül: a kuróziúm, a kalandosság, sőt akár a fantasztikum éppen nem zavaróak, éppen nem stílus-talanok, — sőt: helyükön valók. Erre szolgálnak példákkal, bizonyságokkal a *Szép Mikhál* és az *Egy hirhedett kalandor*.

Ezek a regények nem »történelmie«, abban az értelemben, ahogyan Kemény regényei, vagy akár magának Jókainak török tárgyú művei is. A XVII. század éppen nem a történelmi realizmus, sőt, mégcsak nem is a romantikus történelmi regény műfaji keretében tükröződik itt, — hanem az elbeszélésnek azon a csaknem naív módján, mely magukat a XVII. századi krónikákat, történelmi anekdotagyűjteményeket jellemzi. Az ilyen gyűjtemények maguk is — a kuriózumok, a furcsaságok, az érdekességek tárházai. Amikor tehát Jókai a XVII. századi tűzrész (Egy hirhedett kalandor) vagy egy polgári háztartás (Szép Mikhál) tárgyi tényeit, eszközeit, apróságait, terminus technicusait halmozza, — hű marad a kiválasztott elbeszélési műfaj szelleméhez, szabályaihoz. A »hirhedett kalandor« regényes »történetihalmaza« (ahogyan Jókai nevezi), mely pusztá fordulatosságában, valamint humorában és naív-raffinált ironiájában a Candide-ra annyira emlékeztet: korlátlan teret nyit Jókai képzeletének is. Ami a történelmi, társadalmi regényműfajokban túlzásként, hatásvadászatként hat, — az itt üde és ötletes rögtönzéssé, játékos merészséggé válik. Mily könnyeden, mily felszabadultan mozog Jókai ez igénytelenebb műfaj keretei közt, — s mennyire híven idomul a legenda, a ballada, és általában az archaikus elbeszélő műfajok technikájához, elbeszélésmódjához, pl. a Szép Mikhálban. A hatásvadászat egy tiszta, egyszerű költészetnek ad helyet, — pl. a kalandor kivégeztetésének epizódjában, a Hugó vállára visszatelepődő fehér galamb röptével. Az a sajátos kisromantika, melyet a Nábob- vagy Az aranyember-típusú írásoktól épp az igénytelenebb eszmeiség különböztet meg, a Szép Mikhál, valamint a kalandor Hugó történeteiben valóságos hagyományteremtő funkcióval jelentkezik. Jókainak nemcsak az Erdély-mítosz kialakulásában van része, — hanem annak az egészségesebb regényességnek tudatosulásában

is, mely az egykori felvidék városaihoz, Késmárkhoz, Bártfához, Eperjeshez fűződik. Mikszáth éppúgy, mint Krúdy, ennek a kisromantikának kanyargós, szelíd ösvényein szívesen elkalandoznak majd. A Kísértet Lublón vagy Az utitárs — e kalandozások hangulatait lehelik.

A Rab Ráby szomszédságában a Szép Mihály vagy az Egy hirhedett kalandor a kisromantika ugyanoly kitérőt jelentik, — mint a Nábob szomszédságában az ezeregyéjszakai, török tárgyú regények. De az előbbieknél különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy az útját kereső, a tapogatózó Jókai alkotásai, — míg a Bach-korszakbeli kisromantikus írások mellett egyenest visz előre az író útja, világosan látott, kitűzött célok felé.

Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy 1875 előtt Jókai a korkérdések megválaszolására törekszik. A 70-es évek második felétől kezdve azonban vagy felhagy ezzel a törekvással, — vagy pedig : válaszai nagyon is bizonytalanokká, halványakká válnak, az író megalkuvásai, elv-feladásai következtében.

A kuriózus, különcös érdekességű témákat kereső Jókai azonban összetalálkozik olyan alakokkal és eseményekkel is, melyek az ő életében, életművében nagy szerepet játszott eszmékkel kapcsolatosak. A XVIII—XIX. század fordulója, a francia forradalom, és a rá következő korszak nemcsak érdekes sorokban, mozgalmas eseményekben gazdag, — de a felvilágosodás eszméinek kihatásaiban is. A haladás, a szabadság eszméi a hűbériség elleni harc szenvedélyei ott rejteneznek e korszak »érdekességei«, »rejtelméi« mögött. Akár Puskin Oroszországához, akár II. József Magyarországhoz fordul Jókai : a hűbériség elleni harc kérdéseivel kerül szembe, — mely harcnak néhány nagy fejezetét korábbi regényeiben már ő maga is bemutatta. A névtelen vár olyan kerülőt jelent, mely épp e harcnak fordít hátat. De ilyen háttáfordítást a téma nem mindig enged meg. A Puskin-téma pl. épp oly kevésbé, mint Ráby Mátyás története. Jókai a fúzió után bizonyára nem érzi magát a múltbeli, nagy eszmék elárulójának. De lassacskán rá kell döbbenie, hogy a dualizmus Magyarországa nem az az ország, melyért a Jenőy Kálmánok áhítoztak, s a Baradlay-fivérek küzdöttek. Nem lehet tehát könnyű a találkozása tulajdon hőseinek olyan rokonaival, illetve elődeivel, aminők a dekabristák, vagy Ráby Mátyás. A Szabadság a hó alatt és a Rab Ráby, egymás szomszédságában (könyv alakban mindkettő 1879-ben jelenik meg), e találkozások más-más változatával ismertetnek meg bennünket.

Mi vezette Jókait e témákhoz? A 75 utáni regények célzatait, »vezéreszméit«, — valamint esztétikai kérdéseit áttekintve, azt kell felelnünk : elsősorban érdekességük csábítása. A Nábobtól Az aranyemberig még egészen másféle okok működtek közre a témák kiválasztásánál. Jókai közeleti harcait szolgálták azok a regények. De Tisza Kálmán szolgálatában Jókai csak vezércikket tud írni, nem pedig regényt. A dekabrista összeesküvés, valamint Ráby Mátyás kálváriája egyáltalán nem vágnak össze Jókai politikai tevékenységével —, sőt, ellentmondanak ennek. A kormánypártot szolgáló Jókai írói tevékenysége nem az irányzatosság, — hanem az érdekesség jegyében áll. A Puskin- és a Ráby-regény témáihoz is az érdekesség igénye vezeti el, — csak hogy az érdekesség alól feltörnek a hűbériség elleni harc szenvedélyei, s különösen a Rab Rábyban, uralkodóvá lesznek az egész téma fölött. Jókai már nem azzal a célzattal dolgozza fel e két témát, amellyel kinyúlt értük. Mindkét regény — más-más módon és színvonalon — a felvilágosodás harcainak ábrázolása lesz, — de az író eredeti szándékai ellenére lesz azzá. Jókai mintegy regenerálódik, megiffodik e két témában, — visszatér egy jobbik korszakához, melytől a 70-es években mind messzebb távolodott. Ez a visszatérése azonban csak epizódikus. A Rab Ráby nem egy új korszak kezdete, — hanem megkésett hírmondója egy korábbinak. Azt, hogy Jókai mily messziről tér már vissza korábbi, jobbik önmagához a Rab Rábyban, — azt a Puskin-regényben tudjuk legjobban lemérni. Ebben a regényben ugyanis a visszatérés csak részben, s ellentmondásosan történik meg.

A Puskin-témának időszerűsége és hagyománya is van, amikor a Szabadság a hó alatt megírásába belekezd Jókai. Időszerűségét — az orosz világgal való foglalkozást — az

orosz—török háború eseményei teremtik meg. Láthattuk már, Jókai cikkei hogyan foglalnak állást a »keleti kérdés« fejleményeivel szemben. Az orosz—török háború idején gerjesztett oroszellenes hangulatnak azonban nem leljük nyomát a regényben, — mi több, a Szabadság a hó alatt e hangulatnak inkább ellentmond. Jókait nem lehet tehát a Tisza-féle politika közönséges lakájának tekinteni.

De a regény sajátosságait megszabja a Puskin-téma, illetve általában, az orosz irodalom hazai hagyománya is. A reformkorra, Toldy Ferenc, Kazinczy Gábor stb. cikkeire visszanyúló hagyomány, az orosz irodalom iránti érdeklődés, az 50-es évektől kezdve mindinkább az orosz írók antifeudalizmusával való rokonszenvből táplálkozik. A Budapesti Hírlap 1855-ös névtelen cikke (694—695. sz.), Salamon Ferenc és Reviczky Szevér írásai, Szeghy Miklósnak Herzent követő tanulmánya (Budapesti Szemle, 1867) stb.: több-kevesebb határozottsággal az orosz irodalom haladó, demokratikus jellegét domborítják ki. A császári elnyomás alatt vergődő magyar irodalom, — a cári elnyomásnak ellenszegülő oroszral állítja magát párhuzamba. Az antifeudalizmust a magyar liberálisok is osztják, — ami persze, nem jelenti a forradalmiságban való osztozást is. Sőt, a magyar irodalom többnyire észre sem veszi az orosz írók forradalmi tendenciáit. A Budapesti Szemle bizonyára gyanútlanul enged helyet Herzen tételeinek, — s még a 80-as években is, a Volkov-temető halottait gyászoló Reviczky ugyancsak messze áll a »bús arcú« Csernysevszkijtől. Anyéginben a 60—70-es évek »humoros« művet látnak, — igaz ugyan, hogy a humor fogalmának a Reviczky-féle elmélethez, vagy a Bolond Istók-, illetve Hübele Balázs-féle »nedélyességhez« közelálló értelmében. Amikor Jókai a Puskin-regény megírásába belekezd, az orosz irodalomban Magyarországon már mintegy három évtizede: a hűbériség elleni harc zászlóvivőjét látják. Ettől a hagyománytól nem szakad el Jókai, hisz a »hó alatt« rejtőző szabadságmozgalomnak állít emléket. Akárcsak a Rab Rábynál, úgy valószínűleg itt is elsősorban a téma regényessége vonzza. Nem a dekabrista mozgalom pátosza ragadja meg elsősorban, — hanem az összeesküvés romantikája. Az orosz témát az »időszerűség« pecsétjével is ellátják számára a külpolitikai események. Pedig valójában inkább idejétmúltnak kellene mondanunk azt a módot, ahogyan az orosz élet rajzait, színeit összeválogatja. A fiatal írók az orosz irodalom bátor valóságábrázolását csodálják meg, s Anyégin magyar »testvérei« után a kor egyéb hőseinek, a magyar Bazárovoknak, majd pedig a magyar Raszkolnyikovoknak és Oblomovoknak nyomait keresik. Péterfy Jenő azonban jogosan látja operai színpadnak a Szabadság a hó alatt környezetét. Jókai nem az. Anyégin Puskinját, hanem egyoldalúan, csak a Cigányleányt mutatja be.

Mégis, az időszerű, s egyben titokzatosan regényes téma — szükségszerűen vezeti el az önkényuralom elleni harc, a dekabrista mozgalom bemutatásához. Jókai itt akaratlanul is a forradalom kérdésével kerül szembe, s ez a szembekerülés olyan mesterkedésre készíti az ábrázolásban, mely eleve lehetetlenné teszi az orosz demokratikus mozgalmak hű bemutatását. Amiként már 48-as cikkeiben is megkülönböztette az »égből jövő« forradalmat a »földről« feltörőtől, — amiként már A köszívű ember fiaiban is célzatosan állította szembe a polgári forradalom idillizált képét a »canaille«, a »mob« anarchiájával (gondoljunk az apácaklastrom ostromára), — úgy itt is eszményítően mutatja be a Zöld Könyv titkos társaságát, a »vértelen« forradalom híveinek emberbaráti körét, és rosszindulatú torzképet rajzol a »Medvesonka« lebujának »forradalmáiról«. Az átalakulás »vértelen«, reformista megoldásának dicsőítése a regény cselekményében a dekabrista mozgalmat néha csak holmi szalón-intrika képében engedi szóhoz. A Szabadság a hó alatt történelemszemléletének lényeges eleme: a nép, a tömegek szerepéről alkotott pesszimista felfogás, — amiben Jókai a liberális gondolkodókkal került közös talajra. Ezt a pesszimizmust még nem ismerhettük föl nála olyan időben, amikor pedig ez már Eötvösnél, Madáchnál fontos szerepet játszott, — vagyis az 50—60-as években. Most már azonban nemcsak a Puskin-regényben, de helyenként a Rab Rábyban is szóhoz jut ez a szemlélet. A liberálisok felfogásával összhangban, Jókai is azért vallja feleslegesnek, célhoz nem vezetőnek a forradalmat, mivel a nép amúgy sem tud-

na mit kezdeni a szabadsággal és az egyenlőséggel ; a Puskin-regény Ghedimin Ivánja körülbelül ugyanúgy ábrándul ki a forradalomból, mint a liberális szemlélet egy másik hitvallásának, a *Magyarország 1514-ben*-nek Mészáros Lőrince: »Hát ez a nép? Ez a rongyaiba belenyugodott, ez a nyomorúságával összeszokott napszámosereg... Mi ennek a szabadság? A pálinkás boltok feltörése, s aztán a paloták és boltok kirablása. Egy lázító szó felgyújtja, mint a p zordját és egy kartácslövés szétfújja, mint a polyvát«. Ez a pesszimista népszemlélet hozza magával azt is, hogy a cár alakja helyenként rokonszenves, sőt magasztos megvilágítást nyer az írói ábrázolásban. Nemcsak a leányánál tett titkos látogatások érzelmes hangulata működik közre ebben, hanem annak a freskószerű jelenetnek hatásossága is, mely a téli palota erkélyén zokogó férfit a »csöcselék« dühének és gúnyjának céltáblájává teszi. Ha a szabadságesezmét a nép megmozdulása csupán eltorzíthatja — ahogyan azt Jókai hiszi —, úgy annak diadalát csak az »idők szavát megértő« uralkodótól lehet várni. Jókai dekabrista hősei »felülről« remélik eszméik érvényrejuttatását, — irtóznak a »véres« forradalomtól és tragikusan, akarataik ellenére sodródnak bele a forradalmi »örvénybe.«

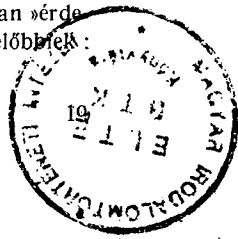
Zeneida távol akarja tartani az országtól azt a harcot, mely »a rongyok harca a paszomántok ellen«, mivel »az ilyen küzdelem után áldani fogja az ország azt a zsarnokot, aki végre a kifáradt küzdőket közösen elnyomja s rendet csinál a láncsal.« Puskin pedig »fiúi bizalommal« kéri a cárt: »Vezesd be népedet a szabadságba, óvatosan, lépésenkint, fejleszd ki alkotmányodat népünk szokásai, szükségai szerint.« A Szabadság a hó alatt: annak a harcnak — a hűbériség ellen vívottnak — hőseit dicsőíti meg, melynek eszméit Jókai mindig is híven vallotta. A dekabristák itt a Baradlay-fivérek, a Bárdy Imrék rokonaiként jelennek meg. Önfeláldozásuk, tisztaságuk, eszmét hordozó, történelmi jelentőségük előtt meghatottan, együttérzéssel hajol meg Jókai. De ahhoz, hogy ezt megtehesse, — egyrészt »tragikus« hőskökké kell átfőrnátnia őket, hőskökké, akik szinte csak elbukni hivatottak, — másrészt pedig »mentesíteni« kell elgondolásaikat bármifajta forradalmiságtól, s afféle álmodozó liberálisokat kell alakítania belőlük.

Az időszzerű és regényes téma elvezette Jókait ahhoz az eszmekörhöz, melyből valamikori, legtisztább irányzatosságú, hősien romantikus mondanivalóit merítette. A 48-hoz, a szabadságmozgalmak nagy korszakához utat törő hősök, az előfutárok — a Kárpáthy Zoltánok, a Jenőy Kálmánok — bemutatását már korábban is hivatásának érezte. Az úttörők, az előfutárok sorában mutatja meg a dekabristák helyét is. A »hó alatt« zöldülő szabadság ügye még mindig megdobogtatja Jókai szívét. De mivel úgy érzi, hogy a *megvalósult* szabadságesezme korszakából tekint vissza a küzdelmes múltba: az elődöket nagyon is — utódok képerre és hasonlatosságára teremti meg. Forradalomtól idegenkedő kora elé, — forradalomtól idegenkedő szabadsághősoket állít liberális kortársai elé, — népben csalódott, népben nem bízó Ghedimineket. A régi és az új konfliktusa épp ezért elhalványul a Puskin-regényben. A történelmi konfliktus helyét itt egyelőre még mindig csak a bonyodalom, a fordulatos regényesség foglalja el.

3.

Felfogásbeli eltérések a Rab Ráby és Ráby Mátyás emlékiratai között

A 75 után mindinkább útját vesztő, majd pedig új területeket kereső Jókai, akinek korábbi irányzatosságát, a sürgető korkérdésekre irányzott célzatosságát mindinkább az érdekesség, a kalandosság kultusza váltja föl, Ráby Mátyás történetében egészen másféle forrásra bukkan, mint aminőkből 1877 és 1879 közt született műveit merítette. A *Rheinischer Antiquarius*, a *Dictionnaire de l'amour*, a Bülau-féle *Geheime Geschichten*, az *Ungarischer Simplicissimus* stb. mellett Ráby Mátyás emlékiratai is bősséggel tartalmaznak ugyan »érdekességet«, — de a kuriózumok után kutató Jókait másféle irányba terelik, mint az előbbiek:

mintegy visszavezetik őt ahhoz az eszmekörhöz, melynek lelkes hirdetője, ábrázolója, felmegasztosítója volt 75 előtt.

A művészi megoldás bármily problematikus elemeivel találkozunk is a regényben, lehetetlen át nem éreznünk, hogy Jókai pusztá téma-választásának ezúttal a szokottnál nagyobb jelentősége van. Hihető, hogy főként az érdekesség keresése vezette el forrásához, — hihető, hogy Ráby Máttyás emlékiratait ugyanoly fajtájú kíváncsisággal vette először kezébe, aminővel pl. Stramberg *Ehrenbreitstein*jét, — de semmiképp sem fogadható el Gálos Rezsőnek az a felfogása, mely szerint a Rab Ráby Jókai »kalandor-regényeinek« egy hajtása csupán, s a Trenck-téma pusztá változata (Gálos Rezső: Jókai Rab Rábyja, Irodalomtörténeti Közlemények, 1941. 338. l.). A kalandosságra törekvő Jókai megállapodhatott Ráby Máttyás életénél, — de ezt az életet nem »kalandor-életnek« látta, és nem is ilyennek mutatta be.

A Rab Rábynak »kalandor-regényként« való emlegetése: a polgári irodalomtörténet célzatos hamisítása; e hamisítás egyik példája Gálos Rezső említett cikke is. Akik »kalandor-regényt« látnak Jókai regényében, — »kalandornak« kívánják látni Ráby Máttyást is. Komlós Aladár joggal mutatott rá azokra a rágalmakra, melyekkel a polgári tudomány mindmáig befeketíteni igyekezett Ráby Máttyás alakját (Az igazi »rab Ráby«. Csillag, 1949. szept.). Szinnyei József életrajzyűjteményének olyan megállapításai, melyek szerint Ráby Máttyás »kalandor« volt, II. Józsefnél »besígói szerepet vitt«, a visszaélésekbe maga is »belekeveredett«, és Nyitra, valamint Pest megyékben »szélhámoskodott«, — tökéletes összhangban vannak Gálos felfogásával, mely »szennyiratrak«, »egészen Hány János-szerű történetnek« és »magyar nemeshez« teljességgel méltatlannak tekintti Ráby könyvét, és mentésére csak annyit tud felhozni, hogy szerzőjének ősei — nem magyar származásúak. Gálos szerint pusztán Jókai képzelete változtatta át ezt az »izgága kalandort« az »emberszeretet hőségévé«, s »emlékiratainak sivárságába, mindent gáncsoló és csak magát szépítő egyhangúságába« egyedül Jókai vitt »igazi magyaros ízt«. Ráby, akiben Gálos »hazaárulót« lát, ezek szerint a valónál sötétebbre festette a magyar hűbériség viszonyait, s vádjait »egyéni bosszúvágytól ingerülten« hangoztatta, »bemocskolva« egyéneket és intézményeket. Ráby ily meggyaláztatása a Horthy-korszak irodalomtörténetírása által, arra figyelmeztet, hogy az emlékiratok érintette kérdések Jókai regényének létrejötte után évtizedekkel is, a magyar uralkodó osztályok »kényes« kérdései közé tartoznak. Ráby Máttyás látélete ellen ezek az osztályok a Horthy-korszakban is izgatottan tiltakoznak, — mégpedig a legolcsóbb módon: a vád megszólaltatójának, a pest-vármegyei tömlőc egykori lakójának gyalázásával, a sokat szenvedett ember emlékének megtiprásával. Szellemesen jegyzi meg Komlós Aladár: »A Ráby által feljelentett előkelő tolvajok már rég porladtak, de a magyar 'tudomány' még mindig az ő pártjukon állt, még mindig folytatta Ráby üldözését«. Komlós csupán abban téved, hogy Marczali Henrik monográfiája (Magyarország története II. József korában, Budapest, 1881—1883. 3. kötet) is megfeledezett Ráby Máttyásról: Marczali ugyanis épp Jókai »fényesen kivitt korrajza« alapján emlékezik meg Rábyról és a szentendrei visszaélésekről (III. kötet 46., 48. l.).

A Rábyt üldöző, osztályelfogultságtól telített »tudomány« önkéntelenül is kidomborítja annak jelentőségét, hogy Jókai hozzányúlt a Ráby-témához, — és egyben arra figyelmeztet bennünk, hogy ez esetben már a *pusztá témaválasztás* is állásfoglalást jelent a feudalizmus elleni harc mellett, mely harcnak még a Horthy-korszakban sem múlt el időszerűsége. Jókai sokkal jobban ismerte a maga közönségét, hogysem tisztán ne látta volna, miféle előítéleteket és elfogultságokat kavarhat fel regényével. Igaz, ez előítéletek és elfogultságok ellenében fellépését nem lehet kihívónak tekintenünk, — s az is igaz, hogy a Rab Ráby bizonyos óvatossággal kezeli a vármegyei nemesség szerepét. A Rab Ráby azonban még ezek ellenére is merészebb, közvetlenebb hozzászólás a *maga korának* kérdéseire, mint Az aranyember után született Jókai-regények zöme.

Jókai sok tekintetben megmásítja, formálja, alakítja Ráby Máttyás emlékiratainak anyagát, de cselekményének leglényegesebb helyein híven ragaszkodik hozzá. Számunkra

különösen fontos, mit vett át Jókai érintetlenül Rábytól, mit mellőzött, mit változtatott meg? És különösen fontos annak lemerése, hogy a Jókai alkotta Ráby Mátyás miként viszonylik a történelmihez?

Ráby Mátyás emlékirataira Jókai néha lapszám-pontossággal hivatkozik. A használt kiadás címét nem közli, de megjegyzi, hogy a »terjedelmes nagy könyv« kevés példányban jelent meg, »úgy hogy a tulajdonomban levő példány a ritkaságok közé sorolható«. Gálos tanulmánya az Akadémiai Könyvtár példányára támaszkodik, melynek címlapján a Straszbург 1798 évszám szerepel, a cím pedig így hangzik: *Leidensgeschichte des ungarischen Edelmanns Matthias Raby von Raba und Mura*. E példány II. kötetének egy belső címlapja is van: *Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich, oder actenmässige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten Edlen Matthias von Raba und Mura. Von ihm selbst beschrieben. Straszbург, im fünften Jahr der Republik (1797). Auf Kosten des Verfassers.*

Gálos feltűnőnek találta a két címlap évszámának eltérését, s kérdésesnek tartotta, hogy a munka Strassburgban jelent-e meg? Jókai »a köztársaság ötödik esztendejében« megjelent könyvként említi a maga példányát. Ez a körülmény azért érdekes, mivel az Országos Széchényi Könyvtár példánya (212094. sz.) csupán 1797-es dátumú címlapot tartalmaz mindkét kötetben, s a címlap szövege ugyancsak mindkettőn, változatlanul a *Justizmord*dal kezdődő szöveg. *Leidensgeschichte* ... (1798) kezdetű címlap ezen a példányon nem található. Mivel Jókai 1797-es kiadásúnak tudja forrását, feltehető, hogy az Országos Széchényi Könyvtár példányával azonos típusú kiadás volt birtokában; e kiadás könyvészeti adatai az Akadémiai Könyvtár példányával nem teljesen egyeznek. A *Leidensgeschichte* ... címlapos példány talán egy második, 1798-as kiadás lenyomata.

A történelmi Ráby Mátyás világnézete sokban eltér a regénybeliétől. Jókai jakobinus-ként emlegeti Rábyt és Komlós Aladár szerint is »kortársai közt nem annyira Kármán József társa, mint inkább Martinovicsé és társaié, ha nem végezték is ki a Vérmezőn«. Ezek a feltevések jogosnak látszanak; az emlékiratok ugyan szóval sem említik a jakobinusokat — Thermidor után ez éppen nem meglepő, — de Rábynak az arisztokratákról, a nemesekről, a papokról vallott nézetei egykönnyen párhuzamba állíthatók Martinovics társainak nézeteivel. Aligha hihető azonban, hogy közte és a magyar összeesküvők közt valamiféle kapcsolat jöhetett volna létre; Martinovicsékről az emlékiratok nem emlékeznek meg, s a per idején Ráby háborítlanul kilíncsel az udvarnál, az udvari magyar kancelláriánál, majd a bécsi rendőrségnél, elégtételt követelve szenvedéseiért, megaláztatásaiért. Az emlékiratok emelkedett, pátozban gazdag befejezése, — melyet Jókai bizonyos óvatos kurtításokkal ad közzé — »Itália felszabadítójába«, Bonapartéba veti reményeit, s a nemzet megújulásának, a »nagy, erőteljes nemzet« felébredésének ügyét (»Vielleicht trägt diese Geschichte zu der politischen Reform meines Vaterlandes, zu dem Erwachen einer grossen kraftvollen Nation vorzüglich bei«) s az arisztokratai rendszer bukását inkább reformmal, a »közszellem megneemesülésével«, — semmint »véres forradalommal« kívánja elérni (»nur die Veredlung des Gemeingeistes den Sturz des Aristokratismus bewirken kann, wenn die Verzweiflung des Volkes nicht endlich eine blutige Revolution hervorbringen soll«). Ráby Mátyás nem forradalmár, de nem is megalkuvó, — s kálváriája abból származik, hogy *egymaga* próbálja elérni azt, amit csak a forradalom képes megvalósítani.

Az emlékiratok Rábyja épp eleget forog a császár és az udvar környezetében, — mégis, kevésbé látszik jozefinistának, mint a regénybeli. Az emlékiratok a többnyire rokonszenvesen bemutatott II. József eljárásait olyan keserűséggel ítélik meg néha, amintőre a regényben nem találunk példát. Már a bevezetésben vádolón említi Ráby, hogy az uralkodó, aki őt »emberbaráti szorgoskodásaira« felszólította, évekig mit sem tett »szomorú sorsa« ellen (»... von dem Monarchen, der ihn zu seinen menschenfreundlichen Bemühungen aufforderte, Jahre lang seinem traurigen Schicksale überlassen ...« I. 2. l.). Ferenc császár kétszínű viselkedését

pedig nemcsak a bevezetőben bélyegzi meg (»nach oft wiederholten Versprechungen ihm zu seinem Rechte zu verhelfen, in die Hände seiner wüthenden Feinde überliefert...« uo.), — hanem az előadás higgadt tárgyilagosságán átütő megvetéssel szól később is hazudozásairól, elpirulásairól, atyai nyájassággal leplezett álnokságáról. A vármegye táblabírái, a Habsburg államgépezet, és maga az uralkodó: egyazon zsarnoki rend fenntartóiként állnak előttünk az emlékiratokban.

Éppen ezért, Ráby Mátyás emlékiratai két egymással farkasszemet néző tábort mutatnak meg, — két tábort, melynek ellentétei el nem moshatók, érdekei ki nem egyenlíthetők. Ráby üldözőinek tetteit semmi sem igazolhatja, elvetemültségükért őket senki sem mentheti föl. Az elnyomottak — jobbágyok, polgárok, protestánsok — ügyét védő Rábyval szemben a hűbériség minden kegyetlensége, embertelensége, színelése és intrikája felsorakozik. Ráby és a hűbériség összeütközése: tiszta, egyértelmű konfliktus. Ráby összetörik ugyan ebben a konfliktusban, — de igazsága és kitartása nagyobbak, hatalmasabbnak mutatják őt a Habsburg-állam és a nemesi vármegye minden hatalmasságánál.

Látni fogjuk még: az »igazi« Ráby és a vármegye, — az »igazi« Ráby és a Habsburg-államszervezet összeütközésében Ráby nem II. Józsefet képviseli, egyértelműen, hanem jelentős mértékben Rousseau és a francia forradalom eszméit is. Az uralkodóra ő ugyanolyan meg gondolással támaszkodik, — mint a szentendrei és izbégi parasztok, akik a közvetlenül rájuk nehezedő nyomás ellen — a közvetve rájuk nehezedővel (a császárral) próbálnak — per-sze, hasztalan — védekezni. A szentendrei és izbégi folyamodványok nem véletlenül maradnak elintézetlen; marxista történettudományunk rámutatott már, hogy a »reformer« II. József sohasem fogta a jobbágy pártját a földesurakkal szemben.

Ennyit az »igazi«, a történelmi Ráby Mátyás konfliktusáról.

De miben áll Jókai Rábyjának konfliktusa?

Az emlékiratok Rábyja ellen, — és üldözői mellett: mit sem lehet fölhozni. Másképp alakul azonban Ráby helyzete Jókainál. A regénybeli Ráby *mellett* szól emberiesége, felvilágosodottsága, népszerűsége. De *ellen*e szól: császári ügynök mivolta, a gyarmatosító »kalapos király« szolgálata. A vármegye *ellen*e szól avultsága, korrupszása, kegyetlensége. De *mellette* szól a nemzeti lét, a nemzeti függetlenség eszméje, melyet a vármegye képvisel nemcsak a császárral, — de Rábyval szemben is. És ez az eszme akkora pátozzsal jelentkezik Ráby ellenében, a felvilágosodás ellenében, — hogy az ítélethírdetés jelenete az egész korrupz vármegyét megdicsőíti, s az emberséges, becsületes Tárhalmy főjegyző maga hajlandó a vármegyeház ablakából olvasni föl a Rábyra hozott rettenetes ítéletet. Ebben a képben, mely Tárhalmyt a felvonuló tűzerekkel és gránátosokkal dacolón, a »felvilágosodott, abszolút monarchiával« dacolón mutatja meg: a vármegye nem a hűbériség bátyájaként nehezedik a népre, — hanem a nemzeti lét szirtfokaként magasodik fel. A vármegyei korrupció és kegyetlenség sem a hűbéri viszonyok szülötte, — hanem a jozefinista önkényuralomé, mely nem tette lehetővé a tiszt-újítást. A »király nevében« bekopogtató staféta szavára az elnyomó, a rabtartó vármegye egyszeriben a »régí jó táblabírák« hazafi-idilljének szolgál keretül. Ezzel a vármegyével szemben Rábynak csak a tragikus, bukott hős sorsa juthat ki. Mert a regénybeli Rábynak nincs egészen igaza, — s a féligazság ilyenfajta képvisellete csak *tragikus* lehet.

Indokolták-e a történelmi körülmények a regénybeli konfliktust? Indokolt-e a nemzeti eszmének és a felvilágosodásnak (akár a jakobinus árnyalatúnak is) olyan kettéválasztása, egymással szembeállítás, aminővel a regényben találkozunk?

A nemesség ellenállása a József-korszak idején, melyet csakhamar a visszavonulás és megalkuvás periódusa, az osztrák és a magyar uralkodó osztályok forradalomellenes szövetsége követett (1795-től, vagyis csaknem a Ráby menekülésének időpontjától kezdődően) — a jozefinizmus gyarmatosító módszerével való nemesi szembeszegülés kétségtelenül a nemzeti létért, a fennmaradásért, a függetlenségért vívott harc volt. Jókai ezt a harcot megkapón és helyesen mutatja be Tárhalmy főjegyző alakjában. Tárhalmy egyénisége és

szerepe sokban emlékeztet a *Szerelem bolondjai* Világosijára. De amíg emez a passzív ellenállás becsületes vállalója — és áldozata, addig Tárhalmyban az 1795 előtti nemesi mozgalom legfőbb erényei testesülnek meg. Az előbbinek alakja az 50—60-as éveket — az utóbbié a József-korszakot fejezi ki. Magának a nemességnek magatartása azonban éppen nem egyöntetű, II. József korszaka és 1867 között; ellenállás és megalkuvás különféle formái tarkítják útját, az 1790-es országgyűlés reformterveitől kezdve, az 1795-től 1812-ig létrejövő, majd felbomló forradalomellenes szövetségen át, az 1825—27-es országgyűlés körüli időszak felújult ellenzékiességén, az osztrákellenes reformmozgalmon, az 1840—46 közötti nemzeti egységfronton, a nemesi reformpolitika 1846—49 közt megmutatkozó csődjén, a szabadságharcon, a békepárton, a passzív ellenálláson, a kiegyezésen át, — a Rab Ráby megírása idején már megmutatkozó dzsentrizmusig, hanyatlásig. Tárhalmy ennek a hullámzó fejlődésvonalnak egyik csúcspontját jelöli, — de ilyen egyéniségek már ugyancsak hiányzanak Jókai korából, mely a nemesség történelmi sorsának betöltését hozta el. Tárhalmy alakja nem is fejez ki Jókainál olyan ábrándos reménységet, aminőt Mikszáth első korszakának művei táplálnak még a dzsentrivel szemben. Hisz Jókai már a 70-es évek elején is inkább az értelmiségbe, semmint a nemességbe vetette reményeit. A regény abban tér el leginkább az emlékiratok szellemétől, hogy a népszabadság és a nemzeti függetlenség eszméjét *Ráby esetében* kibékíthetetlenül ellentétessé mutatja. Az ellentét ilyen felállítására jogos, — de kérdés az, hogy Jókai miféle módon képzei el az ellentét feloldását? Vajon egyértelműen, a 48-as forradalom távlatában-e? E a kérdésre majd Ráby szerepének elemzése nyújthat feleletet.

A kibékíthetetlen ellentét Ráby és Tárhalmy első beszélgetésében válik nyilvánvalóvá. A dilemmát, a konfliktus ellenoldalt Ráby állítja fel ily módon: »A kérdés tehát csak az, . . . hogy mire van nagyobb szüksége a jövődönnek: arra-e, hogy legyen egy szép, nemes, dicsőséges magyar nemzet? vagy arra, hogy legyen népszabadság?« Vele szemben Tárhalmy a »maradi«, — de nemzeti érzésű köznemesség álláspontját képviseli: »Én azt hiszem, hogy ennek a világrésznek nagyobb szüksége van arra, hogy itt, ezen a helyen létezzen egy alkotmányos, hazaszerető magyar nemzet, mint arra, hogy a parasztnak hetenként egygel több elheverni való napja legyen, s a helyett, hogy az ország színe java parancsol a sokaságnak, ezentúl a sokaság parancsoljon az ország színe javának.« Az ellentét ily felállítása eleve, jellemzőn domborítja ki a nemesi ellenállás erényeit és ellentmondásait, a Tárhalmy-típus tévedését és igazságát — valamint Ráby tévedését és igazságát is. Ez az ellentét Ráby magányosságát is magával hozza; ahogyan Tárhalmy erre figyelmezteti: »abban a munkában, amit elkezdted, senki, de senki segítségére az országban ne számíts, mindenkit ellenségednek tekintsd«. A regénybeli Ráby nem azért bukik el, mivel gyengébb a vármelegénél, — hanem, mivel nincs oldalán a teljes igazság, — mivel vele szemben, *részben* Tárhalmy is igaza van. Ráby sorsát Jókai céltudatosan a *tragikum* irányában fejleszti. A tragikus hős vajmi ritka jelenség Jókainál, — és nem véletlen, hogy 1875 után találkozunk vele. A tragikum ott rejtezik már Timár Mihály pályájában is, akinél a kapitalista boldogulása, — és a becsületes ember boldogsága kerültek egymással ellentétbe. De a regénybeli Rábynál az ellentétet nem lehet oly módon feloldani, mint Timárnál, — Jókai Ráby Mátyását nem lehet átmenekíteni 1848-ba, mint ahogyan át lehetett menekíteni Timárt Komáromból a Senki szigetére. Míg azonban Timárnál a Senki szigetének utópikus-ábrándos megoldása nélkül a konfliktus, a tragikum merő pesszimizmusba, reménytelenségbe fulladt volna. — addig a regénybeli Rábynál a tragikus bukás éppen nem válhatnék reménytelen pesszimista jellegűvé, mivel a francia forradalom hadseregével találkozó Ráby mögött már földereng a jövő, 1848 jövője, mely a forradalom eszméit és a nemzeti eszmét egységbe foglalja. Jókai Rábyjának tragikuma tehát *nagyrészt* fölemelő, optimista, hősi tragikum. E tragikum hősi voltát csak egy körülmény zavarja meg, — az, hogy Ráby céljainak beteljesültét, a regény szerint, a nemzet és a király »kibékülése« is meghozhatja.

A regénybeli Ráby tragikuma egészen másféle konfliktust igényel, mint aminővel a korábbi Jókai-regényekben találkoztunk. Emezeknek konfliktusai tiszták és egyértelműek

voltak, — a jó és rossz ütközött bennük össze egymással : Kárpáthy Zoltán, a nemzeti eszme harcosa — Abellinóval, a kozmopolitizmus, a nemzetietlenség képviselőjével; a Baradlay-fivérek Ridegváryval és Plankenhorstékkal, vagyis a reakció megtestesítőivel stb. E konfliktusokban egyértelmű volt az igazság, és egyértelmű a tagadás is. Ilyen egyértelműséggel a Ráby-regényben nem találkozunk. Hasonlóképp A lőcsei fehér asszonyban sem, amely a kuruc és a labanc álláspont valójában oly világos és egyszerű ellentéteit a valóságosnál bonyolultabbaknak, — de tompítottabbaknak is ábrázolja.

Ráby-problémát Jókai sajátosan liberális színezettel mutatja be, — és mellőzi, kiszűri az emlékiratokból mindazt, ami Ráby Mátyás harcának bizonyos mértékben forradalmi jellegét ad. Jókai Ráby Mátyása felemeli szavát az elnyomott nép érdekében, de nemcsak a népet, hanem a csásár is képviseli. Az igazi Ráby viszont a népet képviseli, a szentendrei és az izbégi kizsákmányoltakat, — vármegyénél és a csásárnál egyaránt.

Jókai Ráby-konceptiójának liberális jellege elsősorban Ráby és a nép kapcsolatainak bemutatásában válik tapinthatóvá. Jókai a nép szerepét egészen másként mutatja be, mint az emlékiratok. Ráby a regényben is a népert kezdi el harcát, s a nép ügye, a koldusbotra juttatott szentendrieik, izbégiek sorsa itt még szemléletesebb, vérlázítóbb bemutatást nyer, mint az emlékiratokban. Jókai elbeszélő művészete pl. a szőlődézsma jelenetében sokkal színesebbet, mozgalmasabbat tud nyújtani, mint Ráby emlékiratainak száraz adatközlése. A regény tizenhatodik fejezetének végén Dacsó Marci kétségbeesett öngyilkossága, amikor a mérnökkel, a protocollumokkal és a mappákkal behajt a megáradt Dunába, a nép nyomorúságáról drámáiban, megrázóbban vall, mint az emlékiratok bármelyik helye. Mégis, a regény későbbi részeiben Jókai elkanyarodik eredeti felfogásától, — attól a konfliktustól, melyet a Ráby és Tárhalmy közti beszélgetés ígér — hogy tragikusan magányos hőst megtagadtassa a néppel is, melyért magát feláldozza.

Ráby emlékirataiban nyomát sem leljük annak, hogy őt a nép cserben hagyta volna — ellenkezőleg, Ráby és az elnyomottak közt olyasféle egyetértést, összetartást látunk, mint A falu jegyzőjének Tengelyije és Violája között. Jókai ábrázolásában Ráby megtagadtatása némiképp Az apostol Szilveszterének tragikumára emlékeztet (gondoljunk a falu népének szembefordulására Szilveszterrel).

Jókai »ecce homo«-jelenete olyan tragikumot domborít ki Ráby sorsában, mely az emlékiratoktól idegen, — s ehhez a tragikumhoz a népből kiábrándult liberális szemlélet vezeti el az író: »Szóhoz sem hagyják jutni, belekiabálnak a szavába, s lármás szavaikat fenyegető mozdulatokkal kísérik. Rettenetes érzés! Mikor az ember ugyanazt az ágrólszakadt folthátánfoltot látja maga ellen támadni, akiért küzdött, szenvedett, akit nyomorúságából ki akart ragadni; s látja azt dühödten hadonázni orra alatt és hallja annak a szidalmait, aki a ruhája szélét csókolta tegnapelőtt; s aztán mikor annak semmit sem vétett, csak a javára törekedett; mikor valósággal szerette a népet!« Hasonló keserűséggel nyilatkoznak Jókai cikkei, költeményei is a kormány politikáját »meg nem értő« tömegekről, — s hasonló kiábrándultsággal tekint a dekabrista Ghedimin a téli palota körül hullámzó népre. Rábynak a néppel való kapcsolata mindvégig csak vázlatos utalásokkal nyer bemutatást; Jókai nem fejleszti tovább az emlékiratoknak azokat a cselekmény-csírákat, melyek egy Tengelyi—Viola-típusú kapcsolat ábrázolását sugallhatnák. A regényben csak Ábrahám és Marika segítő akciói tárulnak elénk, — a Ráby mögé felsorakozó szentendrei és izbégi nép vagy a háttérben marad, vagy egy »ecce homo«-jelenet szereplőjévé válik.

Ráby emlékirataiban a felvilágosodás és a nemzeti függetlenség eszméi nincsenek egymással szembeállítva, — ellenkezőleg, a legszorosabb kapcsolatban vannak. Ráby Mátyás, említettük, nem forradalmár, s Thermidor után megjelent könyvének befejező részében inkább reformista elveket hirdet. Mégis, gondolkodása át van itatva azokkal a szenvedélyesen hűbériség-ellenes, a jakobinizmust is súroló elvekkel, melyek oly gyakran bukkannak föl Marti-novicsék írásaiban. Ezek az elvek, ezek a szenvedélyek az akkori, haladó magyar értelmiség

körében eléggé közkeletűek voltak. Rábynál éppúgy, mint Martinovics társainál, a felvilágosodás gondolköre elválaszthatatlan a nemzeti függetlenség eszméjétől.

A történelmi Ráby Mátyás szerepe is ellentmondásos, — de nem tragikus oly értelemben, mint a regénybeli. Az emlékiratok Rábyja nem érti meg — nem is látja — a nemesség ellenállásának nemzeti jelentőségét; ő minden császári reformot helyesel, mely a hűbériség ellen irányul. Ugyanakkor azonban *patriótának* vallja magát, s ilyenként emlegetik őt a francia forradalmi hadsereg tisztjei, valamint útlevele is. Az előbbiek nevében a vezénylő tábornok szólítja őt »üldözött hazafinak« (»Daher sind deine Briefe geöffnet: sie haben uns gelehrt dass du ein verfolgter Patriot seist« . . . II. k. 247. l.); »hazafias elveiért« üldözöttként (»patriotischer Grundsätze halber . . .«) említi Rábyt az útlevél, s ő maga is a Franciaországban lelt fogadtatás patriotizmusáért, valamint népbarátságáért megérdemeltnek tekinti (»Sie haben meinem Patriotismus, meinem Eifer zur Beförderung der Volksglückseligkeit, meinem aufrichtigem Muth die Gerechtigkeit wiederfahren lassen . . .« uo. 249. l.). Ráby a »politikai reform« által az ő »nagy és erőteljes« nemzetének »felébredését« kívánja elérni: »Talán elő fogja mozdítani ez az én történetem hazám politikai reformját, a nagy, erőteljes nemzetnek fölébredését. Talán érezni fogja e történet olvasásakor a szükségét, boldogságának, szabadságának kivívása után. Talán szét fogja törni kínzó bilincseit és szabad lesz! Csak akarat, bátorság, és testvéri egyetértés kell hozzá, és bizony szabad lesz.« (Jókai fordítása). (»Vielleicht tragt diese Geschichte zu der politischen Reform meines Vaterlandes, zu dem Erwachen einer kraftvollen Nation vorzüglich bei. Vielleicht füllt sie bei Lesung meiner Drangfalle das Bedürfniss, sich Glückseligkeit zu verschaffen und ihr Anspruchsrecht auf Freiheit noch lebhafter. Vielleicht zerbricht sie die Fesseln ihrer Peiniger, und — wird frei. — Es bedarf ihres Willens, ihres Muths und ihre Verbrüderungen nur — und sie ist frei!«). Annak ellenére, hogy Jókai a regény »Történelmi befejezésében« idézi ezeket a szavakat, — magában a cselekményben Ráby sajátos patriotizmusának kevésbé enged szerepet, sőt, a megyei, nemzeti patriotizmussal (Tárhalmly) Rábyt szembe is állítja. Ez a szembeállítás persze, nem vonja magával Ráby »nemzetietlenségét«, nem avatja őt Abellino-típussá, — hanem a reformkor és 1848 egy felemás, illetve tragikus előfutárjának mutatja őt — olyan előfutárnak, akinek *nem lehet* egészen igaza. Az emlékiratok Rábyjának cselekedeteit két motívum mozgatja: egy leleplező, a visszaéléseken, korrupción felháborodó indulat, — és az elnyomott nép védelme. Ezek a motívumok a regényben is közrejátszanak, de még hozzájuk járul a jozefinizmus egy sokkalta egyértelműbb képviselője, mint aminővel az emlékiratokban találkozunk. Az utóbbiakban Ráby Mátyás világosan felismeri, hogy egyetlen ember — még ha milliók sorsa felett rendelkezik is — nagyrítkán válhatik csak egy ország reformátorává, és az elnyomottak védőjévé (II. k. 249—250. l.); II. József kudarcát tehát az emlékiratok Rábyja felismeri, — de a regénybeli sohasem látja meg. Persze, e felismerés még nem csinál a történelmi Rábyból forradalmárt, habár a francia köztársaság magyarországi ellenségeit »rablóknak és gyilkosoknak« nevezi is, akik »a magyar alattvalók pénzével és vérével« támogatják az osztrák uralkodót (I. 213—214. l.).

A történelmi Ráby gondolkodásában és cselekedeteiben sok olyan uralkodó vonást fedezhetünk fel, melyek Jókai regényében csak vázlatosan vagy egyáltalán nem érvényesülnek. Ezek közé tartozik például szenvedélyes antiklerikalizmusa, arisztokrácia — és általában: nemesség-ellenessége (ld. I 48, 67., 68., 123., 124. stb.), mely ilyen kifakadásokra készíteti: »Mily sok guillotine-t kellene műköltésbe hozni, hogy e szép és szerencsétlen országot zsarnokaitól megszabadítsuk!« (II. 215. l.). Jókai Rábyja sokkal szelidebb, tetteiben, szavaiban sokkal kevésbé »jakobinusi«, hogysem ilyen felkiáltást hallhatnánk tőle. Az emlékiratok Rábyjának jezsuita ellenessége gyakran Habsburg ellenességgel párosul (I. 95—97. l.); általában, a vallást és a babonát Voltaire és a felvilágosodottak módján választja el egymástól (I. 5—6. l.). Már tanulóéveiben felháborodik a polgár és a földműves szerencsétlen állapota, valamint a protestánsokra nehezedő nyomás miatt (I. 5. l.); a hűbéri állapotok miatti panasszal mutat

reá arra, hogy a nemesség és a papság alkotják a voltaképpeni nemzetet, s a polgárt kevésre, a parasztot semmire sem becsülik (I. 57. l.), — ezek még a trónhoz sem fordulhatnak jogorvoslásért, a bírói igazságtalanságok miatt (I. 71. l.).

Az emlékiratokban a vármegye, és a nemesség egyértelműen gonosz, elvetemült, romlott ábrázattal jelenik meg előttünk, — A falu jegyzője vármegye-ábrázolásának méltó párjaként. Hasonló módon mutatja meg Ráby a hűbéri államgépezetet, a helytartótanácsot, a dicasteriumokat stb. is. Annak a táblabíróian kedélyes, patriarkális, anekdotaian csillogó zománcnak, mellyel Jókai vonja be a cselekmény egyrészét — mintegy kontrasztot keresve a börtön-jelenetek nyomasztó komorságához — itt nyomát sem leljük. Rothadtan, pusztulásra megéretten tárul eléink Ráby emlékirataiból az egész hűbéri Magyarország. Jókai viszont »kettéosztja« a vármegyei képet, — a valóban romlottak és a Tárhalmly-típusúak csoportozataira. Ugyanigy a Habsburg-államgépezet magasrangú hivatalnokainak képét is; ez utóbiban főként Niczky alakjának megváltoztatása fontos, — erre még a későbbiekben visszatérünk. Ráby szerint a korrupció a legalacsonyabb, helyi hatóságoktól a legmagasabb udvari hivatalokig terjed; lopások és megvesztegetések láncolata az egész Habsburg-államszervezet, — Niczky maga a legfőbb tolvajok közé tartozik. Jókainál ez a korrupció persze, csak a hivatalok egy bizonyos részére terjed ki, — a táblabírák és a magasrangú államhivatalnokok nagy hányada mentes tőle. A hűbéri viszonyok bírálóihoz hasonlóan, Ráby is a feudális törvénykezés romlottságát bizonyítja, a maga történetén kívül még számos példával, — és ezt a képet a kincstári visszaélések bonyolult vádiratával töldja meg.

Az emlékiratok Rábyjának ellentmondásos szemlélete ütközik előt, ahol a nemesi alkotmányt védő, ellenállási törekvéseket ítéli meg. Ráby észreveszi azt, amit a liberális történetírás elhallgatott — és Jókai is homályba burkolt —, vagyis, hogy a nemesi ellenállás az előjogok, a jobbágyrendszer, — a hűbériség védelmét jelenti. De azt már nem veszi észre, hogy ugyanakkor: a nemzeti függetlenség védelmét is. Ráby nem idealizálja II. József történelmi szerepét, és rámutat arra, hogy a császár reformjainak indoka igen gyakran — jövedelmeinek növelése volt (I. 127. l.); ugyanakkor azonban a jozefinista reformok ellenzőinél, a nemességnél és a klérusnál is elsősorban az önző, anyagi érdekek védelmét látja (uo.). Metsző gúnnyal jegyzi meg a császár alkotmányosértéseit felpanaszlókra, hogy ha az országban uralkodó hűbéri rendszert »alkotmánynak« lehet nevezni, — ha a legszentebb jogokat eltipró »ősi, barbár szokásokat« a törvény név illeti meg, — úgy II. Józsefet méltán vádolhatják »alkotmány-sértéssel« és »törvényszegéssel«, munkatársait pedig »hazaárulással« (I. 128. l.). Egy 1790 januárjában, Pálffy kancellárhoz intézett kérvényében Ráby kifejti, hogy az alkotmány, melynek jegyében a rendek a török háborúban való részvételt, az újonccsallítást stb. megtagadják, — vagyis: melynek jegyében ellenállásukat folytatják — valójában a polgárság és a parasztság »vérét szívja ki«, hogy a nemesség elegendő pénzzel rendelkezessék a »jó élethez és a megvesztegetésekhez«; Ráby még arra is hivatkozik, hogy kéjutazásaikhoz a megyei urak (ez esetben: Szabó alszolgabíró) két-három hétre veszik igénybe »alattvalóik« lovait, stb. (II. 125—126. l.). Ráby odáig megy ebben a vármegye-ellenességben, hogy elítéli Pest-megye ellenállási mozgalmát, melyet a »rabló, anarchikus arisztokrácia« rebelliojának nevez. »Nem csoda, hogy ezek a rebellisek, akik a monarchikus despotizmus ellen kiabáltak, mivel ellenőrzés nélkül szerettek volna zsarnokoskodni, engem lázítónak nyilvánítottak, a császárral való levelezésben pedig hazaárulást láttak« (II. 135. l.). Ráby rettenetes szenvedései, meghurcoltatásai bőségesen indokolják ugyan elfogultságát a vármegyével szemben, — de kétségtelen, hogy e szenvedéstől és meghurcoltatásoktól elborult tekintete a vármegye nemzeti szerepét nem tudta meglátni. Jókai »kiigazította« Ráby egyoldalúságát, — ugyanakkor azonban, különösen Niczky bemutatásával, ezt a »kiigazítást« már egyenest az apológiáig is vitte.

Ráby csak egy kérdésben ítéli meg túlzott bizakodással a császár szerepét: amikor az elnyomottak védelméről van szó. Szerinte II. Józsefet »az elnyomottak szabadítójuként áldották, az elnyomók pedig átkozták« (I. 130. l.), — mint aki észre sem veszi, hogy a császár

Legalább is tehetetlenül tűri a hozzá forduló szentendrei és izbégi nép sanyargatását. Ugyanakkor azonban Ráby szerepe a nép érdekeinek védelmében nagyon is figyelemre méltó. Ehhez a védelemhez a népjogokról vallott felfogásán kívül elsősorban a községi visszaélések leplezésének, üldözésének szándéka vezeti el, — de e hivatali ténykedése közben szinte észrevétlenül egy mégoly helyi, mégoly korlátozott, ám mégis a hűbéri viszonyok ellen irányuló népmozgalom segítőjévé válik. Kiszabadulása után bécsi ellenségei nem ok nélkül vádolják Rábyt az »emberi jogok« hangoztatásával (II. 204. l.), — ő ezeket a jogokat a szentendrei és izbégi nép számára valósággal »ante datum« követeli. Említettük már, hogy regénye elején Jókai is a népmozgalom indítékával ébreszti fel Rábyban elhivatottságát; a nép nyomorának képe épp oly döntően hat ki későbbi tetteire, mint Dacsó Marci hősi példája. De az életét feláldozó legény, aki a regénybeli Rábynak utat mutat, epizódjának minden drámai és költői ereje ellenére is, — csak egy félbemaradó gondolatmenetet jelöl. Jókai a későbbiekben elkanyarodik ettől a gondolatmenettől, és az emlékiratok szellemével, sőt, *tényeivel* is s embefordulva, a magáramaradt, a népben keserűen csalódott Ráby sorsát rajzolja meg. A regény csak mellékesen emlékezik meg azokról a jobbágyokról, akik »tömeges aláírással ostromolják az uralkodót Rab Ráby szabadon bocsátásáért s az őt fogva tartó megyei hatóság elleni vizsgálatért«. Ez az arány azért feltűnő, mivel az emlékiratokban középponti helyet foglal el Rábynak a szentendrei és izbégi néptől vívott harca, — és ennek a népnek Rábyval való testvéri, benső összefogása, tiszta és mártíri szolidaritása. Mindez azonban éppen nem véletlenül került a regény háttérébe. Ezzel a változtatással Jókai az emlékiratok vármegye-ellenes, nemesség-ellenes élet kívánja tompítani. E tompítási szándék, látni fogjuk, az egész mű eszmeiségének, — és Jókai világnézeti (politikai) helyzetének következménye.

Az emlékiratok Rábyjának népszerűsége megmutatkozik a nyomor, az elnyomottság, a kiuzsorázottság képében, melynek egyes elemeit Jókai is átveszi, anélkül azonban, hogy a szentendrei szüreten, és általában, az első fejezetek társadalomrajzán túl a kérdéssel behatóbban foglalkoznék. Jókai még azt a megrendítő momentumot is mellőzi, hogy a börtönbevetett Ráby sorsáról Szentendre és Izbég népe értesíti a császárt (I. 257—8. l.); ezt a mozzanatot a regényben Rotheisel szerepe helyettesíti, — vagyis egy másik elnyomott, kismimizetté, akinek ábrázolásában az író a már meg-megmutatkozó antiszemitizmussal száll ugyan szembe, de emiatt egyidejűleg csökkenti is Ráby kapcsolatait a jobbágysággal. A regényben, mint látni fogjuk, csaknem anekdotikussá sikkad az a mozzanat, hogy a vármegye Rábyt néplázítással vádolja (I. 261. l.), valamint az, hogy a községbe katonaságot küldenek, s harminc jobbágy elfogatásával igyekeznek vallomásokat kicsikarni Ráby lázításairól (I. 262. l.). Arról sem szól a regény, hogy ismét csak a községek fordulnak a Pest mellett táborozó császárhoz Ráby érdekében (I. 278—9. l.); Ráby és a községek közt a vármegyei hajdúk teremtenek kapcsolatot, részint emberieségből, részint pénzért; a büntetésül rájukmért botütésektől többen elpusztulnak (I. 279. l.). Nem jut szerep a regényben a 24 bebörtönzött szentendrinek, akiknek szembesítését követeli Ráby (II. 20. l.). A Ráby iránt megmutatkozó népi rokonszenv és együttérzés nemcsak a megvasaltatás jelenetében bontakozik ki — melyet egyébként Jókai az emlékiratokhoz híven ad elő —, hanem egész rabsorsán végigkíséri Rábyt. Ez a rokonszenv, ez az együttérzés tör át helyenként felemelő, megindító erővel, az emlékiratoknak csaknem hivatalos szárazságán: »Miközben üldözöm azt hitték« — írja Ráby — »hogy minden emberi társaságtól elválasztottak, s minden eszköztől megfosztottak, hogy a császárt helyzetemről tudósítsam, ugyancsak elszámították magukat. Sorsom sokkal inkább összefüggött az elnyomott alattvalókéval, hogysem ezek minden lehető el ne követte volna megszabadításomra; üldöztetésem okai annyira ismertek voltak, hogy az emberek egy egész sokasága, akik velem sohasem állottak kapcsolatban, ártatlanul ért szenvedéseimben mellém sorakoztak, s bár nem látták reményét, hogy megszüntethetik, de legalább enyhíteni próbálták azokat...« (II. 30. l.). Rábynak ez az utalása az elnyomottakéval »összefüggő« sorsára, és az emlékirat ő bbi adata az iránta érdeklődő, neki üzeneteket, pénzt stb. hozó ismeretlenekről, ugyancsak

másféle helyzetet tárnak elénk, mint a regénybeli. Ráby ismeretlen segítői közt pl. ott van a község, mely a vallásgyakorlat szabadságának biztosítása miatt hálás neki, és emiatt száz dukáttal támogatja (II. 32. l.); ismeretlen hívei figyelmeztetik, hogy a mérgezett ételhez ne nyúljon (II. 60. l.) stb. Jókai csak egy mondatban utal a két község 400 lakosának és 5 céhének attestatúrára Ráby érdekében (II. 121—2. l. és XII. melléklet), s homályt borít az aláírók későbbi sorsára, — arra, hogy valamennyiükre, köztük egy 70 éves emberre is, 50—50 botütést mérnek büntetésül, amibe ez utóbbi bele is hal (II. 214. l.).

A vármegyei szörnyűségek ily elhallgatásával együtt jár a regényben a vármegye, s általában a régi, patriarkális Magyarország részbeni eszményítése, — amit Jókai egyrészt Tárhalmy alakjának megteremtésével, másrészt Niczky szerepének megszépítésével ér el. De még Petray, akit az emlékiratok Szabó János nevű alszolgabírája nyomán alkotott meg, sem vetemedik a regényben oly durvaságokra, aminőket modellje az emlékiratok szerint követ el (pl. botját töri szét, a porciókönyvek miatt, Markovits izbégi bíró fején : I. 201. l.). Jókai, midőn elhallgat, vagy háttérbe szorít bizonyos tényeket, — másokat viszont célzatosan hangsúlyoz ki. A már említett »ecce homo«-jelenetet, melyben a nép Rábyra »feszítsd meg«-et kiált, az emlékiratok egy adatából szerkeszti meg, mely szerint Földváry jegyzőnek különféle rágalommal sikerül az »alsóbb osztály« néhány tagját arra rábírnia, hogy Ráby ellen bizonyos (koholt) vádakot aláírjon (I. 166. l.). Ugyanakkor azonban a szentendrei előljáróság újramegválasztatása, mely a regényben oly drámai módon megy végbe, s melynek során a nép megtagadja Rábyt, elárulja jötevőjét : *az emlékiratokban a regénnyel homlokegyenest ellenkező módon történik meg.* Balogh Péter kommiszárus az, aki a szentendrei régi magisztrátust törvénytellenesen újból jogaiba helyezi, s mivel tudja, hogy senki sem adná rájuk szavazatát, katonasággal, száz botütéssel, börtönnel stb. próbálja a népet megfélemlíteni, — de hasztalan (I. 244—46. l.). *Jókai tehát egy lényeges ponton gyökeresen megváltoztatja a tényeket, hogy ily módon tehesse teljessé hőse tragikumát, — hogy elárult, magárahagyott »apostolt« alkothasson belőle.*

4.

Niczky és Ráby alakja

Amennyivel kisebbíti Jókai a nép szerepének erkölcsi szépségét, — annyival szépíti meg a »régi Magyarországot«. Amennyire hajlik a pesszimizmusra a nép bemutatásánál, — annyira hajlik az idillizálásra a jozefinizmus ellenzékének szerepeltetésében. Niczky gróf, a helytartótanács elnöke az emlékiratokban összejátszik a csalókkal és sikkasztókkal (I. 157—58. l.), — a megriadt szentendrei magisztrátus vadonatúj körmöci aranyakkal teli aranycsészét nyújt át neki a vizsgálat előtt, mire ő »jóindulatáról« biztosítja őket (I. 194. l.). Ebből a Niczkyból amolyan »bogarás«, de »talpig becsületes« különcöt formál Jókai : »aranyat, ami rozsdás«, — nem pedig jellemet, amely rothadt. Anekdotái művészetének oly lefegyverző mosolya dereng a Niczkyvel kapcsolatos epizódok jórészn, hogy a nagyúr önkényét, jogtiprásait szinte megbocsátjuk. Felháborodunk cinizmusán, mellyel az uralkodó segítő, — de nem eléggé erélyes — keze elől mind mélyebb börtönökbe hurcoltatja Rábyt, — de az író ugyanakkor arra is kényszerít, hogy a »conservatív magyar főnemesnek« eszményképeként tekintsük, aki »törhetetlen, hajthatatlan fölfelé is, lefelé is egyaránt ; vasból vert bajnoka a régi eszméknek, az új korszakkal nem alkudozó, nem kacérkodó ; erőszakos, és keménykezü az ellen, aki elveit megtámadja ; de nagylelkű és jótékony ahhoz, aki csak őt magát sértette meg ; — modorában, külsejében cynicus és barbár és amellet minden csepp vérében nemes«. Niczky ily ábrázolása — akárcsak Tárhalmyé — csökkenti Ráby igazát, mely a hűbéri Magyarországgal szembenállni készíti.

Gálos már rámutatott, hogy Niczky alakjának elemeihez Kazinczy Pályám emlékezete is forrásul szolgál Jókainak. A főrendiház két elnökének közléseire — »akiknek szava szent-

írás» — Ő maga is utal a Niczky halálát elmondó fejezet lábjegyzetében. Kazinczy némiképp védelmébe veszi az országszerte gyűlölt Niczkyt (»a közönséges ítelet éppúgy csalódhatik, mint az egyeseké«), akinek még sírboltjára is gúnyverset raknak ki, — Cziráky és Szlávay »őnagyméltóságai« pedig bizonynyal a »rozsdás arany« elméletét erősítették meg az íróban. Az *emlékiratok* Niczkyjéhez képest tehát a Jókaié anekdotaibb lesz, — és eszményítettebb is egyúttal. Jókai *többi* regényalakjához képest viszont a regénybeli Niczky még mindig a valóság bizonyos bonyolultságát, sokrétűségét érzékelteti, — éppen a jellem változatos, más-másféle elemekből megalkotott rajza miatt. Niczky semmiképp sem tartozik Jókai »egysíkú« jellemei közé.

Amikor Mikszáth különceiről beszélünk, akik valamely időszerűtlen, bár többnyire tetszetősnek bemutatott életszemléletet oly idegenül képviselnek egy új kor, egy számukra merőben érthetetlen világ viszonyai között: többnyire megfedelkedünk Jókai különceiről, akik pedig a Mikszáthéinak közvetlen elődei. A régi világ képviselője, a Rab Ráby Niczkyje azért nem válik gyűlöletessé, mivel az író magát a régi világot is idilli, napfényes színben, bizonyos nosztalgias hangszínyrel mutatja be. A »régi erkölcsök« letűnt kora mégis különbözik a »régi jó táblabírák« amaz apológiájától, melyet Jókai az 50-es években alkotott meg. Most már ő is, — később pedig egyideig Mikszáth — a *jelen*nel fájdalmasan-célzatosan szembeállított érényeket búcsúztatja el a Niczkyhez hasonló különöckben. A Régi jó táblabírák egy olyan típus kiválóságait hirdette, mely az 50-es években, ha megtépázottan is, de élt még, s melyet az író rehabilitálni akart. Niczky különcsége, »rozsdás arany«-mivolta azonban csaknem fájdalmas sóhajtsá olyasmi után, ami a jelenből immár visszahozhatatlanul hiányzik. Niczky különösségében Jókai a jellem egy bizonyos nagysága, következetessége előtt hajlik meg, — olyan érények előtt, melyeket a kortársakban hasztalan keres. Jókai e különöc-típusa — és egyidejűleg a Mikhszáthé is — egy eszményített, patriarkális múlt képviselőjeként lép elének. Amikor róla szól, az író hangjában a bírálat tónusa mellett ott rejlik a könnyes-mosolygó megbocsájtás is. A különöcket teremtő magyar elbeszélőművészetnek mindinkább uralkodó hangnemévé válik a fejszóvaló humor, — vagyis egy, a komikumtól merőben elűtő derűsség, mely csak azért látja meg a hibákat és a gyarlóságokat, hogy meg is értse, meg is bocsássa őket. E humor keserűbb vagy sztoikusabb változataival a Bolond Istók és a Délibábok hőse »nedélyességétől« kezdve, Reviczky humor-elméletéig lépten-nyomon találkozhatunk. A kritikai felismeréssel elegy napirendretérés variációit éppen Jókai és Mitszáth műveiben találjuk meg. Különceik arról tanúskodnak, hogy az író, ha más-más mértékben is, de megérti, illetve felmenti a bennük megtestesült múltat, a letűnt osztályt, a letűnt társadalmat. Az öregedő Jókainál és a fiatal Mikszáthnál e különöcök — Niczky éppúgy, mint a Mácsikok vagy Pongráczok — nagyon is hasonló világnézeti problémákra hívhatják fel figyelmünket.

Annyi legalábbis kétségtelen, hogy az emlékiratok Niczkyje, — és a Jókai Niczkyje közti különbség okát az író világnézetében kell keresnünk, — Jókai világnézetének, politikai szemléletének abban az új alakulásában, mellyel már foglalkoztunk.

De Niczky alakjának az emlékiratok szellemétől elűtő kiformalása egyszersmind Jókai művészi eljárásaira is fényt vet.

Az emlékiratok egy-egy félmondatos utalása elegendő arra Jókainak, hogy Niczky jellemének, egyéniségének újabb és újabb színeit, formáit bontsa belőlük elő. A póre tények-e ebben a kiszínezésében, anekdotikus, kuriózumos felfokozásában, eltúlzásában, érdekesség, jellegzetesség varázslásában ismerhetjük föl Jókai elbeszélő művészetének egyik legsajátosabb eljárását. Ráby és Niczky találkozásának jeleneténél nem az emlékiratokhoz folyamodik, melyek vajmi kevés támpontot szolgáltatnak a különccé rajzoláshoz, hanem Kazinczyhoz, akinél a »bihászman« (ezt a szót egyébként Jókai alakítja svábos hangzásúra) éppúgy megtalálható, mint az elhullatott tobaktól bepiszkolt öltözet és parancsnoki szalag. Viszont az emlékiratok egyik utalása arra, hogy Niczky szerint a »megye egy része becsületes emberekből

áll» (amit Ráby magában furcsálón hall »egy megvesztegetett államhivatalnok szájából« ; I; 205. l.) — talán hozzájárul Jókainak ahhoz az ötletéhez, hogy Tárhalmýkat atyafisági kapcsolatba hozza Niczkyvel, és ily módon Mariskával lágyíttassa meg egyidőre Ráby iránt a nagyurat, (Huszonkilencedik fejezet). Jókai azonban még Kazinczy szemléletes bemutatásán is túlmegy, s Ráby és Niczky találkozását anekdotikus, kuriózumos korábrázolásra használja föl. A Rab Ráby korfestése általában a kuriózumok, az érdekességek halmozódásából áll, — de ez az eljárás, akárcsak a *Hirhedett kalandorban* és a *Szép Mihályban*, sokhelyütt igen intenzíven érzékelteti a régi Magyarország valóságát, furcsaságait és színességeit. A ruházatkodási előírás, a Kleiderordnung rendelkezései nemcsak néhány kortörténeti érdekesség felsorolására adnak alkalmat az írónak, hanem arra is, hogy egy rövid párbeszéddel sommásan érzékeltesse a Ráby mellényének aranyhímzésén fennakadó Niczky egyéniségét és modorát.

A két bécsi rendőrbiztos epizódjának alapjául az emlékiratok egy ugyancsak száraz, referáló hangnemű részlete szolgál. Tanulságos megfigyelni, hogyan aknázza ki ezt a részletet Jókai, és hogyan vegyíti össze a felfokozott komikumot Ráby sorsának kétségbeejtő fordulataival, megrendítő kálváriájával. A két rendőrbiztosra utaló adatból Jókai megalkotja Habersack és Plötzlich urak alakját, s különösebben az utóbbit az élclopok figuráira emlékeztető, komikus túlzásokkal (pl. a rendőrbiztos a magyar verebekről azt hiszi, hogy »kicsiny galambok« stb.). A táblabírói közigazgatás patriarkális-ódon viszonyai közé betoppanó bécsi rendőrök cselekedetei valóban tragikomikus színezetet öltenek, mivel a védelmükre bízott Rábyt ők maguk szolgáltatják ki ellenségeinek. Ha valahol, úgy itt érezhetjük keserűnek az író mosolyát, — a két rendőrbiztos körül kialakult helyzetkomikum itt vált át Ráby kálváriás sorsának komorságába. A régi Magyarország viszonyainak ismerete, a jellemző, a valóságot hol mulatságos, hol drámai módon megvilágító helyzetek teremtése érvényesül Jókai művészetében, amikor az emlékiratok száraz tényeit erőteljes és eredeti ábrázolás, tükrözés alapjául használja föl.

A rendőrbiztos-epizód egyben a Niczky-arckép anekdotikussá-különcössé formálásához is újabb lehetőséget ad. Az emlékiratok szerint a rendőrbiztosok felkeresik a helytartótanács elnökét, aki azonban csak éjfél után fogadja őket, mivel addig »fontosabb dolgokkal, ivással és játékkal volt elfoglalva« ; ez alkalommal mondja Niczky azt a mondatot, melyet Jókai is szó szerint átvesz: »A császár parancsol Bécsben, itt pedig én parancsolok!« A regény szerint Niczky a nemesi ellenállás segítője, részese, — a birodalmi közigazgatás oldaláról. Vagyis, a »konzervatív főúrban« a »nemzeti hűség« erősebb a »birodalmi hűségnél«. Niczky alakjának e kettőssé formálása által képes őt rokonszenvessé teremteni Jókai. De ezt a célt még az »ivás és játék« motívumának eltüntetése is szolgálja. Jókai ezt oly módon éri el, hogy közbeiktat egy mulatságos anekdotát, mely Niczky egyéniségének kidomborításán kívül a nemesi ellenállásban való részvételét is aláhúzza, s ezenkívül még lehetővé teszi az »ivás és játék« motívumának elhagyását. Ez a közbeiktatott anekdota : a császár által Niczky »szemmel-tartására« leküldött fiatal kamarás története. Az ilyen anekdotai elemeket Jókai nemcsak novellaszerű betétként használja föl, hanem motiválásra, s jellemrajzgazdagításra is értékesíti. A fiatal kamarás, aki étlen-szomjan kénytelen »szemtanúként« végigélni Niczky egy napját, a mesterien fokozott anekdotai helyzetkomikum csúcspontján a helytartótanácsi elnök vitáját hallgatja a »tudós orientalista« Kalmárral, a magyar-perzsa és a magyar-egyiptomi rokonságról. Nos, az »ivás és játék« motívumát e mulatságos epizód továbbfolytatása képezi : míg a két rendőrbiztos az előszobában várakozik, addig a két »tudós« odabenn Trója, Latium és Szicília helyneveinek magyar eredetét vitatja.

Az emlékiratok száraz tényközlései elkerülhetetlenné tették a regény anyagának anekdotai, humoros, kalandos elemekkel való bővítését. De ez a bővítés, mesteri módon, mindig az író kialakította eszméiség, valamint a jellemrajz és a cselekmény-motiváció hatékonyságát is szolgálja. Ezek az anekdotai beszövések — a 75 utáni regényektől eltérően —, nem csak az érdekesség fokozását szolgálják.

A legfontosabb átalakító munkát Jókai magának Rábynak alakján végezte el. Említettük már, mily mértékben domborítja ki az író hőse sorának tragikumát; ez a tragikum részben Ráby »korán jött« hős-voltából származik. A Leányfalvy úrral folytatott első beszélgetés (Nyolcadik fejezet), a táblabíró hasonlata a »meleg-ágyban, üvegharangban« érlelt dinynyékről, melyekhez Ráby és »a többi philosoph, philanthrop cosmopolita« barátai hasonlatosak (»De hát ugyan ki győzne az egész ország alá melegágyat rakni, s üvegharangot borítani rá?«), — a »korán jött« jelleget húzzák alá. De Ráby ugyanakkor — »magvető« is: »Elültetem, amit reám bíztak, a késő ivadék szedje le a gyümölcsét, ha megérett«. Ráby e »korán jött« mivoltából következik egész egyéniségének »világidegensége« is, melynek az emlékiratokban nyomát alig leljük. A regénybeli Ráby »fantasztának«, »idealista rajongónak« látszik kortársai szemében; mily könnyű őt rászedni, mily játszva bánik el vele Fruzsinka, s mennyi nevetség tárgya lesz vármegyeszerzte, sőt, a császári udvarban is.

Az emlékiratok Rábyját pedáns, szívós hivatalnoknak ismerjük meg; fegyverei is sajátosan »hivataliak«: aktákkal, feljegyzésekkel, beadványokkal harcol, melyeknek puszta másolatai is egész kötetre rúgnak, példátlan alapossággal, fáradhatatlansággal támadja a bürokráciát, — a bürokrácián belül. Mindaz a korrupció, amit tapasztal, — nem utolsósorban hivatalnoki becsület-érzését sérti. Az emlékiratok elején szereplő irodaszer-lopás fejleményeinek részletezésében, s később is, a különböző hivatali eljárások fárasztó ismertetésében műve szárazzá, bonyolulttá válik. Mindez a szárazság, hivatalnoki pedantéria hiányzik Jókai Rábyjából. Ő inkább költői egyéniség, semmint hivatalnoki. Szárazság helyett erkölcsi szigor, — pedantéria helyett rajongás jellemzi.

A regény Rábyja Jókai hős-eszményének képére, hasonlatosságára alakul át. Ahhoz a hős-típushoz válik hasonlatossá, mely egy nagy eszme szolgálatában leli meg élete értelmét, s ezért az eszméért a mártíromságot is vállalja. Ráby szaporítja Jókai mártírjainak sorát, akiknek feladat-vállalásai, dilemmái, önfeláldozásai inkább a legendák könyvében, — semmint a modern regényirodalomban lelhetnek párhuzamokra. A nagy, haladó eszmék hitvallóiként jelentkező Jókai-hősök útja csaknem mindig aszkétikus, — vagyis a kísértések, a csábítások leküzdésével, a bibliai »széles út« elutasításával, a »keskeny úton«, az áldozatok a szenvedések, sőt a mártíromság ösvényén vezet magasba. Ennek az útnak megrajzolásával Jókai Jenőy Kálmánnál éppoly kevésbé marad adós, mint Ráby Mátyásnál. Ez utóbbi is dilemmákat, »válaszutakat« hagy maga mögött, amíg hivatásának feltétlen, önfeláldozó vállalásáig eljut. Jókai romantikus eszményítő módszere a hitvallók, a mártírok legendáiból táplálkozik, — ezeknek a legendáknak életútjait, »fejlődésrajzait« teremti újjá regényeiben, s így a Rab Rábyban is. Természetesen, ennek a fejlődésmenetnek az emlékiratokban semmi nyoma. Fruzsinka alakja elsősorban arra szolgál Jókainak alkalmul, hogy az ő ajkán, az ő érveivel és öleléseivel szólaltassa meg a boldog és háborítlan magánélet csábítását, melyet Ráby leküzd, eszméinek még szerelmét is áldozatul vetvén. A Fruzsinka-motívum beszövést tehát Jókai hős-teremtő törekvése indokolja, — és e szerep betöltével az író nem is igen tudja, mit kezdjen Ráby feleségével: a romantikus regény egy ugyancsak sablonszerű, elévült és naiv eljárásával Villám Pistává »züllesztí«. Fruzsinka alakját és szerepét tehát a merő spekuláció szabta meg, — és ez a spekuláció már nem tudott belé életet is lehelni.

Ráby tetteit a regényben hármas motiváció indítja el sorozatosan, s e motiváció kiépítésében Jókai az emlékiratoknak ha nem is szövegéhez, — de szelleméhez ragaszkodik. Rothesel Ábrahámától értesül a szentendrei visszaélésekről, vagyis a kétszeresen is kirekesztett — polgár és zsidó — réteg panaszra készleti felháborodásra. A legnagyobb áldozatok vállalására, az egyéni boldogságról való lemondásra azonban a leginkább kisemmizettek, a nincstelenek képviselőjének, Dacsó Marcinak példája bírja rá. És végül, hogy bécsi menedékből üldözőinek karéjába, a biztos börtönbe visszaforduljon: Mariska levele ad indítékot. Látni fogjuk, hogy ezt a hármas motivációt Jókai még a fokozásnak, az elbeszélő művészet fokozó-feszítő erejének eredeti megoldásaival egészíti ki.

Ha Rábyt a Jókai-hősöknek Kárpáthy Zoltántól Timár Mihályig terjedő változat-sorában elhelyezzük, azt kell látnunk, hogy az utóbbihoz áll közelebb. Alakjában nem jut érvényre az a szélsőséges, a valóságtól el-elrugaszkodó eszményítés, mely a reformkor, vagy a »nemzeti kapitalizmus« hősalakjaira bélyeget nyomott. Ugyanakkor azonban a jellem- és lélekrajz, a külső és belső konfliktusok valósága nem oly erőteljes Rábynál, mint az »arany-embernél«. Ez utóbbinak valóságos voltát nem utolsósorban a hibák, a tévedések, a problematikus cselekedetek — és az erények valamely reális aránya hozza létre. Mi több, Timár Mihály konfliktusa a lehetőségig kiélezett : a becsületes élet vágyának, — és a becstelennek érzett vagyoni miatti lelkifu dalásnak összeecsapásait Jókai igen messzire viszi el, — még ha irreális, utópiás feloldást ad is végül e konfliktusnak. A regénybeli Ráby konfliktusai nem ennyire tiszták, — és ezzel összefüggően tetteiben, jellemében, egyéniségében is érzünk valami tisztázatlanságot.

Jókai eltért a történelmi Ráby Mátyás konfliktusaitól, — lemondott arról, hogy azt a Rábyt mutassa be, aki az emlékiratok tanúsága szerint ugyan nem értette meg a nemesi ellenállást, de hűbériség-ellenességében túlmént bizonyos mértékig a jözeinizimuson, és megközelítette a Martinovics-csoport egyrésznének jakobinizmusát is. Jókai helyesen törekedett a történelmi valóság ábrázolására, és Tárhalmy alakjában helyesen mutatott rá a nemesi ellenállás igazára is. Ugyanakkor azonban, ha Ráby igazát nem egyértelműnek mutatta, — illetve, ha szembeállította vele a Tárhalmyét is : ennek a szembeállításnak érvényt kellett volna juttasson a cselekményben, a dráma menetében, — valamiféle konfliktus kibontásában, mely Rábyt a maga igazának tragikus féloldalságára, ellentmondásosságára ébressze. Csakis egy ilyen konfliktus fejezhette volna ki Ráby törekvéseinek és sorsának történelmi hitelét. Jókai azonban nem teremt ilyen konfliktust, — annak ellenére, hogy újból és újból elviszi hőseit ilyenféle drámai helyzetek küszöbére. Elviszi, hogy vissza is torpantssa tüstént. A Tárhalmyt folytatott első beszélgetésében egy ilyenféle összeütközés indul el, — hogy a továbbiakban lépést se haladjon előre. Tárhalmy csak lánya előtt »kommentálja« a Rábyval történeteket : »Inkább ezeket a gonosztevőket fogadjuk el cimboráku, hogy sem kezét nyújtunk az olyan legtisztább lelkű, legbecsületesebb idealistáknak, mint amilyen Ráby Mátyás, akik azt hiszik nemes felindultságukban, hogy a népet szabadítják fel öröklött nyomorúságából, s nem tudják, hogy mit cselekszenek?«. Ezek a szavak rámutatnak Ráby igazának féloldalságára, s apja engedelmevel Mariska meg is írja Rábynak a hallottakat, — de Mariska levele nyomán csak ennyi felismerés támad Rábyban : »Nem tartozom már se neked édes népem, se neked, édes császárom semmivel ; — hanem ennek a leánynak — ennek még tartozom valamivel«. Jókai tehát érzelmes-könnyelmű fordulattal átsiklik Ráby valódi tragikumára, valódi konfliktusára fölött. És ez az átsiklás annál bosszantóbb, mivel az emlékiratok koncepciójának megváltoztatásával *ilyen* tragikumot, *ilyen* konfliktust maga tesz szükségsszerűvé hőse számára. Igazának tragikus féloldalságára Ráby még az ítélethirdetés drámai jelenetében sem ébred rá ; Lievenkopp ágyúi, melyek az ország »puskaporos hordóját« fogják talán felrobbantani, csak a »nyomorult test« jalkiáltására készítetik : »Uraim! Elismerem, hogy ítéletek igazságos. — Nem dacolok veletek tovább. — Megsemmisülök« stb. A regénybeli Rábynak mind az egyéni, mind a történelmi harcát elintézetlenné kell éreznünk.

Mindez másként lenne, ha Jókai megmarad az emlékiratok történelem-szemléleténél, — vagy, ha *következetesen* végighalad azon az úton, melyre az emlékiratok koncepciójának megváltoztatásával, Ráby sorsának tragikusra formálásával, Tárhalmy és Ráby igazának szembeállításával, Ráby igazának féloldalságát, ellentmondásoskánt értelmezésével, ő maga lépett. Jókai a regényben a francia forradalom eszméit (a népszabadság eszméjét) és a nemzeti függetlenség gondolatát állítja egymással szembe, Ráby és Tárhalmy személyében. Ezt a szembeállítást azonban nem viszi végig, — illetve, a konfliktust egy ál-megoldással : a nemzet és a király »kibékülésével« oldja föl. A regény koncepciójában tehát — a 67-es kiegészítés kon-

cepciója is benn rejtőzik. Ez a koncepció lehetetlenné teszi Ráby történelmi tragikumának elmélyítését, sőt, egyéniségének, jellemének következetes, végső kiformalását is.

A Jókai regénye visszatekintés II. József korára is, — és a 67-es kiegyezésre is. Ez a párhuzamosítás, — mely ott lappang a mű egész történelem-szemléletében — már maga is jórészt jogosulatlan. De méginkább jogosulatlan az a mód, ahogyan Jókai a »királyával kibékült nemzet« formulájában — a szabadság-eszme és a nemzeti függetlenség eszméjének »egységét«, »harmóniáját« megteremteni igyekszik.

A regény eszmeiségében a legtöbb zavart az okozza, hogy Jókai értelmezése szerint Ráby harcai nemcsak 1848 felé mutatnak, — hanem 1867 felé is. A szabadság-eszme és a nemzeti függetlenség eszméje, a koncepció szerint nemcsak 1848-ban kerülnek összhangba, hanem a kiegyezésben is.

A regény történelem-felfogását és a regény adta Ráby-képet azonban csak akkor érthetjük meg, ha mindkettőt behelyezzük az 1875 utáni Jókai szemléletébe, világnézetébe. Így érthetjük csak meg, miféle bonyolultságok és egyenetlenségek származnak abból, hogy Jókai nosztalgiával, együttérzéssel próbálta szemlélni a magyar felvilágosodás harcait, — annak a kiegyezésnek szemszögéből, melyet 1875 után már fenntartás nélkül elfogadott.

De Jókai regényének igazi jelentőségét csak akkor foghatjuk föl, ha annak fontosságát sem mellőzzük, hogy 1875 után is képes még az író visszavágyani olyan eszmék, olyan hősök körébe, amelyek és akik az ő korától immár idegenek. A Rab Rábynak megvan a maga lírai tartalma is, világnézeti Jókai már nem képes ugyan azonosulni hősével, de rokonszenvében, aspirációiban még mindig igen közel férközik Ráby hitvallói egyéniségéhez, sorsához, vértanúságához.

Az aranyemberben Jókai ugyancsak lírai, nosztalgias módon nyújtott egy utópiás megoldást, — és ezt mégsem érezhettük ál-megoldásnak, holott a Senki szigetének álma a valóságban nem ölthet testet.

A Rábyk és a Tárhalmyak ellentétét azonban nem érezhetjük *valóban* megoldottnak király és nemzet »kibékülésével«, illetve 67-tel, — mert habár ezek az egyezségek a valóságban létrejöttek : mégsem oldották föl azt a konfliktust, melynek érzékeltetését Jókai, ha mégoly kevésbé következetesen, de megkísérelte.

Abból a körülményből, hogy Ráby korát és harcait Jókai az immár egyértelműen elfogadott kiegyezés szemszögéből is próbálta szemlélni, megérteni: a jellemzés, a cselekmény, stb. nem egy hiányossága, ellentmondásossága következik. Ezek közül csak kettőre akarunk rámutatni. Az egyik abban áll, hogy noha Ráby sokkalta kevésbé eszményített regényalak, mint akár Kárpáthy Zoltán, akár Jenőy Kálmán vagy Berend Iván, — jellemében a hibák és erények oly *realis* aránya, aminővel Timár Mihálynál találkozunk, mégsem tud létrejönni. Jókai már-már rámutat öltözködésének, modorának, életszemléletének »elidegenült« elemeire, sőt, Mariskával kapcsolatban, szinte egy fatális ingatagságára is. De mégis, utólag mintegy »visszavonja«, semlegesíti ezeket a vonásokat, s a Fruzsinkának tett vallomásban merőben nemes indokokkal igazoltatja Ráby elfordulását Mariskától : »Az a leány oly kedves, oly szelíd, oly jószívű, hogy valóságos kegyetlenség volna az Istentől egy olyan küzdelmes sorsot, mint az enyim, hozzákötni az övéhez . . .« stb. Átlérve ezek is, mivel Jókai óvakodik attól, hogy hőse jellemének mélyére hatoljon. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, Ráby valódi konfliktusát kellett volna oly következetesen és élesen bemutatnia, ahogyan Timárét mutatta be. Természetesen, ha az emlékiratok koncepcióját fogadja el Jókai : egy egészen másféle egyéniség, s egészen másféle konfliktus kínálkozott volna az ábrázolásban.

Abból, hogy a fentebb elemzett világnézeti és politikai okok miatt Jókai eltért az emlékiratok szemléletétől, következett Ráby »magányossága«, tragikumának keserű, pesszimista színezete, — ebből viszont az emlékiratban elmondott események önkényes megváltoztatása, — illetve, a történelmi Ráby támogató erő, a vele szolidáris népi rokonszenv elbogatellizálása. Rámutattunk már arra, hogy a regénybeli Ráby megtagadó nép képe, s az egész »ecce

homo«-jelenet merőben ellentmond az emlékiratok tényeinek. Jókai azonban a későbbiekben *ragaszkodni is próbál* az emlékiratokhoz, melyek a szentendrei és izbégiek Ráby mellé sorakozásáról, Ráby érdekében tett kétségbeesett lépéseiről számolnak be. Ezeket a tényeket oly módon próbálja összeegyeztetni az »ecce homo«-jelenettel, hogy egy meglehetősen felületes intrika-ötletet iktat közbe: Leányváry úr elhiteti Zabváry praefectussal, hogy a vármegyei urak Rábyból az eltűnt kincsesláda titkát akarják kiperéselni. A regényben ezért kelnek váratlanul Ráby védelmére a szentendrei és izbégi lakosok, — és saját vagyonukat mentendők, saját nyereségüket óvandók menesztenek küldöttséget Ráby érdekében, a császárhoz is. Ez az intrika-ötlet lehetővé teszi Ráby magányosságának, megtagadottságának fönntartását, sőt, még fokozottabb kidomborítását, — de ugyanakkor méginkább eltávolítja a regényt az emlékiratok szellemétől, s beszűkíti a regénybeli Ráby harcának távlatait. Ennek a Rábynak, valóban, nem a nép, nem is a császár, hanem *egyedül* Mariska miatt érdemes már csak a harcot tovább folytatnia.

5.

Jókai formáló művészete a Rab Rábyban

Ha valahol, úgy a Rab Rábyban tanulmányozhatjuk részletesen Jókai elbeszélő, meseformáló, nyersanyag-átalakító művészetét. A Rab Ráby e művészet csaknem valamennyi eljárását, technikai finomságát, kiszámítottságát élénk tárja, — természetesen, azokkal a hibákkal, túlzásokkal együtt, melyek az 1875 utáni Jókai fokozottabb érdekesség-kultuszából adódnak. Jókainak ugyancsak érvényesítenie kellett mindazt az élénkítő, színező, fokozó művészetet, melynek oly régóta mesterévé vált, — hisz Ráby Mátyás emlékiratai, a bennük foglalt drámai, megrendítő dokumentum-elemek ellenére, inkább egy hivatali okmány szárazságával, semmint a kor memoár-irodalmának oly vonzó, lebilincselő, kalandos, változatos erényeivel bírnak. Jókai zseniális elbeszélő-művészete főként abban érvényesült, hogy az emlékiratok kusza, helyenként terjengős anyagát kerekké formálta, ismétlődéseit, egyhangúságát egy hol drámai, hol anekdotai módon fokozódó történeté tömörítette. Különösen Ráby börtönéletének leírásánál, helyenként pontosan ragaszkodott az emlékiratokhoz, — de már Rábynak a vármegye és Szentendre elleni harcánál elsősorban a maga teremtmény képzeletére bízta magát, mely néha csak egy-egy félmondat száraz utalásából bontotta ki a drámai, a humoros vagy a kalandos helyzetek csokrait.

Jókai elbeszélő, anekdotikus, illetve drámai leleményének nagyfokú érvényesítése nélkül az emlékiratok mégoly megrendítő anyagából, Ráby Mátyás harcainak és kálváriájának történetéből nem lehetett volna regényt formálni.

Gálos már részben lajstromozta az emlékiratoknak a regényben felhasznált epizódjait. Ilyenek egyebek közt: az erdő felgyújtása (ezt Jókai drámai fordulópontként használja föl); a trigámia vádja (ezt is továbbfejleszti, gazdagítja, a rác menyecske epizódját formálván meg belőle); a kalocsai »partikuláris« gyűlés; a négy rác vallomása; megvesztegetési kísérlet 3000 arannyal (Jókai ennek az epizódnak a Rábyt körülvevő kísértések fokozódó sorában biztosít helyet); a ligeti séta és a mérgezési kísérlet (a jelenetet a »polgártárs« élclapba illőn megformált alakja élénkíti); az üzbégi és szentendrei boreladás (Jókainál ez az epizód a hűbéri Magyarország viszonyairól adott képben foglal helyet); a négynapos lakoma számlája (a megyei és kincstári korrupció képének élénkítésére, megfelelő anekdotai körítéssel); az új községi választás (célzatos eltéréssel az emlékiratok adataitól); a vármegyei tömlőcök; a bécsi kontrollor-folyosó; a két bécsi kommisszár; a hajdú vallomása az ördögi szöktetésről; Szabó és Somogyi veszekedése; a vérről való levélírás; a császár és a börtönök; Rábyt a törvényszék előtt a földre fektetik le; kidobják az utcára; az új elfogatás-veszélye, a két darabant tréfája stb.

De az emlékiratokból merít Jókai számos, egyéb adatot is, melyek jó részét kibővíti, cselekmény-teremtő képzeletének indítékaul használván fel őket; ilyenek pl.: a leégett szent-

endrei házak, melyeknek adói az épenmaradtakat terhelik (I. 135. l.); vád Ráby ellen, hogy a brünni erdőben kirabolt egy Marcus Mendel nevű zsidó kereskedőt (I. 136. l.) (támaszpont Ábrahám alakjának megalkotásához); Ráby házának elfoglaltatása, Ráby erőszakos fellépte, melyet a vármegye helyesel (I. 140. l.), (ez az utalás Jókainál a velencei és bicskei nemesek »háborújának« anekdotái jelenetévé gazdagodik); a visegrádi kasznárság (I. 153. l.); a Rábyra leadott lövés (I. 153. l.); a Szentendréről elbujdosó seborvos (I. 155. l.); a titkos vasládát helyettesítő persely, néhány forintnyi tartalommal (I. 160. l.); a cselédlány, akiből Ráby ellen vallomást akarnak kicsikarni (I. 174. l.), (ez az utalás szolgál alapul Jókainál Böske alakjának megteremtéséhez); Petko esküdt hirtelen halála (I. 190. l.), (Jókainál: drámai tetőpont, és az eltűnt vasláda miatti bonyodalom kezdete); a községi porciókönyvekből kiderülő adóvisszaélések (I. 201. l.); a börtönbeli három nemesember (I. 270. l.), (a regény egyik legtöbb humorral, anekdotái helyzetkomikummal létrehozott jelenetéhez nyújt indítékot ez az adat); a befalazott börtön (I. 271. l.); a pokollá fűtött szoba (I. 283. l.); találkozás az elszóktetett Rábyt üldözőkkel (I. 287. l.), (ebből az utalásból bontakozik ki a Villám Pista-epizód); a császár Ráby elé tárja az ellene felhozott vádakát (II. 8. l.); Ráby és a kommisszárok átkelése a zajló Dunán (II. 16. l.); Ráby állítólagos betegsége (II. 18. l.), (Jókainál »pestissé« növelve); Ráby megvasaltatása (II. 27—29. l.), (a regényben csaknem adatszerinti pontossággal felhasználva); mérgezési kísérlet a börtönben (II. 60. l.); a franciskánus barát (II. 100. l.), (Jókainál: siralomházi jelenet, *veres* baráttal); Ráby egyenruhában utazik haza (II. 123. l.), (Jókai ezt a motívumot a darabant-jelenetben használja fel); II. Lipót elismerő szavai (II. 135. l.), (Jókainál: 8 nappal később a király meghal); a becsületes tisztviselő, aki nem ad írást Ráby ellen (II. 160. l.); stb. stb.

Általában, az emlékiratok adatai, utalásai megannyi kiindulásokul szolgálnak Jókai képzelete számára, — megtermékenyítő indítékokul, melyek Jókai legkedvesebb birodalmát, a kortársainál is jobban ismert, jobban szeretett »régi Magyarország« világát oly gazdagon és színesen idézik.

Jókai elbeszélő leleménye, szerkesztő finomsága a regény számos helyén tündöklő, az 50—60-as évek legjobb írásaira emlékeztető fénnel; ez a lelemény azonban helyenként mégis valamely bonyodalom-hajhászásnak, spekulatív érdekességnek és kalandosságnak enged helyet.

De mily jellegzetes és virtuóz már az »előljáró beszédnek« látszólag oly körülményeskedőn kiválasztott hangneme is, mely tudálékosan utalva a XVIII. századvég Pestjének városképre, a »prókátorok hiányának« fölpanaszolásába bocsátkozik, humoros kitéréssel a pervitel patriarkális módjaira, s végül szójátékszerű könnyedséggel ugorva át arra az emberre, »akinek az a rettenetes gondolatja támadt, hogy a maga öklére prókátor legyen Pestben, Budában és Pest-Pilis és Solt vármegyében«. A mosolygó mesemondás hangneme, mely kedélyes-játékosan uralkodott a fejezet egészén, szinte változatlan marad annak a népnek említésénél, melynek prókátora akart lenni Ráby, »csak alázatosan és titokban felkérve azok által, akiknek a kis baj is nagy baj, s akiknek a panasz hangja, ha külön-külön szólal meg, csak nyöszörgés; de ha egyszerre adhatná ki, mennydörgés volna«. Lám, a humor felhői viharfelhőknek bizonyultak váratlanul, — s a kedélyes, anekdotái modor immár a kálvária, a mártíromság bemutatásának hangneméül szolgál. Az egész regényen az elbeszélő művészet e kettős hangneme válik uralkodóvá.

A »messziről kezdő« mese, melynek bonyolultabb módszeréhez ritkán folyamodik Jókai, ebben a regényben egyszersmind mesteri expozíció is: az első öt fejezet azt a világot mutatja meg, mellyel Ráby szembeszáll majd, — a vármegyét és a községet, az »úríséket« és az előljáróságot, melyek előtt a nép »prókátoraként«, a »maga öklére« még nem jelent meg. De az udvaron a jobbágyokat már amiatt botozzák, mivel deputációban kérték, hogy a község számadásai »huszonöt év óta vizsgáltassanak meg«. És a botozás mellé a szerelmi enyelgés, — az ütéseket számláló Petray és Fruzsinka idillje: ez a »kedélyesség« mennyire súrolja már a

szatírát is. A táblabíró-genre felrajzolásánál (Laskóy Bálint) Jókai kezét az egykori élelapiszerkesztő gyakorlata vezeti, ahogyan Tallérossy Zebulonnál is, aki egyszerre volt regényalak és az Űstökös stereotípus-figurája. A kor-elevenítést azonban Jókai nem mindig »forrásaira« támaszkodva végzi, hanem vagy a korra jellemző történelmi kuriózumok felsorakoztatásával (ezt láttuk a Szép Mikhálban és erre szolgál bőven példákkal a Rab Ráby is), — vagy pedig a kortársi élet típusainak múltba átplántálásával. Kőcserepy uram az 50-es évek Magyarországról került át a reformkorba, — Petray, Fruzsinka, sőt Lievenkopp is mintha a 70-es évek szülötteiként vendégszerepelnének II. József korában. Ezeknek a típusoknak rajzában már ott bujkál valami abból a dzsentri-bírálatból, melynek igazi ideje a 80-as évek írónemzedékénél következik el. A vármegyei erkölcsök képét nemcsak a deresre nyíló ablak idillje, vagy az emlékiratok adataira támaszkodó ebédszámla nyújtják, — hanem Laskóy elnyert tíz aranyának kalandos története is, melyek Fruzsinka egyik szeretőjének, Gyöngyöm Miskának kezéből a másikéba, Lievenkoppéba vándorolnak át. A vármegyei korrupció rajzát szervesen egészíti ki a nép elnyomatásáé ; a szentendrei szüret képe, tömörségében, A falu jegyzője vérlázító jeleneteit idézi, — de Jókai kuriózum-szomja itt is kielégül a feudális adófajták felsorolásában, valamint a pénznekem zűrzavarának rajzában. Ez a rajz azonban egyben — az anekdota látszólagos esetlegessége mögött — Ráby színreléptének előkészítője is. »Az ilyen pénznek aztán zsák kellett«, — a zsák mellé pedig pénzváltó, — aki nem más, mint Rotheisel Ábrahám. Rotheisel nevének *i* betűje : külön, kis anekdotai kitérés alkalma, — de ennek az anekdotának egyik szereplője : Ráby Mátyás. Ha a tíz arany története a korrupció tömör és eseményes szemléltetésére nyújtott lehetőséget, — úgy az *i* betű története : Ráby jellemét mutatta meg. Kiáltó a kontraszt a megvesztegető, rabló, okmányt hamisító vármegye, — és a pénzt visszautasító, az *i*-re pontot tenni nem akaró Ráby tisztasága, becsületessége között.

Ez a becsületesség bírja szóra Rotheiselt, — és indítja el Ráby sorsát. A »nép prókátorának« küldetés-tudatát a regény több helyen is fennen hirdeti ; »kincset keresni« hívja Rábyt Rotheisel, — de ez a kincs »a legnyomorultabb emberek véres veritékéből van összegyűjtve« ; Leányvárnak is nyíltan megmondja Ráby, hogy az »elnyomott népnek a panaszait« akarja orvosoltatni, s a törvényszék előtt bátran vallja : »a szegény nyomorgatott népnek a sorsát enyhíteni akartam«. Utaltunk már arra, hogy a cselekmény során Jókai ezt a küldetés-tudatot *bizonyos határig* engedi csak érvényesülni ; a regényben a nép csak a kincskeresés érdekében áll Ráby mellé. S ugyanígy »menti föl« Rábyt az író a néplázítás »vádja« alól is ; ez a »vád« itt pusztán koholmányként szerepel, Kalabusz uram hamisítványát bírván egyedüli bizonyítékul.

A törvényszék előtt majd a népet is mentegeti Ráby a lázadás, a zendülés »vádja« miatt : »Hisz nem voltak azok lázadók, nem zendülők az ország törvényei ellen, csak igazságot kértek, s én az igazságot kerestem számukra«. A »mennydörgés«, melyre az »előljárói beszéd« utalt, elcsitul tehát, mielőtt kitörhetne, — a népmozgalom megmarad ama keretek közt, melyek megnyugtatóak még a liberális szemlélet számára. A népert felszólaló, »prókátor« Ráby bátorságát, hősiességét a regény mindvégig kidomborítja, — de oly módon, hogy valamiképp a lázítás, a forradalmárság látszata se adódhassék e hősiességből. Jókai liberalizmusa világos határokat von Ráby és a nép cselekedetei elé, — és ezekről a határokról Ráby is, a nép is visszafordul a regényben. Azért, hogy Rábyban a nép lázítóját ne láthassa Tisza Kálmán Magyarországa, — Szentendre és Izbég rokonszenve csak a vasláda titkának birtokosa felé irányul, a cselekmény egy bizonyos helyétől kezdve. S hogy a lázítás vádja merőben abszurdnak, kiagyaltnak hasson, — Kalabusz uram hamisítványa a hivatott Rábyt az író kortársai előtt »tisztázza«.

Újból csak hangsúlyoznunk lehet annak jelentőségét, hogy Jókai a dualizmus külön és belpolitikai megerősödése idején, s a dualizmus hozta társadalmi és gazdasági viszonyok előtt is fejet hajtva, — rokonszenvével, érdeklődésével még egyszer a forradalmi múlt előzményei felé fordul. De ez a rokonszenv, ez az érdeklődés mindvégig tiszteletben tartja azokat

a határokat, melyek a felvilágosodás, a forradalom eszméit, vagy éppen a szociális eszmék körét, — a Tisza Kálmán-korszak liberális felfogásától elválasztják. A történelmi Ráby sem volt forradalmár, — de Jókai Rábyja még a történelminél is kevésbé az.

Rotheisel Ábrahám *i* betűje anekdotikus átvezetés volt az expozícióból a voltaképeni cselekményhez ; de ez az anekdota a jellemzés, az egyénítés alkalmául, Ráby jellemének, erkölcsének megmutatójává is szolgált. A nyolcadiktól a tizenkettedik fejezetig terjedő rész a Jókai-konstruálta, s az emlékiratoktól eltérő konfliktus eszmei megalapozását végzi el ; korábbi regényeinek irányzatosságát érvényesíti itt újból Jókai : a Leányfalvyval, a Tárhalmyval folytatott beszélgetések azt a célt szolgálják, hogy Ráby és a nemesi ellenállás világnézeti álláspontjai egészen világosakká váljanak. S a tizenegyedik fejezet megmutatja azt a »falat« is, melynek Ráby »fejjel fog nekirohanni« : az abszolutizmus államgépezetének két irányítójáról rajzol arcképet Jókai, — a különc, »rozsdás arany« Niczkyról, és a korrupt, a megvesztegetőivel összejátszó districtualis commissariusról. E fejezet zárórészében Jókai a Corpus Juris cikkeit számbavevő Niczkyvel már jóelőre kimondatja azokat a vádakokat, melyeket majd szembeségeznek Rábyval, — kijelölteti a sorsot, mely felé hőse elindult.

A kálvária szenvedései, megpróbáltatásai : fokozatosak, — és e fokozatok megteremtésében, a cselekmény fokról fokra feszítésében, a dráma sűrítésében, a szálak bonyolításában Jókai virtuóz tudatossággal, tervszerűséggel jár el. Intermezzók, megszakítások, késleltető mozzanatok váltakoznak egymással a regény további menetében, — kevés művét szerkesztette meg oly körültekintően Jókai, mint a Rab Ráby.

A tizenkettediktől a tizennyolcadik fejezetig terjedő egységben a csábítások, a kísérteések egész hálójá vetődik Ráby elé, a pénzzel való megvesztegetés kísérletétől Fruzsinkáig a szerelem, a családi boldogság csábításáig, míg a Dacsó Marci-epizódban a döntő, drámai fordulathoz, Ráby további tetteinek második motivációjáig vezet az út. Ráby meghurcoltatása is fokozatosan, növekvő »adagolással« kapja meg helyét a cselekményben : először csak a börtön küszöbéig jut el, — Rotheisel állítólagos kirablása miatt — de erről a küszöbről még visszarántja őt Ábrahám esküje. Az emlékiratok száraz utalásából itt a zsidó eskü hatásos, drámai jelenete bontakozik ki, — komorsága, baljós hangulata ezentúl már az egész történet színezetét adja meg.

Intermezzószerűen illeszkedik az előzményekhez a Fruzsinka szökéséből származott bonyodalom, — erre a megszakításra azért is szükség van, hogy a Rábyra zúduló későbbi csapások drámaibb hangsúlyt nyerjenek, s túlgyors egymásutánjuk egyhangúságot ne szüljön. Ez a helyes szerkesztési elgondolás persze nem menti a zsámbéki »párbaj« sablonos betyár-romantikáját, mely Jókai érdekesség-igényét nagyonis olcsón elégíti ki. A viszontagságok első sorozata s a Fruzsinka szökését követő bonyodalom tetőpontra jut a rác menyecske epizódjában, — abban a szomorú és kegyetlen farce-ban, melyet a már amúgyis megalázott Rábyval játszanak ellenségei. A viszontagságok e sorozatának végére a kiraboltatás, majd az orvul leadott lövés tesz pontot. Ezek az események Ráby jellemének kirajzolódását sokkal realisabb eszközökkel teszik lehetővé, mint Jókai egyéb regényei. A Ráby ellen szövött intrika híján van bármiféle mesés elemnek, — híján mindazoknak az emberfölötti csodálatosságoknak, melyek pl. Berend Ivánt tették próbára. Ráby nem a természettel viaskodik, s hősiességében, türéseben nem nő az emberi méretek fölé. Timárhoz való, már említett közelségét, ez a körülmény is magyarázza. De az ellene indított hajsza, melynek csúfos apróságai, visszatartó fondorlatai, förtelmes banalitásai nem a Sue-i borzalmak jegyében születtek, hanem az emlékiratok józan és száraz adatai nyomán, — ezek a nagyonis valóságos és éppen nem elképzelhetetlen szörnyűségek többet vallanak a magyar hűbériségről, mint Tengelyi Jónás történetén kívül a múlt század bármely magyar regénye.

A regény légköre, erős valóság-színezete a Ráby ellen folyó üldözések, a rászakadó szenvedések hiteles bemutatásából származik ; az emlékiratok támpontjai Jókainak nem holmi

romantikus maffia kiagyalására adnak indítékot, — hanem arra, hogy egy olyan nyomasztó világképet teremtsen belőlük, melyben a hanyatló hűbériség egész embertelensége, s a kor egész történelmi valósága heleyt nyer.

Ráby elutazásai meg-megszakítják a cselekményt, s új fordulatok előkészületeire adnak alkalmat. Bécsi útjáról visszatérve kilakoltatva találja magát tulajdon házából. Az emlékiratok erről az eseményről szűkszavúan csak ennyit mondanak: »Kényszerítve láttam magamat, hogy házamat jó magyar módra foglaljam vissza, vagyis, erőszakkal vegyem újból birtokba. A vármegye jóváhagyta ezt a visszafoglalást . .« (I. 140. l.). Az előbbi mondat azonban Jókainál a velencei és bicskei nemesek ragyogó, anekdotikus epizódjává szélesedik, — az utóbbi pedig a Niczkynél tett újabb látogatás jelenetévé, melyben a panasza feljött szentendreiek megszégyenülten kotródhatnak haza. Ez a fordulat egy *coûp de théâtre* jól előkészített váratlanságával hat. Ráby sorsának alakulásában ez az epizód egyben a »késleltetés« drámaiságával is bír: még visszafordulhatna útjáról, — a szétfoszló felhők közül rámosolyog a nap. Az események ez átmeneti pihenőjén helyezi el Jókai a császár fantasztikusnak tetsző »plánumait«, — melyeknek távlatait, szokása szerint, a maga kora felé fordítja. És e csalóka nyugalmi állapot még Ráby látszatgyőzelmét is elhozza — a districtualis commissarius elbocsáttatásával. Mindez az ideiglenesen felmosolygó fény, — csak a közeledő árnyak komorságát hivatott kihangsúlyozni. Ráby továbbhalad azon az úton, mely most megállást kínál neki, — és Jókai ezen az úton most már szaporítja a kálvária stációt.

A mindinkább magára maradó Ráby elhagyatottságát hangsúlyozandó, Jókai talán a pusztá hatásosság kedvéért is hajlik az »ecce homo«-jelenet megteremtésére. Persze, mint láthattuk ily hatás keresésére az egész koncepció, a mű eszméisége is indítja az író. De Ráby mégsem maradhat mindig vesztes: néha sikerül kicsikarnia egy-egy diadalt; a districtualis commissarius leváltásán kívül ilyen diadal még a nótárius halála is, aki Ráby gúnykacajára fordul le székeről. Jókai ezekben a diadalokban azért tér el az emlékiratoktól, mivel Rábyval nem holmi szélmalomharcot vivat, s nem Don Quijote-típusnak kívánja mutatni hőseit. Arról, hogy a nótárius halála miféle bonyodalom forrása lesz, s miként hat ki Ráby és a nép kapcsolata, már szoltunk.

Ráby letartóztatása után a börtönbeli szenvedések mindegyre fokozódó, az ítélet-hirdetés jelenetébe torkolló epizód-sora következik. Ezt a sorozatot csak az álrúhas szöktetés, és az üldöztetés kalandjai szakítják meg tartósan. A börtön-epizódok általában az emlékiratok tényeinek kiszínezései, lekerekítései. De regényének ezen a részén Jókainak még a korábbinál is jobban kell tartania az egyhangúságtól; ezt elkerülendő, minduntalan tarkázni kényszerül a börtönmények tragikus sorozatát. Jókai két kézzel kap az olyan lehetőségek után, aminő a nemesi börtön »társasága«, az imádkozó Kalabusszal, a káromkodó Garabossal, s az uralkodó Karcsatájjal. A humoros, paradox helyzetek egész patakzását indítja el Jókai ennek az »együttesnek« ellentéteiből: a börtönbeli dárídó tetőpontján Garabos kezd imádkozni, »keservesen zokogva bűnbánatában«, — Kalabusz pedig káromkodik, — míg Karcsatái magára zárja a tömlőcajtót, nehogy a tolakodón szolgálatkész porkoláb tovább háborítsa . . .

De Jókai felhasználja a tarkítás olyan érzelmes lehetőségeit is, mint Mariska látogatása Niczkynél, — s méginkább az olyan anekdotai lehetőségeket, mint a már említett kamarás-epizód, vagy a két bécsi komisszár látogatása. Tarka foltként szakítja meg a börtön-epizódokat a siralomházi jelenet is, a veres baráttal stb. A Jókai regények egész anekdota művészete, a Jókai-humor minden bensősége, — a festőiség, a légkör-teremtés, az elbeszélő könnyedség stb. érvényesül a Rab Rábyban, — és ennek a kiérlelt művészetnek hatását még azok a romlandó elemek, a Jókai-mű hanyatlásának azok a termékei sem tudják egészében lerontani, melyek a Gyöngyöm Miska- vagy a Fruzsinka-epizódokban figyelmeztetnek az író 1875 utáni korszakának világnézeti és művészi válságára.

*

A Rab Ráby : egy *remekmű* féligmeddig elmulasztott alkalma Jókai írói pályájában, — felemás *remekmű*, nagyarányú és megható kísérlet egy olyan mondanivaló kifejezésére, melyet 1875 után helyesen és tisztán, a történelmi valósághoz híven, már nem tudott megragadni az író. A történelmi Ráby Mátyás sorsát Jókai a felvilágosodás eszméi és a nemzeti függetlenségi törekvések összecsapásainak színterévé formálta át. Rábyból tragikus hőst teremtett, akinek nem lehetett *teljesen* igaza, s aki a maga féligazságának birtokában tragikus bukásra volt eleve ítélve. Ráby tragikuma azáltal válik súlyossá a regényben, hogy a népért küzdő hőst — a nép is cserbenhagyja; erre a megoldásra Ráby emlékiratai nem nyújtottak támpontot. A regény koncepciója valójában ott zavarodik meg, ahol Jókai a hős konfliktusának megoldását, a »teljes igazság« és harmónia létrejöttét, népszabadság és nemzeti függetlenség egybekapcsolódását nemcsak 48 távlatában, — hanem a kiegyezés teremtette helyzetben is lehetőknek tartja. Lappangón, az egész regény alapkoncepciójában tehát ott találjuk a dualizmus elfogadását is, — mint olyan helyzetét, melyben Ráby harcai »értelműket lelik«, — mint olyan helyzetét, mely Ráby vágyainak »beteljesülése«, törekvéseinek koronája.

Jókainak ezen az illúziós elképzelésén túl azonban lehetetlen föl nem figyelniünk a regény pátoszára, s arra a nosztalgiára is, mellyel az író az immár elfogadott dualizmusból a harcok egy hősőbb és tisztább korszaka felé, az eszmék egy felemelőbb és áldozatosabb szolgálata felé fordul. A mű ellentmondásain is túlmutató, csaknem lírai tartalom ez, — s ez a tartalom avatja e regényt, felemás voltában is, számunkra becsessé. A tévedések, a megalkuvások sorozata sem tudott elhámályosítani Jókaiában egy olyan lelkesedést, egy olyan hős-eszményt, mely a népszabadságért küzdő Rábyban, az elveiért mártíromságot vállaló, igaz férfiban tudott csak kielégülésének tárgyára bukkanni. Ráby alakja és története fölidézi Jókaiában mindazt, ami benne a legjobb és legtisztább volt, — fölidézi Petőfi egykori barátját, akiben e barátság tűzéből még mindig parázslik valami. A megalkudott ember csodálattal és megrendültséggel tekint e műben a meg nem alkudóra, a töretlenre, a mártírra, — akit egyébként nem mindig képes valóságbeli szerepének egész tisztaságában megérteni. Jókai romantikája, mely igen gyakran menekülés volt egy törpe korból a nagy, a hősi korszakba, — most a jellem, az erkölcs példájához menekül, a növekvő jellemtelenség, a terjedő erkölcsatlenség kortársi világából.

A mű néha különb az embernél, — a szándék néha tisztább a szívnél, mely szülte. Rab Ráby, — a Jókai rab Rábyja — egy olyan emberi, politikai, erkölcsi eszményt testesít meg, melynek követésére Jókai és kora aligha képes. De ez az eszmény hősi, lenyűgöző erővel tündököl a regény lapjain, — és ezek a szenvedések, ez a kálvária és ez a mártíromság még újból felidéznek az ember nagyságát, immár nem a romantika túlonúl eszményített félisteneinek, — hanem egy, a mindennapihoz közelebb álló embernek képében. Mi is magvetőnek érezzük Rábyt, — ha nem is *úgy*, ahogy Jókai érezte. Előd is, előkép is Ráby, a Jókai rab Rábyja, — népforradalmaink mártírjainak elődje, előképe.

És ilyen elődöt, ilyen előképet a Rab Ráby megjelenéséig csak egyet ismer a magyar irodalom : Petőfi Apostolát.

TÓTH DEZSŐ

VÖRÖSMARTY ÉS A ZALÁN FUTÁSA*

Közel százharminc esztendővel ezelőtt látott napvilágot a fiatal költő hírnevét méltán megalapozó, tizenekes honfoglalási eposz, a magyar romantika első reprezentáns alkotása, a Zalán futása. Bármennyire is újat jelentett, genezise a magyar irodalom történetében s a fiatal Vörösmarty fejlődésében viszonylag könnyen nyomon követhető. A magyar múlt dicsőségének, nagy alakjainak idézése a felvilágosodás kezdetéig nyúlik vissza s elválaszthatatlan

*Vörösmarty halálának 100., a Zalán futása megjelenésének 130. évfordulóján a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1955. október 3-i ülésén tartott megemlékező felolvasás.

a polgári nemzeti öntudat kialakulásának folyamatától. A gyarmati függésben tartott, társadalmi fejlődésében megrekedt nemzet a kibontakozás útját, függetlenségi törekvéseit, nemzeti eszmélkedését a nyelvkultuszon kívül elsősorban önnön történelmébe kapaszkodva fejezhette ki. A magyar honfoglalásra Anonymus Gesztája fordította a figyelmet, amely 1746-ban jelent meg könyvalakban s a század végéig két magyar nyelvű kiadást ért, s amely a Bonfini nyomán köztudatba rögződött hüntörténet és Attila helyett a magyar honfoglalás történelmi tényét és Árpád alakját állította előtérbe. A honfoglalás az évezredes nemzeti lét kiindulópontja volt, a legnagyobb hatású nemzeti hőstett, a területhez való, véren szerzett jog történelmi bizonyága — aktuális értelmezésben a független állami önállóság kezdete s ugyanakkor a földhöz való nemesi juss ősforrása — kor, történelmi példa, amelyben nemzeti és osztályérdek egyaránt kifejeződött. A tizenharmadik század végén, a tizenkilencedik század elején a rendi-udvari kompromisszum idején azonban a témában rejlő igazi nemzeti jelentés nem kerülhetett felszínre. Egyelőre csupán a honfoglaláskori magyarok életének, mindennapjainak naiv rekonstruálása felé vitte a tudományos és a szépirodalmi érdeklődést. Dugonics Etelkája (1788) — és hasonló téma- és idő-körben játszódó egyéb művei hozzájárultak az ősi magyar világ iránti érdeklődés, lelkesedés táplálásához, a honfoglalás korának, Árpád alakjának népszerűsítéséhez. De a honfoglalás kora és Árpád itt csak tudálékos, naivul hazafias, formális háttér, keret, amelyet német lovagregények kalandos szerelmi történetei töltöttek ki. A korlátozott rendi nacionalizmus eszmeileg, művészileg elkorcsosította a honfoglaláskor irodalmi megelevenítését — az igazi honfoglalási eposz megalkotására tett kísérletek pedig elszigeteltek, megvalósulatlanok maradtak: tervek, töredékek jelzik a megszületni nem tudó eposz irodalomtörténeti vajudását a századvégi, századeleji reakciós légkörben. Ráday Gedeon Árpádról tervezett *bajnoki éneké*-ből csak öt versszak készült el; Virág Benedek, aki már 1796-ban azt írja Bacányinak, hogy »jó volna a magyarok kijöveteléről egy epikumot írni« — csak az invokáció 24 hexaméteréig jutott (1802); Csokonai is »heorica epopeiajához«, »melyet Árpádról, vagyis a magyarok kijöveteléről akart a maradék számára Homérus és Tasso nyomdokain készíteni« — nagy anyagot gyűjtött, tervezetet készített, de minden lelkes készülődése ellenére csupán 51 hexaméternyi töredéket hagyott maga után: a magyar honfoglalási eposz megszületéséhez kedvezőbb társadalmi-politikai előfeltételekre volt szükség. A rendi kompromisszum felbomlása idején, a tízes évek közepe táján szaporodtak meg a honfoglalási eposz megírásának az eddigi elszigetelt kezdeményezésekkel szemben mozgósító, nyilvános előjelei. Horvát István a *Tudományos Gyűjteményben* nyilvánosan felszólította Pázmándi Horvát Endrét — aki *Zirc emlékezete* című hazafias ihletű, hexaméteres rendtörténete alapján erre a legalkalmasabbnak tűnt, hogy »Árpád kijövetelét írja hatos versekben, nemzetünk közörömére és dicsőségére« (1818); a következő évben a *Tudományos Gyűjtemény* egy cikke (A nemzeti csinosodásról) ad hangot a közóhajnak: »bár ha akadna egy hazafi, aki egy árpádiással ajándékozná meg a nemzetet«. A húszas évek elején a spanyol, portugál olasz és görög szabadságharcok magyarországi visszhangja, a felemelt hadiadó és újonczási rendelettel szembeszálló megyei ellenállás légköre már az eredményeket hozza meg. Pázmándi Horváth Endre az *Aurora* első kötetében (1822) mutatványt közölt hexaméteres eposzából s ezzel a közvárhozást teljesen készülő műve felé fordítja, ő most a nemzeti eposz hivatott megteremtője. Ugyanott jelenik meg Horvát István prózai elbeszélése *Árpád Pannony-hegyen* címmel, amely Árpád részvételével egy honfoglaláskori hála-áldozatot ír le; még Kazinczy is efelé a témakör felé fordult (*Tisztulás ünnepe az Ungnán* 886—1823); 1823-ban pedig elkészült és a Hébében napvilágot lát Aranyosrákosi Székely Sándor *Székelyek Erdélyben* című négyénekes, lényegében honfoglalási eposz, az 1824-es Aurorában pedig Czuczor *Augsburgi ülköze*te, amelyben a dalnok »A tüzes ifjúság szép unszoltára« a »Zalánon nyert győzelmet« beszéli el.¹

¹ A honfoglalási eposz előtörténetének adatait többségükben Horváth János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai c. tanulmányának* (Bp. 1955) 135—150. lapjairól vettük.

Ugyanekkor azonban már az *Aspasia* a *Zalán futásából* is mutatványt hoz.

Vörösmarty a Zalánt legkorábban 1822-ben, de érdemben Görbön, 1823-ban kezdte el írni. Nincs okunk, pusztán, mert az eposz első kidolgozása egy 1819-el jegyzett, de heterogén kéziratköteggben maradt ránk —, keletkezési idejét korábbra hozni (mint Kozocsa Sándor teszi). Ennek elsősorban Vörösmarty saját önéletrajzi levele mond ellent (»görbői házamban . . . kezdettem el Zalán futását hexameterben«) — de számos helyesírási és főleg esztétikai érv is.

Pályájának eddigi alakulása, olvasmányai, történelmi érdeklődése, verselési gyakorlata, hivatástudata, tehetsége neki tartogatták a diadalt. Baróty Szabó Dávid magyar *Aeneise* nemcsak az antik verslábakba kényszerített nyelv merész, újszerű használatára jelentett példát, hanem maga is *honfoglalási* eposz volt. Vörösmarty *hexameteres* epikai (főleg Ovidius) fordításainak verselési gyakorlata már igen korán találkozott magyar történelmi témával: alig tizenhét éves, mikor közel félszáz sorban verseli meg Botond kalandját, mikor »a vár rézkapuján gyaluval nagy hézagot ejtett.« Ismeri Zrínyit, Tassot, Homerost, Egyed barátja maga is »Árpád hadainak viselt dolgait« akarta megénekelni. 1822-ből való *Árpád Zalán ellen* című hexameteres verse már a honfoglalási téma első feldolgozási kísérlete, amit a *Hűség diadalmának* minden eddiginél nagyobb erőpróbája kísér — immár nem pusztán a hexametek, de a csaták forgatagának terjedelmes és sikeres ábrázolás-gyakorlatával, a harc és a szerelem világának ugyanolyan szerkezeti megosztottságával, mint a Zalán futásáé.

A Zalán futása hatalmas vállalkozásának tető alá hozását nem utolsósorban a magasrendű költői öntudat is serkentette, amely a személyes élet értelmét, az individuális ambíció kielégítését a nagy közösségi törekvések szolgálatában keresi és találja meg:

Ollyanokat mégis szült századom, akik örömmel
Visszatekintenek a lehunyó fény régi nyomára,
S hátramaradt sugarát fölfogják tiszta kebelrel,
Hogy vele áldozatot lobbantsanak a haza színén.
Oh, ha ezek számát érhetném gyenge dalommal,
Föld! gyönyörűséget nem kérnék tőled azontúl.
Szívem örökségét itthagynám hűbb fiaidnak
És komolyabb örömem nagy egekkel lenne határos.
(Zalán futása III. ének.)

Ennek az új költői magatartásnak öntudata kérdez és felel az előhangban is:

Hol vagyok, aki merész ajakát hadidalnak eresztvén
A riadó vak mélységet fölverje szavával . . .

— — — — —

Biztos erőt érzek: kebelemben nagyra kelendő
Képzletek villannak meg . . .

Ennek a nemzetnevelő attitűdnek lehet személyes aggodalma:

. . . . Óh hon! meghallasz-e engem?
S nagyra törő tehetős fiaid hallgatnak-e szómra?

Székely Sándor műve, ahogyan Vörösmarty maga is emlegette, közvetlen indítékot szolgáltatott a *Zalánhoz*. A *Székelyek Erdélyben* tárgya: honszerzés, formája a hagyományos tizenkettesek elhagyásával hexameter, mitológiája nem antik, nem keresztény, de nem is a XVIII. század epikus verselményeinek allegorizálása, hanem nemzeti mitológia; megvan benne

igaz, csak allegorikus jelentéssel a tündéres, mesés elem (az új haza : tündérkert, benne oroslán őrizte aranyalmafa); a megütköző vezérek is egyszersmind szerelmi vetélytársak.¹ Vörösmarty valóban példát láthatott benne — de Székely tulajdonképpeni hatása nem igen lehetett több, minthogy érlelődő terveiben megerősítette. Különben az alakok, motívumok, nyelvi fordulatok kölcsönzésének, követésének, vagy akár felemlékezésének semmi nyoma — eszmei, művészi igény és színvonal, s a méretek tekintetében a Zalán futása összehasonlíthatatlanul meghaladja Székely eposzát. Nem fogadható el, amit a *Székelyek Erdélyben* kiadásának előszavában Heinrich Gusztáv írt, hogy »e hősi költemény nélkül . . . Vörösmarty epikája el nem képzelhető.«

Vörösmarty hatalmas vállalkozását Székelynek inkább csak történetileg jelentős művénel alapvetőbb munkák ösztönözték és formálták. Vörösmarty szeme előtt a Zrínyi óta lehanyatlott magyar epika felélesztésének tudatos szándéka lebegett. Előfizetési felhívásának első mondata is a nagy epika, az eposz nemzeti fontosságának — közvetve időszerűségének — felismeréséről tanúskodik: »Noha minden költői munka jeles lehet tulajdon nemében s hathatósan segítheti a nyelvet csinosodásában, annál még sincs illőbb a nemzeti méltósághoz, mint azon neme a költésnek, mely országos változásokat s a haza főbb embereit magasabb érzésekkel zengi.« És tudja, hogy Zrínyié az elsőség: »kinél — írja róla — e nemben feleink közt nagyobbat nem ösmerek s kit minden magyarnak ösmerni kellene«. A fantázia szabad lehetőségeit, a mesés-népi elem felhasználását, a szerelem világának gazdagabb ábrázolását, tehát a naiv eposz regényes feloldását, a lovagi eposz műfaji liberalizmusát Zrínyitől — s ha Tassótól —, Zrínyin keresztül tanulta. Ez a nemcsak hazafisággal, de szerelemmel, varázslattal, lovagisággal is telt műeposzi felfogás esett legközelebb a romantikus elképzelésekhez. A reformkor Zrínyiben az első romantikust, Vörösmartyban a romantikus Zrínyi folytatóját látta. Kölcsey szerint Zrínyi kebelében »a hazafiság bajnoki lelke és romantika . . . lebegtek«. Toldy Ferenc pedig az epikus Vörösmartyt Zrínyivel a romantika fogalmán keresztül kapcsolja össze: »Vörösmarty lőn a romántos iskolának — melynek mindeddig az egy Zrínyi volt művészetünk mezején képviselője . . . feltámasztója, vagy inkább újra és szebb fényben megalkotója«. Vörösmarty előtt ez is ott lebegett mint cél, követve természetesen a »hazafiúság bajnoki lelkét« is: előfizetési felhívása szerint a Szigeti Veszedelemben a »nagy lélek hatalmas szózatja« ragadta meg», annak kitünése, hogy azt erős bajnok írta«.

A *Zalán futása* azonban egy másik, közvetlenebb úton is kapcsolódott a magyar nemzeti epikus hagyományhoz, nevezetesen Kisfaludy Sándoréhoz. Mivel erről eddig nem igen esett szó, szenteljünk ennek a kérdésnek egy kis kitérőt. Vörösmartynak van két, kevésbé emlegetett, viszonylag primitív fiatalkori drámatörredéke. Az egyik a *Tatárjárás után történt eset*, helyenként jámbusba játszó prózában írt drámakísérlet. A szimpla meseszöveg, az igénytelen kivitel, a naiv hazafiaskodás hangja arra utal, hogy a legkorábbiak közül (1819—20) való. Érdekes azonban, hogy meséjének főmotívumát Kisfaludy Sándor Csobáncából kölcsönözte. Az intrikus szerelmes álnok szolgájának segítségével, félrevezetés útján akarja megszerezni a tatárjárás viszontagságai között magára maradt »hősnőt«. A téma nem hagyta nyugodni Vörösmartyt. Ezenkívül még egy címnélküli, alaposabban kidolgozott három felvonásos jambusos drámát írt, amely még pontosabban fedi a Csobánc történetét. Megtaláljuk benne az intrikus-szerelmes alakját (Boros), az álnok mindenre kész íródeákot (Málits), Lórikát, aki természetesen a harctéren a hazáért harcoló Rónayt szereti, megvan a megtévesztés motívum is: Málits a szerelmeseket — mindegyiknek a másik halálhírét adva tudtul — félrevezeti. Figyelemre méltó, hogy ennek a történetnek drámai kidolgozásai csupán átmenetet, közvetítő állomást képeztek ugyanezen téma epikus feldolgozásának egy, a Kisfaludy-féle regétípusénál magasabb, újabb foka felé: Vörösmarty megírja a *Hűség diadalmát*. Jellemző, hogy mi okozza ugyanazon téma feldolgozásakor a műfaji átváltást. A *tatárjárás*

¹ Horváth János : id. m. 157—162. 1.

után történt eset Nagyfalusijának majd másfél nyomtatott oldalas monológjában a tatárjárás hazafias tanulságainak elégikus összegezése, Kálmán herceg harcának részletes idézése ; a jambusos drámában Rónay hősiességének ön-magasztalásai, amelyek mindmegannyi kis csata-leírások — nyilvánvalóvá teszik, hogy a közéleti rész, a haza ügye, a harc, a csata világának egyre jobban előtérbe kerülő ábrázolási igénye tolja át a Kisfaludynál még szerelmi történetet a *hősi epika* irányába. Így születik meg 1822-ben a témának még mindig átmeneti műfaja, jambusokat és hexametereket használó, de már lényegében epikus feldolgozása. A szereplők itt is az intrikus és aljas szolgája, a török ellen harcoló hős, az otthon maradt és halálhírrrel félrevezetett kedves, sőt itt a kimenetel is a Csobáncéval megegyezően tragikus. Ám a téma feldolgozásának s egyben *műfaji* metamorfózisának van egy alapvető újdonsága : nevezetesen, hogy az eddig elhanyagolt szerkezeti ürügy-motívum, hogy az intrikus azalatt mesterkedik, *míg a hős harcol* — itt középpontba kerül, kiszélesedik. Megszületik a másik három mindegyikénél kétszerre terjedelmesebb második ének, annak bemutatása, ábrázolása, *hogyan is harcol* a hős Gárdon a török ellen : utat tör magának amié a jövő : a hexameteres csataleírás. S a *Hűség diadalma* a tündéries motívum beszövése mellett elsősorban az epikus, hexameteres harc-leírások nyelvi gyakorlatával jelent előkészületet Árpád honszerző harcainak, a *Zalán futásának* megénekléséhez. A Zrínyi-hagyományra épülő eposzi műfaj-értelmezést, ha közvetve is, de beoltotta a Kisfaludy Sándor féle regéköltészetnek a *Hűség diadalmán* keresztül továbbható szerkesztési elve: a harcok és a szerelem, a hős és a magára hagyott kedves kettős világának egymásmellettsége.

A magyar hagyományok mellett azonban Vörösmarty szeme előtt a klasszikus naiv epika példája is lebegett, s a klasszikus nemesi műveltség atmoszférájának lehetett hatása, ha ez erősebben befolyásolta, mint amennyire ez »kötelező« lett volna egy XIX. század eleji epikusra. Maga a hexameteres forma, az epikus konvenciók viszonylag szigorú betartása ; a tanácskozások, fegyverzet- és csataleírások, a viadalogok megelőző szóharc, a halottak temetése, áldozat-bemutatás, a pásztor, vadász és földműves életből vett képek, a részletező epikus hasonlatok a homéroszi eposzok levegőjét lopják helyenkint a XIX. századi eposzba. De motívumokban, műfaji jellegben nyilván a vergiliuszi hagyományhoz áll közelebb. Nemcsak, mert itt a naiv objektivitás rovására már előtérbe nyomult a személyes írói részvét, vagy mert tágabb, bonyolultabb ábrázolást nyert a szerelem — de mindenekelőtt, mert az *Aeneis* maga is honfoglalási eposz s olyan alkotás, amelyben Augusztusnak az ősi erényeket, a régi római virtust és erkölcsöket regeneráló szándékai kaptak programszerű kifejezést.

Vergilius mellett a *Zalán futása* másik nagy hangulati ihletője, költői magatartás- és motívum-kölcsönzője : *Ossian*, az ős kelta bárdnak tulajdonított hősdal gyűjtemény, amelyet Vörösmarty Kazinczy fordítása és Fábián Gábor Ossian fordító barátja révén jól ismert. Ha Vergiliust a nemesi-nemzeti megújulás lelkes pátosza emelte ekkor nálunk magas polcra — az Ossian hatását ugyane nemesi hazafiság elégikus borongása involválta. Ez a hazafiság nemcsak lelkesedett az ősi vitézségért és szabadságért, hanem egyszersmind veszendőnek is látta ; az elpuhult, tehetetlen jelenből nosztalgiával tekintett a fényes múlt felé. A magyar *Ossian* kultusznak ez a szemléleti megfelelés az alapja. *Ossian* is egy eltűnt nép hőseiről, küzdelmeiről beszél. A múlt látomásait felidéző-láttató költői attitűd, az epika és líra sajátos vegyületét jelentő elégikus betétek, a nemzet-síratás pátosza — mind ossiani hang a *Zalán*-ban. De csak hang, csak szín — az ossiani borongás korántsem önti el az eposzt, a *Zalán futásával* Vörösmarty nem temettri — *ébreszteni* akarta nemzetét.

Mindezek a minták, példák, sokszor rejtetten, de mindig kölcsönösen hatva munkáltak, s egy új kor eszmévilágán, egy fiatal zseni egyéniségén átszűrve megszűntek azok lenni, amik voltak — *valami új*, eddig ismeretlen : a *magyar romantika* reprezentáns eposza született meg. Méltán írhatta Stettner Kazinczynek : »A céhbeli kritikusok aligha lesznek vele megelégedve, mert ő Homért és Ossiant tanulván magának egy mindakettővel rokon s mindkettőtől független nemzeti maniert teremtett.«

A *Zalán futása* végtelenül megható szerelmi lírájával, bájos idilljeivel, sőt olykor azok ellenére — elsősorban hazafias eposz. Történeti jelentősége, igazi értéke ebben van, korabeli hatása, népszerűsége ezzel magyarázható. A tizenekes eposz tárgya : a honfoglalás döntő harcai, Zalán megfutamítása : egyetlen hatalmas katonai hőstett. Az eposz : grandiózus költői tanúságtétel a magyar fegyverforgatás művészetéről, bátorságáról és dicsőségéről, a nagy elődök harci készségének, katonai erejének monumentális bemutatása. A honfoglaló ősök a »harcnak szeretői s tudói valának« — ez az eposz alapvető mozgósító gondolata, következőképp ábrázolnivalója is. A Zalánt éppen ezért tematikailag, terjedelmileg legnagyobb-részt harc- és csata-leírások, vagy ha nem : seregszemle, harci készülődés, haditanács, vagy beszótt harci elbeszélések foglalják le. »A *Zalán futása* főlegesen katonai mű« írta már első alapos elemzője, Erdélyi János. »Számolja meg, kinek van ideje, — írja Erdélyi — hány sorban vagy lapban szól e költemény pusztán hadidolgokról, most ez, majd amaz sereg járdolatárul, aztán arcképig hű fegyver és öltözet leírásáról, párbajról az epizódokban, aztán csatai küzdelekről : meg fogja látni, hogy igazam van.« S Erdélyinek valóban igazat kell adnunk, a tények, ha más nem, a csataleírásra lekötött lapok és sorok nagy száma nyilván beszél — noha ezt az irodalmi köztudat még ma sem hallja meg eléggé. A Zalán értelmezésében, értékelésében ugyanis tovább él a modern nyugatos polgári egyoldalúság, amely a Zalánban jóformán kizárólag a nyelvi szépségeket, az újszerű, sajátosan vörösmartyas hangulatokat, szemléletformákat tartja számon, s a harc-leírásokat — a Zalán hazafias eszmeiségének tulajdonképpeni hordozóit — mint Vörösmarty szellemétől lényegileg idegen, erőszakolt, kényszerű feladatvégzést könyveli el. Holott Vörösmarty a fantázia és nyelvi készség páratlan gazdagságával a legnagyobb költői odaadással és erőfeszítéssel támasztja fel a harcok világát és visz el a csatateretek, a fizikai küzdelmek közvetlen színtereire. Körülöttünk szüntelen a harci öltözetek sokfélesége tarkállik, a félelmesen villogó, csattogó, zördülő fegyverek színei és hangjai kavarnak. Üldözők és üldözöttek rohannak el előttünk, részesei vagyunk az élni-akarási és halálfélelem tusáinak, tanúi a vakmerőség, a gőg, a gyávaság tetteinek s átéljük az életet, halált váratlanul osztogató hadiszerencse meglepetéseit — s olykor-olykor megborgongat a viadalok, megütközések helyzeteinek valóságossága, a halálnevek és haláltusák elképesztően konkrét, szinte naturalista gazdagsága. Nem igaz, hogy ez a heroikusan és zseniálisan megvalósított írói vállalkozás csupán kényszerű feladatvállalás volt Vörösmarty részéről, mint ezt Babits véli. 1822-ben Vörösmarty Egyed barátja honfoglalási-eposzi tervén fellelkesülve így ír :

Hátha az ősi hadak rendét s a mostanit írnod :
 Nemzeti érzésünk gyulana általad is,
 S látnók
 A fejedelméért vérrel s étellel adózó
 Nagy nemesek harcát s közben ezernyi csatát,
 Mellyek vagy rontván vagy emelvén honni erőnket
 Megtarták így, mint most van, az ősi hazát.
 Mert mi egyéb, ha nem a harcok tarthat meg akármely
 Országot? mi egyéb szerze nekünk is Egyed?

Vörösmarty számára az »ezernyi csata« leírása a *Zalán futásában* sem kényszer volt —, hanem költői meggyőződés, a hazafias mondanivaló elsőrendű hordozója, a lelkesültség és lelkesítés legfontosabb forrása. Egy rabságban, gyarmati függésben élő nemzet számára a hősiesség, a katonai erények dicsőítése elsősorban az aktív nemzeti öntudat táplálását szolgálta.

De itt meg is kell állnunk egy pillanatra. S induljunk ki az olvasónak abból a tagadhatatlan érzéséből, hogy a harc- és csataleírások a maguk összességében — a részletek zseniális

kidolgozása ellenére — farsztóak, a túlsúlyosság benyomását keltik s a magyarok, elsősorban Árpád jellemzésének egyoldalúságát vonják maguk után. A *Zalán futása* hazafias epikumának (nem hazafias lírájának!) esztétikai fogyatékségei, a még feudális szemlélet korlátaira vezethetők vissza. (Közbevetőleg: hogy ez a szemlélet valóban mennyire feudális, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a nemzetiségi mozgalom — tehát egy polgári nacionalista törekvés visszavetített megőrzése — a Zalánban egy parasztlázadás külsőségeit ölti magára.)

De a hősiességnek, történelmi szerepnek, követendő nemzeti karakternek ez a *merő* harciasságra való leszűkítése is a hűbéri nemesi gondolkodás maradványa, amelyben egyszerre fejeződtek ki nemzeti függetlenségi érdekek és korlátozott osztályérdekek. Vörösmarty a harci dicsőség, a katonai ideálok idézésével nemcsak a függetlenségi törekvések élén álló nemességhez szól, hanem egyszersemind ahhoz a birtokos osztályhoz is, amelynél nem lehet tudni: a véren, életen, vagy a vérrel élettel *adózáson* — minden rendi kiváltság erkölcsi jogi indokán — van-e a hangsúly.

A követendő nemzeti karakter-ideálnak ez a feudális értelmezése vezet ahhoz is, hogy a honfoglaló magyarok jellemzése lelkesítő, patetikus ugyan, de egysíkúbb és külsődlegesebb is, szemben az ellentábor belső, morális jellemzésével. Árpád megjelenítése felemelő külsőségeken, de *külsőségeken* keresztül történik: vállán »ékes párdúc« rendítő buzogány jobbájában »oldala mellett ősei harcából maradt nagy kardja világolt« karjai, vállai »mint a Mátrátető« — de a katonáskodó nemesség mitizált hősből nem válhat eleven ember, plasztikusabb jellem; s talán a tekintélyi konvenciók szuggesztíója járult ahhoz is, hogy Árpád nem lehetett szerelmes férfi. Némi számonkérő rezignációval Toldy Ferencz is szóváteszi ezt: »Tagadhatatlan, hogy a szerelmes Árpád igen interessáns jelenség volna, s hogy felette sok romantós és meglepő szituációkat szolgáltatathatna.« Valóban: a külön útra kényszerült szerelmi történet, amely a Zalán szerkezeti egységét teljesen felbontja — összefügg Árpád alakjának méltóság-teljes, konzervatív, tekintélyi értelmezésével. Zalán ugyanakkor — mivel itt nem kötötték Vörösmarty tollát a tiszteletet parancsoló normák — sokkal elevenebb, plasztikusabb alak, természetesen az elvont romantikus jellemzés keretein belül. Tétova, férfiatlan, szeszélyes egyéniség, hencegve áztatja magát, elhamarkodottan kevély, majd nevetségesen gyáva; ravaszkodó saját embereivel szemben, számonkért csábító és leányrabló — alakját körüllengi mégis egyfajta részvét, ami tehetetlenségének szól. Egész jellemével, elszigetelődésével, a végzetnek való kiszolgáltatottságával (sorsüldözte Zalán) s talán azzal is, ahogyan Vörösmarty házi körében ábrázolja, olyanféle típus, mint később Arany Budája. — S érdekes, hogy amit Árpád és Zalán jellemzéséről elmondtunk, az többé-kevésbé Hadur és Ármány alakjaira is érvényes. A negatív alak itt is jobban sikerült, határozottabb. Ármányt éppen a fantázia szabadjára eresztésével lehetett jellegének megfelelően ábrázolni, míg Hadur alakjában a fantázia csak meghatározott igények és tisztelet, konvenciók mentén és jegyében alkotott.

A hazafiság e harciasságra szűkített felfogását, a »harci dicsőség« olykor külsődleges idézését Vörösmarty el akarta mélyíteni az önfeláldozás belső, erkölcsi erényének ábrázolásával, de jellemző, hogy sokat igérő exponálásnál többre nem jutott. A Hajnába boldogan szerelmes Ete a táltos, a közösség előtt — Ármány követelésére — felajánlja életét: »erősödjék a nép: én elveszek érte«. Az áldozat valóraváltását azonban Vörösmarty félmegoldásokkal fűzi tovább, holott annak következetes művészi keresztülvitele révén Ete és Hajna szerelme mély értelmet, hazafias tartalmat, az egész eposz esztétikai egységet nyert volna. De nem ez történik. Az életgyűlölő, világtájdalmas orosz vitéz Laborcán is felajánlja életét, ami azonban érthetetlen, hiszen ő is tudja, hogy csak az élethez, boldogsághoz leginkább ragaszkodó ember önfeláldozása érvényes. Formálisan ugyan eleget tesz Vörösmarty a követelménynek: Laborcán akkor hal meg, mikor megpillantja, s halálosan megszerette Antipater feleségét. De így éppen az önfeláldozás erkölcsi érdeme sikkad el. Laborcán elkeseredettségében, életgyűlölété-

ben teszi felajánlását, mikor pedig szeretne élni, akkor már *kell* meghalnia — s e halál sem felemelő :

Néz iszonyodva, szemét a tágas egekre szegezve
És nem lát egyebet, mint Ármány ördögi képét
Mást, mint vesztének keserű fájdalma nem érez —
Így vész el nyomorult szép ifjúsága korában.

Íme a heroikus hazafiság megható, individuális tragikumma formálódik a romantikus Vörösmarty kezén : Szándéka ellenére sem volt képes a harci erényeket mélyről tápláló erkölcsi erőket ábrázolni : Ete életben marad és szeret : Vörösmarty nem merte, nem tudta a zrinyies önfeláldozás-gondolatot Zrínyi módjára kibontakoztatni.

A Zalán egészének hazafisága azonban több és magasabbrendű, mint amennyit a pusztai epikai ábrázolás kifejez, több, mint a merő katonai vitézség példáinak tematikai, mennyiségi zsúfolása, több mint Árpád és a »döntő« magyarok lelkesítő, de egysíkú, olykor dekoratív hősiessége. A Zalán hazafias eszmeisége nem önmagukban a harcleírásokban van, hanem az egész eposzt átható elégikus magatartásban, amelynek hangulatán átszűrve láttatja Vörösmarty a csatázó hősöket. Az eposz legmagasabbrendű hazafiságát nem az objektív elem : a cselekmény, szerkezet jellemek : nem az epika hordozza, hanem az ázt szüntelenül átható, sokszor nyíltan jelentkező líra. Ennek a lírának alaphangja mintegy ellentétesen korrigálja az epikusan megjelenített harci dicsőség optimista szuggesztíóját. A személyes hang a Zalánban sohasem a lelkesedés, nem a Tatároknak és az Ilkának tapsoló nemesi büszkeség dagálya, naiv önteltsége — ami a *Hűség diadalmának* harcleírásait is még kísérte s ami a fiatal Czuczor *Augsburgi ütközetét* helyenként a nevetségességig áthatja. Vörösmarty ezen a primitív optimizmuson túljutott már : a múltidézt kísérő elégikus magatartás lényegében a jelenhez szóló kritika hangja. Ennek az elégikus színekkel szőtt, szüntelenül jelenhez viszonyító lírának a háttérben bontakozik ki, hogy az egész eposz célja, értelme »a puhaságra serényebb unokák« felrázása, »a tehetetlen kor« ébresztése, a nemzeti öntudat nevelése a »nagyobb lélek« a »nagyobb erő« példájával (előfizetési felhívás). A múlton elámuló, lelkesedő s a néma, gyilkos álmú jelen tehetetlenségével viaskodó előhang egyszersmind a *Zalán futása* alaphangja is. A dicső múlt és méltatlan jelen feszültsége és ellentmondása váltódik ki, csapódik le e lírában, amely nemcsak a hazafi, de egyben a lehetetlent megkísérítő monumentális történelmi csatakép alkotójának *költői* művészi küszködéséről is vall :

Zúg a harcoknak haragos rivadása ; keményen
Csattog az összeütött fegyver, s a büszke levante
Még viszi teste sebét, karját még harczra feszíti,
De fáradtan zeng a kései ének utána.
A fene bajvivót s daliás komoly arcza haragját,
A mellébe törött nyállal keseredve vesződött,
S a diadalmi öröm hangját nem győzi követni.
Gyengék is már e letűnő kor lelkei ; a nagy
Ősi dicsőséget nem bírják tartani többé.

S ez az a líra, amelyben a demokratikus törekvésekkel ekkor még össze nem kapcsolódott nemesi mozgalom legtisztább értelme és érdeme, a függetlenségi törekvés kifejezést nyert s a Berzsenyitől kezdve hagyományos nemesi regenerációs gondolat szabadságharcos perspektívát kap. Zalán táborának szemléje során a hajdan annyi hőst szülő, most elpuhult görögségről,

a marathoni hősök elkorcsosult utódainak láttán Vörösmartynak a maga nemzete jut eszébe :

Romlatlan vala nemzetem is szilaj, ép erejében
Fél Európának hajdan megrázta határit ;
Szűkre szorult most és kevesét sem bírva hanyatlík
S a puhaság fertőjében megemészti hatalmát.

De a párhuzamot tovább folytatja — kora, a XIX. század eleje görögségének szabadságharcára, az évszázados török elnyomás ellen világszerte szolidaritást keltett hősi küzdelmére fordítja a szót:

Majd ismét föllázad erős lelkében az ősi
Hírnek egekbe hívó szikrája : csatákra keményül
S hősi fejét ezerek testhalma közül úti fényre
Véresen és szabadon

A két nép erkölcsi sorsának összevetését nem folytatja, de a költői párhuzam folytonossága így is a felszólítás, a történelmi felhívás erejével hat.

*

Van azonban a Zalánnak egy másik világa is. A véres csaták sorát deli Hajna s a hadzavaró kacagányos Ete szerelmének rajza, s a Hajnába reménytelenül szerelmes délszaki tündér szomorú története szövi át. Sajátos szférája ez az eposznak — a szelid érzelmek, bánat és idill, tündércsodák mesés világa, amelynek egész hangulata, légköre a legteljesebb személyes részvétről vall. A szerelmi történet merő líra, ahol a költő minden szavát az elérhetetlen szépség és boldogság utáni vágy, a reménytelen szerelem fájdalmas nosztalgiája, a szeretett lány szépségének, bájának rajongó imádata hatja át. A Bodroghközbe való megtérés Hajnához : a költő minden kielégíthetetlen szépség és boldogságvágyának csendes kikötője. A szerelmi történet idillje, Hajna alakjának nem egyszer nyílt vallomással adózó megható bájú, tiszta erotikájú rajza, s a délszaki tündér lángolása, áldozata és tragikus megsemmisülése Vörösmarty boldogságvágyáról, szerelmének gazdagságáról, kielégítetlenségének fájdalomáról vall.

Az eposznak ez a szférája hangulatilag másnemű, szerkezetileg is elkülönült a tulajdonképpen hazafias fő történetétől, sőt az idill, a szerelem, a személyes líra világa már itt a *Zalán futásában* is mintha a harcok, a csaták tagadó ellenpólusa lenne. A harcok leírását valami oda nem való bánat kíséri, a fegyverzörej- és halálhörgésbe mindig belehallik valami sóhaj, a részvét szava az »utoljára fényre tekintők« iránt ; »gyászos az ütközetek folyamatja . . . S kedvetölő, vérképeinek látása kietlen« ; a világegyetem csendes nyugalma várakozva az öldöklés emberi földi világától — feledve miért is folyik a harc — szinte csömmel fordul el. A »rettenetes kúrtszó« a »szörnyű halál« táborától nem egyszer megkönnyebbüléssel tér meg az idill pihentető világába. A szerelmi történet alakjainál és hangulatainál állandóbb és mélyebb a lírai azonosulás, mint a közösségi fő történet vonalánál. Vörösmarty szándék szerint keresi a két különemű, más törvénnyel világ között a kapcsolót, szándék szerint a szerelem és harc, boldogság és hazafiság dilemmáját megoldja. A tovalebbenő csalfa tündér nyomába szegődött Bors »kiveté a harcok eszéből«. Hadur megbüntette a tündért »ki vitézét csalta hadaktól« s bűnhődött Bors is : »a síkon kedvét elvesztve bolyongott hasztalanul s a táborhoz nem juthata többé«. Amit azonban Vörösmarty megold az epizódban, nem tudja megoldani az egészben : ő maga csalja olvasóját a hadaktól messze, a szerelem régióiba. S a szálakat, amelyekkel szándék szerint össze kívánta kapcsolni a két világot, maga bontja szét. Ete önfeláldozásának

szerelme feláldozása adott volna értelmet, de a közösségért való halál helyett életben marad a — szerelemért. Hajnáról is mint honleányról akar írni :

Dalra talán nem méltatlan, ki ölébe fogadja
A fene harczokból fáradtan visszakérült hőst,
Karjai közt hervad, s honjának bajnokokat szül
Nagy kín közt s még több kinnal leszakasztja szívéről
A serdült ifjat, ha hazája kikéri veszélyét.
Illy anya áldott hölgy, méltó a sorba kerülni
Hol nagy hősöknek diadalma s halála dicsőül.

Ez az indoklás, Vörösmarty maga is tudta : mentegetőzés, amely már előre elárulja, hogy Hajna alakjának életet, értelmet egyedül a szerelem fog adni.

A szerelem világának e másneműségében és elkülönülésében, az összekapcsolás meg-
hiúsult kísérleteiben már ott rejlik a fiatal Vörösmarty életművének jóformán egész eszmei
művészi problematikája : az a sajátosság, hogy a személyes boldogság-vágy egyszersmind
individualista is, tudva tudatlan a közösségin kívül, azzal mintegy szembehelyezkedve keresi
a maga kibontakozását, megvalósulását, s hogy a művészi forma, a kifejezés ugyanekkor a
mesés, népi elemeket is fölhasználva újszerűen széppé, pazarul gazdaggá lesz. Itt a Zalán futá-
sában még a nagy történelmi téma és a szerelem világának egymásmellettségében jelenik
meg egyénnek és közösségnek, közéletnek és magánéletnek az a mélységesen átélt dilemmája,
amely később a *Tündérvölgy* és *Délsziget* mesés tájait bejárva a *Romban*, *Csongor és Tünde*ben
keresi a kibontakozást — mindannyiszor a nyelvi zeneiség, a népi formákat kereső fantázia
túláradó bőségétől kísérve. A Zalán szerelmi szférája a maga tündériességgel, varázslataival,
bájával s minden alakjával mintha a hősi epikától később különváló *Tündérvölgy*, *Délsziget*,
Csongor és Tünde valamely őskáosza lenne.

Magánélet és közélet ez ellentmondása, a polgári átalakulás útjára lépett nemesség
belső, morális, ideológiai válságának volt elkerülhetetlen állomása. Tartalma lényegében az
optimista nemesi idill-élmény felbomlása, annak a korlátolt biztonságérzetnek megingása,
amellyel Berzsenyi Magyarországot Kánaánnak látta, amelyet Kisfaludy Sándor a *Boldog
szerelemben* még olyan zavartalan megelégedéssel propagált. De Berzsenyi költészete már
híven tükrözte a történelmi, gazdasági földrendések betörését az udvarházak csöndjébe, Kis-
faludy Sándor regéiben, Kisfaludy Károly színdarabjaiban. ha közvetetten is, már tükröző-
dött a szétválás. Nem merő negatívum ez, — ez a hasadás egy primitív, naiv egység, a világ-
nézeti zavartalanság megbomlása, egy magasabbrendű szintézis útjának szükségszerű szakasza
s a fiatal Vörösmarty jóformán egész életműve a *Zalán futása* kettősségétől a nagy epika szerelmi
világán át a *Délsziget*, *Rom* és *Csongor és Tünde* szimbolikájáig ennek az átmeneti, visszás,
ellentmondásos, de *fejlődési* szakasznak végtelenül gazdag kifejezője. E művek sora s a *Zalán
futása* közösséggel szembehelyezett szerelmi szférája természetesen problematikus, eszmeileg
korlátozott s bennük végsősoron az fejeződik ki, hogy a népre még nem talált nemesi mozga-
lom nem adhatott mindent betöltött életcélt. A boldogságvágy ezért keresett magának a
közösséggel szembehelyezett egyéni kiutat. Másrészt azonban nem szabad megfeledkezni
arról a modern polgári értelemben vett individuális élet, szerelem és boldogságigényről, ami
eszmeileg, művészieg is újat hozva itt Vörösmartynál a *Zalán futásában* jelenik meg lényegé-
ben elsőnek a magyar irodalomban, s amelyet éppen jellege miatt fogadott közömbösen,
értetlenül a feudális irodalomszemlélet s kapott fel később, ekkor már dekadens egyoldalú-
sággal, de méltán a nyugatos burzsoá esztétika.

Ami a Zalánban sajátos és új, azt nagyrészt a szerelem világának ábrázolása hozza meg.
A *Hűség diadalmában* a harc, a csata világának kiszélesítése, megelevenítése volt elsősorban
a fontos és újszerű a Kisfaludy Sándor-féle regékkel szemben — a Zalánban a szerelmi történet

kidolgozása lesz minden eddigi hagyománnyal szemben merészen újszerű. A szerelmi történet eltündéresítése, ami a *Hűség diadalmában* csak csattanó volt, itt teljesen kibontakozik. A Zalán romantikája elsősorban a délszaki tündér alakjában, történetében jelentkezik, a romantikus fantázia ebben a szférában hívja segítségül a mesék szabad és kötetlen világát, itt találkozik össze romantikus és népies, ami elvben már Kőlcseynél (aki a romantikát a középkori lovagi eposzokból kiindulva magyarázta) is összekapcsolódik. Szerinte is; a lovagiság, szerelem és vallás a »tündérezés«-sel, »köznépi babonával elvegyülve rendkívül való, bizarr világításban tüntették fel a romantikát«. Vörösmarty is egyelőre nem a népiest, csupán az érdekést, különöst, valószínűtlent keresi, de mindezt akarva, akaratlan a kapóra jött népi műfajban, a mesében találja meg. Az eposz legszebb részei a délszaki tündér jelenései, panaszos epekedése, hatalmával vissza nem élő, szelíden könyörgő szerelme, bús lemondása és tragikus bűnhődése. Az öt körülvevő csodás légkör bája a mesék világából táplálkozik. »Szinte a tündérvilágból s népünk meséi fogalma szerint hozá költőnk élénk a tündérlovat, Tombolit és a sípot...« — írta joggal Erdélyi János 1845-ben. Valóban a délszaki tündér a klasszikus epika földön szerelmet kereső isteneinek kései utóda, de mégsem mithológiai, hanem mesés alak, tündér, Hajnal és az Éj fia, varázssípja és táltosa van s azért kell pusztulnia, mert földi lányt szeret. Megsemmisülése után anyja a fátyolos Éjjel »Günczöl szép szekerén elment bujdosni fiáért« bejárta az évszakok országait, felkereste »a szelek atyját« kérdezett utána holdat, csillagot s örök anyai fájdalmanak íme még népi hiedelemszerű bizonysga is él:

Még gyakran, mikor a földnek zaja megszűnik, érő
Szíve sóhajtását meghallani s a vizek árja
Hév szeme könnyeitől hullámot emelve melegszik.

Ez a »tündérezés« különben át meg átszővi az egész eposzt. Nemcsak Bors vitéz lesz tündér incselkedésének áldozatává, Vörösmarty tündéresíti Lehel kürtjének történetét, sőt a romantikus eposzban az Árpádház mithológiai eredeztetését is mesei, tündéri származtatás váltja fel. (Álmos anyja »a diadalmas erő, szép természetes égbeli tündér« s az elcsábított földi leány, Nemibonta gyermeke). A délszaki tündér alakja, s a Zalán minden, meseszerűsége azonban mégsem közvetlenül népies. — Romantikus tündéresség ez, itt még a mesék népi erkölcsisége nélkül s elsősorban ez különbözteti meg a plebejus népiességtől, ez von elsősorban határt például a *Tündérvölgy és a János vitéz* között is.

A *Zalán futása* jellemző alkotása a mithológia. Hadur, de mindenekelőtt Ármány alakját a romantikus fantázia korlátlansága teremthette csak meg. A jó és rossz szellem koncepcióját Horvát Istvántól vette, az ő *Ahrimanját* alakította alakilag, jelentésbelileg is szerencsésen Ármányra, Ormosdját azonban nem vette át, a Hadur nevet egy d-ésre szelídített formában Székelytől kölcsönözte. Ezek az átvételek azonban csupán kiinduló pontok, érdekesebb a kivitelés, a költői teremtés összetevő elemei után kérdeznünk.

Valószínű, hogy Vörösmarty mítosz-teremtő fantáziájának mozgatói között ott húzódnak fiatalkori Ovidius fordításainak emlékei is, mint például az Álom barlangjának leírása (*Metamorphoses* XI. 592—615). Ez azonban elhanyagolható amellet a fontos hatás mellet, amelyet a mithológia létrehozásában az allegorizáló hagyomány érvényesülése jelentett. Az 1822-ből való *Volt tanítványaimhoz* című vers egyes allegorikus alakjainak megjelenítése s a Zalán futása negatív szerepű mithológiája közt nyilvánvaló a feladat és költői megoldás belső rokonsága:

Jő vala ellenben a Bűnök serge tömötten
Renyhe setétséget hagyván köd-lepte nyomában,
És ordítva zörögve megáll a pusztá vidéken.
Tolja elől iszonyú képét a durva Gonoszság;

Keble setét mint éj, ajakán láng út ki, szeméből
 Szikrát hány poklos lelkének régi haragja,
 Nagy mint Tátrának sziklája, erőszakos és vad,
 Mely mentében eget földet megrázna ; de gyarló
 Lábai nem bírják ; elcsuklik sokszor inával,
 És így földet eget meg nem rázhatva, szorongó
 Lélekzettel eláll, s dül-fül mérgében előre.

(Vagy lásd ugyanitt a Halál megjelenését.) Az allegorizálás már korán az elé a feladat elé állította Vörösmartyt, hogy elvont, morális erőket szemléletes, érzékelhető formában jelenítsen meg, s a Zalán futásánál Hadur és Ármány megteremtésénél ugyanezzel a feladattal került szembe. A Zalán mithológiájának ezt az allegorizálástól való elszármazását mutatja különben, hogy Ármány és Hadur mellett egy sor, nagybetűvel írt — ha akarom mithologikus ha akarom allegorikus alak teljesít mintegy szolgálatot. Ármány kíséretében Félelem, Átok, Zúrzavar jelennek meg, Hadur pedig Huba vigasztalására Álmodást küldi le; akinek külső leírása teljesen az allegorizálás iskolás hagyományai, többek közt a Voltaire-mintájú XVIII. századi felvilágosodás kori epika sablonjai szerint való. Vörösmarty mithológiájának alakjai azonban csak genezisü ket tekintve rokonok az allegóriával, megrajzolásuk, megteremtésük a fantázia és nyelv, a képek olyan gazdagságával és erejével történik, hogy ez az eredet, ha kielemezhető is, jóformán elhomályosodik. Vörösmarty teremtő fantáziájának tápláló-elemeit feltárni nyilván lehetlenség, mítoszteremtésének mégis két forrására szeretnék utalni. Hadurnak, de különösen és elsősorban Ármánynak alakját Vörösmarty sokhelyütt egy ténylegesen primitív ősi, animizáló szemlélet alapján alkotja meg, amely a természeti jelenségek formáiba öltözteti a felsőbb lények életfunkcióit, mozgását, összeütközéseit stb. S éppen e látásmód primitívsége ad mithológiájának pogány jeleket, a keresztény vallási képzetektől való viszonylagos érintetlenséget. A mithologikus szemléletnek ezt a még a klasszikus antik eposzokénál is primitívebb, ősbibb szellemét Vörösmarty Ossiantól tanulta. Ossianban az ellenséges skandináv isten alakja is »félíg ködből s gőzből van undokul képezve« »fergetegek zajlásában« jelenik meg, előtte »szelek nyargalnak, halálnak hirdetői«, az ő dárdája is fellegekből van s ördögcsapat szolgálja őt is, akár Ármányt, s mikor Fion-ghal kardjával hozzávág, a Lodvini lélek ugyanúgy foszlik el, mint Ármány Ete kardjának csapásától : »alakatlan hulla az széjjel, mint a füstoszlop az alvó üszög felett . . . dörmögések között együvé hűmbörögve szállott felhőjére . . . «³ s így tovább lehetne sorolni nem annyira a közvetlen kölcsönzések, mint inkább az elesett szemlélet-látásmód teremtette analógiákat.

A Zalán mithológiájának van azonban még egy — nem forrása — de színezője : az ossiani primitivitásnál közvetlenebb *népiesség*. A Kölcsey említette »bizarr világitás« a „köz-népi babonák”-ból is táplálkozik. Ármány amolyan ördögök kísérette más-más alakban megjelenő rém, olykor »nagy denevér szárnyakon repkedve visít«, képe máskor »emberevő sárkány« alakját ölti fel s »rontás« követi : nyomában »messze kiszárad a szövevényes föld, s fa, virág meghervada útján.« Egyik kísérője az Átok a szemmelverés erejével bír, a másik éppen az a Félelem, amely »Pórokat és fiatal baromőröket éjjel ijesztett.« Hadur is emlékeztet a népmese óriásaira, mikor a Tátrabércről tör sziklát és azzal sújtja le a Rémet. Ha tehát a Zalán futása mithológiájának genezisét le akarnók egyszerűsíteni, azt mondhatnók, hogy a felvilágosodáskori allegorizáló hagyomány, az ossiani, primitív animizáló és egy közvetlenebb népi babonás szemlélet romantikus ötvözete.

³ Az idézetek és az Ossian—Zalán mitológia kapcsolatának gondolata : ifj. Kiss Ferenc : Vörösmarty és Ossian (Debrecen 1931) c. disszertációja nyomán.

Természetesen ha a Zalán futása egyes régióit, motívumait ilyen vagy olyan meghatározott szempontok szerint mérlegre tesszük, s elmélkedéseink eredményét valamely logikai egymásutánban csoportosítjuk — kielégítenek maradunk. Nemcsak, mert a harcok világa, a szerelem idillje, tündéries, mesés szférák, felidéző epika és személyes líra szüntelenül ölelkezve — egy elemző tanulmányban visszaadhatatlan — szimultaneitásban hatnak. Az irodalomtörténésznek anélkül, hogy a Zalán futása szépségeit és sajátos jellegét misztifikálni akarná, be kell vallania, hogy minden, ami a Zalánban, s tegyük hozzá, ami a *Délsziget*, és Csongor Vörösmartyjának művében mérhető: szerkezet, jellem, eszmeiség — egyszersmind kevesebb és szegényebb is, mint az összhata, az utólagos emlék, a művészi szuggesztió teljessége. Feltétlenül táplálja ezt az egyes szavak jelentésárnyalataiból, hangulat és hanghatásaiból szüntelenül összegeződő nyelvi varázs, amely ott lebeg a sorok felett, kíséri az olvasót, s tovább hat, ha letesszük is a könyvet. De nemcsak erről az oly sokat, s oly méltán magasztalt közvetlen nyelvi hatásról van szó. Hanem arról a végső soron nem nyelvi eredetű, a nyelvben csupán megnyilatkozó, történelmileg is új, egyénien is sajátos érzés- és látásmódról, amely előttünk teremti formáját, azt a stílust, melyet nehéz másképp, mint vörösmartyasnak nevezni. Külön feladat ennek a stílusnak elemzése, éppen ezért befejezésül csak egy dologra szeretnék utalni: a Zalán, s általában a fiatal Vörösmarty műveinek oly sajátos nyelvi szemléleti szépségeinek feltárásában a magyar irodalomtörténetírásnak, igen sok érdeme van. Horváth János, Babits, Bartha János, Brisits Frigyes, Szerb Antal Vörösmarty tanulmányai felfedték ennek a stílusnak, életérzésnek legjellemzőbb vonásait, találó, szellemes megjelöléseikkel, terminusaikkal tudatosították az olvasó élményét, megfogalmazták, jellemezték ezt a vörösmartyas szemléletet, s bizonyos, hogy Vörösmarty egyéni stílusának vizsgálatához ezeken az írásokon keresztül vezet az út. Mégis ezek az esszék maguk is inkább művészi alkotások, inkább tükröző, visszaadó, mintsem magyarázó célkitűzéssel íródott írásművek. Éppen ezért a marxista irodalomtörténet és esztétika egyik legfontosabb feladata, hogy végre a stílust-teremtő szemléletmód kialakulásának társadalmi-történeti feltételeit tisztázza és magyarázza. Amíg ez nem történik meg, szabad az út, különösen a fiatal Vörösmarty művészi egyéniségének misztifikálásához. Mert hiszen jogosak a kérdések: miért Vörösmarty az első igazi költőnk, s hogyan lehetett, milyen elődök után azzá, aki az egyes ember személyes életét szüntelenül az emberi lét megismerhetetlen egyszerűségének, jóvátehetetlen mulandóságának háttérében éli és láttatja, aki az emberi nemet a földön mint égitesten elszaporodott fajtát képes felfogni, s amelynek időleges létét az anyagi világ multhatatlanságának kontrasztjában állítja. Honnan, hogy a földet forgó csillagként látja, az éj és nap váltakozását homályba burkolt fél-globus képében ábrázolja, honnan a mítikus időélmény, embernek és világnak a legnagyobb, mégis reális végletek közt való spontán és szüntelen látása? A romantikus szemlélet kitágulását akár perspektivikus stílusnak, akár kozmikus látásnak nevezzük, feltétlenül szükséges volt a természettudományok alapigazságainak olyan szemléleti, világnézeti asszimilálására, benső elsajátítására, ami egy évszázaddal később, például József Attila költészetének adott, természetesen más fokon és más tartalommal, történelmi újszerűséget. Vagy nyomon lehetne kísérni, hogy az emberi nem fejlődésének, történeti változástudatának felvilágosodáskori tudománya hogyan ért, hogyan érhetett egy ember látásmódjára jellemző élménnyé —, egy szóval társadalmilag, történelmileg mérhető elemekre kell bontanunk Vörösmarty szemléletének, stílusának sajátosságait, hogy annál mélyebben érthessük ragyogó nyelvét, s annál jobban gyönyörködhessünk különös szépségekkel oly gazdag művében.

VITA

VITA ADY ENDRE ÖSSZES MŰVEINEK KRITIKAI KIADÁSÁRÓL

Az Akadémiai Kiadó f. évi április hó 7-én Ady Összes Művei kritikai kiadása I. kötetének megjelenése alkalmából ankétot rendezett. Az ankéton *Földessy Gyula*, a kritikai kiadás összeállítója, ismertette az Ady-kiadások történetét. Előadását vita követte. A hozzászólók méltatták a kiadás érdemeit, és értékes bírálatok, hasznos tanácsok hangzottak el, amelyek segítik majd a további kötések megszerkesztését.

Itt közöljük Földessy előadását, majd ismertetjük az ankéton elhangzott és a vitára írásban beküldött hozzászólásokat.

Ady összes művei kiadásának ügye

(kezdettől máig)

I.

Adyt, elhunytá után még jó ideig, csak mint költőt ismerték s elsősorban mint vers-költőt. Arról még tudtak valamit, hogy novellákat is írt — egy pár novellagyűjteményét még ő maga adatta ki —, de arról senkinek sem volt tudomása, hogy Ady publicisztikája terjedelemben és értékben nemcsak hogy nem kevesebb s jelentéktlenebb költészeténél, hanem azzal együttjáró és kiegészítő része életművének. S az, hogy Ady mint hírlapíró *legelső helyen áll egész irodalmunkban*, csak a legutóbbi években kezdett derengeni a köztudatban, de hírlapi cikkeiből mindinkább kiviláglott, hogy ő minden magyar publicistánál és politikusnál tisztábban látta, jobban értette korának történéseit és tendenciáit s a jövő szociális alakulásait. E tekintetben nem volt hazánkban egyetlenegy politikus, történettudós, szociológus, egyetemi tanár vagy hírlapíró, akit egyenlő értékű társként állíthatnánk mellé. Természetesen: Ady maga is főképpen költészetét tekintette életműve legjelentősebb, legértékesebb részének, de tudta azt is, hogy publicisztikája egészben véve, maradandó érték. Előtte nem egyszer emlegette, mennyire becsüli az ő első párizsi leveleit: »ezeket ma is nagyon szeretem« — mondta róluk, majd azt is, hogy azokat ki kellene adni. S a *Nyugat* 1912 vagy 1913. évfolyamában közzé is tette, hogy a közeli időben kiadásra kerülnek. Volt szerkesztőtársa a Nagyvárad-i Naplónál, Fehér Dezső, szintén megemlíti, hogy egy csúcsai látogatáskor, amikor a várad-i hírlap cikkeit hozta szóba s kiadandónak tartotta azokat, Ady is helyeselte ezt, s biztatta Fehért, állítson össze belőlük egy gyűjteményt.

A 19-i kommün összeomlása után nyolc hónapig állásomtól felfüggesztett tanár voltam, s így volt bőven időm, hogy végigbongésszam azokat a lapokat, folyóiratokat, almanachokat, évkönyveket s más alkalmi kiadványokat, amikbe Ady dolgozott. Ügyszólván napról-napra egyre világosabban láttam, hogy ezek a publicisztikai írások, hosszabbak-rövidebbek, mind nagyon hozzátartoznak az Ady-é etműhöz, sőt olyan szervesen szövődnek bele Ady költészetébe, s ezt annyira magyarázzák-értetik, hogy ezeket teljes egészükben közzé kell tenni. Ezért hozzáálltam az Ady-prózák lelőhelyeinek bibliográfiai összeállításához. Ebben a gyűjteményben csak az Ady névvel vagy írói »álneveivel« jelzett cikkeket vettem fel. Hamar rájöttem, hogy Ady, a cikkei alatt, az »álnevek« egész sorát váltogatja (pl. Ady, Ódi, Ódi, Lellei, Diósady, Adybandi, Mindszenti Endre, Dyb Yda, Pont stb.) s így eszembe se ötlött

akkor még, hogy teljesen jelzetlen cikkekre is kiterjesszem a figyelmemet. Abban az időben nem is idegezhettem be még eléggé Ady prózai stílusának minden sajátos jellegzetességét. Egykori tehetséges — s egymással barátkozó — írónál rendszerint kialakul valami rokon stílus; annyira, hogy később, mikor már a névtelen cikkeket is szemrevettem, nem egyszer néztem Ady-gyanúnak olyan írásokat, melyeket Szini Gyula, Rózsa Miklós, vagy Bíró Lajos írt. Nagyobb gyakorlattal, az Ady stílusába elmélyedéssel, azután kialakultak előttem Ady prózájának olyan különlegesebb ismertető jelei, amik bizonyossá tették egyes névtelen cikkeinek hitelességét.

Ady prózai írásai közül, már 1911-ben a *Nyugat* irodalmi és nyomdai részvénytársaság kiadásában megjelentetett *Vallomások és tanulmányok* címen egy kis alakú gyűjteményt a következő terjedelmesebb írásaival: Ismeretlen *Korvin kódex margójára*, *A magyar Pimodan*, *Portus Herculis Monoeci*, *Petőfi nem alkuszik*. Ezek már felhívják az értőbb közönség figyelmét Ady prózájára. De ezután, Ady életében, gyűjteményesen nem jelent meg semmi az Ady-prózák közül. Kivéve Ady novelláit, amelyekből ő öt gyűjteményt adatott ki: 1907-ben a *Sápadt emberek és történetek* címen (*Magyar Könyvtár*) 1909-ben jelent meg az *Új csapáson* (*Mozgó könyvtár*); 1910: *A tízmillió Kleopátra és egyéb történetek* (*Magyar Könyvtár*); 1910 végén az *Igy történhetik* (*Nyugat* kiadás — ennek egy második kiadása 1919-ben jelent meg) s végül: 1913-ban a *Muskétás tanár úr* címen több novella (Tevan kiadás). — (Mindezeket a gyűjteményeket összefoglalva az *Athenaeum* újra kiadta két kis kötetben, az én sajtó alá rendezéssel.)

Első gyűjtésem befejezése után nem gondoltam s az Ady-filológia kezdetlegessége miatt nem is gondolhattam egy tudományos kritikai kiadásra. Gyűjtőmunkámat az a meggondolás vezette, hogy Ady prózáinak lehetőleg minél nagyobb része kerüljön nyilvánosság elé s így a magyar közönség bőségesen ismerhesse meg Ady mindenrendű prózai alkotásait s ezek révén az ő életlátását s gondolatvilágát.

Az összes Ady-művek jogi tulajdonosa, Hatvany Lajos 1920-ban Ady özvegyének, az akkor még Ady nevét viselő Boncza Bertának kérésére egy »ajándékozási szerződéssel« odaadta neki az egész Ady-hagyatékot, de többek között azt is kikötötte, hogy Ady még életében nyilvánított kívánsága szerint én legyek az összes Ady-írások sajtó alá rendezője.

Azonban egyelőre az Ady-prózák kiadásánál fontosabb volt *Az utolsó hajók* címével összefoglalt (*A Halottak élén-ből* kimaradt) Ady versek megjelentetése. S így — részben az akkori magyar politikai viszonyok miatt is — egyre késtek az Ady-prózák. Azután, mivel az Ady-verseknek még nem volt összesített kiadása, ezt kellett a legsürgősebben elintézni. S mert az első Ady-vers-összes igen hamar elkelt, újra meg újra, csaknem évről évre jöttek az újabb összes Ady-verskiadások, eleinte álló szedésből, majd új kiadásokban.

Még mielőtt az Ady-prózák rendszeres kiadására került volna sor, Hatvany Főja Gézával állítattott össze egy elég terjedelmes gyűjteményt Ady politikai cikkeiből, a Főja hosszabb előszavával *Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek magyar sorskérdésekről* címen (*Athenaeum*, 1936). E kiadvány előtt már 1920-ban megjelent az *Amicus*-kiadásban egy 30 darab irodalmi, szociális és politikai jellegű Ady-írás *Az új Hellász* című kötetben és 1924-ben az *Ady Endre Levelek Párisból* c. szintén *Amicus*-kiadású Ady-könyv — az én rendezésemben — 46 darab változatos tárgyú hírlapi cikkel. (Ezeket kívül pompás bibliofilkiadásban adták ki *Amicus*ek ugyancsak 1924-ben Ady három írását (*Levél az apámhoz*, *Ujházi Ede*, *Morituri* — ez utóbbi két külön darab.) Itt-ott almanachokban, reklámfüzetekben is kiadtak alkalmilag még egy pár Ady-prózáat.)

Először 1938-ban jött szóba az Ady-prózák tervszerű kiadása. Ebben az *Athenaeummal* történt tárgyalások után a következő rendet állapítottuk meg. I. kötet: *Ady összes novellái*; II. kötetként *Vallomások és Tanulmányok*. Tartalmilag: Ady személyes vonatkozású cikkei; a »*Vallomások és Tanulmányok*« szintén erősen lírai és elményes cikkeivel; Ady elmékedései, kritikai magyar és külföldi írókról; végül Ady nagyérdekű, az ő szociális forradalmiságával teli színi kritikái. III. kötet: *Párisi, rivieri és egyéb külföldi levelek*; IV. kötet: *Hétről-hétre s napról-napra*. Napi eseményekről szóló rövidebb szakaszokra tört írások. V. kötet. *Lázban ég a világ*: nagyobb súlyú szociális s forradalmi jellegű írások; VI. kötet. *A Historia műhelyében*: a magyar és külföldi politikai eseményeket tárgyaló cikkek főképpen ún. vezércikkek.

Az *Ady novellák* kötete 1939-ben jelent meg. Ez »összes« gyűjtemény nem lehetett. 84 novellát ki kellett hagynunk, de a kötetvégi tartalomjegyzékben csillaggal megjelölten közöltük a kihagyott novellák címét és megjelenési helyét is. Az *Athenaeum* nem vállalta s nem is vállalhatta a legnagyobbbrészt a *Népszavában* megjelent forradalmi hangú kis elbeszéléseket. Ezek miatt a Horthy-időkben aligha kerülhattük volna el az egész könyv bírói betiltását.

A második kötet a *Vallomások és Tanulmányok* jó négy évvel később jelent meg, 1943-ban. Ezt követte *hat év múltán* a »Párisi levelek« kötet, *Párisban és Napfényországban* címmel. Ezzel aztán egyelőre megakadt az Ady-prózák további kiadása.

Felszabadulásunk után *Akadémiánk Irodalomtörténeti Bizottságának* s a *Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak* vezetői az én eredeti tervem félrevetésével más megfontolással kívánták közzétetni az Ady-prózákat. Ők egy újra megindítandó összkiadást, mégpedig bőszeges jegyzetekkel ellátandó tudományos, kritikai kiadást terveztek. Én eleinte ellene voltam ennek az új-rendű tervnek, attól tartva, hogy ez nagyon messzire tolja el az összes Ady-művek megjelenését. — Annál inkább, mert kulturális életünk nagy föllendülésével irodalomtörténetünk művelői, a marx-i ideológia megvilágításában, Balassitól véges-végig nemcsak legnagyobb íróink-költőink műveinek kiadását, hanem a másod-harmadrendű írókét is tervbe vették s ez a kiadvállalatok »ütemezési« rendje miatt papírhány okából gátlólag hatott ki az Ady-művek kiadására. Amint majdnem száz évvel ezelőtt Arany János is nyomtatékosan figyelmeztetett rá, a »mediocris« íróknak is nagy szerepük van az irodalmak fejlesztésében. De én új életrendünk megindulásakor azt reméltem és vártam, hogy legeslegelőször — *marxi ideológiai szempontokból is* — mindenekelőtt századunk legnagyobb magyar költőjének és publicistájának összes műveit kell nyilvánosságra hozni. Némiképpen személyi háttéré is volt ennek a kívánságomnak. Több évtizedre terjedő Ady-írásaim, Ady-propagandám és harcaim után, előrehaladott koromban szerettem volna megérni az egész Ady-életmű megjelenését.

Hátráltatta az új terv Ady-próza kiadását, hogy nem volt kellő alapossággal megszervezve az egyetemi ún. Ady-munkaközösség foglalkoztatása. Itt az volt a baj, hogy engem nem vontak be megfelelő tervszerűséggel a közös munkába. S én is nagy hibát követtem el azzal, hogy nem szorgalmaztam a célirányosabb munkáltatást. Feszélyeztet az, hogy szinte a magam lelki ügye is volt az Ady ügye s úgy tekinthették volna az én sürgetésemet, mint a magam előtérbe tolását. Ez a »szerénykedésem« nem volt helyes.

(Közben a Franklin Társulat, amely beleolvadt a Szépirodalmi Kiadóba — *A fekete lobogó* címen az én és Király István szerkesztésében 1950-ben közzétett egy terjedelmes válogatott gyűjteményt Ady antiklerikális cikkeiből. Ez is nyilvánvalóvá tette, milyen nagy propaganda Ady népi demokráciánk számára. Ez a nagy feltűnést keltő prózai Ady-antológia második kiadásban is megjelent.)

De két évi huzavona s mindenféle fatális technikai és egyéb gátló körülmények ellenére elértünk az első eredményhez. Munkatársaink: elsősorban Vincze Géza, Bessenyei György és Koczka Sándor együttes és gondos munkálkodásával 1955 márciusa első napjaiban megjelent az Akadémiai Kiadónál Ady Endre összes prózai műveinek első kötete Ady 1897-től 1901. máj. 12-ig írt több vidéki hírlapba: a zilahi Szilágyba, több debreceni lapba, főképp a Debreczenbe, a várdi Szabadságba és Nagyvárdi Naplóba írt összes cikkeivel. Meg kell még azt is említenem, hogy a kritikai kiadás előmunkálataiban kitűnő munkát végzett Király István, aki az egyetemi ifjúsági Ady-munkaközösségének dolgozóit arra figyelmeztette, hogy az előbb megnevezett hírlapok Ady-névvel és álnevvel jelzett cikkek gyűjtése és átnézése közben gondosan nézzék át e lapok jelzetlen cikkeit is, hátha ezek között is akadnak Adytól eredő írások. Ennek a felszólításnak meglepő eredménye volt. Kiderült, hogy igen sok névtelen cikk Ady tollára vall. S amikor én is újra sorra vettem az imént említett hírlapokat, az én böngészésem szintén számos új névtelen-jelzetlen Ady-cikk fölfedezésével járt. E cikkeket ismételtelen gondos kritikával vizsgáltuk át s több Ady-gyanús cikket kirostáltunk az eleinte hitelesnek tetsző Ady-cikkek közül.

Az első kötettel egyidejűleg a megfelelő jegyzetekkel ellátvaadtunk be a II. és III. kötet anyagát (az 1901. május 12-től 1903 végéig írt Ady-cikkeket). A II. kötet revideálását zavaróan hátráltatta, hogy a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának hírlaptárában hiányoznak a Nagyvárdi Napló 1901. évfolyamából az 1901. június 16-tól 1901. december 31-ig megjelent lapszámok. Én ezekből a Váradon lakó Tabéry Géza barátom és Pásztor Bertalan, volt konszularisom közreműködésével, kimásoltattam még 1941–42-ben, majd 1944-ben a Pásztor-tól később felfedezett Ady-cikkeket. Király István pedig 1950 vagy 51-ben ugyancsak újra legépelgette a hiányzó példányokból az Ady-cikkeket, mert voltak némi aggályaink a gépelés pontossága tekintetében. További megbeszélések után pedig 1954 végén Varga József aspiránst küldtük ki Nagyváradra, hogy ő is a legnagyobb pontossággal nézze át a szóban forgó lapszámokat. Jelentése szerint ő szintén talált eddig még ki nem gépelt Ady-cikkeket. Varga József még más megbízatások elintézésére több hónapot töltött Erdélyben s nemrég jött haza. A tőle gyűjtött anyag összehasonlítását a már birtokunkban levő azonos idejű anyaggal még nem végeztük el.

Az Ady-prózák II. és III. kötetének némi kiegészítésével a jegyzetek utolsó átnézésével és kibővítésével s esetleges helyesbítésével igen rövid idő alatt készen leszünk. Az Akadémiai Kiadó azzal biztatott bennünket, hogy még ez évben megjelenteti a két kötetet. S esetleg

— ez év végén — még a IV. kötetet is. Az Ady-prózák bibliográfiája 1907-ig teljesen össze van állítva. És jelentékeny részben már az összes Ady-prózák megjelenési helyét felkutatottuk. Köszönettel kell itt megemlékeznünk arról is, hogy az Akadémiai Kiadó igazgatója, Bernát György erélyes támogatásával nagy segítségünkre volt az összes Ady-prózák gondos kiadásában.

Az Ady prózák ügyében legközelebb megtartandó tanácskozáson részletesen megbeszélhetjük további munkánk elvégzésének módozatait. Magam részéről azt javaslom, hogy az eddigi bevált munkatársak esetleges kibővítésével állapítsuk meg időről-időre (kétéves összejöveteleken) elvégzendő külön-külön és közös teendőinket. Így lelkiismeretes és szorgalmas munkával elérhetjük, hogy 1956 végére, vagy legalábbis 1957 első hónapjaiban az egész Ady-publicisztika nyilvánosság elé kerül. A további feladatok: az Ady-novellák, az Ady-versek kritikai kiadása s az Ady-levelezéseké már sokkal kevesebb gondot okozó munka lesz s előzetesen is megindítható. Legvégül kiadandónak tartjuk még az összes Adyról és műveiről szóló bírálatok és mindenrendű írások összegyűjtését. Ezek irodalom- és kortörténeti, valamint ideológiai szempontból rendkívül tanulságos adalékaik lesznek kultúrális életünknek.

II.

Benedek Marcell hozzászólásából: A múltról, a jelenről és a jövőről szeretnék beszélni.

A múltról egy személyes emlékemet mondok el, mely kb. 47 esztendővel ezelőtt történt velem, annak illusztrálására, hogy önmagunknak sem vagyunk kortársai. 4 évvel a Thália megalapítása után, mely forradalmat jelentett a magyar színjátszás történetében, még fanyarul és idegenkedve álltam szemben Adyval, aki pedig ekkor már az Új Versek és a Vér és Arany költője volt. Aztán egyszer Párizsban egy nyári éjszakán az omnibuszon, a Montmartretől a Quartier Latin-ig, vagy fordítva egy barátommal, történetesen éppen Földessy Gyulával vitatkoztunk Adyról. Én elmondtam, hogy érthetetlennek találom, ő beszélt az Alvó csókpalotáról, Ady szimbolizmusáról. Megmagyarázta miben különbözik Ady szimbolizmusa a franciákétól. Ekkor nyert meg Földessy Ady költészetének.

A jelenről annyit, hogy előttünk fekszik Ady első tudományos kritikai kiadása, ötödfélszáz oldalon mintegy 350 kisebb nagyobb cikket tartalmaz, teljes tudományos apparátussal van ellátva. Kitűnő újítás, hogy a tartalomjegyzékben a cikk lapszáma mellett a jegyzet lapszáma is fel van tüntetve. A cikkek közt rengeteg a napi aktualitású cikk. Ki emlékszik ma már Miss Mary Haltonra, vagy Vilmos császár valamelyik bravadjára? Mindezek a mai közönség számára elvesztett napi aktualitások lennének a jegyzetek nélkül. A publicisztikának, mint művészi munkának kerékkötője az aktualitás. Helyesen mondta Mikszáth az Új Zrínyiász bevezetésében, hogy a jegyzetek meg fogják enni a könyvet.

A 350 kisebb-nagyobb cikk között mindenki megtalálja, amit keres. Én megtaláltam azt a fiatal Adyra, mint gyermekre és lángészre egyaránt emlékeztető szent komolyságot, mely ezt a tragikus, mosolytalan költőt mindvégig jellemezte, azt a szent elégedetlenséget, mely előre veti a leendő forradalmi költő árnyékát. Látszik a fejlődés, ahogy a szilágysági, majd a debreceni látóköréből egy másikba kerül. Mikor pedig végre párizsi látóköréből nézett le, akkor a forradalmár ki is fejlődött benne végleg.

Néhány szót a névtelen cikkekről. Igen helyesnek találom, hogy a névtelen cikkeket is felvették a gyűjteménybe. Érdemes megjegyezni azt is, hogy bár a prózai stílus általában mindenkinél később fejlődik ki, mint a vers, mégis ezek a cikkek érettebbek, adybbak, komolyabbak, mint a 902–903-as évek sok verse. Ami a névtelen cikkek szerzőségének megállapítását illeti, úgy gondolom, hogy ha egy cikkből sugárzik az elégedetlenség, a tragikus érzék, úgy ezt akkor is közölhetjük, ha más írta. Ha ez hiányzik, ha a cikk semmitmondó, akkor pedig akkor sem méltó közlésre, ha Adyé.

A jövőről csak annyit, hogy Földessy Gyula most 80 éves. Ilyenkor épp olyan sürgős az embernek a megkezdett mű befejezése, mint 20 éves korban. Kívánom, hogy Földessynek legyen ereje nagy művének, az Ady kiadásának befejezéséhez.

Böloni György hozzászólásából: Nem készültem fel előre a hozzászólásra, ezért csak pár praktikus dolgot szeretnék mondani. Mindenekelőtt köszönetet mondok Földessy Gyulának, hogy ezt a kiadást elkészítette. A kiadás teljes, tökéletesebb nem is lehetne. Szeretném, ha tartalomban és formában a következő kötetek is ilyen kiválóak lennének.

Felhívom az Ady munkaközösség figyelmét a Budapesti Hírlapnak megjelent Ady-cikkekre. Nem tudom ezek feldolgozása alatt vannak-e. Az Irodalmi Alapnak módjában van segítséget adni az Ady-kutatásokhoz. Talán nem áruk el titkot, ha elmondom, hogy Dutka Ákosnak is segítségére voltunk Ady nagyváradi éveiről szóló könyve megírásánál, mely

rövidesen kiadásra kerül és ugyancsak segítettük Lengyel Gézát is Ady-könyve elkészítéséhez.

Ady sokat írt a Budapesti Hírlapba, mert megélhetési szempontból szüksége volt rá, a legpontosabban fizető lap volt.

Szeretném tudni, hogy az Ady-munkaközösség milyen munkát végez? Félek, hogy ez a munkaközösség nem dolgozik rendszeresen. Nem tudom végeznek-e életrajzi kutatásokat is, mert ezekre feltétlenül szükség van, ha a kort meg akarják érteni. Az bizonyos, hogy a kortársakhoz nem fordulnak segítségért. Hatvany már 10 éve él Magyarországon és hozzá és hozzám is alig fordultak Adyra vonatkozó kérdésekkel.

Szeretném, ha Ady politikai cikkei most ennek a teljes gyűjteményes kiadásnak az alapján külön válogatásban is megjelenének. Egy ilyen népszerű kötetből kitűnően meg lehet ismerni a kort. Adyt a maga idejében nagyon is ismerték cikkei alapján és csakhamar élénken érdeklődtek iránta, a liberális lapok is.

Lengyel Géza beszélt arról, hogy a jegyzetek megkonstruálása művészi feladat. Rég letűnt alakok eleveníthetők meg, a jól megszerkesztett jegyzetek révén.

Véleménye szerint Adynak rendkívül érdekes korszaka 1904 januártól az év végéig, melyet Párizsban töltött. Itt a munkája gerince a Budapesti Hírlapba küldött cikkek, tárcák, jórészt Lellei András néven. Tárcanovelláin kívül, melyeket jórészt saját nevével jelzett, írt napi és színház híreket is különféle rovatokba. De akár kormánypárti vagy más reakciós lapba írt is, sohasem árulta el elveit.

Hegedüs Nándor a Nagyváradai Napló szerkesztőségében 1906-tól Ady Endre utóda. Örül a szép és régóta esedékes könyvnek. Nem osztja Benedek Marcell nézetét, aki azt mondja, hogy nyugodtan közzölhetik mások cikkét is, ha az emlékeztet Adyra. Eszébe jut Sokratesnek rendkívül szellemes mondása, akitől megkérdezték, hogy miért nincs szobra Athénben. Sokrates így válaszolt: Jobb ha nincs szobrom és megkérdezik, miért nincs, mint ha lenne és megkérdéznék, miért van.

Kár, hogy a kutatók a névtelen cikkek közt nem néztek kissé jobban körül. Így pl. a Szabadság 1900. márc. számában kis írás jelent meg arról, hogy a vak cigányfiú társaság előtt is be fogja mutatni tudását. Ez a cikk feltétlenül Adyra vall, ezt bizonyítja a tivornyás zaj kifejezése is. Az anyag nehezebbje a 2. kötetben lesz. Igaza van Bölönlének, aki azt mondja, hogy életrajzi kutatásokat is kell végezni, ha ezt az anyagot jól össze akarják állítani. Tudni kell, kikkel érintkezett Ady szinte napról-napra. Sajnos az Ady forrásmunkák tele vannak tévedésekkel. Ady Lajos a könyvében pl. azt írja, hogy Nagyváradon az újságírókra baráti kölcsönöket, váltók zsírálását, tengerparti utazásokat erőszakoltak rá. Ő 40 évig volt nagyváradai újságíró, de soha egyetlen egyszer sem kényszerítették a tengerpartra üdülni. Révész Béla pl. azt írja Diósy Ödön családjáról, hogy rendkívül előkelő volt, a Beleznay családdal forrt össze. Ez sem igaz, Diósy Ödön édesapja cégtető iparos volt. Azt is írja Révész Béla, hogy Diósy Ödön függetlenségi vezéregyéniség volt. Ez sem igaz. Továbbá azt írja Révész, hogy az Elbocsátó szép üzenet után, mellyel Lédával való szakítását bejelenti, Léda az összes Ady könyveket, melyeket Ady neki dedikált elégette. Ady Lajos pedig azt mondja, hogy Léda mindezeket neki adta.

Meg kell vizsgálni azokat a kérdéseket is, hogy miért épp Nagyváradon robbant ki a polgári radikalizmus. Miért tudott Ady következetes maradni. Ady 1902-ben és 1903-ban a Nagyváradai Naplónál a Nagyváradai Krónika rovatot írta. Ezt a rovatot csaknem teljes egészében Ady írta, akkor is, ha a rovatot egy-egy bökvers időnként megszakítja.

Tisztázandó volna, hogy Szücs Dezső milyen munkát fejtett ki ugyanennél a lapnál. A jegyzetekre vonatkozólag elmondja, hogy annak idején a Fekete Lobogóban 18–20 tévedést fedezett fel a jegyzetekben, ezeket Földessyvel írásban közölte is. reméli, hogy a második kiadásnál figyelembe veszik. Itt a jegyzetek biztosabbak, precízebbek, hitelesebbek. Vannak azonban olyan mozzatok, melyeknek a megmagyarázását elkerülték. Ilyet kb. 60-at számolt össze. A jegyzetek ugyan az olvasóra nézve nem nagyon fontosak, tudományos szempontból mégis nagy fontosságuk van.

Megemlíti, hogy Bóka László könyvében, különösen a Nagyváradra vonatkozó fejezetben számos tévedés, elírás van. Hamis portrét ad pl. Pásztor Bertalanról.

4 forrásmunkát ajánl a kutatók figyelmébe:

1. Emőd Tamás életrajzi művét és versciklusát

2. Nagy Andor regényes életrajzát: Tavasz Váradon

Ez a Nagy Andor 1902-ben már újságíró Váradon, azonkívül Dénes Zsófia férje, aki Adynak menyasszonya is volt.

3. Dutka Ákos nagyváradai korrajza.

4. Dénes Zsófia, aki 1902-ben Váradon Fehér Dezsőnél lakott, Fehér Dezsővel együtt megírták a Léda regény keletkezését. Sajnos Dénes Zsófia, akivel néhány évvel ezelőtt erről a könyvről beszélt azt mondta, hogy nem adja ki, mert nem adnak érte illő honoráriumot...

Fehér Dezső a Nagyváradai Naplót különféle pénzügyi bűvészmutatványokkal tartotta fenn.

Felhívja a figyelmet a Nagyváradai Napló 1902. máj. 1-i névtelen vezércikkére, melynek elejét Ady írta, a befejezését nem.

Az Ady munkaközösségből hozzá se fordultak még, csak egy Oltványi Ambrus nevű fiatal kutató jött fel hozzá.

Bóka László könyve, mely stílusában és megírásával méltán sorakozik Illyés Petőfije mellé ad usum delphini bánik az adatokkal.

Ami nagyban az ellentétekkel teli cári Oroszország, az volt kicsiben Nagyvárad. Mikor Bóka megemlíti dr. Berkovics Ferenc nevét, közel jár a magyarázat forrásához. Ez a Berkovics Ferenc ugyanis tevékeny szabadkőműves volt. Váradon pedig pezsgő szabadkőműves tevékenység folyt. Ady 1900-ban hadat üzen a Szigligeti Társaságnak és Rádl Ödönnel, de arról egyik életrajz sem beszélt, hogy ugyanebben az évben Rádl Ödönhöz és Szigligeti Társasághoz kérvényt nyújtott be, 100 Kr segélyt kért, amit meg is kapott. Egy-két évig ezután szüneteltek a támadások.

Felhívja még a figyelmet arra, hogy a Nagyváradai Napló 1901-es kötete rongyos, használhatatlan.

Kovalovszki Miklós hozzászólásából: Az új kötet nagy segítséget ad az Ady kutatóknak. Nem személyes emlékeket hoz fel, hanem 1—2 apró repedést említ meg ezen a szép épületen.

Elsősorban szomorú, hogy csak halála után 35—36 évvel kerül sor Ady összes műveinek kritikai kiadására. A jegyzetek bevezetésében hiányzik a további program, mikor milyen tagolásban, időrendi, vagy műfaji tagolásban és mikor követik a további kötetek. Javasolná, hogy az összes művek szoros időrendi mutatóját is készítsék majd el az utolsó kötetben.

Ami a szövegközlést illeti, a kiadás amennyire lehet sajtóhibamentes, csaknem tökéletes. Hiányolja, hogy nem sorolja fel a jegyzet az egyes cikkek változatait, holott ezek a cikkek sokszor más lapokban is megjelentek. Hiányolja a Szilágyi 1897. 12. számából az Árnyak c. novella, majd az Adél c. tárcát. Lehet, hogy ezeket másutt közlik majd? A Szerelmi tragédia szerinte nem Ady írása, mert a di-jelzés Somogyi Endre jele volt s nem Adyé.

Új eredmény, hogy felfedezték és közölték a Debreczeni Reggeli Újság cikkeit.

Felveti, hogy élt Debrecenben egy másik Ady Endre nevű joghallgató is, azt ugyan nem tudja, hogy ez is írta-e.

Bővebb jegyzetelést kívánt volna. A jegyzet bevezetése szegényes. Nem elegendő az egyes cikkek mellett a lap keltezése, oda kellett volna írni a lap számát is, viszont a jegyzetekben már főlegesen ugyanezeket az adatokat újra hozni. Fontos volna a szövegváltozatokat megjelölni, melyek a soproni, győri stb. lapokban megjelentek. Fontos volna a konkordancia utalások kiszélesítése és az álnévek pontos megállapítása is. Az Ady életrajzi adatok közlésében szerinte is nagy hiányok vannak. Jó volna egy olyan fajta vállalkozás megindítása, mint az Ady Múzeum, vagy Ady napjai a magyar irodalomban.

Dutka Akos: Ha valakinek, nekem nagy örömöm és elégtételelem, hogy végre 40—50 év után az új nemzedék értelme és ítélete elé kerül az induló fiatal Ady újságírói tevékenysége s ezzel nemzeti közkinccsé válik Ady Endre egész életműve. A költő szinte naplószerű önvallomásaiból fény derül végre váradai ifjúságának nagyszerű forradalmi lendületére: arra a nagy lelki és stílusbeli átalakulásra, amely aztán sorsdöntő lett egész költészetére.

Földessy Gyula bátyám köszönet és hála a kortárs és szemtanú részéről is Neked, hogy véled vallhatom: ime itt a forrás az ifjúkori élmények lázas halmaza amelyből felbuggyant s egész költői pályája során táplálkozott Ady költészete.

Még csak egy testes kötet jelent meg a debreceni és váradai vidéki újságírói cikkeiből s máris a magyar és az emberi sors végtelen perspektíváját bevilágító távlat nyílik meg előttünk. Egy vidéki lenézett újságíró zseniális fénycsóvája világítja be ezt a távlatot s máris kitárul előttünk az összeomlásra ítélt monarchia minden sorsproblémája apró részleteiben épp olyan megrázóan, mint világpolitikai távlatában nagyvonalúan. Ez az alig 20 éves vidéki újságíró jobban élesebben látja mint Aerenthal gróf a bécsi Ballplatzon és Tisza István a geszti kastélyban vagy a váradai vármegyeházán, hogy mint jelent a kacskas karú II. Vilmos német császár a század történetére, de azt is jobban látja mint kora egész nagyképzű tudós közvéleménye, vagy kártyacsatáktól hangos kaszinói hogy mit jelent a villanylámpa, a

repülő-motor, a mozi vetítőgépe, a milliárdonként repülő mindennapi betű, a mozi, az újság, tehát a születő kor minden vívmánya és találmánya.

Ez a babonázó tekintetű garabonciás 1900 elején érkezett Váradra vagy amint Nagy Endre vallja az Ady múzeum egyik cikkében, a Pece parti Párizsba, amelyről a haladó ember, az élesszemű, tiszta látású politikai szatíra nagy mestere ezeket írja : ez a város a világ eszméinek laboratóriuma. Valóban az volt. — Összegyűlt itt minden ellentéte az akkori magyar és európai életnek. Az érkező Ady látta még a 70 éves Tisza Kálmán magábarokkant fantomi alakját, látta a bihari vármegye-házát a maga biztonságában megtorpanva, látta a megyegyűlésre felseregülő mezei hadakat, akiknek híres bihari virtusa már érzi, hogy inog alatta a föld, hogy készül valami nagy leszámolás, de borgőzös, fátyolos tekintetük még vak bizakodással belefogódzik Tisza István szikár hallgatag alakjába. Ő az utolsó remény, az utolsó menedék, hogy az apja árnyékából előlépve vasinarokkal ragadja meg a száguldó idő szerének recsegő küllőit. Azt a Tisza Istvánt, aki meg is próbálta tragikus elszántsággal, hogy amit apja 15 éves korrupciós atyafiságos politikája a mezei hadak dzsentrí népének épített, — átmentse az úri pereputtynak. A 22 éves Ady Endre nagyon tisztán látja, hogy ezzel a Tisza Istvánnal lesz neki a nagy birkózása életre-halálra, vére és aranyra a magyar jövőért, a megújulásért. És ott látta a két Tisza mögött a dőhos vármegye-házát s kezdett kiformalódni nyugtalan lelkében a nagy látomás : Felszállott a páva a Vármegye-házára. Igen, ilyen élményekből fogamzott Ady Endre minden igazán nagy forradalmi remeke s a legtöbb váradi víziókból, váradi tapasztalatokból. Ennek bizonyítéka lesz Földessy Gyula nagy gyűjteményének második kötete akár akarja akár nem. Mert Ady Endre váradi újságíróskodása második felében 1902-ben és 1903-ban feljegyzi a Nagyvárad-i Napló hasábjain a forradalmi lázban nyüzsgő körösparti város életének minden tünetét. Kincs ez, mert itt találkozunk az őskáján fantomjával, itt a Disznófejű nagy úrral, Lázárral és a parázna Babylonnal, a csont kamarák emberével, a Halál rokonával, élettel és halállal, látja Schlauch bíboros fejedelmi udvarát, kikapós papjait, de mohóságában, mielőtt még tárgyilagosan körülnézne a városban, a nagyvárad-i Friss Újságban megírja a Séta a Káptalansoron című cikkét, amelyért 8 napi fogház a bére. Itt fogott mellé egyetlen egyszer az ő tisztánlátó ítélete, mert a debreceni kálvinista papgyűlölete ahelyett, hogy a bíborosi palotája körül kereste volna a kipellengérezendő bűnöket, szeme a káptalansor árkádjai alá tévedt, ahol pedig éppen abban az időben, olyan tudósok dolgoztak a naplópók között, mint Fraknóy Vilmos, Bunyitai Vince, Karácsonyi János s olyan valaki kísérletezett a gyakorlati szociális építő munkával mint Nógál János püspök.

Őh vidéki újságíró, beh keservesen meg kell fizetni minden soráért vérrel, könnyel, álmattal éjszakával, börtönnel, hogy megtanuld az örök igazságot : soha mást ne írj, csak igazságot. Nyisd ki a szemed, van itt roppant halomban forradalmasító büntett és mulasztás. De amit látsz a furcsalavú város életéből azt jól rögzítsd meg lelked prizmáján, mert szükség lesz rá egy életműved legszebb alkotásainál. Szükséged egy rövid, de annál gazdagabb élet minden fordulóján, mikor ifjúságod hiteles élményei gyűjtják fel majd lelked forradalmi máglyáját. Mikor leírod : majd elmúlik minden : a dics, a rang, a bér, csak egy örök az arany és a vér.

Ady Endre ezt tette mint váradi újságíró roppant éberséggel, sohasem lankadó munkabírással. Ezért sorsdöntő a váradi újságírói cikkeinek ismerete az igazi Ady életmű értékelésénél, ezért várom én egy hosszú életen át Földessy Gyula új könyvének második kötetét. Ezt az őskáján borától fűtött élményláncolatot, mert ennek ismerete nélkül Ady Endre költészete szabad prédája a legellentétesebb Ady magyarázók és Ady értékelők filológiai játékanak. Ezért mondhatta az egyik beteg dekadensnek, a másik turáni lovas vátesnek. A harmadik az új ember misztikus istenkeresőjének, hogy elhomályosítsa benne a forradalmárt. Ezért mondhatta rá a féltékeny vetélytárs halála után, hogy vidéki ripacs s ezért kerülgették egymást egy életen át fanyar lekicsinylő értékeléssel Ady és Babits, mert egyik sem ismerte a másik fiatalságának áldozatos küzdelmeit. Babits meg Kosztolányi sohasem ismerték a vidéki újságíró munkamódszerét és tanulmányait, míg Ady sohasem kóstolta az egyetemi kortársak négyfalköztíi elefántcsonttoronyának beteg virágok illatától fülledő légkörét.

A vidéki újságíró, az egyetemektől lenézett vidéki titán, aki elébük vágott forradalmi paripáján pedig tisztábban és az élet elevevtségével látta az egész életet. Halállal, Sorssal, Istennel, politikával és költészettel együtt. Ady Endre Nagyváradon megtanulta, hogy a világ minden elébekerülő újságját el kell olvasni, mégpedig egyforma éberséggel, szívvel és értelemmel akár vezércikk, akár segítségért kiáltó embertársunk apróhírdetése. Ady Endre el is olvasta és nem csak értesült, hanem az életet, a harcot, a nyomort, a bajt, az örömet, a sorsot, mindent lelke olvasztóegyébe vetett, hogy ott izzítsa a kicsírált ködjövendőt, a szebb, jobb, igazabb holnapot.

Egyetemi kortársai ezt sohasem értették meg.

Ezért olyan fontos Földessy Gyula gyűjteménye, mert ettől várhatjuk, hogy a jövő filológusai és Ady értékelői rádöbbenjenek végre Ady munkamódszerének, élete diadalmas, jövőt építő értékére.

Végre talán meghal az a hamis beállítású Ady magyarázat, amelyben mint Schöppflin Aladárnál Ady váradi tartózkodása jelentéktelen vidéki lap. Hiszen Ady Párizsban is a vidéki újságíró Váradon gyűjtött élményeiből épít halhatatlan remekeket. Révai József az egyetlen, aki könyvében felismeri Ady kettős jelkének, vívódásainak harcát.

En magam megkísértem a kétlelkű város című kis korrajzom keretében, mint szerénytehetségű kortárs felvázolni azt a légkört, amiben az igazi forradalmi Ady kiforrt, de a könyv egyes lektorainak a vidéki újságíró iránti előítéletei és szűk, könyvből tanult egyetemi látóköre miatt máig sem láthatott napvilágot.

Beszéljen hát helyettem is Ady Endre a lenézett vidéki újságíró Földessy Gyula gyűjteményének második kötetében. Ő majd elmondja milyen volt az ő Váradja: a város, amelytől forradalmi lázát és Lédá aranyszobrát kapta.

Eddig Juhász Gyula, Somlyó Zoltán a vidéki újságírók el nem múló himnuszokban hiába mondták. Pedig Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc is adtak valamit vidéki újságíró élményeiből.

Most majd talán Ady Endrének a Földessy Gyula jóvoltából feltámadó vidéki újságíróinak elhiszik.

Hatvany Lajos hozzászólásából: Amikor Petőfi versei s még inkább a prózái a múlt század negyvenes éveiben először jelentek meg, úgy ütöttek el a velők egy lapon közlött versektől és prózáktól, mintha emezeknek szerzői, nem is szívták volna vele együtt egy és ugyanazon kornak levegőjét. Sőt, mi több mintha nem is írtak volna Petőfivel egy nyelven, illetve, mintha Petőfi egyedül csak a maga számára találta volna ki azt az irodalmi nyelvet, mely az élő magyar beszéd ütemére hangolva, azóta mindannyiunk édes anyanyelve lett.

Ellenben Adynak a magára eszmélése előtti szárnypróbálgatásai csak a szerkesztőségi teleírt kutyanyelvek szintjét verdesik, — s ha helyel-közzel föl-föllendülnének is, mégsem igen szállnak a vele egyvívású pályatársak hasonló természetű kísérletei fölé. Ezért nincs az a hites stíluszakértő, aki 1897. február 7-én a »Szilágy« című újságban a (d-i)-vel jelzett »Szerelmi tragédia« című cikkből a magyar irodalom, Ady nevére elnevezett szakának kakas-szavát kihallhatta volna. Mert a szerelmespár öngyilkossága épp olyan sztereotíp, mint azok a gyermekes elmélkedések, melyeket Ady hozzájuk fűzött.

Mégis ha valaki azt vetné az Ady-cikkeknek 1897-től 1901-ig terjedő gyűjteménye ellen, melyet Földessy Gyula barátom megérző kegyeletének és kutatói éleslátásának köszönhetünk, hogy olyat is megőriz, ami arra nem érdemes, annak csak azt felelhetném, hogy nincs az a zilahi, debreceni vagy nagyváradi, látszólag jelentéktelen hír vagy álhír, mely a költő befejezett életművében ne kaphatna jelentőséget. Mert Ady azért volt verbéli zornalista, hogy a programatikussá kijelentésektől lehetőleg tartózkodva, néha egy-egy politikai, irodalmi vagy színhazi tudósítás, sőt mi több pletykálkodás sorai közt, szinte maga előtt is rejtve, öntudatlanul és hangsúlytalanul surrantsa ki a legfontosabb mondanivalóit. Egy példán szeretném bemutatni, amire célzok.

Ady, ki az 1898-as év márciusában, néhány napot Erdmindszenten a szüleinél töltött, előbb a falusi unalmat, aztán az ilyen szabadon csapongó újságcikkek módján, a plébános úr jól fűtött kis szobájában lezajlott hatalmas kártyacsatákat írja le. Majd miután a jó vidékieknek a napirenden levő Dreyfus-ügyről való felfogását kifigurázva, egyszerre csak azzal a valomással áll elő, hogy ő a farsang első s egyszersmind utolsó, húshagyókeddi bálján szívesen részt vett volna, ha arra, így mond: »...rendes szokás szerint meghívni el nem felednek«.

Ennek a mellőztetésnek alighanem az volt oka, hogy a szilágyi előkelőségek kizárták a maguk köréből a parasztszámba menő Ady Lőrinc fiát. Mire az mégis épp csak regisztrálja az esetet, de nem rebelli ellene, miként azt egész életre kiható sérelmük érzetében a magyar történelmi osztályból, ugyancsak kivetett Arany János és Móróc Zsigmond is megcselekedték. Sőt mi több, még Mikszáth is, akinek életproblémája volt, hogy a magyar úrendet csipkedve, mind a világról ne mondjon olyat, aminek a nemzetet jelentő *társaságból* való kiközösítése lehetett volna ára. S éppenséggel Herczeg Ferenc életműve, a meghíva lenni vagy nemlenni sorskérdése körül forog.

Adynak eleitől fogva kisebb gondja is nagyobb. Ő már 1899 őszén elvetette a kockát, amikor egy silány francia darabot kritizálva, egyszerre csak kitör belőle: »... Higgye el aki akarja, hogy az életben csak egy probléma van: a tisztességes munka és az előkelőség harca. Nincs nekünk egyéb bajunk. Nincs már előítélet, nincs leigázó tőke, nincs nyomorgó munkásosztály,

nincs jobbágyintelligencia, nincs erkölcsi anarchia, nincs az életben semmi, csak a munka és munkatlanság... Éljen a romantika a maga ostoba naivságával sokáig... Jó közönség dúslakodj! Tobzodj az »Erdő szépe« szépségeiben, okulj remek meséjéből, melyhez hasonló a világ fennállása óta nem történt. Hidd el, hogy félkegyelmű parasztok intézik az urak szívügyét s a mágnásúrfinak egyedüli vágya a hazaért meghalni. Hidd el, hogy Morel úr a vaskoshóban is Pálma kontesztre gondol s kész megölni magát egy képtelen féleszű, lehetetlen grófkisasszonyért... Arra pedig világért ne gondolj, hogy a demokrácia azért harcol a születési arisztokráciával, mert demokrácia nincs s azok pedig, akiknek illene demokratáknak lenniök, egyedül arra vágnak, hogy a kopott mágnások kegyeskedjenek velük szóbaállni...»

A debreceni újságíró, aki ezeket a sorokat leírta, már csak egy lépés választja el a költőtől, akinek rendeltetése lesz, hogy átadja a debrecenieknek a Délibáb halálthozó üzenetét: »Majd holnap tán nem lesz idő megtérni, — Korrigálni az ősi nagy hibát: — Cívisurak, nagy baj leszen majd akkor, — Ha vörösen bejön a Délibáb.«

A figyelmes olvasó dolga, hogy ez odavetett cikkek ellentmondásaiban, a gyerekenberbe nevelt sovinizmus kitérőseiből, a nemzetközi szocialista első vallomásait kihallja s az úrfelének helyke rikkantásai után az úr-gyűlölő véres fenyegetését. Mert ha Petőfi számára a »nagy világ volt az életiskola«, nos hát Ady életiskolája azok a szerkesztőségek voltak, ahova a nagyvilág hírei mindenfelől befutottak. Emberek életéről, haláláról, szerelméről, házasefelek válásairól, politikuskok előretöréséről és hátraszorítottásáról, tudósok fölfedezéseiről, népek és nemzetek szokásairól, hóról, fagyról, jégről, esőről, szélről, viharról, napsütésről, kánikuláról, jó és rossz természetjárásokról, az egyetemi ifjúság reakciós tüntetéseiről, az antiszemizmusról, a dzsentrí és az arisztokrácia kéz-kezetmos szolidaritásáról, a karácsonyi, a március 15-i és a húsvéti vívfordulókról, Viktória angol királynő haláláról, Verdi haldoklásáról, a hágai békekonferenciáról, a kínai boxerlázdadásról, s ki tudja előszámolni, hogy még mi minden egyébről! — megkapjuk Adytól a nekik kijáró színes-hírt, dicséretet vagy megrovást. Ezért nem tudok képet vagy szobrot, mely a vidéki újságíróból lett világ-költőt szimbolikusabb hűségben ábrázolhatná, mint a prózai művek kötetében azt a képmellékletet, mely Debrecenben a »Reggeli Újság« munkatársai közt mutatja Adyt, amint a fülét a telefonkagylóhoz szorítva fordul felénk.

Adynak a szerkesztőség volt-otthona, az újság a naplója melyben cikkről-cikkre napról-napra és tárgyról-tárgyra kísérhetjük fejlődésmenetét. Mondanom sem kell, hogy ez a fejlődés nem a l'art pour l'art felé vezet.

Ezzel Ady maga is tisztában volt, midőn még a tiszta művészet főpapjaival való elvi összeütközése előtt sok évvel így szabta meg eleve, a még csak betöltendő költői rendeltetését: »Az írás mesterség. Olyan mint a kefekötés. A szépírás is olyan, mint a zománcozás... az életben van kiválóság, de ez nem az írás kiválósága. Egészen más. Ezt a kiválóságot nem egy mesterség tudása adja, hanem az agyvelő átfogóképesége. Ezt a nagy kincset megszerzeni nagyobb dolog, mint azokat a bizonyos örökbecsű írásokat megírni. — Az ilyen kiválóság — ha ugyan szabad nekünk öreg materialistáknak ezt a szót használni — igazán divináció. Le kell cibálnia magáról mind azt a hazug köntöst, amit a család, iskola, vallás és társadalom ráadott. Meg kell találnia önmagát s meg kell látnia a világot. Nem úgy, hogy itt fényes, emitt meg csupa árny. Meg kell látnia, hogy a világ egyszínű. Tőle egészen különálló. Az ő világa és a többi: két világ. Ezt a két világot harmóniába hozni s mindkettővel leszámolni: ez az igazi kiválóság, amit úgy hívnak, hogy egyetemes gondolkodás... És most kiírjuk, ha eddig mentünk, azt a legfényesebb elméktől is kerülgetett igazságot, hogy az átlag ember vegetál, a költő álmodik (ideértve író, költőt, irodalombarátot, szenvedélyes olvasót) öntudatos életet csak az egyetemes gondolkodó, a filozófus él. Ezért természetesen az úgynevezett írók legapróbbjai fognak megharagudni«.

Ez apróbbak közt akadt egy irodalombarát és szenvedélyes olvasó, aki Ady barátja s a verseinek szenvedélyes olvasója volt, mégis egyszer annyira megfélemedezett magáról, hogy a költőhöz intézett levelében, több műgondott merészkedett tőle követelni. Hiába is tagadnám, én voltam az illető! Csak a minap hozott össze a sors egy magamhoz hasonló aggastyánnal, aki jelen volt, amikor Ady ezt a bírálatot kézhezkapta. Fölszisszent rá, hogy aztán egy napig a szanatóriumi szobájába zárkózva dolgozza ki annak a Hatvány Lajosnak szánt választát, akiről az ajánlásban azt írja: »Szeret, bánt, és félt«. Mint ahogy valóban annyira szerettem, hogy egy-egy kényszeredettebb versétől féltettem a még nem stabilizált hírnevét s ezért akaratlanul is bántottam. Mintha bizony a fülemülének diktálni lehetne, miként csatogjon! S az oroszlánnak hogyan ordítson!

Ezt írta meg a »Hunn új legendá«-ban, melyet nem kell idéznem az Ady-hívek e gyűlekezete előtt, mert annak minden egyes sorát betéve tudja. Mégis úgy hiszem, hogy az ifjabb

nemzedéket tán érdekelheti, ha az, akihez a költő intézte, most, negyvenkét év után, az eljövendő kritikusoknak tanulságul mondhatja el hogy :

»Ha ki király, Sorsának a királya,
Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja,
Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.

.....
.....

Én voltam Ur, a Vers csak cifra szolga,
Hulltommal hullni: ez a szolga dolga,
Ha a Nagyúr sírja szolgálkat követel.«

Szilágyi Géának az Ady-ankétára beküldött írásos véleménye: Mint Ady Endrének immár nagyon kevés élő kor- és költőtársainak egyike, kedves kötelességemnek érzem, hogy legalább írásban hozzájáruljak az összeállítók, lektorok és szerkesztők munkájának szerény, de talán nem fölösleges kiegészítéséhez.

A részben nagyon fáradtságos munkát teljesítő Ady-kutatóknak mindenképpen őszinte elismeréssel tartozom. Amit nem mindig könnyen megközelíthető forrásokból egybeszedhettek, az (kétségtelenül) jóformán hiánytalan, és nagy irodalomtörténeti igényeket is kielégítő munka. A közölt szövegek, amelyeknek tekintélyes része most először jelenik meg rég elsárgult vidéki újságlapok példányaiból nagyobb nyilvánosság elé juttatva, nagyon érdekesen és tanulságosan világítják meg a fiatal Ady Endre újságírói, egyúttal írói fejlődésének kezdeti állomásait. Arról persze senki sem tehet, csakis az irgalmatlanul és feltartóztat-hatatlanul múltó idő, hogy sok olyan téma, amely ötven-hatvan évvel ezelőtt izgatónak látszott, azóta meglehetősen érdektelen emlékké fakult, igen sok úgynevezett alak, aki annakidején szinte a halhatatlanságnak jelöltjeként járt-kelt a magyar glóbuson, ijesztő gyorsasággal elfelejtett halottá lett, egy szóval, sok minden, ami fél évszázaddal ezelőtt megírandónak és publicisztikailag megtárgyalandónak látszott fölösleges és megemlékezésre nem érdemes gyarlósággá ócskult.

Természetesen, ezt újra hangoztatnom kell, hogy mindaz, amit előbb röviden kifejtettem, egyáltalában nem érinti egy kritikai kiadásnak elengedhetetlenül szükséges voltát, és csöppet sem csorbíthatja mindazoknak nem kis érdemét, akik áldozatkész és semmiféle fáradtságtól vissza nem riadó gondos munkájukkal hozzájárultak e kiadás létrejöttéhez.

A kötet végén olvasható jegyzetek előszavában Földessy Gyula a kritikai kiadás kítűnő összeállítója rámutat arra, hogy »az Ady-szövegek ma már ismeretlenné vált nem kismámú vonatkozásainak és célzásainak« szükségük van bizonyos földerítésre. Ezt a célt szolgálják a bőséges jegyzetek.

Tulnyomó részük mindenképpen kielégítően sikerült. Csak egy — talán túl igényes kifogásfele hangozhat itt el. Az ugyanis, hogy némely jegyzet, bár tévedésektől mentes, túlságosan szűkszavú és ennek következtében valamelyest hiányos.

Ezután Szilágyi Géza részletes megjegyzéseket tett a jegyzetekre és végül felhívta a figyelmet a névmutató egyes hiányosságaira is.

LENGYEL DÉNES

MAGYAR IRODALMI OLVASÓKÖNYV*

Az új elsőosztályos tankönyvet nagy várakozással fogadták, és még nagyobb örömmel tanulmányozták a szaktanárok. A szerzők gondosan előkészített új típusú irodalmi olvasókönyvet szerkesztettek szép kiállításban, nagy terjedelemben, sok képmelléklettel. Az új tankönyv az eddig elhanyagolt irodalomelméleti ismeretek rendszeres tanítását kívánja megkönnyíteni, és ezzel a II. osztályban kezdődő irodalomtörténeti oktatást alapozza meg. Éppen ezért különös gonddal kell e könyvvel foglalkoznunk.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv gazdag szemelvényanyagot nyújt. Nagyon hasznos eljárása, hogy a házi olvasmányok egy részének szövegét (A helység kalapácsa, Toldi

*A középiskolák I. osztálya számára. (Tankönyvkiadó, 1954). A tankönyv Julow Viktor, Kósaras István, Margócsy József munkája. A tankönyvről szóló vitát az 1955. 3. számunkban kezdtük és a következő számokban folytatjuk. (Szerk.)

estéje) teljes egészében közli. A népköltészet válogatott szemelvényei mellett kottamellékletet találunk. Petőfi költeményeit helyesen válogattak ki a szerzők, sok olyan verset közölnek, amely eddig ismeretlen volt a tanulók előtt, bar gyakran kényszerűnek ismétlésekre is. (Pl.: a XIX. század költői, A Tisza, Pató Pál úr.) Arany balladái közül az »V. László« és a »Pazmán lovag« szerepel. Különösen az utóbbi szerencsés választás, mert derűsebbé varázsolja a könyvet és Arany költészetét is új színnel gazdagítja: a tanulók ebből a költő humorát ismerik meg. Jókai: »Esmégis mozog a föld« c. regényéből gazdag szemelvényválogatást találunk a könyvben. Ez a regény a haladásért vívott harc művészi »brazolása. Ebben a harcban az a lelkesítő, hogy éppen a diákok küzdenek a reakció ellen. Jókai egész oeuvre-jében alig találunk olyan regényt, amelynek nevelőértéke az »Esmégis mozog a föld« hatásával vetekednék. Jól válogattak ki a szerzők Mikszath Kalman, Ady Endre, Móricz Zsigmond és József Attila műveiből azokat a szemelvényeket, amelyek az egyes irodalomelméleti ismeretek tanítására alkalmasak. Gorkij, Majakovszkij és Fagyeev művei a szovjet irodalommal és elemzésük néhány elméleti kérdéssel ismerteti meg az ifjúságot. A mai magyar irodalomból Veres Péter, Aczel Tamas, Zelk Zoltan és Benjamin László műveinek szemelvényeit közli a tankönyv. A magyar drámai irodalomból Illyés Gyula: »Faklyalang« c. darabjának részleteit emeli ki. Nagyon szerencsés a választás: szegényes drámai irodalmunknak értékes, és a tanítás szempontjából is jól felhasználható darabját mutatja be a tanulóknak.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv főcélja az irodalomelméleti ismeretek rendszeres tanításának biztosítása. A szerzők nehéz feladat előtt álltak, mert a marxista-leninista szaktudomány még nem oldott meg minden problémát, s nekik közérthetően, iskolai célra használható fogalmazásban kellett meghatározniuk a még vitatott fogalmakat is. A könyv 2 évi szorgalmas munka eredménye, de még e látszólag hosszú idő ellenére is nagy teljesítmény, mert úttörő meghatározásaival sokszor a szaktudomány feladatait törekedett megoldani.

Az I. osztályos tankönyvhöz Makay Gusztáv jól használható, alapos *Útmutatót* készített. Ebben így határozza meg az I. osztály irodalmi tanulmányainak szakmai főfeladatát: »Az irodalomelméleti ismeretek szilárd elsajátítása az általános iskolai irodalomelméleti tanulmányok kiegészítésével, elmélyítésével és rendszerezésével.« Kövessük e feladatok megoldását vizsgálatunkban, nézzük meg, hogyan egészíti ki a tankönyv az általános iskolából hozott ismereteket, vizsgáljuk meg, milyen módon mélyíti el és miképpen rendszerezi az irodalomelméleti alapfogalmakat.

Az irodalomelméleti ismeretek tanításának egyik legfőbb nehézsége abban áll, hogy az egyes osztályokban és különösen az egyes iskolatípusokban tanító szaktanárok nem ismerik a megelőző évek tanítási anyagát. A tanulók újra meg újra találkozhatnak a hasonlat, a metafora stb. meghatározásával, de mindig más példákkal és eltérő fogalmazásban. Az általános iskolák részére kiadott tananyagcsökkentő *Útmutató* nagyon helyesen törekszik arra, hogy e zűrzavarban rendet teremtsen. Ez az *Útmutató* gondoskodik arról, hogy az egyes osztályokban megszabja a tanítandó ismereteket, és így az V–VIII. osztályos tanulók évről évre bővülő rendszeres tanításban részesüljenek. Ezzel az általános iskolán belül sikerül rendet teremteni, bár még ott is mutatkoznak nehézségek, mert a tankönyvben levő példák és meghatározások eltérnek az *Útmutató* szövegétől. Az általános iskola és a középiskola tanítása között természetesen még nagyobb a távolság, hiszen a szaktanárok egy része sem a tankönyveket, sem az útmutatókat nem ismeri, így általában nem tudhatja, hogy milyen ismeretekkel jönnek a tanulók az I. osztályba, mire építhet, s mi az, amit új anyagként kell tanítani. Ezért olyan jelentős feladata az új elsőosztályos tankönyvnek az általános iskolai ismeretek kiegészítése. Ez a kiegészítés akkor a legeredményesebb, ha a középiskolai szaktanárok a tankönyv vagy az *Útmutató* tájékoztatásából világosan látják, hogy a tanulók milyen ismereteket hoznak az általános iskolából, mert csak így egészíthetik ki sikeresen a már meglévő ismeretanyagot.

Makay Gusztáv *Útmutatójában* ezt írja a tankönyv sajátságairól: (Az elsőosztályos tankönyv) »Elsőnek igyekszik megtanulhatón meg határozni a legfontosabb irodalomelméleti fogalmakat«. Ez az állítás megtevesztheti a középiskolai tanárokat. Ennek alapján azt hihetné a kevésbé tájékozott szaktanár, hogy tanítványai nem találkoztak megtanulhatón meghatározott fogalommal az általános iskolában. Holott a VII. és VIII. osztályos tankönyv és főleg a tananyagcsökkentő *Útmutató* több helyes és könnyen tanulható meghatározást közöl. Már azért sem fogadhatjuk el Makay Gusztáv megállapítását, mert néhol az I. osztályos tankönyv szinte szóról-szóra azt írja, amit a tananyagcsökkentő *Útmutató*. Így pl. a Magyar Irodalmi Olvasókönyv »A felkiáltás és a költői kérdés« c. szakaszban a következőket mondja: (424. l).

»Mindkét alakzat rendszerint felhevült érzelmi állapotot fest. A költői kérdésre a költő nem várt feleletet: ez az alakzat tulajdonképpen erős állítás.« Az általános iskola V. osztályában az *Útmutató* szövege alapján ezt tanulják erről: »Mindkettő rendszerint felhevült lelkiállapotot fest. A költői kérdésre nem várunk feleletet: a költői kérdés erős állítás. A két alakzat sűrűn

összekapcsolódik : a költő kérdez, és azonnal felel is rá.« Amint látjuk, az általános iskola meghatározás részletesebb, de ugyanazt tartalmazza, mint a középiskolai. Itt arra kell felhívni a szaktanár figyelmét, hogy az ismeret felelevenítése sok esetben megkíméli őt attól, hogy induktíve juttassa el tanítványait ahhoz, amit az előbbi évben már tanultak. (Természetesen az V. osztály tanulói még nem lesznek gimnazisták a következő évben. De számolni kell azzal, hogy az általános iskolai tanárok az Útmutató új, helyes és jól tanulható irodalomelméleti tételeit a VII. és VIII. osztályban már felhasználják.)

Az általános iskolai ismeretek kiegészítése helyett feltűnő ellentmondás mutatkozik meg Petőfi : »A XIX. század költői« c. versének elemzésében. Mind az általános iskolai VII. osztályos tankönyv, mind a középiskolai Útmutató ehhez a költeményhez fűzi a vázlat tanítását. A VII. osztályos tankönyv megállapításait a jobb tanulók megjegyezték és magukkal hozták a középiskolába, de erről a középiskolai Útmutató nem vesz tudomást. Sőt, úgy látszik, mintha az I. osztályos könyv és az Útmutató verselemzése sem állna egymással összhangban.

A VII. osztályos általános iskolai tankönyv másfél oldalon elemzi Petőfi : »A XIX. század költői« c. versét. Az elemzés összefügg az 1. gyakorlattal, amelynek a vázlatkészítés tanítása a célja. Ebben ezt olvassuk : »Olvassátok el még egyszer Petőfi fenti költeményét. Figyeljétek meg, hogy minden egyes versszaknak van egy kiemelkedő alapgondolata, amely mintegy összefoglalja az egész versszak mondanivalóját. Az első versszak alapgondolata : A század költője ne csak saját érzelmeiről írjon. A második versszak : A költőnek az a hivatása, hogy a népet vezesse a haladás útján. Majd : »Állapítsátok meg közös elemzéssel a többi versszak alapgondolatát is, és azt is írjátok fel.« Ebből világosan kitűnik, hogy a szerző véleménye szerint minden versszak külön vázlatpontot jelent. Ezt a megállapítást a tanulók annál jobban bevesik, mert éppen ezt a verset választotta a könyv írója a vázlatírás tanítására.

A gimnáziumi tankönyv nem foglalkozik részletesen a vers szerkezetével. De annyit megállapíthatunk, hogy két főreszre tagolja a költeményt. Ezt írja a szerző : »Az igazi költő »lángoszlop« legyen : izzó szenvedéllyel álljon azok pártjára, *Kik nap hevében élen-szomjan Kétségbeesve tengenek*. Világítsa meg a dolgozó nép előtt a jobb, igazságosabb jövőbe vezető utat, vagyis küzdjön az emberi haladásért. Ez a költemény első részének mondanivalója.

A vers második fele arról szól, hogy mi a haladásért vívott küzdelem végső célja.«

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv Útmutatójában a vers gondolatmenetét — részben a vázlat tanítása céljából — Makay Gusztáv így foglalja pontokba :

- «1. vszk. Az olyan költőre, aki csak egyéni érzéseit tudja dalolni, nincs szüksége a világnak.
- 2—3. « Az igazi költő feladata : vezetni a népet, élen járni a haladásért folyó küzdelemben.
- 4—5. « A küzdelem végcélja : a jogi, gazdasági és kulturális egyenlőség stb.
- 6. « Az utókor hálás lesz a költőnek, aki a közösség ügyéért harcolt.»

Ehhez még ilyen útbaigazítást csatol : »Az elemzés során hívjuk fel a figyelmet azokra a képekre is, amelyekkel a költő szemléletesen kifejezi mondanivalóját. (Lant, szent fa, lángoszlop, Kánaán, a nép zászlaja, stb.)«

Amint látjuk, háromféle gondolatfűt találkozik a szaktanár és a tanuló. Ezek a megoldások egymást nem veszik kellőképpen figyelembe.

Az általános iskolai könyv szerzője versszakról versszakra halad és kiemeli a legfőbb gondolatokat. Ez az eljárás egymás mellé helyezi a gyöngyöket, de megfelelkezik arról, hogy a költő ezeket felfűzte, s így csak az ékszer darabjait nyújtja át az ifjúságnak. A gimnáziumi tankönyv szerzője egyszerűen kettévágja a költeményt, mintha egyik szakaszában a költők hivatásáról, másikkban a küzdelem végcéljáról szólna a költő.

Petőfi : »A XIX. század költői« c. versét 1847 januárjában írta. A költemény alapvető mondanivalója közismert : Hugo költő-proféta eszméjének Janus-arcú felvetése : a költemény a kor költőjét hivatása tudatára ébreszti, s az »érdekteleneket« elűzi a Parnasszusról. Petőfi ezt a mondanivalót művészi képek összefüggő sorával eleveníti meg. Az első versszakban a költő lángostorával elűzi a »szent hegyről« a méltatlanokat. A második versszakban összefüggő képsor indul el, amely a menetelő népet ábrázolja, amint a haladó költők vezetésével eljut az ígért földjéhez, hogy az utolsó versszakban a költő-proféta megdicsőülve szálljon sírjába. Ezt a szerkezeti felépítést nagyszerű párhuzam fejezi ki, amely a magyar nép és az isten választott népének közös sorsában mutatkozik meg. Ez a párhuzam végigvonul az egész versen. »Pusztában bujdosunk, mint hajdan | Népével Mózes bujdosott« — mondja a költő a második versszak elején, majd az 5. versszak végén így zárja be a képsort : »megálljunk. | Mert itt van már a Kánaán!« Petőfi képzelete az ígért földje felé menetelő népet ábrázolja.

amelyet a hivatott költők vezetnek. Ezt a képsort a második versszakban a »Pusztában bújdosunk« párhuzam indítja el, majd megjelenik a lángoszlop — költő kép. Figyeljük meg a nép haladásának ábrázolását! A költők feladata, hogy ők vezessék a népet Kánaán felé. A következő versszakban Petőfi jelszóval szólítja a költőket a nép élére. »Előre hat mind, aki költő!« A menetelő tömegtől »gyavaságból vagy lomhaságból« elmarad az érdektelen költő. A következő képen a hamis próféták a haladó népet hazug áltatással meg akarják állítani. (»azt hirdetik...| Hogy már megállhatunk!«) Végül a haladás perspektíváját festi meg a költő: az ígért földjét ábrázolja, amely a kor eszményeit valósítja meg. Ekkor: »mondhatjuk, hogy megálljunk, | Mert itt van már a Kánaán!« Minden versszakban konkrét képek mutatják az elorehaladó tömeget, amelyet a hivatott költő vezet, a hamis próféta pedig feltartóztatni próbál. Az utolsó versszak a haladó költő felmagasztalása: aki így vezette népét, méltó az apoteózisra. Ez a befejezés szerkezetileg az első versszakkal kapcsolódik össze: az első a hitvány költők száműzése a szent hegyről, az utolsó a népköltő apoteozisa.

A vers elemzésének ez a módja a képeket szerkezeti összefüggésekben látja a tanulókat, és nem az egyes képek stilisztikai elemzését vagy értelmezését, hanem a képek szerves összefüggését tartja szem előtt. Ilyen összefüggésben valik meggyőzővé Petőfi mondanivalója: a független haza felé haladó népet vezérlő költő apoteozisa, és az alköltők megsemmisítése. Ennek az összefüggésnek a költemény elemzésében és vázlatában is tükröződnie kell.

Az irodalomelméleti ismeretek elmélyítését a szemelvények helyes válogatása jól szolgálja. Ezeket a szemelvényeket úgy válogatták, hogy lehetőleg teljes irodalmi alkotásokat, csonkítás nélküli remekműveket adjanak az ifjúság kezébe. Minden szemelvényt alapos és terjedelmes elemzés követ. Az egyes szövegek elemzése módot ad arra, hogy belőle irodalomelméleti ismereteket vonjanak el induktív módon. A könyv elgondolása és szerkesztése általában helyes, és jól is sikerült. Mégis fel kell vetnünk néhány problémát az egyes elemzésekkel illetőleg irodalomelméleti fogalommeghatározásokkal kapcsolatban.

A »Próza és vers« című fejezetben nem világos a következő meghatározás: »A próza az élő beszéd szabályainak megfelelő előadási mód«. Ez a meghatározás megfelel az arról, hogy az élő beszéd a köznyelv, az írók szépprózája pedig az irodalmi nyelv előadásmódját jelenti. Különbséget kell tennünk a prózaírók stílusa és a köznyelven beszélők előadásmódja között.

Többször hangsúlyozza a tankönyv, hogy »A verses népköltészeti termékek dallamuktól elválaszthatatlanok. Szövegük a dallammal együtt születik.« A meghatározás második részét nem fogadhatjuk el. Vargyas Lajos könyvének vitája megszóltatta ebben a kérdésben legnagyobb kutatóinkat is, így Horváth János, Szabolcsi Bence és mások rámutattak a kérdés nehézségeire. A legnagyobb kutatók megállapítása szerint ez idő szerint az elsőség problémáját nem dönthetjük el. Kétségtelen az is, hogy sokszor ismert dallamra költenek új szöveget és egy-egy dallamra sok különböző szöveget énekelnek.

A »Kiszáradt a tóból mind a víz, mind a sár« című népdal elemzése helyesen fejtegeti a szövegek és dallamok változatainak kérdését. De nem veszi figyelembe azt, hogy ez a nóta az »Uri muri«-ban is felcsendül és Móricz Zsigmond megfigyelései a tankönyv megállapításait éppen nem igazolják. A tankönyv ezt írja: »A földesúr vagy a kupec rideg szemmel nézi a jószágot, csak hasznoshozó tárgyat lát benne. A pásztor mélyeséges részvétellel gondolkodik szomjúságtól, éhségtől szenvedő marháira, birkáira.« Ezzel szemben Móricz ezt írja a juhásznőtól éneklő urakról: »Ezek az urak oly közel voltak a pásztoraikhoz, együtt, egyben éltek s éreztek velük. Maguk is vastagok s kemények voltak, mintha akármikor be tudtak volna állni a nyáj mellé, vagy a csikó farához«. Csörgheő Csuli pedig jobban becézi kandisznóját, mint a gyermekeit: »Jó van kani, jó van — mondta a gazdája s úgy duruzsolt hozzá, ahogy a gyermekeivel sose beszélt életében, mert a gyermekeivel szemben az volt az elve, hogy nem szabad kényeztetni. Talán soha életében meg nem csókolta egyiket se, de ezt mint egy szerelmezt, úgy vakargatta«. A tankönyv szerzőjének figyelembe kellett volna vennie a szövegváltozat Móricz közlő magyarázatát:

»Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz.
A szegin barom is csak a pásztorra níz.

— De nem úgy danulta azt Vig Mihály juhász számadó Ecsegen — emelte fel az ujját Poros Mátyás — hanem úgy, hogy:

Kiszáradt a tóból mind a víz, mind a sár...

mer aszongya, hogy aszongya, előbb a víz szárad ki, azután a sár.

Nevettek rajta.

— Osztán hogy vót a rím? — kérdezte Kormos Bandi, a főügyész, aki nagy fekete arccal ült köztük, mint egy igazi törzsfőnök. Úgy, hogy — s Poros uram felcsavarta a nótát tele tudóval:

A szegin barom is csak a pásztorra vár»

Móricz magyarázata a szöveg értelmezéséből indul ki: a dalköltő értelmesebbnek látja a második szöveget. A tankönyvíró azzal érvel, hogy a dunántúli nyelvjárásban nem érezték rimnek a víz-víz végződést. De itt éppen arról van szó, hogy Dunán inneni nyelvjárásban éneklük más változatban a dalt.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv a szemelvények elemzésével összekapcsolja az irodalomelméleti ismeretek tanítását. Így induktív eljárásra nyújt lehetőséget, és ezzel a tanulókat az induktív következtetés gyakorlására is rászoktatja. A tankönyv elgondolása helyes, azonban ennek megvalósítását nagymértékben megnehezíti az, hogy csaknem minden esetben egy-egy szemelvény alapján folyik az általánosítás. Az ilyen eljárás a tanulókat hibás következtetésre is csábíthatja, mert ennek alapján azt hihetik, hogy egy esetből is lehet általánosítani. Még feltűnőbb az olyan eset, amikor a szerző előbb általánosít s csak azután elemez, teljesen lehetetlenné téve ezzel az indukciót. Így az »És mégis mozog a föld« c. regény »Ariadne« tejezetéből közlik a szemelvényt, amely Csollán Berti bevonulását mondja el. Közvetlenül a szöveg befejezése után olvassuk a döntetűs általánosítást: »A jellemzésnek ezt a tajtaját, melyben az író elsősorban a szereplő környezetét ismerteti részletesen s így bővíti a szereplőről eddig kialakult képet: közvetett jellemzésnek nevezzük«. Csak a meghatározás után következik a magyarázat: »Ezt a részt azért dolgozta ki ilyen aprólékos részletezéssel az író, mert ezzel is Csollán Berti jelleméhez szolgáltatott adatokat, jóllehet magáról a gödénylaki földesúrról nem beszél közvetlenül. A lovainak és fogatjának leírásából képet alkothatunk a tulajdonosról.«

A tankönyv szerzői arra törekedtek, hogy »mindegyik olvasmányszövegből olyan irodalomtörténeti fogalmakat vagy tanulságokat vonjanak le, amelyek abban a szövegben a legtipikusabbak«. Ezt az elvet helyesnek találjuk, de nem érthetünk egyet azzal, hogy az eszmei mondanivaló és a téma tanítására éppen a »Toldi estéjét« választották a szerzők. Miért volt szükség arra, hogy ilyen bonyolult eszmei mondanivalót válasszunk? Vajon nem célszerűbb lett volna-e egészen tisztázott mondanivalójú költeményt választani a tanítás céljára? Nem szerencsés »Az eszmei mondanivaló sokrétűsége« című fejezetben Toldi maradiságának ábrázolása: »Az előregedett Toldi nem tudja megérteni Lajos király reformjait, nem ismeri fel, hogy Lajos a középkorinál magasabbrendű reneszánszműveltség terjesztője stb.« Lajos királyt pedig a régi tankönyvek bölcs uralkodójának rajzolja, aki »összefoglalja vitájuk lényegét«. Az összefoglalásból pedig az derül ki, hogy »a hazát csakis akkor szeretjük igazán, ha haladását akarjuk és munkáljuk«. Ez a szemlélet a király mellett és Toldival szemben foglal állást. Helyesebbnek látszik Barta János fejtegetése: itt az ellentét az »ép, bár nyers népi erő, és idegen ízlésnek hódoló, elpuhult udvari nép ellentéte«. Toldi az elpuhultságot, a hitványságot bírálja, és nem a haladás ellensége. A király szándéka nemes: vitéz és művelt ifjúságot akar nevelni. De ezt a szándékot nem koronázta siker, ezért volt kénytelen az öreg Toldi sírjából kilépve megmenteni a magyar becsületet. Itt tehát nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy Lajos király és Toldi ellentéte nem a haladás és maradiság küzdelme, hanem Toldi harca az idegenek hitvány divatjával szemben, amely már megfertőzte a király udvarát. Ez a gondolat szervesen illeszthető össze a tankönyv következő tételével: az idegen elnyomás, a nemzeti függetlenség problémájának fejtegetésével.

Nehéz feladat a szóképek elemzése és meghatározása. Ebben a vonatkozásban sokszor úttörő munkát végeztek a szerzők. Amikor megállapításaikhoz megjegyzéseket fűzök, ezt csupán a vita megindításának s nem befejezett kutatások közlésének számom.

Nem látszik teljesnek a hasonlat meghatározása, mert csak a »dolgok« hasonlóságáról szól, és nem említi a cselekvések hasonlatait. Arany Toldijának következő soraiban nem a dolgok, hanem a cselekvések hasonlósága tűnik fel tanítványainknak:

Mint komor bikáé, olyan a járása,
Mint a barna éjfél, szeme pillantása
Mint a sértett vadkan, fú vészett dühében.

A tankönyv szerzője a metafora és a jelkép tanítását a hasonlatra építi fel. Ez az eljárás vitatható. Kétségtelen, hogy szoros kapcsolat áll fenn e szóképek között, de nem szerencsés

eljárás minden metafora és jelkép forrását hasonlatban keresünk. Ha a *haza gazdag kebeléről* szól a költő, akkor metaforája közelebb áll a megszemélyesítéshez, mint a hasonlathoz.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv úttörő a műfajok elhatárolásában és meghatározásában is. A műtájscsoportok és ezeken belül az egyes műtípusok elemzése és meghatározása, egymáshoz való viszonyuknak tisztázása nagyon tanulságos, és értékes segítséget nyújt. Itt is felmerül néhány probléma, amelynek megoldása nem megnyugtató.

A szerzők a regény meghatározását így fogalmazzák meg: »A regény olyan prózában írt terjedelmes epikai mű, amely többretű, bonyolult eseménysorozatot ábrázol. Érdekesen bonyolított cselekménnyel részletesen és sokoldalúan ábrázolja a főhőst és környezetét. A szereplők cselekedeteinek és gondolkodásának tükrében megismerteti a történelmi és társadalmi erőkkel, az osztályok harcaival. Bemutatja, hogy a társadalmi élet hatására miként fejlődnek, változnak a szereplők és azt is ábrázolja, hogy a szereplő egyéneknek és osztályoknak milyen szerepük volt a történelmet formáló harcokban«.

Ez a meghatározás a verses regényt (pl. Anyegin) kizárja a regények közül. Olyan követelményeket támaszt a regényekkel szemben, amelyeknek nagyon sok remekmű nem felel meg: így a »Robinson« sem lehetne regény, Kazinczy »Bácsmegyeri«-je vagy Kármán »Fánni«-ja is nehezen felelne meg ezeknek a követelményeknek, amelyek elsősorban a szocialista-realista regényeket veszik figyelembe.

A történelmi regény meghatározásában a szerző a távoli múltat hangsúlyozza, holott Aczél Tamás »A szabadság árnyékában« c. művét is történelmi regénynek tekintjük. (A tankönyv elemzi ugyan a regényt, de műtípusi megjegyzést nem tesz ezzel kapcsolatban.)

Nagyon értékes munka a tankönyv végén található rendszerezés. Ebben áttekinthetően, megtanulható formában találja meg az ifjúság az irodalomelméleti fogalmak meghatározását. Az »Irodalomelméleti összefoglaló« kitűnő forrásmunka lehet nemcsak az I. osztályos tanulók, hanem más osztályokban tanító szaktanárok vagy egyetemi hallgatók számára is.

Az első fejezet »Az irodalom fogalma« címmel az irodalommal, s ezen belül a szépirodalommal foglalkozik. Világos, jól megírt szakasz, de az anyag elrendezése mégsem szerencsés, mert a logikai sorrendet nem őrzi meg. Miről szól az első rész? Itt a szerző a szépirodalom sajátosságait és viszonyát a többi művészethez kívánja tisztázni. De a következő oldalon az irodalommal általában foglalkozik, ezt felosztja, s csak ekkor jut el magához a szépirodalom fogalmához! Véleményünk szerint abból kell kiindulni, amit a második oldalon találunk: »Nyelvünkben az »irodalom« szónak két jelentése van. Jelenti általában az írásművek összességét, és jelenti a szó művészetét, a szépirodalmat. Az irodalom általános fogalma alá a tudományos irodalom, a szépirodalom, és a publicisztika tartozik«. Ezután lehet foglalkozni a felsorolás egymásutánjában az irodalom három ágával.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv stílusa példakép nemcsak a szaktanárok és a tanulók számára, hanem a többi tantárgy tankönyvszerzői előtt is. Éppen ezért megkívánjuk, hogy ennek az új típusú tankönyvnek világos, sőt szép stílusa legyen. Ezzel a követelménnyel vizsgáljuk meg az elemzések és a meghatározások stílusát.

A 30. lapon ezt olvassuk: »Ahhoz, hogy a nép megszeresse és kövesse az írókat, az szükséges, hogy őt érdeklő tárgyról írjanak«. Nemcsak a mondat, hanem az egész szakasz előadásmódja olyan, mintha az íróknak adna tanácsot a könyv szerzője. Ebben a mondatban a tárgy fogalma nem világos. Többször előfordul a könyvben, valószínűleg a téma helyett, de mindenképpen értelemzavaró módon.

Nehézkés és vulgáris fogalmazást találunk a 42. oldalon: »Ez az egyszerűség azonban nem pusztán formai követelmény. Mérföldtől több annál: a nép nyelvének, észjárásának, problémáinak, törekvéseinek bevétele s műköltészetbe...« Az aláhúzott szavak sértik az olvasó fülét. Ugyanilyen hatást tesz a *többlet* szó (63. l.) is. Nehézkés a paródia meghatározásában: »A paródia legtöbbször az irodalmi harcok eszköze: ellenséges irodalmi irányok lehetetlenné tételére szolgál. (Méginkább megnehezíti a szöveg megértését és megtanulását az, hogy a tanulók az »irodalmi irányok« kifejezés tartalmát még nem ismerhetik.)

Képzavart találunk a következő mondatban: Kitűnően érzékelteti a költő, hogy a feudális Magyarországra éppúgy nem »lopózhattak be« a haladás, mintha a Csendes-óceán egy eldugott sarkában volna és vademberek laknának.

Értelemzavaró hiba az ilyen: »Petőfi a túlzás érdekében helyezi Magyarországot Kína szomszédságába«.

Az ugyanazt ugyanazzal (idem per idem) megfogalmazást találjuk a felsorolás meghatározásában: A felsorolás az alakzatok közé tartozó költői kifejező eszköz. Felsoroláson az ábrázolt jelenség tulajdonságainak, részleteinek felsorolását értjük«.

Tautológiának érezzük a következő meghatározást: »A napló rendszeres, dátummal megjelölt feljegyzések sorozata a naplóíró életének külső és belső eseményeiről. Teljesen

kötetlen forma, amelyet semmiféle szabály sem korlátoz.« Vajon mi újat mond a teljesen kötetlen formához képest az, hogy semmiféle szabály sem korlátozza a naplót?

Félreértést okozhat az »Es mégis mozog a föld« összekötő szövegében a következő mondat: »A diákok prédikálásának eredménye ugyanis az, hogy a rászedett és megfélemlített révész nagy gyorsasággal átviszi őket a folyón, és ugyanakkor beborítja a vízbe az üldözött Csollan Bertit és kíséretét.« Világos, hogy a két dolog nem egyszerre történt: a révész előbb átvitte a diákokat, később beborította Bertieket. Az *ugyanakkor* időhatározó itt, megzavarja a tanulók reprodukív képzetét, nem képzelhetik el valószerűen az eseményeket.

Nem világos az ellentét, amelyre *de* mutat a következő mondatban: »Bálvándyrol kiderül, hogy pártolja ugyan a színművészetet, de tekintélyes arisztokrata«. (190. l.)

A szerzők nem veszik kellőképpen figyelembe a tanulók ismereteit, amikor ilyen módon fogalmaznak: »A tudományos irodalom elvont fogalmak és szigorúan logikus következtetések segítségével tárja fel a valóság törvényszerűségeit.«

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv kiállítása mintaszerű. Ízléses kötése, kép- és kotta-mellékletei, nyomdatechnikai kivitelezése minden dicséretet megérdemel.

A középiskolai I. osztályos tankönyv úttörő munka. A magyar irodalom legszebb alkotásainak elemzésével tanítja meg az ifjúságot az irodalomelmélet fogalmaira, hogy ezáltal művelt olvasókat neveljen és előkészítse az I. osztályosokat irodalomtörténeti tanulmányaikra. Mint minden úttörő munkának, ennek a könyvnek is vannak hiányosságai. Ezek eltörpülnek a tankönyv értékei mellett. Feltárásukra a termékeny vita elindítása céljából volt szükség.

TÓTH DEZSŐ:

BÁTHORY ÉS BETHLEN ALAKJA MÓRICZ TÜNDÉRKERT-JÉBEN*

1.

Az a történelmi helyzet, amelyben a Tündérkert született, sokban sajátos helyet biztosít a regénynek Móricz Zsigmond életművében. Móricz 1918–19-ben tanult meg a szó napi értelmében politizálni, tevékenyen, országot járva, közvetlenül részt venni a politikai életben, beleszólni a politikába. A forradalmak politikai demokratizmusának közelsége az, ami olyan kézzelfoghatóan érvényesül a regényben, s ami azt eredményezi, hogy Móricz — itt egyedül — a nagypolitikai életet választja a nemzeti problémák ábrázolásának főformájául. A kritikai realista Móricz életművében az is figyelemre méltó, hogy a Tündérkertben, elsősorban Bethlen alakjának rajzában, a társadalmilag, történelmileg *előremutatót* kísérelte meg ábrázolni. Móriczot itt nem utolsó sorban éppen ez az útmutatási szándék vitte a történelmi regény műfajához: a történelmi regény a kritikai realizmus viszonyai között a társadalmi mozgás ábrázolásának viszonylag legalkalmasabb műfaja. A kritikai realizmuson belül a történelmi múlt területén van a legkínálkozóbb lehetőség a fejlődés ismeretében a fejlődés tendenciáinak érvényesítésére, a történelmileg jelentős, illetve később jelentőssé váló események, mozzanatok aláhúzására — általában az írói szándék, történelemszemlélet érvényrejuttatására. S hogy Móricz a társadalmi fejlődés, kibontakozás alakbaformálását — még ha a történelmi regény keretei közt is — de vállalta, abban ugyancsak a történelembe való emberi »beavatkozás« politikai tapasztalatának, a forradalomnak és a tanácsköztársaság ideológiai hatásának befolyását kell keresnünk. De ez a forradalomközelség igazít el bennünket a regény egész mondanivalójának elemzésében is. Az alábbiakban — korántsem a regény teljes elemzésének igényével — Báthory és Bethlen szerepének, művészi jelentésének értelmezéséhez szeretnék néhány gondolatot fűzni, annál is inkább, mert Nagy Péter közelmúltban megjelent Móricz monográfiájának idevonatkozó megállapításával lényegében nem értek egyet.

2.

Móriczot a regény írásakor a bukott forradalom mélyen átélt tragikus légköre vette körül. S ha végignézzet a magyar történelmet, a jelen szomorúságával, kilátástalanságával találkozott a történelmi tapasztalat kiábrándító tanulsága is. Forradalmaink sikere külső erők játékától függött s belső gyengeségeik miatt önmagukat emésztették fel: történelmünk a bukott forradalmak történelme. Dózsa, Rákóczi és 1848 tragikumára ébresztette Móriczot 1919 bukásának friss élménye, ennek árnya vetült rá a magyar múltba is. Báthory alakjának, Beth-

* Vita Nagy Péter Móricz-monográfiájának Tündérkert elemzésével

len és Báthory egymáshoz való viszonyának rajzában az a fájdalmas felismerés fejeződik ki, hogy a mi forradalmaink, szabadságharcaink a belső társadalmi fejlettség elégtelensége mellett, a polgári erények nélkül mentek végbe, a megalapozottság, a tárgyi, anyagi, politikai feltételek híján buktak, véreztek el. A XVII. századi Erdély történelme egy szakaszának ábrázolásával ezt a tanulságot, az ellenforradalom nyomorúságában igaz, de mégis *egyoldalúan* igaz tanulságot foglalta össze Móricz, inkább hangulati példázatban, mintsem a régmúlt közvetlen történeti realitásának talaján. — A magyar történelem, a magyar forradalmak és szabadságharcok tragikumának ezt a szimbólumszerű, látomásszerű, mitizáló általánosítását hordozza a Tündérkert (elsősorban Báthory alakja), az általánosításban rejlő igazságokkal és tévedésekkel egyetemben. Ezt a sűrítést, a magyar történelmi problémáknak ezt az évszázados megoldatlanságát és ezért mitizálható analógiáját érezte meg Schöplín, mikor a Tündérkertről szóló bírálatát így vezette be: »... a magyar gondolkodás számára a történelmi múlt valahogy mindig közelebb állt az aktualitáshoz talán azért, mert a magyarság létproblémái közül egyik sincs végleg megoldva, ugyanazok a létkérdések, melyek századokon át felmerültek; minduntalan újra meg újra felmerülnek, megújulnak és izgatják a lelkeket.«

A magyar történelem és forradalmak tragikuma és kritikája elsősorban Báthory alakjában ölt testet. Köztudomású s ezt annak idején ad absurdum élezték, hogy Báthory alakját sokmindenben Adyról mintazta Móricz. Ez elég nyilvánvaló, bővebb bizonyításra nem szoruló tény, aminek felismeréséhez az olvasónak még csak Ady-életrajzokat, baráti visszaemlékezéseket sem kell ismernie, elég ha Ady költészetében otthonos. Természetesen helytelen lenne ezt az összefüggést szorosan értelmezni s egyszerűen Ady felől kísérlni meg Báthory alakjának értelmezését. De azt tenni, amit Nagy Péter, hogy ezt a nyilvánvaló analógiát, ami Ady egyénisége, magatartása, jelleme és Báthory alakja közt fennáll, amit kortársak és olvasók rögtön észrevesznek, *teljesen* elmellőzni, teljesen megkerülni — még nagyobb hiba. Nem azért rossz Nagy Péter Báthory-értelmezése mert nem Ady felől magyarázza az alakot. A hibát csak *elárulja*, hogy ezt az Ady-motívumot nem tudja beilleszteni koncepciójába, amit már csak azért sem tehet meg, mert hiszen szerinte »Báthory vágyai és szándékai egytől egyig reakciós, hátrafelé mutató jellegűek« és Báthory lényegében a Móriczot körülvevő ellenforradalmi terror, sovínizmus, barbár esztelenség történelmi előképe s a megrajzolás líraisága csupán az író »ideológiai eszmei gyöngeségéből fakad«.

Magam sem kívánok ebből az Adyhoz kötődő minta és alak kapcsolatból, ha még oly evidens is, tőkét kovácsolni. Nincs jogunk Báthoryt Adyból magyarázni. De ahhoz igen, hogy megkérdezzük: mi az oka annak, hogy Móricz Adyról vett mintát vagy akár úgy is: miért emlékeztet Báthory alakja Adyéra? Szerintem azért, mert Ady költészetében, de emberi jellemében, személyében is tipikusan, kiélezve jelentek meg a magyar történelem, a magyar forradalmak ellentmondásai. Ady magatartásának annyira ismert, s oly sokaktól mintazott sajátosságai és különbségei a feléje forduló döbbenet és érdeklődés nem mindig a külön ember, a szuggesztív egyéniség, a »zseni« elszigetelt egyéniségének szóltak csupán, hanem mindannak, ami ezt a költői magatartást és életformát létrehozta: a felemás forradalmi helyzet tragikumának. Az az akart-akaratlan Ady felemlékezés is, ami Móriczot Báthory alakjának megrajzolásakor kísérte, nem egy emlékezetes jellem, érdekes karakter szuggesztív hatásából, hanem a mögötte meghúzódó történelmi jelentésből táplálkozott. Azért lehetett Ady a minta, mert Móricz benne találta meg azt a magatartást, életlátást és életformát, azt az *emberi jellemet*, amely legtipikusabb hordozója volt annak a történelmi mondanivalónak, amit ki akart fejezni. Móricz tulajdonképpen íróilag, művészi ösztönnel ismerte fel azt az összefüggést, ami Ady sokszor megdöbbentő életformája és politikai kételkedése, a forradalmi feltételek tragikusan felemás volta között fennállt, amelyet később Révai József Ady-tanulmánya eszmeileg is tisztán s a logika nyelvén fedett fel, tett oly kézzelfoghatóan világossá. — Magában Adyban is azért élt talán minden más költőnél mélyebbre nyúló, hihetetlen érzékenységgű és biztos tapintású történelemtudat, mert ő hordozta magában a legkifejezettebb formában a magyar forradalmaknak azt a megtorpanó lendületét, születte elvetéltségét, ami (hacsak egyik oldalon is) általában jellemző volt társadalmi fejlődésünkre. Ezért könnyű az ő egyéniségét, sorsát fájóvá misztifikálni, ezért misztifikálta sokszor azzá ő maga is, s ezért kellett Petőfit is a maga képére és hasonlatosságára formálnia, jöllehet annak életműve nem a magyar forradalmak »kétlelkűségét« példázta.

Móricz azért mintázhatott Adyról, mert Ady személyében összefogóztak a magyar történelemre jellemző ellentmondások. Az orosz népre sem jellemző az Oblomov-figura, de az orosz fejlődés, az orosz történelem és társadalom nemzeti sajátosságához hozzátartozik. Nekünk is egyik ilyen nemzetileg jellemző alakunk a Báthory-típus, amelynek azonban csak lírai előzményei húzódnak végig a bujdosó énekektől Csokonai, Vajda keserű-lázadó-tehetetlen hangján keresztül Adyig. Turi Dani paraszthalakja után most nemzeti érvénnyel festette meg Móricz ezt a hőst.

Báthory tragédiája — nem a magyar uralkodóosztályok tragédiája, mint Nagy Péter állítja, hanem a magyar történelem tragédiája — legalábbis ezt akarta Móricz benne kifejezni. Mert hiszen nem kétséges, hogy »magyar tragédia«, »magyar forradalmak tragédiája« ilyen mitizált, általánosított s főleg egyoldalú formában nincs. *De a különböző korok történelmileg konkrétan különböző feltételei között húzódik olyan analógia, amelyik ennek a mitizálásnak történelmi realitását alapot adhat. Megfordítva, az az eszméi korlát, ami eleve benne rejlik ilyen nemzeti történelmi tragikum-látásban, szükségképpen a mitizálás művészi módszerét vonja maga után.* A fő hiba mégis az, hogy Móricz nem látja, hogy a bukott forradalmaknak is van értelmük, előbbrevívó, történelemformáló jelentőségük. A Tündérkert a kétségbeesés és csalódás légkörében született.

3.

Többen mondták, s való igaz, hogy Báthory alakjában van némi mesei, népmesei valami a tündérrálmak üde fiatalágából, szíves boldogságából, gyanútlan örömeiből. Mikor kiragyognak körülötte az arckok, az hódító, szívderítő fiatalága, elbűvölő kedvessége, személyes varázsa miatt van. Amit mond, annak nem azért örülnek mert igaz vagy reális (»bizony Erdélyországból Tündérországot statuálunk«), hanem mert szép, mert ő mondja, mert személyében van valami igéző. A nép is így bízik benne : ragyogásában, fényes csapatában akár a maga fényes, de valószínűtlen álmaiban. S megvan benne a mesék királyiainak népközelége, népről-mintázottsága. A vitézek közt volt otthon, úgy nőtt fel, akár egy parasztyerek : »Köztük nőtt . . . minden nevelése a vitézek közt folyt. Velük versenyt tudott lovat csutakolni, udvart seperni, trágárt kihányani, ló elé adni, fegyvert tisztogatni, vadászni, halászni, solymászni, csónakot faragni, ostort fonni, dárdát vetni s vasdölgöllel szörnnyen verekedni.« S maga mondja magáról : »én abban nőtem bátyámnál az cecedi várban, hogy elindul a kiskirályfi s levágja a sárkány hét fejét, országokat szerez az ősi országhoz«. Igaz, végül mégsem a győztes, hétéfű sárkányt levágó, boldogságára találó királyfi sorsa az övé, — elbukik, de halálában is magáénak vallja őt a nép és Bethlen is : » . . . voltak akik beszéltek, hogy ebek marcangolták szét, voltak akik tudták, hogy katonái felfalták, mint Dózsa Györgyöt ; de sokan rebesgették már, hogy nem is halt meg, csak eltűnt s rosszakat jövendöltek a szegénységre, melynek jötevője volt«. S másutt : »Mondják, teste meg nem rothadt és a ravatalon oly szép volt, mintha az örökkévalóság nászágyán élne.«

De éppen ez a mesés tündérrálmisága az, amiből tragikus sorsa is fakad : »Báthory Gábor nagy lélek volt : a legkülönb akit valaha ifjában remélhettünk : igazi tündérrálmis, de a tündérek nem e világra valók . . . Aki emberfia magasabb szellemekkel fog kezét, belepusztul a szerencsébe« — mondja Bethlen, maga is a fejedelmet csodáló nép hangján. Báthory Gábor tragikum a éppen abban áll, hogy ez a tündérrálmis mi volt, éppen ragyogó politikai álmairól keresztül ellentétbe kerül a valósággal, megbukik és pedig csúfosan a politikai tények könyörtelen vizsgáján. Báthory nagy álmodó : a jövőbe vetette nagy lobogó tekintetét s mindaz, amit képzelőereje felvetett rendkívüli nagyarányú volt. De mesékben élt s politikai álmairól ezt a mesés-népi jellegét érzékelteti Móricz a stíluson keresztül is szinte következetesen : » . . . fejedelem vagyok, egyik papucsom Moldva, a másik Oláhország, úgy emelem fejszémet Lengyelre. Lovam Erdély, csatlósom Magyarország, lakajom a bécsi császár : birodalmam közepe a hét vár s környös körül a lapos föld a tengerekig, a Dunáig . . . Azután a sárkány fejére, rá Konstantinápolyra, ott töröm bárdommal s teteme magától megdölglik.« Báthory álmairól, terveinek éppen ebben az elvont, öncélúnak tetsző, a politikai feltételekkel és realitásokkal kihívóan nem számoló mesés jellegében van valami a népi csodavárásból, a mesék délibáb-játékából.

De ez a sárkányölő királyfi fényes csapatával együtt elpusztul. Nagy Péterrel ellentétben úgy érzem, éppen bukásában, vergődésében a leghitelesebb, művészi, hangulatilag a legegységesebb és legmeggrázóbb Báthory Gábor rajza. Miért pusztul el? Nemcsak mert önmagát pusztítja. Az már csak következmény. Tragédiája a török is, az irdatlan és rettenetes erő, a mesebeli hétfejű sárkány (Báthory majdnem mindig így nevezi) ; nem úgy történik, ahogy számítja : »Szamosfalván abrakol s a Mármora tengeren itat rá« — könyörtelenül elsöpri őt a török ereje, útját állja, szárnyát szegi a függés és kiszolgáltatottság. De igazi tragédiáját Bethlen mondja ki : »Nagyságod amilyen nagy az elgondolásban, olyan nagy hatalom is kellene a végrehajtására« s Bethlen szavai nyomán maga is »kínosan értette, hogy ő semmit sem tudott végrehajtani. Bethlen mondja : »Nagyságod akarhatja mind lehetőség, semmi lehetetlenség abban nincsen : csupán a szívós és nehéz munka kell hozzá, amely lassan, csöndesen mint az árvíz nyomról nyomra végigvívja.« Ez az, a lassú munka »végigvívó« polgári ereje az, ami önmagában ugyan nem elég, de ami hiányzott Báthoryból s hiányzott a magyar történelem nemzeti vállalkozásaiból. Báthory alakjának reális történelmi tartalma, hitelessége,

tipikussága éppen az, hogy az őt elbuktató erők a valóságban ténylegesen is, — továbbra is könyörtelenül kordában tartották és meghatározták a nemzeti törekvések, vagyak kibontakozását s megbuktatták a nép forradalmait. De Báthory Gábor legalább hitte, akarta, hogy szabad és nem függ sem ő, sem országa idegen erőktől. Nem tudott tündérkertet teremteni, de legalább megálmodta olyan erővel és akarattal, mint senki más. Innen, emiatt a végsősoron forradalmi jelentés miatt a meszerű népi és tragikus atmoszféra Báthory alakja körül.

Éppen ezzel az alapjelentéssel függ össze, ha lehet így mondani »történelmi jellemének« egy vonása: a magárahagyatottság, elszigeteltség. Báthory a donációt leső, egymás donációit méregető urak gyűlölködő légkörében él, magárahagyatottságában szüntelenül a hajdúit lesi vagy székelyeit várja, míg azok is cserben nem hagyják, vagy árulói nem lesznek. »Szomorú nép — mondja — szomorú ország: megindultam előttem s nem jöttél utánam, láttam és nem láttatok velem, kinyújtottam a karomat s nem rohantatok a szó után... nyomorultak vagyatok, megéremlítek; bitangok vagytok, baromállatok, csordás kell nektek: a jót meg nem értitek.« Az elszigeteltség fájdalomának, fajta-ostorozásnak adys csengésű szavai ezek, a »hőkölés népének« átkozása. A Tündérkert utolsó lapjain Báthory tragikumát Möricz éppen ezen a teljes elszigetelődésem, elárulásom keresztül érzékelteti. »Nem is volt már más az asztal körül e napokban, csak alávaló s becselen emberek, családok kapzsiak fajja, akik a fejedelemnek minden szavát megröhögtek, megéljenezték.« S végső bukásában is árulók vesznek körül, akik mint a birkát vágják le. — Gyerekes szeszélyessége, ahogy az események változásai szerint buknak és élednek reményei, gyerekes hiúsága, amivel a Géczy-félék hízelkedő, haszonleső és áruló szaván oly mohón kap, asszonyérsége, amin ott érzik az asszonyoknak való kiszolgáltatottság is — mindemögött felsejlik valami a szebbre-jobbra vágyó gyermek tiszta és naív arcából. Még Nyilas Misi és Báthory Gábor között is van párhuzam: a magányosságuk, gyermekeségük: a magára hagyatott és kiközösített emberi értékek segítségét váró rokonsága. (Gondoljunk csak a Bethlent-város, megijedt »kisfiú-Báthoryra«.)

De Báthory jellemének oly sokszor öncélúnak tetsző s valóban öncélú hatalom- és uralomvágya, az eseményeket maga ellen fordító vakmerősége, gőgje, habzsolása és szertelensége, komiszkodása és összevontan gyávásága is nem sokkal inkább az alak-hordozta tragikumnak tartozékai-e, — semmint az ellenforradalmi terror történelmi kritikája — ahogyan Nagy Péter állítja be? Ez a fajta, Báthory-képviselte elvetelt forradalmiság s ezek a jellem-hajtások egy tövön fakadnak, akár Adynál. Báthory egyéniségének riasztó, visszataszító vonásai nem undort és gyűlöletet váltanak ki, az elutasítást, elítélést mindig a megdöbbenés, a sajnálat részvéte, a tragédia szüntelen megérzése kíséri. Ezt nem kihallani annyi volna, mint nem elismerni Möricz plasztikus alakteremtő képességét, annyi, mint rosszul olvasni s letagadni, meghamisítani a talán bonyolultabb »művészi igazságot« az áttekinthető politikai formulák kedvéért. — Amiért a »keresztény nemzeti« szemlélet sajtómagyarjai, kritikusi és irodalomtörténészei a legtöbb gyűlöletet és átkozódást fröcsköltek általában Möriczre, de különösképp erre a regényre, az az úgynevezett *erkölcstelenség* volt. Csakhogy ezt az »erkölcstelenséget« az Ady Endrét, a Turi Daniét, a Báthory Gáborét kétfelől lehet bírálni és kétfelől is bírálták. Bírálta a reakció osztály félelemmel teli álszenteskedése: tudták, hogy az erkölcstelenség mögött forradalmiság van. De Möricz sem idealizálta — hanem kritizálta is ezt a sok mindenben dekadens magatartást de azért, vagy azért is, mert tudta és művésziileg érezte, hogy e mögött nemcsak lázadás és forradalom, de a lázadásnak és forradalomnak *tehetetlensége* is ott van. De a bírált vonások mellett egyszersmind a forradalmi tartalom teszi érthetővé a rokonszenvet, az együttérzés légkörét Báthory körül annak legmélyebb, legelvetemültebb pillanataiban is. Az »erkölcstelenség« mögött meghúzódó lázadásnak szölt a reakció álszent háborgása s ugyanebből a mögöttes forradalmiságból táplálkozott Möricz szeretete az alak iránt s hibáinak ha nem is megbocsátása, de megértése és megérttetése. Az »erkölcstelenségnek« és ellenforradalmi ideológiának erről a politikai kapcsolatáról vall akaratlanul is Alszegey Zsolt, aki az Erdély háromkötetes kiadásáról így ír: »A regényből csak most, a három kötet együttes megjelenése után emelkedik az eseményisor élére Báthory Gábor s ezzel a már régebben megjelent első rész, a Tündérkert is új megvilágítást nyer. Most a Bethlen Erdélyé válik tündérkertté, míg az *önálló kötetből azt hihette az olvasó, hogy a szerző szemében Báthory Gábor tobzódásai és Sáraranykodásai tündéri örömkö.*« (Kiemelés tőlem T. D.) Pedig annak az olvasónak tényleg igaza volt, valóban »hihette«, hogy Turi Dani és Báthory Gábor tündérkertért hadakoztak, mert nagyon is érezte az író, többek közt a »tobzódásokon és sáraranykodásokon« keresztül is, hogy éppen mert tündérkertet akartak, kellett sárbahullniok.

4.

Természetesen, ha mindaz, amit Báthoryról, alakjának értelmezéséről eddig elmondtunk, lenne a regény, az alak *egyedül* igazsága, könnyű dolgunk volna. Koránt sincs így. Báthory egyéniségének megformálásában, abban a lírai légkörben, amely pályafutását és buká-

sát körülveszi, korántsem csupán ilyen viszonylag egyértelmű tényezők játszanak közre. Báthory alakjának megformálásában ott vannak nemcsak a kifejezni kívánt történelmi helyzetnek, hanem Móríczt személyes korlátainak, elsősorban forradalomszemlélete korlátainak nyomai is. Nem abban az értelemben vagy nem elsősorban abban az értelemben ahogyan Nagy Péter állítja, aki Báthoryt együttérző, ha tetszik »belülről« való ábrázolását az író ideológiai eszmei gyöngeségének tulajdonítja elsősorban és a Báthory iránti rokonszenvet ugyanazzal a szimpátiával azonosítja, amely Móríczt későbbi nagy leleplező regényeiben az úri osztály egyes tagjainak bukását kísérte. — A Báthory iránti rokonszenv azonban nem írói eszmei korlát, ellenkezőleg, a nép történelmi sorsa iránti részvétből, a bukott forradalmakkal, — a legutolsóval is —, való lírai azonosulásból táplálkozik. Móríczt világnézeti korlátai, illúziói azonban ténylegesen érvényesülnek s természetesen lerontják Báthory önmagában is ellentmondásos alakjának tisztaságát, jelentését, nem utolsó sorban érthetőségét.

Ady, bármennyire is a lírai vallomások hangulati alapján idézi Csokonait vagy Illosvait, a bujdosó szegénylegényeket, vagy Vajda Jánost — ennek az előd és rokonsors idézésnek mindig kitapintható a konkrét történelmi tartalma, indoka. Ady hallatlanul mély és tudatos politikai tisztánlátása minden érzelmi oldottságon is féltreérthetetlenül átút. Nem így a politikailag kevésbé tudatos, s a bukott forradalom torzító légkörében élő Mórícznál. Nála a magyar történelem egészének objektív analógiái, nemzeti sajátosságai történelmileg mindig másként felvetődő és konkrét tragikus vonásai bizonyos mértékig *faji sorssá mitizálódnak*. S Báthory alakjában a legerősebben, leginkább bántó vonás éppen ez a fajta-mitoszban való élés és gondolkodás. Ez az a szembetűnő hibamotívum az alakban, amely színezi az egész karaktert, jellemzi néphez való viszonyát, amely átút álmain, hibáin és tragikumán egyaránt.

Báthory álmai nemcsak a nép álmai — egyszersmind »a keleti úr Attila álmai«. Mikor nekiindul »a napkeleti urak gögje és vére buzdult föl benne« s lelkében a »hujjáhuja« üvöltése él. »Mintha megindulnának szívében s szíve szárnyán a büszke bús fellegeken szálló sas-madarak s a rabló király dögleső serege«. Az a lázadás, forradalmiság, az a keserű tragikus tiltakozás, aminek hordozója Báthory alakja, Móríczt tollán sokszor ennek a napkeleti barbárságnak érzelmi köntösében és terminológiájában jelenik meg. Jellemzően mérhető le ez a kettősség Báthory és a nép kapcsolatában: Említettük, mennyire együtt élt, nőtt, nevelkedett a néppel. De milyen nép ez? Ezek nem Bethlen ölben lakó, patkányt evő nyomorultjai. Ezek mind legények, hetyke, magukra kevély, ficáncoló lovú, fényes szárazmú vitézek, a »csodamenet« emberei, akikkel a virtus és kaland, kard és hetyke férfiúság köti össze őt. Ez a nép nem a történelem igazi népe, ezek a fejedelem jól táplált legényei, akik a forrongó nyomorúság közé rúgtnak rendet teremteni, mint ahogyan nem a történelem igazi népe a hajdúk serege sem, »vad és kősa nép, mely csak a rablásnak örül és nem nézi se fajtáját, se vallását, se igazságát: üsd, vágd, nem apád«. A hajdúk amolyan pokol-csapata, mindenre kapható kalandor nép, amely ezen a barbár-kalandor alapon leghűbb és legegyszerűbb szövetségese Báthorynak. Szövetségesei »mert ezek nem akarják megérteni az új időket, nem akarnak csahos paraszttá lenni, vér van bennük s erő s nem kedvelik sem a szántást, se a kapálást, de kedvelik a rablást és vérontást«. Ítélet-e ez vagy dicséret? Móríczt maga is kettősen érez és kettős érzelmeket kelt: Móríczt álláspontjának tisztázatlansága rejlik a jelentés bizonytalansága mögött. S a székelyek, Báthory másik népe is »külön nép« Csaba népe, amelyhez a »magyarságnak« annyi hamis ideológiája fűződik. Mikor a fejedelem legényeivel »kódis« vitézeivel beszélget a százszok gazdagságáról, nem tudjuk (különösen ha nem hárítjuk el magunktól a sodró, talán a regény egyetlen más pontján ilyen érzelmi izzásba nem hevülő hangütést), osztályharccal vagy fajgyűlölettel van-e szó. »A fejedelem hallgatása olaj volt a tűzre s a vitézek lelkében mint a puskaropogás sistergett ki az idegen faj elleni gyűlölet, a szegényeknek a gazdagok ellen érzett vadsága...« Melyikről van szó? »A csöndes és unalmas építkezők« a százszok világa ellen fejedelem és legények valami feudális, úri-paraszti, történelmi városgyűlölettel fordulnak szembe s nem tudni forradalomra vagy rablásra készülnek-e. Azt az egyértelmű beállítást azonban, hogy Móríczt az ilyen és ehhez hasonló jelenetekben és fordulatokban *pusztán* a retrográd, a történelmet visszaforgatni akaró ellenforradalmi barbárságnak a bírálatát adná, — nem lehet elfogadni. Nemcsak mert akkor el kellene feledni mindazt, amit Báthory alakjának végső soron forradalmi jelentéséről mondtunk, de azért is, mert így figyelmen kívül hagyánk ezt a népi-paraszti (székelyek, hajdúk, legények) felé való tájékozódást, ami elválaszthatatlanul össze fonódik és összemosódik ezekkel a történelmileg, politikailag hátramutató elemekkel s nyilván figyelmeztet az ezekben rejlő ellentmondásra, több-jelentésre.

Nagy Péter saját kiemelésével így közöl a regényből egy Báthoryra vonatkozó részletet: »Egyetlen csapásra megtörte a százszok erejét s meg fogja törni a nemességét is: s akkor a háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg, a *Dsingsz kán* s az *Attila tömege*, amely felsodorja a népeket a világ minden tájáról, az elnyomottak, a megtörtöttek, akikből hadsereg nő egy csapásra, s előtte, utána szavára, parancsára, királyi botjának intésire száguld

el az Aldunára, el a fekete hegyekre, el Konstantinápolyra, honnan mint valami rejtekben élő, iszonyatos sárkány ül, s les, vár s karmát hegyesen készíti az pogány török: s ha majd ennek dügteméről visszafordul, *utána az özönvíz és előtte tűztenger* és új képe lesz az egész világnak a tengerek között. Hagyjuk meg Nagy Péter aláhúzásait, de vegyük figyelembe azt a másik oldalt is, amit ebben az idézetben nem is mi, de az alak és a regény egésze húz alá: hogy »háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg«, hogy »az elnyomottak és megtöröttek« élén csap Báthory a magyar nép legnagyobb ellenségére — (a népére, mert hiszen nem véletlenül jelent meg a török iszonyatos, rejtekben leső, karmát készítő sárkány képében), s aláhúznám azt, hogy »új képe lesz az egész világnak a tengerek között.« — »Ez az elképzelés csodálatos, — de elsősorban az író művészete következtében az« — mondja Nagy Péter. *De hát egy regény vagy akár egy sor művészi hatását és jelentését lehet-e lemérni máson, mint az író művészete mentében és irányában?* Miért kell ott a »de«? Hiszen ha nem »az író művészete következtében« kicsengő hatásnak, hanem egyébként kétségtelenül bölcs politikai megfontolásoknak vetjük alá olvasó-magunkat, eljuthatunk-e az író igazi szándékainak megértéséhez, ahová viszont el kell jutnunk, olykor éppen azért, hogy helyesen bírálhassuk azt. Báthory anarchizmusa, féltelensége nem egy minden mástól független tulajdonság, nem igaz, hogy »számára nem az a fontos, hogy kikkel és merre megy... hanem az, hogy utána az özönvíz és előtte tűztenger«. Számára fontos, pontosabban együttjár, együtt jelenik meg *mindkettő*.

De honnan van az alaknak e felé a feudális barbárság felé való orientálódása, e város- és kultúra ellenessége, sokban anarchikus romboló tendenciája? Erre éppen ennek a tendenciának a paraszti-népi forradalmival való *összefonódottsága* ad választ. Báthory végső soron forradalmi alakjának retrográd, visszafelé mutató tendenciába feltétlenül belejátszik valami olyan (természetesen visszavetített) polgári demokrácia-ellenesség, valami olyan anticipált kiábrándulás, mint ami Ady kételkedésének (s magánál Adynál is hasonló retrográd tendenciáknak) egyik szülőke volt. A burzsoá-ellenesség, mutat rá Révai József, mennél kevésbé torkollik vagy kapcsolódik a munkásmozgalomhoz, annál inkább válhat a haladó polgári kultúra tagadásává s ezen keresztül általában a történelmi haladás gondolatából, hitéből való kiábrándulássá. »Ördögbe is — írja Ady — a kapitalista fejlődés nem non-plus-ultra s egy társadalmat nem az tesz lelkesé és megállapodottá, hogy pl. a mai Franciaország vagy Németország nyomában jár-e. Kína se kutya s a sanyargatott India oly mélyes, hatalmas erejű, hogy ma talán még nem is sejtjük.« »A nem kapitalista fejlődés lehetősége minduntalan megcsillan Ady előtt — teszi ehhez hozzá Révai József. — Kína, India felmagasztalásának ez itt a szerepe, — csábítja az antiburzsoá utópia, a demokrácia-ellenes utak lehetősége fel-felcsillan előtte...« — Mórincznál, Báthory alakjában, egy bukkott forradalom, pontosabban egy bukott szocialista forradalom után, az ellenforradalom légkörében, a munkásosztályból való kiábrándulás és csalódás — egyszóval a dilemmát feloldó munkásmozgalmi perspektíva *nélkül* ez a romantikus, barbár, visszafelé mutató s ezért szükségképpen antidemokratikus, despotikus anarchia erősebb hangsúlyt kap mint Adynál. De éppen ezért nem is *egyértelmű* ez a barbár-feudális-despotikus magatartás Báthory művészi megformálásában, éppen ezért nem egyértelműen elítélt, kritizált, ahogyan Nagy Péter beállítja. Nem az ellenforradalom feudális-retrográd barbárságának bírálata ez, mert akkor nem lenne népi és forradalmi vonatkozásokkal egybekapcsolva, nem érnének szüntelenül az ábrázolásnál az írói magatartás bizonytalan kettőssége. Nem. A rokonszenv itt sem az uralkodóosztályok iránt érzett rokonszenv, hanem a lázadás antiburzsoá tartalmának, a polgári fejlődés jogos tagadásának szól, míg a kétségtelenül ott rejlő bírálát az álláspont sehova sem vezető, anarchikus zsákutcájának.

Nem véletlen, hogy Báthory Gábornak a török után a legnagyobb ellenségei a *szászok* gazdag városai, amelyekre vitézeivel, legényeivel együtt szinte acsarkodó gyűlölettel gondolt. Hogy ebben az ellenségeskedésben nem egyszerűen visszavetített ellenforradalmi antiszemitizmus, illetve annak bírálata van, azt ennek a városgyűlöletnek népi oldalról való hangoztatása, antiburzsoá tartalmának nem egyszer nyílt jelzései bizonyítják. Imreffy nyíltan is kimondja Szeben megvétele után a szászokkal való viaskodásnak ezt az okát: »Báthory Gábor esmét a sárkánykigyóval kelt harcra s mégpedig ugyancsak hétfejű sárkánnyal, amely *minden aranyt és értéket és erőt felfalt s magába szívott, hogy kövérségében felpöfödve s megdagadva az egész hazának életét s jövőjét megakassza*: Báthory Gábor a mi Istentől adott fejedelmünk a hétvárosú szász sárkánynak egy fejét s pedig a legnagyobb, leghatalmasabbat lemetszve a porba vetette s tik lábaitokkal tapodjátok!«

A fasizmus is épített a kispolgári tömegek antiburzsoá beállítottóságára, de Báthory nem a fasizmusnak, hanem ennek az alulról jövő polgár- és történelmileg visszavetített város-ellenességnek megtestesítője. Báthory anarchikus-barbár-despotikus vonásai a XX. század Mórész által is ismert Adv-mintájú polgári demokratikus forradalmárról vannak mintázva, aki már a városos, polgári Magyarországnak is ellensége, aki »rangokkal, kiváltságokkal, ösdurvasággal, arisztokráciával és klérussal és kiszípolozó tőkével« *egyszerre* akar leszámolni.

Hacsak polgári forradalmat képviselne, hordozna (természetesen visszavetített forradalmat értve ezalatt) Báthory alakja, nem kellene anarchiába, sárba fulladnia, akkor Bethlen lehetne belőle. De Bethlen és Báthory »tűz és víz« ellentétek. Báthory azért fordul hátra, mert nem képes előremenni. Van azonban egy döntő, alapvető különbség az Ady-mintájú forradalmár és Báthory alakja közt. Ady tudott előre látni mert ha nem is teljességgel, de kételkedéssel feloldotta a szocialista forradalom perspektívája. Móricznál ez a feloldás nem volt meg, bukott forradalom után ez nem is igen volt lehetséges. Báthory alakja ezért, azt mondhatnánk annak az Adynak, annak az ellentmondásos Adynak alakjáról van mintázva, aki számára, a minden kétségek közt hitet adó távlat és történelmi bizodalom — a szocialista forradalom *már* nem létezett. Ezért olyan tragikus az alak, ezért mosódik forradalmisága annyira tragikus és annyira dekadens színeke.

5.

Bethlen Gábor alakja sokban tisztább és egyértelműbb, mint Báthoryé. Karakterében s Báthoryhoz való viszonyának jelentésében az fejeződik ki: ha ilyen tragikus sorsuk volt a magyar forradalmaknak, akkor hát ne így, ne lázadással és forradalommal törjünk a tündérkert megvalósítására, de békés, lassú, kitartó polgári szorgalommal s ha nem is a célok, de az eszközök tekintetében alkudjunk meg. Bethlen alakja és koncepciója Móricznak a magyar forradalmak sorsából levont történelmi konzekvenciája. Tegyük hozzá, helytelen, egyoldalú, illuzórikus konzekvenciája, amit a bukott forradalom friss keserűsége, az ellenforradalom megfélemlítő légköre csak magyaráz, de nem ment.

Bethlen alakja ezért is szürkül el. De — azt, hogy Bethlen nem csupán kevéssé sikerült regényalak, úgy fogalmazhatjuk meg pontosabban: Bethlen rosszul sikerült — pozitív hős. Révai József írja: »Móricz Zsigmond főerénye a realista társadalomkritika. De irodalmi munkásságán végig vonul a vágy a pozitív, építő hősök, a harmonikus, boldog élet után... Móricz Zsigmond szerette az életet, szerette az embert, békességet, boldogságot szánt az emberiségnek. Legtöbbször ebből a vágyból származnak gyönyörű szerelmi idilljei... Ez a vágy az idill, harmonia, a szépség és boldogság után sokszor akadályozta abban, hogy társadalomkritikája mindvégig következetes legyen. Másrészt ebben a vágyában éppúgy van előremutató vonás, mint népföradalmi útkeresésében. Móricz a legnagyobb kritikai realista, de meg tudta őrizni a magyar úri társadalom embertelen világában is azt az egészséges romantikát, amelyet Jókaitól, Mikszáthtól, Gárdonyitól örökölt és ami a rothadó-úri társadalom bírálata közben is kifejezte humanista optimizmusát... Móricz kritikai realizmusával is, humanista optimizmusával is a mi elődünk és útmutatónk, a szocialista realizmus előfutára.« — Mindaz amit itt Révai József kifejt, mutatis mutandis, Bethlen alakjára is áll. De egyetlen fontos megkülönböztetéssel: Bethlen alakjának megrajzolásában Móricz ezt a »humanista optimizmust« ezt a »pozitív építő hősök« utáni vágyát *nem az idill, nem a romantika* — hanem a realista ábrázolás eszközeivel kísérte meg megalkotni. Hogy Móricz erre a feladatra ekkor és jóformán csak ekkor vállalkozott, abban a társadalom emberi alakíthatóságának forradalom-közel tanulságát, a tanácsköztársaság ideológiájának, nem utolsósorban irodalomszemléletének befolyását kereshetjük.

A vállalkozás azonban nem sikerült, Bethlen előremutató alakja alatta marad Báthorynak s más nagy regényei kritizált vagy elbukó hőseinek. S ennek nemcsak az alak-hordozta koncepció eszmei korlátozottsága volt az oka. Emellett, mint fők mellett, közrejátszott az is, hogy a Bethlen-típus ténylegesen kívül esett a magyar történelmi fejlődés valóságán, ábrázolásának nem voltak irodalmi hagyományai. Éppen történelmünk felemás fejlődése miatt Jókai polgári romantikus alakok, Mikszáthnál pedig majd mindig ellenszenves, kicsinyes, úrhatnám karakterek, s az egy Tóth Mihály is amennyire polgár, annyira furcsa ember. Bethlen a magyar irodalom talán egyetlen nagyszabású polgárhőse, nem a szó mindennapi, hanem a »polgár hős« nemzeti-történelmi értelmében. De, tegyük hozzá, történelemben, irodalomban egyaránt elkesztett hős. Móricz életművében is a líra kellett hogy maradjon a jövő és boldogság, a Harmatos róza, a Pillangó lírja és boldogsága. Mégis erre a kísérletre, főleg a kísérlet realista módszere miatt, érvényes, hogy Móricz a szocialista realizmus előfutára volt, még akkor is, ha »pozitív hőset« történelmi regény keretében alkotta meg.

6.

Hogy Bethlen milyen sokoldalúan képviseli szavaiban, cselekedeteiben egész jellemében, alakjában Móricz álmait a lassú, de biztos, békés polgári építésről — az elég egyértelmű, világos és sok szóval is kevesebbet mondhatnánk róla mint maga a regény.

Bethlen alakjában (ha sokkal kisebb mértékben is) rejlik ellentmondásosság; az ő sorsában is van kísértő tragikum, rajzába lopott írói részvét, egyfajta Móriczi líra, amely mintegy korrigálni látszik Bethlen munkára, építésre szánt életét.

Közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után így vall Móricz forradalom alatti önmagáról, sokban forradalomhoz való viszonyáról:

Élén ragyogtam az embereknek
és minden szabad volt nekem
Fáklya volt kezemben és mindenki
látni akart annak fényénél
s toltak-toltak előre és előre
és én magasra tartottam
hogyan világoljak nekik
S ők túlrohantak rajtam
S már észre sem vettenek
s én fáklyámat begöngyölve
szomorúan szorultam ligetembe
bánatosan nézván a rohanók után
S leültem az ároknak partján
ültem és vártam . . .

Mintha kifejeznének ezek a sorok valamit Bethlen és Báthory viszonyából is, hiszen Bethlen végső soron ugyanazt akarja, mint Báthory, csodálja koncepcióit, egy úton halad vele, ráhatároz, segíti is — de ugyanakkor szüntelenül ilyen »túlrohanónak« is érzi, tudja őt s mintha ilyen együttérző sajnálkozó szomorúsággal tekintene a veszébe rohanó után s könnyezné meg ugyanakkor önmagát is, aki nem tudta követni, nem követhette. — S ha lapozzuk Móricznak 1918–19-es cikkeit, ezekből a gazdasági, kulturális lehetőségeket latolgató, realitással tele frásaiból is az a benyomásunk alakul ki: maga is sokkal inkább Bethlene volt a forradalomnak, mintsem Báthoryja. — Révai József beszédében többek közt azt mondotta: »Ady Endre tudatosabb forradalmár volt, politikai hitvallása érettebb és kiforrottabb volt Móriczénál, de Móricz közelebb állt a nép igazi életéhez, a mindennapi valósághoz.« Ez a megállapítás, a fentiekkel összefüggésben mintha ugyancsak fényt vetne Bethlen alakjára. Báthory nagy, merész, Bethlentől is megcsodált álmaival, politikai koncepcióval szemben Bethlen nézeteit, állásfoglalását mindenben a közvetlen népközlés, a nép mindennapi életének számontartása alakítja. A nyomorgók tudják róla: »ez a főúr nem olyan mint a többi kardos nemes, aki csak átszáguld közöttük s éppen úgy nem veszi észre a szegényemberek koldus raját, mint az utca porában hempergő kandúrokat . . . Hanem az az úr megnyitja szívét a bajoknak és panaszoknak«. Bethlen a városi nyomor népének, a »rongyosok pokolbeli seregének« de minden háborútól gyötört, tehene, házavesztett erdélyinek is számontartója és szószólója. S végsősoron ez az, ami Báthory »előrohanásával« is szembeállítja, mintha e mögött Móricz szólalna meg: egy háborúban annyira kifáradt nép nem bír forradalmat csinálni, ne kívánjanak tőle újabb erőfeszítést, a tündérkertért való harc is minden szép álma ellenére teher már és nyomor a népnek. Mintha Ady messzeblátó forradalmisága és Móricz szűkebbkörű népközlése válna az ellenforradalmi légkör torzító kódén át Báthory és Bethlen *ellentétévé*.

Ez az ellentét azonban — az az érzésünk, sokban a tudatos írói szándék ellenére — nem merev, nem egymást kizáró, nem kiélezett ellentét. Bethlenben él egy fajta »titkos imádat« Báthory iránt s ugyanakkor Báthory is szereti, tiszteli, féli Bethlent, s mikor kölcsönösen a legtöbbre becsülik egymást, ez nem a kérlelhetetlen ellenfelek egymást-méretegetése: mind-egyiknek a lelkében ott él valami irigy szeretet a másik talentumai iránt. S az olvasó is úgy érzi: a két alak tulajdonságaiban, jellemében, politikai koncepciójában sokban korrigálja egymást, szinte az az érzése az embernek, miért nincs olyan valaki, aki egyesítené magában mindkettejük erőnyeit, mert éppen ez az egyesülés semlegesítené mindkettejük hibáit is. Valóban: e történelmi jellemek egy történelmileg összetartozó szakadt szét. A magyar forradalmakat nem támogatta a polgári társadalom anyagi felkészültsége, szervezetsége, morális erői — másfelől a megkésített magyar polgárság nem ismert hősiességet, nem volt hősi múltja, történelme. Báthory életének tanulsága: »mit ér ez a sok ragyogás erkölcs nélkül kitaratás, álhatatosság nélkül« — de ugyanakkor Bethlen élete sem olyan teljes és gazdag, bátor, és felszabadult. Minden nagy becsületessége és egyenessége ellenére sem olyan *őszinte*, mint

Báthoryé. Egymást kiegészítő tulajdonságok szakadnak itt ketté a jellemekben is s külön-külön, ellentétként jelennek meg — de azért is vonzzák egymást, mert *együttesükben* adhattak volna teljes emberi életet, ahogyan *együttesük* jelentett volna harmonikus történelmi fejlődést is.

Turi Dani sokban rokon, első látásra is, Báthoryval. Őt is nagy tervek, álmok mozgatják, közös bennük az asszony-éhség, Turi Dani ugyanolyan úr a falujában asszonyokon és férfiakon, mint Báthory Erdélyben, sokban közös tragikumuk hangulata is. De Turi Dani Báthory tündérkirályfi jellegével szemben közelebb van a földhöz, családhoz, anyagi érdekhez, faluhoz. Báthory Gábor sokkal öncélúbb és delibábosabb terveivel szemben Turi Dani számol és tervezget a noteszába, kalkuláló, dolgos természet — s éppen ebben a repceültető, káposztán-kereső, trágyázó, földforgató, szőlőtelepítő mentalitásban, szorgalmas ötletességében Bethlennek tudata szakította volna szét két külön jellemre. Az ellenforradalmi légkör, 1919 bukása szinte életre provokálta a polgári építés ország-boldogító koncepcióját. Móriczra éppen az jellemző, hogy ezt nem mint önmagában, kétség nélkül üdvöztető utat ábrázolta, hanem — saját vívódásának kifejezéséeként is — a másik út figyelmeztető keretében, a hősi attitűd iránti mély rokonszenvvel.

S ez a rokonszenv ott él a Báthoryval tudatos írói szándékkal *szembehelyezett* Bethlenben is. Németh László meggyőzően mondja »Az élet bölcs, virágozni, tenyészni szeret, csak időt, békét kell neki adni, hogy hajthasson — mondja a tanulság, de aki Bethlen Gábor szívébe lát, az ellenkezőjét is megtalálja ott : a szép szilaj Báthory Gábort, mint ideált.« Valóban az alak művészi igazsága, olvasókban keltett elsődleges hatása szinte kritikáját adja annak a koncepciónak, amit elsősorban, a tudatos írói szándék szerint képvisel. Van valami az egész alak epikus lényegének *ellentmondó* lírikum Bethlen Gáborban, amit Németh László vesz észre és így fogalmaz meg : »Bethlen Gábor a nagy munkások közül való s a munkára szánt emberben mindig elpusztul valami, amire fájdalommal gondol : a szabadon nőtt természet nemessége, a kifejlett emberpéldány. A nagy munkás körül nőnek, boltosodnak a falak : de ezekbe a falakba egy szép, szabad ember van befalazva ; az, aki ő lehetett volna ha nem áll be pallérnak. Munkái fényében mint annyi nagy munkás, Bethlen Gábor is boldogtalanul vacog.« Ha nem is ezzel az általánosító érvénnyel, ahogyan Németh László megfogalmazza, de az alakra vonatkozóan mindez igaz. A békés építés illúziójának, az »ahogy-lehet« Bethlen Gáborának »a számító, szögletes fejű polgárszabású fejedelemnek« ebben a kicsilló tragikumában adja Móricz akaratlanul és halványan — az alak kritikáját. Vagy talán nem is kritika ez, hanem annak a bukott forradalom fölött érzett elnyomhatatlan tragikumérzésnek beszűrődése a számító »ország tatarozó« alak rajzába, ami magában a kompromisszumot kereső Móriczban élt. Móricz érezte, valószínűleg politikailag is, de a jellemformálás művészi megoldása során biztosan : nem ez a teljes élet útja. Nemcsak elszürkült tehát Bethlen alakja — ez még csak az író bíráltná, azt az eszmei alapot, amelyen megfogant a figura — de van Bethlenben valami tragikus vonás is. Azaz Móricz magába Bethlenbe is beleoltotta a kétkedest és diszharmoniót, a kényszerű lemondás bánatát. Az »ahogy-lehet« út nemcsak rossz út (ezt fejezi ki, ha lehet ennyire részletezni, az alak szürkésege) de hogy ez az »ahogy-lehet« út *fájt* is Móricznak, ezt fejezi ki Bethlen tragikuma.

És itt kap jelentőséget a házasság és szerelem motívuma is : Bethlen életében a két nő alakja a maga benső kettősségének epikus megjelenítése. »A munkás életre jó társat kapott az erényes, éles szemű, aggodalmaskodó Károlyi Zsuzsannában, aki úgy hál vele, mint a lelkiismeret«. De »... a lázadásra, az elvágyásra, a megölt Báthory Gábor fel-felidézésére is kapott társat : Báthory Gábor elzúllott hugát. Ennek a tilos karjában a befalazott ember lélegez fel s a múlt boldogság az életre szóló boldogtalanságot teszi tudatossá« (Németh László).

Nem véletlen, hogy Alszeghy 1930-as, már idézett bírálatában felszisszen Bethlennek Báthory Anna iránt érzett szerelmére, mert megérzi, hogy Móricz írói nyelven ez lázadást is jelent. Móricznál az ilyen parázs, bódító szerelem mindenütt más és más, olykor igen eltérő színezéssel — de a Turi Danik, Szakhmáry Zoltánok sőt Kopjások kitörési kísérleteinek mindig kísérője, fogódzója, egy kicsit szimbóluma. De tanulságos az is, miért szomorodik még el Alszeghy Bethlen alakjának későbbi rajzával kapcsolatban : »Bethlen is elveszti minden nimbuszát — írja. — Nagyságából alig érzünk valamit, örökös habozása, naiv mindenütt-tanulása, rettenetes opportunussága, messze Báthory mögé szorítja. *És mégis megforgatja az író ennek a Bethlennek agyába a török küzés gondolatát, mert azért valahogy a saját hitfeleit is meg szeretné békéltetni a maga Bethlenével. Mi lett itt a történelem művelt Bethlenéből?* Semmi sem jellemzi jobban, minthogy vérmárorában e szavakkal öleli magához az éppen általa bevett Lippa védőjét : „Csak mi vagyunk Erdélyben kanok és férfiak.“ *Mintha Móricz itt a régi hangjára talált volna.*» (Kiemelés tőlem. T. D.) — Igaza van Alszeghynek. Móricz ember valóban régi hangjára talált, igaza van, hogy »a rettenetesen opportunus« Bethlen jellemében következet-

lenség, hogy az író »megfogantatja ennek a Bethlennek agyában a török kiűzés gondolatát«, igaza van, de ez a nyíltan politikai, világnézeti nehezítés, amivel ezt Alszerghy megállapítja, azt is jelzi, hogy ez a »jellemtörés« már a 30-as évek Móriczának, a népi forradalom felé tájékozódó Móricz hangváltásának tükröje is. Nem a »jellemtörés«-re, hanem az e mögött rejlő politikai jelentésre szisszen fel Alszerghy: »Mi lett itt a történelem művelt Bethlenéből?« — Móricz valóban »saját hitteleit szeretné megbékéltetni a maga Bethlenével« — sőt: a saját maga Bethlenét önmaga előtt is korrigálja. A trilógia úgy zárul, hogy Bethlen ugyanarra az útra, a nagyalmú harcok útjára lép, amelyen Báthory elbukott, de amelynek távlatába már akkor is csodálattal tekintett.

VITA EGY JÓKAI-REGÉNYRŐL

I.

Jókai Mór: És mégis mozog a föld

1870. december 14-én a Hon című lapban Jókai új regénybe kezdett. Ez a regény az Eppur si mouve, És mégis mozog a föld.

Az író a reformkort előkészítő időszak nagyjainak a magyar nemzeti kultúra megteremtéséért vívott hősi harcát mutatja be ebben a művében, a nagyszerű és megvalósult kísérlet »az álló föld«, Magyarország megmozdítására. Természetesen nem véletlen, hogy Jókai a nemzeti kapitalizmus kialakulásának problémakörét nagy művészettel megszólaltató regényei, A Fekete gyémántok és az Aranyember között írta meg az Eppur si muove-t. Ha az okot vizsgáljuk, amely vele 1871-ben ezt a regényt megíratta, akkor írónk életművének egyik legvitatottabb kérdéséhez, Jókainak a valósággal való kapcsolatához érkezzünk el.

A regény témaválasztása ugyanis szoros kapcsolatban van a múlt század 70-es éveinek társadalmi viszonyaival, amint ezt Margócsy József írja (Gimnáziumi I. osztályos tankönyv). Jókai látja a kibontakozó kapitalizmus silányságát, a velejáró élet színtelenségét, korruptságát, azt, hogy a nagy vállalkozások utáni hajszában elvesz az érdeklődés a nemzeti kultúra ügye iránt. Szembe is száll ennek a világnak a sivárságával. Igyekszik valami jobbat propagálni helyette a Fekete gyémántokban, és tagadja, ha romantikus módon is, de vitathatatlanul szembeszállva, ennek az életformának létjogosultságát az Aranyemberben.

És ugyanakkor követendő példaképet is tud adni korának. Az igazi hazafiság, a nemzet ügye iránti odaadás igazi szép példáját főhőse, Jenő Kálmán alakjában. Egy minden nagyért és szépért, a nemzet felemelésének ügyéért önzetlenül lelkesedő, dolgozó, sőt lényegében életét is áldozó hős odaállítása az egészen másfajta célokkal, a vagyonszerzéssel, mint legfőbb életcéllal áthatott publikum elé, az író tiltakozását jelzi kora viszonyai ellen.

A regény témaválasztását, Jenő Kálmán alakjának megformálását ebben a viszonylatában, mint Jókai romanticizmusának egyik legpozitívabb megnyilvánulását kell számon tartanunk.

De érdekes ez az alak abból a szempontból is, mint Jókai kísérlete a típusalkotásra. A regény elején Toldyhoz szóló ajánlásában írja: »Te tudni fogod... Hogy regényem hősének alakja nem egy ember volt ugyan: de tíz. Hogy e szenvedések, e lemondások Katona, Kisfaludy Károly, Kazinczy emléklapjai, s a kitartás, a hűség, a katasztrófa megannyi dicsőé!«

Tudatos törekvés tehát, hogy a reformkort megelőző időszak kulturális életének nagy alakjaiból egy mindnyájukra jellemző, mindnyájukat magábanfoglaló alakot teremtsen. Ez sokban előnyére, de éppen a mű második felében a megvalósítás tökéletlensége miatt hátrányára is vált Jenő Kálmán alakjának. Jókai főhőse rajzában a regény legnagyobb részében igen szerencsésen egyesíti a romantika pátoszatát a realista szemléletmóddal. Jenő nagy célokért küzdő ifjúnak mutatja be, aki barátaival egy nemzetet akar felrázni évezredek álmából, aki szakít egész életformájával, szakít osztályával, karrierjét, vagyonát, sőt szerelmét is feláldozza nagy céljának, a nemzeti irodalom megteremtésének szolgálatában.

S ez az alak mégsem egy félisten! Jókai érzékelhetővé tudja tenni, emberi közelségbe tudja hozni egyéniségét. Ebben a regényben elhízott fejlődés-rajzát tudja adni egy emberi élet alakulásának. Mert Jenő Kálmán a regény elején még egyáltalán nem az a hős, aki már képes lenne vállalni a hivatást, amit maga elé tűzött. Nem több ő, mint egy szimpatikus, jellemes fiú, aki inkább kicsapnátja magát a Debreceni Kollégiumból, minthogy kiadja a generációk során át az ifjúság által őrzött, és a nemzet valóban forradalmi hagyományait magában foglaló Csittvári Krónikát. De ugyanakkor félve megy haza nagyanyjához a kicsapnátás után,

elpirul és zavarba jön az öt mustrálgató főispán előtt, amikor arról van szó, hogy az fölveszi-e magához jurátusnak. A fiatalabbak valóságos kistiús módján dühös Bálvándy báróra, de egyben imponál is neki a lényegében semmitérő, de gavallér főúr könnyedsége, eleganciája. Kétségtelenül bájos és az alakot testközelségbe hozó részlet, amikor Jókai otthon, magányosan, szobájába zárkózva mutatja be alakját, amint éppen vív egy vaskályhával, mert elő, akarja készíteni önmagát arra; hogy bebizonyíthassa Bálvándy bárónak, »hogy van nálánál derakabb ember is a vilagon«.

És ezután is, csak lassan, buktatókon, megtorpanásokon keresztül tudja vállalni hivatását. A felmerülő akadályok pedig nem jelentéktelenek. Egy húszéves fiatalember életének egyik döntő mozzanata az asszonnyal való találkozás, a Csollánné iránti fellobbanás, az ilyen első megtorpanás Kálmán életében.

A szorgalmas, szabadidejében a költészetnek élő Jenőyből, aki csakúgy dolgozik Korczánál, mint szegény barátja, Biróczy, egycsapásra léha divathős lesz, amikor Sátorý Katinkához kerül közel. A szép szalmaözvegy iránti szerelem mindent elfelejtet vele. Mulatós, kicsapongó fiatalemberré válik, aki, hogy a szépasszonyt Ostendébe kísérhesse, nem minden ingadozás nélkül, de mégis csak felvesz egy uzsorástól kétezer forintot lényegében azzal a kikötéssel, hogy tízezer fog helyette visszafizetni.

Ez Kálmán életének első nagy megpróbáltatása. Nem is tudna tán egyedül átvergődni rajta, ha barátai nem segítenék, ha Barkó Pál példája nem ösztönözné.

Utána még mindig nagyon távol áll attól, hogy az irodalomnak szentelhesse az életét. Még előbb le kell győznie magában a közeleti érvényesülés utáni vágyat, szakítania kell a nádori udvar fényes környezetével, a Decséry grófokkal, és ami számára a legfájóbb, nagy szerelmével Dorotheával.

De Jókai még ezt sem érzi elégnek. Elviszi hőstét Olaszországba, festőművésszé teszi, hogy meghozassa vele a legszorgalmasabb áldozatot, lemondani a művészetről a másik kedvéért.

És mindezek nem mennek simán. Az író tudja ábrázolni Jenőy alakjában az emberi hibákat, gyöngeségeket, a nagy erények mellett, és ezzel képes életszerűvé tenni hőstét. Például, amikor nagyanyja rábízta a döntést, hogy vagy úr lesz az ő akaratának megfelelően, vagy annak ellenére poeta, lényegében egy áthidaló megoldást választ: készül magasállású úrnak Decséryéknél és ugyanakkor szabadidejében próbál költő lenni. Nagy tragédiájának kudarca pedig ugylátszik egészen elszakítja az irodalomtól és csak Bányaváryék, a színészet ügyét mindenáron szolgáló példája téríti őt vissza eredeti útjára.

Mint a felsorolt példákbl látható, Jenőy jellemfejlődésének rajzában komoly realista tendenciák érvényesülnek. S az a tény, hogy ezek az Eppur si muove-ban nemcsak a mellékalakokban, hanem mint eddig láttuk, a főhős alakjában is megvannak, ezt a regényt Jókai egyik legjobb művévé teszi.

Érdekes Jenőy alakjával kapcsolatban, hogy a regény cselekményének bonyolításában, a főhős sorsának alakításában, van valami szerkezeti hasonlóság a népmese cselekménybonyolításával. Az író ugyanis mindig nagyobbodó feladatok elé állítja hőstét. A próbák, amelyeken Kálmánnak át kell magát verekednie, egyre nehezebbek. Először csak egy szép asszonyról, azután egy fiatalemberről még ennél is sokkal nagyobb kísértést jelentő társadalmi érvényesülésről, majd igazi nagy szerelméről, Dorotheáról, s végül a festészetről kell lemondania, hogy eljuthasson céljához. Lehetetlen itt nem érezni valami hasonlóságot a népmesék hőseinek sorsával, akik szintén csak egyre fokozódó próbák árán valósíthatják meg feladataikat. És itt nem árt megállnunk egy pillanatra! A népmesék romantikus szerkesztőmódszere, az egyre fokozódó próbák motívuma ugyanis arra ad lehetőséget Jókainak, hogy ezekkel kapcsolatban Kálmán vívódásait bemutassa. A cselekménybonyolításnak tehát ez a lényegében népi módon romantikus volta együtt jelentkezik a realista lélekrajz igényével, sőt annak eszköze lesz.

Megvannak a realizmus elemei, megvan a típusalkotásra való törekvés, de azért mégsem mondhatjuk, hogy az »És mégis mozog a föld« realista regény. Miért nem? Mert Jókai nem képes ezeket a törekvéseket következetesen érvényre juttatni. Elsősorban a regény végén nem. Itt sajnos Jenőy alakja elveszti létszerűségét. Jókai abban a törekvésében, hogy olyan alakot teremtsen, akiben benne vannak a reformkort előkészítő időszak nagyjainak összes kimagasló emberi értékei, a regény végén valóban túlidealizálja hőstét. Tiltakozik például az olvasó valóságérzéke, hogy miután Kálmánt, mint Magyarországnak legnagyobb fróját látta, rövidesen mint Olaszország egyik legnagyobb festőjét lássa viszont. Az is igaz, amit Mikszáth mond Jókairól szóló monográfiájában, hogy Jenőy nyomora a regény végén nem ébreszt részvétet, mert csak ki kellene nyújtania a kezét, a végén már semmiféle feltételhez sem kötött vagyon után és rögtön módjában állna megszüntetni azt.

Ugyanakkor a cselekmény egyenesvonalú előrehaladása is törést szenved. Ez szorosan összefügg Jenőy alakjának elhalványulásával. Amilyen mértékben hanyagolja el és teszi vázlatossá Jókai Jenőy jellemének kidolgozását, olyan mértékben fordít egyre több figyelmet

a regény tulajdonképpeni cselekményével igen kevés kapcsolatban levő epizódok (pl. Béni bácsi párizsi kalandjai) leírására.

Amiket a regény hibáiként elmondottunk, kétségkívül csökkentik annak művészi értékét. Viszont amikor mindezeket megállapítjuk, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy sok más téren ez a regény az író művészi és világnézeti fejlődésének igen jelentős állomása. Ragyogóan megnyilvánul például demokratizmusa abban, hogy milyen funkciót ad a regényben Tseresnyés uramnak, az egyszerű csizmadiának. Tseresnyés uram Jenő után a legszimpatikusabb alak! Ő az egyetlen, aki mindvégig Jenő mellett áll, aki anyagilag és erkölcsileg egyaránt támogatja. Hogy Jókai milyen nagyra becsüli alakját, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy vele mondatja el Jenő számára a kor egyetlen helyes irodalmi programját. Ő az, aki felismeri, hogy Jenő tragédiája bármekkora klasszikus érték is, nem a kor igényeit elégíti ki, hogy az élet hétköznapi figuráit kell a közönségnek a színpadon viszlátatnia, mert azokban látja önmagát, azok hibáin, fonákságain nevetve, önmagát teszi majd jobbbá.

És Jenő lényegében ennek az irodalmi programnak megvalósításával virágoztatja majd fel a magyar drámairodalmat.

Fontos ezenkívül még Tseresnyés alakjának vizsgálatkor megemlíteni, hogy Jókai benne, az egyszerű iparosban mutat be olyan emberi erényeket, amelyeknek gyakorlása a nemzet előrehaladásához vezet. Tseresnyés uramat érdeklik a közügyek, érdekli a haza sorsa. A maga kis lehetőségein belül mindent megtesz, hogy a haza gazdagabbá, szebbé válását elősegítse. Ingen dolgozik az épülő új középületeknél, megvásárolja a megjelenő magyar könyveket, tapsol a magyar színészeknek s mikor szükség van rá, szívesen áldozza a maga illéreit közcélokra.

Lehetetlen nem éreznünk az óriási ellentétet, amikor ezt az embert összehasonlítjuk Bálvándy báróval. A gazdag arisztokrata, akinek ezerszer annyi módja lenne, hogy munkálkodjék hazája előrehaladásán, teljesen negatív figuraként jelenik meg a regény lapjain. Bálvándy nem érdekli semmi más, mint orszagra szóló tréfák, könnyelmű széptevések. Színészpártolása sem egyéb, mint saját maga megcsillogtatásának egyik lehetősége. Jókai teljesen elveti azt az utat, amin Bálvándy jár. Emberi melegség, tisztá, mély érzelmek nélkül való, önző világnak mutatja be az arisztokraták világát a Decséry család rajzában is. És ez nagy lépés előre az író társadalomszemléletének fejlődésében. Az ötvenes évek elején az arisztokrata még Kárpáthy Zoltánt jelenik meg, haladó társadalmi funkcióval. Most, a hetvenes években már körülbelül ugyanabba a korba helyezve, mint léha, semmittevő figurát tartja számon. És ugyanakkor egy egyszerű iparos nagy erkölcsi fölényben van vele szemben. A regény arisztokrácia szemlélete már azt bizonyítja, hogy Jókai véggépp kiábrándul az arisztokráciával kapcsolatos ábrándjaiból és már valamit észrevesz abból is, amit húsz évvel később a Gazdag szegényekben úgy fog megfogalmazni, hogy az igazán tiszta és becsületes emberi élet csak a szegények világában található meg.

És éppen Jókai itt megnyilatkozó demokratizmusának jelentőségét nem vette, vagy nem akarta észrevenni Gyulai Pál, amikor a Tseresnyés uramnak juttatott nagy szerepet kifogásolja. Rossznak tartja a mű egész környezetrajzát is, mert nem foglalkozik például az Akadémia felállításával, a reform-országgyűlés teremtette légkörrel. Helyteleníti, hogy magányosan ábrázolja Jenőt, akit nem támogat az irodalmi közvélemény, az Auróra-kör stb. az irodalom megteremtéséért vívott harcában. A regény környezetrajzával kapcsolatban ez az eltélt magatartás lényegében napjainkig fennmaradt irodalomtörténetünkben, ezért néhány szót feltétlenül szólnunk kell erről.

Kétségtelen, hogy Jókai nem adja a kor politikai, társadalmi arculatának teljes képét. Összefüggés ez azzal, hogy amint már fentebb megállapítottuk, a főhős jellemrajza vázlatossá és elnagyolttá válik éppen akkor, amikor elérkezik pályájának arra a szakaszára, amelyben maradéktalanul az irodalom megteremtésének szenteli életét. Azonban valamit nem szabad figyelmen kívül hagynunk! Azt, hogy Jókai azokat a nehézségeket akarta ábrázolni a regény alapeszméjéből következőleg, amelyek az új magyar irodalom megteremtői előtt valóban megvoltak. És azt hiszem, itt nem túlozt! Mert gondoljunk csak Csokonai nyomorgására, Kisfaludy Károly hallatlan nélkülözésére, arra, hogy maga az Auróra is deficittel zárult, hogy a Bánk Bán szerzőjét elhallgattatta kora közönye és megnemértése, és rögtön nem fogjuk túlozottnak látni azokat a nehézségeket, amelyeket Jókai főhőse útjába gördített.

Ami pedig az Akadémia szerepét illeti, amelynek regénybeli szerepét Gyulai szintén hiányolja, ahhoz csak annyit: ne felejtjük el, hogy az Akadémia megalapítása után körülbelül még húsz évvel is egy egyszerű iparosember tette lehetővé Petőfi verseinek megjelenését.

Nem hamisította meg hát a valóságot Tseresnyés alakjának rajzában Jókai, és nem csökkentette az Akadémia jelentőségét sem. Mert a XIX. század magyar irodalmának első úttörői Csokonai, Katona, Kisfaludy Károly — a Jenő Kálmán alakjához szolgáló legfrőbb

minták — életében valóban nem volt több jelentősége az Akadémiának, mint amennyit Jókai ábrázolt.

Az Eppur si muove az író egyik legjobb műve abból a szempontból is, hogy ragyogó, költői szépségű, természetleíró művészete itt telítődik a hazafiasság pátozával. Az Oltár sziklabércéről a szemlélő elé táruló táj szépségének ábrázolása nemcsak a regény sikerült művészi betéte. Benne Jókai azt is kifejezi, hogy melyik oldalon áll akkor, amikor azokról az emberekről van szó, akik ennek az országnak a lakói. Mert midőn bemutatja a hatást, amit a hazai táj szépsége a költőre és színészre tett, érzékeltetni tudja, hogy ezeknek az embereknek a »szerelme a földhöz« az igazi hazaszeretet. Hogy amikor ők magukénak érzik ezt az országot, magukénak érzik a nép szívét is. Hogy az ő hazaszeretetének olyan, amelyről a földbirtokos bárónak fogalma sem lehet, mert ő csak azt látja a hazából, ami az övé, a füst-pénzt, meg a jobbágyok véres verítékét. És érzni az olvasó, hogy a hazát szeretni csak Bányaváry és Jenőy áldozatos módján lehet igazán.

A fenti jelenet egyébként arra is jó példaul szolgál, hogy milyen tökéletesen tudja a nyelvi eszközöket a téma szolgálatába állítani. Az Oltár sziklabércén a szereplő ajkán megszólaló egyszerű retorikus nyelv a legnagyobb mértékben adekvát, a helyzethez, a hangulathoz és Jókai nagy nyelv művészetét dicséri.

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy az Eppur si muove művészi értékei alapján méltán foglalt helyet a nemrég megindult és Jókai legjobb műveit magában foglaló válogatott Művek sorozatban.

Közvetlenül az 1954-es kiadásról szólva¹ örömmel kell üdvözlőnünk, hogy a regényben, — mint az egész sorozatban mindenütt — a modern helyesírási alapelveknek megfelelően olvashatjuk Jókai szövegét. A mai olvasók számára ez megkönnyíti a művezetést és feltétlenül hozzájárul ahhoz, hogy az olvasóközönség könnyebben megérthesse az író. Feltétlenül helyeselnünk kell azt is, hogy a regény végéhez az idegen szavak jegyzet-szótárát mellékeltek. Ez ugyancsak segíti a szöveg megértését.

Sajnos, azonban néhol becsúszott egy-egy hiba. Az idegen szavak jegyzet-szótárában vannak téves adatok, pontatlan meghatározások, vagy a meghatározás, amit a szótár ad, nem azonos azzal az értelemmel, amelyben Jókai a szót használja. Például: a jegyzet-szótár szerint »adjunktus« = tanársegéd. Itt a szótár készítője kettősen téved. Részint azért, mert az adjunktus nem tanársegéd, hanem annál magasabb fokozat. Ezt fel kell tüntetni akkor, ha a szó mai egyetemi vonatkozású jelentését akarjuk kidomborítani. A főhiba azonban ott van, hogy Jókai az adjunktus szót itt távolról sem ebben az értelemben használja. Biróczy, Kálmán barátja szerepel mint Korcza fiskális adjunktusa. Ezen a helyen az adjunktus szó már ügyvédi diplomával, tehát mesterével azonos képesítéssel, de kisebb gyakorlattal rendelkező segítő társat jelent. Ugyancsak tárgyi jellegű tévedés, hogy a jegyzet-szótár a francia »disgrace« magyar megfelelőjének a »kegyvesztett« szót tartja. A valóságban disgrace = kegyvesztettség (tehát a fogalom, és nem a személy, aki a kegyvesztést elszenvedti). Nem tartom kielégítőnek azonkívül például, hogy a »Geographical Society«-t a jegyzet-szótár egyszerűen a »Földrajzi Társaság« megfelelőjének adja. Közlebbi magyarázatot kellene adni róla. Jókai ugyanis akkor, amikor Barkó Pált, mint a Geographical Society tagját említi, egyben azt is mondja, hogy Barkó Pál ekkor már világviszonylatban elismert tudós és felfedező, mert ez a társaság csak ezeket választotta tagjai közé.

Helyes volt a kötethez utószót csatolni. Itt elsősorban azokat az adatszertű ismereteket kapja meg az olvasó, amelyek segítségével be tudja illeszteni az Eppur si muove Jókai életművébe. Kár, hogy ide is becsúszott egy, talán csak a pontatlan megfogalmazásból származó, de mindenesetre félreértést okozó mondat, amely megállapítja, hogy Jókai a kötetet 1870-ben írta és 71-ben jelentette meg a Hon-ban. Valójában Jókai 1870-ben csak a regény első fejezeteivel készült el. Mint újszólván minden regényét, ezt is folytatásokban írta, és a folytatások mindjárt meg is jelentek az újságban. A regény megírásának éve 1871.

K. Deme László

II.

Különvélemény az Eppur si muove ügyében

K. Deme Lászlónak az Eppur si muove új kiadásáról írt ismertetését folyóiratunk szerkesztője nekem küldte meg lektorálásra. Ugyanez időtájt ismertem meg kéziratban azt a terjedelmes bevezetést, amely Jókai regényének a Magyar Klasszikusok sorozatában tervezett új kiadása elé készült. Mindkét tanulmány a regény értékelésében olyan hagyományokat

¹Sajtó alá rendezte: Domokos Mátyás, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954.

folytat, amelyek, Gyulai Pál elutasító bírálata ellenére, már a múlt században kialakultak, s bizonyos fokig a felszabadulás után még erősödtek is. Hagyományos volt Jókai e művének nemzeti eszmeiségét, újabban antifeudális célzatosságát kiemelni, s a művet, mint ahogy az új kiadás utószava is teszi, szerzője legnagyobb műveinek sorozatába iktatni be. Az új kiadás szerint : vele együtt A köszívű ember fia, Fekete gyémantok, Az aranyember : »Jókai romantikus írói alkotásának, idealizáló emberábrázolásának túlzásai ellenére e művei tükrözik a leg-hívebben és a leghaladóbban koruk valóságát.« S a kiadás sajtó alá rendezője a kritikusoknak is szemérem hányja, hogy »irodalompolitikai eltozultságukban nem méltányolták eléggé a regény témaválasztását«. Deme László szerint a mű »Jókai romanticizmusának egyik legpozitívabb megnyilatkozása«, »Jókai egyik legjobb műve« stb.

A lektorálás egyszerű feladata újraébresztette bennem azokat a kételyeket és ellentmondásokat, amelyek ezzel az értékeléssel és szemlélettel kapcsolatban régóta élnek. Még emlékszem diákkoromból arra a csalódottságra, amelyet az Eppur si muove első olvasása keltett. Jenő Kálmán alakja és sorsa már akkor hidegen hagyott, amikor Kárpáthy Zoltánra és Berend Ivánra rajongással és áhítattal tekintettem. Nehogy az egykori első olvasás, majd a későbbi futólagos találkozások benyomása tévútra vezessen, újból ellenőriztem magam, átolvastam a regényt, s megint csak odajutottam, hogy most érzek, masként látom a mű jellegét és értékét, mint a közkeletű feltogas szól. Helytelennek tartottam ezt egyszerű lektorálási feladatnak tekinteni ; véleményemet elhallgatni sincs kedvem akkor, amikor az ellenkező vélemények szélteben megjelennek. Így arra kértem folyóiratunk szerkesztőjét : közölje Deme László ismertetését, viszont adjon nekem módot arra, hogy a magam ítéletét, mint kibővített lektori véleményt, az ismertetéssel egy időben nyilvánosságra hozhassam.

Természetesen nincs szándékomban Gyulai egykorú, igen súlyos vadjait megismételni (Gyulai Pál : Bírálatok, 100. sk.). Ő itt is, mint mindig, a maga következetesen felépített esztétikai elv-rendszerének magaslatáról bírál, általános érvényűeknek tekintett normák alapján ítélkezik — ez pedig egy Jókai-jellegű íróval kapcsolatban annyit jelent, hogy kívülről közeledik hozzá, és meg sem próbálja önnön világának törvényei szerint megérteni. A jogot erre az esztétikai normákba vetett hite adja meg ; karos is volna elvenni a bírálattól azt a jogot, hogy egyéniletti, esetleg abszolútnak vélt mértékeket próbáljon alkalmazni. Csakhogy, mint a konkrét találkozások világosan mutatják, Gyulai normái és Jókai írói jellege annyira ellentétesek, hogy a kettő összeméréséből eljuthatunk ugyan Jókai hibáinak és hiányosságainak a kelleténél is bőségebb felismeréséig —, de alig-alig sejtjük meg azt, ami benne valódi, letagadhatatlan érték. Én magam, ezzel ellentétben, azt akarom bizonyítani, hogy az Eppur si muove, írójának alkotásai közt saját mértékével mérve, tehetségének, költői világának saját jellegét tekintve is elhibázott alkotás —, és ennek megmutatására csak egyes részletekben hasznalom el Gyulai eredményeit. Nem szándok tehát döntő érvnek a történeti és lélektani hitelesség követelményét, amelyekre Gyulai a maga elemzését építi ; az elsőnél azért időzöm egy kicsit, mert Jókai maga is igényt tart (utószavában) a korhűségre —, az utóbbira pedig ki kell térnem, mert egyes mai kutatóink éppen Jenő alakjában próbálnak modern lélekrajzot keresni. Lassuk tehát először e két szempontot.

Jenő Kálmán író-életének részletmozzanatai, mint tudjuk, Csokonai, Kazinczy, Katona, Kisfaludy Károly életéből vannak összerakva — de nehéz eldönteni, mikor is élt pontosan ez a Jenő. Jókai utalásai : »tél századdal ezelőtt«, az 1820-as évekre céloznak ; erre az évtizedre rögzíthető Kőrösi Csoma vándorlása (1819-ben indult el) ; Palatinus Pista gyermekora (István főherceg 1817-ben született) ; a »nógrádi felirat«, azaz voltaképpen Bars, Nógrád és más megyék tiltakozása Bécs törvénytelen adóbeszedési rendelete ellen 1822-ben (jubileumi kiadás I. 329). Van persze néhány olyan hivatkozás is, amely túlrug ezen az évtizeden : az első magyar operát, a Ruzicska-féle »Béla futása«-t, amelyet Bányaváry társulata játszik, 1833-ban mutatták be ; a chartisták, akik ellen József nádor mennydörög (II. 83), 1838-ban szövegezték meg »charta«-jukat. De hát ennyi még szabad a történeti regényírónak, pláne olyan részletvonalakban, amelyek nélkül a korrajz ugyanúgy megáll. Ha a befejező mozzanatot, a nagy kolerajárványt vesszük, s 1831-ből visszaszámítunk 12 évet, odajutunk, hogy a cselekmény 1819-ben kezdődik, s lényegében 1831-ben ér Jenő halálával véget. Ezen az alapon felújíthatnám Gyulai észrevételeit arról, hogy hiányzik a regényből a húszas évek magyar politikai és irodalomtörténetének valamennyi fontos mozzanata : 1825, az Akadémia alapítása, az Auróra-mozgalom stb. Vörösmarty és Kisfaludy Károly évtizede ez ; igaz, hogy Vörösmarty »a hősköltemények most kiemelkedett költője«, aki »magánnevelő kilenc fiúgyermek mellett«, ottvan a Jenő-bemutató után rendezett lakomán (II. 114), egyebet aztán nem is hallunk róla. Egyelőre azonban Gyulainak is meg tudok felelni. Az 1817-es drámapályázat, 1819, mint Kisfaludy Kőrösi sikerének évszáma, valamint a kultúrátlan élet sivár miliője inkább arra vall, hogy Jókai voltaképpen az 1810 és 1820 közötti évtizedet akarja ábrázolni. Gyulai nyugodtan mondhatná, hogy ez meg Kazinczy, a nyelvújítási harcok, Berzsenyi, a

fiatal Kölcsy évtizede, Jókaiból pedig úgy látszik, hogy Jenőy egymaga az egész magyar irodalom — de ebbe az évtizedbe helyezkedve mégis csökken az anakronizmus benyomása, s ilyen korcsúsztatás más íróval is megcsúszhat, nemcsak Jókaival; így ábrázolja pl. Tolnai a hetvenes évek Marosvásárhelyét a Bach-korszakbeli Nagykakasban.

Tehát a korrajzról lemondhatunk esetleg a hitelességnek olyasfajta akadémikuskodó megköveteléséről, hogy Jókaik mutassa be az 1819-től 31-ig terjedő irodalmi korszakot műve háttérében, sőt, a fenti tisztázás után, akár az 1810 és 20 közötti évek részletes korrajzaról is van bennünk némi hajlandóság lemondani. Azonban ez a lemondás nem terjedhet ki egyre: arra, hogy Jenőy Kálmán sorsa valóban tipikus magyar írósors legyen, az írósnak e két évtized valamelyikében valóban meglevő társadalmi problematikájával. S ez az, amit Jókaik tökéletesen hamis színben tüntet fel. Regénye az íróssorral kapcsolatban több veszedelmet, akadályt említ: a cenzúrát, amelyet szerinte alkalomadtán ki is lehet játszani, a »közönség« részvétlenségét, amelyet azonban egy paraszt-nábob (Tóth Máté) bőkezűsége és egy forradalmár-kispolgar (Tseresnyés uram) önfelaldozó gondossága pótol; de a cselekményből, Jenőy sorsából az a benyomásunk, hogy a legfőbb akadály: az arisztokrácia csábításai, amelyekkel a tehetséges nemesi fiatalokat (többnyire női szépséggel) behálózják, írói hivatásuktól el akarják téríteni, politikai-nemzeti meggyőződésükből és hitükből ki akarják forgatni. Ez a beállítás jól illik Jókainak az arisztokrácia és a középnemesség viszonyáról az ötvenes évek végén kialakított szemléletéhez (lásd Nagy Miklós tanulmányát a Szegény gazdagokról, Irodalomtörténet 1955. I.) — olyan íróról azonban nem tud a század egész első felének magyar irodalomtörténete, akinek csábító szíriénje egy Dorothea grófnő »elefántcsontra festett« arca lett volna.

A plebejus Csokonai meg Katona aligha álmodhatott ilyen kegyről; ilyen társadalmi jellegű irodalmi probléma magyar földön talán soha nem volt. Mindössze az állapítható meg, hogy Jókaik egyik kedves beállítását: a Berend Iván — Theudelinda — Angela — (esetleg a Zarkány Leon — Rafaela — Etelvár hercegnő —) együttest hangszerezte át irodalomtörténeti változatba. Hogy az ebbe a motívumba beleszórt politikai cselekvény-elmélet (az arisztokrácia a juratüsságon keresztül akarják a magyar nemesi fiatalokat most már a költészettől függetlenül megszélesíteni) történelmileg mennyire hiteles és tipikus, annak eldöntésére nem érzem magam hivatottnak.

Nem saját mértékével mérnénk Jókait akkor sem, ha a történeti hitelesség mellett a lélektani hitelességet is számonkérnénk tőle. E tekintetben olcsó az elmarasztalás, mégis kell neki némi teret engednem, mert bírálok-társaim dicsérlettel emlegetik e regényben is Jókai jellemalkotó-képességét, a jellemfejlődés ábrázolását. Milyen igaz, teljes, sokoldalú jellem ez a Jenőy Kálmán, aki lime, nemcsak a nagy célok iránti lelkesedéssel van eltelve, hanem vannak emberi gyöngéi is; aki meg-megbotolva, elfeledkezve és felébredve, csábításokat és kísértéseket legyőzve jut el nagy hivatása betöltéséig. Jenőyről így csak rózsaszín szemüvegen át nézve lehet nyilatkozni, de ezt bővebben majd alább, az eszméi tartalom elemzésével kapcsolatban óhajtom kifejteni. Egyelőre, néhány mellékalakon keresztül, arra szeretnék rámutatni, hogy Jókai, mint több más regényében, itt sem dolgozik okvetlenül kötött jellemelekkel; nála a jellem könnyen válik a cselekmény, a szerkesztés függvényévé, azaz a pillanatnyi igény szerint változóvá. Az Eppur si muove három szereplője is dokumentálja ezt: Borcsay, aki a nemzet napszámából se szó, se beszéd nevetségessé korhelyé, jó férjből Sátorj Katinka szeretőjévé, árva magyar teátristából (1830 táján!) külföldre csábított zenívé válik. Bálvándyról azt mondja Deme László, hogy teljesen negatív figura, az arisztokrácia önző, üres, erkölcstelen világának megtestesítője. Igen, ezzel válik, amikor Jókainak, a Kálmánnal való rivalizálás okán, erre van szüksége; nem is nehéz ebben a második Bálvándyban a Jókai-sablont felismernünk (De l'Aisne Alfréd A lélekidomárban, a »szép Diegő« a Gazdag szegényekben, Salista őrnagy a Fekete gyémántokban stb.) — csak hogy Jókai nem így kezdte: Bálvándy előbb a magyar színészet mecénása, aki »oktatja a talentumos ifjakat, elviszi őket magával Bécsbe, hogy lássanak az udvari színháznál művészi tanulmány mintaképeket; bedobolja számukra a közönséget s költ a kiállítás pompájára egész szendvedéllyel.« (I. 133.) Vö. még lendületes védőbeszédét a színészet érdekében, a 147. lapon. Hány főúrunk volt, aki így támogatta a magyar színészetet? Hiszen irodalomtörténeti közhely, hogy a magyar színészetnek legnyomorúságosabb korszakában a megyék kis- és középnemesei meg a mezővárosok polgárai voltak a mecénásai, szemben az arisztokrácia kozmopolitizmusával, amely német színészeket és olasz operaénekeseket pártfogolt. A Pesti Magyar Színház — a későbbi Nemzeti is jellegzetes köznemesei alkotás — az operaépítést óhajtó arisztokrácia ellenében! Ebben a minőségben nem is olyan negatív figura: »nemzeti típus, akiben egyesítve van a ragyogó magyar mágna s a kőbor betyár« — mondja róla Jókai. — Dorothea grófnő jellemén meg a grófi udvar színváltozásain pedig lélekűvár legyen az, aki el tud igazodni: a grófnő többször is elkezd meg abbahagyni az elhidegedést Kálmántól, végül aztán be is fejezi és

máshoz megy férjhez ; hol szerelmes leány, hol hideg arisztokrata — nem konfliktusban, hanem szépen egymásután. No de kiegyenlítésül Kálmán is átvedlik egyszer máról holnapra korhely bohémné ; azután szerencsésen eltelejt ilyen hajlamait.

De hagyjuk a bírálat olcsóbb fajtát ; mérjük meg Jókai művét a maga tehetségének és frői módszerének mérlegén. Igaz-e, hogy e művét egy eszme érdekében írta, s az eszmefűtötte hősiesség levegője valóban uralkodik-e benne?

Természetes, hogy az irodalmi mű eszmeiségének elsősorban az ábrázolt életanyagon keresztül kell kisugározni. Milyen tehát az Eppur si muove életanyaga? A hang-útésben (A csittvári krónika c. fejezetben) a bevezető lapok kollegiumi életképe után a titkos gyülekezet rajza, a nemzedékeken át feltett és gyarapított krónika tartalmának ismertetése már-már a szellemi elnyomás ellen küzdő fiatal Magyarország hősie benyomását kelti föl bennünk. De már a vizsgálat, majd a kicsapás leírásában megkezdődik a félresiklas. Homályos emlékekre és tankönyvek állítására hivatkozva kerestem azt a jelenetet, amelyben a kicsapottak valamikor szétszéledésük előtt fogadalmat tesznek a nemzeti kultúraért vívandó harcra ; nem találtam ; Jenőék mindössze arra tesznek fogadást, hogy tizenkét év múlva találkoznak. Közben azonban a cselekménybe hatalmas sodrassal áramlanak be az anekdotai, komikus, groteszk alakok és mozzanatok ; egymást váltják a mulattató, de a regény eszmei tartalmával igen lazán összefüggő kalandok. Terjedelemben is ezek teszik a mű zömét ; Csollán Bert, Satory őrnagy, Korcza fiskális a csúf Biróczyval, Béni bácsi és Bálvándy báró kézről kézre adják az olvasót és nemigen hagynak lélekzetet komolyabb gondolatokra ; a szétugrasztott debreceni diákok sorsa egyáltalán nem okoz különösebb aggodalmat. Jenő Kálmán egyenlőre ki se látszik a sok zsáner-alak közül. Természetesen, az arányok határoznak : a Jókai-féle kompozícióhoz hozzátartoznak a könnyű, torz, komikus fejezetek is. Csakhogy itt ezek viszik a főszólamot ; eltérően »A köszívű ember fia«-féle nagy kompozícióktól, itt a komoly mondanivaló számára jó ideig nem (esztétikai szempontból egyáltalán nem) tudja a hordozó életanyagot megtalálni, illetve megteremteni. Jenő Kálmán fróságát, a magyar kultúraért vívott harcát nem veszi körül olyan élet, mint pl. Biróczy jogászkodását. Számos tünete van annak, hogy Jókai itt messze saját mértékén alul marad. Az eszmei küzdelemnek egyik pólusát sem tudja a szenvedély, az elszánt démoniság vagy hősiesség magas hőfokára felhevíteni. A Jenő-nagymama, akiben Margócsy József találalon Baradlay Kazimir rokonára ismer, művészi szempontból torzó : nem emelkedik nemhogy a Baradlay-apa sivar fanatizmusáig, de még a Ridegváry-féle, hidegségével, érzéketlenségével megdöbbenő, száraz cselszövőig sem ; megmarad derék vidéki patriarkális nagyasszonynak, aki este együtt szőfon a leánycselédekkel. Szenvedélyének szárnyalása, démoni váló fokozódása, emberi és művészi hitele már eleve csődöt vall azon, hogy Kálmán elleni ridegsége magával cipeli nehezék gyanánt az ügyefogyott Béni bácsi dédelgetését. Gyulai mutat rá ennek a szenvedélynek egy másik erőtlenségére : úgy indul, mintha Kálmánt féltene, mintha a kedves unokát fényvető gonosz eszméket és gonosz példaadókat gyűlölné — s végül elfajul Cilike üldözésévé, a szöktetője elleni, nem valami nemes bosszú sóvárgásává. Fanatizmus helyett majomszeretet és korlátolt makacsság bontakozik ki ; vagy ahogy Korcza fiskális nevezi egyszer : hóbort.

Pedig Jenőné alakjában és költészet-ellenességében, a lélektani valószínűsége túl hatalmas tragikus lehetőségek rejlenek : megmutatni azt a szenvedélyt, amely a feltett és óvott unokát maga taszítja a nyomorba és a megsemmisülésbe —, s aztán emiatt maga is összeomlik. Jókai is pedzi ezt a lehetőséget, de már csak akkor, amikor Jenőnével hiába keresteti unokája sírját. Igaz, hogy ha erre a motívumra építette volna regényét, ez sem lett volna alkalmas a nemzeti problematika illusztrálására. Egyébként azonban Kálmán, amikor fróságáért küzd, nagyanyján kívül láthatatlan ellenfelekkel harcol ; még a nádort, a fölforgatóktól annyira réttegő nádort sem tudjuk komolyan venni ; Jenőtől megtagadja Bánváryék játszási engedélyét, Kálmán darabját első előadása után betiltatja —, de úgy látszik, a szép Katinka még a nagy politikai aggodalmait is el tudja altatni, mert egy idő múlva mégis engedélyt ad egyenesen arra, hogy hetenként egyszer a pesti fényes német színházban játszassanak.

Ez bizony messze elmarad attól a démoni komplottól, amellyel akár a Baradlay-fiúknak, akár Berend Ivánnak meg kell küzdenie. Pedig az egyénföltötti történelmi erők meglevenftése Jenő Kálmán harcával kapcsolatban legalább olyan fontos volna, mint A köszívű ember fiaiban ; végül is ennek hiánya fosztja meg Jenő alakját és pályáját minden korrajzi hitelétől.

De a pozitív pólus : Jenő sem mérhető az említettek nagvságához. Jókai ugvan igyekszik azokat a vonásokat, amelyekkel hőseit egbevűtt nagyra tudja növelni, itt is előtérbe helyezni ; nem arra gondolok, hogy Jenő tehetséges költő, tehetséges festő és csodás táncos, amellet nőket elbűvölő ártatlanság és szépség, és minden bizonnyal hivatalnoknak is kiemel-

kedő; inkább magatartásának fel-felbukkanó aszkéta-vonásaira utalnék, amelyek Berend Ivánhoz vagy Kárpáthy Zoltánhoz hozzák közel (éjjel-nappal szorgalmisan tanul, nagyanyja pénzét nem használja fel, mint patvarista ruháját, szobáját maga takarítja stb.). Ezt az alakot azonban Jókai mégsem tudja főhőseinek éltető erejével, a nagy hivatás ihletettségével betölteni.

Nagy regényeiben az uralkodó szenvedély pátosza együtt születik meg az ember-alakokkal vagy egy varázsos pillanat megteremti bennük, mint pl. a Baradlay-fiúkban; itt Jókai kiformalta az alakot, de elfelejtett lelket lehelni bele, s utólag kínos, sikertelen próbálkozásokat tesz, hogy ezt a mulasztást pótolja. Azok, akik Jókaija a realista emberábrázolást próbálják belemagyarázni, könnyűszerrel kapaszkodnak bele ezekbe a kísérletekbe: mintha Jenőy Kálmán a hivatásáról elteledkező, nagy tehetség képében állna előttünk, akinek gyöngeségével szemben a költő sorozatosan alkalmazzza a ráébresztő motívumokat: Cilike szökését, az álmot (jubileumi kiadás I. 237), Csuka Feri látogatását, Barkó Pál cikkét, a színészek megjelenését Bálvándy ünnepségén, az erdélyi drámapályázatot. A valóságban ezek a kísérletek nem Jenőynek, hanem magának az írónak szólnak, aki el-elfelejtkezik Jenőy költő-voltáról, s a mű kétharmadrészében nem is tudja a cselekményt erre alapozni. A költő kezdődő nekihevélei egykettőre lelohadnak. Kálmán titkos írói szenvedélyéről, amelyet éjszakákon át önmagát emésztve űz, a joggyakorlat idején hallunk először (I. 158., 162., 185.). Ekkor Jókai azt is sejteti, hogy az alig húszéves, ifjú lángész azért nem bontakozik meg ki, mert hiányzik életéből az »asszony«, a nagy szerelem élménye. Aztán megjön az »asszony« is: Kálmán egy válópör aktáin át jut el hozzá, és a költészetet elfelejtve a pör labirintusába veti magát. A szép-asszony csábító varázsából egy, még az álmok logikája szerint is elég váratlan, kissé hamisan patetikus álomlátás ébreszti fel, de a hősiesség fuvalma megint pillanatok alatt ellebben, Kálmánnak másnap eszébe se jut a költőség, szalad a másik nő és a hivatali pálya után. Ez bizony erősen útjában áll annak, hogy Jenőy költősége valódi szenvedéllyé fokozódjék, amely végül is megáll a maga lábán és magában hordja igazolását. Azok közé a Jókai-hősök közé tartozik ő, akikben, mint pl. egyik rokonában, az Enyém-tied-övé Aldorfay Incéjében, nem érezzük az eszmei erőt, amely előrehajtja — ellenkezőleg: mindig, külső, váratlan mozzanatok, intések, találkozások lökik előre (erre jó végül a csizmadiamester is); pályájuk nem haladás, hanem ténfergés, lényegük a tehetetlenség. Ilyesmit ért Gyulai is, amikor azt mondja: »Jenőy nyomorog és dolgozik öröm és lelkesülés nélkül, szenved hidegen, mártirrobotból.« Annál hamisabb ez, mert hiszen Jókai egész elgondolása odairányul, hogy, Kálmán a hazai környezet ellenére legyen nagy író, s ez a környezet zúzza végül össze; valójában a környezettől kapott támogatás mozzanatait megfoghatóbban állanak előttünk, mint azok az okok, amelyek miatt pályája kudarcba fúl.

Nem volna teljes a képünk, ha nyomatékosan rá nem mutatnánk még egy körülményre, amely miatt a regény tartalma, életanyaga és szereplői nem alkalmasak magasabb eszmeiség hordozására. Jókainak virágkorában ez az első regénye, amelyben halmozva, a cselekmény menetébe lényegesen beépítve alkalmazzza a romantika kelléktárából vett avult, eszmei jelentőség nélküli bonyodalmakat, motívumokat és cselekmény-elemeket, amelyek aztán komoly hanyatlása korszakában teljesen eluralkodnak egy-egy művén. Az anekdota és a ponyva keveredik e motívumokban; Csollán Berti és Satory Katalin házassága, váratlan szakítás a házasság után, Bálvándy, mint csábító (később ez a motívumsorozat A lélekidomárban); Bálvándy és Csollánné hadjárata egymás ellen; a bonyodalmakkal teli válópör, amelynek nem akar vége lenni; a vagyonos, de csak köznemes-férfi és az arisztokrata szépség szerelme (kedves Jókai-motívum ez: Fekete gyémántok, Az élet komédiásai) bővülve rendszerint az »egy férfi két nő közt« helyzetévé; máskor a hirtelen elhidegülés és a mással kötött nagyvilági házasság járul ehhez hozzá (Akik kétszer halnak meg): sablon lesz Jókainál a csábító szíren alakjából (Katinka itt, Scylla kisasszony A lélekidomárban); a férfi-főhőst társadalmilag minél magasabbra viszi föl, hogy aztán onnan váratlanul leejtse, mint Jenőyt itt, és Zárkányt Az élet komédiásaiban. Még a színészetbe, a nemzeti eszme voltaképpeni hordozójába is ponyva-motívumokat lop be: Bányaváry megcsalja a feleségét, az anyagi Cilikét, szeretője pedig rágalmomba keveri őt Bálvándyval; természetesen nem marad el az elégtételszerzés »csatányos« jelenete (II. 248); a szépasszony pedig úgy akarja a színész magának megtartani, hogy külföldre szerződtet. (Különben éppen az ilyesfajta motívumok közt említtem meg a nemzeti érzéssel űzött elég naiv írói játékot, amelynek legemlékezetesebb esete Dorothea grófnő magyarul-tanulása és magyar költősége. Lehet, hogy Jókai itt magint saját korából kapott anyagot, valamelyik Habsburg szemfényvesztő magyarultanulásából.) — A regény utolsó szakaszában aztán még egy válsági történet következik: Bálvándy és Dorotheaé. Ebbe a motívumszövevénybe van belevonva a magyar irodalom megalapításának története — csoda-e, ha a nemzeti küzdelem elhalványul, nem jut önállóan szóhoz, s esztétikaizsompontból taldaléknak érezzük?

Mindaz, amit fentebb ismertettem, Jókai pályáján már a hanyatlás jele. Az eszmei mondanivaló jórészt független a regény valóságos életanyagától; a főszereplők maguk sem méltó viselői ennek a magasabb mondanivalónak; a regény számos ágban hőmpölygő bonyodalmát nem a főhős céljáért kialakult küzdelem, hanem közömbös, irodalmi jellegű, avult romantikus konfliktusok mozgatják; ami a regényben igazi íróművészet, az nem a nemzeti eszmeiségből nőtt ki. Éppen ezért az én szememben az Eppur si muove nem »Jókai egyik legjobb regénye« — hanem a készülődő hanyatlás első elszomorító jele.

Barta János

ADATOK ÉS ADALÉKOK

KOMLOVSZKI TIBOR

ADALÉKOK ADY ÉS A RÉGI MAGYAR KÖLTŐI NYELV KÉRDÉSÉHEZ

Érdekes és tanulságos lenne kissé alaposabban megnézni a régi magyar költészet énekeinek inspiráló hatását Ady költői nyelvére, mert köztudomású ugyan, hogy régi irodalmunkból sokmindent felhasznált, helyesebben továbbfejlesztett, de többnyire csak érezzük egy-egy Ady-vers olvasása közben a régies, archaizáló ízt, mondatfűzést, vagy a zsoltáros, jeremiádos hangulatot, pontosabban azonban nem tudjuk meghatározni az előzményt.

A régi magyar irodalom nemcsak egyszerűen külső, formai elemek kialakítására lehetett hatással, hanem a hangulati, az érzelmi s a tartalmi motívumok megszületését is elősegíthette olykor, vagy hasonló tartalmi elemek rokon-jellegű megalkotására is ösztönözhetette.

Ady sokszor fordult régi irodalmunk tiszta, romlatlan nyelvéhez. Tette ezt többségében a magyarság történetének évszázados nagy problémáiról szóló verseiben, de más alkalommal is szeretettel és biztos érzéssel merít régimúlt századok magyar költészetéből.

Ady nemcsak prózai írásaiban vallja, hogy mily szerető gonddal igyekszik felhasználni régi költészetünk nyelvi gazdagságát, hanem versei között is találunk egy-egy strófát, amelyben a régi magyar költészettel való kapcsolatáról megemlékezik. A *szétszóródás előtt* c. versének első versszakában pl. ezt írja:

Hát népét Hadur is szétszórja.
Szigorúbb istenek ezt így szokták,
Miként egy régi, bánatos erdélyi
Prédikátor írásba rózta
Keresvén zsidókkal atyafiságunk.

Régi irodalmunkkal való kapcsolatáról többen írtak, de jobbára csak az általános hatásról emlékeztek meg, mint például *Babits* is; »S nem kapcsolja-e egész későbbi költészetét nyelvben és érzésben tudatos gonddal a magyar Bibliához, s hitújító korunk »jeremiád« énekeihez?»¹

Biblia — régi magyar protestáns hazafias költészet, számtalan szoros szállal kapcsolódik egymáshoz. Ezért a biblia és a kéziratok költészet hatását Ady nyelvén igen nehezen lehet szétválasztani, megkülönböztetni. Mégis, vannak olyan tulajdonságai is Ady nyelvének, amelyek inkább régi költészetünkben magyarázhatók és érthetők meg, mint a bibliából.

Ady egyik legjelentősebb újítását a versek szerkezetében valósította meg. A lírai versek szokásos felépítését megváltoztatva, nem növelte a költemény mondanivalójának intenzitását a versszakok egymásutánja szerint, nem is csattanóval zárta le a verseket. A vers-gondolat energiája Adynál legtöbbször az első strófában a legerősebb, később már csak színezi, kifejti, tehát részletezi az első sorokban nagy intenzitással meginduló mondanivalót s vele együtt a hangulati-érzelmi elemek sodrását is.

Az Ady-versek ezen jellegzetességét irodalomtörténetírásunk részben a bibliára, részben pedig régi magyar költészetünkre vezeti vissza. *Földessy Gyula* írt erről a legrészletesebben. *Földessy Gyula* szerint ezek a versek kezdések a templomi prédikációkra emlékeztetnek leginkább, amelyek »az előrebocsátott bibliai textust fejtegetik« és arra gondolt elsősorban, hogy »Ady első versszakai mögött az első templombajárás élményei lappanganak.« A régi magyar költészet inspiráló erejét csak másodsorban meri feltételezni: »És támogathatták az

¹ *Babits Mihály*: Írás és olvasás, Bp., 1938, 320. 1.

Ady féle verskezdekéseket a XVI., XVII. századbeli református és kuruc énekek riadószereű első versszakai is, egyszerűen az ősi magyar verstradíció ...²

Ha megnézzük régi magyar költészetünket (a XVII. századi kéziratos anyagot is), akkor szembeötlő, hogy az Ady-vers sajátossága az első versszakok szerepét tekintve, már mélyen benne gyökerezett versszerzőink költői technikájában. Ekkor természetesen egyedül a biblia hathatott, a bibliai textusok jellege alakította ki a tételt, tartalmat kimondó első versszak meghonosodását régi költészetünk gyakorlatában.

Az első versszaknak (különösen XVII. századi kéziratos költészetünkben) egyébként fontos szerepe volt. Az első strófa általánosságban, sűrítve igyekezett elmondani mindazt, amiről az éneknek szólnia kellett. Ez az énekkezdő a tartalom fontosságát, a bánat, a szenvedés a szörnyű csapások nagyságát, éneklésre-méltóságát is jelezni kívánta. Hangulatot próbált kelteni a vers tárgya mellett. Ezért sokszor nagy fontossága van itt a hangütésnek, ezen dől el, hogy sikerül-e éreztetni a versben szereplő történeteket körülfogó hangulati-érzelmi elemeket.

A XVII. századi énekek líraiságát, lírai elemeit sokszor éppen itt, ezekben a verskezdő sorokban kell keresnünk. Az énekszerző ezekben a strófákban átadja tollát a csendesebb szemlélődésnek, engedi, hogy képzeletvilága egy rövidke percig körülcsapongja a versben megírt tengersok szenvedést okozó epikus cselekményt. Képeket, hasonlatokat keres, érzelmeit feltárja az olvasónak, még nem a logikai megfontoltság vezeti tollát, mint a vers következő szakaszaiban, az epikus résznél. Ezért az első versszakokban kevesebb közhelyet, általánosan használt nyelvi formulázást találni, mint a következő strófákban. A kezdő versszakokban van a legtöbb eredetiség, a mélyebb érzelm-kifejezés. Talán Ady lírájára is ezek a strófák lehettek inkább ösztönző erővel, mint maga a biblia, hiszen itt versben botorkáló, líraibb környezetben találhatta meg ezt a fölhasználható tulajdonságot.

Ezt látszik bizonyítani egyik legbensőbb, *magamimádónak* nevezett verse, az *Én, szegény Magam* című is. Földessy Gyula szerint ez a vers »Ady magához-menekülésének egyik legnagyzerűbb, legfelsőbb megnyilatkozása.«³ Ha gondosan megnézzük a költeményt, láthatjuk, hogy az egész vers mondanivalója ott lüktet összesűrítve az első strófában és a második versszak első sorában:

Szeretlek halálos szerelemmel,
Te hű, te jó, te boldogtalan,
Te elhagyott, te szép, béna ember,
Te : Én, szegény Magam.
Senkid sincs e bús, pucér világban.

A vers magva ez az első öt sor, tartalmi és nyelvi megformálását tekintve egyaránt. A mondanivaló intenzitása fokozatosan erősödik az első strófában, csúcsát a *Te : Én, szegény Magam* sor jelzi. Ezután következik a magasan szárnyaló lírai áradatnak egy rövid kijelentő mondatba való lecsapódása. Látszólag hangváltás történt, de csak látszólag, hiszen az első versszak lírai sodrása után a *Senkid sincs e bús, pucér világban* sorral már megkezdődött a részletezés.

Ezt azért kellett elmondani, mert éppen ennek a két (talán a legfontosabb szerepű) sornak találhatjuk meg feltételezhető inspirálóját az általános érzelmi rokonság mellett egy XVI. század végén (vagy a XVII. század elején) keletkezett protestáns vallásos énekben. Az ének az újabb protestáns templomi énekek között is megtalálható. Az *Istennek atyai gondviseléséről* szól a vers.⁴

Az ismeretlen protestáns versszerző is elhagyatottságáról panaszkodik. Nem bízhat senkiben. Magára van utalva szenvedéssel teli életében, egyedüli reményességét istenben való bizodalma nyújtja. Az Ady verssel való érzelmi, hangulati rokonsága, és részben azonossága, könnyen felismerhető. A magára maradt, bánatos versszerző megszólítja önmagát féltőn, szeretettel, és saját gyöngéd intelmeivel igyekszik bánatán úrrá lenni:

Mire bánkódol, óh te én szívem,
Töröd magadat ilyen igen

...

S Ady :

Te elhagyott, te szép, béna ember,
Te : Én, szegény Magam.

² Tanulmányok és élmények, Bp., 1934. 135. 1.

³ Ady minden titkai, Bp., 1949. 150. 1.

⁴ *Dézsai Lajos* : Balassa Bálint minden munkái c. kiadásában is megtalálható : II. 364. 1.

Az ismeretlen poéta keserűen állapítja meg énekének harmadik versszakában (istenhez fordulva):

Én te szegény fiad vagyok,
Senkiben bízni nem tudok.

Kijelentő mondat ez is, akárcsak Adyé:

Senkid sincs e bús, pucér világon.

Feltételezhető, hogy az *oh te én szívem* elősegíthette a *Te : Én szegény Magam* megszületését. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy az

Én te szegény fiad vagyok,
Senkiben bízni nem tudok

gondolatot Adynál is két egymásután következő sorban találhatjuk meg (az első versszak utolsó s a második strófa első sorában):

Te : Én, szegény Magam.
Senkid sincs e bús, pucér világon.

Ennél a két sornál érezhető leginkább a rokonság. Kis szórendi változás és egy-két különös nyomatékkal használt szó adja e sorok jellegzetes Ady-ízét.

*

Ady nyelvének kutatói közül egyesek a múltban úgy vélték, hogy nyelvének minden újszerűsége egyedül a bibliára vezethető vissza. Ady költői nyelvét kizárólag a bibliával igyekeztek magyarázni és vélték megérteni. Ebben látta *Kova Albert* is Ady modernségének titkát:

»Mert minden újszerűség, amit Adynál ultramodernnek mondtak és mondanak: a szabad forma, az új jelzők, a »ritmustalan« ritmus, a sor és szó-refrainnek, a tárgyak és elvont fogalmak megszemélyesítése (nagy betű), a szóösszetételek és végre a sejtető homályosság; ez mind mind a Bibliához vezet vissza.«⁵ Ezzel a felfogással polemizálva, persze nem Ady nyelvének a bibliával való bizonyos rokonságát kell cáfolnunk, csupán az egyoldalú megállapítás leegyszerűsítő jellegét kell elvetnünk. A bibliás hangulatot ugyanis Ady a régi magyar protestáns vallásos, hazafias énekekben is megtalálhatta. Protestáns kéziratok költészetünket is jellemezte sokszor a *sejtető homályosság*, a *sor és szó-refrainek* használata, valamint az *elvont fogalmak megszemélyesítése* is (pl. haza, szülőföld, város, országok). Köztudomású, hogy a biblia »nemzeti költészetünk kialakulását erőteljesen, szemléletes és költői nyelvvel segítette, sőt döntő mértékben formálta. Képei, hasonlatai, nyelvi fordulatai sokszor teljesen átvívtak nyelvünkbe.«⁶

A biblia hatása nem a biblia követését vagy utánzását jelentette, mert régi magyar költészetünkben: »az átvételek észrevétlenül, eredeti szöveg gyanánt simulnak be a költemények dikciójába, nem okoznak semmi zökkenőt.«⁷ Bizonyos bibliás hangulat pedig (ha nem is tudatosan és gazdagon használva) úgyszólván az Adyig terjedő egész magyar költészetben érezhető olykor s éppen azokban a versekben, amelyek a magyarság sorsának nagy problémáiról szólnak.

A bibliabeli utolsó ítélet leírásából származó képek, hasonlatok például költőink nemzedékeinek hosszú során át vándoroltak a XVI–XVII. századi ismert és ismeretlen versszerzőktől Adyig. Az utolsó ítélet rajza líráinkban azok közé a képek, hasonlatok közé tartozik, amelyek tovább éltek, földidőzöttek hasonló gondolatok, érzelmi állapotok költeménybe való formálásakor. Ezek a hosszúéletű hasonlatok mindig meghatározott érzelmi, hangulati tartalomhoz kapcsolódnak, ugyanakkor tükrözni tudják az alap-érzelem (amelyhez a hasonlat járul) árnyalati változását, fejlődését a társadalmi, történelmi előrehaladásnak, valamint az író egyéniségének, világnézetének megfelelően.

⁵ Múlt és jövő, 1912. 23. l.

⁶ *Esze Tamás*: A Bocskaytól–Rákócziig c. kötet bevezető tanulmánya, Bp., 1953. 43. l.

⁷ Uo.

Régi irodalmunkból is számos hasonlat átszivárgott a későbbi korok költői gyakorlatába. A hasonlatoknak ez a továbbélése bizonyíthatja, hogy a költői nyelv fejlődése, változása, néha pedig a merőben újnak vélt nyelvi jelenség is többször szorosabb szállal kapcsolódik az előzményhez (olykor nem is a közvetlennek látszó előzményhez), mint hinnénk.

Az utolsó ítélet rajzának gyakori jelentkezése is ezt mutatja. A bibliában a 18. és az 50. zsoltár utolsó ítélet-leírása van talán legközelebbi rokonságban régi magyar költészetünkkel. *Balízi András a Meglőtt és megleendő dolgoknak mind az ítéletig való história*⁸ c. művében írja le az utolsó ítélet előjeleit:

Az napban, az holdban nagy jegyek löttenek,
Éhségek, szikségek, döghalálok löttek,
Nagy föld indulások, nagy hadak voltanak,
Tengernek zúgási immár sokak voltak.

A bibliai képet nem írja le, csak utal rá: *nagy jegyek löttenek*. Az utolsó ítélet előjeleként nála találjuk először a hadnak és a tengerzúgásnak az összekapcsolását. Utána azután ez a kapcsolat valóságos gyakorlattá válik, valahányszor megjelenik az ítélet víziója költőinknél.

A XVII. századi kéziratos költészetben az *Óh, keserves gyászban öltözött szép hazám* c. szép jeremiádban a bibliás íz erősebb, de erősebb a hadak szerepének sejtetése (várása) is,⁹

Sokszor a fényes nap lappang az ködökben,
Föld van zöndülésben,

...
Megzöndült a tenger habok zúgásával,
Emberek epednek hadak várásával,

...
Hogy mikoron eljön ítélet napjára,
Oly nagy vakság leszén,

...
Sebesen felgerjedt tűz jár öelötte,
Fölyhő és tündöklő köd leszén környüle,

...
Az ő villámlási világon fénylenek,
Mint a viasz, úgy elolvadnak a hegyek.

A tartalmi gazdagodás elemzése ezúttal nem feladatunk, csupán azt említjük meg, hogy az utolsó ítéletnek ilyen (ehhez hasonló) ábrázolása megtalálható Bajzánál (*Jóslat*), Vörösmartyónál (*A bűvár Kund*), Petőfinél (*Kard és láncz*) s végül Adynál is, a *Vizió a lápon* c. versében.

Az *Óh, keserves gyászban öltözött szép hazám* kezdetű jeremiádot Ady ismerhette *Thaly* közlésében.¹⁰ *Thaly* Kálmán még úgy vélte, hogy a XVII. századi jeremiád az utolsó ítélet rajzában János Mennyei Jelenéseinek VI. fejezetére támaszkodik. A szövegösszevetés azonban azt mutatja, hogy a 18. és az 50. zsoltárral sokkal közelebbi rokonságban van, mint János Jelenéseivel. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy régi magyar költészetünkre inkább az Ótestamentum hatott: a Síralkak és a Proféták, de leginkább a zsoltárok.¹¹ A XVII. századi jeremiád feltételezhető hatása azért valószínűbb, mert abban, ha bizonytalanul és félig burkoltan is, már összekapcsolódik az isteni ítélet várása az üldözött emberek ítéletének várásával.

Bóka László írja a *Vizió a lápon* c. Ady-versről: »... ha feloldjuk versének szimbolikus alap-képét, az nagyonis valóságos kép. Ez itt (Magyarország, vagy ha úgy tetszik, az egész akkori emberi világ) a lép világa: állóvíz, poshatag, mozdulatlan, ihatatlan, élvezhetetlen, silány, szürke, erjedő-rothadó világ. Ha ki az alap-képet megértette, az érti a vers egész szimbólum-rendszerét. A láplakók azok, akik ebben a poshatag világban, ebben az állóvízben jól érzik magukat, mint a gázoló madarak, mocsári hüllők, akiknek nincs más igényük, mint ez az állóvízben való langy tenyészet. A fényember, a veszteglő, bús akarat a költő és mindenki, aki a lép felett borongó szürke köd helyébe fényt vár, aki azt sejtí, hogy ez a lépvilág csak felszínes látszat, a mocsár alatt vulkánok rejlenek s egyszer, fölmagasodva kitörnek.«¹²

⁸ RMKT. II. 95–113. l.

⁹ Bocskaytól–Rákócziig, 193–195. l.

¹⁰ Adalékok, I. 72–74. l.

¹¹ Vö. *Esze Tamás*: i. m. 43. l.

¹² Ady szimbolizmusa, ITK. 1954, 133. l.

A *Vízió a lápon* szimbólikus alapképének, de a versben szereplő egész szimbólumrendszernek a nyitját is a biblia s régi magyar költészetünk ismerete nyújtja. A költemény majdnem valamennyi nyelvi fordulatának előzményét megtalálhatjuk.

Az utolsó ítéletre megérett világot (régí költészetünkben s a bibliában) szürkesség, köd, sötétség lepi el. A köd tehát már régi magyar költészetünkben is jele annak, hogy az ítélet nem sokat várat már magára. Az ítéletet váró, sötét ködökbe burkolt földön azután vakító fényességben, tűzben, villámlásokkal körülvéve, hegyeket olvasztva, megjelenik, akit az előjelek ígértek: az ítéletet hozó isten.

Nem kétséges, hogy a *Vízió a lápon* szimbólum-rendszere ezekre a motívumokra épült, és ezeket a motívumokat Ady átalakította, újjá formálta. A *ködben lappangó világ örök köddé* alakult. Az *örök köd, mely egyre rémit* pedig jelképe lett annak, hogy a vajúdo (forradalmat váró) idő Magyarországon megállott (nem merném az egész világra érteni). A megkezdett, de megakadt polgári átalakulás állapota ez, az *örök köddé*, az öröknek tűnő, de bizakodó várásé. Ez az ítéletet, forradalmat ígérő világ a *láp világa*.

A bibliai leírásokban s régi magyar költészetünkben is (mint már említettük) a sötétségbe burkolt földön nagy fényességben, ködöt (sötétséget) oszlató csillogásban jelenik meg az ítéletet hozó isten alakja. Ady sajátos szóösszetétellel megváltoztatja, átalakítja az egész képet. Eggyé forrasztja az ítélő isten alakját a fényességgel s az így létrejövő *fényembert* önmagával azonosítja. Így lesz a *Vagyok fényember ködbe bujva* a forradalom-várás szimbóluma. Önmaga, isten, ítélet (forradalom) összeforrasztása homályos, különös képzeteket kelt az olvasóban. Ezen homályosság részleges feloldása az ötödik versszakban történik meg.

A *Vízió a lápon* után számos Ady-versben szerepel még a bibliai, régi magyar jeremiádos hangulatú *köd, virradat, hegyek olvadása* stb. Vissza-visszatérő, állandósuló szimbólum-elemei ezek Ady költészetének. Megtalálhatjuk *A vár fehér asszonya*, *Az ős Kaján*, az *Ádám, hol vagy*, *A Sion hegy alatt* c. verseiben, de más helyen is.

*

Van Adynak egy archaizáló stílusban írt nagy verse, a *Krónikás ének 1918-ból*. Köz tudomású hogy Ady ezt a költeményt tudatosan archaizálta hangulatban, stílusban, versformában, rimelésben. A *Krónikás ének* feltételezhető előzményét pontosabban is megtehetjük XVII. századi kéziratos költészetünkben. Itt is megtalálhatjuk bizonyos lírai elemek azonosságát, vagy rokonságát, de a formai mintát is. Ez a vers a több változatban ismert *Csepreg városának siralmas romlásáról* szóló ének. Ady több helyen is hozzáférhetett ehhez az epikus költeményhez. 1887-ben jelent meg először *Farkas Sándor: Csepreg mezőváros története* c. munkájában, majd a *Protestáns Szemle 1898. évfolyamában* ismertette részletesen *Payr Sándor*¹³ s végül ugyancsak Payr Sándor közölte *Egyháztörténelmi Emlékek* c. forrásgyűjteményében.¹⁴

A *Krónikás ének* és a *Csepreg romlása* bizonyos értelemben rokon tartalmú, a lírai elemek hasonlósága is szembevetendő, versformájuk pedig azonos.

1621-ben a Bethlen Gábor harcait támogató Csepreg városát kegyetlen vérengzéssel »büntetik« meg a császári csapatok. Ezerkétszáznál több védtelen embert gyilkoltak meg ebben a kis városkában. Erről szól a *Csepreg romlása*. Félelem, elkeseredés, a gyilkosok elleni gyűlölet, az átélt borzalmak közelsége vezeti az ismeretlen, és nem is valami nagy költői tehetségű protestáns diák versfaragó tollát. Csepreg romlásának epikus leírása azonban mélységesen igaz, és éreztetni tud valamit az 1621. év tragikus hangulatából, de a maga nagyfélélmű, iszonyodva emlékező érzelmeiből is. Érzelmeiről nem hasonlatok segítségével ad számot, hiszen erre a feladatra nem vállalkozhatott, nem volt eléggé dús fantáziája, nem válogathatott a költői képekben. A képeket, hasonlatokat (persze nem tudatosan) más valamivel pótolta: néhány, a város romlását leginkább felidéző szó (jelző) gyakori használatával. Az *iszonyú*, a *rettenetes*, a *szörnyű* át meg átszövi az egész epikus mondanivalót, kitörölthetetlenül emlékeztetően marad az olvasónak.

Ezekről a hasonlatokat pótló szavakról meg kellett emlékezni, hiszen Adynak számos olyan verse van, melyekben nem hasonlatok helyett ugyan, hanem a vers érzelmi-hangulati egységének a biztosítására ugyanazt a módszert használja, amit a XVII. század első felében élő ismeretlen protestáns diák. Egy-egy jelző, vagy kifejezés, sokszor több is együttesen uralkodik ezekben az Ady versekben.

¹³ 209–227. l.

¹⁴ Sopron, 1910.

Ha megnézzük a XVII. századi éneket átszövő jelzőket :

iszonyú : Kereszténységnek *iszonyú* romlását, *Iszonyú* móddal ők mészároltattak,
Mind a két fél közt *iszonyú* kiáltás, És *iszonyú* fogságra vitetének,
Iszonyú dolog ezt csak hallani is,

szörnyű : Ily *szörnyű dolog* kicsoda nem sírna, *E szörnyű dolog* kicsoda nem sírna,
De hallj itt *szörnyű*, rettenetes *dolgot*, *E szörnyű dolgok* a templomnál lettek,
Akarván elveszteni *szörnyen*, *Szörnyű* megírni, minden vétkét annak,
Sem emlékeznek *ő szörnyűségekrül*, Mert íme mondok *szörnyebbet* ezekből,
Ily *szörnyű dolgot* hozza az esztendő, *Szörnyű* lövéstől a népség rettenik,
Aki elmaradt, rettentő *szörnyűség*, Ostromolták *szörnyen*, miként egy barlangot,
Ott benn a nép közt lőn *szörnyű* jajgatás,

akkor talán feltételezhető, hogy ezek a sorok elősegíthették a *Krónikás ének* első sorának a megszületését :

Iszonyu dolgok mostan történülnek.

Ennél azonban fontosabb, hogy Ady sokszor használta ugyanezt a módszert (mint már említettük) a hangulati egység erőteljesebbé tételére.

A *Csepregh romlása* nem egyedülálló XVII. századi költészetünkben ebből a szempontból. Sok olyan éneket lehetne idézni, melyben egy-egy szó vagy kifejezés végigvonul az egész versen. Ez az ismétlés a többnyire epikus mondanivalónak bár halvány, de érezhető hangulatot kölcsönöz. A *Csepregh romlásában* két-három jelző gyakori ismétlődése adott megrázó hangulatot az epikus soroknak. Más énekekben inkább csak egy szó ismételtetésével találkozunk. A *Keserves sírással zokogó história* c. versben¹⁵ pl. a *keserves sírás*, *zokogás* szövi át az éneket :

Éppen kell egymástól válnunk keserves sírással, Egyszer kisfiam keserves sírva szóla,
ilyenképen,
E szavát hallván kis fiacskámnak, sírék keservesen, Mert oly országra visznek téged
bizony megsiratod,
Előtte állván és sírva kérvén, neki így könyörgök, Nagy keservesen siratom vala
édes magzatomat,
Kis fiacskámért, az ártatlanért szörnyű zokogásban.

Nézzük meg egy-két Ady-vers példáját is. Az Uj Versek bevezető költeményében :

uj, uj dal : Fülembe még ősmagyar dal rivall, Uj időknek uj dalaival,
Ne halljam az élet uj dalait, Legyek az uj, az énekes Vazul.

mégis : S mégis megkérdem tőletek, Mégis csak száll uj szárnyakon a dal, Mégis
győztes, mégis uj és magyar.

A *Vizlő a lápon* c. versben:

köd : Az örök köd, mely egyre rémít, Bús esti köd rémít s borul rám,
Rémek között gomolygó ködben, Vagyok fényember ködbe bujva,

virradat, reggel : Az én szép fényes reggelem, De az a reggel megjelen,
Ködomlasztó reggelve várva, Várván, jön-e a virradat,
Az lesz virradat, csoda-reggel,

láng : Lángoszlop lesz, mi most ködös rém, Lángfolyó lesz a szenny, salak,
Égetni vágyva, lángban égve,

fény, sugár : Az én szép fényes reggelem, Vagyok fényember ködbe bujva,
Ki fényre termett s itt marad, Jön a sugár egész sereggel,

akarat : Vagyok vesztglő akarat, S a vesztglő bus akaratból
Lesz diadalmas akarat, A gátra szomjas akarat.

¹⁵ Bocskaytól—Rákócziig, 227—29. l.

Míg a XVII. században a verseket átszövő szavak használata a jobbára gyenge költői képzelőerővel bíró énekszerzők kényszerű módszere volt, addig Adynál a versek érzelmi **egységét** fokozó, tudatosan használt, nagyerejű művészi eszközzé válik.

Miért e nagy különbség?

Régi költészetünkben a versbeli szóismétlés legtöbbször egyhangú, mert a többször jelentkező szó majdnem minden alkalommal ugyanazon környezet társaságában jelenik meg újra és újra, az érzelmi-hangulati elemeket nem tudja elmélyíteni és színeztetni, csupán ismétlés segítségével erősebbé teszi (iszonyu romlását, iszonyu móddal, iszonyu kiáltás, keserves sírás-sal, keserves sirva, sírők keservesen stb.).

Ady ebből az egyhangú, kezdetleges hangulat-erősítő eszközökből bontakoztatja ki a maga végtelen szálú, csodálatosan érzékeny, mindig újnak ható ismétlődő módszerét. A régi magyar kéziratos költészetben leginkább egy-egy jelző, vagy jelzős szerkezet többszöri használatával találkozunk. Ez következménye az erőtlén költői fantáziának is. Egy-egy jelző így több fogalmat jelöl ugyanazzal a tulajdonsággal, s bizonyos hangulat-erősítő funkciója mellett tehát színtelenné is teszi a verset. Ady is sokszor jelzős szerkezettel szövi át verseit, de a szerkezetben nem a jelző az újra jelentkező rész, (bár arra is lehetne példát idézni) hanem éppen a változó: örök köd, bus esti köd, gomolygó ködben, fényes reggelem, ködomlasztó reggelre, csoda-reggel, vesztglő akarat, bus akaratból, diadalmas akarat, gátra szomjas akarat.

Ezt nem azért mondtuk el, mintha Adynak szüksége lett volna ilyen előzményekre, de példa lehet arra, hogy mennyi olyan érték van régi magyar kéziratos költészetünk nyelvében, amit csak akkor veszünk tudomásul, ha egy későbbi *nagy* költő nyelvében is megjelenik ezen értékeknek egy-egy jellemző darabkája.

Ugyanakkor feltételezhető azonban, hogy Ady felismerte és fel is használta régi magyar költészetünk (máig sem eléggé ismert) művészi eszközeiből azt, amit érdemesnek tartott saját költészete számára tovább fejleszteni. A *Cseprek romlása* minden bizonnyal ezek közé az ösztönző versek közé tartozhatott, hiszen még egyéb összevetésekre is alkalmat nyújt.

A *Krónikás ének* egy-egy sorának a létrejöttében is (az első sor mellett) szerepe lehetett a *Csepregről* szóló éneknek.

A *Krónikás ének* második strófájának 3. és 4. sorára gondolok :

Kik olvasandják ezt, majd elképülnek,
Ha ő szívükben hív érzések fülnek.

Cseprek romlása :

Egész Európa ezen csudálkozhat,
A menny és a föld méltán álmélkodhat,
Valaki érti, bizony szomorkodhat,
Íly szörnyű dolgon minden siránkozhat.

Van még egy elgondolkoztató sora a *Krónikás ének*nek, amely kapcsolatba hozható a *Cseprek romlásával*, helyesebben az ismeretlen protestáns diák versszerzővel.

A csepreki nagy vérengzésnek a versszerző diák nem esett áldozatul. Az életét veszélyeztető gyilkosságok idején elbujdosik, elmenekül a városból. Erről versében is beszámol:

E szegény diák e verseket szerzé,
Ki szemeivel mindezeket nézé,
Mikor veszélyben forgana élete,
Kit az uristen fegyvertől megmenté.
Most immár szegény, nyavalyás bújdosik,
Cseprek városán gyakran siránkozik.
Tanulás nélkül ideje hogy múlik,
Éjjel és nappal ezen fohászkodik.

Talán ennek a félve bujdosó, *Csepregből* »szökve menekülő«, szelíd diákembernek az alakja is megjelent Ady előtt, amikor leírta a *Krónikás ének* eme sorát :

S ijedti szelídek szökve menekülnek.

Cseprek romlásának a versformája is visszatér a *Krónikás ének*ben. Négy, 11 szótagú sor alkot mindkét versben egy versszakot. Legtöbbször betartják a soronkénti 5/6 osztást is

*

Bebesi István Petőfi-nyomok Ady nyelvében c. tanulmányában sok egyéb Petőfi-nyom mellett *Az állítás pozitív és negatív formájának összekapcsolása* című fejezetben úgy véli, hogy e fejezetben tárgyalt érdekes állítási módszert is Petőfi nyelvéből kölcsönözte Ady. Bebesi arról is beszámol, hogy más magyar költőnél nem, vagy csak elenyészően kis számban találhatjuk meg az állításnak ezt a különös formáját.¹⁶

Nemcsak az ilyen-féle Petőfi-hatás ellen akarunk szót emelni, amikor utalunk arra, hogy az állításnak ez a módszere Ady előtt, Petőfit megelőzően, régi magyar költészetünkben is használatos volt.

Kézírtos énekeink közül gondoljunk csak a *Szegénylegények éneke* c. ismert versre, amelynek egyik részletét Ady is olvasta (Erdélyi Pál kiadásában) és az ének gondolatából, hangulatából (a *Beszélgetés* mellett) nem egy motívumot átvett kuruc-tárgyú versei írása idején.

A *Szegénylegények énekéből* az állítás pozitív és negatív formájának az összekapcsolására a következő példákat idézhetjük:

Szegény katonák,
Nem nagy urak,
...
Szegénylegény, *nem* úr lova,
Futott mindaddig.
...
Esze Tamást,
Mert *nem* más
Tartá meg Kassát.
...
Csak szegények,
Nem úrfiak.

Régi magyar költészetünk egyéb alkotásaiban is találhatunk ilyen példákat

Siralmas, *nem* kedves.
...
Ki nem használ testnek, valamint az vadhus
Hogysem hazánkfia, veszedelem, *nem* hus.
...
Tiszteljék az istent fiaid és *nem* más.
Mert te benned bízunk, és *nem* más senkiben.
...
Elhányják,
Nem szánják.
...
Hogy immár téged
Nem fiaid: *árulóid*
Ejtnek halálba,
...
Arany, *nem* igazság,
...
Mint ki hazájáért,
S *nem* maga javáért,¹⁷

A példákat lehetne még bőven szaporítani.

Ady költői nyelvének érdekes, (bár apróbb) tulajdonságai között tartjuk számon *kettős igekötő* használatát. Ezzel a módszerrel két egy igekötős szót forraszt egyggyé, új árnyalatot, hangulatot kölcsönöz a kettős igekötővel ellátott igének, pl.: le- föl villan, el- s vissza-repülnek, szét- elosztoz.

A kettős igekötő használatát megtalálhatta ugyan Petőfinél¹⁸, de nem volt ismeretlen régi magyar költészetünkben sem.

¹⁶ Petőfi-nyomok Ady nyelvében, Nyr. 1931, 101. l.

¹⁷ Bocskaytól—Rákócziig, a 170., 187., 147., 156., 159., 173. és a 218. l.

¹⁸ *Bebesi István*: i. m. 43. l.

Sztárai Mihály írásaiban sokszor jelentkezett. A kettős igekötők átszövik verseit, de ügyel arra, hogy mértékkel használja őket.¹⁹ Lehetséges, hogy Ady kezében megfordult néhány RMKT kötet is, és ismerve a régi magyar költői nyelv iránti szeretetét, feltételezhető, hogy nem került el figyelmét annak néhány apróbb tulajdonsága, köztük talán a kettős igekötők gyakori használata sem, mert Sztárai mellett mások írásaiban is jelentkeznek.

Sztárai kettős igekötői:

el — felvinné	el — bevivék
el — béragadták	el — kijöttek
el — kitolyatott	el — kiölti
el — bėjöttek	el — kihivatá
el — haza küldte	el — béhozták
el — kimúlásáról	el — felkészült
el — kivötte	el — kisiet ²⁰

Sztárai után *Bornemisza Péter* verseiből is idézhetünk (nem csekély számban) kettős igekötőket.

el — felvén,	el — bévivé
el — befuta,	el — kimúlék
el — kiüdzett,	él — kiaradának
el — kijönek. ²¹	

A XVI. századi magyar irodalom egyéb alkotásaiban is megjelennek olykor:

el — bémene	el — felveté
el — felkiáltsatok	el — béménének ²²

Megtalálhatjuk a kettős igekötők használatát XVII. századi kéziratos énekeinkben is:

el — kifolyt	el — kimúlt
el — kitevéd ²³	

Az igekötők használatának ezt a sajátos módszerét azonban régi magyar költészetünk mellett népköltészetünk is használja. Bebesi figyelmét mindez elkerülte.

Ady kettős igekötő-használata merőben más, mint régi magyar költészetünké, vagy Petőfié.

Sztárainál pl. a kettős igekötő első tagja minden alkalommal *el*. A kettős igekötő első tagjának ez az állandósulása bizonyos egyhangúságot, színtelenséget kölcsönöz használatuknak. Sztárai még nem tudta kihasználni a kettős igekötők-adta lehetőségeket új hangulati elemek létrehozására. Ugyanez jellemzi XVI–XVII. századi költészetünk másoktól használt kettős igekötőit is. A régi irodalmunkban jelentkező kettős igekötőknek tehát még nincs különösebb lírai szerepük, de nem is lehet, hiszen legtöbbször epikus környezetben találhatjuk meg alkalmazásukat.

Ennek ellenére nem egészen hihető tehát, hogy Ady a kettős igekötők használatát Petőfitől tanulta volna. Köztudomású, hogy Ady mennyire ügyelt a kísértő Petőfi-hatás elkerülésére. *A költői nyelv és Csokonai* c. írásában ezt világosan kimondja: »... fennén hirdettük már nyolc esztendő óta, hogy mi *Balassáéktól, kurucéktól* s *Csokonaitól* ösztönöztünk. Mélyebben, éltebben járván *Petőfitől csak a bátorságot*, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranynál alig valamit.«

A régi magyar költészet, a biblia s XIX. századi költőink mellett, jelentős szerepet töltött be Ady költői nyelvének kibontakozásában. Ennek a szerepnek azonban csupán néhány jellemvonását ismerjük s inkább csak sejtjük, mint tudjuk, a sokszor csaknem a

¹⁹ RMKT. V. (1886).

²⁰ Uo. 129–204. l.

²¹ RMKT. VII. 208–227. l.

²² Uo. a 17., 21., 56. és a 70. l.

²³ Bocskaytól–Rákócziig, a 97., 142. és a 145. l.

felismerhetetlenségig átalakított nyelvi sajátosság mögött a régi magyar költészet alkotásra ösztönző erejét.

Ady nyelvművészetének is a mélyebbjére látnánk, ha a régi magyar költészetnek (a kéziratos énekeknek is), legalább az általa is hihetően ismert verseit az azokat megillető nyelvi, stilisztikai elemzéssel jobban részeseivé tenné nyelv- és irodalomtudományunk a magyar irodalom, a magyar irodalmi, költői nyelv fejlődésének.

A régi századok nyelvi ízeinek új életre keltésével, merőben újnak ható megelevenítésével Adynak sikerült bebizonyítania, hogy a régi formai elemek (lehetnek több évszázadosak is), a művészi alkotómunka bizonyos részei nem halhatnak el, nem veszíthetik el értéküket a ma költője számára sem, ha azokat új tartalommal ellátva tudja új életre kelteni.

Egyik legszebb példája e tanítás igazságának a *Krónikás ének 1918-ból*. Ez a vers azzal hat, »hogy a XVI—XVII. század fordulójának hangján mondja el legmaibb mondani-valóját, jelezvén ezzel azt is, hogy nem sokkal jutottunk előbbre a társadalmi fejlődés útján azótától, de jelezve azt is, hogy a régi magyar verselés egyhangú ragrímének vélt unalmában ő felfedezte a költői hatás egy kitűnő eszközt.«²⁴

Nagyszerű példa Ady nyelvalkotó módszere mai költőink számára is arra, hogy milyen úton lehet régi századok rejtező, szerény kincseit felismerve és felhasználva, gazdagító s egyúttal új, egyéni hangot megszólaltató költői nyelvet teremteni.

²⁴ Bóka László: Magyar irodalomtörténet Adytól napjainkig, (egyetemi jegyzet) 1951. 84. l.

BALASSI BÁLINT ÖSSZES MŰVEI

Összeállította Eckhardt Sándor I—II. 427, 158. 1. Akadémiai Kiadó Bp. 1951. 1955.

A régi magyar irodalom barátai és kutatói örömmel és igen nagy meglepéssel vették kezükbe Balassi Bálint összes műveinek új, kritikai kiadását. Régi adósságot törlesztett a két kötet összeállítója: Eckhardt Sándor, aki hosszú évek széleskörű kutató munkájával megoldotta a szerteágazó problémákat és a Balassi kutatás feladatait e kritikai kiadással újra fogalmazta. Az új kritikai kiadást végiglapozva Erdélyi Pál szavaira emlékeztünk: »Magában véve a Balassa kérdésnek is van története s annak fejlődése szinte oly érdekes, mint Balassa Bálint költői egyéniségének kibontakozása. Ellentétek és feltevések váltogatták egymást, mígnem az idő megfordult felette s a trubadur helyét elfoglalja az oligarcha, a vallásos költőt meghaladja a szerelmeknek lángoló szívű dalnoka. Az illúziók szétfoszlottak s előttünk áll a XVI. század erős, dacos és hatalmas daliája.« (Balassa Bálint Bp. 1899. 5 l.) A Balassi kutatók közül senki nem tett annyit, mint Eckhardt Sándor, hogy a Balassi kérdés felett az idő megforduljon. Több, mint egy emberöltővel ezelőtt, az induló fiatal irodalomtudós Balassi irodalmi mintáiról szóló doktori értekezésében megkereste »helyét a XVI. századi európai költészet szövevényében.« Azután, három évtized múltán a »Magyar írók« sorozatban megjelent Balassi monográfiája kiváltotta belőle azt az igényt, hogy eddigi ismereteinket szigorú kritikával felülvizsgálja és az ismert és már-már megmerevedett Balassi arcképet új adatokkal kiegészítse. »Felverte a levéltárak sűrűjét az első nagy magyar költő körül« és munkájának nagyszerű eredménye »Az ismeretlen Balassi Bálint« szinte követelte, hogy a Balassinak tulajdonított versek sűrűjében is rendet teremtve, elkészítse a kritikai kiadást. Ennek is megvolt, mint a második világháború borzalmaiban, annyi tudományos munkának, alkotásnak a maga viszontagságos sorsa, de mégis 1951-ben megjelent az első kötet és ez év tavaszán,

a második kötet megjelenésével teljes lett a várva várt új, minden eddiginél teljesebb és hitelesebb kritikai kiadás.

Az összes művek magukba foglalják, az első kötetben: Balassi költeményeit, a Júlia pásztordrámát, emlékiratait és levelezését, a második kötetben Bock Mihály Füves kertcskéjének és Campian Edmond Tíz okok c. művének fordításait és pótlásokat az első kötethez, köztük az újabban előkerült: Balassi sajátkezű vers szemelvényeit. Dézsi Lajos, Balassi kiadásának második kötetében közel száz olyan verset szedett össze, amelyet egyik-másik kutató, vagy éppen maga Dézsi, Balassinak tulajdonított. Természetesen ezzel rendkívül bonyolulttá tette a Balassi versek hitelének kérdését és megnehezítette azok áttekintését. Éppen ezért Eckhardt először a szöveg hagyományt tisztázta, a Balassa-kódex és a nyomtatott kiadások alapján.

Munkáját kétségkívül megkönnyítette, hogy használhatta előbb a Balassa kódex Varjas Béla közzétette fénymásolatait, majd magát, a Széchenyi könyvtárba került Balassa kódexet is, hiszen ezt a kéziratot már fél évszázada nem látták, nem használhatták kutatóink. Az 1939-ben előkerült első bécsi kiadás ismerete elősegítette a nyomdai szöveg hagyomány tisztázását is. A kézirat és a legrégebb kiadások szövege egymáshoz való viszonyának és a szövegek egymásutánjának megállapítása után hozzáfoghatott a Balassi által leírt szöveg helyreállításához. Ezt a munkát úgy végezte el, hogy egyetlen Balassi kezéből származó verskéziratot nem ismert. De rendelkezésére állottak Balassinak egyéb, éppen az általa felkutatott és tetemesen megszaportított prózai kéziratai. A Balassa-kódex Varjas Béla megállapítása szerint Balassi kézírata másolatának másolata, éppen ezért mondja Eckhardt »semmi okunk, hogy a költő szövegét, hangrendszerét, írását kizárólag e kézirat (ti. Balassa-kódex) alapján bíráljuk el és örökössük meg, annál kevésbé, hogy a

másolók számos hibás olvasatukon kívül saját nyelvjárásukat és írásmódjukat is belevitték a költő szövegeibe és így az énekek meglehetősen eltorzítva jutottak reánk. Az a két és féllapos összefoglalás, amely »Balassi Bálint nyelve és írása« megállapítása körül végzett kutatásainak eredményeit összegezi, mintája a kritikai kiadásokat megalapozó szövegvizsgálat leglényegesebb feltétele megteremtésének. Voltaképpen ebben van Eckhardt szövegközlésének kulcsa. A legnagyobb gonddal és alaposággal vizsgálta felül a kéziratok és nyomtatványok szövegeit és azokat a megállapított elveknek megfelelően, nem ugyan eredeti helyesírásában, de nyelvi, tehát hang és szóalakokban visszaállította. A Balassa-kódex és a nyomtatott kiadások szövegét csak annyiban tartotta meg, amennyiben az Balassi nyelvvel és helyesírásával egyezik. A kritikai kiadás szövegét megállapító munkájának minden részletét végig kísérhetjük a gazdag és nagyon bőséges jegyzetekben.

A »Változatok, dallamok, jegyzetek« cím alatt egybefoglalt és közölt jegyzetek voltaképpen nemcsak a szöveg magyarázatát adják, hanem a Balassi kutatás eredményeit foglalják sokszínű szintézisben egybe. Két Balassi könyvének minden részletproblémát ismerő, azokra megoldást is kereső anyag-ismeretével állapítja meg az egyes Balassi versek keletkezésének körülményeit, a költő élettörténetéből következő magyarázatát, közli a szövegváltozásokat, s ha ismereteseek, a versek dallamát. Megvizsgálja a nótajelzéseket és a szövegforrások elemzésénél felhasználja a maga úttörő kutatásainak eredményeit, de nem ejti el a Balassi filológia egyetlen kis adalékát sem. Másfélszáz lapon át kapjuk a történeti; filológiai adalékok gazdag tárházát, egyben példát a jövő kutatásának és az akadémiai szabályzat első tökéletes megvalósítását.

A versek kiadását az »Emlékiratok« és a »Levelezés« két csoportja követi. A szövegközlés módszere mindenben azonos a versekével, csak a jegyzeteket nem elkülönítve, hanem egyenként, a levelek után közli. Ez a helyes és gyakorlati szempontból hasznosabb, mert a levelek olvasását megkönnyíti.

Amikor az első kötet megjelent, élénk sajnálattal állapítottuk meg, hogy Balassi egyéb művei közül csak a Júlia pásztor-dráma szerepel a versek után. Ez a hiányérzet oszlott el ez év elején, amikor négy év múltán, végre második kötetben megjelent a »Füves kertecske« és a »Tíz okok« Balassi prózai fordításai és utánok még pótlások az első kötethez. A két prózai munka kiadása már önmagában is öröm a

régi magyar irodalom kutatói számára, hiszen mindkettő unikum példányban maradt csak meg és a Füves kertecske egyetlen példánya sajnos Budapest ostroma alatt elveszett. A hasonmás kiadásokban elég szegény irodalomtörténetírásunk, szegény a régi magyar irodalom prózai alkotásainak újra való kiadásaiban is. Ezért is jelentős Eckhardt kiadása, amely most két unikum művet ad a mai olvasók kezébe. A két prózai munkát követő »Pótlások« legjelentősebb darabja a Stoll Béla felfedezte »Balassi Bálint sajátkezű versszemlévényei.« Az öt versidézet jelentőségét a szerencséskezű felfedezőn kívül illetékes tollak méltatták, van azonban ezeknek a kritikai kiadás szempontjából is különös jelentőségük: Eckhardt, szövegközlését hitelesítik, igazolják.

Természetesen felmerül bennünk az a kérdés, hogy ez az oly sok értékkel gazdag kiadás, mennyivel vitte előbbre a Balassi kutatást, mennyiben zárja le az eddigi eredményeket és mennyiben mutat előre. Az Eckhardt által gondosan lemért anyagból, annak újra értékelése után kihullott minden oda nem illő, vagy használhatatlan adat, legyen az szöveg, életrajzi adalék, vagy bárminő eredménye a szerteágazó, sokszor áthatolhatatlan bozottá sűrűsödött Balassi kutatásnak. E két kötetben együtt van mindaz, ami hitelesen Balassi kezéből került ki. Úgy véljük, hogy kritikai kiadásokról lévén szó, ez a legnagyobb eredmény. A Balassi mű körvonalainak már Thalyról és Sziládyról megkezdődött elmosódása most lezárult. Eckhardt végre rendet teremtett a versszövegek között. Csak a Balassi-kódexből és az első bécsi kiadásból ismert, kétség-telenül hiteles verseket közölte, hozzájuk adva a jegyzetekben azok variánsait. A Dézsi kiadásban már vaskos köteté bővült, Balassinak tulajdonított versekkel már nem is foglalkozik, mert azok Balassihoz való kapcsolásának semmi tárgyi alapja nincsen. Csupán a legnépszerűbb »Balassi vers«, az »Őszi harmat után« szövegével tesz kivételt. Összes változatait közli a versek függelékében, de maga azon a véleményen van, hogy e változatok egyikét sem lehet Balassinak tulajdonítani. A Füves kertecske és a Campian fordítás eredeti és fordított magyar szövegeinek közlésével pedig helyreállította az eddig egyoldalúan ismert Balassi arckép egyensúlyát. A költő és a lírikus mellett abban most már jelen van a költői és a vallásos próza mestere is, aki kitűnő érzékel fordította le Bock és Campian műveit.

A kritikai szövegközléssel, de méginkább a Balassi-filológia eredményeinek újra lelemzésével Eckhardt előkészítette az utat

Balassi költészetének újra értékeléséhez. Ha szembeállítjuk Szilády, Dézsi és Eckhardt kiadásait, nemcsak a közlés filológiai pontossága az, ami őket megkülönbözteti. Eckhardt nem ad életrajzi bevezetést; mégis az ember és a mű kettőssége nála domborodik ki jobban. Azok a ciklusok, melyekbe Balassi verseit foglalta, az ember életéhez igazodnak és a ciklusokba válogatásnak megvan a költői igazsága is. És ezt Eckhardt a nagyszerű, minden adatában pontosan újrámért jegyzet apparátussal igazolja. Nem kétséges az, bárki fogjon is ezután Balassi életének, költészetének vizsgálatához, tőle kell kiindulnia. Több mint nyolcvan esztendő Balassi kutatásának summája ez a kiadás, de e nyolcvan esztendő második felében Eckhardt járt a kutatók élén. Abban is, hogy Balassi életének dokumentumait újabb és újabb adatok tömegével egészítette ki. E kiadásban együtt vannak a hányatott sorsú ember életének dokumentumai. Az emlékiratok és levelezés csoportjában együtt van minden eddig ismert hiteles, Balassi kezéből származó, vagy az ő akaratából készült okmány, biztos alapja Balassi újrafirandó életrajzának. Ez az új Balassi életrajz egyik fontos feladata az új Balassi kutatásnak, melynek irányait

Eckhardt e kiadás bevezetésében kijelölte. Útalt arra, hogy a Magyar irodalomtörténeti Társaság tervbe vette Balassi életrajzának megírását és munkásságának újraértékelését. Joggal és a jól végzett munka öntudatával tehetette hozzá: »Kiadásunk ehhez megadja az alapot.«

A két kötet átlapozása, áttanulása után nem a kritikus bíráló szava kíváncszott papírra, hanem a tiszteletadásé. Eckhardt a férfikor delén visszatért oda, honnan tudóspályája elindult. Egy emberöltő tudományos munkásságának tapasztalatait hozta magával és az újra kezdett Balassi kutatás eredménye váratlanul gazdag volt: könyvek és tanulmányok sora után, a kritikai kiadás. De van e nagy munkának egy másik, nem kevésbé nagy eredménye is: *Eckhardt Sándor példája*. A magyar irodalomtudomány munkásai büszkén tudják, hogy tudományunk idősebb munkásai között ő is velük és előttük halad, példát mutat és lankadatlan munkára buzdít. Olyan munkára, amely a legmagasabb célra tekint és nagyszerű eredményekkel éri azt el. A Balassi kritikai kiadás pedig ilyen munka nagyszerű eredménye.

Jenei Ferenc

JÓKAI MÓR: IRÓI ARCKÉPEK

Sajtó alá rendezte és válogatta Bisztray Gyula. Művelt Nép, Bp. 1955.

A Jókai válogatott irodalmi cikkei és visszaemlékezései tartalmazó kötet megjelentetésével a Művelt Nép Könyvkiadó hasznos szolgálatot teljesített. Mikszáth írói arcképeinek 1953-ban kiadott gyűjteményéhez ilymódon egy hasonlóan szép és gazdag anyagú Jókai-kiadvány csatlakozott. A válogatás és sajtó alá rendezés munkáját most is *Bisztray Gyula*, az említett Mikszáth-kötet összeállítója végezte. Am feladata ezúttal lényegesen nehezebb és bonyolultabb volt, mint Mikszáth esetében, hiszen Jókainak körülbelül kétezerre menő, nagyobb részt egykorú újságok és folyóiratok hasábjain szétszórpt publicisztikai dolgozatából kellett a legértékesebb és legjellemzőbb darabokat kiválasztania. Jókai ilyen irányú munkásságának egészéről persze csak műveinek tervbevétt (és remélhetőleg már a közeljövőben meginduló) kritikai kiadása adhat majd képet. Egyelőre még, amint Bisztray is említi bevezetésében, teljesnek tekinthető Jókai-bibliográfia sem áll a kutató rendelkezésére. Annál többre kell tehát értékelnünk Bisztray odaadó, gondos munkáját, amely így is számos kevésbé ismert, elfelejtett Jókai-írást hozott napvilágra és a

gyűjtemény anyagát csaknem felerészben olyan cikkekből állította össze, amelyek mind a százkötetes nemzeti kiadásból, mind pedig a később kiadott posthumus kötetekből hiányoznak s önálló könyvben itt jelennek meg először.

A szerkesztés szempontjairól Bisztray a kötet előszavában ad számot. Eszerint a gyűjtemény tartalmát csak Jókai önvallo-másaiból és írói arcképeiből válogatta; általános irodalmi kérdéseket tárgyaló dolgozatait, színházi cikkei és leveleit pedig egy későbbi kiadvány számára tartotta fenn. (Bízunk benne, hogy erre az újabb Jókai-kötetre nem kell nagyon sokáig várakoznunk.) A könyv első ciklusát Jókainak saját magáról és pályájáról szóló írásai alkotják.

Az önéletrajzi visszaemlékezéseken kívül ide kerültek azok az *ars poetica* jellegű, Jókai művészi elveit summázó fontos megnyilatkozások, amelyeket főképpen egyes regényeinek elő- és utószavai tartalmaznak. A második — terjedelmesebb — rész a Jókai író-kortársairól szóló, s működésük időrendje szerint csoportosított cikkeket foglalja magában. A kötetbe felvett dolgozatokat

Bisztray — egy-két indokolt kivételtől eltekintve — csonkítatlanul, teljes terjedelmükben tette közzé.

A gyűjteményben levő írások jellegükre és értékükre nézve meglehetősen eltérőek. A terjedelmesebb, nagyobb igényű visszaemlékezések mellett — amelyen például a kötet élén álló önéletrajz, vagy »Az én kortársaim«, az 1840-es évek fiatal írónemzedékének ez az élénk színekkel megfestett pompás tablója — nekrológokat és vitacikkeket, bírálatokat és humoreszkeket is olvashatunk közöttük. Behatóbb irodalomtörténeti fejtegetéseket vagy esztétikai elemzéseket természetesen egyikükben sem szabad keresnünk. A bevezetésben Bisztray ugyan Jókai »irodalomtörténetének« nevezte el a gyűjteményt, de ezt a megjelölést, még így, időzójelen — ahogyan ő használja — sem alkalmazhatjuk ezekre az írásokra. Bisztray maga is hangsúlyozta, hogy Jókai »mindvégig tartózkodott attól, hogy beleavatkozzék a hivatásos irodalomtörténészek mesterségébe« (8.1.) — irodalmi tárgyú cikkeiben sem tudományos értéktételeket ad, hanem saját személyes élményeit, impresszióit veti papírra. Ez az erősen szubjektív beállítottság magyarázza meg azt is, hogy érdeklődése szinte kizárólag kortársai és közvetlen elődei felé irányul. A Csokonai-val, Katonával és Kisfaludy Károllyal foglalkozó írásokon kívül a kötet valamennyi darabja olyan íróról szól, akiket Jókai személyesen is ismert.

Jókai irodalmi dolgozatai tehát szubjektív (gyakran éppenséggel lírai) jellegűek. Ez a szubjektivitás azonban egy olyan író szubjektivitása, aki kora összes jelentősebb társadalmi mozgalmainak figyelmes szemtanúja és egyúttal cselekvő részese volt. Így az oly bőszégesen elbeszélte személyes emlékeken keresztül is e nagy nemzeti küzdelmek levegője árad felénk. Ismeretes, hogy műveinek erre az alapvető sajátosságára a közélet problémáival való elszakíthatatlan kapcsolatra Jókai a »Politikai divatok« híres előszavában rendkívül nyomatékosan mutatott rá. »Nálunk minden életregény, minden családi dráma annyira össze van nőve a nemzet közéletével... hogy ez alaphangot semmi költő nem mellőzheti... — írja. — ...Nálunk mindenki benne él a közéletben; a munkás ettől várja jobb sorsát, a kereskedő üzlete felvirágzását; a tudománynak ez ad vállára szárnyat, vagy lábára láncot; a jellem ebben edződik acéllá, vagy olvad salakká...« Mindez korántsem csak Jókai regényírói művészetére érvényes; ugyanígy áll írói arcképeire és önéletrajzi visszaemlékezéseire is. Irodalmi cikkeinek legjava a reformkor íróit mutatja be (ahogyan igazán nagy regényei-

nek többségében is a reformkorból meríti tárgyát) s valamennyit a nemzeti hőskor évtizedeinek pátozsa, lelkesedése fűti át. És ezt a történelmi atmoszférát van hivatva érzékeltetni az a számtalan anekdóta, remekül leírt színes epizód is, amelynek ezek az írások vonzóerejük jelentékeny részét költszönhetik. A kötet olvasója újból és újból rádöbbenhet arra, hogy rengeteg olyan életrajzi és művelődéstörténeti mozzanatot, amelyet mint mindenki által ismert, magától értetődő dolgot emlegetünk, éppen egy-egy ilyen Jókai-írás lapjairól ment át a köztudatba.

Azonban ha a Jókai epikus alkotásait jellemző értékek jórészt irodalmi dolgozataiban is megtaláljuk — viszont ezek az írások se maradhattak mentesek a Jókai világnézeti korlátaiból adódó negatívumoktól sem. A reformkorról adott kép lényegileg ezekben is a liberális középnemesség mozgalmának bemutatására szorítkozik. 48 márciusa s a radikális bal szárny egész tevékenysége valahogyan belesimul itt a nemesi reformmozgalomba, illetve mint annak egyszerű kiterjedése jelenik meg. Bármilyen megragadó, életteli képet rajzol is Jókai a »Fiatal Magyarország« köréről, erről a képről éppen a legdöntőbb, alapvető vonás hiányzik: csoportjuk népi, plebejus forradalmisága, ami pedig Petőfi vagy Vasvári írásaiban oly félreérthetetlen határozottsággal fejeződik ki. (Talán elegendő, ha összehasonlításul most csak Vasvárinak »A márciusi íjűség« című cikkére utalunk.) A forradalmi baloldali politikájának meg nem értése jellegzetes módon mutatkozik meg például abban, hogy Petőfi ismeretes fellépését a Batthyány-kormány hadügyi javaslata ellen Jókai Petőfinek Kossuth-tal szemben érzett személyes ellenszenvével magyarázza. (260. l.)

Ezek az ellentmondások Jókainak Petőfiről alkotott felfogására is rányomják bélyegüket. Kétségkívül roppant érdeme Jókainak, hogy Petőfiről szóló számtalan kisebb-nagyobb írásával (ha ezek gyakran nem is túlságosan megbízhatók) nagymértékben hozzájárult a Petőfi-kultusz ápolásához, segített ébren tartani Petőfi emlékét a Bach-korszakban, majd pedig a 67 utáni periódus évtizedeiben is. Erős árnyékot vet azonban erre a lelkes Petőfi-tiszteletre az, hogy a kiegyezés korának Magyarországot Jókai többízben (így például az 1882-es szoboravatáskor mondott beszédében) mint Petőfi eszméinek megvalósulását jellemzi. Petőfi költészetében már nem jövőbe mutató, forradalmi programot lát, csupán a mult egy gyönyörű, de visszavonhatatlanul elmúlt korszakának emlékét. »Petőfi annak a kornak a szülötte volt,

mely mint fényes emlék élni fog örökké, mint fényes remény soha többé», — írja egyhelyütt. »...Amint az a kor be volt fejezve, vége volt az ő küldetésének is... Oh mi jókor történt halála!« (243. l.) Az ilyen mondatok persze mégsem csak a megváltozhatatlannak érzett helyzetbe való belenyugvást fejezik ki. Kihallani belőlük azt a csendes rezignációban feloldódó fájdalmat is, amelynek Petőfi emléket idézve, Arany János már az 1850-es években hangot adott: »De jól van így. Ő nem közénk való S ez, ami fáj, ez a vigasztaló.«

Áttérve magának a tárgyalt kiadványnak bírálatára, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Bisztray Gyula a kötet összeállításával igen értékes, lelkiismeretes munkát végzett. A válogatás egészében jól sikerült. Különös pozitívumnak kell tekintelnünk, hogy a könyv sokrétű és változatos anyaga Jókai életművének egy-két ritkábban emlegetett területére is felhívja figyelmünket. A Vahot Imréhez intézett »Irodalmi levelek«-ből például a fiatal Jókait, a *Nepean sziget* és a Czakó-nekrológ szertelen romantikájú íróját mint szellemes, élestoplú, magabiztos fölényvel érvelő vitakozót ismerhetjük meg. A »Kakas Márton arcképcsarnok«-ából vett darabok pedig, ezek a szeliden csipkelődő, enyhén szatirikus írói jellemrajzok, amelyek eredetileg Jókai élelapijában, az »Üstökös«-ben jelentek meg, a humorista Jókai (sajnos, korántsem eléggé ismert) munkásságából adnak némi ízelítőt. A Petőfi-re vonatkozó írások közül Bisztray — igen helyesen — elég sokat vett fel, de azért a közölt szemelvényeken kívül még az »Egy magyar költő életéből« című hosszabb visszaemlékezés néhány részletét is szívesen látnuk volna a kötetben. Viszont nyilván az »Irodalomtörténeti« igény, a 19. század minden számottevő írójának szerepeltetésére való törekvés folytán került be a könyvbe néhány jelentéktlenebb cikk (így például a Madáchról és a Tóth Ederől szóló meglehetősen semmitmondó nekrológok) is.

A kötet kísérő apparátusa, amint ezt már Lukácsy Sándor szövé tette az »Irodalmi Újság« hasábjain, aránytalanul és fölöslegesen felduzzadt. Az előszó és a különféle jegyzetek a könyv terjedelmének kb. egy-harmadát teszik ki, s ilyen módon jelentékeny helyet vesznek el az eredeti Jókai-szövegek elől. A bevezetésben Bisztray azt a meglehetősen egyszerű módszert követi, hogy sorra veszi a kötetben bemutatott írókat és mindegyikükről elmondja azt, amit személyükről, életművükről, Jókainak hozzájuk való viszonyáról közölni szükségesnek tart. Am többnyire beéri azzal, hogy a könyvben szereplő Jókai-írások tartalmát kivonatolja,

s e kivonatot még néhány adattal és megjegyzéssel egészíti ki. Ez mindenekelőtt azzal a következménnyel jár, hogy a kötet anyagában rengeteg az ismétlődés. Ugyanazokkal a dolgokkal az olvasó sokszor háromszor-négyszer is találkozik: először a bevezetésben, majd magában a szövegben, azután az egyes cikkekre vonatkozó »Tudnivalók« között, végül még esetleg a jegyzet-szótárban is. A bevezetésben Bisztray pl. kétszer is elmondja azt az eléggé közismert tényt, hogy Jókai 1848. március 15-én ismerkedett meg Laborfalvy Rózával. (10. és 22. l.) Czakó Zsigmond öngyilkosságáról három helyen is megemlékezik (37., 328. és 352. l.) és ugyanígy három ízben közli azt is, hogy Jókai Dózsa-drámáját Gyulain kívül Greguss Ágost is megtámadta. (50., 341. és 344. l.) Arról pedig, hogy Berczy Károly lefordította az »Anyégint«, nem kevesebb, mint négy alkalommal tesz említést. (15., 45., 339. és 350. l.)

Ennél is nagyobb hiba az, hogy Bisztray tanulmánya igen gyakran az értékelésben sem megy túl Jókai álláspontján, sokszor egyszerűen magává teszi Jókai ítéleteit, ahelyett, hogy kritikailag felülvizsgálná s mai irodalomtudományunk eredményeivel helyesbítene őket. Így a bevezető tanulmány, noha több kérdésben sikerrel érvényesíti a marxista irodalomtörténetírás felfogását, helyenként éppen legfőbb funkciójának, az elvi iránymutatás feladatának teljesítésével marad adós. Hogy néhány konkrét példát is említsünk: Bisztray pl. lelkesen méltatja (28. l.) Jókainak Eötvös »Nővérek« c. regényéről szóló kritikáját, és nem mutat rá arra, hogy Eötvösnek ez a legkevésbé sikerült, eszméileg és művészigleg egyaránt gyenge regényét Jókai alaposan túlértékelte. Tánácsics és Jókai kapcsolatáról többek között azt mondja, hogy »a szabadságharc idején néha vitába is szállt vele (ti. Jókai Tánácsicsal) O. A.), de jószándékát mindig elismerte«. (30. l.) Abban a kérdésben, hogy e vitákban melyiküknek volt igaza, Bisztray egyáltalán nem foglal állást; hallgat róla, hogy Tánácsics tevékenységét 49-ben Jókai jobbról, a békepárt oldaláról bírálta. A »Tízek Társasága«-ról írva Bisztray kijelenti, hogy a tíz fiatal író szövetkezését »elsősorban a közös eszmei törekvések hozták létre, de a világnézeti tartalom mellett kiadó-politikai szempontok is közrehatottak.« (36. l.) A továbbiakban azonban Bisztray csak az utóbbi tényezővel foglalkozik — követve ebben persze magát Jókait, aki visszaemlékezéseiben szintén csak ezt a mozzanatot hangsúlyozza. Bisztray hosszasan ismerteti az 1840-es évek könyv- és lapkiadási viszonyait, leírja a »Tízek« körének a kiadói és szerkesztői gyámságtól

való függetlenülésre irányuló szándékait, de mitsem mond a »közös eszmei törekvések«-ről, szót sem ejt arról, hogy a Tízek Társaságának létrehozása Petőfi első kísérlete volt a »Fiatal Magyarország« táborának, a plebejus demokratizmus képviselőinek összefogására. Részletesen elemzi Bisztray Jókai és Petőfi viszonyát, s érdekes filológiai adalékokkal is igazolja Petőfi életművének Jókaira gyakorolt sugalló hatását. Azonban itt is túlzásokba téved: egyhelyütt azt írja pl., hogy Jókainak »a márciusi forradalomban s a szabadságharcban... bálványa lett Petőfi« (33. 1.) — noha néhány lappal odébb maga is kénytelen megállapítani, hogy Jókainak a forradalom alatti magatartása éppen nem arra vall, mintha Petőfi következő forradalmiságát tekintette volna példaképének.

Különösen furcsa az a mód, ahogyan Bisztray a Jókai Dózsa-drámája körül kialakult vitát tárgyalja. A bevezetés nem is érinti a vita ideológiai-politikai hátterét, erről csak a jegyzetekben tudunk meg egyet-mást, bár a hely legnagyobb részét itt a vita lefolyásának adatszerű ismertetése foglalja el. Bisztray ehelyütt — Jókai érvelését magáévá téve — úgyszólván mentegeti őt Gyulai »vádjaival« szemben. »A mű szerkezeti és lélektani hibáit joggal kifogásolhatta Gyulai; de ő a kritika határait átlépve, politikai izgatással vádolta meg Jókait ugyanazon tárgy színrevitele miatt, melyet Eötvös már egy évtizeddel előbb büntetlenül feldolgozott.« — írja Bisztray. (48. 1.) Szerinte tehát Gyulai hibája csak abban áll, hogy »átlépte a kritika határait« és »politikai izgatással vádolta meg Jókait« — és sem a bevezetésben, sem a jegyzetekben nem ír egy szót sem arról, hogy Gyulai kritikusi magatartásának osztályalapja, irodalompolitikájának megalkuvó, reakciós vonásai éppen a »Dózsa György« körüli vita során tárultak fel először teljes határozottsággal. Hiszen Gyulai leginkább azt kifogásolta Jókai éppenséggel nem forradalmi célzatú drámájában, hogy az bemutatja az arisztokraták aljasságát, népellenességét — s azt vetette Jókai szemébe, hogy Dózsa alakját nem ábrázolta ellenszenvesebb színnel.

Az egyes cikkekre vonatkozó jegyzetanyag vitathatatlanul komoly, alapos munka eredménye. Nemcsak rengeteg filológiai és bibliográfiai adatot tartalmaz — így pl. Bisztray minden témával kapcsolatban a kötetben közöltéken kívül még egy sor hasonló tárgyú Jókai-írást említ meg — hanem több, a további Jókai-kutatás számára minden bizonnyal hasznosítható finom megfigyelést is. Mindezek az adalékok azonban sokkal inkább a majdani nagy kritikai

Jókai-kiadás apparátusába kíváncznának, mint egy népszerű kiadvány jegyzetei közé. Bisztray egyébként igen elismeréseméltó, lelkiismeretes szerkesztői munkájának talán legfőbb negatívuma az, hogy a valóban fontos dolgokat nem képes világosan elhatárolni a kevésbé lényeges, vagy éppen teljességgel mellékes körülményektől. Jegyzetei számos alkalommal aprólékos gonddal, szinte már szőrszálhasogató pedantériával igazítják ki Jókai egészen csekély tárgyi tévedéseit is, viszont nem egyszer említés nélkül mennek el ezeknél sokkalta jelentékenyebb mozzanatok mellett. Jókainak egy Csokonairól szóló anekdotikus írásával kapcsolatban Bisztray nem mulasztja el közölni, hogy »Jókai téved, amikor azt mondja, hogy Csokonai az almási szüreten látta meg először Lillát; Csokonai nem is szüretkor, hanem tavasszal (1797 ápr. végén) került Komáromba.« (317. 1.) Jókainak arra az állítására viszont, hogy csurgói tanársága idején Csokonai nemesi mecénása jóvoltából tejben-vajban fürdött, »volt hivatala, tisztessége, kényelmes laka, rendes fizetése, bora, bűzája, tüzelő fája... egyszerűen semmi sem állt útjában, hogy ezentúl a legboldogabb, a legirigyletebb ember lehessen« (110. 1.), Bisztraynak semmi megjegyezni valója sincs — holott jól tudjuk, hiszen Csokonai saját levelei tanúsítják, hogy a csurgói segédtanárság hónaspaját a költő meglehetősen nagy nyomorúságban, rendkívül nehéz munkafeltételek között töltötte.

A jegyzetek olvasója értesülhet arról a körülményről, hogy Kazinczy Gábor — Jókai állításával ellentétben — nem Bánhal-mán, hanem Bánfalván halt meg. (338. 1.) Ugyanakkor pl. Bisztray semmiféle kommentárt nem fűz Jókainak ahhoz, a történelmi tényekkel szembenálló kijelentéséhez, hogy az 1848. március 15-i pesti eseményeket a bécsi forradalom kitörésének híre, mely a fővárosban Jókai szerint csak később vált ismeretessé, egyáltalában nem befolyásolta. (213–214. 1.) Annyi persze igaz, hogy március 15-nek voltak a bécsi forradalomtól független előzményei is: elsősorban a márciusi ifjúságnak a tizenkét pont kérdésével kapcsolatos agitációja, amit a nemesi liberálisok halogató politikájának ellensúlyozására már a bécsi hírek érkezése előtt megkezdtek. Jókainak ez — a bécsi forradalom hatását teljességgel tagadó — felfogása azonban mindenképpen helyreigazításra szorul. A Petőfi Társaságról a jegyzetekben azt olvashatjuk, hogy az »Petőfi nevével irodalmunk nagy hagyományait akarta felújítani, de a társaságnak végezete lett az a körülmény, hogy — mint Jókai is mondja —: »ragyogó talentumokkal nem dicelkedhe-

tett». (331. l.) Bisztray tehát nem látja, hogy a Petőfi Társaság azért nem tölthette be valóban komoly szerepet irodalmunkban, mert nem volt határozott, következetesen haladó programja, melyet a hivatalos irodalompolitikával, az irodalmi Deák-párt vonalával szembeállított volna. A társaság működése, melyet a frázisok, vizenyős állenzékiség jellemzett, ezért fulladt hamarosan teljes jelentéktelenségbe. Persze valóban igaz az is, hogy a Petőfi Társaság nem igen számlálható tagjai sorába kimagasló tehetségű írókat, de ez sokkal inkább következménye, mintsem oka a most említett körülménynek.

Bisztray figyelme még az idézetek szövegének helyreigazítására is kiterjed. Megemlíti pl., hogy az »Egy gondolat bánt engemet«-ben nem az áll, hogy »szívemből« — amint Jókai idézi — hanem az, hogy »szívemből«. Azt viszont már nem veszi észre, hogy Petőfi utolsó költeményére, a »Szörnyű idő«-re Jókai tévesen »Szörnyű idők« címen (239. l.) »A négyökrös szekér« c. versre pedig mint »Hatökrös szekér«-re (246. l.) hivatkozik.

Az egyes cikkekhez kapcsolódó jegyzetek után a kötetben még mintegy 43 lapnyi jegyzet-szótárt is találunk. Ezek a magyarázatok is a szerkesztő gondosságát és alaposágát dicsérik, s egyszersmind örvendetes kontrasztot képeznek néhány az utóbbi években megjelent Jókai-kiadvánnyal szemben, melyeknél elsősorban éppen a hanyag, pontatlan jegyzetelést kellett a kritikának felrónia. Targyi szempontból Bisztray jegyzeteit akkor sem érheti komolyabb kifogás, ha akad is a kötetben — mint ezt Lukácsy Sándor említi — egy-két olyan ismeretlenebb szó vagy fogalom, melyre a jegyzet-szótár nem ad magyarázatot, Bisztray e jegyzetek írásakor szemmeláthatóan lexikális teljes-

ségre törekedett. Közismert idegen szavak jelentését is megmagyarázza és részletesen ismerteti a legjelentéktelenebb, harmad- és negyedrangú alakok életrajzát is, holott a kötet olvasói aligha vesztettek volna különösebben sokat, ha nem tudják meg pl. azt, hogy Császár Ferenc foglalkozására nézve »kispap, tanár, tiszttviselő, a hétszemélyes tábla bírása, végül vagyonos ügyvéd« volt (353. l.), hogy P. Szatmáry Károly »1872-ben megalkotta az Orsz. Kisdédóvó Egyesületet« (381. l.), vagy hogy Podmaniczky Frigyes, egyéb méltóságai mellett, »a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke« is volt. (377. l.) Meg kell jegyeznünk azt is, hogy Walter Scott irodalomtörténeti jelentőségéről nem kapunk helyes képet a róla szóló jegyzetből, mely annak megállapítására szorítkozik, hogy Ivanhoe c. regénye »a romantika egész kelléktárát felhasználja« (380. l.) és említést sem tesz Scott döntő szerepéről a történelmi realizmus kialakítása terén.

Égésében véve a kötet persze a felsorolt hibák ellenére is hasznos, hézagpótló kiadvány, hiszen egy nagy író szép és érdekes s eddig kevésbé ismert írásait juttatja el az olvasóközönség széles rétegeihez. Bírálattunk éppen ezért foglalkozott oly részletesen a könyv negatívumaival, mert e negatívumok vizsgálata módszertani szempontból talán a további, hasonló jellegű gyűjtemények szerkesztéséhez is adhat némi segítséget. A kötet legfőbb tanulsága azonban kétségkívül az, hogy minél több ilyenfajta kiadványra van szükség. Minél gyorsabban és minél teljesebben fel kell tárnunk és közzétenünk Jókai és más klasszikusaink publicisztikai, kritikai hagyatékát; hadd legyen irodalmi örökségünknek ez az eleme is a magyar nemzeti közműveltség szerves részévé.

Oltványi Ambrus

KÁRMÁN JÓZSEF VÁLOGATOTT MŰVEI

Válogatta és bevezette Némethi Lajos. Magyar Klasszikusok. Bp., 1955.

Aligha volt még irodalmi könyvsorozat Magyarországon, amely a népszerűség igényét és a tudományos alaposágot szerencsésebben egyesítette, mint a Magyar Klasszikusok. Nemcsak egyre inkább növekvő számú olvasóközönségünknek teszi lehetővé ez a sorozat, hogy irodalmunk múltjával megismerkedjék, hanem kielégíti a »szakmabeliek«, az irodalomtanárok, sőt az irodalomtudósok igényeit is. Egyrészt azzal, hogy a sorozat egyes kötetei gyakran nehezen hozzáférhető, fontos szövegek új kiadását tartalmazzák, másrészt pedig azzal, hogy beve-

zető tanulmányaik szinte egy megírandó új magyar irodalomtörténet hiányzó fejezeit pótolják.

Kármán Válogatott Műveinek kötete a sorozaton belül is az »izgalmasak« közé tartozik. A XVIII. század végének problematikus írói közt Kármán egyike a legproblematicusabbnak. Nem azért, mintha értékét, jelentőségét kétségbe lehetne vonni. A körvonalak tiszták, az irodalomtörténeti hely bizonyos. A részletproblémákban azonban még mindig sok a bizonytalanság.

Némédi Lajos válogatása és bevezető tanulmánya a napjainkra kialakult, egészében és legtöbb részletében helyes képet adja Kármánról. A főművek: Fanni hagyományai és A nemzet csinosodása mellett közli az Urániát meghirdető jelentést, az Uránia Bevezetését, az olvasókhöz szóló ajánlást, Kármán több kisebb — nagyobb elbeszélését, néhányat anekdotái, meséi és fordításai közül és a Pajorral együtt Aranka Györgyhöz írt levelét. A közölt műveket tárgyak szerint csoportosítja. Vitatható, nem lett volna-e helyesebb írásuk ill. megjelenésük sorrendjében. Szívesen látnánk a kötetben Kármán szabadkőművességgel foglalkozó német nyelvű írásának (Ahndungen eines jünger Br. über den Zweck des O.) legalább néhány részletét s egy-két darabot Markovicsnéhoz írt levelei közül is. Ezek életrajzi szempontból igen érdekesek, és egyéniségéről sokat elárulnak.

Bevezetésében Némédi főként az Uránia történetével, A nemzet csinosodása és a Fanni hagyományai elemzésével és Kármán stílusával foglalkozik részletesen. A Fanni hagyományait elemző fejezet is, a Kármán stílusával foglalkozó is igen alapos és érdekes.

A Fanni hagyományai mondanivalóját a jellemeknek, a cselekményeknek, az írói eszközöknek az európai szentimentális ízlés és a magyar társadalom bonyolult kölcsönhatásának gondos elemzésével mintaszerűen fejti ki. Kármán stílusának elemzésében jelentősen továbbfejleszti Szinnyei Ferenc tanulmányának eredményeit. Különösen érdekes s figyelemre méltó, hogy Kármán stílusát a korabeli szépirodalmi stílussal, elsősorban Kazinczy Gessnerének stílusával hasonlítja össze.

Ha egyes megállapításai vitathatóknak bizonyulnának is, módszeres alaposságaival példát mutat irodalomtörténészeink számára. A bevezető tanulmány többi részét kevésbé tartom sikerültnek. Úgy érzem, hogy a Kármánnal kapcsolatos kevésbé lezárt vagy legalábbis nem egészen megnyugtató módon megoldott kérdéseket nem bolygatta meg annyira, amennyire lehetett és kellett volna. A továbbiakban ezekről írok, természetesen a teljesség és a megoldás igénye nélkül.

Kármán életrajzának vannak kevésbé világos pontjai. Elsősorban halála, erről azonban a kutatás mindmáig sem tudott bizonyosat megállapítani. A Rádayakkal való kapcsolatát Gálos Rezső monográfiája a legutóbbi időben tisztázta, ennek eredményéből Némédi többet is használhatott volna. Ugyancsak Gálos foglalkozott részletesebben azzal, hogy milyen volt Kármán családjának műveltsége, anyagi helyzete, hogyan

és miből élt Kármán Bécsben és Pesten, mi szeretett volna lenni. Ezeket az adatokat is bővebben kellett volna használnia Némédinek, hiszen családi és életkörülményei írói alkatát és célkitűzéseit is messze-menően magyarázzák. Általában Némédi óvakodott attól, hogy az ismeretes életrajzi adatok alapján megrajzolja Kármán egyéniségét. Ez bizonyos mértékig érthető, hiszen egy sok tekintetben könnyelmű, kéjszár fiatalember vonásai is hozzátartoznak képéhez. Mindez azonban mégsem csupán elhanyagolható »magánügy« Kármán esetében, mert az emberi egyéniség természetszerűen befolyásolja az íróit is. Kármán valamennyi író-kortársán túltevő hatalmas élettapasztalata, lélekismerete, az irodalmi szervezkedésben is meg művei írásában is érvényesített társadalmi rutinja a minden tekintetben intenzíven kiélt bécsi napok eredménye.

Az Uránia történetével kapcsolatban apró és kevésbé lényeges adatnak látszik, hogyan kerültek ki a kiadók a cenzúrát. Mégis meg kellett volna említeni, mert igen jellemző a korra s bizonyára Kármán talpraesettségére, ügyességére is. Gálos már említett műve részletesen foglalkozik ezzel.

A Kármánnak tulajdonított művek hitelességének kérdését csak a jegyzetekben veti fel Némédi. Röviden visszapillant a probléma történetére, s megállapítja, hogy a kötetben közölt művek szerzősége eldöntöttnek tekinthető. Szinnyei Ferenc stíluslemző tanulmányára és saját bevezetésének szintén a stílussal kapcsolatos eredményeire utal. A stíluslemzés eredménye azonban — természeténél fogva — bizonyos mértékig mindig vitatható. Gálos Rezső már többször idézett Kármán-monográfiájában, pl. épp a stílus Szinnyeinél alaposabb elemzésével meggyőző módon valószínűsítette, hogy A fejjeszteség című történet, mely egy német lovagdrámából való »honosítás«-nak látszik, nem Kármán munkája. Némédinek legalább utalnia kellett volna rá, hogy miért nem ért egyet Gálossal.

Másik kérdés a Kármánnak tulajdonított művek eredetisége. Köztudomású, hogy a Fanni hagyományai eredetiségével kapcsolatban mennyi vélemény és találgatás hangzott el egy évszázad irodalomtörténesei szájából. Ez a vita ma már lezártnak tekinthető. Némédi a kötet bevezetésében igen találó hasonlattal világítja meg, hogyan viszonylik Fanni a legtöbbet emlegetett példaképéhez, Wertherhez. »A Werther olyan, mint egy pompás, nagy zenekar, vagy mint egy óriási orgona játéka. A magyar regény pedig a maga egyszerűségével olyan, mint egy édesbús gordonka-szólo.« »Ha ez a hibátlan zengésű gordonka-szólo egyszerű is

a Werther bonyolult hangszereléséhez képest, de eredeti, magyar és igaz. »Kármán több műve azonban nyilvánvalóan fordítás. Egyeseknek szerzőjét is megnevezi, másoknál a tartalom vagy épp a stílus árulja el, hogy fordítással van dolgunk. A kincseső c. elbeszélés jegyzetében pl. épp Némedi vitatja Waldapfel Józseffel szemben — nézetem szerint jogosan —, hogy nem eredeti mű, hanem fordítás vagy átdolgozás. Mind ebben nem lenne semmi különleges, hiszen a kor többi írói is igen gyakran fordítottak, az eredetiség távolról sem volt olyan fontos követelmény, mint később. A problémát csak az okozza, hogy Kármánt az Uránia Bevezetése és A nemzet csinosodása emlékezetes, gyakran idézett mondattal alapján az írói eredetiség előharcosának tartjuk — s ilyenkor szívesen feledkezünk meg fordításairól. Azt hiszem, az eredetiség követelésében felesleges többet látnunk, mint ami benne van. Kármán eredetiségébe (»körültünk történt dolgok«, »a közéletből való scénák«) némileg a »magyarítás«, »honosítás« is belefér, s ha ezen túlmenően túllátott is kora irodalmán, nem szakadhatott ki belőle. Többre becsülte az eredeti művet, de az irodalmi élet kezdetlegessége miatt maga is ráfanyalodott a hamarabb megérő gyümölcscsel biztató fordításra.

A szépirodalom és a tudomány viszonya az eredetiséghez hasonlóan élére állított kérdés Kármánál. A szépirodalmat ebben a korban általában még a tudomány szolgálojának tekintik. Az a feladata, hogy könnyebbé tegye a tudomány útját, megédesítse keserűségét. Kármán is vallja ezt a felfogást. De ő az első irodalmunkban, aki — épp az alkalmi költészet, a rímfaragás silánysága ellen hadakozva — ihletett szavakkal tesz hitvallást a szépirodalom, a költészet, az igazi költők mellett: »Ezeknek hatalmas szava a pusztá vadonokat megnepešíti, lelket önt az érzéketlenekbe, a költemény szép színei által elragad tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük és az istenek társaivá leszünk.« Kármán műveinek nagyobb része azonban józan, közvetlen hasznót néző, gyakorlatias. Az ízlésváltozás már-már tudatosul benne, anélkül, hogy következményeit le tudná vagy le akarná vonni.

Némi egyszerűsítés szükséges tehát ahhoz, hogy Kármánban akár az eredetiség, akár a szépirodalmiság következetes előharcosát láthassuk. Ezzel természetesen semmit sem vonunk le érdemeiből. Azzal sem, ha — mint Némedi is megteszi — megállapítjuk: Schedius s az ő nyomán Toldy túlzott, mikor Pest irodalmi központtá való fejlesztésének tervét tulajdonította Kármánnak. A magyar női olvasóközönség meg-

hódításának érdemét sem ajándékozhatjuk az Urániának. Nemcsak a későbbi divatlapokat, hanem valószínűleg a korábbi ill. egykorú románokat is több hölgy olvasta, mint az Urániát. Kármán hatásával ill. az Uránia hatásával többet kellett volna foglalkoznia Némedinek. Rendelkezésünkre áll az előfizetők jegyzéke. Ismerünk egy-két nyilatkozatot is: Kazinczyét, a Magyar Merkuriusét — egyik sem kedvező. Lehetetlen észre nem vennünk, hogy Kármán mennyire el volt szigetelődve írótól is, olvasóktól is. Ezt nem magyarázza egyedül a 94-ben, 95-ben mind jobban fokozódó elnyomás. Kármán nem volt híve a nyelvújításnak. A nemzet csinosodásában igen keményen, az akkori irodalmi viszonyok között egészen szokatlan hangon bírálta a kor irodalmát. Hányféle érzékenységet sértetett ezzel? Kétségtelen, hogy felvilágosított gondolkodásában, irodalompolitikai elveiben a Bessenyeivel megindult fejlődés vonalába tartozik, Kazinczy mellett van a helye. Életformája, műveltsége, a nyelv-művelésről, az eredetiségről hangoztatott felfogása, az, hogy a feudális műveletlenséget a többi írónál sokkal inkább kívülről, sokkal fölényesebben kritizálta, mégis egyedülállónak tette a kor irodalmában. Aligha volt még egy írónk abban a korban, aki olyan, műveltségére és életmódjára büszke fölénnyel állt volna távol a táblabírók vidékies Magyarországtól, mint Kármán.

Nem teljesen kielégítő a bevezető tanulmány az a része sem, amely Kármán utóéletével foglalkozik. Az általa felhozott okok legfeljebb azt teszik érthetővé, hogy az olvasóközönség miért nem méltányolta az Urániát, azt nem, hogy az irodalmárok, az írók miért feledkeztek meg róla. Az a különállóság, amelyre az előző bekezdésben próbáltam utalni, a későbbi elhallgatást is magyarázhatja.

A felhozott »kifogásokkal« azt szerettem volna érzékeltetni, hogy mennyi megoldásra váró problémát tartogat még számunkra Kármán élete, műve és művének sorsa. Ezek a problémák természetesen nem oldhatók meg a kor egész irodalmának és történelmének feltárása, alapos elemzése nélkül. Kármán Válogatott Műveinek bevezetése és válogatása igen jó abból a szempontból, hogy Kármán értékelésének jelenlegi fázisát rögzíti, hibája, hogy kevésbé érzékeny a problémák iránt. Rendszeres és alapos, pontos és áttekinthető a bevezető tanulmány, ilyenek a jegyzetek is. Némedi stílusa talán kissé száraz, de józan, megbízható: nem akar többet mutatni, mint amennyit mond.

Orosz László

A MAGYAR IRODALOM HELYI HAGYOMÁNYAI

Középiskolai Szakköri Füzetek. (Az irodalmi szakkörök számára). Készítették: Busa Margit, Kicsi Sándor, Kiss József, Nemeskürty István. Szerkesztette: Vargha Balázs. A térképvázlatokat készítette: Glaser Lajosné, Tankönyvkiadó Bp. 1955.

Elsősorban diákok számára készült ez a könyv, irodalmi szakkörök számára, ahogyan ezt a címlap és az előszó is hirdeti. Rendszeres felsorolással mutatja meg magyar írók kapcsolatát Magyarországhelyiségeivel, városai-val, gyakran kerületeivel, utcáival. Célja, hogy felkeltse a tanulók érdeklődését lakóhelyük irodalmi nevezetességei iránt és így eleven kapcsolat kialakulását segítse elő a tanuló és az irodalom között. Messzebbtekintő célja pedig az, hogy kutatásra ösztönözze a már érdeklődő diákokat.

A könyv megjelenését is, célját is csak helyeselelnünk lehet. Első ilyen könyvünk, szükség van rá, hiánypótló nemcsak az iskolai gyakorlat terén, de a tudományos irodalomkutatásban is. Kiindulópontja lehet egy alapos irodalmi topográfiának, amivel sajnos, még nem rendelkezünk. Az irodalomtanításban, szakkörök vezetésében jó segítséget nyújt a tanárnak. Csak bele kell lapoznia a könyvbe, máris kiderül, hogy az éppen tárgyalt írónak volt-e valamilyen kapcsolata azzal a helységgel, ahol az iskola van. Ha talál erre vonatkozó adatot, máris abba a szerencsés helyzetbe kerül, hogy ennek a puszta megemlékezésével is közelebb hozza az író-t a tanulóhoz. Az irodalomtanításban igen nehéz probléma az írók olyan bemutatása, hogy a tanuló a valamikor élő, dolgozó embert is lássa az íróban, ne pedig megfoghatatlan, éteri magasságban lebegjen képzeletében. Ha például egy IX. kerületi diák hallja, hogy József Attila vagy Móricz Zsigmond itt élt a IX. kerületben, fantáziája máris jobban kapcsolódik a valósághoz. És valóban, arra is van remény, hogy a megadott nyomon elindulva, újabb adatokat is feltárjanak a szakkörök. Utat mutat ez a könyv haladó hagyományaink ápolásához is. Sok városunk lakossága, diáksága, de gyakran még tanárai sem tudnak fontos helyi emlékekről. Így történhetett meg hogy Martinovics Ignác köztársasági mozgalmanak részese és ezért börtönbüntetését szenvedett Verseghy Ferenc neve egy időre lekerült a szolnoki fiúgimnázium homlokzatáról. Sok megróni való hanyagságunk derül ki, ha kissé szétnézünk csak Budapesten is a könyv által megadott adatok alapján. Például máig sincs emléktábla Eötvös József Uri utcai szülőházán, vagy Karinthy Frigyes szülőházán (Damjanich utca 27.) Radnóti. Miklós, Babits Mihály utolsó lakóházán. Máig nem pótolták a bibliafordító Báthoryt idéző összetört emléktáblát a hárshegyi barlang bejáratánál; nem rendezték Virág Benedek megrongálódott

gellérthegyi síremlékét. Reméljük, hogy a könyv az irodalmi hagyományok kultuszával kapcsolatos tartozásokra is ráirányítja a figyelmet.

Szerkesztésmódja, összeállítása teljességgel megfelel a gyakorlati követelményeknek. Első, terjedelmesebb részét a helységek szerinti felsorolás foglalja el. Budapest az első, kerületenként ismertetve az itt élt írók tartózkodási helyeit. Budapest után névsorban a megyék, ezeken belül a városok, falvak szintén betűrendben, az egyes helységnevek után az íróadatai következnek. Ebből könnyen kikeresheti az olvasó magának azt, hogy az érdekelt helységben kik mikor éltek vagy mit alkottak. Ha pedig valaki arra kíváncsi, hogy egy író milyen vidéken élt vagy járt, a könyv második felét elfoglaló névmutatóhoz kell fordulnia. Kevésbé ismert íróknál néhány szóban még működési területükre vonatkozó utalást is találunk a névmutatóban. A könyv nyomdai előállítását is igen tetszetős, tördelése célszerű. Egy apróság azonban talán még áttekinthetőbbé tenné: minden oldal fejlécén fel kellene tüntetni, hogy melyik megyéről, kerületről van szó, így könnyebben lehetne forgatni a könyvet a tartalomjegyzék állandó nézegetése nélkül is. Nagy előnye a könyvnek, hogy már egyszeri lapozgatás után is világossá válik, hol és mikor alakultak ki kulturális, irodalmi centrumok az országban. (A könyvhöz vázlatos megyetérképet is csatoltak). A látszólag száraz, adatszerű felsorolás mögött eleven élet rejtőzik. Minden, irodalom iránt csak egy kissé is érdeklődő ember számára érdekes néhány perces böngészés után. Tények felsorakoztatásával gyakran meglepő összefüggésekre mutat rá, vagy ismert összefüggéseket aláhúz, ki-domborít.

Mivel ez a könyv máris magasabb igényeket elégít ki, mint amire szánták, a hiányságait is erősebben látjuk. Sok esetben majdnem teljesen összeállították a szerkesztők egy-egy íróknak topográfiáját, tudományos alapos-sággal. Az igazi szakértelem, az elmélyült kutatás a legnagyobb bizalmat keltheti bennünk a könyv iránt. De ha már látjuk a teljesség igényét és gyakori megvalósulását, önkéntelenül támad fel bennünk a kívánság, hogy még kevesebb hiányt mutasson. Természetesen nem várhatjuk egy elsősorban iskolai használatra szánt segédkönyvtől, hogy valamennyi magyar íróról megemlékezzék, de néhány, nem is jelentéktelen aránytalan-ságot mégis tapasztalunk.

A könyv szerkesztőit nem jellemzi szűkeklőség semmilyen irányban sem, a látható elv az, hogy minden olyan író, akinek fontos szerepe volt a magyar irodalom folyamatában, felvegyenek topográfiájukba. Sőt bizonyos esetekben igen helyesen tüntettek ezen, alig ismert írókat is megemlítenek, ha egy város vagy falu iskoláisi ezáltal nyerhetnek emlékezni és kutatni valót. Néhány jelentős írónk azonban értelmetlenül kimaradt: Török Gyula, Komjáthy Jenő, Hunyady Sándor, Petelei István, Iványi Ödön, Sida Jenő. De Herczeg Ferenc, vagy méginkább Szabó Dezső kihagyását sem helyeselhetjük, márcsak azért sem, mert a topográfiában Rákosi Jenő például hétszer, Császár Ferenc hétszer, Berczik Árpád háromszor szerepel, sőt még a Szikra néven írogató Teleki Sándorné Kende Paulináról sem feledkeztek meg a szerkesztők. Természetesen kimaradtak olyan írók, akik nem a mai Magyarország területén éltek és működtek, de sok fontos adat hiányzik nagy íróinkról is ugyanilyen okból. Elsősorban a tudományos rendszerezés szempontjából érdemes lenne kiegészíteni, újra kiadni egy olyan összeállítást, amely nem szorítkozik a mai Magyarország területére, hanem külföldi anyagot is feldolgoz. Különösen fontos ez a magyar irodalom esetében, ahol a területi változások következtében nem egy nagy íróknak fontos működési helye, sőt szülőhelye más állam területén van. De az iskolai gyakorlat is sokat nyerne ezzel. Ha az olvasó Ady Endre után érdeklődik, a könyvből megtudhatja róla, hogy 1913 telét a hűvösvölgyi Park Szállóban tölti, hogy 1907-től a Három Holló állandó vendége volt, hogy 1909-től gyakran járt Móricz Zsigmond Üllői út 95. sz. alatti lakásán, de nem tudja meg, hogy hol született. A tankönyvben megtalálja ugyan, de ebből az összefoglaló rendszerből kimaradt. Pedig érdekes lenne ugyaninnen megtudnia, hogy milyen külföldi utazásokat tett és mikor. Vagy Móricz Zsigmondról is helyes lenne jelezni legalább a felvidéki útját, amihez haladó ifjúsági megmozdulások emlékei is kapcsolódnak. Ismételtlen hangsúlyoznunk kell, hogy ez a követelmény a hasonló jellegű, remélhetőleg a közeli jövőben meg születő könyvnek szól, de lehetetlen itt meg nem említenünk, mikor már csak egy lépés választ el ennek a megoldásától is.

Ebben a gazdag adattárban hibás adat, vagy rossz évszám alig található, de ezeket is szóvá kell tennünk. Móricz Zsigmond gyermekkorában nem 1886-tól, hanem 1887-től élt Prügyön. (1887-ig Turistvárdiban volt, amit a füzet helyesen is jelöl.) Félreérthető az a megfogalmazás is, hogy »Jókai Mór 1868-ban megveszi a Baross utca 98. sz.

házat... A házon emléktábla.« Ez a ház egy ötemeletes sarokház. Jókai nem ezt vette meg, hanem 1868-ban helyén levő régi kis házat.

A könyv szerkesztői arra kéri az olvasókat, hogy közöljék észrevételeiket, kiegészítő adataikat. Valóban ez az a tudományos műfaj, ahol a lehető legszélesebb körű közreműködésre van szükség. Néhány észrevételt, kiegészítést javasolunk az alábbiakban, már a második kiadásra gondolva.

Gyakran fűződik remekművek születése bizonyos helységekhez, esetleg a témát is a helyszínen találja az író. Ilyen adatok feltüntetésével a műalkotás folyamata, az élmény és a mű kapcsolatának problémája világosabbá válik a tanulók előtt. Erre néhány jó példa található a könyvben, de a szerzők eljárása nem következetes, több ilyen adatra lenne szükség. József Attila nagy szerelmi költeménye, az *Óda* mint ismeretes, lillafüredi élményből született. A füzet nem hivatkozik erre. Vajda János életrajzának váli vonatkozásai között nem utal a topográfia. A *Váli erdőben* című költeményre. Egernél hivatkozni lehetne az »Egri csillagokra«. Gárdonyinak is egri lakóhelye adta az ötletet a regény megírására. Tápénál meg sem említi a könyv Juhász Gyula nevét, pedig e helyhez több ismert verse fűződik és még ma is látható az a régi kereszt, amelyikhez *A tápai Krisztus* című verse kapcsolódik. Drégelypalánknál hiányzik Arany János balladájára, a *Szondi két apródjára* való utalás. Néhány egyéb kiegészítés: Radnóti Miklós nemcsak lakott Szegeden, mint a füzet jelzi, hanem itt végezte egyetemi tanulmányait is, aktív tagja volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, amely nemcsak első verseskötetét és Kaiffa Margitról szóló disszertációját adta ki, hanem költészetének, emberiköltői magatartásának kialakítására is nagy hatással volt. A budapesti adatoknál nem jelzik, hogy Radnóti az Izabella utcai Weselényi kereskedelmi iskolában járt négy évet és itt érettségizett. Nagy Lajosnak fontos kapcsolatai voltak Szolnokkal. 1932-ben járt Szolnokon, amikor Baumgarten-díjat kapott. *Három magyar város* című munkájának egyik fejezete erről a városról szól. Támadták is érte a szolnokiak. Szintén itt hallotta Pólya Tibor festőtől azt a helyi történetet, amelyből 1919 május című novelláját írta. A Nagy Lajossal kapcsolatos budapesti adatoknál hiányzik a Tavaszmező utcai gimnáziumra való utalás, ahová az író járt, és amelynek emlékeit sok írása őrzi. Móra Ferenc is gyakran járt Szolnokon édesanyjánál, aki ott is halt meg. 1929-ben pedig szerzői estet tartott Szolnokon. Krudy Gyula egyik kedvelt kocsmája megtalálható az Óbudai Pacsirta utcában. A vendéglőben emlék-

tábla idézi az egykori törzsvendéget. Általában jobban fel lehetett volna dolgozni a budapesti irodalmi kávéházak és vendéglők adatait, bár néhány ilyen utalást is találunk a topográfiában. A Szabó Ervin Könyvtár központi épületével kapcsolatban hivatkozni kellett volna arra, hogy ebben az épületben — ami akkor a Fővárosi Könyvtár központja volt — alakult 1918-ban a Vörösmarty Akadémia, amelybe Móricz és Babits vezetésével haladó írók tömörültek. Az alakuló értekezleten megjelent az akkor már nagybeteg Ady is, akit a Vörösmarty Akadémia elnökévé választottak. Széphalossal kapcsolatban meg lehetett volna jegyezni, hogy a helység nevét is Kazinczy adta. Juhász Gyula és Szeged kapcsolatáról kissé szűkszavú közlés, a születés időpontjának megjelölése mellett, hogy »élete nagy részét itt élte le.« A VIII. kerület adatai között a Kerepesi temető írósírait is feldolgozták a füzet szerkesztői, de itt igen sok hiány mutatkozik. Ambrus Zoltán, Karinthy Frigyes, Katona Lajos, Király György, Komjáthy Jenő, Kosztolányi Dezső, Krudy Gyula, Nagy Lajos, Radnóti Miklós, Szerb Antal szintén a kerepesi temetőben van eltemetve. A füzet általában kiemeli azokat a helyeket, ahol már emléktábla jelzi az

irodalomtörténeti emlékeket. Néhol azonban elmaradt ez az utalás. (Faludi Ferenc esetében a budai Szent Anna templomnál, Kossuth Lajos várbeli börtönével kapcsolatban; Kiss József Népszínház utcai lakóházában szintén van emléktábla, ahol egyébként a Hét szerkesztőse is volt.)

Nehezen megoldható és nem is túlságosan lényegbevágó probléma, de említésre méltó az utcanevek használata. A gyakorlatnak természetesen az felel meg, hogy az utcák mai nevét használják, hiszen a mai diák csak úgy találhat el könnyen a megjelölt helyekre. Mégis nagyon furcsa, anakronisztikus hatású ilyeneket olvasni: »Gyulai Pál az 1880-as évektől a Bródy Sándor utca 13. sz. házában lakik«, »Gárdonyi Géza az 1870-es években a Vörös Hadsereg útja 72-ben...«, Mikszáth Kálmán 1902-ben a Szamuely utca 13. sz. házában lakik.« stb.

Ezen úgy lehetne segíteni, hogy a korabeli utcaneveket használnák (ha ismerjük), és zárójelbe tennék a mai nevet. Ez ugyan nagyon megnövelné az összeállításal járó munkát, de egyrészt nem keltene furcsa, anakronisztikus hatást, a diákok pedig sok esetben a korabeli utcanevekből izelítőt kapnának a kor stílusából, hangulatából is.

Bohus Magda

JÓKAI MÓR: TÜRÖKVLÁG MAGYARORSZÁGON

Jókai Mór válogatott művei (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1954.)

Ez a regény Jókai írói fejlődésének jelentős szakaszában keletkezett. Jellemző a korra is, amely létrehozta, ezért megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele.

Az ifjú Jókai elbeszélő művészte egyrészt a romantikából, másrészt a népies realizmusból fakad, ez a két elem sem novelláiban, sem a »Hétköznapiok« című regényében nem fonódik össze. Már Zsigmond Ferenc rámutat arra az ellentétre, amely a »Nepeán sziget« vagy »Az egyiptusi rózsá« egzotikus tájleírásai és a »Sonkolyi Gergely« című novella népies-reális ábrázolásmódja között feltűnően mutatkozik meg. Ugyanilyen ellentétet találunk a »Hétköznapiok«-ban is: a túlzó romantika élesen elválik a népies humortól, az ifjú szerző nem teremtett még egységes előadásmódot.

A szabadságharc élményei alapján Jókai már a valóságot állíthatja művei középpontjába, hiszen személyes élményei válnak az elbeszélések és regények forrásává. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a Sajó álnéven kiadott »Csataképek« elbeszéléseinek nagy részében még nem küzdötte le a két ábrázolásmód ellentétét: a könyv romantikus jóslatokkal, babonákkal, meglepő fordulatokkal köti le az olvasó figyelmét, a szerző még nem érte

el célját: nem alakította ki egységes elbeszélő stílusát. De már a »Csataképek« néhány elbeszélése mutatja az utat, amelyen haladni kíván. »A két menyasszony« című elbeszélésben Jókai leírja a szolnoki csatát, és ebben a leírásban mesterien szövi össze a romantikus és a reális — humoros elemeket. A csata leírásának tónusa általában fenséges, nagyszerű: a romantikus túlzások, nagyszerű képek és hasonlatok a retorika eszközeivel kifejezik a szerző lelkesedését a legdicsőségesebb győzelemért. De megjelenik a nagy képek mellett az epizód is: a patetikus előadásmód kíséretében a mellékalakok kitűnő humorral ábrázolt csatajelenete: a vén huszár ebben a harcban leckét tart az újoncnak.

A »Csataképek« ha álnéven is, de megjelenhetett, ezután azonban megszervezték a cenzúrát, és Jókainak új utat kellett keresnie, mert a 48-as eseményekről ebben az időben nem volt szabad írni. Hová fordulhatott, hogy a megrikkult olvasóközönséget reménnyel tölthesse el, és a maga írásművészetének megfelelő témát válasszon? A történeti regény kínálkozik számára. Ebben a műfajban feleletet adhat a kor legsúlyosabb kérdéseire: hogyan élhet egy

eltitport kis nép a hatalmasok igájában, soha el nem feledve nyelvét, kultúráját hivatását. A magyar múlt gazdag ilyen szomorú szakaszokban, hiszen századokig tartott a török pusztítás hazánkban. Ez a török elnyomás megfelelt a romantikus regényíró művészi igényének is: ime, itt van a különös, egzotikus nép a maga szokásaival, érdekes, és a közönséget meglepő tulajdonságaival. Jókai hazatért Nepeán szigetéről, de nem felelté a romantikus voltát: a magyar tájon is egzotikus népet ábrázolt.

Mielőtt regényt írna, történelmi témájú elbeszélésekkel vigasztalja nemzetét. »Egy lakoma a hunn királynak«, »Rozgonyi Cecília«, »Béldi Pál«, »Kelet királynője«, »A kétszaru ember« és »A varchoniák« egymás után látnak napvilágot 1851-ben. Ezek az elbeszélések albumokban és emlékkönyvekben jelennek meg, az elnyomatás korának e jellegzetes gyűjteményeiben, amelyek elkerülik a cenzúra figyelmét. Történelmi elbeszélései egy-egy nagyszerű jelenetet ábrázolnak hazánk múltjából: a szerző célja világos: reményt akar kelteni a csüggedő szívekben: ilyen nagymúltú nemzet nem pusztulhat el. A történelmi elbeszélések jó része erdélyi témájú. Ebben az a hagyomány vezethette Jókait, amelyet Jósika és Kemény teremtett meg. Erdély története egyébként is különösen alkalmas arra, hogy egy kis ütközőállam sorsát szemléletesen példázza, és ugyanakkor sok váratlan fordulatával a romantikus meseszövéssre és emberábrázolásra is lehetőséget nyújtson.

Jókai első történelmi regénye az »Erdély aranykora«. Ebben Bánfi Dénes hirdeti elsősorban a szerző politikai nézeteit. Bánfi nem nyújt segítséget a magyar üldözötteknek, mert nem akarja Erdélyt vérbeforítani. Vele érez Béldi Pál is, a békepárt vezetője. Kettejük álláspontja Jókai felfogását hirdeti: a szabadságharc bukása intő példa számára, nem kívánja ismét kockáztatni a nemzet jövőjét. Bánfi ilyen tanácsot ad a segítséget kérő magyaroknak: »Próbáljunk más utat; hát nem volna a magyarnak annyi szellemi ereje, hogy ha valakit fegyverével le nem győzhetett, lelke hatalmával győzze le? Hódítsátok meg meghódítókat!« Ez a tanács Jókai kortársainak is szólhatott. Jellemző a szerző felfogására Bánfi bukásának ábrázolása. Jókai megvilágítja a cselzőtvenyt, amely a leghatalmasabb erdélyi főúr bukását készítette elő. Bánfi engedi, hogy fegyveres vitézei közül előcsalják, s ezzel végzetes hibát követ el. Jókai elítéli Bánfi törvénytiszteletét és megadását. A börtönből nehéz sereget vezényelni, »s tanuld meg azt, hogy az elő eb is különb állat!« a megholt oroszlánál. »Bánfi serege szétfúlik, mert a vezér elhagyta

s mikor a főúr visszatér, már csak cigányokat talál, akik a töltéseket szedik össze. Jókai állásfoglalása egyértelmű: a fegyvert sohasem szabad letenni a kézről. Ezek a tanulságok a kortársaknak is szólhatnak. Jókai regényében a bukás okát a fegyverletételben látja és a további tennivalót úgy fogalmazza, hogy hódítsuk meg hódítóinkat. Ez a fel fogás rávilágít a szerző korlátaira: Jókai helyesen látja a bukás okát, de helytelenül következtet belőle. »A Törökvilág Magyarországon« »Előszava« világosan utal a regény időszerű mondanivalójára. A szerző az öreg Bethlen Jánost idézi: »Mi is tudtuk volna, mit kellene tennünk? de cselekedtük azt, ami lehetséges volt.« Az elnyomatás kora magyarjának éppen azt kellett Jókai regényéből megtanulnia, hogyan cselekedje azt, ami lehetséges.

A »Törökvilág Magyarországon« nem mutat kiutat, mert az elnyomatás legfélelmeesebb korszakában keletkezik. Végső fokon mégis vigasztal, mert azt hirdeti, hogy a nemzet a legsúlyosabb csapásokat is kiheverte, s bár vezetői elbuktak, megmaradt maga a nép, amely hazáját, nyelvét és szokásait megőrizte, és magyar utódokat nevelt.

A regény főalakjai az erdélyi politika legfőbb képviselői. Mindegyik szereti hazáját, és különösen Erdélyországot, de különböző utakon járnak, és különböző eszközökkel élnek. Béldi Pál feddhetetlen jelleme és világos politikai állásfoglalása még ellenfeleiben is tiszteletet kelt. Jókai római jellemet ábrázolt: Béldi törhetetlen hűséggel tart ki felfogása mellett, meghalni tud, de megalkudni nem képes. Béldi alakja Jókait már azelőtt foglalkoztatta, történelmi elbeszélést írt róla. Regényében túlságosan a romantikus nagyjelenetek fényében mutatja meg, s e jelenetek kedvéért olykor mellőzi a reális ábrázolást, holott Béldi személye az egész regény középponti alakja lehetne. Így a kompozíció is szilárdabbá válnék. Béldi politikai felfogása világos és egyértelmű. Ítéletet mond magatartásával mindazok felett, akik az osztrák elnyomó rendszer szolgálatában álltak, mert őt a legszörnyűbb börtön sem bírhatta arra, hogy idegen érdekekért honfitársait sanyargassa. A szenvedések, sőt a halál kínját szenvedni el eszméiert, példát mutatva az elnyomatás éveiben: így kell a magyarnak elutasítania az elnyomók követeléseit.

Teleki Mihály jelleme csaknem ellentétes végláttnak látszik: minden aljas fondorlatot felhasznál céljai elérésére. Határozottan ellenszenves alak, bár ravaszkodása, furfangja sokszor az ellenség félrevezetését szolgálja. Megalkuvó politikáját leplezi le az a jelenet, amelyben Apafiné szavaira felel:

»És valóban szabadabb és büszkébb lehet egy deszkavágó neje férjének nevére, mint kegyelmed mireánk, kikről a történet csak azt fogja feljegyezni, hogy meghajlottak alázatosan a kényszer előtt, viseltek méltatlan jármot, szívük érzései, lelkük meggyőződése ellen cselekedtek, felvették orcájukra a gyalázatot, és azt nem jegyzendi utána, hogy: ámde e megalázás menté meg Erdély életét, s az a szegény folt, mely kezeik után marad e hon történetének lapjain, utolsó vérfoltjaitól óvta meg a hazát. Az időnek vetett áldozatok vagyunk asszonyom, titkoltuk a szégyenpírt, kegyelmed kérdezte, most osztozzék velünk.« Jókai kitűnően érzékelteti, hogy az asszonyok nem fogadják el ezt a megalkuvó érvelést, Apafiné így fejezi be a megrázó jelenetet: »Nincs férfi ebben az országban.«

Kucsuk basa felesége magyar leány, fiúk Feriz bég már ezért is közel áll szívükhöz. Még inkább megszeretjük őt, amikor Jókai romantikus szerelmét ábrázolja. Feriz Béli Pál leányát, Arankát szereti meg. A romantikus szerelem a regény legköltségesebb része. Szorosan összekapcsolódik a barátság költői ábrázolásával. A három szűz először hármassá párbajt okoz, hogy később szótartó barátságot teremtsen Thököli Imre, Feriz bég és Ghyka herceg között. Amilyen izgalmas a párbaj (mint mindig, itt is a leggyengébbnek látszó Thököli győz és a herkulesi Ghyka a vesztes fél), olyan megható a találkozás, a budai vár alatt. Mindhárom ifjú Máriát jött kiszabadítani, mert mindegyik tagja a szerelem és a szeretet egyesítette körnek. Ez a kör nem véletlenül magyar, török, görög és román szíveket kapcsol össze: a soknépű Erdély és Balkán fiait és leányait.

A romantikus főcselekmény lehangolja az olvasót. Minden főhős elbukik és Erdély elveszíti függetlenségét. Ez a megoldás a történelmi valóságot híven tükrözi és megfelel a romantikus szemléletnek is: az elmúlás, a pusztulás szomorúságát fejezi ki. A főszereplők sorsa, amely a főcselekményben bontakozik ki, lemondó, lehangoló képet nyújt Erdély múltjáról. De az olvasó vigaszt vár Jókaitól, s ezt meg is kapja az anekdotikus epizódokban, amelyek a nép szerepét mutatják meg ezekben a történelmi időkben. Jókai kettős szerkesztésének itt az a jelentősége, hogy a romantikus főrész lehangoló melabús hangulatát a népies-realista mellékesemények és szereplők derűjével, bizakodásával ellensúlyozzák. A »Törökvilág Magyarországon« még nem találja meg a kellő egyensúlyt, de éppen a haladás útját mutatja meg: a mellékesemények és szereplők humora derűt kelt és az eszmei mondánivalót hangsúlyozza, amikor a népszeles töme-

geinek élniakarását és erejét állítja az olvasó elé.

A mindennapi élet kitűnő ábrázolását találjuk az »Isten csodái« című fejezetben. Drágos Ciprián pápa és Magyarai László nagytiszteletű uram a legjobb egyetértésben él. Ugyanilyen egyetértés jellemzi a katolikus és protestáns közpapokat a regényben, s ez nem véletlen. Jókai példát állít a kortársak elé: a politikailag összetört nemzet éppen az egyházi függetlenség erejével érhet el valamit az elnyomatás korában, ha az egyházak hajlandók a hazáért összefogni.

A »Törökvilág Magyarországon« Jókai útkeresésének jellemző állomása. Előadasmódjának itt is kettős hangja van, de a romantikus-patetikus hang sokszor keveredik a népies-anekdotikus kifejezésmóddal. Ebből az előadásból néha zavaró hatás keletkezik: az olvasó nem mindig képes követni az író fenségestől a nevelésig. Így Kökényesi Feri rablókalandjainak anekdotikus előadása után közvetlenül éljük át a tragikus jelenetet: Rákóczi elesik és menyasszonya a magasból a holttestre veti magát, majd együtt temetik el őket. Jókai még nem választotta el egymástól a romantikus és népies jeleneteket, túlságosan zsúfolja az eseményeket is, művészetének kibontakozása később éppen a két stíluszajátság nagyszerű ötvözetét fogja nyújtani.

A regényben sok népies elemet találunk. Kökényesi Feri és bandája megtámadja Gergely barátot és Magyarai uramat, s a rablóvezér a *halmozás* fogásával él, amikor mindig többet és többet követel a baráttól. Ezzel szemben Gergely barát olyan, mint a népmese *beavatott* hőse, mindent előre lát, s bár látszólag engedékeny, az olvasó már sejti, hogy ő fog győzni. Jókai Magyarai uram aggodalmával érezteti a veszély nagyságát, hogy az olvasót kellőképpen megriassza, majd kitűnő humorral írja le az addig félelmesnek látszó rablók legyőzését.

A romantikus és anekdotikus ábrázolás keverékének jól sikerült példáját nyújtja Olaj bég udvarának és személyiségének leírása. Apafi azért megy a béghez, hogy Sturdza Mária ügyében tisztára mossa magát. Már a környezet is jellemző a bégre: »A kutyák majd lehúzták az udvarban, mert a bég nagy pártfogója volt ez állatoknak s nyílt asztalt tartott a városban lakása előtt a kősa ebek számára.« Olaj bég valóban különös ember különös körülmények között. Ábrázolásában nemcsak az egzotikum romantikus, hanem az ellentét is: Apafi fél tőle, pedig ő olyan nyájas, mint a folyó méz. Végül lecsap a villám a derült égből, Apafi kérdésére jámboran feleli a derék bég: Holnap reggelnél hamarabb semmiesetre sem kívánja Sturdza Mária kiadatását...

Jókai kevés népi alakot teremt ebben a regényben, mégis van már néhány húsból és vérből való népi figurája. Ilyen a derék Bíró Gergely, a ravasz és elszánt székely, aki mindenáron eljuttatja Aranka levelét Feriz béghez, majd a halálos ítéletet tartalmazó levelet visszatartja. Ebben az ábrázolásban még érezzük a patriarkális népiesség hatását, mert hiányzik a népi alak öntudatos, határozott magatartása, mégis előremutat »Pát úr« és Kampós uram felé.

Ilyen figura az elégedetlenkedő székely is, aki Magyarai uram prédikációját használja fel arra, hogy Teleki Mihálynak és Vajda Lászlónak megmondhassa a véleményét: »Ez volt ám a prédikáció! Ilyen kell a mi urainknak, ugyancsak megmosdatta őket szappan nélkül. Helyesen tevő; mit csinálnak háborút az országnak; Ha Magyarországnak fáj a hasa, mi szükség azért Erdély talpára kötni a mustárt?« Majd az urak tiltakozására egyet sodorít a bajszán és hetykén feleli: »Hátrább az agarakkal, nagy jó uram! Mert engem sem a golya költött ki a világra; ne is próbálj engem

még egyszer fattyú névvel illetni, mert ha hazamegyek a kardomért, tüstént megajándékoznak egy fővel, s az pedig a tulajdon magad feje lesz.« Ez már az elégedetlen nép hangja. De még olyan epizód-alak mondja el, akit nagyszerűen ábrázol ugyan a szerző, de csak néhány vonással, hiszen nem jut neki több szerep e haragos kifakadásnál.

Az »Erdély aranykora« és a »Törökvilág Magyarországon« főcselekménye megvilágítja, hogy nincsen kiút: Bánfi cselszövény áldozata lesz, Béli becsületes politikája dicsőséges halálba torkollik, Teleki furfangja büntetésül gyalázatosan hal meg. Sok tanulsággal jár e politikusok pályája a kortársak számára, Bánfi sorsa intő példa, Béli törhetetlensége eszménykép, amelyet követni érdemes, Teleki sorsa pedig elriaszt, és azt bizonyítja, hogy az árulás nem vezethet célhoz. E tanulságokon túl a regény üdítő forrás az olvasónak, mert a magyar nép élni akarását és életerejét hirdeti.

Lengyel Dénes

A SZOVJET NÉPEK IRODALMÁNAK MAGYAR BIBLIOGRÁFIÁJA 1953.

Szerkesztette: Kozocsa Sándor és Radó György. Bp. Művelt Nép, 1955.

A kötet gyakorlott szerkesztőinek bizonyára évről-évre nagyobb gondot jelent a szovjet népek irodalmának pontos bibliográfiai összeállítása, hiszen örömdetes nő hazánkban az érdeklődés a Szovjetunió irodalma iránt. Erdemes összehasonlítani a korábban megjelent köteteket a legutolsóval: 1945–49 termése még elfért egy kötetben, 1950-től a bibliográfiát már évenként külön kellett megjelentetni, az 1953-as év anyaga pedig olyan vaskos kötetben fért csak el, hogy hamarosan kisebb időközök könyvészeti feldolgozására, vagy jobb nyomdatechnika alkalmazására kell gondolni. 1953 magyarul megjelent szovjet irodalma nemcsak hogy tartja a korábban elért magas szintet (ebben az évben 201 önálló mű látott napvilágot), hanem a gyűjteményekben, folyóiratokban, napilapokban, évkönyvekben stb. megjelent alkotások terén jóval túl is haladja. (1951-ben 2281 mű, 1952-ben 2408 mű, 1953-ban 2790 mű jelent meg az említett formában). E néhány számadat azt mutatja, hogy ez az irodalom a napilapok, folyóiratok hasábjain is mind gyakrabban jelenik meg, egyre szerveesebben tartozik mindennapi olvasmányainkhoz.

Az orosz és szovjet irodalom népszerűsége, örömdetes elterjedtsége azonban nemcsak az egyes statisztikai adatok vizsgálatával válik nyilvánvalóvá. Sokkal érdeke-

sebb tanulsággal gazdagodik az, aki e kötetet figyelmesen végiglapozza s arra a kérdésre vár feleletet: kik a legnépszerűbb orosz és szovjet írók nálunk; milyen problémákat, eseményeket tükröz az 1953-as év anyagát összegyűjtő kötet.

Az orosz és szovjet irodalom legnagyobb alakjai ebben az évben is méltó kiadásban és méltó fordításban mutathatták be művészetüket. Puskin két alkotása igen színvonalas kiadásban jelent meg. A »Jevgenyin Anyegin« Áprily Lajos mesteri fordításában, az Új Magyar Könyvkiadónál, mint az év egyik legszebb könyve. A »Mese Szaltán cárról« ifjúsági irodalmunk egyik legkeresettebb könyvévé vált. Áprily mellett Vas István, Illyés Gyula, Lányi Sarolta, Kardos László, Képes Géza és még mások is — tehát többen a legjobb magyar műfordítók közül — ültettek át ebben az évben Puskin-verseket. S ha már Puskinról szö-lünk, említsük meg azt is, hogy a magyar kritika nem foglalkozott kellően az új Anyeginnel, mert a bibliográfia tanúsága szerint a fordítón kívül senki nem emlékezett meg a nagy irodalmi eseményről. Nagy esemény volt Tarasz Sevcsenko hazai bemutatása. (»Kobzos«. Válogatott költemények. Ford. Weöres Sándor, szerk. Illyés Gyula.) E kötet megjelenésének ideje szerencsésen esett egybe a »Széttört bilincseke« című, a nagy ukrán

költő életét ismertető szovjet film bemutatásával. Gogol műveivel főleg az irodalomtörténetírás foglalkozott: ebben az évben jelent meg Komlós Aladár tanulmánya: »Gogol útja a magyar irodalomban«. Lev Tolsztoj »Anna Karenina«-ja (Németh László ford.) már a második, a »Háború és béke« (ford. Ambrozovics Dezső) a hatodik kiadást éri meg. E felsorolásból semmiképpen nem maradhat ki az az esemény sem, melyet Turgenyev fő művének kiadása jelentett (»Egy vadász feljegyzései«. Ford. Áprily Lajos).

Az »Orosz Remekírók« sorozat, mely ebben az évben indul s már ekkor hatalmas népszerűsége tesz szert, az utóbbi évek legnagyobb sikerű vállalkozása lett az orosz irodalom megismertetése terén.

Az 1953-as esztendő a szovjet irodalom magas színvonalú bemutatásával is büszkélkedhetik. Megjelentek a Gorkij Válogatott Művei sorozat újabb kötetei (Artamonovok, Az én egyetemeim, A mester, Az anya, Hárman, Színművek), ezenkívül számos elbeszélés, karcolat, cikk. Külön kötetet állítottak össze a róla szóló magyar tanulmányokból (Gorkij Magyarországon). De nemcsak a »nyolcvanöt éves« Gorkijt ünnepelte ekkor az ország: a »hatvan éves« Majakovszkijt is, akiről egy év alatt legalább negyven tanulmány és megemlékezés jelent meg. És rajtuk kívül még mennyi ismert név, nagy regények újabb kiadásai, eddig magyarul nem hozzáférhető mű, mely most heteken belül sikert arat! A. Tolsztoj I. Péter-e, Erenburg Kilencedik hullám-a, Tyihonov válogatott versei... talán egy év sem hozott olyan gazdag termést, mint az 1953-as. Ennek nyarán ülésezett fővárosunkban a Béke Világtanács is s a küldöttek között — számos más élő irodalmi kiválósággal együtt — itt volt Erenburg, Szurkov, Tyihonov; lehetőség nyílt sok kérdésben közvetlenül kérni véleményüket. A lapok is szép számmal közölnek ilyen beszélgetéseket. Irodalomtörténetírásunk azonban keveset foglalkozott az újabb szovjet irodalommal; míg az orosz irodalom nagyjairól számos értékes tanulmány jelent meg, addig a szocialista realizmus alkotásainak értékelését kritikánk még mindig mellőzi.

A szerkesztők ügyeltek arra, hogy olyan tanulmányok, könyvek is szerepeljenek a bibliográfiában, melyek címeiből nem derül ki, hogy szovjet irodalomról van-e bennük szó, sőt, az olyan cikkeket is feltüntetik, melyek csak *részben* foglalkoznak azzal a témakörrel, melyet az összeállítás figyelemmel kísér. Így, ennek a jó analitikus címfelvételnek az eredménye, hogy sikerült feltárni azokat az esetleg csak néhány soros utalásokat is, melyek valamiképp kapoco-

latban vannak az orosz és szovjet irodalommal. Pl. Vargha Balázs cikkében (»Mit olvasnak a gyerekek?« Magyar Nemzet, 12. sz.) a legújabb gyerekkönyvek felsorolása közben néhány szovjet meséskönyvet is említ. A szerkesztők gondosságát dicséri, hogy a cikk néhány soros értékelését is észrevették és bibliográfiájukban feltüntették.

A kötet összeállítása megfelel a kívánalmaknak; a kétnyelvű tájékoztatás alkalmassá teszi arra, hogy külföldön is könnyen használhassák. Néhány kisebb pontatlanság hat csak zavaróan: Jermilov cikke (A művészet nagy barátja, Csillag, 4. sz.) — s ez nem tűnik ki a felvételből — Sztálinról szól, ugyanakkor Nagy Miklós cikkét (Ponyva és best-seller irodalom. Tudományegyetem, 14. sz.) nem kellett volna a bibliográfiába felvenni: csak néhány szót szól az Anyeginről, éppen nem is fontosat — egyébként pedig a címben jelzett regényeket ismerteti. Harsányi Zsoltról, Vicki Baumról és másokról szól a cikk, nem pedig a szovjet irodalomról, bármennyire is ezt sugallja az a tény, hogy a szovjet irodalomról szóló általános részben, minden megjegyzés nélkül, feltüntették.

Sajnos, az összeállítók nem gondoltak helyesen, amikor a folyóiratok feldolgozását csak a *nyomtatásban* megjelenőkre szűkítették le. Végeredményben a bibliográfiai összeállítás szempontjából teljesen mellőzhető kérdés, hogy ezek a sokszorosított és meglehetősen nagy példányszámú folyóiratok (mint pl. a Világirodalmi Tájékoztató, Irodalomtudományi Értesítő, Bibliográfiai Tájékoztató) hivatalosan a periodikák közé tartoznak-e vagy sem. Nemzeti könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár folyóirattára mindenestre periódikaként kezeli őket, nem is annyira formai megfontolások alapján (bár a »periodicitás-aktualitás-publicitás« hármas kritériuma alá esnek ezek is) hanem — igen helyesen — tartalmi szempontokat véve elsősorban figyelembe, hiszen ezek azok a folyóiratok, melyek egyelőre ugyan sokszorosítva, de igen fontos szerep betöltésére jelennek meg. S éppen ennek a bibliográfiának az utóbbi szempontot kellene figyelembevennie, főleg olyan kiadványoknál, melyek *elsősorban* szovjet anyagot (mégpedig magas színvonalú irodalomtudományi) anyagot is tartalmaznak. Nyilván ezért tűnik kevésnek a bibliográfiában feltüntetett szovjet tanulmányok száma. A három említett (és kihagyott) folyóirat feladata, hogy ezeket közölje vagy ismertesse, nem pedig a Csillagé vagy az Új Hangé (hiszen ezért vesz részt az Írószövetség az MSZT mellett a Világirodalmi Tájékoztató kiadásában, ezért adja ki a két másikat a Magyar Tudo-

mányos Akadémia egyik intézete). Remélhetően a következő évi anyagot már szélesebbkörű gyűjtés után adják nyomdába.

Összefoglalásul sem mondhatunk mást, csak annyit, hogy »A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája« című sorozat igen fontos szerepet tölt be irodalmi életünkben. Az 1953-as kötet — említett hibáival is — hasznos kézikönyv és nem hiányoz-

hatik egyetlen irodalombarát könyvespolcáról sem. Mindenesetre a mennyiségileg és minőségileg egyre növekvő anyag összegyűjtésének eddig követett módszerén kisebb változtatások (több forrás felhasználása, jobb nyomdatechnika) a további köteteknek csak javára válhatnak.

Szabó György

PAP KÁROLY: A HÓSZOBOR

Válogatott elbeszélések. Válogatta és bevezette: Keresztury Dezső. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954.

Pap Károlyt úgy tartja számon az emlékezet, mint az elnyomottak, a szegények, a megalázottak íróját. Keresztury Dezső is ezt a vonását hangsúlyozza bevezető tanulmányában. (25. p.) Abban a korban, mikor Pap Károly élt és alkotott, a pusztai erkölcsi állásfoglalás is tiszteletreméltó volt az elnyomottak és megalázottak oldalán. Ha pedig egy író egész életművére jellemző ez az állásfoglalás, fokozott tisztelettel illik alkotásaihoz közeledni. Pap Károly novelláinak ez az új válogatás meggyőzi az olvasót arról, hogy valóban: egész irodalmi működése nem egyéb, mint a szegények, a megalázottak melletti állásfoglalás.

Hogyan közeledik az író témájához? A »megalázottak« gyakori emlegetése Dosztojevskij felé mutat; ezért mindjárt meg kell állapítanunk, hogy ezek a novellák nem Dosztojevskij-utánérzések. Pap Károly kivételes tehetsége meg tudta valószínűsíteni azt, hogy hatni engedte magára kedvenc íróját,¹ hogy tanult — sokat tanult — e nagy mestertől: de nem vált epigonná. »A Hószobor« novellái — kevés kivétellel — már-már keresetten egyszerű stílusú, realista alkotások. Az író a gyermekeket ábrázolva fogalmazza meg mondanivalóját: az ő szegénykéi, megalázottai — többnyire gyermekek. Ezeknek a gyermek-hősöknek első pillantásra együgyű kis problémái mögül néhány oldal után félelmes, fenyegető erővel bontakoznak ki a felnőtt ember életének, az író korának legégetőbb problémái. (A Schrei.) Sőt: nem csak a problémát tárja az író a maga valóságában élénk, hanem a megoldást is sejteti. A »Tűz« című novellában például rongyos kis csavargók játszadoznak az utcán; éles szemük elsőnek veszi észre az elérhetetlen, gyönyörű úri házak tetőin alattomban keletkezett tüzet: de nem szólnak, nézik, számukra ez ritkán ismétlődő, egyszerű szórakozás!

¹ »Ifjúságának egyik legkedvesebb és legmélyebb hatású olvasmánya Dosztojevskij volt.« Keresztury Dezső bevezetése, 13. l.

Végül már figyelmeztetik a rendőrt, a járókelőket: tűz van, itt a tűz — azok rájuk se hederítenek, élük tovább a maguk életét.

»A rendőr elküldte őket s ők még néhány-szor úgy, mint az elebb, megkerülték a házat s kiabálásuktól és ütéseiktől hangzott a park köröskörül:

— Az egész!

— A fele!

— A teteje!

Ekkor csaptak ki az első lángok. A nap rájuksütött, az ég oly áttetsző volt mögöttük, hogy egész halványak voltak, akár az ég vagy a levegő.

Még mindig csak az utcagyerekek látták. Százidősebb végre elérkezettnek látta az időt:

— Tűz! Tűz! — ordította szét a titkot torkaszakadtan.

S a testvérei kórusban fújták:

— Tűz! Tűz! Hujja, ott, itt, tűz, tűz, hujja!!

És sötétszürke szöcsketagjaikat, lábaikat szétdobálva, üvöltöztek, táncoltak, mint a vadak istenük áldozatai oltára körül.

Az emberek a parkban valamennyien egyszerre bámultak fölfele...» (65. l.)

Az író pontosan, röviden, szinte szófukar módon írja le a tüzet; mégis világos az olvasó előtt az is, hogy az író kiknek a pártján van, az is, hogy mi jelképes mondanivalója. A járókelők még elkergetik a sétájukat zavaró siserahadat — de a tetők alatt már ott lappang az olthatatlan, pusztító tűz... Ez a tűz az elnyomók házait emésztí az elnyomottak öröme. Pap Károly irodalmunk legjobb hagyományait fejleszti tovább ebben az írásban.

E novella méltó párja »A pesztonka«, melyben egy városba kényszerült, riadt kis cselédlánnyról olvashatunk, aki a rábízott úrigyerekekkel édesanyja temetését játsszatja el:

»Sírjanak is — énekelte elhalón a kis pesztonka, s minél nagyobb lett a kicsinyek rivalgása, az ő arca annál jobban átszellemlt.« (70. l.)

A »Muzsika« egy elkallódott kis paraszthettség remekbekészült jellemrajza, Tömörkény »Ferkó-jának párja; a »Kokas tanító« a Möricz-novellákból is ismert régi tanyai pedagógiai módszerek pompás, maró gúnyú kritikája: a tanító a csak pisznenni is mérő gyerek meztelen fenekére ver — végül az egész kuncogó s e kuncogásért a büntetésre váró osztály ott áll letolt nadrággal, előrehajolva, dicső pózban tisztelegve Kokas tanító előtt... Pap Károly irodalmunkban párjukat ritkító novelláiban klasszikusaink tollára méltó módon ábrázolta a gyermeklélek bizony maig is eléggé felderítetlen rejtelmeit.

Ott, ahol nem gyerekek a novella hősei, a részleteknek talán tüzetesebb bemutatása, a huszas évek magyar vidéki atmoszférájának pontosabb életrekelteése figyelhető meg — de nem sikerül az írónak alakjait azok egyénítése mellett igazán típusokká, mondánivalóját pedig egyetemes jelentőségűvé emelnie. »A harmonium«, a »Sűgő kellene« külön, szárandó ripacsai, »A megbélyegzett« koldusasszonya nagy művészettel élénkvarázsolt figurák, de éppen külön, »figura« voltak szab határt jelentőségüknek és annak hogy olyan halálosan komolyan vegyük őket, mint például a már említett pesztonkát, vagy a Schreit.

E novellák mellékalakjai azonban már sikerült, jól megfigyelt típusok. Ilyenek például Mihók főjegyző a Muzsikában, a szolgabíró a »Sűgő kellene« című elbeszélésben, a tiszteletes »A harmónium«-ban. Pap Károly ahogyan ezeket az alakokat bemutatja, egyszersmind bírálja is őket s velük az egész korabeli társadalmat. Az olvasó érzi, hogy a jószándékú, segíteni akaró tiszteletes beleegyezése: hát legyen, hozzák le azok a színészek a templom kórusáról a harmóniumot — nem vezethet jóra, nem csak azért, mert maga a tiszteletes is ravaszul, óvatosan egy gyakorlatilag kivihetetlen akciót engedélyezett, hanem azért se, mert itt nem egy többé-kevésbé megértő emberrel, hanem egy egész rosszul felépített társadalom kultúrpolitikájával állanak szemben a kultúra olyan »fáklyavívői«, akik maguk is csak a balsors szeszélye folytán sodródtak pályájukra. Éppígy a Muzsikában is láthatjuk, hogy korántsem pusztán Mihók főjegyző otrombasága, hanem az egész társadalmi rend oka a kis muzsikusi elkallódásaik. Mindezt az író tudja kimondott, nagy szavak nélkül éreztetni.

Figyelemre méltó Pap Károly stílusa. Egyszerűen, világosan fogalmaz. Keresi azonban a minél találóbb, minél sajátosabb hangulatot kifejező jelzőket, igéket. Legtöbb írásában sikerül tartózkodó, a lényeg bemutatására törekvő stílusába ezeket a

szokatlan jelzőket, igéket úgy bekapcsolni hogy azok pontosan helyükre illenek. (Jaj, legalább *mummognál, billegesd a nyelvecskédet, no! Mozgolódj, forgolódj, használd már csonjaidat, magadat, pirinyókám! Keményedj, keményedj*: — 41. l. — A madarak... kecsesen, tarkán illegtek, billegtek, *villogtak* fent a fán... — 27. l. — Az őzek... barnán imbolyognak, lépteik félúton *fenn-, fennakadnak* a légben... 35. l.) — Ha azonban csak egyetlen ilyen állítmány vagy jelző is kéri a mondatból: oda a varázs, mesterkeltté válik akár egy egész bekezdés is. De ez e kötet legjobb novelláiban nem fordul elő.

Az író stílusának legszebb, mesteri megnyilvánulása a »Muzsika« című novella. Azt sikerült ebben éreztetnie, hogy egy néma kis gyerekben mint születik meg a zene önmagát és másokat vígasztaló nagy ajándéka. — »Janikának pedig mindez csak muzsika volt. Apja szomjas lázadozása éppígy, mint anyja sopánkodása, ösztökélése. Muzsikává változott benne minden, ahogy megszületett, s mint ahogy a föld burkolja a halottakat, a magot, mint az anyaméh a jövőendő életet a halál vagy az élet zordsága ellen, úgy mindent meleg, élő hang, muzsika burkolt be, minden muzsikát sugárzott, amely mindjárt feloldotta forrása durva határait, mint a fény a nap alakját, a hajnali pára a földet, vagy az alkonyt. Finoman, örökösen s láthatatlanul tartott ez, mint a víz párolgása, a föld gözölése... (41. l.).

Van e kötetben néhány gyenge, kérészetű irodalmi irányzatok hatása alatt álló, vagy a kor napi tárcaszínvonalán túl nem emelkedő írás. (Sorsharag, — Kéthetes házások, — Tétlen ábrándozás.) Ezek elmaradhattak volna. Az is sajnálatos, hogy nem sikerült a novellák keletkezésének évét megállapítani s ezért, nem lévén ott a novella végén az évszám, nem tudjuk az író fejlődését nyomonkövetni.

Keresztury Dezső bevezető tanulmánya meggyőző bennünket Pap Károly jelentőségéről. Az író életének beható ismertetése, működésének gondos elemzése nagy hiányt tölt be és további kutatómunka megbízható támpontja.

E novelláskötet egy nagy és tiszteletreméltó életű író halála után tíz esztendővel arról tanúskodik, hogy életműve irodalmunk értékes fejezete. Világosan látjuk, hogy Pap Károly nem különös, »autsider« író, hanem olyan egyéniség, akinek mondanivalója, stílusa, életműve a magyar irodalom mindnyájunk számára közös talajából sarjadt: *magyar író*.

Nemeskürty István

MARK TWAIN: JÁMBOR LELKEK KÜLFÖLDÖN (THE INNOCENTS ABROAD)

Fordította: Benedek Marcell. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Lutter Tibor. Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.

Dickens 1841-ben felolvasó körútra indul Amerikába és azzal a kiábrándulással tér vissza, hogy az amerikaiak főistene a dollár, hogy a tisztesség és becsület elvész a magán- és pénzerdekeltségek hálójában, a rabszolgatartó erkölcs barbárságában. A hajókalauzból lett bányatelepi újságíró, Mark Twain, ott hordja poggyászában Dickens regényeit, s nem múlik el mestere feljegyzései (American Notes) után huszonhat esztendő, amikor mindezek ellenére azzal a meggyőződéssel indul egy San Francisco-i lap megbízásából európai körútjára, hogy a liberális burzsoázia kezében vannak az igazi demokrácia megteremtésének feltételei.

Mark Twain nem elfogult honfitársaival szemben, még az északiakkal sem. Nem polemizál ugyan, mint Sztalikov-Scsedrin, aki viszont egy évtizeddel később jár nyugaton, s útja lényegét szinte egyetlen dialógusban fogalmazza meg — az európai fejlődésben helyet kereső, de annak politikai-társadalmi formáit keményen bíráló, minden forradalmi jelenséget számon tartó kritikus útirajzában (Külföldön). Mark Twain a liberális demokrácia, a fejlett technikájú ország fölényével néz körül Párizsban éppen úgy, mint Nápolyban vagy a beduinok között. Nem az amerikai és európai viszonyokat méri össze, hanem illúziókat rombol, az útikalauzok, a hamis hírverés, a vallási előítéletek illúzióit. Soraiból kicseng ugyan a civilizált polgár kritikája a civilizálatlanság felett, de mégsem erre a két végletre épít.

Igaz Veres Péter észrevétele, amikor azt mondja (Csillag, 1955. február), hogy helytelen egy népet a köztéren lebzselő bizonytalan egzisztenciákból, az idegent körülvevő koldusokból és naplopókból megítélni, s hogy ezért Mark Twain »a népi valóságnak csak a felületén maradt«. Ám Mark Twain akár az olasz, akár a török vagy arab koldusokról beszél, nem a dolgozó népről vonja le következtetéseit! — s ez szorosan összefügg ábrázoló módszerével. Leggyakoribb karrikírozó eszköze, hogy a végleteket állítja egymás mellé. A hihetetlen kincsekért őrző templomokat és az ajtajukban ácsorgó koldusokat; a durva csuhájú, mezítláb barádot, aki eleven példája lehetne az önsanyargatásnak és vezeklésnek, valójában azonban kövér és derűs, mintha másokat éhezettetne. Ez a módszer keríti egymás mellé a mesés török fürdőről táplált ábrándokat s az istállószerű kellemetlen szagú hodályt, kiéhezett csutakoló fürdősével együtt; így jut a fényes, udvarias Párizsról

írt riportba aránytalanul nagy hely a börtönöknek; ezért kerül Velence nagy múltja mellé a Mark Twain látta Velencének elhanyagoltsága, szegénysége; ezért mulatságos, hogy Firenzében a tervezett Szent Sír helyére éppen a zsarnok Medici-eket temették, és csak így lehet szatíra tárgya Tizian, Tintoretto, Veroneze, Rafael, mert »nemes tehetségüket szörnyeteg magasztalásával prostituálták«, e két véglet pedig legalább annyira tragikus, mint nevetséges.

Mark Twain szatírájának elemzését szívesen láttuk volna Mészáros István hézagpótló tanulmányában (Szatíra és valóság, 1955.), nem e rövid recenzió feladata, hogy elmélyedjünk benne, de mégsem kerülhetünk el néhány megjegyzést. Az előbb említett ellentétek polarizálása nemcsak alkalmas és általános eszköze Mark Twainnak, de a legegyszerűbb is. Súlyát azonban a tartalmi, szinte adatszerű bőségtől kapja. Mark Twain részben megfigyeléseivel áraszt el, de a valóság tényeinek lenyűgöző tömegével is. Olvassuk el például »Az elképesztő Konstantinápoly« című fejezetet. Két kezdetben a fél görög történelem. És nem kevesebb szkepszis. Perikles, Marathon, Xerxes, Byron után hirtelen fordulattal saját környezetére tér át: »... amikor aztán a szárazföld eltűnt szemünk elől, folytattuk a kártyázást«. Mark Twain a nyomorúságot sem a civilizációval eltelt polgár igényével nézi, a nagy múltat sem történelmietlen kiábrándulással a jelenhez mérve.

Szatírárt írni filozófikum nélkül nem lehet. A szatíra világkép a világ képe ellenében, kellő a való ellenében. Mark Twain tud örülni a jónak, a nyugodt párizsiaknak, a szépnek, az olasz műemlékeknek, de kénytelen a csodálkozásból minduntalan átcsapni kételkedésbe, mert úgy látja, hogy az ember nem tud emberhez méltóan élni, emberhez méltóan bánni a rábízottakkal. Így lesz Mark Twain számára is a világ egy hatalmas cirkusz, melyben igen kevés dolog van úgy, ahogy lehetne. Nem keresi az okát: miért? Az pedig, hogy a tényeket nem a maguk belső történelmi törvényszerűségei felől nézi, erkölcsi relativizmushoz vezet. Miszerint: minden lehet nevetséges, az a kérdés, honnan nézzük. Mark Twainnek nem az a hibája, hogy felületes, hanem az, hogy egy groteszk párhuzamért vagy felsoroláért hajlandó feláldozni esetleg kevésbé meglepő alapigazságokat, hogy végső soron önmaga a mérték, hogy minden humanitása ellenére is éppen az emberrel szemben a leggyanakvóbb. Figyeljük csak meg meny-

nyire személytelenek az alakjai is! Szaltikov-Scsedrin az emberben a megtestesült elvet kereste, egy Stefan Zweig vagy Kosztolányi európai útirajzában a nagy emberi találkozások a legtanulságosabbak. A fiatal Mark Twain mintha képtelen volna a feloldódásra, emberi kapcsolatok teremtesére, meghatódásra. Főlényének végtelen magánya az ára.

Minden főlénye ellenére sem nézi le az elmaradottságot, hanem éppen a vázolt kontrasztokban tragikusnak ábrázolja. Az álszenteket, az álerkölcst, a civilizáció göggyében sütkérező korlátoltságot megveti, legyen az akár a műemlékeket barbár módon pusztító amerikai útítárs vagy éppen a »tehetséges kalandor«, III. Napoleon. A butaságot minden körülmény között butaságnak tartja s a kiszolgáltatottságot, ha nem is osztályszempontból, de züllesztőnek. Ezzel a könyvével alapozta meg hírnevét. De ennek nem csak az áltekinélyeket és illúziókat romboló szatírája a magyarázata, s nem csak eleven, élő beszédnek ható előadásmódja, hanem az ötletek, megfigyelések, az útra már fegyverül magával vitt ismeretek gazdagsága is.

Benedek Marcell francián csiszolt nyelve kitűnően alkalmas Mark Twain ellenpontozó

stílusához. Fordításában alig akad egy-két lektori felületességből benn maradt hiba, mint például: lakossága 120.000 fő, amely kétharmada, úgy gondolom, a *női nemen van* (52. l.). Eredetiben: two-thirds of these are women, azaz: ennek kétharmada nő. Vagy: a középső kellemes utat választjuk (6. l.). A jelző eredetileg: a middle and pleasant, tehát ebben az esetben lehetett volna szabadabban s magyarosabban bánni vele: a kellemes középutat választottuk. Magyarítása, amennyire helyénvaló a Rabelais-fordításban, annyira vitatható itten (pl. Szilasbalhás volt magyar helynév alkalmazása Damaszkusz istenhátamögötti falujára csak meglepő, de nem fejezi ki a falu jelentéktelenségét). A szöveg összevonása, mondatok, fejezetek tömörítése az eredetin lényegesebben nem változtatott. Bár a teljes szöveg nem csorbította volna a művészi fordítás értékét, annak ellenére, hogy angol nyelven is számos megnyírbált kiadás forog közközen, — melyekből nem utolsósorban a kellemetlen önkritikai bekezdések hiányoznak, mondjuk éppen: a Collins Pocket Classics népszerű sorozatában a műemlékeket romboló »zarándokokról« írt remek részletek.

Koczogh Ákos

FÜSI JÓZSEF: AZ ASZÓDI DIÁK.

(Népszerű drámák.) Bev.: Apáthy Imre

Füsi József Petőfi diákeveinek aszódi szakaszát ielelevenítő, József Attila-díjjal kitüntetett színjátéka ifjúsági színműirodalmunk egyik figyelemre méltó állomását jelzi.

Apáthy Imre előszavában méltányolja Füsi bátorságát, amikor arra vállalkozott, hogy fordított gukkeren át nézze hősét, hogy a készből bontsa ki az alakulót, hogy a felnőtt Petőfi jelleméből rekonstruálja a gyermek-Petőfiét. Főhőse jellemét illetően az író tehát arra az álláspontra helyezkedik, ahonnan majdnem egy évtized távlatából maga Petőfi tekint vissza, amikor 1847-ben »Első esküm« c. költeményét megírja.

A nemrégiben elhangzott »Petőfi Mezőberényben« című rádió-drámában, Németh László ugyancsak ennek az eskünek a megtartása foglalkoztatja: az, hogy hogyan választja Petőfi befejezendő nagy életművének még be nem váltott ígéretei helyett inkább a halált, tehát azt az utat, amelyre őt épp ennek az eskünek, vagy ahogy az író megfogalmazza: »az eszmének s egyben a halálnak adott váltó-az erkölcs-vitte«. Önkéntelenül kinálkozik a két mű egymás mellé állítása, melyek közül az egyik

Petőfi jellemalakulásának első komoly kibontakozását, — a másik pedig a már kialakult jellem imperativusának minden józan megfontolást elsőprő erejét mutatja be, az egyik a váltó aláírását, a másik annak beváltását igazolja, s együtt az út elejét és végét jelzik.

Füsi darabjának értéke épp abban van, hogy érzékeltetni tudja azt, hogy ez az első eskü egy életre szól. Az írónak sikerül a gyermekifjú jellemének azokat a vonásait megragadnia, amelyek a későbbiekre nézve is hitelesen igazolják, hogy itt és ekkor kapta Petőfi azt az egész életére kiható stigmát, mely elvülhetetlen nyomot hagyott lelkén a becsület stigmáját, vagy ahogy Illyés épp az aszódi eseményekkel kapcsolatban mondja: »a becsület rögeszméjét«. S ez a »rögeszme« a történelem tanulsága szerint — gyógyíthatatlan. Füsi színműve épp a »rögeszme« megszületésének körülményeit, okait bogozza.

Ez az alig 15 éves ifjú, akinek »esze felnőtt, de vére még gyermek, kettős életet él, mint különben ebben az életkorban a legtöbb gyermek«. S Illyés megállapítása valóra válik Füsi darabjában: sikerül egy félig gyermeki, félig felnőtt jellem megrajzolás-

sa : a fáramászó, mókázó gyermek mellett a páthossal szónokoló miniatűr lovagnak vagy a nagy igazsághoz hozzájáruló patriótának az ábrázolása anélkül, hogy az író a gyermek-zseni megalkotásakor a fenyegető sematizmus hibájába esne. A darab bírálója és rendezője, tehát egyben átéltője, Apáthy Imre jól látja, hogy mi minden múlik az író helyes arányérzékén, ugyanakkor azonban elmulasztja, hogy Füsi »patikamérlegét« alaposabban szemügyre vegye és megvizsgálja, hogyan sikerül az írónak e lelki kétlakiságot megragadni, tehát az általánost, a tipikusát, — és ugyanakkor hogyan tudja megállítani mindazt, ami több mint egyszerű felnőttesdi játék, kamaszos póz vagy a gyermeki természet általánosan jellemző feltűnésre, rendkívüliségre való törekvés. Az író tudja, hogy a fiatal zseni jellemábrázolásához olyan egyedi vonások szükségesek, amelyek nemcsak azt bizonyítják, hogy ez az ifjú *más* mint a többi, hanem azt is, hogy *jobb* mint mások. Akkor is több, ha társai vagy éppen szívzszerelme rövidlátása nem ismeri fel értékét, s több akkor is, ha »felkent apródjai« rajongó csodálata mellett irigykedő senki próbálja értékét kisebbiteni. Füsinek sikerült ez értéktöbbletet megragadnia, anélkül hogy egy valószerűtlen csodagyereknek adott volna életet, és sikerült e jellem sokrétűségét harmonikus egészszé olvasztania, a heterogén, szétielőző jellembeli árnyalatoknak egy fő jellemvonással való összefogása által. Az ifjú Petőfi jellemének mozgató ereje a szabadság szeretet. Ez készletti »titkos« kör szervezésére, ez fűti a szabadsághősök dicső tetteinek hallatán, s ez viszi közel a színészhez is, akik az ő szemében »a szó, a költészet etgvívó erejével« harcolnak minden ellen, ami »rég, ami tunya, ami önző, ami gonosz.« A szerelemben is a felszabadult érzéseket emeli piederstálra, a nemzeti, a népi felemelkedés kulcsát keresi a művészetben, tudományban. Ez a mérhetetlen szabadságvágy állítja szembe a zsarnoksággal s ez állítja az elnyomottak mellé is.

Az aszódi tanoda vaskalapos iskolamesterének zsarnoki nevelőmódszere képviseli első sorban azt a túrheteretlen nyomást és levegőtleniséget, mely ellen ez az érzékenylelkű ifjú zseni fellázad. Lázadnak legtermészetesebb emberi érzései, mert mint ömaga mondja ekkor : »Még a fereg is, kit lábál tipornak, felgörryöd önvédelmére.« S őt legszentebb, mert legelső, virágbaszökkenő érzelmében támadják : ébredező szerelmében, természetes szabadságvágyában, egyéniségének kibontakozásában, mindenben, ami szép, új és igaz számára. Az iskolai vakfegyelem kezdetben csak makacs ellenállásra ingerli, az elhatározó nagy terv csak később

születik meg benne. A végső ütés, mely a kovából szikrát csíhol, mely elhozza a lázadás nagy pillanatát, később következik be.

A három nap alatt végbemenő cselekmény sűrítettsége ellenére Füsi megtalálja a jellemfejlésnek csírábaszökkenő szinte észrevétlen, egyik napról a másikra kibontakozó érzékeltetését. De a végső ütest nem a tanító-mester méri a fiúra, végső elhatározására nem első sorban egyéni sérelmei ösztökélik, hanem épp a zseni értéktöbbletéből és szélesperspektívájú látóköréből adódóan az általános, a feudális zsarnokságból eredő népi sérelmek s végső fokon a kiváltságos rend képviselője : Podmaniczky Lajos földesúr és kompániája. Itt szakad el végképp az a szál, amely Petőfit a megkötöttség és előítéletek lüggőségében tartotta s ekkor születik meg benne a forradalmi elhatározás, ugyanaz, ami a néptömegekben csak ki nem mondott és egyelőre megvalósíthatatlan vágyként él. A zseni előbbre lát kortársainál s a gyermeki fantázia hozzásegíti olyan tervek utba indításához, amelyekre a felnőtt józanság még nem vállalkozhat. Lázad tehát, s hogy terve nem válik valóra, nem rajta múlik. Az apa és anyja együttes megjelenése az, ami szökési tervét meg hiúsítja. Füsi írói tehetségének javára írjuk az élettrajzi anyaggal kapcsolatos változtatásokat, később bekövetkezett eseményeknek (mint a szülők együttes közbelépése) vagy később felbukkanó személyeknek (Cancriny Emilia, Szuper úr) szerepeltetését, amelyeket az író első sorban nevelő szempontból vagy a motiváció valóságosságának szempontjából darabjában a legnagyobb gondnal és tudatossággal felhasznál. A szülők elszegényedésének tényét az író helyesen aknázza ki az ifjú »megtérésének« motivációjaként : Sándor érzi, hogy most, a megpróbáltatások idején a szülei mellett a helye. Nevelői szempontból helyes annak kiemelése, hogy a gyermek nem az atyai polonoknak, tehát újra csak az erőszaknak enged, hanem rajongva szeretett édesanyja kérése szava tartja vissza attól, hogy sólyomszárnyú vágyait kövesse. (Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az öreg Böröcznek, az urasági cselédnek Hruz Mariskáról szóló elbeszélő-jelenetét, amely költőiség és mondanivaló szempontjából a darab egyik legmegkapóbb részlete). — Nem ellenkezik az öreg Petrovics jellemével az sem, hogy a valóságos tények ellenére, már most összefoglalja a port Korennal (nem ez az első iskola, ahonnan ez örök kísérletező elviszi fiát). Azonban valószerűtlenül hat Petrovics oly nagymértékű megszelídülése, hogy korhácsát félretelve a megvetett komédiásokat egyszerre »derék színész uraknak« s fia megmentőinek nevezi. Ez a pálfordulás »a

jó öreg kocsmáros» életfilozófiájával is homlokegyenest ellenkezik.

Kár, hogy amikor Apáthy megadja a végső jelt a függöny széthúzására, előzőleg csak a darab értékeit regisztrálja s bár a hiányosságokat is — mint mondja — észrevette, azok feltárására nem vállalkozik. Pedig egy értékes mű elbírná a bírálatot is, s kire hruhatott volna a hibák kibányászása inkább, mint a rendezőre, akinek ezek első-sorban okoznak problémát.

Rendező és szerző összefogása sem volt képes a darab bizonyos hiányosságait felfedtetni. Az a »patikamérleg«, amelynek pontosságához mindaddig nem fért kétség, az ellenség erőviszonyainak leírésakor bizonytalankodni kezd, hol jobbra, hol balra billen, hol túl sokat ad, hol keveset. Az ellenség ábrázolásával kapcsolatos mértéktartás határainak eltolása nemegyszer épp az író által célzott eredmények leszűkítésére vezet, mint Koren rektor esetében is.

Amíg a tanítómester lábfürdő-jelenetéhez, ehhez a szatirikus műfajból a burleszke átcsapó momentumhoz érünk, az arányokkal nincsen baj. A kegyetlen zsarnok állandóan útszere emelt kezében a biblia épp úgy blaszfémiaaként hat, mint a hangzatos pedagógiai elvek; a gyöngébbek elnyomása pedig mindannyiszor az erők előtti talpnyaló hajbókolás velejárója. Azonban az ájuldozó és a forró lábfürdőből ki-be ugráló férfiú, akinek »lábacskáit« szerető feleség és még gyöngédebb anyós gondolja, egyszerre megszűnik félelmetes lenni, s láttára már csak rekeszizmunk szorul össze és nem az öklünk: az ellenfél egyszerre jelentéktelenné válik, méltatlanná arra, hogy Sándor felvegye vele a küzdelmet. Ezért kell azután az írónak a következőkben eltúlozni a drámai kulminációt előidéző eseményeket. Ezért nem elégedhetik meg Petőfi szobafogságra ítélésével, ezért cipelteti éjnek idején két markos hajdúval a mosókonyhába, mely semmivel sem fejezi ki jobban a szabadságvesztés tényét, mint a bezárt szoba.

Valószínű, az író a kalandosság-keresés is vezette: nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a darab az ifjúságnak szól. Néhol azonban a kalandosság a valóságosság

rovására megy. Pl. Emmi ládába bújtatása nem járul hozzá a jólnevelt úrilány jellemének megértéséhez (nem is beszélve arról, hogy egy tizennégyéves hajadon abban a korban már eladó lánynak számított, akitől később Sándor épp úri páváskodása miatt fordul el).

A mellékalakok jellemalakítása, a konfliktus kiélezése körüli hiányosságok ellenére, a legnagyobb írói körültekintést követelő feladat: a főhős megformálása maradéktalanul sikerült Fűsinek.

Ami kevésbé sikerült — s ez mai irodalmunk gyakori hibája — az ellenséges tábor erőviszonyainak helyes felmérése. Az utókor, a történelmi igazság a feltörekvő új pártján van, mégis, ha a »régi, a tunya, az önző, a gonosz« erejét és hatókörét nem valószerűen — akár eltúlozva, akár lecsökkentve ábrázoljuk, — a történelmet hamisítjuk meg s a győztes új erők győzelmének értékét tesszük problematikusá. Fűsi »patikamérlege« itt billent egy kissé félre s az eredmény: amit a mű nyert a szórakoztatásnak tett engedmények révén, azt elvesztette a realitásnak, a történelmi hűségnek kijáró vámon. Pedig amilyen tehetséges író Fűsi, minden veszteség nélkül is révbejuthatott volna.

A mű főértékét, Petőfi jellemének reális megformálását, még inkább kiemeli a korabeli nyelvezet hangulatát felidéző, szárnyaló, helyenként a költő ismert sorait szervesen beillesztő dikció s helyénvalónak tartjuk Koren olykor eseten szójátékait is, melyek a tanári tudakosság nevetségessé tételén túlmenően, az ifjúság nyelvművelő szándékainak helyességét is kidomborítják. Néhol azonban — ép Korennál — kifogásolható a mondanivaló jelentőségének pusztán hangeffektusokkal és gyakran ismétlődő gesztusokkal való behelyettesítése, melyek nemegyszer az invenció-szegénység látszatát keltik.

Végső fokon Fűsi József darabja épp a már említett pozitív értékei alapján, jelentős színmű, s méltán tekinthetjük nevelő-munkánk s általában a hazafias nevelés egyik értékes eszközének.

Fodor Ilona

ANATOLE FRANCE: LUDLÁB KIRÁLYNŐ

Ford: Vas István, Szépirodalmi Könyvkiadó Bp.

Anatole France-ot nem szükséges bemutatni a magyar olvasó előtt: több mint fél évszázad óta a leginkább honossá vált nyugati írók egyike. »Anatole France belső emberünk nekünk, negyven-ötven közt járó mai intellektuálisoknak« — írja már 1914 tavaszán Ignotus. A kiadások tükrében

az 1912 és 1926 közötti időszakra tudjuk tenni népszerűségének delelőjét: 15 év alatt kerek 100 kiadás tanúskodik erről! Ritka megbecsülés — de nem sajátos magyar jelenség. »Halálakor — írja visszaemlékezésében egyik legjobb ismerője, Brandes — az összes kritikusok szinte egyértelműen

benne látták a legnagyobb íróművészt, aki harminc-negyven éve e bolygón élt.

Ez az óriási népszerűség ma már kissé elmosódó emlékként él az idősebb nemzedékben és gyakran érthetetlen rejtélyként mered az ijjbak olvasók elé.

A harminc éve halott író művének hazai életében bizonyára sorsfordulót jelentenek az elmúlt évek, amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó új fordításban és korszerű bevezetéssel egymásután 3 kötetben kiemelkedő France-regényeket és -elbeszéléseket jelentetett meg. Az első kötet, még 1953-ban, France legnagyobb tettét, a »Jelenkori történetet« hozta; ugyanennek az évnek a végén kaptuk kézhez a »Lúdláb királynőt«, hozzácsatolva »Nyársforgató Jakab meséit«; végül az 1954-ben megjelent harmadik kötet Crainquesbille-t és France legjobb elbeszéléseit tartalmazta.

A »Lúdláb királynő« úgy él képzeletünkben, mint az irónia mesterének legjellegzetesebb alkotása: a szerző életbölcsségének hangotadó főhős fanatizmus-ellenessége és hitromboló ingyen fideizmusa, a francia irodalmi hagyomány kincseinek, elsősorban a Voltaire-i filozófiai regény levegőjének továbbélése, feloldódása a számtalan korabeli hiteles forrásra visszavezethető elbeszélésben, a kor szellemi képzetét megtestesítő mellékszereplők, a könyvekkel, könyvtári munkával kapcsolatos részletek, melyeket kedves líraiság és megbocsátó irónia hat át, a gyakran fellobbanó érzékiség, a kristálytisztá, kimért, elegáns elbeszélő stílus, melyen a »múltak illata« leng — France modorának mással össze nem téveszthető elemei.

De a »Lúdláb királynőnek« olyan vonásai is vannak, amelyek bizonyos fokig kiemelik a többi France-regény közül: először is ebben a regényben teremtette meg France a derék Coignard abbé alakját, aki borvirágos arcával, terebélyes alakjával, megbocsátó mosolyával, csak önmagának ártó emberi gyöngeségeivel, a könyvek rajongó szeretetével és józan filozófiájával immár bevonult a regényhősök Pantheonjába.

Aztán ez a mű igazán *regény*: fordulatos, eseményekben gazdag cselekménye van, s a kalandok sora, bár másodrendű a mondanivaló szempontjából s látszólag a véletlen irányítja, olyan keretet ad, amely megintja hitünket egyes kritikusok tanításában, hogy France nem tud szerkeszteni. (Nem is beszélve egyfajta belső szerkezetéről, amit a gondolat egysége ad.) Azt is mondják France-ról, hogy nem tud jellemeket alkotni, mindig önmagát adja — nos, a »Lúdláb királynő« eleven alakjaival ezen a téren is cáfolata lehet e műértő előítéletnek. És nem paradoxon, hogy ez az irónikus mű a leg-

építőbb regények egyike: a fanatizmus, önzés, korlátoztság bátor kipellengérezése, derűs, bizakodó hangulata, jóízű humora teszi azzá.

A regény részletes ismertetését szinte feleslegesnek érezzük; nemcsak azért, mert Coignard abbé régi jó ismerőse olvasóközönségünknek (1932-ben már ötödik kiadását éri meg a regény régi, Salgó Ernő-féle fordítása), hanem azért is, mert az új fordító, Vas István, kitűnő előszóval készíti elő az olvasót a művel való találkozásra. Különösen jölesett Vas István előszavának nyomban az elején található hangulatos leírás, amit a régi párizsi pecsenyesütő konyhákról (maga alkotta műszavával: *pecsenyekonyhákról*) és azok vendégi köréről ad: mielőtt a szereplőkkel találkozni, az olvasónak már képe van arról a környezetről, amelyben mozognak.

Az előszó további részeiben Vas István vázlatos képet rajzol France pályakezdetéről, megmagyarázza fejlődését a parnaszista jelentéktelenségtől a »Lúdláb királynő« harcos hangjág, kiemelve valóságérzékét és fokozatos szembefordulását a század végén feltörő vallásos áramlattal; végül a »Lúdláb királynő«-ből kiindulva néhány olyan kérdést vet fel, amely lényeges France írói magatartásának megítélése szempontjából: források és eredetiség, a regény típusai, a »történelmi színkeverés«, a France-i derű, a szkepticizmus jelentése, az ellentmondások forrása és értelme.

Nem lehetett célja az előszónak, hogy filológiai pontossággal tüntesse fel a regény minden forrását, bár általában utal rájuk; de tanulságképpen — hiszen mai magyar irodalmunknak is egyik központi problémája a nemzeti hagyományok felhasználása — megemlíthetjük, hogy nemcsak a XVIII. századi források köre igen bő (a felsoroltak mellett szóba került Bayle, Les Sage és a »Jacques-le Fataliste« Diderot-ja, hogy ne beszéljünk a kisebb jelentőségűekről, a mágia-irodalomról és a korabeli chanson-okról), hanem a régebbi francia hagyomány is tovább él benne: egy epizódban La Fontaine-elbeszélés, filozófiájában Montaigne bölcssége, stílusában pedig Rabelais jellegzetes, burleszk hatású halmozásaival, pontoskodásával és irónikus fordulataival. (Példa: 37.1. 15.-28. sor, 253. 1. 8.—15. sor.) Jérôme Coignard személyében Villon, Pascal és Prévost abbé emlékeit vélte felfedezni a kritika.

Vas István a mű antiklerikális-vallásellenes vonatkozásait emeli ki — az az érzésünk, nem ártana, ha az olvasóközönség ennél sokoldalúbban értelmezhetné France-ot. Példaképpen csupán egy kis részletet szeretnék bemutatni a regény szövegéből,

mely jellemző a France-i iróniára és a párbeszédnek szerkesztésének sajátos módszerére. Coignard abbé istent bizonyító okoskodására így felel egy helyütt d'Anquetil úr, a léha, iatal nemes: »Abbé, maga mulatságos szofista. Ma már tudjuk, hogy a világ merő véletlen műve, és nem szabad gondviselésről beszélni azóta, mióta a fizikusok latesövükön keresztül szárnyas békákat láttak a holdban.«

Az irónia itt először is a beszélőt találja, s a részlet jó példája annak, hogyan tud France a stílussal jellemezni, bár ezt a képességét sem ismerte el több bírálója. A felületesen gondolkodó és nyeglén vitatkozó ember olyan jellemzését kapjuk itt, mint ahogy Angelus fráter ájtatos szavai, Catherine közönséges megjegyzései vagy Ménétier mester derék feleségének együgyű fejtegetései azonnal elárulják a beszélő kiletét. De ezen túl az irónikus megjegyzés általánosabb érvényű, és arra figyelmeztet, épp a párbeszédben elfoglalt szerepe által is, hogy France kritikája jóval szélesebb, hogysem az csupán a vallásos hiedelmekkel szemben érvényesülne. France a vulgáris tudománykodást is elítéli (s mennyire indokolt volt ez a lapos polgári evolúcionizmus fénykorában!) — egy ilyen »tudományos nézet« semmivel sem jobb a legvadabb babonánál. És nem figyelmeztetés-e ez, hogy a világ megismerésére irányuló törekvéseink gyakran tévedésekkel járnak? Ime, a híres France-i szkepszis, amely számunkra elsősorban azt a következtetést jelenti, hogy a bíráló ész jogán merjük *mindig* kétségbevonni eredményeink igazságát, s így egyre inkább kiküszöböljük világnézetünkől, ami benne hiedelem, előítélet, képzeldős és tévedés csempészett oda.

Valahogy ilyen jelentősége van d'Astarac úrnak is, a gaszkon kabbalistának, akinek személyével elég mostohán bánt a kritika, többen egyenesen terhesnek ítélték hosszas fejtegetéseit. Vas István is úgy véli, hogy lénye alig több, mint filozófiai, csupán azt a tanulságot példázza, hova jut a kritikus ész, ha a valóságtól elrugaszkodik. Azonban épp ez az a pont, amire France a multba helyezett kísérlettel figyelmeztet: tudjuk, mikor állunk a »valóság« talaján? Talán d'Anquetil úr áll azon, akinek ugyan semmi hőbortos ötlete sincs, de nem is ért semmit a világból és csak a felszínbe kapaszkodik? Vagy Coignard abbé, aki ugyan elég józanul okoskodik, de alapvető kérdésekben a hagyományos dogmákra bízta magát, sőt a gyilkosság pillanatában a kabbalista »rejtély« szele is megérinti? A műben hiába keressük az igazság prófétáját. D'Astarac úrnak épp zagyva filozófiája ad

történetileg konkrét létezés: ő éppúgy a világ megoldásának egy jellegzetes, korhoz kötött típusát képviseli a vegytanba vetett bizalmával és annak kezdetlegességeiből adódó, ma valóban minden diák előtt képtelennek látszó ötleteivel, mint Angelus barát a babonáktól burjánzó vakhittel vagy Coignard abbé, aki az empirikus józanságot egyesíti a dogmákba való belenyugvással. S amikor az olvasó fölünyes mosollyal napirendre tért szilfek, szalamandrák, csodás elixírek, flastromként használt imádások és sikamlós gondviselés — bizonyítékok fölött, a sorok mögött lehetetlen észre nem vennie France finom, kérdő mosolyát: és a ti hiedelmeitek?

D'Astarac alakja azért is érdekes, mert rajta különös élességgel mutatkozik meg France típusalkotó módszere. A hőbortos gaszkon kabbalistát első pillanatra egészen különleges, szélsőséges, kiagyalt figurának fogjuk fel, holott egyéniségének alapját éppen a korra sajátosságosan jellemző általános vonás teszi: a felvilágosult racionalista gondolkodásmód és a természettudományos kép telenségek furcsa vegyülete. *Egyéni* itt épp ennek az általános ellentmondásnak éles, felfokozott mérete, s ami ezt lélektanilag lehetővé teszi: a szertelenség. Coignard abbé szellemi képletét is egy ilyen élesen kidomborított ellentmondás adja, amely jellemző a kor művelt papságára általában: a racionalizmus és a hit ellentéte. A többi alak, a pecsenyesütő kispolgár, a cinikus nemes, az anyagiás plébános stb. is ugyanígy egy-egy jellemző vonás kiemelésével jött létre, bár szokványosabbak az előbbi kettőnél. France igazi »elfedezése« Coignard abbé és d'Astarac úr.

Az előző is rámutat arra, hogy a mű egyik legfőbb vonzóereje kellemes derűje, jóízű humora. Talán ez az a France-kötet, amely leggazdagabb kacagató, vígjátékba kívánczó jelenetekben. Erre már maga a fordulatossá cselekmény sok lehetőséget nyújt. A szalamandrák üldöző kabbalista megjelenése a pecsenyekonyha vaskos józanságú vendégei közt, a najáddá ázott Catherine, az Angelus barátot üldöző lakájok és más jelenetek nyers komikumukkal a jóízű anekdoták vagy vidám bohózatok légkörét teremtik meg. France-nak annyira igénye ez a nem elvont, életszerű, kézzelfogható komikum is, hogy szívesen ejti le az esetleg filozófiai vitákkal vagy szomorú eseményekkel terhelt fejezetet befejezés-képp valami kicsinyes, neveléses, hétköznapi realitás szintjére, mint amilyen Coignard abbé víztől csepegő nadrágja.

De nem ez a legjellegzőbb France humorára. A vígjátékok szerzői általában hőseik jellemének ferde vonásait addig fokozzák, míg

azok képtelen, groteszk, nevetséges helyezetekbe nem kerülnek; a néző nevetése ilyen esetekben a kárörömmel rokon. A France-i komikum erősen intellektuális jellegű; az író olyan kijelentéseket ad hősei szájába, amelyekkel akaratlanul is leleplezik magukat; egy-egy ártatlanul odavetett szó megcsillantja a szereplők igazi törekvéseit és érzéseit; az olvasó kacagása pedig a felismerés öröméhez hasonlít. France átlát az emberen, ismeri gyengeségeit, önzését, kicsinyességét, gondolkodásának korlátait, s egy-egy jól megválasztott megjegyzéssel fellebbenti erről a tudomány, erkölcs, filozófia vagy egyéb színébe ültözött nagyképűséget. Még kedvenc hősei sem kivételek. Nyársforgató sok gyerekes hiszékenységgel, kamaszos indulattal, fiatal hévvel és időnként koraérett cinizmusal éli a maga szerelmi életét, vajmi keveset törődve holmi elvi-erkölcsi állásponttal; de abban a pillanatban, amikor hallja, hogy szeretőjének mással való szökésében buzgólkodott Coignard abbé, tüstént a tiszta erkölcs bajnokaként lép fel.

Ha a humor forrása az emberek leleplezése, természetes, hogy ironikus ízü: a szereplők szavai épp attól kapnak rájuk visszaütő gúnyos értelmet, hogy az olvasó tudja ezeknek a szavaknak igazi jelentését, indokát. Gyakran az író tudatos szerkesztéssel ki is élezi a mondások tartalmát. Már ebben a műben megtaláljuk azokat az összetéveszthetetlenül sajátosan France-i mondatokat, amelyekben a kor egy-egy jelenségét sűrítve jellemző észrevétel azzal válik gyilkos erejű persziflázssá, hogy a tartalmában elítélendő, rendellenes dolgot a szereplők a világ legtermészetesebb hangján, ártatlan arccal mondják el.

France szellemi magatartásának egyik legfontosabb eredménye, hogy saját alkotásmódjából is kivet minden művészkedő képmutatást: stílusvirágot, érzékenykedést, oktató vagy erkölcsnemesítő pózt stb. Mértéktartó; nem ír sem pamiletet, sem melodramát, ha van is ítélete. Szkepszise írásművészetét a legtisztább anyagra egyszerűsítette: a jellemzést szolgáló s azért gyakran terjengős párbeszédek egyszerű elbeszélő közlés, pontos és takarékos leírások kötik össze.

Ezért is érezzük, bár két emberöltő két háborúja jelzi a történelmi távolságot, oly közel magunkhoz ezt a szenvelgés és nagyképűség nélküli igaz barátot, aki nem ad mulo doktrínákat, hanem úgy tanít, hogy fényt villant egy-egy összefüggésre, elgondolkoztat az emberi magatartás egy-egy megnyilatkozásán. A Montaigne-ok, Voltaire-ok, Stendhal-ok fajtájából való ez az író, akinek olvasásakor úgy érzi az ember, hogy eszesebb is lett.

Az olvasó felfedezi majd a könyv további értékeit, megerzi, hogy a gyilkos íróniától mennyire elutó hangra is képes, mennyire fogékony például a családi érzések gyengédsége iránt! De mindezekről most nincs módunk beszélni. Szóvá kell azonban tenünk, hogy a bevezetés csak egy két mellékes megjegyzésben utal a kötetbe foglalt »Nyársforgató Jakab meséi«-re. Tudom, hogy a bevezető tanulmány nem is kívánt erről szólni, hiszen az »Anatole France és a Lúdláb királynő« címet viseli, s főképp tudom, hogy a »Lúdláb királynő« jelentősége messze fölülte áll a Meséknek, ismertetése tehát nemcsak hálásabb, hanem irodalmi szempontból fontosabb is; de ha az olvasó szükségletéből indulunk ki, s ha már a Mesék belekerültek a kötetbe, azt kell mondanunk, bizony nem ártott volna — az előszóba beépítve vagy külön magyarázatban — valamennyire megvilágítani az ezzel a sajátosan France-i műtíjjal kapcsolatos kérdéseket.

Az elbeszélések különleges, vonzó íze abból adódik, hogy a történeteket ugyan Anatole France valogatja ki és alakítja, de megfogalmazásukba beleszól Nyársforgató Jakab is, akinek a szájába a történetek elbeszélését az író adja, sőt már Nyársforgató is — egy kivételével — régi könyvekből meríti témáit, s azokon tovább is megérződik a középkori szerző mesészerkesztő elképzelése, hite, humora, stílusa. Mint a műnyomások eredeti szálkás vonalaira sorjában a sárga, piros és kék szín, úgy rakódik az egyszerű tényanyagra különféle korok levegője, hangulata. Nyársforgató — aki ekkor már könyvesboltot tart »Szent Katalin Képenek« cégére alatt — a műkedvelő könyvbúvár nyalánkságával a legkülönbébb könyvekből szedte össze elbeszéléseit: a mesék rendkívül változatosak tárgyuk, világnézetük, sőt még stílusuk szempontjából is; az egyikben például (»Egy rettenetes írottképről«) a derék könyvtáros archaizálva ad elő egy középkori példázatot. »Oliver hetvenkedése« a chanson de geste-ekből ismert vidám és nyers anekdotát dolgoz fel lovagiasságot és frivolságot XVIII. századián, elegáns stílusban feloldó novellává. »A szarka csodájában« az igen egyszerű cselekmény részletező elbeszélése a XV. század elejének babonás világát, szegényeknek és gazdagjainak vallásos elemekkel átszövődő harcat kelti életre. Ugyanez a világ jelenik meg a »Jucundus barát«-ban is, de itt az emberek nyomorából fakadó misztikus révület és a háború kegyetlen realizmusának képei adnak korjellemzőt, hitből-erőszakból egyaránt kiábrándító kontrasztot. A lovagról és az öt hölgyről szóló szellemes példázatnak eredeti ízét novellisztikus kerete mellett ironikus befejezése

adja meg, amely már nem az asszonyi természet fokozatain, hanem a keresztény erkölcs ellentmondásain gondolkodtatja el az olvasót. Boccaccio novelláinak frissességére, csattanóval belezöldő, egyenesvonalú elbeszélő modorára emlékeztet a »Tanulságos lecke«, a Nyelv pástétom pedig jól utánozza a középkori példázatok eleven szemléletességét. A »Doucine kisasszony újévi ajándéka« c. elbeszélésben France sokoldalú iróniával mutatja be a dogmatikus gondolkozás és a természetes érzések összeütközését; de talán nem is ez, hanem Chanterelle úr kedves, jószívű, áldozatos, de önállótlan és befolyásolható lényé teszi a novellát emlékezetessé. Az utolsó darab, »Roxán kisasszony«, még kimért hangjával is az eleven élményt érezteti, s azzal válik el a többi novella légkörétől, hogy France ironikus szava és pajzán mosolya helyett csupán Nársforgató naív és csodálkozó tekintetét érezzük, Jakab mesterét, aki körültekintő részletességgel, de tartózkodó és takarékos stílussal meséli el azt a köznap

drámát, amelynek véletlenül tanuja volt, s amelynek főszereplője női finomsággal tudja megéreztetni a szerencse napjaiban is a nemvárt találkozástól felparázsló érzelmeit.

A fordítás nagyon jó; pontosabb is, korszerűbb is a réginél. A teljesítmény értékét akkor látja az ember igazán, ha arra gondol, milyen finom eszközökkel dolgozik France stílusa. Az olyan íróknál, akikenél a stílus visszaadása különösen fontos, — ha van ilyen író, France bizonyára az — legbiztosabb módszernek a szöveghez való körültekintő ragaszkodás látszik. Vas István ezt a módszert követte s ebből ered néhány kisebb hibája is: nem tudta mindig elkerülni a szözszerű fordításból eredő magyartalan vagy nehézkes kifejezéseket. De hiba volna, ha egy-két apró figyelmetlenség miatt nem látnánk, milyen tudatos munkát végzett, milyen élvezetes nyelvű, pontos szövegű France-kötettel lepett meg minket.

Lakits Pál

GONCSAROV: SZAKADÉK

Ford. Gellért György (Orosz remekírók) Új Magyar Könyvkiadó Bp., 1954.

Már Puskin életében megremegett a föld Oroszország alatt, már Puskin versein is végigjut az a hasadás, mely Goncsarov életében és műveiben már szakadékká mélyül: megmozdul az »ázsiai« Oroszország és lassan szakadék választja el a szembenállókat, szakadék nyeli el a gyávákat és határozatlanokat, s szakadékként tátong egyes emberek életében a kétely és fontolgtatás. Ha már Puskin láthatta e később szakadékká növvő hasadás terjedését, hogyne láthatta volna Goncsarov, aki egész életét a puskinai mű folytatásának szentelte, aki Puskin halálakor sírvafakadt hivatalának folyosóján, siratva élete nagy mentorát, szinte egyetlen mesterét, aki kortársa lett a forradalmi demokrácia küzdelmeinek, a 60-as és 70-es évek mozgalmainak?

A *Szakadék* ki nem mondott, s talán kellőképpen önmaga előtt sem tudatosított programja éppen ez a puskinai örökség: hogyan jön létre az emberekben, az emberek egymásközi viszonyaiban, az orosz társadalomban az állandóan bővülő, mélyülő szakadék, melynek egyik oldala a cári önkényuralom felé, másik partja a jobbágyok és proletárok felé mutat. Azonban a *Szakadék* csak az utolsó lépése ennek a folyamatnak: előzményei a *Szakadékot* bevezető, megelőző két goncsarovi mű a *Hétköznapi történet* és az *Oblomov*. Talán kissé túlzás azt

mondani, hogy a két mű vezeti be a *Szakadékot*, hiszen az Oblomov művészi nagyságában, népszerűségében messze túlnő rajta. Azonban annyi mégis igaz, hogy e három mű összefüggő egészet képez, melynek célja az orosz társadalom erjedésének, lassú, de állandó forrongásának ábrázolása. S mivel a *Szakadék* lapjain láthatjuk a legpregnánssabbban, hogy a széttartó vonalakat már nem lehet egymásbafűzni, hogy az orosz emberek egyre tudatosabban és végérvényesen szembekeverülnek egymással, nemzedékek és osztályok ébrednek öntudatra, ezért a *Szakadék* e triológia utolsó kötete adja meg a kulcsot az előző nagy művek megértéséhez is, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy az Oblomov ezeroldalas lenyűgöző és érdekfeszítő »unalma« teszi teljesen plasztikussá a záró mű eseményeit és jellemeit.

E három alkotás tehát végigkíséri az író életét és egyben az orosz társadalom fejlődését Puskin halálától a forradalmi demokrácia virágzásáig, Csernysevskij és Dobroljubovig. A *Hétköznapi történet*, Goncsarov első regénye, irodalmi sikereinek nagy bevezetője mindjárt az égető problémához nyúl: a patriarchális Oroszország megmozdul. Megszűnik a nemesi kúriák »nyugalmas«, álmódú idillje, sokkal vonzóbbnak tetszik a város mozgalmas forgataga, a kapitalizmus új életmódja. Alexandr Adu-

jev a regény hőse álmodozó, semmittevő nemesifjú, akit a főváros aranymágnese elszakít a patriarchális élettől: romantikus vágyakkal indul szerencsét próbálni a városba. A város és főképpen nagybátyja szétépít álmaikat és »elfogadható embert« faragnak belőle: jó bürokratát, férjet és gazdag embert. Belinszkij kritikájában élesen támadja a regény befejezését, Adujev »polgári« karrierjét. Szerinte a helyes befejezés az lett volna, ha vidéki elhagyatottságában és tespedésében fejezi be álmodozó életét. Azonban Goncsarovnak a *realistának* itt mégis igaza volt: Adujev sorsa tipikus példája annak, hogy az orosz nemesi osztály elvesztette minden pozitív tulajdonságát, képtelen megoldani a kor problémáit és így álmaikat ieladva *fegyveres örvé szegül az önkényuralomnak*. Ugyanakkor az is kiderül mindebből, hogy a nagy célok és jóakarató szándékok másra várnak, egy új osztályra, új emberekre, akiknek erejük is lesz végrehajtani azokat. Ha Adujev mint álmodozó hal meg, *csak önmagához lett volna hű*, mint ahogy azt Belinszkij követelte. Így azonban *osztályához, és a fennálló rendhez maradt következetes* és egyben elszakította az utolsó, vékony, és már csak szavakban »létező« fonalat is, mely a haladás ügyéhez fűzte őt és osztályát. Így mond *ítéletet* felette és osztálya felett az író.

Az Oblomovban már inkább érezhető, hogy eltávolodik és szemben áll egymással két társadalmi réteg: Stolz és Oblomov a burzsoá és nemesi életvitel ellentétességét jelentik. Olga megragadó alakja pedig a további felszabadulás *felé* mutat.

Így tehát láthatjuk, hogy igaza van Goncsarovnak mikor úgy ítéli meg regényeit, hogy a bennük feltáruló világ, »átmenet az orosz élet egyik korszakából a másikba«. Eddig is láthattuk, hogy milyen merész vállalkozás volt ez: Oroszország legfontosabb huszónöt esztendejét művésziileg megragadni. Egészében mégis sikerrel jár Goncsarov kísérlete: megtalálta azt a *tipust*, melynek megragadásával fel tudja göngyölni az egész korszakot; ez a típus: Oblomov.

Ezért nem véletlen, ha itt a *Szakadék* lapjain egy új Oblomovval találkozunk. Maga Goncsarov is úgy nevezi hőstét, hogy »ez már a felébredt Oblomov: új, erős fény tűzött szemébe. De ő még nyújtózkodik és hunyorgatva néz körül Oblomov bölcsőjében«. Dobroljubov híres tanulmányában, »*Mi az oblomovság?*« kimutatja, hogy az orosz irodalom régi tradíciója kap új irodalmi megformálást Goncsarov Oblomovjában. Puskin Anyeginjéről regényhőseiig mindenütt felbukkan az orosz nemesi osztály

haldokló, elszáradó alakjainak képe. Goncsarov azonban bizonyos tekintetben *átalakította* ezt az alakot: az orosz kizsákmányoló réteg átfogó képévé bővült nála ez az alak, mely a társadalmi továbbhaladás legnagyobb külső és belső kerékkötője volt. Azonban Oblomov figurája nem egy téren és időn kívül létező szellem-konstruálta alak. Nem volt ez a Goncsarovot megelőző írónál sem: minden újabb megjelenése a társadalmi fejlődés újabb szakaszának jellegzetességeivel bővítette ezt a figurát. Így Peccsorin tevékenyebb mint Anyegin, pedig lényegét tekintve ugyanolyan Oblomov mint elődje. Ezért tehát Rajszkij, a Szakadék főhőse is *új vonásokkal gazdagodik*. Helyesebben szólva: *nem is annyira a főhős, mint azok a viszonyok*, melyekben él és tevékenykedni próbál — változnak, és így módosulásra készítetik őt magát is.

Bár a regény terve, gondolati magva szinte írói pályafutásának kezdetétől elkíséri Goncsarovot, a regény mégis csak 1869-ben lát napvilágot. A cári jobbágyszabadítás után vagyunk, abban a korszakban, mikor kifeleződött a liberalizmus és demokrácia küzdelme, mely a jobbágyszabadításkor vette kezdetét. Ez tehát az első szakadék. De ugyancsak, szinte szakadék választja el a polgárivá változó jelentől a patriarchális múltat, melyet a jobbágyszabadítás véglegesen halálra ítélt. És ezek a szakadékok belenyúlnak az emberek életébe, választásra kényszerítik őket, az unokákat szembefordítják a nagyszülőkkel, barátokat tesznek ellenségekké és testvéreket idegenekké, vagy ellenségeket barátokká. Az osztályok szorosabba vonják soraikat. Megindul a lassú erjedés.

Rajszkij, romantikus természetének megfelelően, szerelmes és látszólag a regény sem több, mint szerelmi történet. A regény első részében Szojja Belovodova *kegyeinek elnyerésére* törekszik, s így az előkelő Pétervár szalonéletének középpontjába csöppen bele. Azonban a szerelmi intrikák szövődékén nem tud keresztüllátni, nem érti meg a szövődéket színező anyagi érdekeket. Így csalódva birtokára, vidékre száműzi magát. Itt kezdődik a döntő, és életében mély nyomot hagyó szerelem. Ez a szerelem három embert köt össze és választ el, három ember belső válságához vezet, s rajtuk keresztül az orosz társadalom megrázkódtatásához visz el bennünket. Ez a három ember: Rajszkij, Vera és a »nihilista« Mark Volohov.

Mindenekelőtt nem véletlen, hogy a történet vidéken játszódik. Ugyanis e szerelmi hármashalm megszülető csokor problémáinak szándékosan választotta háttérül a mindent elnyeléssel fenyegető, de már halálra ítélt orosz múltat, a patriarchális nemesi

fészket és e múlt megtestesítőjét, a nagymamát. Ilyen módon egy pontban egyesül a múlt, a polgári jelen és az útját kereső, kialakuló új társadalmi erő. Ezzel természetesen a kölcsönhatás is sokkal erősebb, koncentráltabb az alakok egymással és önmagukkal vívott harca, *tipikusabb* az orosz társadalomról alkotott kép. Végso fokon a nagyanya eldugott kis rezidenciájában az orosz társadalom legfontosabb erői ütköznek meg, ha nem is minden írói torzítás nélkül.

Rajszkij túlságosan gyenge és tehetetlen ahhoz, hogy alomképeit, művészi terveit megvalósítsa. Élete – álmodozás, s amint a konkrét cselekvés ideje elérkezik – visszatántorodik. Így aztán, mivel semmivel sem foglalkozik igazán és elmélyülten – álmain kívül – csak *unatkozik*. Ez az »unalom« az orosz kizsákmányoló legjobbjainak egyik jellemző kísérője. – Mindig ugyanaz, ami tegnap volt, ami holnap lesz! – sutogja Rajszkij. Az udvar közepén álldogált lustán nézelődött, újra nyújtózkodott, ástott. Hirtelen annak a betegségnek a tüneteit érezte, amely Pétervárott kínozza. Unatkozott. »Halványan sejti, hogy dolgozni kellene, de a munka számára egyet jelent a lealacsonyító, izzadságszagú napszámomunkával, és így elfordul tőle.

Ilyen tehetetlen ember természetesen nem túlságosan vonzó Vera számára, aki új utakat, új embereket, új erőket keres. Különösen akkor nem, ha ez a tehetetlenség azzal párosul, hogy szerelmét úgy kezelje, mint akinek kötelessége engedelmesen lesni kívánságait. Vera elszakadt nagymamájától, a régi nemesi világtól. Olvasmányai egy új világ felé vezetik: és csak gyűlölni tudja az őt körülvevő fojtó levegőjű nemesi-kisvárosi világot. Ezért lesz szerelmes Mark Volohovba a szabadon gondolkodó politikai problémázottba. Ezzel azonban egy komoly problémához érkezünk. Helyesen ábrázolta-e Goncsarov Volohov szellemi profilját?

Bevezetőnkben említettük, hogy a mű hosszú évtizedek terméke. Így magán viseli a társadalmi változások hatását és az az író egyéni felfogásának változását egyaránt. Az egyre élesedő harc a liberalizmus és demokrácia között, a demokrácia fokozatos előretörése a társadalmi ellentétek megszüntetése volt Goncsarov számára homályos és sokban érthetetlen is. Nem tudta követni *világnézetileg* ezt az utat, zsákutcát látott benne és az orosz fejlődés holtvágányának érezte. S bár nagy írók sem tudták követni Csernisevskij forradalmi demokráta útját, mégis meg tudtak maradni a realista ábrázolás mellett, de sokszor csak azon az áron, hogy lemondtak e forradalmi út ábrázolásáról. Mint láttuk Goncsarov mélyen realista egészen ennek az útnak küszö-

béig. Nagysága abban is megmutatkozik, hogy bátran tovább megy a küszöbön, a számára meglehetősen ingoványos úton is, és ábrázolni igyekszik a forradalmi gondolat terjesztőjét, a forradalmi mozgalom első lépéseit. Ezzel azonban saját reminiscenciái is belekerülnek a forradalmár alakjának megábrázolásába. Ellenszenv, vagy inkább ellenérzés, a »nihilistákkal« szemben Mark alakján jól látható. Azonban ennek ellenére a mű egészét véve, mégis megmarad a realizmus talaján. Kételyei a forradalmi demokráciával szemben szinte teljesen igaztalanok, s mégis e mozgalom objektív gyengeségeit mutatják meg. Nem vehetjük el Volohov ábrázolásmódját egyszerűen azzal, hogy hamis. Először is: maga az a tény, hogy regényében fellépteti a cári Oroszország legnagyobb ellenségét, a száműzött »nihilistát«, már komoly lépés előre. *Művészi szempontból* – még komolyabb jelentősége van ennek. Hiszen Rajszkij unalmas, tehetetlen, és *felesleges* világa *így lepleződik le igazán* gyökereig. Mark beszélget Rajszkijjal és ekkor Rajszkij már önmaga előtt sem meri azt állítani, hogy alkotó tevékeny ember, ekkor már önmagának is be kell vallania, hogy felesleges léhűtő. Erre Mark nélkül nem jöhetett volna rá. Ugyanígy a nagymama »nemesi-patriarchalis« világa is az ő megjelenésekor kap halálós döfést. Végül figyelembe kell vennünk az ábrázolás elbírálásakor, hogy 1869-ben sem a kitűzött célok, sem a hozzájuk választott eszközök nem voltak *konkrétek* és megvalósíthatók. A parasztforradalmi perspektíva, maga is telve volt ellentmondással és gyakorlatilag illuzórikus volt. Mivel a *célkitűzések* ilyen elvontak és elméletiek voltak, ezért az alakok *viselkedése* is meglehetősen elvont lesz. Gondoljunk arra, hogy Csernyisevskij, bár a legnagyobb rokonszenvvel és melléállással rajzolja meg Rachmetov forradalmár alakját a »Mit tegyünk«-ben, mégsem láthatjuk Rachmetovot *konkréten* cselekedni. Csupán az előkészületeket látjuk, melyek különnek is tűnhetnek. A forradalmár gyakorlati működését nem ismerhetjük meg, éppen azért mivel az a gyakorlat – a helyes forradalmi gyakorlat – még 3 évtizedet várat magára! Mármost ilyen helyzetben Goncsarov is a külön oldalát ragadja meg a forradalmárnak. Ezt természetesen eltulozza egyéni ellenszenvétől indítva. Azonban a regény egészét tekintve ennek az eltorzított alumnak mégis uralkodó jelentősége van: profilja bár torz és sokszor hamis, mégis megragadóan erős és markáns.

Vera csalódik Volohovban: Volohov nem tudja elviselni a polgári házasság kereteit, tudja, hogy a legnagyobb szerelemből fa-

kadó házasság is magában hordja az ellentmondások csíráját, mely a házasság belső bomlásához vezet. Vera nem tudja e gondolatokat elfogadni, annál kevésbé, mert Volohov meglehetősen brutálisan és durván világosítja fel e mély problémákról, ami már Goncsarov lelkiismeretét terheli. A kiút ami itt Verának mutatkozik: Tusin a kapitalista vállalkozó, a polgári élet »szilárdságának« és tevékeny nyugalmanak megtestesítője. S Vera megbánja tévelygéseit s a nagymama életvitelének ad igazat.

A regény befejezése és Volohov ábrázolása a regény második felében tehát erősen torzul. A korabeli haladó kritika is észrevette és élesen kritizálta e vonásait. Azonban e meglevő torzítások mögött is komoly és mély problémák és ellentmondások húzódnak. Csernyisevszkij Mit tegyünkje is éppen ezeket a problémákat veti fel (házasság, forradalmi mozgalom, utópista szocializmus stb.) Goncsarov világnézeti felkészültsége nem volt elég e kérdések helyes ábrázolásához, de realista ereje elég volt ahhoz, hogy felvesse, és ha egyéni meggyőződése hamis szemüvegén keresztül torzítva is, de viaskodott a világtörténelmi problémák megoldásával.

A mű kiadása igen jelentős tény irodalmunkban, mert Goncsarov írói arcképe sokkal világosabban áll így olvasóközönségünk előtt. A fordítás — Gellért György műve — mindenütt művészi és mélyen átgondolt. A mű kiállítása is méltó a nagy orosz író nevéhez és alkotásához.

Végül szólni kell a regényt kísérő tanulmányról is. Nagyon helyeslendő törekvés az, hogy szépirodalmi műveket ellátunk bibliográfiai, történelmi és társadalmi-politikai adatokkal, melyek a mű élvezetét

és megértését elősegítik. Azonban itt két út áll előttünk: vagy pusztán filológiai és történelmi tényeket tárunk az olvasó elé, és rábízuk az olvasóra, hogy a mű elolvasása és mérlegelése után ezek segítségével maga alkossa meg véleményét, vagy néhány lényegyet érintő sorral, rövid, de beható elemzéssel magunk is hozzásegítjük az olvasót a helyes vélemény kialakításához. A jelen tanulmány azonban egyik igényt sem elégíti ki. Többet ad mint filológiai és történelmi tényeket, de sokkal kevesebbet annál, hogy az olvasó határozott és helyes véleményt alkothasson a regény értéke alakjainak valósága, realista hűsége felől. Egyfelől megállapítja, Mark alakja a forradalmi ifjúság megrágalmazása, másfelől azonban mégis a XIX. sz. nagy realista hagyományába illeszti bele. Vajon okosabb lesz-e az olvasó az ilyen értékelés elolvasása után? Ellenkezőleg, még inkább foglya marad a meg nem oldott ellentmondásnak. Nem kívánunk az ilyen kísérő tanulmányoktól mély elemzést, de ha már a mű eszmei és művészi értékeinek méltatására is vállalkozik, annyit minden esetre meg kell követelnünk, hogy a mű esetleges ellentmondásait a marxista esztétika fényénél megvilágítsa és meg is oldja. Az ilyen elemzés csak antinomiákat állít fel, a feladat az lenne, hogy az ellentmondásokat dialektikusan megoldja. Az a pedagógiai szempont, hogy ne rágjunk mindent az olvasó szájába, így is fennmaradhat, hiszen a megoldást sejtetni kell, néhány jól megválasztott szóval utalni kell rá, hogy az olvasó a mű közvetlen élvezetében ennek segítségével maga jöjjön rá a kérdés nyitjára.

Almási Miklós

A ROMÁN NOVELLA-IRODALOM KLASSZIKUSA: IOAN SLAVICI

Érdekes embert, érdekes író-t ismerhet meg a magyar olvasó Ioan Slavici »A kincs« című kötetéből, amely nemrég jelent meg a magyar-román közös könyvkiadási megállapodás keretében. Két okból is érdekes Slavici művészete a magyar olvasók számára: egyrészt novellái, kisregényei a klasszikus román irodalom kiváló alkotásai, másrészt műveiben a 19. század végi erdélyi társadalom képe tükröződik, az a kép, amelyet sok magyar íróknál is megtalálunk.

Slavici 1848-ban született, egy éves, amikor szülőfaluja, Világos közelében a magyar honvédsereg letette a fegyvert, és 1925-ben halt meg a Hohenzollerek, bojárak s gyárosok uralma alatt álló Nagy-Romániá-

ban. Kezdetben jómódú, később tönkrement szűcsmester fia volt, annak a kisiparosság-nak a gyermeke, amely a legszorosabb kapcsolatban állt a parasztsággal. Osztályhelyzete és az erdélyi nemzetiségi küzdelmek döntően befolyásolták egész közéleti és írói működését. Míg azonban megkezdte a tevékenységet, gazdag élettapasztalatra tesz szert. Járt az aradi román és magyar iskolában, irnokoskodott a komlósi körjegyzőségen, előadásokat hallgatott a pesti, majd a bécsi egyetemen. Itt találkozott a kor nagy román költőjével Eminescuval, aki az írói munkára ösztönözte. Ügyvédbojtárkodott Aradon s a görög-keleti püspökség irattárosa volt Nagyváradon.

Eddigi pályájának különböző állomásain alaposan megismeri nemcsak az erdélyi politikai helyzetet, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia szövevényes, bonyolult világát is. Annak a román értelmiségnek az útját járja, amely elkeseredetten látja a mindjobban kibontakozó nemzetiségi és szociális elnyomást (s minden erejét megfeszítve tiltakozik ellene. Ennek az értelmiségnek a legjobbjai nem szakadtak el a román parasztságtól, a nemzetiségi és a társadalmi elnyomás súlyát egyaránt érzik, ami viszont nem jelenti azt, hogy a román uralkodó osztály önző érdekeit mindig világosan felismernek.

Slavici először helyi méretekben harcol a nemzetiségi elnyomás ellen, s ezért lázítás vádjával bíróság elé kerül. Újabb bécsi tartózkodás után az erdélyi helyzetet nyomasztónak érezve, átmegey Romániába, itt bekapcsolódik az irodalmi életbe s egyideig a konzervatív párt lapjának, a bukaresti Timpul-nak a munkatársa. Romániában nem kellett tapasztalnia a nemzetiségi elnyomást, de annál jobban érezte a földesúri-burzsoá kizsákmányolás hatását, s nem tudta elviselni az uralkodó osztály politikáját. »Nem tudtam alkalmazkodni, nem tudtam átvenni az itt élő emberek szokásait, felfogásait és nézeteit – vallja Slavici –, hanem megmaradtam »mokánynak«, kifinomult civilizált urak szemében többé-kevésbé kibírhatatlan embernek«.

Amikor Szebenben újra megindul az erdélyi román nemzeti párt lapja, a Tribuna, Slavici 1884-ben visszatér Erdélybe és elvállalja ennek a lapnak a szerkesztését. A Tribuna azt a célt tűzi maga elé, hogy az erdélyi románok közt megszüntesse a belső pártoskodást, megteremtse az úgynevezett román »kultúregységet«. A románság nemzeti egyenjogúságának kiharcolását a Habsburgok segítségével képzelel el s elutasít minden közeledést a magyarsággal. A román parasztságnak és értelmiségnek hamis Habsburg-illúziója, amely az 1848/49-es tragédiához vezetett, tovább elt, s ezt felhasználta az erdélyi román uralkodó osztály, de az ökiráltsági rendszer is, amely 1883-ban csatlakozott a hármass szövetséghez. Slavici belevetette magát a politikai küzdelmekbe, s eltévelyedve az érdekek és felfogások útvesztőjében, kiszolgált a burzsoá nacionalista politikát. Hangsúlyozni kell, hogy a magyar uralkodó osztály sovinszta politikája elleni harc igazságos volt, de a »felülről« való felszabadítás hamis illúziója helytelen irányba terelte ezt a küzdelmet.

A magyar esküdtbírótság Slavici-ot politikai tevékenységéért egy évi államfogházra ítélte s kizsábadulása után az író ismét Romániában telepedett le. Most sem alku-

dott meg azonban az ottani állapotokkal, s az 1907-es nagy parasztfelkelés idején tiltakozott a parasztság kizsákmányolása ellen. A társadalmi helyzet javulását felülről várta, mert még nem látta, s részben nem is láthatta, hogy új erő jelenik meg a román történelem színpadán is: a proletariátus. A Habsburg-dinasztiával szembeni illúziók az első világháború alatt tragikus tévedésbe vitték: az ország német megszállása idején közreműködött a németek engedélyével megjelenő bukaresti napilapnál. Amikor a németek elhagyták Romániát, Slavici-ot ismét bebörtönözték. A börtönben ismerte meg a szocialistákat s jött rá arra, hogy sok szempontból közelebb áll a gondolataik és céljaik. Életének utolsó éveit főleg emlékiratainak megszerkesztésére fordította, de fel-emelte szavát a kibontakozó új elnyomás, a román uralkodó osztály által gyakorolt nemzetiségi politika ellen.

Gyötrelmes, küzdelmekkel teli élete volt Slavici-nak, sok tévedés kísérte igazságos harcát, de mély emberségére vall, hogy utolsó éveiben ezeket a tévedéseket felismerte. Az igazság keresése eljuttatta ahhoz a felismeréshez, hogy a szocialisták célkitűzése helyes, s hogy maga is szeretne résztvenni harcukban. »Milyen mélységesen elszomorító érzés tudni, hogy öreg vagyok – írta –, holott minden erőmmel részt akarok venni a harcban, amelyről tudom, hogy nemcsak elkeseredett lesz, hanem hosszantartó is«. És eljut ahhoz a felismeréshez is, hogy a nemzetiségi gyűlölséget ki kell küszöbölni, a dunatáji népeknek békében kell együtt élniük. »Azt akartam – írja élete végén – és azt akarták évszázadokon át (a szabadságharcosok), hogy szűnjék meg végre a gyűlölség és az elnyomás, hogy azok az emberek, akiket a sors közös életre rendelt, akiknek ma és a jövőben közösen kell élniük, élvezzék a békés együttélés jótéteményeit, ne nyomják el egymást, egyiorma legyen a joguk és egyenlők a kötelességeik, akár románok, akár magyarok, szászok, svábok, szerbek, rutének vagy zsidók. Ezt akarták a szüleik és őseik, ezt akartak immár elég hosszú életemben át és ezek az üldözött szocialisták sem akarnak mást. Vagy talán közelebb állanak hozzád azok az elvakultak, akik megtagadják a román nép egész múltját, akik azt hirdetik, hogy a románoknak is el kell nyomniuk másokat, ahogy annak idején őket is elnyomták; kimélyítik és elvadítják a gyűlölséget és gúny tárgyává teszik a román nemzetet a világ színe előtt... Nem, tőlük te éppen olyan távol állasz, mint amilyen távol állottál egész életemben a román nép elnyomóitól.« Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy Slavici politikai tévedéseinek idején is meg-

becsülte a magyar kultúrát, a magyar irodalmat, amelynek ő volt első tudatos terjesztője a Kárpatokon túl (a Convorbiri literareban 1871–72-ben megjelent cikkeivel).

Mindezeknek előrebocsátása még ennek a rövid ismertetésnek a keretében is szükséges volt, mert e tények ismerete nélkül, nem lehet megérteni Slavici irodalmi munkásságát. A románság legjobb írói, éppúgy egyébként mint a legkiválóbb magyar írók, az irodalomnak mindenkor társadalmi funkciót tulajdonítottak. Slavici-nak is ez a véleménye, s ezt hangsúlyozza, amikor az irodalommal szemben a népi realizmus követelményét állítja fel. »Véleményem szerint — mondja — az írás feladata mindenkor az volt, hogy az emberi természetnek megfelelő életre neveljen és irányítson.« Hogy ezt a feladatot teljesíteni tudja, a valóságot, a nép életét kell bemutatnia. A Tribunában Slavici a realista alkotásoknak adott teret és arra serkentette kora fiatal íróit, hogy tanulmányozzák a nép életét és művészetét.

Saját maga műveiben elsősorban az erdélyi falu és kisváros valóságát ragadta meg, de az ókirályság népi életét is megéleltette. Ezekből az írásokból ad — ha nem is túl bő — de helyes válogatást »A kincs« című kötet. »A szegényfalvi pap« című elbeszélésében Slavici a néphez közel álló szegény falusi pap pályáját rajzolja meg s kedves humorral mutatja be, milyen furfanghoz kell nyúlania, ha meg akarja változtatni faluja életét, s rávezetni az embereket a helyesebb gazdálkodásra. Az »Apó öröme« az erdélyi román értelmiség tipikus útját vázolja el: hogyan lesz a csimpolyás fiából esperes. A »Jószerencse malma« című novella az erdélyi hegyek betyárvilágába vezet. Slavici betyárja nem a hatóságokkal szembeni lázadás kifejezője, az urak ostora, ellenkezőleg, rablásaiban részesek az urakodó osztály tagjai is. A betyár mellett megtaláljuk ebben az elbeszélésben a szegény kisember típusát, akit a meggazdagodás mohó vágya tönkretesz s végül halálba sodor. A kapitalizmus lealjasító hatása, a pénz uralma — ez az, ami Slavici-ot különösképpen foglalkoztatja. Ez a téma bukkan fel »A kincs« című novellájában is, amely a régi Románia világát mutatja be. Egy paraszt-

ember kincset talál, s ez a kincs elveszi nyugalma, amit nem is nyer vissza mindaddig, míg mindenéből ki nem forgatják. Remek Slavici lélektani érzése, de különösen érdekes az a leleplező kép, amelyet a bukaresti sötét üzemeket folytató söpredék-elemek életéről ad.

Slavici-nak ezekben a műveiben élő típusok lépnek fel, az erdélyi vagy az ókirálysági környezet legjellemzőbb vonásait mutatja be rajtuk keresztül. Szeretettel ábrázolja a népi figurákat vagy a néphez hű értelmiséget és a kritikai realista eszközeivel leplezi le mindazt, ami a nép életére tör. Kétségtelen az, hogy népi figurái reálisak és valóságosan ábrázolja a falu belső ellentéteit (főleg e kötetben nem szereplő novellaiban), de az sem vitatható, hogy kapitalizmus-ellenessége sokszor a paraszti világ patriarchális váltának dicséretéhez vezet. Különösen ki kell emelnünk Slavici művészetének egyik fontos jellemzőjét: szelíd humorát, amellyel egyes népi figuráit ábrázolja. Ami Slavici írásművészetét illeti, jellemző rá a renkvüli egyszerűség és a nép nyelvének hű követése.

A magyar olvasók hálásak lehetnek ezért a kötetért, hiszen — ha szétszórva jelennek is meg Slavici-elbeszélések magyarul — most ebből a válogatásból hiteles képet nyerhetnek az író munkásságáról. Ezt annál is inkább elmondhatjuk, mert Lőrinczi László fordításai kiválóan sikerültek; a fordító híven, pontosan követi az eredeti szöveget s ugyanakkor még hajlakkonyan is ahhoz, hogy ne szeg nyitse el, ne szűrítse azt a kedves humort, amely Slavici egyes novelláit jellemzi. Csehi Gyula bevezető tanulmánya is jó, legteljebb azt lehet hiányolni, hogy nem elemzi Slavici és a magyarság kapcsolatait, főleg az irodalom szemszögéből. Végül apróságként meg kell említenem, hogy jó lett volna a magyarországi olvasók számára néhány soros tájékoztatást adni a román nevek ejtésére. Ezek a kritikai megjegyzések jelentéktelenek, s egyáltalán nem rontják meg örömlük, hogy a klasszikus román irodalom egyik újabb neves munkásának megismerésével gazdagodhat népünk műveltsége.

Köpeczi Béla

KOMLÓS ALADÁR : KOMJÁTHY JENŐ

Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei V. kötet 1—4. számából.

Irodalomtörténetírásunkban a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiről csak újabban esik egyre több szó; csak újabban megyünk azoknál a közhelyeknél tovább, amelyek a felületes szemlélődés eredményei voltak. »Irodalmi középser«: mondogatták irodalomtörténészeink erről a korszakról s nem gondolták meg, hogy ezzel a bágyadt kézlegyintéssel nem lehet választ adni az önkénytelenül is adódó kérdésre: csak a tehetségek hiánya az oka-e annak, hogy a jelzett időszakban irodalmunk nem halad előre az előző, majd a következő korszakokéhoz képest nagy, erőteljes lépésekkel?

Komlós Aladár kutató- és értékelő munkája, eddig megjelent tanulmányai igen komolyan hozzájárulnak, hogy az imént feltett kérdésben tisztábban láthassunk, hogy a jelzett korszak problematikája közelebb álljon hozzánk. Pedig a kutatás éppen ezen a területen nem a leghálásabb feladat. Nem chef d'œuvre-ök megszületésének s nem irodalmunk csúcseinak a problematikája tárul itt a kutató szeme elé. Viszont e sorok írója már nem egyszer rámutatott: a »történeti vacuum« irodalmi kérdései csak akkor fognak majd tisztázódni, ha elvégeztük a »halátlan« aprómunkát is, ha lépésről lépésre haladva kutatjuk fel az ismeretlenné szürkült kicsinyek vagy a polgári irodalomtörténetírás által »titokzatosaknak« tartott nagyok működését, illetőleg helyezzük őket új, helyes megvilágításba.

Komjáthy Jenő a korszak lírájának kétségtelenül egyik legnagyobb jelensége. Nemzedékének lírikusai közül egyedül Reviczky Gyulát lehetne hozzá mérni, — kettejük közül viszont talán Komjáthyé a merészebb kezdeményezés és a nagyobb átütő erő. Jelentőségét nemcsak az biztosítja, hogy lírája merész, forradalmi szárnyalású, szakít az előző nemzedék »népnemzeti« célkitűzéseivel, de nem esik a szentimentális panaszkodás »lány pityergés«-ének hibájába sem, amely ellenzéki kortársai nagy többségének a sajátja. Jelentős azért is, mert: »kiváló költők egész sora esküdött rá, akiknek a művébe úgy bevéődött, hogy csak ezekkel együtt volna kitörölhető irodalmunk történetéből« — valljuk Komlóssal együtt (378. l.)

S mégis — folytatja Komlós —: »Egyénisége... a tisztázottság hiányában oly titokzatosnak tetszik, mintha az űrben lebegne, minden kapcsolat nélkül a múlttal és a magyar földdel.«

Tisztázni mindazt, amit a múlt irodalomtörténészei »titokzatosnak« mondtak Kom-

játhy művében; nagy feladat, csak az tudja elvégezni, aki teljesen otthon van a korszakban és jól ismeri magát a költőt is. Komlós előttünk fekvő tanulmánya bizonyítja, hogy mind a két kíváncsi ember eleget tud tenni. Amit eddig jóformán senki sem tett meg Komjáthyval kapcsolatban, azt végzi el ez a mű. Beléhelyezi a szerencsétlen, szomorú sorsú költőt kora társadalmi viszonyaiba, megvizsgálja, hogy a magyarországi kapitalizmus eszme- és érzelmvilága hogyan tükröződik a vígasztalást a misztikában kereső, de ugyanakkor forradalmi, az uralkodó osztállyal és lelkiületével következetesen szembe szálló Komjáthy lírájában. Lelkiismeretesen, itt-ott szinte aprólékosan igyekszik feltárni a költő életének és műveinek azokat az eseményeit és részleteit, amelyekről irodalmunk vagy igen keveset vagy csak torzított tényeket, vagy éppen semmit sem tudott. Tisztázta tanárvizsgájának lefolyását, bemutatja azt, amit balassagyarmati fegyelmi ügyével kapcsolatban fel tudott kutatni, részletesen megvilágítja utolsó éveinek számmisztikáját, szól tanulmányairól, prózai írásairól. Az életrajz eseményeit szoros kapcsolatba hozta Komjáthy lelki fejlődésével, lélektani tájékozottságra valló, biztos kézzel vezeti el ezt a fejlődést az ifjúkor első, sajátos megnyilvánulásaitól a költő nehéz, sanyarú sorsára való reagálásokon át — egész a neuraszténiáig, s közben a legjellegzetesebb költemények alapos, művészi elemzését adja. Komjáthy költészetének sok, eddig problematikusnak látszó jelensége lel így magyarázatra, hiszen Komlós az elmondottakon felül a költő nem egy nézetének, felfogásának a forrására is rámutat, Madách Aladárral, a két Palágyival szövődött viszonyát, majd a kortárs Schmitt Jenő Henriknek a Komjáthy művében fontos szerepet játszó miszticizmust is elemzi.

Komlós tanulmányának sikerült bebizonyítania Komjáthy költészetének érdekes kettősségét: harcos forradalmiságát és miszticizmusba-menekülését. Pozitívan értékeli azt a meg nem alkuvo, gerinces magatartást, amellyel — megvető módon — tiltakozik kora társadalmi és politikai viszonyai ellen, forradalmat várva és jövendőlvé, — ugyanakkor bemutatja: »... filozófiája az elszigetelt egyén filozófiája, aki sem a fizikai munkát, sem a munkást nem ismeri.« Magános ember, aki egyedül, saját világában, »istenülve« keresi a megoldást. Belebukik, a neuraszténia útvesztőjébe keveredik, de úgy, hogy közben korának legegényibb, a

következő nemzedéket bámulatba ejtő líráját teremti meg.

Komjáthy egyéniségéről és költészetéről Komlósnak sikerült lerántania a »litkozatosság« fátylát, szervesen beállítania ezt a különös, nagy költőt a magyar fejlődésbe.

Itt-ott mégis mintha hiányolnánk valamit; Komlósnak egy-két állítása mellé a margóra mégis kérdőjelet tettünk. Egy mondatba össze tudjuk foglalni, mi okozta ezt a hiányérzetünket. Komlós nem hangsúlyozza mindvégig, következetesen Komjáthy osztályhelyzetét. Tanulmánya elején, a költő ifjúságának taglalása közben igen szépen rámutat: a jóállású, előkelő tanfelügyelő fiában ott élnek társadalmi rétegének, a dzsentrinek az előítéletei, lelkiéletében e társadalmi osztály sajátos lelkivilágának számos jellegzetessége, — de ezt a kérdést nem mélyíti el, nem tartja napirenden akkor is, amikor a döntő ponthoz: Komjáthy költészetéhez jut el. Beszámol a költő ifjúságának egy-két kilengéséről, arról, hogy kezdetben társaságkedvelő ifjú, »akik a féktelen szenvedély és a szilaj érzékiség uralkodik«, meggondolatlan tervéről, hogy Amerikába akart vándorolni, Reviczkyvel eltöltött vídám éjszakázásairól. Mi a meggondolatlan, könnyelmű dzsentri-fiút védjük felismerni abban a Komjáthyban is, aki tapintatlan viselkedésével egy táncmulatságon megsértette az öngyilkossá lett Benzenleutner Leontint. Igaza lehet Komlós-nak: a balassagyarmati polgári iskolának az iskolaszéke, annak a kispolgári és kereskedőtagjai a dzsentri, a magasrangú hivatalnok gyermekét látták meg a fiatal tanárban, talán — a neve után ítéltetve — polgári származású Benzenleutner Leontin halálát akarták megbosszulni, mikor a meggondolatlan lépéshez képest túlságosan szigorú, a költő további életpályája szempontjából kegyetlen ítéletüket végrehajtották.

Ha Komjáthy egyéniségében — legalábbis fiatal korában — megtaláljuk a dzsentrire jellemző jellemvonásokat, akkor méltán feltehetjük a kérdést: élete további pályája miért nem olyan simán nyugodt és az érvényesülés révébe torkolló, mint a dzsentri-fiúké általában? Úgy véljük, azért, mert ahhoz viszont, hogy cinikus zsurnaliszta, vagy az egyik minisztérium fogalmazója legyen, Komjáthy túl becsületes és tehetséges — s az érvényesülés szempontjából sincs — származása ellenére — a kezében elég hatalmi eszköz. Pályája, sorsa így lesz a nyomorgó értelmiségé, a szellemi proletaré; — ugyanakkor viszont lelkivilága élete utolsó pillanatáig megőrizte azokat a jellemvonásokat, amelyeket származásával magyarázhatunk. A nehéz anyagi viszonyok között vergődő szentici polgári iskolai tanárt — persze —

már nem lehet a dzsentri sorai közé számítani, — ugyanakkor viszont büszkesége, daca, lelki alkatának egyéb, származásával magyarázható vonásai megmaradtak benne. Haladhatott-e így együtt a polgársággal? Átéthette-e így a szentici paraszti problémáit, vagy éppen válhatott-e munkásköltő belőle? Tudjuk, hogy mindez 1870 és 1900 között nemcsak a nemesi származású értelmiség gyengesége. A kornak nem egy olyan írója van, aki nem a dzsentri osztály szülötté s mégsem tudott a néphez közeljutni. A korszakra általában jellemző az antileudális harc a burzsoáziahoz íződő eszmei kötelékek nélkül, a forradalom emlegetése, sokszor óhajta a néppel való szorosabb kapcsolatot nélkül. Mennyivel inkább jellemző ez a »szegényemberek« sorsára jutott költőre, aki nem egy szempontból hozta magával annak a társadalmi osztálynak az előítéleteit, amelyből kiszakadt. Mi más lehetett a sorsa, mint hogy — egyedül maradt. Tiltakozott kora társadalmi rendje ellen, várhatott forradalmat, — de mindezt nem tudta a néppel való szerves összefogással, az Adyéhoz hasonló nép-közelséggel egybekapcsolni. Ebben van ítelemességének gyökere és szomorú bukásának magyarázata is.

Dzentri származású forradalmár: ezzel a nyolcvanas években paradoxonnak tetsző helyzetével Komjáthy nem áll egyedül. Végeredményképpen ez áll Reviczkyre is, aminthogy ez áll a két neves költőnek sokkal kevésbé neves, de a kor képe szempontjából tanulságos sorsú kortársára is. Gáspár Imrének a kortársak szemében »két« jelleme, annak a problémái is ezzel a látszólagos paradoxonnal oldódnak fel. A lázadó, mert nyomorba jutott dzsentri értelmiségi típusa a magyar kapitalizmusnak. Komjáthy ennek a típusnak kiváló, zseniális megtestesítője. Milyen jellemző, hogy az a nemesi származású Madách Aladár a jóbarátja, aki maga is gyűlöli a dzsentrit, végeredményképpen saját társadalmi rétegét.

De ezzel magyarázható a nemzetiségi kérdésben tapasztalható tájékozatlansága is. »Nem vagy pánmagyar« — hánynya a nemzetiségi kérdés szempontjából nála előbbre jutott Gáspár Imre szemére. Ha teljesen le tudja volna vetni előítéleteit, akkor nem lett volna felületes a »pánszláv« jelző osztogatásával sem. Tudjuk, hogy a kor magyar uralkodó osztálya nemcsak a kétségtelenül meglevő, a cári udvar felé orientálódó mozgalmakat nevezte »pánszláv-nak, hanem pánszlávnak bélyegzett minden olyan jogos törekvést is, amely a szláv nemzetiségek — a mi esetünkben a szlovákok — értelmisége részéről nemzeti jogaiknak a pesti kormányzat helytelen nemzetiségi politikájával szemben való érvényesítésére irányult. Ami

Szenicen történt, minden bizonnyal nem volt minden esetben egyszerűen csak »pánszláv izgatás«. Ahhoz — persze — Komjáthynak sokkal közelebb kellett volna állania a néphez, hogy ezt így meg tudja látni.

Komlós Aladár tanulmánya végén igen találó módon húzza meg a különbséget Komjáthy és Ady költészete között: »Ady... már nem értelmiségi, hanem népi szempontból nézi a társadalmat.« Idáig: a népi szempontig — akárcsak oly sok ellenzéki kortársa, Komjáthy sem tudott eljutni. Vihar-

éneke a forradalom viharadarának az éneke, istenülésével tiltakozik a fennálló rend, az »összezsugorodás« ellen, — de »az izolált én mondanivalója nemcsak egyre üresebbé és egyhangúbbá, de egyre irreálisabbá is válik.«

Ez Komjáthynak, a költőnek a lényege és — ha úgy tetszik — tragédiája is. Érdekes, különös, a magyar irodalom történetében sajátos szint jelentő alakja Komlós tanulmányának eredményeképpen tisztán áll előttünk.

Sziklay László

СОДЕРЖАНИЕ

И. Шёттер: РОМАН МОРА ЙОКАИ «ПЛЕННИК РАБИ»

Очерк автора многосторонне освещает замечательный, но написанный уже на пороге упадка роман Мора Йокаи «Пленник Раби», вышедший в свет в 1879 году. Восприятие все более поверхностного либерализма и патриотизма венгерских господствующих классов в это время сильно повлияло на творчество Йокаи: слабеют и исчезают увлекательный пафос, резкие конфликты, правдивость исторического колорита. «Пленник Раби» выделялся среди современных романов благодаря тому, что его идейность внушалась воспоминаниями одного из венгерских мучеников просвещения Матьяша Раби. Необыкновенный творческий талант Йокаи оживил написанные скучным юридическим тоном мемуары в богатый поворотами, пестро юмористический, весьма пластичский по художественным изображениям роман, но в то же время писатель отказался от недвусмысленного замысла подлинника, рисуя героя, служившего делу народа, разочарованным. Искание компромисса явствует также из заключительной части, где разрешением конфликтов служит примирение императора-реформиста Иосифа II с отстаивающим национальную независимость венгерским дворянством. Произведение «Пленник Раби» является шедевром, отражающим главные противоречия творческого пути крупного писателя.

Д. Тот: ВЁРЁШМАРТИ И «БЕГСТВО ЗАЛАНА»

Идея об эпосе завоевания страны венграми занимала наших писателей еще с конца XVIII столетия, сам эпос мог возникнуть на почве движения за независимость, оживлявшегося в 20-ых годах XIX столетия. «Бегство Залана» связано с эпическими традициями Зриньи и косвенно Шандора Кишфалуди, с образами Вергилия и Оссиана, все же оно принесло в корне новое и является представительным творением венгерской романтики. Воспроизведение сражений во время завоевания страны имеет национальное значение, но классовая связанность идейности автора отражается в известных недостатках описаний, характеристики и строения эпоса. В идейном отношении самым чистым средством возбуждения национального сознания является проникающая эпос элегическая лирика. Тот факт, что сфера любви в эпосе своим настроением и структурой отделяется от главного хода событий, объясняется идеологическим кризисом обуржуазивающегося дворянства. В мире любовных идиллий встречаются романтика и народность. Мифология в «Бегстве Залана» является базирующейся на аллегориях эпохи просвещения, на оссианском воззрении анимизма и на непосредственном суеверном народном воззрении новой национальной мифологией.

ДИСКУССИЯ

Дискуссия о критическом издании собранных сочинений Эндре Ади.

Д. Лендьель: Хрестоматия венгерской литературы.

Д. Тот: Образы Батори и Бетлен в романе Жигмонда Морица «Волшебный сад».

Я. Барта—Л. Деме: Дискуссия об одном из романов Йокаи.

ДАННЫЕ И СВЕДЕНИЯ

Т. Комловски: Данные к вопросу об Ади и о старом венгерском поэтическом языке.

ОБЗОР

Ф. Енеи: Собранные сочинения Балинта Балашши. — А. Ольтваны: Мор Йокаи, Портреты писателей. — Л. Орос: Избранные сочинения Йозефа Карман. — М. Бохуш: Местные традиции венгерской литературы. — Д. Лендбель: Мор Йокаи, Турецкое владычество в Венгрии. — Дь. Сабо: Венгерская библиография литературы советских народов 1953 г. — И. Немешкюрти: Карой Пап, Снежная статуя. — А. Коцог: Марк Твен, Праведники за рубежом. — И. Фодор: Йозеф Фюши, Студент из Асода. — П. Лакитш: Анатолий Франс, Харчевня королевы Гуселаны. — М. Альмаши: Гончаров, Обрыв, — Б. Кепеци, Классик румынской литературы новелл — Иван Славичи. — Л. Сиклаи: Аладар Комлош, Енё Комьят.

CONTENU

ISTVÁN SÓTÉR: LE ROMAN INTITULÉ «RAB RÁBY» DE JÓKAI

L'étude d'István Sótér éclaire plusieurs aspects de *Rab Ráby*. Ce roman excellent a été composé par Jókai peu avant sa période de déclin et fut publié en 1879. À cette époque l'art du romancier est déjà gravement atteint par l'adoption du libéralisme et du patriotisme de plus en plus superficiel des classes dirigeantes hongroises; le pathétique saisissant, les conflits violents, le coloris fidèle du point de vue historique allaient disparaître de ses romans. *Rab Ráby* s'élève au-dessus des autres œuvres de la même période par son fond idéologique qui a été inspiré par les mémoires de Mátyás Ráby, un des martyrs hongrois de l'époque des lumières. C'est avec un art extraordinaire que Jókai a utilisé ces mémoires ennuyeux d'un juriste pour en faire un roman plein de péripéties intéressantes, d'un humour d'effets toujours variés et d'images pittoresques; mais en même temps il a renoncé à l'unité d'idées de sa source exempte de tout équivoque: la manière d'envisager le peuple de l'original devient, chez lui, désabusée et déséquilibrée. La recherche du compromis est évidente dans la fin du roman aussi: c'est la réconciliation de l'empereur Joseph II, le novateur, avec la noblesse hongroise, défenseur de l'indépendance nationale, qui apaise les conflits. *Rab Ráby* est un chef-d'œuvre qui montre des fêlures et dans lequel on retrouve les principales contradictions d'un œuvre important.

DEZSŐ TÓTH: VÖRÖSMARTY ET LE ZALÁN FUTÁSA (LA FUITE DE ZALÁN)

L'idée d'une épopée de la conquête de Hongrie par notre peuple a préoccupé nos écrivains depuis la fin du XVIIIe siècle; cependant, cette épopée ne put naître qu'au milieu du mouvement d'indépendance qui s'est ranimé dans les années vingt du XIXe siècle. Le *Zalán* de Vörösmarty se rattache aux traditions épiques de Zrínyi et, d'une manière indirecte à celles de Sándor Kisfaludy ainsi qu'aux modèles virgilien et ossianique; mais cette création représentative du romantisme hongrois n'en est pas moins une œuvre foncièrement neuve. L'évocation des combats de la conquête a une signification nationale, mais le fait que son idéologie est déterminée par une classe, se manifeste dans certaines déficiences des descriptions, des caractères et de la construction. Le moyen le plus pur, du point de vue idéologique, de l'exaltation de l'esprit national est un lyrisme élégiaque qui pénètre toute l'épopée. Le fait que l'élément amoureux du poème est isolé — et du point de vue de l'atmosphère morale et du point de vue de la construction — de l'action principale, ce fait reflète la crise idéologique de la noblesse qui s'est engagée dans la voie de se transformer en bourgeoisie. C'est l'idylle amoureux qui prépare la rencontre du romantisme et du goût populaire en littérature. La mythologie de *Zalán* est une nouvelle mythologie nationale qui se base sur la prédilection pour l'aller-gorie de l'époque des lumières, sur l'animisme ossianique et, plus directement, sur une conception populaire et superstitieuse.

DÉBAT

Débat sur l'édition critique des œuvres complètes d'Endre Ady.

Dénes Lengyel: Pages choisies de la littérature hongroise.

Dezső Tóth: Les figures de Báthory et de Bethlen dans le roman intitulé *Tündérkert* (Jardin de fées) de Zsigmond Móricz.

János Barta — László Deme: Débat sur un roman de Jókai.

NOTES ET DOCUMENTS

Tibor Komlowszki : Données sur le problème des rapports d'Ady à l'ancienne langue poétique hongroise.

REVUE

Ferenc Jenei : Oeuvres complètes de Bálint Balassi. — *Ambrus Ottványi* : Mór Jókai : Portraits littéraires. — *László Orosz* : Oeuvres choisies de József Kármán. — *Magda Böhus* : Les traditions locales de la littérature hongroise. — *Dénes Lengyel* : Mór Jókai : Les Turcs en Hongrie. — *György Szabó* : Bibliographie hongroise de la littérature des peuples soviétiques 1953. — *István Nemeskürty* : Károly Pap : La statue de neige. — *Ákos Koczogh* : Mark Twain : Les innocents à l'étranger. — *Ilona Fodor* : József Füsi : L'écolier d'Aszód. — *Pál Lakits* : Anatole France : La pâtisserie de la reine Pédauque. — *Miklós Almási* : Gontcharov : Le Ravin. — *Béla Kőpeczi* : Ivan Slavici, classique de la nouvelle roumaine. — *László Sziklay* : Aladár Komlós : Jenő Komjáthy.

INHALT

ISTVÁN SÖTÉR : DER ROMAN »RAB RÁBY« VON JÓKAI

Die Studie von István Sötér gibt eine vielseitige Deutung des Romans »Rab Ráby«. Dieser ausgezeichnete, aber schon an der Schwelle des Verfalls geschriebene Roman Jókais erschien im Jahre 1879. Zu dieser Zeit hatte die Annahme des immer oberflächlicher werdenden Liberalismus und »Patriotismus« der ungarischen herrschenden Klassen schon allzu deutliche Spuren in Jókais Kunst hinterlassen : das hinreissende Pathos, die scharfen Konflikte, das historisch treue Kolorit waren grösstenteils verloren gegangen. Der »Rab Ráby« konnte sich darum über die in dieser Periode geschriebenen Werke Jókais erheben, weil die Weltanschauung dieses Romans durch die Memoiren eines ungarischen Märtyrers der Aufklärung inspiriert worden war. Mit ausserordentlicher Kunst hat Jókai diese im trockenen juristischen Ton gehaltenen Memoiren zu einem spannenden, humorvollen, in seinen einzelnen Teilen überaus plastischen Roman geformt, — zugleich aber den klaren ideologischen Gehalt des Originals aufgegeben, und Rábys Auffassung des Volkes im Sinne einer desillusionierten, mit sich selbst zerfallenen Anschauung verändert. Auch der Schluss des Romans zeigt die Suche nach dem Kompromiss ; die Lösung des Konflikts wird herbeigeführt durch die Versöhnung des Reformators — Kaiser Josephs II — mit dem seine nationale Unabhängigkeit verteidigenden ungarischen Adel. Der Roman »Rab Ráby« ist ein Meisterwerk ohne klare Linienführung, an welchem die grundlegenden Widersprüche eines bedeutenden Lebenswerks deutlich werden.

DEZSŐ TÓTH : VÖRÖSMARTY UND DAS EPOS »ZALÁN FUTÁSA«

Seit Ende des XVIII. Jahrhunderts hatte der Gedanke eines Epos über die Landnahme der Ungarn unsere Schriftsteller beschäftigt, — es konnte aber nur auf Grund der in den zwanziger Jahren des XIX. Jahrhunderts neu erstarkenden Unabhängigkeitsbewegung entstehen. Der »Zalán« von Vörösmarty fusst auf Zrínyi's Schaffen — mittelbar aber auch auf den epischen Traditionen Sándor Kisfaludys und den homerischen und vergilischen Mustern. Trotzdem ist dieses Epos ein Werk, das etwas durchaus Neues bringt, — eine repräsentative Schöpfung der ungarischen Romantik. Es ist von nationaler Bedeutung, dass die Kämpfe der Landnahme heraufbeschworen werden, — doch in gewissen Schwächen der Beschreibungen, der Charakteristik und der Komposition widerspiegelt sich die Klassegebundenheit des ideologischen Gehaltes. Das ideologisch reinsten Mittel der Erweckung des Nationalgefühls ist der elegisch-lyrische Ton, der das ganze Werk durchdringt. In der Tatsache, dass die Elemente der Liebesgeschichte sich stimmungsmässig und auch kompositionell von der Haupthandlung kollektiven, nationalen Charakters lösen, spiegelt sich die ideologische Krise des Adels, der schon den Weg der bürgerlichen Entwicklung betreten hat. Die Welt des Liebesidylls bringt das Zusammentreffen von Romantik und Volkstümlichkeit. Die Mythologie des »Zalán« ist eine neue, nationale Mythologie, die auf dem allegorischen Apparat der Aufklärungszeit, den animistischen Anschauungen des »Ossian« und — in mehr unmittelbarer Weise — auf den abergläubischen Vorstellungen des Volkes beruht.

DISKUSSION

Diskussion über die kritische Ausgabe der »Sämtlichen Werke« von Endre Ady.

Dénes Lengyel: Lesebuch der ungarischen Literatur.

Dezső Tóth: Die Gestalten von Báthory und Bethlen in Román »Tündérkert« von Zsigmond Móricz.

János Barta — *László Deme*: Diskussion über einen Roman von Jókai.

DATEN UND BEITRÄGE

Tibor Komlós: Daten zur Frage: Ady und die alte ungarische Dichtersprache.

RUNDSCHAU

Ferenc Jeni: Sämtliche Werke von Bálint Balassi. — *Ambrus Oltványi*: Mór Jókai: Schriftstellerportraits. — *László Orosz*: Ausgewählte Werke von József Kármán. — *Magda Bohus*: Die lokalen Traditionen der ungarischen Literatur. — *Dénes Lengyel*: Mór Jókai: Törökvilág Magyarországon. — *György Szabó*: Die ungarische Bibliographie der Literatur der Völker der Sowjetunion, 1953. — *István Nemeskürty*: Károly Pap: A hősobor. — *Ákos Koczogh*: Mark Twain: Jámbor lelkek külföldön. — *Ilona Fodor*: József Füsi: Az aszódi diák. — *Pál Lakits*: Anatole France: Ludláb királynő. — *Miklós Almási*: Gontscharow: Szakadék. — *Béla Kőpeczi*: Der Klassiker der rumänischen Novellistik: Ivan Slavici. — *László Sziklay*: Aladár Komlós: Jenő Komjáthy.

IRODALOMTÖRTÉNET

1956.

1. SZÁM

<i>Sőtér István</i> : Jókai és a Rab Ráby	1
<i>Tóth Dezső</i> : Vörösmarty és a Zalán futása	39

VITA

Vita Ady Endre összes műveinek kritikai kiadásáról	52
<i>Lengyel Dénes</i> : Magyar irodalmi olvasókönyv	61
<i>Tóth Dezső</i> : Báthory és Bethlen alakja Móricz Tündérvárjában	67
<i>K. Deme László</i> — <i>Barta János</i> : Vita egy Jókai-regényről	76

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Komlós Tibor</i> : Adalékok Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez	85
---	----

SZEMLE

<i>Jenei Ferenc</i> : Balassi Bálint összes művei	95
<i>Oltványi Ambrus</i> : Jókai Mór : Írói arcképek	97
<i>Orosz László</i> : Kármán József válogatott művei	101
<i>Bohus Magda</i> : A magyar irodalom helyi hagyományai	104
<i>Lengyel Dénes</i> : Jókai Mór : Törökvilág Magyarországon	106
<i>Szabó György</i> : A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája	109
<i>Nemeskürty István</i> : Pap Károly : A hőszobor	111
<i>Koczogh Ákos</i> : Mark Twain : Jámbor lelkek külföldön	113
<i>Fodor Ilona</i> : Füsi József : Az aszói diák	114
<i>Lakits Pál</i> : Anatole France : Ludláb királynő	116
<i>Almási Miklós</i> : Goncsarov : Szakadék	120
<i>Köpeczi Béla</i> : A román novella-irodalom klasszikusa : Ioan Slavici	123
<i>Sziklay László</i> : Komlós Aladár : Komjáthy Jenő	126

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre : 24,— Ft

Az IRODALOMTÖRTÉNET
számonként is vásárolható és előfizethető
az Akadémiai Kiadó könyvesboltjában
Budapest, V., Váci utca 22.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1956.

2. SZÁM

TARTALMÁBÓL

HERNÁDY FERENC: Petőfi három ismeretlen verse
és a Kuruttyó egy változata

PÉCZELY LÁSZLÓ: A versforma tanulságai
a Kuruttyó két változatával kapcsolatban

GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar vers a szabadságharc korában

KERESZTURY DEZSŐ: Az elveszett alkotmányról

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

F szám munkatársai: Hernády Ferenc könyvtáros (Pécs), Péczely László pedagógiai főiskolai adjunktus (Pécs), Gáldi László a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője, a nyelv-tudományok doktora, Keresztury Dezső az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, Komlós Aladár az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét), Bisztray Gyula ny. egyetemi tanár, Kardos László egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Kossuth-díjas műfordító, Nemeskürty István egyetemi lektor, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Bán Imre egyetemi docens (Debrecen), Béládi Miklós az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Lengyel Dénes a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet docense, Kovács Győző aspiráns, Görgény Gábor műfordító, Vargha Kálmán az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Szauder József egyetemi docens, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője, az irodalomtudomány kandidátusa.

A következő számok tartalmából: Benedek Marcell: Naplómát olvasom, Károly Sándor: Régi szövegek közlésmódja, Kiss Ferenc: Jókai Mór: Az új földesúr, Németh G. Béla: A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez, Péter László: József Attila Makón, Rába György: Sárközi György, Spitzer Juraj: Ludovít Štur, Zolkiewski Stefan: Adam Mickiewicz. *Vita.* Földessy Gyula: Hozzászólás Nagy János megjegyzéséhez Ady versmondataival kapcsolatban, Karácsonyi Béla: Hozzászólás Horváth János könyvének vitájához, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése Hatvany Lajos: Így élt Petőfi c. könyvében, Nagy János: Megjegyzések Grétsy László: Ady versmondatai c. tanulmányához. *Adatok és adalékok:* Benedek Marcell: Benedek Elek és a Habsburgok, D. Zöldhelyi Zsuzsa—Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai, Dobai János: Eötvös József három levele Székely Bertalanhoz, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat, Jánosi István: Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz, Kovács Győző: Anyos és Ady „piros szekere”, Kunszery Gyula: A Himfy-vers nyomában, Lengyel Géza: Ady a műhelyben, Rákos Péter: Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához, Szabó György: Benedek Croce megjegyzései József Attila egy verséhez, V. Windisch Éva: Közlöny (1348—1849), Vincze Géza: Jókait követnek jelölik Komáromban, Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban. *Szemle.* Barta János: Sötér István: Eötvös József, Belia György: Ujfalvi Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről, Benedek Marcell: Corneille: Cid, Bessenyei György: Ady Endre összes prózai művei I., Dobossy László: Fábry Zoltán: A gondolat igaza, Egy Péter: Mark Twain: Utazás az Egyenlítő körül, Kovalovszky Miklós: Ady Endre összes prózai művei II., Kovalovszky Miklós: Domby Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól, Nemeskürty István: Szejfulina: Törvénytörők, Oltványi Ambrus: Magyar irodalomtörténeti vonatkozású cikkek vidéki folyóirataink 1955-ös évfolyamaiban, Orosz László: Szauder József: Kölcsey Ferenc, Fenyő István: Kisfaludy Károly válogatott művei, Heller Ágnes: Csernisevskij: Vázlatok az orosz kritikai gogoli korszakából, Péter László: Györffy István: Nagykunsági krónika, Poszler György: Bölöni György: Az igazi Ady, Kovács Győző: Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László, Rónay György: Flaubert: Bouvard és Pécuchet, Madarász László: Szabó Pál: A nagy temető, Ruttkay Kálmán: Németh László: Bűn, Süpek Ottó: Daudet: Tarasconi Tartarin, Süpek Ottó: Mihályi Gábor: Molière, Szalai Sándor: Szabó Pál önéletrajzi regényéről, Végh Ferenc: Bornemisza Péter: Válogatott írások.

HERNÁDY FERENC

PETŐFI HÁROM ISMERETLEN VERSE ÉS A „KURUTTYÓ” EGY VÁLTOZATA *

1843-ban jelent meg a *Pécsi Aurora* c. almanach egyetlen kötete, Balogh Károly szerkesztésében. Kutatásaim során nyomára jöttem, hogy a szerkesztő a beküldött kéziratokat gondosan megőrizte, s nagy részük máig épségben megmaradt a család egyes tagjainál. Egy csomót Balogh Károly unokája, dr. Koncz Miklós őriz Szentlőrincen (Baranya m.) és készséggel átengedte feldolgozásra ez évi aug. 21-én.¹ A Balogh-hagyaték e részében különös figyelmet érdemel az a Szeberényi Lajostól származó kézirat, amely — mint bizonyítani kívánom, — Szeberényi két versén kívül Petőfi három eddig nem ismert versét és a *Kuruttyó* c. humoros ballada változatát tartalmazza.

A kézirat négy számozatlan nyolcadrét, s az idők folyamán megsárgult levélből áll. Középen, a hajtásnál három helyen cérnafűzés nyoma van, tehát füzetből tépték ki. A második és harmadik, tehát a belső kettős levélen ez a vízjegy látható: H E I N R I C H S I E B E R I N P R E S S B U R G. Figyelmesen megnézve a leveleket, a középső vízszintes hajtás alatt és fölött második és harmadik hajtás nyomai is kivehetők. Valószínűleg a kéziratot kísérő levél méretéhez igazítva hajtotta így három rétbé a feladó, nyilván Szeberényi. A kézirat ugyanannak a kéznek az írása végig. A betűk hajszálvékony duktusa acéltollra vall, mert még a függőleges vonalaknál sincs vastagítás, legfeljebb igen csekély. A lúdtollal való írásnál elkerülhetetlen a vastagítás a lefelé húzott vonalaknál, még a legkönnyebb kéz számára is.

Hat verset tartalmaz a kézirat. Az első és az utolsó két vers után írt név csak formális, egyszerű leírása a névnek, minden aláírási jelleg nélkül. A középső két vers után Szeberényi Lajos neve áll, határozott aláírási jelleggel, kacskaringós firkantással. Az Országos Széchényi Könyvtárban található hiteles Szeberényi-kézirattal és aláírással² összehasonlítva, megállapítható, hogy a fellelt kézirat Szeberényitől ered.

A kézirat hat verséből háromnak a címe mellett két ízben ceruzával, egyszer pedig tintával írott évszám áll: 1842. A tintával írott évszám ceruzával többszörösen át van húzva. Mindhárom évszám Balogh Károly rájegyzése, mint egyéb írásaival és számaival egybevetve megállapítható. A Balogh által ráírt évszámok azt jelentik, hogy a *Pécsi Aurora* eredetileg 1842-re tervezett évkönyvébe szánta a szerkesztő a verseket. Ugyanezt az évszámot írta Balogh az almanachban közölt versek kézírataira is. A Szeberényi-kézirat versei a *Pécsi Aurora*

* Örömmel közöljük Hernády Ferenc felfedezését, azzal a megjegyzéssel, hogy Petőfi szerzőségét a három versre vonatkozóan nem érezzük bizonyosnak, de talán a versek szövegének és Hernády alapos okfejtésének közlésével is elősegítjük a kérdés tisztázását. (Szerk.)

¹ Feltétele csak az volt, hogy dolgom végeztével, az ő nevében ajánljam fel az iratokat a pécsi múzeumnak, az egyetemi könyvtárnak, vagy az állami levéltárnak, amelyiknek jónak látom. Szívességeért ezúton is hálás köszönetet mondok.

² Szeberényi Lajos Gyulai Pálhoz intézett levele. OSzK. Petőfi-Ereklyetár 152.

cenzúrai kéziratában³ nem szerepelnek. Ezek, más versekkel együtt, helyhiány vagy későbbi meggondolás folytán kimaradtak a közlendő anyagból. Az 1842-re tervezett *Pécsi Aurora* pedig csak 1843-ra, tehát egy év eltolódással, 1842 késő őszén jelent meg, noha Balogh a cenzúrai kéziratot már 1841 aug. 21-én benyújtotta Budán.

Ennyit a lelet külső alakjáról. Már ebből is megállapítható, hogy Szeberényi írta, s legkésőbb 1841 augusztusa elején küldte el Balogh Károlynak Pécsre. Most vizsgáljuk meg a fellelt verseket⁴ és utánuk a *Kuruttó* változatának problémáit.

Áldozat

Sokalta már az ég
Az ember bűneit ;
Lemosni áldozat
Képes csak vétkei.

Választa a' végzés,
'S reád borút hoz
Virúlni induló
Vérrel kivitt haza!

Mert népek' bűniért
Te lől az áldozat,
Feletted leng vadúl
A' zordon kárhozat.

Bú

Kéblemen mért
Kérded, bú,
'S lantom' hangja
Szomorú?

Zeng e vígan
Csalogány
A' magános
Éjszakán?

A' pacsirta
Zeng panaszt,
Ha nem éldel
Szép tavaszt ;

Gili árván
Szomorú ;
'S én ne tudjam
Mi a' bú?

³ OSzK. Quart. Hung. 1227.

⁴ Központozás- és betűhív közlés.

A' kiért e'
Szív dobog
Értém égni
Az nem fog ;

Jó szülőmet
Rejti sír,
Adni mást az
Ég se' bír ;

'S szép hazámon
Leng ború,
Hogy ne lennék
Szomorú?

Örömfy Vidor

A kéziratban itt Szeberényi két verse következik, utána a később tárgyalandó *Kuruttjó*-változat (Petrovich Sándor névvel jelezve) s ezt követi a harmadik gyaníthatóan Petőfi-vers :

A visszatért

Újra szelíd öleden, szeretett szép földé hazámnak
Lel pihenést vándor sorsharag űzte fiad.
Szólni akar sokat és szépet 's üdvözleni téged',
'S e' szent órában szózatot ajka kihalt.
Ám, hogy szíve tiéd, szíve' jobb érzési tiéd
Szüntelenül : légyen csókjai' lángja⁵ tanú.

Petrovich Sándor

Mily mozzanatok utalnak arra, hogy az Örömfy Vidor és Petrovich Sándor névvel jelzett versek szerzője Petőfi Sándor?

A *Kuruttjó* esetében a szerzőség alig kétséges, minthogy a Szeberényi-féle kéziratban szereplő szöveg csak változat, kevéssé eltérő variánsa egy már ismert Petőfi-versnek. Választ kereső vizsgálódásunkat három pont köré csoportosíthatjuk : az első az Örömfy és a Petrovich név használata, a második a keletkezés kérdése, s a harmadik e versek feltehető jelentősége a Petőfi-oeuvre szempontjából.

Megfigyelhettük, hogy a kézirat két vers alatt (*Áldozat, Bú*) az Örömfy Vidor nevet, a Szeberényi névvel jelzett két verset követő versek (*Kuruttjó, A visszatért*) után a Petrovich Sándor nevet tünteti fel.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy kit rejt ez a jellegzetesen álnévszerű név, Örömfy Vidor és vajon csakugyan azonos-e Petőfi Sándorral?

Ismeretes, hogy Szeberényi Lajos jóbarátja volt Petőfinek Selmecen az 1838/39-i tanévben és még később is, míg útjaik szét nem váltak. Tőle tudjuk, hogy a diák Petőfit a költészetten kívül két kedvenc eszme foglalkoztatta Selmecen. Az egyik az, hogy színész legyen, a másik, hogy nevét, „mely neki nagyon tótosan hangzott, megváltoztassa.”⁶ Petőfi levelei és verseinek aláírásai egyként tanúsítják, hogy sokáig habozott a név kiválasztásában. Egy könyvbe, melyet Selmecen ajándékozott Szeberényinek, az Örömfy Vidor nevet írta. 1839 nyarán, Ostfiasszonyfán írt verseiben már *Dalmának* nevezi magát, nem álnévként ugyan.

⁵ E kifejezés : 'csókjai lángja' fölé Balogh ezt írta : tettei száma.

⁶ *Szeberényi Lajos* : Néhány év Petőfi életéből. Szeged, 1861. 10. l.

Első Petőfi Sándor aláírási verséig, — *Hazámban*, 1842 okt. — még számos más álnévet használt: *Homonnai*, *Rónai*, *Borostyán*, *Sólyom Sándor*, *Sió*, *Pönögei Kis Pál*, *Lator György*.⁷ Egyetlen egyszer még eredeti családi neve franciás alakjával is találkozhatunk egy fordításán: *Filsdepierre*.⁸ Álneveiből következtetni tudunk versei keletkezésének hozzávetőleges időpontjára is, amennyiben szokásától eltérően nem írta versei alá a keletkezést. Az *Örömfy Vidor* álnév eddigi tudomásunk szerint csupán a Szeberényinek ajándékozott könyvben szerepelt, selmeci tartózkodása után Petőfi nem használta többé. Az imént közölteken kívül, ezzel az álnévvel jelzett, más versek eddig nem ismeretesek. Ebből következik, hogy az *Áldozat* és a *Bű* minden valószínűség szerint Petőfi selmeci eredetű költeményei.

Az *Örömfy*-álnév y-jából — ha ugyan nem Szeberényi változtatta át a versek másolásakor -i-ből -y-ra, — azt is feltehetjük, hogy e verseket az említett könyvajándékozás előtt írta Petőfi, aki utóbb, igaz, jóval később, heves ellenzője lett minden idegenszerű és régies névformának. Szeberényi sajnálatos módon nem közli, hogy pontosan mikor kapta Selmecen Petőfitől az *Örömfy Vidor* beírással ellátott könyvet.

Természetesen fölvethető a kérdés, hogy az *Örömfy* álnév nem más költőt fed-e? A rendelkezésünkre álló kézikönyvek ilyen nevet vagy álnévet nem ismernek. Ferenczi Zoltán viszont Szeberényi említett munkája alapján megírja, hogy Petőfi használta ezt az álnévet, egyetlen alkalommal.

A probléma hasonló természete miatt vizsgáljuk már itt meg a Petrovics—Petrovich névformák kérdését, amely a későbbiek során bizonyos mértékig fogódzót ad a visszatért c. vers keletkezéséhez. Petőfi családjának neve eredetileg, tudjuk Petrovitz volt.⁹ A költő apja 1823-ig szerepel így. Ettől fogva Petrovicsnak, vagy Petrovitsnak írja és hívja magát. A hivatalos iratokban szereplő névformákat természetesen nem tekinthetjük mérvadónak. A nevek pontos, anyakönyv szerinti írása akkor még nem volt általános. Sokkal inkább döntő, hogy Petőfi maga ilyen alakban írta és használta nevét, különösen öntudatra eszmélése után, nagydíák-, katoná-, színész- és költőkorában. Az első elemista Petőfit Kecskeméten (1828) Petrovitsnak tünteti fel a nyilvántartás. A ránkmaradt következő dokumentumban, a pesti evangélikus gimnázium bizonyítványában (1833/34) tűnik fel először neve -ch-val írott alakban. Az 1834/35-ös tanévet Petőfi a piaristáknál végezte, szintén Pesten. Ekkor Petrovicsként kapott bizonyítványt. Ugyanebben a formában ismerik nevét az aszódi évek alatt is. Selmecen (1838/39) az önképzőkori jegyzőkönyv Petrovichnak emlegeti. Ugyanígy írta magát alá Petőfi a *Szeberényi Lajos emlékkönyvébe* c. verse után is (Selmec, 1839. jan. 19.). Katonáskodása alatt is megmaradt nevének ilyen formában való írása mellett, sőt még 1841. márc. 25-én, „ospitos” katonaként is így írta magát alá Török Gyula emlékkönyvében. Aszódi kisdíákoskodása (1835/38) után, nevének magyaros, -cs-vel való írásával csak a pápai *Képző Társaság Érdemkönyvében*, az 1841 novemberében írt *Tünődés* c. verse alatt találkozunk újra. Igaz, hogy itt idegen kéz áthúzta a nevet és föléje írta: *Homonnai*, de fejfegetésünk szempontjából most ez közömbös. 1842 novemberéig, a végleges költői név megtalálásáig, Petőfi következetesen megmarad nevének magyar ejtés szerinti írása mellett.

Láttuk, Petőfi már Selmecen elhatározta, hogy idegenes hangzású családi nevét elhagyva, magyar nevet fog használni. A végleges költői név kialakulásáig, számos álnév használata mellett, a Petrovich név magyar ejtésének megfelelő írását is megkezdte. Ez valószínűleg Pápan következett be elsőízben, a selmecinél jóval magyarabb környezet hatására.

A most elmondottak nemcsak a névhasználat kérdését kísérelték meg tisztázni, hanem egy lépést tettek a kézirat és benne *A visszatért* keletkezése felé is. Annyit máris megállapíthatunk,

⁷ Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. Bp. 1896. 1. köt. 268. l.

⁸ Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. Bp. 1911. 10. l. Petőfi Könyvtár 29—30.

⁹ A Petrovich—Petrovics névforma használatára Ferenczi id. művében és a legújabb Petőfi kritikai kiadás (Bp. 1951.) jegyzeteiben találtam adatokat.

hogy a kézirat és így *A visszatért* is, 1841 novembere előtt keletkezett, mert később Petőfi családi nevének nem a Petrovich, hanem a Petrovics formáját használta.

*

A selmeci versek szembetűnően ifjúkori kísérletek. Mindkettőre ráillik, amit Horváth János Petőfi zsenyéiről általában szólva megállapít: „... ha nyomtatásban is megjelennek, bizvást elvegyülhettek volna az egykorú versek tömegében. Vörösmarty, Kölcsey és Bajza tehetséges tanítványára ismert volna bennök a kritika, de *azt* jósolni belőle, amivé lett, aligha mert volna... Mindaz, ami Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty stílusából Bajza lágyságán átszűrve szerteáramlott az almanach-lyra költői nyelvén, s mindaz, amivel a nyelvújítás és az idegen versidom a magyar költői nyelvet eltávolíthatta az élet beszédétől: diadalát üli a kezdő Petőfi kifejezéskincsén, a Petőfién, kit irodalmunk története a természetes, egyszerű magyar beszéd lángeszű költőjének, a stíl-realizmus forradalmárjának ismer. Nyilvánvaló, hogy csak későbbet lesz azzá. Most még nyakig benne ül a harmincas évek précieux-stíljében. A kor köz-lyrájának a nyomása alatt áll s gyermeki naivsággal visszhangozza a nagy átlag hangjait.”¹⁰

Petőfi két Selmecen írt verse korai zsenyéje a később oly nagyszerűen szárnyaló hazafias lírájának. De már mindkettőben a hazájáért aggódo — ha még nem is a küzdő — költő szólal meg.

Az *Áldozat* Bajzára emlékeztető jambusai a haza nehéz helyzetét igyekeznek költői távlatba helyezni, méltóságteljesen komor; vörösmartyas nyelvezetten. A költő a haza sorsának bizonyos végzeteszerű, transzcendentális ízű magyarázatát kísérli meg költeményében, amikor úgy látja, hogy a magyar nép a bibliai kiválasztott nép bűnbak-szerepét tölti be a történelemben.

Az emberiség bűnei úgy megsokasodtak, hogy már csak áldozat képes eltörölni őket, — állapítja meg a költő. A sors választása hazánkra esett, bár majdnem jobbrafordulóban volt sorunk. A vak végzet, a zordon kárhozat kímélet nélkül végrehajtja ítéletét az áldozaton, a magyar hazán.

A vers sorai némiképpen Kölcsey *Zrinyi második éneke*re emlékeztethetnek, jóllehet abban saját fiai bűneiért bünteti a hazát a sors. Ha az Örömfy álnevet Petőfi valóban csak selmeci tartózkodása alatt (1838 őszétől 1839 február közepéig) használta egy vagy több ízben, akkor el kell ejtenünk e reminiscencia feltevését. Noha Kölcsey 1838-ban, halála előtt nem sokkal írta meg a szóbanforgó költeményt, csak 1840-ben, munkáinak első kötetében adták ki barátaai, Eötvös József, Szalay László és Szemere Pál. Szinnyei bibliográfiája nem tud arról, hogy a *Zrinyi második éneke* 1840 előtt valahol is megjelent volna. A selmeci Petőfi tehát nem ismerhette 1838–1939-ben Kölcsey költeményét.

A *Bú* Vörösmarty-reminiscenciákkal teli trocheikus sorai Kölcsey és Bajza németes, rimes-kötött dalait is emlékezetünkbe idézik. A mértékhez való ragaszkodáson túl azonban a magyaros, népdalszerű ritmizálásra törekvés nyomait is felfedezhetjük az ilyen megoldásokban:

Akiért szív dobog — értem égni az nem fog.

Kölcsey-kedvelte kérdésfelvetéssel kezdi a költő e versét, majd az oly divatos természeti hasonlatokkal folytatja — hallgató csalogány és pacsirta, árva gilimadár —, hogy a magyarázatot, a feleletet mintegy anticipálja, eőre sejtessen. Az első versszak kérdésére az utolsó három ad választ, részben helyzetdalba illő költői valóságtorzítással. A szerelmi bánatot és a honfi-bút még elfogadhatjuk reálisnak, akár élményszerűnek is, de e két sor állítása: *Jó szülőmet Rejti sir...*, tudjuk, nem felelt meg a valóságnak, csak szokványos, stílszerű, helyzetdalkövetelte költői fikció.

¹⁰ Horváth János: Petőfi Sándor. Bp. 1922. 9—10. l.

A *Bú*val kapcsolatban még a következő fontos mozzanatra kívánunk rámutatni. Ferenczi Zoltán ezeket írja Petőfi 1839. június 4-én, Ostfiasszonyfán írt epigrammjáról: „E pár sorban, melyben a barát alatt Szeberényit érti, egyszersmind először társul az a három eszme: haza, szerelem, barátság, melyek anyja iránti szeretetével együtt lantjának legállandóbb tárgyai.”¹¹ Idézzük fel a Ferenczi által említett epigrammot:

Hasztalanul vágyasz, vad sors kinozni. Nem érzem:
Nincs szívem. A haza s a lányka s barátunk adám.

Egybevetve a *Bú* három utolsó szakaszában megjelöltekkel, világosan kitűnik, hogy csekély az eltérés a két versben szereplő hármas eszme között. A különbség csupán annyi, hogy a *Bú*ban szomorúsága hármas okának egyikéül jó szülője elvesztését jelöli meg a költő, tehát a „szülők, vagy éppen az anyja iránti szeretet az egyik motívum, az epigrammban pedig a barát Szeberényihez való ragaszkodását éneklí meg. Ha tehát a *Bú* valóban Petőfi verse és még Selmecen íródott, ami az Örömfy aláírásból ítélve, úgyszólván bizonyosra vehető, akkor biztos kimondhatjuk, hogy Petőfi egész későbbi költészetének három főmotívuma — megelőzve az ostfiasszonyfai epigrammot — már a selmeci *Bú*ban jelentkezik.

Még néhány szó e két vers keletkezésének idejéről. Petőfit apja 1838. augusztus 31-én íratta be a selmeci gimnáziumba és a fiú 1839 február 15-én mondott búcsút a városnak. Itt kötött barátságot Szeberényivel, itt ajándékozott neki egy könyvet Örömfy beírásával. A névhasználat kérdéseinek tárgyalása során láttuk, hogy Petőfi többé nem használta ezt az álnévet. Az *Áldozat* és a *Bú* című verset tehát legkésőbb 1839 februárjának első felében írta Petőfi és adta szeretett barátjának, Szeberényinek, a selmeci gimnázium magyar irodalmi önképzőköre akkori elnökének.

*

A harmadik ismeretlen vers, *A visszatért*, a valódi egyéni élmény jegyét viseli magán. Utánérzésről, vagy helyzetdairól most már nem lehet szó. A katonáskodás nehéz hónapjai után, a külföldről visszatérő költő megindultan üdvözli hazáját. A rég nem látott haza földjére léptekor meghatottsága gátat vet érzelmei teljesebb tolmácsolásának. Kosztolányi szavaival élve: „... a boldogságtól elnémul a szóló.” Mégis, felvetődhetik a kérdés, vajon nem a „szűkebb hazának”, a szeretett Alföldnek szól-e a köszöntés? Közismert, hogy Petőfinél a 'haza' gyakran a szoros értelemben vett szülőföldet, a szűkebb pátriát, az Alföldet, a Kiskunságot is jelenti. *Hazámban* c. versében például az arany kalással ékes rónaságot, az Alföldet köszönti Petőfi 'hazám' megnevezéssel. Költőnk vegyesen használta a 'haza' szót átfogó, tágabb és partialis, szűkebb értelemben egyaránt.

Ebben a versben szeretett hazájának, az egész országnak a földjét köszönti a honán kívül járt *sorsharagúzte vándor*. Reméli, hogy itt végre pihenést talál, élete nyugalmas lesz. A visszaérkezés *szent órájában* azonban *ajaka kihál*. A tervezett köszöntést a meghatottságtól el sem tudja mondani, de egy bizonyos: szíve és legszentebb érzései mindig a hazáé lesznek. Az élmény intenzitása és az érzések kifejezésének tömörsége, — a *sorsharagúzte vándor* máskor *szózatot ajka* ezúttal *kihál*, — mind erősíti azt a feltevést, hogy a külföldről hazatért Petőfi első itthon írt versével van dolgunk. Nem hosszú strófákban szárnyal itt a költő köszöntése. Most nem a hazai tájak csábítják Petőfi lantját énekekre. A drámai monológ ezúttal csupán elemi érzések tömör közlésére szorítkozik. A lelki pillanatfelvétel hibátlanul sikerült.

Az előre eltervezetett, de a kellő pillanatban mégis el nem hangzó mondanivaló motívuma ismerős. A néhány évvel későbbben írt *Füstbement tervben* teljes verssé kerekedett képzet vázolt formájával találkozunk *A visszatértben*.¹²

¹¹ Ferenczi i. m. 1. köt. 148—149. l.

¹² Erre a logikai párhuzamra Horváth János hívta fel figyelmemet.

A megfelelés kétségtelen. „... Szólni akar sokat és szépet s üdvözleni téged, S e szent órában szózatot ajka kihalt...” — írja Petőfi *A visszatértben*. A *Füstbement* tervben ezt a gondolatot így fejti ki:

Egész úton — hazafelé —
Azon gondolkodám:
Miként fogom szólítani
Rég nem látott anyám?

Mit mondok majd először is
Kedvest, szépet neki?

.....
S jutott eszembe számtalan
Szébbnél szebb gondolat,
.....

S a kis szobába topanék...
Repült felém anyám...
S én csüggtem ajkán... szóltanúl...¹³
Mint a gyümölcs a fán.

A gondolatmenet belső ritmusa mindkét versnél teljesen azonos az elnémulás pillanatáig. A *visszatértben* ezután még a hazának tett fogadalom következik. A *Füstbement* tervben Petőfi megállt a lélektanilag oly hatásos képnél, sőt csattanós *befejezéssé* kerekítette. A részletek aprólékos kidolgozása ebben az esetben a gyorsan pergő végkifejlet hatását kontrasztszerűen növeli. Némi ellentétes hatásra épül *A visszatért* is, de a megoldás itt más. A kontraszt a hazának tett fogadalommá mérséklődik:

... e szent órában szózatot ajka kihalt.
Ám, hogy szíve tiéd, szíve jobb érzési tiéd
Szüntelenül: legyen csókjai lángja tanú.

A *Füstbement* terv jóval érettebb s epikus jellegénél fogva is sokkal részletesebb, kerekesebb kidolgozása *A visszatértben* előbb jelentkező motívumnak. A két vers költői műhelyének azonosága azonban kétségtelen.

Az 1843-ban írt *Az utolsó alamizsna* című versét Petőfi így kezdi:

A költő és a sorsharag
Egy anyaméhből született,
Ikertestvérek voltak ők,
Együtt bolygák az életet.

Petőfi két kedvelt, sokat használt szavának — sors és harag — összetétele szerepel a *sorsharagüzte fiad* kifejezésben, sőt, valószínűnek látszik, hogy maga az összetétel is tőle ered. E kifejezés előfordulása a versben ugyancsak Petőfi szerzősége mellett szól.

E belső érvek mellett még egy külső is ugyanezt a feltevést támasztja alá: a Petrovich-névvel való szignálás. Szeberényi kézírata két versenként tünteti fel a szerző nevét, s a *Kuruttyót* követő *A visszatért* című vers után áll Petrovich Sándor neve. Nehezen tehető fel, hogy Szeberényi vissza akart volna élni barátja nevével.

¹³ (Kiemelések tőlem. H. F.)

A *visszatért* keletkezésének helyét és idejét nem ismerjük. Csak feltevésekre szorítkozhatunk e kérdésekkel kapcsolatban. A legvalószínűbbnek mégis az látszik, hogy Petőfi közvetlenül az ország területére visszaérkeztek, vagy nem sokkal utána írhatta. A versben kifejezett élmény mélysége és a tömör kifejezésmód is ezt a feltevést erősíti.

A Petrovich-Petrovics névforma tárgyalása során láttuk, hogy Petőfi 1841 novembere után következetesen megmaradt nevének magyar ejtés szerinti írása mellett. Az egész Szeberényi-féle kézirat és vele együtt a *visszatért* is ezek szerint mindenképpen 1841 novembere előtről való. Ezt a *terminus ad quem*-et még jobban leszűkíti a Pécsi *Aurora* cenzúrai kéziratának beadási időpontja (1841. aug. 21.).

Azt a jogos kételyt, amely a 'haza' szónak Petőfinél tapasztalható laza használatából adódik, belső érvekkel már megkíséreltük szétoszlatni. Kronológiai okfejtéssel most még előbbre mehetünk. A *Kurutyó*hoz kapcsolódó problémák tárgyalása során látni fogjuk, hogy Szeberényi csak 1841 márciusa végén, áprilisa elején kaphatta meg e verseket lemásolásra. Petőfi katonaszkodása után pedig csak 1841 áprilisa végén látta ismét viszont az Alföldet. A korábban írott verse már csak azért sem a szűkebb pátriát köszönti.

Lássuk most a keletkezés helyének kérdését. E téren éppúgy feltevésekre vagyunk utalva, mint az időpont kérdésében.

Várkonyi Nándor a Petőfi-versek geneziséről szóló tanulmányában, Petőfi költeményei, levelei, naplója alapján és a kortársak idevágó szétszórt megjegyzései nyomán igen érdekes megfigyeléseket tesz.¹⁴ Megállapítja, hogy Petőfi úgyszólván kész, kicsiszolt formában vetette papírra verseit. Meglepően csekély Petőfi kézírataiban a törlések és javítások száma. Lerögzítésüket azonban huzamos belső munka előzte meg, s a versek végleges formába való öntését Petőfi legszívesebben járkálva végezte el, léptei ütemét véve segítségül metronom gyanánt. Ezt az eljárást még vándor- és katonaeletében szokhatta meg. „Ha gyaloglás közben elkészült egy verssel, fejben letisztázta, bizonyosan elszavalta néhányszor szép ütemesen, elrakta emlékezetébe, s újabbá foghatott,” — írja Várkonyi. A *János vitéz*t is „menetközben”, igaz, nem a szabadban lépdelve, hanem csak pesti szobájának négy fala közt, de fel- s alá járkálva írta meg Petőfi. E szokását kiegészítette egyik kiváló képessége: rendkívül éles emlékezettel rendelkezett. Már diákkorában hosszú részleteket szavalt a klasszikusokból. A katonaságnál is rendszeresen gyakorolta, sőt továbbfejlesztette emlékezőtehetségét. Ez magyarázza meg azt, hogy verseit fejből tudta utóbb is állandóan, sőt még arra is emlékezett, hol s mikor írta őket.

A *visszatért* disztichonjai is bizonyosan sokáig érlelődtek Petőfiben. 1841 februárjában menetelt a többi leszerelővel együtt Zágrárból Sopronba, az ezred állomáshelyére. Útjuk Varasdon át Gyékényes és Zákány között vezetett az ország területére, ha csak nem tértek el a szokásos zágrábi úttól és nem kerültek Stájerországnak Grác felé. Valószínűleg a legrövidebb útvonalon, Nagykanizsa, Sárvár és Szombathely érintésével tértek vissza Sopronba. Az útról egyébként semmi adatunk nincsen. A hosszú menetelés alatt Petőfinek bőven volt alkalma a disztichon csiszolgatására.

Lehet, hogy Sopronban vetette papírra versét az obsit elnyerése — 1841. febr. 28-a — körüli napokban, de az is megtörténhetett, hogy csak Pozsonyban, 1841 márciusának elején. A hányatott katonaelet után itt voltak első nyugodt napjai, barátai körében.

Katonasága alatt írt ránk maradt versei Petőfi borongós hangulatát őrzik. A *Bucsuban* (1840. jan. 21.) Pozsonytól és ottani barátaitól vesz búcsút. Marburgban írt versében, A *Drávánban* a 'honától messzesodort' költő szólal meg. Az aranykalászos hazát, Csepel mezejét, a Duna harsogását idézik fel *Honvágyának* panaszos sorai. A *Triolett* és a *Vándor dalok* (I.) szintén a 'honától távol' menetelő költő magányának tanúi.

¹⁴ Verstérkép és versnaptár. (Kéziratban.)

Áldozat.

Sokára már az
az ember büszke;
a csinosi áldozat
képes csak néki.

Talára a végre,
a réd boria hira
vintni vintul
vért kintre kara.

Mert népi büni
De töl az áldozat
Mert töl a vadul
a zordon kártya.

Vé.

Kebekem én
Kérde, bi,
a danyom hangja
romorú?

Leng a vigan
Csak a magán
a magán
Egyáltalán?

a pársira
Leng a nassu,
Ha nem töl
Kép a nassu,

Gili a nassu
romorú;
Leng a nassu
mi a bi?

A' hie's i
 Jáv d'etog
 'reem éni
 az net' jog,
 J' püél' m'et
 Al'yi f'ia,
 Abn' máss az
 'ig j'e' b'it
 i' p'ip' k'ac'ar'ian
 'ling' b'it,
 'Jog' n'ó' t'enné
 'f'rom'ó'ie
 'tr'om'fy' b'id'or.

2. Hondal'. 1842

'V'is' e'er m'it'it'it'
 'K'ur'g'ón m'it'it'it',
 'J'oh'ar'ain' h'or'it'
 'J'ud'it' f'at'it'it'
 'O'ar'om a' m'ag'it'
 'K'ar'p'it'it' a'm'it',
 'S'emp'tom'om a' h'it'
 'K'ar'it' h'ar'it'it'
 'i' m'it'it'it' m'it'it'it',
 'E'z a'it'it' m'it'it'it' az,
 'J'og' d'is'it'it'it'it'it'it'it'
 'U'it'it'it'it'it'it'it'
 'i' m'it'it'it'it'it'it'it'it'
 'E'it'it'it' m'it'it'it'it',
 'S'at'it'it' e'z a'it'it'it'it'
 'E'it'it'it'it'it'it'it'it'.

Parba, feneke fenyvese,
 Rapszint a rózsa;
 S fenyvesem aly nemes
 Az iszonyatára.
 Hapsz! jött orvna meg, koldosi vas pereg
 "Vagy kivevne nyújtózkodni rug megess".
 Kiad kúrussz, nérd hi? "
 Ki keres meg eges
 De nem nyújt, aly alab
 Vuna a felyveger.
 O ar, o ar! - Rabaula a hű nő
 Tanjari mofolg, nyujtas, barna eszcomó.
 Ez kúrussz, irade.
 Mond a kúddes, ajja
 Es a rajtos es a nő
 Kibeleke kappja.
 S vege nélkül, hoggá nélkül pizyereg
 "Ez a lajag rapsz a rug nyujtasereg".

1817

S. visszatért

Gyra feneke ötlen, fenyvese fűz feldé karammal
 Del pihenies vándor fenyvese, irse fűz.
 Isolni alab fola es fenyvese a kúddesem reger;
 S e fene orában fenyvese aly kihal.
 Ahm, hogy fenyvese, fenyvese, egeron ricsz
 fenyvesemül: legyen egeron fenyvese.

Dezmond Dandau

1817
 Dezmond Dandau

A visszatért kézirata

Ujra szelíd öleden, szeretett szép-földe hazámnak . . . — csendül fel ezek után Petőfi lantján az örömteli köszöntés, hogy rögtön el is némuljon a meghatódástól. Néhány szó csupán és mégis többet mond sok ékesen szárnyaló ódánál. Másfélévi katonáskodása alatt írt verseinek sorát *A visszatérítel* zárja le Petőfi és egyúttal újult életkedvvel kezdi meg élete s költészete új szakaszát.

*

A Szeberényi-féle kézirat negyedik verse, a *Kuruttyó* című humoros ballada variánsa* az első fogalmazás és a javítás kérdését veti fel. A Lant-versekben szereplő forma a korábbi-e, vagy a jelen variáns? Gondolhatnók azt is, hogy esetleg Szeberényi változtatott önkényesen a szövegen, s innen ered az eltérés. Ezt a feltevést azonban Petőfi természetét ismerve, elejthetjük. Rendkívül erős volt benne a szerzői jog iránti érzék. Emlékezzünk például arra az esetre, amikor a *Regélő* szerkesztője, Garay János, Petőfi verseit ígérete ellenére nem *Andor diák* álnéven, hanem valódi nevén nyomatta ki.¹⁵ Milyen erős szavakat használt a fiatal költő az *Athenaeumban*, Bajza lapjában! „Jogtapodás”-nak mondta Garay eljárását, pedig élete legnagyobb bánatában volt akkor. Önérzete nem tűrte el a legcsekélyebb sérelmet sem. Szeberényi jól ismerhette barátja lobbanékony természetét, s maga is poéta lévén, bizonyára tiszteletben tartotta a szerzői jogot.

Kérdés, melyik *Kuruttyó*-változat a korábbi keletű?

Kiindulásképpen tekintsük át Petőfi életében az 1841 márciusa és októbere közötti időt. Vizsgáljuk meg, mikor, hol s milyen helyeken fordult meg ezalatt.¹⁶

Február 28-án bocsátják el Sopronban a katonaságtól. Kb. egy heti pihenő után Pápára megy Orlayhoz. Innen március 18—20-a körül indul el és 25-én már Pozsonyban van. Itt néhány napot barátai, Török Gyula, Szeberényi Lajos, Krupecz Vilmos és mások társaságában, tíz napot meg az evangélikus gimnázium kórházában tölt. Április 7—8 táján távozatott el Pozsonyból, mert 10—12-én már szüleinél, Dunavecsén találjuk. Ápr. 17-én Selmecen jár bizonyítványa ügyében, de 24-én már ismét otthon van szüleinél. Július 10-e táján újból felkerekedik. Pesten, Balatonfüreden, Veszprémen és Somogyon át Ozorára megy. Itt csatlakozik Sepsy Károly színészcsapatához. Velük járja a vidéket, míg a társaság fel nem oszlik. Ekkor Petőfi Pécs, Keszthely, Sümeg és Szombathely útbajtjával Sopronba megy. Tanulmányait akarja folytatni. Kísérlete itt nem jár sikerrel. Kénytelen tovább menni Pozsonyba.

Az iskolai év már elkezdődött, amire odaért, tehát október elseje után jár 1841 folyamán másodszor Pozsonyban. Néhány napot tölt barátainál, majd Pápa felé veszi útját, hol végre is folytathatja a tanulást 1841 október közepétől.

Pozsonyi őszi tartózkodása alatt Petőfi megkísérelte kiadni költeményei egy részét Wigandnál. A kiadó elutasította ajánlatát. Verseivel telt füzetkékét Petőfi ekkor, 1841 októberében, szállásadó barátjának, Neumann Károlynak ajándékozta. A füzetbe tíz verset és hét epigrammot tisztázott le. Keletkezésük helyét és idejét is gondosan feltüntette a tartalomjegyzékben. A legkorábbi vers 1839. május 29-i, a legkésőbbi 1841. június 23-i keletű. Ebben a *Lant versei* c. füzetben szerepel a *Kuruttyó* (Pápa, 1841. márc. 10.) máig ismeretes formájában.

Itt most ismét emlékeztetnünk kell arra, hogy a *Pécsi Aurora* cenzúrai kéziratát Balogh Károly már 1841. aug. 21-én benyújtotta Budán. Szeberényi kézírata akkor már a kezében volt, a rájegyzett évszám tanúsága szerint. Ebben a kéziratban is szerepel a *Kuruttyó*, s e formájában kisebb részletekben eltér a *Lant versei*ben levő szövegtől.

Közelebb visz a megoldáshoz Petőfi 1842. július 7-én, Pápán kelt levele. Ebben azt írja a Trencsén megyei Vieszkán nevelősködő Szeberényinek,¹⁷ hogy vele utoljára Pozsonyban

* Szövegét *Péczely László* verstani elemzésénél (l. 144 l.) közöljük.

¹⁵ *Ferenczi* i. m. 1. köt. 302—304. l.

¹⁶ *Ferenczi* i. m. 1. köt. alapján.

¹⁷ *Ferenczi* i. m. 1. köt. 211—213. l. és *Szeberényi* i. m. 23—25. l.

beszélt. Szeberényi a levélnek ehhez a mondatához jegyzetben hozzáfűzi, hogy a találkozás 1841 tavaszán történt, Petőfi katonáskodása után. Szeberényihez intézett levelében Petőfi ezután összefoglalja a találkozás óta eltelt csaknem másfél év eseményeit, amit nyilván nem tesz, ha időközben leveleztek volna. Ezt a feltevést különben Petőfi levelének bevezető mondatai is feleslegessé teszik: „... Hollétedet Domanovszky barátunktól tudtam meg, a ki tanítványával együtt (Armpruszter Gyulával) *szünnapokra*¹⁸ Ajkára (gondolom, Veszprém megye) ment Pápán keresztül. Itt beszéltem vele. De tudnod kell, mint jöttem Pápára, mint telepedtem itt meg, mert megtelepedtem! — Veled utoljára Pozsonyban beszéltem — per longum et latum mondom el történetem, ha meg nem unod...” stb. A levélből kiviláglik, hogy Petőfi nemrég, a tanév befejezése után tudta meg Szeberényi címét és rögtön írt is neki (júl. 7.).

Mindebből a következőket szűrhetjük le. Petőfi 1841. március 25. és április 7. között találkozott Szeberényivel Pozsonyban, ősszel már nem. 1841 tavaszától 1842 nyaráig nem tudtak egymásról, levelezésben sem álltak. Petőfi csak 1841 tavaszán, első pozsonyi látogatásakor adhatta oda Szeberényinek lemásolásra a *Kuruttýó*t és *A visszatértet* a *Pécsi Aurora* számára. A *Lant verseit* később tisztázta le Petőfi. A Szeberényi-kézirat *Kuruttýója* tehát korábbi keletű a *Lant versei* c. füzetben szereplőnél.

Szándékosan nem térünk ki a vízjel kérdésére. A Szeberényi-kézirat pozsonyi vízjele egymagában nem eléggé bizonyító erejű. Pozsonyi papírhoz nyilván másutt is hozzá lehetett jutni, nem csak Pozsonyban.

*

Néhány tisztázandó kérdés azonban még hátra van. Miért szerepel a *Kuruttýó* a *Lant versei* között és *A visszatért* miért nem, másrészt pedig miért van eltérés a *Kuruttýó* két formája között?

Orlai Petrics Somának Gyulai Pálhoz intézett levele általánosságban mozogva, de érinti ezeket a problémákat. Levelében Orlai ezeket írja a pápai önképzőkörrel és Petőfi ottani szerepléséről: „... E társulat életének egy kis emléke is maradt egy Tavasz című zsebkönyvben, hol Petőfitől több művet is találhatni, részint saját, részint Homonnai név alatt. *Ez előtti és e korból egy művét sem vette fel összes munkái sorába*, legalább nem oly alakban a mint azok írva voltak, de át dolgozva nem egyet találni köztök.”¹⁹

A *Kuruttýó*, Petőfi saját keltezése szerint 1841. március 10-én Pápán keletkezett, de a *Lant versei* c. gyűjteményét csak később írta össze. Láttuk, hogy 1841. június 23-i keletű a füzet legrégebbi verse. Bizonyos tehát, hogy június 23-a után írta össze, javította át és tisztázta le a tervezett kiadás céljából Petőfi a *Lant verseit*. Ebből következik, hogy Petőfi Szeberényinek tavasszal a *Kuruttýó* első, de mindenesetre korábbi fogalmazványát adta át, vagy — ami éppenséggel nem lehetetlen, — mondta tollba. A *Lant versei* összeállításánál Petőfi gondosan ki is válogatta nyomtatásra szánt verseit. Nem mindet vette be a füzetkébe. A *Kuruttýó*t megtartotta, másokat kirostált. A *visszatért* ezek közül való.

Mindenesetre meglepő, hogy Szeberényi, Petőfihez kapcsolódó emlékeit összefoglaló könyvében sehol sem tesz említést a *Pécsi Auroránál* tett közös kísérletükről. Úgy látszik, tökéletesen elfelejtette, hogy lemásolta Petőfi négy versét és sajátjaival együtt elküldte Pécsre. A *Kuruttýóról* annyit jegyez csak meg, hogy Petőfi „ifjúkori versei közt ez aligha nem volt a legsikerültebb...”, (sic!) hozzáfűzi azonban, hogy leveleivel együtt „ez is elveszett.”²⁰ Így történt azután, hogy a *Lant verseivel* együtt a *Kuruttýó* későbbi változata került elő korábban a Neumann Károlynak ajándékozott füzet révén.

¹⁸ (A kiemelés tőlem. H. F.)

¹⁹ Petőfi Sándorra vonatkozó Gyulai Pálhoz intézett levelek és neki beküldött cikkek. OSzK. Petőfi-Ereklyetár 152.

²⁰ Szeberényi i. m. 21. p.

Meggondolkoztató még a Szeberényi-kéziratban a versek sorrendje is. A két *Örömfy Vidor*-vers után Szeberényi két verse következik, s azután, a kézirat utolsó két versként szerepel a *Kuruttyó* és *A visszatért, Petrovich Sándortól*. Ez a sorrend nem lehet véletlen. Az sem valószínű, hogy Petőfi tudta nélkül, közös megbeszélés nélkül másolta volna le Szeberényi így a verseket. Magyarázatul két ok kínálkozik. Lehet, hogy Petőfi, — noha elismerte sajátjának a még Selmecen Szeberényinek adott két verset, hiszen máskülönben nem kerülhettek volna bele a kéziratba, de két év előtti álnevét mégsem íratta át a diákkori kísérletek alatt, — így, ezáltal hangsúlyozta önmagának, hogy túlnőtt rajtuk. Már nem álltak közel a szívéhez. Nem is sorolta be őket sem a *Lant versei* közé, sem a sajátmaga válogatta köteteibe. A sorrend másik magyarázata az volna, hogy a *Pécsi Aurora* szerkesztőjét akarták ilyen módon megtéveszteni. Hadd higgye a derék pécsi szerkesztő, hogy valóságos költőcsoporthoz tartoznak! Meg így talán jobban bíztak a közlésben is. Balogh bizonyára azt gondolta Szeberényi levelének vételekor, hogy három költő versét kapta meg Pozsonyból. Honnan is sejthette volna, hogy Örömfy Vidor és Petrovich Sándor ugyanaz a költő?

A *Pécsi Aurora* számára küldött kéziratok rendezése közben, a közlendő anyagra Balogh azután rávezette az 1842-es közlési évet. A cenzúrai példányba azonban helyhiány, vagy más, egyelőre ismeretlen ok miatt nem vehette be az egész tervezett anyagot. Későbbi közlési szándékkal-e vagy sem, annyi való, hogy több más kézirattal együtt szép rendben eltette a Szeberényi-féle kéziratot is.

Érthetetlennek tűnik fel azonban, hogy Balogh Károly, a nagy műveltséggel rendelkező irodalombarát ügyvéd, Gyulai Pál felhívására miért nem tette közzé ezt a becses Petőfi-relikviát? Élete végéig állandóan dolgozott, közéleti pályán működött, képviselősködött, Pesten sűrűn megfordult. Haláláig tudományos munkát is végzett. Talán mégsem értesült a szervezeten meginduló Petőfi-kultuszról, vagy — ami még valószínűbb — teljesen elfelejtette a Szeberényi-féle kéziratot. Az Örömfy-versekről bizonyára még utólag sem tudta meg, hogy a Petőfié, a *Kuruttyó* megjelent, igaz, elég későn, a nyolcvanas évek elején, *A visszatért* című kis vers így a többivel együtt feledésbe merült.

A kérdés nyitja talán abban rejlik, hogy Balogh csak diákkorában volt tevékeny barátja az irodalomnak. A *Pécsi Aurorát* még joghallgató korában szerkesztette, de tanulmányai befejezése után érdeklődése más felé fordult. Hivatali munkája mellett jogtudománnyal és magyar történelemmel foglalkozott. Hátrahagyott iratai, a *Pécsi Aurora* szerkesztőségi leveleit és kézirateit kivéve, egytől-egyig történelmi, jogi és közigazgatási tárgyúak.

*

Vizsgálódásaink summázásául megállapíthatjuk, hogy a Szeberényi-kézirat három — feltehetően — ismeretlen Petőfi-verse és a *Kuruttyó* változata, s minden bizonnyal korábbi változata, ha meglepő újjal nem járult is hozzá Petőfi életének és költészetének alaposabb ismeretéhez, néhány kiegészítő vonást mégis eredményezett.

A selmeci versekben láttuk, hogy Petőfi lírájának három főmotívuma az eddig véltnél jóval korábban jelentkezett. Hazafias költészetének első próbálkozásait szintén már a félbeszakított selmeci tanév idejére tehetjük. A katonaság után írt versével, *A visszatérttel* Petőfi élete egyik legnehezebb szakaszát zárja le és pecsételi el, új korszakát pedig a haza köszöntésével kezdi meg. Ez a vers életének egyik fordulópontját jelzi, költői fejlődésében is jelentős állomás.

A VERSFORMA TANULSÁGAI A KURUTTYÓ KÉT VÁLTOZATÁVAL KAPCSOLATBAN

Kuruttyó

(Szeberényi Lajos másolata szerint. A kritikai kiadástól eltérő szavakat ritkítva közöljük, s oldalt []-ben a kritikai kiadás megfelelőjét.)

I.

- „Hogy fejedre pusztaságot hozzon
Isten' átka, csalfa bűnös asszony!
'A ki által olly sötét gyalázat
Vonta éjbe a' Kuruttyó' házat.
- 5 Hittem asszony' esküvő szavának,
De hiszek már inkább karcsú nádnak,
Hogy kerengő forgószelel viharja
Lenge szálát földre nem csavarja.
Szép hűséged a manó elhordta, [Szűzeséged]
- 10 Nem köllesz, te hűtlen rosz borda! [kellesz]
Nem köllesz maradj magadra, 's engem' [kellesz]
Nem látsz többé soha életemben [Vagy látsz többé, vagy sem]
Dörg Kuruttyó, üllőt, kalapácsot,
És szöget, mit izzadván kovácsolt
- 15 Hány a' kunyhó, minden szögletébe [sátor]
'S nagy szitokkal ajakán, kilépe.
Útnak indul. Úgy ragadja lába,
Hogy feje ló sem juthat nyomába. [jutna]
Sír az asszony a' szegény ártatlan;
20 Messze a' férj bújdosik távolban. (bujdos már)

II.

- Barna csapszékben Kuruttyó
Ül sötéten,
Üzni vágyván szíve' kínját
Bor kezében.
- 25 'S korty után korty, haj h de kinja [haj, de]
Végtelen hív,
Semmikép nem szabadúlhat [sem]
Tőle a' szív.
'S jó toborzó víg legények'
- 30 Cifra serge,
'S énekelnek, sarkantyújuk' [a kritikaiban nincs vessző]
Összeverve. [a kritikaiban itt: van]
„Jöszte pajtás! vélnk, csapj fel [felkiáltójel nélkül, közénk... föl]
Katonának,
35 Szép szolgálni a' királynak
És hazának.
Életünk vidor, mosolygó;

- Víg halálunk, [Szép]
 Ha riadtán trombitának
 40 Harc ba szállunk. [Harcra]
 Itt a' markunk, csapj belé, jer
 Katonának,
 Szép szolgálni a' királynak
 És hazának!«
 'S űzi ének, tánc Kuruttyó'
 Nagy bánatját;
 Elfogadja a' pohár bort [A' garadra önt néhányszor,]
 'S parolát ad. [a kritikaiban a S után gondolatjel van]

III.

- Zajos órák' mámore
 50 Hogyha szélyellebben: [kritikaiban itt nem: hanem, van]
 Dúl a' régi fájdalom
 Annál dühösebben.
 Nyugszik a tánc, hallgat a' víg zeneszó,
 És bujában újra sorvad Kuruttyó. [buvában]
 55 Tarka, foltos fegyvere, [kritikaiban itt nincs vessző]
 Rajt virít a' rozsdá; [kritikaiban vessző van pontosvessző helyett]
 'S fényesíteni oly nehéz
 Az istenátkozta.
 „Ha j h! jobb volna most kohlolni vasszeget [Hej, jobb volna . . .]
 60 Vagy heverve nyújtózkodni zug megett.”
 Nézd Kuruttyó, nézd ki jő? [Nézd, Kuruttyó, nézd ki jő]
 Ki keres meg téged? [Látogatni téged?]
 Szentem úgy se! oly alak [Isten engem,]
 Mint a' feleséged.
 65 Ó az, ő az! — Ráborula a' hű nő [Ő az, Ő! az ártatlan férjhagyta nő]
 Karján mosolyg, nyájas, barna csecsemő.
 „Ez Kuruttyó ivadék!”
 Mond a' kisdéd' apja
 És a' rajkót és a' nőt
 70 Kebelére kapja; [kritikaiban vessző van pontosvessző h.]
 S' vége nélkül, hossza nélkül pityereg [kritikaiban sor végén pont van]
 Jókat kacag rajt a' víg újoncsereg.

A Kuruttyó versformája a tartalmi hármastagoltságnak megfelelően változik: Az I. rész négysoros, párosrímű 10-es trocheus, a II. és III. metrochaizált magyaros forma; az előbbi párosrímű harmadoló 12-es, az utóbbi 2. 7/6 osztású 13-as és 2. 4/4/3 osztású 11-es, periódusonként 1—1 párosrímmel.

A versformát változtató hármastagoltság Vörösmarty trochaikus Ősz bajnokára s jambikus és trochaikus Kemény Simonjára utal. Témája, hangulata és műfaja viszont ugyan-csak Vörösmartynak három ütemű 10-es formában írt Becskerekijét sejteti mintának. Nem-csak témában és genrekép műfajban, hanem versformában is (10-es és 9-es trocheusok) talán Vörösmarty Gábor deákja is hatott Petőfire.

Amint Horváth János Petőfi könyvében megjegyzi, Petőfi ebben az időben (1841) magyaros formát csak elvétve használ; 1841 tavaszáig mindössze három esetben, egy-egy rövid, néhány soros költeményében. Ezek közül is az egyik, mely kétsoros és felező 12-esekben

van írva, „trochaikus menetűnek látszik” (Horváth János : Petőfi, 1922, 18. l.). „Az ilyen dalra termett tehetségnek már csak a formát kellett megtalálnia, hogy teljesen kibontakozhassék”. (Uo. 18. l.). A forma, mely felé a fejlődés iránya mutat, főképp a népdaloké. Erre vall a Kuruttyó versformája is : az I. résznek nemzeti formára könnyen átjátszható trocheusa és a II. s III.-nak megtrochaizált népdalformája az utóbbi erősebb érvényesülésével. Megjegyezzük, hogy Petőfinek „talpraesett, semmi nyugót nem érzetető fesztelen verselése” (Horváth János) már itt, a Kuruttyóban megmutatkozik, főképp ennek a magyar formát erőbben érzetető II. és III. részében. Egyébként azok a licentiák, melyekkel itt él Petőfi, nem új keletűek a jövevényformák használatában, éltek velük költőink kezdetől fogva, élt velük a Kuruttyó mintáját sejtető Vörösmarty is.

A tartalomnak a versformával való kapcsolatára nézve pedig jegyezzük meg, hogy Petőfi már a költői pálya kezdetén kiváló művészi érzékkel talál rá a tartalomnak megfelelő formára. Az I. rész egyhangúbb ritmusa, az egyforma hosszúságú sorokkal és szabályosabban kiképzett, a felmondásban is jobban érzékelhető és bizonyos monotonia hatását keltő trocheusai-val, a csalódott férj nekikeseredett, átkozódó monológját kíséri. A II. rész nekiszaladó tempója, jobban érzékelhető népdalritmusa a toborzás víg hangulatát tükrözi. A III. rész táncoló ritmusa a humoros hatást fokozza, s pompás előkészítője a derűs, kacagtató megoldásnak.

Már most ami a két változat egybevetését illeti, problémánk ez : mutatkozik-e eltérés verselés szempontjából a két változat között ; ha igen, oly mértékű-e, hogy döntő szót kaphat valamelyik szöveg prioritásának megállapításában?

Az I. rész formája, amint már említettük, 4 soros, párosrímű, a magyar 10-es (4/4/2) szerint is ritmizálható trocheus :

— u — u — u — — — u
Hogy fejedre / pusztaságot / hozzon
— u — u — u — u — u — u
Isten átka' / csalfa, bűnös / asszony!
— u — u — u — u — u — u
A' ki által / olly sötét gya- / lázat
— u — u — u — u — u — u
Vonta éjbe / a' Kuruttyó' / házat.

Ehhez a formához Petőfi később is szívesen nyúl. Ez a formája — hogy csak a legismertebbeket említsük — a Távolból, A Tisza és Az alföld c. költeményeknek.

Az 5 versszakból álló rész kiképzése, néhány, akkorra már általánosan elfogadott licentiával, szabályos. Könnyen enged a vers a magyar 10-es szerint való ritmizálás szándékának is, ami a trocheusi formáknál egyébként is fennáll.

A két változat között 7 esetben van eltérés. (Elsőül mindig a Szeberényi-változatot idézem.) 1. *köllesz* helyett két esetben *kellesz*. Ritmikai szempontból nincs jelentősége. 2. *Szép hűség* — *Szüzeség*. Ritmikailag teljesen egyenértékű a két szó. Legfeljebb a *hűség*-nek a prozódiai pontosság érdekében való helyesírása (rövid ü!) figyelemreméltó (Petőfi másutt hosszú ü-vel írja). 3. *Nem látsz többé soha életemben* — *Vagy látsz többé, vagy sem életemben*. A sor első fele prozódiajában teljesen megegyezik a két változatban. Eltérés a sor második felében van : a Szeberényi-változatban a *soha* szóban hangsúly helyettesíti a hosszúságot, a kritikai kiadás prozódiaja viszont (*vagy sem*) szabályos. 4. *Hány a kunyhó minden szögletébe* — *Hány a sátor minden szögletébe*. A két változat itt is teljesen egyenlő értékű prozódiai szempontból. 5. *Hogy fejér ló sem juthat nyomába* — *Hogy fejér ló sem jutna nyomába*. Az elsőnek idézett változat szabályos, a másodikban az arsisba rövid szótag esvén, a sor végén a trochaikus lejtés helyébe choriambusi lebegés lép, s ezzel a mondanivaló érdekében mintegy meggyorsul a tempó. 6. *Messze a férj bujdosik távolban* — *Messze a férj bujdos már távolban*. A kritikai kiadás harmadik lábában a thesisbe helyzeténél fogva hosszú szótag esvén, a Szeberényi-változat trocheusát spondeus váltja fel, s így a sor menete vontatottabbá, a két egymás mellé eső á

hangzó révén hangzásában is egyhangúbbá válik. Ez a megoldás is a mondanivaló szempontjából látszik indokoltnak.

Kevés az a tanulság, mellyel a két változat I. részének egybevetése járt, legfeljebb annyi, hogy a kritikai kiadás szövege talán a versformának a tartalomhoz való simulása érdekében mutat némi eltérést, egy esetben (az 5. alatt idézetben) szabálytöréssel.

A II. rész trocheusi mértékre szedett kétsorú, harmadoló 12-es, párosrímmel, a harmadik ütem külön sorba írva :

— U — — — U — —
 Barna csapszék- / ben Kuruttyó
 — U — U
 Ül sötéten,
 — U — — — U — —
 Űzni vágyván / szíve kínját
 — U — U
 Bor kezében.

Szívesen használja ezt a formát Petőfi később is (pl. Szemrehányás), de inkább trochaikus mérték nélkül (pl. Gyors a madár, Árvalányhaj a süvegem bokrétája, Bucsú Kunszentmiklóstól), esetleg más sorfajjal kombinálva (pl. O. B. kisasszonyhoz).

Végig könnyen enged a 7 versszakos rész a harmadoló 12-es szerint való ritmizálásnak, mindössze két esetben nem esik össze az ütemhatár a szóvéggel. A trocheus megvalósítása is eléggé következetes, csak 4 ízben helyettesíti a hosszú szótagot többtagú szó kezdő, rövid, hangsúlyos szótagja, és néhány alkalommal él egyéb licentiával (pl. egytagú rövid szó az arsisban). Mégis ennek a résznek a felmondásában jobban érvényre jut a magyaros ritmus, taglalásában, hangsúlyozásában az élő beszéd közvetlensége.

Eltérés a két szövegváltozat között 5 esetben van. Az első kettővel, „hajh helyett haj, nem helyett sem, nem kell foglalkoznunk. Prozódiailag nem jelent semmit a *víg* és *szép* szócsere sem. Így mindössze két esetet kell megvizsgálnunk 1. *Jöszte pajtás! Vélünk, csapj fel — Jöszte pajtás közénk, csapj föl*. Prozódiailag az első megoldás a szabályos, a másodikban szókezdő rövid szótag kerül az arsisba. Ez és a szócserek (*vélünk — közénk, fel — föl*), továbbá a központosításnak az élőbeszéd taglalását követő megváltoztatása (*Jöszte pajtás közénk, csapj föl*) a természetes beszéd közvetlensége felé mutat. 2. *S elfogadja /a' pohár bort / S' parolát ad — A garadra / önt néhányszor, /S — parolát ad*. Az első változat ritmikai tagolása jobb, a főhangsúlyos állítmány a kezdőütemben, a jelző és jelzett szó egy ütemben, viszont a másik változatban az egytagú igei állítmány elválasztva a vele értelmileg egy fogalmat alkotó helyhatározótól, viszont eufonetikai szempontból (a mély *a, á, o* hangzós szavak között a magashangú *önt* szó és a *néhányszor* magas szókezdő hangzója) az utóbbi látszik jobbnak. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a második megoldás taglalásában itt is az élőbeszéd irányában jelent némi eltávolodást a verses beszéd rendjétől.

A III. rész — amint már említettük — változatos strófaképlet: 2.7/6 osztású 13-as (a fél sorok külön sorba írva) és 2.4/4/3 osztású 11-es, periódusonként egy-egy párosrímmel. Itt is trochaizált formában írja Petőfi a magyaros sorfajokat, az első esetben a német vágánsritmus mintájára :

U U — — — U U
 Zajos órák' / mámore
 — U — — — U
 Hogyha szélyel — / lebben :
 — U — U — U U
 Dúl a' régi / fájdalom
 — — U U — U
 Annál dühö- / sebben.
 — U — — — U — — — U U —
 Nyugszik a' tánc, / hallgat a' víg / zeneszó,
 — U — U — U — — — U — —
 És bujában / újra sorvad / Kuruttyó.

A 11-es népköltészetünknek is, irodalmunknak is gyakori formája. Petőfi is használja (pl. Hegyen ülök, Rég veri már, Jaj a hátam — az utóbbi 3. üteme külön sorba írva). A 13-as és változatai népköltészetünkben igen elterjedt formacsalád, újabb irodalmunkban Arany használja a Pázmán lovag középső részében.

Ennél a résznél az előbbihez viszonyítva is jobban érvényesül a magyar ritmus. Még az idegen formában járatos versfelmondó sem igen érez benne első hallásra mást, s inkább csak tudatos prozódiai elemzés vezet rá a költő szándékára. Jóval licentiásabb is a trochaikus forma kezelése, mint a II. és méginkább az I. részben.

Éltérés a két változat között 5 esetben van. Ezek közül 3 verstanilag semmit sem jelent. (*Bujában helyett buvában, Hajh helyett hej, Szentem ügyse helyett Isten engem*). Így csak két figyelemre méltó eltérés van. 1. *Ki keres meg téged ? — Látogatni téged ?* Prozódiailag a második változat jobb, a magyaros ritmuselv taglalása szerint egyenlő értékű a két megoldás. 2. *Ő az, ő az ! — Ráborula a' hü nő — Ő az, ő ! az ártatlan férj hagyta nő.* Prozódiailag az utóbbi, a magyaros ritmus szempontjából az előbbi látszik jobbnak. Ez esetben nem is annyira a versforma, mint inkább a tartalmi változás perdöntő, a logikusabb második változat javára.

Összegezve vizsgálatunk eredményét némi valószínűséggel állíthatjuk, hogy a Szeberényi-változat a korábbi, a kritikai kiadásban közölt pedig ha nem is annyira a forma prozódiai kiképzése, mint inkább a népdalforma és az élőbeszéd követelménye szempontjából mutat bizonyos fejlődést amahoz képest. Petőfi verselési gyakorlata mindenesetre a versformának, a fejlődés irányának nyögőt nem éreztető fesztelenségét mutatja. Az adatok csekély száma — ismételjük — csak a némi valószínűséggel bíró felvetésig juttat el, és szükségessé tesz a versformain kívül másfajta bizonyítékokat is.

GÁLDI LÁSZLÓ

A MAGYAR VERS A SZABADSÁGHARC KORÁBAN

1. Önvallomással kell kezdenem : be kell számolnom tanulmányom előzményeiről, mert célkitűzéseim csakis így tudom helyes világításba helyezni.

1947-ben, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának egyik ülésén azt javasoltam, hogy a szabadságharc 100. évfordulóját ünnepelje meg az Akadémia a következő című tanulmánykötet kiadásával : A magyar nyelv a szabadságharc korában. Javaslatomat Pais Dezső akadémikus melegen támogatta és elvállalta a gyűjteményes mű szerkesztését is. E kötet számára készült az a tanulmányom, amelyben a verses forma nyelvi következményeivel foglalkoztam, de amelyből csak néhány részletet mutattam be 1948-ban, a Magyar Tudományos Akadémia egyik felolvasó ülésén. Röviddel utóbb a kötet többi cikke szintén elkészült, de a kiadás akkor, 1948-ban különböző, itt részletesebben nem vizsgálendő okokból mégis elmaradt. Az ügyben fordulat csupán 1953-ban állt be ; Pais Dezső ugyanis a tanulmányok átdolgozását javasolta oly módon, hogy a kötet címe és tárgya ez lehessen : Nyelvünk a reformkorban. Ez a második gyűjtemény 1954 folyamán jött létre és 1955-ben meg is jelent ; ennek számára készült Vers és nyelv a reformkorban című tanulmányom, amely a régebbi kidolgozáshoz képest nemcsak szélesebb körű tárgya révén mutat gyarapodást, hanem azért is, mert időközben jeles verstani tanulmányok láttak napvilágot¹, s ezeknek eredményeit már saját összefoglalásomba építhettem, továbbá azért is, mert rendelkezésemre állt XIX. századi irodalmi nyelvünk szókészletének egyetlen meglevő s immár tudományos

¹ Természetesen Horváth János Rendszeres magyar verstanára (Budapest, 1952), valamint Vargyas Lajosnak A magyar vers ritmusa (Budapest, 1952) című könyvére gondolok ; l. ismertetéseim : ItK. 1954, 109 l., Acta Linguistica II, 481 kk. „Magyar Nyelvőr” 1954, 110—2.

kutatók számára használható leltára, az akadémiai Nagy Szótár adatgyűjtése. A reformkor nyelvével foglalkozó kötet számára írt tanulmányomban azonban aránylag csak igen röviden tárgyalhattam a szabadságharc éveinek számra és esztétikai értékre nézve is nagyon jelentős termését: ezért örömmel ragadom most meg az alkalmat, hogy az utolsó évek verstörténeti és verselméleti eredményeit felhasználva mintegy újra megfogalmazzam 1948-ban kialakult, de akkor kiadásra nem került nézeteimet.

2. Közismert tény, hogy a XVIII. század vége és a XIX. század első fele döntő fordulatot hozott a magyar vers történetébe. Kialakult s nemzeti költészetünk alkotóelemévé lett a jövevény formák egész rendszere, s e rendszer keretében nyelvünk alkatához, költői dikciónk szükségleteihez idomult a népi verselésünktől merőben idegen jambusvers is. Kazinczytól Vörösmartyig költőink egész sora az idegen mértékekből magyar hagyományt teremtett, hiszen szinte mindegyik jövevény forma egy-egy kimagasló költői alkotás hangulatát, érzelmi telítettségét és műfaji jellegét szívta magába. A szabadságharc költészete tehát lényegében véve nem hozott létre új formakincset, hanem a magyaros és a jövevény versformáknak már meglevő kettősségét² a maga sajátos céljaira használta fel.

Célokat emlegetünk, költői szándékot, mely mélyen a társadalom életében és a történelmi helyzetben gyökerezik, s ezzel el is jutottunk tanulmányunk jelen kidolgozásának alapgondolatához. Az utóbbi évek magyar verstani irodalmát vizsgálva azt tapasztaltam, hogy versstanunk akkor lép fejlődése új szakaszába, ha általánosan érvényesül majd az a szempont, amelyet 1953. május 5-én a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásomban „funkcionális versszemléletnek” neveztem.³ E szemlélet szerint a verses formának megválasztása és a prózával szemben való előnybe helyezése, továbbá a különböző versképző elemek (mérték, rím, stróféképlet) kialakítása semmi esetre sem henyé dísz, járulékos mozzanat, hanem a vers esztétikai funkciójának igen fontos előfeltétele.⁴ Nem mindegy tehát, milyen formában ír verset a költő, s hogyan kezeli a hagyományos mértéket, hiszen mindez bizonyos cél, bizonyos esztétikai hatás előlése érdekében történik. Foglalkoznunk kell tehát rendszeresen és módszeresen versformáink kifejező sajátágaival, melyek koronként és költőnként világosan követhető fejlődést mutatnak. Természetesen teljesen megbízható eredményekhez csakis akkor jutnánk, ha rendelkezésünkre állna a magyar költői formák olyan statisztikája, aminőt szovjet kutatók Puskin verseléséről már 1934-ben kidolgoztak.⁵ E tanulmány azonban, a szovjet verstörténet számos más jeles eredményével együtt,⁶ nálunk sajnos még alig ismeretes, s még kevésbé érvényesül az a szempont, hogy végre nyomon kellene követni és rendszeresen feltárni mértékes-rímes formáink nyugati (német, francia, olasz stb.) megfelelőseit, melyekről Kazinczy és Kölcsey, saját olvasmányai alapján, saját gyakorlatából bizonyára sokkal többet tudott, mint a verstörténet későbbi bűvárai. Pedig rendszeres összehasonlító verstörténet nélkül nincs és nem lehet igazi nemzeti verstörténet sem; a magyar jambusvers meghonosodása például csak egyik láncszeme annak a nagy folyamatnak, amely Közép- és Kelet-Európa számos irodalmát körülbelül egy időben ragadta magával. Természetesen nemcsak mértékek és strófák európai hátterét kellene feltárni úgy, amint ezt a középkori magyar vers és a Balassi-szak esetében a kutatás már nagyjából elvégezte, hanem nagy figyelmet

² Az antik metrumok 1848 körül már ritkaságszámba mennek; disztichonokat főleg a Petőfi előtti nemzedék egy-egy forradalmi vonatkozású epigrammájában találunk.

³ Előadásom francia nyelvű változata: *Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers*. *Acta Linguistica*, III, 373 kk. 1.

⁴ Egyik magyaros versformánknak; a hetesnek funkcióját és hangulati elemeit kitűnően fejtegeti Horváth J., *ItK.* 1954. 275. 1.

⁵ Н. В. Лапина, И. К. Романович, Б. И. Ярхо: *Метрический справочник к стихотворениям А. С. Пушкина*. [Leningrád.] Academia, 1934.

⁶ Az orosz népköltési formákról, különös tekintettel a bilina-versre, nagyon fontos: М. Штокмар: *Исследования в области русского народного стихосложения*. Moszkva, 1952. (vö. róla *ItÉrt.* 1953/1, 59—94; egy részlet fordítása: *It.* 1953/1—2, 64—72).

kellene fordítani a mértékeknek koronként és költönként annyira változó kezelésére is: a nyelv és gondolat összefonódása, a konvencionális mérték kifejezővé tétele jórészt éppen az adott forma valamelyik változatának sajátos, alkalmi használatán múlik.

Vállalkozhatunk-e mindeme bonyolult feladatoknak csak pusztá felvillantására is két év, a forradalom és a szabadságharc két évének költészetével kapcsolatban? Aligha, de azt megkísérelhetjük, hogy a formákat nem csupán *önmagukban* szemléljük, hanem — a marxista esztétika követelményeinek megfelelően — szoros egységben a *tartalommal*, a gondolati maggal, amelyet hordoznak s amelynek szárnyat adnak. Lényegében véve tehát mindenekelőtt két fontos, egymással összefonódó kérdésre kell feleletet keresnünk: az első 1848-ban és 1849-ben divatozó metrumaink *megválasztására*, a másik pedig ezeknek a metrumoknak *kezelésére* vonatkozik. Mindkét szempontot keresztezheti még egy harmadik elv, mely műfaji vonatkozású: felfogásunk szerint ugyanis, stílus és verselés szempontjából, a 48-as költészet világosan 3 rétegre bontható. A stilisztikailag is legválasztékosabb, legigényesebb csoportot kétségtelenül a *forradalmi ódák* képviselik: ezekben találjuk meg a „fentebb stílus” korszerű változatát is. A második csoport a politikai költészetnek *középső rétegével* áll kapcsolatban, a jelszavakat, irányelveket közlő verstől a *forradalmi krónikáig*; végül a harmadik csoportban dalokat, elsősorban *katonadalokat* találunk. Amint látjuk, ez a beosztás magukból a művekből fakad, és távolról sem tekinthető utólagos skatulyázásnak. Nincs ellentétben a forradalom demokratikus elveivel sem: az összes eltéréseket nemcsak a változatosságra való törekvés, hanem az egyes csoportok közönségének eltérő jellege is indokolja. Verstörténeti; helyesebben versrendszertani szempontból az első két csoport közt vannak ugyan bizonyos interferenciák, de azért az egyes csoportok formai összetétele egymástól világosan megkülönböztethető. Az első csoportban a hosszabb jambikus mértékek uralkodnak; trocheusi mértékek ritkán jutnak szóhoz és magyarosak soha. A második csoportban jambus és trocheus nagyjából egyensúlyba kerül, végül a harmadikban a magyaros formák erőteljes érvényesülése figyelhető meg.

Mérték és versszak

3. Ha a szabadságharc korának jambikus, trochaikus és magyaros szabású metrumait; valamint mindezen formák legjellegzetesebb periódusait áttekintjük, szembetűnő jelenségekre bukkanunk. Jambusverseinkkel kapcsolatban jellemző vonás a régebbi nagy változatosság leegyszerűsödése. Különösen az egészen rövid, túlzott játékosásra csábító sorok tűnnek gyorsan el; az érzelmi és logikai tartalom a dalformák egyrészt szétfeszíti s mintegy föléjük kerekedik. A négy szótagú jambikus sor már szerkezetben is felette ritka; az ötös jambus tagolásából származó 4/6 szótagú váltakozást (vö. Vörösmarty: *A csermelyhez*) már csak Tompa alkalmazza,⁷ s a fordított beosztást mutató 6/4 tagolásra kései példát csupán Vörösmarty és Petőfi szolgáltat.⁸ Vörösmarty 10/4 váltakozású szerkezetére (*Az emberek*, vö: Horváth: *Verst.* 116) emlékeztet Petőfinek „Miért zárjátok el az utamat?” kezdetű verse, de

⁷ »Mi lelt megint — Szívem, te nyugtalan? — Ezer bajom — Van véled untalan« (*Szívemhez*; 8 soros szakaszokban). E tagolás eredetét igen jól bizonyítja Vörösmartynak 1839-ben írt *A megcsalt lány* című költeménye, ahol a 4/6 szótagú sorok még tagolatlan tízesekkel alkotnak versszakot:

Felejténém,
Hogy egykor hűm valál,
Ha sejténém,
Hogy az lesz a halál;
De élni még, ha rád nem gondolok,
Több mint halál, több mint a kínpadok.

⁸ „Mi ok, hogy tégedet — Kell féltennem?” (*Mi baj?*). Petőfinél idetartozik pl. az *Arva lány* 2. része (1847, xabba rimeléssel).

itt a szakasz második 4 szótagú sorának helyét testesebb jambikus tízes foglalja el. Ebben a szerkezetben a strófa rövid sora már szinte csak tragikus felkiáltás, mely megbontja a „bukó” rímű, tompán kicsendülő hosszú sorok egyformaságát :

Miért zárjátok el az útam!
Bocsássatok!
Előre vonnak vágyaim, de én
Használni s nem ragyogni akarok.

A négy szótagú jambikus vers, ez a hajdan oly kecses és könnyed lírai sor most mindinkább komor színezetet nyer. E tételt legjobban a *Szörnyű idő* bizonyítja, Petőfi legutolsó verse, ahol a 4 szótagú sorok mintegy a 8 szótagú sornak belső rímmel való tördeléséből származnak :

Szörnyű idő, szörnyű idő!
S a szörnyűség mindegyre nő.
Talán az ég
Megesküvék,
Hogy a magyart kiirtja.
Minden tagunkból vérezünk,
Hogy is ne? Villog ellenünk
A fél világnak kardja.

(*Szörnyű idő*)⁹

8 és 4 szótagú jambusok váltakozása még egyszer előfordul Petőfinél; de valamivel korábban, 1847-ben; mintha ezúttal Petőfi Csokonai hagyományaihoz kanyarodott volna vissza :

Csokonai :
Ama fehér nyárfák alatt
A part felé
Sűrű rekettye közt vezet
Egy róna bé.

(*Paraszt dal*).

Petőfi :
Csak egy lénnel van kevesebb;
Mint tennap volt,
S nekem úgy tetszik : az egész
Világ kiholt.

(*Az árva lány*)

E formára a legrégebbi példát Horváth J. is Csokonaiból idézi (Verst. 114 ; más példák Vörösmartynál és Erdélyinél).

A forradalom körüli években erősen megritkultak más strófák is, amelyekben 4 szótagú jambus fordult elő ; a 7/4 tagolásnak (vö. Vörösmarty : *Búcsú* 1838 ; Eötvös : *Panaszok* 1847 ; Garay : *Balatoni kagylók*. XI. 1847, stb.) alig találjuk nyomát, s a német romantikában gyakori 9/4 változat (vö. Bürger : *Der Einsiedler*) ekkor már — úgy látszik — majdnem egészen divatját multá (egy példát idéz Petőfiből Horváth J. : Verst. 114). Az ötszótagos jambusvers 6/5 szerkezetben szintén ritka ; 1850-ben a bebörtönzött Bozzay Pál használta : „Kisírtam

⁹ E forma mintáját talán Vörösmarty *Jóslata* szolgáltatta :

Ki mondja meg, mit ád az ég?
Harag, káromlás volt elég ;
Gyűlöltünk mint kurucz, tatár,
Bánkódtunk, mint a pusztá vár ;
Ügyünk azért
Sikert nem ért.

könyeim — kiontám vérem — Elveszett honomért — A csatatéren” (Áldor I.: A forradalom költészete, Pest, 1867, 42)¹⁰

A hatos jambus monometrikus alkalmazása — mintegy a francia alexandrínus felbontásaképpen — régebben kedvelt formája volt mind Bajzának (*Epedés*), mind Vörösmarty-nak (*A rabló*). Most már jóformán csak Petőfinél fordul elő: három ízben 1847-ben (*A kutyák dala*. — *A farkasok dala*, vö. még *Az időhöz*, itt két 8 szótagú jambussal lezárva) s egyszer 1849-ben (*Csatában*; ezúttal nyolcsorosan). Annál gyakoribb a német balladai 13 szótagú sor (vagy pontosabban: a középkori trochaikus metszetű francia alexandrin) felbontásából származó 7/6 változat. Sűrűn használja négysoros, félrímes szakban Petőfi (*Ha férji vagy*. . . *De mért is gondolok rá, Az elhagyott zászló* stb.) és különösen Garay (*Balaton kagylók* III, V, VI, XXII, XXVI, XXVII, stb.); az utóbbi alkalmazta 8 soros szakaszokban, valamint 6 sorosan, aabcbb rímeléssel is (*Hazám hölgyeihez, Induló*; vö. még Tompa: *Hárfám*). E forma egyike azoknak a metrumoknak, amelyek a forradalmi napokban is keretet adtak a kirobbanó gondolatnak. Eötvös ebben a formában követelt „magyar dalt, lelkesítőt — Melynél a szív dobog” (*Végrendelet*), és Botond így kezdte a *Honfi dalát*: „Ha nap vagy, oh szabadság, — Én sűgarad legyek”. Ugyancsak hatos jambusi sort találunk Tompa 6/10 tagolású strófáiban (*Újévkor*) és Petőfinél (*Ismét könny*) 9/6 tagolásban, félrímes szakban; ötsoros, xabba rímelésű 9—6—6—9—6 tagolású szakot viszont Tompán kívül (*A költő végálma*) Garay használt egyik fontos forradalmi versében (*Szabadsági dal*). Mindezeknél gyakoribb a *Szózat* híres formája: ezt a 8/6 tagolású, félrímes szakot, bár lassanként mintha ennek divatja is múlni kezdene, Garaynál megtaláljuk epikus versekben is (*Géjza koronája, Kálmán végnapjai*), viszont Petőfi csupán egyszer él e formával 1847-ben (*Egy apához: a négysoros alapformát két 8 szótagos, párrímes sor egészíti ki*, vö. Botond: *A bús huszár, A szabadság lantja*, Pest, 1867, 289) s a következő években egyszer sem.

Meglehetősen ritka a 8/7 szótagú jambus váltakozásából álló szak; használja Garay (*Árpád, a honalapító*; ugyancsak nála két párrímes toldalékkal: *A zsarnok halála*) és olykor Petőfi (*Ismét magyar lett a magyar*). Gyakoribb ennél a monometrikus nyolcszótagú jambusi sor, többnyire félrímes, négysoros szakaszokban (Petőfi: *Hintó és gyalog, Bölcselkedés és bölcsesség*) vagy olykor nyolcsoros szakasszá bővülve (Petőfi: *A virágok*, Tompa: *A hangyákhoz, Graefenbergben*; abab rímeléssel Aranynál: *Aranyaimhoz*). Olykor a tiszta négyes jambus az ambroziánus himnuszokra emlékeztet, például Sujánszky Antal *Hála-énekében*:

Isten! hatalmas trónodig
E nép' imája fölhatott,
S hazánkra őrködő szemed
Deríte fényes korszakot.

(Honderű. 1848. I, 191)

A tiszta jambusi kilences nagyon ritka (Tompá: *Hozzá*; Horváth J. Verst. 111 csak Aranyból idézi). Sokkal gyakoribb a 9/8 váltakozás, melyet főleg Bajza hozott divatba (*Philomélához* stb.). Az ilyen, nyolc szótagnál hosszabb váltakozó sorok aligha származnak törde-lésből: inkább kész német strofikus változat átvételével van dolgunk (vö. Chamisso: *Abend*, 1822), melyet Petőfi nemzedékéhez Garay is közvetíthetett (*Augsburgi ütközet*). Minden-esetre Petőfi igen gyakran alkalmazza (*A XIX. század költői, Rongyos vitézek, Utazás az Al-*

¹⁰ Ennek a Horváth Jánosnál nem szereplő periódusnak őse persze egy olasz daltípus, melyet pl. a Santa Lucia képvisel, kétféle „quinario” „sdrucido” és „piano”) váltakozását mutató formájával: „Sul mare luccica—Astro d'argento...”

földön stb.; legutolsó versei közül idetartozik: *Európa csendes, újra csendes...*), Tompa megkettőzi (*Beteltem...*) és olykor meg is fordítja (*Karácsonykor*); 8 soros szakban használja Vajda János (*Kell-e hivatal?*). Lévai József egyik ifjúkori versében a keresztrimes négy első sort két párrímes sor egészíti ki 8 soros szakká (*Vak Álmos*, Pesti Divatlap 1848. I, 332).

Mielőtt a 10 és 11 szótagú drámai jambus előfordulásaira térnénk, idéznünk kell itt néhány olyan strófatípust, amely igen változatos sorokból van összerakva, nyilván egy-egy költő egyéni leleményeként.¹¹ Vörösmartynál megtaláljuk például 5 különböző metrumnak szinte rapszódiaszerű keverését:

Azért, hogy a szabadság
Vérben fűröszi zászlaját;
Azért, hogy szent nevére
Hálátlan és gaz vést kiált,
Ne lássam, oh dicső hon!
Halványan arczodat;
Vagy drágán megfizessék
E halványságodat.
A sikra, magyarok!
Fegyvert ragadjatok.
Hazánkat újra meg kell váltani.
E drága föld színét
Borítsák szerte-szét
A pártütőknek véres csontjai.

(*Harci dal*)^{11a}

Ez a költői tartalom belső dinamikáját élesen mintázó változatosság, mely olykor szinte az összes ismert jambikus metrumok összefoglalásáig dagadt, ebben a korban igen divatos volt; persze a kisebb tehetségek még ezeket a változatos formákat is az almanach-költők kifejezésten merevségével kezelték.¹²

Amint látjuk, e változatos alakú strófák már tartalmaznak tízes jambusokat, amelyek természetesen a szabadságharc korában önállóan és különböző szerkezetekben nagyon gyakoriak. Petőfi sűrűn alkalmazza, szakozatlan párrímes változatok mellett, a 8 soros félrímes tízeseket, amelyek így tömör, ódai lendületű és súlyú szakot alkotnak (*Palota és kunyhó, Magyar vagyok, Újjonnan visszajött a régi baj, A nép nevében, Olaszország* stb.). Gyulainál

¹¹ Kétségtelennek látszik, hogy nálunk önálló forma-tenyészet indult meg. Költőink azt a sok száz formát nem vették mind a német költészettől, hanem nagy részüket már maguk képezték...» (Négyesy L.: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892, 330.)

^{11a} A *Harci dal* és a *Marseillaise* esetleges összefüggéseiről vö. Marek Zs., ItK. 1954, 84–5. Megjegyzendő, hogy az ott felsorolt párhuzamok nem mind meggyőzők.

¹² Példaként idézhetjük Karád *Érzeménym-lombjait*:

Mi oly magas, miként az ég,
Mi oly mély mint tengerfenék?
A szerelem,
Az erzelem,
A hű szerelem végtelen,
Az érzelem fenéktelen:
Lenn a tengerben örvények sodornak,
Fenn a magasban villámok honolnak.

(Honderű, 1848, I, 67)

4 soronként szakozott tízest (*Szabad sajtó*), Garaynál pedig hatsoros szakaszokra tagolt tízest (*Unió*) találunk. Egyéni újításnak látszik Petőfinél, amikor a négysoros szak harmadik sorát jambusi kilencessel cseréli fel (*A völgy s a hegy*). Előfordul nála tízes és nyolcas jambusok keverése is, hatsoros szakban xaxabb rímeléssel (*Miért kísérsz...*). Mindezeknél gyakoribb azonban e korban a tiszta ötös jambusból alkotott hatsoros szak: e forma páros rímelésével Eötvösnél még mélabús merengést fejezett ki (*Oh lennék felhő...*), de xaxabb rímeléssel ebben a formában írta Garay 1848. márc. 9-én egyik legfontosabb forradalmi versét: *Komoly szó a vihar előtt*.¹³

Természetesen gyakoriak a még retorikusabb, még drámaibb jambusi tizenegyesek. Előfordulnak ugyan keveretlenül is (Mentovich F.: *A képzeletnek szárnya*, Szabadság lantja 37), de — ritka kivételektől eltekintve (11/8: Petőfi, *Kérdezd, szeretlek-e?*; 11/8/10: *Höl a leány, ki lelkem röpiését*, vö. Garay: *Magyarország 1848-ban*) — rendszerint tízesekkel váltakoznak (tipikus példa Vajdánál: *A honárulókhoz*, PD. 1848. I, 111, vö. Itk. 1954, 342). A váltakozás lehet szabálytalan, mint *A csonka torony* párverseiben, vagy a *Látom kelet leg-gazdagabb virányit* szakozatlan, szabad áradásában, de rendszerint szabályos és valamely strófaképlet alkatához idomul. Sárosy *Vészdal*-ában hatsoros szakokat találunk, ababcc rímelhelyezéssel; csupán az a-sorok 11 szótagúak („Páris felett a nép »legyen« szavára — Világrázólag megdördült az ég”). Petőfinél *A ledőlt szoborban* 3 rímtelen tízest követ egy tizenegyes. *A Szomorú éj*-ben minden hatsoros szak 3. és 5. sora 11 szótagú jambus, a többi tízes (aabcbc rímelhelyezéssel). Ennél is egyszerűbb *F. A. emlékkönyvébe*, ahol a szokványos abab rímelés szerint váltakoznak a 11 és 10 szótagú sorok. A félrím azonban itt is gyakori mind 4 soros (*Hunyadi 2. része*), mind 8 soros szakokban (*Itt benn vagyok a férfikor nyarában...*, *Élet vagy halál*). Petőfi 8 soros, félrímes szakokban ültette át Béranger *Honvágyát* is. Közel áll ehhez Greguss Ágost költeménye: *Üdvözet a franciáknak*, melynek visszatérő sorai Bacsányira emlékeztetnek:

Oh, honfiak! ki még nyög a bilincsen,
Páris felé, Páris felé tekintsen.

(PD. 1848. I, 491)

Újabbán Waldapfel József hívta fel a figyelmet Gregussnak a Munkások Újságjában Gerő álnéven közölt versére, ahol franciás alexandrint találunk, többnyire „nőrímekekkel” (vagy, Csokonai elnevezése szerint, „lejtő” rímekkel, tehát 6 + 7 tagolással):

Ó nép, te halni fogsz, mert árulóid élnek...
Szabadságleveled átadva lesz a szélnek

¹³ A strófazáró sorokat tovább cifrázta és refrénszerűen képezte ki Gyulai Pál Erdély-szerte híres forradalmi versében:

Nyugot felől, testvérünk ajkáról,
A szent szabadság mennydörgése szól:
Ébredjünk és fogjunk kezét!
S harsogjon föl hazánk felett
E szó:
Légyen szívekben és hazában
Az ébredő magyar közt únió!

(*Kolozsvár márc. 21-én*, PD. 1848. I, ápr. 8; melléklet)

S rongyokra tépi azt a szélvésznek árja;
Mely most a nemzetek szívét keresztüljárja.¹⁴

Általában azonban a 11 szótagnál hosszabb jambusi formák jelentősége 1848-ban igen csekély. Franciás, 12 szótagú alexandrint (6 + 6) Petőfi egyetlen jelentéktelen versében (*Egressy Etelke*) használt; ennél jellemzőbb Hiador szózata *A magyar sereghez* (Szabadság lantja 122) és különösen Czuczor *Riadója*, ahol 4 párrímes francia alexandrint, vagyis jambusi tizenkettést igen szabadon ritmizált tizesekből álló, párrímes 4 sor követ. Kemény, de lendületes forma ez; kár, hogy a 4. és 5. sor közt nem elég természetes az átmenet:

Sikolt a harci síp: riadj magyar, riadj!
Csatára hí hazád, kifent acélt ragadj.
Villáma fesse a szabadság hajnalát,
S fűrössze vérbe a zsarnokfaj bíborát.
Él még a magyarok nagy istene,
Jaj annak, ki feltámad ellene.
Az isten is segít, ki bír velünk?
Szabad népek valánk, s azok legyünk.¹⁵

A jambikus tizenhármass (7 + 6), az uhlandi *Des Sängers Fluch* ásatag formája már a múlté. E korban csupán Garay él még vele (*A magyarok Mőzese, Korona és kard* stb.). Petőfi egyszer sem alkalmazza, s a 48-as időkre vonatkozó versgyűjteményekben sem fordul elő. Különös, hogy 1849 őszén Arany kétségbeesését mégis éppen ebben az elavult formában fejezte ki. *A lantos* második részében a kezdő strófák derültebb tízes trocheusait egyszerre 13 szótagú jambikus képlet váltja fel; e metrum tragikus színezetét a metszetnél alkalmazott belső rímek sem tudják enyhíteni:

Ha pedig a boldogságot dallá,
A *Boldogság* maga megsokallá:
Ismeretlen vágyak keltek benne,
Mintha önmagára irigy lenne.

*

¹⁴ 12 és 10 szótagú jambusok váltakozásával csupán Vajda kísérletezett:

Míg ifjú voltál, oh! volt egy szép viharod
Hol olly dicsőn halhattál volna meg!
Most megöregedél, és sem élni dicsőn,
Sem halni nem tud a roskadt öreg.
(*A nemzethez*)

¹⁵ Magyaros, félrímes négy tizenkettőshöz tízes jambusokból álló hasonló záradékot Tompa csatolt (*Pusztán*), de ebben az esetben az ereszkedő és emelkedő sorok kontrasztja még nyugtalanítóbb. Pedig nyilván egykorú divattal van dolgunk: Tóth Endre három, különböző metrumú jambikus sort szinte magyaros lejtésű 4/6 tagolású trocheusokkal zár le:

Tudom jól,
Tudom, hogy engem elfeledtél,
Hír- és nevemben régen eltemettél,
Eltemette
Szerelemimádat,
Esküvéstől
Lángoló kis szádat.

(*Koszorú*. PD. 1848. I, 302)

Most, aminek örüle, kietlen pusztaság!
Megváltozott körülle természet és világ,
Fagy dermed az erekben, a csermely hallgatag;
Fülemilés berekben üvöltnek a vadak!¹⁶

4. A súlyosabb jambusi metrumok alkalmazása mellett fontos jelenség e korban a trochaikus mértékek előretörése, ami természetesen elsősorban azzal magyarázandó, hogy ezek az ereszkedő lejtésű formák a magyarosnak érzett ritmusképlethez sokkal közelebb álltak. Sokszor maga a metrum ritmikai realizációja nem is dönti el, vajon hazai vagy nyugati formáról van-e szó, hanem csakis a versszak felépítésének egyéb tényezői. Keresztrím vagy félrim a magyar népdalban *nincs*, tehát ha valamely versben egyiket vagy másikat megtaláljuk, minden valószínűség szerint nyugati formával van dolgunk. Ha a rímek párosával következnek egymás után, a kérdés kielégítő megoldása még nehezebb; ilyenkor egyes esetekben a metszetek elhelyezéséből vonható tanulságokat kell gondosan mérlegelnünk.

Egyelőre csupán a kétségtelenül nyugatról ideszármazott trochaikus mértékeket soroljuk fel. Ismét többnyire olyan versfajokról van szó, ahol egy hosszabb és egy rövidebb sor izesül egymáshoz, csekély szótagszám-különbséggel. A 8/8 tagozású típusig ebben a rendszerben is többnyire hosszabb soroknak a metszet nyomán történt megosztására kell gondolnunk.

Hatos és ötös trocheusokból áll Petőfinél az »Állj meg feleségem — Mondok valamit« — típus: 1849-ben Bajza is alkalmazza, ugyancsak 8 soros szakban, félrímmel *Fohászkodás* című versében, amely tartalmilag, sőt stilisztikailag is a *Himnusz* párdarabja:

Isten, aki láttad
E roppant vihart,
S nem nyújtál ügyednek
Védelmére kart. .:

E forma feltétlenül hosszabb sorok felbontásából származik (vö. Czuczornál: »Jaj be szép az a Pest, Istenem be szép«), de a tördelés nem magyar, hanem német fejlemény,¹⁷ s a német köl-

¹⁶ Persze Arany eljárása nem példátlan a magyar irodalomban: már Csokonai élesen szembeállította jambusainak komorabb hangulatát trocheusainak eleven szököllésével:

Sírhalmok, óh ködlepke kertek,
Te szívborzasztó éjszaka!
Te alvilág vakablaka!
Tí holtak, akik itt heverték!

— — — — —
Nékem inkább olly bokréta
Árnyékozza képemet,
Mellyet nyer a víg poéta
Múlatván a szépnemet.

Vö. Elek I.: Csokonai versművészete. Budapest, é.n. (1937). 60.

¹⁷ A teljes sor nem egyéb, mint az »Au jardin de mon père les lauriers sont fleuris« — típusú régies francia alexandrinnak (7+6) ütemelőző nélküli német változata, amelyet később két kis sorra tördeltek: a) »Freund, ich bin zufrieden, — geh es wie es will! — Unter meinem Dache — leb' ich froh und still« (P. Verrier: Le vers français, III, 281); b) »Traum der eignen Tage, — Die nun ferne sind, — Tochter meiner Tochter, — Du mein süßes Kind«, stb. (Chamisso: *Frauen, Liebe und Leben*, IX, 1830; szintén 8 soros szakokban). Vö. még Horváth J.: Verst. 108–9.

tészetből készen került át a magyar lírába. Közönséges Vörösmartynál (*Párja nincs, Ilus panasza* stb.), sőt visszanyúlhatunk legalább Csokonai koráig (vö. *A reményhez* kezdősorai-
val, abab rimeléssel). A szabadságharc korában azonban ritka; inkább maradvány, mint eleven versforma; aligha véletlen, hogy a politikai költészetben éppen Bajza alkalmazta.

Negyedfeles és hármas trocheusokból 7/6 szótagú váltakozás keletkezik; Petőfinél ez a *Megy a juhász számaron* metruma s a szabadságharc korában erre a »nótára« perdül néhány más költeménye is (*Csuklyában jár a barát, Meddig alszol még hazám? Szilveszter éje 1847—48-ban* stb.). Talán a középlatin vágáns-vers (*Meum est propositum in taberna mori*) e forma egyik őse, de a közvetítő megint az a német népi ritmus lehetett, amelyet többek közt maga Goethe emelt fel a műköltészetbe (*Heidenröslein*). Végeredményben persze felmerülhet az a gondolat, vajon nem a nagy jambikus tizenötös (8 + 7) ütemelőző nélküli változataival van-e dolgunk.¹⁸ Természetesen, a metrikai konvergencia elve alapján, ez a 7/6 szótagú trochaikus képlet a magyar kanásztánc-ritmus egyik változatára is emlékeztet; az a példa, melyet Horváth János Fazekasból idéz (Verst. 80), erősen kanásztánc-szerű: „Oh te áldott Kanahán, — Hortobágy vidéke, — Be sok szegény legénynek — Vagy te menedéke”.

Lehetséges, hogy szintén német, illetve nyugati forrásból kell származtatnunk a 8/6 felezésű sorokat (Botond: *Halovány katona*, Szabadság lantja 138, Petőfi: *Bánk bán*, 8-sorú szakokban félrimmel), noha ez a forma népi síkon szintén lengyel kolomejkához hasonlatos magyar kanásznótával rokon, s már Arany is népi ritmusként tartotta számon (»Én Istenem, mit csináljak, mikor semmim sincsen«). Mindenesetre a németeknél, legalábbis a megfelelő hosszú sort, könnyű kimutatni (Rückertből idézi G. Heinrich: *Deutsche Verslehre* 34), s bizonyára van tördelt változata is.

Valamivel biztosabban nyilatkozhatunk a négyes trocheus egyéb változatairól. A 8/5 szótagú tördelés (Petőfi: »Már galambom, engedj meg, de — Ki kell mondanom. . .«; Arany: *Egyesülés*) 10 soros szakban, tizenkettesekkel lezárva, strofikus képletben ismert Vörösmartynál is (*A száradóhoz*; itt a 8 soros szak első részét két 8/7 szótagú sorpár alkotja, xaxa rimeléssel), de végelemzésben szintén Csokonaiig vezethető vissza (*Az estvéhez*). A német romantikában különösen Lenau kedvelte, vö. „Dein gedenkend irr'ich einsam — Diesen Strom entlang» (*Das Mondlicht*). A 48-as forradalom lendületében e forma kifejező erejéhez talán »Hunyadi László« (1844) közismert kardala is hozzájárult; Csapó Vilma 1848 április 1-én megjelent *Köréneke* határozottan erre emlékeztet: »Honfiak és honleányok — Lelkesüljetek, — A hazának szent nevében — Egyesüljetek» (Szabadság lantja 31). Mindezen magyar példákat persze föl lehetne fogni a magyaros tizenhármasság tagolásának (*Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerint*), de valószínű, hogy ezen utóbbi forma is nyugati eredetű. Lényegében véve a 8/6 tagolású forma változatával van dolgunk, ez pedig a 7/6 tagolásúval minden valószínűség szerint összetartozik.

Mindezek azonban inkább szórványos formák. A legközismertebb trochaikus szak kétségtelenül négyes és negyedfeles trocheusokból áll, 8/7 tagolással. Lehet kereszt- vagy félrimés; előfordulhat 4- vagy 8-soros szakokban, Petőfi 1847-ben 10-szer és 1848-ban 11-szer élt ezzel a formával (*Bírom végre Juliskámat, Jó költőnek tartanak. . . Tizenötödik március, 1848. A márciusi íjjak* stb.) s gyakori Arany Jánosnál (*A rablelkek, Április tizennegyedikén*), Eötvösnél, Tompánál is. Vajda János fontos idetartozó verse a *Meghasonlás*. Ez a 1849 végén írott költemény mintha Kölcsey *Vanitatum Vanitas*ának hangulatát példázná: a trochaikus metrum úgy tűnik fel, mintha szerencse és balsors örök forgandóságát jelképezné. Petőfinél a *Bírom végre Juliskámat* vagy Vajda János *Mi újság van a hazában* kezdetű költeménye viszont azt mutatja, hogy ez a trochaikus forma még magában hordozza az *Ode an die Freude* transzcendens boldogságélményét is, amely mögött — a metrika hangulati asszociációk sze-

¹⁸ Vö. francia: »Je m'en irai au bois d'amour, où personne n'y entre«; középkori olasz: »Rosa fresca aulentissima ch'appar'inver la state« (XIII. sz. közepe).

rint — tulajdonképpen középkori himnuszok (pl. *Pange lingua*) elragadtatása rejlik. Minden-
 esetre a magyaros formába teljesen áthajlító párosímű nyolcasokkal együtt a 8/7 tagolás a
 szabadságharc költészetének egyik alapképlete, amelyet szívesen használtak mind a böl-
 cselő líra művelői, mind hazafias, sőt magyarkodó költőink. Az első típusra példa Szemere
 Pálnál : »Föl se vedd, ha szól a kába ; — A bölcs tudja mennyit érsz ; Kebled égő, szent honába
 — Megnemesbül bármi ércz« (Életképek 1848. I, 16). A másodikra Sárosy Gyula 48-as
 versei is bő példatárát szolgáltatnak.

A 8/7 verstípust aabccb rímeléssel, pontosan a Stabat Mater formájában, de hármas
 sorokra tördelve használta Czuczor 1849-ben (*Itélőszék előtt*) :

Hogy hazámat ne szeressem,
 A bitorlót meg ne vessem :
 Hatalom nem teheti!

Hogy hazámat megtagadjam,
 Megvetés jelét hogy adjam :
 Azt se követelheti!

Ezen egyházas forma használata éppen Czuczornál nem meglepő, hiszen ismeretes, hogy a
 breviárium himnuszaiából is fordítgatott magyarra.

A 8/7 sorképletnek 7/8 alakban való használata ritka; megtaláljuk például Petőfinél
 (*Híres szépség, Vasúton*, xaxa, illetve abba rímeléssel, vö. Horváth J. : Verst. 108). Lehet,
 hogy eredeti változattal van dolgunk, bár meggondolkodtató, hogy Ráday Gedeon legrégibb
 trochaikus verse (1735) pontosan ebben a formában, helyesebben a 7/8 szótagú rövid sorok-
 nak megfelelő tizenötösökben íródott (A bimbózó flóra sok — szép virággal kisorozta, —
 S a megfrissült levegőt — kedves illat illatozta, vö. Négyesy : Mért. vers. 220). Ráday nyilván
 német anakreontikusokat utánozott, Petőfi közvetlen mintája viszont esetleg Lenau lehe-
 tetett (vö. például *Frühlingsblick*, 1843).

Meg kell még említenünk a 7 és 8 szótagú soroknak rímtelen és rendszerint szakozatlan
 használatát (Petőfi : *Szöke asszony, Kard és lánc, Csendes tenger rónaságán* stb.). Említendő
 Lauka Gusztáv *Spanyol románc*a is (PD 1848. I, 181—2), amely a szakozatlan négyes tro-
 cheusaival nyilván végső fokon spanyol forrásra utal, de természetesen a német romantika
 (Tieck, Lenau, Heine) közvetítésével. Csupa nyolcas trocheust találunk félrímes, 8 soros
 szakokban Sárosynál (*Honleányokhoz*) ; e forma végső fokon a 16 szótagú, későantik trochaikus
 sor felbontásából származik.

8 szótagnál hosszabb trocheusi metrumunk e korban csak egy van, a tízes trocheus,
 amely olykor kilencessel váltakozhat.¹⁹ Tiszta tízes trocheusokat gyakran látunk Petőfinél
 (*A Tisza, Sári néni, Az én Pegazusom, Kemény szél fúj. . . , A szabadsághoz, Szülőföldem,*
A nemzethez stb.), Aranynál (*Az örökség*) és igen sok más költőnél. Sokszor áthajlik a 4, 4, 2
 tagozású magyaros tízesbe (pl. »Zúgva, böge | törte át a | gátot«). Idegenszerűbb s éppen
 ezért ritkább a 10/9 szótagú változat (vö. Bürgernél : *Mollys Abschied*), amelyet Petőfi már
 1847-ben használt néhányszor (*Alkony, A munkácsi várban*), s amelyet nála 1848-ban is meg-
 találunk (*Mit daloltok még ti, jámbor költők?*). A 10/9 váltakozást nagyon kedvelte Garay is
 (*A remete, Bánk-Bán*).

5. Mindaddig a szótagszám szerint haladtunk rövidebb metrumoktól és strófaképletek-
 től a hosszabbak felé ; ez a tárgyalásmód különösen a jambusmetrumokra vonatkozólag járt

¹⁹ A tízes trocheus népszerűsége kétségtelenül a század első felének »szerbus manir«-
 jával magyarázandó (Horváth: Verst. 109), mely hozzánk részben szintén német közvetítéssel
 került (vö. Bajza : *Szerb dalok*, III, 6—8). De azért távolról sem származhat minden tíze-
 sünk szerb forrásból!

bizonyos haszonnal, mivel világosan megmutatta, hogyan pusztulnak a rövid, túlságosan dalszerű formák, s hogyan terebélyesednek el a gondolat értelmes kifejtését jobban megengedő nyolc és tíz szótagú jambusok. A magyaros versfajokkal kapcsolatban mégis helyesebbnek látszik, ha az ellenkező utat követjük s azt mutatjuk be, hogyan élt tovább e korban is néhány hosszabb magyaros forma, amelyet költőink igyekeztek tördeléssel és egyéni strófaalkotással minél változatosabbá tenni.

Első megvizsgálendő magyaros versünk e korban természetesen a nyolcas és ennek 7 szótagos mása, 4 + 4, illetve 4 + 3 tagozódással. Petőfinél valóságos népdalforma :

Az erdőnek madara van,
És a kertnek virága van,
És az égnek csillaga van,
S a legénynek kedvese van.

Ugyancsak ebben a formában csendülnek fel nála a *Panyó Panni*, *Falu végén kurta kocsmá*. . . típusú életképek, melyeknek divatját Aranyánál *A varró leányok* és *Szőke Panni* képviseli. Petőfi rendszerint párrimet használ, de olykor a félrímes megoldáshoz folyamodik, ami persze bizonyos eltávolodást jelenthet a népköltészet hagyományaitól (vö. fentebb, 156 l.). Szereti a nyolcasokat esetleg más sorfajokkal keverni, például 4, 6 vagy 4, 2, 4 tagolású tízessel (*Tedd le bojtár, a subádat*. . . ; 1848-ban: *Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?*), ami mellesleg azt bizonyítja, hogy ő tízéseit — Négyesyvel ellentétben — jórészt magyaros metrumnak tartotta. Nyolcasok és tizenegyesek összekapcsolásából keletkezett a *Nemzeti dal* jellegzetes, de elszigetelt versszaka, amelynek utolsó sorai egyben a tizenegyes 8 + 3 felbontására is példát szolgáltatnak (vö. Czuczornál: *Esik eső*, valamint egy bordal-szerű versben Losonczy Lászlónál, PD. 1848. I, 535).

A magyaros nyolcasokat — többnyire középrímmel — kis négyes sorokká lehet tördelni (*A rab golya*). Gondosan megkülönböztetendő ettől az a változat, ahol minden nyolcas-hoz egy-egy négyszótagú rövid sor ízesül: itt, akárcsak Czuczor némely népdalában, mintha inkább a 4, 4, 4 tagolású tizenkettős felbontásáról lenne szó :

Szép mulatság téged néznem
Szőke kis lány,
Te kis bimbó az ifjúság
Rózsafáján.

(O. B. kisasszonyhoz)²⁰

A magyaros tízes felbontásai közül egyike a legdallamosabb formáknak Aranyánál *A méh románcá* :

Ablak alatt
A pünkösdi rózsá,
Kezd egy kicsit
Fesleni bimbója :
Kékszemű lány
Válogat belőle,
Koszorúnak
Holnap esküvőre.

(A méh románcá)

²⁰ Tizenkettősre (teljes trimeterre) gondol Horváth J. is, aki ezt a formát Verseggyből idézi (Verst. 109). Ennek a sornak hosszabb, tördéletlen változatát pl. Tompa használta, nyolcasokkal tarkítva (»Jöszte kedves, járjunk egyet a mezőben!«).

Idáig olyan tördelési példákat láttunk, amelyek strofikuss szerkezetekhez kapcsolódnak. Szabálytalanabb, kifejezőbb felbontást mutat, mintegy a kirobbanó érzelem hatása alatt, Vörösmartynál a trochaikus nyolcas magyaros lejtésére támaszkodó *Országháza*, ahol a rövid sorokra való feloldás — ismét középpárral vagy anélkül — rendszerint a kiemelés egyik ritmikái eszköze:

A hazának nincsen háza,
Mert fiainak
Nem hazája;
Büszke fajnak
Küzdő pálya,
Melyen az magát rongálja.

Nincsen egy szó,
Összehangzó
Honfiaknak ajakáról,
Nincsen egy tett
Az egyé lett
Nemzet élete fájáról.

A magyaros tizenegyes (4, 4, 3 tagolással) régebben Vörösmarty *Petikéjére* vagy Czuczor némely népdalára (*Esik eső*) emlékeztetett: most a *Talpra magyar* refrénje új tartalommal töltötte meg. Erről tanúskodik Petőfinék *Van-e mostan olyan legény, aki fél?* kezdetű verse is. A tagolatlan tizenegyes Petőfinél ritkább (*Hány hét a világ?, A székeltyekhez*), de szívesen alkalmazza Arany nemcsak *Rókócziné* szép balladai strófáiban, hanem keveretlenül is, ugyancsak forradalmi tartalommal, mintegy katonanótaként (*Beállottam a Bocskai csapata... Van-e olyan hamvába holt fiatal?*). Czuczor szentimentális, romantikus népies ritmusból (*A szerelmes bojtár*) most egyszerre harci riadó lett (vö. még Vajda J.: *Önkényes dala*, id. ItK. 1954, 342; Botond: *Hazafi dal*, Szabadság lantja, 54; Székács Pál: *Honvéd-dal*, uo. 113; Pap Ignác: *Toborzó-dal*, PD. 1848. I, 669 stb.). Kocsi Györgynek »A legelső szabad tavasz virágzik« kezdetű verse, melyet saját vallomása szerint »Az alföldön halászegény vagyok én« nótájára szerzett (PD. 1848. I, 690), egész korszakot képvisel.

A magyaros hatos és tizenkettős szorosan összetartozik. Hatosaink e korban rendszerint félrímesek, ami arra mutat, hogy hosszabb sor tördelésének érezték őket (Petőfi: *Két sóhaj, Virágot ültettem, Feleségem és kardom*; 5 soros szakban, xabba rímeléssel: *Hunyadi László*). Arany e szerkezetet 8 soros szakban is használta (*Rásüt az esthajnal...*). Olykor egészen sajátos rímeléshez folyamodott (*Mit csinálunk*); erre a típusra még visszatérünk.

Jellegzetesen a kor sajátja a hagyományos tizenkettősnek (amely monometrikusan hol szakozatlanul fordul elő, hol pedig 2, 4, 6, 8 soros szakokat alkot, többnyire párrimmel) 6 szótagú sorokkal való keverése. Legismertebb idetartozó versszak a hatsoros, ahol a 3. és 6. sor rövidül 6 szótagúvá (Petőfi: *A magyar ifjakhoz, A puszta télen*; Arany: *Él-e még az Isten?*).²¹

Arany használt alkalmilag olyan félrímes szakot is, ahol a szótagszám 6—12—6 (*Télben*). Sajátos szerkezetet mutat Petőfinél *Szüleim halálára*: itt a négy félrímes és hatszótagú kezdősort négy tömör, félrímes tizenkettős zárja le. Petőfinél a ritkán felcsendülő, tompa rímek mintha a gyász sivárságát érzékeltetnék.

Természetesen mindeme lazítási kísérletek ellenére maga a hagyományos tizenkettős teljes mértékben megőrizte régi jogait, sőt Arany *Toldi*-ja 1847-ben új ragyogást kölcsönzött

²¹ Jellegzetes Petőfi-szaknak érezhette ezt a formát Aczél Tamás is; bizonyára ezért használta *Petőfihez* című versében (Szabad Nép, 1949. júl. 17.).

neki. Petőfi csupán 1847-ben 13 verset írt ebben a formában s alkalmmal megpróbálta a 10/9 szótagú trocheusok mintájára 12—11 formában is használni (*Van-e egy marok föld...*). E nagy népszerűség ellenére akadtak azonban, akik a magyar »Sándor-versben« már a pusztulásra ítélt feudális korszak jellegzetes formáját látták s főleg a maradiság kigúnyolására használták. Ebben a csoportba tartozik Czuczornál *Maradi Marady úr beszéde*.²²

12 szótagnál hosszabb magyaros formát a 48-as költészetben — eltekintve az említett »kanásznótáktól« (157. l.) — alig találunk; alighanem alkalmi bravúr Sárosynak kétféleképpen olvasható s a 8—8, 7—7 tagolást, valamint a 15 szótagú sorokra osztást egyaránt megengedő gúnyverse :

Éljen egész világszerte	Híres magyar dicsőség (.)
Jelasichnak híres tette (,)	Legyen gúny és neveltség.
Az Istennek bő áldása	Szálljon, magyarok rátok.
Kamarillát látogassa (.)	Szégyen, gyalázat, átok.

Természetesen ebből a Debrecenben 1849 tavaszán írt alkalmi versből nehéz lenne arra következtetni, hogy a magyaros tizenötös élő forma volt a XIX. század közepén.

6. Hogy 1848 valóban korszakos fordulatot ígért a magyar vers történetében, azt legjobban nem Petőfi példája bizonyítja, akinek ebben az évben írt 97 verse közül 37 még mindig jambikus lejtésű, hanem Arany János páratlanul tudatos és következetes magatartása. Aránylag csekély számú kisebb költeményein végigtekintve megállapíthatjuk, hogy 1847-ben egyszer-kétszer folyamodik csak a jambushoz : akkor, mikor mintegy korának töle olyan távol eső irodalmi divatjaira gondolva Pestről jött aranyait énekli meg (*Aranyaimhoz*), vagy költői levelet próbál intézni Petőfihez (*Barátomhoz*, Petőfi és Arany. 1949, 63). Egyébként formái metrikailag kevésbé változatosak : tizenkettősei és nyolcasai mellett csupán *A méh románcja* jelent eredeti színfoltot, valamint *A tudós macskájának* szellemes strófaalkata. 1848-ban a tizenkettősök nyugalját (*Erdély, Válság idején* stb.) nyugtalanabb formák törik meg : 8 és 5 szótagú trocheusok csendülnek fel, de szinte egészen magyarrá vált ritmusban az *Egyesülés* lelkes strófaiban ; magyaros tizenben fogant a *Nemzetőr-dal*, »ősi nyolcasban« pattog egy másik katona-nóta (*Egy életünk, egy halálunk*) és szép példa akad a tizenegyes művészi alkalmazására is (*Rákóczié*). A nagy trochaikus ódaformát, a négyes és negyedfeles trocheusokból álló nyolcsoros szakot csak *A rablélkek* csendítik meg : ez a vers is jól mutatja, mennyivel inkább megfér a magyar ritmusérzéssel a trocheus, mint a jambus. 1849-ben tizenkettős csak ritka alkalmakkor jelentkezik (*Névnapi gond*, *Karácsony éjszakáján*); helyette inkább 6 és 8 szótagú sorokat találunk (*Rásüt az esthajnal*, *Én vagyok az anyám átka*). Aztán egyszerre 1849 őszén a költői lendület megtörik s *A lantos* második fele tragikusan komor, jambikus ballada-formába torkollik (vö. fentebb, 155—6. l.). Mintha a szabadságharc bukásával együtt a magyaros, minden jambusi metrumot kizáró formakincs kialakulása is megghiúsult volna...²³

²² Hogy ez a divat kisebb költőkre is hatott, azt Samarjai verse bizonyítja :

Eddig Verbőczy volt a legnagyobb zseni,
Kossuth s Batthyányiak, megadtátok neki!...
Akár mit mondjatok, olyan becsületes
Zsidó és a paraszt nem lesz, mint a nemes.
(*Egy táblabíró keserve az ősi szabadság sírján.*)
PD. I. 1848. I, 501.)

²³ 1858-ban is, két évvel a magyar verseléséről írt tanulmánya után, Arany keserűen panaszkodik : »van már magyar rhythmus, vannak népdal schemák, s hajt rá csak egy is a cseperedő nemzedék közül?« (Lev. I, 446).

De mi történt ezalatt a jambus-verssel? Még 1847-ben és 1848-ban is Petőfi verseinek több mint egyharmadát jambusban írta, s ha fellapozzuk Botond 48-as versgyűjteményét, azt látjuk, hogy itt 63 ereszkedő lejtésű (trochaikus és magyaros) verssel szemben 58 jambikus vers szerepel. Vajon nem történt-e semmi komoly kísérlet a nyugati mértékek áthangolására, a magyar nyelv és a magyar költői dikció szelleméhez való alkalmazására?

Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, nem érhetjük be a strófák és metrumok merőben külsőleges leírásával, hanem be kell hatolnunk az egyes mértékeknek sajátos alkatába, hogy megvizsgálhassuk azoknak leggyakoribb ritmikai megvalósulásait.

Mérték és ritmus

1. A XIX. század első felében, Kazinczy, Kölcsény, Vörösmarty, Bajza fejlett vers-technikája folytán a magyar költészet formakincse joggal volt gazdagnak mondható. Metrumok és strófák, valamint ezeknek további változatai immár változatos és bonyolult rendszert alkottak. Természetes, hogy valamennyi metrum ritmikai változatait nem vehetjük szemügyre; érdemes azonban közelebbről megvizsgálnunk mindenekelőtt a drámaírodalmunk révén is nagy tökélyre emelkedett tízes (régőbbi nevén: ötös) jambust, legjellegzetesebben nyugati s egyben legjobban megmagyarosodott metrumunkat. Mielőtt viszont ennek a kérdésnek részleteibe bocsátkoznánk, röviden össze kell foglalnunk a magyar mértékes verselésről alkotott véleményünket.²⁴

Jambusverseink előadása, tehát hangos megelevenítése közben sokáig éles ellentétet éreztek az ún. skandalás merev pattoztatása és a dikció természetes lüktetése között, anélkül azonban, hogy ebből verstani irodalmunk levonta volna a megfelelő gyakorlati következtetéseket. Pedig a metrum a nyomatékeloszlás és a mondattagolás viszonyát, s a köztük fellépő gyakori ellentétet végre érzékelhetővé kell tennünk, vagyis mértékes verseink ritmikai struktúráját úgy kell leírunk és ábrázolnunk, hogy a fonetikai valóságot — beleértve ebbe nemcsak a hangok hosszúságát, de a szóhangsúlyt is — a lehető legjobban megközelítsük. Már Négyesy megállapította, hogy pl. Verseghy költői gyakorlatában »ősztonszerűleg a hangsúllyal dolgozik inkább, még a német ritmus visszaadásában is« (Mért. vers. 245); másutt azonban hozzátette, hogy »a hangsúly és időméret viszonya kevés fejlődést okozott költőinknek. . . Erdősítől Vörösmartyig« (i. m. 95). Mindenesetre végre általános érvényt kell szerezniünk annak az igazságnak, hogy verstani szempontból távolról sem elegendő csupán hosszú (—) és rövid (v) ízekeket megkülönböztetnünk, hanem gondot kell fordítanunk a szó- és szólamhangsúly metrikai szerepére is. Fajcsek Magda már 10 évvel ezelőtt azt vallotta, hogy »ha idegen versláb hosszú szótagot kívánó helyére egyszersmind hangsúly esik, érezhetőbbé lesz a lejtés« (Magyar Csillag, 1944, 425). Véleményünk szerint e szempontból mértékes verseink struktúrájában világosan két irány különböztethető meg. Az első antik módra kezeli a nyugati metrumokat is, tehát az iktusok megalkotásánál elsősorban a hangzók, illetve a szótagok időtartamára épít s nem a hangsúly természetes nyomatékára; a második viszont komoly jelentőséget tulajdonít — még mértékes versekben is — a szó- és mondathangsúlynak, két célra is fel-felhasználván azt. Egyrészt arra, hogy a ritmust iktus és hangsúlynyomaték egybeesésével mintegy *magyarosabbá* tegye, másrészt pedig arra, hogy a vers legfontosabb szavait, ugyancsak ezen hangsúlyos iktusok segítségével, jobban belevéssé a hallgató emlékezetébe. A kiemelt iktushangsúly ugyanis *több*, mint a pusztá szóhangsúly: a versmérték kettős funkciójú lendülete valósággal szárnyat ad a versbe foglalt szónak. Ezért van, hogy — legalább is a 30-as, 40-es években — jambusverseink állandóan »fény és árny váltakozásának« akusztikai benyomását keltik: amikor a szóhangsúly az iktussal összeesik, a szó hirtelen teljes

²⁴ Alábbi szövegem teljes egészében 1948-ból származik, amikor Vargyas Lajos hasonló felfogását — időrendi okokból — még nem vehettem figyelembe. A későbbi kutatások néhány részletére jegyzetben utaltam.

megvilágításba kerül, viszont amikor az iktus és a szóhangsúly közt ellentét támad, ebből a divergenciából vagy tompább effektusok származnak, vagy olyan versfonetikai feszültség, amelyet a költő gondolati vagy hangulati mozzanatok kifejezésére, sőt ábrázolására használhat fel. E két cél eredetében és jellegében élesen eltér egymástól. Az első kétségtelenül a német (vagy jórészt német közvetítéssel — a neolatin) metrikában gyökerezik, hiszen ott valamennyi iktust hangsúlyos szótag alkotja: a magyar fül számára azonban igazán kellemes versalkotó elem csupán azért lesz ezekből a hangsúlyos iktusokból, mivel saját népi verse-sünkben hangsúly és versnyomaték egybeesése szintén kívánatos. A második jelenség azonban — tudniillik ennek a fakultatív egybeesésnek költői kifejező eszközzé váló alakítása — már a magyar költészet sajátja, s tulajdonképpen ez ad annyi egyéni szint Petőfi verselésének is (vö. Sik S.: Verselessünk legújabb fejlődése, It. 1918, 135 kk.).

Persze mihielyt mértékes verseinkben a hangsúlyt is figyelembe vesszük, metrikai jelölésünkbe bizonyos újításokat kell bevezetnünk: az időtartamot és a hangsúlyos jelleget egymásra kell vonatkoztatnunk (vö. Sik, i. m. 140 kk.). Szükséges tehát megkülönböztetnünk hangsúlyos és hangsúlytalan hosszú ízeket (—, —), valamint hangsúlyos és hangsúlytalan rövid ízeket (ó, ó). Ezenkívül tanácsosnak látszik a »positione longa« szótagokat is elválasztanunk a »natura longa« szótagoktól; a zártáguk révén hosszú szótagok jelölésére legelfogadhatóbbnak a o jel látszik, természetesen ismét hangsúlyos és hangsúlytalan változatban (ó, o).²⁵ Eszerint tehát a jambusképlet ritmikai megvalósulása nemcsak o — lehet, hanem emellett figyelembe kell vennünk még a következő jambusi értékű változatokat: 2. o — (hangsúlytalan hosszú ízzel); 3. o ó; 4. o o; 5. o ó; 6. — —; 7. o ó. Az 1. és 3. ütemfajban az időmérték és a hangsúly egymást kölcsönösen támogatja, a 2. és 4. ütemfajban a jambikus jelleg kizárólag az időmértéken alapul, a három utolsóban pedig a jambikusságot csupán a hangsúly jelzi, megkülönböztetve egymástól az első és a második időtartamban megközelítően egyenlő versízt.²⁶ Ezen verselemzésnek egyik előnye persze abban rejlik, hogy az eddig egyszerűen spondeusnak vélt ütemek egyrészét is értékelni tudja belső lüktetésük szempontjából, vagyis jobban napvilágra hozza mindazon ritmuselemeket, amelyek a ritmikus realizáció jambikus lejtését biztosítják.²⁷

Még két megjegyzést kell tennünk. Nézetünk szerint a szólamok szóhangsúlyon alapuló főnyomatékán kívül szükség van egyes csoportok mellékhangsúlyának jelölésére is, ami talán tompa ékezet segítségével történhetik. Másik újításunk abban áll, hogy a főmetszeten kívül, amelyet || jelez, nem az ütemhatárt kell érzékeltetnünk, hanem sokkal inkább a sor mellékmetszeteit (|), amelyek rendszerint valamely szócsoporthoz vagy ritmikai egység határárt s nem egyes metrikai ütemeket választanak el egymástól, hanem két vagy több ütemet foglalnak magasabb egységbe. Ha így járunk el, a metrum megvalósulásának leírása és a reális dikció közti ellentétet nagyjából ki is küszöböltük, s a verset a maga sajátos, közvetlenül

²⁵ Nyomdatechnikai okokból *í* és *x* jel is alkalmazható, vö. Acta Linguistica 1953, 394.

²⁶ A részletek eszközfonetikai felvételezésre várnak, de hol vagyunk még olyan modern magyar verstani hangfelvételektől, amintők G. Lote francia vonatkozásban már 1910-ben elemzett (l. L'alexandrin français d'après la phonétique expérimentale című könyvét).

²⁷ Örömmel látom, hogy 1948-ban írt és előadásban bemutatott jambusinterpretációim nagyjában — és majdnem egészében — egyeznek Vargyas L. nézeteivel; ő ugyanis pl. Esti Kornél énekét így írta át:

Indulj dalom,	— — ó ó
bátor dalom.	— — ó ó
sápadva nézze röptöd,	— ó ó — ó — ó
aki nyomodba köpköd,	ó ó ó — ó — ó
a fájdalom.	ó — ó ó

érzékelhető lüktetésében ragadtuk meg. Abban a lüktetésben, amelyre — véleményünk szerint — a vers írásának pillanatában maga a költő is számított.

8. Mennyiben különbözik ez a verselemzés, amely lényegében véve sokat köszönhet Horváth János régebbi felfogásának is (Magyar ritmus, jövevény versidom, 1922) a hagyományos értelmezéstől, arra elég idéznünk Vörösmarty híres versének, Az élő szobornak első hat sorát:

Szobor vagyok, de fáj minden tagom,
Eremben a vér forró kínja dúl;
Tompán sajognak dermedt izmaim;
Idegzetem küzd mozdúlhatlanúl.

Szemeim előtt képek vonódnak el
A népemésző harcok napiból...

A hagyományos verselemzés — feltéve, hogy nem akarta valamennyi sort a maradék-talan megvalósulásra egyáltalában nem kötelező metrum (ó — ó — ó — ó — ó —) kaptafájára húzni — mindössze a következő ritmikai vázat nyújthatta:

ó — ó — || ó — — — ó —
ó — ó — || — — — ó —
— — ó — || — — — ó —
ó — ó — || — — — — ó —
ó — ó — || — — — — ó —
ó — ó — || — — — — ó —

Ebben a képletben legfeljebb a 3., 4., esetleg az 1. jambusnak spondeussal való helyettesítése s az utolsó íznek mindig pontosan megőrzött jambusi lejtése²⁸ tűnhetett fel, de semmi esetre sem azok a finomabb különbségek, amelyek az egyes jambusokat helyettesítő spondeusok közt a mai értelmezésünk szerint kétségtelenül megállapíthatók. Pedig — eltekintve attól a tételtől, hogy 5 jambus közül rendszerint legfeljebb 3 helyettesíthető spondeussal — felette tanulságos a szó-, sőt a mondathangsúlyt is figyelembe venni.²⁹

Így jutunk el a következő, sokkal pontosabb ábrázoláshoz:

ó — ó — || ó — | ó — ó —
ó — ó — || ó — | ó —
ó — | ó — || ó — ó —
ó — ó — || ó — | ó —
ó — ó — || ó — | ó —
ó — ó — || ó — | ó —

²⁸ Babitsnak az »utolsó láb« kötelező jambusi lejtésére vonatkozó véleményét helyesen emelte ki Vargyas L.: i. m. 173.

²⁹ Sajnos, a verstani átírásban nem követhetjük Horváth Jánost, aki például ezt a Cso-konai-sort »Eszteink saszárnyakon repülnek« így írja át: — — — — — — — — — — (Verst. 116). Mi a következő hívebb »ábrázolást« ajánljuk: ó — ó — || ó — | ó —

Ez a ritmizálás, ha az eredeti metrumképlettel összevetjük, jól mutatja a jambikus ízek természetes összeolvadását dijbusszá, sőt más, bonyolultabb képletekké; egyben pedig módot nyújt arra, hogy pl. a második sorban kifejező mozzanatként értékeljük a metszet két oldalán egymással szinte összeütköző iktust (*a vér forró kinja*), a 3. sor középmetszetén átívelő jambus relatív tisztaságát (u u), a naiv „spondeusi” értelmezés helyett a 4. sorban *küzd és mozdulhatlanul* iktustalálkozással érzékeltetett feszültségét, az 5. sorban a második felsor jambusból trocheussá átjátszott képletét (*képek vonulnak el*), s végül a 6. sorban a metszetet átfogó jambusnak hangsúllyal emelkedővé tett lejtését (— u). A primitív, sematizáló »spondaizálást« ezzel szinte teljesen kiküszöböltük hiszen még ott sem, ahol valóban spondeussal van dolgunk, tekinthetjük egyenértékűnek ezen ütem első és második ízét (*tompán*) : itt ugyanis hangsúlyos, de csak félhosszú (»positione longa«) ízt hangsúlytalan hosszú íz követ, de az akusztikai benyomást nem a magánhangzó időtartama, hanem elsősorban a dinamikus hangsúly eloszlása határozza meg (u —).

Mindenesetre Vörösmarty jambusaira jellemző, hogy azok többnyire még függetlenek a szó- és szólamhangsúlytól; a jelen szemelvény 30 metrum-szerinti iktusa közül a hangsúly mindössze *kilencet* támogat, vagyis az összes iktusoknak mintegy $\frac{1}{3}$ -át. Talán ezért utalt Gyulai arra a tényre, hogy Vörösmarty nehezen szavalható; szerinte »Katona jambusai néhol erőltetettek s ritkán oly tiszták, mint Kazinczy vagy Berzsenyiéi, de a színpadon jobban szavalhatók Vörösmarty leggyönyörűbben hangzó helyeinél« (id. Négyesy: Mért. vers. 283). Ennek ellenére Vörösmarty egyes jambusi verseire, pl. a Szózatra kétségtelenül áll Sik megállapítása, mely szerint itt a hangsúly »már túlzengi a jambust a maga kemény magyaros erejével« (It. 1918, 141).

Tekintsük most Eötvösnek egyik 1847-ben írt s már fentebb idézett költeményét *Oh lennék felhő...*

Oh lennék felhő, mely a kék égen
Merengve száll bújával csendesen,
Kéblét kitárja, száraz tájakat
Termékenyít és mindig fenn marad,
Fenn, míg a hosszú pályán átfutott
S a tiszta éggel egygyé olvadt.

— u — | u — || u u — | u u
u u u | — || — — u | u u u
u — | u — u || — u | — u u
u — u — || — u u | u u u
u — u | u u || — — | — u u
u u u | — u || u — | u u u

Nem különösebben zengzetes jambusok ezek, de komoly változást jelent az a körülmény, hogy e rész 30 jambikus üteme közül immár nem kevesebb, mint 16-ban, tehát az ütemeknek *több mint a felében* a hangsúly pontosan egybeesik a mérték szerinti nyomatékkkal. Különösen feltűnő ez az utolsó sorban: „A tiszta éggel egygyé olvadt”. Itt az utolsó ütem kivételével minden metrum-szerinti lüktetést a hangsúly közreműködése is támogat. Vörösmartynál a hangsúly nyugtalan eloszlása folytonos lázadás a mérték szabályos hullámzása ellen; Eötvös sorának hangsúlyozása mintegy belesimul a metrum-adta keretbe. Ezért különbözik a „Szobor vagyok, de fáj”-féle kemény sorkezdet annyira az „Oh lennék felhő”-féle

lágabb soroktól. Még akkor is, amikor az első félsor hangsúlyai ellentétbe kerülnek a metrum erős ízeivel, a második félsor rendszerint a természetes hangsúlyos lejtést helyezi előtérbe; ellentétet mutat pl. „*Keblét kitárja*”, de már ismét szóhangsúly és iktus egybeeséséről tanúskodik a második félsor: „*száraz tájakat*”. Mintha Eötvös a jambus efféle kezelésében Kazinczy hű követője lenne. Kazinczynál is a szóhangsúly sűrűn esik egybe a vers iktusával, például *A kötés napja* című szonett első 6 sorának 30 üteme közül 14-ben.³⁰ Czuczor jambusverse viszont inkább Vörösmartyhoz kapcsolódik: *Riadójának* első 32 ütemében csupán 7 olyan iktus akad, melyet szóhangsúly is támogat. Ugyancsak itt olvasható a refrén első sorában az ötös jambusnak egyik legszabadabban értelmezett változata: „*Él még a magyarok nagy istene*” (— u | ó u u || ó u u u), amelyet jóformán csak a következő pontosabban ritmizált sorok együttese csatol az alapmetrumhoz. Sokkal pontosabban simulnak a szóhangsúlyhoz például Mentovich Ferenc és Greguss Ágost forradalmi versei; elég a következő két példára hivatkoznunk:

A Szajna partjain nyugot felől

Mély mennydörgésű hangok ébredének.

(Mentovich F.: *A Szajna partján*)

A szolgálzennyet el jobban hol mosák?

(Greguss Á.: *Üdvözet a franciáknak*)^{30a}

Valószínű, hogy részletesebb megfigyelések és számadatok egészen szét tudnák választani e kettős hagyományt: az egyik nyilván a deákos költők felé mutat, akik a nyugat-európai, mértékes-rímes formát is az *antik* metrumok mintájára kezelték, tehát a szóhangsúllyal nemigen törődtek, a másik viszont a modern nyugat-európai s különösen a német verstechnikában gyökerezik, ahol az iktus tudvalevőleg mindig *hangsúlyos* szótagra esik. Az olasz verselésben — nyelvészeti műszavakkal élve — a szótag hosszúsága csak »extrafonológikus, konkomitáns« tényező, amennyiben a mérték lüktetőjét adó hangsúlyos íz szükségszerűleg hosszabb a hangsúlytalan szótagnál (pl. *amore* ritmusa o — o; *sorridente* ritmusa u o — o stb.). Természetesen a mértékes-rímes rendszerben érvényesülő hangsúlyos iktus támaszkodhat a magyaros verselésből származó előzményekre is; Horváth J. Dayka egyik sorának elemzésével kapcsolatban teljes határozottsággal kijelenti, hogy »szóeleji hangsúllynak alkalmazása hosszúság helyett: a magyar versrendszerből van belekeverve a jövevénybe« (Verst. 149). Egyelőre, ha a fenti részletesebb elemzést össze akarjuk foglalni, azt mondhatjuk, hogy Eötvösnél 30 ütem közül 6-ban fordul elő a legtisztább o — változat, (idevéve a mellékhangsúllyal bíró 6^a ütemet is), négyszer a vontatottabb, de érezhetően jambikus — ó típus, háromszor félhosszú ízek párosítása, emelkedő ütemhangsúllyal (u ó) stb. Nagyon érdekes, hogy a sorok hullámozása mintegy 4 nyomaték köré kristályosodik ki: a metszet előtt gyakoribbak az ereszkedővé átjátszott ritmusképletek (pl. 2¹: ó u; 3¹, 4¹: ó —; 3²: ó —; 5¹: ó o), viszont az utolsó ütemek mindig tiszta jambusok, de a tompább, kevésbé zengő fajtából (o u).

9. Amint előre sejthető, Petőfi a versnyomaték és dikció természetes hangsúlyának egybeesése szempontjából mintegy középhelyet foglal el Vörösmarty lázongó nyelvi struktúrája és az eötvösi simaság közt. Jambusversei közül a legtöbb dallamosabb és főleg termé-

³⁰ Nagyon valószínű azonban, hogy Kazinczynál és Eötvösnél a nyelvi hangsúly és a versnyomaték sűrű egybeesése nem magyaros, hanem *németes* jelenség. Ugyancsak német eredetűnek tartjuk Kazinczynál jambusainak anapestussal való váltogatását (erről a »licentiáról«, az összehasonlító szempont érvényesítése nélkül, l. Horváth J.: Verst. 147).

^{30a} Ez a sor így olvasható Rubinyi Mózes antológiájában (Magyar költők negyvennyolcban. Bp. 1948, 75), de — tekintettel arra, hogy a sornak így eggyel több szótagja van a kelleténél — *-szennyet* helyett talán *-szennyt* volt az eredeti szövegben.

szetesebb, mint Vörösmartynak hasonló formában írott költeményei; egyszersmind azonban bőven találunk nála olyan sorokat is, amelyek egyenesen lázadoznak a tízes jambus szabályos belső váltakozása ellen (vö. Négyesy, Mért. vers. 292). Válasszuk ki találmra a *Miért zárjátok el az útamat?* kezdetű vers következő két szakaszát:

• És jőni fognak rettentő napok,
A milyeket[-ammilyeket]
Csak álmodik most holdas éjeken
Az örülésig rémült képzelet.

Nem várok én dicsőséget s díjat
Munkáimért...
Kötelességet ingyen tenni kell,
S kötelesség munkálni a honért.

Elteltekintve a versszakok második sorát alkotó dijabusoktól (o — o —; ebben az esetben o — o o; illetve o — o —), a többi sor általában véve igen jól ritmizált tízes; a két strófa ritmikái képe tehát a következő:

— — o o o || o o — | o o
o — o o
o — o o o || o o | — o o
o — o — o || — o | — o o
o — o — || o — — o | o o
o — o —
o o o — o || o o | o o o
o o o — || o — o o | o —

Petőfi jambusainak ismertetőjele az igen éles metszet: a metszet okozta, teljesen világosan érzékelhető szünet ad sorainak drámai lüktetést. Iktuson és szóhangsúlyon kívül ugyan csak a metszet teremtette szünet emeli ki kontraszthatásként az első sor leglényegesebb szavát: »rettentő (napok)«. Hangsúlyos iktus okozza a kiemelést a következő sorban: »Csak álmodik...« Hasonlók a következő versszak is: »Az örülésig rémült képzelet.« Éppen ilyen határozott, kiemelő ritmust mutat a (Kötelességet) »ingyen tenni kell« félsor, viszont az utolsó sorban a szóhangsúly azért tűnik erősen fel, mert két ízben is összeütközésbe került a jambusok iktusával. Összesen 11 esetben esik egybe a szó-, illetve a mondathangsúly a vers lüktetőivel; ezen esetek közül 7 a tiszta o — megoldást mutatja.

Petőfi látszólag kevesebb súlyt fektet az iktus és hangsúly egybeesésére, mint Eötvös, a valóságban azonban azért nem »koptatja el« vagy, ha tetszik, nem teszi gépiessé a két ritmuselem együttes felléptéhez fűződő hatásokat, mert azokat fontos esetekben kifejező értékkel igyekszik felruházni. Olvassuk csak el a Republica első versszakát:

Republica, szabadság gyermeke
S szabadság anyja, világ jótevője,
Ki bújdosol, mint a Rákócziak,
Köszöntelek a távolból előre.

$\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \parallel \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} - \mid \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$
 $\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} - \mid \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \parallel \underline{\acute{o}} - \mid \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} - \underline{\acute{o}}$
 $\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \parallel \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \mid \underline{\acute{o}} - \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$
 $\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} \parallel \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}} - \mid \underline{\acute{o}} - \underline{\acute{o}}$

Oly messze kerültünk már a megszokott jambikus váltakozástól, hogy szinte azt kérdezzük: miért kell Petőfinek ezeket a sorait mégis jambusi lejtésűnek elfogadnunk? Erre ismét a statisztikával felelünk: ezúttal azt vizsgáljuk, az eszményi $\underline{\acute{o}}$ — jambusnak milyen megvalósulásai váltakoznak itt egymással?

20. elvben jambusi ütem közül — ha a jambusi sor egyes ütemeit $1^1, 1^2, \dots, 1^5$ jellel látjuk el, s ha elfogadjuk azt a tényt, hogy az ütem ereszkedő vagy emelkedő jellegét a *hangsúly prioritása mellett*, időtartam és hangsúly *együttesen* határozzák meg, — a következő megállapításokat tehetjük:

Emelkedő, tehát jambusi jellegű ütem van összesen $12: 1^4, 2^2, 2^3, 2^4, 2^5, 3^1, 3^2, 3^5, 4^2, 4^3, 4^4$ és talán 4^5 is. Igen érdekes ritmikai értéke van a 4^5 ütemben előforduló *előre* szónak, ahol az időmérték képletét a hangsúly képlete feltűnően keresztezi. Persze a kétségtelenül emelkedő 11 ütem között is szembetűnő különbségek vannak: a legtisztábban jambusi változat ($\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$) mindössze 1 ízben fordul elő: (3^1 : *ki bújdosol*), hangsúlytalan változatára pedig szintén csak 1 példa akad (2^5 : *jötevője*). Három esetben nyílt és zárt, rövid hangzós szótagok ellentétéből támad az emelkedő jelleg ($3^2, 3^5, 4^2$) s feltűnő nagy a száma azoknak a két azonos fajú ízből álló ütemeknek, melyeket csupán a hangsúly tesz emelkedővé ($2^3: \underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$; $2^4: \text{---} \underline{\acute{o}}$, vö. még $1^4, 2^2: \text{---} \underline{\acute{o}}$ és $4^4: \text{---} \underline{\acute{o}}$). A tiszta jambikus képletek főleg sorvégen fordulnak elő ($2^5, 3^5, 4^5, 1^4, 2^4, 4^4$), vagyis ott, ahol helyzeti energiájuk avatja őket a ritmus jellemző elemévé (vö. Sík, It. 1918, 143).

Ereszkedő ütemet 6 esetben találunk, mégpedig most is főleg a sorok első felében; ilyenkor beszél Horváth János, sőt Négyesy is »lejtve induló sorokról« ($1^1, 1^3, 2^1, 3^3, 3^4, 4^1$). Meg kell itt ismét emlitenünk a fentebb már tárgyalt 4^5 ütemet, ahol a hangsúly a metrikai képletet élesen, szinte dacosan keresztezi. Valamennyi esetben az ütem jellegét a hangsúly határozza meg; teljesen hiányzik viszont a leghatározottabban ereszkedő lejtésű $\text{---} \underline{\acute{o}}$ képlet használata. (vö. azonban 3^2 : *mint a* $\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$). Ez a negatív vonás ugyancsak az emelkedő, jambikus jelleg malmára hajtja a vizet. Egyébként előfordul mind egynemű ízeknek a hangsúly által való megkülönböztetése (1^1 : *Respublica* $\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$; 3^4 : *Rákócziak* ---), mind a $\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$ képletnek hangsúlyos nyomatók segítségével $\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$ képletté való átalakítása ($1^3, 2^1$: *szabadság* — 4^1 : *köszöntelek*). A nyomatókos ízek kiemelését hathatósan szolgálja két rövid, hangsúlytalan íz alkalmazása; ilyenek *respublica* (1^2), *gyermeke* (1^5) és ilyen lenne *köszöntelek* is (4^2), ha az utóbbi esetben a sorvégi metszet nem fenyegetne a *-lek* szótagnak feltétlen lezárásával ($\underline{\acute{o}} \ \underline{\acute{o}}$). Közel áll ezekhez még a hangsúlyviszonyainál fogva emelkedő jellegű $\text{---} \underline{\acute{o}}$ — (*távolból*; 4^4); mintha itt ez a spondeusba hajló ütem az előbbi hangsúlyos szótag érvényesülését komorabb hangsúlyval eltompítaná s a ködös látóhatár szürkeségébe fojtaná. . .

10. Másutt (Reformkor 612) még egy fontos példán mutattam be, mily eltérő módon kezelte ugyanazt a metrikai képletet, a hármas jambust ($\underline{\acute{o}} - \underline{\acute{o}} - \underline{\acute{o}}$) Bajza és Petőfi. Ebben az esetben Bajza *Epedés* és Petőfi *Csatában* című költeményére hivatkoztam. Mindkettő 4 nyolcsoros szakból áll és minden sort 3 jambus alkot, általában felező sormetszettel ($3 + 3$). Az egész költeményben tehát 96 ütem van, s természetesen a mérték szerint ugyanannyi nyomatóknak is kellene lennie. Mekkora különbség van azonban a kétfajta ritmikai megvalósulás közt! Bajzánál a hangsúlyos iktusok az összes nyomatókoknak majdnem a felét képezik ($96:40$) ami a versnek különösen lágy, hajlékony lejtést kölcsönöz:

Könyűben, esti fény,	ó - o ó o -
Mezőmre mért ragyogsz?	ó - o - o o
Fáim bús éjjelén	- o - - o - (vagy - o - - o o
Oh szellő, mért zokogsz?	- o - - o o
Szántok, hogy itt ülök	- o o ó o o
S bú, fájdalom velem,	- - o o ó o
Hogy lányka nem mosolyg	o - o ó o o
Szerelmet énnem?	ó o o - o o

Petőfinél a jambuslejtés a rövid- és hosszú hangzók eloszlása szerint nem kevésbé kétségtelen (vö. az oly tisztán jambusi lejtésű sorokkal, mint »A sűrű lomha füst«), azonban nála a ritmikai realizáció sokkal férfiasabb, katonásabb, keményebb: a hangsúly arányosabban oszlik el az első és második versfél közt, ami a jambus lüktetését tompítja, sőt olykor meglazítja és háttérbe szorítja a sor feleződését is.

A földön is harag,	o ó o o ó o
Az égen is harag,	o - o o ó o
Kifolyt piros vér és	ó o ó o - -
Piros napsugarak!	- o ó o o o
A lemenő nap oly	o o o - o o
Vad bíborban ragyog!	ó - o o o ó o
Előre, katonák,	ó - o ó o -
Előre, magyarok!	ó - o ó o o

A jambus eredeti lejtését itt igen gyakran keresztezi a szóhangsúly: a költői temperamentum lobogása áttöri a metrum szabályos lüktetését s olyan realizációkat fűz a jambusi mértékhez, melyeket a bajzai versesztétika nem mert volna alkalmazni. Petőfinél a szóhangsúly csupán 16 esetben, az összes iktusok 1/6 részében esik össze a versnyomatékkal, tehát a nyelv természetes lüktetése igen jelentékeny mértékben önállósulni igyekszik. A felező metszet (Bajzánál 8 sor közül 6-ban ez volt) Petőfinél ritkaság: a két utolsó sor ugyan nála is 3 + 3 tagolású, de az egyes tagok ritmikai képlete a jambusi lejtést nagyon elmossa.

11. Petőfi anapesztusainak szerkezete, ritmikai struktúrája szintén fontos megfigyelésekre ad alkalmat. A *Szeptember végén* kifejező hanghatásaival már foglalkoztam a reformkori tanulmánykötetben (603 kk.),²⁹ most viszont érdemes röviden tárgyalnunk Petőfinek egyetlen anapesztikus tetrameterben írt költeményét, a *Forradalom* címűt.

²⁹ Az itt alkalmazott periódus megközelítő német mását (kereszttrímmele, 12 és 11 szótagú sorok váltakozásával) csak legújabbán találtam meg Zesen (XVII. század) egyik eltérő hangulatú, de ritmikailag egyező versében:

Es gischen die gläser, es zischet der zucker:
man schwenkt sie und schenkt sie euch allen vol ein...

Vö, A. Heusler: Deutsche Versgeschichte. 1929. III, 192. Más, XIX. század eleji német analógiákról: Reformkor 603.

Idézzük mindenekelőtt a szöveget ; a ritmusjelzés ezúttal felesleges, mivel — akárcsak az antik lírai metrumok esetében — egyetlen lehetséges megvalósulással bíró mértékkel van dolgunk. Metrum és ritmikai realizáció tehát négy tiszta anapesztus :

Haloványul a gyáva szavamra ... dalom
Viharodnak előjele, forradalom!

Szomorúk az idők, a napok feketék,
Odahagytad atyáid o nemzet, o nép!

Csak azért szakíták le bilincseidet,
Hogy újabb nehezebb vas eméssze kezéd.

Földi még beteg arcod az egykori por,
S ime, sorsod ujonnan a porba tipor.

Most nem tárgyaljuk részletesen e metrum eredetét ; lehet, hogy a magyar költészetben Petőfi egyéni újítása.³⁰

Fel kell hívnunk azonban a figyelmet még ebben az esetben is egy nem változó ritmus-fajjal kapcsolatban a hangsúlyeloszlás funkcionális jelentőségére.

Haloványul a gyáva | szavamra ... dalom
Viharodnak előjele, | forradalom!

Szomorúk az idők, | a napok feketék,
Odahagytad atyáid, | o nemzet, o nép !

.....
Földi még beteg arcod | az egykori por,
S ime, sorsod ujonnan | a porba tipor.

Nem a sors, nem a sors, | de saját fiaid
Akaratja, mi újra le | alacsonyít.

.....
Kezed ott van a kardon, | a markolaton ...
Ki fog élni, ha nem te, | dicsőn, szabadon!

³⁰ Természetesen azért mindenesetre voltak bizonyos előzményei : ilyennek kell tekintenünk elsősorban a $\cup - \cup \cup - \cup \cup - \cup \cup -$ mértéket, amelyet használt Verseghy (*Lilla*), Kölcsey (*Esti dal*), Kisfaludy Károly (*A magyar költő*) és maga Petőfi is: »Fölhangolom olykor a lant idegeit» (*Temetőben*). E metrum népszerűsége nálunk nem véletlen ; tipikus, Goethe óta kimutatható balladaritmussal van dolgunk, vö. Arany Goethe-fordításában : »Ő jöszte be, jó öreg énekesünk!» Ez a balladai képlet mindenesetre rokon Petőfi metrumával. Ha az idézett metrum első hangsúlytalan íze két rövid szótagra bomlik, kész a *Forradalom* versmértéke! Ámde kétszótagú »ütemelőző» ritka a német anapesztikus versfajokban: zweisilbiger Auftakt wurde ... in den deutschen Anapästen ein seltener Gast» — írja Heusler i. m. III, 194). Mivel azonban a (ciklikus) anapesztus a német metrikában nem más, mint ambusütemet felváltó képlet, lehet, hogy Petőfi ismert olyan német verset, amely tartalmilag s Leuthold következő soraihoz hasonlított :

$\cup \cup - \cup \cup - \cup - \cup -$

Wie der sturmwind, der über die haide pfeift

$\cup \cup - \cup \cup - \cup \cup - \cup \cup -$

ohne rast, ohne ruh, ohne sichere statt

(*Eglantine*, id. Heusler : i. m. III, 373).

Az újjörög költészet anapesztikus tetrameteréről ld. Fr. Stavros : *Ηεοελληνική μετρική*. Athen, 1930, 86—7.

Kétség sem fér hozzá, hogy a *gyáva, forradalom, nemzeti, nép, egykori, porba, sors* stb. szavak azért emelkednek ki az anapesztusok tovadübbörgő áradásából, mert valamennyit keményen kiütőköző szó- és mondathangsúly is támogatja.³¹

A ritmus kényszere a többi nyelvi hangsúlyt háttérbe szorítja, s nagyon jellemző pl. a 2. sor, ahol a komor napok egyformaságát hangsúlyos csúcs nélkül tovarohanó tiszta anapesztikus ritmus érzékelteti. Kitűnő a sormetszetek kezelése : a metszet lehet a 6., 7. és 8. szótag után egyaránt ; mindenesetre a 2. sorban azért került a 8. szótag után, hogy a tompán dobogó *o o* -jele ízt a *forradalom* szó *o o o* képlete annál hatásosabban váltsa fel. A metszet szétvágja a *lealacsonyít* igét is ; lehet, hogy Petőfi eredeti kéziratában *le alacsonyít* olvasható. Pusztá hangsúllyal alkotott iktus akad egyébként a *Szeptember végénben* is: »Az éj közepén oda leviszem azt.« Mindenesetre úgy, ahogyan ránk maradt, a *Forradalom* tartalmilag és metrikailag a negyvennyolcas líra egyik legkiválóbb, legeredetibb alkotása.

14. Trochaikus verseinkben hasonló jelenségeket figyelhetünk meg : 1848 táján a természetes beszéd hangsúlya itt is előtérbe nyomul. A 40-es évek elején Bajza még így verselt :

Most a fényhobból kizárva
Hol örök tavasz virúl,
Messze végtelenbe sírok,
Bús hazámnak partirúl.

(A reményhez)

Itt magyar fül számára elsősorban a középmetszet elhanyagolása kellemetlen : mintha a költőt német mintái közül nem a *Freude, Freude, Götterfunken* típusú megoldás ihlette volna, hanem Schiller második sora : *Tochter aus E | lysium* (vö. *Hol örök ta | vasz virúl*). A metszet ingadozása miatt a ditrocheusok nem olvadnak plasztikus egységbe, s ezért nem méltányoljuk azt sem, hogy 14 iktus közül 7 mégis összeesik a szóhangsúllyal. Bajza e technikához később is hű maradt : 1850-ben írott *Jóslatában* ilyen sorokat találunk : „Mit rejt a ké | tes jövőndő ; Féktelen ha | talma hány” stb.

Egészen más a helyzet Eötvösnél, aki 1847-ben *A tóhoz* intézett költeményét így kezdte :

Tó, mi nyugton áll vizednek
Messzenyúló tüköre ;
S nemde hányszor felriasztott
Már a vésznek vad keze.

A pontosan alkalmazott középmetszet közelebb viszi e sorokat a magyar ritmusérzékhez (vö. Fajcsék M., Magyar Csillag, 1944, 423), s még inkább megteszi hatását a ditrocheusokat indító hangsúlyos nyomatóék. Mivel olykor a ditrocheus belső iktusát is szóhangsúly támogatja (*nyugton, hányszor, vésznek*), 16 eset közül 11-ben találunk hangsúlyos nyomatóékat.

Eötvös túlságos símaságát azonban kora hamar elkoptatta, szokványossá tette. Szemere Pál 1848-ban már így verselt :

Föl se vedd, ha szól a kába,
A bölcs tudja, mennyit érsz.
Kebled égő, szent kohába
Megnemesből bármi ércz.

(Életképek. 1848. I, 16)

³¹ Az első sor eredetileg így hangzott: „Kebelem kigyuladt meteorja, dalom . . .” A módosítás rendkívül szerencsés volt : a konvencionális, idegen szóval is terhelt verskezdetet hatásos és az egész vers alaphangját megadó ellentét váltotta fel.

Petőfi ritmikája ebben a formában is lázadózóbb, nyugtalanabb ; sajátos módon azonban úgy alkalmazza a Bajza-féle, metszettel keveset törődő hagyományokat, hogy a vers egészében ezek az egyenlőtlenül tagolt sorok inkább változatosságot, mintsem zökkenőt jelentenek. Jó példa erre *Pató Pál úr* kezdő szaka :

Mint elátkozott királyfi
Túl az Óperenczián,
Él magában, falujában
Pató Pál úr mogorván.
Be más lenne itt az élet,
Ha egy ifjú feleség ...
Közbe vágott Pató Pál úr :
„Ejh, rá érünk arra még!”

A két első, középmetszettel nem bíró sor esztétikai hatását nemcsak a trocheusok tiszta pattogása, de tartalmi mozzanatok is befolyásolják : a bennük felidézett gondolat annyira népiesnek tetszik, hogy a hallgató rá sem eszmél e sorok ritmikájának kevéssé magyaros sajátosságaira. A 3. sort középrim és gondolatrítmus egyaránt támogatja, s a további sorok szintén oly magyarosan perdülnek, hogy már-már Aranyinak ez idő tájt írott népies nyolcasaira emlékeztetnek (*A varró leányok*).

Hosszabb trochaikus sorok esetében, például Petőfinél *A Tisza* egyes versszakaiiban a szigorúan vett hangsúlyos versiktusok aránya nem jobb, mint Bajzánál (I. versszak, 20 : 10, II. versszak, 20 : 9), a magyaros tízesbe való átjátszást azonban elősegíti a metszetek elosztása, mely egyszersmind fokozza az érvényre jutó szóhangsúlyok — mintegy másodlagos hangsúlyos iktusok — számát is. Ezúttal ugyanis Petőfi az eredeti tízes trocheus metrumára többnyire a magyar tízes 4—3—3 tagolását »mintázta rá« (vö. Aranynál : *Izabella királyné Budában*), s az egyes ízeket a magyaros ütemalakítás szerint úgy hangolta át, hogy végeredményben a hangsúlytalan 8. szótagot is bizonyos nyomatékhoz juttatta.

Nyári napnak alkonyúlatánál	4	6	.
Megállék a kanyargó Tiszánál	4	3	3
Ott, hol a kis Túr siet beléje,	4	3	3
Mint a gyermek anyja kebelére	4	6	

Teljesen világos, hogy a trochaikus ritmizálás alapján sem a *Tiszánál*, se a *beléje* szó természetes hangsúlya nem tudott volna érvényre jutni, egyszerűen azért, mert a metrum szerint hangsúlytalan íze, thesis-re esett volna. Mivel azonban Petőfi bevezette a ritmikus tagolást, annak kezdő nyomatékka ellátott ízei szerint egyszerre plasztikusan kidomborodott a 2. és 3. sor 8. szótagjának hangsúlynyomatéka is. Hasonló jelenségről tanúskodik még :

Nem akarta, || hogy a nap | sugára
Megbotolják || hajjai | fodrába ;
vagy :
Szinte hallott || lépteik | csengése
Mint parányi || sarkantyúk | pengése ;
s végül
El akarta || nyelni a | világot.

Ezen másodlagos hangsúlynyomatékok szerepe igen jelentős : a második szakban például a fentebb említett 9. hangsúlyos iktust még négygel egészítik ki ; egyben szép pél-

dát mutatnak nyugati formák mind tökéletesebb, mint magyarosabb alkalmazására. Persze ebben a korban Petőfi tízesei hamar iskolát teremtettek ; ezt bizonyítja pl. Gyulainak Székelyföldön című verse :

Szebb talán a' rónaság vidéke,
'S délibábos pusztáknak lapálya,
'S hol a' szellő illatszárnyal röpked,
Vidám halmok, szép völgyek hazája.

(Életképek. 1848. I, 79)

13. Messze vezetne, ha részletesen akarnánk foglalkozni az ellenkező jelenséggel is : hogyan vegyítettek 48 költői olykor magyaros verseikbe több-kevesebb idegen lejtést (vö. Négyesy : Ritmus és verstechnika, BpSz. 196, 66). Egyetlen magyaros metrumot szeretnék röviden megvizsgálni : a fiatal Arany tizenkettőseit. Ismeretes, hogy a tizenkettős jellegzetes rámintázott ritmusképlete a choriambus vagy szép magyar nevén „lengedező”. Ha e rendkívül dallamos képlet gyakoriságát vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy Arany 1848 körül írt tizenkettősei világosan három típusra oszthatók.

1. Az első változat az, amit tipikus „Toldi-vers”-nek hívhatunk. Vaskos, robusztus, mély hangszínű, ízes szavakban bővelkedő, ereszkedő versképlet ez. Jellegzetes példái az olyan sorok, mint »Vaskos lábnyomától messze reng a parlag« (*Toldi*, I. ének), vagy :

Széles országúton andalog a jobbágy,
Végzi keservesen vármegye robotját.

(*A szegény jobbágy*)

Ebben a verstípusban a »lengedező« aránylag ritka, s ha előfordul, többnyire egy-egy ütemet tölt ki :

Igy vesződék Miklós, nyers haragos búban.

(*Toldi*, II. ének)

Egyik ütemből a másikba átvélő, »irracionális choriambus« ebben a típusban alig akad: ha előfordul, sajátos kifejező értékkel bír. A *szegény jobbágy*-ban egyetlen ilyen sor van, még pedig az, mely az uraság kocsijának zaját érzékelteti : »Hallik a távolban hintó robogása«.

2. Nem choriambizál jobban Arany második típusa sem, ti. az, amelyet én »óдай tizenkettősnek« mernék nevezni. Jellemző képviselője a *Válasz Petőfinek* című költemény : A choriambusok itt is rendszerint egy-egy ütemet töltenek ki (»*Sorsa az én sorsom . . .*«), s az »irracionális choriambusok« felette ritkák (»Másképp szerény művem vetém vala tűzbe«). Nagyon feltűnő viszont egyes soroknak határozottan j a m b i k u s l e j t é s e. Mintha Czuczor *Riadójának* jambikus képletét mintázta volna rá Arany mindjárt verse első sorára is : »Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom . . .« Tökéletes jambikus sor ez, sőt három »álíktusát« még hangsúly is támogatja! Ennél is élesebben jambizál a 3. szakasz :

És mily sokat nyerék! Pusztán a pályabér
Majd elhomályosít, midőn felém ragyog :

De hát a ráadás! . . . Lelkem lelkéig ér,
Hogy drága jobb kezéd osztályosa vagyok.

Nem feltűnő-e az emelkedő verskezdeteknek ilyen halmozása? Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy *Keveházában* Arany a négyes jambust olykor magyar »ősi nyolcassá« játszotta át (Négyesy L., BpSz. 196, 66), akkor figyelembe kell vennünk e sorok jambikus lebegését is.

3. Megfigyelhető végül az »irracionális choriambusok« elhatalmasodása már 1848 körül is. Lírai versben jellemző erre *Czakó sírján* és *Rákócziné*, epikai téren pedig *Toldi estéje*. Íme néhány példa :

Ormán az öreg tél pihen ősz hajával,
Ifjú élet romja temetve alatt.
Nem férji az, a kí (ejtsd : akki) fölveszi a gyilkot ...
Vess lángot előttem, éjjeli szövétnek
A Mármora-tenger kebelén ringatja.

Ebben a típusban előfordul már az a dallamos változat is, amelynek közismert példája :

Ébredj deli hajnal, te rózsaozónlő.
(Négyesy, ItK. 1926, 1 kk.)³²

Joggal mondhatjuk tehát, hogy már a szabadságharc korában Arany fölfedezte tizenketteseink legzengzetesebb változatait.³³

14. Még egy sajátos formai kísérletről kell számot adnunk, amely azért érdekes, mert nemcsak Petőfi költészetében nem találunk semmi megfelelőt, hanem azért is, mert párját ritkítja a szabadságharc korának egész lírájában. Petőfi *Csatadaláról* van szó. E versnek formai elemzése különösen azóta vált érdekessé, amióta Szabolcsi Bence figyelmeztetett a magyaros nyolcasnak megfelelő szótagszámú jambikus mértékkel való keveredési lehetőségeire (l. A habanéra. Jegyzetek egy táncritmus elterjedéséről és magyar kapcsolatairól : adalék a magyar jambus történetéhez. Új Zenei Szemle, 1954 máj. 12 kk.). Szabolcsi hajlandó a keleti hazadzs ritmusával magyarázni például Balassinak következő szakaszát :

Éjjel-nappal eszembe vagy,
Kérlek téged, engem ne hagyj,
Oh mely fényes orcáju vagy,
Szeretlek én, te 's megszeress.

XVII. századi daloskönyvekből szintén idéz Szabolcsi olyan sorokat és strófákat, amelyeknek az igazi népi nyolcastól eltérő jellege kétségtelen ; a jambikus lejtés akár keleti

³² E típusban már szinte az egész *Szeptember végén*-metrum rámintázódik a magyaros tizenkettősre (o — o o — o | o — o o — [o]); különbséget csupán a metszettel átszelt anapestusának különböző fokú tisztasága jelent. A tizenkettősnek e fajtát egyébként már Négyesy Petőfinek saját rövid sorokra tördelt anapestusaival rokonította : »En hittem-e egykor Átoknak az életet?« (ld. BpSz. 196, 68), s ez a hasonlóság valóban még tökéletesebb. Ilyen sorok még a következők :

De nincs a hazában, hiába keresnél
(Toldi estéje, I. ének)
Hadd sirjon a szív, ha itélni erőllen
Nem bírva, leroskad a pálya felén.
(Czakó sírja)

³³ Csupán érdekesség kedvéért említjük meg, hogy a bolgár népi tizenkettesben szintén igen gyakori a choriambus, sőt előfordul az »irracionális choriambus« is : »Nauči se Dobri v Žeravna da hodi« (S, Djoudjeff : Rythme et mesure dans la musique populaire bulgare. Paris, 1931, 64). Egy Vazovból idézett bolgár s néhány albán népköltési példáról vö. L. Gáldi: Le origini italo-greche della versificazione rumena. Roma, 1939, 41.

hatással, akár az ambroziánus himnusz befolyásával (vö. »Vexilla regis prodeunt«) könnyen magyarázható. Mindenesetre a XVII. században bőven akadnak 5—3 tagolású nyolcasok, például a következő szakaszban :

Lefüggesztettem fejemet,
Bánatnak hajtom szívemet...

Vagy másutt, de ugyanebben a korban :

Ne fuss el tőlem, kis madár,
Mert nem múlt még el az jó nyár...

Nos éppen a »Ne fuss el tőlem, kis madár«-féle dalok »nótájára« nyugodtan kezdhetjük Petőfi szintén 5+3 tagolású *Csatadalát* :

Trombita harsog, dob pereg,
Kész a csatára a sereg.
Előre !
Süvít a golyó, cseng a kard,
Ez lelkesíti a magyart.
Előre !

A második szakasz, mely a harc célját jelzi, még mindig élesen jambikus menetű ; a zászló feliratát például ez a sor foglalja össze : »Rajta szent szó van : szabadság« A ritmus-váltás viszont mégis bekövetkezik, s ami a legérdekesebb, a harmadik szakasz második felében, tehát pontosan abban a sorban, amely az egész világot átfogó szabadságharcnak sajátosan *magyar* szakaszára hívja fel a figyelmet :

Aki magyar, aki vitéz,
Az ellenséggel szembenéz. (Még jambikus!)
Előre !
Mindjárt vitéz, mihelyt magyar; (Kétes!)
Ő s az isten egyet akar. (Magyaros nyolcas!)
Előre !

A két utolsó szakasz már tiszta magyar katonanóta ; nem csoda, hogy később a nép, csekély változtatással,^{33a} éppen ezt a részt vette ajkára :

Véres a föld lábam alatt,
Lelőtték a pajtásomat,
Előre!
Én se leszek rosszabb nála,
Berohanok a halálba,
Előre!

^{33a} Ti. elmaradt a refrénként ismételt „Előre“ ! ; egyszersmind „a nép Petőfi extatikus szavai helyett : »Berohanok a halálba«, jóval mérsékeltabb szólamot alkalmaz : »Elöl megyek a halálba«. Vö. Terbe L. : Petőfi és a nép. Budapest, 1930, 44.

ként mintegy előtanulmány volt e vershez 1846-ban Petőfinek *Mint megfogamzott átok* című, sokáig kiadatlan költeménye, ahol a nyolc és tiz szótagú jambus érdekes felbontási kísérleteit találjuk, szinte az *Erlkönig* modorában. Tiszta jambikus sorok (*Minden komor, minden sötét*) váltakoznak itt részben vagy egészben anapestizált képletekkel (*Mi sötétebb, mint e ködborulat? — Az ifjunak arcza, ki benne halad*).

Rím és asszonánc

16. Természetesen e rövid áttekintést, amelyet a szabadságharc korának metrikai problémáiról adtunk, ki kell egészítenünk egy másik fontos tényezőnek, a rímnek vázlatos elemzésével.

A magyar rím fejlődésének döntő mozzanatai még jórészt feltáratlanok; legújabb vers-tanaink rímtörténeti részét, azt hiszem, méltán érthette bizonyos kifogás. Elvi szempontból, különösen pedig a funkcionális versszemlélet szempontjából igazán megtermékenyítő hatásúak csupán azok a gondolatok voltak, melyeket Kosztolányi Dezső vázolt fel a Balassa-emlékkönyvben (1934). A rím *hangulatának* szuggesztív erejére mindezideig legvilágosabban Kosztolányi mutatott rá. Mindenesetre annyi bizonyosnak látszik, hogy a XIX. század első felében mély változások mentek végbe a magyar rimesztétika területén, sokkal mélyebbek, mint ahogyan Elek Istvánnak Csokonai versművészetéről írt tanulmányából (1937) sejteni lehetett. Csokonai nemzedéke még a teljes consonantia, tehát a *tiszta rím* varázslatában élt, s a sarkalatos szóknek tökéletes összecsengését keresvén aránylag kevésbé beérte rímmorfológiai és rímszemantikai vonatkozásban; csengő rímeket kívánván, nemcsak hogy nem kerülte a ragrímeket, hanem olykor egyenesen örömet lelte azonos képzésük révén is egymásba fonódó szavak puha bővületében (*A reményhez*). Ha a ragrímekkel kapcsolatos erős toleranciától eltekintünk (l. Elek: i. m. 58 kk.), joggal mondhatjuk, hogy tulajdonképpen olaszos rím-technika volt ez, a mindenható széphangzás jegyében; bár voltak e kornak is meglepő rím-leleményei — homoním, toldott, összetett és ritmikus rímek (l. Elek: i. m.) — a legtöbb rím pusztán strukturális szükségből származott, tehát szerkezeti elemnek bizonyult; I. G. Cahennek Racine verselésére alkalmazott műszavaival élve, nem annyira »rime-surprise« (meglepő rím) volt, mint inkább sorzárásra használt »rime-sécurité« (biztos sorzárlatot nyújtó rím).

A tiszta rímek egyeduralma Csokonai után lassanként megtört;³⁵ a régebbi divat megváltozásával természetesen együtt járt a ragrímek fokozatos ritkulása is. Csokonai csengő rímeinek követője pl. még Berzsenyi is rímes verseiben; tipikus példát nyújtanak olyan költeményei, mint *Nelli*, *Fannim emléke*, *Lilihez* stb. (az utolsóban régies ragrímekkel: *fakadoznak — bimbai, dagadoznak — halmai*). Hogy e sok ragrímmel járó verselési rendszer folyton mondatszerkesztési párhuzamokat idézett elő, az magától értetődik. A tompább csengésű, de nagyobb versmondattani szabadságot engedő asszonáncok felülkerekedése talán 1825 tájára tehető. A fiatal Vörösmartynál sok még a ragrím: 1824-ben a ragrímek aránya 4:9 (*A tündőd*), s még jóval később, 1846-ban is 12:20 arányt találunk nála (*Csik Ferke*). Elég kedvező képet mutat Eötvös: már 1834-ben világosan szabadulni akar a Csokonai-féle csengő, de túl könnyed és sokszor kifejezéstenen ragrímeiktől. Ekkor írja *A nyugalom* című versét,

³⁵ Lehet, sőt valószínű, hogy e folyamatban a feltörekvő népiesség bizonyos szerepet játszott: az 50-es években Arany is elsősorban népköltési példákkal igyekezett igazolni asszonánc-elméletét. Megjegyzendő, hogy más irodalmakban is elsősorban népköltési sajátosság az asszonánc alkalmazása. A műköltészet magatartása népenként és koronként változó: a spanyol költők elfogadják az asszonáncot, a franciák, olaszok, románok elutasítják, a németek csak a magánhangzók *megközelítő* egyezésével kapcsolatban tesznek engedményt (*See-Höh*) stb. Pulszky Ferenc véleményét az asszonáncról (1847) Endrődi S. közölte (Petőfi napjai 278).

ahol a ragrímek aránya 5 : 17. 1835-ben *Dalnok és király* c. költeményében a ragrímek valamivel gyakoribbak (4 : 10), majd 1836-ban a *Búcsúban* ismét csökkennek (10 : 27). 48 körül az arányok sokkal jobbak : Aranynál 20 rímpár közül csak 5 épül azonos rímekre (*A szegény jobbágy*) s a sokáig »pongyola« verselésűnek tartott Petőfinél előfordul, hogy 14 rímpár közül csak egyetlenegy csendít össze azonos ragokat (*A csonka torony*). A *Nemzeti dalban* is 18 összecsengés közül csak 2—3 épül azonos ragokra. Ezért hatnak már nagyon elavultan az olyan tisztán összecsengő, de ragrímes sorok, aminőket kisebb költők tollából gyakran olvashatunk:

Ne szeresse éj a holdat,
Ég a nap világát,
Harmat és az esti szellő
A völgynek virágát? ³⁶

Egyszersmind azonban minél jobban elhatalmasodik a megközelítő egybecsengésre épített asszonánc, annál jobban kiragyog a vers szerkezetéből egy-egy tisztán megcsendített, újszerű rím, vagyis olyasmi, amit a franciák »rime riche«-nek neveznek. Ezzel kapcsolatban gondolhatunk a Herweghet fordító Magoss Ernőre, akinek merész, szinte parnasszista rímeire újabban Turóczi-Trostler József figyelmeztetett.³⁷ Az efféle rímleleményekkel gyakran vissza is élt az egyébként virtuóz verselésű Sárosy Gyula.³⁸

A tisztán csengő s meglepő rímek nagymestere e korban természetesen Arany, mégpedig nemcsak a *Toldi* művészi strófáiban, hanem 48-as alkalmi verseiben is. Egyik katonadalában ezt olvassuk :

Elhagyják a köves, terméketlen *rosz tájt*
S a tiéden vágnak tenni ingyen — *osztályt*.

(*Lóra...*)

³⁶ Anday B. : *Válasz*. Honderű. 1848. I, 50. vö. még Csapó V. *Körének*. PD. 1848. I, 509.

Persze egy-egy költő olykor az immár primitíven ható ragrímet is szuggesztívvé tudja tenni : nemcsak a *Nemzeti dal* refrénjére gondolunk, hanem például Czuczornak *Itélőszék előtt* című, már említett versére is :

Hogy hazámat ne szeressem
A bitorlót meg ne vessem :
Hatalom nem *teheti* !

Hogy hazámat *megtagadjam*,
Megvetés jelét *hogyan adjam* :
Azt se *követelheti*.

³⁷

Kép, tükör, óra, hímezett *tapéta*
S tömjén között, mint a török szultánok,
Selyem s bíborral áthúzott divánok
Fölött nyújtózik kényelemmel *szét a*
Babért aratni szomjas frank *poéta...*

(vö. Kortárs. 1948, márc.)

³⁸ Példák az Arany trombitából : »Ha mindjárt nem hajtunk minden szélre, *szóra*, — Melyet a gonoszság közöttünk *elszóra*.« Vagy : »Felségedtől pedig megvárja a *haza*, — Hogy Mészároost nyomban parancsolja *haza*.«

Ezek a kitűnő s újszerű »rime-surprise«-ek Aranynál szabadon keverednek a minden igényt kielégítő, szabályos asszonánccokkal :

Most megint feltúrte *ingét*,
De mi vágjuk földhöz *mindég*.
(*Egy életünk, egy halálunk . . .*)

Kirobbanó erejű Petőfinek is egy-egy rímleleménye :

Haloványul a gyáva szavamra . . . *dalom*
Viharodnak előjele, *forradalom*.

Fődi még beteg arcod az *egykori por*
S ime sorsod újonnan a porba *tipor*.
(*Forradalom*)

Bár verstechikájában sokszor régies, mégis figyelemreméltó rímfantáziája van Czuczornak is. Olykor mereven alkalmazza korának az ideális rímről alkotott szabályait,³⁹ de néha rímeinek üdesége ma is kellemesen lep meg ; egyik pattogó ritmusú »paprikás versében« ezt olvassuk :

Rosz fának rosz az almája,
Holló fia *holló*,
Élő sövény úgy jó, hogyha
Nyesi *kertészolló*.
(*Kora házasság*)

Mindent összevéve, a kor technikájának »becsesb zománca« tehát immár nem a túl könnyűnek ítélt ragrím vagy a gyakran keresettnek érzett tiszta rím, hanem valóban az Arany dicsérte asszonánc. Persze azért is illik a technika jobban a kor nagy eszmeáramlataihoz, mert, mint említettük, visszatérést jelent a magyar népdalkincs immár tösgyökeresnek érzett sajátságaihoz.

Asszonáncaink magvát természetesen az összecsengő szavak magánhangzós »vázának« megfelelése alkotja, de e téren bőségesen akadnak kivételek. Arany kissé merev szabálya ellenére (»a hangzók ugyanazonossága elengedhetetlen föltétele« az asszonánccnak) ő maga is »kisebb vétségnek«, tehát megbocsáthatónak tartja *a — o, e — é, é — ő* összecsendítését ; e felfogásán azonban saját gyakorlata is olykor rést üt, főleg a lejtő rímek első szótagjában :

Csak imént dördült meg messzeföldön *és lám*
Perc alatt előtűnt, mint e fényes *villám*.
(*A szegény jobbágy*)

Ime néhány példa egyéb keveredésekre :

a/o Átok alatt, hogy, ha elpárolunk *attúl*
Ne legyen az isten istenünk *azontúl*
(*Az örökség*)

³⁹ „Beh megsimítanám a hajjodort, — Melyet válladra a szellő sodort“ (*A rab*).

o/a És ekkor még felülfordul,
Ki a házbúl, a pitvarbúl!

(Egy életünk, egy halálunk)

o/u Zsirunk ette, vérünk szopta,
Hogy testvérünk azt hazudta.

ö/e Lelkem pusztaságos éjjelén körösztil
Kétes ködvilággal egy sugárka rezdül.

(u. o.)

A rím vagy asszonánc hangsúlyos szótagjai olykor nagyobb eltéréseket is elbírnak; igen szép például Vörösmartynál:

S a szegény nő elhagyatva
Úgy maradt, mint a szedett fa

(A szegény asszony könyve)⁴⁰

Ezekkel a merészebb hanghatásokkal persze mindig csínján kellett bánni. Nagyon vitatható Bajza *Szolnok mellett* című versének első két sorában: »Solnok mellett a Tiszánál — Damjanics dicső vezér áll«. Aköltevénynek egyébként igen gondos, sőt virtuóz rímélése (Egyenkint megérdemelne — Mindenik, tiszté emelné — Őtet hadvezér szavam) a nyugtalanító kezdő-rímet nem feledteti, hanem még jobban kiemeli. Se asszonáncnak, se rímnek nem fogadható el: látogatallak meg — ősznek (Petőfi: Arany Jánosnál). Arannyal szólva »szabálytalan, de erős«: fekünnöd le — szemeidre (Petőfi: A király esküje).

Természetesen azt a kérdést, hogy tulajdonképpen mely szótagok tartoznak a rímhez, mindig a vers alkata dönti el: általában »bukó« rímekben az utolsó előtti szótag sokkal közömbösebb, mint »lejtő« rímekben. Ezért van, hogy fentebb idézett példáink kivétel nélkül »lejtő« rímekre, illetve aszonáncokra utalnak. Bukó rímekben az eltérések ritkábbak, de vö. *tömeg*: *röhög* (Petőfi: A rab oroszlán).

Még nagyobb szabadság uralkodik az asszonáncok mássalhangzós vázával kapcsolatban. Arany szabályait a gyakorlat ismét messze túlhaladta. Ezúttal példaképpen csak két jelenséget emelünk ki. Az egyik egy asszonánc-záró mássalhangzóinak két mássalhangzóval történő összecsendítése (képletbe foglalva ez a *vc — vcc* típus); ezzel kapcsolatban Arany rokon véghangok előtt legfeljebb a liquidák »kivetését« tartja megengedhetőnek. A gyakorlatban azonban »főlős hangként« előfordulhat *n*: *éjjelenként: véres fejét* (Petőfi: *Bíró, bíró, hivatod...*), sőt gy is: *mégysz: vitéz* (Petőfi: A király esküje). Máskor a véghangzó eltérő volta teszi problematikussá az asszonáncot, noha a »kieső hang«, Arany szabályához híven, valóban liquida:

Az életcél boldogság, de elébb
Fáradni kell, hogy ezt a célt elérj.

(Petőfi: Egy könyvárus emlékkönyvébe)

Sokkal jobb ugyanezen költeményben:

A hon nevét, a drága szent hazát
Szivednek legtisztább helyére zárd.

⁴⁰ Túlságosan németes viszont (vö. *See — Hüh'*, Heine: Loreley) Petőfinek egyik ifjúkori Claudius-fordításában: *végez — drága nő* (Pórnek esti dala).

Mindenesetre jó, ha az utolsó szótag összecsendését, még »bukó« rímben is, az előbb szótag magánhangzója támogatja ; ellenkező esetben a hatás rendkívül tömpa lesz :

A világ, hogy elsilányult!
A zaj, mely megkáblított,
Azt hívéd, hogy harc, pedig csak
Halál vonaglása volt.

(Vajda : *Meghasonlás*)

Persze ilyenkor is, mint bármely más esetben, a rím és asszonánc keltette esztétikai benyomás nem függetleníthető a vers összhatásától. Papiros-teória szerint nem jobb Vajda fenti sorainál Vörösmarty *Harci dalának* kezdete sem, lényegileg azonban mégis nagy különbség van a két vers között :

Azért, hogy a szabadság
Vérben fürösztöi zászlaját ;
Azért, hogy szent nevére
Hálátlan és gaz vést kiált,
Ne lássam, oh dicső hon,
Halványan arcodat ...

Mennyivel szebbek, erőteljesebbek ezek a »szabálytalan« asszonáncok, mint Czuczornál a verstanilag tökéletes *magyarok — agyarok* (Riadó)⁴¹ ; a rím ugyanis, amint alább látni fogjuk, sohasem pusztá hangeffektus, hanem egy hangtestnek s a hozzáfűződő tudattartalomnak együttes varázslata.

Arany szerint »erős asszonáncnál« a végmássalhangzók egyike néha kimarad, pl. »*Sárga halál — szárnya alá*«. Arany szerint e típus szabályellenes, s »legföljebb [a] l, ly betűkre (!) szorítkozhatik«, melyek némely tájsház szerint ki sem mondatnak. A gyakorlatban azonban elmaradhat *tl* (!), *n*, *g*, stb. Ime néhány példa :

Nőtlen embernek szeretme —
Csak virág a kalap mellett

(Petőfi : *Feleségek felesége*)

Fülemüle, szégyenülve bokrán,
Édes irigységgel hallgatott rá.

(Arany : *A lantos*)

Örök tavasznapi mosoly le rá —
— — — — —

Megterem rajta minden szép virág.

(Petőfi : *Szép napkeletnek*)

Petőfinek e téren is vannak kitűnő leleményei ; ezúttal elég egyet idéznünk :

Aki bírta, megszökéssel
Életét elorzá,
Meghalt, aki nem szökhett,
Kitisztult az ország ...

(Bánk bán)

⁴¹ Sárosy Gyula szerencsésebben találta el a *magyarok — akarok* asszonáncot (Arany trombita, I.).

17. Megállapítható tehát, hogy a szabadságharc korában nem annyira a tiszta rímcsengetés keresése volt a költők fő igyekezete, mint inkább a könnyű ragrímek elkerülése s lehetőleg egymástól eltérő szófajok rímbelei összekapcsolása. Ezért tarthatták szépnek a legutóbbi példánkban idézett *ország*: *ország* asszonáncot vagy a *kerget*: *nyerget*-féle csengő rímeket (Petőfi: *Arany Jánosnál*). A költők e korban tudatában voltak már a rímzavak közt keletkező természetes feszültségnek, s amikor egyazon szókategóriába tartozó szavakat rímeltettek, akkor legalább a jelentés által teremttették meg az éles kontraszthatásokat. Ilyen Czuczornál:

A zsarnokok torán népek *vigadjanak*,
A nép csak úgy szabad, ha ők *lebuktanak*.

(*Riadó*)⁴²

Ezen általános elven túl rámutathatunk azonban e ponton néhány más jellegzetes vonásra is. Ilyen például a rímzavak konzervatív volta: olyan igeidők, amelyek a költői nyelvben lassan ritkulnak, a rímbelei még rendszerint hatásosak, bár némi keresettség olykor itt is kísért. E rímek éppen ellentétességük folytán illeszkednek bele a szabadságharc korabeli stílus patetikus feszültségébe.

Idetartozik például a sok »elbeszélő múlttal« formált rím, melyet Petőfi szépen használt H. Moreau nyomán átköltött versében (»Szegény Gilbert, mennyit nem *szenvede* . . .«). E téren a hagyomány legalább Kazinczyig és Csokonaiig nyúlik vissza; a 40-es évek végén kezd e szokás tűnedezni, de azért még Vörösmartynál is gyakorta megtaláljuk:

És kapált, és seprött, árkot *ása*,
Ámbár csak sohaj volt *áldomása*:

(*Csík Ferke*)

Régiesebb költőink, mint pl. Garay, a 40-es évek végén még sűrűn éltek ezzel a rím-fajjal:

S mellyet elvetett a bajnok,
Harci bárdjáért *kele*,
S a veszélynek erejével
Rablójára sújt *vele*.

(*Cserhalom. Az Árpádok 1847, III.*)⁴³

⁴² Mennyire hatásosabb az ellentétes rímvarázs Czuczornál, mint pl. Szelesteynél a lapos párhuzamosság:

Eldődid o magyar!
Már rég *elhúnytának*,
Nyugalmat köz-anyánk
Kéblén *találtanak*.

(*A mohácsi vész után*)

⁴³ Persze a kisebb költők e téren is ízléstelenek: elég Sárosy Gyulára és társaira hivatkoznunk:

Radetzkyt, akinek embertelen *neve*
Az olasz nép előtt átkozottá *leve*.

(*Arany trombita; II*)

Vagy másutt:

Az egész természet mély hallgafás *leve*,
Mint a legvalódibb (!) szerelemnek *nyelve* . . .

(Tóth E., *Életk.* 1848: I; 793)

Mint említettük, a rímek kiemelő értékével a kor írói teljes mértékben tisztában voltak. Nemcsak legnagyobb költőink, hanem kortársaik javarésze is érezte, mennyire fontosak a vers hatása, tartalmi és hangulati szuggesztivitása szempontjából azok a szavak, amelyeket a zengőn kicsengő rím a hallgató emlékezetébe vés⁴⁴. Garay János például a következő sorokat írta »Petőfi Sándor emlékkönyvébe« :

E szent, e nagy napon, melyen végtére
Megtetesült a kimondott ige :
S nép, függetlenség, alkotmány, s szabadság
Magyar hazánkban többé nem rege ;
Melyen, kezében széttépett bilincessel,
Győzelmi zászlóval másik kezén,
Áll köztünk a kivitt sajtó-szabadság ;
Melyen egy jobblét dicső reggelén
A leigázott óriás, a nép,
Üdv néki! a kigyó fejére lép —
Dobogjon össze szívem hő sziveddel,
Mint egybeolvad lantom énekeddel.

A vers egész felépítése és mondattani szerkezete a ritmussal és a rímeléssel szorosan egybeforr. Az egész 12-soros epigramma egyetlen körmondat ; a mutatónévmás-ismétléssel erősített, patétikus hangvételhez (»E szent, e nagy napon : . .«) három terjedelmes, közbevetett részekkel tarkított mellékmondat csatlakozik, s az egészet »ajánlás« zárja le, akár egy ófrancia balladát. Valamennyi mellékmondatot azonos, szinte szándékoltnak színtelen »kötőtag« (*melyen*) vezeti be : az első rajongó felkiáltás az »ige megtetesülését«, a március 15-i követelések »valóra válását« ünnepli ; a második e »szabadságok« közül kiemeli »a kivitt sajtó-szabadságot«, a harmadik pedig magához a felocsudó óriáshoz, a néphez szól ; e reggelen a *nép* végre »a kigyó fejére lép«. Az egyes sorok azért is hatásosak, mivel szerkezetük erősen emlékeztet a próza ritmusához közel álló drámai jambusra : »prózaik« vonás a sok enjambement is. Mégis a rímek többnyire igen fontos tartalmi mozzanatokot zengenek a hallgató szívébe és agyába : »a megtetesült ige« a hosszú, sóvárgó vágyakozást idéző *rege* szóval társul, a 10. és 11. sorban szinte magunk előtt látjuk a felvonuló forradalmi tömeget (*nép — lép*), s végül, annyi elszórt, tompa félrím után merész és bátor kihangzású a két utolsó sor jó lezárást adó párríme. Kissé régies már az efféle ragrím 48-ban, de itt két szép, olaszosan telt »endecasillabo« stílusos tartozéka.⁴⁵

A ragrímek divatja egyébként 48-ban még nem múlt el egészen : volt ugyanis egy olyan nagyon időszerű műfaj, a katonadal, amelynek népies hangjához, népies formáihoz

⁴⁴ Itt említjük meg legtöbb 48-as versünk jellegzetes deklamáló hanghordozását : a forradalmi idők hatására az írott szó mintegy kilép a betűből, és szavaló, sőt szónok ajkára kívánczik.

⁴⁵ Az utolsó sorok ritmusmegoldása is kiváló : változatos, szemléletes és — Garay verselésének általános színvonalához képest — e l é g g é eredeti :

u ó u — u | — u — || u —
u — u || u — — ó — u —
ó u u ó u || — u | — ó u u
u ó u u u || u u | — u u u

a ragrímek különösen jól illettek. Ezt érezhette Petőfi a *Nemzeti dal* refrénjének írása közben, és Sárosy Gyula is, amikor a *Lengyel légió dalát* (»Langie Antal után lengyelből«) érezhetően Petőfi modorában így kezdte :

Talpra nép! a Táttra megett!
Védni a magyart siessünk;⁴⁶
Menjünk a köz ellenségre,⁴⁷
Együtt víjjunk, együtt essünk!
Ha mi vállat vállhoz vetünk,
Ketten együtt nem veszhetünk.

18. A rímek elhelyezésének főbb kérdéseit a metrumok és a strófaszerkezetek tárgyalásánál már érintettük. Most összefoglalóan csak azt szeretnők még megjegyezni, hogy e korban a rímelés terén uralkodó főalakzatok mellett (páros rím, ölelkező rím stb.) előfordulnak a nép körében élő archaikus változatok is. A négyes rímet például, bár a harcot még Bessenyei hirdette meg ellene, megtaláljuk nemcsak ekkortájt lejegyzett népdalokban, hanem népdalutánzatokban is. Amikor a Pesti Divatlap e sorokat idézi :

Sobri Józsi a *pincében*,
Kalamáris a *kezében*,
Csak azt írja *levelében*,
Porkolábné az *ölében*.

(1847. II, 1460)

szinte mentegetőzésül hozzászói : »A nép ajkain még mai napság is ekként hangzik a nóta«. Pedig a négyes rím naiv hangulatát Petőfi alkalomadtán még szóismétléssel is merte fokozni :

Az erdőnek madara *van*,
És a kertnek virága *van*,
És az égnek csillaga *van*,
S a legénynek kedvese *van*.

Az efféle négyes rímen kívül figyelmet érdemel a hármas rím is, amely tulajdonképpen tizenketteseknek belső rímmel való tördeléséből keletkezett :

Ha madár *lehetnék*,
Gilimadár *lennék*,
Szeretőm ablakán
Éj-nap *turbékolnék*.

(Czuczor : *Mi lennék*)

⁴⁶ A ritmushoz vö. Aranyánál »Zsigmond, a király, a császár«

⁴⁷ Bisztray kiadásában (a jegyzet szerint : az I. nyomtatott szöveg nyomán, vö. Jövő 1848, dec. 22) : *közellenségre*, de a ritmus sokkal jobb, ha feltételezzük, hogy Sárosy a *köz* szót jelzőnek fogta fel és nem összetétel első tagjának. A nagyszótári gyűjtésben 1848-ig csakis a *köz ellenség* változatot tanúsító adatokat találtunk.

Ilyen Aranynak talán legszebb katonadalában a következő szakasz :

A rendet a réten
Már levágtuk régen :
Mégmártjuk kaszáinkat
Ellenség vérében.

(Mit csinálunk?)

E kis vers, melyet legutóbb Bóka László elemzett kitűnően (A szép magyar vers. Budapest, 1953, 54. kk.), egyébként azért is érdekes, mert első szakában egészen régies, szinte a székely népballadákra emlékeztető módon, még *rimtelen* és csupán a gondolatritmus által összekötött sorok is előfordulnak benne :

Földi! mit csináltok?
Kaszát kalapáltok?
Nem azt kalapálunk,
Fegyvert köszörülünk.

Hasonló Erdélyinél :

Öltözzetek, öltözzetek
Fegyverbe, ruhába,
Gyilkosba, pirosba,
Vérszínű vörösbe.

(Szabad hangok, 1849, 21).

Talán nem túlságosan merész az a feltevés, hogy Aranyt ennek a saját költészetében is párját ritkító versnek az írására formai szempontból népköltészeti megfigyelései ihlették : aligha véletlen, hogy nemrég megjelent népdalgyűjteményében szintén találunk rimtelen hatosokat (Zách Klára balladájára emlékeztető gyorsuló résszel) :

Termett a meggy, termett,
Hajlott ága, hajlott.
Hajj előre, kendermorzsa, kis menyecske,
Öleld a kit szeretsz.
Ezt ölelem,
Ezt kedvelem,
Komám-asszony lányát.

(Kodály—Gyulai : Arany János népdalgyűjteménye 36)⁴⁸

A vers zenéje

19. 1848 januárjában a Honderú »szerkesztői telegráf«-jában P. Horváth Lázár ezt üzeni D. Lajosnak : »Ha az áll, hogy a mi nem bevégezett, életre vagy éppen dicső halhatatlanságra nem számolhat ; s ha áll az is, hogy egy bevégezett költeményben, melyet Horácztotum teres atque rotundumnak nevez, megkíváncsitik, hogy a *legfinomabb politúra mellett*

⁴⁸ A *kalapálunk — köszörülünk* »kancsal rimről« ld. Bóka L. : i. m. 57. A számbajöhető történeti előzményekre legújabbban a Szendrői Névtelen énekéről szóló cikkében Horváth J. utalt ; azokat a XVI. századi rímeket vehetjük figyelembe, melyeknél csak a szóvégi mássalhangzó közös (*voltát — szépségét*), illetve amelyek azonos jellegű mondatrészeket kapcsolnak össze (*vesznek — asznak ; őriz — oltalmaz*) stb. L. ItK. 1954, 270—1.

a legnagyobb könnyedség bájával bírjon ; a nyelv benne mindig tiszta, a kifejezés szabatos és eszmehű, a *rhythmus zeneszerű*, a rím mindig olyan legyen, mintha magától teremne helyére, szóval minden egyöntetű legyen, mintha az egészet a múzsák istene maga lehelte volna papírra : ha ez mind megkívántatik egy jó költeményben, bizony addig követeljük, hogy a formát ne hanyagolják el költőink . . . » (1848. jan. 29. 4. szám).

Tagadhatatlan, hogy a kor költői teljes tudatában voltak már a vers és a költői nyelv zeneiségének : 1848 forradalmi pátoszát éppen az jellemzi, hogy a kifejező hanghatások szinte iskolás pontossággal haladnak együtt a gondolattal. Mintha egyenesen poétikai példának szánta volna Lévy Kossuth Lajosnak című költeménye első szakaszát, lágy és kemény hangok kifejező módon elosztott kontraszthatásával :

Szellő volt-e, vagy hárfa rezzenezése,
Mi oly elandalítón hangozék?
Vihar volt-e, vagy föllegek dörgése,
Hogy lelkem tőle úgy megrázkodék“

A szak két utolsó sorát teljesen a mennydörgés képe uralja : a *dörög* szó *ő*-je egyszerre kifejezővé teszi a *fölleg* változat első magánhangzóját is.

A nyelv zenéjének egyik kedvelt eleme ebben a korban is az alliteráció : legjobban természetesen akkor értékeljük, ha nem keresett szókapcsolatokat teremt, hanem mintegy a vers belső alkatából folyik. Valóságos »orgonapont« Petőfinél *A téli esték*-ben a sok *v* és *f* összeolvadása : »Olyan a föld, mint egy vén koldus, valóban, — Vállain fejér, de foltos takaró van«. Máskor ugyanez az alliteráció-fajta a gondolat legfontosabb elemeinek éles tagolására szolgál : »Fessük zászlainkat fekete-pirosra« (*Fekete-piros dal*). Általában Petőfinél minél nagyobb a gondolat feszültsége, annál gyakoribbak az alliterációk is. Természetesen nála a szókezdő hangok összecsengése nemcsak egy-egy soron belül érvényesülhet, hanem bőven akadnak példák párhuzamba vagy ellentétbe állított, de egymástól távolabb eső szavak vagy kifejezések ilyenféle összefűzésére is :

Félmeztelen
Fognak kiverni titeket
A fölemelkedett alattvalók . . .

(*Ausztria*)

Ha összevesz, mint négy vadállat
És pusztít mind a négy elem,
S én vérbe mártott lantomat majd
Véres kezekkel pengetem.

(*A gyáva faj, a törpe lelkek*)

A kifejező hangok egész skáláját lehetne összeállítani a forradalom költeményeiből¹ Legerősebb szuggesztív erővel a zárhangok bírnak, különösen Petőfinél : »Dolgozz, paraszt, dolgozz, fizess, — Azután dögölj meg!« (*Bánk Bán*) ; »Konduljanak meg a vészharangok — Nekem is egy kötelet kezembel« (*A nemzethez*). Erdélyinél hasonló példa : »Fel nép! Fel ország! a nagy óra int — S légy boszuló bántalmaid szerint« (*Szabad hangok* 11). Természetesen olykor egyéb hangok is, főleg affrikáták és zöngés spiránsok a zárhangokéhoz nagyon hasonló hatást kelthetnek : »Ha megtérnek csonkán a csatából — Koldusbotot ád a haza nekik« (*Tiszteljétek a közkatonákat !*) ; »Másképp ki áll jót, hogy e gyámságos kezek — nyers nyakasságodért meg nem fenýitene« (Arany : *A szegény jobbágy*).

Persze mindezen eszközökkel a kisebb költők még távolról sem tudnak izlésesen bánni. Sárosynál túlzott mesterkedés például a következő két sor: »Falvainkat a tűz sárkány módra falja, — Lángnyelvével a vért a földről felnyalja« (*Arany trombita*, I). Sárosy alliterációi rendszerint csak akkor tetszetősek, ha némi ironikus ízük van. Esterházyról, a Batthyányi-kormány első külügyminiszteréről így ír: »S valamint a pisztoly otthon van, a tokban, — Otthonos ő minden udvari titokban.«

A nyelv zeneiségének egyik legnagyobb művésze e korban kétségtelenül Arany: hang-effektusaiban nemcsak erő van, mint Petőfi forradalmi verseiben, hanem lágyság, gyöngédség, könnyed lebegés is, párosulva a legnagyobb természetességgel:

Lyányok, lyányok: lakodalom,
Oh, be sok szép népe vagyon!
Sok fehér ing: bő az újja,
Libeg, lobog, ha szél fújja. (A varró lányok)

Már láttuk, hogy Arany egész rímelésmódja beleilleszkedik egy-egy verse hangulatába. A kifejező hanghatások szempontjából idézendő *A rab lelkek* 3. versszaka is:

Itt a lég nyersebb, keményebb,
A szellő fuvása metsz,
Felhő tornyosúl felettünk,
A villám cikázni kezd.

Arany legfőbb ereje abban van, amikor sorainak egészével, hanghatásainak egymásba-fonódó együttesével szuggerálja — szinte alig elemezhető módon — a kifejezendő hangulati tartalmat:

Fekszem kínos ágyon. Minden tagom össze-
Zsibbadoz fektemben, mintegy lekötözve.
Csak tompán sajog a fájdalom, nem éget;
Homlokomon érzek hideg verítéket.

(Álom — való)

Arany lírájának szuggesztív bensőségéhez közel kerül olykor Tompa is: a kezdődő abszolutizmus nyomott hangulatában befelé forduló lélek minden nosztalgiáját érzékelteti *Alföldi képek* című ciklusának 4. verse:

Este van, — a tárgyak képe lassan-lassan
Eltorzul, elvész a késő alkonyatban,
A zsibongó élet,
Mint távozó galamb szárnya suhogása,
Csendesül... csendesül... majd álomba mélyed.

Egy olyan korban, amikor a kisebb költők még a legszembetűnőbb kakofóniákat sem tudták elkerülni, Tompa olykor kifejező eszközzé tudta avatni egyazon hang háromszoros találkozását is: „Nem, nem, csak úzz, csak zaklass sors! ne félj!” (*Panaszkodjam talán...*)

Természetes, hogy mindezen kérdéseket monografikusan, ironiként kellene tárgyalni. Az alliteráció például más szereppel, más funkcióval bírt Arany és mással Petőfi esztétikájában. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a forradalom kora tudatosan lemondott az öncélú széphangzásról: ehelyett a nyelv kifejező eszközeit is a gondolati és hangulati tartalom elmélyítésére, művészi árnyalására használta fel.

20. Most tekintsünk vissza a megtett útra s jelöljük ki az elvégzendő feladatok egyikét-másikát is. Bármily vázlatos volt is a kép, amely a fentiekben elvonult szemünk előtt, bármily töredékesen mutatta is be a szabadságharc éveinek költői termékeit, annyi, azt hiszem, mégis világos belőle, hogy 48-as forradalmi költészetünknek formai szempontból is sajátos jellege, sajátos arculata van. Ha a fentebbi keresztmetszetet összevetnők az 1800 körüli helyzettel, amelynek középpontjában Csokonai költészete állt, s az 1820—25 közt kialakult formakincssel, amely igen jelentős mértékben Kölcsény életművéhez köthető, a 48-as líra jellegzetességei még szembetűnőbbek lennének. E feladatok elvégzésére természetesen, e rövidre szabott tanulmány keretében, nem vállalkozhattunk; hangsúlyoznunk kell azonban, s ez összefoglalásunk végkövetkeztetése, hogy az 1850 előtt kialakult verstechnika a reformkor költészetének nemcsak egyenes folytatása, hanem egyszersmind — bizonyos mértékben — szembefordulás is azzal. Valami új kezdődött a 40-es évek második felében, valami olyan, ami nélkül a magyar klasszicizmus formaművészete elképzelhetetlen lenne. Nem mi magyarázzuk ezt utólag a fejlődésbe; ha a Petőfi körül zibongó kritikai irodalom hullámverését figyeljük, már ebben megtaláljuk a formaváltás tudatosságának kétségtelen bizonyítékait. A 40-es évek kritikai irodalmával újabban ismételtén foglalkoztak;⁴⁹ mi ezúttal csupán két idézetre szeretnénk hivatkozni. Mindkettő Petőfi 1844-i nagy hangváltása utánról 1846-ból, illetve 1847-ből származik.

Az első nyilatkozat Szeverin (Dobrossy István) »Irodalmi levele Constanciához« (PD. 1846, 14. sz. 274⁵⁰—5),⁵⁰ itt olvassuk a következő megállapítást: »V[örösmarty] nyelve, verselése, szabatosabb, kimértebb; P[etőfi] szívet ráz, elragad«. Fentebb már láttunk példákat a metrum szokott realizáción áttörő, heves indulatra (l. például a *Respublica* elemzését; most ez az idézet két tényt is bizonyít. Egyrészt azt, hogy Petőfi verselése közvetlen előzményének már a kortársak is — akár fentebb jómagunk — Vörösmarty versművészetét tartották, másrészt pedig azt, hogy Vörösmarty »szabatosabb, kimértebb« nyelve és verselése egészen másként hatott a kortársakra, mint Petőfinek a természetes beszéd áradásához közelebb eső s ezért közvetlenebb, szívbemarkolóbb lendülete. De nemcsak a természetesség, a közvetlenség terén volt szembeötlő a haladás, hanem még inkább egy másik vonatkozásban, amelyről maga Eötvös József írt a Pesti Hírlap 1847. május 14-én megjelent 880. számában.⁵¹ Itt mutatott rá Eötvös Petőfi sajátos hangvételének legfőbb titkára: »Petőfi népszerű a' közönségnél, mert magyar«. Kritikusaink azonban addig német sablon nyomán ítélték, amint hogy irodalmunk megújulásának munkásai, az írók is mintáikat főleg a németeknél keresték. Egykor az antik klasszikusok döntő hatást gyakoroltak az olasz és francia írókra, nálunk viszont, írja Eötvös, »a' német irodalomnak jutott e' befolyás, 's ha meggondoljuk, hogy mikor irodalmunk új életre ébredett, nemzetiségünk éppen legszoromóbb napjait élte . . . nincs is mit bámulni e' tüneményen . . . Irodalmunk kezdete,⁵² kevés kivétellel, a' német irodalom utánzásul tekinthető, kevés kivétellel, mondom, mert hogy a' francia és classicus művek szinte nem maradtak befolyás nélkül, az tagadhatatlan; a' versificatio, mellyben a' nyelvünk sajátosságai által szükségessé vált módosításokkal egészen a' német rendszer szerint jártunk el, 's azon számos germanismus, melyet — bár mit mondjanak puristáink, — irodalmi nyelvünkben találunk, elég világosan bizonyítja a' mondottakat.«

⁴⁹ L. Törő Györgyi: Az igazi művészet és a »művészet a művészetért« harca Petőfi korában. Az Eötvös L. Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve. Budapest, 1953, 286 kk., u. ő: »Tart a harc . . . most eszmék küzdenek«. ItK. 1954, 146 kk.

⁵⁰ Idézi Endrődi S.: Petőfi napjai 181 kk. Alábbi idézetünk a 183. l.-on.

⁵¹ I. m. 293 kk.; idézetünk a 295—6. l.-on.

⁵² Itt Eötvös természetesen a felvilágosodás korának és a reformkornak irodalmára céloz.

A helyzet azonban azóta megváltozott. A 40-es években hasonlíthatatlanul több önállóság jelentkezett; Eötvössel szólva »nemzetiségünk mélyéből látunk fakadni forrásokat.« Az új irodalom viszont új esztétikát, új és szabadelvűbb kritikát követelt; »vajjon nem jött-e el ideje« kérdezi Eötvös, »hogy kritikánk is kissé önállóbb felfogásra emelkedjék, hogy átlássa, miként a' Tieck és Schlegelek elméleti irodalmunk valódi eredeti műveinek megbírálására nem egészen illenek... Feladatunk: magyar műveket alkotni«, de sajnos »a' mód, miszerint műbíróink eljárnak, e' czélt nem segíti elő«.

Az új irodalomszemlélet, az idegen elemeket is áthasonító, nemzeti szintézisben feloldó önálló magyar irodalmi szellem diadala 1848 forradalmi költészete, s ennek formai kereként a hozzá fűződő, benne megtestesülő versművészet is. Természetesen ezt a formát, amely a beléje ömlő gondolatnak oly hű segítője volt, már szinte nem is szabad magában, elszigetelten szemlélni; formai áttekintésünket tehát a költői szándék nyelvi köntösének beható, részletes vizsgálatával kell kiegészítenünk, mert végeredményben csakis a választott formák és a beléjük ömlő élő nyelvi anyag együttes vizsgálata nyújthat igazi képet a kor költőinek kifejező eszközeiről. Mindenesetre a problémának egyik oldalát jelen tanulmányunkban már felvillantottuk, vers és nyelv viszonyáról pedig röviden kifejtettük nézetünket a reformkor nyelvéről szóló gyűjteményes műben. Nagyon reméljük, hogy e két szerény kísérlet nem fog egészen nyomtalanul maradni, hanem másokat is ösztönöz majd az elérendő cél megvalósítására: irodalmi nyelvünk és stílusunk történetét, valamint a magyar vers történetét minden részletre kiterjedően fel kell dolgoznunk, hogy a stílus- és a verstörténet is végre elfoglalhassa nemzeti irodalomtudományunkban azt a helyet, amely e két kevéssé művelt, de annál hálásabb kutatási területet méltán megilleti.

KERESZTURY DEZSŐ

AZ ELVESZETT ALKOTMÁNYRÓL

(Pais Dezsőnek 70.-ik születésnapjára)

1. Pais Dezső irodalomtörténészként kezdte tudós pályáját. Már első tanulmányában az irodalmi élet, a mű, az írói pálya és a társadalom összefüggései érdekelték. Mint nyelvész sem korlátozta szűkebb körre figyelmét: a nyelvet is — egy nép legnagyobb közös alkotását — életbeli összefüggéseiben vizsgálta, akár szavakat értelmezett, akár az irodalmi nyelv társadalomformáló szerepét elemezte. Talán kedvére lesz hát, ha ünnepéhez olyan tárgyról szóló megjegyzésekkel járulunk hozzá, amelyet egyforma tanulsággal vizsgálhat a nyelvész és az irodalomtörténész. Az *elveszett alkotmányt* legalább annyira teremtette a kor, amelynek forró életéből fakadt s az egykorú köznyelv, amelynek egész zavaros bőséget magába fogadta, mint a költő génusza, amely akkor még tétovázva kereste útját. De más okból is közel állhat Arany e „különös” alkotása az ünnepelthez. Egyéniségének sok rokon húrja rezonál a költő ironikus-humoros hangjára. Ő is értékli — s forgatja is! — a gúny fegyverét. Az igazságot védő bátorsággal és bölcs derűvel. Mint aki tudja, hogy

„Ez a hullámos emberszív nedélye:
Halandó létünk cukrozott epéje.”

2. Arany maga is ejtett néhány szót a műről. Ítélete nagyjában megegyezik bíráló-
iéval s későbbi méltatóiéval. Az előbbiekhöz, a reá később is jellemző önbírálattal, nagyon is alkalmazkodik, az utóbbiak sokszor nagyon is elfogadták Arany szigorú s főként esztétikai szempontjait. »Sajnálom elvesztett időmet, melyet *Az elveszett alkotmány*-ra vesztegettem«:

ezek a Toldynak írt sorok nyilván túlzottak, de már egy évvel előbb, a díj fanyar szájíz hagyó odaitélése után, 1846. február 24-én Szilágyinak is ilyesmit írt: »az egész valami elnyúló s mint egész, kiállhatatlan valami lőn... Nincs kerekdedség, nincs kellő emelkedés és elfogyás: epizódjaiért látszik élni...« Mindez igaz: a költeménynek csakugyan sok hibája, foltja van. A hűség és teljesség kedvéért érdemes őket röviden összefoglalni.

A történet — különösen, ha Arany érett művészetének tömör és arányos kompozícióival vetjük egybe — valóban széteső. Kettős cselekményét: tündér-Armda és garabonciás-Hábor családi viszályát s csodás átalakulását, meg Rák Bende korteskedő kalandjait csak lazán fűzi össze az eposzi paródia. A földi cselekmény abból a néhány kalandból verődik össze, amely Rák Bendét, ezt a groteszk magyar Csicsikovot, végigviszi az egykorú politikai élet néhány színterén. A szerkezet világosan mutatja a nem-egyenletes munka nyomait: a hét énekbe zsufolt anyag természetes tagozódással legalább tízbe kíváncsozánk; a betétek nincsenek kellőleg beleszőve, a befejezés csodaszerűen váratlan. Túlzufolttság, szabálytalanság, látszólagos henyesség a formában is. »Micsoda prozódia!« kiálthatja joggal a hexameter vájt-fült értője. A hangzókat tetszés szerint nyújtja vagy kurtítja, a szavak megszokott alakját kifacsarja, a szórendet latinosan vagy egyszerűen csak önkényesen felforgatja a költő, egy-egy szót a sorvégen kettényes, ahogy a verslábak rendje éppen kívánja; de még ez a rend sem kötelezi: az omlatag s szabadon kezelt forma elemi szabályait sem tartja tiszteletben. Ezt kifogásolta legjobban az egyébként elragadtatott s »a satyrának chameleoni árnyazatait« dicsérő Stettner. Mint ez, számtalan javítást ajánl Szilágyi is. Túlzottság, egyenetlenség, stílbeli zűrzavar, nehézkesség s hányavetiség, feszesség és szellemeskedés összevisszasága ötlük szembe a költemény nyelvanyagában is: a nyelvújítás és az avított régiség, a diáktrefák s a divatlapok, a politikai agitáció s az almanach-líra, a deákos ékesszólás s a piaci tereferék szavai keverednek egymással: Vörösmarty és Kőlcsey, Fazekas, Baróti Szabó, a hírlapok újdondásai lépnek kényszerű szövetségre; Byron és Shakespeare áll Blumauer mellett; s mindebben egy rendkívüli nyelvértékű költő bontakozó, játékos, magát s a legjobb kifejezést kereső kísérletezése, vívódása, botlásai s remeklései. Túl sok ez egyszerre; nem egyenletes s nem is mindenkor közérthető. Ellentmondásokat érez a mai olvasó a költemény mondani-valójában is; úgy tetszik, a költő álláspontja s magatartása nem egyértelmű; hol teljesen azonosul művével, hol fölékerekedve játszik vele, hol, közönyösen, pusztán ábrázolni látszik, hol átfült s emelt hangon mondja el az igazaknak szánt intelmeket. Első olvasásra s magából a műből alig derül ki, melyik a költő igazi véleménye: az-e, amely a Sors-isten malmának szinte már nihilisztikus látványából, vagy az-e, amely a templommá alakult megyegyűlés felemelő látomásából sugárzik felénk?

Minderre csak általános magyarázat a költőé, hogy ti. mindent bele akart zsufolni.

Az *elvezett alkotmány* »magán időtöltésül« kezdődött, de pályaműben fejlődött be s lépett a nyilvánosság elé; részben tehát annak a serkentésnek eredményeként, amellyel a Kisfaludy Társaság az egyhangú magyar irodalmat a ritkán, vagy egyáltalán nem művelt műfajok felé irányította, hogy költészetünk ne csak nyelvben, de műfajokban is mindegyre gazdagabb legyen. A »szépműtani feladás« »hazai tárgyú vig eposz«-ra szolt, s a kor esztétikája a »vig eposzt« elég határozott műfaji jegyekkel ruházta fel. A fiatal Arany nagyjából ismerte ezeket, s amint a bírálók elismerő megjegyzéseiből kiviláglik, alkalmazkodott is hozzájuk. Stettner a munka »való eposi objectivitását« emeli ki, Erdélyi azt, hogy »az elbeszélési modor benne a csodásra is kiterjed« s ezért »emelkedik fel az eposzi magasságra«. A pályázat a »hazai tárgy«-at is előírta; Arany ezen a ponton csak találkozott az egykorú irodalom fő sodrával. Lelki helyzet, forrongó kedély, rendezetlen tudás, fiatalos mohóság, iskolai szabályok, pályázati előírás s sietve bevégzett munka — a négyezernél több hexameterre pár hónapja volt csak — egyaránt érthetővé teszi, hogy a kényes költő, amikor már túl volt rajt, a befejezés után szinte törvényszerű kiábrándultsággal nézte művét, úgy érezte: »újat írni sem idő, sem kedv, ezen pedig csak a tűz segíthet«.

3. De mégsem égette el, sőt mindvégig megtartotta, némileg át is simította és felvette összes művei közé. Kezdetben meg volt róla győződve, hogy művének lesz közönsége. »Ugy hiszem, hogy nem kritikusként, hanem közönséges olvasónak, elejétől végig érdekes olvasmány«, — írta Szilágyinak. Tudhatta, hogy ennek az »alantjáró humoristico-satirico-allegorico-comicus valami«-nek anyaga nem kis részben olyanféle anekdotákból, gúnyrajzokból, helyzetjelentésekből, kifakadásokból és politikai programtöredékekből került ki, amilyenek az egykorú közvéleményt elsősorban foglalkoztatták, népszerűek vagy felháborítók, de mindenképpen érdekesek voltak. Ez persze nem magyarázza meg eléggé Arany későbbi hűségét: mikor felvette összes költeményei közé, 1867-ben, igen sok részlet aktuális érdekessége elveszett már. Az, aki *Toldi estjét*, a fél-zsengénél bizonyítva sokkal jelentősebb művet, 1854-ben kétkedve bocsátotta sajtó alá, félvén, hogy nem kelt érdeket, aligha vélhette, hogy összes művei kelendőségét fokozza *Az elveszett alkotmány* újranyomatásával. Egy másik megjegyzéshez kell tehát fordulnunk útbaigazításért: »A tisztváltóság igen nagy szemeket nyitott — írja 1845. augusztus 1-én Szilágyinak — az értelmiség itten a conservatismus mellett nyilatkozott... Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs e megyében elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről. Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól, abból hozzávethetne politikai hitvallásomhoz«. Vadonfy Bertalan *Az elveszett alkotmány* szerzőjének álneve. A munka tehát *elsőrendűen politikai ihletből* született, a költő, minthogy »nem tartozván a kiváltságos osztályhoz... más tere nem vala«, ebben öntötte ki bosszuságát, ebben mondta el politikai hitvallását. S itt meg kell jegyeznünk, hogy Arany mindvégig tisztán költői s művészi szempontból bírálta *Az elveszett alkotmányt*, ilyen, s *nem politikai* szempontból volt elégedetlen vele. Politikai tartalmát soha meg nem tagadta. Nincs írásos bizonyítékunk rá, de Arany egyéniségének s körülményeinek ismeretében megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a költő a maga szelíd s tartózkodó módján a politikai helyzettel való elégtelenségére akart utalni e minden ízében forradalmi mű újranyomásával éppen 1867-ben, a kiegyezés évében, amikor sajtó alá rendezte munkáinak hatkötetes gyűjteményét, lezárta második virágkorát s férfiereje teljében, a nemzeti költő magas polcán több mint egy évtizedre teljesen elnémult.

Az elveszett alkotmány nem olyan zárt, önmagában nyugvó s magáért beszélő kompozíció ugyan, mint későbbi remekei; célzata azonban sokkal nyilvánvalóbb és sokkal aktuálisabb, mint Arany bármelyik eposzának. A költő itt nem egyszer »kibeszél« művéből. Mintha az ő hangját hallanók Hábor — ritkítva szedett! — mondatából a politikai helyzetről: »*kijavíthatatlan rongyot fotózni botorság*«. Az Erély nagy vádbeszéde kétségkívül az ő véleményét foglalja szavakba:

»Ti szabadelvűek, kik nyelveteken ama legszebb
Szót, a »szabadságot« szólásban, gondolatokban,
Testben, lélekben meritek hordozni naponként:
Névvel vagytok azok. Vallástok képmutatóság;
Bennetek a türelem, más értelműek iránt, nincs;
Bennetek a kitűrés, tartós láng, semmi nagyért, nincs;
Bennetek elszántság nincs áldozatokra: ezért már
Olcsók elveitek; szavatok nyila mind eltompult,
Semmi hatás nélkül pattan le az érc kebelekről...
Önzetek. — És ti, kemény-nyaku Izraél, *úgy-maradásnak*
Emberi, kik hazugul, fontolt haladásnak eszélyes
Pártja gyanánt vetitek magatok fel, nyíltan előttem
Titkaitok. Ti hazát háznépvel, multat a mosttal
Összecseréltetek. Philosophok vagytok: az ember

Bennetek él csak s ott minden, de *kivületek* a mi
 Látszik, mind tünemény, üres álom, anyagtalan ábránd.
 Elvetek ez. Maradást kívántok, nem, mivel az jó,
 A mi marad, de mivel nem pénzetek', és nem erőtök',
 Véretek inkább nem, (mint ösötök, a kire büszkén
 Puffad májatok) és eszetek' sem, csak neki tespedt
 Lágy kényelmeketek sem vagytok erős kebelűek
 Áldozatul oda vetni a szent haza oltárára.
 Végre ti *semlegesek*, ti a status hittagadói,
 Bennetek a másik két párt *minden* bűne megvan,
 Ingadozóságnak még megszorítva bűnével.«

A maga véleménye az is, amit az Erdély feladatként kijelöl :

»Ám önösök legyetek, nem tiltalak. Ember önösség
 Nélkül nem lehet el. De ne légyen szűkkeblű és
 Aljas ez önszeretet...«

Önzéstek *nagyszerű* légyen :

Ti legyetek, gazdag polgárai gazdag e honnak ;
 Ti legyetek boldog polgárai boldog e honnak ;
 Légyetek értelmes polgári művelt e hazának...

...mi ez a haza! nemde

Tinmagatok, nők s az olajvesszőre hasonló
 Gyermekitek? Nosza hát, tegyetek fogadást a hazának
 Oltárán, miszerint ha erő kell, adtok erőt, ha
 Pénz kell, adtok pénzt, ha kitől telik ész, az adand ész, s
 S adtok vért — ha kíván a közös haza — életet adtok.«

A költő, látjuk, vezércikket is tud írni. De már ebben a művében is főként a kifejezés írói, költői, művészi eszközeit keresi, s mondanivalóját a nyelv kezelésével, a hanggal, formával, a felidézett alakokkal, helyzetekkel, a lepergetett cselekménnyel : az írói ábrázolással akarja kifejezni, azzal a móddal, ahogy a valóság elemeit célszerűen kiválogatja s jellegzetesen megformálja, tehát leleplezi, jellemzésükkel megbírálja s e bírálatot az olvasóba a költészet eszközeivel átviszi, kedélyébe, érzés- és képzeletvilágába beleszuggérálja. Költeményt ír, tehát, bár e költemény a maga eszközeivel ugyanúgy a »nagy ügy«-et szolgálja, mint, mondjuk Kossuth vezércikkei. S ilyen értelemben is érdemes újra szemügyre venni Az *elveszett alkotmányt*.

4. Különösen első olvasásra, úgy tűnik fel, mintha egy fenékgig elégedetlen, epével és életfájdalommal telt, már-már anarchikus lélek vádirata lenne : csupa negatívum, gúny, rombolás, a tárgyakat, embereket, intézményeket, az egész külső világot lényegében megtámadó, de önmagát, eszményeit és értékeit, szerepét és művét is kigúnyoló, szétmaró ironia, keserűség, kiábrándultság. Lehet ilyen egy építő szándékú, valóban forradalmi mű? Lehet ilyen egy nagy, nemzeti jelentőségű klasszikus első alkotása, amelyben későbbi remekeinek csírái bennfoglaltatnak? Semmiképpen.

A kérdés elől ki lehet térni úgy, hogy Az *elveszett alkotmányt*, mint annyian tették, valamiféle stílusgyakorlatnak, pusztán csak feladatként megoldott pályaműnek, művészi kedvtelésnek, unaloműző játéknak nézzük. Ha azonban alaposan elmélyedünk a költeményben s keletkezésének körülményeiben, rá kell jönnünk, hogy »a satyrának chameleoni árnyalatai« csupán a felszínt teszik játékosan villodzóvá ; a lényeg rendkívül komoly ; s ha elemeire bontjuk a verszetet, s célja, szándéka, szerepe szerint együvé soroljuk azt, ami gomolygó összevisszaságában sokszor túlságosan is szétesik : feltisztul a mű értelme. Egy, a maga korá-

val elégedetlen jelentékeny tehetség, benne és vele egy egész öntudatosodó ízlésbeli, politikai, gazdasági életforma fordul a rossznak, hazugságnak, ellenségesnek érzett közállapotok és formák ellen, megtámadja, leleplezi, felpukkasztja vagy szétmarja azokat, hogy utat teremtsen a maga igazabb világának, s ennek első épületeköveit és palántáit már le is rakja az újonnan elegyengetett földre. A nagy átalakulások, kor- és ízlésfordulók alkotásainak ez a mindenkori kettőssége — a rombolás és építés jellemzi Arany első művét is.

5. »A nyelv és verselés olyanemű, mintha már irodalmunk vaskorában élnénk«, írta Vörösmarty a pályaművekről. Ösztöne jelezte az ízlés nagy fordulóját, kitűnő kritikai érzéke s művelt értelme pontosan meg is fogalmazta, miről volt szó. Az *elveszett alkotmány* nyelve csakugyan teljesen más, mint az övé : a vaskor provinciális, plebejus, vegyes, kiforratlan s csiszolatlan nyelve ez, ha ahhoz méri, amit ő és kortársai egy magyar aranykor nyelveként alakítottak ki. Ők stílust akartak az élet alaktalansága, választékoságot, emelkedettséget a mindennapok közönségessége s pongyolasága helyett : a beavatottak, az elit nyelvét a mindenkié fölé. Ebben a verszetben pedig az élet jelentkezett, nyersen, szűretlenül, darabosan. De ami Vörösmarty magas ízlésbeli s elvi szempontjai felől zavar, alászállás, ízléstelenség, az a másik oldalról, a fejlődés szempontjából gazdagodás, termékeny sokféleség, a vértelenedő fenti klasszikus stílus, s az érzelmes, romantikus bombaszt után újra az egykorú magyar nyelv élő gazdagsága ; még ha egyelőre nyers, alaktalan, izsapos-örvényes gazdagság is. Ha pontosan összeállíthatnók Az *elveszett alkotmány* szókészletének statisztikáját, s ha ezt az anyagot értelmi, érzelmi s hangulati árnyaltsága szerint is lemérnők, kiderülne, hogy a korszak nyelvének egyik leggazdagabb bányája nyílt meg előttünk. De érdemes az anyagot eredete és funkciója szempontjából is megvizsgálni. Akkor nyilvánvaló lesz, hogy nincs igaza Riedlnek, mikor úgy véli, hogy a költő »a pusztán s nem könyvtárakban gyűjtötte szókincsét« ; ez egyáltalán nem népies nyelv, még anyagában sem az ; a »pusztai« legfeljebb tíztizenöt százaléknyi eleme s szinte felismerhetetlenül elvegyül a régiség és a modernség az iskolai diáknyelv és az újságírói frazeológia, a kisvárosi anekdoták s a politikai szónoklatok, a klasszikus-utánpótlók és travesztiák szókincsével. Ha a nyelv — amint ez valóban így van — tükre s kifejezője a társadalomban lefolyó változásoknak : Az *elveszett alkotmány* hű tükre és kifejezője annak a roppant forrongásnak, amely annyira jellemzi a 48-as forradalom felé haladó magyar negyvenes éveket.

A rombolásnak, fonákra fordításnak, travesztiának, a szóhasználat ironiájának csaknem minden változatát megtalálhatjuk hexameteireiben : az egészet kellene például idézni. Elég lesz itt azonban a három leggyakoribb (bár persze egymásbamosódó) csoportra utalnunk. A költő igen sokszor magukat a hamis hangulattal túltömött szavakat támadja meg, úgy, hogy más környezetbe helyezi, a megszokottal ellentétes értelemben használja, s ügyetlen magyarkodásukat vagy szenvetlő finomkodásukat túlozva tőri szét hamis hangulatukat, vagy éppen a dőlt-betű s az idézőjel pellengérjére köti őket. »Zabevők«, »abrakadók« : pukkanak el a homerosi jelzők, »az éj-honi hölgy venyigés fedelű laka«, »bordaropogvány közt kinyomulni a lármateremből« : vedlenek nevetséges csinálmánnyá a nyelvújítás mesterkelt szóösszetételei ; »Teljes éltében vicgyártó volt ez az ember, Nagy híré *humorist*, húsz évig *feuilletonista*. És ime önvégeit kell ennie vétke díjául« : kerülnek tühegyre az idényszavak ; »Kurta szakáll, nagy nyakbőtyök (au jaj a nyelvem!)«, figuráztatik ki a népies lomposság is. A második csoport a nyelvtani félszegség, a szakmai nagykép, az emelkedettség látszatát kelteni akaró idegenszerűség kigúnyolása : »Bömből egész erdő fene korbácsának alatta«, »a szép, Aggszerű intézet legutolsó körme-szakadtán«, »Édesanyát láttak, környezvét durva fiaktól« stb., stb. Végül a harmadik s leggazdagabb csoport a komolyság látszatával felhasznált stilizált, patétikus, klasszicizáló szóképeké, szóhalmazatoké, amelyeknek értéktelensége vagy túlhajtásuk révén lepleződik le, vagy azáltal, hogy méltatlan tárgyra pazaroltatnak ; sokszor maga a költő teszi tönkre őket egy-egy ironikus megjegyzéssel. Ezernyi példát idézhetnénk erre is Armida híres átkából, amely így zendül fel :

„Üssön a menny köve hát ; leljen meg belpokol és rüh,
 Fujjon el a fölszél köpenyeddél, vázkalapoddal,
 Költse örökléted minden fél-perce szivedben
 Vágyak mirriadát, mikből soha egy be ne teljék...”

s így zárul : »Igy csattogta le rab Armida e classicus átkot«, az olyfajta szójátékokig, mint :
 »A kalap elveszté szín nélküli színe talányát«, az olyan hangparódiákig, mint : »Nyolc szomorú
 század szenny-szégyene ül nevenem már (Szép sziszegőn sziszegő)«... és az olyan stil-karika-
 túrákig s hangulattörő képvegyületekig, mint :

»És törtek fejek ott, kezek és lábak ficamodtak,
 Gégék szűkültek, botfővel teltek a szájak,
 Bordák roppantak, hasak és köldökök berugattak,
 Orr pisze lőn, szem vak, legalább egy pár napig az lőn,
 Nagy fogeső hullott, fülek és bajuszok kiszakadtak,
 A meg nem született embercsék holtra döfettek,
 És a kiváltságos bőr megtarkult *honi* kékkel.«

vagy :

»És, mint emberi szenvedelem fene zápora szüntén,
 Hull szakadott felhők foszlányaiból felüdítő
 Harmat alakjában bánatnak csöndes esője,
 Hábor is, eltelvén bosszujával, fölheverül egy
 Föllegnek ruganyos pamlaghátára, nyugalmas
 Comforttal letekint dűhe tizenegy áldozatára...«

Ott van azonban a vers nyelvanyagában az új, a termékenyíteni, növekedni, fejlődni képes réteg is. Nemcsak a szavak már említett bőségére és változatosságára kell itt emlékeztetnünk, arra, hogy együtt van a költeményben mindaz, amit nyelvünk addig felszínre vetett, s amit akkor kavartak fel frissiben a változás mély örvényei, hanem arra a módra, ahogy a költő felhasználja ezt a gazdagságot. Nem szótári, hanem költői bőség ez : a nyelv látszólag szűretlenül, az élet zavarosságával árad be a műbe ; de csak látszólag. Iszapossága igen nagy mértékben szándékos ; ami köznapi, nem véletlenül s nem jobb híján kerül bele. A vers mélyén a világnak s a valóságnak a kor átlagirodalmához képest forradalmian más szemlélete s a költészet céljairól és eszközeiről vallott merőben új felfogás hat, válogat, irányít. Nem elég azt megjegyeznünk, hogy Aranynak van bátorsága az olyanféle drasztikumra, mint a gyakran idézett : »lapos a telehold, mint tányér s ráteregette Dávid kapcáit szikkadni az éjjeli szélben« vagy azt, hogy műve tele van a városiasodás, polgárosulás, sőt kapitalizálódás olyan új szavai-
 vaival, mint pipere, cigaró, zuhany, gáztartó, comfort, honipar, gyár, kötelezvény, védegyelet stb. Ennél sokkal lényegesebb, hogy a szavakat egy újszerű költői látás és kifejezősmód elevenné, hatékonyá is teszi. Elég itt csak a költemény tömény, a lényegre hiteles tapasztalattal kiemelő jelzői közül néhányat felidézünk : »friss, barna sötét«, »kapa-unta parasztok«, »zsíros ködmenő noblesse«, »megcsillant a sásidomu szuronyok sokasága«, »harmatos-arcu táblabírák«, »kanászoknál szigorubb sorsu tanítók«, »pofozott lég« stb., stb., hogy világos legyen, miről van szó. Ez már az új irodalom nyelve.

6. Ugyanaz a kétarcúság mint a nyelvet, jellemzi a versformát is. A hűsköltészet úgy, ahogy az a XVIII—XIX. század fordulójára a feudális világ barokk költészetében kialakult, Magyarországon is hexameterbe öltözködött. A latinos főuri, papi, nemesi műveltség megmagyarosodásával ez a forma is megmagyarosodott ; a prozódiai vitákban megszabták törvényeit s a termékeny gyakorlatban kialakultak szakmai fogásai is. A forma tehát Arany ifjúságának idejére nemcsak befogadott lett, hanem jelentékeny költőnk kezén igen gazdaggá,

magasrangúvá fejlődött, és komoly közéleti súlyra is szert tett akkor, amikor a szűkebb-körű alkalmi költészet köréből a nemzeti ügyek közé került : a »régi dicsőség« megidézésének hangjává, a nemesi világ büszke pompájának díszévé, költői, archaikus, felmagasztosító eszközévé vált. A »Zalán futása« nemzeti hőskölteménynek készült, annak fogadta el a nemesi közvélemény, s az is volt : egy osztály által hordozott s kialakított nemzeti eszmény kifejezője : a választottaké, a születés és műveltség elitjéé. Párducos Árpád alakját még talán elképzelhette a maga elporlott vezéreként a nép, de nyilvánvaló, hogy Vörösmarty hexameterai legfeljebb valami magyar nyelvű liturgia érthetetlen varázsával hathattak rá, ha ugyan eljutottak hozzá. A nép érdekében megújuló magyar világ költői nem használhatták ezt a formát.

A rombolás az iskolák körül kialakult klasszikus travesztiák és paródiák jegyében kezdődik nálunk is. Petőfi már túllép ezeken : »A helység kalapácsa« az eposz területén is fonákjára fordítja, kigúnyolja, úgyszólván lehetetlenné teszi az üres és fellengző nagy-hangot, amelynek kifigurázása egyébként már jóval előtte, többek közt Csokonainál, de az Aurorában is megkezdődik. Arany nemcsak a hangot, de megtámadja magát a versformát is. Megmutatja ugyan, hogy tud Vörösmarty legszebb hexameteraival vetekedő, telt s mégis hajlatos, érces s mégis olvadékony sorokat írni, de szinte csak azért, hogy annál jobban hangsúlyozza : nem ezt akarja. A vájtfülű költő s a prozódia kitűnő ismerője tüntetően áthágja a szabályokat, gúnyosan játszik velük, a természetes folyással induló szólamokat váratlanul torz, feszengős formákba szorítja, sőt gúnyoros öngúnnal rá is mutat e játékra — (»Ugy hiszem, e nok-ot itt meg fogja bocsátni Nagy Ignác, Kényszerítő szükség toldatta ki versemet ezzel«) — semmibe veszi a nyelvtant, az enjambement-t addig fokozza, hogy szavakat is kettévág a sorok végén ; mintha így akarná leleplezni a forma idegenszerűségét a magyar nyelvre rákényszerítettségét, természetellenességét.

Az ilyen romboló, leleplező figurázásnál sokkal fontosabb azonban, hogy Arany átalakítja a hexameter addig kialakult vers-mondat-szerkezetét, dikciójának hagyományossá váló rendjét. Egyrészt ezt is lerombolja ; például oly módon, hogy bőbeszédű barokkos-romantikus körmondait a végleteken is túlfeszítve, nevetségessé teszi.

»Földes urak, kiknek tetemes födbirtokaikra
Dédükök elfeledett bűválózatul *ebet* ölni
S bőrét a szerzett holdak hátára teríteni,
Hogy védné azokat harapós prókátorok ellen,
Rögtöni eltörlést javasoltak a nyűg ösiségnek ;
Ellenben megavult ügyvédek, régi fiókok,
Szű-likacsolta családszekrények felkutatói,
Ó nevek emberi, volt urodalmak messzire terjedt
Mesgyéin legelők s tengők örök álmu reményben ;
Szemrontó firkák halovány rejtélyei titkán
Rágódók s egyebek, tudná a manó lesorolni,
Alkotmány kidülést, nemzetsírt láttak ezen szép
Aggszerű intézet legutolsó körme-szakadtán.«

Fontosabb ennél, hogy megkísérli azt a szabadon csapongó, valóságot és ironiát, személyeséget és pontos ábrázolást, terjengősséget s lapidaritást, egyszóval azt az életteli változatosságot belevinni a hexameter kötött formájába, amely az új kor új vezetőosztályának, a polgárságnak kedves formájában, a regényprózában alakult ki. S hogy milyen nagy eredményt ért el pl. az élőbeszéd szinte akusztikus megrögzítésében is, bizonyíthatják azok a beszédek, melyekkel a korteseket, a védegyleti gyűlés felszólalóit s általában a való életből kiemelt alakjait jellemzi :

»Szűnvnén a kacagás, Rőfész foga szert, s puha öklét
Törve : „Alássággal hírül adom, a honi kelmék

Brünn — vagy, izé... Gácsról”, igazítá arcza-pirultan,
 „Még ma megérkeznek, szolgálhatok illemes áron...”
 Nagy köhögés jöve rá, s így kénytelen újra leülni.
 Singhy barátja pedig könyökét megrántva, susogta :
 „Mit gondolsz koma, bukni akar honi kartona mellett!”
 „Ej koma”, válaszol ez „van eszem. Két vég honi mellett
 Tízet adok külföldi vagyont szint’ oly magas áron,
 Végre, bukást mondván, a gyárt bukdatni segíték.”
 „Már az más” felel a koma, képe simára juháztan. »

7. Vörösmarty bírálata nem véletlenül említi azokat az előnyöket, melyeket a regény-irodalomból kár nélkül el lehetett volna kölcsönözni. A regény, az új korszak epikájának műfaja, minden valamirevaló író képzeletét foglalkoztatta; kérdései úgyszólván a »levegőben voltak«. Arany ezen a nyomon is indult; több — sajnos sikertelen — kísérletet tett a szépprózában s mindvégig izgatta a regény. De őt mégis egy másik — a magyar fejlődés sajátosságából fakadó — igény kerítette hatalmába: ő az igazi magyar nemzeti epikát akarta megteremteni. Az elmúlt évtizedek gyakran elég értelmetlenül néztek arra a roppant, szinte mániákus erőfeszítésre, amellyel irodalmunk a XIX. században, tehát a regény fénykorának idején, nemzeti epikát akart kifejleszteni. Nem itt a helye a kérdés részletes vizsgálatának; arra azonban egész vázlatosan, mégis utalunk kell, hogy az eposznak az a fajtája, amelyről már szó volt, a nemesi-feudális társadalomnak reprezentatív műfaja. Vergilius, a nagy mintaköltő, egy hatalmát megszilárdított, kifelé s befelé egyforma erővel érvényesítő monarchia nemzeti hőskölteményét írta meg, s az európai feudalizmus költőinek lett rangadó példaképe. Arany is — mint Vörösmarty — a magyar nemzeti eposzt akarta megalkotni, többek közt azért is, mert nem tartotta meggyőzőnek elődje nagyarányú romantikus kísérletét. Más utakon indult; mintául inkább a homéroszi epikát választotta s később a Niebelung-éneket; ezeket pedig a polgári-népi mozgalmak éppen mint népi jellegű, a népből támadt s nem fentről sugalmazott nemzeti hőskölteményeket állították szembe a Vergiliust folytató hagyománnyal.

Ezzel a hagyománnyal számolt le Arany a maga módján első művében. Nemcsak kedvtelésből, egyéni elégedetlenségének kifejezésére. Az Aeneis-paródiáknak és a klasszikus eposz-travesztiáknak hosszú sora előzte meg az övét. Az *elveszett alkotmány*nak azokat az elemeit, amelyek ezekre az előzményekre mutatnak vissza, már elégszer megvizsgálták: ebből a kelléktárból kerül ki az eposzi masinéria kigúnyolása, a hősepekai szükségből antik mintára költők által alkotott, hitelét s így értelmét veszített magyar isten-világ nevetségessé tétele, az eposzi hagyomány különféle iskolás fogásainak, az invokációnak, enumerációnak, kalandok elmondásának, harci jeleneteknek, szerelmi bonyodalmaknak, mennyei beavatkozásoknak, alvilági látogatásnak üres sablonként való leleplezése stb., stb. Arany bőven merít e parodisztikus közvagyonból. Helyenként túlzottan, sokszor igen szellemesen bánik a jelképes cselekmények, nyílt allegóriák eszközével, s tud élni azzal a lehetőséggel, amelyet az epikus szerkezet mozgatása nyújt a mondanivaló sugallására. S a kiégett, szétrobbant műfaj roncsai között is épülni kezd az új, az amit Arany a regénytől tanult: az önmagában is jelentős, mert a valóság részleteit világosan feltáró epizód. Az *elveszett alkotmány* földi cselekménye egy kitűnő társadalombíró regény anyagát adhatná, a történetet befejező »Ráadás« pedig ugyanúgy köti el a szálakat, mint az egykorú regények kurtán összefogott »Utóhang«-jai.

A vergiliusi eposz eszményített hőseket mozgat, eszményített történet keretében, eszményített tájakon. Természetes, hogy minden költészet stilizál; a vergiliusi örökségként kialakult epika a rendi eszményeknek megfelelően alakítja át a valóságot. A romantika ezeket az eszményeket átszínezheti, esetleg ki is cserélheti a magáéival, az ábrázolásmód szerkezeti jellemén alig változtat. Ossian is Vergilius kezén lép be a kelet-európai irodalmakba:

hozzánk is, Vörösmarty világába is. A valóság helyén egy másik, hősbibb, harcosabb, sejtelmesebb vagy leszűrtebb, de mindenképpen költőibb világ lebeg fel így. Az *elveszett alkotmány* ezt az ábrázolásmódot is fonákjára fordítja. Stilizáltsága a gúnyrajzé, eszményítés helyett az ellenkező végletbe csap: nevetséges égi hatalmakat és korcs, negatív jellemeket rajzol. Ossian ecsetjével és színeivel vigasztalan alföldi tájakat fest. Ez is hozzátartozik a paródiához. A lényeg azonban mélyebben van. Arany is céljának megfelelően válogatja és rakja össze a valóság elemeit. De nem megszépíteni, hanem leleplezni akarja a valóságot; célja az, hogy a körülötte levő világ nyomorúságát, az állapotok embertelenségét, gyalázatoságát mutassa meg.

Mindjárt a nyitány:

Est vala hát. A kanász kalibája felé terelé már
A röfögő tábort, cifrán adtázva hol egyik,
Hol másik karimás orrút, főleg pedig, ősi
Furcsa szokása szerint, az *urát* tisztelve szitokkal.
Jámbor földművelők, honi kátyukban felakadván,
Marhabaráti doronggal üték a bűnös lovat, ökröt,
Emlegeték Istent, Krisztust, a szenteket olykor:
Híva segédekül-é, vagy egyébért, hallgat az írás.
Ott egy öreg jobbágy ballag haza úri dologról,
Évei számát s a törvény-tiltotta botokbul
Csak vagy húszat emelve legörnyedt háta gerincén
Ő hajdúságának egész napi úri kegyéből.
Szemközt pár süheder lovagol s a pusztá felé tart,
Gondosan elrejtén ha fölösleg pánya, kötőfék,
S ily nemű ártatlan több eszköz volna kezöknél:
Ők, hihető, költők, s — andalgani mennek az éjben.
Távol egy agg vándor siet a' faluvéget elérni;
Vállán csizma, butyor; húsz éve tapasztal az isten-
Adta, keresve falut, várost kikerülve az útban;
Sok honi bort megivott, kenyeret megevett, s *jutalomkép*
Megtanulá e szót: *keszenem*... Légy büszke, Magyarhon!

Hova lettek erről a képről akár a romantikus tájak holdfényes ködei, elmosódó hangulatai, akár a magyar egzotizmus tetszetős, népies színei? Csupa kemény vonás, érdes szín, leleplező fény. Méltó párja a nyomasztó kisvárosi reggel rajza:

...A paraszt nyujtózva kel ökrei mellől
És kitörölve szemét, a most fél éve mosottat,
Cserhaju öklével, ballag *mérsékleti* boltba
Egy negyed *életvíz* lélekderítő italára.
Szurdikos utcákból, hol az éjt festékes aráknak
Karjai közt tölté, kimerült tollas köpenyeggel
Egy vagy két philosoph, szüleiknek drága reményi:
Élni sietnek ezek, vásárlani új gyönyör-élvet
Pár huszasért s pótlékul adott potom életerőért.
Már ama *jobbak*, kik magukat rég túlmivelék az
Ostoba természet pimaszos szabatu reguláin,
Vetkeztettetnek lefelé, hogy az éji *Geschäftek*
Lankasztása után elaludják a nap unalmát.
Itt-ott utcaszögön serkennek a várósi örök,

És elballagnak kipihenni az éji virasztást.
Osztoznak zsebelők, csendőrök az ég adományán,
Majdan a károsnak nagylelkűn visszahozandók
Elsikkadt fejszéje nyelét, hitványka jutalmért.

Ebben a sötét, kietlen és gonosz vonásaival jellemzett környezetben ugyanilyen kemény élességgel megrajzolt alakok mozognak. Honalapító vezérek, harcos bajnokok, deli leventék helyett a züllött nemesi önkény haszonélvezői, korteshadnagyok, szájhősök, korcsmai daliák, csalfa kereskedők, óvatos duhajok, hamiskártyás népvézérek; egy helyére, szerepére, befolyására s kiváltságos életére méltatlan, infámis vezetőréteg. A magyarázók elégszer felhívták figyelmet arra, hogy *Az elveszett alkotmány* a magyar nemesség legerősebb bírálatainak egyike. De nemcsak a nemesség van itt pellengérre állítva, különös kettős értelmű ironia fényében tűnnek fel a honoratorok is, az »úri parasztok, azaz *kutya*-börtelen értelem aljas emberi: ügyvédök, tisztek, papok, orvosok és földmérők«, sőt a zsidók, kereskedők, tőzsérek is, »kik szántani bár soha nem szoktak, sem vetni, az égnek Varjaiként bőven táplálkoznak, kiszemelve A magot, melyet más hinte a barázdaközökre«. Az egész egykorú Magyarország, bürokráciájával, korakapitalizmusával, züllött politikai, gazdasági és társadalmi életével. Legalább a mű felét idéznünk kellene példaként. (S érdemes is lenne egyszer ezeket a részleteket — megtisztítva őket a stílpárodia elemeitől — a maguk meztelen gazdagságában összeállítani!) A költő néha részletezve, gazdagon jellemzi alakjait — legbővebben Rák Bendét — máskor egy csokorba fog össze egész füzérnyi arcot:

Asszonyok is: lelkes buzgalmú lányi e honnak
(Nem sokan e nemből) honi festésű rokolyákban,
Legtöbben divatos kelmékben, más honi drága
Csipkebokor közepett ülven, mint nyársra feszült lud,
Tartani páratlan bírálatot öltözetéről
A bejövő-kimenő minden rangú sokaságnak;
Szűk-kezü kalmárnők csődöt lehelő piperével,
Veszta-szűzek, zsoldos katonák ónnal teli karján,
Peckes mesternők, feszes arccal, gömbölyű testtel,
Szürke harisnyájú, idegen haju cifra zsidó-nők,
És *lyány-asszonyok*, e *szók* értelmében egészen...

Realizmus ez? Nyilván az, de nem a szó megszokott értelmében. A költő nem elégszik meg a jelenségek pusztá szemléletével, nem elégíti ki a tárgyakon elgyönyörködő, azokat változatlanul elfogadó és tükröztető képzelet játéka. Elégedetlen a valósággal, megtámadja s azért mutatja meg hitványságát, hogy megváltoztatására hívjon fel. Célzatos realizmus ez tehát. S célzata egyértelműen társadalmi. Arany számára a haza nem valami ködös elvontság, nem érzelmes táj, dicső múlt, hanem élő emberközösség: »tinmagatok, nők, az olajvesszőre hasonló gyermekitek«. *Az elveszett alkotmány* realizmusa szociális és politikai realizmus. Képei-nek, ábrázolatainak igazi jelentését az a társadalmi helyzet adja meg, amelyhez, azt feltárva, értékelve viszonyulnak s az a magatartás, amely alkotójuk szemléletét és kifejezőmódját meghatározza.

8. Móricz Zsigmond azt vetette Arany szemére, hogy túlságosan is az érdektelen szemlélő tárgyilagosságával nézi és ábrázolja a társadalmat. Két mozzanat téveszthette meg: az az ironia, amellyel a költő tárgyaival és műveivel is játszik, nem egyszer széttrombolva az olvasó valóság-illúzióját s az a látszólagos pártatlanság, amely egyformán megveti a jobboldalt, a baloldalt és a középutasokat. Az ironikus játékot a romantikusoktól, főként Byrontól tanulta a fiatal Arany; nyilván meg is felelt öngúnyra, kétkedésre hajló kedély-

állapotának. De nem alkati része egyéniségének és magatartásának. Itt is eszköz még, nem cél, inkább hangulati, mint világnézeti elem. Az értő fül s az együttérző szív lépten-nyomon kihallja a versekből a bujkáló paraszti fájdalom, a jogfosztott érdem s a sebzett nemes érzékenység panaszát. Az a »vanitatum-vanitatis«-hangulat tehát, ami helyenként maró füstként kicsap a költeményből, mély kedélyrétegekből fakad. Végső soron azonban mégis főként a jellemzés tartozéka. A Sors-isten malmának híres leírása pl., a minden dolgok szükség-szerű elmúlásának egyik legkeserűbb képe, Arany személyes lírájával is át van itatva ugyan, de nyilvánvaló, hogy jelképes értelme is van, ugyanúgy, mint az alvilág leírásának. Ide, a múlt látszatnagyságait lemeztelenítő helyre, Armida, a bárgyú maradiság tündére száll le tanácsért; oda, a jövő kétséges voltát felrémlető kietlenségbe, Hábor, a frivol szabadelvűség garabonciása kapaszkodik fel. A költemény jelképnyelvén ez azt jelenti: ne menekülj a múlt és a jövő illúzióihoz, itt és most, a jelenben van a megoldandó feladat! A látszólagos kiábrándultság tehát önmagát szünteti meg azáltal, hogy építő része lesz az egész kompozíciónak.

Ugyanígy kell értelmeznünk a költő látszólagos részvétlenségét. Nem a hagyomány-féltés nagy megőrző ereje s nem a haladás építő lendülete ellen fordul, hanem az ellen, amit ilyen zászlók jelszavai alatt az egykorú magyar közélet harcaiban felvonulni lát. Nincs igazuk azoknak, akik ezt a magatartást pusztán azzal az undorral magyarázzák, amellyel a jellemes emberek a politika nem mindig válogatott módszereitől oly sokszor elirtóznak. Nem lehet eléggé hangsúlyozni: Arany szükségesnek tartotta, hogy az író részese legyen népe harcainak; s maga is csatlakozott a forradalomhoz. Azt a politikát, ami körülötte folyt, s amiből jogtalan-sága és ízlése egyaránt kizárta, valóban a kívülálló idegenségével és megvetésével nézte. De nyílt szóval s még inkább az események jelképességével meg is mondta róluk a véleményét. A történet végén az addigi hősök leforrázva s leleplezve a hitványak szégyenpadjára kerülnek:

...Ők látván, hogy a drágán összeharácsolt
Lelkeket egypár szó elhódította, haraggal
Félre vonúlának, hova máskor az Ingady pártja
Űlni szokott, a *juste milieusök* gyáva csoportja.
E példát követék a többi kolompósok is, kik
Fájlalták a dicső kortesség megrövidülni
Kezdet szép jogait: Borzond, Telivér, koros Aggdy,
És a derék Rohanász, a nagy liberális, a honfi...
Mind ide állottak Rák Bende vitézei, tízen,
Bánatos arcokkal, mint nászlakomának utána
Fül- s hegedű-kenő szerecsenjei szoktak e honnak.

Igaz, hogy azok, akiknek nevében a költő felszólalt, csak egy pillanatra tűnnek fel még teljes nyíltsággal a költeményben, akkor, amikor az új haza építéséről van szó:

...De csak a *kicsinyek* s együgyűek
Jöttek ám: idegen képek, kiket a megye népe
Még ki nem ismert sem hangjukról, mint a harist, sem
Pávai tollukról...

A nép, Kőlcsey »új fiai«, ott vannak azért mindvégig mint passzív résztvevők az egész költeményben: jelzőkben, fél-mondatokban, utalásokban; felgomolyognak, mint lassan derülő sötét háttér. Most, itt, ebben a satírikus eposzban, melynek műfaji követelménye, hogy ne legyen nagy, rokonszenves hőse, még nem ölthetnek határozott formát. De a nép már felemeli fejét, felkészülődik, hogy Arany következő művében, a magyar nép hőskölteményében, erős, nyugodt mozdulatokkal, minden galádságon diadalmaskodva, elének állít-hassa igazi hőst: *Toldit*.

KOMLÓS ALADÁR

REVICZKY KÖRÜL

I.

Az Irodalomtörténet 1955. áprilisi számában megkísértem kimutatni, hogy Harsányi Zoltán *Reviczky arcképe*hez című tanulmánya több vonatkozásban meghamisítja a költő képét. Most Harsányi Zoltán írt bírálatot időközben megjelent Reviczky-könyvemről...

Bírálatában azt mondja, hogy szerintem Reviczkynek „az uralkodó osztályok elleni kritikája pusztán sértődöttségéből magyarázható”. Könyvemben sehol ilyen állítás nem található.

Könyvem alapfelfogása szerinte abban áll, hogy Reviczky igazságszerető, de ugyanakkor a társadalmat pusztán sértődöttségéből támadó ember volt, márpedig Harsányi Zoltán szerint az ember vagy igazságszerető ember, vagy csak sértődött ember. Mivel könyvem alapfelfogása egyáltalán nem ez és, mint már utaltam rá, sehohsem írtam affélt, hogy Reviczky pusztán sértődöttségéből bírálta a társadalmat, egészen önzetlenül hívom fel Harsányi figyelmét a dialektikára, arra, hogy a lelkiéletet nem lehet vagy-vagy-okba fogni, mert a lélekben együttélhetnek hajlamok, amelyek fogalma ellentétes tartalmú.

A bírálat szerint nem felel meg a tényeknek az az állításom, hogy Reviczky 1879-től állandó ellenszenvet tanúsít a szocialista- és vallásellenes törekvésekkel szemben. Harsányi Zoltán szerint ugyanis Reviczky effajta nézeteket csak öt cikkében nyilvánít, ezeket is élete legnehezebb körülményei közt írta, s velük szemben negyven tanulmánya harcos nézeteket hirdet. Kérem Harsányi Zoltánt, idézzon nem negyven, csak négy olyan 1879 utáni Reviczky-tanulmányból, amely a szocializmus vagy a materializmus iránt a legkisebb rokonszenvet árulja el. (Csak melleleg említem meg, hogy az általam idézett nem öt, hanem nyolc szocializmus-, illetve materializmusellenes nyilatkozatot Reviczky olyan időszakban írta, amikor állásban volt.)

Harsányi Zoltán szerint zavart okoz s elkeserítő az a megjegyzésem, hogy a századvégen „néha nem az ellenzék, hanem az általa támadott beérkezettek képviselték az igazságot”, s hogy Reviczky politikai nézeteiben nem volt haladóbb Gyulainál. Harsányi Zoltán itt megint dialektikátlanul szimplifikálja az ellenzék és a kormány fogalmát. Azt hinni, hogy Gyulai mindig tévedett és mindenkinek mindig igaza volt, mihelyt támadta őt, semmivel sem helytállóbb felfogás, mint az ellentétes korábbi, amely Gyulai minden betűjére esküdött. „Az ellenzéki” Zilahy Károly azért támadta Gyulait, mert ez jó darabnak tartotta a Tartuffe-öt, az ellenzéki Tolnai azért, mert Gyulai nagy költőnek vallotta Aranyt, Reviczky azt hitte, hogy a vallástalanság és a szocializmus a világ vége, támogatta az antiszemita pártot, míg Gyulai józanul ítélte meg mindezt s következetesen küzdött a klerikalizmus térhódítása ellen is... Harsányi Zoltán szerint Reviczky „nem jutott túl a nemesi liberalizmuson”. Az igazság az, hogy Reviczky-nél a liberalizmus bomlása figyelhető meg.

Harsányi Zoltán szerint — a könyvemben mondottakkal ellentétben — Reviczky az igazi, teljes realizmus híve volt, Zolában nem a szocialista tendenciát utasította el, hanem a tendenciát általában, s bár Verescsagint élesen támadta, e nagy festőben „ma is látunk bizonyos problémát”. Harsányi Zoltán egyszerűen nem veszi tudomásul, ami könyvem idézeteiből (61—63 l.) világosan kiderül, hogy Reviczky a realizmustól csak lélektani igazságot hajlandó elfogadni; hogy Zolát többek közt „anarchista”(!) hitvallása miatt támadja, a naturalizmust mint az ateizmus, materializmus, szocializmus, kommunizmus és nihilizmus testvérét veti el, s Harsányi elhallgatja, hogy Verescsaginban számunkra éppenséggel nem az a probléma, ami Reviczkyé volt: hogy elfordult a kellemestől, vagy hogy oly visszataszító tárgyakat festett, mint az összeesküvők kivégzése.

Könyvemben elbeszélem, hogy Reviczky 1884—5-ben gróf Kreith Béla Szemléjének volt munkatársa, mely nyíltan az arisztokrata és gentry reakció harcos lapjának hirdette magát. Harsányi Zoltán szerint helytelenül „figyelman kívül hagyom”, hogy Kreith Béla függetlenségi politikus (?), függetlenségi harcaink buzgó kutatója s egy Rákóczi-életrajz szerzője is volt. Gr. Kreith függetlenségi szellemének jellemzésére megemlítem, hogy a Szemle szenvedélyesen védi azt a törvényt, amelynek értelmében magyarul sem tudó osztrák főurak tagjai lettek a magyar főrendiháznak (1884. jan. 15-i sz.). Abban is kételkedem, hogy a 84—5-ös Szemle képéhez hozzátartoznék az a Rákóczi-könyv, amelyet Kreith Béla — teljes húsz évvel később, 1905-ben, Reviczky halála után tizenhat évvel, írt.

Harsányi Zoltán tévesnek mondja könyvem azon állítását, hogy Sarah Bernadtt Reviczky 1888-ban látta először, hiszen „Reviczky mondja is róla írt 88-as cikkében, hogy látta” már 81-ben. Nos, Reviczky nem mondja róla írt 88-as cikkében, hogy már 81-ben látta Sarah-t. (Az *Utóhangok* c. kérdéses cikk könnyen hozzáférhető a Magyar Klasszikusok minapi antológiájában.)

Sajnos, akkor sem érthetek mindig egyet Harsányival, mikor helyesli megállapításaimat, mint pl. azt, hogy könyvem szerint a Pán halála nem vallásos vers. Könyvem nem ezt mondja, csak azt, hogy Reviczkynek nincs köze a katolikus dogmatikához és „csak egy vallásos hangulatú, de dogmanélküli idealizmust vall magáénak”. (S nem hallgatom el, hogy félek : még az én fogalmazásom is élesebb a kelleténél.)

Különb Harsányi Zoltán bírálata az Irodalomtörténeti Közleményekben (1955. 4. sz.) jelent meg.

II.

Őszintén sajnálom, hogy vitába kell szállnom egy másik kritikusom némely észrevételével is, akit úgy is, mint embert, úgy is, mint író, igen tisztetek : Benedek Marcellével.

Reviczkyról írt könyvemben két ízben is keresem a magyarázatát (12. és 135. l.), honnan van, hogy ez az igazmondó ember és kiváló költő nemcsak titkolta törvénytelen származását, hanem még büszkélkedett is az előkelő névvel, amelyhez a törvény szerint nem volt joga. Elfogadom őt, ahogy van, s méltányolok benne mindent, ami méltányolható. Benedek Marcell is elismeri ezt.

A megértés azonban nem gátol abban, hogy ne sajnálkozzam Reviczky viselkedésén, s el ne gondoljam a lehetőséget, mi lett volna, ha másképp viselkedik, ha felismeri, hogy származása révén rokonságban van a megalázottak millióival : „Mennyivel többet, mélyebbet látott, érzett volna — írtam —, mennyivel konkrétebben rajzolta volna meg magát, mennyivel jobb költő lett volna, ha teljesen vállalja a sorsát”. Hiszen, „az író főképp lelke azon pontjain válik termékennyé, amelyeken szenved, mint ahogy a föld ott terem legjobban, ahol belevágott az eke vagy a kapa”. Látnivaló, a teljesebb őszinteség hiányát nem a forradalmi költészet vagy a propaganda szempontjából fájlam Reviczky-nél (ahogy ezt Benedek Marcell nekem tulajdonítani látszik), hanem egy tisztább és szélesebb perspektívájú, őszintébb és emberibb költészet érdekében.

Benedek Marcell szerint azonban e sajnálkozással és a vele kapcsolatos feltevessel túlléptem az irodalomtörténész jogkörét. Ha ui. történetileg megértjük Reviczky korlátait — fejtegeti —, nem oszthatjuk a sajnálkozást, hogy nem lett az a lázadó, nép-mellé-álló költő, aki más természetű adottságokkal talán lehetett volna. Az az állítás, hogy nagyobb költő lett volna, ha képes erre, történetileg igazságtalan, fölösleges, gyakorlatilag értéktelen és a költői természet teljes meg nem értését árulja el. Ugyanis 1. épp fordítva, mint ahogy én gondolom : „Ha Reviczky nagyobb költő. . . . akkor talán tudatára ébred osztályhelyzetének és odaáll harcolni osztályos társai mellé.” „De akkor, ugyebár, nem lett volna Reviczky Gyula, a századvég kilátástalan szomorúságának megszólaltatója”; 2. nem tudhatni, hogy ily esetben az ő adottságaival jobb verseket írt volna-e, 3. nem a forradalmiság tesz nagy költővé, hanem a költői nagyságnak köszönhető a forradalmi vers ereje : „A propagandaérték függ a költői nagyságtól és nem megfordítva.”

De, mint idézti mondataimból kitűnik, én nem azt hiányoltam Reviczkyben, hogy nem volt harcos, forradalmi költő! Sosem vallottam, hogy minden írónak kötelessége a harc vagy épp a propaganda. Reviczkytól sem kívántam ezt. Bár valószínű, hogy ha Reviczky át tudta volna törni a törvénytelen származást megőrző előítéletek falát, jobban elszakadt volna a gentrytól, helyesebben fordítva : jobban el kellett volna szakadnia a gentrytól, hogy képes legyen ama nyílt vallomásra, s akkor természetesen politikailag is haladóbb költő lett volna. De én nem azt reklamáltam, hogy nem írt „az elnyomottak szolgálatában” (mint Benedek Marcell nekem tulajdonítja), hogy nem vonta le származásából a lázadás következményét, hanem azt sajnáltam, hogy sirni sem mert miatta, nem tudott megszabadulni

egy csomó primitív előítélettől s kijutni a bujkálás, a hazugság légköréből, inkább feledni igyekezett, kik közé tartozik.

Am nem állítottam-e ezzel történelmileg lehetetlen követelményt Reviczky elé? Ebben a kérdésben Benedek Marcell nem engem ért félre, hanem a történelmi determinizmust. Úgy fogja fel ezt, mint valami áttörhetetlen fátumot. De az-e valóban? A nyolcvanas években kétségtelenül nehéz lehetett megvallani a törvénytelen származást. De nem volt lehetetlen! Csak szellem és jellem kellett hozzá. Petőfi a János Vitéz és Szilveszter alakjában, Arany meg Bolond Istók alakjában épp egy-egy törvénytelen fiút vont glóriába, s ez nem ártott e költött alakok népszerűségének. Reviczky kortársai közül *Ada Christen* *Lieder einer Verlorenen* című könyvében azt írta el, hogy perditá, *Kiss* József azt, hogy zsidó, — s ez sem volt könnyű dolog. Igaz, mondhatná Benedek Marcell, de Reviczky társadalmilag és lélektanilag úgy volt determinálva, hogy nem juthatott el ideig. Hát aztán? Ez megfoszt attól a jogunktól, hogy sajnálkozzunk azon, hogy így volt determinálva? Hiszen mindenki determinálva van, a rossz költő rossz költőnek, a rablógyilkos rablógyilkosnak, mégis jogunk van pálcát törni fölöttük! Csak az irodalomtörténészek nem volna joga a sajnálkozásra? Nincs joga egészségtelennek tartani, hogy Reviczky élete legnagyobb fájdalmát nem tudta meggyógni és legfeljebb titokban szenvedett miatta? Rámutatni, hogy szabadabb, tisztább lett volna a látóköre, szélesebb a szánalma, ha megteszi? Benedek Marcell következtetése szerint ez esetben megszűnt volna a szomorúság költője lenni. Hogyan? Hiszen — ismétlem — én nem azt fájalom Reviczkytől, hogy nem csapott fel harcos költőnek, hanem hogy nem írta el szomorúsága legmélyebb okait. S vajon nem lett volna-e nagyobb költő is, ha képes erre?

A helyes osztálytudat persze még nem tette volna Reviczkyt nagyobb költővé. Benedek Marcellnek igaza van, mikor azt mondja, hogy a költők nagyságának „köszönhető forradalmi megnyilatkozásai ereje, de nem forradalmiságuk megnyilatkozása teszi őket nagy költőkké.” De azért ez a kérdés sem olyan egyszerű. Mert valóban a költők nagyságának köszönhető forradalmi megnyilatkozásai ereje, csak hogy a költői nagyság nem valami mindentől független, eleve kész, végleges eredmény. A költő összes szellemi-lelki tulajdonságai befolyással vannak rá. Többek közt — s nem is utolsósorban — társadalmi tisztánlátása is. Vagy Petőfi, Ady, József Attila nagyságának nem egyik eleme ez? Hát min alapszik a nagyság? A levegőben lóg? Független attól, hogy a költő világnézete szűke-e vagy széles, helyese-e vagy hamis, egészséges-e vagy beteg? De hiszen ama költői nagyság tartalmának épp az az *egyik* eleme, hogy a költő tisztán lát és együtt érez az emberekkel. Mit jelent a „nagyság” szó, ha megfosztjuk az elemeitől? A költő nagy, mert nagy? A pusztá kifejezőképesség adja a nagyságot, függetlenül attól, hogy mit fejez ki ez a képesség? Oly formalista felfogása ez a költői nagyságnak, hogy azt hiszem, elég megvilágítanom Benedek Marcell állításának teljes jelentését ahhoz, hogy önmagától összeomoljon.

Végül: Benedek Marcell szerint felfogásom már azért is helytelen, mert a feltételes mondat irodalomtörténeti munkában általában fölösleges, s könnyen elárulhatja, hogy felvetője nem ért a költő természetrajzához. Így annak a felvetése is, mi lett volna, ha Reviczky... , éppoly fölösleges, mint azt kérdezni, mi lett volna, ha Petőfi Segesvár után életben marad. Nos — épp ezt a költő természetrajzában teljes meg nem értésre valló kérdést vetette fel többek közt 1. *Palágyi* Menyhért: „A korai halál óvta meg Petőfit tragikái végzetének beteljesedésétől” (Petőfi, 15. l.), 2. *Vajda* János egy irodalmi esszéjében, szerencsésnek mondván Petőfi elését, „mert csak aki e rendkívüli ember természetét ismerte, tudhatja, hogy itt csak a legszörnyűbb vég: az öngyilkosság vagy megőrülés várt volna rája” (Ö. M. 1456. l.), 3. és *Ady* Endre is, irván: „Ugy gondolom néha, ha Göthe magyarnak születik, okvetlenül az lesz, aki Mikszáth» (A legiróbb író) és: Petőfi »Ha gazemberek és ostobák bele nem kergetik a háborúba, ahol elveszett, bizonyosan Párisra kerül, konspirál III. Napóleon ellen, gyönyörű dolgokat ír s talán a Commune alatt éri a halál”. (Piros és fekete) Ezt a kérdést elintézhethetnénk hát azzal, hogy ilyenformán Benedek Marcell szerint *Palágyi* Menyhért, *Vajda* és *Ady* sem értett a költő természetrajzához, s ebben a társaságban én is elviselhetem a szigorú ítéletet. Csodálom, hogy Benedek Marcell nem értette meg, hogy a feltételes mondat nem egyéb, mint gondolati kísérlet, s éppolyan jogosult is, mint a kísérlet a fizikában. De hasztalan is óvakodni tőle, hiszen annak megállapítása, hogy egy költő valamely hiánya miatt kisebb — s ilyen megállapítást bizonyára Benedek Marcell is megenged —, már egyértelmű azzal, hogy e hiánya nélkül nagyobb lenne. A feltételes mondat tehát gyakran már benne rejlik a kijelentő mondatban; aligha hiba hát, ha a nagyobb világosság céljából ki is bontjuk belőle. Az utóbbi években némelyek a metaforát, mások az anekdotát vették zokon az irodalomtörténésztől. Nem vártam Benedek Marcelltól, hogy szaporítani fogja a tiltott stilisztikai lehetőségek számát.

*

Benedek Marcell kissé sietve mondott ítéletet. Éppen ezért kénytelen vagyok feltételezni, hogy valami indulat siettette. Benedek Marcell szemében annyira vörös posztó a propagandairodalom követelménye, hogy ily követelményt lát ott is, ahol nincs. Megvallom, csodálkozom azon, hogy még nálam is. Eddig azon a címen volt szokás megmosni a fejem, hogy a l'art pour l'art képviselője vagyok. Most meg kellett érnem, hogy mint a propaganda-irodalom szószólóját ért támadás. Pedig felfogásom nem változott. Az igazság az, hogy szeretem és nagyrabecsülöm a nagy harcos költőket, Petőfit, Adyt és József Attilát tartom költészetünk legmagasabb csúcsainak, — de azért nem hiszem, hogy csak a harcos költészetnek van jogosultsága. Közte és a l'art pour l'art közt széles terület van azon művészet számára, mely sem egyik, sem másik, hanem az élet egy-egy oldalának mély megértését és újszerű megvilágítását nyújtja. Reviczky-nél sem azt hiánylom, hogy nem harcolt, hanem hogy nem világította meg eléggé a helyzetét. Ha tetszik: hogy nem sirt eléggé. (Mellesleg: ha nyíltabban feltárja sirása okait; ezzel már harca élet is fokozta volna.) Kissé meglep hát, hogy Benedek Marcell jónak látta épp az én szerény mondataim alkalmából intézni támadást a propagandakövetelmény ellen, — holott könnyen talált volna alkalmasabb célpontokat is. Szívből kívánom, hogy tovább küzdjön a propaganda-irodalom követelménye ellen (együtt fogok érezni harcaival), de szeretném, ha a jövőben több szerencsével válogatná meg a célpontjait.

OROSZ LÁSZLÓ

MAGYAR IRODALMI OLVASÓKÖNYV A KÖZÉPISKOLÁK I. OSZTÁLYA SZÁMÁRA*

Az irodalmi olvasókönyv igen szerény címe ennek a könyvnek. Valójában az első magyar irodalomelméleti tankönyv. A régen tanított stilsztika, retorika és poétika ugyanis nem merítette ki az irodalomelmélet fogalmát, mert csak az irodalmi művek formájával foglalkozott, a formát mereven elválasztotta a tartalomtól.

Ez a könyv valamennyi irodalmi szövegét a tartalom és a forma egységében elemzi. A szövegekből olyan irodalomelméleti fogalmakat, tanulságokat von le, amelyek jellemzőek rájuk. A formai elemeket funkciójukban mutatja be, mint a tartalom megvalósításának, az eszmei mondanivaló kifejtésének eszközeit.

A tankönyv felépítésében, a szemelvények összeállításában szemmel láthatóan három szempont vezette a szerkesztőket. Először is teljes irodalomelméleti rendszert akartak felépíteni, mégpedig úgy, hogy a szemelvények sorrendje megfeleljen az irodalomelméleti ismeretek elsajátítása helyes sorrendjének is. Másodszor arra törekedtek, hogy a szemelvények eszmeileg és művészileg magasrendű, színvonalas alkotások közül kerüljenek ki, s egymásutánjuk megfeleljen a történeti sorrendnek. Harmadszor ügyeltek arra is, hogy a szemelvények érdekesek, változatos tartalmúak és hangulatúak legyenek, lekössék a könyv tanulói, 14—15 éves fiúk és lányok érdeklődését.

Az irodalomelméleti rendszer alaposabb és teljesebb ebben a könyvben, mint magyar tankönyvben valaha is volt. Az egyes fogalmak meghatározásai jók, megjegyzésre érdemesek és megtanulásra alkalmasak. A ritkított szedés felhívja a figyelmet a megtanulandó szövegekre, a könyv végén az irodalomelméleti összefoglaló gondoskodik róla, hogy az egyszer megtanult ismereteket év végén rendszerezék, átvisszafutassák a tanulók. Az egyes fogalmak meghatározásán látszik, hogy alaposan átgondolták, mérlegelték minden mondatát. Természetesen így is akad egy-két olyan meghatározás, amelyen a könnyebb tanulhatóság végett lehetne egyszerűsíteni, kurtítani.

A tankönyv elvszerűen nem foglalkozik olyan irodalomelméleti fogalmakkal, amelyek csak irodalomtörténeti fokon, irodalomtörténeti ismeretek birtokában érthetők meg. (Pl. ízlés-irányok.) Az irodalomtörténeti szemléletmódot mégsem lehetett teljesen kirekeszteni, hiszen az egyes művek elemzésében, egyes műfajok (pl. komikus eposz) kialakulásának megértésében is szükség van rá. A tankönyv kényszerű irodalomtörténeti jellegű kitérői azonban természetesen szerveletlenek, levegőben lógók, gyakran semmitmondók. Ilyen pl. a Petőfi előtti népiesség áttekintése (29—30. l.), Petőfi költészete forradalmi újszerűségének értékelése

* Julow Viktor, Kosaras István, Margócsy József munkája. Az irodalomelméleti összefoglalót Kanizsai-Nagy Antal írta.

(40. 1.), az Almanach-irodalom ismertetése (41–42. 1.), a romantika jellemzése (235. 1.) stb. Az irodalomelmélet tanításának súlyos problémájával állunk itt szemben. Egyrészt feltétlenül igaz, hogy az irodalomelméleti alapvetésnek meg kell előznie az irodalomtörténet tanítását. Másrészt azonban az is kétségtelen, hogy az irodalomelmélet színvonalas tanítása, ill. tanulása irodalomtörténeti ismereteket is feltételez. Ez a probléma teljes élességével nem is a tankönyv szövegében mutatkozik meg, hanem a tanítás során.

A tankönyvben feldolgozott irodalomelméleti anyag — különösen a tanulók teherbíráshoz mérve — inkább sok, mint kevés. A tragikum elméletét mégis hiányoljuk, a drámai műfaj sajátágainak elemzését keveseljük. A tankönyvben csak egy drámai szemelvény van, Illyés Fáklyalángja, ez pedig nem elég jellemző példa a drámára, nem alkalmas kiindulópont műfaji sajátágok fejtegetésére. A tanulók nagy részének színház iránti érdeklődését a tankönyv sokkal inkább kiaknázhatta volna. Irodalomtanításunk általában igen kevés figyelembe azt, hogy nemcsak olvasókat, hanem színház- (és mozi) látogató közönséget is nevelünk.

A tankönyv legtöbb tanulsággal szolgáló részei, legfőbb értékei a műelemzések. Különösen a hosszabb epikai művek elemzései mintaszerűek. (A helység kalapácsa, Toldi estéje, Eppur si muove, Az a fekete folt.) Középiskolában évek óta hangoztatják az irodalmi művek tartalom és forma egységében való elemzésének szükségességét. Példát azonban igen keveset láttunk eddig erre — különösen tankönyvekben. Egy-egy irodalomtörténeti monográfia vagy alaposabb kritika egyébként bármilyen kitűnő műelemzés is sokkal távolabb esett az iskolai tanítástól, hogysem befolyásolhatta volna. Ez a tankönyv alkalmas arra, hogy példáin ne csak a tanulók, hanem a tanárok műelemzési készsége is megizmosodjék.

Mégsem hallgathatjuk el, hogy egyik-másik elemzés, illetve az elemzések egyik-másik részlete inkább a tanulságul levonandó irodalomelméleti tudnivalót tartja szem előtt, mint magát a művet, hogy az elemzés ilyenkor nem támogatja, hanem inkább nehezíti a mű természet, spontán hatását. Az Eppur si muove című regény szerkezete pl. korántsem olyan »szabályszerű« a valóságban, mint a róla szóló elemzésben. Mikszáth Az a fekete folt című novellájának mondanivalóját és jellemeit is nagyon leegyszerűsítik a könyv szerzői, mikor azt igyekeznek bizonygatni, hogy Olej Tamás és Taláry Pál ellentét tipikus osztályellentét. Ady Havasok és Riviéra című versének elemzését is aligha helyes azzal kezdeni, hogy »a havasok az elnyomott népet, a Riviéra pedig az elnyomó osztályt jelképezi«; hiszen ennek a költeménynek — mint általában a szimbolikus költeményeknek — épp abban a művészi »fogásban« van a szépsége, hogy a felvett kép szemünk előtt telik meg közvetlen jelentésen túli tartalommal, szemünk előtt, vagyis a belőlünk kiváltott érzelmi és gondolati hatások révén válik szimbolummá. Az is erőltetett, hogy Móricz realizmusát és az elbeszélő mű szövegének elemeit a Komor Ló című novella alapján magyarázza a könyv. Ez a novella tudvalevően filmforgatókönyvnek készült, s több olyan sajátága, amellyel a szerzők, pl. Móricz realizmusának természetét világítják meg, ebből a műfaji jellegéből következik.

A tanulók könyv iránti érdeklődését, szeretetét elsősorban a jól válogatott szemelvényanyag van hivatva felkelteni. Az elmúlt évek irodalmi olvasókönyvei sematikusak voltak: csak politikai jellegű szövegeket közöltek, s azokban sem volt sok változatosság; megtörtént, hogy évről-évre ugyanazokkal a versekkel és elbeszélésekkel találkozott a tanuló egymás után következő általános iskolai és gimnáziumi könyveiben. Ebben a könyvben végre megújult a szemelvényanyag. A könyv elején bőséges válogatást találunk népköltészetünkből. Különösen változatosak a népdalok: velük azt bizonyítja a könyv, hogy az irodalom a teljes emberi élet ábrázolása, tehát igen sokféle tárgy, érzelm, hangulat megfér benne. Igen gazdag a Petőfi és változatos az Arany műveit bemutató fejezet is. Külön kiemelendő erőnye a könyvnek, hogy a házi olvasmányok közül A helység kalapácsát és Toldi estéjét teljes egészében közli. Jókait a bő szemelvényekben közölt Eppur si muove, Mikszáth Az a fekete folt című novellája és két kisebb írása képviseli. Mikszáth az előbbi költőknél-íróknál kissé távolabb áll a tanulóktól, különösen A pénzügyminiszter reggelije satirikus célzásaí érthetetlenek számukra. Adytól kezdve a válogatás elszíntelenedik. Tőle is, József Attilától is csak forradalmi-politikai mondanivalójú verseket közöl a könyv. Móricz két elbeszélése (Új földesurak, Komor Ló) a kisebb hatásúak közé tartozik. Igen változatos ismét a Gorkij-szemelvények válogatása, a Hogyan tanultam írni című cikket a tanulók stílusának és stílusérzékének fejlesztésében is nagyszerűen fel lehet használni. Az anya helyett azonban szívesebben olvasnák a tanulók házi olvasmányként az életrajzi trilógia valamelyik részét (vagy az egészet), mert ez életkoruk miatt közelebb áll hozzájuk, s mert Az anyát már az általános iskolában is olvasták. A könyv következő részét az teszi egyhangúvá, hogy Majakovszkij verse kivételével csupa regény-részlet, ill. elbeszélés következik: Fagyajev: Az ifjú gárda, Veress Péter: Pálya-munkások, Aczél Tamás: A szabadság árnyékában (ez utóbbiból egy elég színtelen részlet). Illyés Fáklyalángja irodalomelméleti szempontból nem tipikus szöveg, nem tipikus dráma

ugyan, de a könyv egyik legnagyobb hatású szemelvénye. A befejező három mai vers (Illyés, Zelek, Benjámin) témája is túlságosan egyszínű.

Megállapítható tehát, hogy a változatosság inkább csak a tankönyv első felére jellemző. Az ötletesség és bátorság, amellyel népköltészetünkben és múlt századi klasszikus irodalmunkból válogattak a könyv szerzői, elhagyta őket századunk irodalmának válogatásával. Ez bizony hiba, olyan hiba, amelyet csak a tanítás során lehetett igazán lemérni. A tanulók érdeklődése — minden tanári erőfeszítés ellenére — láthatóan megcsappant a második félévben. Itt már az is előfordult, hogy az általános iskolából ismert művek ismétlődtek. (Pl. Ady: A csillagok csillaga, József: Aki szegény, az a legszegényebb, Gorkij: Az anya.)

Végül: Ez a könyv ma még a legtöbb első osztály számára nehéz, túlméretezett. Csak azok a tanulók bírják a tempóját, akik kellő mennyiségű irodalmi alapismeretet hoztak az általános iskolából. Az első év tapasztalatai azt javasolják, hogy egyelőre rövidítve, kihagyásokkal tanítsuk. De ez is azt mutatja, hogy nem egy-két átmeneti évre készült ez a könyv, hanem elvárja a következő évek fejlődését is. Én inkább arról írtam, amit hibájának tartok, jól tudván, hogy hibái eltörpülnek erényei mellett. Azt hiszem, joggal várhatjuk ettől a könyvtől a középiskolai irodalomtanítás fellendülését.

BISZTRAY GYULA

A PÁLYAKEZDŐ VAJDA JÁNOS

Vajda János műveinek föltárása és értékelése terén az 1940-es évek óta jelentős eredményekre hivatkozhatunk.

A korábbi évtizedekben — egy-két összefoglaló pályarajz mellett — inkább csak részlettanulmányokat és esszészerű méltatásokat találunk; verseinek szórványos kiadását kizárólag »üzleti megfontolások« irányították, munkáihoz sokszor hosszú ideig nem lehetett hozzájutni, s a teljes oeuvre kialakítására úgyszólván semmi sem történt.

Bóka László Vajda János-könyve (1941) és a költő »Összes Művei«-nek Kozocsa Sándor által sajtó alá rendezett gyűjteménye (1944) érlelte ki a további feladatokat. Amaz rávilágított a megoldatlan problémák tömegére, ez jelentősen kibővítette Vajda János műveinek ismeretét s egy eljövendő teljes kiadás felé mutatott.

A legutóbbi tíz esztendőben aztán újabbnál újabb tanulmányok, vitacikkek, vers- és prózakiadások s szövegközlő adalékok gazdagították s vitték előbbre eddigi ismereteinket. Tavaly jelentős szintézis látott napvilágot: Komlós Aladár monográfiája, a közeljövőben megjelennek Vajda János Összes Költeményei.*Mindez együttevén tanúsítja Vajda János méltó megbecsülését napjainkban.

A Vajda-irodalom hosszú időn át tapasztalt pangását főleg az okozta, hogy műveinek jelentős része elfeledve, ismeretlenül kallódott régi újságokban, folyóiratokban és alkalmi kiadványokban. A vázolt haladást épp az újonnan feltárt szövegközlések segítették elő.

Önként következik ebből, hogy további eredményekhez: Vajda János életének és műveinek maradéktalan megismeréséhez most már csak az *Összes Művek kritikai kiadása* vezet. S ma már kétségtelenül el is érkezett ennek az ideje. Közel hatvan évvel a költő halála után, ismerve már irodalmi működésének területeit, tervszerű munkával meg lehetne valószínűsíteni az *Összes Művek kritikai kiadását*.

Kíváncsún volna az *Összes Műveknek* főleg következő két ágát rendezni:

1. Föltárni a költemények teljes anyagát, a *variánsokkal* együtt. Vajda János nagy műgonddal dolgozott; kötetének újabb kiadásai alkalmával versei nagy részét átdolgozta. Költeményeinek tehát számos változata van, amelyek nemcsak az író műhelymunkája szempontjából érdekesek, hanem azért is, mert érzéseinek, gondolkodásának hullámszásait is mutatják.

2. Sürgős tennivaló: a költő teljes *levelezésének* és *jelesége emlékiratainak* közzététele. A levelezés és a memoár kiadása végre éppoly közvetlen betekintést engedne Vajda János élettörténetébe, mint a versek és prózai munkák a költő lelkivilágába. — Megjegyzendő, hogy Vajda János levelezése már az »Összes Művek« 1944. évi kiadásakor sajtóra készen állott, de a kötetbe nem kerülhetett be, mert a Franklin-Társulat a levelezést nem tekintette az írói oeuvre szerves tartozékának. (Ennek a merev kiadói álláspontnak a következménye,

*E cikkemet 1955 tavaszán írtam. Azóta megjelentek »Vajda János Összes Versei« a Szépirodalmi Könyvkiadónál; ez a kiadás már felhasználta az 1849-ig írt Vajda-versek szövegére és időrendjére vonatkozó adataimat, melyeket a kötet sajtó alá rendezőjének, Kozocsa Sándornak rendelkezésére bocsátottam. B. Gy.

hogy az úgynevezett »Parnassus-sorozat« többi köteteiből — Kölcsey, Petőfi, Arany, Tompa stb. összes műveiből — is hiányzik a levelezés!)

A költemények és a levelezés kritikai kiadását természetesen legkésőbb egy teljességre törekvő bibliográfia (a Vajdáról szóló irodalom könyvészete), amellyel irodalomtörténetünk szintén régóta adós.

*

A vázolt értékes eredmények és a sürgető tennivalók késztetnek arra, hogy néhány adalékkal hozzájáruljak e munkálatokhoz.

A filológiai részletmunkának különösen fontos szerepe van Vajda János pályakezdeti vizsgálataiban. Hiszen láthattuk: a Vajda János-irodalom sokáig csak »ieher folt«-tal jelölhette a költő fejlődésének első szakaszát; irodalomtörténetünk évtizedeken át alig tudott valamit Vajda János 1844–49-i költői működéséről, kizárólag azért, mert az 1940-es évekig senkinek sem jutott eszébe kallódó írásait összegyűjteni.

Kitűnően szemlélteti a filológiai munka szerepét éppen Komlós Aladár példája. 1951-ben, a »Magyar Klasszikusok« sorozatában, tanulmánnyal kísérve kiadta »Vajda János válogatott műveit«. Kiadványával Bóka László foglalkozott (Irodalmi Újság 1951. dec. 6.) Bóka számonkérte a kiadványtól — a bevezetéstől és a vers-válogatástól egyaránt — »a korai Vajda mellőzését«. Bírálataiban többek között ezeket mondta:

»(Komlós) Vajda korai költészetén valósággal átsiklik és csak 1872-től figyel a költő-Vajdára is. Vajda költészetének sajátos népiességével egyáltalán nem foglalkozik, programosan népies verseit meg sem említi... Komlós behatóan foglalkozik Petőfi és Vajda kapcsolatával, de hallgat Petőfi költészetének és Vajda költészetének kapcsolatáról«. Komlós Aladár akkor még elég mereven elutasította a Bóka László kritikájában felvetett követelményeket. (I.d. Irodalmi Újság, 1952. január 17. sz.: Vajda János körül. — Válasz egy bírálatra. —) Elismeri, hogy a kelleténél kurtábban intézte el 1848 hatását Vajdára, de ezt menthetők tartja azzal, hogy inkább a kiforrott, érett műveket méltatja, mint a húszéves költő verseit. Cikkének konklúziója így hangzik: »Ha összegezzük Bóka fő kifogásait, észrevevesszük, hogy e kifogások mind egy irányba mutatnak: Vajda baloldaliságának, »népiességének«, Táncsics-hoz, Petőfi-hoz való kapcsolódásának erősebb hangsúlyozását kéri számon. De láttuk, (mondja Komlós) ezt az erősebb hangsúlyozást a tények nem engedik meg...«

A »tények«: itt a tárgyi bizonyítékok, a megfelelő adatok, szövegek hiányát jelentik, ezeknek nem létezését panaszolja Komlós.

1951. évi Vajda-tanulmánya után monográfiájáig, mintegy három esztendei kutatómunkával Komlós Aladár nagyszámú értékes új anyagot tárt fel és ismert meg. Ezeknek birtokában a Bókától fölvetett kérdésekre most már egészen más választ tud adni, mint 1952. januári vitáikéban. Vajda népiessége, Petőfihez, Aranyhoz való kapcsolatai most már sokkal közelebbi s kielégítő megvilágításba kerültek.

Kiigazítások és pótlások Vajda János verseinek lajstromához

Komlós Aladár kötete végén, a 337–354. lapon, Vajda János műveinek (vers és próza) teljességre törekvő lajstromát adja. Ez a jegyzék könyvének különleges értéke. Minthogy összeállításában néhány téves közlés is akad, bizonyára hasznára lesz az ügynek, ha jegyzeteim alapján kiigazítok és kipótolok egyetmást.

1. »Kronológiánkban (úgymond) dült betűvel jelöljük Vajda elfeledett írásait. Így nevezzük azokat, amelyek sem az ÖM-ben nem találhatók, sem életrajzírói nem tudnak róluk.« (ÖM = Vajda János Összes Művei. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. Bp. [1944.] Franklin-Társulat kiad.)

Komlós Aladár (könyve 340. lapján) az 1848. évi versek között dült betűvel közli, vagyis »elfeledett írásoknak« tünteti fel Vajda János e két költeményét is: *A honárukhöz 11.* (megj. Pesti Divatlap, 1848. jan. 23.) és *Mi újság?* (Pesti Divatlap, 1848. ápr. 8.) Egyik sem elfeledett írás! Az ÖM mindkettőt közli, pontos forrásmegjelöléssel. Az elsőt a 229–230. lapon, a másodikat a 239–240. lapon. Az ÖM tartalomjegyzékét sem terhelte mulasztás. »A költő utolsó gyűjteményébe fel nem vett versek«, vagyis a feledésből Kozocsa által kiemelt költemények jegyzéke (az 1866. lapon) és »A kisebb költemények betűsoros mutatója« (az 1870., ill. 1871. lapon) pontosan feltünteti mindkét verset.

Nemcsak a tárgyi igazság, hanem a méltányosság is megkívánja, hogy szót emeljünk, mert Komlós Aladár egy korábbi megjegyzése is befolyásolhatja az olvasót az ÖM általános

értékelését illetően. A 339. lapon többek között ezeket mondja: »Kozocsa Sándor azt állítja, hogy a versek alatt közli megjelenésük időpontját, s a versek alatt valóban ad is évszámot: sajnos azonban ezek nem a versek első megjelenésének, hanem ama kötet megjelenésének évszámát jelölik meg, amelyekben a versek napvilágot láttak...« stb.

Igaz, hogy Kozocsa általában az illető verseket először közlő gyűjteményes kötetek évszámait tünteti fel. Ez az évszámok jelzésében kétségtelenül lazaságot eredményezett. De az »összes műveket« számos »ismeretlen« költeménnyel is gazdagította, amelyeket Vajda János annakidején kihagyott a maga-rendezte gyűjteményekből. Ezek mindegyikénél pontosan megtaláljuk az *első közlés évszámát*, sőt *jórésznél az eredeti lelőhelyet* (újságok, folyóiratok vonatkozó számát) is. Kozocsa tehát Vajda János elfeledett költeményei olyan jelentős számú csoportját tette közkinccsé az ÖM-ben, amelynek mennyiségét csak Komlós Aladár gyűjtése haladja meg.

2. A pályakezdő Vajda János két versét más esztendőbe kell tennünk, mint ahová az eddigi kronológiák helyezték.

Az *Atyámmal* című költeményt — Vajda Jánostól származó évszámjelzés nyomán — 1846-i versnek ismerjük. Ez azonban nem a vers első közlésének, hanem keletkezésének éve! Az 1846. esztendőt — a *versközlések szempontjából*! — legalábbis egyelőre üresnek kell tekintenünk, akárcsak a szintén vándorszínészkedéssel töltött 1845. évet. Az *Atyámmal* című vers ugyanis csak 1847-ben látott napvilágot, *En és apám* címmel s némileg más szöveggel, a Pesti Divatlap ápr. 11-i számában (1847. I. félévi 15. sz.).

3. Az 1848-i terméshez sorolja Komlós (340. l.) Az *én szülőföldem* című verset is, mint amely a Budapesti Divatlapban jelent volna meg; közelebbi adatait nem ismeri. Ez a közlése is helyreigazításra szorul. Az *én szülőföldem* c. költemény ugyanis nem 48-ból való, már az előző évben megjelent: a Pesti Divatlap 1847. nov. 25-i számában (II. félév, 48. sz. 1519—1521. l.)

4. Az 1848-ban írt s Komlós Aladártól felújított versek egyike: A *rab halála*. Ez — szerinte — az *Országgyűlési Almanach* című kiadványban jelent meg először. A kiadvány helyes címe: *Országgyűlési Emlék*. Politikai, történeti és szépirodalmi almanach. Szerk. és kiadja Vahot Imre, Bp. 1848.

Az Országgyűlési Emléket (Almanachot) Komlós az 1848. jan. 18—23-i dátumok közé iktatta. Úgy gondolta, hogy év elején jelent meg, mint az almanachok általában. Ez az almanach azonban — bár korábban elő volt készítve — csak 1848 derekán látott napvilágot. Megjelenésének ideje Vahot Imrének a kötethez írt s *»július 1. napján; 1848«* datált előszavából pontosan megállapítható.

5—6. Félreértés van A *honárulókhoz I.* jelzésű vers körül, amelyet Komlós a Radical Lap 1848. jún. 15-i (s nem 16-i) számában talált. Ezt Komlós (Irodalomtört. Közl. 1954. évi 3. sz. 342. l.) közzé is tette. Ez a vers azonban nem I., hanem III. sorszámmal jelölendő!

Eddig A *honárulókhoz* címmel két költemény volt ismeretes. Mindkettőt közli az ÖM, a 228—229., illetőleg 229—230. lapon, I—II. sorszámozással. Tisztázzuk ezeknek a kérdését is:

A *honárulókhoz I.* (»Mikor nyugosznak már békén...« kezdetű) vers az ÖM-ben 1846 évszámjelzéssel szerepel. Ezzel a keltezéssel található az Abafi-féle Nemzeti könyvtár »Vajda János Összes Költeményei« I. kötetében. Minthogy e kötet 1881-ben még a költő életében jelent meg, az 1846 évszámjelzés föltehetőleg magától Vajda Jánostól származik. A vers eredeti, első megjelenési helye és ideje egyébként: Életképek, 1848. március 19-i szám, 368. l. — Ez a vers hiányzik Komlós lajstromából.

A *honárulókhoz. II.* (»Ti, sirokon élőddő hyenák...« kezdetű) — mint már említettem — a Pesti Divatlap 1848. jan. 23-i számában jelent meg először. Komlós lajstromában is helyesen szerepel.

A *honárulókhoz. III.* (»Föl vagytok írva! — Tudjuk, kik valátok...« kezdetű): ez az a vers, melyet Komlós listájában félreérthetően I. jelzéssel találunk. Megjelent a Radical Lapban, 1848. júni. 15.

E harmadik vers eredetileg sorszám-jelzés nélkül jelent meg; részben ez okozta a most tisztázott félreértéseket.

7. Vajda János *Franciaországnak* című költeménye Komlós szerint (340. l.) először az Esti Lapok 1849. június 20-i számában jelent meg. Téved! Az Esti Lapok említett száma legfeljebb átvette, tehát másodkézből közölte a Pesti Hírlap 1849. május 31-i számából.

Minthogy 48-as antológiáink s ezekkel együtt az ÖM is (243—244. l.) a verset Vajda János eredeti magyarázó jegyzete nélkül közlik: ideiktatom Vajda Jánosnak a címhez írt magyarázó szavait; kíváncsok, hogy a költeményt közlétevéoi a jövőben e jegyzettel együtt publikálják. Tehát:

Midőn Oudinot tábornok, utasítása szerint, az olasz köztársaság el nem ismerését s a pápai hatalom helyreállításáérti harcolandását nyilatkoztatá.

8. Komlós (340. 1.) egy *Se födelem, se házam* című Vajda-verset is említ. A vers helyes címe: *Se földem, se házam*. (Erről később még többet!)

Túllépve most Vajda János pályakezdő első szakaszán, a későbbi évekből csak mellékesen igazítok ki egy adatot:

9. Komlós Aladár (344. 1.) Vajda Jánosnak 1867-ből két elfelejtett versét említi ily címmel: *Mai dolgok*, I. II. (Magyarország és a Nagyvilág, 1867. febr. 17.) Szövegüket is ezzel a címmel újítja fel az Irodalomtört. Közlemények, 1954: 3. sz. 346. lapján. A két vers helyes címe: *Mai dalok*, I., II.

Komlós Aladár lajstromához néhány új s általa figyelmen kívül hagyott adalékkal is hozzájárulok, hogy előbbre segítsem az óhajtott teljességet.

10. Vajda János elfeledett, tehát ma már ismeretlennek nevezhető verse még a következő: *Néprománcféle*. (Nyári szombat este volt...) Megj.: Charivari Dongó, 1848. július 15. (Szövegét alább, a Petőfi-kapcsolatoknál közlöm!)

11–12. Az 1848–49-i elfeledett versek egy csoportját Waldapfel József kutatta fel s tette közzé a »Valóság« 1948. márciusi számában (196–202. 1.). Közülök kettőt Komlós Aladár kifelejtett a maga jegyzékéből, bár ismerte és tanulmányában említi is ezeket. Iktassuk be pótlólag:

Július 22-én (Nemzetülés után). Megj. a Népelem 1848. aug. 4-i számában.

A másik kifelejtett Vajda János-vers címe: *Gonosz házasság*. Komlós, könyvének 26. és 33. lapján említi, jegyzetben is pontosan utal rá, kötetvégi lajstromában mégis hiába keressük ezt a verset.

13–16. Komlós (340. 1.) az 1848–49-i versek jegyzékét követően főleg négy olyan Vajda János-verset is, amelyeket másodkézből vett át, de közvetítői sem ismerték az eredeti, első közlés helyét és idejét.

Ezek: *Adjon isten!*

Ki bánt!

Körültünk vagy tíz ellenség

Se födelem, se házam.

Az első háromról megjegyzi, hogy Áldor Imre Aranyfurulya című 1848-as antológiájában találta Pfitzner György, a negyedikről pedig, hogy az Léczfalvi B. László: Riadó című 1868. évi antológiájából való.

Szóljunk először az első három versről. Áldor Imre 48-as tárgyú antológiája mindkét kiadásában közli e verseket, anélkül, hogy közvetlen forrásukat feltüntetné. (Az 1. kiad. címe: A forradalom költészete. Pest, 1867. Heckenast. A 2. kiad. címe: Arany furulya. A forradalom költészete. Bp. é. n. Franklin-Társ.)

Nyilvánvaló, hogy ezek a versek is valamelyik 48–49-i lap- vagy könyvkiadványban jelentek meg először. Meg is található mindhárom Vas Gereben és Arany János közös lapjában: a Nép Barátja-ban:

Adjon isten! Nép Barátja, 1848. június 11.

Ki bánt? Nép Barátja, 1848. június 18.

Körültünk vagy tíz ellenség. Nép Barátja, 1849. április 13.

S most nézzük a negyedik verset, amelyet Komlós Aladár »A Riadó« című 48-as antológiából vett át. (Szerk. Léczfalvi B[odor] László. Kolozsvárt, 1868.)

A vers címe Léczfalvinál: *Se födelem, se házam*. Komlósnál is ezzel a hibás címmel szerepel.

Ezt a verset egy újabb 48-as antológia is közölte, és pedig a »Magyar költők negyvennyolcban« című gyűjtemény (szerk. Rubinyi Mózes. Bp., 1948. Attika-kiadás). Rubinyi szintén Léczfalvi antológiáját használta, amint erre jegyzetei közt maga is utal: »Mentovich, Greguss, Hiador, Vajda János költeményeit a Léczfalvi fent idézett antológiájából vettük át.« Rubinyi a verset *Se földem, se házam* címmel közli, tovább módosítva a Léczfalvinál talált hibás kezdősort.

Léczfalvinál a cím és a kezdősor, Rubinyinál a kezdősor éppúgy helytelen, mint ahogy a fatális vers eredeti közlésekor is hibásan jelent meg a cím és a kezdősor! Megjelent a Radical Lap 1848. július 9-i számában.

Ha már az első közlést felkutattam, hadd tisztázzam: mi a vers helyes címe és kezdősora? Álljon itt az egész költemény a Radical Lap sajtóhibás közlésével és az én helyesbítéseimmal:

<p><i>Se földem se házam</i></p> <p>Se földem se házam nincsen, Egy pár kéz a tőkepenzernél; Majd a szabadság harcában Egy öles föld lesz jutalmam Ejha, elég lesz az nekem!</p> <p>Mit nevettek ti gazdagok? Tán a honért csak ti haltok? Önző volt és lesz ember Haszon nélkül halni sem mer, — S a halál nem hasznosok!</p> <p>Hej hogy épen a világban Az nem harcol a kinek van! Van ezüsttők, aranytok, S ha a fegyvert eldobjátok Máshoz is lehet hazátok!...</p> <p>De a szegény, a kinek nincs Hazájánál kedvesebb kincs, Ha elveszti s meg nem halna, Hiszitek-e, hogy találna Sírján kívül szebb hazára?...</p>	<p>helyesen: Se földem, se házam</p> <p>helyesen: Se földem, se házam nincsen,</p> <p>helyesen: Önző volt és lesz az ember,</p>
--	---

Léczfalvinál (már akár sajtóhiba, akár önkényes változtatás miatt) a címből ez lett: *Se födelem, se házam*. A kezdősor pedig — a *födelem* szótagszáma következtében — a rím feláldozásával így alakult: *Se födelem, se házam nincs*...

Rubinyia *födelem* szó helyett az odaillő *földem* szót alkalmazza, de megtartja Léczfalvi sorvégződését, s így nála a kezdősornak eredeti ritmusa is, ríme is elvész: *Se földem, se házam nincs*...

A Radical Lap eredeti közlésének hibás voltát könnyű belátni. Már az a körülmény, hogy a 2. strofa 3. sora súlyos sajtóhibával: az *az* névelő kiesésével jelent meg (ezt Léczfalvi is kijavította!), figyelmeztet arra, hogy a lap szedése a forrongó napokban nem volt kifogástalan, s ezért egyéb sajtóhibákat is joggal feltételezhetünk. A címben és a kezdősorban egy ékezet fölcserelődött: a kézirat *házam* szavából tévesen *házám* lett. Csakis ilyen rekonstrukcióval állhat meg a vers, mert hiszen a költő, illetőleg a költeményben megszólaltatott szegény honvéd éppen azt hangsúlyozza, hogy *»a honért«* harcol, hogy neki *»nincs Hazájánál kedvesebb kincs...«* Tehát: nincs se földje, se háza, de annál drágább *»honja«*, *»házája«*...

E vers viszontagságaihoz tartozik még, hogy Léczfalvi Bodor László másutt is módosított rajta: az 1. str. 5. sorában *nekem!* helyett Léczfalvinál: *nékem!* — a 2. str. 5. sorában *hasznosok!* helyett Léczfalvinál: *hasznatok*. S megváltoztatta több helyen az eredeti szöveg központozását is.

17. Ismét átlépve most a pályakezdő éveken, ideiktatok még két-három későbbi termésre vonatkozó kiegészítést:

Az 1858. évi versek között szerepel a *Petőfi olvasásakor* című. Ezt eddig csak a *»Költemények«* című kötet 2. kiadásából idézték. Ez a vers először a Divatcsarnok 1858. április 27-i számában (264. l.) jelent meg — talán a cenzor akadékoskodása miatt — ily címmel: *P*S* versei olvasásakor*. E költeményt utóbb a Petőfi Múzeum is közölte: 6. köt. 1893. 8. l.

18. Az 1855. évi jegyzékben említi Komlós (342. l.) a *Visegradon* című verset is, amely a Hölgyfutár 1855. augusztus 18-i számában jelent meg először. A forrás feltüntetése Komlós-nál is helyes, csak a címben van egy kis eltérés. Az idézett helyen ugyanis a vers *Zách Klára* címmel jelent meg, ezzel a lábjegyzettel: *»Mutatvány ily című költői beszélyből«*; amiből világosan kitűnik, hogy e költemény egy tervezett hosszabb epikai műnek csupán részlete! Komlós Aladár nem innen, hanem csak közvetett forrásból értesül erről. *»A költemény egyébként bevallottan töredék (írja könyvének 48. lapján), előhangja egy költői beszélynek, melyen Vajda 56-ban [már 1855-ben!] hír szerint dolgozott. (Ferenczi és Danielik: Magyar írók. 1856. I. 601—2. l.)«*

Ez és hasonló példák arra figyelmeztetnek, hogy időrendi jegyzetek összeállításánál kívánatos mindig a címváltozatokat és kezdősorokat is feltüntetni. Ezt egyébként néhány esetben Komlós Aladár is megteszi.

19. Egy másik címváltozat : a *Száll a hegyre barna felhő* . . . kezdetű vers, mely ma mint a Sirámok I. sz. darabja ismeretes : eredetileg *Boru* címmel jelent a Hölgyfutár 1854. május 27-i (107-ik) számában.

E kiigazítások és pótlások után legcélszerűbb lesz újrendezni a pályakezdő Vajda János verseinek időrendjét.

Alábbi jegyzékünkben most már együtt van a *Kozocsa Sándor* (ÖM 1944), *Waldapfel József* (Valóság, 1948 márc.), *Komlós Aladár* (Irodalomtört. Közlemények, 1954. 3. sz. és Vajda János-monográfia, 1954), *Bay Ferenc* (Irodalomtört. Közlemények, 1955 : 1. sz.), valamint *e sorok írója* által gyűjtött és publikált, túlnyomórészt elfeledett, mindeddig »ismeretlen« versanyag.

1844.	Bakonyi legény.	Életképek.	jan. 25.
1847.	A hazafiakhoz.	Pesti Divatlap.	jan. 31.
	Atyámmal. (Én és apám.)	„ „	ápr. 11.
	A nemzethez I.	„ „	aug. 26.
	A nemzethez II.	„ „	szept. 30.
	Elvirához.	Honderű.	okt. 9.
	Az örült költő.	„	okt. 13.
	Népdal.	„	okt. 30.
	Színészbarátimhoz.	Hazánk.	nov. 9.
	A tavasz jelei.	„	nov. 11.
	István főherceghez.	Pesti Divatlap.	nov. 11.
	Két jóbarátom.	Hazánk.	nov. 19.
	Az én szülőföldem.	Pesti Divatlap.	nov. 25.
	Merengések I. (Kéziratban! Beküldte a Hazánkknak nov. vagy dec.)		
	Merengések II. „ „ „ „ „ „ „		
1848.	Ebéd után.	Hazánk.	jan. 18.
	A honárulókhoz II.		
	(Ti, sírokon élődd hyenák . . .)	Pesti Divatlap.	jan. 23.
	A honárulókhoz I.		
	(Mikor nyugosznak már békén . . .)	Életképek.	márc. 19.
	Mi újság?	Pesti Divatlap.	ápr. 8.
	Gonosz házasság.	(önálló röplapon)	ápr. 9.
	Kell-e hivatal.	Pesti Divatlap.	máj. 13.
	Adjon isten!	Nép Barátja	jún. 11.
	A honárulókhoz III.		
	(Föl vagytok írva! . . .)	Radical Lap.	jún. 15.
	Ki bánt?	Nép Barátja.	jún. 18.
	Önkénytes dala.	Radical Lap.	jún. 29.
	A rab halála.	Országgyűlési Emlék.	(júl. elején)
	Se földem, se házam.	Radical Lap.	júl. 9.
	Néprománcféle.	Charivari Dongó.	júl. 15.
	Július 22-én.	Népelem.	aug. 4.
	Egy abszolutizmust pártoló politikushoz.	Charivari Dongó.	aug. 16.
	Merengés.	Budapesti Divatlap.	szept. 6.
1849.	Körültünk vagy tíz ellenség.	Nép Barátja.	ápr. 13.
	Franciaországnak.	Pesti Hírlap.	máj. 31.
	Bérangerhez.	Esti Lapok	jún. 8.
	A vörös sipkás. (Hősök dala)	„ „	jún. 9.
	Krisztus és korunk.	„ „	jún. 15.
	Éljen a köztársaság.	Pesti Hírlap.	jún. 17.
	Washington.	Esti Lapok.	jún. 20.

Íme, a régebbi évtizedek mulasztásai után a legutóbbi tíz esztendő folyamán végzett kutatások értékes eredménye! Az ÖM-ig Vajda János méltatói még csak néhány verset idézhettek az 1844–49-i ciklusból (Bakonyi legény, Atyámmal, A nemzethez, A honárulókhoz I–II., Franciaországnak, Washington); az ÖM már 15 verset közöl e korszakból. Komlós Aladár 32 idetartozó verset tárgyal, míg fenti jegyzékünk nem kevesebb mint 38 verssel teszi lehetővé a pályakezdő Vajda János jobb megismerését. És e jelentős számból 23 vers a forradalom és szabadságharc éveiben látott napvilágot!

A „fiatal Magyarország“ körében

A versek kronológikus jegyzéke amellett, hogy a kezdő évek termésének mennyiségéről és helyes sorrendjéről tájékoztat, az ifjú költő élettörténetébe is betekintést nyújt. A lapcímek és évszámok adatai a húsz év körüli Vajda János irodalmi és politikai kapcsolataira is rávilágítanak. Ezek segítségével most már jobban tudjuk összeegyeztetni és kiegészíteni költőnk életrajzi adatait.

Az irodalmi köztudatban mind a mai napig úgy jelenik meg Vajda János először a színen, amint a nevezetes 48-i márciusi nap előestéjén a szétoszlani készülő fiatalok előtt elállja a Pilvax-kávéház ajtaját, lehúzza a redőnyt s kijelenti, hogy innen pedig senki sem megy haza, amíg nem határoznak!

Kétségtelenül hatásos és jellemző tabló! Csakhogy ez a jelenet költőnket már a forradalmi ifjúság körében mutatja be, átugorva a kezdeteket, melyekről eddig irodalomtörténünk is oly keveset tudott.

Hogyan került be Vajda János a »fiatal Magyarország« irodalmi mozgalmaiba, amikor tizenöt hónapos vándorszínészkedés és egyéves nevelősködés, meg alcsúti gyakornokoskodás után 1847 derekán Pestre visszatért?

Ő maga mondja el különböző visszaemlékezéseiben.

Bár e szemelvények egy részét életrajzírói is idézni szokták, Komlós Aladár pedig úgy-szólván valamennyit fölhasználja: mégis szükségesnek tartom — a pályakezdő Vajda János életrajzi adatainak végleges rendezése céljából — itt újraközzölni a legfontosabbakat, hogy abban a sorrendben lássuk az eseményeket, amint költőnk irodalmi ismeretségei kialakultak.

Kísérjük meg tehát Vajda visszaemlékezéseinek s első verseinek lajstroma alapján rekonstruálni az események tényleges időrendjét:

Az alcsúti uradalomban töltött hónapokra emlékezve, írja: »Olyan számár voltam, hogy egy reggelen ötödfél huszassal zsebemben egy szénás szekéren bejöttem Pestre, verseket írni V... t lapjába — ingyen s élvezni a »halhatatlanok« társaságát a »közvélemény asztalánál« a Fillingerben...« (Emlékeimből — Alcsúthról. ÖM 1826. I.)

»Apai engedelem nélkül, úgyszólván szökve, jövén Pestre, segélyforrásaim kiapadtak s hivatal után kelle látni. Akkorában Vahot Imre volt a kezdők gyámja. Hozzá mentem...« (Egy honvéd naplójából. ÖM 1440. I.)

Vahot aztán gyakornoki állást szerzett neki a Gazdasági Egyesületnél.

Vahot Imre, a Pesti Divatlap szerkesztője volt tehát az első befolyásos íróismerőse, akihez 1847-ben Pesten fordulhatott. Ismeretségüket az a néhány verse alapozta meg, melyeket 1846 végefelé beküldött neki; a verseket Vahot már 1847 januárjától közölgette, úgy ahogy szokta s ahogy Vajda János is kiemeli: *ingyen!*

Vallomásainak további közismert töredékei már a »fiatal Magyarország« körében mutatják: »Tizenkilenc éves korom és semmiségem dacára az akkori idő nevezetességeivel ismeretségbe, sőt nagyrészt bizalmas baráti viszonyba jutottam. [Pedig még] mindössze egy pár verset írtam...« (Egy honvéd naplójából.) És végül: »Az ifjú irodalom már akkor nagy-hírű tagjaival per tu s a közvélemény asztalának tagja lettem.« (Ugyanott, ÖM 1439—1440. I.)

Első életrajzírója, Kerekes György, — bizonyára magától a költőtől nyert szóbeli közlés alapján — meg is nevezi író-barátait: »Jókai, Vas Gereben, Degré, Lauka, Lisznyai baráti körükbe fogadták« — mondja. De arról semmit sem szól: hogyan jutott el Vajda János a Vahottal való ismeretségétől az említett író-társaihoz?

Rubinyi Mózes már közelebbi adatot is tud arról, hogyan került be Vajda a pesti fiatal írók társaságába: »Aznap, hogy Pestre ért, — apai engedelem nélkül, szökve — egy kávéházban megismerkedett Lisznyay Kálmánnal s másnap a Pilvax-ban per tu lett az egész magyar irodalommal.« (6. I.) Rubinyi azonban — mint jegyzetben maga is említi — nem közvetlen forrásból merített, hanem másodkézből: Mikszáth regényes Jókai-életrajzából (1907. kiad. I: 115. I.) vette át ezt a fontos részletet.

Komlós Aladár végre utánajárt a »beérkezés« e jelentős mozzanatának s megismerte a forrást, amely nem más, mint magának Vajdának egy az ÖM-ben nem szereplő közleménye. Címe: *Lisznyai életéből*; megjelent a Lisznyai-album című szépirodalmi zsebkönyvben, szerk. Németh János. Pest, 1863.

En ezt a cikket már régóta fontos kiindulási pontnak tartottam s több rendbeli következtetést fűztem hozzá a fiatal Vajda János 47—48 körüli működésével kapcsolatosan.

Megismerkedésüket Vajda János ez érdekes visszaemlékezésében így adja elő:

»1847-ben volt, s a mostani Két Huszár kávéházban történt.

En, mint iskolából szökött és szülői harag elől bujdosó diákféle, nagyon megviselt ruhában, üres zsebbel egy sarokban üdögéltem, kerülve a kellnerek ádáz pillantásait, nehogy

kérdezzék untalan : »was schaffens« — és elém tegyenek egy pohár kávé. Örültem, hogy észrevétlen újságot olvashattam.

Egyszerre kitárul az ajtó, s némi zajjal beront azon egy csapat fiatal ember, amolyan jurát-s literát-féle, de a javából, mert mindnyája nemcsak divatosan, de némi túlbőséggel, gazdagon volt öltözködve. Elöl egy cukorsütemény-finomságú és gyöngédségű alak, journál-szép arccal, kiváló tenorhanggal s magába férhetlennek látszó kedéllyel, de amelybe a bornak semmi hatása nem látszott vegyülni, mert beszéde szellemes, okos és igen illedelmes volt — s azonnal a tekeasztalhoz láttak.

Én még nem tudtam, hogy ez ifjú — Lisznyai, de már ismeretlenben is megszerettem. Hisz ez egy kis magyar pseudo Apollónak tetszett!

Mily boldog volnék én, gondolom, ha már ilyen dicső gyerekekkel társalkodhatnám! . . .

Hát egyszer mi történik?! Látom, amint egy ismerősöm odahajol Lisznyaihoz, s rám mutatva, nevemet mondja ki.

Notabene, már akkor vagy két versem jött ki Vahot lapjában, melyekről egy-két műértő igen szép jövőt ígérőleg ítélt . . .

Az én Apollóm félredobva a dákót, hozzám rohan, s olyanféle szeretetreméltó stílusban, hogy többi közt — akarom-e őt azzal boldogítani, hogy barátja, te s tu pajtása legyek? . . . kezemet szorongatva, ölelgetve, leül mellém, az egész kávéházi közönség nem csekély amulatára . . . Odakiáltotta Sárközyt, s megkérdezvén tőlem, melyik a kedves nótám, szemem láttára vágta annak markába az ötös bankót, s elhúzatta kedves nótámat. (Akkoriban »Juhász legény, szegény juhász legény« — szövege Petőfitől.)

Azután — oh, minden szökött diáki, éhes proletári, kezdő verselői legvakmerőbb vára-kozást felülmúló, rendkívüli megtiszteltetés! — csöndet parancsolván a különben is odafigyelő közönségnek, toastot mondott rám . . . tudtul adván az egész gyülekezetnek, hogy úgy nézzen rám, (már t. i. rám, a kopott ruhában) miszerint én az ország egyik szemefénye leszek, sőt vagyok is már . . . hogy én ilyen meg amolyan talentom, genie vagyok, etc. etc.

Es végre elszavalta egyik frázisdús hazafias versem egész utolsó strófáját . . . Mikor aztán elhangzott ajkain az utolsó hatályos versszak, oly óriási tetszészaj s éljenzés tört elő, hogy valóban megsokaltam. El lőn feledve minden addigi koplalásom, sanyarúságom, mit a kacér műzsákért szenvedtem, és kezdettem hinni, hogy talán mégis akadt meg bennem valami kis hivatás . . .

Vajda közléséből láthatólag : első találkozása Liszniaival nem sokkal azután történt, hogy Pestre érkezett. Állása, pénze még nem volt. Csak ezután juttatta be Vahot Imre a Gazdasági Egyesülethez.

Ez a kettős baráti fogadtatás magyarázza, hogy míg egyrészt híven kitart Vahot Imre kiadványai mellett 1848 végéig (Pesti, majd Budapesti Divatlap, Országgyűlési Emlék), másrészt fölkeresi sorra ama folyóiratokat is, amelyekbe fiatal frótársai — elsősorban éppen Lisznyai — dolgoznak.

Ez a cikk s egy másik emlék kétségtelenné teszi, hogy a pályakezdő Vajdának Lisznyai volt legfőbb segítőtársa és barátja. Az 1847. évi meleg fogadtatás s a »közvélemény asztalához«, Petőfihez vezettetés emléket Vajda János sohasem felejtette el. Hosszú évek múlva is hálás szeretetét és becsülését nyilvánítja Lisznyai iránt. 1858-ban kiadott *Nemzeti Lant* című antológiája I. kötetében Vörösmarty és Arany János mellett Lisznyaitól közölt legtöbb verset! 1863-ban pedig, idézett cikkében Lisznyai emberi gyöngéinek szeretetteljes mnetegetésével újítja fel a kedves jóbarát emléket : »Mindazok, akik őt élete utolsó éveiben ismerték, jól tudják, hogy életmódja oly rendkívüli, szinte csodaszerű valami volt, mikép annak oka, belső procedurája még számos legközelebbi ismerői, barátai előtt is rejtély marad . . . Emlékszem, hogy még 1847-ben nemcsak férfiak, de nők közt is a legszeretetre méltóbb emberek egyike volt . . . Még én is elcsodálkoztam azon tündérregei, ragyogó, aransugaras kedélyen, melynek tanújelét vettem mindjárt első találkozásom alkalmával . . .« stb.

Lisznyai Kálmán nem tartozott a negyvenes és ötvenes évek jelentősebb íróihoz, sőt az ötvenes években éppen annak a hangoskodó »álnépies« iránynak volt egyik legismertebb képviselője, amelyet Arany János (leveleiben) s Gyulai Pál (bírátaiban) kemény szavakkal s joggal kárhoztatott. De itt most nem is elvetélt költői tehetségénél, hanem személyes baráti kapcsolatainál fogva emeljük ki Lisznyai szerepét. »Tengerszippantó« nagytomondásai, kedélyes »dalidói« miatt a fiatalok körében mindenkitől szeretett cimborá volt. Barátja Petőfinek, tagja a Tizek Társaságának ; »a kis Lisznyai« közelében még Arany János komolysága is fölengedett . . .

Kézenfekvő a föltevés, hogy a Pestre visszakerült fiatal Vajda János a kedélyes Lisznyai mellett, ennek baráti körében fejtette ki egész munkásságát 1847-ben és 48-ban.

Kezdetben még nem látja tisztán a politikai és irodalmi pártokat, még nem tud helyesen tájékozódni. Ezért egy ízben, mindjárt eleinte, 1847 őszén három verset juttat el a *Honderú*-nek ; ezeket P. Horváth Lázár sietve közli az októberi számokban. Vajdát megteveszthette,

hogy évekkel azelőtt Petőfitől is olvasott néhány verset a Honderűben. De barátai idejében figyelmeztették, hogy ez az arisztokráciának hódoló folyóirat (Jókai szavával) »anatéma alá van vetve«, hogy abba a »fiatal Magyarország« tagjainak nem illik, nem szabad írni, — s ez egyszeri ballépését Vajda tüstént felszámolja.

A többi lap, mely verseit hozza : baráti körének már mindmegannyi otthonos fóruma.

A győri *Hazánk* : a novellista és színműíró Kovács Pál »kereskedelmi és szépirodalmi lapja«, Petőfi és Tompa versei mellett Lisznai írásait is közölte. (Vajda Jánosnak a *Hazánk*-kal való kapcsolatáról ld. bővebben Bay Ferenc cikkét : Irodalomtört. Közl. 1955. 1. sz.)

Az *Életképeket* 48 elején Jókai szerkeszti. Jókai Vajdának első pesti író-barátai közé tartozik. Négy nappal az együtt kirobantott forradalom után közli Vajda versét : A honárulókhoz c. költemény I. jelzésű darabját.

A *Nép Barátja* : a kormány hivatalos néplapja, melyet Vas Gereben szerkesztett, Arany János közreműködésével. A mindig vidám, tréfakedvelő Vas Gereben is tagja volt Lisznai és Vajda János baráti körének. Vajda János munkatársi részvétele tehát itt is természetes. Mindenesetre első érintkezése ez a társszerkesztő Arany Jánossal, akiről az ötvenes évek második felében oly magasztaló cikkeket ír. — Tisztázatlan kérdés, hogy vajon Vas Gereben előzetes betekintésre megküldte-e Aranynak Szalontára legalább a vers-kéziratokat? Vagy csak a kész lapszámokban látta-e az anyagot? Levelezésének idevágó darabjaiból (Petőfihez és Vas Gerebenhez) csak az derül ki, hogy a nép szellemi kimuveléséhez oly fontosnak tartott »emelkedettebb költemények« rendszeres közlését ő (Arany János) szorgalmazta Vas Gerebennél. S ennek egy ideig volt is foganatja. Saját s Petőfi versei számos jelesünket vonzották a laphoz.

Vajda János »baloldaliságának«, forradalom alatti politikai magatartásának mindenesetre maguk a versek, költeményeinek tartalma és szelleme : legfőbb tanúságtevői. De a politikai hovátartozás demonstrálás sem érdektelen mozzanat. Nos, a versek kronológiai jegyzékében két lapcím : a *Radical Lap* és a *Népelem* külön is jelzi, hogy a fiatal Vajda a legradikálisabb csoporthoz, a Madarász-testvérek pártjához csatlakozott, midőn ezek lapot indítottak.

Mindkét újság aránylag rövid életű volt. A *Radical Lap* 1848. június 1-től július 15-ig állott fenn, ekkor egybeolvadt a *Népelem*-mel. A *Radical Lapot* Mérei Mór szerkesztette, aki Somogy megyei köznemes családjának erősen aulikus szellemével szakítva, a forradalom idején Madarász Lászlónak volt egyik legfőbb híve ; később ennek országos rendőr-hivatalában mint tanácsos működött. Lapjában »Országgyűlési mellékpek«-et is közölt s e galériát Madarász László méltatásával kezdte. E lap 7. számában tette közzé Petőfi nyilatkozatát »A nemzetgyűlési követekhez«, a szabadszállási választási botrányról. A lapnak Lisznai is munkatársa volt : a 28. számban egy hosszú versezetét találjuk ; címe : »Az a felső tábla« ; hevesen támadja benne az arisztokráciát és a főpapságot. Vajda Jánosnak három politikai költeménye jelent meg e rövidéletű lapban. Köztük A *honárulókhoz* című vers III. darabja, ezzel a jegyzetével : »E költeményt három évig gyilkolták a cenzorok szanaszét a hazában, ahol csak próbát tettem vele — és íme mégis él. Hadd dörögjön most gyilkosai fülebe, s ha kidörögte magát, muljék ki csöndes halállal, dalaim közös halálával — melynek neve : feledés . . . Aztan meg ne higyjük, hogy korunkban már a honárulásnak is lejárt volna ideje : sőt valamint az erénynek, úgy a bűnnek is nagyobb mezeje nyílt«.

A *Népelem*-et előbb a két Madarász-testvér szerkesztette, majd július 16-tól velük együtt Mérei Mór. E lapban (aug. 4-én) jelent meg Vajda János *Július 22-én* című verse, ezzel az alcímmel : Nemzetülés után. E verssel kapcsolatosan már Waldapfel József megjegyzi (Valóság, 1948. márc. sz.), hogy az Olaszország ellen küldendő magyar seregek országgyűlési vitájának hatása alatt íródott.

Tegyük hozzá azt is, hogy éppen a *Népelem* foglalkozott ez országgyűlési vitákkal a legrészletesebben. Több számon keresztül közölte az ellenzéki szónokok beszédeit, sőt névszerint fel is sorolta mindazon képviselőket, akik az Olaszország ellen küldendő haderő mellett vagy a haderő küldése ellen szavaztak (35 ellenzéki képviselő), valamint, akik tartózkodtak a szavazástól. Vajda János verse tehát szervesen illeszkedik annak a lapnak hasábjába, amely a kérdést a szabadságjogok egyetemes megbecsülésének elvi magaslatára helyezte. Sőt joggal feltételezhetjük, hogy Vajda éppen a *Népelem* részletes tudósításainak hatása alatt írta e költeményét. (Egyébként a vers egy része feltűnően emlékeztet Petőfi »Csalogányok és pacsirták« című, 1846-ból való költeményére. Vajdánál : »Lelkemben kő az érzelem S nem csalogány az akarat, Mely lágy dalok szárnyán repül . . .« Rapszódikus formája, kötetlen szótagszámú sorai s szeszélyes rimhasználat is erre utalnak!)

Lisznai Kálmán és Vas Gereben mellett Lauka Gusztáv volt a harmadik vidám cimbor a fiatal írótlársak ama körében, melyhez Vajda János is tartozott. (Vajda-életrajzában Kerekes György is említi Laukát!) — Költőnk a maga egykori vidám, barátkozó természetéről Lisznai-cikkében így nyilatkozott : »Magam is meglehetősen kebedűs, valamint hamar és

nagyon megszeretni képes jó fiú voltam hajdanában (azért vagyok most, ezer csalódás után, mint rendesen az efféle csupa-szív emberek, fásult pesszimista) . . . » — Természetes, hogy Lauka Gusztáv élcslapjából, a *Charivari* Dongóból sem hiányozhattak Vajda János írásai. Ebben két versét találjuk.

1848 végén, illetőleg 1849 tavaszán az említett lapok nagy része megszűnt. Így aztán Vajda János 1849-ben már csak Jókai két lapjába dolgozott: a *Pesti Hírlapba* és az *Esti Lapokba*. Ez utóbbi a »mérésékelt ellenzéki párt« lapja volt.

Feltűnő, hogy két erősen republikánus szellemű lapban: Pálffy Albert és Csernátony Lajos Március Tizenötödike című, valamint Erdélyi János Respublica című lapjában nem találkozunk Vajda János nevével. Éppígy a Hivatalos Közlöny-ben sem. Igaz viszont, hogy ezek csak nagyon ritkán közöltek verseket.

Két döntő élmény: Vajda Péter és Petőfi költészete

Vajda János költészetének legfőbb sugalmazói: a természetérzés és szabadságszeretet. E két ihletforrót korán, mindjárt pályája kezdetén kifejlesztették s tudatosították benne első nagy irodalmi élményei.

Bármennyire ügyeljünk is arra, hogy a nagy tehetségek fejlődését elsősorban önmagukból fejtsük ki, — pályájuk kezdő szakaszain lehetetlen észre nem vennünk az utánzások nyomait.

Pesti gimnáziumi tanuló korában (1842—43) a jobbágyszármazású Vajda Péternél lakott, aki költőnek nemcsak névrokona, hanem — mint Komlós Aladár valószínűvé teszi — vévrokona is, talán éppen nagybátyja volt. Vajda Péter szabadságrajongásának — a harmincas és negyvenes évek súlyos elnyomása idején — távoli világrészekbe helyezett meséivel s panteista-megnyilatkozásaival adott kifejezést.

Hatása nem csekély! Sajátos szemlélete, egzotikus tájleírásai és e különleges világképhez formált, erősen ritmusos, szinte muzsikáló nyelve a negyvenes évek fiatal költőit, Petőfit, Jókait, Czákó Zsigmondot egyaránt elbűvölte. Halálára (1846) Petőfi gyönyörű elégiát írt; benne »A természet leghívebb gyermekét« siratja, s »A függetlenség bajnok fiát, Ki e hajlongó, görnyedő időkben Meg nem tanúla térdet hajtani . . .« — A fiatal Jókait Vajda Péter panteizmusa mellett főleg nyelvi romantikája, díszítményekkel túlterhelt előadása, mondatritmusa és gondolatpárhuzamai ragadták meg. Negyvennyolc körül írt cikkei és elbeszélései (»Czakó Zsigmond emléke« 1847, »Délibáb« 1848, s a tardonai rejtőzködése idején keletkezett »Egy bujdosó naplója«) Vajda Péter-kisugárzó hatásának jellemző bizonyítékai. — Czákó Zsigmond drámáinak merész ábrándképei és nyelv-zenéje hasonlóképpen Vajda Péter termékenyítő munkásságára utalnak.

Természetes, hogy ez a hatás a vele egy földalatt lakó fiatal költő-rokon Vajda Jánosra is kiterjedt. Vajda Péter erős demokratizmusa, mely kivált szatíráit, de egyéb írásait is átfűti: a benyomásokra oly élenken reagáló, szenvedélyes ifjút mélyen érinthette. Ömage vallja, hogy: »Vajda Péternek magánéletében is megvolt az a saját hatása, ami műveinek természetimádó szelleméből árad az olvasóra.« — Vajda Péter könyvtárában ismerkedett meg a XIX. század zászlóvivő, nagy nyugati költőivel: Byron, Victor Hugo és Heine műveivel . . .

Komlós Aladár (17. l.) főképp Vajda János első novellájában (»Az elítéltek éjjele«, 1850) ismeri fel Vajda Péter »érzelmes pátosának« hatását.

Egy kéziratban fennmaradt s csak imént előkerült verse, a *Merengések II.* című költemény (Irodalomtört. Közlemények, 1955: 1. sz. 109. l., közli: Bay Ferenc) azt mutatja, hogy sokkal előbb, már 1847-i próbáiban is nyomára akadhatunk Vajda Péter természetimádatának, amely később teljesen egyéni felfogással és hangszereléssel nyilatkozik meg Vajda János lírájában.

Itt még, ebben az érdekes kísérletében, Vajda Péter szabadságrajongó »tündéralmaival« együtt ennek panteista képzetait is naív hűséggel kölcsönzi át a húszéves ifjú. Fantáziája a tündérmesék világába viszi. Szeretné, ha a tündérek királynéja teljesítené egy kérését:

Mit is kérnék — tán csak
Aranypalotákat?

— — — — —
Nem; — egy kunyhót kérnék
Erdők vadonában,
A szabadság leges-
Legszebb hazájával . . .
— — — — —

Anyám lenne a föld,
Fa, virág testvérem ;
A könnyelmű kék ég
Lenne feleségem.
Enyelegnénk, hogyha
Szépen mosolyogna,
Együtt mennydörögnénk,
Hogyha elborulna ...

*

A másik döntő hatású nagy élmény a pályakezdő Vajda János számára : Petőfi költészete.

A húsz-huszonötéves Vajda Jánosról írni csaknem annyit jelent, mint Petőfinek fiatal pályatársaira gyakorolt hatásáról írni egy fejezetet.

A fiatal Vajda János olyan tisztelettel, mondhatni rajongással tekintett Petőfire, hogy magához a költőhöz lennének hűtlenek, ha mellőznénk e bensőséges kapcsolat vizsgálatát, s tulajdon vallomásait másítaná meg, aki enyhíteni próbálná Petőfinek a pályakezdő Vajda Jánosra gyakorolt döntő hatását. Csak akkor járunk el helyesen a Petőfi–Vajda-viszony megvilágításában, ha minden szépfítgetés nélkül kimondjuk, hogy a húszéves Vajda János teljes odaadással szegődött Petőfihez, s tárgyválasztásban, felfogásban, formákban egyaránt éveken át utánozta mesterét.

Ennek nyílt kimondásától ne tartson vissza bennünket az a hamis látszat, mintha ezzel Vajda Jánost a harmad- s még kisebb rangú Petőfi-utánzók táborához soroznánk! Szó sincs róla! Mert ez a megállapítás csak írói pályája legelső szakaszára vonatkozik ; később mind tudatosabban tér a saját egyéni útjára s alkotja meg a maga külön világát.

Hasonló eljárással vizsgálta annakidején Horváth János a tizenkilencéves Petőfi költészetét a Vörösmarty-, Kölcsey- és Bajza-»utánzók« között, »a hagyomány sodrában« ; s pontos egyezésekkel bizonyított eredményeit az irodalomtörténet ma már általánosan vallja és a költő kezdeti fejlődésében az »utánzást« természetes fokozatnak tekinti.

S ha egy Arany János még az ötvenes évek derekán is Petőfi »szelleműjének« vonásaira ismert némely készülő költeményén, ha egy Jókai — prózaíró léte! — minduntalan beleszővi frásaiba Petőfi szavait és gondolatait : — Vajda János kezdeteinél is természetesnek fogjuk tartani ezt a közvetlen, szoros belső kapcsolatot. Az volna természetellenes, ha nem így lenne!

Petőfi egyénisége és költészete Vajda Jánost annyira igézetében tartotta, hogy pályája elején alig van lépése, mellyel ne Petőfit utánozná. Az utánzás olykor bevallottan szándékos. Petőfi színész-műtja csábítja őt is vándoréletre : »Petőfi volt az ideálom ; az is színészetben kezdte, én is azon akartam kezdeni a költőséget. A nép nyelvét, szellemét, szokásait akartam megismerni Petőfi szülőföldjén, hogy lássam, mi Petőfiben a való s mi a költészeti változtatás, hogy aztán én is úgy írjam meg, ha csak lehet a magam erdei magányát ...« (Önéletrajzi vázlat, Zempléni Árpád följegyzése 1897-ből. ÖM 1747. 1.)

1845 áprilisában csapott fel színésznek s 15 hónapig, 1846 június közepéig tartott kóborlása. Ezalatt keveset írt, s tudomásunk szerint egy versét sem publikálta. Ezért üres verseinek kronológiájában az 1845. és 1846. esztendő!

Vajda emlékezéseiből tudjuk, hogy bár néhányszor személyesen találkozott s négy-szemközt is együtt volt Petőfivel, viszonyuk mégsem nevezhető barátságnak, mert magát Petőfit is »feszélyezte talán« az a »csodálat«, mellyel Vajda a nála négy évvel idősebb költő-eszményén csüngött ...

A fiatal Vajda János oly feltűnő mértékben utánozza Petőfi költészetét, hogy egyetlen méltatója sem tud kitérni e jelenség megállapítása elől. Kerekes Györgytől kezdve (1901) Rubinyi Mózes (1922), Kéky Lajos (1927), Bóka László (1941) és Komlós Aladár (1954) egyaránt kiemeli ezt a lényeges vonást. Észrevételeik azonban minőségben és terjedelemben erősen különböznek, aszerint, hogy melyikük mennyi 48 körüli verstermésre alapíthatta nézeteit. Kerekes György, Rubinyi Mózes és Kéky Lajos még csak általánosságok között mozog. Bóka László — bár »célja nem az volt, hogy Vajda János életútjának minden apró lépését felderítse« — költőnk első kísérleteit is finoman elemzi ; jól látja, hogy a fiatal Vajda János költésztében, még az ötvenes évek elején is »az elhunyt eszménynek, Petőfinek szelleme játszik szívárványt ...« — Utóbb, 1951 decemberében, Komlós Aladár is ő figyelmeztette, hogy a Petőfi-hatás és Vajda népiessége körül még bőven van tennivaló! — Mint hogy Komlós

Aladár monográfiája támaszkodhatott a legtöbb ifjúkori versanyagra (az 1944-ben megjelent ÖM kötetére, az 1948. centenárius év publikációira és saját kiegészítő gyűjtésére, közlése szerint: 32 darabra), — természetesen, hogy az ő tanulmánya fejti ki legrészletesebben a Petőfi-Vajda kapcsolatokat. Könyvének főleg 25–39. lapjain elemzi Petőfi hatását Vajdára, közelebből is utalva némely egyezésekre. Bár ezek a lapok nyújtják — ismétlem — a Petőfi–Vajda-kapcsolatoknak mindaddig legrészletesebb elemzését, mégsem lesz fölösleges tovább vizsgálni az összefüggéseket, utalva mindenekelőtt a korábbi eredményekre, majd rátérve saját megállapításaimra.

Petőfi költeményeinek a Vajdára gyakorolt hatásával filológiai alapon Horváth János foglalkozott először. Nagy jelentőségű Petőfi-monográfiájának (1922) Függelékében érdekes egyezésekre mutat rá:

1. Könyvének 519. lapján: *Petőfi: A szájhősök* (Szatmár, 1847 aug.; megjelent először 1848 derekán, az Országgyűlési Emlék c. almanachban) hatása: *Vajda János: A A nemzethez II. c. költeményére* (megj. Pesti Divatlap, 1847. szept. 30.).

Horváth János gondosan egybeveti a feltűnő egyezéseket:

Petőfinél: Meddig tart ez örült hangzavar még?

Vajdánál: Meddig tart még ez így?

Petőfinél: Mit használtok kofanyelvetekkel? ... Tenni, tenni! ahelyett, hogy szóval Az időt így elharácsoljátok ...

Vajdánál: Nem pletykanyelv szerezte e hazát, E honért nem beszélni — tenni kell! stb.

Horváth János fölteszi a kérdést: »Hogyan magyarázhatók Vajda költeményének vele való kétségtelen egyezései, holott a vers (tudniillik Vajda János verse) már 1847 szept. 30-án (PDI) megjelent, tehát később ugyan a Petőfié iratásánál, de előbb annak megjelenésénél ...»

Figyelembe véve Vajda János pesti írói kapcsolatait, próbáljunk megfelelni erre a nyitvahagyott kérdésre:

Petőfi, szatmári útjáról Pestre visszatérve, legújabb szerzeményeit — szokása szerint — alighanem felolvasta baráti körében, hol Vajda János is jelen lehetett. De ha nem így történt: költőnk megkaphatta Petőfi versét kéziratos másolatban (esetleg Lisznyaitól), vagy végül: magát az eredetit is olvashatta, ha azt Petőfi tüstént átadta Vahot Imrénnek, már akkor előkészületben levő országgyűlési almanachja számára, ahová tárgyánál fogva legjobban illett. Hiszen az 1848. évi Országgyűlési Emlék c. kiadványt Vahot — éppúgy, mint korábbi hasonló almanachjait — az új év elejére akarta megjelentetni. De — mint mentegetődző előszavában panaszkolja —: »... a cenzúrai akadályok miatt a kitűzött időre (év elejére) még csak meg sem kezdhetem könyvem nyomtatását». Így aztán addig várt, míg a cenzúra által »halálra ítélt szabad eszmének megkegyelmezett a forradalom jótékony szelleme ...» Ilyen viszontagságok után jelent meg a Petőfi 47 augusztusi versét közlő almanach csak az 1848. év derekán. Vázolt föltevésünk annál valószínűbb, minthogy Vahot szóbanlevő almanachjába Vajda Jánostól is kért és kapott kéziratot. (A rab halála c. költeménye ott jelent meg.) Vajda mindjárt a Petőfitől elszavalt, vagy kéziratából olvasott költemény hatása alatt megírta a maga szerzeményét s azt tüstént közzé is tette Vahot folyóiratában, míg Petőfi eredetijét az országgyűlési almanach többi kéziratával együtt Vahot kénytelen volt háromnegyed évig hevertetni ... Ehhez vagy hasonló föltevéshez okvetlenül ragaszkodnunk kell, hiszen Vajda átvételei kétségtelenek. — A dolog márcsak azért is érdekes, mert Petőfi íme, közvetlenül tapasztalhatta: hogy elszavalt vagy kéziratban hozzáférhető versei milyen gyűjtő s ösztönző hatással vannak fiatalabb költőtársaira, így az őt szinte bálványozó, sokatígérő Vajdára is!

2. Könyvének 545. lapján Horváth János egybeveti *Petőfi: Édes öröm, ittalak már ...* (Pest, 1847. febr., megj. Életk. 1847. II. 142. 1.) és *Vajda: Sirámok I. (Száll a hegyre ...)* c. költeményét is. (Ez utóbbi megj. 1854. május 27.) Horváth János szerint: »Egész lemondó hangulata rokon; versformája is — áruló jel — ugyanaz; [két] végsora — »[Mely kiégett szívvel kérdi:] Mért születni, minek élni« — majdnem szó szerint a Petőfié» [És tőlem sutogva kérdi: Nem legjobb-e sosem élni?]

Ezúttal tehát egy későbbi, még az 1850-es évek első felében is erőteljesen érvényesülő hatással van dolgunk.

Komlós Aladár Horváth János utalásai közül csupán ez utóbbit említi (könyve 50. lapján). Nem fogadja el az analógiát, szerinte: »az utolsó sorok valóban feltűnő hasonlóságát puszta véletlennek kell tekinteni ...»

Hadd folytatom a párhuzamokat, — most már saját észrevételeim nyomán:

Vajda úgyszólván fellépése óta Petőfi nyomdokait követi. Petőfi ösztönzései — a példák erőszakolt egyeztetése nélkül — majdnem minden versén megállapíthatók a negyvenes években. A hatás a versformákra, tárgyválasztásra, mondanivalóra egyaránt kiterjeszkedik.

A tartalmi, tárgyi átvételek egyik legtanulságosabb példáját az 1847-ben írt *Meren-
gések I.* című, eddig ismeretlen költeménye nyújtja. (Irodalomtört. Közlemények, 1955: 1.
sz. 107—108. l., közli Bay Ferenc.) Ebben a versében fiúi és testvéri szeretetét fejezi ki azon
a családi érzelmeket bizalmasan kitáró hangon, melyen először Petőfi szólott. Anyját s »kis-
öccsét« árasztja el szeretetével, félreismerhetetlenül követve Petőfi *István öcsémhez* (1844.
június) és *Szüldőimhez* (1844. aug.) című költeményeit. Éppúgy egyetlen verse ez anyjáról, mint
ahogy apja emlékét is csak egy versében örökítette meg (*Atyámmal*, 1847); nem számítva
Olthon (Odahaza, 1853) c. költeményét, amelynek csak első strófájában említi a »csupa-szív
két öreget«. Petőfi ösztönzése (Egy estém otthon) *Atyámmal* című versén is észrevehető, de
anyjáról írt költeménye különleges figyelmet érdemel. — Vajda János életrajzai egyértelműen
azt mondják, hogy az apját szeretve-tisztelő költő mindig feltűnő hidegséggel, szeretet nélkül,
sőt ellenszenvvel nyilatkozott anyjáról, az egykori csárdai szolgálólányról. (Ld. Rubinyi
Mózes könyvének 5., Bóka László könyvének 18—19., Komlós Aladár könyvének 13. l.)
Ez a visszatetsző vonás szóbeli hagyomány s kortársi följegyzések nyomán terjedt el. — Az
említett ifjúkori költemény mindenesetre ellentmond ennek a hagyománynak, éppenúgy,
mint »A váratlan orvos« című, 1859-ből való elbeszélése, melyben a minden áldozatra kész
anyai szeretetet festi, bizonyára édesanyjáról mintázva a novella erdész-feleség hősnőjét.
A húszéves Vajda Petőfit utánzó családi verse és a harminckétéves Vajda említett novellája
mindenesetre arra figyelmeztet, hogy kissé tartózkodóbban kezeljük az anyával szemben
»természetellenes ellenszenvet« hirdető hagyományt.

*

Ismeretes, hogy Petőfi költészetébe Heine olvasása is jelentősen belejátszott. Heine
műveivel Petőfi korán, már pápai diáksága idején (1841—42) megismerkedett. Heine hatása
jórészt azokban a humoros költeményeiben feltűnő, hol az érzelmes alaphangú előadás hirtelen
kiábrándító fordulatot vesz, s meghökkentő, groteszk csattanóval végződik.

Petőfinél számos ilyen mintát találunk. 1844-ből: Elmondanám, Magány, Szobám-
ban, Hozzá, Esik, esik, esik, Az öregúr; 1845-ből: Mi kék az ég!, Felsülés, Egy szép hölgy
emléke, Holdvilágos éj, Egy hajfűrthöz; 1847-ből: Ismét könny!, Ez már aztán az élet!

Mint látható: Vajda János efféle mintákat Petőfinek nemcsak korai, hanem 1847. évi
termésében is könnyen talált. Hatásuk alatt effélet csinálni maga is próbálgatott. Ilyenfajta
kísérlete a *Néprománcféle*, melyet a Pótlások közt 10. sz. alatt már említettem. (Megjelent a
Charivari Dongó 1848. július 15-i számában.) Nem valami sikerült műalkotás; közöljük
mégis, mint eddig számon sem tartott, elfeledett, ismeretlen versét:

Néprománcféle

Nyári szombat este volt,
Az erdő szélére
Várta Ferke Őrszikéjét
Malac pecsenyére.

Várta soká, már a hold
Jó magasra hágott,
S már fanyáron kisütötte
A lopott jószágot.

Hej de Őrszi mégse jön,
Oda minden kedve,
S a malaccal kis kutyája
Mulat a berekbe!

Kanász Ferke Őrszikének
Élment ablakára.
S oly keservesen dudált, hogy
Megrepedt a — szája.

*

Béranger megismeréséhez is Petőfi útján jut el. Béranger, a francia demokrácia él-
harcosa, az 1830-as forradalom egyik hőse, nálunk elsősorban mint költőtípus: mint a bor,

szerelem és haza dalnoka ragadta meg a fiatalok — köztük Petőfi — figyelmét. Valamennyien erősen túlbecsülték, a század egyik legjelentősebb költőjének tartották.

Kétségtelen, hogy Vajda János Petőfi nyomám ismerte meg a francia szabadságdalnokot, mert neve és hatása a legerőteljesebb Petőfi-impulzusok idején tűnik fel nála.

1849. júniusában ódával fordul *Béranger-hoz*, jórészt azokat a gondolatokat ismételve, amelyeket *Franciaországnak* című, egyidejűleg írt költeményében találunk. Amikor Napoleon (a későbbi III.-ik) 1849 tavaszán segítséget nyújtott a pápának a római forradalom leverésére: — az ellenforradalmi erőknél ez a felülkerekedése mélységes elkeseredéssel tölti el a fiatal Vajda Jánost, aki — Kossuth és Petőfi nyomán — belső összefüggésükben fogja fel az európai forradalmak és szabadságharcok jelentőségét. Korholja Franciaországot, amiért »hatalom-s dicsőség-« vágyának feláldozza a »legfőbb hatalmat s legszebb dicsőséget«: a szabadságot, amely most már hozzánk költözik, hozzánk, »kik küzdünk egyedül csak a szabadságért...«

S itt, ezen a ponton kapcsolódik össze Vajda János két költeménye. *Béranger*, a szabadságdalnok (így gondolja Vajda): nem maradhat többé abban a Franciaországban, amely feladta a »kiküzdött népfenség« elvét! Hívja, hogy mielőtt számúznék vagy megfeszítenék zsarnok urai, — jöjjen, költözzék hozzánk:

Jer mihozzánk, ez a föld tehozzád
A legméltóbb széles e világon.

Ez a meghitt, bizalmas hang, ez a szinte családi jellegű meghívás már a *Petőfitől meghonosított Béranger-nak* szól!

Nemcsak ódája, hanem *Béranger* néhány versének fordítása is (*A fecskék, A vén csavargó* 1852-ből, *Az idő* 1854-ből) kifejezi együttérzését a francia forradalmár-költővel.

Béranger chanson-jainak egyik lényeges formai eleme: a *refrén*. Ez Petőfi költészetében is feltűnően gyakori szerephez jutott. Vajda János a refrént ugyancsak Petőfi közvetítésével alkalmazza. Ezt kétségtelenül bizonyítja, hogy csak fejlődésének ebben az első szakaszában ír refrénes verseket: 1847: *Atyámmal, Színészbarátimhoz, A tavasz jelei*. 1848: *A rab halála*. 1849: *Bérangerhez, Washington*. 1851: *Dalok, I.* (Ki álmban megjelen sz...). 1852: *Meghasonlás*. A későbbi esztendőkhöz már csak egészen kivételesen tér vissza ehhez az ifjúkori formai szerzeményéhez: 1863: *Memento mori*. 1878: *Őszi tájak*. 1885: *Éjjelek*.

Visszatérve *Béranger*-szakaszunk kiindulásához, jegyezzük meg meg, hogy a *Franciaországnak* és a *Bérangerhez* c. költeményekkel eszmeileg szorosan összefügg a *Krisztus és korunk* című, ezekkel kb. egyidőben kelt erőteljes forradalmi verse. Ebben is a franciák olaszországi expedíciójával foglalkozik: magasztalja a köztársaságot s átkozza a reakciót.

Természetes, hogy Petőfi hatása legerőteljesebben a forradalom és szabadságharc idején érvényesült. 48–49-ben egyetlen költőtársa sem vonhatta ki magát Petőfi forradalmi költészetének sodrából. Nem csoda, ha forradalmi lírájának pátosza, szenvedélye és ereje rajongó követőjét, Vajda Jánost is teljesen hatalmában tartotta.

Minthogy Vajda költészetének Petőfihez vezető szárait a 48-as korszak termésében a legkönnyebb felismerni, nem is fejtegetem itt hosszasan a kérdést. Komlós Aladár monográfiája elég részletesen tárgyalja ezt a fejezetet s néhány érdekes, tanulságos analógiára maga is rámutat.

Csupán egy újabb példát kívánok érinteni: a fennebb ismertetett *Se földem, se házam* című 1848-i vers összefüggéseit Petőfi költészetével.

A vers alapeszméje ez: A szegénynek nincs semmije a hazában, s ő mégis egészen, utolsó csepp véréig a hazáé...

Ezt az alapeszmét Petőfi már évekkel azelőtt kimondta (*Batthyányi és Károlyi grófnék* című versében, 1844): »Nekem nincs semmim, semmim e hazában, De én egészen az övé vagyok...«

1848-ban — de már Vajda költeményének megjelenése után — Petőfi két ízben is fel-újítja ezt a gondolatát, amely plebejus hazafiságát oly jellemzően fejezi ki. *A vén zászlótartó* (1848. okt.) 6–7–8. strófájában: »Mi vitte őt háború zajába? Hiszen neki nincsen gazdagsága, Mit féltene, mit védnie kéne, Hogy ne jusson ellenség kezére... *Ép azért ment, mert semmivel sem bír*; Küzd a gazdag, de nem a hazáért, Védi az a maga gazdagságát... *Csak a szegény szereti hazáját*«. — *Tiszteltjének a közkatonáknak* (1848. okt.—nov.) c. költeménye úgyszólván teljes egészében, de kivált 2, 3, és 5 strófájában adja ismét e gondolat újabb megfogalmazását.

A negyvenes évek erős Petőfi-hatásait már csak azért is kíváncsinos minél részletesebben — *tartalmával s formaelemeivel együtt* — megvilágítani, mert fejlődésének erre az első szakaszára emlékezve Vajda János is mindig *feltétlen odaadással* szól mintaképéről. Míg később,

egy évtized múlva, 1857 körül eltávolodik Petőfi népiességétől s Arany újabb törekvéseiben látja a követendő irányt. Ekkorra már teljesen feloldódtak kötöttségei. Petőfi nem tárgyi és formai elemekkel, hanem örök tanításaival él tovább Vajda János költészetében.

*

Feltűnhetik, hogy Vajda Jánosnak éppen ezek az erőshangú, szenvedélyes forradalmi versei hiányzanak a költő által összeválogatott gyűjteményeiből. Valaki még azt is gondolhatná: vajon nem irányzatos-e éppen ezeknek a forradalmi verseknek a kihagyása? Vajon nem a forradalom emlékét akarta ezzel feledtetni, mint tette néhány kisebb rangú költőtársa a kiegyezés után? Mint ahogy például Szász Károly is kihagyta 48-as versei nagy részét későbbi gyűjteményeiből, s vele együtt Lévy József is egykori forradalmi dalait, melyekben csak úgy nyakasztatta a királyokat...

Kérdés: szintén hasonló jelenségnek vagyunk-e tanúi Vajda János 48-i verseinek mellőzését látva?

Nem, egyáltalán nem!

Komlós Aladár igen helyesen a költő szigorú önkritikájával magyarázza az ifjúkori termés nagy részének kiostálását. Fejtegetéseim s a közelebről megvilágított analógiák talán még meggyőzőbbé teszik mindenki számára e magyarázat helyességét.

Egyedül Vajda János kellő szigorral alkalmazott önkritikájának kell tulajdonítani azt a körülményt, hogy gyűjteményes köteteiből szinte valamennyi ifjúkori darabját kihagyta. Nemcsak politikai költeményeit!

Költőnknek — időben távolodva — lehetetlen volt nem éreznie, hogy ezek a fiataalkori versek túlságosan magukon viselik a nagy eszménykép: Petőfi hatását. Helyenként szavak és sorok szerint is hozzátapadnak az annyira csodált mintákhoz. A hatvanas és hetvenes évek közönségét már megtéveszthette volna — és saját értékelését is leszállítja! —, ha e versek együttes kiadásával azt a látszatot kelti, mintha ő is a kisebb tehetségű Petőfi-epigonok (Lisznyai, Szelestey László, Székely József, Tóth Kálmán) irányát helyeselné és követné.

Hogy okfejtésünk helyes, azt Vajda későbbi műveinek szelleme is tanúsítja. 48–49 emlékét költőnk sohasem tagadta meg. *Egy honvéd naplójából* című memoárjában (1868) a forradalomnak és szabadságharcnak méltó emléket állított, s további munkásságával is mindvégig hű maradt azokhoz az eszmékhez, melyekért ifjúkorában küzdött.

Mutatja ezt még egy jelenség! Tompa Mihály levelezéséből tudjuk, hogy Áldor Imre »A forradalom költészete« című antológiája anyagát a kiegyezés évében, az akkor még élő költők előzetes megkérdezésével — s nem tudtuk nélkül! — állította össze. Ha megnézzük Vajda János verseit ez antológiában, azt látjuk, hogy legjellemzőbb — s nem legmérsékeltőbb! — költeményeit engedte át közlésre (*A honárulókhoz, A rab halála, Adjon isten!, Ki bánt?, Körültünk vagy tíz ellenség, Franciaországnak, A vörössípkás*).

Vajda János tehát kizárólag azért hagyta ki köteteiből a fiataalkori verseket, mert azok túlságosan magukon hordják a Petőfi-hatások, sőt utánzások nyomait.

Az utókor azonban nem mellőzheti ezeket a darabokat sem, ha világosan akarja látni a költő pályájának mindenik szakaszát.

BÓKA LÁSZLÓ: ADY ENDRE ÉLETE ÉS MŰVEI I.

Akadémiai Kiadó, Bp. 1955.

A húsz íves kötet egy nagyszabású monográfia első része. Ady fejlődését 1903-ig, a költő huszonhatodik életévéig kíséri nyomon. Az utolsó Ady-versek, amelyekről a monográfia említést tesz, 1903 júniusában és szeptemberében láttak napvilágot. Az utóbbi dátum azért is nevezetes, mert Ady ekkor költözött haza Nagyváradról Érmindszentre, hogy felkészüljön első párizsi útjára. A monográfia első kötete ilyenformán — nagyjában-egészében — a költő érmindszenti gyermekkorát, nagykarolyi és zilahi diákéveit és a debreceni, váradí újságírói esztendőket öleli fel.

Bóka László könyve az Ady-irodalom fejlődésének jelentős, Révai József könyve óta nyilván legjelentősebb állomása. Adyra vonatkozó irodalmunk ugyan méreteiben hatalmas, szinte egész könyvtárra rúg, tartalmi tekintetben azonban fölöttéb vegyes anyag. Néhány valóban tudományos becsű munka kivételével inkább csak az Ady körüli atmoszféra lirizáló, impresszionisztikus megrogzítése az érdeme. Ebben az Ady-irodalomban még kísérletet sem igen találunk olyat, amely a költő életét és életművét egyetlen tömbben, mint egységes valóságot kutatná és mutatná fel. Bóka erre vállalkozott. Rekonstruálni kívánja az Ady-élet napjait, ugyanakkor átvilágítani és értékelni az Ady-művet, — s mindkét műveletet végigvinni úgy, hogy az „ember” lehetőleg egy pillanatra se váljék el a „költő”-től, hogy a biográfia adatai és a mű-elemzés eredményei kölcsönösen és állandóan világítsák és magyarázzák egymást, — ugyanakkor világítva és magyarázva a kor magyar társadalmi harcait, s egyben szüntelenül azok által is világíttatva és magyaráztatva.

Ami Bóka könyvében már az első lapokon meglepi és megragadja az olvasót, az az előadásmódnak tudományos műveknél ritkán jelentkező művészi jellege. Nem arról van itt szó, hogy Bóka az értekező prózának

valamely finoman csiszolt és művészien elegáns változatát művelné. Illetve nem *csak* és nem is elsősorban erről. Hanem sokkal inkább arról, hogy amennyire csak lehet, szépirói eszközökkel kívánja megoldani — és oldja is meg — feladatait. Semmi sem idegenebb tőle, mint az az óvatos, dátumokhoz, nevekhez, címekhez szárnyatlanul tapadó előadásmód, amely menthetetlenül unalomba fullasztja a monográfia hőjét még akkor is, ha annak egyéniségéből különben csak úgy szikrázik az önkéntelen izgalom. Bóka szinte a regényíró ihletével és szárnyaló biztonságával éli föl az adatok rengetegét. Az apróbb-nagyobb tények nem kötik le, hanem fölropítik. Pozitív adatai mintegy beleoldódnak írói-költői szövegébe. Innen van, hogy könyve rendkívüli mértékben olvasmányos. Csattanós érv ez a kötet azok mellett, akik az irodalomtörténeti munkák szürkeségébe nem tudnak beletörődni s akik azt vitatják, hogy az ilyen tárgyú dolgozatok tudományos megbízhatóságának nem veszélye a művészi szín és szenvedély, s nem biztosító záloga a szűkös óvatosság. Ússzük fel a könyvben azokat a lapokat, amelyeken Bóka a költő gyermeki napjainak színterét, Érmindszentet, vagy az alsós diák környezetét, a nagykarolyi világot, vagy a felsős diákét, a zilahi városképet festi, vagy ahol a múlt századvégi Debrecen és az e század eleji Váradot ábrázolja — a rajzok minden pontja él, minden színfoltja hitelesen sugárzik. Vagy nézzük meg azokat a miniatűr portrékat, amelyek Ady családját, ismerőseit, barátait és tanárait állítják elénk, — lélekző, pompás figurák mind: az „ides” éppúgy, mint Ady Lőrinc, a zilahi tanárok éppúgy, mint a debreceni pajtások, Fehér Dezső éppúgy, mint Várady Zsigmond. S szinte természetes, hogy ahol él a táji, társadalmi, emberi környezet, ott él maga a hő is, Ady.

Az a szépirói hang, amelyről szólunk, fölöttébb érdekes, egyéni kompozitum. Stílusosan simul a tárgyhoz, az ötven-hatvan évvel ezelőtt volt magyar világhoz. Népienvidékieken zamatos, archaikusan fűszerezett, tájszavak színteltjével is meghintett nyelv zeng itt, amelynek sajátos ízt ad a szerző élveteg és mintegy játékos fölnye, amellyel stílusos eszközeit, nyelve elemeit válogatja — kezeli. Bóka áradóan és passziózza ír, örömet leli hangja modulációiban, az ódonba hajló, stíltérítés mondatokban. De szépirói becs-vága és ereje nemcsak a nyelvben-stílusban, hanem szerkezeti megoldásokban is érvényesül. A könyv épületében van valami az érdekes regények struktúrájából. Kivált a fejezetvégek éreztetik ezt. Bóka fejezetvégei szinte kivétel nélkül hatásosak: epigrammatikusan zengenek ki, point-szerűen záródnak, s mindig emelik egy fokkal az olvasói feszültséget.

A regény-hangú előadásmód (amely egyébként főleg a könyv első felére jellemző), nem zökken azokon a lapokon sem, ahol verselemzésre, jellegzetesebben esztétikai-filológiai vizsgálatokra, vagy ideológiai analízisre kerül a sor. Bóka kitűnően érti a módját, hogy a biografikus részekhez szervezesebben, természetesebben illő szépirói hangot a „szakmaibb” lapokon se törje meg. Ezeknek a lapoknak a nyelve is megőrzi az egész könyv nyelvének jellegzetes hangulatát, s innen van, hogy biografikus részletek simán forranak bele esztétikai vagy politikai méltatásokba, majd simán oldódnak vissza az életrajz epikumába. A könyv szövege egyöntesű. Nincsenek itt a szellős, nagyobb betűs szedést jobban tűrő érdekesfontos, majd sűrű petit-sorokba menekített érdektelen-másodrangú részek. Minden a mű magját, a kornak Ady emberi-költői alakjában tükröző valóságát világítja meg, s minden a műnek ettől a magjától lesz világos.

A dolgoknak ez az egységben látása jelentkezik abban is, ahogy Bóka a biografikus adalékokat, Ady-prózát (magánjellegűt vagy publikusát) és Ady-verset (zsengét és érettét, komolytalant és komolyat) egybefűz és értékeli. Ady megnyilatkozásai között nem ismer lényegi, feloldhatatlan ellentéteket. Nem hiszi, hogy az élő, tettekben jeleskedő vagy botladozó Adynak szünetlenül ne volna rejtettebb, nyíltabb köze a tollat forgató Adyhoz, vagy az Ady-prózában az Ady-vershez, a zsengéknek az érett művekhez. Tökéletesen igaza van. Adyban semmi sem válik el egymástól értelmetlenül, áthidalhatatlanul. Karinthy valamikor kicsúfolta futuristáink folyóiratát, akik nyakatekert, extravagáns nyelven írtak verset, de egyszerűben tisztán, klasszikus közérthetőséggel szólottak, amikor

előfizetési felhívásaikat tették közzé. Adynál még az előfizetési felhívások is adysak, Ady-művek, — olvassuk csak el a Versek és a Még egyszer hajdani beharangozó cikkekcskét! A konkordanciáknak azt a rendszert, amelyet Földessy Gyula az érett Ady költészetében állított fel, Bóka most kiterjeszti Ady zsengéire és korai prózájára is. A műfajok és az idő nagy távolságaiból összeharangozó ideológiai és formai mozzanatok frappánsan bizonyítanak az „Ady-egység” mellett.

Egyáltalán, Bóka könyvének kivételes jelentőséget ad, hogy eltérve az eddigi gyakorlattól, amely Ady első kötetének és vidéki cikkeinek, kivált a debrecenieknak, alig-alig szentelt valamicske figyelmet, mikroszkopikus vizsgálat alá veszi a Versek és a Még egyszer darabjait, mellettük az aktuális tréfás hírlapi verseket is, nemkülönben a Debreceni Hírlap, a Debrecen, a Szabadság és Nagyvárad Napló Ady-próját. Vizsgálatainak eredményei nem kis mértékben módosítják azt a képet, amely máig élt irodalmi köztudatunkban Ady fejlődéséről. Mindmáig, általában, úgy láttuk, hogy a debreceni versek többé-kevésbé a századvégi epigon-líra termékei, amelyekben alig-alig mutat valami előre, az igazi Ady felé, — s hogy a váradai versekben is csak a mutató kamaszhang izgató gixereivel van dolgunk. Különösen termékenynek bizonyult, ahogyan Bóka a tréfás hírlapi strófákat, a könnyű kézzel, sebtiben odavetett, humorizáló rímeket vizsgálja és értékeli. A Rövid dalok 1923-as kiadásának előszavában már Földessy Gyula figyelmeztet rá, hogy valójában „ennek a riporter-poézisnek Adyja is: a későbbi Ady”. Bóka most a marxizmus módszereivel, tüzetesen, gazdag dokumentációval fejti ki és bizonyítja ezt. Világosan kimutatja, hogy a korai versek, komolyak és tréfások egyaránt, a korai prózával együtt szerves részei Ady fejlődésének, izmos és egészséges gyökérzete az óriásira nőtt, ropant terebélyű fának. Ady nem az Új versekben indult el hatalmas útján, hanem — ha tétován, ha kísérletezőn — de már zsengéiben is. Bóka igen plasztikusan, szinte izgalmas leleménységgel kíséri nyomon és tárja fel a költő eszmei tisztulását, azt a folyamatot, amelynek során kibontakozik kora ártalmas szuggesztióiból, s főképpen: a bölcselmi általánosságok kódéból keményen előretör a konkrétumok, a magyar társadalom akut problémái felé. Ez a fejlődési folyamat egyben Ady művészi növekedésének a folyamata is, — Bóka mindenütt rámutat a növekedés mozzanataira a nyelv, a versforma, a kompozíció jelenségekben is.

Bóka könyve nyomán még tisztábban látjuk Ady útjának egyenes, következő

voltát. Hogy Debrecenben is, Váradon is kormánypárti lapnál dolgozott egy darabig, semmit sem értett neki. Változatlanul szemben állott a reakcióval, s kormánypártiság keretei közt is megtalálta módját a progresszív szólásnak. (Jó példa erre a Katonákról, Thury Zoltán darabjáról írott cikke a Tiszák váradai lapjában.) Az is jellemzően érdekes, hogy a kormánypárti lapoktól — Debrecenben is, Váradon is — mihelyt tehetette, átállott az ellenzéki sajtóhoz. Az viszont a korabeli közmorál lazaságáról beszél, hogy reakciós lapvállalatok minden aggály nélkül szerződtek haladó hírlapírókat, munkatársaik szemlélete, politikai meggyőződése nem érdekelte őket, a hírlapírók lelketlen bér munkásnak tekintették, aki mindig kiszolgálja munkáltatóját. A lapvállalatoknak ez a felfogása részben destrálta a hírlapírói erkölcsöket, részben menlevelet adott a hírlapíróknak: úgy érezték, senki sem vonhatja őket erkölcsi-politikai síkon felelősségre azért, amit írnak, — belső meggyőződésük független a tolluk hirdette ideológiától. Adyt a reakciós lapkörnyezet nem destrálta, ő a menlevéllel sem élt. A hangján persze megérzenek a politikai korlátok, de a lényegben sohasem hazudik, sohasem kerül belsőmagával ellentétbe. (Ami persze nem jelenti azt, hogy nézetei, értékeit elveti időnként ne módosulnának, tisztulnának, fejlődnek.) De mindig megérzik írásain a nagy fölélekezés, ha ellenzéki orgánumhoz kerül át. Bóka ezt nyomatékka illusztrálja, mind a Debrecen, mind a Nagyvárad Napió esetében. Könyve lapjairól valóban impozánsan, a lángelme öntudatával emelkedik föl a fiatal vidéki újságíró. Ennek a váradí zszurnalisztának olyan a hangvétele, mintha az ország fővárosából szólana mind a tízmillió magyarhoz, sőt azon túl egész Európához, nem pedig ahhoz a néhány ezer liberális váradí polgárhoz, aki Fehér Dézso lapjára előfizetett.

Érintettük már, hogy a kötet derekán az előadás stílusa némiképp változik. Az első tíz íven, tehát a mindszenti, károlyi, zilahi, debreceni évek rajzában a hang a szépirói felé hajlik, itt az előadás módját az életrajz, az epikus elem determinálja. Bóka ebben a részben nemcsak új megvilágításba helyezi a korábban feltárt adatokat, nemcsak új összefüggéseket lát meg közöttük, hanem szaporítja is őket, biográfiai tekintetben könyvének ez a része az újszerűbb, a jelentősebb. Szerencsés és termékeny módszerei leleménye, hogy Ady novelláit erősen kiaknázza a gyermekkori emlékek szempontjából. Az Ady-szövegek realitásába, részletekig érvényes hitelességébe vetett bizalma tükröződik ebben a módszéri bátorságban: a később kelt novellák emlékképeiből jelen-

tősen fölszínezi, fölgazdagítja a gyermek és ifjú Ady képét. A váradí évek rajzában a biográfus mintegy a háttérbe lép (vagy csak várat magára?), s az ideológia tisztulásának éber krónikása foglalja el a helyét. Ezzel kapcsolatos a monográfiának már jelzett hangcseréje is. A vidékiesen-archaikusan magyar zamatú szépirói stílust a könyv közepe táján olyan előadásmód váltja fel, amely illőbb a modern, városias váradí élet-hez s a téma középpontjához: a rohamosan fölsudárzó, európai látókörű publicista Adyhoz. A monográfus hangja itt természet-szerűleg áthajlik a politikai publicisztika, a viták, érvelések, támadások és apológiák hangnemébe. Ebből persze sok érződött már az előző évek rajzában is, aminthogy a könyv második fele sincs egészen híján az első felet jellemző szépirói hangoknak, hangulatoknak. A könyv derekán beálló változás tehát nem törés, csak módosulás, hangsúly-áryalatok indokolt eltolódása.

Közvetve az eddig mondottakból is kitűnik, de ismételtten is külön is fel kell rá hívni a figyelmet, hogy Bóka Ady könyvében nem válik el egymástól mereven életrajz és műelemzés. Bókának sikerült a kettős-egy feladatot úgy megoldania, hogy mű és élet szüntelenül átjártszik egymáson, egyugyanazon valaminek különböző oldalát mutatja. Nincsenek külön fejezetei életrajzi adatok és széptani analízis számára. Általában nincs benne semmi konvencionális, sémászerű. Ennek a kötetnek sok érdeme mellett nagy értéke az élményszerűség is, az hogy minden lapján a valóság hullámvérésén is a szerző erős, pártos érdekelttségét érezzük.

A nagy mű-részletnek megvannak a maga vitatható pontjai, sőt apróbb hibái is. Ezeknek egy része abból származik, hogy Bóka erényei itt-ott ellentétükbe csapnak át. A művészi, minden sematikus szárazságtól és élettelenstől irtózó nyelvi ösztön egy-egy pillanatra egyéniben bátor a kelle-ténél, s a szerző kedvelt, de nem közkeletű szavait, fordulatait, grammatikai formáit olyan mértékben villantja-csillantja, hogy az olvasóban felötlik a kérdés: nem ötközik-e a szerző valaminő Scyllákba, mikor kényes izléssel kerül a közhelyes nyelv és stílus Charibdiseit? Persze kétséges értékű bírálói gesztus, bizonyos típusú szavak arányát sokallani egy vaskos kötet tengernyi szövegében, s nehéz kimondani, hogy *eddig és ne tovább*, mégis: úgy rémlik, Bóka ezúttal fesztelezvebbül használja szó-kedvenceit, mintsem tárgy, műfaj, cél kívánna-engedné. A sok veszek (veszekedések!), *azótától, szellet, egykorású, bizonyozza, dubbancs, közelezi, karingó, kiguvadt, ódzkodik, elekken, odasírt, hiszen* (ige!), *döndül, megképzik* (egyes sz. 3. sz.!), *percenő*, s főképp az *okán* névutó

— még olyan kapcsolatban is, mint *okok okán* — már-már valamely stílári negélyeztettséget éreztet, ha játékosan tudóskodót, filozofálgatva-kedveskedőt, vagy éppen kedveset is. Kétélű bravúr az olyan Bókakifejezés is, mint pl.: *púpistuk papi praktikái*.

A szöveg szépiroi hangulatával együtt jár árnyak és fénynek erősebb hangsúlyozása, ellentétek plasztikusabb kiemelése, a fogalmazásnak bizonyos művészi éleztettsége. A helyes tendencia azonban itt-ott helytelenbe feszül: az effektuózus gondolat kedvéért Bóka egyszer-egyszer túllép a kíváncsatos korlátokon. Az a mondata pl., amelyben Ady Lőrincné műveltségéről és műveltlenségéről szól, egy fokkal játékosabban hatásos a kelleténél: „Ez a műveletlen asszony rendkívüli műveltségre tett szert: ismerte a kor legnagyobb költőjét és ismerte a kor legnagyobb irodalmi harcát s tudott mindent, ami ezzel az életművel és ezzel a harccal kapcsolatban volt.”

Főntebb elismeréssel kellett szólnunk Bóka hatásos fejezetvégeiről, amelyeken mintegy megsűrűsödik a tartalom, megnő a feszültség és ellenállhatatlanul átsodorja az olvasót a következő fejezetekbe. De olykor ezek a fejezetvégek csak anekdotikusan szellemes ötletekben csattanak el, (II., III. fejezetvég) vagy záró pátoszukban olyan kinyilatkoztatásokig emelkednek, amelyeknek tartalmi igazsága nem evidens, nem a fejezetben foglalt fejtegetések pontos summázata vagy logikus kihangzása. Így a X. fejezet végén Bóka egy vers-zsenget idéz s tömöreghatásosan ezt veti utána zárómondatul: „A válság megfogalmazása definitív”. Holott az itt citált strófazsengék meglehetősen közhelyesek, s rokon rangú, tartalmú részleteket bőven idézhetni a kor költészetéből. A XXII. fejezet Ady váradi szindarabkísérletével kapcsolatban így végződik: „Mert az ország szeme bizony nem nézett a váradi színpadra s mikor Ady felé fordult először, már csak a ravatalát láthatta”. Az antitézis („először — ravatalát”) megkapó, de vajon valóban csak 1919 januárjában fordult-e az ország szeme Adyra? Nem zengett-harsogott a magyar világ akkor már vagy tíz esztendeje a költő nevétől, a költő jegyében? A fejezetzáró pátosznak még problematikusabb túlzását érezzük a XXIV. fejezet végén, s itt a pátosz — és a hiba veszélye! — annál nagyobb, mivel egyben az egész kötet végéről van szó. Bóka könyve tudniillik ezzel a mondattal végződik: »1903-ban megírja Ady a „Vízio” a lapon«t, „A könnyek asszonyá»t s ezzel irodalmunknak s a világirodalomnak új korszaka kezdődik”. Igaz, mind a két vers az induló Ady legjelentősebb darabjai közül való. De vajon jogunk van-e hozzájuk kapcsolni a magyar,

vagy éppen a világirodalom új korszakát? Kőve hiszem. Persze, ha úgy gondolkodunk, hogy ez a két vers Ady megérését, belső arriválását jelenti (*ha jelenti!*), Ady megérése viszont a magyar irodalom új korszakának első mozzanatát, s minthogy a század első évtizedeinek talán az egész világban Ady a legmonumentálisabb költőjelensége, ez a megérés új világirodalmi korszakra is utalhat, — akkor megvan ebben a kötetzáró mondatban az igazságnak bizonyos eleme. De abban az apodiktikus formában, ahogy itt, Bóka művének ezen a legexponáltabb pontján, elhangzik, ez semmiképpen sem meggyőző, inkább ellenkezésre kész.

Akkor is erény fajul hibává, mikor a monográfus a valónál nagyobb jelentőséget tulajdonít egy-egy korai Ady-sornak, Adyfordulatnak. Bóka — érintettem már — szinte elsőül tárja fel az induló Adynak máig figyelemre alig méltított értékeit, érdekességeit. Számtalan ponton mutatja ki a kapcsolatot az Ady-kísérletek és az érett Adyopus között. De éppen az a felfedező szenvedély, amellyel ezt teszi, néhány esetben eltorzítja szeme előtt az arányokat és fontosnak láttat vele olyasmit is, ami nem az, illetve nem úgy az, ahogy a fölcsigázott kutatói figyelemben tükröződik. Mikor például Ady „dalokba olvadt” ifjúságot emleget, Bóka a „dal”-t műfaji, műformai értelemben olvassa s így von belőle következtetéseket, holott a „dal” itt nyilvánvalóan *pars pro toto*, tehát általában jelenti a költészetet. Azt sem érzem meggyőzőnek, amit Bóka „Ady képzeletének egységes és egésszéges alkotómódja” bizonyítására két 1899-es versből idéz. Az egyik vers Tiszáékat csúfolja és „szegre tűzött bihari pontok”-at emleget, s a másodikban — ez az aradi vértanúk emléknapjára íródott — ezek a sorok fordulnak elő: „És büszkén tűzzük azt a híres fátyolt A tizenhármak oszlopára...” Bóka a *tűzni* ige két előfordulásából is az alkotói mód egységét olvassa ki. Ez az egység —, tény. Ezt bizonyítottnak vesszük. De a bizonyíték, ezúttal, súlytalan. (Ugyanígy kevésbé meggyőző, amit a *pattogtató*, pattog szavakról ír Bóka a 211–212. lapon). Még kevésbé tartom helyesnek azt a nyomatékot, amellyel a monográfus az *Egy kis séta* c. váradi cikk címére utal. „Már a címe is — mondja — a későbbi Ady-versek háromszavas típusára emlékeztet.” A cím szó-számának itt nincs ilyen jelentősége. Ady e cikket megelőzően is sok verset és prózát írt háromszavas címmel, s a cikket követően is sorozatosan írt kevesebb szószámú címeket vers és próza fölé. Sokallom a nyomatékot a 214. lapon idézett „A hang”-tól is, amelyről a monográfia azt állítja, hogy rá visszhangzik Babits „Gáláns ünnepség”-c. Ismétlem: amit ezek-

kel a példákkal Bóka bizonyítani kíván, az: igazság. De ezek a példák ezt az igazságot nem bizonyítják, ezekbe Bóka kereső, felfedő szenvedélye lát bele bizonyító erőt. (Viszont bizvást vetném egybe *A mennyeknek országa* c. 1901-es Ady-cikknek ezt a mondatát: „De a harcot meg kell harcolnunk” — az 1909-ből való „A harcunkat megharcoltuk” verscimmével).

Erény hajlik hibába néhány olyan lapon is, ahol az atmoszféra művészi érzetetésének vágya már-már öncélú szépírói mozdulatokra csábítja a monográfust. Így például az 58. lapon, a debreceni civiséletnek egyébként mesteri rajzában. S akkor is erény torzul hibává — a szerző szerető figyelem túlzottan koncentrálódik könyve hősére — mikor a monográfiát a költő ideológiai fejlődését, politikai állásfoglalásait a kor publicisztikájából mintegy kiszívetelve mutatja föl, világítja meg. Sok minden, ami itt eredeti Ady-leleményként tűnhetik fel az olvasó előtt, sűrűn elhangzott a századforduló liberális, radikális, szociáldemokrata publicisztikájában. Olyan tény ez, amelynek megállapítása semmi árnyékot nem vethet Ady lángeszű eredetiségére, hiszen lángeszének egyik jellemzője éppen az, hogy magába szívta-sűrítette korának minden kisülésre váró villamosságát, minden haladó energiáját.

Van néhány más természetű észrevételem is. Nem tartom helyesnek egy kalap alá fogni, egyetemlegesen „rövid dalok”-ként emlegetni mindazt a 174 verset, amelyet Földessy Gyula 1923-ban ilyen összefoglaló címmel publikált. Ady csak *Dyb* szignóval megjelent aktuális rigmusait nevezte így, a Földessy-féle gyűjtemény pedig komoly írást is tartalmaz. (Mellékesen: azt a harminc verset, amely Földessy gyűjteményéből annak idején kimaradt — lásd Nyugat 1922. 1489. lap! — máig sem gyűjtötte be, dolgozta fel senki!) Nem elégít ki a váradí évek biográfiai adatsora. Igaz, hogy ez az időszak életrajzi szempontból nincs kellően feltárva, de Bóka, eltérően az életrajzilag dúsan dokumentált korábbi esztendőktől, még azt sem mindig építi bele monográfiába, amit mégis csak tudunk a váradí évekről. Ady pseudonymjeivel kapcsolatban Bóka szépen mondja, hogy a fiatal költőben „a közlésvágy álnéválá bűvő szerelemmel párosul”. De a fiatal Ady álnévkedvelésének kérdése nem világosodik meg egészen, ha nem jelezzük, hogy azokban az években mekkora divat volt az irodalmi álnév használata.

Néhány apró elírást, talán csak sajtóhibát is szövegeszik a teljesség kedvéért. Bóka többször is említi a debreceni Csokonai Színházat, de az a névhasználat itt nem szabatos. Mikor Ady debreceni újságíró volt, az ottani színháznak még Városi Színház

volt a neve, Csokonairól csak jóval később nevezték el. A 90. lapról: „(Ady)” Néha órákig egyedül kószál a debreceni utcákon, járja a kertséget, a Kandiai-utcatól a Vigkedvű Mihály-utcaig...” Bóka jól ismeri Debrecént, de itt nem pontos. Ez a két utca nem kertség, és sokkal közelebb fekszik egymáshoz, mint a mondat érezteti. A Kiváncsi-féle levélkapcsolatról azt olvassuk, hogy nem volt személyes folytatása. Pontos adatokkal pillanatnyilag nem állhatók elő, de határozottan emlékszem, hogy a debreceni sajtóban a huszas évek derekán megjelent néhány hitelt érdemlőnek látszó cikk, amely az ellenkezőt állította. A 92. oldalon a „Nagy Lajos” nevet ki kellett volna hagyni a Debreceni Hírlap dolgozótársai sorából, mert félreértésre adhat alkalmat. Nyilván nem a Kiskunhalom szerzőjéről van itt szó, aki a kérdéses időpontban még 15 esztendősi fiúcska volt, hanem valószínűleg névrokonáról, egy perbetéi születésű tanítóról, vidéki lapok buzgó tollforgatójáról. A 93. oldalon nem szerencsés mondatkezdet („De ír a lapba...” stb.) előzi meg az Ady-korabeli Debrecen c. lap íróinak sorát. Az itt álló nevek viselői közül Iványi Ödön már hat, Degré Alajos pedig három évvel korábban meghalt, mintsem Ady a laphoz került volna. Írásaikat nyilván csak úgy „ollózták” a debreceni szerkesztőség. A Nászutasok c. 1899-es vers nem szeptember 1-én, hanem szeptember 15-én jelent meg. (A hibaforrás itt nyilván Földessy 1923-as lajstroma). A váradí élet zsongó központja a Bémer tér, és nem — mint itt sorozatos sajtóhívaival látjuk — Brémer tér. Ady nem Váradon kezdett franciául tanulni, hanem már Debrecenben, ahol egy csoport főiskolai hallgató eltökölte, hogy egymással csak franciául fog társalogni, — köztük volt Ady is. A 247. lapon Bóka, úgy tetszik, félremagyaráz egy Ady-mondatot: „mintha a »Tiszántúlszón« a tiszántúli protestantizmust értené, holott Ady itt az ilyen című váradí klerikális lapra gondolt.

Summa summarum: Bóka László Ady-könyve — némely hiányai és hibái mellett is — örömdetes gazdagodása monográfia-irodalmunknak. Az első mű, amely Ady életét és munkásságát átfogóan, de részletekbe menő marxista elemzések eredményeként állítja elénk. Szintézise az eddigi Ady-kutatásoknak, de továbbvitele, kibővítése is mind az életrajz, mind a műanalízis területén. Az egész munkán megkapó elmei fény ömlik el, tudományosság és művészi ábrázoló erő fog benne kezni. A monográfia folytatását: az érett Ady alakjának és XX. századi irodalmunk első két, Ady nevéhez kapcsolódó, harcos és gazdag évtizedének rajzát bizalommal és érdeklődéssel várjuk.

Kardos László

1955-ben, háromezszázhetvenhat évvel az Ördögi Kisértetek megjelenése után végre újra kiadták régi magyar irodalmunknak ezt a figyelmeztető méltó művét. Ahhoz, hogy kellőképpen megismerkedhessünk XVI. századi irodalmunkkal, hogy tájékozódni tudjunk ebben a korban, fontos volt az Ördögi Kisértetek újbóli kiadása. Még fontosabb volt azonban az, hogy a mű hozzáértő gondozásban jelenjék meg, s ezzel lehetővé váljék Bornemisza e chef d'oeuvre-jének elmélyült tanulmányozása. Különösen fontos volt nem csupán Bornemisza, de egész XVI. századi irodalmunk szempontjából az író forrásainak tisztázása, mert csak a feltárt források ismeretében állapíthatjuk meg véglegesen a mű helyét és jelentőségét.

A gondozás teljességteljes munkáját Eckhardt Sándor végezte. Eckhardt Sándor azokat a problémákat, melyek ilyen mű kiadásakor a gondozóra várnak, megoldotta. Az Ördögi Kisértetek kritikai kiadása Eckhardt Sándor munkásságának egyik jelentős állomása. A kiadás gondozójára ebben az esetben különösen nehéz feladat hárult: egy közismerten szubjektív hangú, sok személyes élménnyel tarkított könnyv több száz történetéről kellett hitelt érdemlően megállapítani, hogy azok valóban egyéni élmény megfogalmazásai-e, vagy csupán más szerzőktől átvett adaptációk. Nem is szólva más feladatokról. Ezzel a munkával pedig nem csupán egyetlen szerző egyetlen művének problémáit oldotta meg, hanem magával a források tisztázásával annak a kérdésnek megválaszolásához is hozzásegítette az irodalomtörténetet, hogy a születő magyar széppróza hogyan és mennyiben támaszkodott külföldi előzményekre és kortársakra? Mint mondtuk, a problémákat ez a kiadás tisztázta; a további feladat — a következtetések levonása.

Lássuk most a dolgot részleteiben. Az Ördögi Kisértetek 384 történetet tartalmaz. Ebből a 384 történetből 60 a Vitae Patrum-ból ered, 88 a Manlius-féle antológiából, mely Melancthon és Luther előadás-fűszerező színes vagy borzasztó történeteinek és adomáinak gyűjteménye; 14 egyéb ismert forrásból (pl. Carione, Erasmus stb.), 6 pedig ismeretlen, de feltétlenül ókori vonatkozású történet, tehát Bornemisza nyilván merítette valahonnan. Következésképpen Eckhardt Sándor megcáfolhatatlan bizonyítása szerint 168 történet nem egyéni lelemény, nem is személyes élmény emléke, hanem

tudatos átvétel. További 25 történet¹ forrása olyan értelemben bizonytalan, hogy magával a szerzővel is megeshetett, vagy személyesen hallhatta valahol, (főleg Itáliában). 191 történet minden kétséget kizárólag személyes élmény; következésképpen ha számszerűleg tekintjük a dolgokat: az Ördögi Kisértetek történeteinek legalább a fele egyéni élményanyag! Végképpen elvethetjük tehát azt a feltevést, mintha ez a mű lényegében kompiláció lenne csupán. Az Ördögi Kisértetek — amint azt eddig is hangoztattam — *eredeti* mű.

Tekintsünk most erre a 191 eredeti élményre. Azt vesszük észre, hogy van két megrázó alapélmény, mely különböző formákban variálódva végigvonul az egész művön. Kétséget kizárólag felismerhetjük, hogy ebből a két alapélményből származó történetek hőse ugyanaz a két személy. Mivel most már megvan annak a lehetősége, hogy a művet kezünkben tarthassuk, mellőzöm az idézeteket.² A lényeg a következő: volt Bornemisza egyik jámbor, híres lelkipásztor ismerőse, aki heves szexuális ingerekkel küzdött (12 éves szolgálólányt csókolt, atyafiaira gerjedezett, özvegyiségében különösen; 50-nél többször támadott eredménytelenül nőkre, tíz éven keresztül tartott mindez stb., stb.); egyszercsak mintha késsel metszették volna el róla a kísértést; ez az ember ötven év körüli volt, igen könnyűlelkű, mértékletes, nagy becsben álló egyéniség, aki bölcs mondásokkal és szép szentenciákkal ragasztotta tele szobája falát. (Lásd 31., 33., 44., 67., 75., 119., 193., talán 201. legalábbis egyes részleteiben, 202. és 212. lapokat.) Bornemisza ezt a történetet tízszer variálja és hogy milyen nagy élménye volt, mutatja egyrészt az, hogy könyvét — a bevezetéstől eltekintve — ezzel a történettel kezd, másrészt viszont az, hogy hőse céduláit külön fejezetben — a harmadik-

¹ 25+6=31; Eckhardt Sándor a 239. oldalon 22' tisztázatlan forrású anekdotát közöl, én azonban kilencel többet vettem azok közül, melyek igen valószínű, hogy a szerzővel magával estek meg, tehát a szó filológiai értelmében nem is szükséges forrást kimutatni, viszont mégsem tulajdoníthatjuk őket az író saját élményeinek. Pl.: a váradi misemondó barát (170. l.) vagy „Lajos király fia”, a pozsonyi bolond, (184. l.).

² Az akadémiai, új kiadás lapszámaira hivatkozom.

ban (64. oldal) — ismerteti.³ Ezek a cédulák joggal keltették fel Eckhardt Sándor érdeklődését is; névszerint ugyan nem tudjuk ezt az embert megnevezni, de arra a kérdésre, hogy ki lehetett, azt felelhetjük: az *Ördögi Kísértetek egyik ihletője*. Mivel a forrásokat nem ismertük bizonyossággal, azt a következtetést eddig nem vonhattuk le; most már azonban — hála a gondos filológiai búvárkodásnak és e búvárkodás eredményének, a jegyzeteknek — tényként állapíthatjuk meg, hogy az író *részben* fontos, személyes élmény buzdította műve megírására. Igen valószínű, hogy amikor barátait emlegeti, akikkel szolt (pl. 21. l.) — erre a barátjára is gondolt. Más helyen is említ efféle Bornemisza, amiből hihető — ami egyébként mondhatni természetes is, mégis így kimondva nagy jelentőségű dolog —: az író megbeszélte két-három bizalmas barátjával a mű kiadását és azok egyetértettek vele, azzal is, hogy *intim beszélgetéseiket a közönség elé tárják*.

A másik alapélmény ehhez hasonló azzal a különbséggel, hogy művelt fiatalemberről van szó, aki érzékiségében addig megy, hogy még szodomitasagra is vetemedik. Az író nagy szeretettel és bámulatos tapintattal „mosogatta ki sarából” ezt a neki alárendelt prédikátort. (75., 143., 192. lap; ugyanezt a történetet a Postillák ötödik kötetében is elmondja az író.)

Mindebből az következik, hogy az Ördögi Kísértetek jóval több, mint a kor divatjának hódoló, olvasottsággal kérkedő, vagy olvasmány-élményből született mű. Filológiaiag, ahogyan Eckhardt Sándor kimutatta, Wittenbergből, Melanchton közvetlen környezetéből ered a mű igen sok története; ezek azonban nem voltak olyan döntő élmények, hogy akár az író egy életre mindenben ördögöt-látó, rémült, beteg lelkialkatú emberré formálták volna, akár az élmény után hűsz esztendővel megírt könyv ihlető alapja lettek volna. Éppen fordítva: Bornemisza élete folyamán fokról fokra, személyes, meg-rázó élményei alapján jutott el addig a kínzó szükségességig, hogy könyvet írjon és ezeket a Vitae Patrum-meg Manlius-idézeteket, ezt az egész hatalmas apparátust védelmező, eljárását mentő, sőt fémjelző pecsétként közölte: íme, néztek, nemcsak én látom így, hanem nagy mestereink is, — tehát nem írok rosszat, benne van a

könyvben az „imprimatur”. Vagyis a sorrend nem ez: Wittenberg — ördöghit — mindenben ördögöt látó és kereső rémület — Ördögi Kísértetek; hanem inkább ez: „a világ érthetetlenül rossz és romlott; ezt meg kell írni; eljárásomat a nagy reformátorok nevével fémjelzem.” Bornemisza előbb ismerte fel a világot rossznak, és csak azután talált benne ördögöket — mivel nem tudott magyarázatot találni a sok rosszra, nem volt benne tudatos a feudális társadalom válsága, bár érezte és fel is lázadt ellene. Bornemisza nem az a fajta embertípus, akit Wassermann tökéletes elbeszélése, a „Zendülés az úrfiért” jellemez halhatatlanul, tehát nem egy démonoktól üldözött megszálott, aki eleve feltételezi az ördögöt és mindenben meg akarja találni, a szépben, a jóban is; Bornemisza inkább az a fajta, aki jót várva rosszat kap, és a rosszra magyarázatot keres; mivel pedig nem talál, mindazt a szennyet, amit a társadalom kitergetett vagy rejtgetett, az ördöggel magyarázza. Ez a 191 egyéni élmény csupán természetes — bár borzasztó —, józan ésszel magyarázható eset; az ördög nem kézzelfogható szörny, hanem mindig valami emberi állapot; ahol az ördög testileg is megjelenik és rémtetteket hajt végre, — ott legtöbbször idegen forrással állunk szemben. Egyébként minderről az előző is meggyőzhet bennünket, ahol nyoma sincs ördögöknek a szó manlusi értelmében. Bornemisza *lelkiallapotokat elemez* — az ördög csak illusztráció. Az író tehát nem ördög-irodalom-epigon, művében nem a katedrálisok vízköpő-szörnyei kísértének újra; művében — mint más helyen, stílusának elemzésekor megállapítottam — inkább előre lépünk, a közéletű szóval „barokk”-nak nevezett irány felé, a lelkiallapotokat boncolgató és magyarázó, igen jelentős irodalmi irányzat felé. Bornemisza felteszi a kérdést: miért ilyen a világ — felelni majd csak a következő század fog rá, ő még az ördöggel felel —, de a kérdést feltette és irodalmunkban ő tette fel először.

Nem szabad elmennünk amellett a meghatározó feszenges mellett, mellyel az író a „pikáns” témákat előadja. Bornemisza *valóban* igen kínos volt ezeket a kérdéseket feszegetni (nemcsak udvariás frázis részről a sok szabadkozás) de mégis, meg kellett tennie. Miért? A felelet Bornemisza egyéniségének újabb fontos oldalát világítja meg. Azért, mert tudta, hogy igen sokan várnak feleletet ezekre a kérdésekre. A témák, amelyeket az író feldolgozott, „benne voltak a levegőben.” Csak a legnagyobb írók érzik meg ezeket a témákat és csak ők ábrázolják azokat tökéletesen. Ilyen volt Bornemisza is. Bornemisza nem győzi hangsúlyozni, hogy *vigasztalni akar* — ez volt

³ Figyelemre méltó, hogy maga Bornemisza is „Az első főemberről” (64. l.) és „Más (második) emberről” (75. l.) ír! A Vitae Patrum és Manlius adaptációkra csak jóval ezek után kerül sor.

könyvének egyik célja.⁴ Azokat a becsületes embereket akarja vizsgálni, akik például szexuális életük magányos gyötrelmei miatt úgy érzik, reménytelenül elbuktak, Isten elfordult tőlük és vagy vad, tivornyázó, tobzódó étellel adják meg maguknak a feleletet, vagy öngyilkosságot követnek el. Ez a kiváló lelkipásztor, akit végzetes tévedés volna egy ferde lelkialkatú, üldözési mániától megszállott örülnék elképzelni, a gyóntatások és híveivel való bizalmas beszélgetések alkalmával megismerte a XVI. század emberének nagy kérdéseit, ezeknek a kérdéseknek kínzó voltát és feleletet keresett rájuk. Könnyítette a maga és az olvasó lelkén egyrészt azzal a vigasszal, hogy mások is szenvednek ilyen kínzó kérdések miatt, másrészt azzal, hogy magyarázta: amennyiben a jószándék bennünk van, amíg *akarunk* jók lenni, nem bukhatunk el. De van Bornemiszában egy igazi reneszánsz vonás is: büszke a kísértéseire, tudja, hogy sokféle kétely, probléma csak művelt embernek adatik meg, aki tud is gondolkodni, aki elmélyed az élet nagy kérdéseinek tanulmányozásában. Tehát az Ördögi Kisértetek megint csak több, mint valami felekezeti ördögírat s e tekintetben, bátran állíthatjuk, nem a legutolsó mű a század világirodalmában sem. Mert ugyan-csak szét kell néznünk ahhoz, hogy olyan fröt találjunk, aki nem egy Beccadelli szemérmertlenségével, de vigasztaló szándékkal, igen alapos reneszánsz, humanista műveltséggel tárja fel és vizsgálja az „emberi lélek rejtelmeit” — ahogyan azt a múlt század lélektani regényeiről volt szokás mondani. Mindezt fontos tisztán látni, mert a jegyzetek — melyeknek nem is volt céljuk az író kimerítő jellemzése — könnyen kelthetik azt a hitet, (már csak azért is, mert a jegyzetek szükségképpen a *források* magyarázatára szorítkoznak és nem az író eredeti gondolatait kommentálják) mintha Bornemisza egy wittenbergi tartózkodása óta démonoktól megnyergelt, érdekes, de szánszalomra méltó eszelős lett volna, aki egészen meglepő szexuális eltévelyedésekben kélgett. Az Ördögi Kisértetek szerzője inkább gyógyító orvos, ha úgy tetszik, első „lélek-búvárunk”. Eckhardt Sándor méltán hasonlítja egyes részleteit Ágoston Vallomásaihoz. „Az ő ereje nem az ő kemény gyűhösségébe áll, hanem a te akaratodban...”, írja az ördögről (5. l.) s ez a nézet messze a Manlius-féle történetek csiklandozó borzalmai fölé helyezi az írot. Vagy más helyen: (126. l.): „Magad bírása nagyobb az ördög megbírásánál.”

⁴ Pl.: „Ezt is elég nehéz kedvvel írom, némely csúfolók miatt. De az *elrémmült szívekért* kényszerítettem megírni... (76. l.).

— „Ne hagyjátok ezfélekélet!” (191. l.) — „Meg ne utáld az elesetteket” (205. l.). Bornemisza ismerte kortársait; állandóan az olvasó volt szeme előtt; segíteni akart rájuk, azzal, hogy kifejezte korát és korának érzéseit. Ügyszólván ez az egyetlen olyan könyvünk, ami közvetlenül a XVI. századi társadalom napi problémáival foglalkozik. Mégpedig *tudatosan* — nemcsak azért, hogy mindenféle a korra jellemző érdekességet hord össze. (Egyébként azt se felejtjük el, hogy egy-két év bűnügyi krónikája ezeknél sokkal résebb történeteket közöl napjainkban is.) Magától értetődik, hogy ez az író szembe kellett hogy szegüljön ennek az iszonyú társadalmi rendnek uralkodó osztályával; az is magától értetődik, hogy ez nem történt egy forradalmár módszerességével — de nem is csak a könyv végén szólal meg az antifeudális hang, mint Eckhardt Sándor véli.⁵ A könyv *elején* a 12., 13., 19., 28., 38., 45., 46., 48., 50., 58., 62., 91. lapokon olvashatunk félreérthetetlenül az uralkodó osztálynak címzett és a szerző számára kellemetlenséget hozó nyilatkozatot! Például: „Ilyen sok... nyuzó-fosztó tisztartók és urak... kiket úgy pórázon hordoz az ördög, mint tulajdonát...” (19. l.). Vagy: „Ezenképpen cselekszik mind a lopókkal, országáruolókkal (!), dusokkal, az szegénységnek nyuzó tisztartóival, az urakkal, az királyokkal, az részegesekkel” (38. l.). Ez az antifeudális elégedetlenség magyarázza *részen* például a könyv végére oly érthetetlenül illesztett „történeti vázlatot”: az uralkodók *bűneit* sorolja fel; maga is tudja, hogy az olvasó esetleg értetlenül áll felsorolása előtt s ezért indokolja eljárását: „Miért írtam ez neveket ide? ... hogy olvassa meg, azkinek adatott értelem és onnét lásson sok szörnyű dolgokat” (218. l.). Különösen tanulságos a magyar királyok felsorolása: lehetetlen nem tendenciát felfedezni abban, hogy Attilától a maga koráig 17 sort szentel a királyoknak, Báthori István trónrajutásán pedig 11 sorban örvendezik!

Van persze az Ördögi Kisérteteknek más, nem előremutató sajátossága is. Röviden erre is rá kell mutatni, már csak azért is, mert a kritikai kiadás, tekintve, hogy nem írott forrásról van szó, nem foglalkozik a kérdéssel. Ez a sajátosság: *Bornemisza világ-vége várása*. Az író azért is nyilatkozott meg ilyen elemi erővel, ennyire gátlásmentesen és spontánul, mert szentül hitt abban, hogy közel van a világvége, s legkésőbb kettőezerben bekövetkezik. Honnan merítette ezt a hitét az író? Elsősorban a

⁵ „A könyv elején, kb. a mű három ötödében szó sem esik társadalomkritikáról.” (238. l.).

bibliából. Másodsorban azért hitt ebben, mert elégedetlen volt korával, kora társadalmával, a társadalom és az uralkodó osztály bűneivel, és kiutat nem látván, de szentül bízva az isteni igazságszolgáltatás méltányosságában, csak ezúton remélhetett jobbrafordulást. Ennek a kornak és e társadalom elégedetlensége, lázadóinak gyakori megnyilatkozása volt az utolsó ítélet várása. Bornemisza Postilláiban világosan közli ezt a hitet s az Egyetemi Könyvtár egyik kötetének bejegyzése is mint érdekességre hívja fel a későbbi olvasó figyelmét.⁶ Az Ördögi Kísértetek tanulmányozásakor ezt mindig szem előtt kell tartanunk.

Összefoglalva az eddigieket : ez a kritikai kiadás lehetővé tette, hogy világosan felmérhessük az író jelentőségét a források ismeretében s Bornemiszt, noha igen sok forrást használ, eredeti, tudatos és kora nagy kérdéseit kifejező írónak ismerhessük meg.

A továbbiakban néhány, a kiadás során felmerült problémát szeretnék röviden tisztázni.

A 138. lapon olvasható, „Egy deák csatlakoztatása” című wittenbergi történetet, melyet Koltay-Kastner Jenő a Faust-história egyik változatának vél, s melynek forrását Eckhardt Sándor nem találva, azt írja, hogy „Lehet, bár nem valószínű, hogy wittenbergi tartózkodása alatt hallotta ezt a történetet” (256. l.) — személyes élménynek könyvelhetjük el, mivel az író az „En látásom” című fejezetben tárgyalja; s valóban, ebben a fejezetben csupa hitelesen saját élményét mondja el. Ez a nyilvánvaló tény azért került el a figyelmet, mert ebben a fejezetben írja le Bornemisza a bájoló imádságokat is, s a bájoló imádságok végén az olvasó elfelejti, hogy még mindig az „En látásom” című fejezetet olvassa.

A 183. lapon szerepel az a nevezetes Báthorit dicsőítő történet, melyben az író Danzig ostromát emlegeti jólértésülten, s amivel kapcsolatban Eckhardt Sándor ezt írja : „A danzigi ostromlók ellen kiküldött magyar császáriakról más forrásból nem vagyunk értesülve” (271. l.). Máriássy Pálnak, Bornemisza rokonának és barátjának fia, András Báthori seregében szolgált, az oroszországi hadjáratban meg is sebesült; fennmaradtak szüleihez írott levelei, melyek

⁶ Pl. : P. I. LII. l. : („A világ végéig csak 429 esztendő hja vagyon.”) Az utolsó, V. kötetben pedig minduntalan a végítéletre hivatkozik, mely közelebb van, mintsem gondolnánk. Az Apokalipszis is ezért érdekelte Bornemiszt szenvedélyesen s ezért készült Apokalipszis-magyarázatot kiadni.

ezt bizonyítják. Nagyon valószínű, hogy erről a danzigi esetről Máriássyék révén értesült Bornemisza; az pedig bizonyos, hogy a nagy Báthori-lelkedésnek forrása itt, a Máriássy-portán keresendő!

A 188. és 196. lapokon megemlített, szoborra gerjedező ifjú történetének őse az évszázadok óta közkeletű Pygmalion-történet lehet.

A 193. lapon szereplő „Egy útonjárót ölnek vala két latrok...” kezdetű történet őse megint görög eredetű, az „Ibykos darvai”-história, amit Schiller is feldolgozott egyik balladájában.

A 168. lap „Hallottam egy emberről...” kezdetű története valószínűleg népmesén alapul. (Kaszálás közben talált gyűrű, mely éjjel tündérré változik stb.)

A 275. lapon sajtóhiba van : „...tömlőbe vetette a 18 éves Bornemiszt (1553.), aki eszerint 1538-ban (!) született.” Helyesen : 1535-ben!

Azzal kapcsolatban, hogy Bornemisza elítélőleg nyilatkozik Trágár Balásról, Markalfról, éktelen tréfáló mulatságokról és a világi költészetről, Eckhardt Sándor túl messzemenő következtetéseket von le. Így például a 237. lapon : „Bornemisza Péter, akinek a poézis iránt csak korlátozott érzeke volt...” A „Siralmas énnéköm”, az „Elektra”, sőt: magának az Ördögi Kísérteteknek szerzőjéről igazán nem mondhatjuk el, hogy korlátozott érzeke volt a poézis iránt. Bornemisza ezekben a nyilatkozataiban azokhoz szól, akik számára az ilyen olvasmány nem esztétikai élvezet, hanem *kézpénznek vehető példa* : így éljünk, így kell élni. Bornemisza „Grobján módra” szól a pórnéphez, szót akar érteni vele — s mégis szépen szól, igényesen. Nem vehetjük komolyan, a szó mai értelmében, a világi irodalom egyértelmű elítélését attól, aki a saját életművével segítette megteremteti a magyar szépprózát, akinek stílusából ma is tanulhatunk. Az író „Az hallásról” című fejezetben nyilatkozik legelítélőbben erről a kérdéssről, nyilatkozata végén is „lant sip, dob-, trombitaszóbeli heje-huját” emleget : nyilvánvaló ebből, hogy *nem az olvasott műről, hanem magáról a tivornyáról* beszél, hiszen ezeket az akár értékes, akár éktelen műveket többnyire étkezések közben és után adták elő s ilyen étkezések igen gyakran váltak részeg dárdidókká.

Fontos problémát vet fel Eckhardt Sándor azzal, hogy Bornemisza nevét ragadvány-névnek véli. Szerinte (pl. 275. l.) az író családi nevén *Pestinek* hívták s csupán

⁷ Levelek részben kiadva, részben tartalmi ismertetés : „A Máriássy-család levéltára”, írta Iványi Béla.

bornemisszasága miatt kapta nevét. Valóban: a Szimonidesz Lajos által közölt cikkben Bornemisza Pesti Péternek vallja magát egy hivatalos vizsgálatkor, mint — vádlott. Máskor is nevezi magát Pesti Bornemisza Péternek. Nézetem szerint mégsem valószínű ez a Pesti név. Már maga az sem valószínű, hogy valaki kicsiny gyermekkorában annyira kitűnjék azzal, hogy nem szereti a bort, hogy emiatt más nevet adnak neki. Az, hogy egy vallatáskor valaki más nevet mond — *ami részben igaz is* — évezredek gyakorlata! Éppúgy lehetséges az is, — és szerintem ez a valószínűbb — hogy a sok Bornemisza közül ő vagy családja azzal különböztette meg magát, hogy ők *pesti* Bornemisza — aminthogy azok is voltak. Nem is beszélve arról, hogy Bornemisza egyetlen általunk ismert rokonának, Máriássy Pálnak családfáján Bornemisza bõven szerepelnek, Pestiek viszont nem. Maga a tény, hogy ez a feltevés megszületett, érthető és természetes. Rejtélyes dolog ugyanis, hogy míg Bornemisza élete körülményeit és legfontosabb eseményeit magának a szerzőnek nyilatkozataiból ismerjük, — szüleiről semmit sem szól, sem a szeretet, sem az önéletrajzi vallomás hangján. Ebből joggal következtethetünk arra, hogy valóban — mint említi is — korán elárvult, sőt alig tudhatott valamit szüleiről. Viszont akkor abban a mulatságos helyzetben vagyunk, hogy ismerve szülővárosát és szüleinek gazdag voltát, szillogizmus állíthatunk fel. Eszerint Budán és Pesten akkor Bornemisza nevű vagyonos polgár volt Tamás és Gergely, rokonok; következésképpen egyikük kellett

hogy Péter apja legyen. Tamás viszont teljesen idegenként élt Péter közvetlen közéletében és különben is, az író világosan értésünkre adja, hogy szüleit *elvesztette*, következésképpen Tamás semmiesetre sem lehet Péter apja.⁸ Viszont Gergely 1555-ben még élt és Budán lakott, de családjáról soha sincs említés.⁹ Eszerint tehát oda jutottunk, ahonnan elindultunk. Érthető ezek után, hogy ebben a furcsa kényszerhelyzetben feltevésekbe kell bocsátkoznia a kutatónak. Mégsem tartom a rejtély megoldásának azt, hogy az író voltaképpen nem is hívták Bornemisza-nak...

Az Ördögi Kisértetek kritikai kiadásának megjelentetésével nagyot lépett előre régi magyar irodalomtörténeti feltárástevékenységünk. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Bornemiszával kapcsolatos minden további kutatómunkának Eckhardt Sándor jegyzetei és magyarázatai lesznek majd kiindulópontjai. Azzal, hogy Eckhardt Sándor egyszer s mindenkorra tisztázta az Ördögi Kisértetek forrásait, lehetővé tette maguknak a szerző saját megnyilatkozásainak zavaros és elmélyült tanulmányozását. A felkutatott és kimutatott források nemcsak az Ördögi Kisértetek problémáit oldják meg, hanem a Postillákban emlegetett történetek rendszerezéséhez is hozzásegítik a kutatót.

Nemeskürty István

⁸ B. Tamás apaságát vallja Koltay-Kastner Jenő és Végh Ferenc.

⁹ Fekete Lajos: Budapest története, XVI. századi kötet.

JÓKAI MÓR: VÁLOGATOTT ELBESZÉLÉSEK. 1—3. kötet

Válogatta és az utószót írta: Illés Endre Bp. 1955. (Szépirodalmi Kiadó).

Jókai válogatott elbeszéléseinek háromkötetes gyűjteménye nemcsak a nagy olvasó tömegek számára fontos a régi kiadások nehezen hozzáférhető volta miatt; tudományos jelentősége is van, mert számot ad arról, hogy mai irodalomszemléletünk birtokában mit érzünk elsősorban örökségnek nagy költőnk kisepikájából. Illés Endre ezt a feladatot elsősorban a válogatásával teljesíti — s tegyük hozzá: jól, sok szempontból egyenesen példásan. Utószava is jó alapokra épül, de már a sorozatban gyakorlattá vált kis terjedelme miatt is csak madártávlati áttekintése lehet a gazdag életműnek. Az antológia arányaiban helyes: Jókai valóban 1850—60. között alkotta legértékesebb novelláit, így jogosult az, hogy a kb. 1800 oldal-

ból erre a korszakra a terjedelem fele jusson. Kisebbségi változtatások elképzelhetők, a 67 utáni terméssel szemben nem egyszer túlságosan szűkkeblű volt a szerkesztő, de az alapvető elrendezés megállja a helyét. Ugyanez mondható el a műfaji kiválogatással kapcsolatban is: felfelé és lefelé sokszor meglehetősen nehéz elhatárolni a Jókai novellákat. Részben a kisregény, a regény, részben az adomák, visszaemlékezések, a publicisztika sokféle fajtája alkot határterületet. Illés Endre itt is jól igazodott el. Legfeljebb azt lehetne vitatni, nem kívánkoznék-e a *Szegénység útja* vagy a *Három királyok csillaga* inkább a kisregények közé. Mindegyik hosszan végigkíséri életútján főhősét, mindegyikhez szélesebb társadalom-

és környezetrajz csatlakozik, s a *Szegénység útja* sok tekintetben *A kiskirályok* c. regény első kidolgozásának tekinthető.

Végül az értékelés problémája: az effajta összeállítás véleményünk szerint elsősorban antológia, mint neve is mutatja, szemelgetés a legművésziből. Egyben-másban illusztrálás is, amely végigkíséri az író fejlődését, kitér a még nyers kezdetekre, nem kendőzi a hanyatlás jeleit, a félbemaradt kezdeményezést sem, de mindenütt magasra tartja a kritikai mércét. A gyűjtemény ilyen vonatkozásban is elismerést érdemel, alig van egy-két olyan elbeszélés benne, amelyet alacsonyabb színvonalra miatt inkább mellőzni kellett volna (Bokácius kalandjai, A rémhalász, A férj kabátja; talán ezek). Az érem másik oldala az, hogy a bírálata a dolog természeténél fogva mindig talál olyan műveket, amelyeket hiányol. Am erről éppen a legjellegzetesebb novellatípusok kifejtésénél lehet majd néhány szót ejteni.

A polgári irodalomtörténetírás az ötvenes évek novelláit dolgozta fel legjobban. Szinyeyi Ferenc, ha nem is különösebben eredetien, de sokoldalúan és jó ízléssel írt erről az évtizedről „Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban” című művében. Részben az ő nyomán is tisztán látható, melyek a legjelentősebb ekkori kötetek: *Csataképek*, *Egy bujdosó naplója*, *Erdélyi képek*, *Népvilág*, *Dekameron*, s mellettük egyes maradandóbb írásokra bukkanhatunk a *Véres könyv*, meg a *Tarka élet lapjain*.

Jókai valamiképpen terepkutatónak, könyvnyűlovasságnak is szánta az elbeszéléseket, bennük próbált meg olyan jellemeket, helyzeteket megragadni, amelyeket később részletesebben kidolgozva regényeibe illesztett bele. Az életismeret növekedése, a művészi tapasztalatok gazdagodása kellett ehhez, s példát nem nehéz találni e folyamatra. A válogatásból túlságosan kimaradó *Tarka élet* közül a rövid rajzok között egyet *Egy nevezetes gazda honunkban*, címmel, amelyben Jókai első vállalkozói típusára, a Fehér Gyulák, Berend Ivánok, Tannussy Manók őseire ismerhetünk. Az egykori városi jegyzőkönyvek böngészése is először a debreceni tárgyú novellákhoz vezette az író, később jött csak létre az olyan régi városi környezetben lejátszódó regény, mint a *Szép Mihály* vagy a *Lőcsei fehérasszony*. De példa lehet erre az is, hogy komáromi miliőt először elbeszélésekben láthatunk (Komárom, A kötel áztatva jó, A hazajáró lélek) s csak azután születik meg *Az elátkozott család* és a *Politikai dívatok*. Voltak olyan témakörök, amelyekhez a regényíró nem is nyúlt hosszú ideig: a *Véres könyv* orosz és kaukázusi hőseivel igazában csak a *Szabadság a hó alatt*ban húsz évvel később találkozunk újból.

Általánosságban igaza van az utószónak abban, hogy Jókai nem komponált köteteket egyes írásaiból („... a rendező elv végül is az ötlet, a véletlen, a diadalmas szeszély lett”), de a legtöbb kivételt e megállapítás alól éppen a Bach-korszak idején tehetünk. Nemcsak a *Csataképek* és az *Egy bujdosó naplója* vagy a *Véres könyv* mondható szerves egészek, a keretes ciklus elemei megvannak az *Erdélyi képek*ben s a *Népvilág*ban is. De csak az elemei! Jókai sohasem állított össze a *Jó palócok*hoz hasonlóan végig egyazon környezetben lejátszódó, nagyrészt azonos szereplőgárdájú novellaskötetet; ám a „közös szociális háttér”, amelyben Lukács György G. Keller tanulmánya (*Deutsche Realisten des 19. Jahrhunderts*) joggal látja a keretes elbeszélések legfőbb formaelvét, mégis csak megvan egy részükben. Minden esetre az ilyesfajta, egész sor novellát összetartó kerethez mindig nagyobb hajlama volt Jókainak, mint az egyes történetek „berámmázásához”. Ha elmondja is olykor, hol, milyen körülmények közt ismerkedett meg egy érdekes esettel, ez csak odavetett megjegyzés maradt, és többnyire épp a legértékesebb írásokból hiányzik.

Tárgyválasztás és érték tekintetében is feltűnő a történeti novellák nagy száma. Erőforrás a múlt, de a Habsburg-ellenes szabadságharcokról nem lehet írni, így csak a török és tatár ellen vívott honvédő küzdelmek kínálkoznak a történelemből megelevenítésre (Százszorszépek, Az istenhegyi székely leány, Az utolsó csatár, Kurbán bég, Az utolsó budai basa). Az abszolutizmus olaszországi vereségei után már sokkal nyíltabban ki lehetett emelni a múlt tanulságait. *Az utolsó budai basa* befejezésében Jókai büszke öntudattal fogalmazza meg a magyarság fennmaradásába vetett hitét: „... a hatalmas török nemzetről úgy beszél a világ, mint egy nagy tüneményről, mely volt és múlni indul; a szegény, sokszor elfelejtett magyarról pedig úgy, mint egy becsületében halhatatlan népről, mely megvan, és meglesz...”.

A homálybavesző „magyar előidők” is vigasztalást adhattak a zsandárvilág sivárságában. Vörösmarty *Romja* és *Magyarvára* mintha csak új életre ébredt volna ebben az időben, s költőink nagy része köztük még a romantikától tartózkodó Arany is egy-egy kísérlettel áldozott az elszakadt magyarok mondájának. De míg Arany *Az utolsó magyarban* a mítoszi tárgyat is igyekszik az erkölcsi összeütközések szövésével s a környezet gondos rajzával valószerűvé tenni, Jókai a részletekben is kedveli a csodásat s elvetve a kínálkozó drámai lehetőségeket, az idillt és a hőskölteményt keresi a messzi múltban. Az ősidőkben való barangolás

Jókait egész pályáján végigkísérte, ezért erősen hiányzik az effajta elbeszélés a gyűjteményből.

Jókai igen sokszor „ezopuszi nyelven” szól az olvasókhöz, a nemzeti lét megóvására buzdít a szabadságért küzdő kis népek sorának teltetésével. A kezdeti néhány hónapot kivéve egyáltalán nem lehetett a szabadságharcról írni az önkényuralom idején, s Jókai ezért az első tanácsatlanságban egyszerűen átírta külföldi helynevekre és eseményekre 48–49-et festő novelláit. Így került át a „Tüzön át az égbe” az 1808-as Spanyolországba, a *Szenttamási György* magyar és szerb alakjaiból pedig egyszerűen közép-amerikai spanyolok és kreolok lettek. Helyeseliük, hogy a kiadás a „Tüzön át az égbe” esetében az eredeti, eddig még csak egyszerű, kis példányszámban megjelent szöveget közli, de határozottan el kell ítélnünk a szöveg önkényes megváltoztatását. Mi szükség volt arra, hogy a történet elején leírt örömnünnepet március 15-re változtassa az antológia, amikor Jókainál a kéziratban április 4-e szerepel? Ez az eljárás nemcsak érthetetlen, de következtelen is: a 262. l-on ugyanis bennmaradt egy olyan időbeli adat, ami a novellakezdetés áprilisi voltát igazolja. Az említett Jókaias átfestés kissé naiv álarcoskodására azonban nem volt sokáig szükség, a közönség megtanult a sorok között olvasni, elérte: a mi ügyünkről van szó akkor is, ha a törökök ellen küzdő görögökről és románokról (Jordáki feje), az orosz behatolást visszaverő kaukázusi törzsekről vagy a dél-amerikai hazafiakról szól a történet (a Véres könyv elbeszélései, A megölt ország, Bolívar stb.). Ezért kár volt mellőzni a *Véres könyv* kötetet a gyűjteményből. Annak legjobb frásaiban ugyanis nem egyedül kis népek helytállásáról van szó — ha ez volna a fő mondanivalójuk, akkor merő tautológiaként állnának a már említettek mellett —, hanem a reakció természetrajzáról is. Mindazt, amit Jókai Bachék alatt tapasztalt a rendőrállam gépezetéről és a fölé kitenyészített hazug képmutatásról, főként itt mondotta el. Egyetlen ciklus ez, tartalmaz olcsó apróságokat (Az amazon), zavaros bölcselkedéseket (Tábornok és asztrálszellem), de hiba lenne csak ezt látni benne. Néhány darabjában nagy erővel tárja fel a költő a cári közkatonák kiszolgáltatottságát és félrevettségét (Az akthiári fogoly), míg másutt a dekabrista tiszték megtérésének és elembertelenítésének állít emléket (A sérthetetlen). Az Oroszországról szóló későbbi karcoktatokban pl. az itt is közölt *Amirániban* több a szín, elbeszélő bravúr, de több a különös kérésése is. A *Véres könyv* említett novellái nyersebbek, olykor egészen a hírlapok tudósítá-

saira emlékeztetők, de nagyobb szenvedély, az embertelenség elleni hevesebb tiltakozás hatja át őket.

A messzi századok távolából az ötvenes évek során aránylag ritkán tér vissza az író a közelmúltba. Feltűnő, hogy míg a reformkor politikai törekvéseinek oly nagy helyet ad regényeiben, novellatémául nem választja őket akkoriban. Így elbeszéléseiből nemigen lehet kiolvasni a nagybirtokos reformerekhez húzó ábrándokat, sokkal inkább a megyei kisurakban, a közrendű értelmiségben, sőt a népben való bizakodás csendül ki belőlük. A néphez való közeledés nagyjából ugyanaz, mint amit az Egy magyar nábobban is megfigyelhetünk: a nemzeti egységet célul kitűzve, a felsőbb osztályok vezetőszerében bízva fordul a parasztsághoz, amelyben a magyarság sajátos értékeinek hű megőrzőjét látja. A jobbágsors jaja és könnye a paraszti elűzetlenség kirobantása, sőt a paraszti munka hű leírása sem kerül az ötvenes években Jókai tollára. Jobbáglázadást csak ukrán környezetben, a joggal kihagyott „*Ahány ház, annyi szokás*”-ban mutat be. Az is tagadhatatlan, hogy népi alakjai nincsenek mély átéléssel megalkotva, de csak történetietlen, sekélyes ismereteiről tesz tanúságot az, aki — mint Sarkadi Imre¹ — csupán az uraihoz való öntudatlan hűség megtestesülését látja parasztjaiban, az „emberformájú beszélő juhászoktat” Sarkadi szerint.

Falusi tárgyú víg novellái nem mindenáron nevetetni akarnak írói fénykorában, mint az 1849 előttiék (A serfőző, Keselyő Péter), hanem gyakran jó adag életbölcseesség bujkál bennük és jellegzetes emberi gyarlóságokra világítanak rá. (Kötél áztatva jó, A hazajáró lélek, Mégsem lesz belőle tekintetes asszony.) A nem humoros paraszti elbeszélésekben is találhatunk olyanokat, amelyek éppen nem rózsaszínűek, hanem a nyomorúságtól megtört, természeti erővel küzdő egyszerű embereket rajzolják meg. Sajnos, a jelen kiadásban ezek száma jelentőségükhöz képest igen kicsiny: sem a *Falu bolondjait*, sem a *Balaton völgyéneit* nem leheljük meg, csak a történeti színezetű *Gyűjtőfogatót*. Jó érzékkel emeli ki azonban Illés Endre Jókai kései népiességének egyik legszebb dokumentumát, A *béka* című novellát, amelynek tömörsége és drámai ereje az öregedő Nagy Lajost is magával ragadta.

Jókai a régi és a népi közti határt nem vonta meg szigorúan, amint ez világosan kitűnik abból, hogy a régi anekdoták anyagát a népköltészethez tartozónak érzi. De hogy ismerte a népköltészetet! Ekkor pályája

¹ Művelt Nép, 1954. okt. 10. pt.

elején nem bűngészett át még annyi népköltési gyűjtést, mint egy negyedszázaddal később, amikor népies írásai szakszerűbökké váltak, de igen közel van már ekkor is a folklór szelleméhez. Meséket főként első erdélyi utazása után kezdett írni, s az első az ottani néphagyomány nyomán készültek (Hargita, A tengerszem tündére, Az istenhegyi székely leány). Az utóbbi kettőben sajátos egyéni bájjal használja végig a műfaj naiv hangját, a Hargitában azonban kizökken szerepéből, túlságosan filozófáló betéteket illeszt elbeszélésébe. A mesék hétmérőldes csizmái gyakran keletre is elviszik: Ferhád és Shirin szerelméről szóló története a közép-ázsiai irodalmak ősi témáját dolgozza fel a szerelem és művészet minden legyőző hatalmát jelképezve. Nagy meseírói tehetségét látva megértjük, miért szőtt bele egy szép regét már a Kárpáthy Zoltánba is, s miért tartott ki e szokása mellett az *Arany ember*, a *Szabadság a hó alatt* és a *Sárga rózsza* megírásakor is. Hajlékony géniusza a tanítómesét kivéve a népmese minden jelentősebb rétegét, állomását bele tudta olvasztani saját művészetébe: a helytörténeteket csak úgy, mint az újabb eredetű humorosokat (pl. a *Sárga rózsza* meséje), s kitűnően eltalálta az Ezeregyéjszaka meg a kínai regék hangját (Leautungi emberkék).

Mint eddig is láhattuk, a társadalombírálat nem erős oldala Jókai kisepikai művészetének. A magyar helyzet a kiegyezés előtt még éretlen arra, hogy a tőkés berendezkedés mélyebb ellentmondásai felismerhetők legyenek, a feudális maradványokról pedig könnyű megfelelednie a liberális szellemű írónak, amikor a nemzeti kérdés kínzóan megoldatlan. Állandóan feltűnik azonban munkásságában a hazai kulturális elmaradottság, a vidékies szűklátókörűség és a sznobizmus szatirája (Világ vége, Tarka képek, Első az etikett). Igazában majd 1867 után erősödik meg ez az anekdotai szatirikus hang. Az ellenzéki padosorokból sokat meg lehet látni a bőrre, a minisztériumok, a sok vállalkozás kavargó, panamákkal teli világából. A lapszerkesztő, új újságírói nemzedéket szárnyrabocsátó, a hazatért emigránsokkal érintkező Jókai maga is nagyobb utazásokat tesz külföldre, és így egyre többet ismer meg a modern kapitalista életből. De amit így meglát, abból inkább színes útirajzokra és egy pár szellemes novellára futja (A hochbreitensteini uralkodó herceg, A hosszúhajú hölgy), élményei nagyrészt a regények számára tartogatja. Modern nagyvárosi tárgyú írásai így is fejlődést mutatnak a korábbi kezdeményezésekhez képest a szabadságharcot követően hosszú ideig ebben a témakörben

érvényesült leginkább a franciás romantika sablonjainak gátló hatása. Szerelmi bosszúval, hátborzongató bűnüggyekkel, Sue-től átvett kísértetiességgel voltak tele próbálkozásai (Egy halálraítélt, A karácsonyi dolgozó, Mi van a föld alatt?), amelyekben tovább élt első műveinek fülledtsége és hatásvadászata. Még a jobbik eset volt, ha valamiféle enyhén érzelmes Dickens-utánpótlás (Melyiket a kilenc közül, A koldusgyerek) kerül ki a tolla alól. Ezekből valóban nem érdemelte meg más a kiemelést, mint a *Melyiket a kilenc közül!* Annál meglepőbb azonban az *egyhuszasos leány* kihagyása: hisz az uzsorás Rómosz jellemében Jókai mesterien eltalálta a kicsinyes önzés típusát és magyar Harpagonját érzékletesen illesztette be a XIX. századi Pest belvárosi környezetébe s a századközép nagy történeti eseményeibe. Való igaz, hogy ebbe a kitűnően fejlődő novellába is belekerült egy torz mozzanat, Zsuzsi gyilkossági szándéka a vén uzsorás ellen, de ez nem változtat azon, hogy a mű egészében véve Jókai számottevő és maradandó írásai közé tartozik.

Magyartárgyú nem történeti novellái kezdetől fogva jobban elszakadnak a francia romantika fattyúhajtásaitól, mint a külföldön játszódók. Rájuk már 1849 előtt is a zsánerképek stílusa, általában a népköltészet hatása volt jellemző. Azt a fejlődési irányt, mely tőlük a humoros és komolyabb falusi elbeszélésekhez vezet, már láttuk, de Jókai evvel nem érte be: nemcsak a falunak, hanem az egész magyar életnek ábrázolója akart lenni, s az új emberileg bonyolultabb jelenségek megragadására leginkább a riport módszere vezethette. Az 1855–6-ban kibocsátott *Tarka élet* valóban vázlatfüzet jellegű. Éppen ez a bizonyos fokú formátlanúsága téveszthette meg Jókai-irodalmunkat, amely Szinnyeivel együtt csak lesajnáló hangsúllyal tudott beszélni róla („Ezeket csak Jókai ötletgazdagsága és a legjelentéktlenebb tárgyat is mulattatóvá varázsló... elbeszélő művésze teszi némileg értékesebbé” jegyzi meg Szinnye.²) Szinnyi számára tehát jelentéktelen téma az a sok elferdült emberi sors: a hőbortos feltaláló (A tudomány bolondja), az irreális örökösödési perekben megtévelyült nemes (Három vármegye örököse), a nyomorgó és züllés határán levő vidéki színész (Oda fent és oda alant), az aprócska címeket tucajtával halmozó táblabíró (A sok ember), amelyeket mind az elmaradott, polgárosulni csak felemásan tudó Magyarországnak hozott létre!

Bizony kitűnő témák ezek, éles szemre is vall a felfedezésük s másutt Jókainál nem is

² Szinnyi Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. I.: 323 old.

nagyon kerülnek elő. Csak sajnálni lehet, hogy az eddig oly mostohán kezelt kötetből ezúttal is csak egy novella — az sem magyar tárgyú — került be az antológiába. Jókai úgy látszik, jobban kedvelte a *Tarka élet-et*, mint kutatói, de egyúttal maga is érezte, mennyire egyoldalúan tudja csak kifejezni a jellemeket a kapcsolat szűk keretében, s ezért *A tudomány bolondját* 1893-ban átdolgozta *A háromszínű kandúr* címmel derűs elbeszéléssé. Míg *A tudomány bolondjába* az elkallódott tehetség feletti fájdalom is belecsendült, a későbbi változatban az író megőrizte fölényes kívülállását, s az alulról jövő magyar polgárosodásba vetett illúziója eloszlatta a komor légkört.

Általában életművéből erősen hiányzik a mindennapi emberek valóságának leírása, a tragikomikus jellemek feltáráshoz ábrándjai, romantikus írói eszményei nem vezethették el. És mégis, amikor visszapillantott diákéveire, emlékei nyomán megalkotott egy ilyen alakot *A peregrinus* c. zsánerképében. Ez sem egyetlen epizódot megragadó klasszikus novella, hőst egész pályáján végigkíséri, olykor közeljár már a krónikás feljegyzéshez, de három drámai csomópontot mesterien domborít ki. Lefesti a csúfnév keletkezését, a kudarcot az élet döntő pillanatában, a leánykéréskor, s azt, hogyan akadt rá arra, aki talán még tudott volna segíteni rajta, mert „Úgy szólt hozzá mindig, mint emberhez”, ha nem lett volna már késő. *A peregrinus*, vagy a vele nagyjából egykorú, *A jó öregasszony* a Jókai próza egy új lehetőségét mutatja meg: a visszaemlékezést. E memoárszerű kisebb-nagyobb írások, amelyek hol az önéletrajz, hol a publicisztikai korkép vagy az esszé határát súrolták, elkísérték őt egész pályáján, egészen az öregkorig. Az *én életem regénye* megírásáig, s beáramlottak számos fontos regényébe is. Főerényük nem a hűség és pontosság — ezzel gyakran hadilábon állnak — inkább a belsőséges költőiség és színesség.

Igen figyelemreméltóak azok a megjegyzések, amelyeket Illés Endre az Utószóban Jókai öregkori novelláiban megnyilatkozó „mindenhez közelhajló valóság idézésének” szentel, mely „legtöbbször a valóság felületét idézi csak, de mégis visszatérés a valósághoz”. Helyes a megfigyelés, hogy ezek a darabok jelentik az értékét a „hatásvadászattal, szalonhangulattal, misztikummal” szolgáló átlagos öregkori novellatermással szemben, de az utószó nem felel arra a kérdésre, mutatkozik-e bennük fejlődés a korábbi realizmus felé tartó novellákhoz képest. Lényeges eltérést legfeljebb a népi tárgyuakban (Sárga rózsá, A béka) találhatunk, amelyekben elmélyült a lélekrajz és hitelesebb lett a háttér, az 50-es évekhez képest, a többiekben

a zsánerkép, anekdota, vagy a Tarka életben tettenérhető riportszerűség továbbfejlődésével van dolgunk. A *hét nemes* az utóbbira emlékeztet, a *Kassári Dániel* a kiegyezés utáni szatirikus anekdota-elbeszélések testvére, a *Háromszínű kandúrban* a régi zsánerkép elemei kapnak határozottabb társadalmi tartalmat és aktuális célt: a külföldet is meghódító magyar export dicséretét.

Az azonban biztos, hogy Jókai akárcsak regénytípusaival, novellatípusával is korszerűtlenné válik ekkor: míg századvégi irodalmunkat orosz és francia példák analitikus és drámai feszültséget teremtő lehetőségek vonzzák, Jókai továbbra is megmarad a maga egyszerűsítő lélekrajza, részletezőbb, ráérős cselekménybonyolítása mellett. Elővesz ugyan olyan tárgyat is, amely szinte ráerőszakolja az íróra a lelki dráma bemutatását: gondoljunk a *Ne hagyd magad* öngyilkosságot megkísérlő vállalkozójára, de itt is inkább a leírásoknál, az üzleti élet értekezésbe illő bemutatásánál marad. Ha azt kellene meghatározni, hogy Jókai melyik novellatípushoz áll közelebb, a boccaccioihoz, amely a történetre koncentrálnál, s a lélektani-társadalmi indokolást éppen csak érinti, vagy a modern polgársággal együttjáró, elemzőbb stílushoz, a válasz feltétlenül a klasszikus novella felé mutatna. A realista anekdota Jókainál és Mikszáthnál édestestvére a *Decamerone* művészetének (ezt világosan mutatják olyan írások, mint: *Első az etikett*, *Kit tetszik keresni*). Összeköti őket az egyedi cselekményen közvetlenül áttetsző általános mondánivaló, az egyszerű, de eléggé poentírozott szerkezet, az előadási módnak a szellemes csevegéshez való közelsége.

Emellett azonban ott van Jókai jellegzetes romantikus novellaformája, amely a legtöbb esetben nem mutatja az igazi elbeszélésben mindig bekövetkező éles fordulatot, hanem inkább lerövidített regényként hat (A Bárdy-család, Az utolsó budai basa, Kelet királynéja stb.). Különlegesen érdekes eset ezek közt *A három királyok csillaga*, amely a 20. századi detektívregény módjára a nyomozás logikai okfejtő módszereire van felépítve, s nem is egyéb miniatűr detektívregénynél. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Jókai kisepikája valóságos angolkert, ahol nincsenek szigorúan elkülönített virágágyak, mintá szerint megnyírt fák, hanem a természet szabályozatlan össze-visszasága uralkodik. A költői alakítást mutató novella nem egyszer áthajlik a csupán dokumentumokat adó visszaemlékezésekbe, adomák sorozatából kisregények képződnek (A magyar Faust, A legvittebb huszár), s megjelenik a század utolsó évtizedeinek legváltozatosabb formája: a tárca.

A három kötet jegyzetelése, Domokos Mátyás munkája, körültekintő anélkül, hogy

a bőbeszédűség ebben a vonatkozásban gyakori hibájába esnék. Szépséghibája csak az, hogy két esetben (Montesquieu, Tocqueville) szűkségtelenül magyarra keresztel történelmi személyiségeket. A képek Ferenczy Béni művészetét dicsérik; sajnos a kitűnő mester nem egészen a Jókai-szöveg szellemé-

ben fogta fel a tárgyat. Technikája túlságosan sommás, szinte klasszicizáló, Jókai zsánerképszerű, a kuriózumra és komikumra hajló előadásmódja hiányzik belőle. Tömegjeleneteiben is elkélne a nagyobb mozgalmasság.

Nagy Miklós

RIMAY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI

Összeállította Eckhardt Sándor, Bp. 1955. Akadémiai Kiadó, 471 lap.

Ha egészen pontosak akarnánk lenni, amint illenék e páratlanul pontos szövegkiadáshoz, azt kellene írunk címül: Rimay János új költői arcképe. Bátran állíthatjuk, hogy Szilády Áron Balassi-kiadása óta (1879), amely először közölte a vallásos és vitézi versek szomszédságában a zólyomradványi levéltár újonnan felfedezett kincseit, Balassi szerelmi költészetét, nem volt egyetlen gyűjtemény sem, amely oly gyökeresen megváltoztatta volna egy jelentékeny költőről való tudásunkat, mint Eckhardt Sándor Rimay-kötete. A kritikai kiadás összeállítója maga volna hivatott arra, hogy ezt a költői arcképet nagyobb tanulmányban megrajzolja, ő azonban — túlzott szerénységgel — egy rövid bevezetésben s a jegyzet-apparátusban szórja szét gazdag ismereteinek kincseit, így az új Rimay-kötet ismertetőjére hárul a feladat, hogy a szélesebb irodalmi nyilvánosság számára e megtszított költői portré legalább egyik-másik lényeges vonására fölhívják a figyelmet.

1

Eckhardt Sándor legnagyobb jelentőségű filológiai felfedezése Madách Gáspár és Rimay János költői munkásságának elkülönítése. Radvánszky Béla 1904-ben megjelent Rimay-kiadása ugyanis végzetes módon összekeverte a jeles költő és unokaöccse, Madách Gáspár költői hagyatékát, mivel ez utóbbinak kézírását nem ismerve fel, az ún. *Sajókazai kódex* valamennyi szerzeményét Rimaynak tulajdonította. Madách Gáspár a költészet és nagybátyja iránt érzett minden rajongása ellenére is gyenge harmadrendű verselő volt csupán, s bőbeszédű, gyakorta alantjáró, vaskosan érzéki vagy szétfolyóan moralizáló költői termése mindmáig bántóan terhelte Rimay oeuvre-jét. Madách Gáspár költői gyakorlata technikailag is fogyatékos, s így Rimay gazdag, sőt virtuóz formakezelésű versei között minduntalan megütköztek a „vált fülű” olvasót olyan lapos, gyatra rímelésű, szótagszámhibákkal terhelt szerzemények, amelyeket nem tudott miképpen magyarázni. Eckhardt Sándor meg-

fellebbezhetetlen bizonyítékai nyomán most már tudjuk, hogy ezek Madách Gáspár erőtlén pennájából folytak.

Rimay költői életművének forrásai tehát a nyomtatott Balassi—Rimay kiadványokon, elsősorban természetesen a II. váradi kiadás származékain, s a Balassi-epicedionon kívül a Balassa-kódex, valamint a Sajókazai kódexnek az a néhány (mindössze hét) darabja, amelyet részben Rimay nyilatkozatai (levelezés, versfők), részben verstechnikai sajátosságok alapján lehet neki tulajdonítani. Tudunk Rimay elveszett verséről is, ilyen pl. fiacskája halálára írt költeménye, vagy egy Ráday András által emlegetett, 37 darabból álló gyűjtemény, sőt a Balassa-kódex másolójának tudósításából az is ismeretes, hogy Rimay verseinek egy teljes kéziratát a Tiszába ejtették.

Ezekből a forrásokból származó, tehát kétségtelenül hiteles Rimay-költeményeket Eckhardt Sándor hat csoportban fogja össze. Pontos kronológiai sorrend kialakítására nem törekszik, ez a Rimay-kutatás mai állása szerint még nem lehetséges, a hat csoport azonban nagyjából-egészében mégis Rimay költői kibontakozásának útját mutatja be.

Rimay legnagyobb ifjúkori élménye Balassi Bálint emberi és költői egyéniségének hatása volt. Eckhardt Sándor kritikai kiadásának első fejezetében csoportosítja Rimay Balassikultuszának valamennyi emléket: a nagyterjedelmű Balassi-epicediont, a tervezett Balassi-kiadvány különböző előszavait, s a hajdani barát és költőtárs emlékének szentelt egyéb dicső verseket. Már ez a rész kitűnően bemutatja Rimay költészetének, sőt egész irodalmi munkásságának korszakos jelentőségét. Rimay tudatos erőfeszítéseket tesz magasrendű és szervezett irodalmi élet kialakítására, a köznyelv fölé emelkedő ékes magyar stílus megeremtésére, s Balassi oeuvre-jét ragyogó példának szánja. Csak helyeslehetjük azt a finom tapintatot, amely a Rimay-életmű bemutatását éppen ezzel kezdi, hiszen a Balassi-kultusz Sztregova költőjét egész életén keresztül elkísérte. Feltétlenül megkapja a modern olvasót az a

művészi igényesség, amely a Balassi emlékének szentelt írásműveket jellemzi: nem csupán a csiszolt, sőt olykor bravúros formákra gondolunk, hanem arra, hogy Rimaynak jórészt sikerül a kor legjobb humanista költészetének színvonalán mozognia, s a XVI. századi protestáns költészet túlnyomó részére jellemző provincializmust elkerülnie. Rimay művészetében a magyar reneszánsz végső eredményei érnek, s irodalmunk történetének nagy vesztesége, hogy ez a kiteljesedés történelmi-politikai okok miatt nem lehetett egészen eredményes.

Az *Ifjúság* cím alatt összefoglalt 21 költemény jelentékeny része még mindig Balassi bűvöletében keletkezett. A Júlia-ciklus humanista közhelyei, a Coelia-versek virtuóz formakezelése, a vitézi énekek gondolat- és képkinccse minduntalan felbukkannak bennük. Van azonban már ebben a csoportban is sok új szín és eredetiség. Rimay egyik nagy belső viaskodása — úgy látszik — a fiatalság érzéki lángjának megfékezése volt. Balassi páratlan őszinteséggel és korlátokat nem tűrő életvággyal adott hangot költészetében az érzéki szerelem csábításainak, Rimay a késő-humanizmus sztoikus-keresztény önfegyelmével küzd ellenük. Már itt, az ifjúkor költészetében mesternek mutatkozik bizonyos nyersebb, szinte azt mondanánk, naturalizmusba hajló nyelvi kifejezősmód alkalmazásában. „Bűnbocsánatért esedezik” c. hosszú, de mindvégig stílusos és magasszínvonalú versében (19. sz.) olvasunk ilyen fordulatokat: „Anyám is sérelmét, sűrű bűdös szennyét burítá rám méhében”, „Ifjúságom vére, gonoszságom teje én bennem sok bűnt nemzett.” Itt találjuk e méltán feltűnő szakaszt:

„Rutságtól melegszik, bűnöktől hivatkozik
ifjúság forró heve,
Ezek ékes alak, mint vizekben halak, usz
ő gyönyörűsége,
Kedve mulandókra, szemei játékokra vadnak
néki függesztve,
Puha, lágy ruhákra, fertelmes ágyékokra
nagy gyakran vonzza szíve.”

Ez a vers először Eckhardt kiadásában szerepel Rimay neve alatt, de éppen nyelvi-formai ereje bizonyítja, hogy nem is lehet másé, mint az övé. Úgy látszik, tőle származik a Balassi-strófa négysorossá (ha akarjuk 12 sorossá!) kiegészítésének formai bravúra is.

Ebben a verscsoportban figyelhetjük meg először a humanista és protestáns hang összefonódását is. Sokat, de meglehetősen nagy általánosságban szoktunk beszélni a protestantizmus és humanizmus viszonyáról: Rimay számára ez úgy látszik nem volt probléma, s protestáns életelvektől áthatott

humanista magatartása a királyi Magyarország szellemi köreiben alighanem példamutató volt. Eckhardt Sándornak a versekhez fűzött jegyzetei, az ott közölt kortársi megnyilatkozások igazolják azt a páratlan megbecsülést amely Rimayt körülvette.

A kiadó ennek a csoportnak verseit sem a feltehető kronológiai sorrendben közli, pedig, mint jegyzetei mutatják, talán egyedül itt lehetett volna kísérletet tenni rá. A 14-es számú echós vers bizonyára a legkorábbi, tökéletesen Balassi-modorú próbálkozás, s alighanem a *Colloquium octo viatorum*-ban említett költői verseny terméke (1589). A 16. számút Velence említése datálja 1590 utánra, hiszen e tájban készült odautazni (l. 1. sz. levél). A Júlia-ciklus közvetlen hatása érzik a 9. sz. költeményen („Szólitván nevemen, Vénus Asszony engem...”), de — mint Eckhardt Sándor helyesen jegyzi meg — a 17—18. sz. humanista jellegű retorikai gyakorlatokon is. E két utóbbi vers tárgya Venus és Diana, az érzéki és a szűzi szerelem szembeállítás, igen kedvelt késő-reneszánsz és manierista képzőművészeti téma is egyben, az emblematikus ábrázolásokat költői eszközökkel interpretáló érdeklődés első jelentkezése Rimaynál. (Az erőteljesen nyers fordulatosság e szokvány-témában is feltűnik; az pedig, hogy keresetten csillogó formai mesterkedéssel párosul, egy kissé különös ízt ad neki: „Valljons de mi haszon, ha mely ékes Asszony szépségét úgy kémélli? Hogy minden ő hasznát, kit szép termete ad, csak egy dög férje éli?...”.) A 26. sz. verset a címében jelzett esemény (Fülek és Szécsény visszavívása) kétségtelenül 1593-ra datálja, a 11.-et 1596 előttre a benne rejlő személyi vonatkozás (Enyingi Török István s Batthyány Dorottya szerelme, majd házassága). A 27. sz. költeményt ismét történeti esemény, Báthory Zsigmond gyurgyevői győzelme rögzíti, s alighanem ugyanennek lelkesítő hatására keletkezett Rimay ismert szép verse: *Egy katonának* („Katonák hadnagya, Istennek jobb karja...”).

A *Bocskai mellett*-ciklus a hazafit mutatja. Elöl áll mindjárt a legismertebb Rimay-vers, *Ez világ mint egy kert*. Magyarázata lényegesen könnyebb és biztosabb, ha valóban a Bocskai-szabadságharchoz kötjük, s nemcsak általában a végvári élet hanyatlása által kiváltott pesszimizmus és a múltba sóvárgó visszaemlékezés termékének tarjuk. Meg kell azonban vallanom, hogy a költemény még így is, Eckhardt Sándor megvilágításában (Rimaynak egy Bocskai nevében Thurzó Györgyhöz 1605. jún. 12-én írt levelét idézi párhuzamul) probléma marad számomra: a vitézi élet lelkes magasztalását nem tudom hangulati egységbe hozni a bevezetés pesszimizmista („romlandó ház, elveszendő szállás”),

s a befejezés Iustus Lipsius módjára óvatoskodó megállapításaival. A ciklus darabjai egyébként pompásan tükrözik a kuruc magatartás kialakulását, a hitében és nemzeti létében egyaránt fenyegetett becsületesség középnemesség állásfoglalását. Úgy tudtuk eddig, hogy Rimay lényegében egyetlen versében, az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép*-ben ütötte meg a kuruc hangot. Nem így van, mint arról Eckhardt Sándor biztos kézzel végrehajtott csoportosítása után bárki meggyőződhet. Az *Anyaszentegyház tagjainak háborgatói ellen* c. szoltár-parafraza („psalmusból kimagyarázott ének”, 36. sz.) éppúgy szól Isten szavával a magyarságon kegyetlenkedő császári tábornokok, mint az ellenreformáció csatlósai ellen:

Ez eltűrhetetlen
Sulyos nyavalyáért,
Mely minden hívőnek
Szívére heven ért,
S lélekben sok szegént
Mérgével bágyaszt, sért,
Én, Isten, felkelek
S rontom az álnok vért.

Azt a 16 verset, amelyet Eckhardt *A protestáns* cím alatt gyűjt össze, nehezen lehetne kronológiai sorrendbe illeszteni; annyi bizonyos, hogy Rimay érett művészetének termékei. Feltűnik bennük a bűnös ember nagyrejű önmaga vádolása, ennek stilsztikáját, mint már céloztunk rá, Rimay mestérien kezeli. Egyáltalán nem dogmatikus, de öntudatosan protestáns lírájába a bűnös elesettségeknek e sötét tónusú rajza valami barokkos vonást lop:

Lelki fekély ellen
Csak te vagy jó orvos,
Ki tüze füstitül
Én lelkem is kormos. (41. sz.)

Nincs bennem épség
Erő s egészség,
Tetéműl talpiglan
Bűn mélységibe
És tengerébe
Merültem torkiglan. (49. sz.)

Im éltem Istentől eltávozott s hódult,
Bolygó rühes juh-kint nagy pusztára
szorult,
Mint havi vérruha igazságom olly rut,
S érdememnek rólam az gypja is lehullt. (144. sz.)

Mily megkapó és mennyire tükrözi az államférfi-diplomata Rimay gondolatvilágát, amikor bűnét a *hódulás* magatartásával jellemzi: a magyar állameszme elárulásának tekintették, ha egy-egy határszéli falu „meg-

holdult” a töröknek, s a nemzet vezetői mind azon igyekeztek, hogy „az falvakat az holdulástól megfogják” (Zrinyi: *Afium*). — Legyen szabad még felhívunk a figyelmet az *Oh kegyelmes Isten, nézz szépen rédm nyavalyásra* c. remek siciliana-ritmusú versre (45. sz.). Ha élményszerűségben nem is, de ritmus- és rímtechnikában felér Balassi *Szít tüzet Zsuzsánnájához*. E verscsoportban kiváló értéke Eckhardt Sándor szerkesztő munkájának, hogy a versek Madách Gáspár másolatában reánk maradt terjedelmes prózai argumentumai végre mind a helyükre, a megfelelő költemények elé kerültek. Rimay műveinek vizsgálója nagy hasznát fogja venni ennek a párosításnak.

Rendkívül érdekes és a humanista Rimay költői arcképének fontos színeit adja *A sztrégovai bölcs*, valamint az *Emblémák és epigrammák* c. két utolsó verscsoport. Lényegében csaknem valamennyi darabja a magyar udvariság légkörében mozog. A nagyurak és fejedelmek (Bocskai, Bethlen Gábor, Thurzó György, Thurzó Imre, Illésházy István, Révay Ferenc, Forgách Zsigmond) udvarában forgó, nekik lekötölezett, de általuk nagyrabecsült Rimay számára komoly erkölcsi probléma a magyar udvariság kérdése, a nyers szabadosságok elleni küzdelem, a nagyúr körül forgoló közép- és kisnemesség műveltségének emelése. Sok csalódásban van része e tekintetben, innen heves kifakadásai az udvar erkölcsi romlottsága ellen (*Sibi canit et musis*, 61. sz.); szívesen bástyázza el magát a nemesi udvarház függetlenségébe — csábító ajánlatokat utasít vissza, hogy ezt megőrizhesse —, de a sztrégovai magányban írt költeményeinek nagy részével mégis csak az udvar felé fordul. Helytelen és a Radvánszky-kiadás Madách Gáspár gyártotta ízetlen moralizáló versein alapuló szemlélet volt az, amelyet Rimayról eddig vallottunk, hogy ti. kitér a társadalom kérdéseivel való szembenézés elől, s magányában a magyar élettől idegen erkölcsi elmélkedések megverselésével, catoí distichonok magyartásával bibelődik. Ellenkezőleg: Rimay vagy ostoroz, vagy nevelni akar, de többnyire határozottan állást foglal. Van persze olyan verse is, mint az egyébként szép *Laus mediocritatis*, de ki vetheti ezt szemére a horatiusi otiumot kedvelő humanistának. Úgy érzem, hogy ennek ellenére Rimay újra meg újra a társadalom, a nemesi élet kérdéseit tűzi napirendre, amint ezt levelezésének nem egy késői darabja bizonyítja. Igaz, a nagy politikától elszigetelődik, Bethlen Gábor terveit már nem tudja követni, de a humanista sürgető műveltség-igénye mindjobban úrrá lesz rajta. Emberséges, kulturált életformát látni maga körül, ez volt a vágya és törekvése. Céltűzése nem is maradt

egészen sikertelen : az Eckhardt-kiadás jegyzeteiből egész sor művelt közép- és kisnemes neve bukkan elénk, mint a Rimay teremtette irodalmi életnek hordozói, résztvevői : Darholcz Kristóf, Ferenczfi Lőrinc, Nyéki Vörös Mátyás, Ráday András, Madách Gáspár, a zólyomi ágat alapító Eszterházy Pál, Bory István és mások. Nagyúri mecénásokkal, irodalombarátokkal, egy Pázmánnyal, Náp-rágyi Demeterrel, Rákóczi Györggyel vannak összeköttetésel. Nekik, az emblémákat, képző-művészeti allegóriákat, heroikus szimbólumokat kedvelő korának és nem önmagának írja az *Encomia et effecta virtutum*-ot (64. sz.) vagy *Az keresztyén religio ábrázatját*-t (66. sz.).

Az a hatvan egynéhány lírai költemény, amelyet Eckhardt Sándor a ráragadó irodalmi hordaléktól megtisztítva a további kutatás számára átnyújt, most már igazolja Balassi Bálintnak Rimayról alkotott jó véleményét, amelyet bizony idáig többkevesebb fejcsóválással olvastunk.

2

Nem csekély meglepetéseket tartogat az olvasó számára a kötet második fele, Rimay levelezésének és iratainak ezúttal először rendezett gyűjteménye sem. Ez az anyag eddig oly szétszórva vagy gondatlanul közölve lappangott különböző kiadványokban (főleg Ipolyi Arnold—Szilágyi Sándor: *Rimay János államiratai és levelezése* c. publikációjában), hogy a szaktudomány is csak a legnagyobb nehézségek árán tudta hasznosítani. Eckhardt Sándor kiadói munkájának bizonyára nagyobbik fele ment rá ennek az anyagnak felkutatására és rendbe-vételére, hiszen a régebbi publikációkkal szemben teljes joggal volt bizalmatlan, mindent az eredeti forrásokból kellett ellenőriznie. Növeli e prózai iratok használhatóságát a latin nyelvűek pontos fordítása és jegyzetelése. Egy viszonylag szűkre szabott ismertetés keretei nem engedik, hogy Rimay kancelláriai, államférfiúi, követi tevékenységére akárcsak rövid pillantást vessünk, elég, ha a szoros értelemben vett irodalmi levelekről szólhatunk néhány szót.

Már futó lapozgatás során is könnyű megállapítani, hogy Rimay János magyar prózájában nagy a változatosság, szinte azt mondhatnók, tervszerűen kialakított stílus-változatok figyelhetők meg benne. Bocskai kancelláriájában, de egyéb alkalmakkor, amikor célratoró, egyszerű tárgyalásmóddal ügyeket akar elintézni, Rimay kora nemesi középosztályának világos és erővel teljes köznyelvét használja. A Thurzó Györgyhöz 1605. jún. 12-én Bocskai nevében írt levélben

ezt olvassuk : „Az Ur Isten a mi bizonyoságunk, hogy mi ennek az mi ezelőtt is eléggé megromlott szegény hazánknak veszedelmével és pusztulásával nem kívántuk soha az mi szerencsénknek előmenetelét, de nem hozta ezt az romlást egyéb az emberek szíve viszáltatásánál.” (8. sz.) Nehogy azt gondoljuk azonban, itt csak Bocskai parancsára egyszerű, aki megírja magáról Illés-háznak : „Mi uram, az rhetorikához nem értünk, az dolgot csak magát nézzük.” Nem, Rimay így ír mindenkor, ha írásának külön retorikai-stilisztikai nyomatékot nem akar adni. Egy 1622. júl. 13-án kelt és öccséhez, Madách Gáspárhoz intézett leveléből valók ezek a sorok : „Istennek hála, az földnek természeti alkalmas állapotba vadnak, kaszálnak az emberek, gyűjtenek, ez jövődő héten az aratáshoz is kezhetnek már. Tegnap nagy zápor esőnk lőn délután három és négy óra között, kinek sebes szele is volt, megtekergeté néhol az buzákat, de minthogy megteljesedtek és meg is zsongésedtek az kalászok, nem leszen ártalmas az buza szemének. Mindenféle tavaszi vetemények is jelesek és szaporák is lesznek.” (101. sz.) E szép idillikus sorokból szinte árad a lekaszált rétek illata s a természetével elégedett gazda öröme, a retorika teljesen hiányzik belőlük : Rimay élőszóval is így mondta volna.

Egy másik stílusváltozat az, amit régi elnevezéssel kuriálisnak mondhatnánk : a hivatalból beszélő nemes tisztviselő latinos stílusa. Rimay prózájában ez hat a legkevésbé, nagyon távol áll Zrínyi erejétől, aki latinizmusaival is megragad, olykor lenyűgöz bennünket. Bethlen Gábornak pl. így jelent Rimay Konstantinápolyból : „Vöttük kegyelmes urunk az Felséged Nagyszombatból oetava az elmúlt Januariusnak 13. napján késső estve Decembris exarált levelét, melyből az prágai tertinettel comprehendált egyéb dolgok kívánságok felől való írását is megértettük Felségednek, abbéli busulásából oriált panaszolkodásával egyetemben, hogy semmi írásunkkal Tolnáruul való eljövételünk után nem értettük, és semmi dolgokruul való informálást nem adhattunk Felségednek.” (91. sz.) Jellemző, hogy ehhez a négy nyomtatott lapnyi jelentéshez a kiadó 76 magyarázó jegyzetet kénytelen csatolni.

Legérdekesebb számunkra Rimay „fentebb stílusa”, ékes, retorikus prózája, amelynek jelentőségét először ebből a kiadásból tudjuk felmérni. Ezt használja Rimay mindazon esetekben, amikor *irodalmi* levelet ír (105. sz. Ferenczfi Lőrinchez), olyan személyekhez szól, akiket egy magasabb irodalmiság képviselőinek tekint (107. sz. Pázmány Péterhez), vagy éppen irodalmi

tárgyról értekeznek, mint tervezett Balassikiadványa előszavában. Ezt a retorikus prózát találjuk meg vallásos-moralizáló költeményeinek olykor egész lapot betöltő argumentumaiban is. Rimay szemében ez az új magyar *volgare illustre*, amelyet természetesen a késői humanizmus latin stílusa nyomán alakít ki, de lényegét — ha jól figyeltük meg — a meglepő díszítésben látja. Helyesen utal rá Klaniczay Tibor Garas Klára barokk-könyvének bírálatában (ItK. 1955, 384. l.), hogy a magyar irodalmi manierizmus stílusával van itt dolgunk. Megjegyezhetjük, hogy nem Rimay az egyedüli, aki ezt a stílust használja és élvezi, legfeljebb ő írja legkülönösebb változatát. Ott van egyébként Szenczi Molnár Albert késői prózájában (*De summo bono*), az *Exequiae Principales* magyar beszédeiben (Keserűi Dayka János!), de a protestáns egyházi szónoklat, a politikai irodalom és a történetírás számos más termékeiben is. Igen figyelemreméltó, hogy Rimay kitörő lelkesedéssel üdvözi e stílustörökves európai monumentumának, a *Fejedelmek serkentő orájá*-nak magyar fordítását (114. sz. levél Rákóczi Györgyhöz), s legfeljebb azon sajnálkozik, hogy nem tudott szót érteni Prágay Andrással a fordítás még ékeesebb tétele végett. Pompásan illusztrálja ezt a Rimay használta ékes magyar stílust az a mondat — bár ez még a legegyszerűbbek közül való! —, amelyben sajnálkozását kifejezi: „Mindazonáltal ha ő Kglméhez közellétemmel némely némely részeiben két vagy három igébéli suggerálásommal foveálhattam volna elméjét tulajdon maga ítéletivel is, nem lehetett volna megvethető abbéli jelenlételem ő Kglme előtt.” Cicerónak ezt a mondatát: *Probanda ea oratio, in qua nihil inane, nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans insit*, Rimay így fordítja: „Az a javallandó és magasztalendő, ép és egész írásfolyás, akiben semmi hiálló, hézagos üresség, semmi izetlen disztelenség, semmi farka vágott kurtaság, semmi sugorodott lábu sántaság, semmi szükségtelen, partjai kívől folyamodott csacsogó csalcsapság sincsen, ugymond.” Nem itt van a helye annak, hogy ezt a különlegesen érdekes stílus-változatot részletes elemzés alá vegyük, csak annyit még róla, hogy Rimay a magyar udvariság — ez a szó is az övé! — kifejezési formájának szánja.

Alszegey Zsolt a XVII. századról írt monográfiájában beszél a *poesis artificialis*ről, úgy látjuk, a *prosa artificialis* lényegesebb szerepet játszik, persze nem az egész század folyamán, hanem társadalmilag meghatározott körülmények között, a magyar udvarok légkörében. Érdemes lesz ezzel a kérdéssel alaposan foglalkozni. Az ilyenfajta vizsgáló-

dások során kitűnő segédeszköznek bizonyul majd Eckhardt Sándor Rimay-kiadványa is.

3

Legyen szabad még néhány megjegyzést tennünk a kiadvány filológiai értékeivel kapcsolatban. Már a Balassi-kötetek nyilvánvalóvá tették, hogy a szövegek felkutatásában, a variánsok összeállításában és értékelésében, korismeretben alig vetekedhet valaki Eckhardt Sándorral. Ezúttal számos és igen nehéz latin szöveg fordításának munkája is hárult reá.

A közölt versek szövegváltozataihoz egyetlen pótlást csupán. A Balassi-epicedion III. részének 3. versszaka felbukkan Zrínyi-írási között is, egy 1663 májusában ismeretlen erdélyi barátjához írt levelének végén. Érdekes, hogy a Zrínyi-kutatás sem figyelt fel rá: a *Szigeti Veszedelem* költője itt Rimayt idézi. A levelet először Koncz József közölte a marosvásárhelyi Teleki-levéltárból (Erd. Figyelő, 1879, 14. l.), innen vette át Széchy Károly Zrínyi-monográfiájába (IV. köt. 278. l.), majd nyomában mindenki, jómagam is a Magyar Klasszikusok Zrínyi-kötetében (385. l.). Koncz közlésében a versszak így hangzik:

Oh vezértől fosztott
Rosz tanácsra oszlott
Szegény árva hajlékom
Reménségével csalt
Boldogságul tilt s falt
Test nyugotó árnyékom
Ha tér meg nyavalyád?
Hol gondodhoz az lát,
Ki nőtt fel csak játékon.

Az eredeti kéziratot nem láttam, a *boldogságul* „boldonságtul” helyett lehet a kiadó helytelen olvasata, de a *tilt s falt* megerősíteni látszik a bártfai (Bá) és lőcsei (Lő) kiadványok szövegeit. Zrínyi könyvtárában megvolt egy Balassi—Rimay-kötet, nyilván a bártfai redakció.

Akik gyakorlatban foglalkoznak XVI—XVII. századi pongyola kéziratokban vagy hibás interpunctiójú, fogyatékos „modern” kiadványokban megtalálható latin szövegek interpretációjával, azok tudhatják, mekkora fejtörést okoz néha egy-egy részlet fordítása, s mily könnyen követhetünk el kisebb-nagyobb félreértéseket. Ilyenek itt-ott a Rimay-kötetbe is becsúsznak. A Iustus Lipsiushoz intézett híres levél (2. sz.) vége felé, ahol a franciák és belgák meg a magyarok sorsának összehasonlításáról van szó, a szerző maga is megkérdőjelezi saját fordítását: „aki (ti.) a török) testünkre és vagyonunkra is áhítozik az Isten tiszta

igéje nálunk még megmaradt hatalmából.” Latinul: „... qui corporibus tantum atque opibus nostris inhiat... interea audiendi puri verbi dei apud nos relictia potestate.” A szöveg értelme az, hogy a török csak (tantum!) testünkre és vagyonunkra áhítozik, de meghagyja Isten tisztá igéje hallgatásának lehetőségét! (A *potestas* itt nem hatalmat, hanem lehetőséget jelent.) Éppen ezt állítja szembe az író az elnyomott és az ellenreformáció igáját is nyögő belgák és franciák sorával, ahol a protestánsok csak titokban sóhajtozhatnak. (A Liga, a Guisek és a németalföldi spanyol terror korszaka ez!) A következő mondat: „Illi nec anima nec corpore tuti...” tehát nem a magyarokra vonatkozik, mint a fordítás mondja, hanem a nyugati protestánsokra. Ugyanennek a levélnek az elején, Rimay családi viszonyainak felsorolásakor a fordításból kimarad az, hogy a török *háromszor* (ter) üldözte ki lakóhelyéről. A „nem egyedül Isten az, aki így határoz felőlünk, hanem egyuttal atyánk is” mondat szabatosabban így hangozhatnék: „nemcsak Istenünk, hanem egyben atyánk is, aki így határoz felőlünk.” A levél szövegében több sajtóhiba akad, a jegyzetekben is egy feltűnőbb, Lipsius egyik munkájának címében (*Politicorum sive civilis*

doctrinae 1. sexti, libri sex helyett). — Az Esterházy Pálhoz intézett levélben (116. sz.) az „omnem diem credas tibi dilexisse supremum” fordításaként helyesebb lenne: „minden napról hidd, hogy úgy szeretted, mint életed utolsó napját”, nem pedig az, amelyet a szövegben olvasunk. Az ilyen apróságoknak különösebb jelentőséget persze nem kell tulajdonítanunk, hiszen egy kritikai kiadás szövegeinek fordítása csak ráadás és ajánlék az olvasó számára. — Macrobius nem szerzője a *Somnium Scipionis*nak (183. l.), csupán ő tartotta fenn Cicero *Respublica* c. műve VI. könyvének e fontos részét. — A 417. lapon említett Nagyzellőt a modern (1910) helységnévtárban Nagyszöllő néven találtam meg.

Rimay János műveinek kritikai kiadása komoly nyeresége irodalomtudományunknak. Ha meggondoljuk, hogy Eckhardt Sándor e 471 lapos kötetet Balassi Bálint *Összes művei*-nek II. kötetével és az *Ördögi Kísértetek* betűhív kiadásával csaknem egy időben (mindhármát az 1955. év folyamán!) tette oda a magyar olvasók asztalára, csak elismeréssel és tisztelettel gondolhatunk régi magyar irodalmunk érdekében végzett munkájára.

Bán Imre

KOLOZSVÁRI-GRANDPIERRE EMIL: TEGNAP

(Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.)

A két háború közötti irodalmunk bővelkedik önéletrajzszerű visszaemlékezésekben. A visszaemlékezések javát a kor viszonyaival való elégedetlenség, a fölébredő társadalmi felelősség szülte: az írók életükre visszatekintve azokról a viszonyokról is ítéletet mondtak, amelyek között gyermek- és ifjúkoruk lejártszódott, emberré növekedésük végbement. Jelentős írók önéletrajza mindig társadalomrajz is; az írói egyéniség elszigetelt vizsgálata, pszichoanalitikus búvárlata a polgári dekadencia egyik jelensége. A felszabadulás előtti évek nagygyá magasztalt, polgári körökben divatos írójának, Márai Sándornak önéletrajza tanúskodik erről a torzulásról. Az „Egy polgár vallomásai”-nak csak az a része értékes, ahol az író a gyermekkor eseményei köré odafesti a felvidéki „magas urbanitású” városok patricius polgárságának békebeli zavartalan életét. Amint az egyéniség fejlődésének ábrázolásában a világnézeti-társadalmi tudatosítás szintjéhez ér: érdektelenné, üressé válik, csillogó pózokban tetszelegve rajzolja végletesen szubjektív élményeit. „Sürgős dolgom volt. Húszéves voltam

s le akartam leplezni valamilyen szenzációs riportban a titkot, nem többet és nem kevesebbet, csak éppen az „élet titkát”... Ma sem írok mást, ma sem óhajtok egyebet.” Hasztalanul burkolja ezt a semmitmondó banalitást ironiába, hogy rangossá, „modernné” tegye: nem más ez a „titok”, mint a dekadencia álmélysége.

Az önéletrajzok nagyobb része nem ezt a „titkot” vadászta. Hosszú ideje erő társadalmi válság szociális és erkölcsi következményeit tárták fel a 30-as években megszaporodó visszaemlékezések. Elsősorban a parasztság nyomorúságos állapota, kisemmizettsége és a „középosztály” bomlása, szellemi lesüllyedése, régi eszményeinek szétfoszlása kapott kifejezést. Az ilyen jellegű művek legfőbb sugallmazója a kritikai leleplezés szándéka; ezért szorul háttérbe az író személye, csak mert az író egyéni sorsa részlete — az élmény forrásával igazolható részlete — az országos bajoknak. A társadalmi tudatosság, az írók közéleti felelősségérzete változtatja meg az életrajzi elemek és társadalmi környezet ábrázolásának arányait: mindenekfölött ko-

rukról és osztályukról kívántak saját sor-sukkal hitelesített képet adni. Ezekben a sa-játságos önéletrajzokban megnyilatkozó kritikai törekvés; az egyéni és társadalmi élet elválaszthatatlanságát, szoros, kölcsönös összefüggését valló és megvalósító szemlélet; az osztályok elhelyezkedését, múltját, jelenét és jövődjét tekintő igényesség a realizmus irányában hatott, a dekadencia irracionaliz-musával szemben az egyéni sors társadalmi beágyazottságát hirdette.

Kolozsvári Grandpierre Emil 1942-ben megjelent regénye — az író legjelentősebb felszabadulás előtti munkája — is „önéle-trajzba bújtatott szociográfia”: a polgári származású értelmiségi fiatelemler útja a nyomasztó, kedv- és lélekgyilkos családi és iskolai kötettségektől az egyéniség önmagára találásáig. A „Tegnap” témája: egy többre-hivatott egyéniség vergődése és eltorzulása s felszabadulása az igazi önfelismerésben. Ez a felszabadulás nem kötetlen, törvények nélküli irracionális tákakra, nem a polgári regény dekadens eljelentéktelenedésének irányába vezet, hanem az emberek és a dolgok helyes megértéséhez. A józan értelem, a tiszta rend, az emberek közötti egészséges kapcsolat hiányát szenvedte az iskolákban, a közép-iskolában és az egyetemen, a családjában és a társadalmi élet szféráiban s értelmet és rendet harcolt ki, magányosan, társaktól és mozgalmaktól távol, épp azokban az években, amikor nemzedéktársai közül többen a zúr-zavarra és a „csodára” esküdtek.

Gyermek- és ifjúkorára visszatekintve azt látja, hogy ezekben az években egyéb sem történt annál, hogy elriasztották őket a valóságtól: a belépés a társadalomba — az iskolába — a valóságtól való távoltartás módszeres állandósításával járt együtt. Taná-rai kedvetlenül, unottan végezték munkájukat, idegen és hasznavehetetlen ismeretek közléseivel töltötték az időt. Hiányzott a nevelésből az a bizalmas és önzetlen kapcsolat, amelyre egy vakációs nyaralás alatt az öreg tanító mutatott példát. A lélek nélküli tanári munka menthetetlenül átszáll a tanít-ványokra is, ezért nem is bukkan az író sem említésre méltó nagy eseményre, sem jelentős élményre gimnáziumi éveiből. Mert az iskola nem tudott igazi nevelői viszonyt teremteni, felületes módszereivel a becsületes munkáról való lemondást alakította ki, mindenkit szín-lelésre, gépies figyelemre kaptott. Az egyé-niség betegleg válik ilyen körben, a lélek magába sűpped, az akarat célratörését fel-váltja a bizonytalanság, a szétszórtság; igazi tervek és célok kitűzése helyett fellép a tervek és célok elodázása, szív és szellem készkül erői elfojtónak. Képtelenség reális és hasznos cselekvésre — ezt fejlesztette ki az iskola, sérülésekkel teli, gátlásos magányosságot.

A gimnázium elvégzése után egy francia-oroszági ipari városkába, Épinalba kerül, a szövés-fonás mesterségét elsajátítani. A városkatanitóképzőjének tanárnője, Francette iránt fellobbanó szerelme és az iskola gyakor-latiasága, konkrét és reális céljai életének új fordulatot adnak. Épinal kelti életre egyéniségét, közvetlenséget és világosságot, az érzelmek egyenes kifejezését és a tanulás hasznosságának a felismerését követelik meg tőle. Az otthoni lélektelen oktatás és a szülői ház sajátosságosan rideg légköre visszahúzó-dásra nevelték, szorongásokat ültettek el benne, pózokat raktak rá. Az épinali egész-séges környezet kiszabadítja ebből a beteg-sen eltorzult állapotból. Le kell szoknia itt a torz cselvetésekről, a szerepjátszás kerülőútrairól, az ön-álcázás megrögzött szokásairól. Az otthoni élet beleszorította az egyén és világ helyes viszonyát eleve lehe-telenné tevő magányosságba, a tette képtelen bizonytalanságba s mert nem juthatott el „a közösségi élet normális formájához”, gátlások tartották vissza, belső görcs aka-dályozta a legmindennapi cselekedetben is. A kis francia városkában kellett ráébrednie, hogy gondolat, szó és cselekvés közötti kapcsolatnak egyetlen igazi formája lehet, az egészséges emberben érzés, magatartás és tett közvetlenül és egyenesen nyilatkozik meg.

Épinalból hazatérve bölcsészhallgatónak iratkozik. A vidéki egyetem visszakényszeríti a régi életkeretek közé. Tudatosan tiltakozik ugyan, a friss franciaországi élmények birto-kában, a visszafejlődés ellen, a környezetével való hadakozás azonban eredménytelen ma-rad — hiszen mindent átható szellemmel kell harcolnia egyedül — s újra a minden nagyobb erőfeszítést megőrlő téltenség hínárjába ke-rül. Mert munka és élet között megint meg-akadt a kapcsolat, elvész a belső biztonság is. Ébrednek ugyan társaiban magasabb szándé-kok, társadalmat mentő igények, megalapít-ják a „Bacsányi Társaság”-ot, a társadalmi és művészeti élet fellendítéséről tanácskoznak. Mindebből nem valósul meg több komikus ide-oda kapkodásnál, nem jutnak tovább néhány homályos szónoklatnál, amelyekre az író már csak gúnyoros fölénnyel tud visszatekinteni. Esztendőik telnek el a ful-lasztó környezetben, míg a gyötrelmek, tépelődések kínos tapasztalatai, a „lázás semmittevés” terméketlensége után eljut a „szépség és értelem rendjének” ébredéséhez. Az elmondottakból is kitűnik, hogy nem nyújt széleskörű társadalmi képet, a „középosztály”, ahonnan származott, elmosódottan és néhány elvont vonatkozásban tűnik fel. Nem egy társadalmi csoport szociológiai jellemrajzát adja, nem a magyar hivatalnok—polgárság gazdasági, politikai körülményeit körvona-lazza. Belső fejlődésre figyel, lelki folyamato-

kat rajzol, az egyéniség növekedését, fokozatos kibontakozását írja le. Ebből tevődik össze ennek az értelmiségi rétegnek a körképe, belső elvesztettségének, széthullásának tükörképe. Ilyen értelemben jogosult az írónak e mostani, második kiadás elé fűzött megjegyzéseiben a Tegnapi műfajának megjelölése. Valóban „önéletrajzba bújtatott szociográfia” a Tegnapi, mert a válságokon át húzódó szellemi és erkölcsi növekedési folyamatot sohasem elvonatkoztatva, nem légtüres térben, nem öncélú lélektani játékba oldottan ábrázolja. A legelvontabb módszertani megfigyeléseknél is mindig keresi az összefüggést az általánossal, az egyéni élmények, tapasztalatok társadalmi tipikusságát kutatja. Tudatosan törekszik erre a lélektani elemzéseket igazzá és jelentőssé avató szemléletre. Családi körülményeiről szólván megjegyzi: „Családi élményeim nem különlegesek ugyan, mégsem olyan természetűek, hogy általánosítani lehetne belőlük, ehhez túlságosan egyéniek, differenciáltak.” (51. lap.) Az otthoni gyöngédtelenség, szeretetlenség, a „szülői ház fojtó szelcsendje” helyett az iskolai esztendőik érdeklik elsősorban, az a terület, ahol egész nemzedékének testi-lelki állapota tipikusan megragadható. Mindaz, amit a lélektelen, gépies oktatásról, a középiskola és az egyetem elkedvetlenítő, a fiatalok tudásvágyát semmibe vevő pöffeszkedő tekintélytiszteltről, a tantermekben terjengő unalomról mond, találó és pontos leírása az élettől elszakadt oktatási módszernek: „Az egyensúly megbomlott a három főlem, a tanuló, a tárgy és tanító között, a megduzzadt, óriásivá hatalmasodott tanítói tekintély elnyelte a valósággal együtt a tanítványt is, a közvetítés valóság és tanítvány között illuzióriussá vált, mert a közvetítő nem a tárgyról beszél s nem a tanítványaihoz szólt, hanem a saját kedvére monologizált.” (19. lap.)

A „szépség és értelem rendje” — ez a Tegnapi írójának maga erőire hagyottan kialakított végső magatartása, legyőzése a fiatal évek tévelygéseinek, túlhaladása a céltalanságnak. Ez a „rend” nem más, mint az érett értelem fegyelmező ereje révén kiküzdött biztonságos „tartás”, amelyből már fölénnyel lehet visszatekinteni a zavaros fiatalkori esztendőkre. S fogékonyság a szépségre, a világ intenzív átélése, a „szavak és tartalmak összefüggésének” felismerése, az érzéketlen, írói kifejezésre való rátalálás öröme.

A harmincas években föllépő polgári frók közül nem egy a fiatal Gide útját járta: az ember igazi szabadságát, teljes felszabadulását minden társadalmi és erkölcsi kötelék elszakításában látta, az egyéniség anarchikusan gáttalan kiélésében. Beteg jelenség volt ez, gyökértelen epigonizmus, a „deka-

dens balkáni párizsiasságnak” egyik tünete. A Tegnapi írójának felszabadulása más utak felé mutatott. A 30-as évek végén meglátogatta Nagyváradon lakó barátját. Ez a látogatás idézi fel a múltat, szabadítja fel emlékezetét és ad ösztönzést arra, hogy meginduljon az „eltűnt idő nyomában”. Módszere, írói látásmódja azonban élesen különbözik Proust művének szubjektívizmusától és lélektani esetlegességétől: „törvényszerű erők” feltárását tűzi célul maga elé. Nem az artizstikum kedvéért támasztja fel halottan szunnyadozó emlékeit, hanem, a lelkeket betegségessé roncsoló társadalmi rendet vádolva, emberi tanulságot akar közölni. Dekadens kalandok helyett józanságra, tárgyilagos racionalizmusra int, a betegséggel szemben az egészséges munka öröme. De a sok kinnal kiharcolt ironikus fölny és belső harmónia nem zárja magába a teljes írói kibontakozás lehetőségét. Lemondás is lappang a józan fegyelmezettség és mértéktartás mögött. Az épinali közbizalom derűje és fényei: a valóság nyersebb és tapinthatóbb világa elől sajátosság szellemi védettség emberi küzdelmekről távoleső körébe húzódik vissza. Kolozsvári Grandpierre intellektualizmusa, ironikus fölnye nemcsak a kor átlagos szellemi és erkölcsi színvonalának tagadása. Tudomásul vétele és elfogadása az emberi sorsokat alakító „véletlenek furcsán összegubancoló sorozatának” is. Egy helyütt írja, hogy a pályaválasztás „osztályközi emigrációba” sodorta. Az író önmigrációja azonban a „rendnek”, a szépségnek és az értelemnek a felfogásával teljesebbé válik. Meggyőzőbb a lelki nyavalyáknak az ábrázolása, amelyekben „egy társadalmi osztály életformájának részletmegnyilvánulásait” ismerte meg. Hitelesebbek az elkallódásról, az értelmiségi fiatalság iránytalan lázongásáról rajzolt képek. A szellemi elcségyesedés okainak kutatása során nem hatol elég mélyre. „Ennek az életformának végső lényege a valóságtól való idegenség.” Tapasztalatainak ilyen elvont összegezése a „szépség és értelem rendjének” elvontságával függ össze. A Tegnapi ironiája és önironiája sem csupán a bírálat rejtettebb és közvetettebb — tehát élesebb — formáját hordozza. Kolozsvári Grandpierre ironiája itt a társadalom konkrét kérdéseitől való elhúzóadás kifejezője is.

Ilyen gondolati teljesség számonkerése azért indokolt, mert a Tegnapi nem regény s nem is akart az lenni: regényszerű motívumoknak és esszének az ötvözet. A gondolati elemek uralkodnak s a novellisztikus részleteknek az a szerepük, hogy egy-egy gondolat-sort, egy-egy tételt igazoljanak, az írói ábrázolás érzékletességével világosabbá és maradandóbbá tegyenek. Egész sereg ilyen

jelleget mű született a két háború között. Az esszé beáramlása az epikus formákba a regény ábrázolásának objektivitását fenyegette. Kolozsvári Grandpierre láthatta ezt a veszélyt; nem merült el a szubjektív

jelentéktelenségekben. Művét nemcsak társadalmi mondandója avatja maradandó dokumentummá, egyik érdekes és értékes vívmánya a felszabadulás előtti irodalom formai keresésének is.

Béládi Miklós

SÓS ENDRE: CERVANTES

Művelt Nép Könyvkiadó 1955.

A *Don Quijote* kétszer játszik szerepet életünkben. Először mint ifjúsági könyv, amelynek hőse bennünket is éppen úgy mulattat bolondságával és groteszk kalandjaival, mint a műben ábrázolt unatkozó herceget és hercegnét. Másodszor felnőtt korunkban, amikor a magunk csalódásait olvassuk ki a Búsképű Lovag történetéből. Észre vesszük, hogy nem mulatunk már rajta: azonosítjuk magunkat vele, pártján vagyunk a józan emberekkel szemben.

Sós Endre könyve most harmadik, nem kevésbé jelentős szerephez juttatja a derék lovagot. Magyarországon először állítja bele szerzőjének egész művébe, életébe és korába. Rendszeríti és megvilágítja azt, amit mind ezekre nézvést csak töredékesen, véletlenül tudtunk. Ki most előttünk áll, életünk harmadik *Don Quijote*-ja: egy nagyon is megalapozott társadalom-kritika hordozója.

Cervantes keservesen kalandos élete joggal csábította az életrajz-regények íróit is, olvastunk ilyet magyar fordításban, — de még csábítóbb a történelem komoly-elemzője számára. Mert ennek a lángelmének története — katonáskodása, megnyomorodása, kenyérről vívott harcai, bőrtömbre záratása, írói küzdelmei — vetélytársakkal, szípolozó kiadókkal, művének meghamisítóival és megrágalmazóival, s nem utolsósorban: a kifejezés korlátaival a cenzúra és az inkvizíció korában: mindez úgy odatapad az akkori Spanyolország történetéhez, hogy annak ismerete nélkül lidércnyomásszerű valószínűtlen kaland-sorozatnak éreznők.

Sós Endre könyve tömören, világosan formálja meg előttünk a spanyol világirodalomnak azt a korszakát, amelyben a bukását előidézű erők már kivétel nélkül hathatós munkában vannak. A kifosztott új világból hajóteher számra hozott kincsek nem segítenek, hiszen senkinek sem jutott eszébe, hogy termelő munkára használja fel. Az ország szegény. A Nagy Armada veresége — bár ennek igazi jelentőségét maga a győztes Anglia sem tudja még felmérni — már jelzi, hogy kinek kezébe megy át a világ uralma. Az inkvizícióba kapaszkodó zsarnokság ugyan azt a gazdasági öngyilkosságot követi el a muzulmánok irtásával és kiűldözésével, amit később a francia, a nantesi ediktum vissza-

vonásával. Egy vékony társadalmi réteg még dúskál a rablott arany maradványaiban, de a nemesség már koldus, a parasztság éhezik, polgárság úgyszólván nincs.

Ki fejti meg annak titkát, hogy az emelkedő, hatalmasodó, gazdagodó Angliában és a hanyatló, koldusodó Spanyolországban egyszerre tündökölt a színház, a dráma fénykora — Spanyolországban megtetézve Cervantes kivételes regényírói nagyságával? (Szimbolikus erejű véletlen, hogy *Shakespeare* és *Cervantes* ugyanazon a napon, 1616. április 23-án halt meg.)

Sós Endre lelkiismeretes kor- és életrajzában legfőljebb azt hiányolhatom, hogy nem ad képet annak a színházi virágzásnak arányairól, amelyben Cervantes tehetsége ellenére sem tudott kellőképpen érvényesülni. Tisztában látja a könyvkiadás viszonyait, amelyek lehetővé tették, hogy a *Don Quijote* szerzője, sikere ellenére is, élete végéig nyomorúsággal küzdjön, s utánzók, hamisítók, rágalmozók ellen legyen kénytelen védekezni.

Sós nemcsak ezekről a küzdelmekről ad képet, hanem részletesen beszámol Cervantes valamennyi elbeszélő és színpadi művéről. Ezeknek jelentős részét a magyar közönség is megismerte már.

Cervantes élete és művének értelmezése is tele van vitás pontokkal. Sós Endre feltárja az olvasó előtt a vitát; nem foglal mindig állást (a kérdések nincsenek is megnyugtatóan eldőntve), — de módot ad az olvasónak, hogy véleményét alkosson. *Határozottan és egyértelműen beszél azonban ott, ahol kell*: Cervantes ábrázolásának realizmusáról, társadalom-kritikájának veszedelmes bátorságáról és érthető korlátairól. *Don Quijote*, akiben eddig is saját küzdelmeink és csalódásaink jelképét láttuk, most világosabban áll előttünk: nemcsak saját naivságának áldozata ő, hanem egy immár halálra ítélt társadalomnak is.

Értekes része Sós Endre könyvének *Cervantes magyarországi története* — fordításainak és méltatásainak, hatásának kutatása. Ez utóbbi ponton szeretném valamivel kiegészíteni. Túlságos kurtán bánik el Lengyel Menyhért vígjátékával, a *Sancho Panza királyságá*-val. Ez a darab a máskor inkább ügyeskedő szerzőnek legbecsületesebb szándékú műve.

Demokratikus és háborúellenes. Az első világháború idején bátor cselekedet volt. Sikere teljében le is parancsolták a színpadról.

Sós Endre *komoly tudással, nagy lelkiismeretességgel megszerkesztett könyve hasznára lesz a magyar művelődésnek.* Még nagyobb hasznára lenne, ha (ez egyetlen kifogásom a könyv ellen) nem esnék bele sokszor a ma

divatozó szürke, tankönyvszerű hangba. Ha én emlékszem Sós Endre régebbi könyveinek eleven stílusára, miért gondolja ő, hogy illik megfedkeznie róla? Az ilyenfajta könyvnek nemcsak az a célja, hogy ismertesse hőseit. Talán még főbb célja, hogy megszerettesse.

Benedek Marcell

GORKIJ: AZ IFJÚSÁGI- ÉS GYERMEKIRODALOMRÓL

Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1955.

Hasznos kötetet állított össze N. Medvegyeva, amikor Gorkij valamennyi gyermekirodalomra vonatkozó tanulmányát, cikkét és nyilatkozatát időrendbe sorolva kiadta. Jókor jelent meg a kötet Magyarországon is, mert irodalomtörténeti értéke mellett sok időszzerű kérdésre is feleletet ad.

Gorkij már 1900-ban felfigyel az egyik kiadó kezdeményezésére, aki klasszikus szerzők műveit olcsón adja ki. Bírálatában azt hangsúlyozza, hogy a vásárlóközönség szegény, tehát a filléres árakból is engedni kell: »Látjuk, ismerjük a kiadó rokon-szenves törekvését — jó könyvet akar adni és olcsón, de még olcsóbban kell.«

Bámulatos sokoldalúsággal és kitartással fáradozik Gorkij a szovjet gyermekirodalom megteremtésén. Cikkeinek időrendje szinte egyértelmű a fejlődés ütemével. Először (1918) az orosz klasszikusok népszerű kiadásának fontosságát és a népköltészet jelentőségét hangsúlyozza. Majd (1921) egy gyermekkönyv-sorozattal kapcsolatban a könyvkiadás új célkitűzéseit ismerteti. A főcél: »hogya a gyermeket aktivitásra serkentse, a munka szeretetére, az alkotás tisztelőre nevelje.« Elsősorban a város kultúrmunkáját mutatja be, mert itt fejlődnek legszebben az emberi szellem erői. Gorkij hangsúlyozza, hogy az új irodalom feladata a pozitívum kiemelése: »ne azt helyezzük előtérbe, ami tagadó magatartásra készítheti a kis olvasót az emberrel szemben, hanem azt, ami magasra emeli előtte embertársát.« Ez a humanizmus a történelem és a földrajz megelevenítésével válik nevelő erővé: »A gyermeknek elsősorban mint hőst kell bemutatni az embert, mint ismeretlen országok merész utazóját, mint a szellem lovagját, az igazság harcosát, mint forradalmárt, eszmék vértanúját, mint álmódózót, aki szerelmes álmaiba, és képzeletével megvalósítja, akarateréjével életre kelti őket. Csak az önbizalommal teli ember tudja valóra váltani, makacs kitartással létrehozni, amit akar.«

A történelmi, földrajzi regények szervesen folytatják a népköltészet hagyományát. Gorkij több helyen hangsúlyozza, hogy a népköltészet a dolgozó nép álmait valósítja meg. A monda a multat őrzi, a mese a képzeletszülte óriásokkal és griffmadarakkal az emberiség technikai jövőjét fejezi ki, amely még az álmok világában szunnyad. Az a gyermek, aki a kalandos mesehőst kísérte csodálatos útjain, megérti a földrajzi utazó, a történelmi szereplő életének nagyszerűségét is, mert a regény folytatja azt, amit a népmese előkészített. Gorkij tanítása a népköltészetéről azért jelentős, mert határozott útmutatás nyújt ma is a dolgozó nép költészetének helyes értékelésére.

Gorkij irodalmi tevékenységének jelentős része az építő bírálat, amellyel a kezdő írókat és kritikusokat neveli. Az íróknak témákat sorol fel, amelyek megírásra várnak. Különösen a természettudományi ismeretek terjesztésének mulattató formáit (játékok, kísérletek, könyvek) emeli ki. Többször hangsúlyozza, hogy jó ismeretterjesztő gyermekkönyvet csak szaktudós írhat, aki annyira ismeri a témát, hogy már egyszerűen is képes megfogalmazni a bonyolultabb ismereteket. Gorkij nagy igénnyel lép fel: elvárja, hogy a kiadó csak olyan könyvet adjon a gyermekek kezébe, amely erkölcsi-politikai felfogásában egyértelmű, világos, előremutató, tudományos anyagát illetően teljesen megbízható, stílusa pedig egyszerű és konkrét. Vitába száll azokkal, akik az erkölcsi prédikáció vagy a katedra nyelvén kívánnak szólni a gyermekekhez. Gorkij éppen azt hangsúlyozza, hogy a gyermeket mulattatni kell, de ez a mulatság hasznos időtöltés legyen. A játék közel hozhatja a gyermekhez a távoli természettudományi ismereteket is: »Én azt állítom — írja — hogy a gyermeket igenis mulattatni kell. Naprendszerünkről, bolygónkról, a bolygókon élő emberekről és országaikról játszva, és játékszerek útján kell az első ismereteket közölni. »Álláspontja győzött ugyan, de még ma sem értük

el az életvidámság olyan fokát, aminőt Gorkij kívánt: az ismeretterjesztő könyv általában ma még sokkal inkább tudomány, semmint mulatság.

Levelezése azt mutatja, hogy a legnagyobb kortársakat buzdította az ifjúsági irodalom művelésére. Gorkij Romain Rolland-ot arra kérte, hogy Szokratesz és Beethoven életéről írjon regényes életrajzt az ifjúságnak. H. G. Wells-et Edison életrajzának, Nansent pedig Kolumbusz útjának elbeszélésére buzdította. Ebből is kitűnik állásfoglalása: az ifjúság megérdemli azt, hogy a legnagyobb írók és kutatók foglalkozzanak irodalmi nevelésével.

Gorkij világosan kifejti leveleiben: a legnagyobb írók munkáját kívánja biztosítani azoknak a gyermekeknek, akik eddig sokszor selejtes, rosszul szerkesztett, gyenge stílusú könyvekhez jutottak. Saját műveiből is gondosan kiválogatta azokat a szemelvényeket, amelyek nevelőhatást tehetek a gyermekekre. Makarenkónak 1926-ban ezt írja: »Szeretném, ha majd az ősi estéken elolvasnák a »Gyermekkorom«-at. Abból láthatják, hogy éppen olyan ember vagyok, mint ők, de kora fiatalaságtól kezdve állhatatosan akartam és tudtam tanulni, és nem riadtam vissza semmiféle munkától. Hittem, hogy a tanulás és a munka minden megbirkózik.«

A gyermekekhez címzett levelek melegszívű gondoskodásán kívül pedagógiai érzékét tudományos készültségét is elárulják. A kedves mesemondó mellett megtaláljuk benne a gondos tanítót is, aki az ifjú levélírók stílusát javíttatja, majd a szakembert, aki a néprajzi gyűjtés céljáról, feladatairól és módszereiről egyszerűen, de pontosan tud írni. Sőt ezen is túlmegy: eligazítja a kezdőket a szaktudományban, s megadja nekik a legjobb szakemberek címét.

Gorkij tevékenysége sokban hozzájárult a szovjet gyermekirodalom megteremtéséhez és fellendítéséhez, de ezenfelül segítette minde-

nütt a világon a gyermekirodalmak kialakulását, fejlődését. Tanításai hozzájárultak a magyar Ifjúsági Könyvkiadó rendszeres és tervszerű munkájának megteremtéséhez. Gorkij lendületes szavai bátorítottak a népköltészet értékeinek kiadására, a múlt dicsőségének ábrázolására történelmi regényekben és színművekben, a szocialista építés és ismeretterjesztés irodalmi bemutatására és a klasszikus haladó hagyományok ápolására. Mégis e kis kötet lapozgatása azt mutatja, hogy sok teremtő gondolatot nem valósítottunk meg, sok ötletet nem mérlegettünk meg. Így Gorkij különösen hangsúlyozza az ismeretterjesztés fontosságát. Valóban a természettudományok mulatságos ismertetése még nem folyt kellő mértékben, keveset és kevéssé érdekeset írtak eddig szerzőink. Még nagyobb a hiány szépirodalmi művekben a 14–16 éves korcsoport számára. A költészet »Gyöngyszemei« kitűnő sorozat, de hiányzik ennek a szépprózai párja. Hasznos lenne, ha Gorkij tanácsát megfogadva olyan ifjúsági Olcsó Könyvtár sorozatot indítanánk, amely az elbeszélést (novellát) tartaná legfőbb műfajának. Legnagyobb prózaíróink, Jókai, Mikszáth, Móricz és Móra éppen ebben a műfajban tűnnek ki, sőt legtöbbjüknek ez a legkedveltebb műfaja. A »Gyöngyszemek« mellett a novellák sorozatának is sikert biztosítana a helyes válogatás, amely a multat a magyar irodalom mai elbeszélőivel folytatná, majd a világ-irodalom remekeit közölné megfelelő változtatásban. Az ilyen sorozatnak azonban alapvető feltétele — s erre is Gorkij tanít —, hogy a szerkesztés szempontjait a szemelvények nevelő és művészi értéke szabja meg. Csak ezeknek pontos meghatározása tehet valóban eredményessé egy olyan irodalmi könyvsorozatot, amely nem a kiadó üzleti szellemét, hanem a szocialista ifjúság nevelését szolgálja.

Lengyel Dénes

GÁLOS REZSŐ POSZTHUMUSZ KÖTETE

(Gálos Rezső: Kármán József. Művelt Nép Könyvkiadó. Bp., 1954)

„Éppen irodalmi megújulásunk korszaka csak félembereket! termelt. Bessenyeiek, Daykák, Bacسانیak, Szentjóbi Szabók, derékban törött szálfák.“ Móricz Zsigmond igaz szavai jutnak eszünkbe, amikor Kármán József legújabb részletes és a lehető legátfogóbb teljességre törekvő életrajzát olvassuk. A magyar irodalom korán sirba szállt, nagyra hivatott alakja, akinek fiatal, törekvésekkel teli élete körül sok homály dereng. Kármánal is majdnem az történt, hogy az író alakja egészen háttérbe, szí- te az ismeretlenségbe

szorult, és csak néhány műve utal szerzőjére. Nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy a mű „elfedte“ a szerző személyét. Főleg a „*Fanni hagyományai*“, „*A nemzet csinosodása*“ és irodalmi működésének egyetlen fóruma, az „*Uránia*“ került be a köztudatba.

Homály takarta családi életét, kapcsolatait az írókkal és társaságokkal, olvasmányait, amelyek hatottak rá és érlelték művészetét. Ugyancsak sok közsza hír kapott szárnyra halála körülményeiről. Ez utóbbit

lényegében még ma sem tudták tisztázni megnyugtatóan.

Gálos Rezső Kármán-életrajza egyrészt ezekre a nyitvamaradt kérdésekre akar válaszolni, másrészt szembeszáll azokkal a fölületes és kényelmes állításokkal, amelyek akár Kármán életét, akár műveinek értékét akarják csorbítani.

A felszabadulás óta nem igen írtak Kármánról. Waldapfel József könyvének Kármán-fejezetén, valamint egy-két ismeretesen kívül semmiféle hang nem hallatszott az íróról.

Gálos Rezső gondos szorgalommal igyekezett föltárni az igazi tényeket és adatokat. „Megpróbáltam rendszeres kutatással Kármán életkörülményeit egy kevésbé megvilágítani, hogy így is közelebb jussunk nozzá. Ami keveset kiderítettem, az is segítségül lesz az egész ember törekvéseinek és alkotásainak helyesebb megítéléséhez és igazabb méltánylásához” — írja könyve elején. Ezt a célt szolgálja a könyve végén levő függelék is a Rádayakról, Kármán eddig kiadatlan írásából, az „*Uránia*” körüli előkészületekről és védelméről, valamint két leveléről, amelyeket Pajor Gáspárral együtt küldtek Erdélybe. Gálos Rezső adatfeltáró munkája ezért fontos és nélkülözhetetlen a Kármán-életrajz megírásánál. — De nemcsak azért jelentős Gálos Rezső könyve, mert egy kevésbé ismert életű író pályáját hozta előtérbe, hanem azért is, mert kiszélesíti a Kármánról alkotott képet. A kibontakozni akaró magyar kulturális élet egyetemessége áramlott át Kármán Józsefen. A nyelv ügye, a színház-kérdés, folyóíratstervezés, irodalmi társaság egybeigjtése, az irodalmi központ helyes felismerése, a nevelés mindmegannyi égető, sürgős megoldásra váró kérdés — amint látni fogjuk — Kármánt egyre nyugtalanította. A lehető legszelesebb nemesi körben igyekezett megteremteni a magyar műveltség, a magyar irodalom és helyes ízlés alapjait. Munkás és tevékeny élet szakadt meg és vált torzová az ifjukorban, s mégis méltóképpen lehet odaállítani Bessenyei, Batsányi, Csokonai és Kazinczy művei és törekvései mellé.

Kármán élete és működése gyorsan felfelé ívelő pálya, amelynek csúcspontján a Pest-Buda, mint irodalmi központ életében új szakaszt megnyitó „*Uránia*” megalapítása, a társadalmi mondanivalójában és stílusában figyelemre méltó szentimentális regénye, a „*Fanni hagyományai*” és kultúrpolitikai röpirata, „*A nemzet csinosodása*” áll. Élete fontosabb állomásai, ahogy egymást követték, egyre tágitották az élénk érdeklődésű ifjú látókörét.

Jómódú, polgárias szellemű, református papi családból indul el. Közvetlen elődei

külföldet járt, haladó gondolkodású emberek, akik az akkori feudális-nemesi magyar világban, Magyarország gyarmatosítása idején, polgári életformát képviseltek. Beáramlott a családba — közülük nem egy külföldről hozta magával — a pietizmus. Szembenállás a feudális abszolutizmussal, egyházi hierarchiával, a személyiség szerepének hangsúlyozása — elsősorban ezt jelentette számukra. Itt kereshetjük Kármán felvilágosult gondolkodásának és az új iránti fogékonyságának forrását. Sajátos keveredése ez az akkori életnek: ősei a nyugati polgárosult világ és a hazai feudális állapotok közötti különbséget hordozták magukban. Ott szabad légkör, vallásszabadság, itthon fojtott szó, titkon erjedő indulatok, kemény egyházi hierarchia és nyomasztó megalázás. Ott a kifejlődő polgári kultúra roppant méretei tártultak fel, amikor itthon mindent előlről kezdett kezdeni.

Ilyen előzmények után került Kármán Pestre, ahol rohamosan megváltozott körülötte az élet. Gálos Rezső behatáon foglalkozik az akkori Pest-Buda egyetemi életével, diákszórakozásaival és örömeivel. Nagyon helyesen kap kellő súlyt a könyvből a pesti tartózkodás: a *döntő fordulat* Kármán életében. A magányos ifjú életét egyszeriben megváltoztatták a baráti körök, a mozgalmas irodalmi és szervezkedő színházi élet; a Rádayak, Orczyék, Batsányiék egyfelől, Werthes esztétikai órái, Kreil filozófiai előadásai másfelől, majd kedves írói: Seneca, Wieland, Zimmermann. Jegyzeteiben feltűnik Rousseau. A tizenhat éves Kármán, Swedenborg misztikus vallásosságának neveltje, jogot tanul és az ész hatalmáról elmélkedik. Gálos Rezső még a jelentéktelennek tűnő jegyzeteket is megemlíti, ha Kármán fejlődésében lényegesek. Felderíti, — a lehetőségekhez képest, — miket olvasott Kármán, milyenek voltak első próbálkozásai. Nyilvánvaló elv vezette itt Kármán életrajzíróját: Kármán műveit a legszervesebb egységbe hozni. Ezek a baráti ismeretségek, hevenyészve leírt sorok némiképp világot vetnek arra, hogyan került közel az emberekhez ez a magányos ifjú:

„Később, amidőn szülői házam magános köréből és iskolai barátaim kis világából ki mertem lépni, nagy válságon, fordulaton mentem keresztül. A valódi világban sokkal többet találtam, semmint ott rejtett kuckómban sejtettem volna; e nagy város szórakozásai, az új látvány elfelejteti velem magányom képeit, amelyeket a valóság elűzött... Az emberekkel való érintkezés tapasztalást adott és megkedveltet velem a társalkodást; érettebb korom, ifjúságom megtanította szerelemre, meg a szenvedélyes barátságra.”

Ekkor rögződhetett meg benne a tett *gondolata*, de hogy ez cselekvéssé válhasson, még egyet kellett lépnie — Bécs felé.

A bécsi hónapokban Kármán teljes emberré alakul. Markovics Miklósné, és a könnyelmű és kacér nő (Gálos Rezső egyenesen romlottnak mondja) tölti be Kármán életét ebben az időben. Abban igaza lehet Gálos Rezsőnek, hogy „... sehol műveiben nem tükrözik ez a szerelem...” (36. o.), viszont igaz az is, hogy nemcsak múlt szerelmet jelentett a költőnek ez az ismeretség —, mint ahogy ezt Gálos Rezső gondolja. Későbbi művei szépen mutatják, hogy Kármán művészetének egyik fő erősségét szerzi meg itt: a női lélek alapos és pontos ismeretét. A „*Fanni hagyományai*”-nak is ez egyik fő értéke.

Nagyon szerencsésen alakult Kármán élete a művészi fejlődés szempontjából: Losonc után Pest és Buda, ezeket pedig Bécs követte. Itt virágzó irodalmi és színházi életet talált. Addigi írói és filozófusai mellé felsorakozik Shakespeare és Milton, Newton és Locke, Montesquieu és Lessing, Gottsched és Sonnenfels. Gálos Rezsőnek ebben a fejezetben az volt a célja, hogy „megvilágítsa a légkört, amelyben Kármán élt.” A folyóirat, a nőknek szánt folyóirat megindítására Gottsched példája ösztönözhetette. Míg Pest ekkor még homályos, kialakulatlan kulturális törekvések városa volt inkább, Bécs — II. József Ausztria irányában folytatott másféle politikája következtében — kész munkákat tudott adni. Nem hiába utal arra Gálos Rezső, hogy ezek az írók és filozófusok Kármán egész pályáját végigkísérik. (Itt elsősorban „*A nemzet csinosodása*”-t említi.)

Párizsban ekkortájt csap magasba a forradalom első hulláma, és a húsz éves Kármán Markovicsnéval színházba jár — a huszonhat éves Batsányi itthon „*A franciaországi változásokra*” ír köszöntő verset. Kármánt, — ki főleg Lessing dramaturgiája és darabjai iránt érdeklődik — nem érinti meg a forradalom szele, és később sem ad visszhangot a forradalomra.

*

Gálos Rezső szépen és részletesen foglalkozik Kármán pesti színházi működésével. Megmutatja, hogyan került közelebb Kármán az élethez, emberekhez, hogyan vehetett részt a szépirodalom intézményes fejlesztésére irányuló törekvésekben. A korabeli pesti értelmiségnek egyik lehetősége volt a színházi mozgalom és a szervezkedő irodalmi élet, amely a hasonló gondolkozásúakat összekapcsolta. A másik fontos kapocs, amely a felvilágosult, gondolkodó embereket egybefűzte: a szabadkőművesség.

Kármán életrajzírója a szabadkőművesség problémáját meglehetősen rövidséggel és felüle-

tesen intézi el. Kármán vonzódását a szabadkőművesség felé az „*Ahndungen eines jüngeren Bruders über den Zweck des O.*” c. munkája alapján próbálja meghatározni. Idézi az „*Ahndungen...*” egyik fontos szakaszát:

„Végre kiléptem az ifjúság korából és beléptem a nagy társadalmi világba. Minden reményem, melyeket a tapasztalatlan ifjú oly rózsás színben tud magának ecsetelni, minden kilátásom, melyekkel magamat kecsgetttem, mint feküdtek előttem — feldúlva, összezúzva! Hivatás után fohászkoztam, szoros rendeltetés után — és sehol sem volt segítség.”

Kár, hogy Gálos Rezső nem idézte tovább, a bekezdést záró egy-két mondatot. Kármán ebben jelölte meg pontosan, hogy mi után sóhajtozott, mire vágyott:

„Tiszta vágyat éreztem, hogy együttműködjem és tevékenykedjem egy cél érdekében, hogy résztvegyek egy nagy polgári társadalomban.” —

Gálos Rezső könyvében több helyen úgy említi, hogy Kármánt csak a misztikum vonzotta a szabadkőművesség felé és csupán általános vágy fogta el utána. Az „*Ahndungen...*” egy racionalista író visszaemlékezése, olyan valakié, aki nemrég vonzódott ugyan a misztikum felé, de mégsem ez adta meg számára a szabadkőművesség jelentőségét. Erre éppen Kármán nyújt olyan bizonyítékot, amelyet Gálos Rezső ugyancsak idéz, de átsiklik rajta, és nem értelmezi. Ezt írja Kármán az „*Ahndungen...*”-ben:

„... szoros viszonyba léptem a szellemekkel, s jobban tudtam és ismertem nevüket, megjelenésük és megidézésük módját, mint szülővárosom embereit és utcáit. Mindent összekapoktamtam, ami e tárgyra vonatkozott, buzgalommal, sőt imádatlalt olvastam el minden könyvet, mely ezt tárgyalta, s melyhez hozzáférhettem — és a végén épp annyit tudtam, mint kezdetben.»

A misztikum elvetése, ironikus felfogása hangzik ki e sorokból. „A végén épp annyit tudtam, mint kezdetben...” vonja le a végső következtetést saját misztikum iránti rajongásáról. — Még tovább ment ennél az író, művészileg is leszámolt a misztikummal. „*A kincsásó*” története nem más, mint a szellemidézés kigúnyolása: egy babonás, kapzsi és fukar nemesembert olcsó fogásokkal, szellemekről szóló mesével játszanak ki és szerzik meg kincseit. A fenti idézet, amelyet Gálos Rezső kihagyott, azt is megmutatja, hogy Kármán a szabadkőművességben a feudális szűkösségből feloldó, átfogó *humanizmust* keresett. Emberekért tenni, munkálkodni: ez volt Kármán vágya, és ezt vélte felfedezni a szabadkőművességben is.

Végül Gálos Rezső valóságos okozati sorrendet állít fel Kármán életében: a szabadkőművességhez való fordulása a misztikum iránti vonzódásból ered, ennek forrása pedig a Kármán-család pietizmusa. Ez egyértelműen nem állítható. Láttuk, Kármán a szabadkőművesség igazi jelentőségét korántsem miszticizmusában találta meg. Ugyanígy Kármán családja is meglehetősen fenntartással vélekedett a misztikum felől. Éppen Gálos Rezső egyik közleményében (ITK. 1953. 1–4. sz.) olvashatjuk, hogy Kármán nagypapja, András 1727-ben négy külföldi egyetemet ajánlva Ráday Pálnak, a hallei ellen éppen a „*misticus speculatio*”-k miatt emel kifogásokat. Még a családi hagyományok és légkör pietizmusa sem jelentette a Kármánok számára a misztikumért való rajongást. Kármán fejlődése éppen abban áll, hogy a szellemidézéstől a szabadkőművesség mélyebb értelmezéséig is eljutott, arra a fokra, melyet a radikalizáló szabadkőműves-társak politikai tekintetben elértek.

*

Kármán Bécsből érkezett, és kiteljesedett hivatástudattal tért vissza Pestre. Színházi tevékenysége mellett — amelyben hazai és nagy külföldi példák állottak előtte — kialakult benne kulturális és irodalmi terveinek sarkkövei: az „*Uránia*”, a „*Fanni hagyományai*” és „*A nemzet csinosodása*”.

Több folyóirat előzte meg az „*Urániát*”-t és még több követte. Szerepük igen nagy volt ebben a korban, amikor az ébredező nemzeti kultúrát kellett művelni. Történelem és szépirodalom, fordítások és eredeti munkák, programok és viták kaptak helyet ezekben a folyóiratokban. Munkájukba egyre szélesebb táborot igyekeztek bevonni. Batsányi »*Kassai Magyar Museum*»-a a nemesi-nemzeti ellenállók nagy csoportjának készült, sokkal szélesebb tábornak, mint Kazinczy „*Orpheus*”-a. Viszont az „*Orpheus*” 1790-ben radikálisabb, polgáribb volt Kassai elődjénél. Az „*Orpheus*” bevezetője túlhaladja Bessenyei és Batsányi programját, és határozottan polgári kultúrára törekszik, míg Batsányi a „nemes magyar nemzet” érdekeit tartja szem előtt. Közös bennük az egységes nemzeti nyelv és irodalom kialakítására való törekvés. A fejlődés különböző fokán állva, hirdetik a nagy magyar írók és gondolkodók Bessenyeitől Batsányin, Kármánon át Kazinczyig és Kölcseyig a *fordítás*, vagy az *eredeti* munka szükségességét.

Kármán „*Uránia*”-ja jelentős, mert első lépés az eredeti munkák felé: „Egy lesz fő célunk közül a nemzeti karaktert fenntartani, erősíteni és vezetni” — írja a bevezetőben. „Eredeti munkák vezetik a népet a jó formálásra” — hirdeti Kármán mindvégig.

Felismeri Kármán is, hogy az egységes nemzeti kultúra szükségessé teszi az Erdélyiely való egyesülést. A felvilágosodás korának legjobbjai harcoltak az erdélyi „külön tudat” letöréséért. Elég itt Bessenyei felismerésére utalni. A *Holmi Jelenítés*-ben ezt írja: „A magyar nyelvnek, tudomány-nak tekintetében nincs Erdély, hanem csak egy Magyar Haza.” Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság, és személy szerint Aranka György fontos szerepet tölt be a magyar irodalom és nyelv fejlesztésében. A magyar írók jelentős része közelebbi kapcsolatban állott Arankával, így maga Kármán is. Kármán a nyelvművelés programjában azonban nem vallott azonos nézeteket Arankával. Míg Aranka az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megszervezésével a nyelvművelés számára a társasági-szabályozó utat jelölte meg, Kármán a szabad erő kifejtés, a szabad viták útján látja a felemelkedés lehetőségét. (Mint ahogy „*A nemzet csinosodásában*” is a grammaticális epidémia ellen foglal állást.)

Az „*Uránia*” felhívása „*A Magyar Asszonyi Nemhez*” szól:

„Nem bántjuk meg a férfiúi nemet, ha azt állítjuk, hogy a szép nem az izlés uralkodónéja. Lágy érzésük hatalmasában elfogadja mindazt, ami szép. Nem kételkedünk, hogy egy nemnek tökéletességét által a másnak is szolgálunk, akár azért, mivel a házi tisztá örömet felemelni igyekszünk, hahogy házastársakból érzékeny barátnékat és kellemetes társalkodónékat készíthetünk, akár azért, hogy ezen édes vehiculum (szállítóeszköz) által a férfiúi nem tökéletességeire is munkálunk, vagy annak vonzó természeti ereje által, vagy azon nemes vetélkedés által, amelyet annak pallérozása szülhet...”

Kármán tudatosan fordul a női nemhez mint kiművelendő olvasóközösséghez. Az említett „*Magyar Asszonyi Nemhez*” szóló felhívásban pontosan megjelöli, mi a célja: „... kedveltető móddal hasznosításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készítsen jó, s gondolkodó Anyákat; ossza vele a Nevelés Terhét; formáljon hű s tisztá erkölcsű Házass Társakat, kellemetes Társalkodónékat...” Általános és átfogó jellegű, közérdekű ismereteket akar adni, illetve arra nevelni.

Gálos Rezsőnek tisztáznia kellett a szerzőséget és az időbeli sorrendet is. Az „*Uránia*”-ban nem szerepel sem a kiadó, sem a munkatársak neve, csak néhol „egy—egy betűjelzés, amely nem mondott semmit.” Valószínű Gálos Rezső feltevése, amely szerint egyenként cenzuráltatták a cikkeket, és csak az „ártatlan” természetűeket. Viszont az 1796—97-es átvizsgálások nem engednek

többre következtetni. Hasonló példa adódott erre a korábbi évekből: Batsányi utólagos meghurcoltatása „A franciaországi változásokra” miatt. 1796-ban már az „ártatlan” cikkektől is félt a kormány. Csak az imént hullott le Martinovics és társainak feje a Budai Generális kaszáján. A kormány pedig minden szabadszellemű megszólalásnak ellensége volt. Nyilván azért vizsgálták meg olyan szigorúan, valósággal vitába szállva a halott Kármán elgondolásaival.

Rövid életű volt az „Uránia” és nem sokan segítettek Kármánnak. Annál többen akarták megszűnését. Ezért kellett megírnia „Betsület mentése az Urániának” című cikkét, amelyben visszaautasítja a névlopás vádját és a politikai rágalmakat egyaránt. Az „Uránia” címnév nem németből való fordítás, hanem „... magyarokért készült folytatott Írás, nem politikai fetszés, sem nem holtak emlékezetét tapodó alacsonyítás és amelyben, oly kevés fordítást igyekeztünk befogadni, amint csak lehet...”

Gálos Rezső tanulságképpen azt a következtetést vonja le, hogy a cikkek legnagyobb részét Kármán írta. Munkatársai Schedius Lajos és Pajor Gáspár, kívül csupán Versey Gy. és a fiatal Csokonai voltak. Pártfogóul, feltehetőleg a Ráday-család és Belezsnainé ajánlkozott.

Még egy feladat maradt Gálos Rezsőnek: fényt deríteni az eredeti munkák és fordítások mikéntjére. Gálos Rezső itt is határozott választ ad: Bodnár Zsigmond és Abafi Lajos véleményét egybevetve, „... az Uránia cikkeinek legnagyobb része fordítás: az »Uránia« bevezetése, a »Fanni hagyományai«-n »A nemzet csinosodása«-n kívül talán csak a »Szeretet és házasság« és az »Eldorádó« eredetiek.” (69. o.) Ilyenformán Kármán célkitűzése nem valósulhatott meg teljes egészében.

Kármán nyelvét és stílusát sokban meghatározza az eredeti művek és a fordítások aránya. Amit „A nemzet csinosodása”-ban elvileg kifejt a nyelvről, stílusról, szókincsről, a művészi formálás eszközeiről, azt szép-irodalmi alkotásaiban — elsősorban a „Fanni hagyományai”-ban szép egységbe vonja és művészi tökélyre emeli. Joggal állapíthatta meg Gálos Rezső, hogy Kármán „stílusa és nyelve kimagaslik kortársai közül”, — és minden szava, amelyet ebben a fejezetben elmond, az elemző és alapos filológus véleménye.

„A nemzet csinosodása” megjelenésekor nálunk megcsillapult a fölvilágosodás első hullámvége. A nemzedék nagyjai a bakó árnyékában várják az uralkodótól odavetett kegyelem-koncot. Hol vannak már a folyóiratok, írói szervezkedések, színtársulatok!? Egyedül az „Uránia” áll még, s benne a huszon-

hat éves ifjú dacol a cenzúrával, rendőri rémuralommal és a szabad gondolatot fojtogató halálos szorítással.

Kármán reális szemléletének és a politikai események helyes megítélésének mércéje az önbírálat hirdetése:

„Ártalmas... a szédítés. A dicséret csiklandozása ámitó Syrén. Amit sokszor hallunk, a szokás végre elhitheti velünk és a habituált hazug végre önnön fillentéseit is elhiszi. A magaseretet erőt vesz ott, ahol önnön belső titkos ítéletünket sok csalfa száz visszahangoztatja.”

Néhány sorral tovább pedig 1790 keserű visszhangját hallhatjuk:

„Valljunk igazat! ott megállapodtunk, ahol elkezdtünk. Egy kis zsi bongás, egy kis felforrás az egész dolog summája! Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is multak.”

„Van... erő, van tehetség a mi klimánk alatt is és talán szebb, magasabb, eleve nebb, mint akárhol...” veti el „a mi klimánk ellenséges a tudományoknak” állítást. Másban látja az elmaradás forrásait, és ezzel módosítja, sőt megváltoztatja azokat az állításokat, amelyek egy nép elmaradását egyértelműen földrajzi-klimatikus okokkal magyarázzák. A provinciális élet az oka az önhittségnek és a féltudósságnak, amint ezt Gálos Rezső könyvében részletesen tárgyalja, megjelölve Kármán olvasmány forrásait is (Montesquieu, Zimmermann, az „Oratio ad Proceres” témaköre stb.). A haladó nyugat felé tekintve, Kármán előtt angol és francia példák állottak. A természetéről és az értelemről, a rációról és az érzelemről valóságos rousseaui felfogásban ír.

Gálos Rezsőnek talán fölösleges volt „A nemzet csinosodása”-nak néhány mondatát összevetni Petőfi „A XIX. század költői”-vel. Kármán munkássága és ez a cikke jelentős állomása a magyar irodalom fejlődésének, nem szükséges összevetni egy több mint fél századdal később keletkezett költeménnyel. Kármán nép- és nemzetszemlélete szükségképpen más volt, mint Petőfié 1847-ben; a közös vonás a két mű megfelelő részeiben legfeljebb az írói, költői hivatás dicsérete és roppant felelőssége. (Inkább Kölcsey *Nemzeti hagyományai*-val lehetne összevetni, — amint ezt Gálos Rezső futólag meg is említi.)

*

Gálos Rezsőnek a középső, V. fejezet megírásában régi irodalomtörténeti hagyományokkal és megrögzött állításokkal kellett szembenéznie. A legnagyobb körültekintéssel kellett végeznie munkáját, hogy biztosan és határozottan állíthassa: a „Fanni hagyományai” nem Werther utánzat. Gálos Rezső sorba veszi a külföldi és magyar szentimen-

tális alkotásokat, az angol szentimentalizmustól Kazinczy „Bácsmegyei”-éig, amelytől (a „Bácsmegyei”-től) sokat tanult Kármán. Végül Gálos Rezső így szögezi le kutatásainak eredményét: „A „*Fanni hagyományai*” eredeti alkotásnak készült és csak összhangba került az európai szentimentális irodalomnak néhány olyan jelentősebb alkotásával, amely Kármán kezén megfordult: közös vonásaival is csak annyit árul el, hogy egy talajból nőtt ki velük.” (76. o.)

A „*Fanni hagyományai*” világos cáfolat arra az általános és meglehetősen felületes állításra, hogy a szentimentális költők „költészete csupa sirhalom, nyögés, sóhajtás, a halovány hold alatt. Boldogság ezen a világon csak annak jut osztályrészül, aki elvonul a természet magányos ölébe...” Csak éppen arról nem beszéltek, hogy miért is fordulnak el az adott társadalomtól? A befeléfordulás, vagy a természetbe való menekülés: az ember, a társadalmi rend által meg nem rontott környezet keresése, a szenvedély, az érzelmek, az *emberi élet-érzések szabadságvágyának önmérsztő átérése*. Az adott társadalomban nem találja meg az emberi érzések mélységét, ezért hát oda menekül, ahol ezt kialakíthatja. A természetkeresésben a szentimentális embernek a társadalom felett való *ítélőtevékenysége* nyilvánul meg. Ezért kap oly fontos szerepet a szentimentális alkotásokban a természet. A szentimentális ember belső lelkivilága harmóniában vagy diszharmóniában áll ezzel a természettel. Rousseau „*Uj Héloise*”-a, Goethe „*Werther*”-e, Kazinczy „*Bácsmegyei*”-je éppúgy, mint a „*Fanni hagyományai*” igen szép példát ad erre. Igaza van Gálos Rezsőnek, amikor arról beszél, hogy „... a középkor a maga ömlengéseivel istenhez fordul... a fölvilágosodott ember a természethez menekül.” (83. o.) A fölvilágosodás korában a természet meggazdagszik a fölvilágosult ember *racionalizmusával* és *szenvedélyességével*. Éppen racionalizmusa biztosítja, hogy a felvilágosodott ember természetkeresése, „természethite” nem transzcendens jellegű. A nagy szentimentális alkotásokban a szentimentalizmus sohasem mint a racionalizmus ellentéte jelentkezik. Itt legfeljebb arányok eltolódásáról van szó. Ennek szép példáját láthatjuk az „*Uj Héloise*”-ban: a racionalizmus és érzelem, erény és szenvedély gyönyörű harmóniában jelentkeznek, csak egyszer Saint-Preux, másszor pedig Júlia részéről.

Az egyedülálló növeli a szenvedélyeket, az érzelmek ereje fokozottabb lesz, mikor azonban méltó társra talál, megszűnik a természet keresésének mohósága. Fanni valósággal mentegődzik, „... bocsáss meg természet, hogy kis ideig elfelejtettelek.

Hiszen a barátság érzése oly közel van a te szépséged érzéséhez.”

A „szelid” és „könnyes” szentimentalizmus heves összecsapásban tud összpontosulni és „kiapadnak” a könnyek. Fanni, mikor apja haragjával szembekerül T-ai miatt, ezt írja: „Reám csapta az ajtót és én... oh barátám! elfogyott a könny szememből... a csak apró bajok enyhítése, az iszonyú gyötrelmek az a boldogsága sincs, hogy sirni tudna... Szívem összeszorult és mozdatlanul lettem.” Egy másik „igazi” szentimentális költő, Dayka Gábor azt írja: »Sirnék: de csak elfojtott sóhajtások emelkednek kétséges szívemből. — Adj csak egy könnyecpettel méltó bánatimnak, s azonnal hozd el végét napjaimnak!” („*Titkos bu*”).

Kármán rendkívüli módon tud *sűríteni*. Nemcsak egyes tömör mondatai, feszültséget jelző, félbeszakított sóhajtásai vagy kiáltásai mutatják ezt, hanem a regény egészének megírása is, szerkesztése is. Kármán *egyetlen családba* sűríti a társadalmi ellentéteket, a zsarnokság undorító erőszakosságát, a felvilágosult ember szenvedélyért és az érzések szabadságáért harcoló polgári törekvést. Míg az „*Uj Héloise*”-ban vagy a „*Werther*”-ben a főhősök harca széles társadalmi bonyolultságokban folyik, addig itt a legszűkebb provinciális keretbe szorítja össze Kármán az eseményeket.

Ez persze fokozhatná — nagyobb konkrét-ság esetén — az események feszültségét, a szenvedélyek valóságos kirobbanását, az összeütközés erejét. A „*Fanni hagyományai*”-ban nem így történik. Nincs valóságos összeütközés, mint Rousseau-nál vagy Goethe-nél. Kármán nem engedi a szenvedélyeket olyan messzire, mint amazok. — Ha mindezt figyelembe vesszük és a „*Fanni hagyományai*”-t beillesztjük Kármán művei sorába, felvetődik a kérdés: a „*Fanni hagyományai*” szentimentális regény ugyan, de vajon szentimentális-e maga Kármán? Túlontúl ura a szenvedélyeknek és érzelmeknek, e szerint alakítja Fanni fejlődését is. Kármán kiváló ismerője a nő léleknek, és lelkivilágának alakulását Kármán irányítja. Amíg Fanni ki nem fejlődik, meg nem „érik” a szerelemre, az érzelmek és szenvedélyek elhordozására, törtériája átlagos. Azonban elveszti átlagoságát, mielőtt személyisége kifejlődik, érzelmei „kivirágognak” Fanni pontosan követni tudja, mikor, mi játszódik lelkében, milyen érzelmi hullámok csapnak keresztül rajta és ennek tudatos megfontolásával válaszol további érzelmi fejlődésére.

Hogy Kármán mennyire tudatosá teszi Fanni fejlődését, igazolja az övegyasszony, L-bárné alakja. Gálos Rezső azt írja, hogy alakjában Kármán „tipos magyar nemes-asszonyt állít elénk”. Azonban szerepe sokkal

szervesebben hozzátartozik Fanni fejlődéséhez. Felvilágosításai, tanácsai Fanni belső érzelmi világát alakítják. A „tiposus magyar nemesasszony” alakján keresztül pedig Kármán az arisztokráciát bírálja.

Éppen a fentiekben elmondottak alapján nem lehet egyetérteni Gálos Rezső — egyébként igen gazdag és tartalmas fejezetének egy megállapításával: „Végül, hogy lányt választott hőseül, abban Kármánt aligha vezette tudatos esztétikai szempont”. (78.o.) Láttuk, az „*Uránia*” Magyar Asszonyi Nemhez szóló beköszöntőjében pontosan meghatározta célját. Az ott megrajzolt asszonyideál ellenképét adja és egyben szatirizálja „*A módi*”-ban. A Magyar Asszonyi Nemhez szóló bevezetés elgondolásait egészíti ki a „*Fanni hagyományai*”: művészi módon mutatja be a harcot, hogy elgondolása válóra válhasson. Először *saját* érzelmeik és gondolataik urává kell lenniök ahhoz, hogy — mint Kármán mondja, — „gondolkodó Anyák”, „tisztá erkölcsű házastársak” és „kellemes társalkodónék” lehessenek. Átkos és idejétmúlt családi és társadalmi bilincseknek kell szétropanniuk, hogy olyan utódok nőhessenek fel, akik előtt nem ismeretlen az *emberi* érzés. Fanni harcában Kármán a fölvilágosodás messziremutató törekvéseit és vívmányait látja. Az új magyar kultúra letéteményeseit látja a nőkben, a jövőendő anyákban, akik *nevelni* fognak. Ezt a hivatásérzetet igyekszik Kármán a nőkben tudatosítani.

Fanniban két, egymásnak ellentmondó törekvés fut össze: a feudális családi életnek, mint életformának hagyományai (engedelmesség apja iránt) egyfelől, a szabad választás polgári eszménye másfelől, s e kettő között öröklődik Fanni.

Helyesen értékeli Gálos Rezső T-ai alakját. T-ai valóban passzív szereplője a regénynek, akinek viselkedése messze mögötte marad az „*Uj Héloïse*” Saint-Preux-je komoly és öntudatos magatartásának. Ugyancsak kelően kidomborította Kármán életrajzírója a

regény napló- és levélformájának fontosságát, amikor párhuzamot von a barokk levelek cikornyás, hidegen csillogó mondatai és a szentimentalizmus közvetlen érzésű meleg sorai között. Kármán művészetét dicséri az is, hogy ebben a napló- és levélformában ügyesen elbújtatta a szerzői közlést. Ezzel az „*Uj Héloïse*” csak levélformája, a „*Werther*” levél- és naplóformája, valamint nyílt szerzői közlése mellett a fiatal Kármán valóságos kis remekművet adott irodalmunknak. (Elég itt a XLIV. részre utalni, — amely egyben a regény fordulópontja is — amelynek naplóformája éppen a megváltozott tartalmi mondanivaló következtében váltja fel az előző fejezetek levélformáját és magában foglalja Kármán „szerzői véleményét” is.)

*

Ez a tevékeny élet kora ifjúságában tűnt el a magyar irodalomból. Amikor született, az ébredező magyar irodalom az első lépésekre indult, halálakor egy ország nézett dermedten a kétes jövőbe. Halála a magyar politikai és kulturális élet fejlődésében jelképes volt: a nagy mozgalmak, törekvések, folyóiratok és alkotóerők megtörése.

Utána másképpen kellett újrakezdeni...

Gálos Rezső monográfiája komoly eredmény a Kármán-kutatásban. Évtizedes mulasztások után ez a könyv elegendő igazolását adja a most már nyomtatékosan hangoztatható kívánságnak, hogy irodalomtörténet-írásunk végre gondoljon Kármán műveinek teljes szövegkritikai kiadására. Szükséges volna éppen ezért a még mindig *kéziratban levő* Kármán-kiadások mihamarabbi kiadása (sajnáljuk, hogy Gálos Rezső könyve függelékébe nem vette fel az „*Ahndungen...*”-t) és Gálos Rezső könyvében meglehetősen jól összefoglalt problémák *elvi* síkon való végleges tisztázása (szentimentalizmus, szabadkőművesség, Martinovicsékhoz való viszonya).

Kovács Győző

REMENYIK ZSIGMOND: BÜNTUDAT

Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

A harmincas években néhány író műfajt teremtett, mely a valóság feltárásának közvetlenebb módját választotta, mint a regény-ábrázolás: a művészi igényű, „irodalmi” szociográfiát. A Horthy-korszak társadalmi nyomása megfojtotta ezekben az írókban a társadalombíráló regényt (kaptak is szemrehányást bőven egyes esztétáktól) s valóság-élményük; áttörve a művesi-megformálás gátjait, közvetlen, egyértelmű szókimondást követelt. Szenvedélyes hangú ez a műfaj — még Veres Péternél is, aki a leginkább „objektív” és száraz, aki

ez írók közül a legadatszerűbben beszél az olvasóhoz. Fel-felkiáltanak ezek az írók, miután valamely szomorú tényről közöltek az olvasóval — például egy uradalmi cseléd lakásvizonyait részletezve — s ez a felkiáltás lélekfurdalás és számonkérés egyaránt. Nagy Lajos, Illyés Gyula, Darvas József, Veres Péter — mind más és más hang, de az író becsülete, állásfoglalása a rendszerrel szemben, a társadalom bűnössé kiáltása mindöknél közös. Az uralkodó osztályt szolgáló polgári sajtó és irodalom átláthatatlan, jótékony ködréteggel borította olvasói

elől azt a társadalmi valóságot, mely a puha polgári lakások falain kívül növekedett. Ez a sajtó egyre azt próbálta bizonygatni, hogy ország-világban nincs semmi baj s mindenkit eltölthet a felelőtlen boldogság és melegelettség jóérzése. S bár ez a „középosztály” tudta, vagy tudhatta volna, hogy ez az elégedettség erkölcsileg alaptalan — készséggel fogadott mindent, ami elterelte figyelmét a tornyosuló problémáktól. Ezt a felelőtlen közönyt, ezt az álságos „békévilág-életérzést” robbantgatták ezek az írók szociográfiákkal, felelősség ébresztő valóság-tablóikkal. S bár nem mindig teljes világnézeti határozottsággal, de becsülettel álltak műveikkel a világ elé.

Remenyik Zsigmond — a komor, ostorozó, szinte azt mondhattánk „embergyűlölő” humanista, akit azonban csak egy beteg és romlott társadalmi rend tett embergyűlölővé — 1937-ben szintén csatlakozott a szociográfia „divatjához”. Előző művei (Bolhacirkusz, 1932. Mese habbal, 1934.) már előkészítették útját, mely ugyan nem tévedésektől mentes, de a becsületes, nyílt szókimondáshoz vezet. Ezekben a művekben egy, a világot teljes felelősséggel bíráló író képe bontakozik ki az olvasó előtt, hogy aztán 1937-ben először a „Nagytakarítás, vagy a szellem kőértéltánc” című művében valóban nagytakarítást végezzen társadalom és kultúra, a térhódító fasizmusban egyre inkább szennyeződő fogalmak területén — majd ugyanebben az évben „Bűntudat”-ával is jelentkeztek, mintegy összegezve eddigi útját s megkongatva egy bomlófélben levő, elavult társadalmi rend felett a vészharangot.

Remenyik Zsigmond 1937-ben megjelent s 1954-ben ismét közrebocsátott könyve szinte a fentemlített írók szociográfikus művei ellentétjének nevezhető. Míg azok a társadalom árnyékos telén élők oldaláról nézték a világot, — addig Remenyik a birtokos nemesség napsütéses feléről szemléli az ijesztő képekben eltörnyosuló társadalmi viasszágokat. (Hogy már ezen az oldalon sem süt a nap, azt Remenyik könyvének sötéthangú lírája remekül érzékelteti.) S ami nagy hitelét adja könyvének, éppen az, hogy llyések a puszták népének szemével ugyanazt látták, amit Remenyik az omladozó nemesi kúriából.

Egyik egykori kritikus Remenyik szemléletét „fordított osztálytudatnak” nevezi, — s ez nem más, mint amit az író könyve címenek választott: bűntudat. Saját osztályáról, egy felelőtlen, még készen-kapott társadalmi vezetőszerépet sem tudatosan viselő, évszázados bűnökbe csontosodott rétegről beszél. Kendőzetlenül feltárja, apja családi birtokának példáján, a magyar szegényparaszt egyetemes problémáit s éles valóság-látással formál egy-egy otthonról

lopott jelenségből, egy-egy interieurból átfogó igényű társadalmi körképet. S mindenütt a lelkiismeret felzakatoló kérdései: „Alhatik-e kis kertes házában nyugodtan az, akinek apja, nagypapja vagy örökhagyó nagybácsija szerezte meg szegény parasztok filléreire ezt a biztonságot, olvashat-e nyugodtan hűs szobában szerelmes regényt, akinek része van az analphabetizmusban és a nép tudatlanságában; nem imponáló lelkiéri kell-e hatfogásos ebédek elfogyasztásához annak a részéről, aki látott életében legalább egyszer is éhezni embert... Sodorj, sodorj hát bűntudat, ha nem is egyéni bűntények feltárása felé, de fajtám, elődeim és osztályom felelősségénélküli magatartása irányában...”

Ez a társadalmi tabló — bár átfogó igényű — mégsem teljes. Remenyik — az önvizsgáló becsületesség útján — eljutott addig, hogy a szomorú diagnózist megállapítsa, s ezért osztályával együtt önmagát is felelőssé tegye. De odáig már nem jutott el az író, hogy egy határozott világnézet kilátójáról tekintsen végig az egész társadalmon s feltárja diagnózisának egyetemes társadalmi vonatkozásait. Mikor a pusztuló, saját dekadenciáját élő gentry haláltáncát ábrázolja, — ugyanakkor a paraszt-tömegek együtt-pusztulását is látni véli ezzel a birtokos osztállyal, mely agóniájában is képes még annyi energiát kifejezni, hogy pusztítson önmaga körül. Ezzel a szemlélettel Remenyik gentry és paraszt között mintegy „metafizikai” összekapcsoltságot lát, szinte mítoszt teremt körük a kiégett, sivar magyar tájból, egy ázsiai misztérium borul birtokosra és szegényparasztra egyaránt: „... ázsiai homok fedi az ázsiai tájat és ázsiai ég borul az ázsiai vidékre.” Remenyik nem látja a parasztság gyakran tévedésekben kanyargó, de semmiesetre sem a pusztuló gentry-vel közös, történelmi útját. A Remenyik-ábrázolta „misztérium” a valóságban annyi — s ezt az író akkor nem látta még —, hogy az öntudatlan szegényparaszt tömegeket az uralkodó társadalmi rend szántszándékkal elvágta az öntudatosodó, szervezkedő városi munkásságtól; ezzel megbontotta a kizsákmányolt osztályok forradalmi erejét, s az elszigetelt szegényparasztság vegetatív öntudatlanságát állandósította. Őr és paraszt „misztikus sorsközössége” tehát valójában az uralkodó osztály nagyon is tudatos védekezése volt az ily módon megbontott milliók ellen.

Ezek után természetes, hogy Remenyik kivezető utat nem talál. A gentry elvesztette létalapját, lassan a föld is kicsúszott talpa alól az erősödő kapitalista versenyben s valami sajátosan irreális légkörben élte eseménytelen éveit. S Remenyik — talán ettől a halálos irreálisról megbabonázva — a nemesség csodálatos megtérésén kívül nem

lát más kiutat: de ez, az író szerint egyetlen kivezető út is irrális már. Remenyik látja, hogy a birtokos nemesség nemcsak a parasztság ellen vétkezett századokon át, de önmaga ellen is: saját társadalmi és gazdasági pozícióját sem tudta biztosítani, nemhogy helyrehozta történelmi bűnait. Remenyik tehát ismét felismeri a gentry tökéletes tehetlenségét, — de szilárd, határozott világkép nélkül nem lát kivezető utat a parasztság számára sem.

A könyv mindezek ellenére sodró lendületű, igaz, nagy szenvedéllyel rajzolt korkép. Minden bizonnyal többet mond szerzőnknek még a felszabadulás után megjelent műveinél is, melyekben vagy a féktelen, mindent elsöpítő harag indulatában már nem lát kiutat az emberibb emberiség felé — vagy, s ez kiábrándultságának szükségszerű gyümölcse, idegen tájak, égövek s mindennél idegenebb lelki „különlegességekbe” menekül. Az 1945-ben kiadott, de a „Gondolat”-ban töredékesen évekkal előbb már közrebocsátott „Olivér, és az emberi világ” egy tetű perspektíváján keresztül látja és gyűlöli az elembortelenedett társadalmat. „Északi szél” című regényében (1947) a lélek démoni, apokaliptikus mélységeit ábrázolja, egy Dél-Amerikába származott kalandorban; „Élők és holtak” című regényében pedig (1948) egy „több-életű” holland hajóskapitány életét, szizofrénias lelkiületét boncolgatja. Nyilvánvaló a kiábrándultságában kicsit megrögzött író menekülése a valóság elől a különös, „érdekes”, de nem egyetemes igényű problémák, témák felé. „Bűntudat”-ában vállalta a teljes valóságot, nem akar menekülni előle, sőt, önként vállalt terhekkel nehezíti írói útját, s nem véletlen, hogy Remenyik Zsigmondnak majd húsz év után ismét kiadásra került könyvét elolvasva, úgy érezzük, minden sora él, lázít, emlékeztet. A művet életben tartotta, írójának felelősségteljes becsülete, szókimondó bátorsága, hibái ellenére is éles valóságlátása, mely át tudta törni a gentry-világ igazságot leplező, hazug ködfüggőnyeit. Amit könyvtől most, ma is kapunk, azt Remenyik Zsigmond új

előszavában így fogalmazza meg: „Nagy viharok után... ha valaki túlélte a pusztuló föld süllyedését... kötelessége volt, hogy beszámoljon a múltról és múlttal kapcsolatos emlékeiről, felfedve, megőrizve és későbbi korok tudatlanjainak átadva ezáltal a múlt keserű tanulságait. Így őriztem meg én a múltat (mint itt következő dolgozatomban), vagy legalábbis a szakadatlanul süllyedő múltnak egy rétegét... és ezt az ismeretet kívánom most átadni az utódoknak, hogy tanulságul ők is továbbadják majd utódaiknak egy érdemtelen és okatlan kor emlékeit és tanulságait.”

Remenyik Zsigmond elhelyezkedése irodalmunkban sajátos és nem mondható teljesen problémamentesnek. Művei a világgal, illetve a társadalommal meghasonlott, elkeseredetten hadakozó, mélyen pesszimista lelket tükröznek. Nem véletlen, hogy „legtesthezállóbb” s egyben legtökéletesebben művelt műfaja — a szatíra. Remenyik nem trivál és gúnyosan könnyed szatirikus, — kacagásában mindig érezzük a lelkiismeret fájdalmát, valamilyen apokaliptikus félelmet és aggodást az emberiségért. De mintha megmerevedett volna ebben a világvégi látásmódban, mintha annyira „rászokott” volna pesszimizmusára, hogy már képtelen róla lemondani. Néha már úgy tűnik: szenvedélye a pesszimizmus; — s hogy ez a látásmód sohasem változott modorossággá, az elsősorban szenvedélyes igazságszeretetének köszönhető, mely megóvta a modor meddőségétől. Mit mond az új világról? — ezt szeretnők hallani tőle, s hogy van mondanivalója, arra biztosíték és ígéret az a mondat, melyet 1937-ben úgyszólván a világégés előestéjén írt le „Téli gondok” című kötetében: „De számíthat-e hitelre, számíthat-e későbbi korban meghallgatásra és végső fokon számíthat-e egyáltalán irgalomra az, aki egy korban, mint éppen a miénk, e ránszabadult szörnyűségek közepette, szerelemről suttog, füveket és virágokat idéz és lenge szellőt keverget tökéletlen és cinikus bármixer módjára?”

Görgey Gábor

AZ MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

VII. kötet 3—4. száma tartalmának ismertetése

Az I. Osztály Vezetőségének beszámolója.

(Az Osztályvezetőség nevében felolvasta Szabolcsi Bence osztályelnök.)

Hozzászólások: Bárczi Géza, Tamás Lajos, Iorgu Iordan, Tolnai Gábor, Andrej Mráz, Pais Dezső, — Szabolcsi Bence válasza.

A beszámoló foglalkozik azokkal az eredményekkel, amelyeket az I. osztályhoz tartozó tudományágak: a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a zenetudomány, a klasszika-filológia és a könyvtártudomány művelői a legutóbbi évek során elérték. Irodalomtudományunk sikereiről a megjelent monográfiák és kritikai kiadások egész

sora tanúskodik. Lényegében helyreállt az egészséges arány az elvi értékelésre vállalkozó művek és az adatközlő jellegű munkák és szövegkiadások között, amely egyidőben az előbbiek rovására félrebillent. Élénkebb lett a vitaszellem. Javulás következett be az irodalomtudomány és az élő irodalom viszonyában is, bár irodalomtörténetírásunkat még mindig nem hatja át eléggé a jelen felé való fordulás követelménye. Legsúlyosabb hiányokként a beszámoló a Petőfi-kutatás terén és a két világháború közötti irodalom kutatásban mutatkozó lemaradást, valamint az irodalomelméleti munka gyengeségét jelöli meg. Az Irodalomtudományi Intézet felállítása jelentősen meg fogja könnyíteni irodalomtörténetírásunk legközelebbi nagy feladatának megvalósítását: a magyar irodalomtörténet egyetemi tankönyvének létrehozását.

Kodály Zoltán : Szentirmaytól Bartókig.

Hozzászólások : Szabolcsi Bence, Bartha Dénes.

Az előadás a Bartók művészete és a XIX. század második felének magyar műzenéje közötti kapcsolatot vizsgálja, számos konkrét példán keresztül. A fiatal Bartókot ennek a műzenének légköre vette körül. És később bármennyire hátat fordított is ennek a stílusnak, még legutolsó műveiben is visszacseng belőle egy-két hang. Bartók zenéjének gyökere és termőtalaja az 1900-as évek Magyarországa, a külföldi hatások csak az innen nyert ösztönzések járulékai. Ez a zene csakis itt jöhetett létre és itt fejtheti ki a legnagyobb hatást is. Vissza kell hódítanunk Bartókot Magyarország számára és Magyarországot Bartók számára. E cél elérésének legfőbb eszköze a zenei közműveltség színvonalának emelése.

Kniezsa István : A magyar állami és jogi terminológia eredete.

Hozzászólások : Eckhart Ferenc, Hadrovics László, Harmatta János, Perényi József, Varga Endre, Gáldi László, Pais Dezső, — Kniezsa István válasza, — Pais Dezső elnöki zárószava.

Turóczi-Trostler József : Petőfi világirodalmi jelentőségéhez.

Hozzászólások : Andrej Mráz, Zöldhelyi Zsuzsa, Sőtér István, Pándi Pál, Szalatnai Rezső, — Turóczi-Trostler József válasza, — Tolnai Gábor elnöki zárószava.

Az előadás egy Petőfi világirodalmi visszhangjával foglalkozó nagyobb munka egyes részleteit tartalmazza. A szerző Petőfit ezúttal nem belső magyar szempontból értelmezi, hanem kívülről, európai távlatból, ahogyan első külföldi olvasói és kritikusai látták.

Elemzi Petőfi tájleíró, szerelmi és politikai költészetének világirodalmi jelentőségét, továbbá Petőfi nemzetközi érvényesülésének külső tényezőit. Részletesen tárgyalja Petőfi és Heine viszonyát is. Petőfi verseinek első német fordításait beható filológiai elemzésnek veti alá. Bővebben foglalkozik az 1849 utáni emigráció tagjainak a Petőfi-kultusz elterjesztésében játszott szerepével. — Andrej Mráz Petőfinek a szlovák irodalomra tett hatásával, D. Zöldhelyi Zsuzsa Petőfi orosz irodalmi visszhangjával foglalkozik. Sőtér István és Pándi Pál hozzászólásai általánosabb világirodalmi összefüggésekbe állítják Petőfi költészetét.

Iorgu Iordan : A román nyelv kialakulása és alkotó elemei.

Hozzászólások : Tamás Lajos, Fodor István, Bakos Ferenc, I. Tóth Zoltán, Pais Dezső, Gáldi László, — Iorgu Iordan válasza, — Bárczi Géza elnöki zárószava. — Sőtér István elnöki megnyitója Andrej Mráz előadása előtt.

Andrej Mráz : A kritikai realizmus a szlovák irodalom fejlődésében.

Hozzászólások : Sziklay László, Kemény G. Gábor, Angyal Endre, — Andrej Mráz válasza, — Sőtér István elnöki zárószava.

A XIX. század haladó szlovák irodalmának középpontjában a régi társadalom elhalál erői elleni harc és a nemzetiségi elnyomás elleni küzdelem állt. Ebben az irodalomban a szlovák felszabadító mozgalom ellenmondásai is tükröződtek. 1867 után a szlovák irodalom visszaesik, a 80-as évek elejétől fogva azonban nagy minőségi fellendülés következik be. Ekkor válik uralkodó ábrázolási módá a kritikai realizmus. Ez irányú kimagasló képviselői a költészetben Hviezdoslav és a prózában Martin Kukučín. Mindketten a parasztság hangját szólaltatják meg, paraszti osztályalapról bírálják koruk ellentmondásait. 1918 után a realista törekvések meggyengülnek. Csak a kritikai realitást kis csoportja folytatja tovább munkásságát. Viszont ebben az időben kezd kialakulni Szlovákiában a szocialista realizmus is. — A hozzászólások és Sőtér István zárószava számos, a magyar és a szlovák irodalom fejlődésében mutatkozó összefüggésre és párhuzamosságra világítottak rá.

Klaniczay Tibor : Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban.

A szerző kéthónapos csehszlovákiai tanulmányútjának főcélja a Csehszlovákiában őrzött magyar nyelvű kéziratok versgyűjtemények és énekes könyvek számbavétele volt. A szerző részben a már a korábbi

szakirodalomban felsorolt kéziratok megtalálására, részben pedig új verses kéziratok felkutatására törekedett. A beszámoló ismereti a Szabó T. Attila bibliográfiájában szereplő, valamint a más kutatók által említett kéziratok jelenlegi hollétét, majd számot ad mintegy 50 újonnan talált (túl-nyomórészt a XVIII. századból és a XIX. század elejéről származó) verskézatról is.

Varga József: Beszámoló romániai tanulmányutamról.

(Adalékok a XIX. század második fele és a XX. század magyar irodalmának történetéhez: Arany, Petelei, Mikszáth, Ady, Szép Ernő, Emil Isac, Móricz, Kosztolányi, Babits, Emőd Tamás, Ignó, Oláh Gábor és Szabó Dezső leveleinek publikálása.)

A beszámoló XIX. századra vonatkozó anyagából egy 1856-ban kelt Arany János-levél és Petelei Istvánnak egy saját alkotói módszeréről számotadó levele emelkedik ki. A továbbiakban a szerző a zilahi, nagyváradi és kolozsvári kutatásai során talált Ady- emlékekről tájékoztat. Az Emil Isac neves román költő hagyatékából előkerült Ady-, Babits-, és Kosztolányi-levelek a modern magyar és román irodalom között kialakult kapcsolatokról tanúskodnak. Közli a beszámoló Móricz Zsigmond és Szabó

Dezső néhány eddig ismeretlen önvallomástervező levelét is.

Az osztály életéből:

Vita a „Magyar Nyelvőr”-ről.

Beszámoló az MTA Nyelvművelő Főbizottságának 1955. május 3-án tartott kibővített vitaüléséről. (Rácz Endre referátuma. A vitát összefoglalta: Kovács Miklós.)

SZEMLE

A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. (Gáldi László.)

Megjegyzések Deme Lászlónak „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” c. tanulmányához. (Benkő Loránd.)

Néhány reflexió Benkő Lorándnak „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című munkámról írt bírálatára. (Deme László.)

Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája 1953. (Szentmihályi János.)

*

Az Osztályközleményekre az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (V. Alkotmány-u. 21.) lehet előfizetni, kötetenként 40 Ft-ért. Ez a kettős szám 20 Ft-ért fizethető elő, vagy vásárolható meg ugyanott.

*

TÁRSASÁGI HÍREK

DALLOS GYÖRGY

(1905—1956)

1956. január 25-én munka közben váratlanul elhunyt Dallos György az Eötvös Loránd Tudományegyetem Módszertani Kabinetjének vezetője. Dallos György 1953-ban került az egyetemre, a tanárképzés központi irányításának fontos posztjára. Az egyetemen módszertani előadásokat, gyakorlatokat tartott, szervezte a budapesti tanárjelöltek hospitálását, irányította, vezette a fiatal tanárjelölteket, meglátogatta őket első óráikon, tanácsaival támogatta első lépéseiket a tanári pályán. Közben társzerkesztője volt legújabb olasz tankönyveinknek, ő írta új gimnáziumi tankönyveink világirodalmi fejezeteit is. Korábban, évtizedeken át budapesti középiskolai tanár volt. Tanulmányait az Eötvös Kollégiumban kezdte, Bécsben fejezte be. Német nyelvészetből doktorált. Középiskolában magyart, németet, olaszt, franciát tanított. Nyelvi óráin érzékelteni tudta a rokon nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek analóg jelenségeit, így mindig nagy távlatot adott a napi leckének. A spanyol nyelvnek is kitűnő ismerője volt. A XVIII. századi spanyol Iriarte műveinek gyűjteménye az ő szerkesztésében jelent meg néhány hónappal ezelőtt. Szenvedélyes szeretettel vetette rá magát egy-egy új nyelvterületre. Néhány évvel ezelőtt nemcsak megtanult oroszul, de tanári oklevelet is szerzett oroszból. Kitűnő cikkekben népszerűsítette az orosz klasszikus irodalom alkotásait, különösen értékes Csehov-füzete. Tudos

mányos készségéből egy tudós életpályára is bőven tellett volna. Hogy halála után nem maradtak ránk tőle nagyobb monografikus művek, azzal magyarázható, hogy elsősorban a tanári hivatásnak élt. Művésze volt a tanításnak. Óráin nemcsak gazdag ismeretanyagot kaptak diákjai, hanem egyben kulcsot is az irodalmi művek és művészeti alkotások befogadására, megértésére, az igazi műélvezetre. Középiskolai órái a legnehezebb években, a második világháború esztendeiben, amikor a szovinizmus, militarizmus végképp megfertőzte az iskolákat, az igazi emberség szószékeivé váltak. Rendkívüli tanári képességeinek híre 1945 előtt alig jutott túl iskolája, a Tavaszmező utcai gimnázium falain. 1947-ben került a budapesti gyakorló gimnáziumba vezető tanárnak. Valójában már korábban is a tanárképzésen munkálkodott: talán nem került ki keze alól olyan érettségiző évfolyam, amelyből két-három vállalkozó ne indult volna a tanári pályára. Pedig senkit sem „küldött” tanárnak, de saját példájával, humanizmusával, izzó szellemiségével vonzotta tanítványait a tanári pályára. Most halála után derült ki, hogy milyen sokan voltunk egykor Dallos György tanítványai, és bizonyára nem kevesen vagyunk közülük, akik munkában-emberségben az ő tanítványai akarunk maradni.

Vargha Kálmán

SZEBÉNYI GÉZA

(1920—1955)

Nehéz a szó: elveszítettük barátunkat, a marxista irodalomtörténetírás fiatal, reményre jogosító, szakmailag fejlett kutatóját. Ahogy távolodik tőlünk testi alakja

térben és időben, úgy válik világossá, véglegessé és feloldhatatlanná embersége iránti kötelezettségünk: valóra váltani a reményeket, melyek éltették Őt, melyek

— ránk maradt — jövőjébe mutattak előre. Munkái — Jókai-tanulmányok — a szenvedély, a feladatától megszállott ember tüzeit sugározzák — azokból a sietősen megformált, de súlyos tömbökből is, amikben életműve tragikus hirtelenséggel merevedett meg. Formátlansága mögött csak azt érezzük, hogy váratlanul aludt ki a tűz, mely alakíthatóbbá tette volna anyagát. Mondanivalója tovább cseng és — mint az Övé! — finomodik tovább közvetlen munkatársai ajkán: nevét nem egyszer idézték fel az irodalomtörténészek januári (szegedi) konferenciáin s idézik fel ma is, amikor a Jókai-kutatás döntő kérdéseiről esik szó. Távolodhat tőlünk, homályosulhat előttünk alakja: életével összenőtt egyik főfeladatának, tudományos munkájának folytatása ránk maradt, és reményeinek beteljesítése a mi életünkkel fonódik össze elválaszthatatlanul. Az irodalomtörténész, aki az Ő helyébe lép, aki továbbfinomítja az Ő munkáját, kimondatlanul is Őt viszi tovább a jövőbe.

Az embert — semmi sem pótolhatja. A barátot, aki csak igen kevesek előtt nyílt meg — a hiú, az önző, a nagyképű és a törtető előtt zárva maradt s visszabujt a szem-bajos ember félszégébe — a barátot, a melegszívű, tiszta erkölcsű, erős önkritikájú és kritikával sújtó, de mindennekfölött áldo-

zatos embert siratjuk és pótolhatatlannak tartjuk. Mindig készen állt a munkára, a párt, a szakszervezet, az egyetemi tanszékek rendelkezésére. Mindig sietett, de semmit sem sietett el: alapos volt, megfontolt, biztos ítéletű. Nagy tehetsége volt a nevelői hivatásra, de ezt már nem fejleszthette ki. Élesen bírálta az elvi hibákat s szándéka mindig tiszta, teljesen igaz volt: ha tévedett — s szenvedélyességében ez is előfordult — mindig megkövette a megbántott embereket. A párthoz legközelebb került, újarculatú fiatal tudós példaként állott előttünk.

Tiszta, igaz ember volt, aki tudományra természetiségének is igaz, múlhatatlan jeleit adta.

Tudománya egész irodalomtörténetírásunk értékes hagyatéka. Embersége, jelleme keveseké: ők felelnek azért, hogy Szabényi Géza emléke nem marad üres szó, hanem életet erősítő valóság.

Szauder József

Szabényi Géza a pécsi egyetemen végezte jogi tanulmányait, majd a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett tanári oklevelet. 1952-ben tanárságának neveztek ki a III. számú magyar irodalomtörténeti tanszékre. *Jókai és a Fekete Gyémántok* c. tanulmánya 1954-ben jelent meg az Irodalomtörténetben. *Jókai 1848–49-ben* c. tanulmánya a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán első díjat nyert. E posztumusz műve az Irodalomtörténeti Füzetekben fog megjelenni.

VÖRÖSMARTY-ÜNNEPSÉGEK

Vörösmarty Mihály halálának százéves fordulóján országsszerte ünnepélyeket, előadásokat tartottak, kiállításokat rendeztek. A Társaság részt vett a budapesti ünnepségek rendezésében, s képviseltette magát a székesfehérvári és kápolnaszényi megemlékezésén.

A központi ünnepélyt a Magyar Néphadsereg Színházában rendezte 1955. november 19-én a Népművelési Minisztérium, a Haza-fias Népfront, a Magyar Írók Szövetsége, a Magyar Tudományos Akadémia és a TTIT. Kállai Gyula népművelési miniszterhelyettes megnyitója után Waldapfel József egyetemi tanár, társaságunk választmányi tagja tartott ünnepi előadást. Az előadás megjelent a Csillag 1955. decemberi számában. A művészi műsorban Ascher Oszkár, Bodor Tibor, Fodor János, Horváth Ferenc, Jancsó Adrienne, Major Tamás, Palotai Erzsébet, Simonffy Margit és Tallós Endre működött közre.

Az országos emlékkiállítás Sőtér István Kossuth-díjas, Társaságunk választmányi tagja nyitotta meg november 19-én délután a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A kiállítás előkészítésében a Társaság részéről Tóth Dezső vezetőségi tag vett részt.

IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Irodalomtudományi osztálya és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezte november 1–3-án az Irodalomtörténeti Kongresszust, *A realizmus kérdései a magyar irodalomban* címmel. A kongresszuson részt vettek a Szovjetunió és a népi demokráciák irodalomtudományának képviselői Szamarin, R. M., a Gorkij Világirodalmi Intézet osztályvezetője, a filozófiai tudományok doktora, V. Scserbina a filozófiai tudományok doktora, a Gorkij Világirodalmi Intézet helyettes igazgatója, H. Markiewicz kandidátus, a Krakói egyetem tanára, J. Dolanskij akadémikus, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének igazgatója, Juraj Špitzer a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Kutató Intézetének munkatársa, Tudor Vianv akadémikus, egyetemi tanár Románia, Szabédi László a Kolozsvári Egyetem tanára, Kovács György állami díjas író, a Román Nagy Nemzetgyűlés tagja, Gerhard Steiner az NDK. Tudományos Akadémia munkatársa.

A kongresszus első napján Lukács György akadémikus, Társaságunk díszelnöke mondott elnöki megnyitót, majd Tolnai Gábor az Akadémia levelező tagja, választmányi tag

tartott előadást. A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom címmel. A második napon Barta János az irodalomtudomány kandidátusa, tartott előadást A kritikai realizmusról a magyar irodalomban címen. A harmadik nap előadója Nagy Péter, az irodalomtudomány kandidátusa: A szocialista realizmus kibontakozása a magyar irodalomban címmel tartott beszámolót.

A kongresszus teljes vitaanyaga megjelent A Realizmus Kérdései címmel az Akadémiai Könyvkiadónál. A Tudományos Akadémia épületének előcsarnokában a Kongresszus ideje alatt kiállításon mutatuk be irodalomtörténetírásunk eredményeit.

FEOLVASÓ ÜLÉSEK

Apáti Ferenc jeddő éneke címmel Gerézyi Rabán tartott felolvasást 1955. december 12-én az egyetem aulájában. Az előadás vitájában Kardos Tibor egyetemi tanár és Bán Imre egyetemi docens szólalt fel.

Vörösmarty Mihály és a Zalán futása címmel Tóth Dezső vezetőségi tag tartott előadást 1955. október 3-án az egyetem aulájában.

ÚJ TAGOK

1955. év negyedik negyedében a következő irodalomtörténészek kérték felvételüket a Társaság tagjai közé. Gulya János, V. Kovács Sándor, Bélyei László, Kovács József, Szilágyi János, Soós Endre, Dénes Tibor.

Az 1848-as néprajzi gyűjtés kiadatlan anyagát átvizsgáltuk, s számos irodalmi vonatkozású népi emlékeztést találtunk benne. Mivel az adatok egyrésze hiányos, levélben kértünk felvilágosítást és kiegészítést az egyes helyekről. A beérkezett válaszok alapján gondosabb gyűjtést fogunk végezni azokon a helyeken, ahol irodalmi emlékezők, elsősorban Petőfi életére vonatkozó emlékek kerültek elő.

A Magyar Tudományos Akadémia Társaságunk javaslatára jutalomban részesítette három kutatónkat: Dienes Andrást Petőfiről szóló népi emlékeztések gyűjtéséért, Perepatics Antalt (Debrecen) Krúdy Gyula életrajzi adatainak gyűjtéséért és Elek Lászlót (Orosháza) a Kner-nyomda irodalmi irattárának feldolgozásáért.

A Magyar—Szovjet Társaság Országos központja megküldte a magyar irodalom szovjet bibliográfiáját az 1917—1954. évekből. Az összeállítást a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Szovjet Társasága kérésére

a Szovjet Könyvkamara készítette. Számos eddig ismeretlen adat szerepel benne a magyar irodalom szovjetunióbeli elterjedéséről.

Vargha Balázs, a Társaság szervező titkára Pécsen tartott előadást Vörösmartyról november 21-én. Az előadást követő műsorban a pécsi Nemzeti Színház művészei és helyi előadóművészek szerepeltek.

A Társaság pécsi tagjai megbeszélést folytattak Kolta Ferenc főiskolai tanár vezetésével a készülő munkákról és irodalmi emlékek felkutatásáról.

IRODALMI HÍREK

Sőtér István, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja nov. 21-én tartotta akadémiai székfoglaló előadását Madách Imréről.

A Literari Noviny című csehszlovák irodalmi lap Vörösmarty Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából méltató és ismertető cikket közöl Rákos Péter tollából. Ezen kívül közli Vörösmarty „Szózat”-át Jan Neruda fordításában.

Vörösmarty Mihályról írt cikket Egri Viktor a Kulturny Život november 19-i számában.

Vörösmarty Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából a székesfehérvári István-király-múzeum is emlékkiállítást rendezett, amelyen bemutatták a költő megyei és székesfehérvári tartózkodásának emlékeit, eredeti kézíratait s műveinek első kiadásait.

A Vörösmarty Mihály Irodalmi Társaság és a Fejér megyei Tanács a költő halálának 100. évfordulója alkalmából pályázatot hirdetett az ország bármely részén szájhagyományban élő Vörösmarty-emlékek összegyűjtésére és feldolgozására.

Vörösmarty Mihály: Árpád ébredése és a Fátyol titkai című művét december 26, 27, 28, 29-én adta elő a Zeneakadémia kistermében a Madách Gimnázium ifjúsága. Bevezetőt mondott Waldapfel József. Az előadás érdekessége, hogy a Fátyol titkai még a költő életében került színre utoljára.

Vörösmarty Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából Moszkvában, a Szovjet Írók Szövetsége és az Állami Külföldi Irodalmi Könyvtár ünnepi estét rendezett, amelyen moszkvai költők, fordítók, újságírók, diákok és üzemi dolgozók vettek részt. Jelen volt a moszkvai főiskolán tanuló magyar diákok csoportja is. Vörösmarty alkotásairól Jelena Malihina tartott előadást: A megjelentek nagy tapssal fogadták Illyés

Gyula felszólalását, aki Király István irodalomtörténéssel együtt jelen volt az ünnepi esten.

*

Berzsenyi Dániel halálának 120. évfordulójára a Somogy megyei Tanács múzeumma fejleszti Berzsenyi niklai lakóházát, amelyben jelenleg állandó kiállítás emlékeztet a nagy költőre.

*

Irodalomtörténeti diafilm sorozatot indít a Diafilm Vállalat. A sorozat keretében Ady, Móricz, Arany és Heine életét és munkásságát megőrkítő dokumentum diafilmek készülnek.

A XI. kerületi leánygimnáziumot Kaffka Margitról nevezték el. Az irodalmi szakkör tagjai összegyűjtik a nagy írónővel kapcsolatos emlékeket. Az 1955. nov. 26-án tartott névadó ünnepségen Tápay Szabó Gabriella múzeumi osztályvezető tartott előadást.

*

Henryk Markievicz egyetemi tanár, az Irodalomtörténeti Kongresszus lengyel vendége 1955. nov. 5-én előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián: A naturalizmus a lengyel irodalomban címmel.

*

A Külföldi Irodalom Könyvtára (Moszkva) a Vörösmarty évforduló alkalmából elküldte a Szózat két legkorábbi orosz fordí-

tását. A fordítások haladó orosz folyóiratokban jelentek meg: 1865-ben a Russzkoje Szlovoban és 1872-ben a Gyelóban.

*

Irodalmi kör alakult Szekszárdon, hogy összegyűjtse és feldolgozza a Babitsra és Garay Jánosra vonatkozó emlékeket.

*

Földessy Gyula Kossuth-díjas irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia és a magyar írók képviselőjében részt vett a nagyváradi Ady Múzeum megnyitásán.

*

József Attiláról nevezték el a Mester utcai Általános Fiúiskolát. 1913—14-ben itt tanult a költő. A névadó ünnepségen, november 7-én az iskola tanulói megkoszorúzták József Attila emléktábláját is.

*

Tinódi Lantos Sebestyén születésének 450., illetve halálának 400. évfordulója alkalmából, az őszi-téli hónapokban Veszprém megyében irodalmi esteket rendeztek, amelyeken a végvárak történetét és a török hódítás elleni harcok irodalmát ismertették.

*

Csokonai emlékszobát rendeztek be a csurgói gimnáziumban. Itt állították ki a kaposvári állami levéltár, a Rippl-Rónai Múzeum és a csurgói gimnázium Csokonaira vonatkozó dokumentációs anyagát.

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. ХЕРНАДИ: ТРИ НЕИЗВЕСТНЫХ СТИХОТВОРЕНИЯ ПЕТЕФИ И ВАРИАНТ СТИХОТВОРЕНИЯ «КУРУТТЬО»

Из сохранившихся в с. Сентлёринц (комитат Баранья) рукописей альманаха «Печи Аурора» (1843) поступила рукопись Лайоша Себереньи, которая кроме двух стихотворений названного содержит неизвестный до сих пор вариант стихотворения Петефи «Куруттьо» а также три стихотворения, которые, по всей вероятности, можно приписать ему. Из последних два («Жертва» и «Горе») были написаны в г. Стиавница, где Петефи и Себереньи вместе провели школьный год 1838/39. Эти два стихотворения еще отражают конвенционные формы патриотической лирики эпохи. Третье стихотворение «Возвращенный» датируется 1841 годом. Оно выражает первые чувства поэта, возвратившегося из армии, из далеких краев. Стихи эти были посланы в редакцию альманаха «Печи Аурора» Себереньи. Хотя редактор и предусмотрел поместить их в альманахе, они все же не появились.

Л. ПЕЦЕЛИ: ВЫВОДЫ ИЗ ФОРМЫ СТИХОВ В СВЯЗИ С ДВУМЯ ВАРИАНТАМИ «КУРУТТЬО» ПЕТЕФИ

Сам анализ формы стихов не позволяет сделать вывод относительно того, какой из двух найденных вариантов старше. Можно предположить, что вариант стихотворения «Куруттьо», найденный в рукописи Себереньи, был сочинен раньше второго. Это предположение, повидимому, подтверждается тем, что текст, приведенный в критическом издании, свидетельствует об известном развитии, идущем к более поздней практике стихосложения Петефи.

Л. ГАЛДИ: ВЕНГЕРСКОЕ СТИХОСЛОЖЕНИЕ, ВО ВРЕМЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ 1848 - 49 Г.

Статья содержит подробное описание разных размеров, которыми самые известные венгерские поэты пользовались в своих стихотворениях в годы национально-освободительной борьбы; автор желает иллюстрировать большим количеством примеров, с одной стороны, процесс постепенной адаптации к фонетической системе венгерского языка западно-европейских размеров, а с другой, проникновение в литературу размеров народного происхождения. Все размеры проанализированы с точки зрения своей выразительной функции; большое значение имеют прежде всего те поэтические формы, которые, — благодаря великому Петефи и его современникам — открыли революционные идеи 1848 г. Последние главы статьи посвящены технике рифмы и разным возможностям фонетической выразительности в венгерском поэтическом языке.

Д. КЕРЕСТУРИ: О «ПОТЕРЯННОЙ КОНСТИТУЦИИ» Я. АРАНЬ

«Потерянная конституция» — это первое сочинение Яноша Арань, предназначенное для публикации. Его недостатки заключаются в следующем: несоразмерность построения, сочетания не подходящих друг к другу элементов, переполнение. Положи-

тельные черты: смелость тона, богатая правдивость изображаемой действительности. Эти недостатки и положительные черты характеризуют младенческие произведения Я. Арань. Сатирический эпос тесно связан с общественной, политической и литературной борьбой этой эпохи 40-ых годов. Типичная двойственность эпох крупных переломов и перемен вкусов разрушение устарелого и служение прорастающему новому сообщает единый смысл кажущейся противоречивости деталей. Поэт, устранив с пути развития создавшиеся под влиянием Вергилия и Оссиана и сохранившиеся в пределах феодализма традиции венгерского романтического эпоса, вскрывает и использует кипучий и живой язык будней, свежие средства современной журналистики, общественной критики, политгаитации и реалистического романа. Его реализм тенденциозен, его тенденция недвусмысленно общественна. Он характеризует сословия с отвращением и презрением бесправной интеллигенции. И в этом произведении выступает с полной решимостью на стороне народа, блистательного героя которого он создал в своем первом шедевре «Тольди».

ДИСКУССИЯ

Аладар Комлош: О Ревизки. — *Ласло Орос*: Венгерская литературная хрестоматия для 1-го класса средних школ.

ДАННЫЕ И СВЕДЕНИЯ

Дьюла Биштраи: Янош Вайда в начале своей карьеры.

ОБЗОР

Ласло Кардош: Ласло Бока, Жизнь и творчество Эндре Адриана. *Иштван Немеш-кюрти*: Петер Борнемисса, Дьявольские привидения. *Мор Йокаи*: Избранные сочинения, т. 1 3. *Имре Бан*: Полное собрание сочинений Яноша Римаи. *Миклош Белади*: Эмил Коложвари-Граньер, Вчера. *Марцелл Бенедек*: Эндре Шош, Сервантес. *Денеш Лендбел*: Горкий, О молодёжной и детской литературе. *Дьёзё Ковач*: Посмертный том Режё Галош. *Габор Гёргеи*: Жигмонд Ременик, Сознание своей виновности.

Сообщения Отдела языкознания и литературы Венгерской академии наук.
Известия Историко-литературного общества.

SOMMAIRE

Ferenc Hernády: TROIS POÉSIES JUSQU'ICI INCONNUES DE PETŐFI ET UNE VARIANTE DE «KURUTTYÓ»

Parmi les papiers récemment découverts à Szentlőrinc (comitat Baranya), papiers qui concernent l'almanach «Pécsi Aurora» (1843), on a trouvé un manuscrit de Lajos Szeberényi. Outre deux poésies de Szeberényi, le document contient une variante jusqu'ici inconnue du vers, assez connu dans sa forme définitive, de Petőfi («Kuruttyó»), puis trois autres vers dont l'auteur est très probablement aussi Petőfi. De ces trois derniers, deux («Sacrifices», et «Chagrin») sont datés de la ville de Selmec, où Petőfi, tout comme Szeberényi, a fait des études (en 1838 et 1839). Les deux vers en question suivent encore les traditions de la lyre patriotique de l'époque. Le troisième vers porte la date de 1841. Ce troisième, intitulé «Après le retour», exprime les premiers sentiments du poète qui revient de l'étranger, après le service militaire. Ces vers ont été envoyés à la «Pécsi Aurora» par Szeberényi. Le rédacteur de l'almanach a pris bonne note de ces poésies, néanmoins elles ne furent jamais publiées.

László Péczely: LES CONCLUSIONS A TIRER DU RYTHME DES DEUX VARIANTES DU VERS «KURUTTYÓ»

La question à savoir quelle des deux variantes est plus ancienne, ne peut pas être décidée sur la seule base de l'examen du rythme. Il est bien possible que la variante Szeberényi soit antérieure à l'autre à l'en juger du texte de l'édition critique qui montre un certain développement dans la direction de la technique de versification qu'on admire chez Petőfi plus tard, dans la période de l'éclosion complète de ses talents.

L'auteur passe en revue les divers mètres employés par les plus remarquables poètes hongrois à l'époque de la guerre d'indépendance ; il tâche de démontrer, d'une part, l'adaptation graduelle des mètres quantitatifs, d'origine occidentale au système phonétique du hongrois, d'autre part, l'application de plus en plus fréquente des formes d'inspiration populaire. Tous les mètres sont étudiés au point de vue de leur fonction expressive ; particulièrement importantes sont les formes poétiques qui, grâce à Petőfi et ses contemporains, ont donné des ailes aux idées révolutionnaires de 1848. Les derniers chapitres sont consacrés à la technique de la rime et aux divers effets de «phonétique expressive».

Dezső Keresztury : «LA CONSTITUTION PERDUE»

«La constitution perdue» est la première œuvre de János Arany destinée à la publication. Les défauts de cette œuvre sont : sa structure disproportionnée ; la combinaison forcée des éléments disparates ; le tout surchargé ; par contre, on y trouve comme qualités appréciables le courage du ton et l'abondance des détails de la réalité représentée ; tous ces caractères appartiennent à des œuvres de jeunesse. L'épopée satyrique est en liaison étroite avec les luttes sociales, politiques et littéraires des années 1840. La bifurcation typique se manifestant dans les grandes transformations et changements de goût : la destruction de ce qui est périmé, et l'idée de servir ce qui est nouveau, explique les contradictions apparentes des détails. Le poète écarte de la voie de son développement les traditions de l'épopée romantique hongroise formées selon l'école de Virgile et d'Ossian, traditions qui se sont conservées dans les cadres du féodalisme ; d'autre part, il découvre et utilise le langage agité et vivant des jours ouvrables, ainsi que les moyens du journalisme, de la critique sociale, de l'agitation politique et du roman réaliste. Son réalisme est tendancieux, sa tendance est sociale sans ambiguïté. L'organisation sociale, juridique et politique de l'époque des classes privilégiées est peinte par Arany du point de vue d'une personne qui, appartenant à la classe des intellectuels dépourvus de droits politiques, se sent comme un étranger et méprise les classes privilégiées. Tout comme dans ses autres ouvrages, le poète embrasse carrément le parti du peuple, dont le brillant héros il esquisse dans sa première grande œuvre, Toldi.

DÉBAT

Aladár Komlós : Autour de Reviczky. — *László Orosz* : Chrestomathie littéraire hongroise pour la 1re classe des écoles secondaires.

NOTES ET DOCUMENTS

Gyula Bisztray : János Vajda au début de sa carrière.

REVUE

László Kardos : László Bóka : La vie et l'œuvre d'Endre Ady I. — *István Nemeskürty* : Péter Bornemissza : Fantômes diaboliques. — *Mór Jókai* : Nouvelles choisies, vol. 1—3. — *Imre Bün* : Œuvres complètes de János Rimay. — *Miklós Béládi* : Emil Koložsvári-Grandpierre : Hier. — *Marcell Benedek* : Endre Sós : Cervantes. — *Dénes Lengyel* : Gorki : Sur la littérature pour la jeunesse et pour les enfants. — *Győző Kovács* : Volume posthume de Rezső Gálos. — *Gábor Görgey* : Zsigmond Remenyik : Remords.

Communication de la Section linguistique et littéraire de l'Académie des Sciences de Hongrie.

Nouvelles de la Société de l'histoire littéraire de Hongrie.

INHALT

F. Hernády : DREI UNBEKANNTE GEDICHTE VON PETŐFI UND DIE VARIANTE DES GEDICHTES »KURUTTYÓ«

Unter den im Dorfe Szentlőrinc (Komitat Baranya) befindlichen Dokumenten des Almanachs »Pécsi Aurora« (1843) wurde ein Manuskript von *Lajos Szeberényi* gefunden, das ausser zwei Gedichten von *Szeberényi* eine bis jetzt unbekannte Variante des Gedichtes

»Kuruttyó« von Petőfi sowie drei Gedichte enthält, die man aller Wahrscheinlichkeit nach Petőfi zuschreiben kann. Zwei von ihnen (»Opfer« und »Leid«) wurden in der Stadt Selmec geschrieben, wo Petőfi und Szeberényi gemeinsam ihr Schuljahr (1838/39) verbracht hatten. In den beiden Gedichten spiegeln sich noch konventionelle Formen der patriotischen Lyrik jener Epoche wider. Das dritte Gedicht (»Der Heimkehrer«) ist mit 1841 datiert. Es drückt die Gefühle des Dichters aus, der aus der Armee aus fernen Landen heimkehrt. Die Gedichte waren der Redaktion des Szeberényischen Almanachs »Pécsi Aurora« zugesandt worden. Obwohl der Redakteur die Gedichte zu veröffentlichen beabsichtigte, sind sie dennoch nicht gedruckt worden.

L. Péczely: SCHLUSSFOLGERUNGEN AUS DER GEDICHTSFORM IM ZUSAMMENHANG MIT ZWEI VARIANTEN DES GEDICHTES »KURUTTYÓ« VON PETŐFI

Die Analyse an und für sich gestattet keine Schlussfolgerung, welche von den vorhandenen zwei Varianten die ältere ist. Man kann annehmen, dass die im Manuskript von Szeberényi gefundene Variante des Gedichtes »Kuruttyó« älteren Datums ist. Diese Annahme findet ihre Rechtfertigung darin, dass der Text, der in der kritischen Ausgabe gebracht wurde, gewissermassen als ein Übergang zu der späteren Versbildung von Petőfi betrachtet werden kann.

L. Gáldi: DER UNGARISCHE VERS ZUR ZEIT DES FREIHEITSKAMPFES 1848/49

Verfasser gibt einen allgemeinen Überblick jener Versformen, die bei den bedeutendsten ungarischen Dichtern in der Zeit des Freiheitskampfes vorkommen; auf Grund dieser Angaben versucht er nachzuweisen, dass einerseits die westeuropäischen Versarten in dieser Epoche immer mehr dem phonetischen System der ungarischen Sprache angeglichen wurden, anderseits, dass ein allmähliches Vordringen der volkstümlichen Formen zu beobachten ist. Alle behandelten Versarten werden funktionell betrachtet, mit besonderer Berücksichtigung ihrer expressiven Funktion. Als besonders wichtig sind die dichterischen Formen zu bezeichnen, die bei Petőfi und dessen Zeitgenossen den revolutionären Ideen einen beschwingten Ausdruck gaben. In den letzten Abschnitten behandelt Verfasser die Reimtechnik und die verschiedenen Möglichkeiten der expressiven Klangeffekte in der damaligen ungarischen Dichtersprache.

D. Keresztury: »DIE VERLORENE VERFASSUNG« VON JÁNOS ARANY

»Die verlorene Verfassung« war das erste Werk von János Arany, das für die Öffentlichkeit bestimmt war. Seine Unzulänglichkeiten bestehen in folgendem: das Missverhältnis im Aufbau, Verbindung von miteinander nicht harmonisierenden Elementen, Überladung. Die positiven Züge: der mutige Ton, die völlige Aufrichtigkeit in der Darstellung der Wirklichkeit. Diese positiven Züge und Unzulänglichkeiten charakterisieren das Jugendwerk von J. Arany. Das satirische Epos ist eng mit dem gesellschaftlichen, politischen und literarischen Kampf der Epoche der 40er Jahre des vorigen Jahrhunderts verbunden. Die typische Zwiespältigkeit der Zeitepochen bei grossen Wendepunkten und Wandlungen im Geschmack – Zerstörung des Alten und aktive Bejahung des durchbrechenden Neuen – kündigt von dem in sich geschlossenen einheitlichen Sinn der sich scheinbar widersprechenden Details. Indem der Dichter vom Wege der Entwicklung die Traditionen des ungarischen romantischen Epos, die sich im Feudalismus unter dem Einfluss von Vergil und Ossian bewahrten, hinwegräumt, entdeckt und benutzt er die reiche und lebendige Sprache des Alltags, neue Mittel der zeitgenössischen Journalistik, gesellschaftlichen Kritik, politischen Agitation und des realistischen Romans. Sein Realismus ist tendenziös, seine Tendenz eindeutig gesellschaftlich. Die Rechtsordnung charakterisiert er mit der Verachtung und Weltfremdheit der rechtlosen Intelligenz. In diesem Werk tritt er mit aller Entschiedenheit auf die Seite des Volkes, dessen grossartige Helden er in seinem ersten Kunstwerk »Toldi« dargestellt hatte.

DISKUSSION

Aladár Komlós : Über Reviczky. — *László Orosz* : Lesebuch der ungarischen Literatur für die 1. Klasse der Mittelschulen.

DATEN UND BEITRÄGE

Gyula Bisztray : János Vajda, zu Beginn seiner Laufbahn.

RUNDSCHAU

László Kardos : László Bóka : Leben und Werke von Endre Ady I. — *István Nemeskürty* : Péter Bornemissza : Diabolische Phantome. — *Mór Jókai* : Ausgewählte Erzählungen, Bd. I—III. — *Imre Bán* : Sämtliche Werke von János Rimay. — *Miklós Béládi* : Emil Koložvári-Grandpierre : Gestern. — *Marcell Benedek* : Endre Sós : Cervantes. — *Dénes Lengyel* : Gorki : Über die Literatur für Jugend und Kinder. — *Győző Kovács* : Der nachgelassene Band von Rezső Gálos. — *Gábor Görgey* : Zsigmond Remenyik : Schuldbewusstsein.

Mitteilungen der Klasse für Sprach- und Literaturwissenschaften der ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Nachrichten der Ungarischen Gesellschaft für Literaturgeschichte.

IRODALOMTÖRTÉNET

1956.

2. SZÁM

<i>Hernády Ferenc</i> : Petőfi három ismeretlen verse és a „Kuruttyó”, egy változata	133
<i>Péczy László</i> : A versforma tanulságai a Kuruttyó két változatával kapcsolatban ...	144
<i>Gáldi László</i> : A magyar vers a szabadságharc korában	148
<i>Keresztury Dezső</i> : Az elveszett alkotmányról	189

VITA

<i>Komlós Aladár</i> : Reviczky körül	200
<i>Orosz László</i> : Magyar irodalmi olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára	203

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Bisztray Gyula</i> : A pályakezdő Vajda János	206
--	-----

SZEMLE

<i>Kardos László</i> : Bóka László : Ady Endre élete és művei I.	221
<i>Nemeskürty István</i> : Bornemisza Péter : Ördögi kísértetek	226
<i>Nagy Miklós</i> : Jókai Mór : Válogatott elbeszélések. 1—3.	230
<i>Bán Imre</i> : Rimay János Összes Művei	235
<i>Béládi Miklós</i> : Kolozsvári-Grandpierre Emil : Tegnap	240
<i>Benedek Marcell</i> : Sós Endre : Cervantes	243
<i>Lengyel Dénes</i> : Gorkij : Az ifjúsági- és gyermekirodalomról	244
<i>Kovács Győző</i> : Gálos Rezső poszthumusz kötete	245
<i>Görgey Gábor</i> : Remenyik Zsigmond : Büntudat	251
A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei	253

TÁRSASÁGI HIREK

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

Az IRODALOMTÖRTÉNET
számonként is vásárolható és előfizethető
az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V.,
Alkotmány. u. 21.) és könyvesboltjában
(Budapest, V., Váci u. 22.).

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1956.

3. SZÁM

TARTALMÁBÓL

NÉMETH G. BÉLA: A magyar szimbolizmus
kezdeteinek kérdéséhez

JURAJ ŠPITZER: L'udovit Štúr

BENEDEK MARCELL: Naplómát olvasom

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Németh G. Béla gimnáziumi tanár, Juraj Špitzer a Szlovák Tudományos Akadémia irodalmi intézetének osztályvezetője (Pozsony), a szlovák írószövetség elnökségének tagja, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Karácsonyi Béla egyetemi docens (Szeged), Rákos Péter egyetemi adjunktus (Prága), Jánosy István író, műfordító, középiskolai tanár, Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét), Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Bessenyei György egyetemi tanársegéd, Kovalovszky Miklós a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, Szalai Sándor középiskolai tanár, Süpek Ottó aspiráns.

A következő számok tartalmából: Károly Sándor: Régi szövegek közlés módja, Kiss Ferenc: Jókai Mór: Az új földesúr, Kolozsvári Grandpierre Emil: Karinthy, Péter László: József Attila Makón, Rába György: Sárközi György, Szobotka Tibor: Thomas Mann, Zolkiewski Stefan: Adam Mickiewicz. *Vita.* Földessy Gyula hozzászólása Nagy János megjegyzéséhez Ady versmondataival kapcsolatban, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése, Hatvany Lajos: Így élt Petőfi c. könyvében, Nagy János: Megjegyzések Grétsy László: Ady versmondatai c. tanulmányához. *Adatok és adalékok.* Basch Lóránt: Ambrus Zoltán és a Baumgarten-alapítvány, Benedek Marcell: Benedek Elek és a Habsburgok, Dobai János: Eötvös József három levele Székely Bertalanhoz, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat, Grezsa Ferenc: Egy juhász Gyula-vers története, Kovács Győző: Ányos és Ady „piros szekere”, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: A Himfy-vers nyomában, Lengyel Géza: Ady a műhelyben, Szabadi Sándor: Adalékok Arany János nagykőrösi működéséhez, Szabó György: Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez, V. Windisch Éva: Közlöny (1848—1849), Vincze Géza: Jókait követnek jelölük Komáromban, Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban, D. Zöldhelyi Zsuzsa — Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai. *Szemle.* Belia György: Ujfalvi Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről, Benedek Marcell: Cornille: Cid, Dobossy László: Fábry Zoltán: A gondolat igaza, Dobossy László: Magyar költők franciául, Egry Péter: Mark Twain: Utazás az Egyenlítő körül, Fenyő István: Kisfaludy Károly válogatott művei, Görgey Gábor: Gáspár Endre válogatott műfordításai, Heller Ágnes: Csernisevskij: Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakából, Kiss József: Fazekas Mihály összes művei, Koczogh Ákos: Kapoli Károly—Sarkady János: A világirodalom története, Kovalovszky Miklós: Domby Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól, Kovalovszky Miklós: Dutka Ákos: A Holnap városa, Kovács Győző: Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László, Lavotha Ödön: Petőfi-antológia észt nyelven, Madarász László: Szabó Pál: A nagy temető, Nagy Miklós: Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról, Nemeskürty István: Szejfulina: Törvénytörtők, Oltványi Ambrus: Magyar irodalomtörténeti vonatkozású cikkek vidéki folyóirataink 1955-ös évfolyamaiban, Oltványi Ambrus: Osváth Béla: Szigligeti, Orosz László: Julow Viktor: Fazekas Mihály, Péter László: Györffy István: Nagykunsági krónika, Poszler György: Bölöni György: Az igazi Ady, Ruttkay Kálmán: Németh László: Bűn, Süpek Ottó: Mihályi Gábor: Molière, Szalay Károly: Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem, Varga József: Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai, Végh Ferenc: Bornemisza Péter: Válogatott írások.

NÉMETH G. BÉLA :

A MAGYAR SZIMBOLIZMUS KEZDETEINEK KÉRDÉSÉHEZ

(Nyelvi és stílusproblémák.)

Egyes történeti, irodalomtörténeti tények igazsága oly annyira nyilvánvaló, hogy igaz voltuk részletes bizonyítás és elemzés nélkül is általánosan elfogadottá vált és belegyökeresedett a nemzeti köztudatba. A magyar irodalom nyelvi és stílus eszközeinek Ady költészetében végbement megújulása mindenki számára vitathatatlan tény, ám annak tárgyszerű számbavételével, hogy mit is jelentett Ady műve e nyelvi és stílus eszközök fejlődésében, irodalom- és nyelvtörténetünk jobbra adós. S ha még e kérdések vizsgálata és ismerete is hiányzik, mennyivel inkább hiányzik az Adyhoz vezető út föltárása, a magyar szimbolizmus előzményeinek ismerete, az Arany és Ady közti szakasz elemzése költészetünk nyelvi és stílus eszközei fejlődését illetően. A következő dolgozat e korszak egyik jelentékeny vagy tán legjelentékenyebb költői művének, Komjáthy Jenő verseinek vizsgálatával kíván ez előzmények kérdésének tisztázásához hozzájárulni.

1

Az irodalom történetében akárcsak kevésbé járatos olvasónak is hamar feltűnik Komjáthy költészetének egyik különös nyelvi sajátossága: a nyelvújítási elemek kedvelése, halmozása, majdnemhogy kultusza. A nyelvújítás korára jellemző szóalkotások, összetételek, szórövidítések, jelzős kapcsolatok, vonzatok, mondatformák, szólamok és fordulatok valószínűs tárházára lel verseiben a kutató. Szinte nincs egyetlen verse, amelyben elő ne fordulna ezek közül az elemek közül jónéhány. Komlós Aladár Komjáthy monográfiájában¹ egy egész csokorra valót gyűjtött össze belőlük: »vérvihar, homormű, dulatag, szívpokol, légután, természetlen, anyagélv, istenég, telj, öntelen, vérvágy, vágyhév, tökélet, dicskép, pompakéj, eszmekéj, tettgyönyör, álomész, pompafény, szelleműdv, rózsalég, csába, dőzs, hótél, mélyrehatlan, hábor, méltány, lobor, életész (-biográfus), szárnyi szellem, haláli vágy, csábék, mazur, tűzi nap, porgyönyör, csilla, támolytalan, szomjmeleg, füstí szárnya«. Ám ez csak mutató, számuk szótárnnyira növelhető.

Az olvasóban önkéntelenül merül fel az a kérdés, nem anakronizmus-e ez a XIX. század utolsó évtizedében.

Komjáthy egyetlen kötete, a *Homályból* 1895-ben jelent meg. A Hét ötödik évfolyamába lépett ebben az esztendőben, Ambrus és Ignóty nyelvükben és stílusukban is modern, a Nyugat korszakát előlegező bírálaikkal és tanulmányaikkal már jó nevet vívtak ki ez

¹ Komlós Aladár: Komjáthy Jenő. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályközlemények V. 1—4 sz. 447. l.

időre. Bródy Sándor népszerűsége delelője felé tartott, s Ady a Szilágyban megfette már első diákkori kísérleteit. Az új ortológusok által a 70-es, 80-as években támasztott harc már elnyugodott e korszakra, s éppen e harc folyamán a 90-es évekre végképp tisztázódott, hogy irodalmi nyelvünk a nyelvújításnak milyen eszközeit és eredményeit fogadta be, gyökerezett meg. Komjáthy verseinek nyelvújítási elemei azonban mindenesetre csak elenyésző hányadukban tartoznak e polgárjogot, honosságot nyertek közé.

A nyelvújítási elemek újjáéledése azonban nemcsak Komjáthy költészetét jellemzi; a népies nemzeti iskola ellen fellépő ellenzéki irányzat, amelynek költőnk egyik, reprezentánsa, többé-kevésbé osztozik ez elemek kedvelésében, pártfogolásában Komjáthyval. Palágyi Menyhért és Bodnár Zsigmond irodalomelméleti tanulmányaiban, Reviczky és Palágyi Lajos verseiben meg kritikáiban, Rakodczay Pál dramaturgiai dolgozataiban, Koroöda publicisztikai cikkeiben és tárcáiban egyaránt találkozunk velük. A nemzedék nagy költői eszményképe és fegyvertársa, Vajda János pedig élete végéig szívesen felhasználta a nyelvújításnak nemcsak befogadott, de nem egyszer üldözött alkotásait, eszközeit is. A nemzedék tagjai közül többen elméletileg is állást foglaltak a nyelvújítás ellenfeleivel szemben: Vajda az Aradi Hírlapban, Reviczky lapjában intézett gyilkos támadást az új ortológia ellen, Bodnár a Havi Szemlében és a Magyar Szemlében a nyelvtudomány korszerű elveivel fölfegyverkezve hadakozik Szarvas Gábor iskolájával; Palágyi Menyhért pedig még 1896-ban is a nemzedék egyik utolsó táborteremtő kísérletének számító lapjában, a Jelenkorban, új nyelvújítási mozgalmat szorgalmaz.

Am e költők és írók műveiben a nyelvújítási elemek mindössze egy szint, egy sajátos árnyalatot jelentenek. Komjáthynál viszont domináns szerepük van. Utolsó korszakának boldog revületei, tündöklő látomásai a nyelvi eszközök tekintetében gyakran éppen egy-egy ilyen különös, összetett főnévben, melléknévben, vonzatban, vagy szókapcsolatban koncentrálódnak. S végül, míg a kortársak általában csupán a rájuk hagyományozott örökséget használták fel, dacolva gyakran az ortológusok rosszallásával, de maguk újabb elemeket már nem hoztak létre, Komjáthy egyre-másra alkotja a maga nyelvi különösségeit, szóróvidítéseit, szókapcsolatait s mindenekelőtt összetételeit, amelyek közül nem egy a boldog emlékezetű Bugát Pál Szócsintánának is díszeire válhatnék.

Komjáthy tiszta magyar vidék szülötte; életét, utolsó, szenici éveit kivéve, magyar környezetben töltötte, s bár jegyzetei tanúsága szerint jól tudott németül, angolul, talán franciául is, s jöllehet filozófiai érdeklődése és műveltsége a németet mintegy második nyelvénvé tette, mégis az idegen nyelvek mindig csak közvetítő közegnek maradtak számára; gondolkodása materiális eszközének mindig a magyar nyelv számított.

Igen jól ismerte anyanyelvét, tudományosan is foglalkozott vele; cikket írt a Nyelvőrbe,² s jegyzeteiben is fel-feltűnedeznek nyelvi, nyelvtudományi problémák. Nagy összefoglaló tanulmányának, a *Kritikai szempontoknak*³ s a fordításról⁴ írt finom, szellemes kis dolgozatának bizonyossága szerint teljesen tisztában volt azzal, hogy egy mű annál tökéletesebb művészi szempontból, mennél inkább beteljesednek, érvényre jutnak benne a nyelv törvényei. Arany művészi nagyságának egyik legfontosabb ismérvét éppen ebben látta. Jól tudta azt is, hogy az a forrás, amelyből a költészet nyelve mindig újra megújulhat, a népnyelv. Érdeklődése, lelkesedése, tisztelete a reformkor kritikussai, esztétikusai, Kölcsey, Bajza és mindenekelőtt Erdélyi János iránt, s ugyanakkor ellenszenve, kicsinylése, sőt megvetése Gyulaival és iskolájával szemben magyarázhatná ugyanígy írásaiban a nyelvújítási elemek előretörését, ám idézett tanulmányai szerint tudta azt is, — bár nem szerette túlságosan Aranyt —, hogy a magyar költői nyelv fejlődésének és kifejezőképességének milyen addig el nem ért magaslatát jelenti Arany művészete. Másrészt pedig, amint Komlós Aladár is megjegyzi, éppen tanul-

² Nyelvőr 1878. 58. l.

³ Új Nemzedék 1887 ápr. 11-től hat folytatásban.

⁴ A Petőfi Társaság Lapja 1878. júl. 21.

mányaiban él legkevésbé ezekkel az elemekkel, sőt bátran állíthatjuk, hogy értekező prózájában nemcsak hogy túl nem lép a nyelvújítási elemek használatában nemzedéktársain, hanem nem egynek jóval mögötte is marad. Prózája ebben a tekintetben alig különbözik a Gyulai nemzedékére következő generáció legjobb stílus értekezőinek prózájától: Arany Lászlótól, Péterfyétől, Asbóth Jánosétól, a maga nemzedékében Palágyi Menyhértétől, Reviczkyétől.

Mindezekből nyilvánvaló egyrészt az, hogy Komjáthy eljárása tudatos és szándékos volt, másrészt az, hogy e verseiben előforduló nyelvújítási elemek használatát illetően közte és a kortárs költők között (Reviczky, Ábrányi Emil, Bartók Lajos stb.) nem csupán ez elemek mennyiségében, hanem a nekik szánt szerep, föladat, funkció tekintetében is különbség van.

Mi magyarázza tehát Komjáthy eljárását, mi a funkciója ezeknek ez elemeknek? Komlós Aladár megpendíti azt a gondolatot, hogy Komjáthy »talán a megvetett népnemzetitől akarva megkülönböztetni magát, kereste a nyelvújítási modorosságokat«. Csakugyan Komjáthy a Kritikai szempontok tanúsága szerint vallotta éppen úgy, mint nemzedéktársai is, hogy a magyar költészet előtt nagy lehetőségek, távlatok és kötelességek állnak eszmei és művészi szempontból egyaránt és hitte, hogy a népnemzeti irány ideje lejárt. Az új irány létrehozását kívánta és vállalta ő is, s egyik — egyébként gyengébb versei közül való — költeményében büszkén vallja: új hangot ütek meg.

A népnemzeti irány korszaka után a magyar költészet, stílus- és nyelvi eszközeinek fejlődésében a 80-as években bekövetkezett irányváltás, stílusválság, stíluskeresés kaoszában csak azok az elemek, mozzanatok és tendenciák számíthattak a fejlődés hordozóinak, amelyek az Adyban összpontosuló és tetőződő stílusbeli és nyelvi fordulat felé mutattak. Meggyőződésünk, hogy minden fejlődési tendenciának szükségszerűen a magyar szimbolizmus nyelvi, stilisztikai megújulásába kellett torkollnia, párhuzamos, a szimbolizmust kikerülő vagy átugró tendenciák eleve halálraítéltek, meddőek, magtalanok voltak. Mi sem igazolja ezt jobban, mint az a tény, hogy még az Arany-epigonok közül is a valóban költői tehetségek (pl. Vargha Gyula) nem maradhattak teljesen mentesek a szimbolizmus hatásától. A szimbolizmus keresztelmedencéjében mindenkinek meg kellett merítkeznie, aki a modern magyar líra nyelvén kívánt szólni, akármilyen irányban indult is el, kilépve a medencéből.

Az a kérdés tehát, vajon Komjáthynak a nyelvújítás anakronisztikus elemeivel megterhelt és bizonyos mértékig éppen általuk egyénített nyelvhasználata Ady és a szimbolizmus, egyáltalán: a modern költői nyelv felé mutat-e, mutathat-e a szimbolizmus és a modern költői nyelv Ady felé? Igaza van-e Földessy Gyulának⁵ amikor így ír: »bizonyos, hogy abban a magyar költészeti fejlődési folyamatban, mely az 1538-as évi Farkas Andrástól Adyig vezet, eléggé nem hangoztatható jelentősége van a közvetlen elődnek, Komjáthynak.«

S nem tévedett-e Horváth János,⁶ amikor úgy vélte, »E filozófiai szimbolizmustól csak egy lépés már a stilisztikainak is mondhatóhoz, a különösebben Ady-féléhez«. Majd pedig mikor tanulmánya végén, Ady előzményeiről szólván, így ír: »A mondottakból azonban kiteszik, hogy voltak annak [— ti. Ady szimbolizmusának —] előzményei a hazai költészetben, s Komjáthy Jenő fejlődéstörténeti jelentősége éppen abban áll, hogy Adyhoz vezet át.« S nem a költő iránt érzett nagy szeretet és sorsa iránti részvét sugallta-e Komlós Aladár⁷ szép tanulmányának megállapítását: »Aligha túlozunk, ha azt állítjuk, hogy utódai közül voltaképp Ady áll hozzá legközelebb.« Majd meg: »Komjáthy így is, kisebb realitásérzéke, bizonyos osztálykorlátai, jóval kisebb művészi ereje ellenére is, inkább Ady, mint Kosztolányi és Babits előfutára.«

Vagy pedig azoknak oldalán áll-e az igazság, akik úgy vélik, hogy Komjáthy költészete egyebek közt éppen ez anakronisztikus nyelvi és stílusbeli sajátosságai miatt nemcsak hogy

⁵ Földessy Gyula: Ady minden titkai 67. l.

⁶ Horváth János. Újabb irodalmunk világnézeti válsága. Irodalomtörténet. 1934.

⁷ Komlós I. m. 459. l.

nem esik bele a magyar költészet nyelvi és stílus eszközeinek a szimbolizmus, a modern magyar költői nyelv felé vezető fejlődésvonalába, hanem egyenesen visszalépés még a népmemzeti irány nyelvi és stílus eszközeihez, nyelvhasználatához képest is.

2

Mint minden kutató, óhajtanám én is, hogy távol tudnám tartani magamat irodalomelméleti és irodalomtörténeti közhelyek megismétlésétől. Ám mégis elkerülhetetlen annak a köztudomású igazságnak legalább szűkszavú felidézése, hogy szimbolikus elemek, szimbólumok használata nem egyenlő a szimbolizmussal. Hasonlóképpen utalnunk kell arra is, hogy amikor a szimbolizmusról mint egy meghatározott történeti korszak jellemző és uralkodó stílusirányáról szólunk, ezzel mindig az Ady költészetében tetőződő magyar szimbolizmust értjük, hiszen nyilvánvaló, hogy a magyar, a francia, a német vagy egyéb irodalmak szimbolizmusa között számtalan lényegi közös elem ellenére is társadalmi genezisüket és magatartásukat illetően olyan nagy különbségek vannak, hogy egyetlen egységes, az egész világirodalomra kiterjedő irányzatról a tények semmibevétele nélkül nem beszélhetünk.

A szimbolizmus meghatározására az utolsó fél évszázad folyamán számtalan kísérlet történt. Teljesen kielégítő definícióval azonban éppen úgy nem rendelkezünk mindmáig, mint ahogy nem rendelkezünk a romantika, vagy a realizmus esetében sem. Szerénytelen és talán felesleges vállalkozás is volna, ha e kísérletek számát szaporítanánk eggyel (s kétséges: lehet-e egyáltalán irodalmi irányokról mennyiségtani vagy vegytani képletekhez hasonló, lexikonok címszavához kívánczó meghatározást adni).

A szimbolizmus keletkezését illetően a régebbi irodalomtudományban általánosan elterjedt volt az a felfogás, amely a szimbolizmus megjelenését, mint az emberben minden időben jelen levő⁸, a kultúra fejlődése által »visszaszorított«, lappangó ősi, primitív szemléletmód atavisztikus újraéledését fogta fel, az ún. magas kultúrák visszahatásaként. Ha elfogadjuk is ezt a magyarázatot, még mindig hiányoznék annak az alapvető kérdésnek tisztázása, hogy a társadalom fejlődésének milyen szakaszaiban és milyen módon jönnek létre a szimbolizmust mint visszahatást magukkal hozó ún. magas kultúrák. A szimbolizmus keletkezését illetően elfogadható választ nyilvánvalóan a kérdésnek csak az illető társadalom és irodalom fejlődésére ágyazott vizsgálata adhat.

Az első kérdés tehát, amelyet meg kell vizsgálnunk az, vajon azok a társadalmi és irodalomtörténeti körülmények, amelyek Ady szimbolizmusát szülték és kivirágoztatták, megvoltak-e a hathattak-e Komjáthy költészetének fogamzása, felnövekedése, beérése idején. Másrészt, a költő oldaláról nézve a kérdést, megvoltak-e Komjáthy költői, emberi egyéniségében azok az Adyéval rokon diszpozíciók, amelyek hasonló körülmények között hasonló magatartást eredményeztek. Természetesen, — talán szükségtelen is megjegyezni — senki sem gondolhat sem a két történeti helyzet, sem a két karakter azonosságára, csupán az előzménynek a következményhez, az elődnek az utódhoz való nagyon is kézenfekvő hasonlóságról lehet szó.

A 80-as években megerősödött, s egy félévre Palágyi Menyhért és Varsányi Gyula Új Nemzedékben gyülekezett irodalmi ellenzék megérezte már, hogy a magyar társadalom mélyén új erők születnek, forronganak és készülnek a fennálló társadalmi rend szétrobbanására. Igaz, e titokzatos erők mibenlétéről, természetéről, mozgásáról legtöbbjükben csak homályos képek sejlettek, vagy még azok is alig. De az szinte valamennyiükben világossá vált, hogy az a

⁸ É. Ermattinger például megfosztva történeti jellegétől a szimbolizmust, mint olyan mindenkor lehetséges szemléleti módot tekinti, amelyben az *én* és a *világ* összeolvadásának lehetősége adva van. *Das dichterische Kunstwerk. Grundbegriffe der Urteilsbildung in der Literaturgeschichte* Leipzig-Berlin 1921.

kép, amelyet a hivatalos irodalom és annak hordaléka a magyar társadalomról rajzol, hamis hazug, hogy azok a kérdések, amelyeket ez az irodalom tálal és vitat, nem a magyar irodalom igazi nagy kérdései, s az igazságok, amelyeket ez az irodalom hirdet, talmiak, áligazságok. Mindez csak látszat, és a valóság valami egészen más. A valóság e realitásnak hazudott látszat mögött van, s a látszatrealitás csak arra való, hogy megcsalja, félrevezesse az igazi valóság és a valóságos igazság után kutató embert.

A látszatnak és valóságnak e szorongató antagonizmusából kiki a maga módján keresett menekülést. (Nem lehet eléggé hangsúlyozni ezt; irodalomtörténetünk egyik már-már hagyománnyá rögzített tévedése ugyanis az a felfogás, amely ezt az egész nemzedéket túlságosan is homogénnek mutatja, s az egész nemzedék karakterét egyik vagy másik jelesebb alakja, legtöbbször Reviczky arcáról olvassa le.)

Komjáthy olyan utat választott, amely elvezethette, és el is vezette a szimbolizmus egy neméhez, Ady szimbolizmusának kapujába. Költészetének a szenici évek idején egyik vezérmotívuma az a gyűlölet, amelyet a »hazugtestű látszat«, »a szentté emelt undok hazugság« a »természetlen világ«, »a látszatlét«, »árnyékvilág« ellen érez. Riadók, hadbaszólítások, had, üzenetek követik egymást azok ellen az erők ellen, amelyek e hazug látszat uralmát védik és fenntartják. Ennek a látszatlátnak szerinte mindenképpen vesznie kell:

Bár kívül élet színe fesse,
Ami belül rossz, veszni fog.
Nem győz, nem győzhet a hazugság,
Hiába máglya, orgyilok.

(Szózat.)

A harcot vállalta, azt is tudta, hogy az élet minden területén meg kell vívni, hiszen »itt minden meg van mételvezve, minden penészes és rohadt«; a harcnak tehát egyetemesnek kell lennie.

A látszat és valóság antagonizmusával egy töről fakadt a korszak költőinek másik nagy alapkérdése: a részlet és az egész feloldhatatlan ellentmondása. Komjáthy éppen úgy, mint kortársai — vagy erős filozófiai hajlamánál és tettvágyánál fogva még jobban — megszenvedi ez ellentmondás művészi, világnézeti, magatartásbeli bénító következményeit. »Oh, hogy fáj e gúnyos összevissza«, panaszkodik, s hivatásának, kötelességének tartja, hogy az ember lelkének, külső és belső világának szétfőredezett és reménytelen kaosszá kuszálódott részeit lényegük szerint megismerje s egységessé illessze. »S amit szétboncol a kegyetlen ész, Alkosd egészé fensőbb gondolatban, Magasb egységbe fűzd, mit fölmetélsz« — ösztönzi önmagát nagy programversében, az Újkor szellemében. Türelmetlen és megvető gesztussal löki el azokat — »kaleidoszkop-figurák« »csillámai a tünde percek« —, akik megelégszenek a részlettel: »Eh, mit győttörtök a részletekkel«, — háborog. Hiszen a cél nem lehet kisebb, mint »belátni a nagy Egészete«. Azoknak a himnuszoknak és dítirambusoknak hőfoka és hangfekvése, amelyeket »gyönyörtől részeg szívvel« a megtalált »bűvös egység« ígézetében zeng, retrospektíve jól mutatják azt a vágyat, amellyel kívánta, s azt a harcot, amellyel kivívta az »örök«, az »ősi« a »szent«, az »új« Egységet. Lényeg és egység költészetének ikermotívumai, amelyek hol egymást váltogatva, hol együtt, de mindig elragadtatott, győzelmes fortisszimóban csendülnek fel kései verseiben.

A hivatalos irodalom a realizmus jegyében állott, de ez a hivatalos realista irodalom és hivatalos, ugyancsak realista vagy romantikával kacérkodó ellenzéke (pi. a Petőfi Társaság költői, az Ábrányiák stb.) nem tudott vagy nem akart számot vetni a társadalmi ellentétéktől feszített magyar élet egyelőre csak a mélyben morajló válságával, jóllehet már az uralkodó osztály legfelsőbb rétegéhez tartozó írók, publicisták, mint Justh vagy Asbóth is nyomatékosan figyelmeztetnek a válság jelenlétére. Ez a realizmus szükségképp megrekedt a mindennapi élet apró részleteinél, kicsinyes szépségeinél, nevenincs bajainál; édeskés idillt, teátrális ódat,

kelmei helyzetdalt énekelt, olcsó koldusromantikát, kenetes karitászt, elnyűtt moralizálást kínált; szépségflastrommal vagy fájdalomcsillapító csöppökkel javíthatott.

Komjáthy szánalmasnak, szégyenletesnek tartott minden hazug idillgyártást, gyáva rezignáltságot, amely mindennapi aprócska részletörömkéért és szépségekért hajlandó volt feledni a kor élete egészének sivárságát, lemondani a világ küzdelmekkel és veszélyekkel járó újratereztetéséről. Sok más verse, versrészlete mellett talán leghívebben szimbolizmusának egyik érett, kiteljesedett megnyilvánulása, a Kis lelkek c. költeménye tanúskodik erről:

Csöndhajlokunk', békés tanyánk'
Földülja még e lázadó
Ha zsuptetőkbe kap a láng, i
Nem lesz a vészhez fogható.
.....

Oh boldog tengés, enyhe rend,
Nyugalmas, kéjes rothadás!
Vérünk lassan, bizton kereng,
Távozz el tőlünk, Messiás!

A magyar élet mélyén gyülemelő forrongó válság, s a kor felszínén terpeszkedő fojtatóan kicsinyes álnyugalom ellentétét elsősorban mint az igazság, a tehetség, s főképpen a szépség kutatására és befogadására való képtelenséget élte át. Korát és kora vezető osztályait mindenekelőtt azzal vádoolta, hogy méltatlanok az ember erkölcsi és esztétikai javainak örökségére. Tetteik, sőt pusztá létük meggyalázza azokat. Kéziratos versében, a Monológban, orkánná magasodik tajtékzó haragja »a törpelelkű bársonyos herék«, »a sok bitor vérbíboros pimasz«, »az úri sőpredék« ellen s a világ ellen, »hol uralkodik, Elnyomva az örök-szépet magát«.

Komjáthy lázad ez ellen a világ ellen: »itt minden rombolásra lázít és lázadásra ingerel« — hirdette és tudta, hogy kérdéseit nem oldhatja meg más, mint egy új társadalom, amelynek majdani győzelmét szinte önkívületbe ragadott boldog rajongással jövendőlte és üdvözölte:

Hisz, összefogva célt kell érünk!
A jelszavunk: Testvériség!
S a tiszta, ős talajba tesszük
Az új világ alapkövét.

Mert új világ: új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újra kell kezdenünk.

(Szózat.)

A lázadás azonban tettet kívánt, s Komjáthy vállalta is e tett követelését föltétel nélkül. Verset írt a Tettvágy-ról. Petőfi Csataalából véve hozzá a mottót. Ez a költeménye tulajdonképpen a Schlauch Lőrinc ellen írott kéziratos versének parafrázisa, amelyben a költő eszméinek, törekvéseinek ellenfeleit nagyon is konkrétan nevükön nevezi. A Tettvágyban azonban az ellenséget illetően a konkrét megjelölések helyébe elvont általános utalások kerültek, ám a két vers ikerfogantatása mégis jól megmutatja, ki és mi ellen, milyen erők ellen lázadt és kívánt tetteket Komjáthy. Magamagát biztatta, sürgette, üzte: »Szenvedő nagy lélek, Cselekedjél végre!« Nem rettent vissza eszméi és vágyai végső következtől, a forradalmi változás gondolatától sem:

Ne higgy te lassú haladásba,
Filisztereknek hagyd e tant!
Természet örök újhodása,
Miből minden nemes fogant.

A régi rossznak foltozása
Nem nyerhet örök életet.

(Törj össze mindent...)

Komjáthy azonban mindvégig egyedül állott forradalmi elszántságával. Néhány jó barát vette körül mindössze, s ezek is — talán az egy Palágyi Lajost véve ki — valamennyien mögötte maradtak a haladás és a harci elszántság tekintetében. Hogy elindultak-e már a magyar tömegek az új világ meghódítására, nem tudta, nem tudhatta, az ő Tomijába a világ-nak még a hullámverése is alig ért el. Nemcsak, hogy kapcsolata nem lehetett a néptömegek harcával, de mégcsak tudomást is alig szerezhetett róla. Lázasága a magányos intellektuális lázasága volt, amely szükségképp magára is maradt. Nem csoda, ha diadalénekei himnikus szimfóniáiba a panasz, a magány, a kétség húrja is belerezdül néha:

Belátom milyen dőreség volt
Kivánni, hogy a béna
S ónlábú égi táncba menjen
Vagy zengjen dalt a néma.

(Megnyugvás.)

Igazságának biztos tudata, eszméi győzelmébe vetett föltétlen hite, akaratának kiolt-hatatlan ereje valójában azonban nem ingott meg soha. Ámde ez a tudat, hit és akarat is, mégcsak magányosabbá tette, mert úgy kellett éreznie, hogy a »nagy emberpusztaságban« egyedül van birtokában a valóságos igazság ismeretének. Küldetésének, prófétaságának, sőt messiás voltának élménye áttörhetetlen magányossága megérzésének és igazsága föltétlen hitének ebből a kettős forrásából fakadt.

S ebből a forrásból fakadt arisztokratizmusa és végletes individualizmusa is. »Milliónál több az egy« — vallotta, s szinte vallásos áhitatú himnuszokat írt »a szent Egyéniségről«, küldetése egyik legfontosabb mozzanatát pedig így jelölte meg: »Zászlódat magasra emelem, szent Egyéniség.«

Ugyanakkor azonban olthatatlan vágyakozást érzett, hogy beleolvadjon »a nagy ember családba« s a zseni alapvető kötelességének tartotta, hogy tehetségét az emberiség boldogsága érdekében használja fel, hogy vezére legyen a boldogulását kereső emberiségnek.

A látszat és a valóság antagonizmusa, a részlet és az egész ellentmondása, a mindennapi élet részletszépségeinek és az élet egésze sivárságának ütközése, a felszín álnyugalmának és a társadalom mélye forrongásának ellentéte, a kor világnézetének és az alapvető emberi esztétikai és etikai értékeknek a konfliktusa, a tettvágy és a kényszerű tehetetlenség dilemmája, a forradalmi elhatározottság és a néptömegek harcától való izoláltság szembenállása, a szélsőséges individualizmus és a közösség utáni vágy kettőssége: — íme, a legfontosabbak azok a közül a tényezők közül, amelyeket az Ady kutatók Ady szimbolizmusának társadalmi indokaként megneveznek. S ha Ady nem birkózhatott meg költészetében e tényezőkkel a realizmus objektív szemlélete és hagyományos kifejező eszközei segítségével, hogyan sikerülhetett volna ez egy nála hasonlíthatatlanul kisebb tehetségnek, aki ezen felül e szempontokból még sokkal nehezebb helyzetben volt, mint a nagy utód, hiszen — újra hangsúlyoznom kell — mindezek a tényezők Komjáthy korában távolról sem jelentkeztek oly világosan, kiteljesülten, kézzelfoghatóan, mint Ady idejében. Így természetesen hatásuk intenzitása és formája

sem lehetett azonos a két költő művében. Ahhoz azonban elég erősek voltak így is, hogy Komjáthy költészetét a realizmus objektív szemléletmódjából a szubjektivizmusba lendítsék át, s hogy a lezáruló népnemzeti korszak realista kifejezésformáitól új kifejezési lehetőségekhez, a költői szubjektivizmus kifejező formáihoz, a szimbolizmushoz vezessék el.

2

A tárgyias szemléletű, népies-nemzeti iskola realista lírája után Komjáthy az első költő, akinek egész műve, néhány ifjúkori idegen hatást mutató s rá éppen nem jellemző versétől eltekintve, a szubjektivizmus jegyében fogant. Igaz, az öregedő Vajda Jánosnak is mind több költeményében jutott egyre növekvő szerephez a költői szubjektivizmus, mégis a nagy magányos művészete mindvégig ingadozott a tárgyias, és az alanyi szemlélet között, s a szubjektivizmus sohasem vált szemléletének kizárólagos meghatározójává. A Nyugat fiatal lírikusai, akik — Babits szavával élve⁹ — mint koptus a vallását, úgy őrizgették és ápolták Komjáthy kultuszát, nyilvánvalóan a költői szubjektivizmus diadalát ünnepelték benne, hiszen az ő ellenzékiességük egyik legfőbb eleme is ez volt a hivatalosan még mindig »realista« költészettel szemben. Éppen ezért kezdete, elindítója Komjáthy a modern magyar lírának, s ezért irodalomtörténeti babona csupán a Reviczkyvel való ikerítése; Reviczky mindvégig megmaradt az objektív szemlélet alapján, s ezért tulajdonképpen a hagyományos metaforikus költői kifejezésformák határát sem lépte át. Költészetének szimbolikus elemei ellenére sem vált sohasem szimbolistává.¹⁰

A szimbolizmus megszületésének ugyanis — mint ismeretes — egyik legfontosabb alapföltétele az, hogy a költő társadalma fejlődésének valamely szakaszán, és a fejlődés sajátosságainak indítására teljesen szakítson a világ objektív szemléletmódjával, és ennek helyébe költészetében a feltétlen érvényű szubjektivizmus lépjen. A vers többé már nem a való világ tárgyainak, jelenségeinek, összefüggéseinek a költő lelkében való tükrözését szolgálja, mint az objektív szemléletű realista lírikusnál, hanem azt a feladatot töltik be a való világ tárgyai, jelenségei és összefüggései, hogy a költő lelki tartalmát hordozzák, jelképezzék, helyettesítsék. És ezzel együtt: az e tárgyakról, jelenségekről és összefüggésekről »az objektív szemlélet segítségével alkotott«, »a gyakorlat által igazolt« és »tudományosan is ellenőrizhető fogalmak« már nem »a reális valóság lenyomatai«, nem »objektív igazságok« többé, hanem a költő belső világának visszatükrözői.¹¹

Elengedhetetlen feltétel azonban az is a szimbolizmus megszületéséhez, hogy a költő a maga alanyi szemléletének igazságáról, sőt egyedül helyes és elfogadható voltáról, abszolút-ságáról meg legyen győződve.¹² Ennek következtében viszont szükségszerűen elveti a realizmusnak a világról mutatott képét, s számára a tárgyak és jelenségek meg a róluk alkotott fogalmak egy ezek mögött levő, csupán általa ismert vagy sejtett, egyedül csak az ő lelkének kinyilatkozott lényegnek vagy titoknak a szimbólumai. E meggyőződésénél, hiténél fogva szuverén módon, önkényesen bánt a valóság elemeivel, s a róluk alkotott fogalmakkal és köztük, meg a maga kifejezendő lelki tartalmai között, amelyek szerinte a dolgok és jelenségek igazi lényegét, titkát tükrözik, egyenlőséget, azonosságot teremt.

⁹ Babits: Az irodalom halottai.

¹⁰ A szimbolizmus lehetősége, néhány vonása természetesen Komjáthy kortársai közül is nem egynél fölvilan. Sőtér István pl. Endrődi szimbolista elemeire hívta föl a figyelmet.

¹¹ Vö. Révai: Ady 1946. 43. 1. és Horváth János: Ady és a legújabb magyar líra 1912. 35. 1.

¹² Marót Károly a szimbolum »jóhiszeműségéről« beszél ezzel kapcsolatban. Huszadik Század 1913. 606. 1.

Eljárása azonban csak a realista, az objektív szemléletű ember számára önkényes, hiszen a szimbolista költő szerint nem viszony áll fenn a kifejező szimbólum és a kifejezendő tartalom között, hanem azonosság.¹³

A szimbolista vers azonban nem csupán azt sugallja, szuggerálja, kényszeríti az olvasóra, hogy a költő hisz ebben az azonosságban, hanem azt is, hogy az olvasó, a hallgató maga is fenntartás nélkül átadja, alávesse magát a költő szemléletének, maga is higgye ezt az azonosságot. Ha ezt a vers nem tudja elérni, értelmetlen, illogikus, zagyva szótömeg csupán.¹⁴

Komjáthy szélsőséges individualizmusa érthetővé teszi, hogy szimbólumainak tárházában talán az önszimbólumok száma a legnagyobb. Legtöbbször messiásnak tekinti magát. Ez az önszimbólum egész pályáján végigkíséri, legteljesebbé ez érett benne, s ezért szimbolizmus is e köré kristályosodott ki legszebben. Számtalanszor a messiás szinonim fogalmaival azonosítja magát: Istennek, Úrnak, Főbusznak, Kezdetnek és Végnek, Ősrnak, Megváltónak, Napistennek, a Napisten fiának nevezvén önmagát. Oly erős ez az azonosság tudat, hogy néha tárgyiasul a szemlélet, néha mintegy harmadik személyként kívülről nézi, konstataálja a maga messiás voltát. Például a Kis lelkek c. költeményében:

Nézd, milyen ifjú tart felénk!
Szemében rémes büszke láng,
Baljában a napfáklya ég
Szétszórva millió sugárt.

Jobbjával egy zászlót emel,
Mely, mint szívárvány, hét színű
És csillagkoronát visel
Szép homlokán fönség, derű.

Hogy a harmadik személy ellenére ez a szimbólum is csakugyan őt jelenti, azt kétséget kizáróan bizonyítja az a tény, hogy ugyanazok a motívumok, amelyek itt szerepelnek, más verseiben első személyű szimbólumainak alkatrészei.

Hétszínű lobogóm az égi házat
Belengi újra tisztán és híven

— mondja egyik korai, de már sok szimbolikus elemet tartalmazó versében. (Altató).

Többi önszimbóluma is legtöbbször mutat valamely asszociatív kapcsolatot a próféta-messiás-isten szimbólummal: Álomkirály, átokisten, gúnyapostol, démonok királya, mesék királya, a napnak izzó glóriája, a Nap, a Fény, a Lélek, a Láng, a Fényhozó, a Lucifer ő. De ez önmegneveléseknél is többet mondanak azok a próféta-messiás-isten gesztusok, amelyeknek természetesen csak a szimbolizmus keretében lehet értelmük. Íme, talán a legszébb:

¹³ Vö. Horváth János im. 24. 1. és 35. 1.

¹⁴ Cassirer nagy összefoglaló művében, a Philosophie der symbolischen Formen-ban az ószövetségi próféták szimbolizmusáról szólva — s egyebütt is — hangsúlyozza, hogy ez a bizonyosság elengedhetetlen a szimbolizmus hiteléhez: »Es beruht auf der Kraft und der Gewissheit des regiliösen Willens, der in den Propheten lebendig ist, eines Willens, der sie über alle Anschauung des Gegebenen, des Daseienden hinweg treibt. Dieses Dasein muss versinken, wenn die neue Welt, die Welt der messianischen Zukunft erstehen soll.« II. köt. 295. I. Aligha kell arra utalni, hogy Cassirer műve, a szellemtörténeti iskola e jellegzetes megnyilatkozása, nagyon is kritikus bánásmódra szorul. Mégis a szimbolizmus kutatói számára mellőzhetetlenül fontos mű.

Ki látott járni pompafényben
 A zúgó tengerek fölött?
 Közületek ki látta lelkem
 Midőn a napba öltözött?
 Ki látta lelkem változását
 Midőn a lélek elragadt
 Ki látott engem tűzszekéren
 Mint a prófétát egykoron?

(Csak tartsatok . .)

E versrészlettel valamennyi szimbóluma biblikus eredetű, s az utolsó kivételével mind Krisztussal kapcsolatos.

Mindezek az önmegnevezések, gesztusok, azonosítások nevetséges blaszfémianak, föllengzős, értelmetlen szóvirágoknak számítanak a szimbolizmuson kívül. Az a lélektani folyamat, az a lélektani jelenség, amely a szimbolizmus eszközeinek segítségével megnyilatkozó szubjektívizmusnak a legszélsőségesebb, a tárgyias, realista szemlélet számára legillogikusabb alkotásait is hiteles kifejező eszközzé avatja a költő és közönsége előtt egyaránt: a látomás. A szubjektívizmus, s vele a szimbolizmus — mint már említettem — annak az érzésnek, annak a tudatnak a szülőtte, hogy a világ megfejthetetlen titkokkal és feloldhatatlan ellentmondásokkal van tele. A látomás pszichikai folyamatában azonban a költő a valóság széthulló, széttöredezett, széttörekvő elemeiből illogikus társításokkal, egyéni összekapcsolásokkal szintézist teremt, amelynek hitelét a látomással együtt járó sajátos lelkiállapot biztosítja. A látomás lelki processzusában az ellentmondásoktól részeire hullasztott világ igazi lényegét képviselő szimbólumok egységes rendszerré állanak össze.¹⁵ Ennek következtében az olvasóban, a hallgatóban az egyes szimbólumok is, virtuálisan, egy teljes világképnek, az élet totalitásának benyomását keltik, s ez minden művészi alkotás elengedhetetlen feltétele.¹⁶

Látomás nélkül a kép sohasem válhat szimbólummá, sohasem lépheti át a metafora határát, sohasem nyerhet önálló létet. A szimbolizmus elválaszthatatlan a látomástól. Komjáthy legjellemzőbb lelki sajátja, mint ezt már a közvetlen utódok is megjegyezték¹⁷ a látomásra való készség és képesség. Költészete látomások sorozata, s még elmélkedő jellegű versei is minduntalan látomásba csapnak át. A Gondolatok a halálról c. költeményének elmélkedő sorai közé például egyre-másra vizionárius elemek kerülnek:

Jöttére a dús bíborszín habok
 Sápaddva keresik az éjleket:

Az Ó mennyi fény c. versének kezdetben leíró jellegű alkonyati képe pedig egyetlen villanással látomássá lobban:

Arany kezedből, nagy Világló
 Kihullt a hadvezéri zászló,
 Kilépnek önmagukból, messzejárnak
 Rejtelmes árnyak, fekete szárnyak,
 De mi követjük, csak mi látjuk,

¹⁵ Cassirer is nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az egyes szimbólumoknak csak egy egységes szimbólum-rendszer keretében lehet értelme: »dass die sinnlichen Einzelheiten nicht für sich stehen bleiben, dass sie sich einem Bewusstsein-Ganzen einfügen, und von diesem erst ihren qualitativen Sinn erhalten.« I. m. I. köt. 27. l.

¹⁶ A szimbolizmus szintézisteremtő célját nyomatékosan kiemeli Moreas is híres Figarobeli manifestumában (1886. szept. 16.)

¹⁷ Pl. Juhász Gyula, Független Magyarország 1910. febr. 13.

Csak mi szeretjük és imádjuk
 Az ünneparcút, koszorusat,
 A jót, a haldokolva dúsát,
 A lélekosztó ragyogó Bált,
 Ki homlokunkon hagyta csókját.

Maga Komjáthy is tudta, érezte, hogy a látomás milyen fontos helyet foglal el költészetében. A *látni* ige jelentésváltozása, jelentésbővülése igen szemléltetően tanúsítja ezt: a jól körülhatárolható konkrét jelentésű ige Komjáthy szóhasználatában fölvette az *átlátok*, *megértek* s a megértés következtében *tudok* igék jelentését. Másrészt a folyamatos jelentésű ige befejezetté vált. Ugyanakkor a szó hangulati velejárója meggazdagodott, ünnepivé, szinte mítikussá fokozódott. Művészi szempontból talán két leghibátlanabb verse, a kötetnyitó A Homályból és a kötetzáró Diadalének egyaránt példázza ezt:

Szívembe hordom én a lángot,
 Szívembe hordom a napot:
 Ó gyújtsatok rokonvilágot!
 Én látok, ti is lássatok.

mondja az elsőben;

Oh jertek utánam
 Ti fénykeresők,
 Már látom az égi,
 A büszke tetőket. —

írja a másodikban.

A szimbolizmus látomás nélkül nem állhat meg, ám ez a tétel meg nem fordítható: a látomás nem csupán a szimbolizmus sajátja. Elég talán a romantikusok csodálatos látomásaira utalni. Komjáthy költészetében is találunk a szimbolista látomások mellett Vörösmartyt idéző, nagy romantikus látomásokat is. Szép példa rá a Tél c. költeménye:

Fönt az ormon gondok ülnek,
 Rémmel elvegyülnek,
 Köztük átok a viszony.
 Lent az aljba; vad kacajba
 Tör a szélvész; vérbefagyva
 Veti vemhét az iszony.

A szimbolista és a romantikus látomás összevetésének és szétválasztásának megkísérlése, bár igen fontos irodalomtörténeti, irodalomelméleti kérdésnek látszik, ennek a dolgozatnak a keretében legalább is merészség lenne, hiszen szinte érintetlen terület ez, de a dolgozat gondolatmenetében zavaró és felesleges is volna. Elég megállapítanunk a mondottak alapján itt azt a pusztá tény, hogy Komjáthyt emberi, költői alkata, egyénisége, lelki sajátjai alkalmassá, képessé tették egy vizionárius-szimbolikus látásmódra.

4

Együtt voltak tehát Komjáthy költészetének születésénél azok a társadalomtörténeti és irodalomtörténeti körülmények; s jelen azok a lelki, alkati tényezők, amelyek szükségesek voltak a szimbolizmusnak, vagy inkább a szimbolizmus kezdeteinek (»praesimboliz-

must» mondott volna talán az egykori irodalomtörténész) kialakulásához. Feladatunk most tehát az, hogy áttekintsük, milyen stílus és nyelvi eszközökkel valósult meg a szimbolizmus e kezdeti foka.

A szimbolizmus és a különféle mitológiák, vallások, kultuszok eredetének rokonsága mindenki előtt nyilvánvaló, már-már irodalomtörténeti közhely. Érthető tehát, hogy a szimbolizmus költői szívesen és gyakran vették át a különféle mitológiák, kultuszok szimbólumkincsét. Komjáthy messiástudata, istenülése, egyéniségkultusza s az ezekkel együttjáró magas pátosza csak fokozta ez elemek átvételére való hajlandóságot. Az ateista vagy legjobban esetben Spinoza módjára panteista költő a különféle vallások, kultuszok szimbólumainak egész garmadáját éleszti meg.¹⁸

Szerelmesét és őt magát »a lélekosztó rágyogó Bál« csókolja homlokon, »a főszege, átkos borzalomban, a földnek óriás szíve dobban, mert rátapodott Beliól«. Maga Főbusz, Napisten, Messiás, Megváltó, de Szentlélek is, mikor így szól: »Oh jöjjetek be templomomba, Tűzből, lélekből újjá szüllek én«. Majd ószövetségi szimbólummal nevezi magát »Törvénytáblája én a szellem Hatalmas istenének, Állók, parancsait átalveendő, Horeb hegyén a létnek.« Az ószövetségből merít akkor is, midőn szerelmese fájdalmát így szimbolizálja: »Égő fájdalomak csipkebokra A te szomorú beteg szíved«. S ha maga messiás, szerelmese Magdaléna, s anyja a Szűz, az »áldott az asszonyok között«, »a malaszttal teljes«. Egyszer a szenvedő Krisztussal azonosítja magát: »Szívében tör, fején sugár«, máskor a pokolra szállóval: »Leszállók a mélybe, Pokolba leszállók, Leviszem az üdvöt, A pompavilágot«, majd meg a lélektől elragadt, színváltoztató messiással. Egyszer Jozsué, ki megállítja a percet, máskor Illés, ki tűzszekéren az égbeszáll. A »szent hegy«, »az égi, a büszke tetők« az Olymposzt, »az élet színbora«, »az álmok égi bora« pedig bizonyára a nektárt idézik. Kultikus szimbólumait elsősorban az Újszövetség szolgáltatja. Komjáthy katolikus volt, s a katolikusok vallási életében az Ószövetségnek — mint ismeretes — jóval kisebb szerep jut, mint a protestáns egyházakében. Néha azonban egy-egy sorában mégis mintha a zsoltárok hangja rezdülne vissza pl.: »Csak lobogj én lelkem, mélységbe világíts.«

Fogalom- és szókincsében kortársaiéhoz viszonyítva hasonlíthatatlanul nagy szerepet játszik a keresztény-zsidó üdvörtörténet terminológiája: Kárhozat, üdvösség, átok, áldás, imádás, imádság, újjászületés, angyal, ördög, s más hasonlók szinte minden lapján előkerülnek. A kultikus fogalom és szókincs felhasználása mellett a vallásos szólalkinset is gyakran alkalmazza szimbolikus értelemben. »Nem jött el még az én időm«, mondja messiás-magáról, majd ellenségeiről: égtek, soha el nem égtek.

Az antik mitológia elemeinek kicsi aránya egészen feltűnő. Ennek oka talán egyrészt az, hogy ezek az elemek túlságosan is az általa megvetett latinos-iskolás műveltség dekoratív elemeiként éltek még, másrészt az, hogy ezek túlságosan is hozzáérttek a régebbi magyar irodalomhoz, amellyel ő szakítani akart, s amelyet — mint a Kritikai szempontok mutatja — méltánytalanul kevésbé becsült.

Szimbólumainak legnépesebb csoportját a szimbólummá fokozott absztrakciók alkotják. Nagy kezdőbetűs írásmód emeli ki őket legtöbbször. A magyar költészetben Adyn és a fiatal Babilson kívül (az Ady-majmolókat nem számítva) aligha használt valaki is annyi nagy kezdőbetűs absztrakciót, mint Komjáthy. Az Ég, a Nap, az Ember, a Kéj, az Ósorgia, az Ósúr, a Démon, az Est, a Hajnal, az Ész, a Föld, az Élet, a Halál, a Jóság, a Vágy, a Bűn, a Nyár, az Üzenet, az Inger, az Igézet és még számtalan társuk tanúskodik erről. Gyakran a nagybetű elmarad, s csupán az előttük álló határozott névelő, vagy a látomás egésze mutatja szimbólum voltukat.

¹⁸ A mitológia eszközeinek Ady szimbolizmusában elfoglalt fontos helyére Barta János gondolatátársításokban oly gazdag tanulmánya, a Khiméra asszony serege figyelmeztet. (Magyar Századok 278. 1.)

Az absztrakciós szimbólumok segítségével a költő a fogalmakat kiemeli a részletekhez láncolt realista szemlélet korlátozottságából, az egészet, a teljességet, az általánosat érzékelteti, a mindennapi valóság helyett a dolgok lényegét jeleníti elénk, amelyet csak ő ismer, s amelyet csak rajta keresztül ismerhetünk meg.

A szimbólummá vált absztrakció a látomás keretében átlelkesül, önálló létet kap, de egyúttal vagy éppen ezért materializálódik is: szinte saját pszichikai és fizikai törvényekkel rendelkezik, valósággal élve változik.¹⁹ A realista költőnél a verset sugalló alapgondolat vagy alapérzelem sugározza ki azt az erőt, amely a vers alkotó elemeit kiválasztja, egybegyűjti, egymáshoz kapcsolja és rendezi. A szimbolista vers esetében azonban, mivel a látomásban a gondolat, érzelem, a kifejezendő tartalom azonosult a szimbólummal, átlényegült a szimbólumba, a látomás, s vele a vers asszociációs és rendező központja a szimbólum, és a versbe csak olyan elemek kerülhetnek, amelyek a szóbanforgó szimbólum materiális, -pszichikai jellegének megfelelnek, amelyeket az illető szimbólum asszociálhat, s amelyek így nem törik meg a látomás hitelét. Ezen a ponton ragadhatjuk meg Komjáthy költészetének egyik meghatározó jellemvonását, mégpedig azt, amely a legfőbb különbséget jelenti az ő és Ady szimbolizmusa között. A szimbolista vers leglényegibb tulajdonságának és követelményének a szimbolizmus valamennyi kutatója a szuggesztivitást tartja. Elhatározóan fontos az a követelmény, hogy a költő meg tudja találni azokat a szimbólumokat, az absztrakciók esetében pedig: olyan absztrakciókat fokozzon s úgy fokozza őket szimbólummá, hogy a bennük és az általuk asszociált nyelvi-fogalmi elemekben a vers alkotórészeiben meglegyen a költő szubjektív látomását valóságossá hitelesítő szuggesztivitás.

Komjáthy, miután fölemelkedett az igazi valóság régiójába, elvesztette a mindennapi élet reális világához visszavezető utat. Szimbólummá fokozott absztrakciói rendszeresen ezekből a régiókból valók, olyan általános filozófiai fogalmak (pl. Vágyerő, Bírvágy, Tudásvágy, az ős Eleve stb.), amelyek a művészet képszerű, érzékeltető, konkrét elemekből építő és konkrét elemeken át ható módszerei számára megragadhatatlanok. Továbbá nagyon is elvont, filozofikus jellegűknél fogva nem képesek a valóság elemeiből a költő látomása érzékeltetésére alkalmas elemeket asszociálni. Nem tudnak megfelelni annak a követelménynek, amelyet Goethe Eckermannal való beszélgetéseiben oly tömören, minden művészi ábrázolás elé tűzött: »es muss symbolisch sein, dh. jede Handlung muss an sich bedeutend sein und auf noch wichtigere hinweisen«. Komjáthy szimbólumai jelentős dolgokra utalnak ugyan, bár legtöbbször nagyon is általánosakra, de maguk igen sokszor jelentéktelenek, s ennek következtében — ha szabad itt ezt a kifejezést használnunk — életképtelenek. Életképtelenségük mindenekelőtt abban a tényben nyilvánul meg, hogy nem bírnak saját belső mozgásuk, törvényük szerint az egész verset betöltő organizmussá növekedni. Szimbólumai ezért igen gyakran csupán néhány vesszorra, strófára terjednek ki, s egy-egy szimbólumnak olyan az egész versen át való keresztülvitele, mint amelyet A Homályból, a Magdaléna, Kis lelkek, A sápadt asszony, a Diadalének című költeményében s még néhány más versében látunk, nem túlságosan gyakran fordul elő. Szimbolizmusának ez a második igen jellegzetes, s az övét az Adytól határozottan elválasztó vonása. Ady absztrakciós szimbólumai rendszerint a való világból vett, nagy asszociációs képességű, konkrét jelentésű fogalmak, vagy ha elvontak is, jellemük olyan, hogy képszerű ábrázolásra alkalmas szervezet kifejlesztésére képesek. (Pl.

¹⁹ Hogy ez az átlelkesítés a szimbolikus-mitológikus látásmódnak mennyire lényegi vonása, arra egyebek közt Lévy-Brüll — ugyancsak alapos kritikával használható — műve mutat rá. »Für ihn [a primitív, mitológikus szemléletű ember számára] gibt es keinen Stoff und keinen Körper, von dem nicht irgendeine mystische Kraft ausstrahlte, die wir geistig nennen würden. Es gibt aber für ihn anderseits auch keine geistige Wesenheit, die nicht ein vollkommenes dh. konkretes, mit körperlicher Form begabtes Wesen wäre, auch wenn dieser Körper unsichtbar und nicht greifbar, widerstandlos, durchdringbar und ohne Dichte sein sollte.« (Die Seele der Primitiven. Wien 1930. 108. l.)

Jó Csöndherceg, Sikerasszony, Királylányom szűz Teljesedés, Kisbíróm a Kétség, Keselyem-fiatal Bűn, Lovam fekete Álom, Gondfeleség stb.). S ami fontosabb: mivel Ady mindig az élet sodrásának legerősebb síkjában állt, a valóság olyan elemeit választotta és fokozta szimbólumokká, amelyek magukba bírták koncentrálni a kor minden kérdését, egész szociális és pszichikai jellegét (Magyar Ugar, Eltévedt lovas, Grófi szérű, Paraszt Nyár stb.) s így szimbólumai a legszélesebbkörű és legintenzívebb hatású szuggesztióra számíthattak.²⁰

Komjáthy azonban egyrészt szinte légmentesen izolálva egymagában állott, másrészt a kérdések, amelyek Ady idejében már szinte kézzelfoghatóan konkréttá értek, Komjáthy korában csak nagyon is általánosan, elvontan jelentkeztek, s bár egyre erősebben éreztették hatásukat, jellemük határozottan még alig volt felismerhető.

Komjáthy költészete vértelenségének, elvontságának, tárgyatlanságának, amelyet méltán vet szemére az irodalomtörténet, szülőökát minden bizonnyal itt kell keresni.

Ady szimbolizmusának jellegzetes sajátága bizonyos drámai feszültség. Szimbólumai mintegy drámai fejlődésmenetben növekednek előttünk organizmussá. Látomásai — ha szabad úgy mondanunk — szemünk előtt *történnek*. Ezáltal a valósággal részeseivé, résztvevőivé válunk látomásainak. Komjáthy ezzel szemben inkább csak tudósít látomásairól, sokszor csak jelzi azokat az érzéseket, élményeket, amelyeket látomásai váltottak ki belőle. A látomásnak csak egy eleme, részlete villan fel az olvasó, a hallgató előtt, s így a versnek is csak egy-egy részlete, szakasza válik szimbolistává.

A szimbolizmust létrehozó körülmények között igen fontos helyet foglal el, mint már többször is utaltam rá, a látszat és valóság antagonizmusa, a részlet és egész ellentmondása. A szimbólum feladata, mint mondtam, éppen az volt, hogy megérzékítse, valóságossá hitelesítse a szubjektív szemlélet keretében létrejött, s ezt az antagonizmust feloldó új szintézist. A szimbolizmus e funkciója a nyelvi-stilisztikai eszközök szempontjából igen fontos következményekkel járt. Hiszen a nyelv szókincse által hordozott fogalomkészlet az új egység megteremtésekor szükségszerűen revízió alá került, átrendeződött, a fogalomtársításoknak, képzetkapcsolásoknak elképzelhetetlenül sok új lehetősége született meg. Hiszen a szó hangalakjának, a név-nek, a nomennak nem csupán hangulati tartalma, velejárója alakul át, hanem fogalmi tartalma is megváltozik, megváltozhat a szubjektív szemlélet keretében, hiszen ez »az egyén tudatát a döntések megfellebbezhetetlen bírójává teszi«.²¹

Mindez azt jelenti, hogy a szimbolizmus által létrehozott nyelvtörténeti változások mindenekelőtt a jelentéstan területére tartoznak. Komjáthy költészetének szimbolista elemei bő példatár szolgáltatnak e jelentéstani változásokra. Ezek számbavétele előtt azonban két megjegyzést kell előrebocsátanunk: egyrészt, azt, hogy azok a jelentésváltozás-fajták, amelyek itt előfordulnak, már a szimbolizmus előtt is jelen voltak a nyelv történetében, ebben a szakaszban azonban domináns szerephez jutottak, másrészt azt, hogy e jelentésváltozás-fajták révén létrejött fejleményeken ma már nem érezzük a szimbolizmus nyelvhasználatának bélyegét, hiszen a szimbolizmus nyelvi-stilisztikai eredményei természetesen legnagyobb részben a szimbolizmus idejének elmúltja után is megmaradtak, nyelvünk, stilisztikánk szerves részeivé váltak.

Komjáthy szimbolizmusának legjellegzetesebb jelentéstani újsága az, hogy a szókincs olyan tagjait kapcsolja össze egy syntagmába, amelyek az objektív, a realista szemlélet alapján nem szerepelhettek együtt, nem kapcsolódhattak egymáshoz. Mivel pedig, mint már említettem, látomásait inkább csak jelzi, mint drámaként élénk jelenti, elsősorban jelzős syntagmáira áll ez.

²⁰ Ady szimbolizmusának a magyar életben és hagyományban való gyökereire Bóka László e téren úttörő tanulmánya mutatott rá. Irodalomtörténeti Közlemények 1954.

²¹ Mintahogy Lukács György mondja Az ész trónfosztása c. művében (493–494 l.), M. Webernek Baudelaire-ra és a szubjektivizmusra vonatkozó megjegyzéseit bírálva.

A természeti tárgyak átjelkesítése, absztrakciós szimbólumként való használata következtében az őket jelentő főnevek elvont tulajdonságokat jelentő mellékneveket kaphattak jelzőül.

»Az égi büszke tetők«, »az álmatag levélke«, »a csapodár ledér árnyak«, »a boldog csillagok«, »a büszke csillagok«, »a kevély hegyek«, »kárhozott szél«, a »néma virágok«, »a csodás szent árnyak«, »az örök tüzek«, »a rokon lángok«, »Szent árnyai a nagy Jövőnek« — íme néhány a példák seregéből. Valamivel kevésbé gyakori az ellenkező eset: a megélesztett absztrakciók jelzője konkrét vagy élőlényekre vonatkozó melléknév: »magas hit«, »bús kudarc«, »kemény remény«, »rózsaszirmú élet«, »láng enyészet«, »vad győzelem«, »céda nyár«, »magas gyönyör«, »ős Eleve«, »ősz Idő« s más hasonlók.

Még fontosabb és jellemzőbb a jelzős syntagmáknak az a csoportja, amelyben a jelző és a jelzett szó, között vagy a halmazott jelzők esetében az egyes jelzők között a realista szemlélet számára egymást kizáró ellentét áll fönt. Pl. »rejtelmes, édes rettegés«, »rajongó, zokogó gyönyör«, »szent részegség«, »rémes, édes pillanat«, »kárhozott, de szép világ«, »üdvözítő pokol«, »az igazság démoni szerelme«, »szent téboly«, »fölséges, átkos borzalom«, »szép, céltalan, bús élet« s még sok más ilyen. Komjáthy szemléletének filozófikus, etikus jellege magyarázza, hogy e paradox, ellentétes jelzős szerkezetek legtöbbször erkölcsi jellegűek.

Igen gyakori eleme szimbolista stilisztikájának az az eljárása is, hogy több nagy hangsúlyi intenzitású, de különféle tulajdonság fajtát jelentő melléknevet kapcsol össze, sokszor közömbös jelentésű főnevekhez halmazott jelzős szerkezetben: »a régi, bús homályos ösztön«, »az egyetlen drága cél«, »a dús bíborszín habok«, »az ünneparcu, koszorú, jó, haldokolva dús, ragyogó Bál«, »a dús, királyi, büszke nő«, »dicső, magasztos égi társ«, »a mélységes, csodás, magas«, »Cherub őrizte szent tilos«.

Gyakran ugyanazon mondatban halmazott mondatrészenként különféle fogalmakat jelölő főneveket sorol föl, azonos jelzővel látva el őket, s ezzel elmossa azok határát, szinte szinoním fogalmakká teszi őket:

Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk.

(Szózat.)

Természetesen ezek a jelenségek, amelyek legtöbbször a képzetkomplikációs esetekkel vannak több-kevesebb rokonságban, távolról sem korlátozódnak csupán a tulajdonság jelzős syntagmákra. A következő sorok pl. határozói syntagmában mutatkozó képzetkomplikációra adnak példát.

És ennyi fénynek hallatára
Kigyúl az ég sötét határa,
A büszke csillagok remegnek
Hírére ennyi szerelemnek.

(Oh mennyi fény! : : :)

Az alábbi példákban pedig a birtokos jelző, illetőleg a tárgyas szó szerkezetben találkozzunk hasonló jelenséggel.

Szélaj vágyak betegje
Az üdvök titkos rengetegje
Előtted, im nyitva áll.

(És megtaláltam Őt)

Eleven szót szülni
Testeket gondolni
Élő lelket írni
Lángokat zengeni!

(Ragadj ki én lelkem!)

Balzsamözönben úsznak a völgyek,
Színpazar álmot él a mező,
Magas örökre gyúlnak az ormok
Büszke hitet hajt büszke tető.

(Jelentések)

Az antonim és paradox jelzős kapcsolatoknál külön szólnunk kell azokról, amelyek azt a célt szolgálják, hogy az időhatárokat elmosva a költői látomás, szemlélet igazságát időben is totálissá tegyék. Az *örök*, az *ősi*, az *új* melléknév számtalan esetben fordul elő azonos fogalom jelzőjeként azonos syntagmákban, vagy ugyanabban a versben.

A jelzős szerkezetekkel kapcsolatban kell utalni a szimbolista stílus egyik kedvelt, Komjáthynál is hatásosan alkalmazott eszközére is, amely bizonyos a szimbolizmus és mítosz, mitológia sokban közös lelki háttérében leli eredetét. Szakrális vagy kabalisztikus szóhasználatnak nevezhetnénk ezt az eszközt. A költő néhány szót, amelyet különösen alkalmasnak vél a maga lelki tartalmai, szemlélete, látomásai leglényegesebb jegyeinek hordozására, szinte szakrálissá emel, s ezek minduntalan visszatérnek a vers mindig jellegzetes, lényegi elemeiként. Komjáthynál mindenekelőtt jelzőként alkalmazott melléknvekről van szó: az *új*, az *ősi*, a *szent*, a *nagy*, az *örök*, a *büszke* az isteni jelzők térnek vissza e szakrális szavak közül a leggyakrabban. Az *ősi* és *ős* jelzőként, vagy jelzős összetétel első tagjaként, való előfordulása kisebb szótárt tenne ki. *Ősúr*, *Ősorgia*, *Ősgonosz*, *ősi átok*, *ősvak*, *ősnedű*, *ősi ígézet*, *ősi varázs*, *ősi titok*, *összerelem*, *ősnap*, a *lélek ős*, *örök dala*, *ős igaz* s így tovább. Szerepük nemcsak azért nagy, mert egy sajátos, közös egységes karaktert, kóloritot adnak a költő minden látomásának, hanem azért is, mert a legkülönbözőbb fogalmakhoz kapcsolódva, a fogalmak köztrókságot, társítási lehetőségét sejtetnek, sugallnak, s így hatásosan szolgálják a látomás szubjektív szintézisének hitelét.

Az új szubjektív egység létrejöttének, az igazi valóság megtalálásának fontos következményei mutatkoznak a költő mondathasználatában. Mondathasználata jól követhető fejlődést mutat, ezt a fejlődést éppen a szubjektivizmus diadalrajutása és a szimbolista jelleg előretörése határozza meg. Költészetének első szakaszában, midőn még egyazon ösvényt járta, mint pályakezdő társai, mondathasználatának sincs semmi különösebb, — legalább is társaitól őt megkülönböztető — sajátosága. Kijelentő, kérdő és felszólító, egyszerű és összetett mondatok aránya általában nála is ugyanaz, mint fiatal kortársainál. Amint azonban a 80-as évek végén, a kilencvenes évek elején teljesen megérik benne a kor hivatalos, objektív szemléletével, realista irodalmával való szakítás és szembefordulás tudata, az arány meg bomlik és a felszólító, különösen a felkiáltó mondatoké lesz az elsőség. Érthető ez, hiszen versei csupa dacos szembeszegülések, harci kiáltások, kihívások, hadüzenetek. Magát, a remélt vagy óhajtott társakat, az erkölcsi erőket serkenti küzdelemre, hívja hadba. Az egyszerű és összetett mondatok egyensúlya még fönnáll, de az összetett mondatok közül a kauzális és kondicionális mondatokat tartalmazó fajták kerülnek előtérbe. Egyre szaporodnak ugyan a kezdettől meglevő szimbolista elemek, bár a versek alaphangja gyakran még inkább reflexív. Utolsó éveiben azonban, midőn a szubjektív szemlélet teljesen úrrá lett rajta, látásmódja egyre inkább vízionáriussá vált, s világnézete helyes és győzelmes voltába vetett hite törhetetlenné erősödött, a mellérendelés visszaszorítja az alárendelést, a mellérendelő mondatok közül pedig a kapcsolatosak válnak uralkodóvá, és mindnagyobb szerephez jut-

nak az egyszerű mondatok. A felszólítómondatok helyét kijelentők veszik át, a felkiáltójel előfordulása pedig egyre gyébrebb lesz.²² A próféta, a messiás nem bizonygat, nem érvel, nem vitázik, hanem kijelent, kinyilatkoztat.

Igen tanulságos ebből a szempontból két versének, a Riadónak és a Diadaléneknek összevetése. Az elsőt 1891 márciusában írta, a másodikat feltehetően 95-ben, a kötet összeállítására előtt közvetlenül. Mindkettő bátran tekinthető költészete megfelelő szakasza reprezentatív versének is, s a Diadalének egyúttal a címadó nagy vers, a Homályból mellett, bizonyosan Komjáthy egyik leghibátlanabb verse is. A két költemény testvérnek, párversnek is vehető, az ihlető élményt mind a kettőhöz ugyanaz a gondolat, illetve látomás adta. Versformájuk, hangütésük azonos, közös sorok, sőt közös strófák találhatók bennük. A Riadó alaphangja azonban deklaratív, a Diadalének konstatació, kijelentő jellegű. A Riadó felszólító mondatainak száma 14, a Diadaléneké 1. Az elsőben 9, a másodikban 1 felkiáltó mondat fordul elő. A Riadó cselekvést jelentő igei állítmányai jelen idejű igék, a Diadalénekéi nagyrészt múltidejűek. S míg az első versben a jelen idejű igék, instans, a másodikban imperfektum, sőt imperfektum jellégűek. A Riadó is, a Diadalének is kapcsolatos mellérendelő és egyszerű mondatok sorozata, ám a Riadóban tíz esetben található a grammatikailag kapcsolatos mondatok között rejtett kauzális viszony, míg a Diadalénekben csupán egyszer. S mindezekhez fűzzük hozzá kiegészítésül és talán magyarázatként is, hogy a Diadalének egyetlen tündöklő, főnséges szimbólumsor, amelynek minden tagja belekapcsolódik az első versszakban kifejezett élmény asszociációs láncába, alárendeli magát annak. Nem annyira továbbfejlesztése annak, mint inkább variáló kiteljesítése. Nem bontja meg szorosabb értelemben vett gondolati elem mindvégig a vers szimbolista egységét: az utolsó versszak nagy vates, próféta, gesztusa, megint csak csupa szimbolikus eszközzel kifejezve, felejtethetlenné teszi ezt a verset. Ezzel szemben a Riadó szimbolikája egyrészt nem homogén, másrészt többbízben gondolati elemek, reflexív részek törik szét a látomás egységét, fosztják meg a verset szuggesztivitásától. A két vers:

DIADALÉNEK

Legyőztem az átkot,
Kivívtam a pálmát
Az istenörömnék
Örök tüze jár át.

Itt állok az élet
Napfényteli halmán,
Úr vagyok a lelkek
Roppant birodalmán.

Legyőztem az ádáz,
Az irigy erőket,
Úr vagyok a sorson,
Nem rettegem őket.

És járok az élet
Nagy, légi mezőin,
Szabadok a lelkék
Én hű követőim.

Úr vagyok a lángon,
Úr vagyok a vészen,
Az égi hatalmat
Kiküzdve merészen.

Fölszállok az égig,
Fölszállok a napba,
Meggfürdik a lelkem
Bíborsugarakba'.

²² Zolnai Béla A látható nyelv című szellemes tanulmányában szembeállítja Komjáthy mondathasználátát Adyével és megállapítja, hogy míg Komjáthy stílusára a felkiáltó mondat — és frásjel szempontjából a felkiáltó jel — jellemző, Adyéra a ponttal ellátott, rendszerint kijelentő mondat. Zolnai azonban csak az általam középsőként felvett korszakot vette számításba, s úgy látszik, Komjáthynak a felkiáltó mondatokat egyre inkább kerülő utolsó szakasza elkerülte figyelmét.

Úr vagyok az időn,
Úr vagyok a téren,
Lelkemmél a mindent
Már játszva elérem.

Kivívtam az üdvöt
Legyőztem az ármányt,
Az eszmegyönyörnek
Örök tüze járt át.

Óh jertek utánam
Ti fénykeresők,
Már látom az égi,
A büszke tetőket!

RIADÓ

Eltörlöm a bűnök
Bánatteli poklát,
Szívembe e lángot
Az Istenek olták.

Beoltom a szívbe
A végtelen elvét
És fölszabadítom
Az emberi elmét.

Földülöm a régi
Rozoga világot,
A baromi sárkány
Fejeire hágnak.

Koldulva kegyelmét
Ne lesse az égnél,
De nézzen erősen
Szemébe a vésznek!

Inába szakadtan
Hadd hulljon a porba
A vétek, az átok,
A földre tiporva.

És törjön előre
Repüljön a napba,
Mindig sebesebben,
Mindig magasabbra!

Hadd hulljon a porba
Minden körülöttem,
Sáppadva, inogva,
Reszketve törötte!

Kitárom előtte
Az örök erőket,
Semmi se nyűgözzé
Az égbetörőket.

Legyőzöm az ádáz,
Az irigy erőket,
Kihívom a sorsot,
Nem rettegem őket.

Fényt szórok a szívbe,
Az eszme világát;
Föltépem a sírok
Kételyteli zárát.

Harapja a földet
A százkarú bálvány!
Feltűzöm az égre,
Az eszmeszivárványt.

Leszállok a mélybe,
Pokolba leszállok,
Leviszem az üdvöt,
A pompavilágot.

Feltűzöm az égre
A szellemi zászlót,
Bámulja az ellen
A messzeviláglót!

Leszállok a szívbe,
A szív fenekére,
Ragyogjon a lángja.
Ömöljön a vére!

Ömöljön a vérem,
Emésszen a lángja,
Szenvednem is édes
E büszke tusába'.

Eltörlöm a bűnök
Bánatteli poklát,
Szívembe e lángot
Az Istenek olták.

Ne bírja a földet
A szégyen, az átok!
Fölgyűjtom a régi
Rozoga világot.

Azok közül a változások közül, melyek a szimbolizmus előnyomulása következtében Komjáthy mondathasználatában előállottak, érdemes még egyre utalni, mert ez a későbbi szimbolista, de még inkább az impresszionista mondathasználatnak jellegzetes elemévé vált. Ez pedig a versnek, vagy egy-egy kisebb versbeli egységnek, részletnek fél összetett mondattal, mégpedig az összetett mondatnak a második, a kötőszóval kezdődő felével való indítása. Az ilyen összetett mondat legtöbbször kapcsolatos, a felütő kötőszó pedig az és. Íme három verskezdet :

És szólt a démon :
Hogy mersz te boldog lenni
(És szólt a démon)

És szólt az Ősúr :
Én vagyok a világ.
(Az ősigé)

És megtaláltam őt
A tiszta fenékolt szeretőt.
(És megtaláltam őt)

A költő látomása ezáltal egyrészt mintegy nagy egység, mintegy kozmikus tágu látomás kiszakított része jelenik meg, másrészt mintegy rákényszeríti ez az alakzat az olvasóra a költő szemléletét, hiszen feltételezi, hogy az olvasó is ismeri az előzményt, mégpedig úgy ismeri, úgy ismerheti csak, mint a költő. S ezzel a költő szubjektív szemléletét, látomását, egyetemes érvényűvé tágítja és szuggerálja.

A költői látomás egyetemességének sugallását szolgálja egy másik szófaj, a főnévi igenév rangemelkedése, használatának előtérbenyomulása is,²³ A költő azért, hogy a saját nagyon is szubjektív élményét a nyelv egyik legszemélytelenebb eszközére bizza, mintegy megfosztja élményét egyéni korlátozottságától, és ezzel egyetemessé növeli, mert hiszen ez a személytelen kifejezésforma nem csupán a költő személyiségét oldja magába, hanem minden más személy önállását is megszünteti.

Csak élni, élni mindörökké,
Nem válni soha lomha röggé,
Nem lenni gyáva semmivé,

²³ Dolgozatom egyik kitűnő lektora, T. Lovas Rózsa felhívta figyelmemet arra, hogy az ilyen infinitívus használat gyakorivá válása nem okvetlen a szimbolizmus hatásának tulajdonítható, hanem az indoeurópai nyelvek állandó befolyására is visszavezethető. Ezzel az igen valószínű véleménnyel teljesen egyetértek, ám nem látok közte és a magam felfogása között ellentmondást. Hiszen abban a korban, amelyben a nyelv fejlődésének a fókuszában már az irodalmi nyelv áll, az említett nyelvek hatásának szinte elsődleges eszközlői a különféle, az egész világirodalmon végighullámzó irányzatok lehetnek.

Csak élni, élni, sírni, égni
Egy örökléten át.

(Rohan a nap)

A szimbolizmus létrehozó okai között fontos helyet tölt be az élet elszürkülése, sivársága elleni lázadás. Ezért kísérője a szimbolizmusnak majd mindig az életkultusz. Minden bizonnyal ezzel függ össze Komjáthy stilisztikájának egy jellegzetesen szimbolista vonása : az erotikus képzetek, fogalmak szimbolikus használata. Alig hinné az ember, hogy ebben a nagyon is elvont, ezoterikus költészetben mennyi található belőlük. Kifejező értékük igen nagy, hiszen rajtuk keresztül a kevésbé intenzív érzésterületek lelki tartalmai egy nagyobb sugarú, személyesebb és intenzívebb érzésterület szimbólumaiba vetülhetnek át és jelenhetnek meg, fokozzák a költői látomás valósághitelt, intenzitását szemben a mindennapok sivár ürességével. A kéj, a gyönyör, a mámor, a szerelem legkedvesebb szavai közé tartoznak ; igaz ezek, — különösen az első három — még nem voltak a századvégén olyan határozottan erotikus hangulatúak, mint ma. Az élet szépségébe, győzelmes erejébe vetett hite szinte buja látomásokba lép elénk.

Párizs az állat, az élet ujjong,
Az örökös, az ósorgia foly,
Habzik az ősduh, újongva zsibong,
Kavarog a kacaj és a sikoly.

(Új nyár)

Másutt meg :

Méla gyönyörtől reszket a nyárfa,
Tiszta szerelmet suttog a hárs,
Mélytűzű rózsák kéjbe lihegnek,
Boldogan érint társat a társ.

(Jelenések)

A világ megújítására érzett vágyát, a fogantatás tömör szép és erőteljes szimbólumával fejezi ki :

Teremtsük egymást váltig újjá
A végtelen időkön át,
Ölekezésünk hozza létre
A lelkek ragyogó sorát.

(Az ég)

Az erotikus szimbólumok használatával egy töről fakad a szimbolista költészet egy másik jellegzetessége, az egzotikus flóra és fauna, az egzotikus táj jelképként való felhasználása. Míg azonban az erotikus szimbólum a látomás által megjelenített igazi valóság intenzitásának, az utóbbiak inkább az élet gazdagságának, színes pompájának szuggerálását szolgálják. Ezekből az elemekből található Komjáthy költészetéből a legkevesebb, alig pár mindössze.

Ha örömet daloltam :
Rejtelmes, édes, rettegésbe
Tört minden álmata levélke,
Sejtelmes, édes suttogásba
Merült az óriási pálma.

(Honvágy)

Itt vagyok a mesék királya . . .

... Sebeimet bíbor takarja
Ringat a mámor puha karja,
Nagylevelű bízár virágok
Borítják el a pusztaságot.

(A porban csúsztam)

Néhány fülledten buja tájvíziója pl. a Jelenések c. versének első felében arról tanúskodik azonban, hogy benne is élt már a lehetőség és igény ilyen elemek recepciójára.

A szimbolizmussal rendszerint együttjáró szélsőséges személyiség-kultusz, amely a költő magányosságérzésének korrelatívuma, szinte minden szimbolistában megszült egyfajta önbecézést, részvétet a maga magányossága, tragikuma iránt (a dekadenseknél nem egyszer valósággal narcisztikus öntetszelgésbe, kéjelgésbe fordult át ez a részvétel). Komjáthy-nál is találkozunk ezzel a vonással, ezzel a magamaga iránti részvéttel, amidőn pl. ilyen sorokat ír:

Jobb gondolkozni, elmerengeni
Szép, céltalan bús éltemen.

Mondjátok oh, hogy van-e dúsabb,
És van-e mégis nyomorultabb
E koldus gazdag földtekén
Miként az álmok fejedelme,
A vágyak óriása én?

(Kérdés)

És halkan járok ködruhában,
Ha lábam köztetek halad,
Pedig a roppant fénytehortól
Szegény szívem majd megszakad.

(Hagyjatok élni)

Mindezek a nyelvi, stilisztikai sajátosságok elég meggyőzőek voltak talán annak igazolására, hogy Komjáthy valóban a szimbolizmus legközvetlenebb előkészítője, költészete csakugyan a szimbolizmus kezdeteit jelenti, a költő csakugyan a szimbolizmus kapui előtt áll. Hogy ez eszközöknek — s általában a szimbolizmus kifejezőeszközeinek — felhasználása milyen következményekkel járt a magyar nyelv történetében, azt mégcsak meg sem kísérelte nyelvtörténetünk megállapítani.²⁴ Nem tisztünk, nem feladatunk itt akárcsak érinteni is ezt a kérdést, merészség is lenne, s fölösleges is. Mégis legyen szabad egyetlen mozzanatra utalni.

A népies-nemzeti iskola, mint minden igazán jelentős irodalmi irány, a lehetőségek legszélső határáig kiaknáztta, kihasználta a nyelv kifejezőképességét. Ezzel együtt azonban az egyes nyelvi elemek helyét is pontosan kijelölte, használatuk körét megszabta, s ami számunkra legfontosabb, asszociációs képességük, erejük lehetőségük sugarát ezeknek megfelelően korlátozta, mérte ki, zárta le. Így az egyes elemeknek, szavaknak és mondatformáknak egyaránt nem csupán fogalmi-logikai, hanem hangulati tartalmát is megkötötte, megszabta.²⁵ Ezáltal ugyan a nyelvet rendkívül pontos kifejezőeszközzé fejlesztette, de egyúttal el is szűrkítette. Hiszen a legnagyobbak már kiaknáztak e nyelvhasználat nyújtotta szinte

²⁴ A magyar szimbolizmus nyelvi eszközeinek irodalma sajnálatosan kicsiny. Legteljesebb összefoglalás Szemere Gyula disszertációja Ady nyelvi stilisztikája. 1931.

²⁵ Jelentésében Gombocz is felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelv művészi kifejezői képességeit gátlóan befolyásolhatja az asszociációk körét mereven lezáró racionális használat-meghatározottság.

minden lehetőséget, s eredményeik az irodalomnak az életben betöltött szerepe folytán parole-jelenségekből langue jelenségekké váltak, s így a költő a maga nyelvi eszközeinek ez irány nyelvhasználatán belül már nem adhatta a parole jelenségek bélyegét.²⁶ Márpedig ez, úgy tetszik, elengedhetetlenül szükséges egy vers hiteléhez. A szimbolizmus egyik legfőbb eredménye éppen az, hogy egyes nyelvelemeknek, mindenekelőtt a szavaknak asszociációs sugarát messze kiterjesztette, s ezáltal azok hangulati gazdagságát sokszorosan meghatványozta s így új társítások, kapcsolatok s velük új egyéni nyelvhasználat útjait nyitotta meg.

Elég talán arra utalni, hogy egy szimbolista paradox jelzős szerkezetből mennyi hangulati elemmel gazdagodva kerül ki mind a jelzőül szolgáló melléknév, mind a jelzővel ellátott főnév. A »főnséges, átkos borzalom«, »az igazság démoni szerelme«, s hasonló szerkezetek tagjainak hangulati gazdagodását nem szükséges különösebben bizonyítani.

5

Ideje azonban, hogy visszatérjünk kiinduló kérdésünkhöz: jelenthet-e Komjáthynek a népies-nemzeti előtti stílusirányok tárából vett eszközökkel terhelt költészete előrelépést a magyar költészet nyelvi és stílus eszközeinek fejlődésében, s ha jelent, mit kell vélnünk az említett elemek használatáról. A kérdés első felére az eddigiek, úgy vélem, megadták a feleletet, és e felelet segítségével talán könnyen és röviden válaszolhatunk immár a kérdés második felére is.

Komjáthy szakított és szembefordult a nép-nemzeti iránnyal és új irányzat létrehozását tűzte ki céljául. Stílussteremtő törekvései az egyes részletekben, úgy tetszik, nem egyszer inkább ösztönösek voltak, mint tudatosak. E stílussteremtő törekvések folyamán társadalmi és irodalomtörténeti helyzetének, költői tehetsége arányának, költészete külső és belső tárgyi és alanyi meghatározóinak megfelelően a magyar irodalom következő irányzatának, a szimbolizmusnak csak a kezdeti stádiumát érhetette el, csak víziói távolában láthatta az új irány diadalát, mint ahogy Mózes is csak távolból tekinthetett be vágyai ígértföldjére, s éppen az említett tényezők magyarázzák meg azt is, hogy az új kifejezőmód, az új nyelvi és stílus-eszközök után kutatva a csakugyan új kifejezőformák helyett gyakran a nép-nemzeti irány előtti stílusirányok nyelvi és stílus eszközeit ragadta meg.

Ezek az eszközök két csoportra oszthatók: az elsőbe azok tartoznak, amelyeket csakugyan a nép-nemzeti előtti irányok stílusából vett a költő, amelyeket, mint már említettem, pálya- és nemzedéktársai is rendszeresen használtak, a másodikba pedig azok, amelyeket Komjáthy többé-kevésbé ezeknek a mintájára maga alkotott. Az első csoportba tartozók költészetének korai szakaszában rendkívül gyakoriak különösen azokban a versekben, amelyekben még ragaszkodik az objektív szemlélethez, s leíró, konstatació vagy refleksiós jellegűek. Ezekben legtöbbször kortársaihoz hasonló Heinés-romantikus, szentimentális kész költői helyzetsablonokat, érzelmi sémákat, formai kliséket használ fel. Ilyen például a Múltból, című verse, vagy a Régi rege c. ciklus néhány darabja. A későbbi korszakból pedig a Margit hugom emlékkönyvébe című. Ime két versszak az elsőből:

Mosolygott rám sok szép leányajk,
Szeretkezém sok szép leánnyal,
Élvet kínált a lomb, a rózsza,
Sok titkos, édes pásztoróra, ...

²⁶ F. -de Saussure szakkifejezéseit nem fordítottam magyarra, mert magyar megfelelőik használata — a langue-t nyelvnek, a parole-t beszédnek szokás magyarítani — szűkkörű is, ingadozó is, s nemzetközi viszonylatban is legtöbbször lefordíthatatlanul, eredeti alakjukban szokták alkalmazni őket.

De vége, vége! már nem vágyom
Pihenni puha rózságyon,
A rózsaláncot is letéptem,
Nem sorvadok már szolgakéjben.

A következő sorok pedig a Margit húgom emlékkönyvébe címűből valók.

A földön járj, s az égben ringasd fejedet
Gyanakvó légy a rossz, bizalmas jó iránt,
Szív tengerén hajózz, de szabjon ész irányt
Hajtóerőd az érzelem s kormányosod
A messzelátó mindig éber öntudat.
Csak boldogítani és ne boldogulni vágyj
És boldogságod lészen épp e tiszta vágy.

Igaz, gyakran még ezekben is feltűnik egy-egy szimbolikus elem, vizionárius részlet, mint pl. a Múltból c. vers második felében. De általában elmondhatjuk, hogy az ilyen versek tényleg nem jelentenek semmiféle előrelépést, vagy különbséget kortársaihoz képest, s ezek az elemek csakugyan azt igazolhatnák, hogy költészete megtorpanás, sőt visszafordulás. Ám a költészetére jellemző neologizmusok nem az első, hanem a második csoportba, s ami ezzel általában egyet jelent, nagyjából költészetének második, kései korszakához tartoznak. Ezek pedig — rendszerint különös szóösszetételek — elsősorban éppen vizionárius verseiben fordulnak elő, mint a látomás szuggerálására szolgáló újszerű, ill. újszerűnek vélt eszközök, mint a látomás új, szubjektív szintézisében létrejött fogalmak, szimbólumok kifejezői.

Szimbolista stíuselemeinek ikertestvérei ezek tehát, s jóllehet alkotásmódjuk, hangulatuk, alakjuk igen gyakran a nép-nemzeti korszak előtti stílusokba utalja őket, s — bármilyen paradoxul hangozzék is, — tulajdonképpen éppen úgy egy új stílusirány kereséséről, első megjelenéséről, a magyar irodalomban bekövetkezett szemlélet- és stílusváltozásról tanúskodnak ezek is, mint költészetének szimbolista elemei. Míg azonban ez utóbbiak az Adyhoz vezető út építőköveivé váltak, az előbbiek szükségszerűen kihullottak a magyar költői nyelv tárából, s míg az utóbbiak erős költői tehetsége mellett bizonyítanak, az előbbiek tehetségének gyengéiről, korlátairól vallanak. Együtt a két elemfajta költészetének rendkívül jellegzetes kétarcúságáról beszél.

Mindent összevéve, tény tehát az, hogy Komjáthy költészete fordulatot jelent a magyar líra s a magyar stílustörténet fejlődésében. Ám ez nem vezethet semmiféle »irodalmi rangemelésre« vagy »átszínezésre«. Komjáthy műve irodalmunknak csupán másod vonalába tartozik, jóllehet tehetsége szerencsésebb körülmények között az első között jelölhetett volna neki helyet, s ennek a kezdődő szimbolizmusnak legalább annyi fonala vezet az irracionális, a dekadencia, a misztika és mítosz felé, mint amennyi a magyar költészet fejlődésének progresszív irányába. Minderről azonban nem feladatunk szólani, Komlós Aladár szép kismonográfiája megadta a feleletet e kérdésekre.

LUDOVÍT ŠTŮR*

A forradalom veresége után két évvel Weimarban egy könyv jelent meg, melynek címe : „Németországi, magyarországi és ausztriai utazás az 1848—49-es események idején”. A könyvben Blaze de Bury bárónő azokat a tapasztalatait és benyomásait írja le, melyeket a forradalmi viharok alatt közép- és kelet-európai országokban való utazásai alkalmával szerzett. A könyv szerzője nem volt a nemzetek szabadságának barátja, tisztelte a trónt, csodálta a Habsburg-Lotharingiai udvari életet s gyűlölettel gondolt a forradalomra. Mégis a könyvnek vannak olyan helyei, amelyek érdekességükkel és autenticitásukkal rám különösen hatottak, közelről világítják meg a kort, nem egyszer jobban, mint a képes beszéd vagy némely történelmi műnek a felállított rendszere. A szerző francia nemesi születése az indoka annak a lenéző álláspontnak és álobjektivitásnak, mellyel érdekes ítéleteket mondott ki, s amelyek — bár távoli összefüggésben — a mai est tárgyát is megvilágítják.

A francia bárónő könyvében a magyarokat és szlávokat olyan népeknek nevezi, akik „egymás mellett élnek anélkül, hogy egymásba olvadnának, viszont az ellentét közöttük lépten-nyomon megnyilvánul. Mind a két nép hasonlít egymáshoz abban, hogy mind a szlávok, mind a magyarok barbárok”.¹ A trónhoz közel álló szerző tulajdonképpen semmi mást nem mond, mint amit a Habsburg-udvar és mánások politikája a dunamenti nemzetek és nemzetségek tekintetében lényegében ősidőktől fogva tartalmazott. De a „barbár” elnevezés ellenére a dunamenti nemzetek és a nemzetségek elemzésénél a monarchista szerző nem tudta elhallgatni azon tulajdonságokat és jellemvonásokat, melyek e „barbárok” erényei voltak, azok is maradtak, az 1848—49-es forradalmi években legnagyobb dicsőségükre szolgáltak s amelyek ma is elismerést követelnek.

„Az igazi magyar — írja a könyv — semmit sem ismer el abból, amit szilárd elvnek neveznek, s az erkölcsiségről és a dolgok igazságos elrendezéséről való felfogása teljesen eltérő az ezen fogalmak más országokban való értelmezésétől. Ösztönszerűen istentelen s a keresztény vallás isteni igazságaival szemben ellenszegülést mutat ; mondhatni, hogy bennük akadályát látja a feltétlen szabadság elérhetésének, amelyre törekszik s amelynek szeretetét őseitől örökölte.”² Ezen sajátságokból kiindulva a szerző elveti a forradalmat, melynek mozgóereje szerinte és a történelmi igazság szerint is — „a forradalmárok gyűlölete volt a kiváltságosok privilégiumai, minden gazdagság ellen és Kossuthnál is érezhető — akiben e tulajdonságok megtestesülését látja — az osztrák uralom elleni engesztelhetetlen gyűlölet”.³

Még a „barbár” szlávokról szólva sem tudta a szerző azon tulajdonságokat elhallgatni, melyek a nemzeti mozgalmak kiváló demokrata személyiségei műveiben és tevékenységében mutatkoztak a múlt század első felében : „A szlávokban erő és ifjúság van, de mindenekelőtt nemes lélek, ami az ifjú erő elválaszthatatlan velejárója. Az igazság iránti természetes ösztön védi őket a rossz, a gonoszság és hamisság ellen . . . Őseiktől örökölték a minden szépért való lángoló lelkesedésüket.”⁴ Ezen megfigyelések és vélemények mögött nem nehéz észrevenni a szerző gyűlöletét a forradalom iránt, mely abban az ítéletben nyilvánul meg, hogy „a magyarság mint nép akadályozza a civilizációt”, de látni kell a reális értékek kiemelését is, melyek

* Előadás a budapesti Csehszlovák Kultúra emlékünnepején a szlovák író halálának 100. évfordulója alkalmából.

¹ Reise durch Deutschland, Oesterreich und Ungarn während der Ereignisse von 1848 und 1849 von der Baronin Blaze de Bury, aus dem Französischen frei übertragen von L. von Alvensleben. Weimar, 1851. 236. l.

² Im., 229. l.

³ Im., 247. l.

⁴ Im., 236. l.

nemzeteink forradalmárainak nemzetébresztő vágyait, gondolatait és érzelmeit jellemzik, melyekkel népüket feudális álmukból ébresztik és harcra lelkesítik a dolgok örök isteni igazsága szerint való elrendezése ellen a feltétlen szabadság és az igaz emberi haladásért.

Azok a nemzetek, amelyek évszázadok óta emberi testekkel vetettek gátat és közösen ontott vérükkel védelmezték az európai civilizációt a keletről és a félhold országából jövő vad törzsek hadjáratai ellen, melyek a XIX. században az európai kultúrának olyan személyiségeket adtak, mint Csokonai, Kölcsey, Arany, Vörösmarty, Petőfi, Kossuth ; Kollár, Hollý, Šafárik, Chalupka, Sládkovič, Král' és Štúr, az ilyen nemzetek már Blaze de Bury bárónó utazgatásai idejében sem voltak barbárok. Vágyaik, gondolataik és érzelmeik tartalma, ahogy ezek nemzeti kultúránk kincsében megnyilvánulnak, valóban a feltétlen szabadság, az igazság és a szépség iránti természetes ösztön. A nemzeteink fejlődésében rejlő különbségek és ellentmondások ellenére éppen ezek az értékek azok, melyek összefűzik őket, s melyek dicsőségesen nyilvánultak meg a múlt századbeli magyar és szlovák nemzeti mozgalmak kiváló íróinak irodalmi műveiben, amelyeknek ezt az estét is szenteljük.

*

A múltunkról szóló történeti művek írói eléggé rámutattak azokra a körülményekre, amelyek az 1848—49-es forradalmi év tragikus ellentmondásaihoz vezettek, kifejezően mutatták meg — a nacionalista történelemszemlélettel ellentétben —, hogy a magyar nemzeti mozgalom és szlovák nemzeti megmozdulás képviselőinek céljai tartalmukban azonosak voltak. Érdekeik mégis kereszteződtek. „Miért történt ez így, — kérdi Révai József, akinek a múlt század eseményeit tárgyaló munkáit a szlovák kultúra dolgozói tisztelik és szeretettel fordulnak hozzá. — Ki felelős ezért a tragédiáért? Bizonyos, hogy a magyar nép és szláv népek 48-as szembekerülésének mélyenfekvő okai voltak, nem holmi faji szembenállás értelmében, hanem abban az értelemben, hogy ezek az okok e nemzetek különböző történelmi fejlődésében gyökereztek. Ezek az okok vezettek arra, hogy a szláv népek nemzeti törekvéseiben küzdve az őket elnyomó, de akkor az európai haladás oldalán harcoló magyarsággal, odasodródtak a reakció oldalára.”⁵ A tragédia képe és a tragikum érzelmei, melyek az említett drámai időszak retrospektívájához fűződnek, sok íróat serkentettek arra, hogy az 1848—49-es forradalmi évek eseményeit megmagyarázni igyekezzenek. Most nem azokról van szó, akik a nacionalista szempontok alkalmazásával akarták a felelősséget egyik vagy másik félre hárítani. Elsősorban arra a drámai jelenségre gondolunk, hogy kiváló képességű, lángelkű és művészi erejű személyiségek, akik az európai műveltség színvonalára emelkedtek és felismerték nemzeteik nyomorult helyzetének okait, mégis egymással szembenálló táborba kerültek, habár tevékenységük és műveik humanista és haladó tartalma logikusan szövetséget eredményezhetett volna. Ma már tudjuk, hogy a magyar márciusi ifjúság és a Ludovít Štúr körül tömörülő szlovák értelmiség azonos ideálja és vágyai az uralkodó osztályok — melyek között a harc megindult — érdekei áttörhetetlen válaszfalába ütköztek ; hogy ugyanabba az akadályba ütköztek a magyar és szlovák nép közös érdekei is, ahogyan ezt a korabeli irodalom is bizonyítja, ahogy ezt nemzeteink lángelméi élethűen kifejezték. Szabad nemzeteink mai közös céljainak magaslatáról világosan látjuk a közös vonásokat, annál világosabban, minél jobban tudatára ébredünk azon okoknak, melyek miatt egy egész évszázadot kellett várnunk és küzdenünk, míg ezek a közös vonások együttélésünk törvényévé lettek.

Kossuth száműzetése alatt írt gondolatai és megállapításai olvasásakor lehetetlen megfedelkednünk a Révai által emlegetett tragikum érzéséről. De a tragikumnak ez az érzése nem csak őt, hanem Štúrt is eltöltötte, aki ugyanúgy, mint Kossuth, ugyanazon a pozsonyi országgyűlésen Kossuth támogatásával harcolt a feudális kiváltságok ellen, országának gazdasági

⁵ Révai József : Marxizmus, népiesség, magyarság. Budapest, 1949. 202. 1.

és kulturális színvonala felemeléséért Magyarország keretei között. „Ezelőtt habár magyar járom alatt is, mégis volt valamilyen életünk és kapcsolatunk — írja Štúr 1851. január 23-án az orosz szlavistához, Izmail Szreznjevskijhez írt levelében, abban az időben, amikor a császári rendőrség leste minden lépését — de most német drill alatt, semmink sincs, elvesztettek vagyunk, tespedünk. Fájdalmas, de való tény. A németek a győztes harc után nemzeti egyenjogúságot ígértek, a magyarok verve, de az egyenjogúság gúny tárgyává lett. Az azelett uralkodó magyar nyelv helyett most minden nyelv egyenrangú nálunk, csak a szlovák nem, amelyet az élet legalsó rétegeibe számúztak. A szlovák férfiak a kormányból ki vannak rekesztve, megaláztatok, üldözöttek . . . , nevetség a bérük — s mind ehhez tedd még hozzá a harcokban agyonfáradt, a mai állapot miatt hallatlanul elkéseredett, szárnyaszegett szellemet s megkapod Szlovákia képét. A nép panaszkodik a nagy adók és egyéb terhek miatt, szóval állapotunk keserves.”⁶ Az önkéntes katonai alakulatok vezetője, Jozef Miloslav Hurban is a helyzet felismerésének keserű szavait írta az osztrák birodalom nemzeti sorsára való visszaemlékezésében : „Ez az igazi háború, nem is a rebellis magyarok, hanem a szlávok ellen. A szerbekre a románokat uszítják, bennünket a csehek ellen, a csehekét körülfozták, Rukavina fojtogatja a szerbet, aki oly nagy szolgálatokat tett a Habsburg-háznak és az elmagyarosított komisszáriusok fojtogatják a szlovákokat, akik már annyit szenvedtek. Horvátországban mindkét nép és egyház között elhintik a viszálykodás magvát. Úgy látszik, itt a : divide et impera! elv virágzik. Hát divide, mint divide, de a másik közmondás : Inter duos litigantes tertius gaudet haeres!”⁷ A sikertelenség tragikumai fölött való érzésből, a szárnyaszegett forradalmi lendület érzéséből erednek Ján Paláriknak — a forradalom utáni évek ifjabb generációja tagjának — gondolatai, aki lelkesedéssel kommentálta Eötvös József író cikkét, amely a Pester Lloydban jelent meg Magyarország nemzeteinek egyenjogúságáról : „Feltűnő a hasonlóság nemzeti történelemben, körülményekben, irányban, szükségletekben és igyekezetekben! Úgy látszik, mintha a történelem, azaz a gondviselés időt és alkalmat adna azon hibák kijavítására, melyeket a magyarok s a magyarországi szlávok 1848-ban saját kárukra (bárcsak okulásukra is!) elkövettek . . . Erősebb, ne gondold, hogy a gyöngébbre nincs szükséged, vagy hogy nem árthat neked, te csak légy igazságos hozzá. Gyöngébb, az erősebbtől ne félj, ha látod, hogy nála az igazság és a törvény uralkodik. Adja isten, hogy az igazságosság e szilárd alapján épüljön a mi közös magyar hazánk békéje és jóléte.”⁸ Szabad nemzeteink közös céljainak magaslatairól és a történelmi fejlődés s annak törvényszerűségei ismeretének birtokában tudjuk, hogy a forradalmi pátosz, a szabadság utáni őszinte vágy, az egyenlőség eszméjében való hit s a tiszta hazafiság, mely nemzeteink legkiválóbb képviselőinek műveiből sugárzik, a múlt század végén nem valósulhatott meg, az uralkodó osztályok és rétegek nacionalizmusán nem tudott felülemelkedni s ezért elsősorban csak gondolat maradt, költői látomás a nemzetek tavaszáról, pamflet a zsarnokok ellen s azon világ drámaiban, melyekbe a szerzők afölötti búslakodásaikat öntötték, hogy a társadalmi fejlődés nem viszi hazájukat annyira előre, ahogy ők szeretnék s ahogy azt nemzetük érdekei szükségessé tennék. A történelem színpadára új osztálynak kellett lépnie, melytől idegen a másik fölé való helyezkedésnek gondolata, mely megvalósíthatta mindazt, ami valamikor csak költői álom volt, habár forradalmi tett akart lenni. Csak ez az osztály tudta keserű tapasztalatok és tragikus tévedések után a feltétlen szabadságot, a dolgok igazságos elrendezését, az erőt és ifjúságot, az igazság és szépség iránti természetes ösztönt életbeléptetni — mindazt, amit a francia bárónő nemzeteink jellemében észrevett, ami a mi kultúr-nemzeteink haladó irodalmának alapvető jellemvonása a XIX. században.

*

⁶ Ludovít Štúr : Listy (Levelek). Bratislava. II. kötet. (Kézirat.)

⁷ J. M. Hurban : Rozpomienky (Emlékezések). Slovenské pohľady, 1887. 2. sz.

⁸ Ján Palárik : Za reč a práva ľudu (A nép nyelvéért és jogaiért). Bratislava, 1956. 40. l.

Megtanultuk, hogy a nemzetiség elve történelmi szükségszerűség, hogy a marxisták teljesen elismerik a nemzeti mozgalmak történelmi jogosultságát, melyekben a nemzetiségek felébrednek feudális álmaikból, szigorúan megkülönböztetik egymástól mindazt, ami a nemzeti mozgalmakban haladó és hogy ennek a haladó vonásnak a hangsúlyozása és kiemelése összeegyeztethetetlen a nacionalizmussal s annak védelmével. Ha a jelenkorban a szabad szlovák nép büszkén vallja magáénak Lúdvít Štúr s kiváló munkatársai egész nemzedékét, akikre az a feladat hárult, hogy népüket a feudális elmaradottságból felébressze, ennek semmi köze sincs a szlovák burzsoázia nacionalizmusához, mely a szlovák nép feletti uralmának hosszú évtizedein át a Štúr-generáció programjának még töredékét sem tudta megvalósítani és jogtalanul igyekezett művét kisajátítani.

Lúdvít Štúr, a vidéki tanító gyermeke, európai színvonalú műveltséget elért fia, Hegel filozófiáját vallotta magáénak, ismerte a francia utópisták tanait s az európai nemzetek irodalmát. Mint a pozsonyi liceum tanára különösen tehetséges férfiak egész generációját tudta maga köré gyűjteni, forradalmi gondolataival lelkesítette és a nemzetébresztő munka formáin túlmenően — melyekkel elődjei, Fándly, Bernolák, Kollár tűntek ki — konkrét szervezési tevékenységre tanította őket. Ennek a célját az 1847. november 17-i országgyűlési beszédének bevezető mondatában így fejezte ki: „Mi a szabadságot akarjuk, ez a mi célunk és szent törekvésünk.”

Štúr a szabadságot nem elvontan képzelte el. A szlovák nép helyzetének az észak-németországi étellel — ahol tanult — való összehasonlítása megmutatta neki a gazdasági és kulturális fejlődés lehetőségeit, abban az esetben, ha a feudális rendet megdöntik. Ezért Štúr küzdelme a szabadságot egybeolvadt a feudalizmus elleni küzdelemmel. Štúr a Werbőczy kódexében „misera plebs contribuens”-nek nevezett szlovák nép nyomora főokát a feudalizmusban látta. Ebben látta a nemzetiségi elnyomás okát is. A nemzet jogaiért, a nemzet kultúrája felemeléséért vívott harca — itt főleg tevékenységének kezdeti időszakára gondolunk — nem viseli magán kifejezetten a nacionalizmus bélyegét. Štúr és generációja világnézetének fejlődését a lengyel forradalmárok praxisa és demokratikus gondolatai befolyásolták, az írók és költők közül Puskin, Miczkiewicz, Herder, kortársai közül a cseh nemzeti mozgalom demokrata képviselői, Karel Havlíček Borovský, Karel Sabina és Jozef Václav Frič, akivel erős baráti kötelékek fűzték össze. Azonban a növekvő és erősödő magyar nemzeti mozgalom hatásáról sem szabad megfeledkeznünk, melyhez pozitív vagy negatív tevékenysége közvetlenül kapcsolódott. 1843-ban Lipcsében kiadott első polemikus írásában (*Die Klagen und Beschwerden der Slawen* . . .) ezt írja: „A mi részünkről örömet vált ki a magyar nemzet, barátaink, polgártársaink szellemi ébredése, akikkel eddig közösen viseltük a keserű megpróbáltatásokat s éltük a boldog időket is, akikkel együtt nem egyszer vérünk hullásával öntöztük apáink földjét a rabló barbár áradattal szemben vívott harcainkban s a jövőendő útján szerencsét kívánunk nekik . . .”⁹ Štúr reményei és vágyainak megvalósulása, országának a felemelése a provinciális elmaradottságból, nyomorult népének a felszabadítása az úri önkénytől való függés alól a gazdasági haladás lehetőségétől függött, mely az elmaradott jezsuitáktól, rendőrhivatalnokoktól s a császári katonaság kohorszeitől körülzárt osztrák birodalomban csak nehezen tudott utat törni magának.

Mint a császári politika és a hazai feudálisok által kétszeresen elnyomott nemzet tagja közelebb állt Széchenyihez, mint Kossuthhoz, mivel az ország ökonomiai színvonalának felemelésére irányuló programjában — amint ezt Révai József is helyesen állapította meg — nem volt meg a középnemesség kuruc radikalizmusa, mely ellenzéki és később lázadó arcát Bécs felé, úri arcát pedig a nem magyar nemzetiségek felé fordította. Ő is annak az optikai csalódásnak esett áldozatul, hogy a dolgokat meg lehet azon osztály növekvő nacionalizmusára

⁹ Lúdvít Štúr: *Žaloby a ponosy Slovákov* (A szlovákok sérelmei és panaszai). Martin, 1946, 14. l.

való tekintet nélkül is oldani, amely hivatva volt Magyarországot a polgári haladás útjára vezetni, de amelyet a fejletlen történelmi viszonyok következtében a feudalizmus erős béklyói korlátoztak. Az általa alapított Szlovák Nemzeti Újság hasábjain — melynek megjelenését az ország magasabb helyein örömtűzek gyújtásával üdvözlötték a szlovák hazafiak — megjelent cikkei egyikében ezt írja : „Amiről pár évvel ezelőtt nálunk még csak beszéltek, aminek hazánkban való megvalósulásában nagyon kételkedtek, az már megvalósult : a gőzhajók már több éve szelik királyi Dunánk hullámain, a vasúthálózat is mind sűrűbbé lesz hazánkban, gyárakat építenek, a törvényhozás szüntelenül az ország összes lakói helyzetének javítását fontolgatja, a műveltség fokozatosan behatol az alacsonyabb osztályok közé is stb. Vissza nincs út, haladni kell!”¹⁰

A reformkorszak által serkentett remények, melyek a szlovák értelmiség köreiben is a nemzeti öntudat érzését váltották ki, szükségszerűen a magyarországi nemesi réteg nacionalizmusába ütköztek. Ezt a réteget nem elégíthette ki Széchenyi arisztokratikus ökonomizmus, amely nem vette figyelembe a nemzetiségi és állami önrendelkezés tendenciáit. Az érdekeknek ez az egymásba ütközése Štúrt, aki a 40-es években már a szlovák élet vezető személyisége volt, a politikai prakszisban olyan hasonló módszerek elsajátítására kényszerítette, mint amilyenekkel Kossuth Lajos igyekezett saját nemzete sorai között a Habsburg-ellenes ellenzék számára támaszt találni. Ezt a rokonvonást az akkor Magyarország keretében élő Szlovákia helyzetéből eredő ellentmondások ellenére Jozef Miloslav Hurban is megállapította, aki keserűen vádolta Kossuthot s mégsem hallgathatta el a sajnálkozását afölött, hogy fegyverek éle egymás ellen fordult : „És ha Kossuth magasra szegezte tekintetét a viharos, nehéz mennydörgésektől telített nyugati égre, — írja Hurban — különösen a francia megrázkódtatások idején, ahol már Lajos Fülöp trónja is lángot kapott, Štúr annál mélyebbre hatolt a hazai szükségletek tengerében, az adózó nép helyzetébe és sürgette ugyanazt, nevezetesen az úrbéri kötelezettségek alóli felszabadítást minél előbb és minél kisebb áron. Ah, milyen közel álltak egymáshoz Kossuth és Štúr.”¹¹ A cseh radikális demokrata Jozef Václav Frič, aki még Hurban önkénteseinek a magyar forradalom elleni felvonulásának idején igyekezett a szlovák és magyar nemzeti mozgalom vezetőit kibékíteni egymással, Emlékirataiban említést tesz a két férfiú közös vonásairól. Frič Emlékiratai szerint Štúr egyik országgyűlési beszéde után Kossuth hozzálépett és kezét nyújtott neki : „Ne hagyja megfélemlíteni magát, mondta Kossuth, sőt ellenkezőleg, segítsen nekem az önző mánasság hatalmának letörésében és meggyőződik róla, hogy ugyanúgy a szívemen viselem az Ön nemzete sorsát is, mint a magyarét, akiknek sorsán csak kéz a kézben harcolva segíthetünk.” A közös út lehetőségei a vezető rétegek nacionalista szenvedélyeinek heves viharában tragikusán megsemmisültek, ezt a császári udvar : „Inter duos litigantes tertius gaudet haeres” programja segítette elő.

*

Štúrnak és munkatársainak a szlovák életben sok olyan dolgot kellett saját maguknak megalkotniuk, melyeket Kossuth és harcostársai már készen találtak és amelyek Štúrnak a szlovák közélet magasabb színvonalra való emelése iránti törekvéseit kétségtelenül meghatározták. Ide tartozik elsősorban a pozsonyi líceumban végzett tevékenysége, mely az öntudatos nemzeti értelmiség nevelésének központjává lett, akiket demokratikus gondolatok lelkesítettek s amelyből olyan költői egyéniségek kerültek ki, mint Samo Chalupka, Janko Král', aki közel állt Petőfi köréhez ; Andrej Braxatoris-Sládkovič ; a népregegyűjtők : August Horislav Škultéty, Pavol Dobšínský, Ján Kalinčiak, az író ; Ján Francisci, Daniel Lichard ; a korán elhunyt tehetséges költő, drámai teoretikus és történész : Mikuláš Dohnány és sokan

¹⁰ Slovenskje Národňje Novini (Szlovák Nemzeti Újság). II. évf., 94—96. sz.

¹¹ J. M. Hurban : Ludovít Štúr. Martin, 1944. III. köt. 164. l.

mások, akik megteremtették a nemzeti irodalmat és kultúrát, megszabadították a latinizáló klasszicizmus béklyóitól, népies irányba terelték és európai forradalmi romantizmussal telítették. Elsősorban a nemzeti egység gondolata volt az, melynek Štúr és munkatársai nevelői, tudományos, publicista és irodalmi tevékenységüket alárendelték. A nemzeti egység gondolatának megteremtése Štúr és munkatársai legkiválóbb tettének: a szlovák nyelv irodalmi nyelvvé tételének lett kiinduló pontja. Staněk cseh demokratának 1844. június 19-én írt levelében a szlovák nyelv irodalmi nyelvvé tételének motívumait magyarázza. Ezek éles szemrehányásokat váltottak ki a cseh konzervatív körökben és a szláv világ olyan tekintélyei között is, mint Ján Kollár, aki ebben a tétben a cseh nemzettől és kultúrájától való elszakadást látta s éppen ezért Štúrt törekvései miatt szakadárnak nevezte. „Mi a szlovák nyelvhez nem azért folyamodunk, mert elhidegültünk cseh testvérünktől — írja Štúr — hanem azért, mert benne látjuk szétszóródott népünk szellemi buzdításának és összefogásra serkentésének egyik fő eszközét, mert benne látjuk a szláv kölcsönösség az előbbinél fényesebb, tündöklőbb csillagának feljöttét, melyet még fekete pontok és vonalak fednek el, mert ez erős, kifejező, életrevaló nyelvjárás, amilyenre a mi ifjú és — ahogy mi mondjuk, — üde szellemünknek szüksége van.”¹² Az irodalmi nyelvért vívott harc Štúr törekvéseiben egybeolvadt a feudalizmus elleni küzdelemmel, a nép felé való fordulással, az irodalom nemzeti jellegűvé való formálására irányuló törekvéssel. Ez az irodalom már nem korlátozódik többé a műveltek szűk körére, hanem hozzáférhetővé lesz a széles rétegek számára, nemzetébresztő feladatot fog betölteni, lelkesíteni fog, feltárja a nemzet hibáit és jó példát fog mutatni. Štúr tettét, mellyel a szlovák nyelvet irodalmi nyelvvé emelte, Révai szavainak szellemében fogjuk fel mi is, aki megállapította, hogy: „A magyar nyelvért való harc kiinduló pontja volt a feudalizmus elleni küzdelemnek, *kezdeti formája* a nemzet polgári egységéért, a nemesség és a jobbagység feudális, rendi „elkülönözése” ellen folytatott harcnak”.¹³ Hogy mit jelentett a szlovák nyelv irodalmi nyelvvé tétele a nemzeti kultúra fejlődése szempontjából, azt szemléltetően mutatják a Štúr köréhez tartozó tehetséges költők művei, melyek népünk nyelvén olyan műveket teremtettek, mint Chalupka Énekei, Sládkovič Detvan-ja és Mariná-ja, Král Balladái és mély gondolatokkal telített versei, Botto: Jánošík halála, Ján Kalinčiak prózája és az írók egész sorának hasonló alkotásai.

*

Irodalomtörténetünk még keveset tett annak az érdekében, hogy a szlovák irodalom szláv irodalmakkal való kapcsolatai mellett, a magyar irodalommal való kapcsolatait is bemutassa. De annyi bizonyos, hogy még a felületes szemlélő is megállapíthatja a gondolat, forma- és a témabeli rokonságot. Ugyanazokat a merész forradalmi gondolatokat, melyeket Kőlcsey, Vörösmarty, Arany és Petőfi költészetében megcsodálunk, a Štúr körül csoportosuló költők műveiben is megtaláljuk. Ugyanazokat a történelmi alakokat, akik a magyar társadalom haladó erőinek egykori harcában kiemelkedő szerepet játszottak, a magyar és a szlovák költészet egyformán megénekelte: Zrínyi Miklóst, Csák Mátét, Mátyás királyt stb. A növekvő nacionalizmus idején ennek a költészetnek az a vonás szabt meg különleges helyét, hogy nem találjuk benne a nemzetiségi ellenségeskedés nyomát sem, a nép feletti uralomra törő osztályok és rétegek harca fölé emelkedve egybehangzik a költők hangja, akik őszintén kívánják a békeszerető és egyenjogú nemzetek közötti kapcsolatokat. Petőfi forradalmi helyzet-felismeréséhez: „Magyar szabadság — világszabadság!” — harmonikusan kapcsolódik Janko Král’ szenvedélyes verse:

¹² Ludovít Štúr: Listy (Levelek). I. köt., Bratislava, 1955.

¹³ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. 13. l.

Ne hívjátok nemzetiségnek
vágyainkat, tetteinket,
mert az eljövendő-jövő
mint bolondokat kinevet!

Arany Toldija ugyanúgy a nemes, bátor lélek és a nemzeti hősiesség megtestesítője, mint Sládkovič Martinja a Detvan című epikus költeményben. Amikor Petőfi a kutyák szolgálai sorsát az üldözésnek kitett farkasok szabad életével hasonlítja össze, az az erkölcsi magasztal, amelyről az úri felfuvalkodottság és üresség dohos voltát ostorozza, szerves összefüggésben van a harcos kritikával, mely saját kora hibái ellen irányul ugyanúgy, ahogy ezt Štúrnál is, de különösen Janko Král'nál látjuk. Ez utóbbi a közügyek állapota miatt búsul, akárcsak előbb a magyar költészetben Kőlcsey és a magányba vonul a szemrehányások és marcangoló önvádak sokasága előtt: „Minek jöttem én mint élő a halottak közé?” amikor „nemzetiségünk szét-szórva s átok fekszik rajta”. A forradalom látomása még annak legyőzése után sem hagyta el azt a nyugtalan lelket, amikor a népek tavasza után — melyet ő és társai az 1848-as forradalmi évben láttak — a meddőség és némaság évei következtek. „A Szó” című versében, melyet az 1860-as októberi dekrétum kiadása után írt, s amely szerint az uralkodó a történelmi országgyűlések elismerését ígerte és a nemzetnek a birodalomban való egyenlőségét hangoztatta, a kiábrándult forradalmi költő az ilyen kijelentések hamisságára figyelmeztet:

Mondta holló a hollónak,
Tovább is csípkedni fognak,
Ígérettel hitegettek,
Nem hiszünk, csak a tetteknek.

S a továbbiakban egész költészetének krédóját mondja ki:

Horvát, magyar testvéreink,
kapják is meg, mi jár nekik;
jogsértést már nem akarunk,
mind egyforma urak vagyunk.

*

Štúrnak és nemzedékének a helyzete a még elmaradt és fejletlen szlovák életben még jobban hangsúlyozza a társadalmi és kulturális haladásért folytatott harcuk drámai jellegét. Ha az irodalmat arra a színvonalra akarják emelni, mint a szomszédos nemzeteké, harcolniuk kell az irodalmi nyelvért. Ha gazdasági, politikai és kulturális reformokkal akarnak a nemzet elé lépni, folyóiratért kell küzdeniük. Ha könyveket kívánnak kiadni, először a Tatrin egyeletet kell megalapítaniuk, melyet azonban a hatóság nem engedélyez: Ha a gyakorlati feladatok megvalósítására akarnak áttérni, melyekkel egyesítenék a „szétszórt nemzedéket” és megszabadítanák az „átoktól”, meg kell kezdeniük az iskolákban a diákegyletek, az anti-alkoholista egyletek, vasárnapi iskolák szervezését, iparosokat és parasztokat természetudományokra s történelemre kell tanítaniuk, a nemzet múltjával kell megismertetni őket, melyről a nemzet eddig semmit sem tud. Tevékenységük jellege nemzetébresztő munkára emlékeztet, de csúcspontjain a magyar márciusi ifjúság forradalmi pátoszának színvonalán és az Ifjú Németország, Ifjú Olaszország és Ifjú Lengyelország polgári forradalmi szervezeteinek színvonalán van. Magyarország és nevezetesen Szlovákia elmaradottsága és azon gondolatok közé, melyek az emlékeztető 1848-as évben a nemzeteket megmozdították, illeszkedik be a nép iránti őszinte odaadással végzett tevékenységük, a földesurak elleni plebejus álláspontjuk,

de hibáik és tévedéseik is, melyeket a magyar forradalom leverése után maguk is keserűen ismertek fel, de pontosabban, mint a későbbi idők nacionalista történései.

A viszonyok fejletlensége okozta, hogy nem érték el a forradalmárok színvonalát, akik már tettekre változtatták ideológiai és irodalmi elméleteiket, a barrikádokra léptek és a forradalmi nép élére álltak. De ha ilyen alkalom adódott, kihasználták. Windischgrätz Prágát bombázó és a felkelő prágai népet kegyetlenül mészárló katonasága ellen fegyverrel a kezükben barrikádra léptek. S amikor kitépték a kezükből a fegyvert, újból tollat ragadtak, mellyel befejezték azt, amit karddal nem tudtak kivívni. Aktív harcosok akartak lenni, de előbb nemzetébresztő költőknek és nyelvtudósoknak kellett lenniök. Többségükben teológusok voltak, de azt hirdették, hogy a szlovák életet nem szabad csak a templomra korlátozni... A Basztillet akarták megdönteni, de előbb az előítéleteket és a középkori felépítmény sötétségét, a vallási alázat, az egyház és a világi hatalom iránti szófogadás szellemét kellett megdönteniök. Ők voltak az elsők, akik a nemzetnek szentelt szolgálat intenzív életéből eredő szenvedélyt a költészetbe ültették át. Költészetükben a szerelmet a hazaszeretettel kötötték össze, a hazaszeretetet pedig az egész emberiség szeretetével. Ezért ma is a szlovák nép erkölcsi felkészültségének támaszai és szilárd alkotórészei. A fölé a tragikus ellentmondás fölé, amely őket arra az oldalra kényszerítette, amelyet gyűlöltek, mint a szabad nép mai történelmének élő záloga, a nagy tettekre való áldozatkészségük, plebejus demokratizmusuk, művelt nemzet nevelésére irányuló igyekezetük — mely az ellenség előtt nem hajt fejet — nagy művészetük — mely a szlovák ember legnemesebb gondolataiból és vágyaiból táplálkozott — szorgalmuk és munkaszeretetük, az igazság és szépség iránti természetes ösztönük kiemelkedik. A nagy szláv birodalomról való megvalósíthatatlan látomásuk fölé — melyben nem lesznek elnyomott nemzetek, melyben azok a harmonikus kapcsolatok fognak uralkodni, melyeket romantikusan idéztek fel az ősrégi történelmi időkben a jelenkorban —, mint élő zálog ömlik át gondolkodásunkba, humanizmusuk, a jövőbe, az emberbe vetett hitük, melyről vallották, hogy egyszer majd elismerik mindazt, ami nemes és fennkölt, ami őket a közügyekről való gondoskodásra serkentette. Rájuk is vonatkozik az, amit Král' önmagáról írt :

Sötét éjnek vagy fénypontja
s nem elemem áldozatja,
lámpa az elfeledt házba',
az elfeledt sírnak bokra.
Idők múltán sírok nyílnak,
erdők, mezők szólni fognak
és téged örök időkre
vésnek emlékezetükbe.

Világítótornyok voltak az éj sötétjében és azok maradtak még ma a napfölkelte után is. A szabad szlovák nép büszkén vallotta magáénak műveiket, értékeit átmentette a rabság, a szlovák erdőn-mezőn vívott véres harcok évszázadán át a mába, megtisztította a koruk okozta hibáktól és tévedésektől, s szocialista tartalommal telítette.

Sziklay László barátom könyvében találunk egy helyet, ahol Gáspár Imre — az elfelejtett századvégi magyar író — visszaemlékezését idézi az öregedő Sládkovičsal való találkozásáról : „A költő az udvarban fogadott — az illatos hársfa alatt ült, a napsugár koszorút font feje köré. Félttem, hogy esetleg költői elmélyülésében zavartam meg.

Szavamra, hogy ebből az alkalomból köszönöm neki a fényt, amely az ő költői dicsőségéből nekem is jutott, ezekkel a szavakkal válaszolt : „A szlovák költőnek nincsen dicsősége!”

Ó, nagy férfiú — folytatja Gáspár — mégiscsak dolgoztál éjjel és nappal, mégiscsak tudtad, hogy ha ma el is marad a dicsőség, lehet, hogy már síremléked alatt, egyszer mégiscsak eljön s a megtagadott koszorú helyett — arra százat tesz majd.”

Ez az ünnepi irodalmi est is a Štúr-korszak költői alkotásainak szentelt koszorúja. Nem is a sírra helyezett koszorú, hanem az elismerés, a dicsőséget elért élő mű elismerésének szimbóluma. De több is, mint a magyar és csehszlovák nép mai kapcsolatainak jelképe. A közös sors törvényszerűségeinek kifejezésre juttatása, mely már régóta meghatározta nemzeteink közös történelmét, azoknak az ellentmondásoknak és sajátságoknak ellenére, melyekből az újjászülető ifjú erő, a feltétlen szabadság és nemzeteink igazság és szépség iránti természetes ösztöne nőtt ki, mely életünk törvényévé lett.

BENEDEK MARCELL

NAPLÓMAT OLVASOM*

„Elhatároztam, hogy író leszek!”

1893 karácsonyán. Elhatároztam, hogy író leszek!...

Tudom, hogy vakmerő elhatározás ez egy 3. elemistától, akit még ősszel (éppen 8. szül. napján) összeszidott a házitanítója (Földes bácsi, Édesapának volt iskolatársa és most segéd-szerkesztője a *Nemzeti Iskolá*-nál; otthon tanít, csak jövőre fognak iskolába járatni), szóval összeszidott, mert az összes füzetemre és könyveimre csúnya macskakaparással írtam rá a nevemet, mert azt gondoltam, hogy egy 3. el. oszt. tanuló már írhat olyan csúnyán, mint a felnőttek. Emlékszem, Földes bácsi azt mondta: ne csúnyán akarj írni, ha olyan nagy legény vagy, próbálj olyan szépen írni, mint apád! Nem értettem meg mindjárt, mert Édesapa írása nem csúnya ugyan, de mégsem olyan, mint egy szépírás-minta. De gondolkodtam és most már értem, hogy nem az írás külalakjáról beszélt. Nem is a helyesírásról, ámbár az nagyon fontos. Büszke vagyok a helyesírásomra. Amikor az 1. elemiből magánvizsgáztam, az igazgató úr, meg az iskolaszéki tag előtt, és Édesapa is ott volt, az igazgató úr az ölébe vett és úgy kérdezett. Aztán leültettek az asztalhoz és diktáltak nekem. Amikor az igazgató úr elolvasta, csudálkozva kiáltott fel: Soha életemben nem láttam 1. el. isk. tanulót, aki egyetlen helyesírási hibát sem ejt! Azóta is vigyázok a helyesírásra!

De ne hidd, kedves olvasóm, hogy csak ennyi közöm van az irodalomhoz. Amikor Földes bácsi elvitt a Történelmi Képtárba és elmagyarázta a képek tartalmát, pl. Mátyás király legyőzi Holubárt, vagy Dobozy Mihály és hitvese stb., én ezekből mind elbeszélést írtam. Nagyon kíváncsi vagyok, más elemisták is szoktak-e így írni. Sajnos, nem ismerek egyet sem. Szeretnék is már iskolába járni, de eddig nem engedtek, mert olyan vékony vagyok és annyit betegeskedem. Mondogatják, hogy háromszor mentettek ki a halál torkából.

Hát ez az oka annak, hogy nem adtak iskolába és nem is igen ismerek más gyereket, mint a testvéreimet. Nagyon szeretjük egymást, ámbár én egy kicsit irigykedem rájuk, ők mind olyan jól alszanak, én meg annyit gondolkozom mindig elalvás előtt! Öten vagyunk, de a két kicsi, Loli és Elek (Szipitykó) még nem számít. Jancsi ötnegyed évvel fiatalabb nálam, Mariska meg ötána egy évvel következett. Őt Aranyvirágnak keresztelte el Édesapa, gyönyörű szőke haja miatt. Nekem is van melléknevem, de nem olyan költői. Engem Lajbi-nak neveznek Édesapa íróbarátai, mert őt Zekének becézték, amikor székely kabátjában közéjük került, s ez volt írói álneve is. Azt mondták, hogy a Zeke fia csak Lajbi lehet.

Édesapa sokszor magával visz, ha kiadóknál vagy szerkesztőségekbe van dolga. Sok híres író ismerek már és mind nagyon kedvesek voltak hozzám. Egyszer az Athenaeum épü-

* Ezen a címen készül Benedek Marcell önéletrajza, amelynek irodalomtörténeti érdekű részeiből alább szemelvényeket adunk. Az önéletrajz formája iktív napló az író nyolc éves korától (1893) szülei haláláig (1929). Minden esztendő anyagához reflexiók fűződnek 1953–55-ből: ezek részben visszatekintő önbírálatot adnak, részben pedig, szabad asszociációk segítségével, időrend nélkül, a legutóbbi napokig elmondják az író életét. A szerk.

letébe mentünk, egy sárga, egyemeletes házba, közel a Hatvani utcához. Itt adják ki Petőfi költeményeit, mondta Édesapa. Vadnay Károly bácsihoz mentünk. Nagyon öreg és a *Fővárosi Lapokat* szerkeszti, amelyben csak vers és elbeszélés van. Kérdezte, nem hoztam-e kéziratot a lapjának. Szégyeltem magamat és hallgattam. Édesapa azt mondta: én azt hiszem, hoz majd, Károly bátyám. Szeretném megérni, mondta Vadnay bácsi.

A Franklinnál is voltunk, az sokkal szebb és nagyobb, mint az Athenaeum. Itt Arany Jánost adják ki. Én a szomszéd házban születtem, de már nem ott lakunk. Apa beszélgetett az egyik igazgatóval és egyszer csak hallom, hogy valakiért föl kell üzenni a nyomdába. Édesapa megkérdezte: föl mernél-e menni? Úgysem láttál még szedőtermet. Tudom, miért kérdezte. Otthon mindig bosszantanak a félnkségem miatt. Nem szeretek egy boltba bemenni, zavarba jövök, ha a segítők kérdeznek valamit, és attól is húzódozom, ha ismerősökhöz küldenek valami üzenettel. De az igazgató előtt szégyeltem mutatni a gyávaságomat és azt mondtam, szívesen fölmegegyek. Megmagyarázták, merre kell mennem. Az üzenet az volt, hogy Horák mettől úr legyen szíves lejönni az igazgató úrhoz. Fölertem és dobogó szívvel álltam meg a szedőterem ajtaja előtt. Összeszedtem a bátorságomat és benyitottam. Egy pillanatilag kábultan néztem a sok embert, aki egy-egy ferde, sok négyszögre felosztott állványról gyorsan kapkodva szedett valamit a balkezeiben tartott valamibe. (Édesapa azóta megmagyarázta, hogy az ólombetűket rakják az ún. szedővasba, s ha egy sorral elkészültek, azt leteszik a többihez az asztalra.) Egyszerre csak megáll előttem egy bozontos barna szakállú kis ember, feketefoltos köpenyben. Próbálok hangot adni, de már rámszól: Vegye le a kalapját. Szerettem volna a föld alá süllyedni. Széles, felhajló karimájú szalmakalap volt rajtam, nem is szerettem, mert gyerekesnek tartottam, leggyerekesebb az volt benne, hogy gumiszalag erősítette az államhoz, nehéz volt föltenni és levenni, az igazgató szobájában is a fejemen volt. Most ijedten leráncigáltam. Nem tudom már, hogyan makogtam el az üzenetet. Kiderült, hogy éppen Horák úrral beszélek. Velem együtt jött le az első emeletre s közben kérdezgetett olyanokat, amiket gyerekektől szokás, hányadikba járok, hogy tanulok stb. Nem látszott rajta, hogy haragudnék a kalap miatt, de én olyan zavarban voltam, hogy hülyének tarthattott. Különben is mindig rosszul éreztem magamat olyan emberek közt, akik semmit sem tudnak rólam, ezért sem szeretek boltba járni. Megszoktam, hogy Édesapámnak a *Magyar Hírlap*ba írt tárcáiból meg a könyveiből mindenki ismeri a gyermekeit, tudja, hogy mi történt a gyerekszobánkban, hányan vagyunk és melyiknek milyen kedves esetei voltak. Aki ezt nem tudja, azzal én nem tudok beszélni.

Hát most pedig tudd meg, kedves olvasóm, azt, amit mostanáig olyan nehezen hallgattam el, pedig azért ültem le, hogy ezt megírjam: *megjelentem nyomtatásban!* . . .

Úgy-e, meg vagy lepve, kedves olvasó? Megvallom, én is meg voltam lepve, amikor a karácsonyfa alatt, az ajándékba kapott könyvek tetején — *Petőfi összes költeményei*, *Az új földesúr* Jókaitól — meglátom a *Kis Világ* karácsonyi ajándékkönyvét. A *Kis Világ* a *Magyar Hírlap* gyermeklap-melléklete. Édesapa és Kürthy Emil bácsi szerkesztik. Édesapa néha megengedi, hogy segítsek neki a lap korrektúrájában, mert olyan jól tudom a helyesírást. Az ajándékkönyv egy 32 oldalas, kis szürke füzet. Kinyitom és tüstént ráesik a szemem egy rajzra, amelyen egy kisfiú meg egy csacsi áll egy gerendán ferdén keresztülfektetett deszkán — fenn a fiú, lenn a csacsi — meg a következőre, ahol a csacsi már szalad, a gyerek pedig lehengeredett a deszkáról. A két rajzhoz képmagyarázat tartozik, majdnem két oldal a kis füzetben. A címe: *Melyik a nagyobb csacsi?* Alatta pedig az író neve: *Mirci-Murci-Marci*. Olvasni kezdem. De hiszen ezt én írtam! Összel beteg voltam, Édesapa odahozta ágyamhoz a két rajzot s megkérdezte: ír nál-e hozzá képmagyarázatot? Sok ilyet olvastam már. Egyszeribe megírtam. Édesapa elolvasta, mosolygott, megsimogatta a fejemet és eltette az írást. Azóta nem hallottam róla és most . . . nyomtatásban láttam!

Hát most már tudod, kedves olvasóm: ezért határoztam el, hogy író leszek! . . .

Találkozás a magyar nemzettel

1894. március 15. Soha életemben nem voltunk ilyen szomorúak nemzetünk legnagyobb ünnepén. Kossuth Lajos súlyos beteg!!! . . . Mostanában minden reggel elkérem a szobalánytól az újságot, mielőtt Édesapához beviszi és izgatottan keresem az orvosi jelentést. Nem sok jó van benne! Kossuth Lajos 92 éves! Micsoda életkor! Mintha Isten testben is örökéletűnek szánta volna nemzetünk halhatatlan fiát! Édesapa is, Földes bácsi is sokat beszélt róla, és én, aki lángolóan lelkesedem a népszabadságért és szívemből gyűlölöm az elnyomó Habsburgokat, az aradi 13 hőhérait, szívesen meghalnék, ha életem árán Kossuth életét meghosszabbíthatnám!

Március 21. Meghalt! . . . Édesapa hozta a hírt a szerkesztőségből. Görcsös sírásra fakadtam, alig tudtak lecsendesíteni. Kis testvéreim ijedten néztek és ők is pityeregni kezdtek. Óh, Istenem, ők még nem sejtik, mit vesztett hazánk és nemzetünk! . . .

Április. Sokáig nem nyitottalak ki, kedves naplóm! Izgalmas napokat éltünk át. Kossuth temetésére készült az ország. Hazahozták, feleségének és leányának holttestével együtt. A gyáva kormány nem merte érdemeit törvénybe iktatni! Mindennap sokszor szaladtunk az ablakhoz: jönnek a tüntetők! Abcugolták a gyáva minisztereket, az aljas kormány-pártot. Közben az újságok leírták a szent holttesteket hozó vonat utazását. Mindenütt lelkes tömegek tódultak az állomásokra és virággal halmozták el a vonatot. Csak Ausztriában zárták el a közönség elől! Igen, Ferencz József holtában is retteg nagy ellenfelétől! Nem látja be, hogy neki használna legtöbbet, ha koszorút küldene ravatalára! De jól van ez így, csak táplálja tovább gyűlöletünket az elnyomó Habsburgok ellen!

A város tele fekete zászlóval és drapériával. Velünk szemközt a New York-palota hatalmas oszlopait egészen feketébe vonták.

A mi erkélyünkről is leng a gyászlobogó.

A temetés napján, március 31-én, már reggel az egész család az ablakokba telepedett. Rokonok is jöttek, hogy tőlünk nézzék, mert a menet az Erzsébet körúton vonul végig. Idegenek pénzért akartak ablakot bérelni nálunk, de ablak helyett ajtót mutattunk nekik.

Óh, ha le tudnám írni ezt a menetet, a koszorúskocsikat, a halottaskocsi nyomában vonuló tömeget! Körülöttem sokat beszéltek arról, kik voltak a politikusok és egyéb nagyurak közül, akik gyáván megszöktek a temetés elől! Mit bántam én! Jöttek, tizenhatos sorokban, a körút egész szélességében, órákon és órákon keresztül, az egyszerű emberek, az ország népe! Férfiak, nők lassú, méltóságos lépésekkel, komoly, megilletődött arcok, sok Kossuth-szakáll, csupa fekete ruha, fekete kendő, táblák, alföldi, dunántúli, felvidéki, erdélyi falvak, városok nevével, néha megrekedt a menet, de ekkor sem bomlott fel, a csöndet egy hang sem törte meg, gyász ült arcokon, ruhákon, szívekben! Talán dac is, hiszen a hivatalos urak bizonyosan nem örültek annak, hogy az egész ország népe fölkerelkedik, Pestre zarándokol és megszégyeníti őket hitvány megalkuvásukért, gyáva elsomfordálásukért!

Nem mozdultunk az ablaktól, étlen-szomjan vártuk meg mindnyájan, hogy a menet vége is bekanyarodjék a Kerepesi útra. Amikor eltűnt szemünk elől, Édesapa odalépett hozzám, könnyes szemmel tette kezét a vállamra és azt mondta:

— Jegyezd meg ezt a napot, édes fiam, elmondhatod, hogy szemtől-szembe láttad a magyar nemzetet.

A Thália

(1903—1909)

Verőfényes őszi délután. A verőfény hírért Lukács Gyuri hozta meg a Vörösmarty utcai ebédlőbe, ahová déli verőn sem sűt be a nap. Hamar elűntük a négy ajtó csukogatását és sétálni mentünk a Duna felé. A Petőfi térnél megpillantottunk egy indulni készülő hajót. Felpattantunk rá és elhajózáztunk a Margitsziget felső végéig, hogy onnan majd gyalog jöjjünk vissza.

A hajón a színházakra terelődött a szó. Ez most leggyakoribb témánk. Sokat járunk színházba és rendszeren bosszankodunk mindenben: előadott és elő nem adott darabokon, játékszerűságon, rendezésen. Úgy érezzük, hogy a Nemzeti Színház megállt valahol 1850-nél, a Víg-színház 1880-nál — az egyikben modoros, éneklő beszéd uralkodik, a másikban olyan naturalizmus, amely minden darabot ugyanazzal a „természetességgel” pörget le, akár illik hozzá, akár nem. Igazán modern darabot egyik sem mer játszani; a Nemzeti Színház Ibsen *Nóra*-jáig jutott el, a Víg-színház kipróbált hatású franciákból él.

— Az állami és az üzleti színház mindenütt a világon ezt csinálja, — mondja Gyuri. — Csakhogy a franciáknál, németeknél vannak avantgardista színházak s azoknak az eredményeit lassan átveszik a többiek is...

Nem először beszélgettünk Antoine Théâtre Libre-jéről, Brahm *Freie Bühne*-jéről, amelyek már a 80-as évek óta harcolnak a modern drámáért, modern színjátszásért és rendezésért. Sok darabot ismertünk, melyek színrekerülését nekik köszönhetjük, de ezeknek előadására nálunk gondolni sem lehetett.

Most szöveghez Gyuri valamit, amiről eddig nem hallottam.

— Bécsben egyetemi hallgatók csináltak egy színházegyesületet... ilyesmivel kelletne nekünk is megpróbálkoznunk.

Engem első szóra lángbaborított ez a gondolat.

— Igen! Ezt kell megpróbálni! És meg is fogjuk!

Gyuri bölcsen mosolygott hirtelen lelkesedéssel és kezdte a nehézségeket felsorolni. Kivel? Mivel? Hogyan? Miből?

Én nem tárgytottam.

— Vannak értelmes barátaink, akikkel elindíthatjuk a dolgot. Pénz nem kell sok, azt összeszedjük nénik-bácsik közt — a ti tánctanfolyamotok résztvevőit rászabadítjuk a Lipótvárosra. Műkedvelőkkel játszhatunk, mint Antoine... azokat nem rontotta még el a színi akadémia.

Nem sokat láttunk visszafelé jövet a sziget gyönyörű őszi lombjaiból, a *Cyrano* V. felvonására emlékeztető levélhullásból. Az avant-garde színház gondolata egyformán lelkesített mindkettőnket, de Gyuri az advocatus diaboli szerepét játszotta saját eszméjével szemben — én pedig bízam és nem engedtem magamat elcsüggeszteni.

Késő estig voltunk együtt. Nem határoztunk semmit, de én tudtam, hogy nem hagyok nyugtot Gyurinak, amíg nem kezdünk hozzá a dologhoz.

Gyuri megismertetett egy jogász-kollégájával. Azt mondja, ragyogó eszű fiú. Bánóczi Lászlónak hívják, az irodalomtörténész Bánóczi József fia. Beszélt vele a színház eszméjéről. Bánóczi tökéletesen meggyőzte arról, hogy ezt ma nálunk lehetetlen megvalósítani. Össze is akart hozni bennünket, hadd lássak én is tisztán.

Nos, megvolt a találkozás. Bánóczi kistermetű, zömök fiú, kézszorítása, tekintete, erősen tagolt beszéde csupa energia. (Ilyen ember ne tudná a mi színházunkat megcsinálni?)

Hosszú volt a vita. A józan ész két képviselője harcolt az én naiv rajongásom ellen. A végén — én győztem. Mielőtt elváltunk, már megszövegeztük a tájékoztatást kérő levelet a bécsi *Akademischer Verein*-hez és összeállítottunk vagy száz darabcímét: a leendő modern színház műsorát.

— — Az avant-garde színház dolgában egy darabig nem történt semmi. Aztán egyszerre csak üzenetet kaptunk: Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház segédrendezője, hírt hallotta tervünknek és beszélni szeretne velünk. Megjelentünk Bánóczi Lacival és Lukács Gyurival a Centrál-kávéházban. Szakállas, kerekkepű, enyhén raccsoló fiatalember fogadott (nálunk talán 6—8 évvel idősebb). Hamar megértettük egymást; megállapodtunk abban, amit mi amúgy is terveztünk, hogy a vállalkozást egyesületi alapra helyezzük és most már haladéktalanul megkezdjük a szervezést.

— — — Január 24-én megvolt az első értekezlet Gyuriék lakásán. Bánóczi elnökölt. Úgy látszik, akármennyire ódzkodik is (főleg zsidó volta miatt) — vállalnia kell az elnökséget. Magyarországon mindenhez könnyű elnököt találni, de ettől a vállalkozástól mindenki fél, egyik visszautasítást a másik után kaptuk, s aki végre vállalta volna, olyan népszerűtlen volt barátaink körében is, hogy sürgősen meg kellett szabadulnunk tőle. Maradt Bánóczi. Én bízom eszében és energiájában.

Az értekezleten vagy harmincan voltunk, fiatal tanárok, filozófusok (Szilágyi Sándor, Lengyel Miklós, Bauer Herbert, aki Balázs Béla néven kezd írni, Glück Kálmán, Hóman Bálint, Polgár Géza, Tóth András — és muzsikások is, Kodály Zoltán, Toldy László stb.)

Megszövegeztük a taggyűjtő felhívást és munkához láttunk. Tánckursuson szerzett barátaink nagyon szépen dolgoztak. A szerény, félénk Dalnoky Lujza nekem nyújtotta át gyűjtése eredményét : több mint másfélezer korona volt, a további kötelezettségekről nem beszélve.

— — — Március 27. Alakuló közgyűlés a Vasúti és Hajózási Klub termében. Hevesi Sándor elmagyarázza céljainkat. Az alapszabályokat elfogadják. Nevünk: *Thália-társaság*. Elnök : Bánóczi. Minden tényleges hatalom hármunknak, a „művészi bizottság”-nak kezében. Hevesi a „fölkért szakember”.

— — — Közben nem feledkeztünk meg a *Thália*-ról. Bújtuk Glückkel a könyvkereskedéseket. Modern darabokat kerestünk. Amikor a művészi bizottság nyaralni indult, még nem tudtuk, mi lesz a megnyitó darab.

Kutatásunk során kezünkbe akadt a Reclam-Bibliothek egy füzet : Csehov *Sirály*-a. Elolvastuk és mind a ketten megállapítottuk: megvan a megnyitó darab! Tudtuk, hogy Gyuri és Laci Berlinben vannak (körutazásunk során találkoznunk is kellett) —sürgősen táviratot menesztettünk nekik : „Reclam . . . ennyi és ennyiedik szám.”

Hamburgból egy D-Zug valósággal elröpít Berlinbe. Gyuri és Laci a maguk penziójában szereztek nekünk szobát. A beszélgetés főtémája természetesen a *Thália*. A *Sirály*-ra ők már előttünk is gondoltak. Tőlük tudjuk meg, mit jelentett ez a darab Sztaniszlavszkij Művész-színházának életében. Abban maradunk, hogy ha jól ki tudjuk osztani a szerepeket, csakugyan ezzel a darabbal indulunk : ennek sokatmondó program-jelentősége is lesz.

— — — A *Thália* iránt érdeklődő ifjúság megrohanja a könyvesboltokat. A *Sirály* Reclam-beli fordításának minden példánya elkél, sietve újra kell rendelni . . . Mi azonban, seregszemlét tartva színészeink és műkedvelőink között, hamar belátjuk, hogy a darabot egyelőre nem tudjuk „kiosztani”. Különböző is : mielőtt elhatároznók, hogy mit játszunk, tudnunk kellene azt is : *hol* ? A kérdés könnyűnek látszott — és szinte megoldhatatlan. Nincs Pesten színjátszásra félig-meddig alkalmas terem, amelyet akár a legalkalmatlanabb időre is megkaphatnánk. Egyre lejjebb-lejjebb kellett szállnunk az igényeinkkel. Már tudtuk azt is, hogy mit játszunk : négy különböző stílusú egyfelvonásost, hogy művészi elvünket, a szerzők stílusához való alkalmazkodást, mindjárt az első estén megvilágítsuk. Goethe, Courteline, Edward Brandes, egy Mongré álnévű német az első szerzőink. Már javában próbálunk Lukácsék Széchenyi utcai ócska házában egy üres lakásban — és még nem tudjuk, hol lesz a bemutató. A sok visszautasítás, hiábavaló tárgyalás vége : a Rottenbiller utcába, Feld papa gyermekszínházába kell majd becsődíteni — nemcsak ifjú, modern híveinket, hanem pénzes pártfogóinkat is!

Minden próbán ottvagyunk ; sokat tanulunk Hevesitől. Én különösen arra figyelek, amikor *beszélni* tanítja a színészeket. Nem nagy hang kell, hanem gondosan tagolt kiejtés! Ennek még tanár koromban is hasznát vehetem.

— — — Az első este első darabjának, Goethe *Testvérek*-jének egyik próbáján kínos dolog történt. Erőt kellett vennem magamon, hogy személyi okokból mindjárt a kezdet kezdetén el ne szakadjak a szívemhez nőtt vállalkozástól.

Wilhelm szerepét Galamb, Fabricét Lehel játszotta, a leány Moly Margit volt, a Hevesi mellett „szakemberként” szereplő Moly Tamás testvérhúga. Galambban Hevesi nagy színészi tehetséget látott. Minden rendben lett volna — de egyszer Lehel szokott nyersségével szólt rá Moly Margitra, aki valahol túlságosan hosszú szünetet tartott :

Nyögje már ki!

Színházban ennél cifrább szavak is szoktak elhangzani, de Moly Margit érzékenyen fogta fel a dolgot és sirva ment le a dobogóról. Hevesi és a művészi bizottság tüstént összeült, mint bíróság. Elhatározták, holgy példát kell statuálni : A *Thália*-ban tilos minden modortalanság. Nem tudtam megakadályozni az ítéletet : Lehel közreműködéséről lemondanak. Galamb, igen helyesen, tüstént azonosította magát régi barátjával : együtt távoztak. Érzésem szerint nekem is ezt kellett volna tennem, de a barátságon győzött az ügghöz való ragaszkodás. Galamb és Lehel nehezen bocsátottak meg nekem.

— — — November 25-én, pénteken megvolt a *Thália* bemutató előadása. Őszinte siker. Színészeink közül Forgács Rózsit, Dobi Ferencet, Sándor Józsefet, Kürti Józsefet egyszerre fölfedezte a közönség is, a kritika is. Forró Pál, a fiatal író, az egyetlen műkedvelő, aki (két szerepben is) kellemesen tűnt fel. Egy kis szerepet Bauer Herbert is vállalt (álnéven), éppen csak hogy a színpaddal közelebről megismerkedjék.

(A jegyeket a Széchenyi utcában árúsítottuk. A bemutató délutánján én voltam az utolsó inspekciós, már szmokingban. Amikor egy ridegképű ismeretlen úr két hatkoronás jegyet váltott, távozása után kánkánt táncoltam.)

A *Thália* nem maradhat meg a gyermekszínházban, ez nyilvánvaló. Új harcok kezdődnek a helyiségért. Közben próbáljuk Strindberg sötét drámáját, az *Apá-t* — ismét úgy, hogy nem tudjuk, hol fog színré kerülni. A női főszerepre fölfedeztünk egy már nem egészen fiatal; nyugodt, anyás modorú leányt : Forrai Rózsit. A szerep ridegsége idegen a természetétől, annál csodálatosabb, hátborzongató tökéletességgel játssza már az első próbákon is. Remek előadás lesz, ha megérik. A kapitány Kürti József ; Doktor Jánosnak és Sándor Jósának van még nagy szerepe.

— A bizonytalanságban ellanyhul a munkakedvünk. Megesik, hogy minden különösebb ok nélkül három hétig szünetelnek a próbák. A *Thália* kávéházakban él, a *Magyar Világ*-ban, aztán a *Baross*-ban. Odajár közénk Pethes Imre, mindnyájunk színész-ideálja, a „Fejedelem” — az egyetlen, akit nem lehet utánozni, mert nincs „modora”. Másik színész-barátunk Horváth Jenő, a kövér „Tutyu”. Késő éjszakáig elbölcselkedünk és humorizálunk velük, Hevesivel, Moly Tamással, Márkus Lászlóval. A kávéházban kezdek rászokni a cigarettázásra. Tárclát nem hordok, a pincérnél vásárlók egy-egy estére valót.

Különböző befolyásokat mozgatunk meg. Végül is, a Nemzeti Színház, heves gyűlölködését legyőzve, engedélyt kapunk, hogy a Várszínházban játsszunk. Görög ajándék : a pestieket nehéz a Várba felcsalni, a budai polgárok nem vesznek rólunk tudomást. Az *Apa* első (és egyelőre utolsó) előadására csak háromnegyedrészen telik meg a színház. A Nemzeti gyűlölködése a jegyszédőkre is elragadt. Lehet, hogy titkos utasításuk is van : egész előadás alatt lármásan jönnek-mennek a folyosókon, hangosan csapkodják az ajtókat. Benn : siker, ámbár érezzük, hogy Strindberg megfagyasztja a vért a mi közönségünkben is.

— — — Három hét múlva újabb bemutató, most már robbanó sikerrel. Hebbel *Mária Magdolna*-ját játsszuk ; a leány szerepében Forgács Rózi mint kész, nagy tragika áll a közönség előtt. A többi is — Kürti, Dobi, Sándor, Doktor — tökéletesen olvad bele a Hevesi-teremtette együttesbe. (Az én gimnazista-kori fordításomat nem lehetett felhasználni; arra, hogy teljesen átdolgozzam, nem értem rá : alapvizsgára készültem. Márkus László fordította le úgy, hogy előbb törölték a kihagyandó részeket.)

A *Mária Magdolna* bemutatóján összeölelkezett az örök-igaz művészet két távoli nemzedéke : Prielle Kornélia megjelent egy páholyban és felvonásközben virágot osztogatott a szereplők közt.

Ezzel az estével a *Thália* első szezonya véget is ért. A két első bemutató anyagát — az egyfelvonásosokat és a Strindberg-darabot — könyvben is kiadtuk.

A *Thália* történetében, úgy látszik, legsúlyosabb probléma a hely-kérdés marad. A Várszínházban nem lehet boldogulni. Kétségbeesésünkben elfogadtuk Moly Tamás ajánlatát: ő, rokonai kapcsolatai révén, el tudja intézni, hogy vasárnap délutánokra megkapjuk a — Folies Caprice helyiségét. Nemes bort nemtelenebb serlegből nem ivott még senki — dehát élet-halál kérdése volt. A megállapodást megkötöttük. És híveink (a férfiak huncut mosollyal, a tánciskolai barátnők és az egyetemi diáklányok kíváncsi borzongással) megjelentek a *Solness építőmester* bemutatóján a Révai utcai mulatóhely kéteshírű nézőterén. És Ibsen itt is győzött, hála Dobinak, Forgács Rózsának és Hevesi rendezésének. (Engem negyven próba után is megrendít ez a darab. Az ifjúság bosszúja! Szentül hiszem, hogy ha megöregszem, nem fogok irigykedni a fiatalokra.)

Heyermans drámája, a *Remény*, a bebiztosított és pusztulásba küldött rozoga hajó története, nagy sikerrel került színre. Ennek a darabnak nagy része volt abban, hogy Bánóczy megegyezett a szociáldemokrata párt vezetőségével: a *Thália* rendszeres előadásokat tart a szervezett munkásság számára; a jegyek ára minimális, éppen csak a napi költségek fedezésére elég. (Így is megvolt az az előnye, hogy a vasárnap délutánokat kihasználhattuk és színészeinket fizethettük.) Felújítottuk a munkás-közönség számára az *Apá-t*, *Mária Magdolná-t* és néhány egyfelvonást is. A pártvezetőség ragaszkodott ahhoz, hogy minden alkalommal bevezető előadás magyarázza meg a darabot szocialista szempontból. Nekem nagy tanulság volt, hogy a munkás-közönség (asszonyostul) nagy figyelemmel, érdeklődéssel, feszült izgalommal hallgatta azokat a darabokat, amelyekhez mi a polgári közönségnek csak legkulturáltabb rétegét tudtuk becsalogatni — de a bevezető előadásokra nem volt kíváncsi; azok — bár fegyelmezett csöndben — észrevehető unalomba és közönybe fulladtak. A pártvezetőség nem vonta le a következtetést, de én levontam a magam számára: a művészetet nem kell szájába rágni a legegyszerűbb közönségnek sem. Rá kell bízni a művészetre, hogy hasson magától.

— — — A *Thália* próbahelyisége Lukácsék házából egy Szűz utcai műterembe került át. Regényes, stilszerű környezet. Bútorzata egy dobogó és néhány szék. Harmadik szezunk nagyszerű emelkedés. A társulat megszorodott egy zseniális gyerekekkel, aki most került ki a színiakadémiáról: Törzs Jenőnek hívják. Másik kitűnő új színészünk Garas Márton. Aztán itt van Báthory Giza. A *Vadkaca* előadására Reinhardték is büszkéek lehetnének. Törzs volt Gregers Werle, Somlay Artur Relling doktor... Előadtuk *Nórá-t* is, a Törzs—Garas—Forgács Rózi trióval. Ibsent a munkásoknak is sikerrel játsszuk. Ki mondja, hogy a *Vadkaca* érthetetlen?

Courteline kis darabjaiban a kövér Huszár Károly remekel. Pufinak becézzük.

Tavasszal magyar író avattunk. Eddig is játszottunk már darabot magyar szerzőtől. Szemere György *Siralomház*-át az első előadás után átvette tőlünk a Nemzeti Színház; egy pályázatunkon feltűnt egyfelvonásossal is megpróbálkoztunk; de Lengyel Menyhért *Nagy fejedelme* új író felfedezése volt. Ezen a zsúfolt tavaszon játszottuk D'Annunzio *Holtváros*-át, Márkus László díszleteivel — és befejezésül Hauptmann *Elgá*-ját. (Májusi vasárnap délután. A pénztárban Bálint Lulu ül és a közönség ostromának hatása alatt önhatalmúlag fölemeli a pótszékek árát!) Istenem, ha így emelkedünk tovább...

— — — A *Thália* sorsa a harmadik, gyönyörű szeton után, kétségbeesett küszködéssé kezd válni. Először is: pompás színészeket fedeztünk fel a nagy színházak számára és még csak sok pénzükbe sem került, hogy sorba elcsalják tőlünk a legjobbakat. Nem is haragudhattunk szegényekre, amikor a biztos kenyér kedvéért otthagytak bennünket a második garnitúrával.

De ennél is nagyobb baj, hogy a koalíciós kormány rendőrsége — a színházak ura — nem bocsátja meg nekünk a szocialistákkal rendezett munkás-előadásokat. A Folies—Caprice-ban nem engednek tovább játszani. „Tűzrendészeti szempontból” csak vasfüggönnyel ellá-

tott színpadon lehet *befejezett cselekményű* darabokat előadni. A rendőrséggel szemben hiábavaló minden fáradozás, minden összeköttetés. Próbáljuk a sajtóban megtámadni: lehetetlen. A sajtó nem nyúlhat a kormánynak semmiféle expozitúrájához! Persze teljes sajtószabadság van, de . . . Legfőljebb a *Népszava* állna rendelkezésünkre, erre azonban gondolni sem lehet: többet árt, mint használ.

A *Thália* vezetése egészen Bánóczi Laci nyakába szakad. Hevesít utóbbi időben egyre jobban lekötötte a Nemzeti Színház, most meg a Népszínház-Vígopera veszi el minden pillanatát.

Apám levelet írt Apponyinak és elért annyit, hogy újra játszhattunk a Várszínházban. Az első este egyben az utolsó is: hiszen tudtuk már, hogy ebben az épületben nem boldogulhatunk. Visszakerülünk a Rottenbiller utcába. Itt most nem Feld papa, hanem Sziklai Kornél a gazdánk, Népszínpadnak nevezik a helyiséget. Jó ideig csak egyfelvonásokat játszhatunk, „tűzbiztonsági szempontból”. Régi közönségünkre már nem számíthatunk, de lassankint az olcsó helyáras munkás-előadások közönsége is gyérülni kezd.

Bánóczi kibéri az Intim-színpad helyiségét (a későbbi Omnia-mozgó). A bért és a színészeket fizetni kell (egyebek közt Lukács Gyuri zsebpénze is erre megy el) — az előadásokat nem lehet megkezdeni, a rendőrségnek egyre újabb tűzrendészeti aggályai támadnak. Laci közben vidéki körutakra viszi a társulatot. Így megélnék valahogy és egyben nagy kultúrmissziót teljesítenek. A *Vadkacsa*, *Nóra*, a *Remény*, *Mária Magdolna*, *Képzelt beteg* — olyan városokban, ahol azelőtt legfőljebb operettet játszottak! De nyilvánvaló, hogy ez a vég . . .

Ady Endre

(Párizs, 1908). Ha színházba nem megyünk, rendesen a Quartier Latin valamelyik kávéházában találkozunk magyar kollégákkal. Múlt este a nálunk néhány évvel idősebb Földessy Gyulával ismerkedtem meg. Együtt indultunk hazafelé egy omnibusz imperiálján. Szép, meleg éjszaka volt. Földessy egy Ady-verset idézett. Elárultam, hogy nem nagy barátja vagyok Adynak. Földessy egyszerre csupa tűz és láng lett és magyarázni kezdte Ady költészetét, szimbolikáját, mitológiáját. Az *alvó csókpalotát* választotta példának. Annyi Ibsen-darab és francia szimbolista költő után most értettem meg, hogyan kell Adyt olvasni. Ügyszólván egyetlen csapásra megnyílt előttem egy olyan világ, amelyről eddig lusta voltam tudomást venni. Döntő éjszaka volt . . .

(1910) Ady Lajos, a költő öccse, kollegám lett a Markó utcában. Óvatos, körültekintő férfiú, kinos pontossággal és szürkeséggel igyekszik ellensúlyozni azt a tényt, hogy rokona a nagy felforgatónak. Büszke arra, hogy óráin, mint irodalomtanár, soha meg nem említi a bátyja nevét.

Mindazonáltal megígéri, hogy megismertet Ady Endrével. A költőnek rajongó tisztelőjévé lettem a párizsi megvilágosodás óta, amelyet Földessynek köszönhetek. Az emberrel kissé félek megismerkedni. Babits Mihállyal, akinek költészetét közelebb érzem magamhoz, könnyű beszélgetni, mint egyszerű, szerény tanárral. Adyt a híre alapján gőgös királynak képezelem. Lélektanilag érdekel, hogyan egyesíti ezt a gőgöt a mecénásoktól elfogadott segítséggel.

. . . Néhány — egyébként jelentéktelen — találkozásunk éppen erre a kérdésre ad választ.

Maga az ismerkedés a híres *Három holló*-ban, az Opera mellett megbúvó éjszakai vendéglőben történik. Belépek az elfüggönyözött különhelyiségbe. Az asztalfőn Ady. Rövidlátó nagy, szép szemét bizalmatlanul, kutatóan hunyorítja össze, amikor az ismeretlen arc megjelenik előtte. De öccse már beszélt rólam; egy pillanat múlva azt a lenyűgözően barátságos arcot látom, azt a magyar-urasságot hallom, amely mindenkinek kijár, aki . . . nem barátja.

Sohasem próbáltam intimitásába befurakodni. Ami keveset megláttam belőle : véletlenül láttam meg.

Egyszer szállásának, a Meteor-szállodának terraszán ültünk késő éjszaka, amíg csak szemközt, a New York palota tornya mellett világosodni nem kezdett az ég. Szilágyi Sándor volt velünk, meg két *bócher*. Isten tudja, honnan kerültek oda. Ady elégedetten hallgatta alázatos, rajongó tiszteletük megnyilatkozását és a *Sírni, sírni, sírni* klasszikus héber nyelvű fordítását, amit az egyik bócher nagy szerénykedve felolvasott. „Nem is hangzik rosszul”. Traktálja a bóchereket cigarettával. Megkínál engem is, de amikor visszakinálom, a világ sűrű kincséért sem fogadná el. (Király : ezúttal néhány *princesas* erejéig.)

Odatéved az asztalhoz Bakti Gyula, a népszerű rikkancs. Ady régen barátkozik vele ; leülteti. Hozzám fordul és rettenetes franciasággal azt mondja :

— Azért érdekel ez a fickó, mert hasonlít hozzám. Nézd, állatias kiadásban az én arcvonásaim.

Megengedi a rikkancsnak, hogy hozasson valamit az ő kontójára. Bakti tejet rendel. Ady megkérdezi : miért nem iszik bort ?

— Nem akarok úgy járni, mint ön, — feleli a rikkancs.

Bennünk meghűl a vér. Adyval soha nem beszélt így senki. Király, de nem az udvari bolondot tartó királyok fajtájából. Semmi érzéke a humor iránt.

Ő szólal meg először a mélységes csönd után :

— Menni, menni! Kifizetni és menni! — azzal odavág Bakti elé a márványasztalra két hatost.

Bakti nem szól semmit ; fölveszi a pénzt, megy és lecsapja az Erzsébet körút kövezetére. Meg kell adni : a legönérzetesebb Ady-hívek közé tartozik. A borfiú sóvár szemmel keresi az elgurult hatosokat. Másról kezdünk beszélni.

Most legutóbb ismét a *Három holló*-ban ültünk együtt. A távozó társaság az Oktogon téren szétvált ; Ady meg én, akik egy irányban laktunk, közös konflisba ültünk. (Nem szeret gyalog járni.) A Meteor előtt megáll a kocsis, Ady kiszáll s amint kezettfogunk, egy ezüst forintot érzek a markomban.

— Légy kegyes kifizetni, — mondja és eltűnik.

Nem szégyellem, hogy nem voltam olyan önérzetes, mint Bakti Gyula. Ady Endre ezüstforintosával fizettem ki a kocsit. Hány súlyos pénzcsatában szerzett sebre lehetett balzsam az, hogy : ez a fiatal tanárocska nem mondhatja el, hogy „megkocsikáztattam Ady Endrét!” Udvarias volt, lekötelező volt, *adott* . . .

Ady Endre, boldog vagyok, hogy gyámoltalan passzivitásommal ezt az apró kielégülést megszerezhettem neked. Nyugtázom az ezüstforintost is, egyéb kincsek között, amiket kaptam tőled.

Forradalom és fegyelmi tárgyalás

(1918. nov.). Az iskolától az önképzőkörnek a forradalom megünneplésére rendezett ülésén búcsúztam el. Beszédem most nyomtatásban fekszik előttem, mert a lelkesedő gyerekek engedelmet kértek tőlem, hogy gyorsírói jegyzetek alapján kinyomassák. Megengedtem, mert röstelltem volna megtagadni azt, amit egyszer kimondtam; de akkor már tudtam, hogy olyan szó is kiszaladt a szájamon, amelyet jobb lett volna elhallgatni, bármennyire igaz volt is.

A beszéd tüzesen vádolta a régi, mindenféleképpen elnyomó rendszert ; Habsburg-uralmat, nagybirtokot, reakciós választójogi törvényeket, amelyek a magyar fensőbbség hangoztatásával nyomtak el magyart és nemzetiséget ; a középosztály gyöngeségét, gyáva-ságát . . . es beszéltem az iskolára rákényszerített hazugságról is. Aztán a jövőre tértem át, a szabad emberek önkéntes fegyelmét, az igazság keresését, a komoly tanulást hirdetve. Mindent aláírok ma is ebből a tüzes beszédből — de meghökkentett, amikor a gyerekek viharzó tapsainak elültével (úgy intéztem a dolgot, hogy ezeket a tapsokat a következő, földüket

szónok. már a dobogón állva, a maga üdvözlésének hitte és boldog hajlongással köszönte meg) — félrevon Marczinkó kollegám, — becsületes, kissé konzervatív, de felvilágosodott ember — s azt mondja :

— Minden szép volt a beszédedben, de nem lett volna szabad kimondanod, hogy az iskola hazudott. Így, általánosságban, nem is igaz. De még ha igaz lenne is . . . te most elmegy, de mi itt maradunk. Milyen arccal álljunk a diákjaink elé?

Elpirultam. Beláttam, hogy erre gondolnom kellett volna.

Többi tanártársam nem ilyen őszinte, de azt hiszem, sokan haragszanak rám ezért a mondatért.

*

(1919. szept. 24.) Nyolcra pontosan ott vagyok az iskolában. Az első ember, akivel az iroda előszobájában egymásba botlunk, a nemrég lakáj módra, leeresztett karral hajlongó kongreganista. Félrefordítja a fejét. Ez megerősít abbéli elhatározásomban, hogy nekem mostantól fogva előre köszönjön a római pápa, de még a szentséges asszony is, ha érintkezni akar velem.

Az igazgató — el kell ismerni — változatlan kedvességgel fogad. Hátravezet az ifjúsági könyvtár helyiségébe, ahol egy évvel ezelőtt még korlátlan hatalommal fertőztem diákjaink szellemét ; ott várjak, amíg rám kerül a sor.

Velem együtt várakozik néhány sorstársam : ezek távollétemben kerültek a tanári karba. Egyikük régi ismerős, izgatottan kérdi : mivel védekezem? Tanulni szeretne tőlem. Közlöm vele, hogy nem védekezem : lemondok. Kétségbeesik. Ezt nem teheted meg *velünk* !

Belátom : rontok azoknak a helyzetén, akik magyarázkodva-tagadva-könyörögve készülnek küzdeni a kenyérükért. De rosszkor vár tőlem akárki szolidaritást. Tegnap óta általános undort és megvetést érzek a tanár-fajzat iránt, amely fenékreverősdit játszó iskolatársaimra emlékeztető módon, ugyancsak rövid idő alatt hurcolt el vállán a Capitoliumtól a Tarpéji szikláig. Ha három gyermekemért nem alkuszom meg, sorstársaim is hiába várják tőlem, hogy példámmal könnyebbé tegyem számukra a megalázkodást.

Behívnak az irodába. A bejáratnál szemközt valami tizenkét ember ül : ismert nacionalista, klerikális tanárok közt Pintér, az új főigazgató (rá haragszom legjobban : a kongresszus idején még egy táborban voltunk) — és a sor szélén egy feketeképű tulajdonosa is, de nem ettől fekete a képe.) Közvetlen kollegáim közt bizonyára ő a legméltóbb annak megítélésére : alkalmas vagyok-e, hogy a jövődő magyar ifjúságot neveljem.

Középen az elnök : Gressler miniszteri tanácsos, a minisztérium képviselője. Csak egyszer láttam eddig. Valami kis ügykörbe szorult a kommün alatt ; Gerőné érdekében jártam nála, hogy engedélyt adjon penziójának seprű és személtapát vásárlására. Akkor igen kedvesen fogadott és most is, kezdettől fogva, észrevehető megbecsüléssel bánt velem. Én mindenestre csak őt veszem tudomásul a társaságból. Belépésemkor tüntetően csak az elnök felé biccentek fejemmel (nem figyelem meg, milyen hatást tesz a szakállam.) Tüstént engedelmet kérek, hogy a két átvirrasztott éjszaka után ülve vehessek részt a tárgyaláson, s ezt készségesen megengedi. A formális kérdések után :

— Elismeri-e a fegyelmi bizottság illetékességét?

— Vannak bizonyos aggályaim az egész tárgyalás törvényességét illetően, de ezek, később kifejtendő okból, közömbösek ; megfelelek minden kérdésre.

— Tessék végignézni a bizottság tagjain. Van-e valaki, aki ellen elfogultsági kifogást emel?

Egy másodperces körpillantás után azt mondom :

— Mindegy. Egészen mindegy. (Vajon hol találnék ma elfogulatlan és nekik is megfelelő bírót a tanárok között, ha szükségem lenne rá?)

Amikor a kérdésekre akarnak térni, megkérem, hogy mindenekelőtt olvashassam fel

„ügynevezett védőíratomat” és a hozzá csatolt nyilatkozatot — ez sok kérdés tárgyalását fölöslegessé teszi.

Az a célom ezzel, hogy első pillanattól kezdve lássák : nem állásért, megélhetésért küzdő ember áll előttük.

Az elnök megengedi ; az írást és a lemondó nyilatkozatot felolvasom : én vagyok fölül!

Valóban, meghökkent csend támad, lassan szólalnak meg a kérdezők ; csupa előkészített kérdéssel jönnek, amelyre már tulajdonképpen megkapták a választ.

Többen is firtatják a novemberi beszédet.

Kijelentem, hogy ennek tárgyalása az ő mostani szabályaik szerint sem tartozik ide ; én azonban, amint megmondtam, mindenre felelek. A novemberi beszédben az igazságot mondtam; beláttam, hogy kollegáim szempontjából rosszkor és rossz helyen; egész működéséből ez az egyetlen, amit sajnállok.

Volt-e anyagi hasznom kommün alatti működésemből? (Messzebbre nem mennek vissza, mert Károlyiek alatt mindenki előlépett!)

— Óráimat a rendes honoráriummal megfizették.

(Nem tudják, miért mosolyodom el. Eszembe jut, hogy óradíjaimért, 2400 Koronáért, egy sovány libát vettünk, amely megbűdösödött, mire elfogyaszthattuk volna.)

Leikileg annyira nem rendezkedtem be védekezésre, hogy sem éjszaka, írás közben, sem most nem jutott eszembe a hazafias célból ingyen megszerkesztett francia memorandum, sem a fizetett broszúra elhárítása.

Hogy miért vállaltam az egyetemet? Utaltam írásomra : — Mert ott szabad voltam.

Egy túlbuzgó bizottsági tag Babits Mihálynak egy mondatát kéri számon tőlem, az *Új Világ*-ban megjelent cikkéből. — Kollega úr főmunkatársa volt a lapnak . . .

A túlbuzgó tagot biztosítom, hogy vállalom a felelősséget mindenért, amit én tettem és mondtam, de Babits Mihály van olyan ember, hogy megfeleljen a maga írásáért.

Az áprilisi beszédéről a tornatanár kérdez. „Emlékszü?” — mondja tegezve, kedves tájsházolásában. Fekete képét nem látom ; mereven az elnökre nézek és hallgatok, amíg ő meg nem ismétli a kérdést. Neki elmondom, milyen csalódás volt nekem, hogy — mikor a reál tanárai hálások voltak ugyanezért a beszédért — éppen azok értettek félre, akiknek kedvéért az egész szerepet elvállaltam. Most nyugodt hangon mondom el, de hamarosan — először és utoljára — kirobban belőlem a keserűség.

Az utolsó kérdés : miért írtam nyilatkozatomban, hogy a mostani időkben nem akarok tanítani?

Nyugodtan kezdek válaszolni, de amint felsorolom mindazt, amit a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató reakció bűneiről már Szepezden és tegnap Pesten hallottam, felállok és hangosan kiáltom :

— Ha az a magyarság, aminek nevében ma égetnek, gyilkolnak és ártatlan embereket kenyerüktől fosztanak meg, akkor én nem vagyok magyar! Ha az a kereszténység, aminek nevében ma a szabad gondolatot elnémítják és egy emberfaját üldözöbe vesznek : én, aki egész életemben Krisztus tanítványának éreztem magamat, nem vagyok többé keresztény !

A dermedt csöndben körülnézek és most meglátom a tornatanár fekete képét. Valóságos düh fog el, nem tudok két nap óta feszülő idegeimen uralkodni ; ki-kicsukló hangon, szinte ordítva mondom :

— És hová mennék; ha akarnék is tanítani? Ezek közé — és egyenesen rámutatok a tornatanárra — akikben annyi tisztesség sincs, hogy tisztességes ember intencióit elképzelni, megérteni tudják? Hát ha utcát kellene is söpörnöm, akkor sem tenném.

Őszintén csodálom, hogy az elnök rendre nem utasított. Csönd volt. Még egy-két formáság, elolvasom és aláírom a jegyzőkönyvet ; elmehetek. Udvariasan bólintok az elnöknek, ő vissza. Tőlem telhetően kiegyenesedve, fölszegett fejjel fordítok hátat a társaságnak és megyek ki — a semmibe.

(1926—1927). Óriási munkám akadt: *Irodalmi Lexikont* szerkeszttek Győző Andor könyvkereskedő-kiadónak. Fordításra alig van időm. (Közben, igaz, egy hét alatt lediktálom, délelőtt és délután más gépírónőnek, este korrektúrát csinálva, Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című regényét. A munka sürgős a *Dante*-nak, mert a német eredetiből naponta 1500 példány kél el Budapesten. Két héttel azután, hogy munkához fogtam, kiszedve, kinyomva, befűzve megjelenik a magyar fordítás... (Egyebekben a *Dante* másfél éven át ingyen adja lektori fizetésemet: a lexikon szerkesztése minden időmet elveszi.

Győzőt ismertem még tanár-koromból: Vilmos császár úti könyvkereskedése a Markó utcai gimnázium rendes szállítója volt. Nagy darab ember, hosszú és vastag szőke bajuszt visel, még a hangja, becsületes a nézése. Amikor feljön hozzám, hogy tervét előadja, először megkérdem: tudja-e, milyen viszonyban vagyok a hivatalos tudománnyal? Milyen kritikákra számíthatok? Mindezt tudja — és mégis hozzám fordult.

Valószínű, hogy munkatársaimat akarva sem toborozhatnám a hivatalos tudomány gárdájából. De eszem ágában sincs, hogy ezekhez az urakhoz forduljak. Azt a szerény honoráriumot, amit lexikon-cikkek írásával meg lehet keresni, jórészt elcsapott vagy félreállított embereknek juttatom.

De más, szokatlanabb támadási felülettel is megajándékozom a kritikát: azzal a gondolatommal, hogy ez a lexikon nemcsak adatokat, hanem értékelést is fog adni. Fűt az a vágy, hogy — ha már iskolában nem taníthatok — tízezer olvasó gondolkozására, ízlésére hassak. Bízom abban, hogy munkatársaim ugyanazt a humánus és haladó gondolkozást szolgáltatták meg a lexikonban, amely az én cikkeimből fog sugározni.

És nekilátok a hatalmas munkának, ötven dolgozótársal és hű tanítványom, Hász-Juhász Vilmos segédszerkesztő segítségével. Megértetek, jól dolgoznak, az elolvasni való anyag napról napra jobban a fejem fölé nő...

Ha ráérnék, közben megszerkeszthetnék egy másik lexikont is: az emberi hiúság enciklopédiáját. Hihetetlen, mily fontos az irodalom véglényeinek, hogy író voltukra egy lexikon rátsse a pecsétet. Levelek, valóságos folyamodványok érkeznek hozzám (miniszter-papíron, néha a „méltóságos” címet sem sajnálva tőlem) — protektorok keresnek föl, csak azért, hogy X vagy Y, akinek egy lírai füzeté megjelent valamikor, vagy vígjátékát adták elő Sárkeresztúron, bekerüljön a lexikonba. Amikor már Győző boltjában korrigáljuk a hasábokat, valóságos írók is jelennek meg a színen, lapozgatni kezdenek a hasábok közt, kíváncsiak, mit, mennyit, hogyan írtak róluk vagy egyik-másik író társukról, sértődések, reklamációk, pletykák... Egy pedagógiai író halálra sértődik a *másiknak* kijutott dicsérő jelző miatt. Kanapépörök lesznek abból, hogy ez harmincöt sort kapott, *amaz* csak harmincat. Ki kell adnom a jelszót, hogy „nem röffel mérjük az írói nagyságot” — de ez a jelszó egy sértett keblet sem nyugtat meg.

Mindezeknél nagyobb baj, hogy a derék, lelkes Győzőnek évés közben megnőtt az étvágya és bele akar zsúfolni a lexikonba mindent, ami nyomtatásban megjelent, matematikától teológiáig. Egyszerre csak azon vesszük észre magunkat, hogy túljárunk a tervezett terjedelem kétszeresén s még egyre özönlenek a különböző tudomány-szakokról megrendelt cikkek. Csakhogy Győző már régen meghirdette az előfizetést, egy ötven íves kötetre. Az árat nem változtathatja meg, egy kötetbe pedig ezt az anyagot bepréselni nem lehet.

Amikor már azt hittük, hogy készen vagyunk — 926 augusztusában, Lujzi születése napján, Kisbácban megírtam a lexikon előszavát is — akkor kezdődik a legszörnyűbb munka: a már kiszedett szöveg alapos megrövidítése. (A honorárium elfogyott, a munka nem.) Hárman izzadunk Győzővel és Juhással: belátjuk, hogy nagy operációra van szükség, apró kihagyásokkal, rövidítésekkel nem megyünk semmire. Juhász tanácsára elhatározzuk, hogy a külföldi irodalmakból kihagyunk mindent, ami nem szépirodalom vagy esztétika...

A kötet így is 77 iv lesz 50 helyett, rettentően vaskos. A nagy és fájdalmas operáció természetesen még több alkalmat ad a támadásra . . .

De még nem tartunk a támadásoknál. A könyv megjelenése előtt Győző nekilát a reklámozásnak. Máskor minden krajcárt megnéz, óvatos és takarékos üzletember, de most dobálja a pénzt. (Akárcsak a *Dante*, amely szintén hihetetlen összegeket fordít könyvei ügyes reklámozására.) Drágán megfizetett cikkeket közöltet a napilapokban. A cikkek ravasz címe felkelti az olvasó érdeklődését, s csak a vége felé fordul a beszéd sora a megjelenendő lexikon kiváló tulajdonságaira. Miklós sógor, aki idegesen vigyáz arra, hogy be ne ugrassák, bosszankodva mondja el, hogy végigolvasott egy ilyen cikket s csak akkor jött rá, hogy ezúttal túljártak az eszén. Megvallottam neki, hogy a cikket én írtam. Nem is egyetlen ilyen művem volt. A bennem lappangó humorista jó területet talált itt. És Győző nemcsak a lapoknak fizetett bőkezűen, a cikkeket is jól honorálta, sokkal jobban, mint a lexikon anyagát . . . És a korrigálás, kurtítás nagy ráfizetését nem tudtam mással ellensúlyozni, mint ezeknek a cikkeknek kiagyalásával . . .

De egyszer csak véget értek az aranjúezi szép napok : a könyv megjelent. Az első példányt magammal vittem valami klubestére, ahol sok író és íróféle volt jelen. Letettem az asztalra és messziről figyeltem az embereket, akik lapozgatni kezdték. Percek is alig teltek el : láttam, amint valaki dühösen lecsattantja az asztalra. — No, ez nincs benne —, gondoltam magamban. Még aznap este egyenesen nekemtámadt egy idős baloldali újságíró, aki néhány ifjúkori regénye alapján (én most hallottam róluk először) reklamálta a lexikon-halhatatlanságot. — Lesz rá gondom — jelentette ki —, hogy az olvasók is megtudják, milyen lelkiismeretlenül szerkesztették ezt a lexikont!

Volt is rá gondja. És mert megsértett, kimaradt félírók minden oldalon vannak : jobb- és baloldal megható egyértelműséggel indult rohamra a lexikon ellen. A jobboldal, természetesen, világnézeti alapon. Elég a munkatársak névsorát elolvasni — nyilvánvaló, hogy a kommunista tigris támadásáról van szó. És ha akadnak is jó cikkek a lexikonban — ismerte el lovagisan az egyik Császár-fióka — mit törődünk azzal, hogy az ellenünk törő tigris bundájának szép a csikozása?

A baloldal viszont nem látta meg vagy nem akarta látni, hogy a könyv egyetlen, hatalmas támadás a keresztény kurzus esztétikája és irodalompolitikája ellen. Egyáltalán nem beszélt arról, mi van a könyvben ; a kimaradtakat hánytorgatta — köztük sok olyant, akit a nagy operáció során vérző szívvel hagyunk ki, de még több olyant, akinek lexikonban semmi helye nem volt. A *Nyugat*, amelynek számos vezető munkatársa — köztük Babits és Schöppflin — dolgozott a lexikonba, támadást közölt ellene azon az alapon, hogy (tájékoztatlanságból) a csehszlovákiai magyar irodalom ismertetését — egy odaváló jobboldali emberre bíztuk.

Egyik keresztény-nemzeti lapban olyan — valótlanságoktól hemzsegő, gyanúsító és rágalmozó cikk jelent meg, hogy arra már válaszolni kellett. A választ én írtam — levél formájában. Nagyjából így kezdődött :

„Uram — vagy mélyen tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Bocsásson meg a bizonytalan megszólításért. De a cikk, amelyre válaszolnom kell, névtelenül jelent meg. Sajátságos, hogy most, amikor minden hatalom az Önök kezében van, a semmiféle hatalommal nem rendelkező elcsapott tanár ellen írott cikkek rendszerint névtelenül jelennek meg. Ez erősít meg abban a föltevésben, hogy támadóim — *nem férjiaik*.”

Győző hiába házalt a cikkel azoknál az újságoknál, amelyek a reklám-cikkeket közölték. Egyik végül — a rendes díjszabás mellett — hajlandó volt a *Nyílt tér* rovatban közölni. Így jelent meg. „Uram” vagy a „nagyságos asszony” nem lépett ki névtelenségéből, tehát lovagias folytatása nem lett az ügynek . . .

Nem teszek fogadalmat, hogy lexikonba nem dolgozom többé. Végére, ha Apám kalendáriumokat szerkeszthetett a gyermekei cipőjéért . . . De arra megesküszöm, hogy lexikont nem szerkesztek!

KARÁCSONYI BÉLA

HOZZÁSZÓLÁS HORVÁTH JÁNOS KÖNYVÉNEK VITÁJÁHOZ

Ifj. Horváth János munkájáról (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1954.) jöideig mindössze két ismertetés jelent meg. Az egyik a kiváló irodalomtörténész, id. Horváth János tollából látott napvilágot (Galgóczi György *Magyar Nyelv* L. évf. 3—4. szám, 1954. december, pp. 234—242.), aki megállapítja, hogy „irodalom- és történettudományunk körében kivételes figyelmet és meleg elismerést érdemlő jelenség ifj. Horváth Jánosnak könyve”. A munka legtöbb eredményével — így Kézai hundertörténeti szerzőségével is — egyetért; néhány esetben további kutatást tart szükségesnek. Végül azt az óhaját fejezi ki, hogy Horváth vesse alá — mint aki a leghivatottabb erre — magyar nyelvű szövegeinket is hasonló jellegű vizsgálatnak.

E komoly súlyú, tárgyilagos és elismerő bírálat alapján pozitív értékelését osztja a másik recenzió is, melyet Dercsényi Dezső írt (*Művészettörténeti Értesítő* 1954. 2. szám, pp. 315—316.). A két bírálat után hosszú csend következett, hogy aztán annál hevesebben lobbanjon fel a (nem mindenkor a tudományos igazság szeretetétől fűtött) vita lángja az 1955. évi Kossuth-díjak odaitélése után. Ezt az időrendiséget pusztán tényként szögezzük le, természetesen anélkül, hogy a „post hoc — ergo propter hoc” elvéből kiindulva akarnánk belőle bármiféle következtetést levonni.

A riadót Mezey László kandidátus fújta meg ismertetésében (*Filológiai Közlöny* I. évf. 2. szám, 1955. június, pp. 274—278.). Megveregetve Horváthnak, mint „középlelatin filológiánk érdemes munkásá”-nak a vállát, a stílusvizsgálati előzmények historiográfiai felsorolásából tüstént elhagyja Horváth ilyen irányú munkájának említését *Rogeriusról*, holott ennek létezéséről feltétlenül tudnia kellene, hiszen ugyanabban a Horváth-Emlékkönyvben jelent meg, amelyben a közvetlenül utána közölt tanulmányt éppen Mezey írta. Megállapítja, hogy a stílusvizsgálat nálunk kevésbé ismert s éppen ezért elhanyagolt módszere külföldön már régóta széleskörű alkalmazásnak örvend, de ugyanakkor óvja az olvasót Horváth követésétől, aki a maga módszerét „igen nagyra becsüli, sőt legtöbbször *döntőnek tartja*”.

Aki figyelmesen és tárgyilagosan elolvassa Horváth könyvét, rögtön láthatja, hogy nála a stílusvizsgálat minden esetben *kiegészíti és alátámasztja* saját alapos *tartalmi kritikai* megfigyeléseinek eredményeit. Horváth maga figyelmezteti az olvasót több alkalommal is a stílusselemek egyoldalú és elszigetelt szemléletének veszélyeire. Számtalan hasonló nyilatkozata közül csak egyet iktatunk ide: „*Önmagában* azonban ezek (ti. a rimes és ritmikus próza — K. B.) *sem* adnak teljesen megbízható eredményt: a *tartalmi szempont soha nem* hanyagolható el” (Horváth i. m. 282. old.). Ismétlem: Horváth ezt az elvet nemcsak figyelmeztetésképpen hozza fel, de egész munkájában következetesen alkalmazza is. Ezek után a legjobb szándék mellett sem tudjuk, hova tegyük Mezey ezen megjegyzését: „*úgy véljük, hogy a szerző módszerének használatai utasításából a szükséges óvatossági rendszabályokat*

kifelejtette”, vagy azon megállapítását, miszerint Horváthnak „alapfelfogása” volna „a stílus vizsgálata révén oldani meg egy szöveg történeti és kritikai problémáit.” Itt nyilvánvalóan Mezey téves „alapfelfogásával” találkozunk Horváth állítólagos „alapfelfogásáról”. Tévedése egy rövid szócscsa elhagyásából eredhet: mert valójában Horváth helyes „alapfelfogása” szerint egy szöveg történeti és kritikai problémáinak megoldásához a stílusvizsgálat is segítséget nyújthat. A továbbiakban tehát Mezey már saját téves premisszájának fantómiájával hadakozik, mintegy megpatkolja a nyulat és veri, mint a lovat, — midőn kifejti, hogy Horváth ezen állítólagos „felfogását, sajnos, nem fogadhatjuk el, sőt határozottan el kell utasítanunk. Egy szöveg tartalmi problémáinak eldöntésénél tisztán formai eszközök igénybevétele, mint a stílusvizsgálat, nem egyéb formalizmusnál.”

Mezey bírálata, sajnos, a továbbiakban is szemérmesen tartózkodik Horváth könyvének érdemi-tartalmi elemzésétől és saját kritikai megjegyzéseinek tudományosan elfogadható érvekkel való alátámasztásától. Annál inkább bővelkedik különböző insinuációkban. Így csaknem *plagizátornak* állítja be Horváthot, — persze, korántsem használja ezt a csúnya szót, hanem körülírja: „nem töretlen úton halad”, „mások idevágó eredményeivel lényegében egyeznek” megállapításai, „saját eredményeként említi”, „megállapít . . . mások nyomán”, „megállapításának érdemi része . . . szintén határozott formában már olvasható” más szerzőknél stb. Talán elkerülte volna Mezey figyelmét az általa ismertetett munka gazdag hivatkozási apparátusa? Vagy annyira elmosódik előtte a tudományos irodalom fejlődése, hogy nem mindig tudja megkülönböztetni az új eredményeket a régiektől? Avagy nem tartja tudományos teljesítménynek, ha egyes régi megállapítások igazságát új érvekkel támasztja meg egy későbbi vizsgáló? Nem tudjuk, mi az indíték, de a célzat aligha nevezhető ártatlannak.

A fő „vád” tehát a formalizmus: Horváth „engedte magát módszere újszerűségétől elragadtatni . . . Sok esetben *túlhajtott megállapításai*, amelyekre *elég sok példát* találunk, *nem is egy tévedése* elkerülhető lett volna, ha nem néz *mindent a forma* szemszögéből”. A nyájas olvasó velünk együtt hön igényelné, hogy *legalább egy* icipici példát hozzon fel a tudós recenzens e veszedelmes „túlhajtott megállapításokból”, e számos „tévedésből”, melyek mind a formalizmus bűnös ágyékából fogantak volna. Kíváncsiságunk azonban, sajnos kielégítetlen marad.

Ezek után azon se csodálkozhatunk, ha Horváthot könyve *egészén* végigvonuló helyes vezérfonalának, a tartalom és forma egységének következetes figyelembevétele miatt *önmagán elkövetett erőszak* vádjával illeti, mondván: „a könyv két legértékesebb fejezete (Anonymus és Rogerius) szinte *sajátmaga ellenére* a tartalmi vizsgálat bázisán épült”.

Amikor Mezey az általánosságok magaslatáról a szakmai konkrétumok mezejére ereszkedik és tárgyi érvekkel próbálja alátámasztani egyes ellenvetéseit, tüstént világossá válik, hogy idegenszerű számára a terep. Először a *rimes prózáról* elmélkedik. Bresslau nyomán „felfedezi” (miért kell ehhez Bresslau?), hogy a latinban egyes casusok és igealakok össze-csengenek s ebből levonja azt a „következtetést”, hogy nem minden rim a tudatosság jele. Kétségtől igaza van. Ámde: ha az író ezeket az összecsengő alakokat — a mondatok párhuzamos elrendezésével, gyakran a természetes szórend megcserélésével — a kólonok végein helyezi el s ez a jelenség ismétlődően előfordul, akkor rimes prózával van dolgunk. Vagyis: rimesen összecsengőnek látszó szavak *minden* latin szövegben előfordulnak, de tervszerűtlenül, összeviessza, mert *nem szükségszerű*, sőt, kivételes a *kólonvégeken* történő elhelyezkedésük; ellenben a *kólonvégek rimes összecsengése* csak ritkán és elszórtan jöhet létre véletlenszerűen: gyakoriságuk, ismétlődésük a *tudatosságnak, a rimes próza alkalmazásának a jele*.

De miért volt szüksége Mezeynek a fenti „következtetésre”? Azért, hogy megállapíthassa: „A rendelkezésünkre álló magyar emlékek között *egy sincs*, amelyik *elejétől végig* rimes prózában készült volna.” Megnyugtathatjuk: *külföldön sincs*. A példaként felhozott Philipp Harvengtről ő maga is megállapítja (szerintünk erős túlzással), hogy csak „*szinte* minden esetben, igen kevés kivétellel” — tehát nem elejétől végig — írt rimes prózában. (Egyébként nem világos, miért nem idéz egy összefüggő szövegrészt, miért hoz csak kiragadott

mondatokat? Ugyanezt teszi a nagyobbik Gellért-legenda 15. fejezetével kapcsolatban is, ahol a Horváth által közölt példának csak két *félmondatát* ragadja ki a „véletlenszerűség” igazolására. Így persze mindent lehet „cáfolni”.)

Hazai szövegeink rímes prózai jellegét nem lehet kétségbe vonni azon az alapon, hogy *nem minden* kólonvégűk rímes. A rímes prózát az *egész világ* latin irodalmában az jellemzi, hogy *főként* a fontosnak, ünnepélyesnek, kiemelendőnek tartott részek kólonjai vannak prózarímmel ellátva, — de nemcsak prózarímmel, hanem számos más, Horváth könyvében részletesen ismertetett stíluséktímmel is. Más szavakkal: a rímes részletek lehetnek sűrűbbek vagy ritkábbak, művészbibek vagy kevésbé tökéletesek, de olyan *terjedelmesebb* rímes prózai szöveg, amely elejétől végig rimelne, — tudomásunk szerint — a latin irodalomban *nincs*. Ha Mezey ez irányú tudatlanságunkat néhány konkrét példa *kétségbevonhatatlan* tanúbizonyságával megrendítené, természetesen módosítjuk véleményünket, de addig megrögződünk ama tévhitünkben, hogy ez irányú tudatlanságunk biztosabb talajon nyugszik, mint az ő tudása:

Végső eredményként Mezey oda konkludál, hogy a Horváth által rímes prózának tartott szövegek *rímesek is, meg nem is*: „nem egészen tudatosak”, „inkább olvasmányok közvetett hatására kell gondolnunk, másoktól ellesett szövegdiszítő kísérletekre inkább, mint a mesterségbeli jártasságból fakadó önálló és tudatos kezdeményezésekre.” Ezek után azt kellene feltételeznünk, hogy a középkori műpróza stílusalakzatainak megnevezései, terminus technicusai (melyeket Horváth pontosan felsorakoztat hazai írásműveinkből), szintén nem a grammatikai és stílustanító *szakirodalom tudatos tanulmányozásának* eredményeképpen kerültek át íróink szókincsébe, hanem e száraz szakkönyveket *szépirodalmi olvasmányként* búvárkodták végig és stílusukat, szakkifejezéseiket öntudatlanul „ellesték”. Hogy miért nem találkoztunk hasonló „utánérzéssel” pl. XVII. századi latin szövegeinkben, melyeknek szerzői szintén olvashatták *Isidorust* és társait, hogy miért éppen csak XI—XII. századi íróink rezonálnak erre a stíluséktímmre, teljességgel megmagyarázatlan marad. De tüstént megoldódik a rejtély, ha a Mezey által tagadott — ám kézenfekvő és bizonyított — tudatosságot elfogadjuk.

Felbukkan a *szöveghamisítás* finom vádja is. Mezey szerint Anonymus „more paganismo” kifejezése szövegromlás „more paganismi” helyett, mely Horváthnál „talán csak a teljesebb rimelés miatt maradt »emendálatlan«.” Vagyis: Horváth csupán azért nem javította ki ezt a „szövegromlást”, hogy annál szemléltetőbben bizonyíthassa a részlet rímes prózai jellegét. E „finom” feltételezést azonban a tények nem igazolják. Elég csupán a Juhász László-féle kitűnő kiadás indexét felütnünk s tüstént látjuk, hogy Anonymus a *nem rímes*, részletekben is *mindig következetesen* melléknévként használja az inkriminált szót a „mos” főnév mellett. Ez tehát stereotip kifejezése, melynek „emendálása” sokkal inkább minősülhetne szöveghamisításnak, mint — a kéziratnak megfelelő — változatlanul hagyása! (Horváth egyébként — ettől függetlenül — számos példát hoz fel könyvében arra, hogy íróink a rím vagy a ritmus kedvéért még nyelvtani hibákat is vétének — tudatosan! Ezek „kijavítása” szintén filológiai baklövés volna.) Hasonló a helyzet az *alliterációkkal* is, melyeket Mezey ugyancsak véletlennek tekint, kimutatásukat pedig formalizmusnak. Természetesen: az alliteráció gyakran lehet véletlen vagy elkerülhetetlen. Nem is szoktuk feltüntetni, csak olyan szövegeknél, melyeknek tudatos rimelési szándéka, egyéb éktímmények alkalmazására való törekvése félreismerhetetlen.

Áttérve a *ritmikus próza* területére, Mezey számos új, de tudományos szempontból hasonlóképpen elfogadhatatlan megállapítást tesz. Mindenekelőtt ismét kifejti, hogy a ritmikus próza Horváth által kimutatott példái sem mind tudatos fogalmazás eredményei. „Nem szabad ugyanis elfelejteni — mondja, — hogy a latin prózaritmus gyakorlati ismeretének *lehetőségét* egészen a középkor végéig megőrizték a klasszikusok, különösen Cicero (stylus Tullianus) és az *ugyancsak ritmikus*an szerkesztő egyházatyák olvasása. Ez a magyarázata annak, hogy a Karoling-kor írói *bolognai Hugo* és társai tankönyvei *előtt* és azok *nélkül* is szép

és elegáns ritmosos prózát tudtak saját használatukra kialakítani . . . Mindezekből következik, hogy itt egy nagy ezeréves stílári hagyománnyal van dolgunk . . .” stb.

A Mezey-féle megállapítások felületességének illusztrálására elegendő néhány pusztá tényt felsorakoztatni :

1. A latin klasszikusok nem írtak középkori értelemben vett ritmikus prózát. Nemcsak a klauzulák teljes különbözőségéről van itt szó, hanem a ritmizálás alapelve is egészen más. Köztudomású, hogy az antik klauzula az időmértéken, a középkori prózaritmus pedig a hangsúlyon alapszik.

2. Cicero stílusa egyáltalán nem azonos a középkori dictatoroknál szereplő stylus Tullianus-szal. Ez utóbbi semmiképp sem ritmikus. A Mezey által ismertett mű (Horváth pp. 50—51.) ezt világosan kifejti.

3. Az egyházatyák és Cicero nyelve, stílusa, „ritmikája” közt alig van kapcsolat. Az a Hieronymus, aki híres álomlátásában ciceroniánizmussal vádolja önmagát, egyáltalán nem alkalmazza, nem is érti a ciceroi ritmizálást. Vagy pl. Augustinus maga is bevallja, hogy a latin szavak időmértékét már igen sok esetben nem érzi.

4. Aligha valószínű, hogy a Karoling-kor írói „szép és elegáns ritmosos prózát” írtak volna, mert az antik, kvantitáson alapuló ritmikus próza divatja a VII. században teljesen kivész, a középkori, hangsúlyon alapuló prózaritmus pedig csak a XII. század végén alakul ki. Ha nem így áll a dolog, feltétlenül kíváncsós volna, hogy Mezey ez irányú kutatásainak eredményét tegye közkinccsé a Karoling-kori prózaritmus eddig ismeretlen szabályairól.

5. Mezey állítása szerint ez a „Karoling-kori ritmikus próza” bolognai Hugo és társai tankönyvei előtt is virágzott már. A létezés nélküli virágzással kapcsolatos szkepticizmusunkat fentebb már kifejtettük, így csak egy megjegyzést szeretnénk tenni az immár többször inkriminált „Karoling-kori ritmikus próza” és Hugo Bononiensis összekapcsolására. Ez pedig a következő : a Hugo előtt élt ismeretlen, állítólag ritmikus prózában író Karoling-kori szerzők éppúgy Hugo művétől függetlenül használták volna a prózaritmust, mint ahogyan a Hugo utáni auktorok is Hugótól függetlenül alkalmazták ezt a stílusfajtát. Hugo Bononiensis ugyanis nem foglalkozott a prózaritmus szabályaival, azokat nem is ismerte és a maga stílusánító kézikönyvét sem ebben a stílusnemben fogalmazta meg, hanem jórészt rimes prózában. A bolognai mester munkája, persze, nem kötelező olvasmány. De a Mezey által ismertett munkából (p. 52.) is különösebb nehézség nélkül appericiálható a fenti tényállás.

6. Jóllehet vajmi kevés maradt meg ezután a ritmikus próza „nagy ezeréves stílus-hagyománya”-nak folyamatosságából, ezen időtől és szabályoktól független, eléggé metafizikus-izű konstrukcióból, mégis ismételtelen feltesszük a kérdést : ha a ritmikus próza alkalmazása is lehet „ösztönös átvételi kísérlet”, miért nem lehető fel pl. XI—XII. századi hiteles szövegeinkben? Avagy ebben a korban nem olvasták Cicerot, az egyházatyák műveit, vagy — ha úgy tetszik — a Karoling-kor íróit? A tudatosságot tagadó, „minden mindig lehetséges ösztönösen” szemléletmód nemcsak a tények ellenállásába ütközik, de ellenkezik a tudomány létezéséhez elengedhetetlenül szükséges azon igénnyel is, hogy a jelenségek objektív, szabályszerű ismétlődéséből bizonyos törvényszerűségeket vonjunk le.

Mezeynek mindössze egyetlen gondolatsorát elemeztük a fentiekben. Az eredmény : nem akadtunk egyetlen egy helytálló megállapításra sem. Így feleslegesnek véljük, hogy kitérjünk az általa felhozott ritmikai példák hibáira. Mint „Horváth János könyvével szemben” ő, úgy bírálatával szemben mi is „sok és nem is jelentéktelen fenntartással élünk. Ennek szükségességét — úgy véljük” mi is — „fejtegetéseink kellőképpen bizonyították.”

* * *

A negyedik bírálat Győry János tollából jelent meg (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. LIX. évf. 3. szám, pp. 340—348.). E bírálat számos tételére nem térünk ki, mert egyetértünk ifj. Horváth János válaszával (*ugyanott*, pp. 349—364.).

Győry tónusa — egy-két tárgyilagosabb részlettől eltekintve — leginkább a hitvitázó irodalom szenvedélyes, szubjektív féltelenségéhez, az ellenfél személyes méltóságát és önértékét is nem egyszer sárba tipró, gyűlölettől izzó elvakultságához hasonlítható. E tónusnak mintegy erkölcsi indítékául — a tudományos igazság keresésének szempontjai mellett — azt hozza fel, hogy neve Horváth munkáján lektorként szerepel, jöllehet említett minőségében a művet tévesnek, teljességgel elhibázottnak s így elfogadhatatlannak véleményezte. Győrynek kétségtelenül *igaza van abban*, hogy lektorként való feltüntetéséből egyáltalában nem derül ki, egyetértett-e a könyv tételeivel, javasolta-e megjelentetését, vagy sem. Való tény, hogy jelenleg a köztudatban az él, hogy a feltüntetett lektor *approbálja* a munkát. Nincs *igaza* viszont akkor, midőn e sajnálatos ténynek ódiúmat *a szerzőre* hárítja. Szerző és lektor ugyanis — véleményünk szerint — egyenrangú felek: a lektor azt kifogásolhatja, ami neki tetszik, és a szerző ebből azt fogadja meg, amit jónak lát. A kiadó szuverén joga azután a mű kiadása vagy visszautasítása, a lektori vélemény (legyen az akár pozitív, akár negatív) figyelembe vétele vagy mellőzése. Kiadói joggyakorlatunkban még nem alakult ki megfelelő eljárás mód a negatív lektori vélemények tekintetében. A kérdés jogi és etikai eldöntéséig kiadóink egyelőre — úgy látszik — arra az álláspontra helyezkednek, (amit, ismétlem, a köztudat *nem oszt*), hogy a lektori tevékenység elvégzése tény, mely a véleményezés milyenségétől *függetlenül* fennáll. Vagyis a jelen esetben: Győry János *valóban lektorálta* ezt a munkát és nevének feltüntetése a könyvön egyelőre pusztán ezt a tényt fejezi ki. Más kérdés, hogy a kiadó illetén eljárása etikailag helyeselfő-e. Személy szerint az a meggyőződésünk, hogy csak azon lektorok nevét helyes a kiadott munkán feltüntetni, akik a kinyomtatást *javasolják* még abban az esetben is, ha az általuk kifogásolt egyes részleteken a szerző *nem változtatna*.

Győrynek tehát teljes joga van bármit kifogásolni. Más kérdés, hogy helyes-e a tanúsított mértékben felháborodnia, mert egyes kifogásai a szerző vagy a kiadó részéről nem találtak elfogadásra. Korántsem bizonyos ugyanis, hogy kifogásai eleve, feltétlenül és mindenkor objektív igazság erejével bírnak. Birálata elvakult, a tudományos tényektől, igazságoktól elrugaszkodott s csak arról győzi meg az olvasót, hogy lektorként való felkérése is — az egészen speciális tárgyi ismeretek és a kíváncsú személyi elfogulatlanság, tehát a szükséges *objektív és szubjektív* előfeltételek hiányában — elhibázott lépés volt. Korántsem akarjuk Győry János széles műveltségétől, *a maga* tudományának mély ismeretétől az elismerést elvitatni, *de a stíluskritika vonatkozásában* sajátmaga kelt vitacikkével kétségeket autenticitása felől.

A bevezető értékelés tárgyilagos, elismerő. Elutasítja a formalizmus Mezey-emelte vádját. Szerinte — éppen ellenkezőleg — Horváth „az elemzés alá vett művek *mondanivalóbeli* sajátosságainak vizsgálatával sem marad adós, s mihelyt a problémát kényesnek véli, — igen helyesen — a társadalomtörténethez folyamodik útmutatásért”. *Elvben* helyesli módszerét is: „Általában formai elemzéssel kezd, de mindig igyekszik a művek belső rejtekébe hatolni.”

Ezen elismerő szavak azonban csak azt a célt szolgálják, hogy annál élesebben, kontaszt-szerűen kiemeljék Győry negatív, elutasító ítéletét Horváth „hibás alaptételei”-ről, elégtelen „világnézeti és szakmai felkészültség”-ről, „az első pillanatra nagyvonalúnak tetsző konstrukciók mögött megbúvó súlyos tévedései”-ről. Szerinte Horváth nem tud latinul, ál-marxista spekulációkba bocsátkozik, „egyetlen sémára korlátozott” történet szemlélettel rendelkezik, „képtelen megpillantani a magyar múltban az osztályharc roppant lépteit, tükröződését az irodalomban”, „légbőlkapott értelmezés”-re vetemedik, figyelmen kívül hagyja a tényeket, a „bonyolultabb árnyalatokat” nem tudja szétválasztani stb.

Hisszük, hogy a tudomány fórumán nem lehet piaci hangoskodással, szidalmakkal elterelni a szakértők figyelmét azon vitatott kérdések lényegéről, melyekben Győrynek — nézetem szerint — rendre nincs *igaza*. Horváth válasza után felesleges hosszú *filológiai* fejtegetésekbe bocsátkoznunk, ezért inkább a *történeti* érdekű problémákra szorítkozhatunk.

Csak egy szót „az osztályharc roppant léptei”-ről. Horváth munkájának *legszebb* részletei közé tartoznak azok a tartalmi elemzések, melyekben éppen az osztályharcból vezeti le a népi epikai elemek átalakulását, továbbfejlődését, kölcsönhatását az uralkodóosztály irodalmi síkon *tükröződő* osztályszempontjaival. Az uralkodóosztály igényeit, célkitűzéseit szolgáló irodalmi alkotások vizsgálata során soha nem feledkezik meg a kimutatható politikai motívumokról. Györy azonban éppen ezt hibáztatja. Szerinte „Horváth az Árpád-kori irodalmat, *világpolitikát űző királyaink* korának szövegemlékeit a pillanatnyi érdekek rögtönzött propagandájának tartja. Az eseménytörténet bizonyos mozzanatainak imitt-amott megszólaló publicisztikáját látja ott, ahol az osztályharc és a pápával, császárral viaskodó *nagystílű világpolitika* tükröződését kellene megpillantania. Vissza kell utasítanunk *ezt a parlagi, nyárspolgár szemléletet*.” A magunk részéről tudva-tudjuk és készséggel elismerjük, hogy Árpád-kori irodalmi alkotásainknak *igenis vannak*, szép számmal vannak belpolitikai vonatkozásai, sőt, h orribile dictu, csak konkrét „eseménytörténeti mozzanatok”-ból magyarázható tendenciái is¹. Vannak, természetesen, egyetemes történeti vonatkozásai is: czekek, ahol szükséges volt (pl. az investitúra-harcra kapcsolatban és számos más helyen, — hogy a világirodalmi érintkezéseket ne is említsük), Horváth kiemelte. Mindezt a magunk részéről nem utasítjuk vissza; ellenkezőleg, örömmel üdvözljük, nem tartjuk „parlagi, nyárspolgár szemlélet”-nek, hanem egy pártonkívüli tudós becsületes és eredményes törekvésének a marxista módszer sikeres alkalmazásárá. Györy itt kifejtett szemléletét viszont nem tartjuk *sem helyesnek, sem eredetinek*. Aki csak egy kevéssé is jártas az ellenforradalmi korszak történeti irodalmában, tüstént észreveszi, hogy Györy Hóman Bálint *szellemtörténeti konstrukciójának* hiányát kifo-gásolja Horváth könyvében, a *középkori magyar nagyhatalom nacionalista vízióját* vetíti ismét elénk, azt követeli, hogy holmi földhözragadt belpolitikai, eseménytörténeti konkrétumok, szerinte nyárspolgári, parlagi lapossága helyett „világpolitikát űző királyaink”, „a pápával császárral viaskodó nagystílű világpolitika” fennkölt, szinte kozmikus szílesülő perspektívájához mérjük és kapcsoljuk irodalmi felépítményünk jelenségeit. Enyhén szólva, legalábbis kissé korszerűtlennek véljük ezt a sugalmazást, ezt a leplezetlen visszakanyarodást a hómani imperialista „ideálokhoz”, a világhatalmi romantika művirágokból font dicsőség-

¹ Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból az István-legendák politikai háttere, melyet Horváth szépen kifejt. Magyarazatára Györy két ellenvetést tesz. Az egyik: hogy a legendában emlegetett merénylők azonosítása Hómantól ered, vagyis Horváth itt lényegében plagizál. A másik: hogy a legenda szerint István király nemcsak hogy nem büntette meg a merénylőt, hanem egyenesen megkegyelmezett neki s így Vazullal való azonosítása tarthatatlan. Az első ellenvetésre megfelelt már Horváth is vitaválaszában. A második problémát könyvében is óvatossággal vetette fel, hivatkozva Hómanra („ha helyes ez az azonosítás, ... akkor” stb.). Az óvatosság azonban túlzott volt.

A kisebbik legenda szövege, éppúgy mint Hartviké (párhuzamosan közölve Horváth p. 145.) a kegyelemért könyörgő merénylőre vonatkozólag csakugyan azt mondja, amit Györy állít: Veniam querentem non avertit, facinus facile dimisit. A szöveget azonban tovább kell olvasni, mert mindkét legendának — főként azonban a kisebbiknek — van még mondanivalója a merénylettel kapcsolatban. A két szöveg szerint ugyanis a merénylőt kivallatják büntétszárfa felől: idemque iussus traditionis conscios aperuit (Leg. min. c. 7.) és azokat a király elé vezetik: idemque iussu regis homicide illi inventi adducti sunt (Hartv. c. 21.). Hartvik nem is *büntétszárfa* beszél, hanem egyenesen *gyilkosokról*, jöllehet a gyilkosságot a többiek nyilván csak kitervelték, de végrehajtásával azt bízták meg, aki „elügyetlenkedte” a dolgot. Ezután mindkét szöveg szerint István ítéletet mond a „gyilkosok” felett, de míg ezt Hartvik szövege nem részletezi, addig a kis legenda részletesen beszámol a példás büntetésről: Ut autem reliquis essent in exemplum, et discerent dominos summo honore venerari, visu privavit, manus noxias abscidit, et qui iniustitia sua insidias iusto sanguini paraverant, iudicio iusticie in malum vite sue devenerunt.

A legendák szövegéből tehát világosan kiderül, hogy az elfogott merénylő csupán eszköz a háttérben maradó összeesküvők kezében, éppen ezért kegyelmez meg neki a király, míg a főbűnösöket példásan meg-bünteti, hogy az utókor is tanuljon belőle. Sem Hóman, sem Horváth nem állítja, hogy a gyilkossági kísérlet *kivitelezője* lett volna azonos Vazullal. A szövegek viszont egyáltalán nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy a merénylet értelmi szerzője lehetett Vazul is. Míg tehát Györy valóban tévesen azonosítja a merénylőt Vazullal, ezt a tévedését Horváthnak, illetve Hómannak imputálja. Különben: egyáltalán nem valószínű, hogy az összeesküvők közül éppen Vazul vállalta volna magára a gyilkosság végrehajtását. Egyrészt — mivel szabad bejárása volt az uralkodóhoz — a merénylőnek nem lett volna szüksége segítő társakra, másrészt társai, akik trónra kerüléséhez a rendszerváltozás reményét fűzték, aligha őt szemelték volna ki a mégis csak kockázattal járó tett végrehajtására.

De Horváth elemzése szempontjából nem is ez a lényeges. Fő mondanivalója az, hogy a merénylők büntetésének kíméletlen, realisztikus ábrázolása és részletezése, amely *csakis a kisebbik legendában* olvasható, aktuális politikai utalás a Kálmán király és Álmos herceg közt lejátszódott, hasonlóan tragikus eseményekre s az egész legendarészlet nem más, mint Kálmán király kegyetlen tettének — Álmos megvakításának — történeti síkon való igazolása. Ez is alátámasztja a kisebbik legenda keletkezési idejével kapcsolatos terminus post quem (1009, Álmos megvakítása) helyességét.

koszorújához, melynek enyhén porosodó babérjában szemérmesen pironkodik s önön magát is oda nem valónak érzi a fügefalevélként odavetett „osztályharc” szó.

A Hóman-féle középkori magyar nagyhatalmi koncepciónak egyik sarkalatos jellemző vonása volt a vallásos élet, a hitbuzgalom állítólagos elmélyülése, ami az új szerzetesrendek megjelenésében jutott volna kifejezésre. Talán *véletlen*, de Győrynél is valami hasonló, bár sokkal kategórikusabb állítást olvashatunk a ciszterciekről: „Márpedig tudnia kellene minden középkorkutatónak, hogy ... megjelenésük a szerzetesi élet *fellendülését* és nem hanyatlását jelentette. Horváth mindezt nem tudja ...” stb. — Függetlenül attól, hogy a szerzetesi élet lehanyatlását törvényeink mellett a Gellért-legenda is tényként konstatálja, valóban „tudnia kellene minden középkorkutatónak”, hogy az új szerzetesrendek megjelenése a bencés-rend elvilágiasodásával és az egyház lelki befolyásának általános hanyatlásával kapcsolatos. A hatalmas birtokokkal rendelkező Benedek-rend a szerzetesi szegénység és alázat paródiáját megtestesítő gazdagságával nem tudta többé betölteni a szociális demagógia területén reá háruló feladatkört s ezért az éleződő osztályharc közepette a hazánkban és a körülötte fekvő országokban fellángoló eretnek-mozgalmak ellen szükség volt újabb szerzetesrendek betelepítésére. Hogy mennyire nem a szerzetesi élet fellendüléséről van szó a XII. században, azt bizonyítja ezen új rendek ugyancsak rohamos elvilágiasodása, meggazdagodása, ami arra készteti az egyházat, hogy a XIII. század első felében az ún. koldulórendek képében a szociális demagógia újabb fegyvereit vesse be a falun és mezővárosban egyaránt szélesülő osztályharcba.

Győry helyenként annyira nekikeseredik a bírálatnak, hogy még a humorérzékét is elveszíti. Nem látja pl. az ironiát abban a „középkori közhelyben”, hogy II. István, midőn a közelgő halál kutyaszorítottját érezte, otthagyta a trónt és szerzetesi csuhát öltött. Persze ahhoz, hogy e megjegyzés *valóban* ironikus élet megérthessük, el kell olvasni a Képes Krónika egész vonatkozó részét, mely felsorolja II. István durva kegyetlenkedéseit. Még súlyos betegségében is, midőn átmenetileg jobban érezte magát, arról ábrándozott, hogy kedvelt kunjai állítólagos sérelmét tizszeresen megfizetteti a magyarokkal. E nem éppen keresztényi szándékát megnyugtatóul közölte a kunokkal, akik örömkben úgy megropogtatták, *megszorongatták*, hogy állapota ismét válságosra fordult. Ekkor már maga is érezte, hogy *a halál szorongatja* s ezért öltött szerzetesi csuhát. A krónikás megjegyzésének ironiáját még hegyezi az, hogy haláláról meg sem emlékezik, csak szárazon hozzáteszi: szerzetesi csuhát öltött uralkodásának 18-ik évében és Váradon temették el.

Mellőzzük a László-kori Gestával kapcsolatos zavaros fejtegetéseinek interpretációját (itt hivatkozás történik „az Árpád-kor szellemé”-re — sic!) és áttérünk Győry *Aba Sámuel-„konceptiójára”*. Minthogy a leggondosabb kivonatolással sem tudnánk valamennyi árnyalatot visszaadni, szóról-szóra idézzük a megfelelő részt: „Ilyen nyers beavatkozással intézi el (ti. Horváth) azt a sokrétű részletet, amelyet tüzetesebben — úgy látszik — nem óhajtott megvizsgálni. A krónika idevágó fejezeteiben ugyanis tényleg van német szimpátia, de kizárólag az Aba Sámuel leverő császár iránt, ugyanakkor gyűlölet Aba Sámuel népi uralmával szemben, de egyben a meghalt Aba emlékének babonás tisztelete is. Mindezek a vonások végigszántják az egész (?) krónikát. Értelmességükhöz a hübriség nemzeti problémájának ismerete kell, amely az osztályproblémától természetesen elválaszthatatlan: Péter idegenuralmával szemben a krónikás a kisemmizett magyar urak pártjára áll, Aba antifeudális kormányzásával szemben viszont helyesli a császári intervenciót, a némettől való függés ellensúlyaként pedig a meghalt Aba Sámuel mint szentet idézi fel. Ezt a *szimbolizmus ellenére is világos mondanivalót* nem helyezte kellő megvilágításba ...” (ti. megint csak Horváth). Mindebből Győry levonja a konklúziót: „Úgy érezzük, Horváthnak sem oknyomozó módszere, sem tárgyi és nyelvi felkészültsége nem volt kielégítő Árpád-kori irodalmunk *alapvető világnézeti*, időrendi és szövegkritikai kérdéseinek tisztázására.”

Horváth — teljes joggal és feltétlenül helyesen — azt a kézenfekvő feltevést kockáztatja meg, hogy a krónika mai szövegének ellentmondásos, egyrészt németgyűlölettől izzó,

másrészt a német krónikahagyományra támaszkodó, németbarát részei nem származhatnak *egy szerzőtől*: utóbbiak egy későbbi — szerinte a Kálmán-kori — folytató betoldásai. Győry *egy író* fogalmazásának tartja ezen egymással ellentétes elemeket és megpróbálja az ellentmondásokat feloldani, kimagyarázni, egységes írói koncepcióba gyömöszölni. *Erre* valóban elmondhatjuk, hogy Prokrustes-ágy, melyben mostmár az alábbi, „szinbolizmusa ellenére is világos mondanivaló” szunnyad, (amit azonban egyáltalán nem fenyeget az a veszély, hogy a vulgáris közérthetőség mocsarába fullad): a krónikás műve megírásakor egyszerre Péter-ellenes, németellenes, Aba-ellenes, antifeudális-ellenes, császárpárti és („babonás tiszteletből”) Aba-párti.

Amint látjuk, a „koncepció” tele van meddő, a legkevésbé sem dialektikus ellentmondásokkal. Sajnos, nem dicsekedhetünk „a hüberiség nemzeti problémájának” megkívánt azon ismeretével, mely egycsapásra átsegíthetne bennünket megértésének nehézségein. Egy tény azonban megvilágosodott előttünk: Győry ugyan csak egy kis ablakocskát nyitott történelemszemléletére, de az is elégséges annak megállapításához, hogy terminológiáján túlmenően szemlélete is nyilvánvalóan antimarxista a szó legáltalánosabb értelmében; a marxista szemlélettel ugyanis nem egyeztethető össze semmiféle zűrzavar és homály. *Hamisítatlan szellemtörténet ez is*, amelyet aligha léplezhet a szervetlenül odavetett „osztályprobléma” kifejezés. Úgy látszik, Győry a felszabadulás után is (vö. *Gesta regum — gesta nobilium*, 1948.) kinyilvánított szemléletmódjától *máig sem* tudott elszakadni. Ezért legalábbis szerénytelen-ségnek hat, midőn Horváth világnézeti felkészültségét redukálja nullára.

Am nézzük a szakmai felkészültség oldalát! „Horváth teljesen *ötletszerűen fogja rá* egy-egy szövegre, hogy rimes vagy ritmikus próza s idevágó elemzései — művének csaknem kétharmada — *egyenesen nevetségesek*” — hangzik a súlyos bevezető. „Sajnos, Horváth a középkori dictatorok meghatározását a rimes prózáról nem értette meg... Így hát nekünk (ti. Győrynek) kell megmagyaráznunk a középkori rimes próza mibenlétét.”

Magunk is másfél évtizede foglalkozunk stíluskritikai vizsgálódásokkal és — mondani sem kell — szívesen tanulunk mindenkitől. Ahogyan azonban Győry „megmagyarázza” a középkori rimes próza „mibenlétét”, azt nem tudjuk magunkévá tenni, mivel „teljesen ötletszerű” és „egyenesen nevetséges.” A rimes prózát ugyanis úgy „magyarázza” meg, hogy egyidejűleg nyomtalanul *ki is írja az egész világirodalomból*. A rimes prózát, melynek *a legcsekélyebb köze sincs a hangsúlyhoz*, olyan légbőlkapott, szigorú hangsúly-törvényhez akarja kötni, hogy annak elfogadása esetén — ismétlem — a világirodalomban nem maradna egyetlen rimes prózának minősíthető összefüggő szöveg sem! Az ilyenfajta vizsgálati eljárás során elhulló selejt valóban kerek 100% volna. Minthogy azonban a rimes prózát nem kívánjuk kiselejtezni, inkább a Győry-féle új „törvény” alkalmazásától tekintünk el.

Amilyen *szigorú* Győry a rimes próza „alapszabályával” kapcsolatban, annyira *liberálisan* kezeli a ritmikus próza *sokkal szigorúbb kötöttségű* törvényeit, melyekkel sajnos, szintén nincs tisztában. Szerinte pl. a tihanyi alapítólevélnél „*virtuózabban ritmizált* oklevelet alig lehet elképzelni.” Minthogy a tihanyi alapítólevél dátuma 1055, Győry „megállapításából” két következtetés vonható le:

1. Ha a tihanyi alapítólevél *valódi*, akkor nálunk a XI. században, a külföldi gyakorlatot *messze megelőzve* a ritmikus próza szabályainak „virtuóz” ismeretét kell feltételeznünk. Ez esetben viszont valamennyi eddig hitelesnek tartott XI—XII. századi oklevelünk *hamis*, mert ezek hírből sem ismerik a prózaritmust.

2. Ha a prózaritmus ismerete a XI. században hazánkban *mégsem* bizonyítható, úgy *a tihanyi alapítólevél a hamis*.

A magunk részéről teljességgel meg vagyunk győződve arról, hogy bármelyik következtetés levonása *alapvetően téves* volna s ezért szerényen megkockáztatunk *egy harmadik állítást*, melynek igazsága sziklaszilárdan áll előttünk és amit bizonyítani is tudunk: Győry „megállapítása” durva hamisítás, melynek a tudományosság *látszatához* sincs köze. Megvizs-

gáltuk a tihanyi alapítólevél egész szövegét (Bárczy kiadása alapján) és arra az eredményre jutottunk, hogy 48 abszolút mondatvége közül mindössze 13 mutat ritmikus képletet, ami *teljességgel kizárja* a szándékoltságot. Az oklevél bevezető része (l. Horváth p. 81.) minden kétséget kizáróan *rimes prózában* íródott. (A birtokadományokat felsoroló contextus rimes megfogalmazása nem szokásos.) A Győry által felsorolt *ritmikus* klauzulák számát jelentősen *bővíteni is lehet* (sok cursust nem vett észre!), ennek ellenére sem ritmizált a szöveg, mert a *ritmikus prózában alapszabálya, hogy az abszolút mondatvégeken* (kivéve a pápai oklevelek csekélyszámú, szigorúan meghatározott részeit) *szabályos cursusnak kell elhelyezkednie*. Ez olyan szabály, melyet a *legprimitívabb* ritmikus prózai gyakorlat is szinte 100%-ig megtart (leszámítva természetesen a nyilvánvaló szövegromlásokat). A prózaritmus *művészi* alkalmazásáról akkor beszélhetünk, ha ezen túlmenően a mondatok belsejében elhelyezkedő *kölonvégek* is ritmikus képletet mutatnak. (Ez alól kivételt alkothatnak a tulajdonnevek, szó szerinti idézetek nem-ritmikus szövegből és egyes esetekben az olyan kölonok, melyek után relatív mondatfűzés következik.) A tihanyi alapítólevél azonban, melynél az *abszolút mondatvégek háromnegyede nem ritmikus*, nem is szólja a *kölonvégekről*, nem nevezhető „az elképzelhető legvirtuózabban ritmizált” szövegnek, sőt, *egyáltalán nem ritmikus*.

Teljességgel hasonló a helyzet *Anonymus* Prologusával kapcsolatban is, melyet szintén „elejétől végig pompás ritmikus prózában” írotnak vél Győry. Nézzük itt is a pártatlan számadatokat. A Prologus 8 abszolút mondatvége közül 4 ritmikus, az 55 *kölonvégből* pedig 25. Itt is sokkal több cursust tudtunk tehát kimutatni, mint Győry, mégsem oszthatjuk véleményét, mert az alig 50%-os arány miatt a Prologus szövege *nem minősíthető* ritmikus prózában, nem is beszélve *Anonymus* többi fejezetéről, *műve egészéről*. A ritmikus prózát ugyanis — eltérően a rimes prózától — az jellemzi, hogy *az egész szövegnek ritmizálnak kell lennie*.

Ugyancsak megvizsgáltuk Péter prépostnak ama 1210-es oklevelét, melynek elemzése miatt Győry azt a vádat emelte Horváth ellen, hogy „a tudományos tisztesség határához közeledik.” Az eredmény (Wenzel kiadása szerint): 16 abszolút mondatvégből 12, a 65 *kölonvégből* pedig 43 a ritmikus. Vagyis: Horváth *korrektül* állapította meg, hogy az oklevél *közeledik* a ritmikus próza *határához*; itt már látunk bizonyos *törekvést* a prózaritmus szabályainak alkalmazására, a $\frac{2}{3}$ -os eredmény azonban korántsem kielégítő. (Az oklevél ritmikája tökéletesen igazolja Horváth azon állítását, hogy nálunk a XIII. század első évtizedei a ritmikus próza alkalmazásához való átmenetet jelentik.)

A fentiek tükrében felvethetjük, hogy most már ki az, aki „azt nevezi rimes prózában, ami neki úgy tetszik”, aki „ugyane módszer szerint bánik el a prózaritmussal”, aki „felelőtlen módszerével bármit bebizonyíthat”! Győry épp annyira ért a rimes és ritmikus prózához, mint Mezey. Nem véletlen, hogy *Hugo Bononiensist* ő is „*ritmikus prózában* író olasz dictator”-nak tartja.

A továbbiakban ezt állítja Győry: „Ahol Horváth krónika-szövegrészeket datál, vagy fiktív szerzőknek tulajdonít ritmusvizsgálatával, *ott minden megállapítása revízióra szorul*. Iskolapéldája ennek a könyve 256—259. oldalain található részlet, amelyben ritmikusnak mond ritmus-hibáktól hemzseggő szövegeket és vice versa.” Bár az eddigiekből is kiderült, hogy Győry sommás értékítéleteit nem egyszer ellenkező előjellel kell ellátni, ellenőriztük Horváth megállapításait a kérdéses oldalakról. Az eredményt ide iktatjuk:

1. *Állítás*: A 181. fejezettől kezdve a krónika mintaszerű ritmikus prózában van megfogalmazva.

Próba:

181. fejezet: 5 abszolút mondatvégből 4 szabályos cursus, az ötödik bibliai idézet. 8 *kölonvé*g van, mind ritmizált.

182. fejezet : 3 abszolút mondatvégből 1 hibás, viszont a 7 kólonvég mind helyesen ritmizált. A szövegromlás feltételezhető.
183. fejezet : 2 abszolút mondatvégből 1 hibás, de erre van jól ritmizálható (velox) szövegvariáns. 7 kólonvégből 2 nem ritmikus.
184. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus, 2 kólonvége szintén.
185. fejezet : 3 abszolút mondatvége ritmikus, 7 kólonvége közül 2 nem.
186. fejezet : 17 abszolút mondatvégből 2 nem ritmikus (az egyikre van ritmizálható — tardus — szövegvariáns), 25 kólonvégből 6 nem ritmikus.
187. fejezet : 9 abszolút mondatvége mind ritmizált, 7 kólonvége szintén.
188. fejezet : 9 abszolút mondatvége mind ritmizált, 23 kólonvégből 4 nem.
189. fejezet : 3 abszolút mondatvégből 1 hibás, 7 kólonvége mind ritmizált.
190. fejezet : 6 abszolút mondatvége mind ritmizált, 13 kólonvége szintén.
191. fejezet : 6 abszolút mondatvége közül 1 hibás, 6 kólonvége közül szintén 1.
192. fejezet : 8 abszolút mondatvége mind ritmizált, 14 kólonvége szintén.
193. fejezet : 6 abszolút mondatvége mind ritmizált, 9 kólonvége szintén.
194. fejezet : 5 abszolút mondatvége mind ritmikus, 15 kólonvége közül 1 nem.
195. fejezet : 2 abszolút mondatvége ritmikus, 6 kólonvége szintén.
196. fejezet : 13 abszolút mondatvégből 1 nem ritmikus (ez azonban helynév. De van planus-t adó szövegvariánsa is). A 25 kólonvég mind ritmikus.
197. fejezet : 1 abszolút mondatvége és 2 kólonvége ritmikus.
198. fejezet : 3 abszolút mondatvége és 7 kólonvége ritmikus.
199. fejezet : 1 abszolút mondatvége és 1 kólonvége ritmikus.
200. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
201. fejezet : 1 abszolút mondatvége és 5 kólonvége ritmikus.
202. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
203. fejezet : 2 abszolút mondatvége ritmikus. 7 kólonvége közül 1 nem.
204. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
205. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
206. fejezet : 14 abszolút mondatvége közül 1 nem ritmikus, a 17 kólonvég közül szintén 1.
207. fejezet : 7 abszolút mondatvége közül 1 nem ritmikus, 18 kólonvége közül 2.
208. fejezet : 2 abszolút mondatvége ritmikus, 3 kólonvége szintén.
209. fejezet : 32 abszolút mondatvég közül 9 nem ritmikus. Ebből az egyiknél a szövegvariáns velox-ot ad, két esetben pedig tulajdonnév van a klauzulában. A 63 kólonvég közül 14 nem ritmikus. Ezek közül 1 tulajdonnév.
210. fejezet : 1 abszolút mondatvége ritmikus.
211. fejezet : 6 abszolút mondatvége közül 3 nem ritmikus. A 15 kólonvégből 4 nem ritmikus.
212. fejezet (a Sambucus-kódex szerint) : 3 abszolút mondatvégből 1 nem ritmikus, 2 kólonvége ritmikus.

(Az Acephalus folytatása) : 4 abszolút mondatvége ritmikus, 11 kólonvége közül 6 nem ritmikus.

(A Képes Krónika szövegében) : 7 abszolút mondatvég közül 2 nem ritmikus. A 23 kólonvég közül 12 nem ritmikus.

Fenti vizsgálatból kiderül, hogy a 181—208. fejezetek ritmizálása — a helyenként többszöri másolás és szövegromlás ellenére is — kitűnőnek mondható. A 209—212. fejezeteknél jelentős visszaesést tapasztalunk a cursus szabályos alkalmazása terén. Horváth erre vonatkozólag azt mondja (p. 260.), hogy a 211. fejezettől kezdve nem a kitűnően ritmizáló minorita barát fogalmazta a szöveget, mert ez a rész mind szókincsében, mind pedig kifogásolható ritmusával eltér az előzőktől. A magunk részéről — stilisztikai szempontból — a 209.

fejezet előtt vonnánk meg a határt. (Meg kívánjuk azonban jegyezni, hogy ellenőrző vizsgálatainkban a kólónoknál is a legmerevebb szigorúságot alkalmaztuk, vagyis számos — általunk statisztikailag ritmustalannak vett — kólónvég esetében relatív mondatfűzés következik; ilyen esetben tudvalevően nem követelmény a cursus.)

2. *Állítás*: Ugyancsak ritmikus a 179. fejezet és a 174. fejezet Bánk-epizódja (sed proh dolor — subsecuta), a 83. fejezet utolsó mondata (nunc in eodem — fabricata).

Próba:

179. fejezet: 7 abszolút mondatvégből 1 nem ritmikus, — ez azonban vers-idézet, — 17 kólónvégből 2, ezek egyike helynév.

174. fejezet: 4 abszolút mondatvége mind ritmikus, 5 kólónvégből 2 nem.

83. fejezet: 1 abszolút mondatvége ritmikus, 2 kólónvége közül 1 nem.

3. *Állítás*: ritmikus a „Per me reges regnant” kezdetű Prologus.

Próba:

2. fejezet: 13 abszolút mondatvég közül 5 nem ritmikus, — ebből 3 bibliai idézet. A 27 kólónvég közül 5 nem ritmikus.

4. *Állítás*: Ritmikus a Képes Krónika és a Dubnici Krónika bevezetőjéből az „incepta — refutando” rész.

Próba: 1 abszolút mondatvége velox.

Úgy véljük, felesleges folytatni. Győry azon állítása, hogy Horváth „ritmikusnak mond ritmus-hibáktól hemzseggő szövegeket és vice versa”, alaptalannak bizonyult. A későbbi átirások, másolások sem tudták eltörölni a fentebb vizsgált szövegek *tudatos* ritmikáját.

Néhány szót még Győry személyes indítékairól. Hozzá is méltatlan tónusának egyik kiváltó oka az, hogy Horváth helyesbíti, illetve cáfolja Győry néhány, kellőképpen meg nem alapozott korábbi eredményét. Harcát azonban nem egyenesen vívja, hanem *a tergo*. Jellemző erre alábbi megjegyzése: Horváth „*hamis adatokkal* oktat ki olyan jeles középkorkutatót, mint E. Faral” (vö. Horváth p. 197.). Győry nem tartja szükségesnek, hogy kifejtse, mik ezek a „hamis adatok”. De nem is ez a lényeges. Az inkriminált helyen ugyanis Horváth nem annyira Faral, mint inkább Győry állításával száll vitába, aki „kelleténél jobban hitelt ad Faralnak az irodalmi személyleírás XII. századi »új« módját illetően . . . A »főntől lefelé haladó« személyleírás ugyanis — és ez elkerülte Faral figyelmét is, — megtalálható a XII. századot megelőző korok latin irodalmában is” stb. (Utána az állítást bizonyító hivatkozások.) Amilyen szerencsétlenül védi meg Faralt — önmaga helyett, — éppoly sikertelenül szegődik fogadatlan prókátorként a kitűnő Győrffy György mellé is, aki aligha kér az ilyen tónusú „védelemből”.

Győry ismertetésének vége, — mint egész hangneme —, példa nélkül áll felszabadulás utáni vitairodalmunkban. „. . . Úgy érezzük, — írja — Horváth *végleg átlépi a tudományos tisztesség határát* . . . légből kapott sémák, meg nem értett kategóriák Prokrustes-ágyába kényszerítette Árpád-kori prózáunkat . . . Elmondhatjuk, hogy Horváth a legnagyobb szabású és legradikálisabb revíziót végezte Árpád-kori irodalmunkon és középlelatin filológiánkon. Teljesen szétfejtett úgyszólván minden eddigi eredményt, elszűrkitett minden színt, amit a

megelőző kutatás *nagynehezen ráillesztett* erre a súlyos anyagra, az eddig megállapított korszakhatárokat elmozdította, olyan módszerrel, amellyel maga sem volt tisztában. Előfordult már, hogy *cinizmusból* valaki remekművet alkotott, *de tudatlanságból még sohasem csináltak tudományt*. A kutatónak, aki ezután foglalkozik majd hasonló kérdésekkel, első kötelessége lesz: *óvakodni* Horváth módszerétől és »eredményeitől«.

* * *

Horváth alapos válaszából — és talán fenti vizsgálataink eredményéből is — kiderül, hogy Győry érvei sokkal illanékonyabbak, mint a türelmes nyomdafesték, mellyel lenyomatták őket. Cinikus és durván rágalmazó hangja, leplezetlen szellemtörténeti szemlélete, a stílusvizsgálat területén tudományos előismereteinek elárult teljes hiánya, az alapfogalmak meg nem értése minden tárgyilagos szemlélő előtt világossá teszi, hogy a vád önön fejére, hullt: éppen Győry az, aki a maga tájékozatlanságából tudományos látszatú kritikát próbált fabrikálni, de még mint calumniator sem tudott remekművet alkotni. Győry bírálati módszere, tudományos szemlélete, elfogult hozzáállása nem egészséges jelensége tudományos életünknek és minél előbb változtat ezen Győry, annál jobb lesz, — mind a tudomány, mind pedig a saját szempontjából.

A vita *alaphangját* Mezey és Győry már előttünk megütötték s ez az alaphang nem nevezhető sem tárgyilagosságnak, sem korrektnek. Ez az oka annak, hogy jelen cikkünkben mi magunk is sokszor a megengedett határig mentünk el élességben, de sohasem a tárgyi igazság rovására. Ha Győry jobb ügyhöz méltó találékonyságát nem rágalmak felsorakoztatásának szolgálatába állította volna, sokkal inkább előre vihette volna a tudomány, a vitás kérdések tisztázásának ügyét.

Felszabadulás utáni tudományos kritikai irodalmunkat egy bizonyos egyoldalúság jellemezte: a bátor elvi viták hiánya, a szürke tartalmi kivonatolás, a feltétel nélküli elismerés, dicséret hangja. Mezey és Győry áttörték ezt az egyhangúságot, de kísérletük aligha nevezhető szerencsésnek és követendőnek. A hajbókolás és a romboló gyalázkodás közt kell középutnak lennie: a bátor, elvhű szocialista kritika helyes útjának.

Nem véletlen, ha az új felfedezéseket, a merész úttörést a megszokotthoz kényelmesen ragaszkodók hangos ellenzése fogadja még akkor is, ha az új eredmények a bizonyítás szilárd talaján állanak. Az új vívmányok, új módszerek elismerése kétségkívül a bátor felfedezőéhez hasonló — bár lényegesen kisebb intenzitású — merészséget, a haladásra való orientációt igényel. De igen szomorú jelenség, ha valaki azért, mert nem tudja legyőzni a megszokottság nehézségi erőit, eleve lángot okád a tudomány új módszereit eredményesen keresőkre. Nálunk marxista világnézetünkől fakadó követelmény az egyre teljesebb tudományos megismerésre való törekvés, a túlhaladott nézetek és módszerek cáfolata, helyettesítése korszerűbb, tudományosabb, a valóságot még adekvátabb módon tükröző nézetekkel, módszerekkel. Még ha igaz volna is (bár nem helytálló), hogy Horváth „szétfejtett úgyszólván minden eddigi eredményt”, akkor sem róhatnánk fel ezt hibájául: a már elért eredmények is csak akkor tölthetnek be a tudományos megismerésben pozitív szerepet, ha kiállják az újabb, fejlettebb, sokoldalúbb tudományos bírálatot, vagy lépcsőfokot alkotnak a következő, rajtuk túlmutató eredmények eléréséhez. Mindaz, ami ezt a próbát nem bírja el, talmi érték és cáfolata csak szélesebb utat nyit a tudomány fejlődésének. Aki a tudománynak csak evolúciós perspektíváját látja megengedhetőnek, a lassú, koráll-szerű ráakódást a korábbi eredményekre, aki tabunak tekinti mindazt, amit „megelőző kutatás nagynehezen ráillesztett” az anyagra, az gúzsba akarja kötni a szocialista tudomány fejlődését, el akarja rekeszteni merészen felé ívelő útját.

Természetesen mi is tudjuk, hogy nem minden esetben jelent előrehaladást az, ami az új színében jelentkezik. Tudjuk, hogy gyakran ál-forradalmi, destruktív, anarchikus „kritikát”

is mondtak már az elért tudományos (és egyéb) vívmányokról s ezzel kirúgták maguk alól a már elért helyes eredmények szilárd támasztékát. Horváth János eljárása azonban csak rossz szándékkal, megrögzött előítéletekkel, az általa felsorakoztatott tudományos bizonyítóanyag semmibevételével nevezhető ilyennek. Idézzük a nálunk sokkal hivatottabb kutató, id. Horváth János véleményét már ismertetett bírálatából e kérdéssel kapcsolatban: — jól lehet Horváth számos esetben az eddigi eredményektől eltérő következtetésekre jut, „nem ítél önhitten és elhamarkodottan; tényeket és érveket higgadtan megfontol, a tartalmi, tárgyi alapú eddigi megállapításokon komoly ok nélkül nem változtat, sőt örül, ha a maga módszerével igazolhatja azokat.”

Horváth János kezdeményezése elvileg is pozitív, hiszen minden bizonnyal számos kutatót új eljárások, új módszerek, új vizsgálati szempontok kialakítására fog ösztönözni. Ugyanakkor az olyan *durva roham*, aminőt pl. Győry intézett — mint láttuk, alaptalanul — Horváth jelentős munkája ellen, visszariaszthat egyes kevésbé kiforrott, kisebb tudományos és *harci tapasztalattal* rendelkező kutatókat az új módszerek keresésétől. Kifejezetten káros az olyan vesztegzár alá helyezési kísérlet, amely elfogultan, diszkreditálással akarja elfojtani még a lehetőségét is annak, hogy Horváth metodikáját a tudományos kutatásban bárki is alkalmazni merészelje. Horváth sokoldalú kritikai szempontjaival, kétségbevonhatatlan tudományosságú, az eddigi metódusokkal *együtt* harmonikusan alkalmazható, nálunk be nem vezetett módszerével új perspektívákat nyitott meg. Eredményeit, módszereit nyilván maga sem tekinti lezártnak, változtathatatlanak. Eljárásmódja előremutató, egyszersmind azonban továbbfejleszthető és tökéletesítendő. Aki mindezt nem ismeri fel, nem csupán egyetlen mű helytelen megítélésével okoz kárt, de magát a tudományt is arra akarná kárhozatni (persze, hasztalan), hogy lemondjon egy komplexebb, sokoldalúbb, teljesebb vizsgálati módszerről.

RÁKOS PÉTER

ADALÉKOK AZ EMBER TRAGÉDIÁJA CSEHORSZÁGI VISSZHANGJÁHOZ

Irodalmi körökben köztudomású, hogy Az Ember Tragédiája külföldi színpadi pályafutása során eddig Prágában aratta a legnagyobb sikert. Néhány fontosabb Madách-monográfia megemlékezik erről, vagy legalábbis utal rá. Így Voinovich Gézánál bibliográfiai utalást találunk a kérdésre,¹ Németh Antal hasznos könyve, bár hézagosan, részleteiben is taglalja Madách drámájának csehországi visszhangját,² Barta János pedig a negyvenes évek elején megjelent könyvének „A hírnév krónikája” c. fejezetében röviden összefoglalja az ismert tényeket az 1892-es előadással és betiltásával, valamint az 1904-es felújítással kapcsolatban.³ Az Ember Tragédiája prágai fogadtatásával külön is foglalkozó közlemények: Siklóssy László cikke a Vasárnapi Ujság 1904-es évfolyamában,⁴ majd csaknem húsz évvel később Siklóssy Pál az EPhK-ben.⁵

Siklóssy László azzal kezdi érdekes beszámolóját, hogy míg a magyarság figyelemmel kíséri a szláv népek: oroszok, lengyelek, szerbek kultúráját, azok alig vesznek tudomást a magyar irodalomról. Ami azonban a cseheket illeti, fordított a helyzet. „Mi alig tudunk róla, hogy a csehek nagy rokonszenvvvel kutatják át klasszikusainkat, modern íróinkat egyaránt, s amit és amennyit csak lehet, megismertetnek a cseh olvasóközönséggel” — írja Siklóssy. Cikkében feleleveníti az 1892-es bemutató körülményeit, hatalmas sikerét (az az értesülése, hogy a Tragédiát egy hónapon át játszották 31-szer, természetesen téves: a harmincegy előadás július 23-tól október 6-ig húzódott). Siklóssy megnyugtatta a magyar közvéleményt, hogy Madách remekműve nem mint holmi látványosság aratott sikert, amint azt valamelyik magyar napilap jelentette, hiszen fordítása és színre alkalmazása a magyar irodalmat kiválóan értő František Brábek (Brábek Ferenc) és a nagy cseh költő, Jaroslav Vrchlický műve. Vrchlický nyilatkozott is a Vasárnapi Ujságnak: nem tud ugyan magyarul, de — úgymond — „a gondolatok mélysége, a művészi forma ritka tökéletessége annyira lenyűgözte lelkemet, hogy sejtetik velem a hangszer bűbáját is”. Siklóssy Pál közleménye prágai vonatkozásaiban a Siklóssy Lászlót veszi alapul.

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1951-ben lezajlott Madách-vitája alkalmával újra szóba került a prágai előadás is. Waldapfel József, kétségtávol helyesen, a Tragédiának a haladó világnézet szempontjából kedvező értelmezését támasztotta alá a prágai siker tényével. „Az Ember Tragédiája ellentmondásos tartalmának haladó elemei a legnagyobb hatással Az Ember Tragédiája prágai előadásain érvényesültek. Az ó-csehek aulikus politikája és a német elnyomás ellen akkor még demokratikus jelszavakkal és a népi tömegek élén harcoló ifjú-csehek nemzeti ellenállásának tetőpontja volt ez az idő... A csehek megértették Madách művészi szándékát...” — olvassuk Waldapfel József előadásában.⁶

Ismereteseek tehát a legfontosabb tények: a Tragédia 1892-es kirobbanó sikere, a politikai színezetű tüntetések és a rendőri beavatkozás, az 1904-es felújítás, Vrchlický közreműködése. De az egykorú sajtóban, rendőri krónikákban és másutt találhatunk még jónéhány

¹ Voinovich Géza: Madách Imre és Az Ember Tragédiája. Budapest, 1922.² 589. l.

² Németh Antal: Az Ember Tragédiája a színpadon. Budapest, 1933. 70—73. l.

³ Barta János: Madách Imre. Budapest, é. n. 181. l.

⁴ Siklóssy László: Az Ember Tragédiája Prágában. Vasárnapi Ujság 1904. 49. sz.

⁵ Siklóssy Pál: Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon. EPhK, 1923. 121—124. l.

⁶ Az MTA I. osztályának közleményei. 1952. (II.), 248. l.

nem érdektelen részletet, melyek közelebbről is megvilágíthatják Az Ember Tragédiája csehországi előadásainak kérdését. Ezek közül szeretném néhány lényegesebbre felhívni a figyelmet.

*

Magyar színdarabokat Az Ember Tragédiája előtt is játszottak Prágában. Különösen a magyar vígjáték talált kedvező fogadtatásra, legalábbis azoknál, akik a cseh színház műsorát voltak hivatva megválogatni. Színre került Prágában (1869-ben, még az ún. Ideiglenes Színházban) Szigligeti Ede „Rózsa” c. vígjátéka (külön érdekesség, hogy ezt a darabot a cseh kultúra és tudomány egyik legnagyobb alakja, a világhírű Jan Evangelista Purkyně fordította csehre, mégpedig magyarból!); 1872-ben ugyanott került színre Rákosi Jenő Aesopusa, 1884-ben játszott a cseh Nemzeti Színház Dóci Lajos „Csók”-ját, 1889-ben Csiky Proletárok-ját, 1892-ben került sor Az Ember Tragédiája prágai „ősbemutatójára”.

De egyébként is igen eleven volt Prágában ekkortájt az érdeklődés a magyar irodalmi alkotások iránt. 1892-ig már elég szépszámu magyar irodalmi művel ismerkedhetett meg anyanyelvén a cseh olvasó. Hogy csak a legfontosabbakat említsük, már a Bach-korszakban megjelennek — folyóiratokban elszórtan — magyar lírikusok, Petőfi, Vörösmarty, Eötvös költeményeinek cseh fordításai, 1867-ben könyvalakban is megjelenik Kisfaludy Károly „Szeget-szeggel” c. darabja, 1870-ben jelenik meg František Brábek és Karel Tůma fordításában az első Petőfi-kötet, ezt követi 1871-ben a legnagyobb cseh költő, Jan Neruda, forró vallomása Petőfi iránti rajongásáról. Petőfi továbbra is a haladó cseh körök, munkásmozgalmi kiadványok kedvelt költője, a kiegyezés utáni évtizedekben megjelenik csehül Eötvöstől „A falu jegyzője”, Jókainak rengeteg regénye és elbeszélése, köztük a „Fekete gyémántok”, „A kőszívű ember fiai”, „Az arany ember”, „Szegény gazdagok”, a „Szabadság a hó alatt”; Mikszáth rövidebb lélegzetű műveiből többek között „A lohinai fű”, „A beszélő köntös”, „A tekintetes vármegye” és sok más. Elfogulatlan csehek előtt nem kellett tehát bizonygatni a magyar irodalom színvonalát, gazdagságát; nyugodtan feltételezhetjük, hogy a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején a magyar irodalom tekintélye Csehországban meg volt alapozva.

Az Ember Tragédiája első prágai előadásához, mint ismeretes, az 1892-es bécsi kiállítás adott ösztönzést a kiállításon vendégszereplő cseh Nemzeti Színház igazgatójának, F. A. Šubertnek, akire nagy hatást tett a hamburgi társulat Madách-előadása. De Madáchról és Az Ember Tragédiájáról nem ekkor esett első ízben szó cseh irodalmi körökben. Jaroslav Vrchlický ugyanis már 1886-ban felhívta a csehek figyelmét Madách művére.⁷

A nagy költőnek azon frissiben kezébe jutott Fischer Sándor akkoriban megjelent német nyelvű fordítása, és felfigyelt rá. Vrchlický, aki egy erősen „világirodalmi” érdeklődésű és időnként — eléggé vitathatóan — kozmopolitának bélyegzett írói csoporthoz tartozott ezúttal is világirodalmi analógiákból indul ki. Megjegyzi, hogy Az Ember Tragédiája elolvasása előtt Victor Hugo posztumusz művével, a „Fin de Satan”-nal foglalkozott; a hugói mű kapcsán kifejtett tézisé, hogy ti. az emberiség fejlődésével foglalkozó művekben a tárgy elvontsága ártalmára van a plasztikus ábrázolásnak, szerinte Az Ember Tragédiája is igazolja. Hanem azért Madách „misztériuma” zseniálisan bátor koncepciójú mű; jó volna, ha František Brábek,⁸ a magyar irodalom kiváló ismerője, gondoskodna arról, hogy a csehek többet is megtudjanak Madáchról, mint amennyit így másodkézből meg lehet tudni. Vrchlický ezután a színrehozatal lehetőségeivel foglalkozik, említi a Paulay-féle pesti előadást. Érdekes, hogy már ekkor, minden külföldi precedens nélkül, felismeri a darabban, különösen a történeti színekben rejlő dekorációs lehetőségeket. Ebben a tekintetben, írja Vrchlický, Az Ember Tragédiája az ünnepelt „Excelsior”-hoz hasonlítható.

Ehhez tudnunk kell azt, hogy Luigi Manzotti és Romuald Marenco „Excelsior” c. látványos balettjét 1885-ben, tehát nem sokkal Vrchlický cikke előtt mutatta be a prágai Nemzeti Színház. Az „Excelsior” éveken át vonzotta a közönséget, mint afféle kipróbált hatású „kasszadarab”. Annak azonban, hogy Madách komoly filozófiai műve a cseh költőnek éppen a felcsínes Excelsiort juttatja eszébe, igen kézenfekvő oka van. Ugyanis az Excelsiorhoz — amely a civilizáció jelképes dicsőítése — Vrchlický verses kísérszöveget írt, hogy a prágai

⁷ Jaroslav Vrchlický: Tragedie člověka. Hlas Národa (Nedělní Listy), 1886. IX. 5. (Az ó-cseh párt napilapjában megjelent ismertetés.)

⁸ František Brábek (Brábek Ferenc), a magyar nyelv főiskolai lektora Prágában (1881-től). A magyar kultúra lelkes, odaadó terjesztője volt a csehek között. Érdemes, ma már természetesen elavult, kiadványai: két cseh–magyar és magyar–cseh szótár, egy magyar nyelvkönyv és igen sok apróbb cikk, tanulmány az egykorú folyóiratokban. Igen sok magyar szépirodalmi alkotást fordított csehre.

közönség számára hozzáférhetőbbé tegye. Az Excelsior Vrchlicky-féle szövege a darab jellegéhez képest határozottan komoly, művészi szándékú alkotás. Noha itt nincs szó történeti fejlődésről, a tárgy általános emberi jellege és történeti korokat átfogó érvényessége Vrchlickýt a Madáchéihoz igen hasonló eszmékre ihlette. Az Excelsiorban a Fény szelleme verseng Nocturnussal, a sötétség szellemével. A Fény szelleme a civilizációt, s ami a darab gondolata szorint ezzel egyértelmű: a világ népeinek testvériségét védelmezi Nocturnus romboló szándékai ellenében. Egyes részletek egyezései Madách gondolataival annál feltűnőbbek, mert hiszen csak a véletlennek tulajdoníthatók:

„Dlouho netrvá tmy vítězství.
Jet' ona pozadím, kde světla zár
se mohutnějším jasem pozastkví
a v mracích objeví se božská tvář.”

„...a sötétség győzelme nem tart soká.
Háttér az csupán, amelyen a fény
csak annál nagyobb ragyogással tündököl
s a fellegekből előtűnik Isten arca.”

— olvassuk Vrchlickýnél. Bizonyára nem erőszakolt a feltevés, hogy Madách Lucifere visszaidézette 1886-ban Vrchlický emlékezetébe az 1885-ben bemutatott s állandóan műsoron tartott Excelsior Nocturnusát (aki egyébként, akárcsak Lucifer, időnként alakot vált, súlylyesztőben tűnik el stb.). Isten arca Madáchnál is előtűnik, s amit az Úr Az Ember Tragédiája utolsó színében mond Luciferről (...hideg tudásod, dőre tagadásod lesz az élesztő, mely forrásba hoz stb.), rokonítható némileg Vrchlickýnek azzal az eszméjével, hogy a sötétség rendeltetése háttérül szolgálni a diadalmas Fénynek. Az Excelsiorban Nocturnus elbizakodottan kérkedik:

„Kam pata má se jednou zaboří,
tma musí vláti hustá.”

„Ahol lábamat egyszer megvetem,
ott sűrű sötétségnek kell elterjednie.”

Vajon nem emlékeztet-e ez Lucifer szavaira Az Ember Tragédiája első színében:

„Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.”

Az Excelsior befejező sora is, noha más körülmények között, más előzmények után, hasonló szellemben fogant, mint Madách „küzdj és bízva bízzál”-ja:

„Vy k světlu spějte, výš, jen výš!”

„Haladjatok a fény felé, csak feljebb, egyre feljebb!”

Mindezzel nem akarunk egyebet vagy többet mondani, mint azt, hogy Vrchlickýnek nem volt szándékában Az Ember Tragédiáját kisebbiteni azzal, hogy egy tetszetős baletthez hasonlította. Ezt különben Vrchlický maga is hangsúlyozza: „előnyére különbözik azoktól” (ti. Az Ember Tragédiája az Excelsiortól, az Amortól és más hasonló daraboktól) „gondolati mélységével, amely helyel-közzel valósággal elszédíti az olvasót, s amelynek Terpsychoré ama könnyű fajsúlyú portékája nyomába sem érhet”.

A világirodalomban rendkívül tájékozott Vrchlický már ekkor észreveszi azt is, hogy Az Ember Tragédiájának eszmei rokonsága más világirodalmi alkotásokkal megtévesztheti és igazságtalan ítéletre készítheti a bírálót. Szerinté főleg Milton művével, Byron Kainjával és elsősorban persze Goethe Faustjával lehet egybevetni Madách művét. De ne tegyük félre a könyvet az első színek elolvasása után, — inti Vrchlický az olvasót (nyilván ő is úgy járt Madách-csal, mint a mi Arany Jánosunk). A mű kibontakozása során Madách a legnagyobbak színvonalára emelkedik. Kivált a befejezés mondható zseniálisnak. Nem lehet tehát kétségbevonni Madách eredetiségét; a tárgy kimeríthetetlen, ahány művész, annyi féleképpen nyúl a témához s keresi a megoldást. Itt igazán helyénvaló Goethe mondása: a lángelméket újjaszüli a föld.

1892-ben, hat évvel Vrchlický cikke után megkezdődött Az Ember Tragédiája diadalútja a cseh színpadokon.

1892-ben és 1904–5-ben a prágai Nemzeti Színház, 1905-ben a brnoi (brünni) és plzeňi (pilseni) színház, 1909-ben ismét a prágai Nemzeti Színház játszotta Az Ember Tragédiáját. Bár a darab hatalmas visszhangját tekintve nem volna meglepetés az sem, ha további adatok kerülnének napvilágra, az eddigiek birtokában 103 előadást tarthatunk nyilván :⁹

Prága	1892	31 előadás
Prága	1904–5	35 előadás
Brno	1905	15 előadás
Plzeň	1905	12 előadás
Prága	1909	10 előadás

1892-ben tudvalevőleg rendőri beavatkozás vetett véget a cseppet sem lanyhuló sikersorozatnak, 1904–5-ben a cseh színházak egymásnak adogatták át a díszleteket, tehát ekkor is külső technikai okok miatt szakadt félbe az előadások sorozata. Ezért a számok, habár így is jelentékeny sikerről tanúskodnak, nem adnak hű képet az érdeklődés méreteiről.

*

S most rátérhetünk az előadások történetére, körülményeire, hátterére, fogadtatásukra a sajtóban.

A Tragédia 1892-es előadása a színházi évad kiemelkedő eseménye volt. A fordítás Vrchlický és Brábek közös munkája ; úgy látszik, Brábek mint Vrchlický informátora magyar irodalmi kérdésekben már azelőtt is együttműködött a költővel, utóbb pedig együtt fordították csehre Petőfi költeményeinek legjavát s Aranytól a Buda halálát. Brábek Vrchlickýtól függetlenül is sokat fordított. Az Ember Tragédiájának 1893-ban könyvvalakban megjelent teljes cseh fordítása Brábek önálló munkája ; minthogy azonban az 1892-es bemutató szövegének alapjául a hamburgi német előadás szolgált, s Vrchlický maga kitűnően értett németül, Brábeknak itt valószínűleg csak az ellenőrzés feladata jutott. Az 1892-es szövegnek valójában csak egyes sorai egyeznek Brábek 1893-as fordításával, az egész azonban erősen Vrchlický stílusának jegyeit viseli, bár a színlap szerint a darabot Brábek fordította, Vrchlický pedig a hamburgi szövegkönyv szerint „színre alkalmazta”. A Nemzeti Színház birtokában levő szövegkönyvön még ott látható Ladislav Stroupežnickýnek, a jeles cseh drámaírónak, a prágai Nemzeti Színház akkori dramaturgjának megjegyzése : „előadásra javasolom”, ami Stroupežnický utolsó ténykedései közé tartozhatott, mert nem sokkal azután meghalt.

A császári és királyi rendőrség, amely oly csattanósan vetett véget a Tragédia 1892. évi előadásainak, már a bemutató előtt okvetetlenkedett. A színpadi bemutató engedélyezését az előzetes cenzúra, akárcsak Bécsben, itt is feltételekhez kötötte ; korlátoltságukban olykor megdöbbenek ezek a feltételek, de naivitásuk néha meg is mosolyogtat. Sokban szó szerint egyeznek a bécsiekkel. A hamburgi szöveg nyomán amúgyis megcsonkított fordítást a cenzúra még jobban megkurtította. A cenzúra természetesen a klérus és a fennálló tőkés világrend érdekében dolgozott ; ami ezek elleni lázadásnak tűnt, azt akkor sem mondhatták el a szereplők, ha a szerző által nem helyeselt s a darab kifejlése során tévesnek bizonyult tételt hangoztattak. Éva szerepéből kimaradt a „Mégis kegyetlen a mi alkotónk” felkiáltás, a Tragédia 268. sora ;¹⁰ a római színből az egyház tekintélye érdekében kihagyták azt a jelenetet amikor Péter apostol megkereszteli a haldokló Hippíát ; a konstantinápolyi jelenetet, amely a dogmává merevedett, kegyetlenségben tobzódó egyházat bírálja, a cenzúra az értelmetlenségig eltorzította ; már a hamburgi változatban is kimaradt Tankréd felháborodása az ártatlanok legyilkolásán és a patriarcha keneteljesen gonosz válasza (1530–1533.) ; kihagyták továbbá azokat a sorokat, melyek a skolasztikus homousion-homoioision ellentét és az eretnekegetés tanúságait szűrik le. Nem járt jobban az első prágai szín elején az inkvizíciót ostromozó kis párbeszéd sem, amely nemcsak a klérus, hanem az udvar és a nemesség ellen is irányul (1878–1880. sorok), Kepler és Rudolf császár párbeszédéből törölni kellett a Kepler anyjára vonatkozó sorokat (1917–1923). Igen érzékenyen reagált a cenzúra a londoni jelenetre, ami itt különösen érthető, ha meggondoljuk, hogy Csehország már ebben az időben a Monarchia

⁹ Szinnyei József (Magyar írók élete és munkái) prágai német nyelvű előadásról ír, ez azonban alkalmasint tévedés, mert ugyanakkor nem említi a prágai cseh nyelvű bemutatót.

¹⁰ A sorokra való utalásnál itt és a továbbiakban Waldapfel József 1954-es kiadását vesszük alapul (Madách Imre : Az ember tragédiája, Budapest. 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó).

legiparosodottabb, a kapitalista fejlődésben leghaladottabb országrésze volt, az elővigyázat tehát itt talán még inkább helyén volt, mint Bécsben. Szó sem lehetett arról, hogy Prága színpadán egy gyári munkás a kizsákmányolásról, vérszopó gazdagokról elmélkedjék, különösen abban a fenyegető hangnemben, ahogyan Madáchnál beszél (2709–2711.), veszedelmes lett volna a tőkés rendszer lényegéről úgy lerántani a leplet, mint maguk a gyárosok teszik a Tragédiában (2889–2898.), vagy úgy megbélyegezni az osztálytársadalom igazságszolgáltatását, mint a halálraítélt munkás elvtársa (3032.).

Ilyen és hasonló módosítások után engedélyezte tehát a cenzúra Az Ember Tragédiája prágai előadását, „továbbá azzal a feltétellel, hogy »Az Úr« megszemélyesítője láthatatlan lesz, s a VI. színben a hetérákat játszó színésznők kosztümjei az illendőség határain belül maradnak...”¹¹

A sokat „javított”, toldozott-foldozott szövegkönyv arról tanúskodik, hogy a végleges szöveg megállapítása előtt még más helyről érkező, de hasonló szellemű követelményeknek is eleget kellett tenni; kimaradt például Kepler támadása a kiváltságok ellen (2009.–2039. sorok) és több más fontos részlet. Az uralmon levő rendszer cerberusai aligha tartották a Tragédiát reakciós alkotásnak; sorra irtották belőle a „felforgató szándékú”, kifogásolható részeket, ami — ha nem is döntő érv —, legalábbis a Tragédia értékelésénél tekintetbe vehető körülmény.

Nem csoda, hogy a közönség elé a Tragédiának egy a végletekig „sterilizált” változata kerülhetett csak. Az 1892-es prágai előadásból teljes egészében kimaradt a két leghaladóbb szellemű szín: a konstantinápolyi és a londoni, tehát az egyház és a kapitalizmus bírálata. Az egyiptomi és a római szint két-két jelenetre osztották, a két prágai szint — mint már Paulaynál — itt is összevonták a forradalmi párizsi jelenet elé; minthogy azonban a londoni jelenet elmaradt, így a francia forradalom után rögtön a falanszter következett, ami teljes értelmetlenség.

Meg kell azonban jegyezni, hogy egyébként a prágai Nemzeti Színház mindent megtett, hogy a darab sikerét biztosítsa. Az Ember Tragédiája színlapján 1892-ben, mint később is, a cseh színpad történetének legfényesebb neveit olvashatjuk. Ádám szerepében Seifert és Slukov váltakoztak, Évát Bittnerová (később Laudová) alakította, Péter apostolt a prágai cseh színház akkoriban legjobb jellemszínésze és rendezője, Josef Šmaha, aki később átvette Bittnertől Lucifer szerepét; de már 1892-ben epizód szerepet kap Az Ember Tragédiájában minden idők két legnagyobb cseh színésze: Jindřich Mošna és Eduard Vojan is. A Kautsky–Rottonara-féle híres díszleteket, amelyek Esterházy herceg költségére készültek a bécsi Hoftheater díszletfestőinél, Prágának is kölcsönadták, amit a színház igazgatósága unos-untalan reklámozott is a napi sajtóban.

A július 23-i bemutatótól kezdve a közönség valósággal özönlött a Tragédia előadásaira. Az Ember Tragédiája sikerével ebben az időben egyetlen egy más darab sem vetekedhetett. Ha végigbongésszük a Nemzeti Színház bevételeit azokban a hónapokban, amikor a Tragédia műsoron volt, kiderül, hogy Madách darabját népszerűség tekintetében csak „A cár futárja” c. Verne-regényből készült színdarab közelítette meg valamelyest (véletlenül ezt is magyar szerző: Csepreghy Ferenc alkalmazta színpadra). Messze elmarad ezekben a hónapokban a Tragédia közönségsikere mögött Smetana „Eladott menyasszony”-ának, Gounod „Faust”-jának, Wagner „Lohengrin”-jének és az egykor oly népszerű „Excelsior”-nak a látogatottsága is.

A közönségtől ily kirobbanó tetszéssel fogadott darabnak természetesen a sajtóvisszhangja is igen nagy volt. Valamirevaló prágai lap nem hagyhatta figyelmen kívül a Nemzeti Színház magyar újdonságát. A dolog természetéből következik, hogy a higgadtan ítélkező kritikusok nem írnak Madách művéről olyan osztatlan lelkesedéssel, amilyennel a közönség ünnepelte. De eltekintve az egyes bírálatok közötti lényegtelenebb különbségektől, a sajtó-kritikák zöme az őszinte elismerés, tisztelet hangján értekezett Az Ember Tragédiájáról. A leggyakoribb álláspont az, hogy Madách drámája komoly, mélyenszántó, értékes mű, az előadás során azonban sok minden elsikkad éppen a tartalmilag legértékesebb elemeiből, mivel a túlmeztetett, pazar kiállítás a darabból látványosságot csinál, s elvonja a figyelmet mélyebb értelmétől. Az egykorú kritikákból Németh Antal kettőt említ könyvében.¹² Ezek közül az ó-cseh párt napilapjának, a Hlas Národa-nak J. V. jelzésű kritikusa nem más, mint maga Jaroslav Vrchlický, a darab fordítója. Vrchlický nem foglalkozik bírálatában a darabbal, mert néhány nappal a bemutató előtt ugyanebben a lapban František Brábek részletesen ismertette a mű tartalmát és történetét.¹³ Az előadással kapcsolatban azonban Vrchlickýnek szkeptikus

¹¹ A szövegkönyv a cenzúra szabta feltételekkel együtt megtalálható a prágai Nemzeti Színház levéltárában 2967. sz. alatt.

¹² Németh Antal, i. m. 56. l.

¹³ František Brábek: Tragedie člověka. Hlas Národa, 1892. VII. 22.

észrevételei vannak. Örömmel jelenti, hogy a dráma hamarosan könyvalakban is megjelenik ; erre amúgyis alkalmasabb, mint színpadi előadásra. Olvasás közben könnyebb áttekinteni a bonyolult mű szerkezetét, jobban lehet élvezni a műben oly bőkezűen elszórt szépségeket. A színpadon ellenben, ahova — a felhasználható idő rövidsége miatt — az eredeti műnek mintegy váza jut csak el, mindig a kiállításé lesz a döntő szó.

Vrchlický szerint az első három színt közönyösen fogadta a közönség, csak a történeti színek ragadták magukkal, ahol a mű realisabb talajra helyeződik át ; a Marseillaise pedig egyenesen felvillanyozta a közönséget.

A Národní Listy (a Hlas Národa-val szembenálló ifjú-cseh párt lapja) „8” jegyű kritikusa (Josef Kuffner) enyhén gúnyos hangnemben foglalkozik az előadással, ez a tónus azonban inkább a közönségnek szól, mint a darabnak. A közönség az első perctől fogva két táborra oszlik : az irodalmi igényű néző megbecsüli a darab értékeit, sajnos az előadás folyamán sok részlet megy veszendőbe. Az Ember Tragédiáját szerzője nem színpadra szánta. Az átlag-közönség viszont únja az örök igazságokat, a tagadás szellemét és más efféléket ; ellenben buzgón merül el a csinos, göndörfürtű angyalok és más kellemetes látnivalók szemléletébe. Jellemző, hogy ebből a filozófiai tartalmú drámai költeményből az egész este folyamán a Marseillaise kapta a legnagyobb tapsot.

A legnépszerűbb „független” napilap, a Národní Politika „-or” jelzésű bírálója (Jan Morávek) a legnagyobb elismeréssel ír Az Ember Tragédiájáról.¹⁴ Sajnálja, hogy csak „szerény kivonatan” adhatják elő. A darab alapgondolata, — a cikkíró szerint Ádám és Éva bolyongása és megtérése Istenhez — Comenius „A világ útvesztője” (teljes címmel : A világ útvesztője és a szív paradicsoma — Labyrinth světa a ráj srdce) c. művének alapeszméjére emlékeztet. A bíráló minden hozzáfűzés nélkül megállapítja, hogy Az Ember Tragédiáját a világ-irodalomban mint »magyar Faust«-ot Goethe nagy műve mellett szokás emlegetni.

A színházi kérdésekkel foglalkozó „Česká Thalia” c. folyóirat ugyancsak különbséget tesz a mű és színe alkalmazása között.¹⁵ Bizonyos, hogy Madách nagyszerű költeményéről sejtelmünk sem volna, ha legalább véres torzóját be nem mutatták volna a színpadon. Amennyire a pompás kiállítás irodalmi szempontból megkárosította a művet, annyit használt a könyvnek. . . Minél kiválóbb egy irodalmi alkotás, annál kevésbé bírja meg a fényűző dekorációt” — állapítja meg a Česká Thalia kritikusa.

A havonta megjelenő „Světozor” „P.” jegyű kritikusa nyíltan ki is mondja, hogy Az Ember Tragédiája — könyvdráma. Olvasni kell, hogy az ember megértse a gondolkodó és költő alkotását ; amit a színpadon látni és hallani, az nem ragadja el a nézőt. Legsikerültebbnek — a falanszterjelenetet tartja a cikkíró. Általában dicsérettel említi Madách történeti érzékét, viszont az egyes jelenetek végén ismétlődő pesszimiztikus kifejelést egyhangúnak és fásasztónak találja. Különös az is, hogy Lucifer úgy beszél az emberiség történetének leg-elején, mintha Schopenhauer és Büchner filozófiáján nevelkedett volna. . . Ez a cikkíró is tud a párhuzamról a Faust és Az Ember Tragédiája között, a különbség szerinte az, hogy Goethe műve elsősorban költemény, a magyar Faust inkább filozófia.

Az Ember Tragédiája prágai bemutatóját figyelemmel kísérte a prágai német sajtó egy része is ; azért csak egy része, mert a nacionalisztikusabb szellemű német lapok olykor szinte tüntetően nem vettek tudomást a prágai cseh kultúréletről. A „Politik” c. német nyelvű lap, amely a cseh Národní Politikával azonos érdekelttség, igen behatóan foglalkozik Madách-csal és művével. Már a bemutatót megelőző napokban terjedelmes méltatást közöl a darabról a bécsi dr. Heinrich Monat tollából.¹⁶ Ennek az ismertetőnek nem okoz gondot a készülő előadás külsősége. A hamburgiak megtalálták a receptet : „a dekorációk kedvéért az eszméket is elviseli a közönség” — jegyzi meg csípősen. A darab maga remekmű, a történeti színek megannyi kis tragédia. Madách valósággal pazarol : ontja a gondolatokat és a tragédiai anyagot. Allegóriái seholsem sablonosak, alakjai élők, egyéniek. Német állásfoglalásról lévén szó, örvendetes, hogy ez a cikkíró is elutasítja a banális Goethe—Madách párhuzamot. A bevezető rész csakugyan emlékeztet Goethe-re, de ezt az ötletet a német költő is a Bibliából vette. Egyébiránt pedig — s ez igen helyes és pontos megfigyelése a bírálónak — a két mű különböző csapásokon halad. Goethe az Ember tragédiáját írta meg, Madách voltaképpen az emberiségét.

A „Politik” c. lap „-uh” jegyű kritikusa (Viktor Guth) a bemutató után visszatér a darabra. Ismét hangsúlyozza, hogy kiváló művészi alkotással gazdagodott a cseh színház repertoárja — olyan darabbal, melyet Theodor Vischer „hatalmas szellemi fegyverténynek” (gewaltige Geistestat) minősített, s melyre a magyar irodalom méltán büszke lehet. Nagy kár,

¹⁴ Národní Politika, 1892. VII. 26.

¹⁵ Česká Thalia, 1892. (VI. évf.), 261. 1.

¹⁶ Dr. Heinrich Monat: Die Tragödie des Menschen. Politik, 1892. VII. 21—22.

hogy kimaradt az előadásból a bizánci, a második prágai és a londoni szín. A befejezéssel azonban nincs megelégedve; a „küzdj és bízza bizzál” az előzmények után nem megoldás, vagy csak olyan megoldás, amelyet Heine valahol így jellemzett: „...man uns mit einer Handvoll Erde endlich stopft die Mäuler. Aber ist das eine Antwort?”

Maga Šubert, a prágai Nemzeti Színház igazgatója, a színház évi működéséről írott szokásos évi összefoglalójában¹⁷ tiltakozik az ellen a felfogás ellen, mintha a minden várakozást felülmúló siker csak a díszleteknek és a jelmezeknek volna köszönhető. Hiszen Az Ember Tragédiája előtt fényűzőbb keretek között is játszottak már darabokat, s mégsem ekkora sikerrel. A darab tartalma, Šubert szerint, igenis nagy hatással volt a közönségre; rendőri betiltása nemcsak súlyos anyagi kár, hanem művészi veszteség is, mert „szintiszta költői mű ez, nemesítő hatása, s mint láttuk, a közönség nagy tömegeit is lenyűgözte”.

Az eddig említett bírálatokat összefoglalva annyit mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a hivatásos színikritikusok egy árnyalattal tartózkodóbban nyilatkoznak a darabról, elsősorban annak színpadi lehetőségeiről, mint a laikusok ezrei — a sikerből következtethetően — láthatták. Ez különben természetes is. Számottevő különbséget a mű értékelése tekintetében eddig nem láttunk, a nemzeti rivalitás szempontja a magyarokkal szemben még nem játszik oly lényeges szerepet, mint egy évtizeddel később; a bírálatok között politikai árnyalatokat nehéz megkülönböztetni, ez esetben az ó-cseh és az ifjú-cseh lap kritikusai között aligha volt elvi különbség (noha meg kell jegyezni, hogy a színház ó-cseh irányítás alatt volt, s ez gyakran váltott ki hírlapi csatározásokat).

Egyetlen lap bírálatát különül el élesen az általános hangulatból. A „Čech” c. klerikális jobboldali lap példátlan, útszéli hangú kirohanást intéz Madách és műve ellen. A rosszindulatú és leplezetlenül sovánisza támadás már a bemutató előtt megindult, és napokon át folytatódott — a „K.” jegyű cikkíró alkalmasint ismerte a teljes német fordítást, ha ugyan nem az előkészületek során ismerte meg Madách művét a cseh Nemzeti Színház szövegkönyvéből.¹⁸ Madách drámája „K.” szerint tipikusan magyar, amolyan szalonás-paprikás izléstelenség. Ha a világ olyan volna, amilyennek Madách festi, öngyilkosságot kellene elkövetnünk, ha pedig a nők Madách Évájához hasonlítaniának, sohasem tudnánk rászánni magunkat a nősülésre. A darab cseppet sem eredeti. De ne csodálkozzunk ezen, szellemeskedik tovább a cikkíró: a magyarok világegyetükben mások zsirján hízta, Madách is a legnagyobb lelki nyugalommal nyúlt bele a világtörténelem, világirodalom kincsesládájába. Madách művének alapvető hibája, hogy a szerzőnek sejtelve sincsen a „második Ádámról”, az Üdvözítőről és a Szűzanyáról. Jézust és Máriát beleszóni művébe keresztényi kötelessége lett volna, akár katolikus, akár pedig protestáns szempontból nézve. A költő azonban pogány érzelmű, a kolostorokból gúnyt űz, pedig éppen a magyarok az egyháznak és a kolostoroknak köszönhetnek mindent. Ha nem lettek volna szlávok és nem lett volna egyház, Magyarország talán még ma is török pasalik volna. S amilyen megbotránkoztató az egész mű szemlélete, olyan a befejezés is: a végzetszerűség pesszimisztikus ábrázolása mögül ugyancsak kilóg a kálvinizmus lólába!

Az elvakult bíráló nem is talál egyéb dicsérnivalót, mint a színház jobb ügyhöz méltó buzgalmát. Az előadás után megelégedetten állapítja meg, hogy a rendezés finom ízléssel hozta helyre a szerző tapintatlanságát: a darab végén megjelenik Mária a gyermek Jézussal karján. Erre a jelenetre nagyon nagy szüksége volt a darabnak! Hogy ez Madách szellemének hallatlan meghamisítása, az nyilván nem zavarja a cikkírót. Tudjuk egyébként, hogy ez a jelenet nem a prágai rendezés ötlete; így játszották a darabot Bécsben a hamburgiak is.

De ne csodálkozzunk azon, hogy Madách műve magára vonta a reakció haragját. Hiszen a darab a tömegek ügyévé vált. Igaz, hogy a körülötte feltörő politikai szenvedélyek csak egy részlet, a prágai szín végén felhangzó Marseillaise szömlájára írhatók, de ez is elég volt ahhoz, hogy Az Ember Tragédiáját itt és ezúttal demokráta és szabadgondolkodók pártolják.

Az október 3-i, harmincadik előadás során a Marseillaise-jelenetnél immár megszokott kis tüntetés, nem tudni miért, a szokottnál feltűnőbben zajlott le. Ugyanis a közönség egy része, mégpedig elsősorban az állóhely és a karzatok közönsége¹⁹ tüntetően tapsolni kezdett, követelték a forradalmi induló megismétlését, és énekszóval kísérték a zenekar játékát. A tüntetés az előadás után részben az utcán is folytatódott. A hatóság lecsapott; Prága rendőrigazgatója megtiltotta a darab további előadását (az utolsó, 31. előadásra azért kerülhe-

¹⁷ F. A. Šubert: Devátý rok Národního divadla. Praha, 1893., 8–9. 1.

¹⁸ „Čech”, 1892., VII. 22., 26., 27.

¹⁹ A prágai Állami Központi Levéltárban (Ústřední státní archiv) PM 1891–95, 8/6/20/1 sz. alatt megtalálhatók az 1892-es előadásra vonatkozó fontosabb rendőri akták, sajnos nem valamennyi. De így is eléggé hű képet adnak a darab körül lezajlott hatósági procedúráról.

tett sor, mert a rendőrség egy ideig habozott, ismerve az ilyen intézkedésekben rejlő veszélyeket).

Az esetről természetesen sürgősen jelentés ment a bécsi belügyminisztériumba.²⁰ Ekkor a belügyminiszter maga a miniszterelnök, az ádáz politikai harcok középpontjában álló Taaffe volt. A prágai rendőrség a jelentéssel együtt továbbította Taaffenak a prágai Nemzeti Színház fellebbezését Az Ember Tragédiája betiltása ellen, javasolva, hogy a belügyminisztérium utasítsa el a színházigazgatóság kérelmét. A színház igazgatóságának azt az érvét, hogy a tüntetés után sorrakerült október 6-i előadás a legteljesebb nyugalomban, zavaró incidensek nélkül folyt le, a prágai rendőrség nem tartja helytállóknak; erre az előadásra ugyanis, mint a rendőri jelentés megjegyzi, a legmesszebbmenő óvintézkedéseket foganasították, s csakis ezzel magyarázható, hogy a kilengések ezen a napon nem ismétlődtek. A többi nem nehéz hozzáképzelnünk. Az Ember Tragédiája harmincegyedik előadása Prágában minden bizonnyal erős hatósági felügyelet alatt folyt le. Tudnivaló persze, hogy a prágai rendőrség ebben a fontos ügyben nem járt el önállóan. A beavatkozásra Thun gróf, az akkori helytartó adott parancsot.

Madách darabjának prágai sorsa ekként egyszerre elsőrendű fontosságú politikummá vált. A színház vezetősége minden követ megmozgatott, hogy a tilalmat visszavonassa; másrészt magának Taaffenak sem lehetett nagy kedve az akkori válságos politikai helyzetben újrat húzni a közvéleménnyel. Nov. 15-i keltezéssel, Taaffe sajátkezü aláírásával válasz érkezik Bécsből Thun grófnak, a helytartónak címezve.²¹ A miniszterelnök és belügyminiszter rá akarja bírni Thun helytartót, hogy saját hatáskörében vonja vissza a tilalmat, azzal a feltétellel, hogy a kényes tizedik jelenetet (tehát a bizánci, londoni és második prágai után még a forradalmi színt is!) hagyják ki a darabból. „Így eleget tehetnének a színházi vállalkozó érdekeinek is, akit a darab betiltása esetén jelentős anyagi kár érne” — mondja a belügyminiszteri leirat. Thun most már presztizskérdést csinál az ügyből, noha nyilvánvaló húzódozását politikai érvekkel álcázza. Válasza szerint, minthogy a tilalmat politikai megfontolásból mondták ki, visszavonása a helytartó részéről csökkentené a hatóságok tekintélyét, s a közvélemény azt a gyöngeség jelének fogná fel. A tizedik szín kihagyása csak súlyosbítaná a helyzetet, mert a közönség, — minthogy jól ismeri ezt a jelenetet, és mindig zajos tetszésnyilvánítással kíséri, — csak annál hevesebben követelné, s a tüntetés még nagyobb méreteket öltene.

Úgy látszik, hogy Bécs nemigen vette komolyan Thun érvelését. Figyelmen kívül hagyva a helytartó idézett, nov. 19-i okfejtését, december 3-án kelt döntésével Bécs helyt ad a prágai Nemzeti Színház kérelmének, s újra engedélyezi Az Ember Tragédiája előadását azzal a feltétellel, hogy a tizedik színt kihagyják, vagy más, nem kifogásolható jelenettel pótolják. Am alig mondja ki Bécs a szentenciát, újra változik a helyzet. A prágai rendőrigazgatóság dec. 5-i kelettel a következő jelentést nyújtja be a helytartónak (közöljük a teljes szöveget):²²

Cs. és k. rendőrigazgatóság, Prága.

Nr. 13415.

Excellenciád! Bizalmas értesülés alapján alázatosan bátorkodom magas tudomására hozni, hogy a radikális cseh diákság körében az úgynevezett haladó diák-frakció agitációt folytat oly irányban, hogy „Az Ember Tragédiája” c. színmű esetleges újabb, átdolgozott változatban való előadása alkalmával, nevezetesen abban az esetben, ha a „Párizs” c. képet és a „Marseillaise”-t kihagyják, a cseh Nemzeti Színházban botrányt provokáljon, és a színház igazgatóságát kifütyüljék.

Prága, 1892. dec. 5-én.

A helytartóság persze sietett hírül adni Bécsbe a készülő „összeesküvést”, s Taaffe belügyminisztériuma valóban hatálytalanította az engedélyt, amit annál könnyebben tehetett, minthogy a helytartóságnak még nemigen lehetett alkalma közölni azt a színház igazgatóságával.²³

A forradalmi szellemű cseh diákságtól való félelem volt tehát a döntő ok, amely Madách drámáját ideiglenesen levétette a cseh színház műsoráról.

Nem lehet tudni, honnan szerezte a prágai rendőrség azt a „bizalmas értesülést”, melynek alapján az ügyet végképpen lezárták. Bizonyára könnyen birtokába juthatott, hiszen köztudomású, hogy jól kiépített besúgó-hálózata volt. A Taaffe és Thun közötti nézeteltérést ismerve gondolhatnánk arra a lehetőségre is, hogy Thun „megrendelte” a prágai rendőrségnél a diákság mozgólódásáról szóló jelentést, s így akarta kierőszakolni a tilalmat feloldó

²⁰ 11390/praes/1892 sz. akta.

²¹ 12575/praes/1892 sz. akta.

²² 13145/praes/1892 sz. akta. (Németből fordítva.)

²³ 13154/praes/1892 sz. akta.

döntés megmásítását, vagy — minthogy a dec. 3-i döntésről aligha tudhatott — a tilalom érvényben hagyását. Am ez nem is lényeges. Hogy a radikális diákság készülődéséről szóló hír Bécsben ilyen riadalmat kelthetett, ez egymagában is jellemzi a helyzetet. A kilencvenes évek elején a haladó diákság mozgalma valóban igen erős volt, a baloldali diákok forrongása átterjedt részben a munkásifjúságra is (hiszen ki másból kerülhetett ki Prágában az állóhely és a karzatok közönsége?). A már ekkor végső diadala felé közelgő ifjú-cseh párt, Taaffe rendszerének legnagyobb ellenfele, demagóg módon kihasználta az őszintén baloldali törekvéseket. A demokratikus ifjúság mozgalma nem sokkal Az Ember Tragédiája körül lejátszódott epizód után érte el tetőpontját, 1893-ban, amikor a rendőrség leleplezte az ún. „Omladina”-csoportot, s tagjait bíróság elé állította. Elképzelhetetlen hát, hogy 1892 őszén a radikális cseh ifjúság ne foglalt volna csattanósan állást az egész közvéleményt foglalkoztató Madách-kérdésben. (A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy 1893-ban, a pör idején, az ifjú-csehek cserben-hagyták az Omladinát, s éretlen, megtevesztett ifjak gyermekek csínytevésének minősítették.)

Igen érdekes megvilágításba helyezi a Tragédia betiltásának körülményeit a színház igazgatója, a kitűnő F. A. Šubert, a prágai Nemzeti Színház történetéről írott munkájában.²⁴ Šubert így emlékszik vissza erre az eseményre: „Az Ember Tragédiája hatalmas, jellemző jeleneteket elevenít meg az emberiség történetéből. Nem hiányozhatott belőle a nagy francia forradalom. Ebben a jelenetben a zenekar a Marseillaise-t játssza. Ausztria, Olaszország és Németország között ebben az időben szövetség volt, melynek éle főleg Franciaország ellen irányult.²⁵ A Franciaországgal rokonszenvező csehországi megnyilatkozásokat a német szövetségesre való tekintetből elnyomták. A helytartó, Thun Ferenc gróf, annál is inkább üldözött mindent, ami Németországnak kellemetlen lehetett volna, mert egy ideig személyes kapcsolata is volt Vilmos császárral. Egy alkalommal néhány ifjú a karzaton állítólag elénekelt néhány sort a Marseillaiseből; az egész strófát aligha ismerte bárki is. De ez az incidens a karzaton elegendő volt ahhoz, hogy a további előadásokat betiltsák.”

Šubert magyarázata figyelmet érdemel, és némileg meg is magyarázná Thun makacskodását; láttuk azonban, hogy Bécsnek nem ez volt a szempontja, s a Tragédia sorsát nem ez döntötte el.

Az 1892-es előadás lehetővé tette, hogy Az Ember Tragédiájának cseh fordítását könyv-alakban is kiadják. A Tragédia teljes cseh szövege a „Sborník svěrové poesie” („A világirodalom költői alkotásai”) nevű sorozat 22. számaként jelent meg J. Otto prágai kiadónál. A fordító, František Brábek, utal is rá, hogy e régebbi szándékának megvalósítását a darab színpadi sikere tette lehetővé. A színpadi előadás, írja Brábek, hozzáférhetőbbé teszi a tömegek számára Madách drámáját, vágyat ébreszt azokban, akik a mű értelmébe mélyebben akarnak behatolni, hogy megismerkedjenek a csonkítatlan szöveggel.

A könyv megjelenése újra megbolygatta a kérdést, s a Čas c. napilap, a demokratikus cseh polgárság egy politikailag igen mozgékony csoportjának orgánuma (melyhez Masaryk professzor is közel állt), terjedelmes tanulmányt szentel Madách művének.²⁶ A Čas tanulmánya igen sok szempontú elemzés. A darabról ez is úgy vélekedik, hogy nem színpadra való mű, mégpedig azért nem, mert a közönség nem gondolkodni jár a színházba. . . . „Ebből a világrszóló jelentőségű, a lángelme bélyegét magán hordozó alkotásból, mely telve egy érett szellem mély gondolataival, nálunk amolyan Excelsior-szerű látványosság lett, a paradicsombeli Éva pikáns attrakciójával. . . . A szegény Brábek, aki lefordította és könyvalakban is kiadta a drámát, naivitásában bizonyára azt képzelte, hogy mindazok, akik tódultak a színházba, hogy megtekintsék Éva asszony híressé vált kosztümjét, sóvárogva és türelmetlenül zörgetik már a kiadó ajtaját, és se éjjelük, se nappaluk, amíg kezükbe nem kapják a könyvet”.

Ez persze mítsem von le a mű értékéből. A Tragédia a cikkíró szerint roppant nagyigényű mű, az ilyenekre, szokatlanságuk és grandiózus eszméik miatt nem alkalmazhatjuk a szokványos irodalmi kritériumokat.

Madách könyvéből egész elméleteket, magasabb és alacsonyabbrendű világnézeteket lehet leszűrni, az olvasó látókörének fejlettségi foka szerint. Aki már egyszer elolvasta, egy év múlva újra visszatérve hozzá ismét valami felsőbbrendűre bukkan benne, lépcsőfokról lépcsőfokra vezeti a költő, hogy tekintetét nagyobb távlatokhoz szoktassa. Ez megerősíti — a bíráló szerint — a régtől tudott tényt, hogy a Tragédiában óriási gondolati gazdagság van elhalmozva.

²⁴ F. A. Šubert: Dějiny Národního divadla v Praze 1883—1900. Praha, 1908. 337. l.

²⁵ Ez az ún. Hármasszövetség érvényben volt az első világháborúig, illetve Olaszország kilépéséig.

²⁶ Čas, 1893. IX. 9.

Lesz talán olvasó, aki hajlamos a darabban egyes, csak lazán összefüggő képek sorozatát látni, bár e képek így is mesteriek, plasztikusak, kifejezők, az egyes ábrázolt történelmi korok szellemét lehelők. Nincs azonban alapja annak a felfogásnak, amely a Tragédiának töredékességét kifogásolja; éppen a történelmi színek megválogatása bizonyítja a költő fegyelmélettségét, érettségét és eredetiségét. Sokan vonnak párhuzamot egyrészt Madách műve, másrészt Goethe Faustja vagy Byron Kainja között, ez azonban a Cás bírálója szerint félreértés.

A bíráló leglényegesebb kifogása Luciferre vonatkozik. Ez az alak nincs kellőképpen kidolgozva, következetlen és elrajzolt, ami a cikkíró szerint onnan ered, hogy filozófiailag nincs kellően megalapozva (például: öröktől fogva létezik, mint az Úr egyenrangú ellenele, de mégis függ tőle és meg is semmisíthető általa).

*

Tizenkét évvel később, 1904 nyarán került sor Az Ember Tragédiájának prágai felújítására. Nincs rá adatunk, kiből s miért támadt az ötlet, hogy újra műsorra tűzzék Madách darabját. A századfordulón nagy változások történtek a színház vezetésében; a Šubert-féle vezetés ellenzéke felülkerekedett, és megbuktatta a régi gárdát. Két szempont teszi érthetővé a Tragédia felújítását. Az egyik kézenfekvő: Az Ember Tragédiája tizenkét évvel azelőtt „kasszadarab” volt, s a színház új vezetése joggal remélhette, hogy ismét megteszi ezt a szolgálatot. A másik okra abból következtethetünk, hogy a prágai Nemzeti Színháznak az összes lapokban naponként megjelenő fizetett közleménye²⁷ június 6-án, négy nappal a bemutató előtt, bécsi példára hivatkozik: az elmúlt év őszén Bécsben nagy sikerrel játszották Az Ember Tragédiáját. Tagadhatatlan, hogy Prága műsorpolitikája sokszor Bécshez igazodott, mint tudjuk, Az Ember Tragédiája esetében 1892-ben is.

Akárcsak 1892-ben, most is nagy reklámhadjárat előzte meg a bemutatót. A színház közleményei ezúttal is kiemelik a díszletek nagyszerűségét. A jelmezek figurine-jeit az előadás előtti napokban közszemlére tették a Topic-féle könyvkereskedés kirakatában a Ferdinánd úton.

A közönség ismét a látványosságoknak kijáró várakozással tekintett a darab elé. A közjátékok és betétek zenéjét ezúttal F. Picka, a prágai Nemzeti Színház karnagya komponálta (1892-ben az Erkel–Sichel-féle zeneszámokkal játszották a Tragédiát Prágában is). Két balett-betéttel is gyarapodott a darab: a római és a londoni színen. Egyébként, igen örvendetesen, színrekerült ezúttal az 1892-ben kimaradt konstantinápolyi és londoni szín is, természetesen a szokásos módon megkurtítva. A rendezést a cseh színháztörténetben kimagasló szerepet játszó tehetséges Jaroslav Kvapilra bízta, aki 1945 után halt meg mint a Csehszlovák Köztársaság „nemzeti művésze”.²⁸ Minthogy a darabot hetente háromszor-négyszer játszották, kettős szereposztásra volt szükség. Ádám szerepében Mačejovsky és Vávra, Éva szerepében Grégrová és Dostalová váltakoztak (néhány előadáson mint vendég a cseh származású zágrábi Nina Vávrová is), Lucifert Karel Želenský alakította. Az egykori főszereplők közül mindmáig büszkesége a cseh Nemzeti Színháznak Leopolda Dostalová nemzeti művésznő, aki jól emlékszik a Tragédia 1904-es előadásaira s azok hatalmas visszhangjára a prágai közönség körében.

1904. június 10-én, a „holt szezon” elején került sor a Tragédia első előadására.

A siker, amint az egykorú sajtóban közölt objektív tényekből is kiviláglik, óriási volt, s talán még az 1892-es diadalt is túlszárnyalta. Noha a színház igazgatósága megragadta a szerencsét és opera-helyáratok szabott, a Tragédia előadásról előadásra telt házat vonzott. Hetekig adták a darabot bérleten kívül, az elővételi pénztárt valósággal ostromzár alatt tartotta az érdeklődők hatalmas tömege; vidéken is akkora volt az érdeklődés, hogy társaslátogatásokat kellett szervezni. A nyári turnusban huszonegyszer játszották a darabot, ebből — a színház hivatalos kimutatása szerint — tizenhét alkalommal minden jegy elkel, négyszer pedig ugyancsak majdnem telt ház előtt játszottak. Vitathatatlanul Az Ember Tragédiája lett a színházi idény fénypontja.

A darabbal, amelynek a cseh színpadon most már úgyszólván hagyománya volt, nem foglalkozik a sajtó olyan bőségesen, mint 1892-ben. De a bírálók megjegyzései között így is nagyon sok tanulságos észrevételt találni. A Národní Politika ezúttal is igen kedvezően nyilatkozik.²⁹ „Š”. jegyű kritikusa, aki azonos Matěj Anastazia Šimáček-kal, a jónévű íróval, örül a darab sikerének, mert Az Ember Tragédiája művészi színvonala magasan felette áll

²⁷ „Z kanceláře Národního divadla”

²⁸ Írók, művészek legmagasabb kitüntetése a mai Csehszlovákiában.

²⁹ Národní Politika, 1904. VI. 12.

a népszerű Verne-átdolgozásoknak és mindenféle eszmei alapot nélkülöző féeriek-nek. Az előadást dicséri; a tizenkét év előtti kiállítás talán impozánsabb volt, de a mostani díszletezés hangulatosabb, festőibb. Hiba, hogy a londoni jelenetet túlonat meg rövidítették, a forradalmi jelenetben pedig a viszonylag kisméretű díszletek nem engedték érvényesülni a tömeget. Magával a darabbal kapcsolatban megjegyzi, hogy a falanszter-jelenet talán időszzerű lehetett a darab megírása, sőt budapesti bemutatója idején, ma már azonban Fourier eszméje elavult. Érdekes észrevételei vannak a bírálónak a színészi teljesítményekről. Dicséri Želenský Luciferét, aki maga a megtestesült öntudat és erő, dac és büszkeség; metszően gúnyos nevetése azonban nem pokoli, inkább keserű, szomorú, szenvedő. Az Ádámot alakító Vávra arra törekedett, hogy Ádámot egyéni árnyalatokkal jellemezze az egyes történeti képekben, ami ugyan elvben helyes, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy az a mindig változó jellemű Ádám mégiscsak ugyanaz mindvégig: a változásokban meg kell őrizni a folytonosságot. Dostaloa a bíráló szerint sikerrel érzékeltette Évában a mindig diadalmaskodó nőieséget.

Részletesebben foglalkozik a Tragédia tartalmával és mondanivalójával a Čas.³⁰ Kedvező jelenséggént könyveli el, hogy a közönség, amely gyakran csak a látványosság kedvéért megy színházba, a pompás keretben ezúttal értékesebb tartalmat is kap, a darab filozófiai eszméivel azonban nem ért egyet. A bíráló minden bizonnyal Jindřich Vodák, a század első évtizedeinek legtekintélyesebb színikritikusa és dramaturgiai szakembere. Bírálata szerint a történeti színek túlságosan sablonos vázlatok, Ádám pedig nem a harc, a cselekvésre összpontosuló akarat embere, hanem csak tétlen szemlélője az eseményeknek. „Számára az emberiség fejlődése nem bámulnivaló, hatalmas és szakadatlan törekvés kozmikus célok felé, hanem csak szüntelen, kisszerű, bosszantó és szeszélyes félbehagyogatása és újrakezdése a dolgoknak.” A bíráló ezért attól tart, hogy a Tragédia sikerét a dekoráció, díszletek, fényhatások és zenei effektusok fogják biztosítani. 1892-ben Éva paradicsomi öltözete és a Mar-seillaise hatott. De a külvárosi színpadokon ma már sokkal paradicsomibb Évákat is láthatni, ami pedig a francia marsellaistól illeti (a hatalomra jutott cseh polgárság emberének figyelemre méltó megjegyzése ez): „már régóta nincsen ránk olyan gyűjtő hatással”.

A Čas »K. L.« kezdőbetűs kritikusa külön foglalkozik Pickának a Tragédiához írott zenéjével.³¹ Ízlésesnek, színvonalasnak mondja, de nagy hibája, hogy nincsen benső kapcsolata a mű tartalmával. A közjátékok bármelyike odaillenek bármely szín elé. Pedig Madách költeménye megérdemelné, hogy irodalmi jelentőségéhez méltó zenét kapjon, amely némileg kifejezné a mű világnézeti tartalmát.

Nagyobb közleményt szentel a Madách-előadásnak a szociáldemokrata párt napilapja, a „Právo lidu” is.³² A darabot szocialista szempontból iparkodik bírálni, véleménye nem éppen kedvező. A darab bemutatását megelőző reklámhadjárat szerint erősen túlozta a mű irodalmi értékét. Madách drámája egy a Faust-utánpótlások közül, ezenfelül sokban emlékeztet Byron Kainjára és Hugo „Légende des Siècles” c. alkotására is. Előnye azonban, hogy a legmélyebb problémákat konkrét, színpadilag is hatásos jelenetekbe tudta sűríteni. A bíráló a továbbiakban így elemzi a Tragédiát: „Madách alapján véve jellegzetesen romantikus, s azok az eszmék, melyekre költeményét alapozta, határozottan nem modernnek. A legjobb esetben is romantika és modern nézetek olyasféle elegyedéséről beszélhetünk, amilyent az ötvenes évek liberális gondolkodójától várni lehet... Az Ember Tragédiája a világ teremtésével és a paradicsomból való kiűzetéssel kezdődik, azaz a zsidó-keresztény mítosz szellemében, de a Föld és az ember pusztulásával fejeződik be, a modern természet-tudomány nézeteit követve. Már ebből is nyilvánvaló... az eszmei egyöntetűség hiánya... Aki Ádám-Eván kezd, mulhatatlanul a végétel napjával kell befejeznie mondokáját... (Madách) osztja a romantikusok félelmét, akik a kapitalista korszak nyüzsgését látván maguk körül, attól tartanak, hogy az ipar és a tudomány vívmányai a szépség, szerelem és poézis végét jelentik a világon. Mily nevetséges és elavult aggodalmaskodás ez ma, amikor tanúi vagyunk, mint csirák ki a kapitalista anyagiasság elleni küzdelemből az új művészet és új szépség.” Ezzel szemben a londoni jelenetben a bíráló szerint Madách helyesen mutat rá a szociális problémákra, csakhogy itt meg a tanulságot vonja le helytelenül. A falanszter-jelenet reakciós tévutakra vezetheti a tájékozatlanabb nézőt. Az egész költemény pesszimista alkotás, hiányzik belőle a fejlődés eszméje. A darabnak ezenfelül külön is árt az, hogy a színzserűség és a gondolati tartalom követelményei kölcsönösen megsemmisítik egymást. „Szegény filozófus költő — vajjon nem forog-e sírjában?”

³⁰ Čas, 1904. VI. 12.

³¹ Čas, 1904. VI. 24.

³² Právo Lidu, 1904. VI. 12.

A kritikus „r” jegyet írt bírálata alá. Minthogy a szociáldemokrata pártlap színikritikusa ebben az időben F. V. Krejčí volt,³³ feltehető, hogy az elvi jelentőségű bírálat tőle származik. A mai cseh irodalomtörténet az opportunizmusba tévedt szociáldemokraták közé sorolja F. V. Krejčít, amiből persze az adott esetben nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

A sajtóhangok felsorolását természetesen tovább lehetne folytatni. A „Divadelní Listy” c. színházi szaklap, hatalmas költői alkotásnak” mondja Az Ember Tragédiáját,³⁴ a német nyelvű Prager Abendblatt a legnagyobb elragadtatás hangján ír róla;³⁵ a klerikális „Čech” „-ež” jegyű kritikusa (Emánuel Žak) ezúttal is ócsárolja a darabot, bár korántsem olyan durva tónusban, mint tizenkét év előtti kollégája.³⁶

Az 1904-es nyári évad, mint említettük, huszonegy Tragédia-előadással zárult, de a darab iránti érdeklődés ekkor még tetőpontján volt. Ősszel újra műsorra került a darab, szeptemberben, októberben és decemberben még tizennégyszer játszották, továbbra is fényes sikerrel. Prága 1904 júniusától Madách-lázban égett. A darab népszerűségének, sőt — ne riadjunk vissza a szótól — divatosságának érdekes bizonyossága többek között egy paródia: Otomar Schäfer neves cseh író³⁷ „Komédie člověka” (Az Ember komédiája) c. bohózata, amely Az Ember Tragédiája hatására keletkezett. Németh Antal említi,³⁸ hogy Az Ember Tragédiája bécsi sikere nyomán felbukkant egy „Die Tragödie der Posse” c. darab, amiből Németh bizonyára joggal következtet Madách drámájának népszerűségére, arra, hogy foglalkoztatta az elméket. Nos, Otomar Schäfer fentebb említett darabja nemcsak nevében tartja a rokonságot Madách művével, hanem tartalmával is megcáfolhatatlanul rávall mintájára, amelytől persze inkább ötletet kapott, mint filozófiai ihletet.

Schäfer darabját a smíchovi (prágai városnegyed) Švanda-színház játszotta a nyári idényben; minthogy a cenzúra engedélye július 22-i keletű, nyilvánvaló, hogy a darab közvetlenül Az Ember Tragédiája bemutatója után keletkezhetett.³⁹ Schäfer „Az Ember komédiája” c. bohózatának alcíme: „Az emberi ostobaság története 10 képben, elő- és utójátékkal”. Az előjáték színhelye, „a házaselet paradicsoma”, ahol Adam Bumbálek (Korhely Ádám) prágai kispolgár fogadja Éva nevű oldalbordájának testi fenyegetéssel fűszerezett szemrehányásait. Megjelenik a Látomás nevű szereplő is, és bemutatkozik: „Én vagyok az ördög, de ne méltóztassanak megijedni, nem Az Ember Tragédiájából, — én csak amolyan derék, becsületes, komédiabéli cseh ördög vagyok”. A tökrészeg Ádám elkeseredését látva, a szolgálatkész Látomás felajánlja neki, hogy elvezeti „más korokba és tájakra”, hadd lássa Ádám, mennyi bajt okoztak már az asszonyok, amióta a világ világ. A következő színekben Ádám, Éva és az ördög mindegyre más alakban bukkannak fel (Ádám mint Don Quijote, mint »Eau de Cologne», a pisai állatorvosok egyesületének elnöke”, mint „Csing-csang-csung nevezetű kínai nemes” — Éva mint Carmenita nevű szolgáló, mint Dona Elvira műlovarnő, mint Monna Vanna stb. Van prágai szín is, a „Törött hárfához” címzett kocsma, ahol Ádám mint Ferdinand Růžicka nevű gazdaember, Éva pedig mint citeráslány jelenik meg). A X. színben pedig, amely félreérthetetlenül a Tragédia eszkimó-jelenetét parodizálja, Évát úgy látjuk viszont, mint a „Sok az asszony, nincsen férfi” c. folyóirat főszerkesztőnőjét, Ádámot pedig mint számalomra méltó „utolsó mohikánt”, utolsó satnya példányát a férfinemnek, amely immár teljesen kipusztult a nőktől elszenvedett sanyargatások következtében. A vaskos párbeszédnek folyamán Ádám megdöbbenve értesül róla, hogy a körülötte levő hölgyek valamennyien igényt tartanak rá, — s rémületében felébred. Az utójátékban azután elkövetkezik az „optimista” megoldás: lidérces álma után Ádám jobban megbecsüli egyetlen feleségét, kibékül vele, s azt is megfogadja, hogy többé nem iszik...

Ez az igénytelen kis bohózat, melynek a lényegyet tekintve természetesen semmi köze Madách drámájához, egyik tünete csupán a Tragédia ekkori nagy népszerűségének.

³³ A prágai Nemzeti Színház 1905. évi naptára szerint (Kalendář Národního divadla pro rok 1905).

³⁴ Divadelní Listy. Red. Otto Fastei. 1904. VI. 20., 280. 1.

³⁵ Prager Abendblatt, 1904. VI. 12. „W” aláírással.

³⁶ Čech, 1904. VI. 12.

³⁷ Otomar Schäfer (1883–1945) regény- és drámaíró, nevét leginkább a prágai alvilág életéről alkotott naturalisztikus színezetű művei és utópisztikus elemekkel tarkított mesejátékai őrzik. Pályája kezdetén a könnyebb, mulattató műfajoknak hódolt, élete végén visszakanyarodott hozzájuk, s detektívregényeket kezdett írni.

³⁸ Németh Antal: Az Ember Tragédiája a színpadon. 70. 1.

³⁹ A darab kézirata a prágai Národní museum (Nemzeti múzeum) színészeti osztályának könyvtárában található 3632. szám alatt.

1904 végén a prágai színház kénytelen volt levenni a darabot a műsorról, mert a díszletek tovább vándoroltak a brnoi (brünni) színházba, ahol 1905 elején tizenötször került színre Az Ember Tragédiája. A Prágából érkező hírek persze itt is óriási tömegeket vonzottak a színházba. A prágai „Divadelní list Máje” c. szaklap némi éllel jegyzi meg:⁴⁰ „(A bemutatóra) eljött sok olyan néző is (az értelmiség legjobbjai közül is), akik máskülönben nem járnak színházba, de Az Ember Tragédiáját eljöttek megnézni. Lám, mire képes a kiállítás!” Brno helyi sajtója is foglalkozott a darabbal. A Lidové Noviny „W. W.” jegyű kritikusa vitába száll a darab alap gondolatával:⁴¹ „A mű filozófiai álláspontja aligha elégti ki a modern kor emberét. A mód, ahogyan az istenséget és emberiséget felfogja, a költemény evolúcióellenes irányzatossága közönyösen hagy bennünket, éppúgy, mint az a bibliai antropomorfizmus, amellyel a szerző az emberi lélek legelemibb és legfájdalmasabb problémáit allegorizálja. A modern ember sohasem fog megbékélni azzal a gondolattal, hogy az emberiség egész fejlődése csak tévelygés s eltorzulás az istenségtől; ellenkezőleg, az isteni szikrát éppen azokban az erőben keresi és találja meg, amelyek a fejlődést előrehajtják, s az emberiséget metafizikai célok felé röpítik. De a költőnek joga van kifejeznie magát, s a művészi alkotást más kritériumokkal kell mérnünk, mint csupán bölcsesetiakkal. Az Ember Tragédiája figyelemre méltó alkotás, s bemutatását nálunk csak helyeselhettük.”

Brnóból a Tragédia oly nélkülözhetetlen díszletei Plzeňbe (Pilsenbe) vándoroltak tovább. Plzeňben ez volt az első magyar darab, amely színrekerült. A színház vezetőségének felajánlották megvételre a díszleteket, s az el is fogadta az ajánlatot. Így Az Ember Tragédiája immár híressé vált kellei Plzeňben pihentek meg. Május közepétől az évad végéig tizenkét-szer játszották a darabot. A helyi lapok igen kedvezően írnak a magyar szerző művéről. A „Plzeňské Listy”, „nb.” aláírású kritikusa szerint⁴² ugyan „a közönség inkább a darab pazar kiállítását becsüli meg, mint Madách szellemes és szép alkotásának költői értékét... Nehezére esik ily tartalmas mondatokat, ily mélyértelmű gondolatokat és hatalmas igazságokat hallgatnia.” Bővebben ír a bírálat Madách életéről és a Tragédia keletkezéséről; megjegyzi, hogy Madách pesszimizmusa a szenvedők, nyomorultak és elesettek iránti részvétből táplálkozik, s talán a költő egyéni boldogtalanságából is. A költő hatásosan dolgozta fel metafizikai mondanivalóját. Ebben sokakat felülmúlt a világirodalom nagyjai közül, akik hasonló tárgyról írtak, s a legnagyobbak közé emelkedett.

A „Plzeňský Obzor” kritikusa szintén részletesen foglalkozik a darabbal.⁴³ A bíráló egybeveti Madách Luciferét Goethe Metisztójával, és megállapítja, hogy lényegbevágó különbség van köztük: míg Goethe Metisztója „a rossz” megtestesítője, addig Lucifer Madáchnál „az ész” jelképe (a bíráló itt nyilván a szkeptikus, kételkedő értelemre gondol). Ez a bíráló is sajnálkozik, hogy éppen a konstantinápolyi és a londoni szín zsugorodott össze.

1905 őszén azután a plzeňi színház újra kölcsönadta az immár tulajdonában levő díszleteket a prágai Nemzeti Színháznak. A darab vonzóereje a jelek szerint mitsem csökkent. Erre vall az a körülmény, hogy a szeptember 16-án sorra került első őszi előadást a Nemzeti Színház szociális segélyalapja javára tartották meg; ilyen célra pedig a legnagyobb bevételre számító darabokat szokták kiválasztani. A Tragédia ebben az őszi idényben is megért még néhány előadást.

*

A világháború előtt még egyszer felbukkant Madách neve a prágai Nemzeti Színház színpadján. 1909-ben ismét felújították a Tragédiát, ezúttal is a kitűnő Kvapil rendezésében, s talán az ő személyes kívánságára is. A rendező ezúttal egészen más felfogásban kísérletezett Madách művének előadásával.⁴⁴ Ugyanazt a módszert választotta, amellyel ebben az időben Shakespeare-darabokat rendezett: teljesen, szinte sémászerűen egyszerű színpad, kissé megemelve s a szokottnál jóval kisebb területű, minimális díszletezés, minden feltűnő dekoratív elem kerülése. Kétségtelenül olyan megoldás, amely a nagy igényű daraboknak kedvez: előtérbe helyezi, érvényesülni engedi a gondolati tartalmat.

Sajnos, a politikai légkör, amelyben a Tragédia színrekerült, ezúttal nem kedvezett a fogadtatásnak. A Monarchián belül ekkorra már szerfelett kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek, az Apponyi-féle magyarosító rendelkezések, a csernobai események elmergesítették a magyar—szlovák viszonyt s így közvetve a magyar—cseh viszonyt is, hiszen a cseh—szlovák egység gondolata a csehek között egyre erősödött. A cseh sajtó eleve ellenséges a magyar

⁴⁰ Divadelní list Máje, 1905. (I.), 80. l.

⁴¹ Lidové Noviny, Brno — 1905. II. 19.

⁴² Plzeňské Listy, 1905. V. 15.

⁴³ Plzeňský Obzor, 1905. V. 15. és 16.

⁴⁴ Az újszerű rendezői megoldásról több napilap is megemlékezik.

darabbal szemben, itt-ott nem is titkolja, hogy politikai okokból. „A művészet nem politika — miért is gátolná hát Černová a Nemzeti Színházat abban, hogy Madách »drámái költeményével« nyissa meg a szűnődő utáni bemutatók sorát?» — veti fel a kérdést gúnyosan a »Den« c. folyóirat, „T” jegyű cikkírója (valószínűleg Václav Tille⁴⁵). Majd valósággal gyűlölködő hangnemben folytatja beszámolóját: „Byron és Krasiński nagy szavakkal nagy fájdalmat fejeztek ki; Madách a romantikus költészet szakadozott, megfakult foszlányaiból férceli össze »drámái költeményét« és ríktó színekkel ... mazolja be papiros-filozófiáját. Mi sem visszataszítóbb az elcsépelet ... fogalmak ilyen keverékénél, amelyet a legostobabb néző is pusztán a csábító kiállítás unalmas keretének tart.” Jellemző erre a légkörre ugyanennek a folyóiratnak néhány nappal előbbi kis közleménye,⁴⁶ amely arról ad hírt, hogy Goldmark Károly, a világhírű zeneszerző operát ír Az Ember Tragédiájából, s a budapesti Pester Lloyd támadja Apponyi minisztert, amiért nem akadályozta meg, hogy a bécsi opera, Budapestet megelőzve, magának szerezze meg az új opera bemutatási jogát. A „Den” gúnyosan fűzi hozzá, hogy a Pester Lloyd feleslegesen mérgeződik; hiszen Goldmark nem magyar, s a magyarok hírnevét külföldön amúgy is jóvátehetetlenül befekettítették az emberiség ellen elkövetett bűneik.

Senki sem tagadja ma, hogy az akkori magyar kormány a nemzetiségekkel szemben bűnös politikát folytatott — hiszen a magyarság legjobbjai akkor és azután is felemelték szavukat ez ellen a politika ellen. De éppen olyan bizonyos az is, hogy a „Den” bírálatában nem volt egy szemernyi tárgyilagosság sem, amikor észrevételeit papírra vetette, nem is igen iparkodhatott őszintén elmélyedni Madách művébe.

Ugyancsak elfogult a darab rovására, de valamivel mégiscsak higgadtabb Karel Čvančara beszámolója az agrárpárt napilapjában, a „Venkov”-ban.⁴⁷ Bár problematikusnak tartja az egykor híres darab felújítását, dicséri Kvapil rendezői megoldását, amely szerinte jobban megfelel Madách elképzelésének, mint a régebbi előadások; a költő ugyanis nem realizitikusan, hanem szimbolikusan ábrázolja az emberiség történetét. Az egyszerű keretekben jobban érvényesül a szöveg. De a darab befejezése ellenkezik a mű egész koncepciójával, különösen, ha a konstantinápolyi jelenetre gondolunk. „Vagy talán Madách az emberi titanizmus tragédiáját akarta ábrázolni, azt akarta volna mondani, hogy az egyház győz az emberen, aki elfaradt a kielégülést nem hozó örökös kutatásban ... s lemond az igaz emberség győzelméről?”

A szociáldemokrata Právo Lidu is fitymálva ír a darabról,⁴⁸ mely „nyugodtan porosodhatott volna az archivumban”. Népszerű balettekkel versengő darab ez, melynek legfőbb vonzóereje a hiányos öltözetű hölgyszereplők. De a Právo Lidu legalább hozzáfűzi: „... mégis költői mű, melyet kár ilyen célokra lealacsonyítani”.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a darab nem jutott túl a tizedik előadáson. 1909 korántsem oly örömdetes állomása Madách csehországi történetének, mint 1892 és 1904–5 volt. De leegyszerűsítése volna feladatainknak a kapcsolatok kutatása során, ha elhallgatnók a kellemetlenebb jelenségeket. Ennél fontosabb, hogy megértsük okaikat és leszűrjük tanulságaikat a *mának*.

*

Tudatosan adtam ennek a közleménynek az „adalékok” címet; annyi érdekes adat lappanghat még, hogy ezt a viszonylag szűk részletkérdést sem tanácsos még egyelőre összefoglalni. Amit az adatok alapján általánosságban el lehet mondani, az körülbelül ennyi:

Az Ember Tragédiája Prágában elsősorban mint látványosság aratta hatalmas sikereit. Az előadás nem volt alkalmas arra, hogy a nagyközönség elmélyedhessen Madách halhatatlan művének gondolataiban. A tömegekről tehát — bármennyire jól esnek — nem lehet elmondani, hogy megértették Madách művészi szándékát. Az 1892-es politikai rokonszenv-tüntetés is inkább szólhatott a forradalmi jelenetnek, mint a darab egészének. S ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen a darab értelmezése körül azóta is dúl a vita, ma nem kevésbé, mint évtizedekkel ezelőtt. A darab csehországi sikere mindazonáltal nagy nyeresége a magyar—cseh

⁴⁵ Den, 1909. VIII. 12. A prágai Nemzeti Színház 1910-re kiadott naptára szerint a lap színikritikáit Václav Tille írja. Tille jónévű író és kritikus volt, fontos színház-történeti monográfia szerzője, Božena Němcovánek, a legnagyobb cseh írónőnek életrajzírója, jelentős folklórta. Amit emberi és írói profiljáról tudunk, nem teszi érthetővé a fentebb idézett magatartását.

⁴⁶ Den, 1909. VIII. 12.

⁴⁷ Venkov, 1909. VIII. 12.

⁴⁸ Právo Lidu, 1909. VIII. 14.

kulturális kapcsolatoknak. Hiszen a nézők tömegei, ha nem foghatták is fel tökéletesen a mű értelmét, annyit feltétlenül tudomásul vettek, hogy komoly, nagyigényű művészi alkotással van dolguk. A hozzáértőbbek — eltekintve a kivételektől, amelyek többnyire nem művészi megfontolásból erednek — felismerték a darab jelentőségét, elmélyedve elemezték, elismerő bírálatokat írtak róla. Laikusok és irodalmi szakemberek szemében nagyot nőtt a magyar irodalom tekintélye. Ez is érdeme Madách nagy művének, amelyet hitem szerint (bár súlyos és tiszteletre méltó ellenérvek hangzottak el legutóbb is) szocializmusra törekvő korunkban több megbecsülés, nagyobb szeretet illet meg, mint bármikor ezelőtt.

JÁNOSY ISTVÁN

AZ ERDÉLY ARANYKORA FORRÁSAINAK PROBLÉMÁIHOZ

Jókai történelmi regényeit az elmúlt idők irodalomtörténészei kemény kritikával illették. Szerintük Jókai a történelem tényeit nem vette komolyan, s a közönség szórakoztatását keresve magaalkotta képzeletvilággal fedte el azt, ami valóban történt. Császár Elemér »A magyar regény története« című művében ad hangot e felfogásnak.¹ »A történelmi regény, noha [Jókai] élete végéig kedvvel művelte, nem illett egyéniségéhez... Amilyen erősen, szinte vallásos kultusszal fokozottan élt szívében a ragaszkodás nemzetünk dicsőséges múltjához, épp annyira hiányzott érzéke a történelem szelleme, a kor lelke iránt. Sokkal művészebb temperamentum volt, mintsem a történelmi igazság kedvéért lemondott volna a művészi hatásról, a historiát nem vette komolyan... Romantikus képzelete sem engedte magát belekényszeríteni a történet merev keretébe, s itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék bírodalmában... Nem volt ugyan annyira felületes és léha mint Dumas, de nem dolgozott olyan műgonddal és költői céltudatossággal, mint Jósika a legjobb regényeiben, s így nemcsak hogy tovább nem fejlesztette a történelmi regény műfaját, hanem még meg sem tudta tartani azon a színvonalon, amelyre Eötvös emelte, sőt visszahajlított a Jósika színvonalára — nem egyszer még ennél is mélyebbre... mert pusztán szórakozásra szánt meséi még Jósika komoly regényeinek fajsúlyát sem érik el, kivált a korrajz hűségében maradnak el mögöttük.«

Helytálló vajon e súlyos elmarasztaló ítélet? — erről a végleges szót csak Jókai valamennyi történelmi regénoének részletes forrás-, szerkezeti-, és jellemrajz-elemzése nyomán lehet kimondani. Azonban egy regényének, Az Erdély aranykorának részletes elemzéséből is érdekes tanulságokat vonhatunk le, s egyben betekintést nyerünk az induló regényíró műhelymunkájába.

Jókai történelmi regényeinek forrásait lényegében már felderítették. Gálos Rezső² megállapította, hogy az Erdély aranykora fő forrása Cserei historiája. Csereitől vette Jókai a regény szerkezetét és legfontosabb jeleneteit. Orr Sándor kéziratosszertációjában³ és Rajk László disszertációjában is találhatunk értékes megállapításokat⁴. Czunya Miklós disszertációjában⁵ felderíti Jókai valamennyi forrását. Kimutatja,⁶ hogy Jókai forrásait ciklusonként használja fel. Egy-egy forrásciklushoz kapcsolódó művei egységes, zárt csoportot alkotnak. Például: *Cserei Mihály historiája*,⁷ *Bethlen János: »Historia Rerum Transilvanicarum«* című műve⁸ *Bethlen Miklós önéletírása*⁹ és a *Bethlen Miklós* neve alatt megjelent, de nem tőle

¹ Császár Elemér: A magyar regény története 2. kiad. Bp. Egyet. ny.

² Gálos Rezső: Jókai és Cserei. Erdélyi Múzeum 1912. 239–43. I. és Bánfi Dénes csókja. Uránia. 1912.

³ Orr Sándor: Jókai első történelmi regényei. Kéziratosszertáció.

⁴ Rajk László: Jókai: »Törökvilág Magyarországon« című regényéről — disszertáció.

⁵ Czunya Miklós: Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934.

⁶ Czunya Miklós: i. m.: 7. l.

⁷ Cserei Mihály Historiája 1661–1711. Eredeti kéziratok és kiadások alapján szerk. Kazinczy Gábor Pest 1852. Rövidítése: *Cserei*.

⁸ Bethlen János: *Rerum Transilvanicarum libri quatuor* (1629–1663. és *Historia rerum Transilvanicarum* 1662–1673. Viennae 1782–83. Rövidítéseik: *Bethlen J. I.* és *Bethlen J. II.*

⁹ Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László Pest. I. köt. 1858. 2. köt. 1860. Rövidítése: *Bethlen M.*

való francia nyelvű »Memoires«¹⁰. E műveket használta forrásul Jókai az »Erdély aranykora«, »Törökvilág Magyarországon«, »A két szász«, »Koronát a szerelemért«, »Az utolsó budai basa«, »A kétszárv ember« megírásánál. Czunya Miklós ezután kifejti,¹¹ hogy mind a Bethlen Miklós önéletírása, mind pedig Cserei Historiája csak az »Erdély aranykora« megírása (1851) után jelent meg nyomtatásban, így ezeket a műveket Jókai csak kéziratban olvashatta. Cserei kézírata idb. Szász Károly birtokában volt 1850-ig, ekkor ajándékozta az Akadémiának. Emich Gusztáv, a Historia kiadója, meghitt jó barátja volt Jókainak, így nagyon valószínű, hogy ő juttatta el hozzá Cserei kéziratát. Bethlen Miklós önéletírásának több kéziratosa példánya forgott közkezen. Czunya Miklós érdeme, hogy elsőnek mutat rá az »Erdély aranykora« Bethlen Miklós életrajzából, s az ál-Bethlen Miklós: »Memoires«-ból merített részletekre. Ilyenek: Reverend abbé mulatságos kihallgatása¹², Reverend abbé Apafiné keszkenővel ajándékozta meg.¹³ Az ál-Bethlen: »Memoires«-ból merítette Jókai a »Kényszerített fejedelem« című fejezet egész cselekményét.¹⁴

A most következő részletes vizsgálat során fejezetről fejezetre haladva egybevetjük az »Erdély aranykora« szövegét forrásaival és a következő három kérdésre keresünk feleletet:

1. Mi az, amit Jókai forrásaiból merített?
2. Hol tért el a forrásoktól? Miért?
3. Mit költött hozzá a források adataihoz?

II.

1. *Egy vadászat 1666-ban.*¹⁵ E fejezetben Jókai a költő Zrínyi Miklós utolsó vadászatát és tragikus halálát beszéli el. Forrása: Cserei Historiája. Cserei azt állítja, hogy úgy mondja el Zrínyi halálát, ahogy azt a szemtanú Bethlen Miklóstól hallotta. A különös csak az, hogy ha Cserei közlését egybevetjük azzal, amit Bethlen Miklós életrajzában Zrínyi utolsó perceiről és haláláról ír — a két közlés között alig van hasonlóság. Bethlen Miklós szerint¹⁶ vadászatra menet Zrínyi egy adomát mond el: »Visznek ők engemet noha pokolba, de a maguk vállán-hátán, hogy már nyugszom addig; s hátha megnyergelnének, magokat is velem vitetnék... rosszabbul volnék úgy ennél is. Applicá Magyarország és Erdélyre és a törökre, németre.« Cserei szerint¹⁷ Zrínyi egy leterített vadkanra mutatva kérdezte Bethlen Miklóstól: Erdélyben szoktanak-e teremni ilyen vadkanok?« Bethlen választát, hogy »Ennél sokkal nagyobbak is teremnek.« — Zrínyi megszegeyellvén határozza el a délutáni vadászatot, mert meg akarja mutatni, hogy az ő pátriájában is találtak oly nagy vadkanok, mint Erdélyben. Vadásztak, de hiába. Este felé egy jáger előfut, s jelenti, hogy a közelben egy nagy öreg kant látott. Zrínyi visszaparancsol mindenkit, egy szál puskával maga indul az állat elejtésére.

A döntő kérdés számunkra most következik: *mi történt attól fogva, hogy Zrínyi eltűnt az erdőben? Hogyan, mi által kapott halálós sebet?* Erről a koronatanú, Bethlen Miklós hallgat, mert nem volt ott a szerencsétlenség színhelyén. Elmondja viszont, kik nyargaltak a hős után, mit láttak: »Majláni így beszélt: hogy a mint Paka után bement a disznó vérin az erdőbe, a míg ők a lovakat kötözték, csak hallják a jaj-szót. Paka szava volt. Majláni legelőbb érkezik, hát Paka egy horgos fán, az úr arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az úr felkél és mondja: rútul bánék vélem a disznó¹⁸« stb. és leírja a hős pár pillanatnyi haláltusáját, majd sebeit: »csak meg kelle halni, mert a fején három seb vala: egy balfelől a fülen feljül a feje csontján ment csak... más ugyan a bal fülen alól az orcáján, a szeme felé, rut szakasztás; de ez kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülen alól a

¹⁰ Memoires historiques du Comte Bethlen Niklas contenant l'Histoire des dernier-troubles de Transilvanie. (Amsterdam 1736.) Magyar fordítása: Groff B. M. ifjúkori életének úgy Erdélyország akkori történetének tulajdon magától Frantzia nyelvre való írása. Magyarra fordítottat és kiadatott a Magy. Nemz. Játékszin hasznára Kolozsvárott. Nyomt. a Ref. Koll. betűivel 1803 Esztendőben. Rövidítése: *Memoires*.

¹¹ Czunya M. I. m. 8—9. l.

¹² Bethlen M. II. 252—53. l.

¹³ Uo. 262. l.

¹⁴ Memoires: 244—45. l.

¹⁵ Az évszám helyesen: 1664. Zrínyi Miklós halálát Cserei tévesen közli. Őt követi Jókai is, holott a helyes évszámot Bethlen Miklós önéletírásában olvashatta.

¹⁶ Bethlen M. I. 328. l. Az adomát Jókai a regényben Bánfi szájára adva mondja el (XV. A Gyulafehérvári országgyűlés).

¹⁷ Cserei: 30. l.

¹⁸ Bethlen M. I. 329. l.

nyaka csigájánál ment bé, s elé a torka felé ment, és az nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén. . . .¹⁹ Cserei két variációt is említ, majd hozzáteszi: »Igaz-e, nem-e, nem tudom, a mint hallottam, úgy írtam meg.« — tehát saját meggyőződésével egyik variáns sem támasztja alá. Az *első variáns* szerint²⁰ Zrínyi puskalövessel megsebzí a kant, az őrjöngve rárohan, Zrínyi karddal hozzácsap, de kardja a kan agyarán kettétörök — ekkor »küzdésbe indul a nagy oktalan vaddal és a földre lenyomja, s a hasára ül, a két fülét két kezével erősen megragadván úgy, hogy a vadkan alatta meg sem mozdulhatott, de... szegénynek tartván egy vadkan megölésére segítséget hívni... jut eszébe, hogy az övében hüvelyestől volna kése; azért egyik kezéből a vadkan fülét kiereszti, hogy kését kivonván torkába verje; a vadkan is, tágulván egyik füle, erősen megrázkódik, és hirtelen a bán a vadkan hasaról a földre leesik, a vadkan is hëvenyében hozzaja vág agyarával, és a torkát kiszakasztja.«²¹

Mindez nem egyéb, mint Majlani ebeszelésének továbbbszínezése. Más jelentések a dulakodást még tovább színezik. A bécsi francia követ, Gremontville már úgy tudja, hogy a vadkan előzőleg megölt egy parasztot és megsebesített egy vadászt, Molin velencei követ szerint pedig nem is egy, de tizenkét vadkan rohanta meg a hőst.²² Mindez nem változtat a lényegen: *dulakodás után vadkan ölte meg.*

A *második hírvariáns* szerint, melyet Forstall Márk, Zrínyi Miklós titkára, s a Zrínyi család történetírója jegyzett fel²³ »senki sincs, aki a gyászesetet a vadkannal látta, vagy ami különben történt. Sebeiből és lábaszárának szakításából az következtethető, hogy arcát arra fordította, ahonnan a kutyak ugatását hallotta, s hogy a vadkan hátul rohanta meg és leütve a nyakát széttépte. *Sebe a szeme alatt még a tapasztaltaknál is gyanút keltet, hogy golyótól ered, mely a keményen küzdő vadra célozva azt érte, akit legkevésbé kell vana.*« Ez a variáns 1665 elejétől kezdve merül fel. Így adja elő az esetet Gualdo Priorato is, I. Lipót korának történetírója, műve II. kötetében.²⁴

A *harmadik hírvariáns*: orgyilkosság. 1665 első felében Lippay primás írja a velencei követnek, hogy Zrínyi halála elő volt készítve. Cserei²⁵ szerint: »Vagyon olyan hír is, hogy az ausztriai udvar, megértvén titkon Zrínyi Miklós szándékát, hogy a magyarokat a császár ellen fel akarná lázasztani, mivel nyilván, s erővel nem mernek vana belékapni, alattomban egy német jágert nagy fizetséggel fogadtanak meg, . . . hogy valahol vadászatban meglőhesse, és mikor látta volna, hogy a vadkannal tusakodnék, egy sűrű helyről, mintha a vadkant akarná meglőni, úgy lőtte volna meg a bánt főbe, s a miatt kellett volna meghalni.« Ez a variáns vált a legelterjedtebbé. Az újabb kutatók — így Klaniczay Tibor is Zrínyi-monográfiájában — Bethlen Miklós közlése alapján az első variáns mellett döntenek, s a többi variánsokat a nép ajkán keletkezett legendáknak tekintik. A haldokló szava: »rútul bánék vélem a disznó s az a körülmény, hogy sebei közül a csigolyáktól a torkáig terjedő szakasztás okozta a hős rohamos elvérzését és nem a szem alatti seb, e felfogást látszik alátámasztani.

A harmadik variánsnak a pszichológiai valószínűsége nagy. Köztudomású, hogy a vasvári béke után az elégedetlen főurak titkos tárgyalásait XIV. Lajossal maga Zrínyi irányította. Ő volt az egész szövetezés motorja, lángese. Európai híre, roppant erkölcsi ereje ismeretében Bécs tudta, hogy azt semmiképp se teheti vele, amit később Zrínyi Péterrel és Nádasdy Ferenczel. Zrínyi Miklóst Bécs csak egy módon szerelhette le: orgyilkossággal. A vadkan — ha ugyan vadkan volt — csak megelőzte ebben.

De Zrínyi dulakodása közben egy lövés is eldőrdült, ezt Bethlen is (»ő hozzá lő«), Cserei is említi. Kire céloztak? A kanra? Zrínyire? Melyiket érte? Vajon Forstall Márk gyanúját mennyire kell figyelembe vennünk? *Vajon a golyó — ha nem is ütött halálos sebet (a szeme alatt) nem okozta-e a birkózó hős szorítása gyengülését?* És vajon azok, akik Bethlen Miklós szerint a kritikus pillanatokban a hős közelében voltak, mind egytől egyig megbízható hívei voltak? Egyik sem lehetett megfizetett kém? Mit tudunk róluk a pusztá nevükön kívül? Mindezek a kérdések ma már eldönthetetlenek, s így igen nagy a valószínűsége a második, illetve harmadik variánsnak is.

Hogy oldja meg a nagy kérdést Jókai? A dulakodás leírásánál szinte szóról szóra követi Cserei első variánsát. Majd így folytatja: »E pillanatban valahol az erdőben egy lövés roppa-

¹⁹ Uo. 329—330. l.

²⁰ Cserei: 30—31. l.

²¹ Cserei: 31. old.

²² Idézik: Széchy Károly »Gróf Zrínyi Miklós« V. kötet és Klaniczay Tibor: »Zrínyi Miklós« c. művében.

²³ Forstall Márk: Stemmatographia familiae Zrinianae 48—49. old. Idézi: Széchy.

²⁴ Priorato: Historia di Leopodo cesare III. kötet 730. old.

²⁵ Cserei: 31. old.

nása hallatszék. A legázolt vadkan érezni kezdé, hogy ellenfele kezeinek és térdének nyomása gyengül, s azzal végső erejével egyszerre lehányva magáról a férfit, még egyszer hozzacsapott agyarával és e csapás halálos volt: a férfi torkát hasítá fel. «E diplomatikus megoldás, hogy Zrínyi kezeinek és térdének nyomása *közvetlenül* a lövés után kezd hirtelen gyengülni — ha nem is mondja ki, de sejteti, hogy a hős sorsát az ominózus lövés pecsételte meg.

Mivel egészíti ki Jókai Cserei adatait? Mit költ hozzá?

A jelenetet egy többé-kevésbé állandó *szerkezeti séma* szerint komponálja meg, amit még Jósikától tanult. Ez a séma mindig a *színtér leírásával*, egy bizarr, romantikus tájképpel kezdődik, majd a *statiszták* (parasztek, cselédek, katonák) *lázos tevékenységének*, sürgölődésének ecsetelésébe csap át. Következik a *háztáj*, s az *interieur* leírása, utána megjelennek a főszereplők, akiknek a soronkövetkező részletes arc- és öltözkéleírása már előre sejteti *jellemét*. Megindul a cselekmény egyre leszűlőbb *párbeszéd* formájában, míg nem a szenvedélyek lángja kitörésig lobban, s a jelenet *csattanóval* zárul.

A Zrínyi-jelenet színtere: elláposodott őserdő, amelyben erdők és mocsarak flórája és faunája elképzelhetetlen burjánzásban egyesül. A mai olvasó számára efféle tájkép a képzetet játéknak tűnik, azonban — ha meggondoljuk, hogy 1851, a Tisza és egyéb folyóink végleges szabályozása előtt még valóban lehettek itt-ott artéri őserdők — Jókai e táját nem kell feltétlenül valótlannak tekintenünk. A vadásznép leírása, a készülődő vadásznép izgatott futkosása, a főhősök arc- és jellemleírása teljesen a szerkezeti séma szerint megy végbe. Zrínyi és Bethlen Miklós jelenléte történelmi tény. A Bethlen Miklós-említése személyeket Jókai mellőzi, helyettük Zrínyi Ilonát lépteti fel egy deli iljúval, és Teleki Mihályt. Jókai költői invencióját dicsérik a szebbnél szebb vadászjelenetek. Összegezve: a jelenet első fele önálló költemény, a második fele Cserei alapján íródott.

II. *Az ebefalvi ház.* Bornemissza Anna lángolón szereti urát, Apafi Mihályt. Pénzzé teszi mindenét, rokonsága jószágát bérbeveszi, nekilat gazdalkodni, s éjt nappallá téve úgyszólván kenyéren és vizen él, csak hogy ura váltságdíját összekuporgathassa, s kiválthassa őt a tatár rabságból. A jelenet Jókai költeménye, de nem ellenkezik a történelmi valósággal. Apafinét Cserei is ilyen nagy akaraterejű, céltudatos asszonynak ábrázolja, s nem is veszi tőle jónéven, hogy a »konty parancsol a süvegnek«. Bornemissza Anna befolyása a közügyekre hasznos volt, amennyiben épp vissza tudta vonatni Apafival részeg íóvel adott esztelen parancsait, de káros is volt, mert vagyonszerző családi nagyravágyása még kicsinyesebbé tette a fejedelemség politikáját.

III. *Kényszerített fejedelem.* Czunya Miklós szerint az egész jelenet forrása az ál-Bethlen: Membris: ²⁶ »Ezen úr (Apafi) nagy csendességben és magát megvonva élt kastélyában bele nem elegendvén semminemű külső dolgokba. Nagyon megijedt látván kastélyát számos lovas törökkel, akik hozzája küldettek, körülvéetve, és kiknek előljárója a nékie szóló parancsot vitte, hogy Ali basához menjen; annál is inkább, hogy felesége gyermekszülés kínjai között volt. Alig mehetett mintegy ötszáz lépésnyire kastélyától, hogy emberei közül egy jött, hírül hozván neki, hogy felesége egy szép fiat szült a világra. A kísérő törökök ebből jót jövendöltek nékie.« — Mindez pontosan így található Jókainál is.

IV. *Egy lakoma a magyar fejedelemnél.* A jelenet Jókai képzetének a műve a Cserei-nél található jellemrajzok, adatok alapján. Cserei szerint Kemény János »teljes életében gonosz, ambitiosus, kegyetlen, vértzomjuhozó ember volt, és akire haragudt, s akit meg akart öletni, simogatva beszéllett neki. Több sok istentelen gonoszsággal együtt fejére tére a gyalázatos veszedelem.«²⁷ Bánfi Dénest Cserei nagyfantáziájú, indulatos, pompakedvelő főúrnak ábrázolja, kinek udvartartása nem volt kisebb, mint a fejedelemé, hatalmaskodó volt a kisebb nemesekkel, sőt a török hatalmaskodásait is önhatalmulag fegyverrel torolta meg. A jelenet csattanója, a végzetes csók, Cserei-nél is megtalálható: »Bánfi Dénes nagy nyájos ember lévén, s a szép asszonyokat nem is gyűlölvén, kivált ittas korában minden szemérem nélkül az asszonyokhoz kapdosott, s Beldi Pálnét is egykor tánc közben meg találta csókolni, kit az inasa Beldi Pálnak meglátván, az urának megmondott, azolta mind nehezelt érette.«²⁸ Hogy észem-iszom ember lett volna Kemény János, ez a forrásokból nem derül ki. E vonással Jókai még élesebbé akarta tenni Cserei jellemrajzát. Az viszont kár, hogy az ingyencételeknek amúgy is fölöslegesen halmozott részletezésében csak a maga képzetére bízta magát és nem használta fel a korabeli pompás tudósításokat az erdélyi ételekről, asztali szokásokról (például: Bethlen M. Apor Péter írásait).

V. *Bodola vár.* Jókai Kucsuk Memhet pasát rendkívül szépjellemmű, lovagias embernek ábrázolja, aki — csak hogy kedvére tegyen magyar feleségének — saját pénzén tömegestül

²⁶ Czunya Miklós: I. m. 10—11. old. — Memoires 1803-as fordítása: 244—45.

²⁷ Cserei 10. l.

²⁸ Cserei: 72. l.

váltja ki a Törökországba hurcolt magyar rabokat, s bocsátja vissza hazájukba, s a portán is nagy gyámola a magyar ügynek. A források mindennek ellenkezőjét igazolják: Kucsuk Bethlen János szerint: »meggondolatlan, sőt fékevesztett ember, aki gyermekkorától fogva rabló volt, majd Ázsiában az Ottomán elleni felkelés vezére.«²⁹ Mint afféle rablóból lett pandúr oktalan buzgalommal, konok irgalmatlansággal töltötte be urai parancsait. De mégha e jellemzést nem is vesszük figyelembe, még akkor is elképzelhetetlen Jókai Kucsuk-portréja. Ugyanis a török II. Rákóczi György lengyel hadjárata megtorlásul rablóhadjáratok sorozatával sújtotta Erdélyt. Török basák, tafár chánok, s a két oláh vajda éveken át vadállati kegyetlenséggel öldököltek, pusztítottak, raboltak az országban, s minden egyes seregük a rabok ezreit hurcolta ki. Erdély magyar népe ekkor szenvedte a legnagyobb embervesztéseget. Csak egy példát: Szeidi Achmed Kolozsvárra küld »száz öreg késért a fejeiket nyúzni« és háromezer levágott és szalmával kitömött fejet küld Konstantinápolyba.³⁰ S még hozzá Kucsuk jellemzésében Jókai tudatosan rugaszkodik el a valóságtól, hiszen ismerte, olvasta Bethlen János művét. Történetietlenségét ez esetben a regény aktuális tendenciája indokolja. Jókai Kucsuk alakjában a Kossuthot, Bemet, s a többi szabadsághóst barátként befogadó török nép iránt akart szimpátiát kelteni.

VI. A nagyszöllősi ütközet. A nagyszöllősi csatát és Kemény János halálát több forrás (Cserei, Bethlen János, Rozsnyai Dávid)³¹ elég egybehangzóan írják le. Valamennyien kiemelik, hogy az ütközet előtt Kemény János több stratégiai hibát követett el. 1. Kucsuk basa közeledtekor Kemény haditanácsában mindenki arra voksolt, hogy Kucsuknak elibe kell menni és ötszörös túlerővel csatát kísértetni. Kemény ennek ellene mondott.³² 2. Ugyanígy elszalasztotta a csata alkalmát akkor is, amikor Kucsuk Segesvár felé közeledett.³³ 3. Majd odahagyva Segesvárt megkezdett ostromát, seregével kitér Hétúr, majd Nagyszöllős felé, s onnan tetlenül nézi, hogyan vonul be Kucsuk Segesvárra, s egyesül az oda besorozott Apafival.³⁴ Ezt Rozsnyai Dávid még megtoldja: »Ezt megviszik Kemény Jánosnak, hogy a kevés török segítség bement Segesvárra, hiszi is, nem is, sőt, mivel az isten előkészítette vála őtet a veszedelemre, az igaz hír reportatorainak kinek orrát, kinek fülét vágatja el.«³⁵ 4. Meg volt győződve arról, hogy Kucsuk hosszú vonulástól kimerült seregével hamarost támadásba nem indul, ennél fogva élés-, takarmányszerzésre szétbocsátotta seregét. Mikor aztán hírvül vette Kucsuk váratlan közeledtét, félben rugván az ebédet, hozzáfog a maradék félsereg hadrendbeállításához. Ezt nagy körültekintéssel teszi: középre az erdélyi fősereggel maga áll szemtől-szembe a Kucsuk-vezette török fősereggel. Balszárnnyra rendeli a német-horvát sereget, és oltalmul a bekerítés ellen még három-háromszáz magyart és németet állít a falu szélére.³⁶ A csatában a balszárnny állja a sarat, de a középhadat Kucsuk alaposan megnyomja, megbontja. Kemény János sorsát Bethlen János így írja le: »A fejedelem leesett a lováról és övétől összetipratván elveszett. Lovát hiába engedte át neki főétekefogója, Gyulai István, maga leszállván lováról hűsége miatt vesztett, fejedelmét végzetétől mégsem oltalmazta meg. Kemény halálát akkor még nem tudták, de fegyverei megtalálása, s az övéi hírmondása nesztét vitte. Testét időben nem keresték, később már nem találták.«³⁷ Gyulai hőstettét Rozsnyai Dávid, s a Bethlen János nyomdokán verselő Gyöngyössy István is említi.

Jókai Kemény János halála leírásában — mint Zrínyiében is — a sok forrás közül egyedül Csereit favorizálja. Viszont Cserei elbeszélését az utolsó szög átveszi — hosszú részleteket szóról szóra, mint pl. Kucsuk basa üzenetét Apafi Mihályhoz, szavait serege balszárnnyát önállóan vezénylő gyermek-fiához, Feriz béghez, hosszabb lelkesítő beszédét katonáihoz, a támadó roham, s az ütközet leírását. Miben tér el? 1. A magyar-német hadat valamennyi forrás szerint Kemény János állította fel, mégpedig elég körültekintően — a regényben a németek költött nevű vezére, Wenzinger. 2. A források nem említik, hogy Kemény gyáván futást kezdett volna, sőt Gyöngyössy eposzában hősnek költi meg, aki magárahagyatva küzd, mikor már serege megfutott mögüle. Jókainál a gyáván menekülő Kemény szegényét tetézi még, hogy éppen Kucsuk gyermek-fia elől futva esik el.

²⁹ Bethlen J. I. 277. 1.

³⁰ Szekfü Gy. Magyar Történet V. k. XVII. szd. Egyet. ny.

³¹ Rozsnyai Dávid naplójából. Közli az »Erdély öröksége« sorozat Haldokló Erdély c. kötetében Makkai Sándor. A csata leírása a 85. lapon.

³² Bethlen J. 278. 1.

³³ Uo. 279–80. 1.

³⁴ Uo. 280. 1.

³⁵ Rozsnyai D. Lásd előbb.

³⁶ Bethlen J. I. 284–85. 1.

³⁷ Uo. 287–88. 1.

Jókai szerint Kemény János eszemiszom, hetvenkedő, léha fatalista volt, csapnivaló hadvezér, gyáva pánikkeltő. Hogy a végzetes nagyszöllősi csata előtt voltak hibás stratégiai lépései — ezt Bethlen János sem hallgatja el. Viszont letagadhatatlan tény, hogy amikor Erdély népét török és tatár dúlta, öldöste, a szerencsétlen fejedelem életét és mindenét kockára téve próbálta hazáját megmenteni. Bukásának, s egyben Erdély tragédiájának vétkese nem ő, de Montecuccoli, a magyargyűlölő császári főhadvezér, aki Keményt a legválságosabb időben hitszegően cserbenhagyta.³⁸ Gyöngyössy, aki a tatár fogság leírásában Kemény önéletrását, majd a továbbiakban Bethlen János művét használta forrásul, — eposzában sok-kára közelebb jár a valósághoz, amikor Keményt a kötelesség vártanújának tünteti fel, aki habozás nélkül feláldozta boldog magánéletét a közjóért. Mi lehetett az oka, hogy Jókai Kemény Jánossal szemben ennyire elfogult? Aktualizálás? Alakjában talán a Habsburgokhoz húzó »pecsovicsokat« akarta pellengérré állítani? Vagy naivul elhitte Cserei jellemzését és romantikus hevületében még el is túlozta? Ez utóbbi eset a valószínűbb, hiszen Bécs ellen sokkal inkább kelthetett volna azzal hangulatot, ha Keményt ő is — mint már Zrínyi — a császári hitszegés áldozatának mutatja be.

VI. A fejedelem. E jelenetet Jókai költötte annak illusztrálására, mennyire »parancsol a konty a süvegnek«. Apafi első ízben fogadja a kérelmezőket és minden kívánságukba beleegyezik. De Bornemissza Anna még idejében közbelép és szájába rága urának a helyes fejedelmi szót. Az egész jelenet naiv túlzás. Cserei leírja, hogy »Kolozsvárt Apafi a török ármádiával együtt obsideálta vala, de tartván attól, ha, vagy ostrommal veszi meg a török, vagy per accordam adják fel a töröknek, mindjárt török praesidiumot szállít belé, és soha keresztények kezébe többször nem bocsátja, azért mind szép szóval, mind sok ajándékkal rávéve a basát a fejedelem, hogy szálljon el a város alól... s ő maga megnyervén a német alsóbb katonaságot, a várost csellel vette be.«³⁹ Jókai mindezt Bornemissza Anna leleményének tünteti fel.

VII. Azraele. Cserei említi, hogy Balassi Imre elfogott egy rabló béget. Wesselényi, az ország nádora, követelte tőle a rabot. Balassi nem adta, s az császári ekzekúció elől Erdélybe szaladott.⁴⁰ Ez a jelenet történeti magja. Jókai fantasztikus mesét költ hozzá. Balassi a rabló Corsar bég, egy volt odaliskjáb, Babaye-t bérlí fel, hogy segítsen neki csellel elfogni a béget, Corsar kedvese, Azraele, a szultán világszép leánya unja már a rabsorsot, összejátszik Babaye-vel, s Corsar elfogatásakor Balassi kedvese lesz. E történet indoklására Jókai a következőket írja: A vasvári béke »a törököt meghagyta mindazon várak birtokában, melyeket elfoglalt, vagy épített. E várak vezérei maguk kezére folytatták a háborút: raboltak, gyűjtögtattak, amerre lehetett. A szultán mindegyiket nem vonhatva felelősségre, felhatalmazta a panasztevőket, miszerint a hol tudják, fogják el a béke megszegőit...«. Mindez valóban így volt. A végvári harcok sohasem szüneteltek. A várórséget mindkét részről nagyon gyatrán fizették, ezért törökök, magyarok gyakorta betörték az ellenfél területére, s onnan szedtek élelmet, zsákmányt, foglyokat, akiket aztán saját elfogott bajtársaikat cserélték ki. Gyakran — mint Takács Sándor leírja — barátságos párbajokat is vívtak, amit aztán közös áldomásívással fejeztek be.⁴¹ Ebből a színes, mozgalmas végvári életből Jókai semmit sem mutat be. Corsar bég alakja teljesen történetietlen. Nem török rabló, de a múlt század eleji regényes romantika modorában megrajzolt »középkori rablólovag«. (Vö. Jodok alakját a Toldi szerelmében.) Várának léte is merő képtelenség: a XVII. században minden vár a végvári erődrendszerhez tartozott. Jellemzése is a byroni romantika modorában fogant. Mért irtja ki a környék falvait? Merő gyilkolási, pusztítási ösztönből? Alig hihető.

Ugyanígyen történetietlen Azraele alakja is. Az ellenállhatatlan démon, aki, hogy olt-hatatlan unalmától megszabaduljon mindig újabb férfit bolondít magába, csak azért, hogy újra, meg újra meggyőződjék, hogy a szerelemben hatalma határtalan, s mindig azé, akinek szerencsecsillaga délelőn ragyog, de titkon már fonja szeretője végzetét, hogy bukása pillanában megcsalhassa ellenfelével — ez a női típus nem irreális, a valóságban nem is igen ritka. Azraele, mégsem élő alak, mert légüres térben mozog, semmi történelmi hitele nincs, pusztá gondolati séma, Byron és Dumas hősnőinek árnyéka. Ez a jelenet ha a regényből többi fejezeteiből kiszakítva szemléljük, mindenben igazolni látszik Császár Elemér megállapításait.

VIII. A fejedelem és minisztere. Teleki Mihály történelmi alakjáról, s Erdély politikájában játszott szerepéről a befejezésben lesz szó. Itt csak annyit, hogy Kemény Jánost mind-

³⁸ Meggyőzően bizonyítja ezt Zrínyi Miklós a Montecuccoli ellen frott nyílt levelében. Kiadta: Markó Árpád, Zrínyi Miklós levelei c. művében.

³⁹ Cserei: 13. l.

⁴⁰ Cserei: 62–63. l.

⁴¹ Vö. Takács Sándor: Rajzok a török világból. (Tud. Akad. 1915.) több cikkét. P. o. II. k. Török-magyar szokások a végeken.

haláláig uralta, emiatt búdosott. Apafi kegyét nagynénje, Bornemissza Anna támogatásával nyerte el. Számító ravaszságával mindjobban behalózta az ingatag fejedelmet, míg végre döntéseinek mindenható sugalmazója lett; Erdély valódi ura. Felemelkedését Erdély mag-nasai izzó gyűlölettel nézték, de rettegven tőle, hízelegtek neki. Csak a két leghatalmasabb főúr mert dacolni akaratával, Bánli és Béldi. Ezeket — minthogy erővel nem bírta — titkos cselszövénnel emésztette el: Bánlit a vérpadra juttatta, Béldit a Jedikulába. Pályája kezdetén beolvasását arra használta fel, hogy a Wesselenyi-szövetkezés lemorzsolása után a magyarországi üldözöttek megsegítésére hadba szállassa Erdélyt I. Lipót ellen.⁴² Ugyanezért kilincselte Apafinál a francia követ is, Reverend abbé sikertelenül. Hogy már hosszabb ideje nem kapott kihallgatást, cselhez folyamodott. Pompás új ruhában jelent meg, őv nélkül. Ez feltűnt Apafinak, s így a követ végre szóhoz juthatott. Mindezt Bethlen Miklós tollából tudjuk,⁴³ s azt is — bár ez jóval később történt — hogy az Erdélyből távozó abbét Bornemissza Anna hat darab magahímezte zsebkendővel ajándékozta meg.⁴⁴ Jókai e két jelenetet időben egybevonta.

Apafi incselkedve céloz a jelenlevő Thököly Imrének egy fiatalkori kalandjára: lánynak öltözve szökött ki Vajdahunyd várából. Ezt is Bethlen Miklós említi.⁴⁵

Azután Jókai szinte szóról szóra követi Cserei elbeszélését: hogyan forgatta ki birtokai-ból, mindenéből Kapi György a hozzá menekülő Balassi Imrét, aki elkeseredésében koldus-tarisznyával járult Apafi színe elé hasztalan kérve sérelme orvoslását.⁴⁶

IX. A cirkáló X. Sange Moarte. E két fejezet mind a cselekmény, mind stílus szempont-jából az Azrael-fejezet folytatása, romantikus túlzások éppoly bőven találhatók itt is, mégis költői értékük sokkal nagyobb. A kis román falu leírása, a viszonzatlan szerelemtől elepedett parasztlány ravatala, az Edgar Poe hátborzongató elbeszéléseire emlékeztető ördögien félelmes, vulkáni tájkép, Sange Moarte halála — a regény legszebb lapjai. Sange Moarte jelleme — bár éppoly valószínűtlenül túlhajtott, mint Azrael-é — mély érzésben mégis monumentáli-san emberi. Érezni, hogy ridegsége ellenére forrón szeretete menyasszonyát, de mióta a fürdőző Azraelét megleste, az odaliszk mágikus szépsége rabul ejtette, s e két ellentett indulat között vergődő lelke meghasad, felőrlik. Lenyűgöző alakját szerencsésen ellensúlyozza Kelemen diák komikus esztelensége.

XI. Egy főúr a XVII. században. Jókai ebben a Cserei adatai nyomán költött jelenetben azt mutatja be, hogy Bánli Dénesnek minő tettei »szurták meg az emberek szemét«. 1. Ud-vartartása különb a fejedelmi udvar lényénél. A többi főrendűeket megveti. Fejedelem mód-jára küld követeket, levelez idegen uralkodókkal.⁴⁷ 2. Saját katonaságot tart, s mint főkapitány az ország hadaival önkényesen rendelkezik.⁴⁸ 3. Hatalmaskodik: »A mely nemes embe-rek közel laktanak jószágaihoz, azoknak jobbágyokat, jószágokat erőszakkal is el kezdé fog-lalni, mikor utazott... akármely nemesembereket lovaít vectura alá elvitette, sőt afféléért panaszolókat erősen megverette«.⁴⁹ Szentpáli Ignác özvegye házát »kifoglalta, noha az egész ország instált a szegény özvegyasszony mellett... ráküldvén az udvarházra, fundámento-mából kihányatá azt mondván: tegyen róla az ország, ha bánja, s építse meg a házat«.⁵⁰ 4. A fejedelem rendeléseit semmibe veszi. Apafi elhatározta, hogy visszaadja Zólyomi Miklós elvett jószágait. »A gyalui szép, úri jószágát Bánli Dénes obtineálván, semmiképpen kezéből kiadni nem akará, a szamosvári egész jószágot kérvén érte cserében, mely a fejedelem sus-tentiójára lévén deputálva, az ország nem adhatta vala«.⁵¹ Ezekből az adatokból alkotta Jókai ezt a jelenetet. A Koncz Márton uram epizódja is Csereitől való.⁵²

Mind e jellegzetesen feudális bűnök súlyát Jókai azzal próbálja **elbagatellizálni**, hogy Bánlit rendkívül mély szociális érzésű földesúrnak ábrázolja, aki aszálytalán süjtött jobbágyai-nak nemcsak hogy elengedi a dézsmát, de magtáraiból még ő juttat nekik vetőmagot és ele-séget. E beállítást egyetlen történelmi adat sem igazolja, s lélektanilag is eléggé hihetetlen.

⁴² Cserei: 16—17. I. 66—67. I. és másutt.

⁴³ Bethlen M. II. 252—53. I. Czunya M. 9. I.

⁴⁴ Bethlen M. II. 262. I.

⁴⁵ Bethlen M. II. 202—203. I.

⁴⁶ Cserei: 62—63. I.

⁴⁷ Cserei: 831., 74., 75., 76. I.

⁴⁸ Cserei: 81. I.

⁴⁹ Cserei: 74. I.

⁵⁰ Cserei: 75. I.

⁵¹ Cserei: 74—75. I.

⁵² Cserei: 82. I., de a püspök neve Csereinél: Koncz Boldizsár.

XII. Az éji harc. Bánfi az önállóságban már annyira vitte, hogy a fejedelem tudta nélkül valóságos háborút viselt a törökkel. »A váradi basával bizony keveset gondol vala, aki pogány módra a hódoltságot naponként kijebbi akarván terjesztetni, Bánfi Dénes pedig nem engedvén: abból köztöttük sok veszedelmek támadtanak... a fejedelemnek, s az országnak gyakran sok búsulása és költsége esett e miatt, hogy a török udvar elméjét megcsendesítse. Noha sokszor megintették Bánfi Dénest... de ő sem a fejedelem, sem az ország intésével nem gondolván, minden dolgokat maga fejből, egyedül akar vala igazgatni.«⁵³

Az utolsó fejezetek (XIII-tól végig) még az eddigieknél is szorosabban épülnek Cserei szavaira. Jókai ugyanis a regény szabályos tragédiaszerkezetét már készen találta nála. A regény kezdetén, a cselekmény elindításában még szorosan Cserei nyomdokán halad, a közép-részben viszont — a szerelem bonyolítja a cselekmény tonálát, — Csereinél erre adatot alig talált — a nőalakokkal kapcsolatos bonyodalmat Jókai maga költi meg, abból a célból, hogy törésig fokozza Bánfi tragikus vétkeit. Mindezt Jókai valóban szépen szerkesztette meg: Bánfi »közéleti vétkei« (hatalmaskodása, fényűzése, végül szembehelyezkedése az erdélyi — magyarországi közös érdekekkel, amely az egész magyar nép boldogulását munkálná) parhuzamosan fokozódnak »szerelmi vétkeivel« (megcsókolja Beldinét, Azraelel szeretőül veszi, feleségét elidegeníti magától) — míg nem e kettős tonálát titokban egybeszővi a te. elmes párká: Teleki. A végkifejletben Jókai újra visszatér Cserei mesteri tragédia-zárlatához, jeleneteit szinte készen veszi át, csak a szerelmi bonyodalom végső megoldását szövi hozzá.

XV. A gyulafehérvári országgyűlésen — amely azt volt hivatva eldönteni, hogy magyarországiak megsegítésére megindítják-e a támadást — érkezünk el Bánfi közéleti tragédiájának fordulópontjához. A gyűlés Bánfi és Beldi beszédeinek hatására nem-mel szavaz. Bánfinak igaza van! Erdélynek, hogy megmaradjon, most nyugalomra van szüksége. De szembehelyezkedik egy még magasabb igazsággal: az erdélyi és anyaországi nép közös érdekével — ezért buknia kell. Teleki ekkor határozza el a Bánfiit elvesztő ligát.

XVI. Egy csókért egy halál. Ez a fejezet a szerelmi tragédia tetőzése. Bánfi a szerelemben is vétkezett. A Beldiné csókjáért és Azraeleért most lakolnia kell. A látumot szövő Teleki a néki makacsul ellenálló Beldit végül is szerelmi sérelmén át ejti, s veszi rá Bánfi halálos ítéletének aláírására. Így a szerelmi és politikai tragédia Teleki kezében egyetlen halálra szövődik össze. Beldiné cassandrai jóslata már megjeleníti ura halálos végét is, ugyancsak kettős tragikus vétség miatt: mert Gyulafehérváron ő is nem-et mondott és mert most szerelemtől-tésből aláírta Bánfi halálát.

Jókai Bánfi közéleti tragédiájához szerelmi vétségeket költött — így e kettős cselekményifonallal a regény sokkal színesebb lett. Ez nem hiba. Az azonban már jelentékeny hiba, hogy Azraele túlzott szerepeltetésével a szerelmi bonyodalom aránytalanul nagyobb hangsúlyt kap, s az olvasóra az úgy hat, mintha Bánfi csak szerelmi vétkei miatt szolgált rá a bűnhődésre, közéleti vétkeivel nem. Fokozza ezt a zavart, hogy Jókai maga sem lát tisztán a két politikai irányzat megítélésében. Azt érzi ugyan, hogy az egész magyar nép szempontjából Telekinek lehet igaza, mégis Cserei nyomán Bánfi transzvilvanizmusát vázolja rokonszenvebben, így az olvasó azzal az érzéssel teszi le a könyvet, hogy Bánfi teljesen igazságtalanul halt meg, s Teleki személyében a rossz diadalmaskodott. Így a tragédia eszmei koncepciója tehát hiába van meg in nuce a regény szép szerkezetében, a kidolgozásban alig érvényesül.

III.

A részletes elemzés során kiderült, hogy a történeti hűség szempontjából Jókai érezhető hibát követett el: Azraele korba nem illeszkedő alakjának megformálásában, Kucsuk basa és Kemény János jellemábrázolásában, Teleki politikai koncepcióinak megítélésében és mindenek előtt Bánfi személyének és politikai jelentőségének túlértékelésében. Az Azraele problémát leszámítva Jókainak szinte valamennyi tévedése onnan ered, hogy forrásai közül egyoldalúan mindig Csereit favorizálja. Szinte szóról-szóra átveszi szövegét, egyes kis adománit jelenetekké bővít, politikai előítéleteit, jellemábrázolását kritika nélkül elfogadja, sőt még jobban eltúlozza. A regény történeti hűségének kérdése így lényegében azon dől el, hogyan értékeljük Csereit mint történelmi forrást? Vajon köz.ései híven tükrözik a valóságot? Hol? Miben torzít? És miért?

Cserei historiájának, mint forrásnak páratlan adatgazdagsága miatt elsőrendű jelentősége van. Adatainak pontossága ugyan jólétesültségének mértéke szerint nem egyforma, itt-ott kiszínezi, kikicikalmazza azt, amit hallott (pl. Zrínyi halálát), közlései azért általában

⁵³ Cserei 74. 1.

megbízhatóak — ezt a többi forrásokkal összevetve megállapíthatjuk. Értékítéleteit, jellem-
 ábrázolását azonban döntően módosítja szűkkeblű transzilvanizmus. A *transzilvanizmus*,
 az erdélyi magyar előkelők e sajátos gondolkozásmódja, a XVII. század második felében
 alakult ki, s kísért-végig Erdély további életén. A kis Erdély Bethlen Gábor és a két Rákóczi
 György idején csodálatos időkét élt át. Erdély: a töröknek vazallusa, mégis jelentékeny
 önálló politikai hatalom. Az 1658–60-as években bekövetkezett bukásának oka épp az, hogy
 túl nagyra nőtt, szalka lett a porta szemében.⁵⁴ Mikor II. Rákóczi György a lengyel király-
 ságot karddal akarta elérni, a szultán közbelépett: Rákóczi hadát a tatárokkal, Erdélyt
 pedig török-tatár rablóhadjárat sorozatával pusztította el. Lakossága színe-javát rabszíjon
 hurcolta el, vagy megölette. Erdélynek, e halálos csapást ért nagybetegnek léteérdeke lett a
 nyugalom — míg újra felépül. A szomszédos magyarországi változások, a magyar nép élet-
 halál gyűrkezése egyrészt a törökkel, másrészt I. Lipót német miniszterei magyarfáló abszo-
 lutizmusával — zavarták ezt a nyugalmat. Ezért mondtak ellene Erdély honi patriótái —
 Bánfi, Béli — oly hevesen annak, hogy a fejedelem beleavatkozzék a határon túli magyar
 nép élet-halálküzdelmébe. Ennek a magatartásnak eszmélete: a transzilvanizmus. Alap-
 gondolatait legélesebben épp Cserei fogalmazta meg. Szerinte Erdély Magyarországnak csak
 jót tett. Nagy fejedelmei, ha kellett fegyverrel is biztosították boldogulását. Ezzel szemben:
 »Erdélynek mindenkor Magyarországból, a magyar fiaktól történt veszedelme... Örökké
 a magyarországi vertumnusi természetű fiakat admirálta, azokat amplektálta, nevelte, gaz-
 dagította, urrá tette... azért vesztők el mind a fejedelemséget, mind a szabadságot.«⁵⁵ Még
 élesebben hangoztatja e felfogást a Historia bevezető verszetében:

»Második Rákóczi Ferenc azután feltámadván,
 S római császár ellen Erdélyt fellázasztván,
 Mely szörnyű pusztulásra magyar nemzetet hozván,
 Azolta csak nyomorgunk sok fele bujdosván.
 Bárcsak eztán tanulj, Erdély, édes hazám,
 S a magad fiaiddal élj csendesen egy portán,
 Magyarországiakkal ne cimborálj oly puhán,
 Hogy, mint most, ne törődjél magad szörnyű kárán.«⁵⁶

Bár e felfogást Erdély reális érdeke (a béke, nyugalom vágya) sugallta, mégis ártó, hibás
 gondolat volt, mert Erdélyt szembeállította Magyarországgal népe élethalálharcával. II. Rákóczi
 Ferenc szabadságharca is szerencsésebben alakult volna, ha a fejedelem jól megvethette volna
 a lábát Erdélyben, s nem csak a szegény nép állt volna melléje, de főurak is. De Erdély Cserei-
 fajta transzilvanitái nem látták, hogy Thököly, Rákóczi mozgalma: *tömegmozgalom* — Ma-
 gyarország valamennyi népének, elsősorban a legszegényebbeknek gyűrkezése a Habsburgok
 német, gyarmatosító abszolútizmusával szemben. Ha ez a szabadságharc győz, Erdélyt is
 szabaddá tette, felemelte volna, amikor elbukott, Erdély is vele bukott. Erdély régi szabadság-
 jogainak megőrzése volt a transzilvaniták eszmei célja. Különállásukkal mit őriztek meg e
 szabadságjogokból? Császári tábornokok, mint Caraffa, Rabutin minden »diplomatá« lábbal
 tiportak. A legnagyobb transzilvanista, Bethlen Miklós börtönben végezte, pedig nem állt át
 Rákóczi oldalára. Az a pár grófi, bárói cím, sanyarú vigasz az önálló Erdély elvesztéséért.

Cserei, mint forrás, páratlan érték, hiszen nincsen kortársa, aki korabeli adatokat,
 eseményeket, híreket, pletykákat, adomákat oly bőséggben örökölt meg, mint ő. Kitűnő író,
 az ábrázolt eseményeket oly közel tudja hozni olvasójához, mint egy kortársa sem. Tra-
 gédiaíróinak is becsületére válnék, ahogy egy-egy főúr bukását előkészíti, az esemé-
 nyeket bonyolítja, majd a katasztrófaig viszi. Jókai az »Erdély aranykora« és a »Törökvilág
 Magyarországon« című regényeinek szerkezetét tőle kölcsönözte. A jellemzésnek is mestere.
 Apafi, Apafiné, Bánfi, Teleki nála valóban élő alakok. De jellemrajzaiban csúful elrugasz-
 kodik a történelmi valóságtól, ha ádáz kurucgyűlölete és elfogult transzilvanizmus úgy su-
 gallja. Így lesz nála II. Rákóczi Ferenc magasztos alakja gonosztevővé, közönséges politikai
 kalandorrá, akinek Erdély is, Magyarország is pusztulását köszönheti. Sőtét, szinte ördögi
 színekben mutatja be Teleki Mihály jellemét is. Benne látja Erdély romlásának másik fő-fő
 okozóját: »Sőt máig is fennállna a dicsőséges fejedelemség, ha Teleki Mihály... nem született
 volna.«⁵⁷ Szerinte Teleki volt Isten ostora Erdélyben,⁵⁸ aki azzal, hogy a fejedelemséget bele-

⁵⁴ Vö. Magyar Történet XVII. sz. (Szekfü Gyula) 257–58. old.

⁵⁵ Cserei: 17. old.

⁵⁶ Cserei: 1. old. v.

⁵⁷ Cserei: 16. old.

⁵⁸ Cserei: 17. old.

keverte a »magyarországi motusokba«, sírját is megásta. Örögi ligáival megrontotta a régi erkölcsöket, behozta a visszavonást és talpnyalást, megbénította a szabad véleménymondást, az igazságon alapuló államéletet.

Valóban, alig van nagyjaink közt még valaki, akiről annyi dokumentum maradt volna fenn, mint Telekiről, mégis perében ma sem tudjuk kimondani a végső ítéletet. Annyi bizonyos, hogy nem állítható kora legnagyobbjai, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc mellé, mert ezek magukat és mindenüket népükért áldozták, Teleki cselekedeteinek első hajtórugója mégiscsak a vagyon- és rangszerzés volt. Szenvedéllyel szerette családját, ez sarkallotta mohó jószággyarapításra. De nem csupán ez. Apafi udvarában — amely kicsinyes főúri-családi intrikáival alig különbözött egy német tucathercegség udvartartásától⁵⁹ — egyedül Telekinek voltak nagyobb politikai elgondolásai, s nem kezdhették ezek megvalósításához vagyon és hatalom nélkül. Ő volt az egyetlen, aki felismerte a »magyarországi motusokban« az egész nép ügyét, s azt Erdély minden erejével támogatni akarta. Kár, hogy ezt a politikát később nem folytatta tovább, s a Thökölyvel támadt személyes ellentéte miatt⁶⁰ — az egész nép sorsán nagyot lendítő kuruc mozgalmaktól Erdélyt ő is elszigetelte. Később, amikor a török kiűzésével az erőviszonyok döntően megváltoztak, ő volt a legmozgékonyabb az erdélyi urak közül a Bécs felé orientálódásban, hogy mentse még, ami menthető. Tragédiája az, hogy egy nagykoncepciójú, eszmei elszántságú hős, egy Zrínyi, Rákóczi mellett kiváló másodhegedűs lehetett volna, de így, hogy társai közt fejfel kimagaslott, de ugyanakkor nem bírt személyes érdekei fölé emelkedni — ereje, tevékenysége szétforgácsolódott, meddő maradt.

Jókai Teleki jellemrajzában is Cserei nyomdokain jár. A démoni kártevő szerepeltetése különösen tetszett romantikus képzetének.

Érdekes, hogy a transzvilvanizmus bonyolult problémájából Jókai úgyszólván semmit sem ismert fel. Vakká tette az, hogy szentül hitt Csereinek. Hogy ítéljük meg ezek alapján Jókait? Vajon igazat adunk az elmúlt idők kritikusi súlyos ítéletének?

Nem. 1851-ben a XVII. századi Erdély történetét feldolgozó rendszeres kutatás még meg sem indult. A legfőbb források még kiadatlanul heverték. Hogy várhatnók Jókaitól, hogy egy Szalay László, Szilády Sándor, és Thaly Kálmán egész életét betöltő munkáját néhány hónap alatt egymaga vigye végre, amikor a nemzet friss sebétt kellett írásaival enyhítenie!

Történeti tévedéseit mégsem menthetjük. Hiszen Cserein kívül ő más forrásokat is olvasott, azok alapján fel kellett volna támadnia benne a kétkedésnek Csereivel szemben. Miért nem támaszkodott jobban a kitűnő Bethlen Jánosra? Naiv hiszékenysége, kritikátlansága semmiképp sem menthető.

De Császár Elemér ítéletét sem fogadhatjuk el, mert Császár azt állítja, hogy Jókai »nem vette komolyan a históriát. Romantikus képzelete itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék birodalmában«. Ellenkezőleg! Épp az a baj, hogy nem csapongott, hogy nagyon is szolgáiban komolyan vette a forrás betűjét. Cserei elfogult jellemzéseinek egy-egy jelzőjét külsőleges gesztus formájában aggatja hőseire oly kézzelfoghatóan naívu, akárcsak egy meddálát. Mért nem próbálta meg beleélni magát hősei helyzetébe, és a történeti keretben önálló intuíción alapján belülről motiválni cselekvésüket, mint ahogy azt pl. Shakespeare tette. Jókai leggyengébb, legtamádatóbb oldala a jellemzés. Az életben az embereknek csak egyes gesztusait vette észre, s lényegüket, személyiségüket e gesztusokkal azonosította (ezért is váltak alakjai romantikusan szélsőségesekké). Nem érezte meg, hogy az emberi lélek mennyivel bonyolultabb, s ugyanaz az egyén, aszerint, hogy kivel kerül szembe és minő konstellációban — a legkülönbözőbb gesztusokat, tetteket hajtja végre. Nem érezte a lélek benső antagónizmusát. Igaz, hogy Kemény kegyetlenül végzett Barcsaival, Teleki Bánfival, — de az is igaz, hogy ezek több felelősséget éreztek a haza sorsa, a közjó iránt, mint kortársaik, s ideális, szép családi életet éltek. — Hol olvassuk ezt Jókainál? Szigorú kritikusi történetietlennek, sőt történethamisítőnak ítélték, s innen vezették le a jellemzés valószínűtlenségeit, pedig épp fordítva áll a dolog: jellemzésbeli bizonytalansága, pszichológiai naivsága okozza azt, hogy forrásai között nem tud biztos kritikai érzékkel eligazodni.

Mindezekből a kritikai megjegyzésekből azonban semmiképp sem vonhatunk le negatív ítéletet a könyv értékére nézve. A mű érdekes meseszövése, gazdag költősége, s mindenek felett: magasztos eszmei célja — nagyrészt feledtetni a hiányosságokat, lenyűgözi az olvasót.

⁵⁹ Szekfü Gy. (Magy. tört. XVII. szd.) 261. old.

⁶⁰ Thököly Teleki lányát jegyezte el. Zrínyi Ilona kezéért ezt az eljegyzést felbontotta, s emiatt örökre gyűlöletessé lett Teleki szemében.

SÖTÉR ISTVÁN: EÖTVÖS JÓZSEF

Akadémiai Kiadó, Bp., 1953.

Eötvöst már a polgári irodalomtörténet-írás különös figyelemben és olykor szinte szokatlan megértésben részesítette, a felszabadulás után pedig érthető módon megint hamar ráirányult irodalmárok, oktatók és kultúrpolitikusok érdeklődése. Viola, Dózsa és a parasztforradalom regényírója, a Végrendelet és az Én is szeretném... költője a „problematikus” írók serege mellett aránylag a legkevésbé látszott problematikusnak; nem véletlen, hogy a Magyar Klasszikusok-sorozat A falu jegyzőjével indult, ugyanitt hamarosan másik nagy regényét is kiadták, s e tekintetben olyan nagyokat is megelőzött, mint Arany és Vörösmarty. Eszméinek időszerűségéhez hozzá kell még számítanunk emberi egyéniségének, csöndes tragédiába forduló életművének különös vonzását, s megérthetjük, hogy a monografikus feldolgozásra is szinte magától kínálkozott.

Mindezek a körülmények nyilvánvalóan érvényesültek Sötér István választásában is. A szakembernek azonban észre kell vennie, hogy műve létrejöttében csak másodlagos szerepe volt a feladat látszólagos könnyűségének és időszerűségének; sokkal nagyobb helyet kap benne a még megoldatlan problémák meglátása és komoly, csaknem kíméletlen fölvetése. Nem szólva arról, hogy pusztán filológiaiilag is számos részletkérdést újból tisztázni kell (aminő pl. Eötvös nyugati utazása, kapcsolata barátaival, disszidálásának részletei stb.) — a kínálkozó összképbe nemcsak A falu jegyzőjét és a Dózsa-regényt kellett beilleszteni, hanem A karthauzit és a 49 utáni elbeszélő műveket, nemcsak a centralista, majd Kossuthhoz közeledő, később népoktatási törvényünket megalkotó Eötvöst kellett tekintetbe venni, hanem azt is, aki 48 szeptemberében hátat fordított a szabadságharcát vívó országnak, s a Bach-korszak elején egy ideig a birodalomba való beilleszkedésben kereste Magyarország üdvét. Az író portréja nyilvánvalóan csonka lett volna a publicista és a kultúrpolitikus bemutatása nélkül. A kritikus csak dicsé-

rettel szólhat nemcsak az ábrázolás, hanem a problémafölvetés teljességéről is, amely felhasználta az eddigi kutatásokból csaknem mindent, ami elfogadható, nem állt meg a költészet határánál, hanem belemélyedt a kor politikai történetébe is, s különösen a pályakezdés elemzésében az egykorú francia irodalomra és bölcselőre is bőségesen támaszkodott.

Számvetésünk először természetesen akörül forog: mi az, amit Sötér megoldásaiból helytállónak, megnyugtatóan tisztázottnak érzünk? (Nem érintve a tisztán történeti jellegű kérdéseket, amelyekhez a szakma embereinek kellene minél előbb hozzászólniuk.) Úgy látjuk, hogy Eötvös, az író véglegesen megtalálta a maga helyét múlt századbeli irodalmunk fejlődésének egészében. Kisfaludy Károly, Fáy András és mások kísérletei után az ő nevéhez kell fűznünk a teljes értékű magyar kritikai realizmus megteremtését. Ezt a tételt dokumentálják Sötér bőséges, meggyőző, mintaszerű regényelemzései. Ezekben bizonyos egységes módszer érvényesül: mindig a központból: az eszméiségből, az író célzatából és magatartásából indulnak ki, ezzel megteremtik a természetes kapcsolatot a mű és a kor között, — ebből a háttérből emelkednek ki a szereplők, akik így nemcsak az író szándékának, hanem a 48 előtti Magyarország nyüzsgő életének is hordozóivá lesznek. Kiderül azonban az elemzésekben, hogy Sötér számára a „kritikai realizmus” nem korlátozódik csupán a művek eszméiségére, hanem csakis a neki megfelelő művészi eszközök alkalmazása által válik teljessé. Józan kritikával és távolságtartással bírálja A karthauzi művészi eszközeit: az elmélkedő és drámai elem szerzetlen együttélését, az útinapló- és aforizmaszerű elemek betűzdelését, s ezen az alapon jut arra a következtetésre, hogy „Eötvös későbbi, realista művészetének nyomait A karthauziban csak elvétve találhatjuk meg”. Észreveszi és A falu jegyzőjével kapcsolatban nyomatókosan kifejti azt is,

hogy a magyar kritikai realizmus már első nagy diadalát is erős részben az élményi körök kibővítésének, a közvetlen tapasztalati anyag gazdagságának köszönheti. („... az életismeret kimeríthetetlen tartalékaiból táplálkozik.”) A három nagy regény tárgyalása egy-egy kipillantással a magyar regény fejlődésének távlati képévé szélesedik. Jó alkalmat nyújt erre A falu jegyzője környezetrajzának jellemzése. A magyar regényben ekkor is még, részben talán az eposz örökségeképpen, nagy mértékben kötelező az, amit romantikus festőiségnek szoktunk nevezni (Jósika, Kuthy, meg a kezdő Kemény is). Eötvös A karthauziban is alig tett engedményeket ennek a modornak, A falu jegyzőjében pedig egyszerűsrimindenkorra, a nagy orosz realistákra emlékeztető bátorsággal szakít vele. (Abba a „hideg, hangulat és derű nélküli légkörbe” kíván vezetni, „melyben a Nyúzók, a Karvalyok és Sásokayak, a Rétyek bünei tenyésznek” ... „majd csak az orosz kritikai realizmus példáján felbátorodó magyar regények merik a századfordulón az ilyen sivár képeket újra föleleveníteni, a kiegyezéskori magyar regényben ez a fajta realizmus teljesen hiányzik”.) A magyar regény fejlődéséről alkotandó szemléletünk számára fontos az, ahogy Sötér különbséget tesz Eötvös puritán realista technikája és szemlélete, meg a Jókai-féle, hosszú időre uralomra jutó anekdotikus realizmus között. A különbséget természetesen nemcsak a kimondott tételek érzékeltetik, hanem azok az eredmények is, amelyekre Sötér különösen a két nagy regény szerkesztésének, cselekménybonyolításának, konfliktusának, drámai csomópontjainak bemutatása révén eljut.

Számos új színt kapunk a műben Eötvös emberi alakjának megelevenítéséhez is. Kezdetben talán kissé aprólékosnak és fárasztónak érezzük azt, ahogy a szerző a személye köré fűződő baráti szálakat egyenkint és nagy gondossággal kibogozza; az ábrázolás azonban egyre tartalmasabbá válik: nemcsak Eötvös életmódjáról és társaságáról tájékozódunk, hanem megérezzük ennek a körnek meghittségeit is, a kölcsönös hatásokon, a közös élményeken át kibontakozó nemes eszmiséget, a széles művelődési hátteret, és rendszeres összefüggésben kapjuk azt a programot, amely nélkül a 48-as átalakulás sem érthető meg teljesen. Nemcsak Eötvös él ezeken a lapokon, hanem a fiatal Szalay és Trefort is, s a magyar mozgalom mögött ott zajlik a korabeli, a tudományos szocializmus megteremtése előtt álló Európa eszmei forrongása. Legmeggyőzőbbek és emberi szempontból is leghitelesebbek a könyv utolsó fejezetei; az „érett, tapasztalt, sokat szenvedett” öregedő, betegeskedő író-állam-

férfi fokozatos elszigetelődése, magára-maradása, csalódása egész környezetében és eszményei egy részében is: mélységes emberi dokumentum. A könyv módszerének értékét nagyban emeli az a technika, ahogy a szerző mintegy hosszomszettek vázolásával, egy-egy eszme, magatartásforma első felbukkanásakor a jövőbe vetett pillantással, a következmények sejtetésével ezt a végső korszakot aprólékosan előkészíti.

Nem túlzás tehát azt mondani, hogy Sötér monográfiájának ott van a helye marxista irodalomtörténetírásunk nagy sikerei között. Ha van hibája, az a marxizmus módszerének helytelen alkalmazásából ered, abból, hogy a pályakép bemutatásának számos pontján mégiscsak engedett a téma látszólagos könnyűségének, elfogadta a legkézenfekvőbb magyarázatot, holott az tüzetesebb vizsgálat után vulgárisnak, felszínesnek bizonyult volna. A tetszetősség nem mindig egy a belső igazsággal, s azok a társadalmi tényezők, amelyekben marxista szemléletünk épül, nem mindig érvényesülnek és hatnak olyan közvetlenül, annyira a felszínen, mint ahogy az Eötvös-monográfia egyes szakaszai föltételezik.

Legkifogásolhatóbb ebből a szempontból a pályakezdetéről, a fiatalkori válságokról és A karthauziról alkotott kép. Sötér a fiatal, félig-gyermek Eötvös első eszmélkedéseinek, első alkotásainak, első úgynevezhető közszereplésének bemutatásában és értékelésében túlhajtja a társadalmi magyarázatot, és mellőzi a lélektani és általános fejlődési sajátosságokat. „A túlcsigázott érzelmességből fakadó fájdalom, a vágyak, az eszmények és a valóság konfliktusából származó pesszimizmus s a világról alkotott keserű kép” tipikus fiatalkori jelenségek, majdnem szó szerint megvannak a tíz évvel fiatalabb Madáchnál is — és ha a társadalmi helyzetbe ágyazva képzeljük is el őket, a fő mégiscsak az, hogy nem szabad nekik túlzott eszmei jelentőséget tulajdonítanunk, mint ezt Sötér teszi. Akkortájt sok volt az ilyesmiben az irodalmi divat is, erre megint Madáchot idézhetnénk példának. Azok a motívumok, amelyeket a Bosszú c. korai dráma variál, jól ismertek a kor romantikus drámáiból, — kérdés: mennyi személyes átéltséget szabad bennük feltételeznünk. Fiatal arisztokraták törekvése arra, hogy mielőbb nyomtatásban adjanak ki valamit: régi, elég gyakori jelenség, amelyet persze ekkor a mozgalmasabbá váló nemzeti és irodalmi légkör is élesztetett. A „fiatal írócsoport” első tudatos irodalompolitikai állásfoglalása (Kazinczy mellett, Bajzáék ellen) nem rájuk, hanem az öregekre jellemző: ők keresnek, alkonyukat érezve, támaszt a legfiatalabbakban az egyre kellemetlenebbé váló Bajza-

nemzedék ellenében. Ne feledjük, hogy Eötvös 1813-ban született, szellemi eszmékedése tehát legkorábban a húszas évek vége felé kezdődhetett, a döntő hatások a harmincas években érték, s legfeljebb a harmincas évek derekán indulhatott meg világnézetének, elveinek tudatosodása és szilárd kikristályosodása. Ami ennél előbb észlelhető, abban nem kell okvetlenül az önálló egyéniség tudatos, komoly, mélyről jövő megnyilatkozásait látnunk (ami ugyan életrajzíróinknak elég tipikus hibája) — másrészt pedig a kialakulás sugalmazóit, a fiatal egyéniség szellemi talaját és táplálékát is ott kell valahol a közelben, a maga éveiben keresnünk, s nem célszerű a messzi múltban keresgelnünk.

Ezt a kritikát teljes mértékben vonatkoztatom arra az elgondolásra, amelyet Sőtér a fiatal Eötvös elindulásáról, világnézetének és magatartásának felvilágosodott alaprétegeről, a felvilágosodott eszméknek egész életén végighúzódo jelentőségéről megalkotott. Annyira alapvető ez a koncepciója, hogy minduntalan visszatér hozzá, s többször is határozottan megfogalmazza. „Eötvös pályájának első fele a felvilágosodás eszméinek tiszta és harcos kibontakozását mutatta” — amint ezt a pálya végéről visszapillantva megegyezően leszögezi. Maguk az adatok valóban kissé csábítanak erre a beállításra. Pruzsinszky, a házitanító részese volt a Martinovics-összeesküvésnek. Veszlerle egyetemi tanár a francia forradalomról szóló előadásaival lelkesíti fiatal hallgatóit: „a demokrácia szellemének első fuvalmai már akkor átlengék e hazát” — s Eötvös „a francia forradalom eszméit ugyanolyan mélyen éli át, mint a századelő nagy nemzedéke”. Valóban nagy a kísértés, Pruzsinszky és Martinovicson keresztül a fiatal Eötvös szellemi gyökereit egészen a nagy francia forradalmat előkészítő felvilágosodásig vinni vissza! Hát még ha megemlítjük, hogy a ferenci abszolutizmus sötét korán valóban végighúzódik (főként az öregebbeknél, mint pl. Kazinczy) a felvilágosodott hagyomány néhány lappangó erecskéje, s hogy a kezdő Bajza Toldyhoz írt leveleiben Voltaire szellemét idézi. Sőtér enged is ennek a kísértésnek; a felvilágosodás eszméiben találja meg a fiatal Eötvös szellemének megtermékenyítőjét, s ezen a láncszemen keresztül kapcsolja őt Kölcseyhez. Úgy tűnik föl, mintha mindaz, amit alkotott, a XVIII. század folytatása volna, s a Horvát István-féle patriotizmus és az éppen virágjában levő romantika csak másodlagosan színezné.

Magát az alapítélt már Mátrai László oda módosította, hogy Eötvös nem a felvilágosodásban, hanem a XIX. század liberalizmusában gyökerezik, s ehhez marad hű

pályája minden fordulatán. Ez a korlátozás, bár alapvetően helyes, még mindig nem elegendő arra, hogy a fiatal Eötvös pályakezdesének, szellemi gyökerzetének „forrásvidéket” meghatározza. A további szűkítés során a szálat a restauráció és a polgárkirályság francia szellemi világa felé vezetnek. A júliusi forradalom hatására vall az ismert margitszigeti epizód; az 1832–36-os országgyűlés ifjai már erősen korszerű francia olvasmányok hatása alatt állanak. A karthauzi-ból visszakövetkeztetve, Eötvös maga is sokat olvashatja ez időben a franciákat, s a könyv-élményekhez aztán az utazásain szerzett személyes benyomások járulnak. Egyes dolgokat nem is kellett okvetlenül olvasnia, — eljuthattak hozzá, ahogy ma mondjuk, a kor levegőjével.

Restaurációs-kori szellemiséget mondtam, de ezt ne értsük semmiképpen egyértelműnek a reakcióssal. A húszas és harmincas évek Franciaországában a legsütőtebb reakcióerő csakugyan elérkezettnek látták az időt arra, hogy uralmukat visszaállítsák, de mindvégig hol a forradalmi republikánus, hol a bonapartista eszmék ellenállásába ütköztek, s a klérus és a jezsuiták hatalmi aspirációi ellen jó fegyvernek bizonyultak a múlt század öröksége gyanánt feltámasztott felvilágosodási eszmék is. A kor aculatának uralkodó vonását mégsem ez a másodlagos felvilágosodás jelöli ki, sőt vannak határozottan felvilágosodás-ellenes mozzanatai. Az új nemzedék, amely július tájára nő fel és keresi a maga helyét a nagyok árnyékában, a fennálló társadalmi-politikai intézményekben már nem hisz, bennük tekintélyt nem lát, de támaszt keres önmagában, saját belső szabadságának tudatában. Ez magatartását erősen eszmeivé és erősen szubjektívvá teszi; gondolkodását a közeleti nyomás idealisztikus irányba téríti. A filozófiai gondolkodás súlypontja áttevődik a morálra, a szabadságeszme is inkább erkölcsi, mint politikai színezetet kap. Errefelé tolódik a vallás is, amelyet nem vetnek el, de megfosztják dogmatikus tartalmától s elárasztják a maguk bőven felbuzgó affektivitásával. Érzelmi morál, érzelmi vallásosság kezét fog, s mindkettőnek sokat hangoztatott központi követelménye: a közösség iránti kötelességek hangoztatása, az önzés elítélése. Történet szemléletükben hol a társadalom közeli megújulásának utópisztikus várakozásába süllyednek bele, hol meg az emberiség lassú, folytonos tökéletesedését hirdetik (perfekcionizmus). Ahogy aztán ez a nemzedék a maga valóságos életét élte, abban olykor a legvadabb ellentétek találkoztak: spiritalizmus és érzékiség, csömör, világfájdalom és világmegváltó tervek, a magány bensőségbe való menekülés és a „hasznos”

közszereplés követelése. Filozófusok — Maine de Biran, Cousin, Lamennais — és költők — Lamartine, Sand, Musset — egyaránt munkálkodtak ennek az ellentétéktől terhes közhangulatnak a kialakításában.

Úgy vélem, ez az a talaj, amelyről a fiatal Eötvös el kell indítanunk. Nem felvilágosult ő, nem is romantikus, nem is liberális, de mindegyikből van benne valami, mert a restaurációs-lajosfülöpi kor szellemisége eklektikus, abban magában él együtt az eszméknek és magatartásformáknak ez a furcsa forrongása. De a fő irányok mind visszhangzanak a karthauziban. Gusztáv, a kor gyermeke, ott áll magas eszmeiség és sivár „éldelet” választóján. Párizsból a kolostor és a természet magányába menekül („bizonyos embereknek, akik boldogok úgysem lehetnek, el kell hagyniuk a világot”), de halálos betegen is megúnja a kolostori nyugalmat és tétlenséget. Végső számvetésében a kor hitvallásának nagy tételeit visszhangozza: beszél „a szüntelen haladás és tökéletesülés törvényei”-ről, „az emberi nem el fogja érni nemes célját”, — „az isten társaságra teremté az embert” — „az emberi társaság egy test” — s végül: „Szeressetek! Ó, de ne csak egyesekért dobogjon ifjú szívetek... a világnak polgárává születetek, a nagy emberi családnak gyermekei vagytok”.

Ily módon revideálandónak gondolom azt is, amit Sötér a 78. lapon A karthauzi alapkonfliktusról a következőképpen állít: „a felvilágosodás nagy eszméitől áthatott, s a korai szocialista gondolkodók tanaitól is megérintett lélek összeütközése a kapitalizmus hideg, kiábrándító világával”. A konfliktus mindkét oldalát módosítani kell. Gusztávot nem a felvilágosodás fűti, hanem az a korszellem, az az új eszmeiség és morál, amelyet fentebb kifejtettem, — és amivel találkozik, az nem egyszerűen „a kapitalizmus”. Ez a marxi szemléletet alkalmazni óhajtó irodalomtörténész visszavetítő eljárása. Hangsúlyozni kell, hogy Eötvösök nemzedéke számára még nem létezett „a kapitalizmus”, úgy, ahogy mi történelmi távlatból a múlt század jelenségeit összefoglaljuk, tehát nem is mondhatjuk róluk, hogy „látják a kapitalizmus hibáit és mégis hajlandók hazai viszonylatban harcolni a kapitalizmusért.” Ez annyit jelentett volna, hogy szocialista módra meglátták azokat az objektív törvényszerűségeket, amelyek ezt a kapitalizmust a társadalomfejlődésnek akkor egyetlen útjává tették, meglátták azt, hogy ez a kapitalizmus elvileg erkölcsstelen, tökéletlen társadalmi forma, amellyel nem megalkudni kell, hanem túlhaladni rajta és megdönteni. Ilyen elvi belátása ennek a magyar nemzedéknek aligha volt. Amit Eötvös Párizsban látott, az az ő számára

nem „a kapitalizmus” volt, hanem inkább egy csődbejutott politikai rendszer és egy korhoz kötött életforma, amelynek morális gyöngéi voltak jelentősek az ő szemében.

Ez alapon vitathatóvá lesz az is, ahogy Sötér a mű egyes társadalmi típusait, különösen Armand alakját interpretálja. Igaz, hogy Armand önmagát 1830 után „proletárius”-nak nevezi, ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy benne az író a „proletariátus” képviselőjét akarta megalkotni, s hogy erre éppen egy bankáriút választott, annak mindössze az az oka, hogy a proletariátusról „hiányosak az ismeretei”. Először is: itt megint abba a hibába esünk, hogy a „proletár” szót, mint előbb a „kapitalizmus”-t, a szónak későbbi, a tudományos szocializmus által pontosan körülhatárolt értelmében vesszük, holott az eszméknek abban a még forrongó, alakulatlan stádiumában Eötvös minden bizonnyal szélesebb értelmet tulajdonított neki, mint mások még jóval később is: talán ő is a társadalom periferiájára szorult, lecsúszott egzisztenciát értette rajta. Különbözik is: vajon mennyire kell komolyan venni, ha Armand maga nevezi magát proletárnak? Másodszor pedig: ha valóban a proletár-problematikát akarta volna bemutatni, szerethetett volna hozzá adatokat és tapasztalatokat éppen a franciaországi útját megelőző évek eseményeiből; lehetetlen, hogy ne tudott volna a harmincas évek francia munkásmozgalmairól, különösen a lyoni eseményekről. De Eötvös nyilvánvalóan nem társadalmi keresztmetszetet akart adni, hanem inkább morális és világnézeti problémákat feltárni, ehhez pedig azoknak az osztályoknak életéből vesz anyagot, amelyek a kor forrongását a legtudatosabban tükröztetik.

Ezzel azonban fölmerül a legsúlyosabb kérdés A karthauzi kapcsán: mennyi hát benne a „hazai érdek”, s a közvetlen társadalmi mondanivaló? Én azt hiszem, ezt a hazai érdeket jórészt helyettesíthetjük Eötvös fejlődésének személyes érdekében. Az ő gazdag lelkének személyes útkeresése és nyilvánvalóan osztályából, de az egész akkori hagyományos világból való kinövése hangzik egybe az akkor Franciaországban felnövő fiatal nemzedék morális és politikai vajudásával. A személyes fejlődési válság és a korforduló még idegen életanyagon fejeződik ki; Eötvös pályája első szakaszán nem-szépirodalmi műveiben is fogad el idegen sugalmakat: a börtönügy és az írek nyomora nemzetközi publicisztikai téma azidőben.

Amit a fiatal Eötvös szellemi talajáról a fentiekben kifejtettem, vitássá teszi Sötér elgondolásának ezzel kapcsolatos egyik fő

tételét: a Kölcey—Eötvös-párhuzamot. „Sokminden abból, amit Révai József Kölceyről megállapít, Eötvös 1848 előtti pályáját is jellemzi... Kettejük viszonya a feudalizmus elleni harchoz, a feudalizmus válságához, a polgári forradalom céljaihoz, s ami a legfontosabb, a jobbágykérdéshez — hasonló, sőt helyenként azonos... Kölcey megteremt egy magatartást a feudális múlttal és a polgári jövővel szemben — a haladó felvilágosult nemesember magatartását. Ezt a magatartást vállalja Eötvös is... A Szalay-emlékbeszéd tanúsága szerint az irodalom a pályakezdő Eötvös számára ugyanazt jelentette, amit — Révai József szavait idézve — Kölceynek is” — ti. a polgári világnak a nyelv, az irodalmi formák terén való megteremtését. Ez a párhuzamosítás, bár a részletekben van jogossága — az alaphelyzet megítélésében sok mindent nem vesz figyelembe. Legelőször is azt a néhány évtizedet, amely a két író föllépése között eltelt. A harmincas évek végén már nyilvánvalóan nem arról volt szó, hogy az „új, polgári világot” a nyelv, az irodalom területén teremtsék meg; a Kazinczy-korabeli pótlék most hasznos fegyvernek bizonyult, de nem a zsarnokság csapásaitól alétlan heverő forradalmi akarat, hanem a politikai-társadalmi viszonyokat átalakítani vágyó reformmozgalom kezében. De — bizonyos általános humanista és politikai eszméken túl, nem lehet közös nevezőre hozni Kölcey és Eötvös eszmevilágát sem. A fő különbséget akkor értjük meg, ha a „Nemzeti hagyományok”-ra gondolunk. Maga a romantikus patriotizmus, amelyhez Kölceyt még erős szálak fűzik, Eötvöst éppen csak hogy megértintette — és sokban más az az irány, amelyben túlhaladnak ezen az eszmevilágon. Eötvös nyugateurópai ihletésű rendszeres doktrinér-sége inkább a modern állambölcseletre és politikai tapasztalatra támaszkodik, figyelme inkább az intézményekre irányul, — Kölcey egyik éltető forrása a múlt, a magyar történelem, szinte: a magyar nép története. Egyébiránt, hogy Eötvös és a magyar romantikák kapcsolatát alaposabban meg kellene egyszer vizsgálni, arra a karthauzi egy részlete is figyelmeztet: a IV. rész 50. fejezete, amelyben Gusztáv a kolostorban a Vörösmarty-féle Rom ifjának három álmát álmodja végig.

Tudjuk, hogy a karthauzi után hamarosan bekövetkezik a fordulat a tettek, a közösségi munka és a hazai politikai agitáció, írói téren pedig a reális szemlélet felé. De éppen a regényíró Eötvös egész életén át visz magával egyetelmést a Karthauzi-korszak hagyományából. Kritikai realista korában is megmarad az emberábrázolás terén hajlama az idealizálásra, a tipikus vonások

erősebb kiemelésére, s a nyers életszerűség csökkentésére. Ezt már a kortársak is szemérményítették, s a polgári kor életírója is szigorúbban rója fel, mint Sőtér. Nem ártott volna figyelembe venni Voinovich Géza jellemzését (Ö. M. XX. kötet 227. sk. 1.) Eötvös regényalakjainak elmosódó körvonalairól, az egyéni rajz elnagyolásáról, hőseinek passzivitásáról, a belső fejlődés hiányáról. „A viharosabb érzések idegenek öléltűk. A szenvedély lázongását nem ismerik. Eötvösben az író éppúgy elfordul az indulatok háborgásától, mint az államférfi a forradalomtól... Nem jutott el a kedély másik határához sem: a naivság nyílt békéjéhez.”

Általában a két nagy regény, de különösen A falu jegyzője elemzését illeti ezen az alapon erős dicséret, de erős bírálat is. Amily gondosan építi fel Sőtér a regényt az eszmeiségből kiindulva a jellemek és a környezet társadalmi elemzésével, — annyira hiányzik ennek művészi-poétikai kiegészítése: a regénynek mint műalkotásnak, szereplőinek mint regényalakoknak felépítése. A regény három rétege — társadalmi szatíra, bűnügyi regény, családi regény — mindegyik mögött erős európai hagyomány áll, s ezt a hagyományt részben Eötvös is ismerte. Keveset szól Sőtér arról, — pedig a regény művészi oldala megértésének ez a kulspontja — hogyan sikerült a három elem egységbeolvasztása. Ennek csak egyik, bár igen fontos mozzanatát nézi: a cselekmény, a szerkezet egységét, — de nincs figyelemmel az esztétikai, hangulati hatások egységítésének problémájára.

A szatirikus szemlélet és hang nyilvánvalóan a regény közéleti, vármegyei vonalával van szerves kapcsolatban. Hiszen már a regény hangtűtése: az I. fejezet bevezető tájleírása szatirikus-ironikus; ez a hang szólal meg később fölerősítve a sokat emlegetett nagy jelenetekben: a tisztújítás előkészítése, a Réty-féle lakoma, a szavazás. Eötvös szemmeláthatóan jól mozog a szatíra világában; nem baj, sőt előny, hogy elbeszélése olykor nehézkesen körülményes; éppen szatirikus villanásai révén el tudja érni (túlnvómórészt) a közvetlenség, az élet-szerűség illúzióját. Ehhez a magatartáshoz illik az az ismétlődő regényírói eszköz, hogy beszédbe elegyedik az olvasóval, és mintegy jelenlevőhöz fordul hozzá. Hasonlóképpen nem zavar az állandó átsiklás az elbeszélés folyamán az eszmei síkba — az ezzel úzótt játék válik az ironia forrásává. Még Eötvös szeme, látása is elevenebb, közvetlenebb ott, ahol a szatirikus cél irányítja; komoly portréi nem mindig fognak úgy meg, mint pl. Kenyházi Bandi elhanyagolt külsejének csúfondáros leírása.

A regény „családi” és bűnügyi rétege már eleve nagyobb próba elé állítja Eötvös művészi ábrázolóképeségét. Nyilvánvalóan két olyan tömb ez, amelyet a szatirikus alaptónus nem tud magába felvenni. Ezzel már adva van a regény fő művészi fogyatéka: az elbeszélő magatartás kevéssége, az egységes alaptónus hiánya. A „családi” részekben már feltűnik Eötvös hangulati szegénysége, hangulattelidező erejének gyöngesége. Még leginkább a mondatok áradásában, dinamikájában van valami érzelmiszín, egyébként az intim jelenetekben a naiv bájt, a közvetlen melegséget vagy a fájdalomból leszűrt humort, általában az affektív színezetet bizonyos eszmi emelkedettség, olykor lelkesülés, nyílt morális érdekelttség pótolja. Az epikus hang mögött meg-megszólal az író érzelmi fennköltége; ahol a téma kedvező, ez a magatartás is képes nagy jeleneteket létrehozni (pláne ha a szatírával egybe tud olvadni), mint a statáriális tárgyalásban vagy a regény végkifejlését hozó részekben — egyébként pl. a szerelmi jelenetekben már a giccs határán jár. Bármennyire látjuk is a fejlődést Eötvös írói eszközeiben, eszmeiségében, a valósághoz való közeledésben. A karthauzi óta — mégis el kell ismernünk, hogy a korai mű előadásformáját, művészi eszközeit, érzelmi színezetét tekintve homogénebb; az én-regény és a napló fikciója szabadabb teret enged a líraiság kiadásának, az érzelem egységesítő hatásának. Másfelől az, hogy Eötvös az érzelmi fennköltéssel felé készül emelkedni, nem kedvez a megjelenítés konkrétságának sem; a családi és bűnügyi részekben kevésbé találkozunk azzal a „mindennapiság”-gal, amelyet Sőtér a megyei jelenetekkel kapcsolatban dicsér. Mintha a magánélet viszonyaiból nem lett volna annyi „dús nyersanyaga” (Sőtér kifejezése) Eötvösnek, — amennyit a megyei életből össze tudott halmozni.

Mindezt ugyanolyan részletesen kellett volna elemeznie Sötérnek, mint a szereplők eszmei jellegzetességeit. A művészi elemzés csekélyebb volta Sötérnek magatartásbeli fogyatékaiból ered: annyi gondossággal merül el Eötvös regényírói világába, hogy nem tud kellőképpen föléje emelkedni, nem tudja magasabb szempontból bírálni. Pedig nagy szükség volna az ilyesmire pl. Viola alakjának és történetének elemzésében. „Violában Eötvösnek sikerült valóban jelentős, mélyen emberséges, gazdag és értékes jellemet teremtenie. Gyengédség és büszkeség, bátorság és önzetlenség egyesülnek benne.” Valóban így áll a dolog, ha az eszmei oldalt nézzük. De a művészi elemzés mérlegére téve, kiütözközik az alakban az elemi erő, a haramiaságba, majd önfeláldozásba sodródó szenvedély hiánya; Eötvös ábrázolá-

sában mind Viola, mind felesége túl eszmei és túl tudatos. „A regény leghaladóbb, legmesszibb mutató lapjai azok, amelyeken az író a nép nagy szívét, meleg szeretetét, összetartását, jóságát, becsületét mutatja meg.” Igen, de a színezés a kelleténél eszményibb és idillibb. A regény kapcsolódása a köreszmékhez mindenestre megkívánja a fény és árny ilyen elosztását, s Eötvös a népelet bemutatásában mégiscsak felülmúlja Auerbach felszínes optimizmusát. Azt a lágy, gazdag lírát azonban, amelyet a Viola-történettel kapcsolatban Sőtér hallani vél, Eötvös inkább csak akarja, mint produkálja. Tiszta epikus tehettség általában többet bír az olvasóra, inkább törekszik érzékletes megjelenítésre, és kisebb arányban közli maga a szereplőkre vonatkozó morális ítéletét, — amely eljárással Eötvösnél sűrűn találkozunk. A kritika pedig ne csak az író szándékát nézze, hanem a megvalósulás sikerét is.

Hogy Sőtér mindezt érezte, ha ki nem mondja is, arra bizonyíték a Magyarország 1514-ben művészi eszközeinek rövid, de találó elemzése, — illetve annak a fejlődésnek konstataciója, amelyet Eötvös előző művétől idáig megtett. A művészi emelkedés legelső feltétele itt az elbeszélő intenció sokkal következetesebb egyneműsége. Feltűnő az a nyomaték, amellyel Eötvös a regény előszavában a történelem „lovagias” szemléletét elutasítja. „Történeteket úgynevezett regényes modorban festeni... könnyebb s néha háládatosabb is...” Sőtér nyomatkosan utal arra: mennyire komolyan veszi Eötvös nemcsak az előszóban, hanem a műben magában is a történelem igazságának szinte tudományos kiderítését. A falu jegyzője közvetlen agitatív szándéka helyett ill. a taciturnus, puritán igazmondás, valóság-leleplezés közvetetten mozgósító célzata érvényesül; ez pedig az egész művön át diadalrajtuttat egy bizonyos rideg, a mondanivalóval hatni akaró, drámai szemléletet, amelynek fojtott líraiságát a pusztulásnak, az események tragikumának éreztetése adja. Persze, itt sem tudunk még a falu jegyzője érzelmi fennköltségétől teljesen szabadulni; Ártándi Pál és Fruzsina szerelmi jelenete nem ad többet sablonos eszménységnek. De a fejezetek többségében már növekedett az életszerűség, erősebb a mondanivaló konkretizálása; a személyekben, különösen a mellékszereplőkben, határozott törekvés érezhető a jellegzetességre, főként pedig jobban szemünk előtt áll a cselekményt mozgató ellentétes erők vibráló feszültsége. — Emelkedést veszünk észre akkor is, ha a szereplők együttesét nézzük. Sőtér idézi A falu jegyzőjének azt a kritikáját, amely a szereplők egy részét „rég-

ismert" regényalakokként üdvözlí — Erzsébetet, Vilnát, Rétynét, Rétyt, Macskáházt, Ákost, Etelkát. Néhányuk nyilvánvalóan a romantikus regény jellegzetes szereplő-galériájából való, — a Sőtértől sokat dicsért fiatal nemzedék pedig nemcsak a centralistáknak, hanem a liberális reformereknek vágyálmaiban született meg; gondoljunk arra, ahogy Vörösmarty a fátyol titkaiban a parlagi Magyarországból kinövő alakokat megrajzolja. A Dózsa-regényben ilyen szempontból is kevesebb az irodalmi hagyomány; akad ugyan az együttesben többé-kevésbé ismerős vígjátéki figura is (Ollósi, Bebek Katalin), Telegdi Fruzsina csöppet sem előbb alak Tengelyi Vilnánál, döntő mégis az, hogy még a történelminek nem mondható szerelmi történet szereplői is olyanok, mintha a történelemből lépnének ki: a karrierista Ártándi, a Szálerei-apa és leánya. Orbán diák helye szinte mértani úton van kiszámítva, de ezért alakjának és szerepének következetes továbbfejlesztésével és jelentőségének megnövelésével kárpótol az író: a kibonyolódás tragikumának nagyarányúvá növelésében neki is jelentős része van. — Sőtér, bár utal az Orbán alakján s voltaképp a mű más jelentős szereplőin is alkalmazott elemző eljárásra, nagy lehetőséget mulaszt el azzal, hogy nem hasonlíttja össze A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben ember- és jellemábrázoló módszerét. Arra az eljárásra, ahogy Eötvös szemünk láttára fölépíti Orbán, Klári vagy éppen Dózsa alakját, — s ahogy jellemüket fejlesztve, körülményeikből tragikus életsorsukat is kibontakoztatja, — nincs példa az előző regényben; ott mintha még megmaradt volna egy kis csökevény a romantika kész jellemeket adó technikájából. Talán legelősebb a különbség, ha Tengelyi volta-keppen statikus jellemével vetjük össze Dózst, aki szemünk láttára fejlődik — egyszerű székely vitézből a paraszthad vezérévé, majd a forradalom vértanú-hősévé.

A pályakép későbbi szakaszaival kapcsolatban még egy lényegesebb észrevételt szeretnék tenni. 48 után annyira nyilvánvaló a törés Eötvös pályáján, hogy mentegetésről szó sem lehet. Sőtér általános ítéletét erről a korszakról mégis kissé merevnek érzem. Nemcsak a szociális forradalomtól való megrettenést kell számításba vennünk, hanem azt is, hogy — éppen disszidálása folytán — Eötvös látott a legtöbb Ausztria nemzetközi helyzetéből, s különösen az európai nagyhatalmaknak a mi szabadságharcunkat ignoráló perfidiája bűnithatta meg annyira, hogy egy ideig nem tudott szakítani az öszbirodalom kereteivel. Máshonnan is tudjuk, milyen volt 49 után a „csendes” Európa légköre; „a mai kor a lehangolásé” — jegyzi

fel Madách, pedig ő nem is járt túl az országhatárokon. Eötvös azok közé tartozott, akik közvetlenül érezték ennek a légkörnek a nyomását. Viszont a későbbi pozitív kibontakozás felé is adott ösztönzést azzal, hogy a „nemzetiség”-et a század egyik uralkodó eszméjének jelentette ki. Volt ennek súlya az államiság ideiglenes elveszte idején; nemcsak a magyarság közérzületét erősítette, hanem hatott is a magyar politikai és kulturális vezetőréteg körében. Arany 1860-ban, a Hebbel-bírálat elején, szembeszáll azzal a nézettel, mintha a kor nem lenne képes nagy költői alkotások teremtésére; a tehetetlen, szétforgácsolt állapot csak addig tart, „míg valamely kor, mely a régivel meg hasonlott, irányesziméjét meg nem kapta a jövőre”, s megszűnik, „mihelyt egy közös zászló leng, melyre milliók szemei reménytelenül függesztvők”. Aztán így folytatja: „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költeménynemre, alig hihetem...” Ezt a bizonyosságot, amelynek része van a Buda halála létrejöttében, nyilvánvalóan Eötvös művének emléke is támogatja Aranyban, bár őreá közvetlenül inkább az a fogalmazás hatott, amelyet Eötvös a Kazinczy-emlékbeszédben adott a nemzetiség eszméjének.

A részletekre nézve: mint már említettem, dicséretreméltó erénye Sőtér könyvének a problémák nyílt fölvetése s az adatok bőséges felsorakoztatása, akár támogatják, akár vitatják elgondolását. Egy lényeges elhallgatását mégis szemére kell vetnem. Eötvös diákeveiről szólva hivatkozik az ismert anekdotaszerű történetre, hogy tí. osztálytársai az iskolában nem akartak melléje ülni. Szerinte ezt az életrajzírók hitelesnek fogadják el. Nos, az egyik életíró, Voinovich, közelebbi felsorolás nélkül ugyan, de kétségbevonja az írók fiatalkorára vonatkozó anekdoták hitelességét. „Az adomázó irodalmi hagyomány mendemondákkal cifrázta föl Eötvös gyermekéveit, amelyek lábrakaptak s beférkőztek irodalomtörténeti könyvekbe is. Mint a legtöbb művészi meg történeti adoma, ez is mind üres szóbeszéd; Eötvös maga megtagadta fia előtt valamennyit.” (I. h. 201. l.) Ezzel a véleménynel számolni kellett volna a pályakezdés bemutatásakor.

Bár bírálatunkban minden részleten nem mentünk végig, az elmondottak alapján is megfogalmazhatjuk Sőtér könyvéről összefoglaló ítéletünket. Adatgyűjtésében és elemzéseiben minden eddigi Eötvös-monográfiánál alaposabb és részletesebb. A marxista-leninista irodalomszemlélet alapján egységre tudja foglalni a nagy, szétágazó anyagot,

s értelmezni tudja a pálya és a mű minden lényeges szakaszát. Eleven, a kor mozgását jól érzékeltető alkotás. Hogy mégis, mint láttuk, néhány döntő helyen a teória legyőzi az élet valóságát, s hogy néhol kevesebb

disztinkciót találunk a problémák megoldásában, mint fölvetésében, annak módszer merev alkalmazása és talán az alkalmazás általános kiforratlansága az oka.

Barta János

SZAUDER JÓZSEF: KÖLCSEY FERENC

Nagy Magyar Írók. Művelt Nép, Bp. 1955.

Marxista irodalomtörténetünk egyik legelső jelentős tanulmányát Révai József Kölcseyről írta. Ennek a tanulmánynak a kor társadalmi-politikai helyzetéről és irodalmáról szóló megállapításai felvilágosodás-kori és reformkori irodalmunk kutatásának és értékelésének alapköveivé váltak. Nemcsak hivatkozott, hanem épített is rájuk mindenki, aki ennek a kornak íróival, irodalmával foglalkozott. De eddig nem akadt irodalomtörténész, aki Révai tanulmányának szűkebb tárgyát, Kölcseyt választotta volna témául. Pedig Révai tanulmánya szinte kihívja a monográfia kísérletét: maga alkalmi jellege és rövid terjedelme miatt nem törekszik arra, hogy teljes pályaképet adjon, de a legfontosabb szempontokat felveti a pályakép megrajzolásához is. S tegyük hozzá: épp a teljes pályakép helyessége, meggyőző volta igazolhatja végső soron Révai tanulmánya megállapításainak helyességét.

Szauder monográfiája kiválóan oldotta meg feladatát. Nem pusztán ismételi Révai megállapításait, hanem a konkrétumok tüzebe állítja őket, s ezzel érvényességüket kibontja, jelentésüket gazdagítja. Így válik monográfiája nemcsak a vizsgált anyag gazdagabb volta, a kutatási terület rendszere-sebb áttekintése, hanem az elvi szempontok, az értékelő ítéletek finomabb, árnyaltabb kimunkálása miatt is igen jelentős lépéssé Kölcsey helyes megismerésében.

Szauder könyvének a műelemzések a legértékesebb részei. Ez szinte lehetetlenné teszi, hogy érdeme szerint ismertessük. Nem vállalkozhatunk ugyanis arra, hogy akár csak egy-két elemzése finom szövedékének valamennyi szálát fölfejtjük, bemutassuk. Egyik-másik elemzésében az irodalomtörténész és az esztéta „készsége” olyan nagyszerű megérző képességgel és olyan bravúros kifejezési készséggel párosul, amilyenre talán Horváth János óta nem láthattunk példát. Különösen kitűnő az Országgyűlési Napló és az eddig irodalmi méltatásra nem is igen talált beszédek elemzése.

Műve bevezetésében Szauder a XIX. század elejének politikai és irodalmi viszonyait jellemzi. A Révai tanulmányától felvetett

s azóta gyakran emlegetett „három út” képviselőit ebben a korban is megtalálja, csak hogy Martinovicsék helyére most a Napóleon-várók kerülnek. De sejteti azt is, hogy Kazinczy nyelvújító és nyelvészpítő hazafiságán túl a Habsburg-ellenesség és az antifeudalizmus olyan erői is kezdenek már érní, amelyek majd túlvezetnek a nyelvújítási harcon. Így Kölcsey pályájának első szakaszát, mely találón kapta a „Kazinczy oldalán” címet, az első pillanattól kezdve úgy látjuk, mint szüntelen fejlődést, mint az új írói állásfoglalás csiráit rejtő és érlelő korszakot.

Az első résznek igen fontos és érdekes fejezete Kölcsey pályakezdő költészetének elemzése. E korszak költészetének szentimentalizmusát, a költemények érzelmi-hangulati kettősségét már a polgári irodalomtörténetírás is megállapította. Szauder alapos és figyelmes elemzésének az az újszerű eredménye, hogy a gyakran homályos, megfoghatatlannak tűnő vágyakat kifejező költeményekben fölfedezi és helyes interpretációval napfényre hozza Kölcsey születő s mindjobban erősödő hazafiságának sajátos megjelenési formáit. Hellas, Róma, Olymp, az antik történelem és mitológia képei gyakran jelennek meg Kölcsey e korban írt verseiben, bánatában vigasztalva s fásultságában lelkesítve a költőt. Az antikvitásnak eme képei — mint Szauder írja — „tartalommal telt, izgató szimbólumaivá válnak egy forrorgó és küszködő magyar hazafiúságnak.” (30. l.) Általánosságban feltétlenül meggyőző Szauder gazdagon dokumentált érvelése. Nem szögezi azonban le elég világosan, mennyire látja konkrétan, határozottan, a kor problémáival összefüggőnek ezt az éteri képekben jelentkező hazafiságot. Véleményem szerint Hellas, Róma és Olymp kezdetben csak az antik nagyságot, hőieséget, dicsőséget jelentették Kölcsey számára, s később az ezek iránti rajongásba mintegy beleszületett a rokonérzelem, a magyar hazáért való lelkesedés. Így nem tudom elfogadni Szauder állítását, amely ha nem is mondja ki, azt sejteti, hogy a nyíltabb, szabadabb beszédében való korlátozottság szülte ezt a szimbolikát. („... a nagyobb

valóságról pedig, a nemzetéről, legfeljebb burkoltan írhatott, földi homály (= rabság) és olympuszi fény (= szabadság) ellentéteinek chiaroscurojában.” 34. l.) Kőlcsey önéletrajzi levelének a korra vonatkozó része sem jogosít fel arra, hogy ekkori költészetében tudatosabb, politikusabb állásfoglalást keressünk. Költészetének gyakori „földi homályja” is legfeljebb csak áttételesen fogható fel a rabság szimbólumaként: Kőlcsey életének áttételén keresztül. De hogy a maga helyzetének rosszasága hogyan függ össze a nemzet elnyomott voltával, még aligha lehetett tiszta és világos előtte. (Szauder találó idézete Kőlcsey egyik leveléből: „Boldog, kinél ez a rezignáció nem belső inaktivitásnak következtése, s nem úgy szerzettetik, mint a despotizmus alatt megnyomvasztott nemzetben az indolentia”, s belőle levont következtetése: „Kőlcsey jelleme egy zsarnokian elnyomott nemzet légkörén át sugárzik felénk”, aligha mond ennek ellent: ez is inkább az összefüggések megsejtéséről, mint tudatos látásáról tanúskodik.)

A kelleterél mostohábban foglalkozik Szauder Kőlcsey szerelmi költészetével, ámbár feltétlenül igaz, hogy az életrajzi háttér szinte teljes homályja miatt ezen a téren aligha lehet jelentősen előrejutni.

Nem tudjuk mozzanatról-mozzanatra követni Szauder monográfiáját, hiszen hőse egy-egy művét, pályája egy-egy fordulóját is olyan gazdagon, annyira körültekintően és olyan gazdaságos rövidrefogottsággal jellemzi, hogy csak az idézet adhatna róla teljes képet. Kíséréljük meg mégis a második rész első fejezetének anyagát, a Kazinczytól való elszakadás okait áttekinteni! Kőlcsey Rákos nimfájához című költeményében leplezetlenül előtér a forró hazafiság — szembe kerülve így Kazinczy görög-római ideálvilágával, kozmopolitizmusával. A kozmopolitizmusból való kiábrándulására levélbeli bizonyítékokat is idéz Szauder. Az irodalmi régiség és a közönség igénye ismeretében hátat fordít Kőlcsey a nyelvújítási harcnak, s a Kazinczy-féle fordításirodalommal szemben megszólaltatja az eredetiség programját. Berzsenyi-kritikájának bevezető részében felveti a Nemzeti Hagyományok eszméit, a polgárerényt dicsőítő Rény című versében A szabadsághoz című ódájának csiráit érleli. Végül Rákóczi, hajh... kezdetű versével a reformkor politikai küzdelmeinek küszöbére, a szabadságharc felé vezető út kapujába lép. Szauder így jellemzi ezt a verset: „Ez a nagy vers eszméileg és esztétikailag Kőlcsey fejlődésének döntő fordulópontján áll: ettől fogva válik ő a szabadságharc sürgetésének első költőjévé, és a fordulat teszi nagy költővé is. Ez a nagy költőiség az elődöktől

átvett motívumnak gazdagításában, líraivá, agitatív erejűvé tételében éppúgy feltűnik, mint a versformában, mely hol lassuló, hol hirtelen meggyorsuló lüktetésével kíséri a harc kibontakozását. A vers első felében még háromszor fordul elő a „leng” állítmány, a finomkodóan kazinczyas stílus kelléke; a vers második felében kirobbanó harag lendülete elsöpri ezt a finomkodást is. Így is látni a Kazinczytól való elszakadást. Nagy vízió ez a vers, — hiszen a jövő nagyszerű képét festi elénk. A múlt fájdalmas szemlélete s a jövő tomboló küzdelmének zúgása egyesül benne ama bosszúérzés kapcsán, amit Rákóczi kurucainak, addig legszebb szabadságharcunknak elbukása és némaságba fojtása növelt robbantó erejűvé a költőben.” (74. l. Alkalmas ez az idézet arra is, hogy egy rövidebb példán megmutassa Szauder verselemző módszerének szempontokban és megállapításokban való gazdagságát.)

Az ismertetett rész nem tartozik Szauder könyve különleges „csúcsteljesítményei” közé, de jól jellemzi dialektikus látását. Minden jelenséget a fejlődés részeként mutat be, minden szálát számontart, amely a dolgokat egymáshoz kapcsolja. Nagyszerű érzékel veszi észre Kőlcsey valóságérzékével fejlődő dialektikus látását is. A Csokonai-kritika népiesség-értelmezésében — épp mivel a Kőlcsey későbbi népiesség-felfogásához vezető szálakra is tekintettel van — meglátja és megláttatja a dialektikát: „... ha még nem tudja is nyíltan megfogalmazni, már sejti a népiességné két oldalát. Látja, hogy a népies irányú költő lehet provinciálisan szűkkörű és tartalmatlan, de lehet »hasonlíthatatlan szépségű« költemények alkotója is; ha a »népnék tónusában« lép elő”. (54. l.) Hasonlóképpen mutatja meg Kőlcsey dialektikus látásmódját a Berzsenyi-bírálatban is.

A Csokonai- és Berzsenyi-kritika nagyszerű elemzése mellől azonban hiányzik a Kis Jánosról készített bírálat bemutatása. Tudjuk jól, hogy ez a bírálat nemcsak tárgya miatt jelentéktelenebb, mint a másik kettő. Mégsem csupán a teljesség szenved csorbát elhagyásával. A Csokonai- és Berzsenyi-kritika igazságtalansága a Kis-kritikával összevetve mutatkozik meg. Kőlcsey pályájának izgató problémája, mennyi volt az elfogultság, mennyi a félreismerés a kritikák dicséretei és gáncsai közti aránytalanságban. Kőlcsey szenvedélyesen szerető és gyűlölő lelkének néha igazságtalanná váló elfogultsága Szemere egy versének megbírálásában is megmutatkozott: másképp nyilatkozott róla, mikor Szemere Helmecky névvel küldte el hozzá, s másképp, mikor már tudta, hogy az Szemereé.

A Kazinczytól elfordult, új utakra tért Kőlcsey fejlődését gondos körületekintéssel, minden jelentős mozzanat figyelembevételével rajzolja meg Szauder. A népdalokhoz való fordulás mellett, a húszas évek elejének politikai viszonyaitól ihletett Rákos és Himnusz mellett, továbbá a szabadságvágyat is megszólaltató történeti balladák mellett Szauder olyan művekben is megmutatja a fejlődés, a továbbhaladás mozzanatait, amelyekre eddig alig-alig figyeltünk fel: a Zsarnok c. költeményben, a vallásról szóló Törödékekben, az állati magnetizmusról és a mesmerizmusról írt polemikussá váló, racionalista szemléletű cikkekben és a görög materialistákról készített filozófiatörténeti tanulmányban. Kőlcsey ezekben a művekben a valóság mind tisztább, mind világosabb látásához jut el, s az a pesszimizmus, amely erre a korszakára, a húszas évek közepére is jellemző, már nem az ifjúkor szentimentális borongása, hanem a valóság ismeretéből születő, a politikai helyzet, a tehetetlenség által okozott keserűség. A Vanitatum vanitas finom és meggyőző elemzésében ennek a pesszimizmusnak nemcsak eredete, hanem egyéni sajátosságai is napfényre kerülnek.

A húszas évek már írói pályája klasszikus magaslatán mutatják Kőlcseyt. Ekkor írja A szabadsághoz című nagyszerű ódáját (Szauder Delacroix A szabadság vezeti a népet c. festményét villantja fel összehasonlításként), ekkor készíti az Élet és Literatura tanulmányait, mindenekelőtt a Nemzeti Hagyományokat. Szauder a művek alapos eszméi és formai elemzésében ismét megmutatja a továbbfejlődés csiréit: Kőlcsey mind érezhetőbb vonzódását a tett felé, mind észrevehetőbb vágyakozását: kilépni a politikai küzdőterre. De nemcsak a politikai tett vágya, hanem tartalma, az új nemzet igénye, az új nemzetfogalom is ebben a korszakban bontakozik ki, elsősorban a Nemzeti Hagyományokban. A Nemzeti Hagyományok nagyszerű, sokoldalú elemzése Szauder könyvében valóban Kőlcsey „egész életműve egységének... nyitja” (Révai), a költő, az irodalmár, a politikus törekvéseinek foglalata.

A Nemzeti Hagyományoknak s általában az Élet és Literatura cikkeinek azonban nemcsak Kőlcsey pályáján van döntő jelentőségük, hanem a magyar irodalom fejlődésében is. Szauder ezt kevésbé mutatja meg. Kőlcseyt különben is kissé kiszakítja a kor irodalmából, egy-egy utalása, kitékin-tése nem elegendő annak érzékeltetésére, Kőlcsey egyéni fejlődésével együtt, vele párhuzamosan hogy fejlődik, gazdagodik a magyar literatura is művekben, alkotókban, intézményekben a XIX. század első évtizedeiben. Csak egy példát említek: a szín-

házzal, dramaturgiával foglalkozó írások mögött sem a kor színházi életét, sem Katona akkor már megjelent Bánk bánját s dramaturgiai értekezését nem pillanthatjuk meg. Pedig Kőlcsey ismerte a magyar színészetet, s igen tanulságos összevetni, hogyan írt róla 1814-ben Döbrentének („Óhajtom, hogy ne legyen magyar teátrum, ha másformán nem lehet: Pesten a német mellett nem egyéb nevetségnél...”), s hogyan 1827-ben Magyar játékszín c. beszédében („Ime Ráday és Wesselényi után a tiszteletre méltó Vida négy egész esztendőig tartott súlyos áldozatokkal védelmezte játékszínünket; s amit ezen egyetlenegy nemes tehelettel, azt az egész nemzet tenni nem fogja-e? S ez az egész nemzet viselni akarja-e a szegényt, midőn majd azt kell hallania: hogy Pestről, Magyarország fővárosából, a magyar játékszín számkivettetett, mert a milliókból álló sokaság a teher alól kifáradt egyetlenegy fel nem váltotta?”). Aligha hihetjük, hogy Katona Józsefnek 1821-ben a Tudományos Gyűjteményben megjelent dramaturgiai értekezését nem olvasta Kőlcsey, s bár a komikumról szóló cikkében (1827-ben) ezt írta: „mind ez óráig, melyben e rendek íratnak, drámai próbáink közül a komoly nembem még egy sem tűnt fel, mely a kritikusnak mint kritikusnak figyelmét megérdemelné”, Horváth János nyomán (Jegyzetek a Bánk bán sorsáról, Napkelet, 1926) valószínűnek tarthatjuk, hogy a Bánk bán is ismerte. Mindezek figyelembevételére természetesen színezi, s némileg módosítja is Kőlcsey említett munkáinak jelentőségét.

A könyv következő része a megyegyűlések és az országgyűlés küzdőterén mutatja be a hőst. Szauder az életrajzi adatokkal általában nem bánik bőven, a jellemzők kiválasztásában azonban biztos a keze. Kőlcsey 1827-ben ott akarja hagyni birtokát, Pestre akar költözni. Akkor váratlanul meghal Ádám testvére. A tehetős rokonság elfordul az özvegytől és kislától. Ki viselje gondjukat, ki istápolja őket? Kőlcsey lemond tervéről, marad. „Van összefüggés az emberi jóság és a közeleti pálya között” — fogalmazza meg Kőlcsey elhatározásának jellemző tanulságát Szauder. „... Az a Kőlcsey, aki a rászoruló, szenvedő embereket nem hagyja el, s az a Kőlcsey, aki a magyar jobbágy, az úzótt lengyel, a görög szabadságharcos, az elnyomott magyar és a szenvedő emberiség mellett lángoló szavakkal s tántoríthatatlan szilárdsággal áll ki egy egész nemzet színe előtt, egy személy s örök példa.” (145. l.)

A politikai küzdelmek és az Országgyűlési Napló nagyszerű irodalmi elemzéséről már írtam. Meg kell említenem azt is, hogy az országos és megyei politika viszonyait, a

főbb szereplő személyeket, az országgyűlés szervezetét és ügyrendjét milyen alaposan ismerteti a szerző. Ebben a részben válik igazán plasztikussá Kölcsey egyéniségének képe is: nem véletlen ez, hiszen művei közül épp az Országgyűlési Napló tárja fel legközvetlenebbül jellemét. A polgári irodalomtörténészek — Kemény Zsigmond ítéletéig visszanyúlva — ellentétet láttak a költő és a politikus Kölcsey között. „Jaj neked, szegény dalköltő” — idézték a Naplóból. „De mi szükség is vala a lantot, a zúgó folyam partját és berkeidet elhagynod?” Szauder is idézi ezeket a mondatokat, csak-hogy ő helyesen magyarázza őket: „Nem valami dalköltői gyöngeség sír fel benne: hanem a cselekvésben gátolt, szőzőzönnel untatott politikus kívánja vissza az irodalmat, hol szava tényleg tettel ért fel, míg az országgyűlésen a tett elfullad a sok szóban.” (193. l.) Az Országgyűlési Napló egyéb nyilatkozatai, a nemesi „expectatioiktól” annyira különböző tárgyyszerű beszédek s később a Parainesis tanításai sokszorosan aláhúzzák ennek a magyarázatnak a helyességét.

Kölcsey politikai jelentőségének országgyűlési szereplésének értékelői politikai eszméit Széchenyitől szokták származtatni, alakját Széchenyiéhez szokták kapcsolni. „Sztármár kálvinista követe... volt az, aki-ben Széchenyi korának... »legideálisabb kifejezőjét« kell látnunk... Nyilatkozataiban... szinte betű szerint megtaláljuk Széchenyi szellemét, gyakran mintha csak annak parafrázisait hallanók...” — írta róla Székfű Gyula. (M. tört. VII. 137.) Szauder azonban világosan megmutatja, hogy Kölcsey politikai programja lényegesen magasabbrendű és előbbremutató, még a szakban való helyenkénti egyezések ellenére is, mint Széchenyié vagy akár Wesselenyié. Nem volt ugyan pontról-pontra kidolgozott terve, programja, a beszédek és a Napló vallomásaiból azonban határozottan bontakozik ki politikai cizméinek egy olyan összefüggő rendszere, amelyről joggal állapíthatja meg Szauder, hogy hozzá „az utasításokat a sztármári adózó nép diktálta. Nem egy megye kiváltságosainak csoportja, hanem az egy megye határain belül is az egész nemzetet képviselő nép.” (176. l. Szauder kiemelései.)

A polgári nemzetért harcoló politikus Kölcseyről adott képet nagyon jól egészíti ki az utolsó költői korszak (1830—32) és a Kritika bemutatása. A Zrínyi dala mondani-valóját elemezve Szauder Kölcsey pesszimizmusának új, már a politikai harcok korára jellemző fajtáját ismeri fel: a Vanitatum vanitas és a Borsdál kereső, önmardosó érzületével, ironiává és háborgó gúnyolódássá torzuló fájdalmával szemben a szigorú vádat,

a könyörtelen ítéletet. Igazában ezt a pesszimizmust magyarázza Révai József, midőn megállapítja, hogy Kölcsey pesszimizmusa „azé a harcosé, aki nem bízik benne, hogy fegyvertársai vele együtt menetelnek az emberi haladás nagy céljai felé.” (Szauder idézi az Országgyűlési Napló Révaiának tökéletesen megfelelő szavait: „Bizodalom saját erejében és serge hűségében teszi a hőst; de ha vitézei adott jelre kardot nem rántanak, s hidegen nézik őt az ellenség soraitól körülvétni: mondjátok meg, mi érzellemmel kezd majd új csatát?”)

Kölcsey országgyűlésről való távozása után a politikai harcból való kiábrándulásról, az irodalomhoz való visszatérésről szoktak beszélni. Igen kézenfekvő, csak éppen nem igaz ez a beállítás. „Ki bércre hág, nem azért teszi azt, hogy ott fenn parányi kört vonjon magának, hanem azért, hogy lát-határát a lehetőségig messze terjessze” — idézi Szauder Kölcsey egy levelét, s ennek a megnyilatkozásnak szellemében Kölcsey utolsó éveit mint a politikai cselekvés töretlen folytatásának időszakát mutatja be. A politikai feliratok, Kossuth és Wesselenyi védelme természetszerűen illeszkednek ebbe a koncepcióba, de az utolsó évek legfontosabb műve, a Parainesis is új értelmet, különös csillogást kap így: „A Parainesis nem a nyugalom éveinek, hanem az országgyűlési viaskodásnak terméke, a jövőbe, az ifjúságba vetett bizalomnak, a jelenből a jövőbe való fellebbezésnek, a jövő kényszerítésének kifejezője.” (231. l.) A Parainesis elemzése igen részletes, szempontokban és megállapításokban igen gazdag, de épp gazdagsága, a gondolatok, utalások, idézetek túláradása miatt helyenként nehéz. Igen fontos a Parainesis elemzésében annak megmutatása, hogyan emelkedett benne Kölcsey mondanivalója a kor nemesi felfogása fölé; az egyén közösség alá rendelésében, a történelmi fejlődés útjának felismerésében, az emberiségnek a hazán keresztül való szolgálatában hogyan bontakozott ki Kölcsey demokratikus humanizmusa.

Finom fölül hallja meg Szauder a Parainesis egyes gondolatainak kicsengését a Berzsenyi-émlékbeszédben. A beszéd elemzésének összefoglalása, Kölcsey e beszédben kifejeződő líraiságának ihletett szavú magyarázata megérdemli, hogy idézzük: „Nem az Akadémia, nem a magyar költészet, nem is a magyar nemzetiség nevében búcsúztatta Kölcsey nagy költőtársát, — a nagyok észrevehetetlen, mert természetes gesztusával a maga nevében mert búcsúzni a nagy halotttól, és az egész búcsúzás félhalk párbeszédé lett, majd belső monológgá; ebbe a személyes vallomásha mégis egy egész nemzet érzelmé sűrűsödött inkább, mintha a búcsúzás valamely intézmény vagy közösség nevé-

ben történt volna. Az a szerep, amit Kölcsey költői, kritikus, politikusi alkotásával betöltött, egyedül önekitette lehetővé, hogy Berzsenyiről szólva személyes vallomásával is egy nemzet állásfoglalását tolmácsolja.” (245. l.)

Fontos eredményekre jutott Szauder Kölcsey novelláinak elemzésében is. A Kárpáti kincstárból is, de még méggyőzőbb módon a Vadászklakból az időszzerű társadalmi mondanivalót bontja ki: az elsőben Kölcsey az elszegényedő nemesség ábrándos, babonás gazdagodási vágyaival szegezi szembe a maga polgári racionalizmusát, a másodikban azt mutatja meg, hogy a gyermekgyilkos leányanya a feudális urak nőről való léha és könnyelmű felfogásának áldozata. Szauder a novellákat, különösen a másodikat, elsőrendű művészi sajátságaik miatt is Eötvös felé, mégpedig a negyvenes évek „nagy” Eötvöse felé vezető útnak tartja.

Zrínyi második éneke s különösen a Rebéllis vers elemzése valamivel rövidebb, súlytalanabb, mint ezek a fontos költemények megérdemelnék. Zrínyi második éneke befejezésének problémáját nem tudta maradéktalanul megoldani Szauder. Nem fogadta ugyan el Keresztury Dezső magyarázatát, aki szerint a Sors felelete a régi Magyarország vezető nemzetének, a reakciós nemességnek pusztulását jövendőli (ámbar Keresztury véleménye sem ilyen egyértelmű), de maga is azt írja, hogy a „más hon”, „más szótat”, „más keblű nép” nem idegeneket jelent, csak a Kölcsey számára is félelmetesen és tragikusan születő újat. Mégis hozzáteszi: „Ha a kormány terrorja miatti elkeseredését is figyelembe vesszük, hogy Kölcsey magát a magyar nemzetiséget feltette az idegen elnyomótól, a vers befejezésének tragikus értelme érthetővé válik.” (257. l.) Azt hiszem, a kor szemében ez a vers elsősorban a nemzet-halál jövendölése volt, éppúgy, mint a két évvel korábban született Szózat ismeretes versszakában („Vagy jőni fog, ha jőni kell A nagyszerű halál. . .” stb.) is a nemzethalál vízióját látták. De igaza van Keresztury-nak abban, hogy egy költemény jelentése túl-nőhet a költő szándékán; a versben a magyar nemesség hitvány, a haladással szembe-forduló, hazaárulóvá váló részének kérelhetetlen elítélése is benne van, épp ezért semmiképpen sem hamis az az értelmezés, amely ezt az ítéletet hangsúlyozza, s ennek fényénél a haladó és a maradi nemesség egymástól való elszakadásának tudatossá válását látja a vers legfőbb mondanivalójának. (Keresztury tanulmánya a Válasz 1948. szeptemberi számában jelent meg.)

Nagy élményt, maradandó benyomást kelt Szauder könyve. De olvasni nem könnyű. Kényelmesre taposott utak helyett ismeretlen vagy kevésbé ismerős kilátók öröme

kedvéért gyakran vezet nehéz kaptatókon, ahol a figyelem, a gondolkodás egy pillanatra sem lankadhat. A kilátókon azonban szívesen megáll, visszatér a megtett útra, s figyelmeztet arra is, merre tűnedeznek fel a még előttünk álló híres csúcsok. Idézünk egy ilyen részletet; azt a képet írja le, amely a Zrínyi dala elemzésével elért magaslatról tárul elénk:

„Ebben a pillanatban jutott el arra a határra, ahonnan ezzel a meggyőződéssel tovább lépnie — más, eleve nebb népi erő-ekkel folyó közéletben — csak a forradalomba vetve magát lehetett volna. Amikor Petőfi Kölcsey csontkezőnek halálós szorítását kívánta a szatmári reakciók nyakára, ezt a forradalmi erejű elszántságot érezte meg Kölcsey szigorában.

Nem lett forradalmárrá; de nemesi nemzetét megtagadó, az új nemzetért lázasan harcoló politikus jelleme a Zrínyi dalának metsző élességű döntése után oly gyémántkeménnyé csiszolódtott, hogy elvűség, rendíthetetlen szilárdság, felülmúlhatatlan szívósság és önfeláldozás tekintetében a nagy forradalmárok is leginkább őtől tanulhattak.

Ez a vers a szatmári adózó népről és a sorsvonásról mondott nagy beszédek idején készült: benne van az a fojtottság, mely a nép hazáját kereső Kölcsey lelkét lidércnyomásként ülhette meg, amikor közelről vizsgálhatta szűkebb hazája népének borzalmas helyzetét. Ez a fojtottság, ez a komor nyomás csak akkor fog fölengedni a lelkén, amikor az ország színe előtt vághatja az elnyomók arcába örök szegényüket. S e fojtottságnak harcban való fölengedésével együtt fog növekedni hite az új nemzetben, melyet a régi nemzet teljes pusztulása árán is utolsó költői szaváig áhítani fog. . .” (172. l.)

A könyv stílusa nemcsak világos, hanem emelkedett is. A tárggyal való telítettség, a tárgy, a hős iránti áhitat tör fel belőle. Szauder egy-egy mondata Kölcsey legjobb helyeit juttatja eszünkbe, anélkül, hogy utánozná stílusát.

A Parainesis ihlető és megragadó hatására ismerünk például a következő szép mondatban: „Önmaga nagygyűjtésén keresztül tud ki-ki nevelni a leghitelesebben, a legellenállhatatlanabb erővel, de rendkívül kevés a világirodalomban is azoknak a száma, akik úgy írhatnak a legnagyobb ideálokról, hogy saját fejlődésüket, saját legrszemélyesebb világukat természetesen, hiú igazgatás, utólagos rendezgetés nélkül írhatják bele azokba.” (228. l.)

Az utóbbi években irodalomtörténetírásunk értékes, szép monográfiákkal gyarapodott. Nyugodtan mondhatjuk, hogy Szauder könyve a legértékesebbek, legszebbek közé tartozik.

Orosz László

FLAUBERT: BOUVARD ÉS PÉCUCHE

A Világirodalom Klasszikusai. Fordította
Új Magyar Könyvkiadó, Bp. 1955.

Tóth Árpád. Az előszót írta Kardos László.

1876 augusztusában Flaubert levelet írt fiatal barátjának és tanítványának, Mau-
passant-nak. Többek között ezt írja neki:
„Ó, elkéséridi az emberi butaság! és egészen
az óceánig üldözi? de mit szólna, fiatalember,
ha annyi idős volna, mint jómagam?”
Még négy esztendő van hátra az életéből.
Ezt (pontosabban az utolsó ötöt, 1875
tavaszától) egyre nyomasztóbb hangulatban
tölti. Tele van gonddal-bajjal. Anyagi, csa-
ládi bajokkal. Félt a tönkremenéstől, a sze-
gényeségtől, a hajléktalanságtól. „Az a gon-
dolat — írja 1875 tavaszán — hogy nem
lesz tető a fejem fölött, nem lesz *home*-om,
tűrhetetlen számomra. Úgy nézek mostaná-
ban Croisset-ra — (az úgynevezett „fehér
házra”, melyben élt) — mint az anya, aki
tüdőbeteg gyermekére tekintve azt mondja:
Vajon meddig még? Nem tudok megbarát-
kozni a végleges válás hipotézisével...
Egész életemben megtagadtam szívemtől a
legjogosabb táplálékokat. Szorgos és szigorú
életet éltem; ej! nem bírom tovább, erőm
végére értem. Fojtogatnak a visszanyelt
könnyek; felnyitom a zsilipet.”

Ez Flaubert utolsó éveinek légköre, lelki
atmoszférája. S ezeknek az utolsó éveknek
a terméke félbenmaradt regénye, a „Bouvard
és Pécuchet”. 1877 tavaszán készült el első
fejezetével. „Bouvard és Pécuchet annyira
eltölt, hogy valósággal Bouvard és Pécuchet
lettem” — írja. Két alakja egyre jobban
„kibontakozik a ködből”; 1877 egész nya-
rát nekik szenteli, végeláthatatlan geológiai
és orvosi tanulmányokba merülve. Ettől
fogva szinte gályarab-munkát végez; von-
szolja az egyre mérhetetlenebbre növekedő
adat-halmazt, bizonyos belső fogcsikorga-
tással — a gályarabéval, akinek egész uszályt
kell maga után húznia, és a szarkasztikus
„embergyűlölővel”, aki most, végre le-
leplezi a „*bêtise humaine*”-t, a förtelmes
emberi butaságot.

Voltaképpen ez a regény lényege. Két
ostoba, félművelt, félműveltségében meg-
kötőyagosodott alak kudarc-sorozatának va-
gyunk a tanúi. Mindenhez „tudományosan”
fognak hozzá, és természetesen mindennel
fölsülnek, a gazdálkodástól a régészetten át
az orvostudományig és a világmegváltásig.
Vagyonuk elúszik, a megbecsülésből kikop-
nak. Mindez azonban végül is mit bizonyít?
Azt, hogy szoba kell vágni a tudományt?
Nem bizonyít egyebet, mint azt, hogy
Bouvard és Pécuchet ostoba és félművelt.
Nem az a rossz, amivel próbálkoznak, hanem
az, ahogyan próbálkoznak vele. Flaubert

alighanem annak a bizonyos „*bêtise humaine*”-
nek akart ércnél maradandóbb emléket
állítani. Ehelyett azonban csak két tökélet-
len polgárnak, két szűkagyú alaknak állított
emléket. Regénye ezért nem bizonyít sem a
tudomány, sem a polgár, sem a kísérletezés
ellen; legföljebb azt mutatja meg, milyen
szánalmas dolog, ha valaki olyan tökéletlen
meglett ember korára, amilyen Bouvard és
Pécuchet.

Ha az ember elolvassa ezt a nagy töredé-
ket, nem fojthatja el magában a sajnálko-
zást: milyen kár volt ekkora energiát paza-
rolni ilyen kisarányú vállalkozásra! Flaubert
több, mint másfélszer tudományos munkát
búvárlott át, harmincegynéhány tudományos
folyóiratot kísért figyelemmel — csak azért,
hogy két töklilke butaságát dokumentálja!
Tudjuk, mindig kínos aprólékossággal járt
utána mindennek; beleszorította magát a
pontoság sanyarú kalodájába és gyötrődve
pepecselt heteken át olyasminel, amihez egy
Balzacnak például elég volt egy pillantás,
egy látomás, egy volt valamire ránéznie,
vagy beszimatolnia egy házba, egy utcába.
Íme egy példa a módszerére, vagy helyeseb-
ben talán önkínzására: egy papagályt akart
leírni; erre a rouen-i múzeum igazgatójától
kért egy „amazon”-fajta papagályt, azt az
íróasztalára helyezte és úgy „festette le ter-
mészet után”. Egy másik, a „Bouvard és
Pécuchet”-ből: a két barát régészeti-geoló-
giai kutató útra indul a regény harmadik
fejezetében a normandiai partvidéken. Flau-
bert ehhez a pár laphoz igen részletes út-
mutatót kért az ott nyaraló Maupassant-tól.
Balzac néhány „szintetikus” vonással reme-
kül élénk állított volna bármilyen tájat,
amelyet tán soha életében nem látott, de
amelyet magában „megélt”. Flaubert a szó
teljes értelmében agyondokumentálta magát.
Végredményben fölsőleges munkát végzett,
hiszen egy regény hitele sosem azon múlik,
hogy ami benne van, pontosan úgy történ-
jék, ahogyan azt a valóság előírja, pontosan
a valóságban ellenőrizhető helyen; a regény
nem aprólékosan másolja, hanem szintetiku-
san újjáteremt a valóságot. A pontoság, a
„hitelesség” e flaubert-i mániaja végered-
ményben regényellenes. S amikor Bouvardék
kísérlet-sorozatát követjük, minduntalan
arra kell gondolnunk: mennyi jobb sorsra
mélto munka! Milyen remekművet lehetett
volna alkotni feleannyi energiával! Élő,
áradó, folyó élet helyett mit kapunk? — lexi-
kont, lexikográfiai anyaghalmazt, mely alatt
majdnem összeroskad a két „hős”. Milyen

meddő erőfeszítés végül is ez a másfélezer kötet és harminc tolyóirat — valóságos hegyvajudás egy egérhez! Ha a dokumentáció rettenetes apparátusát elvetve ezt a nagy erőt a téma epikus megoldására fordítja, alighanem kész, befejezett regényt alkothat, remek szatírárt a polgárságról, nem pedig fázasztóan agyondokumentált töredéket két buta polgárról, aki annyira nem tipikus, annyira csodabogár, hogy maguk a polgárok is úgy tekintik őket, mint gyanús kuriózumokat!

Persze így is tele van a regény ragyogó részletekkel, kis ékszerekkel, a csiszoló kis-ötvösség remekléseivel; Bouvard-ék vidéki házának még a szagát is érzi az ember, s egy-egy tavaszi kép például, ahogy a földek közt baktatnak, felejthetetlen. Csak éppen az az epikus sodra nincs meg az egésznek, ami megvolt „Bovaryné”-ban, megvolt az „Érzelmek iskolája”-ban — és nem volt meg a szintén agyondokumentált „Salammó”-ban vagy a „Szent Antal megkísértetése”-ben. Flaubert bevitté, furcsa módon, a tudomány módszerét a regényírásba. Magamagát bilincselte meg vele. A „Bouvard és Pécuchet”-ben minduntalan megáll az ember egy-egy résznél s azt mondja: ez valóban zseniális! S az egész mégis kudarc, ha zseniális kudarc is; szinte jelképes értelmű a befejezetlensége; az egész: egy nagy csőd zseniális illusztrációja.

Pedig, ha Flaubert enged a tehetsége spontán irányának! Itt, ebben az utolsó írásában megcsillan valami új vonás: Flaubert kitűnő érzéke a komikum egy fajtája iránt. Nem mulattató komikum ez, kétségtelenül. Hanem valami keserű, szatirikus, szarkasztikus komikum, valamilyen Swifté felé hajló, ha undorát, haragját, megvetését nem is árulja el annyira; valaki valamit életnagyságúnál számtalanszor jobban kinagyítva lát, s így is rajzol meg, e felnagyítás torz esetlenségében, gesztusai aránytalanságában és gépiességében... ilyesmi kísért nyomban a regény első jelenetében: ahogyan ez a két majdnem automata-mozgású alak: Bouvard és Pécuchet először egymásba botlik; a jelenetnek fanyar, száraz, kegyetlen komikuma van, már a „hősök” pusztá megjelenésében is, meg a körük emelt díszletében is. Néhol mindez a burleszk komikum határán jár, de az író oly rezzenéstelenül, oly irgalmatlan tárgyilagossággal ábrázolja, hogy félelmetes lesz éppen burleskségében. Például: a két barát gyógyításra adja magát, „egy agyhártyagyulladásos asszonyt karszékestül a mestergerendára függesztettek s teljes erejükből lóbálták, míg a haza-

érkező férj ki nem dobta őket”. Vagy: birkát és kecskét akarnak keresztezni, s mert a dolog magától nem megy, hiába zárják össze a bakot meg az ürt, harmadnap „jönak látták segítséggel könnyíteni a természet dolgán. Azonban a bak, Pécuchet-nek fordulva, ágyékon dőtte szarvaival, a rémült ürt pedig körbe szaladgált a prészházban, mint valami cirkuszban. Bouvard kergette, rávetette magát s elnyúlt a földön. Marka tele volt kitépett gya pujuval”. Vagy: gimnasztikai gyakorlataik során Pécuchet áttér „a falábon való lépegetésre. Úgy érezte, a természet is erre teremtette s azonnal a magasabbik fajta póznát választotta, melynek talpnyugtatója négy lábnyi magasságban volt a földtől. Egyensúlyba helyezkedett s öles lépésekkel mérte végig a kertet, mint valami óriási, sétáló golya”...

Ez valóban a „*bêtise humaine*” gyilkos szatírája. Sajnos, ezt halmozta agyon Flaubert önkínzó, megszállott dokumentálása anyagtömegével.

A „Bouvard és Pécuchet” természetesen így, befejezetlenségében és kudarc-voltában is egyik jelentős könyve a világirodalomnak. Olvastán végül — sok egyéb mellett — föltehetjük a kérdést: vajon nem ide, ebbe a zseniális kudarcha torkollott-e szükségképpen Flaubert útja. Nem arról van szó, hogy az írónak föltétlenül úgy kell szeretnie az embereket, mint egy szociális apostolnak. De mint írónak, bizonyára szeretnie kell őket — úgy, mint anyagát, mellyel dolgozik, melyből a maga módján terem; szeretnie kell bennük az élet megírást kívánó ezer és ezer igényt; szeretnie kell valahogyan olyasformán, ahogyan egy Balzac vagy egy Möricz vagy egy Tolsztoj szerette őket: szeretni azt, hogy vannak, hogy olyanok, amilyenek, jellegzetességeiket, jellemüket, erényeiket és hibáikat, a bennük millió formába burjánzó írói őszanyagot, az életet.

Flaubert, mint író, úgy látszik, nem szeretne eléggé, s ahogy pályáján előrehaladt, alighanem egyre kevésbé szeretne az embereket. Kissé mintha utálkozva foglalkozott volna az anyagával — egy kicsit talán azzal az érzéssel, hogy piszkos lesz a keze tőle.

Dezillúzió? Mindegy, minek nevezzük; és túl messzire vezetne, ha elkezdénénk ki-elemezni a személyi és társadalmi gyökereit. De alighanem itt kell keresnünk a „Bouvard és Pécuchet” zseniális csődjének az okát.

A magyar olvasó csak örülhet neki, hogy ezt az érdekes és jellemző művet szép új kiadásban ismét a kezébe kaphatta.

Rónay György

ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI I.

(Ujságcikkek, tanulmányok) Akadémiai Kiadó, Bp. 1955

Ady Endre összes műveinek kritikái kiadása jelentős törléstszerű a magyar irodalomtörténet méltatlanul homálybaborított művei adósság-listáján.

Ez a kötet nemcsak Ady korai műveivel ismerteti meg, de segít leszámolni azzal a tévhitel, mely szerint az újságírás gátja és akadályja a komoly szépirodalmi tevékenységnek. Kétségtelen, hogy a témához és terjedelemez kötött művek határidőre való gyártása nem hat mindig a legkedvezőbbben az író művére, képességeinek kialakulására. De ennek felpanaszoló elfelejtkeznek az éremnek arról a sokkal fontosabb oldaláról, hogy az újságírói munka, a vele foglalkozás állandóan a mindennapi élet sodrában tartja az író. Nem egy jelentős mű formálódott így meg, nem egy tehetséges író lett ennek révén a valóság igazi és nagyszerű ábrázolója. Ady, Móricz, Bródy, Krúdy, Török Gyula újságíróként kezdtek, s ha nem is állandóan, de majdnem mindig volt kapcsolatuk valamilyen újsággal. Hogy Ady az Új Versek költője lett, abban nem kis része van azoknak a redakcióknak, ahol mint munkatárs vagy szerkesztő dolgozott, ahová, mint szívbe az erek, futottak be az ország, sőt az egész világ politikai és kulturális eseményeinek hírei.

Ady minden iránt szenvedélyesen érdeklődő, mindenre reagáló ember volt kora ifjúságától kezdve. Tízennégyéves, mikor diáklapot szerkeszt, s a zilahi gimnázium önképzőköri emlékei közt nem egy nyomát találjuk csipő nyelvé, gunyoros, a dolgozat lényegükben megragadó bírálatainak.

Ez a minden iránt való érdeklődés s az újságírói munka, melybe Ady már húszéves korában bekapcsolódik, kölcsönösen segíti és támogatja egymást.

Ady érdeklődése kielégülést talál a lapoknál. A Debreczeni Ellenőrnél Richépin, Coppées, Féval, Zola, Anatole France, Csehov és Sudermann névvel ismerkedhet meg. A vidéki lapok „mindenes” újságíróját a lap rá is szorítja, hogy — ha tetszik, ha nem — de minden sorakerülő problémával foglalkozzék. A munka-adta kényszerállapot, s Ady tulajdonságai szerencsésen ötvöződnek egybe. S ez a szerencsés ötvözet, mely a fiatal Ady újságírói munkájára jellemző, tülemeli ezeket az írásokat azon, hogy velük csupán, mint egy később nagy költő korai jelentéktelen zsenyéivel foglalkozzunk.

Az írások becseit természetesen elsősorban az adja meg, hogy bennük látjuk kibontakozni a mágnások és püspökök uradalmát legbátrabban bíráló zsurnalisztát, s itt látjuk, bár még csak egész csírájában jelent-

kezni a társadalmi változtatás sürgetőjét, a forradalom költőjét.

„Igazi”, kimondottan Ady-írást csak egyet találunk még ebben a kötetben (Egy kis séta), de világosan látható a kibontakozás első útja. A szemünk előtt folyik le a küzdelem, melyet a fiatal újságíró vív a régi, megmerevedett szemlélet sémái ellen, az új, világot és embereket formáló eszmék s gondolatok után tájékozódva.

Politikai véleményei, nyilatkozatai akkor még nagyjából a Függetlenségi Párt irányát képviselik. De már ekkor hozzá tudja adni a nemzeti önállóság, az Ausztriától való függetlenség gondolatához azt a lényeges elemet, melynek hiánya a Függetlenségi Párt politikáját tartalmatlan szószátyárkodással súlyesztette.

„Egyenlőség. Testvériség. Szabadság. Kossuth Lajos szentháromsága. Megmosolyognivaló jelszavak ma, az osztálygóc uralmának idejében, amikor az úrhatnamság jegyében él, küzd, verejtékezzve tör előre Kossuth Lajos nemzete.” A nemzeti függetlenség kérdéséhez az elikkadt osztályharc problémáját adja hozzá.

Magyarország, a panamák, visszaélések „szép zsványtanyája”, s Ady kíméletlen nyíltsággal és bátorsággal leplezi le az úri garázdálkodásokat (Úri hőhéro, Kínos ügy, Tóth Benőék). Néhány írásában már a demokratikus és liberális jelszavak mögé húzódo reakció is foglalkoztatja. (Szolnokokokai hagyaték, Demokrata szervezkedés). A liberalizmus a polgári demokrácia eszméi felé ekkor még erős illúziókkal fordul, még nem a liberalizmust, hanem annak „meghamisítóit” támadja. Több probléma még nem világos előtte, a nemzeti kérdésben írt néhány cikkében még a nacionalizmus, sovinizmus hangjait szólaltatja meg. Még nem látja azt, amit később ő fogalmaz meg legtisztábban, legszebben, hogy „magyar, oláh, szláv bánat, Mindigre egy bánat marad”, meg nem világos előtte, hogy a magyarság feltétele és szerete nem zárja ki, sőt, elengedhetetlen feltételle teszi a népek, az elnyomottak összetartozását.

A száadeleji Magyarország ellentmondásokkal átkuszált világában nehéz kiigazodni. Ady is nem egy problémával küszködik, de megoldásai csaknem mindig a haladás irányában mutatnak.

Egy kis séta című írása már a papi jómód s a külvárosi nyomor bátor, művészi és plasztikus szembeállítás s tanulsága.

A papi politika kérdéseire általában a haladás szempontjából ad választ. Figye-

lemre méltó ebben a kötetben a politikai cikkek, színházi kritikák s általában a konkrét témákhoz kapcsolódó írásokon kívül azoknak az írásoknak nagy száma, melyek Ady szubjektív élményeiről, benyomásairól, reflexióiról adnak számot.

Ezek a lírai jellegű írások mutatják világosan a világnézetek zűrzavarában tájékozódó fiatal Adyt. Milyen érdekesen jellemző, hogy milyen jelenségeket választ ki ebből a zűrzavarból. 1898. december 31-én megjelenő Betegen című írásának víziói: a kenyérért harcoló embertábor, a keresztre feszített megváltók, Madonna-arcú, de buja asszonyok, rothadt szalmaágyon elpusztult költők, a vak, csak pénzcsengésre reflektáló Juszitica, költői fantázia szülőttei ugyan, de mennyire kora világiágának talajából nőttek. Három hónappal később megjelenő, Haladunk című cikkében már konkrétan veti fel ezeket a problémákat. Nagyszerű meglátással sorakoztatja egymás mellé kora ellentmondásait, s nagyszerűen tudja kicsendíteni belőle a századelel Európát foglalkoztató problémákat: „A gloire nemzete még nem tudott határozni, hogy vajon megmentsen egy ártatlan embert, vagy hagyja nyomorultul elpusztulni...” „Az egész társadalom befogja a fülét, hogy ne hallja a millió nyomorult nyöszörgését, mely kezd összeolvadni a jövő századnak megváltást hirdető hatalmas zajaival...” Látja a haladás késedelmét, a reakció eluralkodását, de okát adni még nem tudja. Csak logikátlanságot lát a tettek és szavak különbsége mögött: „S ugyanaz az Oroszország, mely a hágai békekonferenciát előkészítette, mely világraszóló ünneppel üli meg a legnagyobb szabadságdalnoknak, Puskinnek emlékét, megmozdul, hogy agyalábalával eltiporja egy viruló kis országot, Finnország feltveörzött szabadságát.” (Ellentétek. Debreczen, 1899. június 10.) Ezek a kétségek, melyeket a haladó erők gyengesége szült, a századelő minden jobbérzésű, haladást kívánó gondolkodójának komoly problémákat okoztak. S nem kivétel ezek alól Ady sem. A gondolkozó emberek, a világ megjobbítására törekvők sorsa és feladatai súlyos problémaként nehezedik Adyra is. Ekkor még nem jut el annak kimondásáig, hogy „csak a nép tud forradalmat csinálni”, nem bízik a néptömegek erejében, áthidalhatatlan szakadékot lát köztük, s a jobbért küzdő gondolkozó emberek között: „Mit csinál a tömeg?” Születik, eszik, iszik, párosul, képzelődik és meghal.” De ez az elválasztás már ekkor sem a kiválasztottak dicsőítése s a tömeg megvetése felé éleződik ki. Ady tragédiát lát a kiválasztottak magányosságában s megvetése a saját rossz sorsával meglegező, hétköznapi szürkeségbe bele-

nyugvó, megváltóira feszítsd meg-et kiáltó, lelkiismeretlen igazatóktól elbolondítható tömeg ellen fordul.

„A tudás az élet titka s a gondolkodás a tudás alapja. Ezek a gondolkozó emberek pedig a legszerencsétlenebb páriák. Küzdenek egy óriási tömeggel, ennek kényelmes formái ellen, melyek millió ember életét irányítják. Fogalmaik raktárában egy megőrjítő szó háborgó: igazság, tetteikben egy őrült cél dominál, magukhoz hasonlóvá tenni a világot.” S hogy keserősége a tehetetlenségre kárhóztatottságból, hatni nemtudásból ered, azt bizonyítják a következő sorok, melyek a jónéhány évvel később megjelenő Magyar Messiasok versciklusban kapnak majd valódi, teljes megfogalmazást: „Nagy céljaik elérésére oly hitvány eszközeik vannak s ezek az eszközök sem hathatnak a legyőzendő tömegre, mert nem von pozitívek. Milyen eszközök! Szép, nemes, jó, művészi, megható — ilyen jelzőkkel díszítik fel őket, pedig a tömeg szerint ezek is csak olyan utópiák, mint maga az igazság.”

Ady elégedetlenségének, keserűségének s végső soron tömegekről vallott véleményeinek alapját a haladó erők hatni tudó eszközökkel nem rendelkező gyengeségében találjuk meg.

Mind a napi politika, mind az általános világnézet terén Ady új felfogásért, új látásmódot harcol. Nem túl nagy, de mérhető az az előrelépés, melyet már ebben az időben is megtesz. Lényegesen jelentősebbek azok a megnyilatkozásai, melyeket saját területén, az irodalom területén tesz. A múlttal való küzdelem nyomain természetesen itt is érezhetők. Elhatárolja magát a modernizmustól, de határozottan állást foglal az irodalomnak társadalmi problémákból eredő volta mellett. S a modernizmussal való szembeállása sem a régi felől történik, hanem „egy eszmétlen korban eszmét lehelni akaró”, a kapitalizmus üzletté sülyedt irodalmától, a burzsoá cinizmustól megundorodó fiatalember nézőpontjából: „Oh én nem a romantikát sirattam el, a szertelen s émeletítő szentimentalizmussal fűszerezett romantikát, hanem azt a megtisztító, felémeelő és ideális törekvést, mely hiányzik modern íróink nagyrészénél s amit hangzatos frázisok, hol az igazság unos-untig emlegetett jelszavával elütni, bebeszélni nem lehet.”

Színkritikáiból, egyes művekről írt bírálatából csendül ki leghatározottabban a későbbi Ady hangja. Ezekből az írásokból derül ki a legvilágosabban, hogy mennyire nem a régi felé orientálódik. Igen kemény bírálatot mond Berczik Árpád miniszteri tanácsos és sajtófőnök sikerületlen szín-darabjáról (Himfy dalai). Többször kiáll

Thury Zoltán Katonák című darabja mellett, s a darab művészi fogyatékoságait bírálja, de az eszmei mondanivaló fontosságát emeli ki a leghatározottabban. Metsző gúnyval emlegeti a Petőfit meghamisító úri Magyarország hivatalos, állami és irodalmi szerveinek Petőfi ünnepét: „Készülünk a nagy poéta ünnepére, ki ugyan nem volt főrendiházi tag, nem volt tagja az Akadémiának sem, annál kevésbé titkára. De nagyobb, igazabb poéta volt minden idők magyar költőjénél.” Talán elsőnek mutat rá Kiss József, s lapja időből való kihullottságára (Elfelejtett affér), Paraszt-tragoedia című cikkében pedig kora drámaíróinak figyelmét igyekszik a valóság problémáira irányítani. „Divatos drámaíró urak, tudják-e Önök, hogy a felső tízezen kívül még nagyon sokan élnek, szenvednek körülöttünk?... Önöknél működik a szellemi arisztokrácia tudatának valami obscurus, beteges faja, mely elbizakodottá, korlátolt gondolkodásúvá teszi az embert; befogja a szemét, hogy ne lássa, amit igazi poétának megírni érdemes”.

A magyar múlt haladó hagyományai megbecsüléséről már ekkor is többször tanúságot tesz. Több cikket ír a Debrecenben felállítandó Kossuth-szoborról, s nem egy cikkben állít méltó emléket a debreceni színészet régi nagy alakjainak.

Problémák özönével küzd, többet kérdez, mint felel, de kérdésfeltevéseiben már ott rejteznek azok a problémák, melyekre néhány év múlva messzehallható szóval, s félreérthetetlen egyértelműséggel fog válaszolni. Kérdésfeltevései a századforduló emberének gondolkozásmódjáról vallanak, s világot vetnek kora Magyarországa legfontosabb problémáira. A kötet ötven évvel ezelőtt írt újságcikkeket tartalmaz, de mégis érdekes és olvasmányos. Ennek legtöbb oka az, hogy Ady soha nem marad meg az eseményeket regisztráló riport vagy beszámoló szűk keretei között, hanem minden jelentősebb eseményhez hozzáfűzi a maga reflexzióit, levonja a maga számára s velünk is levonatja a tanulságokat. A jelenségek megállapítása, a tények és történetek felmérése után mindig megkeresi azt, ami a konkrét eseményt fontossá teszi. A helyi eseményeket beállítja az országos események sorába, s ezért eleven és érdekes írások ma is.

A cikkek olvasmányosságához nem kis mértékben járul hozzá Ady eleven, robbanékony, fordulatokban gazdag stílusa. Azok a sajátos stílusjegyek, melyek a későbbi Adyt oly félreérthetetlenül jellemzik, már itt is jelentkeznek. Legelső dolog, mely azonnal szemünkbe tűnik, a cikkek hangjának igen erős subjektivitása. Ez a tény is következtetni enged írójuk költő-voltára. Stílusának vizsgálata során két problémával kell

foglalkoznunk: az első Ady sajátos újságírói módszere, a másik pedig a költő Ady kibontakozásának első jelei.

Érdekes cikkeinek sajátos kezdési módja. Nagyon ritkán kezd általános bevezető szavakkal. Helyettük valami figyelem-felkeltő érdekességet ír, mely kényszerít, hogy az egész írást egy lendülettel olvassuk végig. Nem ritka az sem, mikor a megírandó eset lényegét írja a cikk elejére, s azután tér rá az alaposabb ismertetésre, vagy pedig a konkluziót veti előre: „Tóth Benőék rendszeren pénztárnokok szoktak lenni, s a gondjaikra bízott közpénzt többnyire elsikkasztják. Dicsekvésnek ne lássék: az egész nagyvilágon nincs annyi sikkasztó, mint ebben az ezeréves szép magyar hazában.” (Tóth Benőék.)

Ez a robbanékony, erős hangütésű kezdet Ady szenvedélyes közlési vágyának az igazságot azonnal kiküldeni akaró szándékának a terméke. Azé az emberé, akinek nincs türelme arra, hogy mondanivalóját egy szenvedtlen fejtegetés végére függessze oda, akit szétfeszít a benne forrongó igazság, aki nem bírja magában tartani a mondanivalóját.

Ez a szenvedély vezette Adyt az úri Magyarország „becstelen és buta falai” ellen. Akkor volt igazán elemében, ha támadhatott. Legnagyobb lendületű, szinte egy lélegzetre megírt cikkei azok, amelyekben valaki, vagy valamilyen intézmény ellen támad. Ellenfelei tönkretételében utólrérhetetlen, felhasználja a nyelv minden eszközt, hogy romboljon ott, ahol kell. Maga megkomponálta, de az ellenfél szájába adott abszurd és ostoba vélekedéstől egészen a szöviccekgig.

Az Alkotmány című klerikális lap arról panaszkodik, hogy a zsidók közül sokan tanulnak. Ady válasza: „Csak azt nem értjük, hogy ebbe a keserűségbe némi öröm nem vegyül. Ha tudniillik a 'zsidógyerekek' nem akarnak és nem fognak *buták* maradni, az 'Alkotmány' híveinek meglesz az az elégtételük, hogy nem lesz egy zsidó kollégájuk sem. Néppárti privilégium lesz a butaság.” (A zsidógyerek bűne.) Általánosan használt módszere ellenfelei szavai és tettei közti ellentmondások kiélezése: „Van szent Antal kenyerre. Kolozsvárt osztja György püspök, Gusztáv püspök is osztaná, de ő a hitélet felélesztésével van elfoglalva. (Szent Antal kenyerre.) Ti.: Bartók György református püspök kenyeret osztott az éhezőknek, Majláth Gusztáv katolikus püspök pedig nem.

Kedvelt módszere még ellenfeleit szinte kárhóztatott cselekedeteik tovább — ad abszurdumig vitt — folytatására buzdítani: „Mi maradunk továbbra is demokraták; de gyártjuk az új nemeseiket és királyi tanácsosokat, biztosítjuk az új választásokat. Az aztán egészen más dolog, hogy a mi

gyönyörű demokrata voltunkban az egész világ nevet. Hiszen fő dolog a választás, nemesítés, királyi tanácsosság — no meg hát a demokrácia is!” (Szolnokdobokai hagyaték).

De nemcsak a sokféle árnyalatú szatirikus hang teszi érdekessé ezt a könyvet. A prózában keresztül sokszor átlóg a költő fantáziája. Feltűnő, zsurnalisztikában teljesen szokatlan, a gondolatok merész csapongására valló képkepcsolás. A rokon, és ellentétes értelmű szavak s a nyomukba járó képzettársítás mondanivalót kihangsúlyozó használata: „Az Egyetemi kört kinyitották. Ráfért a szellőztetés arra a körre.”

Rendkívül kedvelte a népdalokat, anekdotákat, csúfolódó mondásokat. A vallási élet kifejezéseit is szívesen profanizálja. Kiss József gárdájának mindenhatóságát az úri imádság szavaival figurazza ki: „Nevelt egy gárdát, mely küzd mindenki ellen. Gardát, mely csodálatos hittől hirdeti, hogy övé a tehettség, jelen, jövő, ítéletmondás, ország, hatalom és dicsőség”.

Érdekes jelenség, az a néhány cikk, melynek szerkezete, stílusa erősen versre emlékeztet. Ady maga is érezte, hogy mondanivalója jóval súlyosabb, mint amit az akkor írt verseinek formája el tud viselni. Az új vizek viharosak. A századvégi költészet gyenge sajkájára biztos hajótörés vár ott. Az új, erős bordázatú, viharálló hajót keresi Ady. Ekkor még csaknem öntudatlanul teszi ezt, de keresése érdekes, s ezek a darabok érdekes dokumentumok lesznek a versek és prózája közti összefüggések kutatójának. Az érzelmi jelleg sokkal erősebben dominál ezekben a cikkeken, mint a többiekben. Sokkal inkább vehetőek lírai reflexióknak, mint újságcikkeknek, s ha mondanivalójukat összevetjük a többivel, rájöhettünk arra, hogy ezek az írások sokkalvalóval Ady meg nem oldott problémáival foglalkoznak. Szubjektívebbek, mint a többi. Ez a fokozott szubjektivitás magyarázza a bennük levő versszerű elemek megsokasodását. Még rajtuk van a századvég s Ady első verskötetének érzelgős, érzelmes hangja.

Az ismétlődő, visszatérő gondolatok (Betengeten 42. o.) az oly jellemző adys víziószerű látásmód (uo.) a konkrét képből kiinduló elvonás, az előtte megjelenő látott dolgok nyomán keletkező emlékek felrajzása (110. Hírek. Napsugár-szatírok) mind-mind költői látásmódból fogantak. A Reformáció című cikk pedig szaggatott felépítésével szinte strofa-szerkezetű. A Félreverik a harangot »hideg-meleg« jelzőinek használata szintén Ady későbbi költeményeire mutat.

Ezek a prózában bujkáló verselemek azonban nem jelentik egyértelműen azt, hogy Ady későbbi, igazi költészete ezekből

a cikkekből nőtt volna ki. Sokkal inkább rokonok ezek korai költészetével, melyben még a századvég líráját követi. Ezek inkább csak írójuk költő voltára utalnak.

Verseinek gyökerét másutt kell keresni. Már említettük stílusának robbanékonyságát, rövidségét, sokmindent egy mondatba sűrítő tömörségét. Az ún. „style coupée” az, ami Ady prózájára jellemző. Ez ebben a kötetben még csak fel-fel villan. Igazában majd a Nagyváradai Naplónál bontakozik ki.

„Vasárnap délután munkaszünet van, tessék egy kis sétát tenni. Megmondjuk azt is, hogy merre. Amerre mi jártunk. Közeledik a május. Zöldelő és virágos fák csalják az embert. Tessék sétálni a Schlauch-park, na meg az úgynevezett Káptalan-sor felé.” (Egy kis séta).

Sígy folytatódik ez a cikk kopogó, kemény, határozott kijelentő mondatokkal. Ebben már nincsenek kérdőjelek, talán-ok. Egy „ha” és egy „lehetne” fordul elő benne, de ez a „ha” és „lehetne” jelen esetben sem hagy már kétséget maga után. A Fölszállott a páva latolgatást nem tűrő vagy-vagyai hangzanak már itt, a Góg és Magóg fia vagyok én határozott és egyszerű kijelentő mondatai állnak előttünk.

S nem véletlen, hogy Ady éppen abban a cikkében kezd rátérni erre az új útra, amelyikben először mondja a Káptalan-sorról: „Lakosai a legmihasznább, s legingyenélőbb emberek.”

Abban a cikkben, amelyikben a legbátábban, legmesszebbmenően bírálja kora Magyarországnak elmaradott, haladása képtelen voltát, amelyikben legközelebb jut a társadalmi valóság lényegének igaz feltáráshoz. Elmélkedő, reflexzió jellegű írásai lassanként meg is szűnnek majd. Helyüket elfoglalják az új idők új dalai. Ennek az útnak kezdetét mutatja ez a kötet, mely sok vitára adott alkalmat. Igaz, akadnak benne kritikai kiadáshoz nem illő hibák, kerültek bele idegen cikke, maradtak ki belőle valódi Ady-írások. A hibákat nem akarjuk kisebbiteni. De amikor a kötetéről beszélünk, akkor elsősorban azt kell számba vennünk, hogy ez az első olyan kritikai kiadás a magyar irodalom történetében, amely napilapokban megjelent újságcikkeket tartalmaz, s ötven év régeledett eseményeiről és alakjairól ad bő magyarázó jegyzeteket. S éppen ezért a kötet sajtó alá rendezőjének, Földessy Gyulának tartozunk hálával. S mielőtt bírálánk, örömeiben osztozunk, hogy megkezdődött a magyar irodalom eddig elrejtett, de feltárára oly nagyon megérett területének napvilágra hozása. Ady Endre összes műveinek kiadása.

Bessenyei György

I

A hatalmas vállalkozás, amely Ady Endre írói életművének jórészt ismeretlen és feltáratlan felét hivatott hozzáférhetővé tenni, újabb lépéssel jutott előbbre. Fél évvel az első kötet után megjelent a második is, a következők pedig sajtóra készen vagy előkészületben vannak. Öröndetes a munkának ilyen gyors léptekkel való előrehaladása, bár kissé aggodalommal tölt el bennünket, mert némiképp sietségnek érezzük az első kötet tanulságai alapján. A kiadás ugyanis sok fogas kérdést vet fel, s ezzel együtt egy ilyen méretű vállalkozással járó fokozott felelősséget ró a szerkesztőkre. Éppen ezért meg-növekedett várakozással fogadtuk a második kötetet: milyen fejlődés mutatkozik közlési módszerében az elsőnek a folytatkozásaihoz, sőt hibáihoz képest? (Az I. kötetre von vö. ITK. 1956. 204 kk.) A kötet gondozói ugyanazok, mint az elsőé, Földessy Gyulával az élen. Hozzájuk társult Varga József, aki a Nagyvárad Naplónak Budapesten hiányzó 1901. második félévi számaiból Nagyváradon összegyűjtötte az Adynak tulajdonítható anyagot, több, mint száz eddig ismeretlen cikket. Ez úgy megduzzasztotta a kötet terjedelmét, hogy — mint az előszóból most értesülünk — a várad-i korszak még két kötet anyagát adja majd, a prózai művek teljes sorozata pedig a tervezett hat kötet helyett valószínűleg nyolcra fog terjedni.

A most megjelent második kötet anyaga Ady fiatalkori újságírói működésének legfontosabb korszakát, a Nagyvárad Naplónál töltött első évét öleli fel. Emberi és költői fejlődésében az egyre céltudatosabb útkeresés után ez az idő az elhatározó, döntő lépcsőfok, amelyen elindul fölfelé, a magasba.

Irodalmias színezetű és becsvágyú, műkedvelő zilahi és debreceni újságíróskodása után, amikor 1898. őszén szüleinek tervét és álmát szétszaggatva, végképp eljegyzí magát a hírlapírással, a lehetőségek közt elsősorban a megfelelőbb munkakör és a jobb fizetés szempontjából válogat. A kormánypárti Debreceni Hírlaptól így lép át az érzelmeivel kétségtelenül rokonabb függetlenségi Debreczenhez, majd onnan ismét a szabadelvű párti Szabadsághoz, a mozgalmasabb életet, nagyobb szellemi távlatokat és fejlődési lehetőségeket kínáló Nagyváradra. Ott azonban végképp kinyílik a szeme. Látja a meddő pártharcok szította mesterseges gyűlölködést, a jelszavakkal leplezett sivár valóságot, a kiábrándító politikai torzalkodásokat, botrányokat. Saját bőrén és tollán kénytelen érezni a pártok, főként a

kormánypárt lapjaira kényszerített megalkuvást. Tisztán látja már, hogy csak szabadon, kötöttségek nélkül harcolhat a maga egyre világosabban kialakuló eszméiért, a haladás, az igazság és az értelem, a szellemi világosság diadaláért. Megírja tehát bátor, vallomásos levelét Fehér Dezsőhöz, a pártoktól független, polgári radikalizmust hirdető Nagyvárad Napló szerkesztőjéhez: „Fiatal vagyok még ahhoz — ez nem érdem, csak kényszerű állapot —, hogy az étellel, emberekkel és eseményekkel való végleges transzигálást, a megalkuvó cinizmust filozófiámmá tessesem... Aki jól látja s belátja ezt a mi kis magyar világunkat, tudja, hogy nálunk a politika megalkuvás m i n d e n r e... Én tehát meguntam másfél éves iskoláját a megalkuvásnak... Jelöljön maga mellett helyet annak az újságírónak, akinek még nem csupán kenyérszerző az újságírói penna.” Ezzel a nyilatkozatával Ady nem állást cserél, hanem világnézetet és hivatást választ, immár véglegesen.

Milyen döntő alakító szerepe van Ady életében és fejlődésében a Nagyvárad Naplóhoz való átlépésének? Zilahi és debreceni diákkorának örökségeként magával hozott kuruckodó magyarkodása, harcias negyvennyolcas Kossuth-kultusza mint érzelmi alap megmarad, de csaldódotan látja ennek a magatartásnak kissé már korszerűtlen, meddővé merevedett voltát, azt, hogy jórészt csak politikai cégerül használják az egyéni érdekekért folyó választási harcokban és a kiábrándító parlamenti vitákban. A „pecepartí Páris”-ban sokkal gyorsabban tájékozódik a világ, a nemzetközi politika eseményei, a kor nagy eszmeáramlatai, vajúzó mozgalmak fölföl, és hazánk sorsát is az egyetemes emberi fejlődés távlatából tudja nézni. A kor uralkodó politikai világnézete a liberalizmus; Adynak a szabadelvű Szabadságnál töltött másfél éve bőven elég ahhoz, hogy ebben is meglássa a jelszavak mögé búvó úri huncutságot, az uralkodó osztály elvtelen önzését. A románlakta terület határára fekvő Nagyváradon kezd tisztábban látni a nemzetiségi kérdésben is: közvetlen közlrlől tanúja a két nép vezetői által szított nacionalista ellenségeskedéseknek, s józanul kezdi levetni Debreczenben még felfellobbanó sovíniszta nézeteit. Ugyanakkor a másik oldalon egyre kiábrándultabban látja az uralkodó szabadelvű kormánypárt megalkuvó, kiöregedett, tehetetlen maradiságát, érdekszövetségét a nyílt reakcióval. A modern eszmék, a demokrácia és a haladás, amelyre Ady az életét tette, bátrabb, igazabb utakat kívánnak. És Ady egyre nyíltabban

és határozottabban számol le régi eszményeivel: „Egy dolog már bizonyos. A liberálizmus az ő régi magyar formájában szintelen, élettelen s használatlan immár. Amióta az egyházpolitikában még egyszer föllobogott a régi dicsőséges láng — a liberálizmus haldeklük. Az öregség, a konzervativizmus betegségekben, a végelgyengülésben fog kimúlni. Sirassák meg, akiknek illik megsiratni. Mi nem gyászolunk érte.

A dolgok természet, örökös rendje szerint arra a helyre, amelyet eddig a liberálizmus foglalt el, a *radikálizmus* jó. És hiába részket az új szabadelvűség vezére a szótól is, ez a radikálizmus eljő.” (315) Ezért támadja kíméletlen bátorsággal Széll Kálmán miniszterelnököt és Bartha Miklóst, magasztatja az akkor elhunyt Szilágyi Dezsőt, akiben a liberalizmus igazi, következetes és önzetlen megtestesítőjét látta, tisztelettel szól a szabadelvű párt agg „generális”-áról, Tisza Kálmánról, akinek személyét Váradon, a Tiszáék hazájában hagyományos hódolat övezte. Igazán és egyre jobban lelkesedik azonban Vázsonyi Vilmosért, a bátor radikális demokrata képviselőért, s benne látja a jövő bajnokát. Régebbi gyanakvó magatartásával ellentétben megértéssel figyeli már a szociáldemokraták mozgalmát is. Mindez Ady politikai-társadalmi szemléletének és világnézetének határozott fejlődését mutatja. Tekintetbe kell vennünk természetesen azt, hogy vonzalmaik még jórészt a napi politika eseményei irányítják és nem a nagyobb történelmi távlatok. Kisebb ingadozásait és következetlenségeit, szöveghibákat megtorpanásait pedig megmagyarázza a Nagyvárad Napló sajátos helyzete: a lap függetlenségének is megvolt az ára. A Fehér Dezső alapította újság mögött nem állott egy párt sem, szubvencióban tehát nem részesült. Saját bevételeiből tartotta fenn magát, ebben pedig a lap elsősorban a gazdag, művelt, haladó szellemű, jórészt szabadkőműves váradai polgárságra számíthatott. Az ő támogatásuk fejében, az olvasóközönség nézeteire, helyzetre vagy érdekeire való tekintettel a szerkesztőknek és a munkatársaknak néha bizony meg kellett alkudniuk a körülményekkel. Ebből a szempontból kell tekintenünk a Váradon hagyományos Tisza-kultuszt, amelynek a független lap is kellett, hogy áldozzon.

Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen módon nyilvánul meg Ady világnézeti magatartása és fejlődése ebben a korszakában, széles területet járhatunk be. Vidéki lap lévén, természetesen nem foglalkoztak elvi külpolitikával. Annál erőteljesebb és határozottabb volt azonban a lap belpolitikai arculata és állásfoglalása. A korszak politikai harcainak középpontjában a szabadelvű párt két

csoportjának, Széll Kálmánnak és a politikai porondról kiszoruló agg Tisza Kálmán híveinek versengése áll. A Nagyvárad Napló és Ady Endre is, Tisza Kálmánban látva a szabadelvű gondolat úttörőjét és megtestesítőjét, hagyományos tisztelettel áll mellette, és kíméletlenül támadja Széll Kálmán miniszterelnököt, akit felelőssé tesz a liberálizmus elfajulásáért, megcsúfolásáért, és minden közéleti visszasság okának, forrásának, a társadalmi fejlődés kétszínű kerékkötőjének tart. Amikor azonban 1901 őszén a választásokon Tisza Kálmánt éppen Váradon buktatja ki a 48-as függetlenségi párt jelöltje, Barabás Béla, Ady némi illendő sajnálkozással, de rögtön napirendre tér a meglepő esemény fölött, mert természetesnek találja a szerepét eljátszott és hitelét veszített szabadelvű párt bukását, hiszen szinte megjósolta (l. 176. sz.). „E pillanatban hát egy darab história bezárult. Mélységes fájdalmat érzünk, de nem látunk katasztrófát. És mondják, hogy meghalt a régi szabadelvűség. Jó: meghalt. De az újat, a *radikálisat*, az alkotót várja Nagyvárad, Bihar s rengeteg ezre Magyarországnak!” (228-9)

A pártok versengése mögött ugyanis a magyar társadalom legveszélyesebb betegségeinek tünetei nyugtalanítják Adyt: elvakult, sovinszta nacionalizmus és a vele szövetkező ravasz ultramontán clerikalizmus, az uralkodó osztályok és rétegek önző romlottsága és basáskodó gőgje, zsidógyűlölet, az ifjúságnak jelszavakkal mindenre felheccelhető éretlensége, a nép megvetése, egyszerűen: a demokratikus szellem hiánya a magyar társadalomban és közéletben. Ady szenvedélyes, kíméletlen haraggal támadja ennek a gyűlöletes világnak vezéralakjait, ostromozza aljasságait, leleplezi visszasságait. Éles, éber szemmel figyeli az egész életet, érdekli minden apró, látszólag jelentéktelen esemény, mert kortünetet lát benne, amelynek tanulságait érdemes hasznosítani. Semmi sem hagyja őt közönyösen, minden jelenség személyes állásfoglalásra készteti, s így válik sokkal többé, mint egyszerű krónikássá: ítéletet is mond koráról. Érdeklődése a politikán és a közéleten kívül elsősorban a szellemi élet felé irányul. A színház, irodalom és az értelmiségi ifjúság jövőjének kérdései foglalkoztatják különösen. Hisz az értelem megvilágosító erejében (szembetűnő, milyen sokszor használja — érvül is — ezt a két szót: *intelligens, intelligencia*), s a haladásba vetett hite újra meg újra harcra tüzei a sötétség erői ellen. Ösztönös érzékenysége és egyre éledező tisztánlátása a század első éveinek izgalmasan sokoldalú és eleven körképét bontja ki előttünk a mindennapok eseményeiből.

A Nagyvárad Naplóhoz történt átlépése az újságírói munkának — amelyet eszmény-

ként, mint az igazságért és a haladásért való harcot valóban élethivatásának vallott és vállalt — új, addig csak vágyott lehetőségét hozta meg számára. Valóságos szellemi, erkölcsi és írói, emberi felszabadulása ekkor kezdődik. Tárgyválasztásban és hangban kevésbé köti kényszer; a polgári közönségre támaszkodó független vidéki lap viszonyai közt, személyi szempontok kisebb kötöttségeivel, szabadabban követhette érdeklődését, bátrabban kifejezhette meggyőződését. A megalkuvás addig sem volt kenyere, nem is birta sokáig. Most aztán szinte szenvedélyes harcossá lesz a maga elveinek, hirdetett igazságainak, küzd a világosságért. Azt, hogy milyen mohó, önmagára talált, lelkes hévvel veti magát a szerkesztői munkába, nemcsak újból és még magasabbra nekilendülő termékenysége mutatja, hanem munkásságának megváltozott műfaji megoszlása is. A Debreczenbe, majd a Szabadságnál, pályakezdésének szerény humorista babéraitól sarkallva, szinte megmosolyogni való becsvágygyal rója hétről hétre aktuális strófáit. Ugyanakkor kedvvel írogatja sokszor bizonytalan műfajú, kissé szétfolyó, novellaszerű elbeszéléseit is. A Szabadságban nem egészen másfél év alatt több mint egy tucat ilyen írása jelent meg, a Nagyvárad Naplóban két és fél év alatt alig kettő-három. Tréfás-kedélyes vagy csipkelődő versei is hasonló arányban ritkulnak, illetve megkomolyodnak tárgyban és hangban. A Szabadságnál szinte menekül ezekbe a szabadabb, irodalmi műfajokba a kényszerű, megkötött újságírói robot elől. A Nagyvárad Naplónál viszont szenvedélyesen veti magát ismét a mindennapi munkába, ahol kiélheti mohó érdeklődését az élet minden mozzanata iránt, s újságíró lehet újra, igazán, kedve szerint. Ez a felszabadulás olyan erős hatással van rá, annyira felfokozza munkakedvét, hogy az újságíró jó időre elnyomja benne az író és a költőt.

Politikai világnézete egyre határozottabbá érik ebben a munkában: antiklerikalizmusát, a züllött közélet kolomposai ellen kirobbanó támadásait egyre izzóbb gyűlölet, bátor és gyilkos gúny sarkallja. Szinte személyes ellenségének tekinti a haladás minden nyílt és alattomos kerékkötőjét, a közéleti erkölcs hangos mocsárlakóit, s minden leírt szavából érzik meggyőződése és a javításnak lobogó vágya. A kor hanyatlását, züllését ostorozó, a társadalom fekélyeit panaszló csüggedéséből, keserű reményvesztettségéből is fel-feltör azonban minduntalan forradalmi hite és harci elszánnása. Cikkeiben váltakozó motívumként ismétlődik már A magyar Ugaron, A magyar Messiások és a Fölszállott a páva alakuló, tisztuló dallama. A napi politika kérdései, országos vagy jelentéktelen helyi ügyek közt éles érzékkel mindig megtalálja

Ady azt, amelyben rámutathat az egyetemesebb érvényű jelenségre és tanulságokra, hogy ezzel harcra tüzeljen a haladás ügyéért. Feltárja azokat a pontokat, ahol a legsebezhetőbb csapást mérheti ellenfeleire. Legnapibb érdekű kis írásai, apró eseményekhez fűzött elmefuttatásai is így válnak elvi jelentőségűvé, így tárnak föl nagyobb távlatokat. Hatalmasságnak érzi a sajtót, még vidéki lehetőségeiben is, az újságíró magát pedig az igazság fölöttébb bajnokának, a „Szentlélek lovagjának”. Ifjonti pályaválasztásának romantikus elhatározottsága most érik igazi, hősi elszánnássá. Ady, a fiatal újságíró életét teszi fel meggyőződésére, s így nő ki belőle Ady, a vatesz, akinek messianizmus, hitvallása először prózában szólal meg a Nagyvárad Napló hasábjain. Az Új Versekkel megszülető igazi Ady Endre első magzatmozgásait figyelhetjük meg itt.

II

Ennyit a kötet anyagának fejlődéstörténeti jelentőségéről. A költő életének és életművének csak egy rövid, a kötet terjedelmével önkényesen kihasított szakaszáról van szó, s már csak ezért sem mélyedhetünk el részletesebb elemzésébe. E hatalmas és igen nagy becsű anyagnak irodalomtörténeti felhasználása és értékesítése csak a maga teljességében, a történelmi háttérbe s a költő életrajzában és vajdó költészetének kereteibe illesztve, az összefüggések megvilágításával lehetséges. (Bóka László könyve sokban már ezeknek a cikkeknek a tanulságaira épült.)

A kötetek anyagának használhatósága, fejlődéstörténeti értéke attól függ, mennyire alkalmasak helyes következtetések levonására, igaz és hű képet adnak-e minden tekintetben Adyról. A kiadás hiteléről, megbízhatóságáról van szó, ami a „teljes és kritikai” jelzőkkel együtt járó jogos követelmény és igény az addigi töredékes válogatások után. Ezért kell bővebben szólnunk a szerkesztők módszeréről, levonva a tanulságokat a következő kötetek összeállítására vonatkozóan, hiszen a helyes módszertől függ a hatalmas vállalkozás sikere, tudományos értéke. Felbecsülhetetlen ugyanis annak a jelentősége, hogy egyik legnagyobb költőnk fejlődésének úgyszólván minden mozzanata nyomon kísérhető, illetve felderíthető kora ifjúságától kezdve, gazdag termékenységgű újságírói munkája folytán, amely lehetővé teszi, hogy szinte minden leírt sora fennmaradjon, ha nem is kéziratban, de a lapok hasábjain.

A kiadás első és sarkalatos kérdése az anyag összegyűjtése és kiválogatása. Majdnem teljes egészében le kell természetesen

mondani azokról a kisebb, jelentéktelen és jelentelen cikkekről, amelyek lehet, hogy Adytól származnak, de azonosításuk lehetetlen. Egyébként is, mint a mindennapi újságírói munka termékei, sem tárgyuknál, sem a megszokott fordulatokat használó stílusuknál fogva nem mutatnak semmi jellegzetességet, hiányzik belőlük éppen az egyéni vonás. A gyűjtőmunka és a válogatás tehát csak a jelentősebb cikkekre terjedhet ki.

Ady nagyváradi korszakára, főként a Naplónál való működésére vonatkozóan ez a feladat egyrészt kevesebb problémát okoz, másrészt azonban több nehézséget is rejt magában. Régebbi változatban írói álnevei és jegyei helyett Ady a Naplóban már csak az *A. E.* vagy *a. e.*, ill. *ae.* rövidítést, heti krónikája és humoros cikkei alatt pedig a *Dyb* aláírást használja. Ez megkönnyíti a gyűjtő dolgát. Nem csekély gondot okoz azonban, hogy a Napló cikkeinek nagy része névtelen. Ady termékenységét, szorgalmát, sokoldalú újságírói használhatóságát ismerve — amelyet a kortársi emlékezések mind kiemelnek — közülük sok bizonyára az ő írása. A kötet összeállítói is ezen a nézetten voltak, és nagy számmal (227-et a 96 jelzett cikkel szemben) vettek fel névtelen, de Adynak tulajdonított cikkeket. Nyilván abból indultak ki, hogy Váradon már kiforr Ady prózai stílusa, kialakítja jellegzetes újságírói hangját, s ez kétségtelenül felismerhetővé teszi névtelen írásait is. Ebben van is igazság. Óvatosságra azonban fokozottan szükség van.

Ady váradai cikkei, főként a Nagyváradi Naplóba írottakat valójában jóval nehezebb elkülöníteni, hangjukat élesebb füllel, nagyobb figyelemmel lehet csak felismerni, mint a debreceni korszakból származókat. Az ottani újságírás konzervatív, retorikus, de kezdetlegesebb, nehézkes kórusából élesen kivált Ady fiatalos, eleven, más zengésű hangja. A váradai lapok szelleme és stílusa azonban más: sokkal modernebb, frissebb, egyénibb, közelebb áll a fővárosi sajtóéhoz. A Debrecenből érkező fiatal Ady számára nyilván ez volt az eszmény, a követendő minta, példakép. Debreceni szerkesztője, dr. Bártha Mór volt 48-as honvédtiszt, tehát csaknem aggasztán, a munkatársak is jórészt meglett, tekintélyes személyek. Váradon nem nyomja őt ilyen korkülönbség; szerkesztői, Dési Géza és Fehér Dezső még újszólván fiatal emberek, mindössze nyolc évvel idősebbek nála, munkatársai pedig jórészt vele egyvívású fiatal emberek. Tájékozottságuk, ismeretköruik azonban gazdagabb, sőt újságírói gyakorlat és tapasztalat dolgában is fölényben vannak. Ismerik a kor szellemi áramlatait, a modern irodalom a nevelőjük, írói becsvággyal végzik újságírói munkájukat. Ben-

nük testesül meg Ady számára legérzékeltetőbben és leghatásosabban Várad nyugtalan, pezsgő szelleme, nem csodálhatjuk tehát, ha hozzájuk igyekszik idomulni, tanul sokoldalúságuktól, tájékozottságuktól, újságírói érzékenységtől. Az írói becsvágy már rég megvan benne is, most végre azt a hangot véli hallani, amelyet maga is keres, rokonszínnyel visszahangozza őket, átveszi lüktető, fölényes és könnyed stílusukat, igyekszik egyéni és eredeti lenni. Nem kell erőlködni, hogy sikerüljön. Társai hamar felismerik tehetségét, megkapja őket is az Ady írásaiból áradó lojtott tűz, a kifejezés nyugtalan dinamizmusa, heve. Természetes ilyenformán a kölcsönhatás, amelynek folytán kialakul a váradai sajtóban egy sajátos stílus, hiszen az újságírók — különösen az egy szerkesztőségben dolgozók — napról napra olvassák és megvitatják egymás írásait. Elsősorban Fehér Dezső, a Napló szerkesztője volt Ady mestere, őt igyekezett követni. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a lap névtelen cikkei erős hasonlóságot mutatnak.

Ezt akkor látja az ember, ha az újság évfolyamait a maguk teljességében vizsgálja. Sok esetben aligha mernők felelősséggel és teljes bizonyossággal eldönteni, hogy melyik névtelen cikk Adyé, melyik nem. Vannak természetesen olyan esetek is szép számmal, amikor a cikk tárgyának egy hiteles Ady-cikkhez való kapcsolódásából vagy rá való utalásánál fogva, esetleg más személyes vonatkozás folytán majdnem kétségtelenül meg lehet állapítani a szerzőséget. Mások a cikk rovata, a lapban való tipográfiai elhelyezése vagy valamely előzménye adhat útbaigazítást. Mindenesetre jobban kellene ismerünk a lap szerkesztési viszonyait, a dolgozótársak számát, személyét, munkamódszerét és szerkesztőségi beosztását, sőt névjeleiket is, hogy tisztábban láthassunk a gyanús vagy kétes esetekben. Erre vonatkozó megbízható kortársi emlékezés, sajnos, alig akad, pedig Ady váradai korszaka van aránylag legjobban felderítve. Egy bizonyos: a kiadás szerkesztőinek mindig a lap *egészére* kell figyelmüket kiterjeszteniük. Ezért bizonyítanunk értékű a legteljesebb lektori ellenőrzés is, ha már csak a kiválogatott kész kézirati anyagot vizsgálja felül. A környezetükből, természetes összefüggéseikből kiszakított cikkeik sokszor holt anyaggá válnak, jellegük eltorzul, hamis képet mutatnak, nem is szólva a másolás hibáiról, és a belőlük eredő téves következtetésekről.

Ahol tárgyi bizonyíték vagy valamely külső fogódzó nem akad, ott a nyelvi-filológiai módszerhez, a stílusvizsgálathoz lehet folyamodni. Ennek alapja és előfeltétele azonban Ady hiteles prózai írásainak, cikkeinek korszakunként elvégzett részletes nyelvi és sti-

lári elemzése (helyesírás, szóhasználat, nyelvtani sajátosságok, stílus). Ezt a hosszas, elmélyedést kívánó munkát eddig, az anyag összegyűjtése nélkül nem lehetett elvégezni, a kötetek szerkesztése közben pedig aligha van rá mód. Így sajnos, hiányzik az összehasonlítás alapja, a hitelesítés pontos mértéke, és csak általános, felületes megfigyelésekre vagy stílusérzékünkre vagyunk utalva. Ez pedig igen ingatag és megbízhatatlan eszköz. Szubjektív érzés helyett objektív, tárgyi bizonyítékokra van szükség. A bizonyíthatón Ady-írások téves mellőzésénél jóval súlyosabb hiba a nem tőle származó cikkeknek életművébe való önkényes beiktatása, mert ezzel meghamisítjuk, esetleg súlyosan eltorzítjuk Ady írói arcát; főként az ilyen idegen írásokból adódó téves következtetésekkel.

A kiadásnak egyik lényeges hiányossága, hogy nem okolja meg módszeresen és egyenként a névtelen cikkek felvételét, holott a „kritikai” kiadásnak ez volna a feladata. A közlés érveinek ismerete nélkül természetesen nem vizsgálhatjuk végig hitelesség szempontjából a kötet minden egyes darabját, de a hasznosítható tanulságok végett megemlítünk néhány tévedést, gyanús vagy kétes esetet.

Akárcsak az első kötet, tévesen Adynak tulajdonított cikkel kezdődik a második is. Aláírása a közlésben *a.*, a jegyzet szerint azonban *ae.* Ez a következtetés, ill. pontatlanság gyanút kelt. És jogosan. A Nagyváradai Naplóban a cikk alatt ez a jegy áll: — *a.* A rövidítés tehát *nem kezdőbetű*, s így nem jelölheti Ady-t, mert a nagykötőjel nyilvánvalóan egy *a-ra végződő* név első betűit pótolja. „A hétről” c. vasárnapi tárcarovat írója akkoriban maga a szerkesztő, Fehér Dezső, aki nevének latin megfelelőjét használja aláírásul: *Alba*. A szóban forgó cikk alatt valamely okból vagy a változatosság szeszélyéből csak az utolsó betűt írta ki, s így születetett az — *a.* betűjegy. A nagykötőjel felületes elhagyása a kimácsolásban, majd a közlésben (amit a lektorok persze a *kézirat* alapján nem vettek észre), így szült egy ál Ady-cikket, sőt alighanem többet is. A szerkesztők ugyanis a téves *a.* betűjegyből azt a következtetést vonták le, hogy Ady már 1901. május 12-től ír a Nagyváradai Naplóba, tehát rá ruházták — meglehetősen szeszélyes válogatással — a következő napok névtelen vezércikkeit, amelyeket pedig nyilván Fehér Dezső írt, mint rendesen. Még a máj. 21-i vezércikk Adynak tulajdonított szerzősége is erősen kétes. Az, hogy Ady a görög *anér* (= férfi) szót később a Vén diák üdvözlése c. versébe szövi, nem lehet bizonyíték. Miért használta volna aláírásul itt, egyetlen egyszer, mikor betűjegyeiben már

megállapodott? A cikk tárgya (egy szabadságharc-korabeli levél közlése) se nagyon rá vall. — Íme, intő példa arra, hogy a felületesség milyen bonyodalmakat okoz, másrészt pedig, hogy mennyire csalóka, téves utakra vihet a hitelességnek érzés szerint való megítélése.

Adynak a Naplóhoz való átlépését teljes bizonyossággal csak máj. 22-től számíthatjuk. Akkor jelenik meg ugyanis a lapban Adynak a szerkesztőhöz intézett levele, amelyben kéri, fogadja lapjának katonájává. A levél nemcsak hitvallás, hanem egyúttal természetesen a lap érdekét szolgáló s a Szabadság ellen irányuló demonstráció. Jegyzetben mindenesetre közölni kellett volna a levélhez fűzött szerkesztői megjegyzést, amely az újságlap túlsó oldalára szorult, és ezért nyilván elkerülte a gyűjtő figyelmét. Így szól: „A levelet örömmel olvastuk s hasonló örömmel tudatjuk olvasóinkkal, hogy Ady Endre már e lap belső dolgozó társa.” Bóka László könyve közli e záradékot (178. l.), de más szöveggel, Fehér Dezső könyvéből (32. l.). — A vitás dátum tisztázásához a Szabadságnak egy eddig figyelembe nem vett kis szerkesztőségi híre közelebb visz. Máj. 18-án közli ugyanis a lap, hogy „Ady Endre hírlapíró társunk a „Szabadság” szerkesztőségének kötelékéből kilépett”.

Itt említjük meg a kötetnek egy furcsa szerkesztései sajátosságát. Nem értjük ugyanis, hogy ha több cikket közölnek ugyanabból a lapszámból, miért forgatják fel ottani sorrendjüket, sőt összefüggésüket. A Napló máj. 22-i számában pl. két aláírt, ill. jelzett és egy vélt Ady-cikk van (a kötetben a 6., 7., 8. sz.). A lapban a Nagyváradai krónika rovatban levő cikk (8. sz.) után következik közvetlenül Ady említett levele (7. sz.), a névtelen színházi kritika (6. sz.) pedig hátul áll a Színház rovatban. A sorrend tehát pontosan megfordul a kötetben. Az ilyen önkényesség a cikkek súlyarányát is meghamisíthatja. A Széll Kálmán-párt c. kis cikkekcske (15. sz.) pl. az ugyanilyen című vezércikk (16. sz.) alatt álló kis glossza. Bár megvilágítja az előzményeket, mégsem elől van a helye, már csak azért sem, mert lényegi tartalma egy képviselő távirata. (Ezt pedig mint idegen szöveget a kiadásban követett gyakorlat szerint más betűfóussal kellett volna közölni.) — A 22. sz. cikk a jún. 4-i szám Hírek rovatában van, a 21. sz. pedig hátrább, a Színház rovatban. Több ilyen eset is akad.

A Nagyváradai Napló vezércikkeit majd mindig egy kis, néhány sornyi glossza, megjegyzés vagy politikai hír követi. E gyakran láthatólag csak kiollózott, helytöltő névtelen cikkekcskék közül többet Ady írásaként közöl a kötet (pl. 15., 23., 28., 32., 35., 41.

sz.), bizonyára csípős hangjuk miatt. Nem mindig érezzük azonban kétségtelennek e válogatás helyességét, mint ahogy általában a névtelen vezércikkek szerzőségének Adyra való ruházásában is, úgy véljük, akad ötlet-szerűség, következtetlenség (a kötet első, tévedésből bekerült darabjai különösen erősítik gyanúnkat). Ha egyeseket bizonyos okból közölnek, miért hagynak ki másokat, amelyek ugyanolyan módon bekerülhetnének a kötetbe? Ha már május 12-től Ady írásaként veszik számba a Napló vezércikkeit, miért hagyták ki éppen a máj. 18-ít (Tiszáék maradnak)? Vagy miért nem vették fel a máj. 29-ít (A reakció veresége), amely a 9. sz.-hoz kapcsolódik, és ugyanarról a diákmozgalmi kérdésről szól? Hasonlóképp csatlakozik a 24. sz. cikkhez (Pálmay és Márkus) ugyancsak a jún. 5-i szám Színház rovatában megjelent beszámoló Az utolsó Pálmayest-ről. Ezeket az összefüggéseket és párhuzamokat figyelembe kellett volna venni. Ami pedig leginkább elgondolkodtat bennünket: Fehér Dezső, a Naplóban megjelent cikkek szerzőségére kétségtelenül a leg-hitelesebb tanú, a II. kötet 227 névtelen cikkéből mindössze ötöt vett fel *Ha hív az acélhegyű ördög* c. gyűjteményébe. Pedig, minthogy a vezércikkeket rendszerint ő maga írta, könnyen és biztos emlékezettel kiválógathatta volna közülük azokat a névtelen írásokat, amelyek nem az övéi voltak, amelyeket tehát majdnem teljes bizonyossággal Adynak tulajdoníthatott. Bár Fehér csak válogatást ad, az a tény, hogy a csaknem egy-éves időszakból mindössze öt ilyen cikket említ (24., 120., 221., 230., 263. sz.), némi kétséget kelt bennünk a kritikai kiadás második kötetének névtelen cikkekben mutatkozó bőségével szemben. Főként az Adynak tulajdonított vezércikkek felülvizsgálása volna kíváncsú, de az anyag nagy részében ez, sajnos, megoldhatatlan számunkra, mivel a Napló 1901. évfolyamának második fele nincs meg a Széchényi Könyvtárban.

Gyanús az is, hogy igen sok napon torlód-
nak a közölt cikkek: többnyire 2, gyakran 3, de néha 4, sőt 5 is. Jóval kevesebb olyan nap van, amikor Adynak csak egy írása jelent meg a Naplóban a kötet szerint. Tudjuk, hogy az újságírói munka általában névtelen, mégis szembeötlő, hogy az ugyanarról a napról közölt cikkek közül csak ritkán találunk egy-egy jelzettet, a többi mind névtelen. Néhány rikító eset: 1901. jún. 16.: 3 cikk, mind névtelen; 22.: 4 cikk: Dyb, Nt, Nt, Nt; júl. 18. és 19.: 3–3 cikk, mind névtelen; aug. 9.: 4 cikk, mind névtelen; 11.: 5 cikk: Nt, ae., Nt, Nt, Nt; szept. 1.: 4 cikk: Nt, ae., Nt, Nt; 7.: 5 cikk: Nt, A. E., Nt, Nt, Nt; 1902. febr. 28.: 3 cikk, mind névtelen; stb. (Hasonló képet

mutatnak az I. kötetben a Szabadság-beli cikkek.) Ha, Ady lelkes szorgalmát és termékenységet ismerve, természetesen találjuk is, hogy a sablonos szerkesztőségi munkán kívül rendszerint több egyéni cikket is írt naponta a lapba, úgy véljük, hogy e harmasával, négyesével, sőt ötösével torlódó névtelen cikkeket alaposabban meg kellene még vizsgálni a hitelesség szempontjából. Bőségükkel furcsa és megokolatlan ellentétben áll ugyanis a sok hézag a cikkek időrendjében. Ady munkaszenvédelvét és a lap belső munkatársainak kis számát tekintve valószínűtlen ugyanis, hogy egy nap 3–4–5 cikke is megjelenik, utána meg napokig egyet sem ír a lapba — kivéve, ha nyilván szabad-ságon van, mint pl. 1901. karácsonyától 1902. január elejéig. (Még feltűnőbbek az időbeli hézagok a Szabadságból közölt anyagban, I. k.) Úgy véljük tehát, hogy a valószínű arányok alapján gondosan meg kellett volna rostálni az egy napról feltűnően nagy számban kiválasztott névtelen cikkeket, másrészt pedig jó lett volna alaposan átvizsgálni azokat a lapszámokat, amelyekben az első nyomozás nem bukkant Ady-írásokra. E számok névtelen anyagában is bizonyára akad Adynak tulajdonítható cikk. Megfontolásra érdemesek pl. a következők: 1902. jan. 10.: Fedák Sári (Apró hír); 18.: A diák szerelme; 25.: Magyar mohikánok; 26.: A Vázsonyi-affér (bevezetése); febr. 1.: Nagyvárad krónika. Címer a mosogató rongyon; 2.: A mi haladásunk; Hajszs Vázsonyi ellen (I. 294. sz.: A nép megmozdult); 6.: Aki eltávozott; 8.: Színpad és brettli; 9.: Nagyvárad krónika. (A benne közölt Tisztviselők kaszinója c. tréfás verset Földessy fölvette a Rövid dalokba, tehát a keretül szolgáló cikket is Adynak lehet valószínűsíteni); 11.: Nagyvárad krónika; 13.: Nagyvárad és az önálló vámterület; 14.: Nagyvárad az önálló vámterület mellett (bevezetése); 18.: Trónörökösök nevelése; Nagyvárad krónika; 19.: Nagyvárad krónika; Somogyi Károly jubileuma; 20.: Nagy vasúti katasztrófa (Nagy tudósítás, másnap vezércikk a szerencsétlenségről: 311. sz.) 21.: Nagyvárad tarkaságok; Nyíltterező színésznek; 28.: A márciusi műsor (bevezetése).

Különösen talányos az említett Nagyvárad krónika c. rovatcím alá foglalt rövid, többnyire névtelen cikkek megítélése és kiválogatása. Gyakran egy-egy tréfás aktuális vers van közbükk iktatva, rendszerint Dyb aláírással. Ilyenkor Adynak tulajdonítva közli a kötet a vers előtt levő egy vagy két cikket is, mint amelyre Ady szerzősége szintén kiterjed, s elhagyják a verset követő részeket (pl. 269., 282., 298., 299., 302. sz.). Ez logikusnak látszik, de épp oly jogos a kérdés,

hogy mivel az aláírás a vers alatt áll, nemcsak arra vonatkozik-e. — Még kevésbé érthető az, hogy a Nagyvárad krónika rovatból *kiszakítva* közül a kiadás egy vagy több apró cikket, minden megokolás nélkül (pl. 274., 310., 313., 315., 318. sz.). Pedig e cikkek jellege, hangja azonos; különben is az újságírói gyakorlat szerint az ilyen rovatnak egy állandó írója szokott lenni, s ritka eset, hogy több szerző írásából állítják össze.

A 16. sz. jegyzet megemlíti, hogy „a cikk egy részét a korabeli szokás szerint Ady valószínűleg valamelyik pesti lapból ollózta”. Vidéki lapnál ez egészen természetes volt. Főként a kötetben közölt névtelen vezércikkek mondanivalója és hangja érezteti sokszor, hogy ilyen esetről van szó. Erdemes, sőt szükséges lett volna az ilyen gyanús helyek forrását földeríteni; bizonyára sok eredetinek látszó cikk teljes egészében vagy nagy részében valamelyik más lapból van átvéve, ill. átirva. Könnyű volna kideríteni, hogy a Napló szerkesztőségében főként mely lapot vagy lapokat forgattak és használtak fel, s ezek alapján tisztázni lehetne az átvételeket, egyezéseket. Enélkül tévesen és jogtalanul esetleg Adynak tulajdonítunk egy sereg cikket vagy részletet, eszmei és nyelvi, stiláris szempontból hamis következtetésekre adva alapot.

Néhány kétesnek látszó esetről teszünk végül említést. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a Szabadság 1901. máj. 24-i számában, a laptól való távozása után egy héttel, utólag megjelent volna Adynak egy „ott maradt” cikke, bárha jó barátsággal vált is meg a laptól, illetve kollégiától. A Naplóban megjelent levele *után* ez még kevésbé hihető. Az Akácvirág c. cikk egyébként sem olyan jellegzetes, hogy ne írhatta volna akár-melyik munkatárs. — Felesleges volt újra közölni A reformáció emlékünnepe c. cikket (218. sz.), amely néhány szónyi eltéréssel benne van az I. kötetben (251. sz.). A Szabadság 1900. nov. 1. számából Ady ugyanis a következő évben elküldte az ismét időszérűvé vált cikket a Szilágyinak. Mivel az újraközléseket a kiadás, sajnos, nem jelzi, holott kritikai szempontból helyes és szükséges volna, ez a kis írás nyilván elnézésből került vissza a II. kötetbe.

Nemely cikk alatt Ady ismert írói jeleitől elütő betűjegyeket találunk; ezek külön magyarázat nélkül csak kétséget ébresztenek, nemhogy igazolnák a szerzőséget. Pl. a 116. sz. cikk aláírása (*a. a.*). Nem tudjuk, hogyan lehet ez Ady betűjele, hacsak nem sajtóhiba (*a. e.*) helyett. Erre vonatkozólag azonban nincs a jegyzetben semmi célzás. A 166. sz. cikk betűjegye (*e.*), a 255. számúé (*-e.*), a jegyzetben (*-e.*). Jelentésük szintén homályban marad. (Talán az *a. e.* máso-

dik vagy az *Endre* utolsó betűjéről van szó?). — Szeretnénk tudni azt is, miért alkot külön csoportot az 1901. szept. — dec. időszak anyaga, noha ezt sem külső, sem belső tagolási szempont nem okolja meg.

III

Klasszikus íróink kritikai kiadásai nemcsak az irodalmi, esztétikai elemzés és az irodalomtörténeti kutatás nélkülözhetetlen alapját alkotják, hanem igen értékes anyagot adnak a nyelvészeti vizsgálat: a nyelvtan, nyelvtörténet, lexikográfia, helyesírástörténet és a stilisztikai kutatás számára. E kiadások szerkesztőinek arra is gondolniuk kell tehát, hogy a szövegek közlésmódjai a teljességen és szó szerinti hűségen fölül a filológiai pontosság igényének is megfeleljen. E tekintetben Ady prózai műveinek kiritikái kiadása, sajnos, felemás módszert követ. A szövegszerű hűséget általában dicséretes gondnal igyekeznek a szerkesztők biztosítani; ezt a cikkek eredeti szövegével való próbaszerű egybevetés is igazolja.

A szövegközlés az első kötetben közölt elvek alapján történik. Ady cikkeinek hírlapi szövegében vidéki sajtóra és nyomdákra jellemző módon igen sok a sajtóhiba, a helyesírási következetlenség (egy cikken belül is), sőt gyakori az értelmi zavar. Az ilyen szövegromlást szögletes zárójeles kiegészítéssel és csillagos helyesbítéssel állítják helyre (jegyzetben feltüntetve az eredeti hibás alakot is), a megértést nem zavaró szokatlan szóalakot vagy írásmódot pedig zárójeles felkiáltójellel (!) jelzik. Ezek az elvek helyesek, mert megőrzik az eredeti újságsszöveg értelm szerinti hűségét. Néhány zavaró hiba azonban elkerülte a szerkesztők figyelmét, és javítatlan maradt. Pl.: 90. l.: ... ezek árából *megvásárolható* lett volna az előbbi tervek egyike, ... *megvalósítható* helyett; az előtte levő egyik mondat világosan utal erre: „... pár olyan tervet soroljunk elő, melyek *megvalósítását* ...többre becsülnénk...”. A 152. sz. cikk utolsó bekezdését a zárójeles közbeszúrt mondat megtöri, hiányossá teszi (190. l.). 200. l.: ... kezd terjedni mindenfelé az a homály, az az *elbomlás*..., ... *elborulás* helyett. 372. l.: — Hallja, ez már *stocking*! — nyilvánvalóan *shocking* helyett; a *stocking* (= hosszú harisnya) szónak ebben a megbotránkozó méltatlankodást kifejező mondatban semmi helye. — Egy-két esetben csillag jelzi ugyan a szövegromlás javítását, de a jegyzetből kifelejtődött az eredeti változat közlése (pl. 188., 199. sz.). A 233. sz. cikkben levő helyesbítésbe pedig sajtóhiba csúszott be: *hangoskodnia* van *hangoskodna* helyett.

A szokatlan alakra vagy szóhasználatra figyelmeztető zárójeles felkiáltójelet sűrűbben lehetne alkalmazni, nehogy az olvasó esetleg hibára gondoljon (pl. a *-nőnk*, *-nőnk* ragos feltételes alakok; 254. l.: *vadócat* (= gazt, gyomot); 272. l.: *egyec* (= békés, egyetértő) összetartással; 356. l.: *felekezteskedés*; stb. Az ilyen szavakat természetesen jegyzetben meg is lehetne magyarázni.

Kritikai kiadásban arra kell törekedni, hogy az eredetileg újságban megjelent szövegeknek eredeti közlésformáját, tagolását lehetőleg megőrizzük, és feltüntessük helyüket a lap egészében. Jelölni kellene tehát minden esetben a cikk rovatát (pl. *Tárca*, *Hírek*, *Színház*) vagy jellegét, pl. hogy vezércikk-e, mert ezzel jobban éreztetjük jelentőségét is. A 36. sz. kis cikk pl. a Szerkesztői üzenet rovatban jelent meg. Betűarányukban és tagolásukban is pontosan kellene közölni a címeket és alcímeket. Az önkényes címadást nem helyeselhettük. Pl. Adynak Fehér Dezsőhöz intézett levelét ezzel a címmel közli a kötet: Levél a Nagyvárad Napló szerkesztőjéhez. A lapban csak ez áll címként: A szerkesztőségéből. Alatta egy sornyi bevezető: „Lapunk szerkesztője kapta a következő levelet”. A közlésből ez elmaradt, akárcsak az Ady belépését bejelentő, már ismertetett záradék. Az ilyen, nem Adytól származó szövegrészeket ugyanúgy más betűtípussal kellene közölni, mint a cikkekre iktatott idézeteket. Ebben is akad következetlenség (pl. a 37. sz. cikk középső bekezdése, a 295. számúnak pedig a harmadik sorban kezdődő, más lapból idézett része nincs elkülönítve; nem értjük viszont, miért szedték kisebb betűvel a 271. sz. cikk utolsó bekezdését, holott nem idézet). Meghagynánk a teljesség kedvéért a némely cikk élén álló keltezés is, bár ez többnyire a megjelenés keltének ismétlése volna. — A Szabadsággal ellentétben a Napló nem ritkítással, hanem dőlt szedéssel emel ki neveket, egyes szavakat vagy részleteket, a második kötetben helyes tehát az ugyanolyan megoldás. Következetességre volna azonban szükség ebben is; a kiadásban követett eljárás egészen alkalom- és öltetszerűnek látszik. — Az alaki hűség kedvéért jó lett volna megtartani a lapban használt „macskaköröm” idézőjel-típust a kötetben levő sarkos (»...«) helyett. Arra kellene törekedni, hogy a nyomtatás lehetőségei közt a kiadás minél hívebben idézze a cikkek eredeti közlésformáját. Az eszményi megoldás az volna, ha a cikkeket eredeti alakjuk és környezetük megőrzésével, fényképmásolatban lehetne kiadni, bár tudjuk, ennek is megvannak a maga szerkesztéstechnikai nehézségei.

Számításba kellene azonban venni azt is, hogy az időben és helyesírásban ma még hozzánk közel álló Ady-szövegek egy-két század múlva már nyelvi emlékek is válnak, s hogy a többnyire csak egyetlen példányban őrzött és máris erősen megrongálódott napilapok esetleges pusztulásával ez a kiadás pótolja majd az eredeti szövegeket. Jogosnak érezzük tehát Pais Dezsőnek a kritikai szövegkiadások filológiai hűségére vonatkozó figyelmeztetését. (A II. Orsz. Nyelvészkongr. MNy/TK. 83. sz. 154.)

A cikkek alatt levő írói jegyeknek aprólékosan pontos közlése — mint a legelső cikkel kapcsolatban is láttuk — igen fontos. Az sem lényegtelen pl., hogy a betűjegy mellett kötőjel (-) vagy nagyköötjel (—) áll-e. A 301. sz. cikk (A hétről) betűjegye a kötetben (*b*), az újságban (*b*), vagyis úgy látszik, a *b* mellett volt még valami, de a szedésből kiesett. Erre vall az is, hogy a 307. és a 314. sz. cikk alatt (mindkettő szintén A hétről címet viseli) (*-b*), ill. (*-b.*) jegy áll az eredetiben, a kötetben pedig (*-b*), ill. az érthetetlenül kiforgatott (*-b-b*). A (*-b*) betűjegy bizonyára a *Dyb* rövidítése a kötetben levő önkényes változatok azonban éppen nem mutatnak erre az azonoságra. Ezek alapján bizonyára pontatlan a 264. sz., szintén A hétről c. cikk (*-b*) betűjegye is. Bár a lapban nem következetes a pontok kitétele, az ilyen rövidítésekben a kiadás mindenképpen az eredetit kell, hogy kövesse, pontnyi pontossággal (l. pl. 320. sz.: (*ae.*) az eredeti (*ae*) helyett).

A szövegek helyesírására vonatkozólag a kiadás továbbra is az első kötetben megállapított elveket alkalmazza, azaz meghagyták általában az újságcikkek eredeti helyesírását, kivéve a *cz*, a kettőzött kétjegyű mássalhangzók (*könnyű*), a különírt vonatkozó névmások (*a ki*) régies írásmódjának és az *i* — *í*, *u* — *ú*, *ü* — *ű* újságbeli, többnyire szabálytalan jelölésének pontos követését. Ezeket a mai helyesírási szabályzat szerint írták át, nyilván a könnyebb, zavaraltalanabb olvashatóság kedvéért. Kritikai, tehát elsősorban tudományos rendeltetésű kiadásban nem helyeselhettük a szövegek eredeti helyesírásának korszerűsítését, megváltoztatását, bármennyire elvszerű is az átirás. Filológiai szempontból szinte használhatatlan az ilyen szövegközlés. Itt pedig különösen figyelembe kell venni, hogy éppen 1901–3. közt zajlik a helyesírási reform, tehát akkor még sok egyéni szokás színezte a csak nagyjában kialakult helyesírást, amely, mint az eredeti újságsszövegek alapján a szerkesztőség és a nyomda gyakorlatát mutatja, erős ingadozásban és átalakulásban volt. A forrongásnak éppen

jellegetes vonásait tünteti el az egységesítő szándékú átirás, elmosza az Ady-cikkek egyéni helyesírási sajátosságait, s ezzel a kétes vagy névtelen cikkek azonosításának egyik fontos eszközét veti el.

Az ilyen eljárás mindenképpen csak felemás megoldást adhat, amelyet még zavarosabbá tesz az éppen e módszerrel elkerülhetetlenül együttjáró sok következtetlenség. Nem lehet hasznos, nem adhat egységes képet az, ha némely ponton korszerűsítjük a szöveget, egyébként azonban meghagyjuk az eredeti írásmódot. E kétfelé néző szemlélet a következtetlenségen túl önkényes módosításokhoz vezet. Az ékezés, kettőzés, egybe- és különírás tekintetében, az idegen szók írásmódjában találunk különösen ötletszerű változtatásokat, illetve sok esetben nem hajtották végre az „elvszerű” egységesítést. Nem tölthetjük meg itt a helyet példák sorával, szemléltetésül utalunk azonban a 306. sz. cikkre, amelynek a 384. l. után levő hasonmásáról mindenki ellenőrizheti, hogy a közölt szövegnek megfelelő részletében 17 pontatlanságot, következtetlenséget, elvszerűtlen változtatást számoltunk meg, köztük 3 szó kihagyását (a 395. l. utolsó bekezdésének első sorában: ... páva, *nincs egyéb közérdek*, nincs egyéb közérdek...), a *beleilleszkedik* igekötőjének *be-re* kurtítását (396. l. 11. sor), az *a* névelő téves beiktatását (uo. 15. sor).

Az ilyen esetek nagyon is megerősítik a figyelmes olvasó kételkedését a szövegközlés hűségével szemben. Ha a nyilvánvaló sajtóhibákat nem rójuk is fel (számuk a kötet terjedelméhez képest nem feltűnő, bár az elmondottak alapján nehéz eldönteni, mit tekinthetünk a kiadásban sajtóhibának, mit filológiai pontatlanságnak), néhány egybevetés alapján megemlítünk egy-két esetet, amelyben nem felismerhető sajtóhibáról van szó (mert a mondat értelmes marad így is), hanem az eredeti szövegnek nyilván szándéktalan, de lappangó meghamisításáról, amely éppen ezért veszedelmes. A már többször idézett levél „Én tehát megúntam...” kezdetű szakaszának utolsó sorában (17. l.) az újság szövegében nem *még*, hanem *meg* szócska van (Fehérnél is *még* olvasható ugyan, de az ő szövegközlésének hitele igen bizonytalan); ez más, ellentétes értelmet ad a mondatnak, az időhatározó *még*-gel szemben. A 13. sz. cikkbe iktatott versikék szövegében két súlyosabb, már-már értelemszavó hiba is akad: „Hisz a te lelked /Ihletet, lelket *is* kapott” — *itt* helyett. — „De amikor téged látlak/ Katona-sor, nagyon *állak*” — *áldlak* helyett. Ezek a torzítások annál furcsábbak, mert a versek szövege már ki van adva a Rövid dalok-ban (104. l.).

IV

Kritikai kiadásban a szövegeknek nélkülözhetetlen kísérői a jegyzetek. Sokoldalú alaposságuk és megbízhatóságuk igen értékes segítség az olvasónak vagy a kutatónak, mert a tartalmi, fogalmi magyarázaton kívül megvilágítják a kort, az alkotás keletkezésének körülményeit és az író életművében elfoglalt helyét. E többoldalú szerepet tekintve, a második kötet jegyzetapparátusa fejlődést mutat az elsőhöz képest. Ennek külső jele a jegyzetanyag megnövekedése az első kötetéhez képest, több mint egy negyedével, sőt ha a kötet arányait tekintjük, egy harmadával. Több vonatkozásban mégis hiányosnak érezzük. A jegyzetek rövid előszava helyett ugyanis terjedelmesebb bevezetőt vártunk volna, amely felvázolná Ady váradi élet-szakaszának keretét, fontosabb adatait, s részletesebben ismertetné a kor történelmi képét, különösen pedig politikai viszonyait, esetleg kronológiát adna az eseményekről. A századforduló a mai nemzedék számára szinte már régmúlttá távolodott az idő rohanásában, anélkül azonban, hogy tudatunkban igazán történelemmé távolosodott volna. Történetírásunk valójában csak most tárja föl a kiegyezés és az első világháború közti korszakot, amelyről így jóval kisebb tájékozottságunk van, mint Mohács koráról vagy akár a szabadságharcról. Nagyon kíváncsi lett volna tehát fölvezetni a kor általános politikai helyzetképét, ismertetni parlamenti irányzatait és zűrzavaros párt-harcait, jellemezni főszereplőiket. A napisajtó s így Ady cikkeinek nagy része ugyanis ezekkel foglalkozik.

Másik erős hiányérzetünk a névtelen és Adynak nem közismert betűjegyeivel jelzett cikkek hitelességének megállapításával, kiválogatásával kapcsolatos. Sok kételkedésnek, utánanyomozásnak, esetleg téves ellenvetésnek venné elejét, ha néhány általános megjegyzés helyett minden egyes névtelen vagy kétes jegyű cikk felvételének megokolását, hitelességének bizonyítékait vagy legalább érveit közölnék a jegyzetek. A leghelyesebb, tárgyilagos eljárás az volna, ha az Adyra valló, de kétes, csak valószínűsíthető cikkeket külön függelékként iktatnák a gyűjteménybe. A további kutatás bizonnyára soknak a hitelességét tisztázná.

A kor viszonyaira és szereplőire vonatkozó általános tájékoztató hiányát pótolják némiképp az egyes jegyzetek adatai. Összeállítóknak néha valóságos nyomozómunkát kellett végezniök a ma már érthetetlen, feledésbe merült egykorú vonatkozások föl-tárására, hogy megvilágítsák némelyik cikk háttérét vagy egy-egy utalását, célzását. Az 1901. év második felének anyagára vonat-

kozó jegyzetek, a Napló fél évfolyamának hiánya miatt valamivel hézagosabbak. Kiegészítés természetesen a legtöbb jegyzethez fűzhető, néhol szükséges is, másutt azonban a cikk jelentéktelensége nagyon is napi vagy helyi vonatkozása nem éri meg a fáradságot. Általában hasznos volna azonban a már eddig is alkalmazott, de néhol hiányos utalások kölcsönös bővítése az anyagban belül. Azonos tárgyú vagy rokon jellegű, egymásba kapcsolódó cikkekre és más, velük összefüggő írásokra, versekre való hivatkozásokat segítené abban, hogy teljes összefüggésben, szerves egységében kibontakozzon előttünk az Ady-életmű. Szükséges és hasznos volna a szöveg ritka, ismeretlen, homályos szavainak, kifejezéseinek magyarázata, megvilágítása, általában a nyelvi jegyzetezés is.

A reformáció ünnepeiről szóló cikknek újra való közlése is fölveti annak szükségét, hogy a kiadás jelezze a cikkeknek esetleges további megjelenését és változatait is. Ez a munka igen hasznosan alapozná meg az Ady-filológia egyik sürgető feladatát, a költő művei teljes és pontos kronológiájának elkészítését. A kritikai kiadásban műfajok szerint széttagolt, s ilyen formán az időrendi egységből kiszakított művek kronológiai összeállítás nélkül nem kapcsolhatók össze az író életének rendjéből kinőtt, egymásba fonódó, s egymást magyarázó szerves egésszé.

Jó volna kiegészíteni a jegyzetek anyagát az Ady-irodalomnak idevágó részleteire való utalással is. Szeretnők ismerni — legalább fontosabb részleteiben — némely írás előzményét alkotó cikk, hírlapi vita anyagát. Az ilyen jellegű kiegészítés egyoldalúság helyett szerves összefüggésükbe állítaná s ezzel jobban megvilágítaná az Ady-cikkeket.

A jegyzetekre vonatkozó részletes megjegyzések helyett is meg kell elégednünk egy-két tévedés, elírás, pontatlanság helyesbítésével és a kiegészítés lehetőségeire való néhány utalással.

Való — mint a jegyzetek előszavában olvassuk —, hogy Ady 1901. máj. 8-án írta utolsó *jelzett* cikkét a Szabadságba. Egy kis szerkesztősi hír 18-án közli kilépését. Hogy közben írt-e még valamit régi lapjában, vagy hogy 22-e előtt (Napló-beli levelének megjelenése) dolgozott-e már az új szerkesztőségben, a két lapnak erre az időre eső névtelen cikkeiből nem tudjuk bizonyossággal megállapítani. Cikkeinek (csak egyről van szó a kötetben) ez időpont után a Szabadságban való közlését nem tartjuk semmiképp sem valószínűnek (425. l.). — Bizonyára másként kell értenünk Lengyel Géza félremagyarázhatón fogalmazott közlését is, hogy a „Naplónak nem voltak fizetett *belső* munkatársai” (426. l.).

A Magyar Nemzet idézett cikkével kapcsolatban nyilvánvaló elírás az, hogy a cikk szerzője, Nagymihály Sándor, a Nagyváradi Napló egykori munkatársa. Ő csak közli Haraszthy Lajos (helyesen így, nem *Haraszi*) emlékeztetését, aki valóban Adyval együtt dolgozott Váradon. Egyébként az idézetek is erősen pontatlanok, sőt hibásak (426. l.).

1. sz.: Már elmondtuk, hogy a cikk eredeti betűjegye nem *ae.*, mint a jegyzetben, sem *a.*, mint ellentmondásként a közölt cikk alatt áll, hanem — *a.* (= Alba: Fehér D.). Ez a cikk tehát törlendő, s nyilván az utána következő névtelenek is.

5. sz.: Akár Ady írása, akár nem, mindenképpen jelölni kellett volna, ki az, akire a cikk első mondatai utalnak (bizonyára Széll Kálmán).

8. sz.: Egy mondatban utalni lehetett volna a cikk alapját adó esetre.

11. sz.: A Napló-beli cikkek megindulásának időpontja, mint láttuk, téves.

16. sz.: A cikk „ollózott” részét kívánatos lett volna pontosan kideríteni.

17. sz.: A „Száz jelölt egy sorban” mondatból szövvódó szellemes célzást (libák és kapitólum) ma már tanácsos megmagyarázni.

20. sz.: Amiért (a cikkben: *Amért*) az *áldorok*... — helyesen: *Áldorok*.

22. sz.: Az olvasó számára világosabb volna a „Chimay hercegné és Rigó Jancsi esete” fogalmazás.

29. sz.: A negyedik részből idézett mondat érdekes párhuzamot mutat a Fölszállott a páva c. költeménnyel is. — A csillaggal jelölt, tehát helyesbített *Bukovay* név (45. l.) a jegyzet szerint az eredetiben *Tukoray*. A módosítás helyessége kétséges: a cikk a színészetéről és színészekről szól; furcsa tehát *Bukovay Absentius*, az ősjogász híres, élclapbeli alakjának szerepeltetése köztük.

37. sz.: Kifejejtődött a lap megjelölése: NN. Szombathy *István* elírás az előző mondatban levő Sz. *Ignác* helyett? Az Élő Nemesség szerkesztője Sz. Ignác volt. Fia, István váradi realisk. tanár. Talán ezért került neve elírásként a cikkbe.

58. sz.: Kálmány Károly helyesen: *Kálmán K.* (A cikkben jól van írva a név.). Vö. 60. sz.

63. sz.: Ki volt Csorvássy István? Barabás Béla neve itt bukkan fel először, mégis csak a 176. sz. jegyzet tájékoztat róla.

64. sz.: Vö. 49., 51. sz.

71. sz.: Vö. 84., 109. sz.

75. sz.: Kimaradt a Nt. jelzés. Kaas Ivorról és Bartha Miklós szerepéről röviden szólni kellene.

79. és 162. sz.: Friedländer Samuról csak a 256. sz. jegyzet tesz említést. Vö. 141. sz.

92. és 93. sz.: Ismertetni kellene Bartha és Eötvös nyílt levélváltásának lényegét.

103. sz.: A cikk kelte a szövegközlésben nem júl. 26., hanem 27. Melyik a helyes?

109. sz.: Vö. 71, 84. sz.

112. sz.: A Hentzi-szoborra, ill. emlékoszlopra vonatkozólag vö. I. k. 129. sz.

138. sz.: A cikk kelte a szövegközlésben nem aug. 11., hanem 17. Mi a való?

151. sz.: Harden cikke hol jelent meg?

152. sz.: A Tokaji-nővérek tarantellája bizonyára valamely nyári orfeumelőadás szenzációja volt. — Kaposvári komédiások: a váradi szintársulat nyári állomása Kaposvár volt. Vö. Júniusi ősz. Rövid dalok 135.

168. sz.: „A kis, nagy álmú erdészecske” nem Ady tévedése. A jegyzet hibás, hogy annak véli, mivel „Rákosi Jenő ifjúkorában *gazdász* volt”. Ady nem Rákosinak Endre és Johanna című, akkor felújított darabjáról szól a cikkben, hanem Zivuska Jenő „kir. erdészgyakornok”-nak A becsületbíró c. négyfelvonásos szomorújátékáról, amely 1899-ben megnyerte az Akadémia Teleki-jutalmát, s 1901. szept. 6-án került színre a Nemzetiben. Ady a pesti lapok nyomán ír a darabról. Cselekménye a XVI. századi Velencében játszódik, tárgya egy ifjú nemes harca a gázság leleplezéséért, árulás, ármány, szerelem és féltékenység összejáratása, amelyek végül tragikus bukásba sodorják. A darab jellege, hangulata erősen shakespeare-i. Meseje azonban mesterkelt, valószerűtlen, színpadyszerűség tekintetében is sok a fogyatkozása. A színmű mély erkölcsi-filozófiai eszmeisége, helyenként fellengős nyelvének költői szépsége és tömörsége azonban feltétlenül tehetségre vall. Az ifjú szerző (egy évvel idősebb Adynál) ígéretes feltűnése kétségtelenül nagy meglepetés volt. (Vö. I. k. 98. sz.; Akad. Értéktő 1899. 149, 155–162, 184–185, 188. l.; a budapesti lapok 1901. szept. 7-i számainak bírálata a bemutatóról.

Ady cikkének kifejezéseiből világosan Zivuska darabjára, nem pedig az Endre és Johannára lehet ráismerni. Rákosi Jenőt azért említi Ady, mivel ő volt az akadémiai bírálóbizottság előadója, aki mintegy „fölfedezte” Zivuskát. Furcsa is volna, ha a nagyteljesítményű idős író és szerkesztő, az Akadémia levelező tagját (59 éves akkor) „kis erdész”-nek nevezné.

Az 1901. szept. 11-én tragikus hirtelenséggel meghalt Pulszky Ágost élete sorában Ady egy keserű emberi tragédiát lát, ezért kapcsolja párhuzamba Zivuska szomorújátékával. (Cikkének hangján különösen a Budapesti Napló szept. 12-i nekrológjának hatása érezhető.). Pulszkyknak, ennek a rendkívül tehetséges és becsületos, a kor viszonyai ellen sokat hadakozó s ezért népszerűtlen

„parlamentari Vajda Jánosnak” rövid jellemzéséből a mai olvasó világosabban értené a reá vonatkozó mondatokat.

182. sz.: A cikk valószínűleg a 176. számúra utal.

189. sz.: Melyik bécsi lap cikkéről van szó?

196. sz.: Vö. 209. sz.

218. sz.: L. I. k. 251. sz. Arbuezeről az ottani jegyzet.

219. sz.: Bíró Lajos és Ady Endre kapcsolata kissé bővebb ismertetést érdemelne.

223. sz.: A cikkben idézett vers Ady: Nászutazók. (Debrecen, 1899. szept. 1.) A Rövid dalok c. kötet szövegében a *gáncs* szó helyett *gúny* áll.

224. sz.: Furcsa, hogy a cikkben nincs szó a Cyrano fordítójáról, Ábrányi Emilről, aki Ady első kötetének előszavát írta.

230. sz.: A *timonok* a cikkben: Timonok. — A sikkasztó ifjú klerikális vezér: Kecs-keméthy Győző; vö. 228. sz. — A San-Toy c. operettet többször emlegeti Ady; tárgyára utalni lehetne.

236. sz.: Győri István: vö. 228. sz. jegyzet.

240. sz.: Briex-ről már a 195. sz. cikkben is szó van, de a jegyzet ott sem mond róla semmit.

256. sz.: Gárdonyinak Karácsonyi álom c. zenés betlehemi játékaról van szó (1901).

260. sz.: A magyar kétféjű sas c. cikk (nem *hétfejű*) lényegét itt kellene ismertetni, nem a következő jegyzetben. — *Carolák*: Carola Cecília hírhedt orfeumi „művész”-re utal.

263. és 264. sz.: Vö. Ady verse: A szép kapitány. NN 1901. dec. 21. Rövid dalok 121.

268. sz.: Vö. I. k. 286. sz. — *Irgalom kenyere*: a váradi ingyekenyer-akcióra utal.

273. sz.: Sáfár Zelig: I. 286. sz. jegyzet.

275. sz.: vö. 176., 187. sz.

279. sz.: vö. 20., 308. sz.

284. sz.: *Alsiráth hídja*: a mohamedán hit szerint az a „borotvahíd”, amelyen csak az igazak juthatnak át haláluk után a mennyországba.

285. sz.: Pekár Gyulát röviden jellemezni kellene. — Kupa Árpádról is szólni lehetne. Zivuskára von. I. 168. sz. és I. k. 98. sz. — A *bluette* inkább könnyed, vidám, szellemes, rendszerint zenés színpadi jelenet vagy tréfa, ill. — mivel a cikkben hangversenyéről van szó. —, szórakoztató, vidám kis zeneszám. Ezt a cikkben említett lapból könnyű volna megállapítani.

290. sz.: A Vesztauszúzek c. operettről szólni kellene. Vö. 292. sz. Lex Heinze: vö. I. k. 175. sz. Verse is: Rövid dalok 59.

291. sz.: Vö. 281., 283., 288. sz.

292. sz.: Avarfi? — Leszkayról meg kellene mondani, hogy nem azonos az előbbi cikkben és jegyzetben is szereplő Leszkay

Gyula képviselővel, hanem itt Leszkay András akkori aradi színgazgatóról van szó. 295. sz.: Vö. 119., 296.

302. sz.: Vö. 176., 275. sz.

303. sz.: Tapolczay Dezső a Vígszínház neves tagja — Kropacsek, Werndl, Mannlicher: a róluk elnevezett rendszerű löfegyverek tervezői.

306. sz.: A Magyar Szó és a Pesti Hírlap cikkeit érdemes volna röviden ismertetni.

308. sz.: Pálffy Béla: vö. 260., 261. sz.

311. sz.: A vasúti szerencsétlenség részletei: NN. febr. 20.

320. sz.: Vö. 49., 51., 64., 323. sz. stb.

322. sz.: A másutt is többször szereplő dr. Adorján Emil Leander néven népszerű váradai humorista író volt.

Végül néhány javaslatot szeretnék tenni a jegyzetek szerkesztésére.

Bár az újabb kiadási gyakorlatban szokatlan, a jegyzeteket helyesebb lenne közvetlenül az egyes cikkek után közölni, hiszen így rögtön, minden keresgélés nélkül megtalálhatnók a keresett adatokat. A kötetet úgysem forgatja senki folytatólagos, összefüggő olvasmányként, mint egy regényt, tehát a jegyzetek közbeékelése csak kényelmes lehet, nem zavaró. El lehetne ezzel kerülni az olyan, csak a sorszámozás teljessége kedvéért született jegyzeteket, amelyek egyebet nem tartalmaznak, csak megismétlik a cikk megjelenésének adatait.

Ezek közt hasznos lenne feltüntetni a keletkezés mellett a megjelenés napjának nevét és a lap számát is (nemely bibliográfia ezt közli), valamint a cikk rovatát, esetleg helyének oldalszámát. Ez utóbbi adatok jelölnek a cikk jellegét, jelentőségét. — A cikkek sorában mutatkozó hézagok esetleges

magyarázatául (ünnepek) s általában tájékoztatásul közölni lehetne a felfolett időszak naptárát.

A cikkekben szereplő személyekre vonatkozó adatoknak a jegyzetekben való keresése során az olvasó egyrészt hiányokat tapasztal gyakran (s ilyenkor a névmutatóból kell az illetőnek utánanyomoznia), másrészt pedig azt látja, hogy természetesen sok az ismétlődés, s emiatt a folytonos utalások nehezítik meg a keresését. Sokkal egyszerűbb és hasznosabb megoldás volna a mostani Névmutató kibővítése a kötetben említett személyekre vonatkozó kis adattárra, ahol csak egyszer kell a szükségeseket elmondani róluk, de fel lehetne tüntetni a nevek előfordulásának lapszámait is. Ilyen összesítő névjegyzéket lehetne adni végül az utolsó kötetben.

*

Megjegyzéseink talán fölöslegesen aprólékosnak, jelentéktelenségeket bogarászónak látszanak. A kritikai kiadás lehető hibátlan-sága, használhatósága és értéke azonban a részletek helyességétől, sokszor apróságoktól is függ. Az a szándék vezetett bennünket, hogy szempontokat adjunk a következő kötetek tökéletesítésére. Amilyen örömdetes és jelentős tény az, hogy megindult Ady teljes életművének föltárása és összegyűjtése, amely hatalmas lendületet, ösztönzést és lehetőséget fog adni az Ady-kutatásnak, s teljes alakjában mutatja majd meg a költőt, annyira kíváncsi és szükséges az is, hogy ez a nagyszabású vállalkozás méltán és Adyhoz méltóan viselhesse a kritikai kiadás nevet.

Kovalovszky Miklós

SZABÓ PÁL ÖNÉLETRAJZI REGNYÉRŐL*

Szabó Pált legismertebb mai íróink között tartjuk immár számon. Népes olvasótáborának nagy érdeklődése előzi meg újabb és újabb műveit, így írói pályája delén elkezdett önéletrajzi regnyét is. Nemcsak kifogyhatatlan elbeszélő-készségeért, egészséges és rejtőzködő humoráért szeretik az olvasók. Stílus-formai erőnyeit, megjelenítő módszerét, hangulatteremtő költői képeit sem elegendő méltatnunk. Kevés írónk akad, aki annyira benne él a mában, s olyan szenvedéllyel keresi az igazságra, szépségre törő emberi szív legrejtettebb zugait, mint ő. Az *Isten malmái* a felszabadult magyar falunak első, átfogó epikus ábrázolása volt, s ennek kitűnő foly-

tatása, a *Tavaszi szél*, *Nyári zápor* s *Új föld* a szocializmus útjára lelt parasztság hangját tolmácsolta.

A jelen izgató problémáihoz nyúlni: Szabó Pál művészetében kezdettől meglevő erény. Nehéz küzdelmekkel teli, jó ideig a kritika által sem segített írói útja ezért is nagyon tanulságos. Jókai és Gárdonyi idillikus parasztabrázolója és a zsákutcába jutott népszínművek ártalmatlan, naiv parasztfigurái, romantikus betyárjai után, Móricz Zsigmonddal s a közvetlenül paraszti sorból feltörő népi írókkal — így Szabó Pállal — merőben új parasztabrázolás kezdődött a prózában. Újszerűségét csak kiemeli irodalmunk szabadságharc utáni, lassú fejlődésének ténye. Ami Petőfi Sándor költészetében megvalósult — a nép uralomra jutása —,

* Nyugtalan élet I—II., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954—55.

az a regényben csak Móricz Zsigmond kurucos-népies patriotizmusával kezdődött el. Ismeretes, hogy nálunk a haladás gondolata a költészet szárnyán repült legmesszebbre a felszabadulás előtt. Mikszáth népiessége különbözött a patriarchális-feudális népiességtől, de nála az „Istentől megáldott paraszt zsenik” epizódokba, perifériára szorultak, s a nép történelmi igazsága, elhivatottsága csak az író anekdotikus meséiben és kiszólásaiban tártul fel.

A nagy gazdasági válság évében, a bethleni konszolidáció összeomlása idején Szabó Pál regénye, az *Ember*ek hozott elsőnek hírt a népből, természetes hangon a paraszti életforma válságáról, a földért küzdő parasztok elnyomorodottságáról. A hivatalos irodalom szemében vakmerőnek, de mások szemében is elképesztőnek tűnt e szókimondás, az ezeréves juss követelése a történelem jogán. Móricz Zsigmond pedig kitörő örömmel fogadta realizmusát, a nincstelen zsellérek és szegényparasztok belülről fakadó rajzát, s a Nyugatban így írt róla: „Szabó Pál, aki írta, hat elemi végzet; kisgazda. Van neki egy hold földje. Egyetlenegy a magyar birodalomból. Van neki egy talpalatnyi földje! És azon a földön így meg tudta veíni a lábát, hogy az övé az egész falu. Övé minden embere, férfiak és nők és gyermekek, és az övé minden hangulata... Hogy hozzon valamit az élő igazságból, amely ott szunnyad a nép lelkében és életében.” S a művek egész sora — közte a jelentősebb *Papok, vasárnapok, Őszi vetés, Lakodalmok—Keresztelő—Bölcső* c. trilógia és a *Harangoznak* — közvetítette leghitelesebben a harmincas évek falujának levegőjét, gazdag belső világát, lelkületét.

Élet és mű szoros egységet jelentett mindig Szabó Pál epikájában: miként legtöbb regényhőse, a biharugrai „alsósorról” indult el, a paraszti nyomorúság mélyéről tehetsége, önérzete révén emelkedett íróvá, szervezte az agrárszocialista mozgalmat — s ide világított be írásaival. „Kezdi író voltam, de fiatal író nem” — mondotta egyszer, s valóban, harminchét éves korában, nagy élet-tapasztalat birtokában írhatta meg első művét. Élete, harca egy volt az alsósoriakéval, s ez is biztosítéka volt annak, hogy ne essen az úri csábítás és demagógia örvényébe. Szabó Pált csendőrök üldözték, könyveit is elárverezték adóhátralék címén, mégis Juhos Mária és Góz Jóska tiszta szerelmében vallott acélos hitéről, emberségéről, életszeretéről.

Kontúrjaiban ismerjük már Szabó Pál életútját műveiből, hisz az író az általa megrajzolt alakokban, jellemeiben vall önmagáról, és ezeknek sorsában mondja ki ítéletét a világról. Az önéletírás önmagában még a szokványos írói feladat: a pálya delén

vagy végén szinte kötelezőnek véli mindenki saját életének megírását. (Legfeljebb Veres Péter tér el a megszokottól, aki a *Számadás*-sal kezdte.) „Ideje megnézni a mélységet, ahonnan felfakadtak a betűk, mint soha nem szűnő forrása való vagy vélt szépségeknek és igazságoknak” — írja Szabó Pál is expozíciójaként. Mégis, az új élmények friss erejével ragad meg bennünket, önéletrajzi regényciklusa eddig megjelent kötetekben. Hatvan év, ilyen küzdelmes élet, s az *Új föld* távlatából nyújt számadást, segítségül hívva kifejező eszközeinek legjavát; elsősorban tehát innen van frissesége és hitele. Az önéletírás az irodalomtörténésznek is nélkülözhetetlen forrásanyaga, e műfaj a jobbik ezen irodalomtörténeti és kortörténeti — itt zsenikívüli néprajzi — dokumentum is egyben. Rávilágít az író egész munkásságát, törekvéseit, hőseit kíváltó, meghatározó mozzanatokra. A regény hőse közvetlenül maga az író, benne és körülötte kel életre minden szívéhez nőtt, elképzelt hőse.

Az írónak is, mint minden embernek, önmagáról van legtöbb élménye, ismerete. De ne gondoljuk, hogy az önéletrajz írója számára ez a tény nagy könnyebbésgét jelent. Az egyedi, szubjektív élmények tengeréből kiválogatni a mások számára is leglényegesebbeket, tipikussá emelni az egyedi csérst, igen nehéz művészi feladat. De Szabó Pált már átsegíti a szocialista-realista alkotó módszer fegyelme a műfaj buktatóin, s műve így nemcsak a szubjektív élmények sorozata, hanem az objektív valóság tükre is egyben.

Önéletrajzi regényciklusa első két kötetében a századvégi, feudális maradványokkal teli magyar kapitalizmus és imperializmus korába vezet vissza. A nagyjából még idilli, felhőtlen gyermekkortól az első világháború bakakáplárjáig kísérelhetjük útján. Kezdetben a gyermeki tudat oly szűk, hogy első élményeinket, emlékeinket csak sejtések alapján tudjuk emlékezetünkbe idézni. Másrészt, az író maga is érzi, hogy az „örömteli” gyermekkor ábrázolásában leginkább kísért a szubjektívizmus, s ezért első hézagos, jobbára a család belső életére utaló emlékeit helytörténeti és családtörténeti adatok krónika-szerű feldolgozásával próbálja ellensúlyozni. Az első kötet elején az olvasó el is téved a történelmi adatok és a gyermeki fejlődés ábrázolása közti írói csapongásban. A későbbiek során viszont már szerves egységbe teremődik a gyermek fejlődése, s a fejlődés reális, objektív bemutatásához szükséges *tipikus* környezet. S így a sokoldalú ábrázolásban feltáruulnak emberi sorsok, a századeleji parasztság nyomorának és útkeresésének történelmileg hű képei.

Régi sebeket, fájdalmakat szaggat fel az író. Az érzékeny lelkületű gyermek csupa

szorongást, félelmet érez a falu megmerevedett világában; örökös rémképekkel küszködik. Nem érti még, csak szenved az életet, a sok sirást hallva, s a család izgatott légkörét látva.

A nép másik arcát, lelkét a Sárret keleti nyúlványán életre kelő, egész népmese- és mondavilág tárja fel. Arany Toldija itt verte agyon a farkast, itt született Kinizsi, a híres törökverő. Biharugra ősrégi település, a törökkor emlékeit őrzi. Szabó Pál még ma is sajnálja, hogy Arany János nem Kinizsit választotta népi hőseül, akinek hírét gyermeki játékaiból ismerte meg. Kinizsi Pálról kapja ugyanis első történelmi leckéjét, öreg parasztok szájából. S felejtethetetlenül zúg által rajtunk a legszebb jelenet, amikor apja, ez a magános, nyugtalan próbálkozó — ló-tartó gazdából lett halász, vizór, méhész — szeretettel s bölcsességgel vezeti be „tudományába”: a csillagos ég ismeretébe, a besekőrsői táj szépségeibe, s a különböző munkafogásokba.

A bihari táj történelmében s a gyülemelő emlékekben, mint cseppben a tenger, sorra bomlanak ki az ország problémái. A falu harca a kastéllyal, földbirtokkal: nemzedékről nemzedékre szálló örökség. De ott a másik hatalom, a szikes talaj is. A grófi terjeszkedés következtében a falu lassan kiszorul a termékenyebb földről, s a szíken hihetetlen szorgalommal, győtrő munkával próbálja megvetni a lábát. Akinek még ez sem jut osztályrészül, vagy nyugtalanabb, a városba menekül altisztnak, portásnak, kocsisnak. A kapitalizmus törvényei, a munkalehetőségért való versengések falut falu ellen hajtának: a szegényebb falvak leszorítják a napszámbért. (Ugyanezt ábrázolja Szabó Pál a Trilógia híres kubikos-jelenetében, amikor még a szervezett kubikosok is kinulázzák Gőzékat.) S ha jut is részesaratás, már a tizenharmadik kereszt után részelenek. A munkanélküliek egy részét felszívják a váradi és komádi gyárak.

Szabó Pál régebbi írásai — bármilyen mélyen tárták is fel az anyagilag és szellemileg elnyomított parasztság helyzetét — sohasem voltak olyan sötét tónusúak, mint a falukutatóké általában. Amint írja egy helyen, nem volt életének olyan gyötrelmes kora, melyben egy pillanatra is elveszítette volna hitét az emberben s magában az életben. Ispánok mindenhatósokdaltak regényeiben, a mindennapi kenyérhajszában próbálódott a szerelem, de hősei már nem kutya-alázatú, szolgalelkű emberek. A *Papok, vasárnapok* Zákány Istvánja úgy küzd az egyke ellen, hogy a grófi birtok ellen hirdeti az ígét. Ádám János parasztképviselő pedig így vélekedik a Tíz esztendőben: „azért ember az ember, hogy próbálja a változást

befolyásolni”. A *Talpalatnyi föld* szerelmi idillje, az igaztalan világot legyőző szerelem idillje is a jövőbe szántó holnapot idézi. Mégis, Szabó Pál bizakodása, optimizmusa a felszabadulás előtti műveiben néha narodnyik, paraszti különállással párosult. Így a *Békalencse* paraszthőse, Hajdú Sándor nem nő igazi, népi hőssé, valójában nem ütközik meg az úri világgal, csupán lenézi azt, s a maga szűk, provinciális világába való bezárkózásával védi tisztaságát, becsületét. A megmerevedett paraszti erkölcsökre való menekülés (az úri világ elfakulása, a *paraszti* megdicsőülése) akkor — a munkásosztálytól való elszigeteltsége, s a gerinctelen „középosztályból” való kiábrándulása miatt — jogos és érthető volt. Szabó Pál őszintén feltárja a *Nyugtalan élet*-ben, hogy Pesten, a hadimunkán se találkozott a szervezett, ipari munkássággal. 1945 után, a házára lelt parasztság írójának nincs már szüksége a paraszti különállásra. Így Szabó Pál hangja teljes felszabadultsággal cseng; áttűt rajta a ma derűje, ereje. Csak a mi világunk fényénél érthető ez a művészi felszabadultság, s hogy miért keresi a *Nyugtalan élet*-ben is olyan buzgalommal a szépet, a lélekemelőt, az emberséget. Az író, amire vágyik, ami után szalad, amiért él: a *sírás nélküli emberi élet*. (I. k. 9. l.) *S most, könyörtelen kézzel újra felszaggatok a lelkemben minden régi sebet, hogy hadt égessen a régi fájdalom, hát megborzog a bőröm, nagyon, nagyon fáj. Ha olyan hangom volna, hogy bele tudnám ordítani a világba, beleordítanám, hogy mindent, még a halált is inkább, de a régi életet, azt az életet nem!* (I. k. 66. l.) S a háborúban, a román Janku tiszthelyettes és a magyar káplár barátsága a népek egymásra találása mellett azt is példázza, hogy a háborútól ocsmány korban mégis van emberi jóság.

Szerkesztői készsége a Trilógiáig (1941—42) szinte kizárólag a drámai sűrítettségű elbeszéléseiben volt hibátlan; társadalmi regényeinek főcselekményét mozaikokká szabdalták a szabadosan sorjázó epizódok, anekdoták. Művészi felfogás és prófétai nyugalanság szülte ezt. A sürgető témák özöne várt a népi írók tollára, és főgondjuk: minden eszközt a politikai harc szolgálatába állítani. De a *politikai* cél jobban összefűzte őket, mint a valóság *művészi* felfogására vonatkozó elveik. Szabó Pál — a népi író művészeti, esztétikai elvekben még inkább megoszlott táborában — az érzelmek oldaláról közeledett a valósághoz. Az emberi jóság, tisztaság, lelki gazdagság megőrzése vezette, s mindannak gyűlölete, ami lélekölő. Szabó Pál maga megvallja a *Nyugtalan élet*-ben: úgy tört fel az irodalomba, ahogy minden ember szépitgeti, alakítja a szürke, reménytelen jelent reménységre. Innen van

stílusának erősen költői, lírai jellege. A népi írók köréből sem értették meg líraiságát, akik a képzeletet kizárva, az empirikusan észlelt valóság legmindennapibb, puritán eszközközzel való feltárását jelölték ki ars poeticaként. A „középutasok” pedig „tendenciózussága” miatt, az „átlátszó szándék” címén becsürelték.

A kritika nem véletlenül állította szembe Szabó Pált Veres Péterrel, de valamit szem elől tévesztett: az írói *egyéniiséget*. Mi sem riadunk vissza az összehasonlítástól, de első-sorban nem az értékmérés jegyében hanem a rokonvonásokon túl, két erős egyéniség, stílusirányzat elhatárolása kedvéért tesszük ezt. Veres Péter publicisztának indult, Szabó Pál szépírónak. Előbbi a külső világ izgatta jobban, Szabó Pál az emberi lélek, a belső felől közeledett az objektív valóság tényeihez. Veres Péter fegyvelmezettebben szerkeszt, gondolatokban súlyosabb, Szabó Pál oldottabb, líraibb. Azt mondhatnánk, a felszabadulás előtt kiegészítik egymást. Egyikben az epikai-kronikai gazdagság a szembetűnőbb, másikban a megjelenítő készség, fantázia s drámaiság. 1945 után már nem a kölcsönös kiegészítésnek, hanem két egyéniség, tehetőség teljes kibontakozásának lehetünk tanúi. Szabó Pál műveiben is létrejön a külső és belső világ rajzának helyes aránya, a sokoldalú ábrázolás. Anekdotikusan kerekített melléktörténetei, epizódjai már nem nőnek a főcselekmény fölé, hanem azt erősítik. Így a *Nyugtalan élet*-ben, ha minden alaknak „külön” kis története van is, az anekdotikus betétek a népi szólás-mondásokkal együtt sajátos funkciót töltenek be: a jellem állandó jelzőjéül szolgálnak. Az epizódok élesebbé teszik, felerősítik a jellemet, s a jellemrajzon keresztül a mondanivalót.

Ma már nem kétséges, hogy a líraiság Szabó Pál művészetében általában nagy érték, a sokoldalú ábrázolás eszköze. De az önéletrajzi regényből néhány példa arra figyelmeztet, hogy a szubjektív élményeket, érzelmeket, tapasztalatokat nagyritkán nem sikerült a társadalom átfogó, epikus ábrázolásának szintjéig objektívnálnia. A második kötetben az érzelmek gazdagsága, a gondolatok líraisága nem töri meg a cselekmény sodrát. De az első kötetben sok az emlékek, helyzetek impresszionista egymásutánjától okozott mozaik-szerűség. A társadalmi környezeti tipikus, átfogó bemutatása érdekében nagyobb fegyvelmezettségre kell törekednie a szocialista-realista igényű írónak. Először is az ilyen, impresszionista nézetek felszámolására: *A pillanatot az élet közepe, ebből indul ki múlt és jövő. Az öröme, szomorúságok ebbe a pillanatba kapaszkodnak vissza, a pillanatot megmérhetetlen, tehát végtelen.* (I. k. 6. l.) — *Még csak azt se keresgélem, hogy mi*

szebb, mi jellemzőbb, mi fontosabb, a pusztá emlékezés válogassa, ahogy akarja. (II. k. 109. l.)

Ennek a félre vivő szemléletnek következménye az első világháború provinciális, *paraszi* bírálata. Mély döbbenet, asszonyok sírása fogadja a bihari faluban a háború kirobbanását. A parasztkatonák gyűlölik a Monarchiát, s a magyar úri hatalmat. Az író történeti hűséggel ábrázolja, hogy a falu konzervatív erkölcei szerint szégyen felmentettnek lenni. Gyávának, s a közösségből kilógónak nézik, aki „nem esett be”, azaz nem vált be a sorozáson. Mégis, egyoldalúan időz Szabó Pál a „hát, ha muszáj, meg tesszük” elv aláján, „becsülettel” helytálló „parasztrongyok” megjelenítésénél. Mi tagadás, a parasztkatonák a lengyel mocsarakban, az Isonzónál vagy a dalmát Karszton keményen állták a sarat. Keménységükben benne feszül Ady Mesebeli Jánosainak gyürkőzése, de belevegylük ebbe a fellengzős magyar „kivagyiságból” is valami, s a háború misztikus, „nemzeti” színezetet nyer. Azt kell hibáztatnunk, hogy az író ítélete lezárul alakjainak, hőseinek látóhatáránál. Továbbá, hogy *teljes glóriába vonta a parasztkatonák ilyenfajta passzivitását, s benne a maga moralizálását: A mi paraszti társadalmunk... kilencven százaléka az a nagy massa, amire számítani lehet a nemzeti létezésnek minden frontján. Aki nagy tömegében szidja a királyt, a kormányt, kiváltképpen az adózást, s mégis fizeti az adót, mondván, hogy mégis fenn kell tartani az államot, s adót fizetni muszáj... A nagy többség se szeret kimenni a frontra... mégis kimegyen... S a mindennapi front élete valóban olyan választalat épít fel közte s az ellenség között, hogy elhiszi, hogy az tényleg ellenség.* (II. k. 206. l.) Ady sem gyűlölte ezeket a tudatlan, elvakult embereket, a „nótázó, vén bakákat” — akik „hősön... Mindig a Halálba loholtak S el nem hagyta őket a nóta” —, de lélekbe markoló, keserű szájjal szóló tehetetlenségükről: *Miért? kiért? mikor?: erősen Álltúk, mert így rendelteték el.* — E szemléleti hibára azért is kell rámutatnunk, mert a mű nagyobb része, s „neheze” még hátra van.

A megújódott, mai irodalomban és Szabó Pál írói pályáján kimagasló alkotásnak érzett, de még befeléjezetlen mű első kész darabjairól csak vázlatos képet alkothatunk. Nem rajzolódhatott ki előttünk a ciklus egészének koncepciója, kompozíciója. A mű halhatatlanságát is majd az idő dönti el. De Szabó Pál — eddigi részletekből is kivilágó — realizmusa, önéletrajzi regényének szépsége és igazsága megérdemli, hogy az irodalomtörténész is frissiben figyeljen fel rá. Jóleső, szívből jövő, lelket üdítő írás. A múlttól szól, de benne a jelen fénye is. Várjuk folytatását.

Szalai Sándor

DAUDET: TARASCONI TARTARIN

Ford.: Kálnoky László, Ifjúsági Könyvkiadó, Bp. 1953.

Sokan és sokféleképpen próbáltak már behatolni Daudet írásművészetének rejtelmeibe, hogy megértsék és megértessék: mi az oka a Daudet-regények sajátos zamatának? — amely hol a való élet elevenségével, hol meg éppen egy sokat próbált lélek melankóliájával ragadja meg olvasóit. Mit adott korának ez a francia Dickens és mit hagyott nekünk? A kortárs Anatole France Saint-Simonhoz és Michelet-hez hasonlítja politikai tárgyú regényeinek elemzése közben; mások szemére vetik, hogy nem állt szembe kora társadalmával (Lafargue), ismét mások Flaubert-epigonnak tartják és aprólékos színezőkedvét a Goncourt-ok barátságával magyarázzák (Doumic). Legújabbban meg realizmusát vonták kétségbe a kommunárok, s általában a munkásosztály szervezett harcát meg nem értő írásai miatt (La Pensée 1952.). Kétségtelen, hogy Daudet életművére nagy árnyékot vetnek durván igaztalan sorai, amelyek arról tanúskodnak, hogy a forradalmi munkásság harcát nem értette meg. Ha azonban irodalmi munkásságát a maga bonyolult összefüggésében, keservesen nehézkes fejlődésében tekintjük át, észre kell vennünk: éppen ezek az igaztalan sorok bizonyítják, hogy kispolgári humanizmusa és romantikus világképe végképp alulmarad a könyörtelen realitással való birkózásban. A forradalomtól való félelme, a valóság tudati megváltoztatásának elgondolása s a Kommün véres valósága a lelkiállapotnak abba a bonyolult vergődésébe rántotta, amelyben a menekülő ember remegésével azokat káromolta, akikhez pedig jó akart lenni, akiket pedig megértő szeretettel kívánt ábrázolni. Amikor a Kommün hullámverései lehiggadtak, az ő belső vívódása is megszűnik, s a határozott akarral és céllal, Turgenyev nyomát követve, megindul azon az úton, amely a »Notes sur la vie« soraihoz, a korerkölcsök szatirikus megrajzolásához, a küszködő nép együtterző ábrázolásához vezet.

Társadalomrajza persze sohasem lesz olyan átfogó, mint Balzacé vagy Zolaé, mert provence-i látóköre nemcsak hogy nem engedte az általános és nagy távlatú szatiráig emelkedni, hanem sokszor még valamiféle képzelet-világba is taszította, ahol merengéssel tökéletesítette azt, ami az élet valóságában oly tökéletlen volt. Ily módon szólt Daudet a saját korához s mikszáthi tekintéllyel neveltette vagy rikatta meg kortársait novelláinak ritmikus szépségével s mindmáig tartó varázsával, regényeinek életmeleg portrésorozatával s a fények és

árnyak pittoreszk keverésével. Ily módon fér bele Daudet regényvilágába minden szenvedő, a szenvedést okozó, a nevetést és a könnyet érdemlő s boszorkányos meseterkézzel font meséi ily módon keltik egy-egy finoman csipkézelt karcsú épület látzatát.

Éppen, mert Daudet művészete ily bonyolult ellentétekben fejlődött, — azért jelentős az Ifjúsági Könyvkiadó vállalkozása, amely a Tarasconi Tartarin kiadásával azt példázza, amit Daudet munkásságából mi is örökönk tartunk. A Kiadó előszóval vezeti be a kötetet, Daudet pályaképét kívánja megrajzolni. Ez a bevezető azonban inkább politikai, mint irodalmi, pedig az olvasó bizonyára hálás lenne, ha több irodalmi felvilágosítást is kapna Daudet pályafutásáról, helyéről a francia irodalomban, s nem utolsó sorban a Tartarin-regények helyéről Daudet életművében. Mert Tartarin mulatságos alakja, majdnem hárijánosos kalandjai nagyban hozzájárultak Daudet világhíréhez.

Tarasconi Tartarin jelkép: áradó humorú típusa a dicsekvő és szájhős provence-i franciáknak, a füledt életű, tikkadt gondolkodású kispolgárnak, aki szerint a szükségletek és az élvezetek provence-i egyensúlyát semmi sem zavarhatja meg, hacsak nem a képzelet szárnyalása. A kényelemszeretet azonban hamarosan feloldja a konfliktust, s szinte a fizika törvénye szerint teremt egyensúlyt az ellentétes előjelű akaratok között. Amikor Daudet alakjainak ezt a mulatságos belső vívódását élénk varázsolja, ugyanakkor maga is belefelejtkezik a bennük megnyilvánuló változatos életformákba. Mintha csak egy mozgókéony lélek bohókás vidámsága, ezer tarka eseményen kacagó, regényes tájakban elgyönyörködő ember életöröme törne fel mögöttük s izlelgetné és izlettetné a kontrasztok sajátosan daudet-i zamatát.

A gyakorlott mesélők eleven és elevenítő módján vezet bennünket Daudet a perzselő tarasconi városvégre Tartarin hajlékába, s vele együtt borsózik a hátunk a sok gyilkoló szerszám láttára: érezzük, amint az utcai meleg verejtek hidegen szalad le a homlokunkon. De nem kell megjegjenni! »Tarascon hőse fia« nem vérengző ember; mindennapi derek kispolgár ő, sipkavadász környezetének s az örökölt családi nótákkal megelégedett városának törzslakója. Csupán a képzelőerő fejlődött ki benne, s ennek nyomán a jóindulatú hazudozás. Hogy hogyan? »A hazai napsütés az oka, ott az emberrel

vele születik a hazugság... Osztég ezek a hazugságok még soha senkinek sem ártottak.» (184. l.) Valójában pedig maga Tartarin is ezek áldozatává lesz, amikor útrakél, hogy dicsőséget szerezzen szeretett Tarasconjának s minden benne levőknek, amikor megtapasztalja az algériai francia gyarmatosítók embertelenségét s a természeti szépségek tökéletes kisajátításának hitvány módszereit. Mert a valódi élet szétzavarja a délibábokat; a valódi életben a hős Tartarin nevetséges bohóccá vedlik. Amíg valóságos környezete a marseille-i kikötőben, Algériában vagy a svájci hegyekben az élet harsogó tülekedésével nyüzsgő, ő szinte dróton rángatott marionetté válik, s gondolkodásmódjával és életfelfogásával mindenki gúnyjának és mulatásának lesz a tárgya. Itt már a meztelen tények komolysága kerekedik felül, s a széles jókedv lehevad. Persze, amíg eddig eljutott, Tartarin is meg az alkotója is jó hosszú utat járt meg: 1872-től, a Tartarin-trilógia első részének megjelenésétől, 1885-ön keresztül 1890-ig.

S amikor az író hazaviszi nevetséges hőstét, amikor újra a patriarchális dicsőségbe helyezi, sajnáljuk-e Tartarint? övé-e a részvétünk? Örülünk-e hazatérésének? Megnyugvással tesszük le a könyvet, mert ez a jó, ez a gyermeki hiszékenységu ember, aki az életet annyira szereti, kimenekült az imperializmusba hajló világ szorításából, s szeretett hazájában naiv jóhiszeműséggel föllentheti végig »senkinek sem ártó« életét, egész addig, amíg élehetetlen világképével s egész fajtajával együtt mennybe viszik az angyalok. Nem haragszunk Tartarinre, sem szájhős társaira; őket már régen legyőzte az élet. A mi nevetésünk már csak circumderunt rájuk. Viszont örömmel vesszük át Tartarintól az élet és a szülőföld szeretetének erejét, a természet üde színfoltjaiban való gyönyörködést azzal a tanulsággal, hogy az élet szépségét és nagyságát csak a szavak és tettek tartós harmóniájában találhatjuk meg.

A regényt izes magyarsággal fordította le Kálnoky László. Munkája különösen az első rész frissességével érdemel dicséretet. Ha mégis följegyzünk néhány tévedést és nyelvi botlást, azért tesszük, hogy az esetleges második kiadás szöveghibák és pontosabb legyen. Főlőslegesnek érezzük a fordító részéről azt az erőlködést, hogy Tartarint állandoan görögábori tájszólásban beszéltesse, holott megfigyelhetjük, hogy Daudet is cseppcsekén adagolja, éppen hogy csak jellemzésül, a délvidéki tájszólást. Egyébként Tartarin is, meg társai is a francia irodalmi nyelvet beszélik.

Emellett azonban még a magyar tájszókincs sem érvényesül következetesen: nyu-

gatdunántúli, tiszántúli, sőt még szegedi tájszavak is keverednek Tartarin beszédébe. A következő teljesen irodalmi francia mondat például így hangzik magyarul: »Osztan jaó kis szoba legyen ám...« (82. l.).

Azt sem helyeselhetjük, hogy Frédéric Mistral provençal nyelven írott dalát magyar tájszólásban fordították. Ily módon egyrészt elhomályosítjuk a vers szépségét a magyar tájszólás humoros kifejezéseiével (pl. gerőkisasszony), másrészt pedig nevetségessé tesszük Mistral nagy műgonddal művelt költészetét, amely egészen más jellegű, egészen más jelentett a korabeli franciáknak, mint valamely magyar tájnyelven hangzó költemény.

Az első rész 31. lapján furcsa magyar szóra bukkanunk: rablóecet. Az eredeti szerint ezen a helyen »vinaigre des quatre-voleurs« áll, ami magyarul semmiképp sem rablóecetet, hanem csak jó erős ecetet eszencfélét jelent. A 42. lapon: »sa fenêtre grande ouverte«, fordítása: tengerre nyíló hatalmas ablak. Úgy látszik, a fordító nem vette figyelembe azt, hogy a franciában van egy »grande ouverte« szintagma, amely »szélesre tart« jelentést hordoz, s így ez esetben sem lett volna szabad a »grande«-ot jelzőként felfogni. 64. lap: »une espèce de Trappe« fordítása: ketrecféle. Ha a Trappe kis betűvel lenne írva, még akkor sem ketrecet, hanem vadfogó csapdát, vermet jelentene. De tekintve, hogy a szövegben Trappe szerepel, nem jelenthet mást, mint trappista kolostort, kolostor félét, vagyis menedéket.

A második részben már több tallózni való akad. 85. lap: »palier du quatrième« fordítása: negyvenedik lépcsőfok. A palier azonban nem lépcsőfokot, hanem lépcső-pihenőt, fordulót, fordulónál levő pihenőt jelent. Ily módon a fordítás helyesen így lenne: A negyedik emelet lépcsőfordulója. 107. lap: A »gaillard superbe« nem felüvalkodott fickó, mint ahogy fordították, hanem jóvágású, jóképű fiatal ember. 110. lap: »l'étra állványon kuporgó...« Az eredetiben »escabeau«-n, azaz számanyon kuporognak. 164. lap: »je vous baïllonne« ... Felnyársalom? nem, mert baïllonner — betönni valakinek a száját. 168. lap: »jardinet d'arbustes rares« nem gyérbokru kertcskék, hanem ritka, drága növényekkel beültetettek. A szövegben szereplő előkelő nyaralókhoz ez jobban is illik. Befejezésül csak még két érdekes tévedést: »tournant et retournant sa lettre très impressionné«: a fordító a participium perfectumot a levélhez kapcsolja, pedig látható, hogy hímnemű s így a cselekvő személyre vonatkozik. A »le cantonnier« szó a franciáknál útkaparót, utászt jelent. A magyar szövegben azonban »kerületi főnök« rangjára emelték.

Amilyen szép és friss az első rész fordítása, ugyanolyan nehézkes a másodiké. Mintha nem is ugyanaz fordította volna. Csak egy példát: »A kupola mennyezetének kitétese céljából felállított állványzatra vezető falépcső...« (107. l.)

Néhol a pontatlan fordítás az írói szándékot is elferdíti: Amikor Tartarin első útja alkalmával érzékeny búcsút vesz barátaitól és szeretett szülőföldjétől (33. l.), így szól a francia szöveg: »Adieu, tous! murmura le grand homme, et sur les joues du brave commandant Bravida il embrassa son cher Tarascon.« Fordítása: »Isten veletek! mormolta a nagy férfiú, a vitéz Bravida őrnagy

pedig megcsókolta kedves Tartarinjének mind a két orcáját.« A téves fordítás annyival is súlyosabban esik latba, mivel az eredeti szöveg azt akarja kifejezni, hogy Tartarin utolsó gondolata is szülőföldjéhez szállt: s így valójában a vitéz Bravida parancsnok arcára ő nyomott csókot s e csókkal búcsúzott kedves Tarasconjától.

Mindamellett s mindezek ellenére a Tarasconi Tartarin magyar kiadása szervesen illeszkedik bele könyvkiadásunknak abba a programjába, amey szinte garmadával ontja az olvasók elé a haladó korok és irodalmak rejtett értékeit.

Süpek Ottó

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI VIII. KÖTETE (1—4).

A kötet a következő írásokat tartalmazza:

Fekete Lajos: A Siyaqat-írástípus a török pénzügyigazgatásban.

Marót Károly: Kik voltak a Múzsák?

Sőtér István: Madách Imre.

„Az ember tragédiáját” nem érthetjük meg, ha kiszakítjuk az egész madáchi életműből. A tanulmány elemzi Madách drámáit és lírai költeményeit, megvizsgálja a nemzeti függetlenség ügyéhez való viszonyát, antikapitalizmusát. A szerző végső következtetése az, hogy Madách hű volt a szabadságharchoz, elutasította az egyezkedés, a behódolás bármiféle módját. A Tragédiában világosan állást foglalt a francia forradalom eszméi mellett, de ez eszmék megvalósulásának útját a jelenben s a jövőben már nem volt képes meglátni. A Tragédia azt mutatja be, hogy a nagy ember harcol és elvérzik a népért, amely ezt nem érdemli meg, s amely elutasítja, illetve eltorzítja a nagy ember eszméit. Ez a pesszimista nép-szemlélet azonban nem „végső szó”, hanem csupán egyik állomása Madách útjának. A Mózes-drámában már egy új szabadságharc igénye szólal meg, „nagy ember” és tömeg ellentéte ebben a műben feloldódik. Madách egy válságos korban *igen és nem*, optimizmus és pesszimizmus közt vergődött. A Tragédiában sem csak a pesszimizmus, a csalódás művét kell látnunk, de a csalódással, a csüggedéssel való makacs szembeszegülés pátozát is ki kell olvasnunk belőle.

Marót Károly: Beszámoló a VIII. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszusról. (Róma, 1955. ápr. 17—23.)

Mezey László: A „Bátori-biblia” körül. — A mű és szerzője.

A tanulmány egy a XV. századból származó, elveszett bibliafordítással foglalkozik, melynek szerzőjét eddig Bátori Lászlóban látták. A szerző a Bátorira vonatkozó források alapján kimutatja, hogy Bátori nem fordította magyarra a bibliát, hanem lemásolt és magyar nyelvű kommentárral látott el egy bibliafordítást. A nyírségi kisnemességből származó iskolamesterből pálos szerzetessé lett Báthori László már az elő-reformációs áramlatok hatása alatt állott és biblia-kommentárja is ezek szellemében készülhetett.

Szabolcsi Bence: Zenei tanulmányúton Kínában.

Vargyas Lajos: A duda hatása a magyar népi tánczenére.

Évfordulók — megemlékezések

Lakó György: Zsirai Miklós emlékezete.

Moravcsik Gyula: Gyóni Mátyás emlékezete.

Vita

Horváth János: „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” című doktori disszertációjának vitája. (Bóta László.) A disszertáció három opponense: Dománovszky Sándor, Knieza István, Klanczay Tibor és a vita többi résztvevői egybehangzóan kiemelték a munkának egész tudományosságunk szempontjából lényeges eredményeit. Horváth János út-

törő munkája Árpád-kori irodalmunkat az eddigi, főként történeti jellegű kutatások után irodalomtörténeti módszerrel vizsgálja és meggyőző képet rajzol a latin nyelvű írott és a magyar nyelvű iratlan irodalom kölcsönhatásáról. A vita anyagát összefoglaló közlemény ismerteti a mű egyes tételeivel szemben elhangzott ellenvéleményeket, bíráló megjegyzéseket, valamint a disszertáció szerzőjének válaszát.

Az Osztály életéből

Jelentés az Irodalomtörténeti Kongresszusról. (Klaniczay Tibor.)

Az 1955. nov. 1–3 között lezajlott kongresszus, melynek tárgya „A realizmus kérdései a magyar irodalomban” volt, irodalomtudományunk egyik legnagyobb eddigi vállalkozása volt. Az előadások és viták az egyes irodalmi áramlatokat és magát a realizmus problémáját sokkal bonyolultabbnak, gazdagabban árnyaltnak mutatták, mint ahogyan eddig látták. A kongresszus sok részletkérdés tisztázását is elősegítette, s emellett felhívta a figyelmet irodalomtörténetírásunk néhány hiányosságára, elsősorban a jelenleg uralkodó terminológiai zűrzavarra. A kongresszus nagy pozitívumát jelentették a fiatal kutatógárda tagjainak magas színvonalú hozzászólásai. A jelentés kiter irodalomtudományunknak a kongresszus utáni feladataira és közli a baráti országok irodalomtörténészei közötti együttműködésre vonatkozó javaslatokat és határozatokat is.

Szemle

Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. (Szauder József.)

Waldapfel József monográfiája felvilágosodás-kori irodalmunk első mély, maradandó értékelése. Feltárja az irodalom mélyen ható objektív társadalmi erőket és elsősorban jelöli ki a korszak íróinak helyét az irodalomtörténeti fejlődés menetében. A terjedelmes bírálat a munka alapvető érdemei mellett hibáira (pl. az első és második rész közötti módszerbeli törésre) is rámutat, és több megállapításával (így a szentimentalizmus kérdésre vonatkozó fejtegetésekkel) vitába száll.

A Thalia történetének legújabb irodalma. (Debreczeni Ferenc.)

A cikk a Thalia Társaság megalakulásának 50. évfordulójával kapcsolatos irodalmat: Katona Ferenc – Dénes Tibor „A Thalia története” című könyvét, valamint Lukács György, Benedek Marcell és Gellért Lajos írásait ismerteti, és felveti ezek kapcsán a színháztörténetírás néhány elvi és gyakorlati kérdését is.

Lajtha László: Népzenei monográfiák I–III. (Kiss Lajos.)

A francia felvilágosodás. (Köpeczi Béla.)
Ungvári Tamás: Henry Fielding. (Lutter Tibor.)

Az Osztályközleményekre az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (V. Alkotmány u. 21.) lehet előfizetni, kötetenként 40 forintért. Ez a kötet 40 forintért fizethető elő vagy vásárolható meg ugyanott.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. évi 1. számának tartalma

iff. Horváth János: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink
Korompay Bertalan: Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához
Wittman Tibor: Az Europica varietas
Pukánszky Kádár Jolán: Csokonai Doktorandusa
Földes Anna: Móra Ferenc tevékenysége 1918–19-ben

Kiseb közlemények

Angval Endre: Rimay János és Segner András
Csonkás Mihály: Adatok egy vitézi énekünk hőségének életéből

Vita

Kosztolányi Dezsőné: Kire volt irigy Kosztolányi?

Adattár

Pirnát Antal—Vigh Ferenc: Új adatok Heltai Gispárról
Scheiber Sándor: Arany János német nyelvű tankönyvbirodala
Ficzay Dénes: Ambrus Zoltán levele Juth Zsigmondhoz
Madácsy László: Egy ismeretlen Juhász Gyula vers — Juhász Gyula és Shakespeare
Nacsády József: Babits Mihály elfelejtett verse
Pásztor József: Két Juhász Gyula kézirat

Szemle

Végh Ferenc: Bornemisza Péter: Ördögi Kísértetek
Oltványi Ambrus: Forgács László: Baiza és Belinszki
Horváth István Károly: Hésiodos: Munkák és napok görögül és magyarul
Nagy Miklós: A balatonfüredi Jókai Múzeum ismertetése
Varha Balázs: A Balassi-emlékkiállítás

Az irodalomtörténeti főbizottság hírei

Az Irodalomtörténeti Közlemények számonként is vásárolható az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány utca 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V., Váci utca 22.)

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNÉSZ KITÜNTETÉSE

1956 március 15-én Kossuth-díjjal tüntették ki *Kardos Tibor* egyetemi tanárt, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját, Társaságunk választmányi tagját Magyarországi humanizmus kora c. művéért.

KÖZGYŰLÉS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1956. január 16-án tartotta évi közgyűlését.

Barta János ügyvezető elnök a következő beszámolót tartotta:

Szerény beszámolóml az ígértet akarja beváltani, melyet tagságunknak egy évvel ezelőtt tettünk. Akkor határoztuk el, hogy közgyűléseink napirendjét a szervezeti beszámolón túl irodalomtörténetírásunk évi eredményeinek számbavételével bővítjük ki. Az ilyen számbavételnek, ha nem pusztán mennyiségi oldaláról nézzük, hanem elvi mérlegelésnek fogjuk fel, mindenképpen megvan a lelkiismeretvizsgálat jellege; érzelmi visszahatásában a büszkeség és elégedettség, amelyet teljesítményeink keltenek, alkalmasint jó adag önváddal, olykor szégyenkezéssel is vegyül. Épp a jövő fejlődés szempontjából nem szabad ezt a lelkiismeretvizsgálatot megkerülnünk.

Ha mármost számvetésünknek mennyiségi oldalát toljuk előtérbe: a kép fejlődést mutat a múlthoz képest, az eredmények megelégedést keltenek. Irodalomtörténeti folyóirataink most már minden különösebb zavar nélkül megjelentek, régi sorozatok, amelyek szerkesztésében társaságunknak több-kevesebb szerepe van, újabb kötetekkel tovább folytak. A társaságunk közreműködésével megindult „Nagy Magyar Írók”-sorozatban Julow Viktor Fazekas-, Szauder József Kölcsy-, Osváth Béla Szigligeti-monográfiáját adta közre. A „Magyar Klasszikusok” sorozat 12 kötetel gyarapodott: Magyar népköltészet, Kármán, Fazekas, Petőfi, Jókai (Eppur si muove), Csiky Gergely, a századvég lírikusai, Különös házasság. Az akadémiai monográfiák közül kettő esik a régi magyar irodalom, kettő a huszadik század körébe (Mezei László: Irodalmi anyanyelvűségünk

kezdetei, Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus, Bóka László: Ady Endre élete és művei, Kardos László: Tóth Árpád). — A már meglevőkhöz az előző évben új kiadási lehetőségek is csatlakoztak: a Filológiai Közlöny növelte folyóirataink számát, és nagy lendülettel indult meg két sorozat: az „Irodalomtörténeti Tanulmányok” és az „Irodalomtörténeti Füzetek”.

Kevésbé derűs a kép, ha az akadémiai kritikai kiadásokat nézzük. Van itt is komoly gyarapodás: a régi irodalomból Eckhardt Sándor gondozásában Balassi műveinek II. kötete, Rimay művei, az Ördögi kísértetek, az újabb irodalomból Fazekas összes műveinek, századunkból az Ady-prózának két-két kötete, és a harmadik József Attila-kötet. Mindezek mellett azonban a régen megkezdett Petőfi- és Arany-sorozat stagnált az elmúlt évben, — Csokonai és Vörösmarty pedig még mindig a megszerkesztés stádiumában vannak. A megjelentek közül is súlyos kifogásokra ad okot az Ady-próza.

Talán elengedik, hogy valamennyi folyóiratainkban megjelent tanulmányt felsoroljak, és minden monográfiáról érdembeli bírálatot mondjak. Csak érintem Mezei László említett értekezését, amely jó tudományos apparátussal, sikerrel bizonyítja, hogy a Margit-legenda a begina-mozgalom szellemi légkörében keletkezett. — Kardos Tibor nagy művéből megnyugvással látjuk, hogy feladta korábbi elgondolását, amely a humanizmus fogalmát túl szélesre fogta; nem hallgathatjuk el azt az észrevételünket, hogy imponáló művében az anyaggyűjtés bőségével nem áll arányban a megrostálás és a rendszerezés, és hogy a történelmi-társadalmi elemzés még mindig háttérbe szorítja az esztétikai szempontokat.

Ami az újabb korokat illeti, hadd említsem először azt, hogy az 55-ös év irodalmi évfordulói megmozgatták munkatársainkat — bár sajnos nem egyenlő mértékben. József Attilával behatóan foglalkoztunk, szövegeit tovább gyűjtjük és rendezzük, életének egyes szakaszait körültekintő részletezéssel feltárjuk, mint Péter László tette a szegedi évekkel, költői életművének formai oldaláról, verseléséről egy tanulmány megjelent, egy pedig sajtó alatt van. — Reviczky az évfordulóra kismonográfiát, válogatást és néhány tanulmányt kapott, sőt tiszteletére Harsányi Zoltán és Komlós Aladár vitába is keveredett.

A Vörösmarty-évforduló kapcsán irodalomtörténészeink, elsősorban Sőtér István, Pándi Pál, Lukácsy Sándor, megemlékező írásai a folyóiratcikk keretei közt is sok új gondolatot mélyítették el Vörösmarty-képünket. A megemlékezések közül elsősorban Waldapfel Józsefnek az országos emlékünnepeken elmondott beszéde emelkedik ki, amely Vörösmarty költészetének eszmei-politikai tartalmát a nemesi forradalmiság új terminusával állította élesebb fénybe. Ugyanakkor Vörösmarty romantikájának, valamint drámaírói tevékenységének hangsúlyozásával eddig háttérbe szorult területek jelentőségére hívta fel a figyelmet, egyes vonatkozásokban önnön korábbi álláspontját is tovább fejlesztve. Bóka Lászlónak az Akadémián, valamint Tóth Dezsőnek a Társaság ülésén elmondott megemlékezései még csak most vannak sajtó alatt. A Vörösmarty-évforduló jelentőségét Vörösmarty összes verseinek és összes drámai munkáinak új anyagot is hozó kiadásai, valamint a Vörösmarty életét és művét sok új adattal megvilágító Vörösmarty-album s a Társaság által is támogatott Vörösmarty-kiállítás is aláhúzták.

Kissé szerényen ütött ki a Csokonai-évforduló. Juhász Géza és Vargha Balázs egy-egy tanulmánya különösen a fiatalkori versek, a kronológia és a fejlődés kérdéseit feszegeti, Waldapfel József debreceni ünnepi megemlékezése a költő polgári-korszakbeli hamis „méltatásairól” rántotta le a leplet. Debrecen városa szerencsés ötlettel a költő korai verseit adta ki abban az elrendezésben, ahogy azt Csokonai maga tervezte.

Az Irodalomtörténeti Kongresszus beszámolója és jórészt hozzászólói is a reformkort, hogy úgy mondjuk, átugrották; általában irodalmunknak az 1795-tel induló korszaka az utóbbi évek folyamán kezd elhanyagolt területté válni. Kazinczyról hallgatunk, Berzsenyiről egy nem-irodalomtörténész-kutató szólt, Katona Józseffel kapcsolatban nem jutottunk túl Molnár Miklós erősen vitatható ábrázolásán. A hallgatást,

a korszak teljes mellőzését két értékes monográfia és néhány kisebb értekezés töri meg. — Julow Viktor Fazekas-könyve kitűnő munka, elemzéseivel nehéz vitába szállni, de még mindig nem adja meg Fazekasnak az irodalmunk fejlődésében öt megillető helyet. A Kazinczy-levelezés perspektíva-torzítása mintha még most is mutatkozna.

Az elmúlt évben jelent meg Szauder Józsefnek tárgyi anyagban és szempontokban igen sok újat hozó Kölcey monográfiája a Nagy Magyar Írók sorozatban. A könyv — minden eddigi Kölcey tanulmánynál igényesebben — az ember, a költő, a filozófus és politikus művét egységben és fejlődésében mutatja be s a kitűnő műelemzések egész sorával hitelesíti. Talán a nagy fejlődési vonalak megrajzolásához lehetne észrevételt fűzni: A tízes évek értékelésében még mindig a Kazinczy—Toldy-hagyomány kísért Fazekas, Katona, Berzsenyi rovására. Az Irodalomtörténeti Füzetek második és harmadik számaként jelent meg Forgács László: Bajza és Belinszkij, valamint Fenyő István Az Auróra c. tanulmánya. Az első célkitűzéseiben igen igényes s a magyar kritikai fejlődés elhanyagolt területének vizsgálatát kezdeményező munka, amelynek azonban sokszor vulgarizáló módszere és megállapításai erősen problematikusak. A másik tanulmány is fiatal irodalomtörténész munkája. Az Auróra életrajzát adja, igen nagy filológiai anyagot nem annyira feltárva, mint inkább megmozgatva. A módszertanilag igen nehéz kérdést nem sikerült ugyan maradéktalanul megoldania, de a történelmileg oly jelentős kiadvány minden eddiginél alaposabb részletes feldolgozásával a kor irodalomtörténetírása számára hasznos munkát végzett.

Hatvány Lajos Petőfi-gyűjtése még vár a szigorú kritikára. Melegen méltatnunk kell az anyaggyűjtés bőségét, újszerűségét, de meg kell rostálnunk a magyarázó és kíséző szövegeket, amelyekben elég nagy tere van a szubjektív, egyénieskedő megjegyzéseknek.

A kapitalista kor irodalomtörténetéből a múlt évben néhány nagy kérdéskomplexum igényelt nagyobb érdeklődést, még akkor is, ha ez nem fejeződött ki a publikációk terjedelmében. — A Madách-kérdés fölvetését az ember tragédiája Nemzeti Színházbeli felújítása tette időszerűvé. Az az ismeretes tanulmány, amelyben Lukács György próbált a sokat vitatott kérdés mögé pontot tenni, nem bizonyult megnyugtatónak. Több olyan körülmény volt, amely a vita ily irányban való lezárását illuzórikussá tette. Egyik az, hogy Lukács György tanulmánya saját bevallása szerint Hermann Istvánnak történelmi szempontból egyáltalán nem

igazolható megállapításaira épít, a második hibaforrás az, hogy Lukács György a Tragédia konkrét tartalmának lényeges elemeit, személyi és eszmei mozgatóerőit kizárja vizsgálódásai köréből. Az első ténnyel kapcsolatban felelősség terhel minket, idősebb Madách-kutatókat, akik visszhang nélkül hagytunk egy olyan koncepciót — ti. Hermannét, amelyet már megjelenésekor elhibáztatnak tartottunk. Ami a második szempontot illeti, már megindult a helyreigazítás és kiegészítés munkája Sötér István akadémiai székfoglalójában.

Nem sok szó esett, de komoly munka folyt az elmúlt évben Jókai körül. Nagy Miklós hozza napvilágra készülő monográfiájának előmunkáit. Ahogy a Magyar nábobot, a Kárpáthy Zoltánt, a Szegény gazdagokat tárgyalja, az különösen a fiatal kutatók számára példamutató. Azon a helyes nyomon elindulva, hogy Jókai minden egyes művét, romantikus létükre is, számtalan mozzanatot fűzi a megrásuk-korabeli magyar közélethez, — mindegyik regényénél talál adatokat a korabeli sajtóban, Jókai életkörülményeiben, ismerettségében, utazásaiban — melyek a regény létrejöttét indokolják, és beleállítják a kor aktuális társadalmi-politikai mozgalmába. (Jókai erdélyi útja és a Szegény gazdagok.) Még fontosabbnak tartom azt, hogy több más kutatónkat megelőzve Nagy Miklós fordít legelőször gondot az irodalom belső fejlődésére, tehát egyrészt azoknak a hagyományoknak a feltárására, amelyek valaminő módon Jókaiában folytatódnak, másrészt Jókai szemléletmódja és tematikája fokozatos alakulására. Utalok itt olyasmikre, mint a Magyar nábob irodalmi előképei — vagy az arisztokrata-téma változó megjelenése Jókai egymásután következő korszakaiban. Nagy Miklós módszerességének bizonyítéka gyanánt hozom fel azt is, hogy legutóbb megjelent cikkében (IT. 1955. 4.) összefoglaló referátumot ad a Jókai-kutatás mai állásáról.

A korszak kutatóinak kedves területe az elmúlt évben a századvég volt. Reviczky, Gáspár, Iványi kismonográfiát kapott, s még Petelei és Gozsdu is eljutott legalább a válogatott kötetig. Komlós Aladárról kell itt külön szólnom, aki évek óta kutatja már a „népvezetési” irodalom ellenzékének vezéralakjait. Jórészen az ő szorgalmas munkájának köszönhető, hogy irodalomtörténeti térképeinkről egy fehér folt tűnedezőben van. Munkájának elemző és szintetikus részéhez mindenesetre van néhány szavunk. A felfedezések lázában az utóbbi évek során kissé háttérbe szorult Komlós tehetségének egyik oldala: az irodalom- és vers-értő, megértető, esztétikai elemző tevékenysége, régebbi művei e tekintetben a

mostaniaknál többet adtak. Innen van az, hogy még nem rögzítette és nem foglalta szintetikus képbe a századvég népművelési mozgalmainak stílusirányait, és elvi szempontból sematizmusba hajló képet adott az irodalmi pártok harcáról. Különösen bántó fogyatkozás az Akadémiának és az úgynevezett hivatalos irodalomnak erős, merev sematizálása.

A XX. századot érintő monográfiák közül Bóka Lászlóénak (Ady Endre élete és művei) főbb célkitűzéseit már az a körülmény kijelölte, hogy a szerző csak Ady pályakezdését akarta tárgyalni. Ebből következő az, hogy behatárolt kellett foglalkoznia azokkal a körülményekkel és hatóerőkkel, amelyek a fiatal Ady fejlődését irányították. Fel kellett tehát vázolnia a diák, a főiskolai hallgató, az induló újságíró társadalmi környezetét; ki kellett kutatnia az Adyt éppen korai korszakában ért művelő hatásokat, érzékeltetnie kellett a kor politikai és kulturális atmoszféráját. A központi, legizgatóbb probléma mindezek alapján a lendő nagy költő kiérlelődése, a lángelme szikráinak fokozatos jelentkezése. — Bóka nagy figyelmet szentel mindegyik említett feladatnak, de a megoldás nem járt mindenütt ugyanazon sikerrel. A társadalmi-politikai hatóerők érzékeltetése és a környezet felvázolása kitűnő. Újszerű, jó módszer az, ahogy ebben Bóka Ady novelláinak tanúságát felhasználja. A művelő hatások, a kulturális milió rajza már kevésbé meggyőző és helyenként hiányos is. Ami pedig a lángelme jelentkezését illeti, Bóka — érzésünk szerint — olykor túl is lö a célon; túl nagy jelentőséget tulajdonít egy-egy jelzőnek, igének, amely a korai művekben az érett Adyt előlegeznél. — Általában kétellyel fogadta a közvélemény a mű arányait; a fiatalkori hírlapi cikkek ily beható tárgyalása túlértékelésnek, a feladat elaprózásának minősíthető — és hátrányára lesz a szintetikus egységbefoglalásnak. Ezzel természetesen összefér az, hogy az elemzésekben esztétikai szempontból is rengeteg eszme és finomság van.

Kardos László Tóth Árpádról írott monográfiája nagy lépéssel viszi előre a XX. század irodalmának kutatását. — A marxista módszer révén a legbonyolultabb kérdésekre is megnyugtató választ tud adni. A költő dekadens elemekkel át- meg átszőtt életművéből szigorú mértékkel, odaadó szeretettel és finom érzékkel emeli előnk az időálló értékeket. Az elmarasztalt mozzanatok sem merev általánosítással dobja félre, hanem társadalmi, illetve irodalomtörténeti szerepük pontos elemzése útján illeszti helyre őket. Ily módon egyetlen értékes sor sem vész el Tóth Árpád sajátos szépségeiből.

Úgy mond ítéletet Tóth Árpádról, eszmei vagy formai kérdésekben egyaránt, hogy magatartását, megoldásait állandóan a nagy kortársak megoldásaival szembesíti. Az 1919-ben való állásfoglalástól kezdve egy-egy jellemzőbb rímcsengésig vagy versképletig a hasonlóság és különbözőség sok-sok fokozata tárul elénk, s ez a szembesítés nemcsak Tóth Árpád megítélésében segít, de becses iránytű a Nyugat-nemzedék többi költőinek tanulmányozásában is. — A nagyjórészt feldolgozatlan területek (életrajz, novellák, műfordítások) alapos felmérése, a feltárt anyag nagy mennyisége ellenére, a monográfia arányai ideálisak. Középpontjában — a köztudat halkszavú, apolitikus költőjével szemben — a polgári dekadenciából, 1919 ormain át, a Horthy-fasizmus ellen komor keserűségével protestáló művész költői teljesedése áll. — Van azonban a művel kapcsolatban egy nagyobb hiányérzésünk: a lírai realizmus szempontjainak élesebb érvényesítése valóban határozottabbá tehetné volna a portrét s meggyőzőbbé a szerző által felállított értékrendet. (Ady—Juhász Gy.—Tóth Á.—Babits—Kosztolányi.)

Vázlatos, jórészt mennyiségi áttekintésünk nem zárulhat le anélkül, hogy örömmel és megnyugvással ne regisztrálnánk a vidéki kezdeményezések megindulását. Nemcsak arról a munkáról van szó, amelyet Pesten működő tagtársaink vidéki gyűjtőmunkájuk vagy kiszállásaik során végeznek — hanem önálló, Pesttől független munkáról, kiadványokról. Kecskeméten Kiss Istvánnak Mátyási Józsefről füzete jelent meg, Pécsen ismeretlen Petőfi-verseket találtak, a helyi hagyományok feldolgozása terén Debrecen jár az élen Csokonaival. (Lásd az említett helyi kiadványt). Sopronban a líceum Magyar Társaságának múltja érdekes adatokkal lep meg. Más vidéki munkák még folyamatban vannak, s hamarosan eredményt is ígérnek. Hamarosan megtermi gyümölcsét a szegedi Juhász Gyula-kutatás is.

A mennyiségi megduzzadás különösen szembeszökő akkor, ha a folyóiratainkban már elfogadott, közlésre váró anyag jegyzékét nézzük. Ma már, folyóiratunk kezdeti éveihez képest, a szerkesztőt legfeljebb a közlendő anyag gazdagsága ejtethi zavarba és a válogatás okozhat fájdalmat neki — de a cikkek íróira annál nyomasztóbban hat az, hogy kedvező esetben is legálább egy évet kell várniuk, mire szülőttjüket kinyomtatva megláthatják. Le kell tehát szögezünk, hogy az irodalomtörténeti kutatómunka megduzzadásával még mindig nem tart lépést a férőhely, a publikációs lehetőségek növekedése. Kifogásolni lehetne azt is, hogy a produkció nem teljesen alkalmazkodik a megjelenési lehetőségekhez, az önálló soro-

zatok többet is fel tudnának venni, folyóirataink viszont túl vannak terhelve.

Ha fölvetem azt a kérdést, ebben a túlszűrésben nincs-e szerepe a szerkesztői válogatás enyhességének, a lektorok jószívűségének — ezzel már átléptem a pusztán mennyiségi leltározásból a minőségi megítélés területére. Vajon az elég szabályosan megjelenő, telenyomtatott folyóiratcikkek nem hoznak-e selejtet is, amely elmaradhatott volna, vagy szigorúbb lektori és szerzői beavatkozást igényelt volna? E kérdésre adandó feleletünket kapcsoljuk össze egy szélesebb kitekintéssel: hogyan fejlődnek fiataljaink, — egyrészt: hogyan alkalmazzák a marxizmus—leninizmus irodalomszemléletét, másrészt: hogyan tanulták meg az irodalmi kutatásnak általánosan, de marxista tudásra kétszeresen kötelező módszereit eljárásait?

A folyóiratokból és kismonográfiákból elénk táruló képnek vannak az öröndetesek mellett súlyos árnyoldalai is. A nyugtalanító az, hogy kifogásaink egy része éppen a jelzett elemi tudományos követelmények egyike: az adatok sokoldalú, lelkiismeretes összegyűjtésére és ellenőrzésére vonatkozik. Az ember örömmel olvassa az olyan műveket, mint az Iványi Ödönről megjelent kismonográfia, amely mögött az adatgyűjtő gondosság tudományos hitelt élzi, még akkor is, ha esztétikai elemzései fogyatékosak. Kissé sablonos volna dicsérni azt, ahogy szerzője nagy közönyvtárainkban régóta elfelejtett vidéki napilapok évfolyamait átbúvárolta, Iványi életének minden mozzanatát tiszta világításba helyezte; különösen hasznos A püspök atyafisága korrajzi háttérének felderítése. Mondom, sablonos lenne ez a dicséret akkor, ha Rejtő István könyve a fiatal kutatók viszonylatában tipikus lenne. Vannak természetesen rokonai: Fenyő István Auróra-füzete, Sziklav László Gáspár Imréje — de akad számos mű, amelyről nyíltan meg kell mondanunk, hogy megdőbent a filológiai adatkezelés felelőtlenségével. Olvastunk Gyulai-tanulmányt, amely Gyulai Bach-korszakbeli pályáját, de magát az egész Bach-korszakot is hamisan állítja be. Vajon meggyőznek-e az ilyen megállapítások: „A passzív ellenállást elsősorban külpolitikai okok tették szükségessé” (105); Görgey, aki mellékesen ez időben Klagenfurttban volt internálva, „soha nem lett a Deák-párt vezetőjévé azért, mert ő inkább a cárizmus felé akart orientálódni” (106); Deákék reálpolitikán „a legmesszebbmenő kompromisszumok elfogadását értették”; az októberi diploma „még erősebben megnyitotta az utat a magyar köznemességnek a hivatalok felé, és a birtokát veszített dzsentri mint szalmaszálba kapaszkodott ezekbe a

lehetőségekbe" (107); a passzív rezisztencia politikája köré" a negyvennyolcas forradalom alatt renegáttá vált békepártiak tömörültek" (108); Gyulai a Bach-korszakban az ellenzék köznemesi tömegeivel halad együtt. Az már nem is adatszérűség, hanem beállításbeli torzítás, hogy Gyulai már ebben a korszakban a Deák-párt irodalmi exponense és semmi egyéb. Pontatlan az adatok beállításai akkor is, ha azt mondjuk, hogy a 48-as forradalmak után a filozófiában „egyre inkább az új kantianus tendenciák váltak uralkodóvá” s hogy Gyulai azért nem csatlakozott hozzá, mert „az újkantianizmus esztétikailag nem nyújtott semmit sem számára” (110).

Nyilvánvalóan a szerző is tudja, hogy az újkantianizmusnak nevezett filozófiai mozgalom a németeknél a 70-es évektől bontakozott ki. Az elnevezést tehát nem rájuk érti, hanem talán arra a magyar filozófiai irányra, amely nálunk nemcsak a forradalom után, hanem már előtte is Kant eszméire támaszkodva küzdött a magyar hegeliánusok ellen. A névadás így teljesen önkényes, és csak zavart okoz, nem is szólva arról, hogy a kantianus Krug-ra támaszkodó magyar egyezményesek az esztétika terén nem voltak improduktívak. Ki hiszi azt, hogy Gyulainak „több nekifutása van a materializmus felé”?

Valószínűnek tartom, hogy az említett tanulmány hibáinak végső forrása nem az adatgyűjtés fogyatékos és felületes volta — ez maga már csak következménye annak, hogy a fiatal esztétikus a tényeket a maga konstrukciójába akarja belekényszeríteni — azt mondhatni tehát, hogy szinte menekül az adatoktól. Gondoljuk meg azonban, hogy éppen az adatgyűjtés és adatkezelés terén sűrűn jelennek meg olyan mementók is, mint pl. legutóbb Horváth János verstani tanulmánya, vagy cikke a Szabács viadaláról, — amelyeknek minden megállapítása szinte természettudományos módon dokumentálva van. A Gyulai-tanulmány felelőtlensége az ilyen művekkel egybevetve könnyen sugalmazhatja a marxista irodalomtudomány diszkreditálását.

Van azután a fiatalok között egy másik típus, amely a forma szerint teljesen elegendő az anyaggyűjtés és dokumentálás követelményeinek. Harsányi Zoltán Reviczky-tanulmánya és Gergely Gergely Tolnai-tanulmánya valósággal hemzsegek az idézetektől. A Harsányi anyaggyűjtésével mégis baj van. A szerző ti. csak addig böngészget, amíg forrásai egyrészből kihozza azt az eredményt, amelyet vár vagy kíváncsotnak tart, — itt megáll, és nem sokat törődik az ellentmondó dokumentumokkal és nyilatkozatokkal, — amennyiben mégis rájuk bukkan, igyekszik jelentőségüket kicsinyí-

teni. Így sikkad el félígméddig az ő ábrázolásában Reviczky időleges behódolása a reakció táborának. — Komolyabb és számos fiatal kutatóra jellemző az adatkezelésnek egy mélyebb hibája. Röviden úgy lehet megnevezni: egy-egy író ilyen vagy olyan, esztétikai vagy társadalmi nyilatkozatait nem magyarázzák, nem interpretálják, hanem csak kivonatolják és bizonyos szempontok szerint csoportosítják. Így aztán könnyű kimutatni, hogy pl. Reviczky vagy Tolnai írói programja a realizmus volt, hogy Reviczky humor-elméletének lényege a nép mélyeséges szeretete. Különösen az említett Tolnai-adatgyűjtésen érzik nyomasztóan, hogy szerzője nem tud Tolnai saját beállításán és szempontjain felülemelkedni. Az írókat nem kivonatolni kell, hanem gondolatmenetét, alapfogalmait interpretálni, gyökereit, súlypontjait, mélyebb összefüggéseit kifejtetni, mondanivalóját a tudomány, a bölcsélet nyelvére lefordítani — s főleg az író eszmevilágának és a kor mozgalmainak egészébe beállítani. — S itt térek vissza kiindulópontomhoz: a fiatal kutatókat erre a módszerre nemcsak jótanácsokkal, hanem, amennyire lehetséges, konkrét segítő munkával, tehát gondos lektorálással, szerkesztő-ségi átdolgozással, megbeszéléssel rá kell nevelni. Szűkebb tárgyalásokon ismételtén sajnálkozunk amiatt, hogy nem foglalkozunk elegendő a fiatal irodalomtörténészek nevelésével — nem reagálunk a folyóiratokban megjelent cikkeik helytelen megállapításaira és hamis eredményekre. Igaz, — de inkább megelőzni kell a bajt a megjelenés előtti segítő munkával.

Gyermekebetegségnek számít, bár nem fiatal kutatónál jelentkezik is, az a fogyatékoság, amelyet pl. Sziklay László Gáspár Imre-monográfiájában tapasztalunk. Kétségtelen, hogy az osztályhelyzet és a társadalmi viszonyok az a talaj, amelyen az író életpályája és művei kibontakoznak. De hogy milyenné bontakozik, ki az író, az nyilvánvalóan függ nemcsak a talajtól, hanem a szóbanforgó író egyéni adottságaitól is. Eltorzult életpályákról és művekről szólva gyakran esünk abba a hibába, hogy az írókat a társadalmi viszonyok rovására próbáljuk tisztára mosni. Gáspár nem volt valami harcos, kemény jellem, káros szenvedélyei voltak, önmagát helytelenül értékelte, politikai meggyőződését olykor változtatta — mindezért őt magát is erősen terheli a felelőség. Hibái a legideálisabb társadalmi viszonyok közt is kiütözköztek volna. — A probléma, ha nem is ilyen méretben, Vajdánál és Tolnainál is felbukkan. Nem jutunk közelebb a helyes megoldáshoz, ha úgy teszünk, mint Gergely Gergely, aki Tolnai irodalmi harcaiból, pályája zökkenőinek magyarázatából

személyi fogyatékoságait ki akarja kapcsolni.

Alig van olyan összejövételünk, amelyen a komoly viták hiányát ne emlegetnénk, folyóirataink vita-rovata valóban elég szegényes. Sajnos, nem lehetünk büszkéek az év nehány hangosabb vitájára sem: arra például, amely ifjú Horváth János és Győry János közt zajlott, mert ez éppen a vitaszellem szomorú elfajulásáról tett bizonyosságot. Győrynek nemcsak az volt a hibája, hogy súlytalan érvek alapján próbálta ifj. Horváth eredményeit megengatni, sokkal inkább az, hogy személyeskedett, ellenfelének nemcsak tudományos kvalitásait hanem egyéni tisztességét is kétségbevonta. Az ilyen elfajulások könnyen továbbsugárzanak, alkalmasak marxista irodalomtudományunk diszkreditálására, úgyhogy helyesebb, ha a szerkesztői éberség elejüket veszi. Általában a kritika egyik alapvető követelménye a szerző szándékainak helyes megértése és tolmácsolása. Csak árt az olyan bírálat, amely a szerzőnek tőle idegen tendenciát tulajdonít, mint ez Juhász Géának a népi írókról tartott előadásával történt. Itt az írói rehabilitálás szándékába a kritikusok magyarázták bele a politikai rehabilitálást.

Úgy gondolom, abból, hogy egy év termésén madártávlatból szemlét tartottam, kb. adódnak jövőendő feladataink is, — amelyeket egyébként az Akadémia elfogadott tervei is körvonalaznak. A magam részéről mégis szeretnék egy hiányérzetet kimondani. Az elmúlt évek uralkodó műfaja nálunk az írómonográfia, akár akadémikus, akár népszerű vagy félnépszerű szinten. Doktorok, kandidátusok rendszerint egy-egy író vagy költő összefoglaló ábrázolásával nyерik el tudományos fokozatukat. Talán nem volna helyes portréinflációról beszélni — de okvetlen és nyomatékosan kell utalni rá, hogy ez egyoldalúság, amelyet bántóvá tesz a műfaj-monográfiák hiánya. György Lajos annak idején figyelemreméltó könyvet írt a magyar regény előzményeiről, Szinnyei Ferenc a magyar regény és novella igen alapos történetében eljutott a Bach-korszak végéig, Galamb Sándor a kiegészítés korának drámájáról írt hasonló monográfiát: olyan kezdeményezések, amelyeket változó tudományos színvonaluk ellenére sem tudunk ma nélkülözni — de úgy látszik, folytatni se tudjuk őket. Bizonytal nehezebb ilyesmit jól megcsinálni, mint egy író-monográfiát, több idő, több munka kell hozzá — de azt hiszem, mindannyian érezzük: mennyit kell botladoznunk a magunk kutatásaiban éppen az ilyen monográfiák hiánya miatt. Számos elvi kérdés tisztázatlanságának is itt van az oka: az irodalmi népiesség fejlődését pl. Horváth János csaknem 30 éve már

hogy Petőfiig megrajzolta — és mi e ma oly fontos mozgalom további fejlődésének ábrázolására eddig semmit se tettünk. Szóval: kíváncsatos volna az egyéni kutatási terveknek a műfaj- és irodalmi iránymonográfiák felé való áttállítása.

Évi közgyűlések, visszatekintő munkabeszámolók szokásos panasza volt eddig az, hogy nem foglalkoztunk eleget elvi-esztétikai és irodalomelméleti kérdésekkel. Az idén ezt a panaszt tompítanunk kell: anélkül, hogy a nagyjelentőségű Irodalomtörténeti Kongresszust a maga egészében méltatni akarnánk, leszögezhetjük, hogy a realizmus kérdésében nemcsak történeti, hanem elvi téren is közelebb vitt bennünket a tisztánlátáshoz. Legfontosabb eredménye talán az volt: eldöntötte a „Jókai és a művészi igazság” c. tanulmány nyomán lappangva folyó vitát arról, hogy a realizmus korjelenség-e vagy örök írói módszer — és hogy az írói és művészi nagyság okvetlenül egyet jelent-e a realizmussal. Miután erre a kérdésre számottevő külföldi és hazai irodalmárok nemmel feleltek, és a realizmust különböző változatokkal bíró korjelenségnek állították be, lehetővé vált a magyar irodalomtörténetírásban az olyan irodalmi áramlatok, mint a klasszicizmus és a romantika új értékelése, — s a kapitalista kor irodalmában a kritikai realista áramlat elkülönítése a másjelleű íróktól: pl. Vajdától, Madáchtól, a századvég lírikusaitól. — Persze nem csökkenti, hanem emeli a kongresszus jelentőségét az, hogy megoldatlan elvi kérdéseket is nagy számban hagyott hátra. Scserbina professzor felszólalása alapján legsürgősebbnek látszik az irodalmi módszer és az irodalmi stílus egymáshoz való viszonyának tisztázása. A napi referátumokban fölmerült megoldandó kérdésekből elég, ha utalok az eszményítő realizmus kérdésére, kritikai realizmus és naiv szemlélet viszonyára.

Éppen a kongresszus sikerétől felbátorodva merem kimondani azt az érzésemet, hogy irodalomtörténetírásunk most már a mennyiségi szaporodás mellett az elvi elmélyülés felé fejlődik. A jövőre nézve csak azt kívánhatjuk, hogy mindkét tendencia: a területi és számbeli szélesedés, és a szemléleti elmélyülés is továbbfolytatódjék.

Ezután Vargha Balázs szervező titkár beszámolója következett:

Társaságunk közgyűlésein évek óta ismételtlen kifejezésre jutott az a közös óhajunk és igényünk, hogy a megalakuló Irodalomtörténeti Intézet fogja össze tudományunk sokfelé ágazó munkáját. Ez a régi óhajunk végre valóra vált.

Mostantól fogva Társaságunk a tudományos intézettel együttműködve fogja se-

gíteni az irodalomtörténeti munka fejlődését. Az intézet belső és külső munkatársainak szervezett gárdáján kívül ezután is számítanunk kell a kutatók és érdeklődők szélesebb körének segítségére. Tagjaink többsége nem hivatásszerűen foglalkozik irodalomtörténettel, hanem más munkái mellett szakít időt egy-egy közlemény megírására, egy író életrajzi adatainak felkutatására stb. Társaságunk munkájában sohasem szabad megelégednünk ennek a szélesebb tábornak igényeiről. Ők a leghebbebb olvasói s egyben munkatársai is folyóiratunknak és kiadványsorozatainknak, résztvevői vitá-
üléseinknek; rájuk számíthatunk, mikor pályázatot hirdetünk, vagy adatok gyűjtésére felhívást teszünk közzé. Őket kell támogatnunk, hogy lépést tartsanak az irodalomtudomány fejlődésével, s részt kérjenek a ránk váró nem csekély munkából.

Társaságunknak az ad létjogosultságot az Intézet megalakulása után is, hogy tagjaink adják a kutatómunka bázisát és utánpótlását.

Az elmúlt év munkájának megítélésében is az legyen fő szempontunk: hogyan segítette Társaságunk szervezete a tagok tevékenységét. Az ősszel rendezett Irodalomtörténeti Kongresszuson tagjaink, a vidékiek is, majdnem teljes számban részt vettek.

Az 1955-ös év irodalomtörténeti és irodalmi életének egyaránt fontos eseménye volt három nagy költőnk évfordulója. A Csokonai, József Attila és Vörösmarty ünnepségek rendezésében derekasan részt vett vezetésünk. Hadd emlékezzem meg külön is Szabolcsi Miklósnak a József Attila évforduló körüli buzgóságáról, Tóth Dezsőnek a Vörösmarty évfordulón végzett munkájáról, és Keresztury Dezsőről, aki az emlékkiállítások iránításában vett részt.

A három évforduló országos ünnepségeinek szervezése mellett Vörösmarty Mihályról külön is megemlékeztünk felolvasó ülé-
sünkön. Tóth Dezső tartott előadást a Zalán futásáról. Reviczky Gyula születésének száz-
éves évfordulóján Komlós Aladár mondott emlékbeszédet. Katona József halálának százhuszonöt éves évfordulóján megkoszorúztuk a kecskeméti síremléket. Koszorút helyeztünk Gelléri Andor Endre emléktáblájára, halálának tízéves évfordulóján.

Az említett felolvasó üléseken kívül még négyet tartottunk az elmúlt évben:

A januári közgyűlés előtt Keresztury Dezső irodalmi emlékeink megbecsüléséről beszélt. Földessy Gyula márciusban Juhász Ferenc költészetéről tartott élenk vitát keltő előadást, Dienes András júniusban Petőfi eltűnésének körülményeiről olvasott fel, Gerézdi Rabán októberben Apáti Ferenc kantilénáját elemezte. Felolvasó üléseink sorozata

nem volt elég rendszeres, sem az időpontok, sem a témák kiválasztása tekintetében. Kíváncsinos volna ez évben végre megvalósítani a sorozatos előadásokat, előre elkészített és közzétett terv szerint.

Két, 1954-ben kiírt pályázatunk eredményét hirdettük ki a múlt évben. A fel-
szabadulási pályázaton — amelyre 20. szá-
zadi témájú tanulmányt kellett készíteni —
Benkő László, Tamás Attila, T. Tedeschi Mária
Balogh László, Hársing Lajos, Sipka Sándor
és Török Bálint nyert díjat. Különösen
értékes pályaművet nem kaptunk, de a
pályázat mégis adott némi lendületet a
huszadik századi kutatásoknak.

Csokonairól szóló népi emlékezők gyűjtésére is hirdettünk pályázatot. Az első díjat Enyedi József hajduhadházi tanár nyerte, s még tizennégy gyűjtő kapott jutalmat.

A Csokonai pályázat sikerén felbuzdulva többféle módon folytattuk az év folyamán irodalmi tárgyú népi emlékezők gyűjtését. Dienes András egymaga több mint száz Petőfi emlékeztést gyűjtött össze az ország különböző helyein, s más munkatársaink is jártak népi emlékeztést gyűjteni. Néhány emlékeztést a rádió riporterei segítettek rögzíteni, de az év folyamán a társaság kapott egy magnetofonkészüléket, így most már önállóan tudunk hangfelvételeket készíteni.

Felhívást intéztünk a Petőfi Múzeummal és az Oktatásügyi Minisztériummal közösen az iskolai irodalmi szakkörökhöz, hogy gyűjtsenek irodalmi emlékeket. Több helyen indult meg a lelkes kutatás, az eredményeket a tanév végére várjuk.

A közelmúlt irodalmi emlékeinek gyűjtését is tovább bővítettük. Felhívást tettünk közzé Móricz Zsigmond és Krudy dokumentumok beküldésére. Kortársi emlékezőket jegyeztünk fel és irattunk a század nagy íróinak életéről.

Tagjaink huszonkét kutatóutat tettek az év folyamán, részben Budapestre, részben Budapestről. A vidéki utak során megbeszéléseket folytattunk tagtársainkkal. Több helyen sikerrel folyt a kéziratok gyűjté-
nyek átvizsgálása. Elek László feldolgozta a Kner-nyomda irattárát, sok érdekes levelet és kiadatlan művet talált. A pécsiek ismeretlen Petőfi versekre s más érdekes emlékekre bukkantak. Szélesebb körű kutatással még nagyon sok kallódó irodalmi emléket napfényre lehetne hozni. Ebben az évben megpróbáljuk ezt megszervezni.

Kiadványainkról szeretnék még néhány szót mondani. Folyóiratunk és Magyar Klasszikus sorozatunk megindulásukkor — hogy úgy mondjam — monopolhelyzetben voltak. Azóta örömdetesen megsokasodott az irodalomtudományi folyóiratok és a klasszi-

kus szövegkiadások száma. Saját kiadványaink jelentősége azonban nem csökkent ezzel. A befejezéshez közeledő Magyar Klaszszikusok sorozat a magyar irodalom maradvandó értékeinek kincsestára, az irodalomtanítás és ismeretterjesztés fontos eszköze. Folyóiratunk, az Irodalomtörténet legutóbbi évfolyama talán leggazdagabb tartalmú volt újjáalakulása óta. A Nagy Magyar Írók sorozat kiváló új kötetekkel gazdagodott az elmúlt évben — de néhány fontos kötetével még adósak vagyunk.

Ezután Barta András beszámolt a Társaság 1955. évi gazdálkodásáról.

Az elnöki és titkári beszámolót vita követte.

Bóka László hozzászólásából:

Szó esett a folyóiratok túlterheltségéről. Egyre-másra kapunk olyan kéziratokat, amelyekről a lektorok első megjegyzése az, hogy túlságosan hosszú. Ugyanakkor rövidebb terjedelmű recenzió megírására rend-

kívül nehéz szerzőt találni. Én a magam részéről ezzel a feltett szándékkal szerkesztek, hogy könyörtelen ellenállók a feleslegesen hosszú tanulmányoknak.

A felolvasó ülések megszűnését helytelenítem. Egy időben elértük, hogy a művelt közönség nagyobb rendszerességgel járt el a felolvasó ülésekre. Ezt a kialakult gárdát elvesztettük. Szigorúan megszabott, előre kidolgozott programmal kell megszerezelnünk újra ezt a közönséget, mert hogy ilyen felolvasó ülésekre szükség van, azt a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadásainak a sikerei is bizonyítják.

Bán Imre hozzászólásában a kutató intézet és a Társaság kapcsolatáról beszélt. Annak szükségességét hangoztatta, hogy az Intézet mellett nehogy veszítsen jelentőségéből.

A felszólalásokra Barta János elnök válaszolt.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. évi 2. számának tartalma

Szabolcsi Bence: A Halotti beszéd ritmusáról

Koltai-Kastner Jenő: A Königsbergi Töredék kérdéséhez

Béla György: Babits Mihály Baján

Kiseb b közlemények

Péter László: Az Ördögi Kisértetek néhány motívumához

Mátyusz né Császár Edit: Polgári-torradalmi eszmék és az első magyar szintársulat mősora

Nagy Miklós: Jókai pápai diákévéhez

Vita

Baróti Dezső: A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténetírásunk tükrében

Dienes Szilárd: Arany Jánosnak A ványal juhbehajtás c. ifjúkori verses krónikájáról

Adattár

Busa Magit: Egy ismeretlen színjáték

Nimeth Balázs: Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz

Péter László: MórícZ Zsigmond és Juhász Gyula

Szemle

Kovácsy Miklós: Ady Endre összes prózai művei I.

Eckhardt Sándor: Zenetudományi Tanulmányok

Halász Előd: Turóczi-Trostler József: Lenau

Kéry László: Három világirodalmi arcképről

Kenyeresné Bolgár Ágnes: Kosztolányi Dezső válogatott versei

R. Mezei Márta: Julow Viktor: Fazekas Mihály

Fenyő István: Fazekas Mihály összes művei két új kiadásáról

Az irodalomtörténeti intézet hírei

A magyar irodalomtörténeti kutatások második ötéves terve

Az irodalomtörténeti kézikönyv készítésére vonatkozó, eddig elfogadott határozatok

Vita az irodalomtörténeti kézikönyv tematikájáról

FELHÍVÁS

Tompa Mihály teljes levelezésének kiadásán dolgozom. Felkérem azokat, akik Tompa által írt, vagy Tompának szóló levelekről tudnak, illetőleg akiknek ilyen levél birtokukban van: szíveskedjenek értesíteni.

Bisztray Gyula

Bp., VI., Izabella utca 48.

СОДЕРЖАНИЕ

Б. Немет Г.: К ВОПРОСУ О ПРЕДПОСЫЛКАХ ЗАРОЖДЕНИЯ ВЕНГЕРСКОГО СИМВОЛИЗМА

(Языковые и стилевые проблемы)

Автор подвергает анализу поэзию одного из значительных лириков периода между Я. Арань и Э. Ади — Енё Комьяти, стараясь сопоставить его стиль с его мировоззрением. Поэзия Комьяти представляет собой мятеж против официального литературного направления эпохи, — народности и связанного с последней мировоззрения. Он сделал попытку создать новый мировоззренческий синтез и вместе с тем и новое стилевое направление. Однако его выступление было мятежом одинокого интеллигента, изолированным от общественной борьбы той эпохи, следовательно, сложные противоречия, характеризовавшие общество и взгляды эпохи, он смог объединить лишь в субъективный синтез. Однако для воплощения этого стилевые приемы народности объективного воззрения оказались недостаточными. Этим объясняется возникновение свойственного символизма, особенно к концу его жизни. Но этим же стремлением к созданию нового стиля объясняется и то, что его поэтическое творчество содержит множество элементов, характерных для стилевых направлений, предшествовавших народности. Эти элементы свидетельствуют об ограниченности его поэтического таланта и о том, что общественное и литературное развитие в то время еще не назрело для революционного выступления. Характерными для его поэзии, однако, являются не эти вопросы, но элементы символизма, которые и делают его непосредственным предшественником Э. Ади.

Юрай Шпиглер: ЛЮДОВИТ ШТУР

Из путевых заметок баронессы Блаз де Бюри, симпатизировавшей с венским императорским двором, выясняется, что в 1848—49 гг. международная реакция относилась с антипатией к обоим народам — венгерскому и словацкому и боялась их. Почему все же получилось так, что руководители венгров и Штур вместе со своими приверженцами — не могли достичь договоренности и бороться плечо к плечу за общие цели в те трудные годы? Как Кошут, так и Штур говорят о положении, создавшемся после провала освободительной войны из-за непонимания друг друга обоих руководителей, как о трагическом. На арену истории должен был выступить новый общественный класс, чтобы разрешить эту большую проблему. — Сын учителя в провинциальном городе Штур приобрел европейское образование, благодаря чему ему удалось объединить вокруг себя все свое поколение и заложить тем самым фундаменты современной словацкой литературы. Это шло параллельно со стремлением ликвидировать провинциальную отсталость его угнетенного народа. Ему самому пришлось осуществить многое, что для Кошута было уже подготовлено предыдущим поколением. Его самым значительным успехом является создание словацкого литературного языка. Нашими литературоведами было проделано еще мало для обнаружения связей словацкой литературы со славянской и венгерской, несмотря на то, что немало у нас литературных и исторических героев, и немало стихотворений на общие темы. Торжественный вечер в Будапеште, посвященный памяти Штура, обращает наше внимание на общую судьбу обоих народов.

Марцелль Бенедек: Я ЧИТАЮ СВОЙ ДНЕВНИК

Писатель и художественный переводчик университетский профессор *Марцелль Бенедек* приводит отрывки из своего дневника. Формой автобиографии является фиктивный дневник, рассказывающий о жизни писателя от его восьмилетнего возраста (1893.)

до смерти его родителей (1929 г.). К событиям отдельных годов примыкают размышления из 1953—1955 гг. Опубликованные отрывки: „Я решил стать писателем!“ (Первые литературные шаги в детском возрасте при помощи отца Элека Бенедек — выдающегося писателя молодежи.) «Талия» (История организации прогрессивной театральной группы, работавшей в 1903—1909 гг.). «Эндре Ади» (Встречи с Эндре Ади). «Революция и дисциплинарный иск» (История приговора писателя на контрреволюционном дисциплинарном процессе). «Редактирование лексикона» (История редактирования Литературного лексикона из 1926—1927 гг.).

ДИСКУССИЯ

Бела Карачоњи: Выступление в дискуссии о книге Яноша Хорват «Стилевые проблемы латиноязычной литературы в Венгрии в эпоху Арпадов».

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Петер Ракош: К отклику на «Трагедии человека» Имре Мадач в Чехословакии.
Иштван Яноши: К проблематике исторических источников романа Мора Йокаи «Золотой век Трансильвании».

ОБЗОР

Янош Барта: Иштван Шётер: «Йожеф Этвеш». — *Ласло Орос:* Йожеф Саудер: «Ференц Кёльчеи». — *Дьердь Ронаи:* Флобер: «Бувар и Пекюше». — *Дьердь Беишёнвэй:* Первый том собранных прозаических произведений Эндре Ади. — *Миклош Коваловски:* Второй том собранных прозаических произведений Эндре Ади. — *Шандор Салаи:* Об автобиографическом романе Пала Сабо. — *Отто Шонек:* Доде: „Тарасконский Тартарин“

ВЕСТИ ИЗ ВЕНГЕРСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

SOMMAIRE

Béla G. Németh: LA QUESTION DES ANTÉCÉDENTS DU SYMBOLISME HONGROIS (PROBLÈMES DE LANGUE ET DE STYLE)

L'auteur analyse la poésie de Eugène Komjáthy lyrique de considérable importance, représentant de la génération entre J. Arany et E. Ady et fait une tentative pour confronter le style et l'idéologie de ce poète. La poésie de Komjáthy constitue une révolte contre la tendance officielle de la littérature de l'époque qui se traduisait par l'imposition du caractère populaire à la littérature ainsi que contre l'idéologie de cette tendance. Il essaya de créer une nouvelle synthèse idéologique et, par là, un nouveau style. Toutefois sa révolte n'était que celle d'un intellectuel isolé des luttes sociales de l'époque, donc sa synthèse qui devait réunir les contradictions complexes caractéristiques de la société et des idées de son époque est devenu une synthèse subjective. Or, les moyens d'expression créés par adoption du caractère populaire en littérature qui avait imposé un style objectif ne s'adaptaient point à exprimer ce synthèse subjectif. C'est bien cela qui explique l'apparition d'une sorte de symbolisme, surtout vers la fin de sa vie. Mais c'est aussi cette tendance à créer un nouveau style qui explique, pourquoi dans son oeuvre poétique nous trouvons tant d'éléments qui caractérisent les tendances de style avant l'adoption du caractère populaire. Ces éléments témoignent des limites de son talent poétique, mais également de ce que le développement social et littéraire n'était pas encore arrivé à une étape qui ait exigé des actions révolutionnaires. Toujours est-il que le vrai caractère de sa poésie se reflète non pas dans ces éléments mais dans les éléments symboliques qui le rendent le prédécesseur immédiat de Ady.

Juraj Špitzer: L'UDOVIT ŠTÚR

Des notes faites au cours d'un voyage par la baronne Blaze de Bury, une dame qui a eu des sympathies pour la cour de Vienne, il ressort qu'en 1848 et 1849, pour la réaction internationale les Hongrois étaient tout aussi antipathiques que les Slovaques et que ladite réaction a eu peur des uns comme des autres. Nonobstant ce fait, comment était-ce que les dirigeants hongrois, d'une part, et les personnes groupées autour de Štúr, d'autre part, n'ont pu arriver à une entente et combattre en commun pour un but commun? Kossuth aussi bien que Štúr, après l'insuccès de la guerre d'indépendance, ont considéré comme tragique la situation résultant du fait que les dirigeants de ces deux peuples n'ont pas réussi à arriver à un accord. Il était indispensable qu'une nouvelle classe sociale apparût sur la scène historique afin de résoudre ce grand problème. Štúr, qui était le fils d'un instituteur de province, a acquis

une culture européenne et, par son érudition, il a réussi à devenir le centre de toute sa génération; de cette manière, il a établi les fondements de la littérature slovaque moderne. Son travail marchait de pair avec sa tendance de relever son peuple indigent de sa situation arriérée. Štúr était obligé de créer de toutes pièces beaucoup de choses qui étaient à la disposition de Kossuth et son groupe. L'accomplissement le plus remarquable de Štúr est la création de la langue slovaque littéraire. Dans notre histoire de la littérature il y avait, jusqu'à nos jours, peu d'initiatives pour élucider les rapports existant entre la littérature slovaque et les autres littératures slaves ainsi que la littérature hongroise. Toutefois, le nombre des héros historiques et littéraires qui appartiennent au trésor commun, est assez grand; de l'époque en question, il y a plusieurs poésies dont le sujet est identique. La soirée arrangée, à Budapest, à la mémoire de Štúr était destinée à attirer l'attention sur la communauté de sort de ces deux peuples.

Marcell Benedek : JE LIS MON JOURNAL

Professeur d'université, écrivain et traducteur Marcell Benedek publie quelques extraits de son journal qui se rapportent à l'histoire littéraire. Ce journal fictif est une forme d'autobiographie qui embrasse une période allant de l'âge de huit an (1893) jusqu'à la mort des parents de l'écrivain (1929). À chaque année se rattachent des réflexions des années de 1953—1955. Les extraits sont les suivants : «*Je me suis décidé de devenir écrivain!*» (Les premiers essais littéraires assistés de son père Elek Benedek excellent écrivain de la jeunesse). *Thalie* (L'histoire de l'organisation d'une troupe d'acteurs progressistes entre 1903 et 1909). *André Ady* (Des rencontres avec le poète). *Révolution et action disciplinaire* (L'histoire de sa punition disciplinaire infligée par le conseil contre-révolutionnaire). *La rédaction d'une encyclopédie* (L'histoire de la rédaction de l'encyclopédie littéraire entre 1926 et 1927).

DISCUSSIONS

Béla Karácsonyi : Intervention dans la discussion sur le livre de Jean Horváth «*Les problèmes de style de la littérature latine en Hongrie à l'époque des Arpadiens*».

DOCUMENTATION

Pierre Rákos : Contributions à l'écho qu'avait eu en Tchécoslovaquie le drame de Émeric Madách «*La tragédie de l'homme*». — *Étienne Jánosy*. Sur les problèmes des sources historiques du roman de Mór Jókai «*L'âge d'or de la Transylvanie*».

REVUE

Jean Barta : Étienne Sőtér : «*Joseph Eötvös*». — *Ladislav Orosz* : Joseph Sauder : «*François Kölcsey*». — *George Ronay* : Flaubert «*Bouvard et Pécuchet*». — *George Bessenyei* : Les oeuvres complètes de André Ady, tome I. — *Nicolas Kovalovszky* : Les oeuvres complètes de André Ady, tome II. — *Alexandre Szalai* : Sur le roman autobiographique de Paul Szabó. — *Otto Süpek* : Daudet : «*Tartarin de Tarascon*».

NOUVELLES DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE L'HISTOIRE LITTÉRAIRE

INHALT

B. G. Németh : ÜBER DIE VORAUSSETZUNGEN DES UNGARISCHEN SYMBOLISMUS (Sprach- und Stilprobleme)

Der Verfasser analysiert die Dichtung Jenő Komjáthys, eines bedeutenden Lyrikers in der Periode zwischen J. Arany und E. Ady, indem er den Stil der Weltanschauung des Dichters entgegenzustellen versucht. Die Dichtung Komjáthys bedeutete eine Auflehnung gegen die offizielle literarische Richtung der Epoche, gegen die volkstümliche Richtung und deren Weltanschauung. Er unternahm einen Versuch, eine neue Weltanschauungssynthese und dadurch eine neue Stilrichtung zu schaffen. Sein Auftreten war jedoch eine Auflehnung des einzelnen Intellektuellen, isoliert von den gesellschaftlichen Kämpfen der Epoche, so dass er die verwickelten Widersprüche, welche die Gesellschaft und die Betrachtungsweise seiner Zeit charakterisierten, nur in einer subjektiven Synthese zusammenzufassen vermochte. Zu deren Ausdruck erwiesen sich indessen die stilistischen Methoden der objektiven volkstümlichen Richtung als ungenügend. Damit lässt sich in seiner Dichtung die Entstehung einer Art Symbolismus erklären, insbesondere im letzten Abschnitt seines Lebens. Dasselbe Bestreben zur Schaffung eines neuen Stils bedingte das Auftreten zahlreicher Elemente in

seinem schöpferischen Werk, die für die stilistischen Richtungen vor der volkstümlichen Strömung charakteristisch waren. Diese zeugen einerseits von den Grenzen seines dichterischen Talents, andererseits, dass die gesellschaftliche und literarische Entwicklung zur revolutionären Tat noch nicht reif war. Den Charakter seiner Dichtung ergeben jedoch nicht diese, sondern die symbolischen Elemente, die ihn zum unmittelbarsten Vorgänger Adys machen.

Juraj Štúr : L'UDOVÍT ŠTÚR

Aus den Reiseaufzeichnungen der Baronin Blaze de Bury, einer mit dem Wiener Kaiserhof sympathisierenden Aristokratin, erhellt, dass die internationale Reaktion in den Jahren 1848/49 sowohl gegen Ungarn wie Slowaken die gleiche Antipathie hegte und sie fürchtete. Wie konnte es trotzdem geschehen, dass die Leiter der Ungarn und Štúr, mit seinen Anhängern, keine Vereinbarung treffen und in jenen schweren Zeiten nicht Schulter an Schulter für das gemeinsame Ziel kämpfen konnten? Wie Kossuth so auch Štúr sprechen die Lage, die nach der Niederlage des Freiheitskrieges infolge des Nichtverstehens der Führer der beiden Völker entstand, als tragisch an. Eine neue Gesellschaftsklasse musste in der Arena der Geschichte auftreten, um dieses schwerwiegende Problem zu lösen. Štúr, der Sohn eines Lehrers in der Provinz, erwarb europäische Bildung, und dank dessen vermochte er seine ganze Generation um sich zu sammeln und auf diese Weise die Grundlagen der modernen slowakischen Literatur niederzulegen, was parallel mit seiner Bestrebung, sein verelendetes Volk aus der provinziellen Rückständigkeit herauszureissen, verlief. Er musste vieles selber verwirklichen, was Kossuth von den früheren Generationen schon fertig erhielt. Seine bedeutendste Tat war die Schaffung der slowakischen literarischen Sprache. Unsere Literaturhistoriker unternehmen bisher nur wenig, um die Zusammenhänge des slowakischen Schrifttums mit der slawischen und ungarischen Literatur darzustellen, obwohl wie viele gemeinsame literarische Helden besitzen sowie manche Gedichte jener Epoche, die gleiche Themen behandeln. Die in Budapest dem Andenken Štúrs gewidmete Festsitzung mahnt uns an das gemeinsame Schicksal der beiden Völker.

Marcell Benedek : ICH LESE MEIN TAGEBUCH

Marcell Benedek, Universitätsprofessor, Schriftsteller und Kunstübersetzer, bringt literaturhistorische Auszüge aus seinem Tagebuch. Die Form der Autobiographie ist ein fiktives Tagebuch, das der Schriftsteller seit seinem achten Lebensjahr (1893) bis zum Tode seiner Eltern (1929) führt. Den Ereignissen der einzelnen Jahre werden Betrachtungen aus den Jahren 1953—1955 beigelegt. Die mitgeteilten Auszüge sind: »*Ich entschloss mich, Schriftsteller zu werden!*« (Erste literarische Versuche aus dem Kindesalter mit Hilfe seines Vaters, Elek Benedek, des vorzüglichen Jugendschriftstellers); »*Thalia*« (Geschichte der Organisation einer in den Jahren 1903—1909 wirkenden fortschrittlichen Theatergruppe); »*Endre Ady*« (Begegnungen mit Endre Ady); »*Revolution und Disziplinarverhandlung*« (Geschichte seiner Verurteilung bei den konterrevolutionären Disziplinarverhandlung); »*Redaktion des Lexikons*« (Geschichte der Redaktion des Lexikons für Literatur in den Jahren 1926/27).

DISKUSSION

Béla Karácsonyi: Beitrag zur Diskussion des Buches »Stilprobleme der arpadenzeitlichen lateinischen Literatur Ungarns« von János Horváth.

ANGABEN UND BEITRÄGE

Péter Rákos: Beiträge zu den tschechischen Äusserungen über das Drama von Imre Madách: »Die Tragödie des Menschen«. — *István Jánosy*: Zu den Problemen der historischen Quellen des Romans »Erdély aranykora« (Das goldene Zeitalter von Siebenbürgen) von Mór Jókai.

RUNDSCHAU

János Barta, *István Sötér*: József Eötvös. — *László Orosz*, *József Szauder*: Ferenc Kölcsey. — *György Rónay*, *Flaubert*: Bouvard und Pécuchet. — *György Bessenyei*, *Endre Ady* sämtliche Prosawerke I. — *Miklós Kovalovszky*, *Endre Ady* sämtliche Prosawerke II. — *Sándor Szalai*, Über den autobiographischen Roman von Pál Szabó. — *Ottó Süpek*, *Daudet*: Tartarin von Tarascon.

MITTEILUNGEN DER UNGARISCHEN GESELLSCHAFT FÜR. LITERATURGESCHICHTE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1956. V. 9. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 11 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív

39506/56 Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Puskás Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1956.

3. SZÁM

<i>Németh G. Béla</i> : A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez	265
<i>Juraj Špitzer</i> : L'udovit Štur	288
<i>Benedek Marcell</i> : Naplómát olvasom	296

VITA

<i>Karácsonyi Béla</i> : Hozzászólás Horváth János könyvének vitájához	309
--	-----

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Rákos Péter</i> : Adalékok az Ember tragédiája csehországi visszhangjához	322
<i>Jánosy István</i> : Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz	336

SZEMLE

<i>Barta János</i> : Sőtér István : Eötvös József	346
<i>Orosz László</i> : Szauder József : Kölesey Ferenc	353
<i>Rónay György</i> : Flaubert : Bouvard és Pécuchet	358
<i>Bessenyei György</i> : Ady Endre Összes Prózai Művei I.	360
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ady Endre Összes Prózai Művei II.	364
<i>Szalai Sándor</i> : Szabó Pál önéletrajzi regényéről	375
<i>Süpek Ottó</i> : Daudet : Tarasconi Tartarin	379
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VIII. kötet (1-4)	381

TÁRSASÁGI HÍREK

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. évi 3. számának tartalma

Bán Imre: Szepsi Csombor Márton Párizsban

Első útínaplónk (Europica varietas, Kassa 1620) irodalmi szempontból is figyelmet érdemel. Szepsi Csombor Márton európai körútján különös gonddal figyelte meg Franciaország fővárosát. A tanulmány pontosan leírja Csombor párizsi utazásának részleteit és felhívja a figyelmet azokra a tévedésekre, amelyeket a város leírása során elkövetett.

W. Petrolay Margit: Mikszáth Kálmán elfelejtett ifjúsági írásai

Bisztray Gyula: Babits Mihály fogarasi évei

Babits Mihály 1908 szeptemberétől 1911 nyaráig egy délerdélyi kisvárosban, Fogarason működött mint gimnáziumi tanár. A tanulmány írója összefoglalta a költővel és feleségével, valamint a költő legbizalmasabb fogarasi barátjával, Ambrózy Pál tanárral évtizedekkel ezelőtt folytatott beszélgetéseit: egyszersmind közli Babits fogarasi tanári munkásságának összes fellelhető adatait. A költő annakidején nem szerette ezt a Budapesttől távolfekvő kisvárost; úgy érezte ott magát, mint Ovidius Tomiban. Mégis ez a fogarasi három év a költő fejlődésének egyik legfontosabb szakasza. Itt mélyítette el antik görög tanulmányait, és intenzíven dolgozott klasszikus szépségű teljes Dante-fordításán. A Fogarason írt felszáznyi vers fiatalkori költői természetének legjavához tartozik. Regényei közül *A golykalifa* teljesen, a *Haláltíai* pedig részben fogarasi élményeiből fakadt. Élete végefelé (1935-ben) Babits szeretett volna még egyszer ellátogatni Fogarasra, de ezt a tervét nem valósíthatta meg.

Kisebbségi közlemények

Rónay György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében

V. Kovács Sándor: Taurinus és Sallustius „Catilina”-ja

Hankiss János: Zrínyi Miklós az opera bölcsőjénél

A XVII. század magyar irodalmának legnagyobb alakja, Zrínyi Miklós 1636-ban tett olaszországi útján, főképp velencei tartózkodása alatt bizonyára megismerkedett a század legfeltűnőbb műfaji újításával: az operával. Talán Monteverdivel is találkozott. Elégiai Arianna (Ariadne), ill. Orpheus panasza szedik versbe s éppen ezek a korai opera főhősei. Az ária és a recitativo, a monteverdii „furore” s általában az új művészet „atmoszférája” kétségkívül kedvezett a nagy epikus alaptermészetének és hathatósan hozzájárulhatott műveinek ebben az alakban való kialakulásához

Sükösdí Mihály: Wespriemi István naplója

Sipka Sándor: Jókai hódmezővásárhelyi képviselőisége.

Emlékezések

Zolnai Béla: Emlékezés Riedl Frigyesre

Farkas Zoltán: Elek Artur emlékezete

Vita

Bánkúti Imre: Illésházy István: költő?

Bisztray Gyula: Illésházy vagy Csáky István?

Adattár

Draskóczy László: Egy ismeretlen Kazinczy-levél.

Fenyő István: Batsányi János széljegyzetei Kisfaludy Sándor „Hazafiúi szózat”-ának egyik példányán

Vág Sándor: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula

Cs. Gárdonyi Klára: Bartók Béla levelei Harsányi Kálmánhoz.

Tólas Géza: Juhász Gyula három ismeretlen gyermekverse

Szemle

Albert Gábor: M. Tótfalusi Kis Miklós

Rejtő István: Osváth Béla: Szilgigeti

Michna Sarolta: Historické piesne.

Kovács Endre: Sziklay László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre

Cs. Gárdonyi Klára: Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról

Kovács Győző: Fenyő István: Az Auróra

Az IRODALOMTÖRTÉNET számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány utca 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V., Váci utca 22.)

Terjeszti a Posta Központi Hirlapiroda Budapest, V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1956.

4. SZÁM

TARTALMÁBÓL

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: Karinthy

SZOBOTKA TIBOR: Thomas Mann

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felélő szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Kolozsvári Grandpierre Emil író, Szobotka Tibor egyetemi kari titkár, Illés Endre író, a Szépirodalmi Könyvkiadó irodalmi vezetője, Vargha Kálmán az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Oltványi Ambrus az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét), Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Ruttkay Kálmán középiskolai tanár, kritikus, Dobossy László egyetemi docens, Fenyő István középiskolai tanár, Végh Ferenc az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Péter László könyvtáros (Szeged), Belia György az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kutatója.

A következő számok tartalmából: Károly Sándor: Régi szövegek közlésmódja, Kiss Ferenc: Jókai Mór: Az új földesúr, Péter László: József Attila Makón, Rába György: Sárközi György, Zolnai Béla: Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez. *Vita.* Földessy Gyula: Hozzászólás Nagy János megjegyzéséhez Ady versmondатаival kapcsolatban, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése Hatvany Lajos: Így élt Petőfi c. könyvében, Nagy János: Megjegyzések Grétsy László: Ady versmondатаi c. tanulmányához. *Adatok és adalékok.* Basch Lóránt: Ambrus Zoltán és a Baumgarten-alapítvány, Basch Lóránt: Adalék Nagy Lajos Baumgarten-díjához, Benedek Marcell: Benedek Elek és a Habsburgok, Dobai János: Eötvös József három levele Székely Bertalanhoz, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat, Grezsa Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, Kovács Győző: Ányos és Ady „pires szekere”, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: A Himfy-vers nyomában, Lengyel Géza: Ady a műhelyben, Szabadi Sándor: Adalékok Arany János nagyvárasi működéséhez, Szabó György: Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez, V. Windisch Éva: Közlöny (1848—1849), Vincze Géza: Jókait követnek jelölik Komáromban, Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban, D. Zöldheli Zsuzsa—Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai, *Szemle.* Dobossy László: Magyar költők franciául, Egy Péter: Mark Twain: Utazás az Egyenlítő körül, Görgey Gábor: Gáspár Endre válogatott műfordításai, Heller Ágnes: Csernisevszkij: Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakából, Kiss József: Fazekas Mihály összes művei, Koczogh Ákos: Kapoli Károly—Sarkady János: A világirodalom története, Kovalovszky Miklós: Dutka Ákos: A Holnap városa, Kovalovszky Miklós: Domby Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól, Kovács Győző: Gálos Rezső: Szentjóbí Szabó László, Lavotha Ödön: Petőfi-antológia észt nyelven, Madarász László: Szabó Pál: A nagy temető, Nagy Miklós: Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról, Nemeskürty István: Szeifulina: Törvénysértők, Oltványi Ambrus: Osváth Béla: Szigligeti, Poszler György: Bölöni György: Az igazi Ady, Süpek Ottó: Mihálvi Gábor: Molière, Szalay Károly: Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem, Varga József: Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai.

KARINTHY*

Bármennyire érdekes a Karinthyról szóló irodalom egyik-másik méltatása, úgyszólván mindannyinak közös sajátága a végletes szubjektivitás. Az olvasó a Nyugatban, a Pesti Naplóban, a Kelet Népeben, a Tanúban, a Tollban, a Szép Szóban, az Ország Útjában, a Szabad Népeben, az Irodalmi Újságban, vagy a könyvalakban megjelent tanulmányokban olykor igen határozott állításokra és ítéletekre bukkan. A cikkek, tanulmányok, esszék, szerzői életkor, műveltség, világnézet dolgában többnyire különböznek egymástól, abban az egyben viszont megegyeznek, hogy állításaikat meg sem próbálják igazolni.

Ime néhány példa. „Skálája a legbohózatossabb humortól utópisztikus és filozofikus messzeségekig ível s titkos, mély összefüggés van humora és fantasztikuma közt.” Meglehet, hogy Babitsnak ebben igaza van, mindamellett jobb volna, ha valamit elárulna e titkos és mély összefüggés mivoltáról. Bálint György szerint Karinthy „úgy játszott a valósággal, mint kínai zsonglőrök éles késeikkel. És e torzító játékban megdöbbentő élességgel derült ki a valóság lényege”. Mennyivel meggyőzőbben hatna ez a különben jól hangzó állítás, ha az esszé írója megemlítené bár egyetlen írást szerzőnkétől, melyben a játék megmutatja a „valóság lényegét”. Kardos László azon a véleményen van, hogy Karinthy oeuvre-jének „tiszta kivethető metafizikai alaprajza van” s Karinthy „egy metafizikai centrumhoz kötve mozog, de „pórása laza”. Ember a talpán, akit el nem fog a kíváncsiság, midőn egy metafizikai centrum körül pórázon keringő íróról hall. Sajnos, a pórázt nem találtam meg, a metafizikai centrumot még kevésbé. E sikertelenséget nyilván elkerülhettem volna, ha Kardos megadja a metafizikai centrum navigációs adatait.

Humor, fantasztikum, valóság, paradoxon, filozófia megannyi olyan elem, melynek megvan a maga sajátos jelentése és szerepe Karinthy műveiben. Ezért esett választásom éppen ezekre az idézetekre.

Karinthyról írni, írói világába belehatolni, rálelni a belső összefüggésekre nehéz föladat. Ezt az önmagában is nehéz föladatot még bajosabbá teszi, hogy Karinthynek vannak passzív olvasói, vannak rajongói, kik legendákkal vonták be alakját s akadnak végül olyanok is, kik elutasítják műveit. Ily módon elkerülhetetlen, hogy a tárgyilagosságra törekvő méltató bele ne gázoljon a rajongók hitvilágába, s ne zúdítsa magára a Karinthy becsmérők haragját.

Hathatós védekezésnek az látszik, ha a méltató állításait művekre való hivatkozással, idézetekkel iparkodik bizonyítani. Ami a bizonyítás módszerét illeti, nem közömbös, hogy milyen. A „Holnap reggel” előszavát gyakorta idézik a kritikusok s erre hivatkozva bizonygatják, hogy Karinthy írásaiban mindenkor az Abszolútumra törekedett. Ez megint jól

* Kolozsvári Grandpierre Emil cikkének Karinthy képével, több negatív megjegyzésével nem értünk egyet, de *vitaindítóként* közöljük az érdekes tanulmányt, és kérjük olvasóink hozzászólásait. (Szerk.)

hangzik. Csak hát néhány misztikusan kívül nincs ember a földkerekségen, aki meg tudná mondani, mi a módja annak, hogy halandó ember az Abszolútummal kapcsolatba kerüljön.

Maga a többször emlegetett részlet a következőképpen kezdődik. A művész a világot minden pillanatban megállítaná, „mint Józsué a hegyen, mondván a világnak: az isten szerelmére maradjon már vesztve egy kicsit, hogy végre-valahára egyszer már. alaposan lerajzolhassam — ne mindig azok a megbízhatatlan pillanatfelvételek!”

Aztán így folytatja Karinthy:

„Boldog, divatos írók... kiket kielégít, kiknek örömet okoz, hogy néhány jól megfigyelt vonással ábrázolni tudják a világból, ami ábrázolható: a mozdulatot. Én nem születtem ilyen szerencsés kedéllyel. Kínzó kényszer élt bennem, aggodalmas ösztön, hogy az életnek minden pillanatában az egész életét lássam: megkérdezzem a leeső kötőtől, honnan esel, hová és miért? egyazon mértékkel mérjem a szellőcskét és a vihart. Mindig az Abszolútum kerestem s tudván, hogy ahhoz erő kell, izmokat feszítve készültem neki a munkának — de mire megvoltak az előkészületek, elillant és megfakult az Ő képe s ahol imént a szűz és tiszta, fiatal Igazság meztelen alakja állott modellül a dobogón, hogy papírra vessem, most fogatlan szájjal, sárgán, puffadt hasával vigyorgott rám a vén, tarfejű Kétség.”

Milyen állításokat tartalmaz ez az idézet?

A világból csak a mozdulat ábrázolható. Ez azonban nem elégíti ki a művészt, aki az Abszolútumra, vagyis az igazságra törekszik s hogy ezt ábrázolhassa, szeretné, ha a világ mozgásában megállana, hogy ő összefüggéseiben láthassa a jelenségeket. A világ azonban nem áll meg, tovább mozog, a művész tehát kénytelen az abszolút igazságról lemondani s helyette megelégedni mással, kevesebbel, valami kétséggel.

Néha az író leghivatottabb tolmácsolója műveinek. Csak az esetben azonban, ha a magyarázatai megvilágítják alkotásait s ahány mű, annyi példa a magyarázatra. De még ha a bajosan fölfogható Abszolútumot valamely szerényebb s hozzáférhetőbb fogalommal helyettesítjük, mondjuk a természeti törvénnyel, ez az előző akkor sem segít Karinthy műveinek megértésében. Hiszen ha van író a magyar irodalomban, akinek gondolkodását nemcsak az emberi értelem ítéleteinek, hanem az egész földi élet relatív voltának tudata minden ízében áthatotta, az Karinthy. Lelke mélyén vágyakozott az „abszolútumra”, de ez a vágyakozás művészileg meddő volt, novellái, humoreszkjei, regényei, költeményei más szemléletben gyökeredeznek.

Valamennyi méltatója megegyezik abban, hogy Karinthy gondolati író. Sajátos mondanivalója tehát elsősorban nem színekben, muzsikában, hangulatokban, környezetrajzban, a cselekmény bonyolításában vagy a jellemek festésében keresendő, hanem gondolataiban. Manapság sok szó esik Karinthy filozófusi voltáról is.

Filozófus volt-e Karinthy csakugyan? Azok-e legjobb írásai, melyekben a gondolkodó a vezető szólam?

Mielőtt válaszolunk, be kell járnunk legsűrűbben visszatérő gondolatai útját, föl kell kutatnunk a gondolatai közötti összefüggéseket. Hiszen író, tudós, filozófus egyaránt a magameglátta összefüggésekben ábrázolja vagy magyarázza legegényibben a világból azt, ami érdeklődését leginkább foglalkoztatja. Egy intellektuális író különben is bajos megérteni gondolatai ismerete nélkül.

A cél tehát az összefüggések földértése s nem az ellentmondásoké. A leglogikusabb elmével is megcsúszhat, hogy a tulajdon állításaiban botlik el. Ellentmondás nélkül nincsen gondolkodás, ezt csak azok nem tudják, akik soha nem gondolkodtak vagy akik a létező jelenségek roppant tömegét valami sivár rendszerbe igyekeznek belegyömöszölni.

Ez a tanulmány arra tesz hát kísérletet, hogy behatoljon Karinthy írói világába. A választott módszerrel csaknem elkerülhetetlenül együttjár a hátrány, hogy az olvasó nem mindenkor kap világos képet az egyes műfajokban elért eredményekről.

Karinthy igen sokoldalú író. Írt novellákat, regényt, színdarabot, esszét, publicisztikai műveket és költeményeket. Népszerűségét azonban humoros műveinek köszönheti s a köztudat is, mint humoristát tartja számon. A mi irodalmi tudatunk általában eléggé megbízhatatlan, ebben az esetben azonban véleményem szerint igaza van. Karinthy elsősorban humorista. Egyfelől azért, mert sajátos tehetsége, eredetisége humoros írásaiban nyilvánul meg legteljesebben. Másfelől gondolkodásmódja s írói eszközei túlnyomórésze is humoristára vall.

Nemzedékek tanultak nevetni Karinthytól. Ez mást és többet jelent, mintha azt mondanók, hogy nemzedékek sorát neveltette meg. Noha az utóbbi állítás is igaz.

Humor dolgában mindannyian adósai vagyunk. Nemcsak az írókra és a hivatásos humoristákra gondolok, kik olykor szószerint adósai. Nem! Karinthynek vannak tanítványai, mint minden mesternek, de ezenfelül Karinthy meggazdagította és élesebbé tette humorérzékünket. Ahova rendkívül széleskörű hatása eljutott, ott az emberek egy kissé az ő szemével nézik a világot, tehát több nevetséges és mulatságos dolgot látnak, mint mielőtt megismerték műveit.

Mert Karinthy fölfedezte a humor birodalmában. Kiszélesítette a humoros irodalom határait idehaza, de kiszélesítette világviszonylatban is. Jóformán mindenről írt, ami a XX. század emberét nevetésre készíti.

Nem mindenről azonban. A humor ősi, mondhatni időtlen formái, a népmesei humor s az anekdoták humora majdnem teljesen hiányzik műveiből. Paradoxonnak hat, de ez az ősi humor, melynek eredete elvész az írásbeliség előtti időkben, egyben a legsajátosabban nemzeti humor. Ahol e vándorló irodalmi tárgyak — mesék és anekdoták — megtelepedtek országló útjukban, mindjárt átalakultak s beleilleszkedtek a nemzeti kultúrába. A bizonytalan eredetű mesékből s a hasonlóképpen bizonytalan eredetű anekdotákból magyar népmesék és magyar anekdoták váltak. Jókai, Mikszáth, Tömörkény, Móricz humora ebben a talajban gyökeredzik. Karinthy humora nem a magyar humor hagyományaiból fejlődött tovább. Nem népi humor ez, hanem modern polgári humor, mely a korszak nagy szellemi áramlataiból táplálkozik.

Karinthy írt azokról a tárgyakról is, melyekről egy vérbeli humoristának valósággal kötelessége ironikusan megemlékezni. A humorista érettségi tételei ezek: — a fogyókúra, a cipőpertli, a protekció, a villamos, a közlekedés, a gyereknevelés stb. Ugyancsak elkerülhetetlen föladat a túlzott igényekkel jelentkező szellemi mozgalmak kigúnyolása. Karinthy ugyan valamelyest hitt a freudizmusban, mégis pellengérré állította. Támadta a növényevés egyedül üdvözítő voltát hirdető Bicsérdyt, támadta a grafológiát s még egy s más hasonló jelenséget. Eredetiségét azonban nem itt kell keresnünk.

Az ötleteiben volt eredeti. Egyebek között a halandzsza irodalmi formájának megteremtése az ő nevéhez kapcsolódik. Így beszél e találmányról:

„Nekünk nem volt szótárunk, nem volt könyvtárunk, mint ezeknek a konzervatív, begyöpösödött futuristáknak, meg maistáknak, itt mi a Nyelvet, a költészet anyagát s a Beszédet, a gondolkodás anyagát magunk teremtettük... Nekünk bizony kész fogalmaink se voltak, miután a régieket mind elvetettük, — mi előbb a szót alkottuk meg s rábíztuk, hogy teljék meg tartalommal — bizony fogalmunk se volt róla és megszületett a *halandzsza*, a világ legtisztább nyelve, mely csak szavakat ismer s a beszélő vagy hallgató tetszésére bízza, mit gondoljon s mit értsen a szó mögött!”

Egyenlő joggal nevezhetjük e találmányt tiszta nyelvnek, vagy tiszta humornak. De bármelyik megjelölést fogadjuk el, ezuttal is az történt, ami számos más esetben; Karinthy erős egyénisége a maga hasonlatosságára alakította át a korszak egyik elterjedt művészi áramlatát. Valójában Karinthy a halandzsában ugyanúgy bánik a szavakkal, mint Rimbaud,

Mallarmé vagy Valéry a költészetben. Ezek a francia költők arra törekedtek, hogy a szavak mágusai, alkímistái legyenek, a szavakat megfosszák hasznosságuktól, tehát fogalmi jelentésüktől. Karinthy halandzsája ugyanennek a törekvésnek a humor területén való alkalmazása.

Mióta a humor föltűnt az irodalomban, a szójáték is dívik. Karinthy nem elégedett meg a szabályszerű szójátékkal, melyet egyébként ugyancsak kedvelt, hanem tovább ment. A halandzsa a modern szójáték s hogyha a tiszta költészet a költészet dekadenciája, akkor a halandzsa a szójáték dekadenciája. E korszerű szórakozásnak egyébként a Nyugat köréből Babits is, Kosztolányi is hódolt. A halandzsázó műveknél egyébként sokkalta érdekesebb a magatartás. A „Száz új humoreszk”-ben az író vallomást tesz. A szavakról beszél itt, de amit mond, sokat elárul az író műhelyének titkaiból:

„Bevallom neked is, ifju hívő, aki a villamoson, miközben tiszteletteljes pillantásod elárulja, mire gondolsz: arra gondolsz, hogy én most biztosan halhatatlan remekművek alapját építem magamban, vagy verset komponálok — nos hát, bevallom neked, hogy az eliető cégtáblákat nézem és mindegyiken elolvasom a feliratot, de fordítva, hogy mi jön ki belőle. És százszor rájöttem már, hogy „takaré” az visszafelé „kérakat”, ami pontosan „kirakat”-nak hangzik. És örült örömöm volt, mikor hetekig való visszafelé-olvasás után ilyen fölfedezésekre bukkantam, hogy „szerda” az visszafelé „adresz” és „szeretni” az visszafelé „interes” és „kelet” az visszafelé „telek” és „ingovány” az „nyávogni”, ki sem mondhatom, mennyire irigyeltem költőtársamat, Babits Mihályt, aki rájött, hogy „erőszakos” az visszafelé „sok a szőre” és „római fővezér” az „rézező fia Mór.”

„Én bevallom, hogy én minden szót, ami eszméletembe kerül, mielőtt felhasználnám, előbb megszagolom, feldobom, leejtem, kifordítom — játszom vele, mint macska az egérrel, csak azután kapom be. Az én rokonom volt, aki az elemi iskolában ezt a csodálatos dolgot kitatálta, hogy aszongya, „egy telendő, két telendő, három telendő, négy telendő... kilenc telendő, tisztelendő.” Én bevallom, nem bánom, legyenek csak én hülye, a többieknek joguk van letagadni, hogy mikor a szénkereskedő feljön és előadást tart nekem, komoly családapának a közelgő télről és a koksztól, hogy én közben ezt ismételtettem magamban göröcsösen „én kokok, te koks, ő kok”. És mikor egy rezgőszakállú miniszterrel beszéltem egyszer és ő azt mondta „mérvadó”, én magamban azt kérdeztem tőle „mér ne volna vadó?” és mikor azt mondta „ám mérlegeljen”, azt felelte neki az én lelkem titokban „ám jó, mér ne legeljek?”, valamint jó hitvesemnek, aki csitított, hogy ne mérgeľődjek, annyit feleltem bensőmben „mér ne gelődjek?”

„Én tudom például, hogy „naplemente” az egy szép magyar szó. De nekem olaszosan ejtve is tetszik, hangsúllyal az utolsóelőtti szótagon, így „naple-mente!” vagy franciásan „naplömant”. Nekem ez a szó „tanítani” mindig négerül fog hangzani és ez a szó „hajlam” mindig zsidóul, így chajlam”. Én, ha egy angol regényben tizenegy borostyánfésűről van szó, pillanatig se felejtsem el, hogy ezt magyarul kell olvasni, így: „eleven embercomb”. És „harisnya” ez a szó mindig feltételes marad nekem. Harisnya — de nem ris.

Mert nekem a szó, azonkívül, amit jelent, érzéki gyönyörűség is, külön, önálló életű zengése nyelvnek, szájnak, fognak, toroknak — számomra nemcsak keserű gúny, de izes élvezet is, amit Hamlet felel Horatióknak:

— Mit olvas felséged;

— Szó, szó, szó...

S rögtön észreveszem, hogy így is lehetne értelmezni például, más kiejtéssel:

— Hogy van, felséged?

— Na, szo, szo, szo.

Ebben a játékban van valami elsődleges, valami gyermeki, ősemberi kíváncsiság, örök naiv készség a csodálkozásra. A szójátéknak ez a fajtája a játékát szétszedő gyermek önfeledt ügybuzgalmával rokon. S ezenfelül még egy érzés hatja át, a szabadságé. Eza fogalom Karinthy

írói világában mást jelent, mint szokásosan, de annyi bizonyos, hogy Karinthy egész művében ezt a maga szája íze szerint elképzelt szabadságot kereste mindenkor.

Lázadozott mind a valóság, mind a következetes gondolkodás, mind a stílus fegyelme ellen. Minderről később még lesz szó. Az ötletek — minden rendű és rangú ötletek — szüntelen tűzijátékában a szellemnek, a léleknek ez az olthatatlan szabadságvágya nyilvánul meg. Nincs humorista, aki úgy dúskálna az ötletekben, mint ő. Ez ötletek közül egy sereg ma már nem hat eredetinek, mert elterjedt és iskolát csinált. Egyhelyütt ezt kérdi: — „Lehet-e őszinte barátság férfi és nő között, igen vagy nem és ha igen, miért nem?” — Tőle származik az a bölcs tanács, hogy az „égre követ ne dobj, mert magad esel bele, mindenütt jó, de legrosszabb otthon.” — „Csontjaimban megdermedt a vese” — jelenti ki másutt. Véleménye szerint a Vörös tenger azért vált gyorsan ketté, nehogy „neki kelljen megfürdetnie először Mózes népét.” S ő mondta azt is, hogy „tiszteld az életedet, hogy hosszú apád és anyád legyen a földön.”

De vannak utánozhatatlan ötletei is:

„Egy vöröskalapú nőismerősömnek nem köszöntem, mert az én kalapom zöld volt, vöröset pedig csak vörössel üthetek.” — „Máskor sakkoztam néhány órát, mikor végre fölkeltem az asztal mellől, idegesen tettem félre egy szemben lévő széket, amelyik lóugrásnyira állt a szekrénytől, nehogy a szekrény leüsse...” — „Billiárd-párti után, az ihlet teremtő extázisában rögtön észrevettem, ami eddig elkerülte a figyelmem, hogy a Bazilikával, ha vékonyan el tudom találni a budai várat, keresztduplával megcsinálom a karambolt, úgy, hogy éppen telibe találja a parlamentet...”.

Vég nélkül sorolhatnók a példákat s valamennyi egyazon érzés felől tanúskodna, valamennyit ugyanaz a mámor hatja át. Más a valóság, mint aminek hisszük, mások az igazságok, más a szavak értelme, a tárgyak hivatása és szerepe. A világ nem az, ami, minden másképpen van, a baba nem baba, hanem pakundekli és fűrészpör, de a pakundekli nem pakundekli s a fűrészpör nem fűrészpör.

Ezt az állásfoglalást Karinthy igyekszik filozófiailag is megokolni:

„Minden másképpen van — mondja. — Amivel nem a szkeptikusok és a kételkedők közé sorozom magam, mert a szkeptikusok csak azt mondják: nem bizonyos, hogy minden úgy van, ahogy hisszük, — én pedig határozottan és meggyőződéssel mondom, bizonyos, hogy semmi sincsen úgy. Ez az egyetlen tétel, amiben fanatikusan hinni szabad és amitől eltántorogni bolondság: minden másképpen van.

Mert ha nekem egy görbe tüköröm van, ami eltorzítja a dolgokat, akkor kicsoda bolondság volna azt állítani, hogy vannak dolgok, amiket ez a tükör nem torzít el, mikor egyetlen generális, kivétel nélkül való törvénye, hogy torzítson? Ilyen görbe tükör az emberi értelem, amelyben az Igazság tükröződik.

Másképp van az ég, másképp van a föld, másféle emberek laknak a Marson, másképp szeret minket a jóbarát, mint ahogy másképp gyűlöl az ellenség és a nő, akiről azt hisszük, hogy másképp van, másképp van és nem másképp.”

A paradoxon

Az ötletek: a szabadság birodalma. Legalábbis addig a határig, míg az író csak szavakkal, elszigetelt állításokkal, szólamokkal, azaz összefüggéseikből kiragadott gondolatokkal játszik. Azt álmodtam, hogy két macska vagyok és játszottam egymással — ez nyilvánvalóan játék, meghökkentő, eredeti játék, s élvezetes volna akkor is, ha Karinthynek ez volna az egyetlen hasonló szemléletű ötlete.

Más a helyzet viszont, mihelyt a játék tárgya összefüggő gondolat. E logikai játékai-ban Karinthy következetesen ugyanazt a módszert használja: — a paradoxont. Ő maga ezt

a kifejezést használja, maradjunk meg hát mellette. Mert egyébként paradoxonai — melyeket álellentmondásoknak nevez — nem mindenkor szabályszerűek.

„Egy izben tréfás, gunyoros cikket írt a hegeli dialektikáról, melynek pedig legnagyobb művészi alkalmazója volt, — írja róla Bálint György a Pesti Naplóban. — Zseniálisan érezte, hogy minden dolgot az ellentétén keresztül lehet igazán megérteni. Ő maga paradoxonnak nevezte kedvenc kifejező módszerét, pedig sokkal több volt annál: mély és mesteri igazságkeresés az ellentétek örök játékán keresztül.”

Ez az állítás sokkalta meggyőzőbben hatna, ha a méltató egy-két igazságra hivatkozna, mely az „ellentétek örök játékán keresztül” mutatkozott meg. Hivatkozás azonban nincs, Karinthy írásai viszont mást bizonyítanak. Vannak szabályos paradoxonai, mint hogy a jó ördög: a nagyon rossz ördög, hiszen a jó ördög nyilván angyal. Nem ezek a tipikusak. De jellemző a következő:

Egy grafológus azt a véleményét nyilvánította róla, hogy nem hisz a grafológiában. Karinthy így válaszol: „...én azt állítottam, hogy én igenis hiszek a grafológiában, tehát a grafológus rosszul találta el, hogy én nem hiszek a grafológiában, csak azért találta el rosszul, mert az egész grafológia nem ér egy fabatkát sem, tehát én nem hiszek a grafológiában, tehát igaza van a grafológusnak.”

Ebből aligha világosodik meg bárki előtt a grafológia lényege. Mint ahogy azok sem tudnak többet az örültségről, akik elolvasták Karinthynek hasonló gondolatmenetre épített írását a rögeszméről. De nem is ez az író szándéka. Ő többnyire mulattatni akar paradoxonáival.

Ismeretes, hogy Karinthy meggyőződéses pacifista volt s a háborút szenvedélyesen gyűlölte. Írt is egy szép cikket a háborúról a Nyugatba. Mihelyt viszont a paradoxonhoz folyamodik, ez a félelmes tárgy is játékká válik a kezében. Bizonyosság a „Vitatkozás” című elmélkedés. A háború oka eszerint nem a nyers erőszak. Az emberek okosak és értelmesek s ezért az ellentéteket elvont szellemi tornában, úgynevezett vitában szeretik elintézni. Ebből származott az irodalom, a sok könyv, a különféle világnézetek, a diplomácia, a sajtó és egyéb hadifelszerelés.

Két egyformán fölkészült és okos ember leül vitatkozni s mivel értelmesek, sikerül egymást meggyőzniök. — „Az, amelyiknek az volt a meggyőződése, hogy az élet célja az egyén érvényesülése, meggyőzve a másikat helyes érvelésétől, a végén meghatva és boldogan elismeri, hogy a másikat igaza van, — az élet célja tényleg nem az, hogy egyes emberek jól érezzék magukat, hanem hogy a fajta, az utódok boldogok legyenek. Ezzel szemben a másik, aki az elején erről az egyiket meggyőzte, a vita végén kénytelen elfogadni ugyanannak az egyiknek abbéli kitűnő érvelését, hogy az ördög vigye el az utódokat, az még kétséges, hogy azok lesznek-e igazán, az ellenben biztos, hogy én már vagyok...”

Így aztán, hogy egymást meggyőzték, ismét csak különböző véleményen vannak és egész nyugodtan megüzenhetik a háborút.”

Ezzel a módszerrel, Karinthy paradoxonainak általános módszerével, filozófiai eredményekhez, újszerű igazságokhoz nem juthat el a gondolkodó. Ez a módszer mindössze arra alkalmas, hogy a világot a feje tetejére állítsa, gépiesen a visszájukra fordítsa a helyzeteket, az igazságokat, a szólamokat.

„Minden másképpen van” — ez volna az elmélet. S ha Karinthy valóban ezt vallaná, akkor a nagy írók, nagy művészek álláspontjához csatlakozna. De azt, hogy minden másképpen van csak olyan író bizonyíthatja be műveiben, aki vagy a helyes gondolkodás módszeréről döntött, vagy arról, hogy a társadalomnak, az emberi életnek milyennek kellene lennie. Egy szóval a minden másképpen van elmélete csak akkor lehet termékeny művészileg, következtetésképpen a humorban is, ha a szemlélődő értelem legalább szakaszonként azonos nézőpontról tekinti az eseményeket, ha valamely hitvallás tartalommal tölti meg azt az egyébként üres szólamot s e hitvallás védelme célokat jelöl ki a támadásra. De miként lehetnének céljai

Karinthynak, mikor a minden másképpen van elméletét maga teszi terméketlenné? — „A nő, akiről azt hisszük, hogy máskép van, máskép van és nem máskép.”

A paradoxon eszköz, intellektuális humor el sem képzelhető paradoxon nélkül. Midőn például Rabelais leírja, hogy Pantagruel először a hagyományos úton készült világra jönni, de aztán gondolt egyet s anyja fülén keresztül született meg, akkor szent Ágostont gúnyolja ki, aki azt állítja — nyilván szemérmertessége ösztönzésére — hogy az angyal a fülén át termékenyítette meg Máriát. Ez igazi paradoxon s valóban kiviláglik belőle az a tény, hogy a világ alighanem másként van, mint ahogy az egykorú skolasztika tanítja. Igazi, de nem egyszerű paradoxon, hiszen Rabelais nem közvetlenül száll perbe a skolasztikával, hanem azzal, hogy a skolasztika logikáját ad abszurdum fejleszt. Ha olyan világban élünk, melyben lehetséges, hogy egy nő a fülén át megtermékenyüljön, akkor nyilván semmi akadály, sőt úgyis kötelező, hogy a magzat ott hagyja el anyja testét, ahol megfogamzott, lévén ez természeti törvény. S világos az is, hogy soha Rabelais erre az ötletre rá nem jött volna, ha nem másként szemléli a világot, mint a Sorbonne professzorai. Azaz Rabelais nemcsak azt tudta, hogy a világ másként van, hanem azt is eldöntötte magában, hogy valójában miként van.

Shaw legalább annyira kedvelte a paradoxonokat, mint Karinthy. Azzal a különbséggel azonban, hogy az ő sűrűn pergő paradoxonai célba találnak. A fábiánus Shaw, ki éppúgy nem hitt a forradalomban, mint Karinthy, nem volt mindent befaló cápa, mint Karinthy írta róla, mert a maga kunktatori módján hitt a társadalmi igazságban s ennek érdekében harcolt. Ahogy Rabelais, Shaw is tudja, hogy mit kell támadnia. Karinthy viszont ahhoz a mesterszűzhez hasonlít, kinek minden képessége megvan rá, hogy célba találjon, de vaktában puffogat, mert egy életen át nem jött rá, hogy az ellenséget hol keresse.

Az ötletek: a szabadság birodalma Karinthy írói világában, a paradoxonok: a rab-ságé. Az ő kezében a humoristáknak ez az ősi fegyvere játékpuskává válik, a paradoxon gondolkodásmód pedig kényszerré. Hiába írt valóban mulatságos paradoxonokat özönével, ezeket a közös cél, a közös eszme nem fogja össze. Amellett gondolkodása untalan rátér erre a kijárat csapásra s oly semmitmondó eredményekhez ér el, mint hogy a rab oroszlan panaszkodik, mennyire nehéz embert szelídíteni, hogy a kis golyát az emberbácsi hozza, s nem a nőt, hanem a férfit kell fölzsabadítani. Példák tetszés szerint.

Maga is észrevehette, hogy itt valami nincsen rendjén s a „Heuréka” egyik írásában így panaszkodik:

„És ha valakire ráragad az átkozott bélyeg, hogy ő egy vicces és ravasz ember, csinálhat, amit akar, minden szavát kiforgatják, abban a naiv föltevésben, hogy ő azt már előzőleg úgyis fordítva gondolta és csak azért tesz úgy, mintha egyenesen gondolta volna, hogy a tótágast álló beállítás annál viccesebb legyen.” — „A humorista hírében álló boldogtalan ember egyszerűen nem mondhat véleményt a dolgokról, mert ha azt mondja jónapot kívánok, höhő, ezt azért mondja úgy-e, mert rossz napot akar kívánni.”

Amiből logikusan következik a mélabús megállapítás: — „humorista az, *akivel* viccelnek.”

Egyén és társadalom

Humoros írásai kötetekre rúgnak. Ebben a dús tenyészetben a szorosan vett társadalmi szatírák igen kevés helyet foglalnak el. Egy vékonyka füzetnél többet aligha lehetne összeállítani belőlük. Társadalmi szatírái között akadnak magas színvonalú írások, ilyenek hogy másra ne hivatkozzam a „Dr. Ugyanaz”, vagy az „Én és a bank”, melynek megint csak paradoxon a csattanója, mégpedig az, hogy a kölcsönre szoruló végtére maga fizet a megszorult banknak. De legjellemzőbb munkái nem ezek.

Annak, hogy humoros írásainak csupán csekély töredékében támadja az egykorú társadalmat, noha ellenzéki volt, Karinthy valóságsszemléletében rejlik a magyarázata. Ő a társadalmat, sőt a földi élet mai formáját teljes egészében elutasítja a „lehetne még” később majd részletezett ötlete alapján. S ha az egész életet megbélyegzi, ugyan mi célból vesződne kisebb-nagyobb visszasságokkal, kiváltképpen, ha ezek nem is mulatságosak, hanem többnyire szörnyűek?

E szörnyűségek közül a legiszonyúbbat: a háborút humanistához méltó könyörtelenséggel s megingathatatlan következetességgel elítéli:

„Nem szabad embert ölni, akár háború, akár béke — embertársainkat megölni semmiféle okból vagy ürüggyel nem szabad: ez a természet törvénye!”

1917-ben, az első világháború kellős közepén bátor pacifista cikket írt „Békeusztók és háborus apostolok” címen. Ebben mondja, hogy „lázító és usztító ma az, ki azt szeretné, ha mindenki hazamenne a házába és tovább dolgozna”. Cikkgyűjteménye a „Krisztus vagy Barabbás”, egyetlen tiltakozás a háború ellen. A háború témája állandóan foglalkoztatja. Egyik humoreszkjében, az „Erkölc”-ben azt írja le, miként bűnhődnek a pokolban azok a spekulánsok, kik a háborúskodó országokban készleteket halmoztak össze:

„... úgy kezeljük őket, hogy mindegyiknek magának kell elfogyasztania, elköltenie, felhasználnia a kis készletecskéjét, amit összevásárolt.” Az egyik spekulánsba beletömik a fölhalmozott tömérdek zsirt, a másikon kilenc vagon szappant mosnak el, a harmadikba ecetet öntenek. Megannyi dantei büntetés. A szemléltetés végéztével a szerző megkéri a büntető mestert, hogy a pokolban elvonulhasson egy üres szobába „s a világ zajától távol, elnyújje és elviselje a megismerések, tanulságok és gondolatok meddő, rengeteg anyagát, amit a háború alatt összegyűjtött magának.”

Egyik kedvenc elmélkedési tárgya egyén és társadalom viszonya. A zsarnok és a költő párbeszédében, mely a „Krisztus vagy Barabbás”-ban jelent meg s 1916-ból való, a forradalom és a zsarnokság között azt a különbséget látja, hogy „... a forradalom a népek boldogságát hirdeti, ... ti a magatokét.” Szerinte az élet célja a boldogság s a nehézség mindössze az, hogy a boldogságot miként osszák el. Kétféle megoldás van. Vagy úgy osztják el, „hogy mindenkinek jusson belőle kevés, vagy úgy, hogy néhánynak sok jusson belőle, másoknak semmi. Eddig minden moralista habozás nélkül az első megoldásra szavazott... de én nem látom be, milyen abszolút igazság lehet az, ami e felfogás helyességét nyilvánvalóvá tenné. A rajongók nem veszik észre, hogy a boldogság egyenletes elosztása azon a tételen alapszik, hogy az egyén a társadalomért él csak: — már pedig ez a gondolat számomra, aki csak az „én”-t, magamat, az egyént tartom valamire, a legnagyobb zsarnokságot jelenti. Mert én úgy érzem és akarom inkább, hogy a társadalom éljen az egyénért — az emberi társadalom az én szememben arra való csak, hogy minden szenvedésen... keresztül végre mégis kitermeljen magából néhány olyan egyént, akiknek nem kell már szenvedniök.” Az elmélkedést azzal rekeszti be, hogy a költő „várni fog, míg eljön a kor, mikor a zsarnok nem lesz hazug és gonosz és a forradalmár nem lesz ostoba.”

A kétféle megoldásnak ez az elmélete végeredményben azonos Heine gondolatával. Heine azért nem csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, mert szerinte választani kell a kultúra és a társadalmi igazságtalanság között. A társadalmi igazságnak a kultúra az ára. Karinthy ugyanezt a gondolatot kevésbé élesen, kevésbé világosan, de ugyanolyan határozottan fogalmazza meg. A célzás arra, hogy megvárja, míg a zsarnok szakít a hazugsággal és a gonosszággal, a forradalmár szakít az ostobasággal, afelől tanúskodik, hogy — valószínűleg XVIII. századi olvasmányai sugallatára — a legszerencsésebb kormányformának valamilyen fölvilágosodott abszolút hatalmat tart.

Ugyanennek a kötetnek egy másik esszéjében — „Eszmék alkonya” — a következő két kijelentés üti meg az olvasó szemét: — „A magam részéről... irtózáttal és mélységes aggodalommal látom a haditudományt azt a tendenciáját, hogy fokozatosan ki akarja

küszöbölni az emberölést, az egyetlen jelenséget, ami az ostoba és korlátozott csőcseléknek mégis a szemébe szökik és észreveteti vele, hogy nem szabad háborúnak lenni.” — Mert... „van, ami nagyobb bűn az ölésnél, ami rosszabb a halálnál: s ennek a neve *szolgaság!* a háború pedig szolgaságot jelent.” — „Nagyobb bünt követ el az, aki az *életem tartalmát* veszi el, mint az, aki az életemet — az élet tartalma pedig a *szabadság*.”

Ez a két egymás mellé állított nyilatkozat mutatja, mennyire óvatosan kell bánni Karinthy gondolataival. Hiszen kézenfekvő, hogy ha a szolgaság a halálnál is rosszabb, ha a szabadság az élet tartalma, akkor mégis kívánatos a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése, ami egyet jelent a szolgaság megszüntetésével s az általános szabadsággal. Csak hát Karinthy paradoxonokban gondolkodik, következőképpen az elfogadottal ellenkező vélelmenyt vall a zsarnokságról. Szerinte az a gondolat, hogy az egyén a társadalomért van, „a legnagyobb zsarnokságot jelenti.” Tehát a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése, a boldogság egyenletes elosztása egyenértékű a legnagyobb zsarnoksággal.

Ez a szélsőséges, valójában soha társadalmilag végig nem gondolt individualizmus állítja szembe az októberi forradalommal. Polgárháború ez — mondja — „mégpedig olyan, amilyen még nem volt a világon... amihez képest a francia forradalom gimnázistasztrájk volt...” De ha a nagyságát meg is látta az októberi forradalomnak, a jelentőségét nem értette. Az Új görbe tükörben a majom és a hangya beszélget a forradalomról. „Minálunk a mi bolygónkon nem talál sz dologtalan hangyát, mert aki nem akar dolgozni a köz érdekében, azt kipusztítjuk magunk közül. Mindenkinek megvan a maga feladata a közös munkában — mi munkások vagyunk.” Mire a majom legyint, hogy tudja, mert olvasta Marxot. Egyébként a majom nyíltan megmondja, hogy ő igyekszik rátalálni a boldogságra, ugrándozik, játszik s az igazságot keresi, mert művész és tudós. „A társadalom énrtem van, én egyéniség vagyok.”

Mindezt némi filozofálgatással is megtoldja. Az állatok és a növények fajtájukban gondolkoznak, az ember egyéneiben. Mivel az ember ösztöne elcsenevészedett, tanácsosabb, hogy ha öntudatára bízza magát. Az is emellett szól, hogy ugyanazt a munkát száz ember nem végzi el jobban, mint egy. Legfeljebb ellenőrzik egymást. „Legjobb tehát, ha a már egészen tökéletlenül működő közakarat helyett a még nem egészen tökéletesen működő egyéni értelemre és belátásra bízátok az ítéletet... hogy mit cselekedjünk és mit ne cselekedjünk.” — „Egyénnek lenni sokkal nehezebb, mint társadalomnak... az egyénnek jobban fáj a társadalom baja, mint a társadalomnak az egyéné. Ő a társadalom idegvégződése, ő *szenvédi el*, amit a társadalom *átél*.”

A társadalom nem szabad, mert olyan, mint egy szélsodorta méhraj. Szabad viszont az egyén, ki a társadalmon belül oda röpül, ahova kedve tartja.

Individualizmusa természetesen a fenyegetőn növekvő fasizmussal is szembeállítja. A Pesti Naplóba — a harmincas években — írott cikkeiben a tömeg fogalma már túlnyomórészt a fasiszta tömeget jelenti, az egyén a kultúráért, a humanizmusért, a civilizációért aggódó polgárt, kinek legfőbb fegyvere az Új Enciklopédia. Holtáig hű maradt az individualizmushoz, de a közvetlen veszedelem érzés eddig légüres térben kalandozó gondolatait, hogy úgy mondjam, lerántotta a földre.

„A gyilkosságért nemcsak a gyilkos felelős — írja 1937 októberében — hanem az áldozat is, amiért nem tudta *megakadályozni, megelőzni a gyilkosságot*.”

Megelőzni, *ha kell öngyilkossággal*, azzal a szörnyű, minden hatalomnál hatalmasabb erővel, amit a bátorság ad, hogy nem félttem magamat, tehát nem félek senkitől.” (Ököljog és civilizáció).

A „Trogloditák” 1938 februárjából való és a spanyol polgárháború sugalmazta. Törvénybe kellene foglalnuhuk — írja — „az emberi szolidaritásnak azt a kötelező *minimumát*, azt a negatívumot, aminek a be nem tartása éppenúgy gagszágnak és büntetendő bűnnek számít, mint a... gyilkosság.”

Ebben az eszmekörben Karinthy egy-két gondolat mellett tart ki következetesen. Az élet célját az egyéni boldogságban látja, de afelől már nem gondolkozott, milyen társadalmi rend biztosíthatja leghathatósabban az egyéni boldogságot. Kitart pacifista meggyőződése mellett s ezt a meggyőződést tiszteletet parancsoló bátorsággal hirdette s tettének erkölcsi szépségét zűrzavaros gondolatai sem rontják le. S még van valami, amit ugyancsak következetesen hirdet. „Eszmék alkonya” című cikke ezzel a két mondatral végződik:

„Az emberi szabadság megrontója a háború, barátaim. A háború ellentéte nem a béke, hanem az eszmék forradalma.” — Tehát a fogalmakat tisztázó Új Enciklopédia.

Az Új Enciklopédia

Karinthy igen sokat foglalkozott írásaiban a Nagy Enciklopédiával, vagy Új Enciklopédiával, ahogy később emlegette. „Ki kérdezett...?” című könyvének alcíme ez: — „címszavak a Nagy Enciklopédiához.” Számos cikke alatt ott találjuk ezt az útbaigazító jelzést, különösen az élete vége felé közzétett cikkeket látja el ezzel az alcímmel. Mindez tanúsítja, hogy az Enciklopédia megírásával szándékozta, hogy úgy mondjuk, megkoronázni művét. A fogalmaknak ezt a gyűjteményét többnek szánta irodalmi műnél, cselekedetnek szánta, orvosságnak a kor betegségei ellen. A „Ki kérdezett” egyik cikkében ekként fogalmazta meg a célt:

„A szétrombolt és romokban heverő alapfogalmak bábeli poklában, a rettenetes százdabban, melynek tudománya és politikája és művészete szétbontott mindent és semmit össze nem rakott” szükség van az alapfogalmak tisztázására, szükség van egy Új Enciklopédiára. „Megérett az idő” a fogalmak újrafogalmazására.

Másutt:

„A közös cselekvés-hez a levegőnél égetőbb szükség, hogy megállapodjunk mit fogunk érteni a szavak alatt.” (Pesti Napló, 1937. XII. 9.)

A Pesti Napló 1938. március nyolcadiki számában — „Uj Babel” — még tüzetesebben kifejti gondolatát:

„A mesterséges világnyelv győzelmét meg kell előznie az Új Enciklopédiának, különben kudarcba és gyalázatba fúl ez a győzelem. Rá kell kényszeríteni az emberi társaságot, hogy megtanulja a *fogalmak* eszperantóját, mielőtt a *szavak* eszperantóját megtanulná.” — „Egyelőre az a helyzet, hogy beszéden túl, mozdulatokkal és fintorokkal jobban megértik egymást egy zulukaffer és egy lapp, mintahogy én például megértem, vagy engem megért kitűnő közirótársam, a szélsőjobboldali ujság munkatársa, holott mindketten szabatosan és szépen beszélünk magyarul.”

Az utópiáknak, azaz rendszerezett ábrándoknak éppúgy megvan a társadalmi szerepük, mint az ábrándoknak az egyén életében. Az utópiák előrehelyezett célok, melyek irányt mutatnak a cselekvésnek. Ennek a termékenyítő, ösztönző hatásnak azonban az a feltétele, hogy az utópia, az ábránd, ha nem is azonnal, ha nem is teljes egészében, legalább elméletben megvalósítható legyen. Aminek ismét föltétele az, hogy az emberek egy csoportjának érdeke fűződjék megvalósításához. Egyetlen példára hivatkozom csak. Egy XVIII. századi álmodozó, Saint-Pierre abbé világbéke tervet dolgozott ki s e tervben egy nemzetközi szervezetet is javasolt. Halála után kétszáz esztendővel a terv megvalósult a két világháború között a Népszövetségben, majd a második világháború után az ENSZ-ben. Habár a Népszövetség kudarcot vallott s az ENSZ sem valósította meg a világbékét, a gondolatok, melyekhez már Saint-Pierre abbé eljutott, ma is élnek s békére szomjúhozó milliók erőfeszítéseit irányítják.

Karinthy elképzelése az Enciklopédiáról az utópiák gyakorlatiasságának mértéke szerint is gyakorlatiatlan. Lehet bármilyen a nemzetközi helyzet, a fogalmak tisztázása hasznos. Különösen hasznos a fasizmusban, mely egész sereg fogalom jelentését torzította el.

Csak hát Karinthy ezúttal sem gondolta végig, aminek elgondolásába belekezdett. Hiszen, ha polgári racionalistához illőn az enciklopédia szerepét a fölvilágosításban látta, ezt leron-totta azzal, hogy véleménye szerint a „fogalmak eszperantóját rá kell kényszeríteni az emberi társadalomra.”

Nem érdektelen megvizsgálni, hogy milyen módszert javallott a fogalmak tisztázására.

A Pesti Napló 1938 január tizenhatodik számában ezt olvashatjuk :

„Az Új Enciklopédia szerkesztője kénytelen lesz visszamenni a szavak születéséig, ha újból világosan óhajtja látni a mögöttük lappangó jelentést.” A beszédről azt állítja „hogy ez a találmány főként az *általános* fogalmak közlésére... szolgál.”

Ugyanez év júliusában ugyanitt ezt mondja :

West úr... „megbízott abban a remek kis műszerben, amit... koponyánkban hordunk s amit leghelyesebben akkor használunk, ha nem feszítjük meg görcsösen s nem tömjük degeszre elméletekkel, hagyjuk lazán és könnyen lüktetni...”

„West úr könyve is... igazolja... hogy Új Enciklopédiám elképzelésében jó úton járok, amikor (szemben a régiekkel) a szabad képzettársítások országújtára igyekszem terelni a gondolkodókat... ennek az országútnak a szélén fogjuk megtalálni a teljes igazságnak hiányzó és még ismeretlen láncszemeit”...

„Ezen az országúton nem így hangzik az útmutató : amit erről a dologról tudni akarok, hanem így : ami erről a dologról magától eszembe jut...”

„Mindig jobban bíztam azokban, akik egy elveszett tárgyat *mindenütt* kerestek a szobában, mint azokban, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy „annak ott kell lennie a fiókban”...”

Az „Álom és valóság”-ban (Pesti Napló 1938. július 31) egy vonással tovább fejleszti a módszert :

„Mindkét felfogást... irodalmit és tudományost — saját magánhasználatom szempontjából megfertőzi az a hibaforrás, hogy szemléleti módszer alapján áll... Őszinte válaszáért megint csak egyéni tapasztalataimhoz fordulhatok, elfelejtve mindent, amit álomról és valóságról tanultam és hallottam, mintha először mondanám ki a két szót.”

A „Szavak és képek” (Pesti Napló, 1937. október 24.) a fentieknél korábbi keletű írás, de Karinthy álláspontját, még hívebben kifejezi :

„Itt volna maga a nagy Rendezés — Fogalmak rendje, az Enciklopédia és Szavak rendje, a Szótár. Egyik a tudományé, másik a művészeté.”

„Végzetes különbség nincs tudomány és költészet között... (a kettő) a végtelenben találkozik.”

„Gondoljunk egy permutációra, aminek összetevői a szótárban található szavak — ahány szó, annyi faktoriális s az így alakult mondatok közt ... *minden* ott található, amit emberi gondolat valaha keresett, ott van a recept minden betegségre, ott van a válasz minden kérdésre... (Persze logikus permutációról van szó). Vagy nem ilyen kombináló és permutáló és variáló munka minden filozófia és gyakorlati tervezet?”

„A filozófia is csak ösztönös találgatás, abban a reményben, hogy ráhibáz a keresett tételre, mint játékos a nyerő számra. S ha így van, akkor már jobban tetszhetnek nekem a költők, az igazságkereső szellemnek ezek a vakmerő szerencselovagjai, akik éppen úgy lenézik a filozófiát, mint ahogy a vérbeli kártyás lenézi a *szisztéma*s embert... és őszintén bevallja, hogy ő bizony *szisztéma* nélkül *játszik a szavakkal*...”

„Ezért fontosabbak neki a logika kapcsainál az olyan kabalák, mint a rím és ütem és jóhangzás... hátha a döntő összefüggés ott bujkál valahol két összecsengő szó mélyén? Íme, a magyarázat, miért kedvelik úgy éppen a legnagyobb szellemek a... *szójátékokat*...”

Ez a modern „értekezés a módszerről” ilyenformán a halandzsába torkoll, s ha valakinek kételye volna a fogalmak ilyen eszközökkel való tisztázásnak sikere felől, azt Karinthy a következő paradoxonnal nyugtatja meg : — „Csak a vak tyúk talál szemet.” (PN. 37. VII. 17.)

Miután láttuk a célt s megismerkedtünk az eszközzel, azaz a módszerrel, vessünk egy pillantást a gyakorlatra. Íme két címszó a „Szavak és képek” című cikkből.

„Vágyak elnyomása. — Tüneti kezelés, többet árt, mint használ. Vágyak megszüntetése : ez volna a valódi gyógyítás.”

„Igazság. — Nevezetes tulajdonsága, hogy független gyakorlati jelentőségétől.”

Szabályos aforizmák ; de alighanem túlzás volna azt állítani, hogy a „rettenetes század” szétrombolt alapfogalmainak összeillesztéséhez mégoly kevés is hozzájárulnának. Vagy vegyük a csoda fogalmának elemzését, mely igen éleselméjűen és filozofikusan kezdődik. De a szerző már a második oldalon áttér a szabad képzettársításra s többek között ilyen misztikus eredményekhez jut el :

„Valóban, nem várnánk csodát, *még meg nem történtet*, ha nem volna adva bennünk valami, egy elfelejtett, mégis létező emlék, — *egy jel, amit kaptunk valamikor.*”

„Filozófiai szótár”-ának néhány címszavában Voltaire is ugyanezekkel a gondolatokkal foglalkozik. Így kezdi :

„Ha napfogyatkozás van holdtöltekor, ha egy halott fejével karjai közt, két mérföldet tesz meg gyalog : mi ezt nevezzük csodának.”

„Csoda a matematikai, isteni, változhatatlan, örök törvények megsértése. Maga a meghatározás is mutatja, hogy a csoda önmagának ellentmondó fogalom...”

„...Istennek csodát tulajdonítani annyit jelent, mint megsérteni Istent... Annyi, mint azt mondani neki : Gyenge és szeszélyes lény vagy. Helytelen tehát a csodákban hinni : meggyalázását jelenti, bizonyos tekintetben az istenségnek.”

„Hajdanában az Oannes hal nap mint nap kiszállt az Euphratesből és a parton prédikált. Ma már nincs több prédikáló hal. Igaz, hogy Pádúai Szent Antal meg önének prédikált, de ilyen dolog oly ritkán történik, hogy nem változtat a helyzeten.”

Íme néhány ízelítő a meghatározásokból és a gúnyolódásokból. Csak hát ezeknek a gúnyolódásoknak és fogalmi meghatározásoknak határozott céljuk volt :

„...az emberiség több, mint két évszázadig semmit sem tud ezekről az ékesen szóló bizonyítékokról. Száz év múlik el, míg pár ismeretlen ember nagy titokban mutogatni kezdi azokat az iratokat, amelyek e csodákat tartalmazzák.”

Távolabb ezt mondja Voltaire :

„...a politika arra kényszerítette a császárokat, hogy a nép elnyomására a nép bolondságait is felhasználják.”

Voltaire-t azért említettem, mert ami racionalizmusát illeti, Karinthy megint csak nem tisztázta álláspontját. Ő a világot félig-meddig a XVIII. század filozófusainak módján szemlélte. Az értelem forradalma a fölvilágosodás idején a nagy francia forradalmat, a polgárság hatalomra jutását készítette elő s ennek a harcnak egyik hatalmas fegyvere a Nagy Enciklopédia volt. Babits találón írja Karinthyról, hogy sziporkázó dialektikája mögött a hívő dogmatizmusa rejlik. Hisz a logikában, hisz az Igazságban s hisz az Enciklopédiában, mely „sohsem fog elkészülni s mégis valahogyan öröktől fogva kész.” Csak hát ez a hit az Enciklopédiában, a logikában és az igazságban a XVIII. század módján, a mi századunkban valamelyest anakronisztikus.

De nem ez a legfőbb oka, hogy Karinthy az enciklopédiát valójában el sem kezdte építeni. Torzóban sem hagyta ránc e művét, tervben sem. Ő csupán a fogalmak tisztázásának a szükséges voltát látta, de tökéletesen hiányzott belőle a képesség, sőt a hajlam is, hogy a fogalmak zűrzavarában rendet teremtsen. Még arra sem tett kísérletet, hogy a kor legtöbbet hánytorgatott fogalmait szubjektív módon, a maga használatára nagyjából körvonalazza. Mi sem állott távolabb az alkatától, mint az a világosság, melyet az enciklopédiától maga követelt meg.

Az Új Enciklopédia : legenda, melyet az író és olvasói közös szorgalommal teremtettek meg. A kortársak közül, kiket nyilván elkápráztatott az író pompás dialektikai készsége,

talán Móricz Zsigmond egymaga gyanította, hogy a nagy terv : délibáb : — „Félek, nagyon félek, hogy még a cédula katalógus sincs készen a fogalmakról.” A Kelet Népében, évekket ezután, már ő is másként beszél. A legenda különben annyira elterjedt, hogy az Új Enciklopédiával tanulmány is foglalkozik.

Bizonyos, hogy egy ilyen legenda csak olyan műveltségben verhetett gyökeret, melyből a filozofikus gondolkodást úgyszólván kirekesztették s a filozófiáról alkotott fogalmak gyermekesen egyszerűek. Idestova harminc éve szálldogál a legenda a hon ege alatt s ezúttal az a mentség is hiányzik, hogy Toldy Ferenc indította útnak.

Ismeretelmélete

Véleményem szerint a legpontosabb jellemzést Füst Milán írta szerzőnkéről, a Nyugat 1938. október tizenhatodik számában :

„Az ötletek embere volt s oly mértékben, hogy nála minden gondolat meg is maradt aztán ebben a formájában. . . Minthogy az ötlet fura jószág, ezek olyan rakéta-félek, nem akarják ezek, hogy nagyon meggondolkoztassanak. . . rögtön akarnak ropogni-ragyogni, lévén éppen ez : rögtöniségük meg a frappáns mivoltuk. . . minden nemesi levelük.”

Ötlet ötlet után pattan föl, villan egyet s többnyire nyomtalanul eltűnik a műben. Nyomtalanul, mivelhogy folytatása nincsen. Ebben a féktelen és kifogyhatatlan szikrázásban van valami megrendítő. Az író végsőkéig feszíti értelmét s mindenben témát keres, de minden csak addig köti le, legmeghökkenőbb, legeredetibb gondolatai is, míg elkészül a cikk vagy a kroki. Olykor látnivaló, hogy az ötlet, a humoros alkalom teremti a filozófiát s nem a filozófia nyilatkozik meg az ötletekben.

Más írókkal együtt őt is fölszólították, hogy mondjon véleményt az új francia irodalmi irányzatról, a populizmusról. „Minden irodalmi mozgalmat — mondja határozottan — ami jó művek, helyes kritikai szempontok és szigorúan művészi célkitűzések kultúráján túl más követelményeket állít, terméketlennek tartok.”

A fogalmazás félreérthetetlen ; ez a néhány szó hitvallás a l'art pour l'art mellett. Hátrahagyott írásaiiban viszont hasonló határozottsággal jelenti ki, hogy a „l'art pour l'art — impotencia.” Semmi haszna nem volna szaporítani a példákat. Bármennyire hódolt Karinthy az ötleteknek, néhány gondolat mellett többé-kevésbé következetesen kitartott. Ezek a gondolatok alkotják filozófiáját.

Minden filozófia a világot igyekszik megmagyarázni s minden filozófiának van egy alapviziója. Erről a vízióról így beszél Karinthy a „Holnap reggel” előszavában :

„Lehetetlen, hogy ha ki valaha őszintén és hivatottan próbálta megérteni az emberi életet : fel ne tűnt volna néki a világ álomszerűsége. . . E zűrzavaros álom egyetlen pozitívuma éppen a ráeszmélés az álomra — hogy tudjam, hogy csak álmodom, s hogy odakünt a valóság világában minden másképpen van, mint ahogy hisszük. . . — . . az egyetlen dolog, amit tehetünk, hogy kiáltunk egyet, akármit, akármilyen formában, de szívből és indulatból. . .

Maga a kiáltás, tehát valamilyen tett, mely a kétségek között sodródó embert a bizonyosság közelébe terelheti, tudtommal másutt nem fordul elő Karinthy műveiben. A „Krisztus és Barabbás” közzététele a háború idején, kétségkívül ilyen tett volt. Ezúttal tehát az író gyakorlat támogatja a filozófiai meggyőződést.

„Az általunk ismert *külvilág* csak mese : vagy improvizált, sőt kiszámított történet — vagy egy valódi, nyers ismeretlen, tehát világképünk *pszichózis*, viszonylagosan és bizonyos mértékben — rögeszme és rögeszme alakulása.”

Az előbbi részlet a hátrahagyott írásokból való ; a „Harun al Rasid”-ban ezt mondja :

„Hiszen a kék eget, a csillagos végtelent, az egész mindenséget, ahonnan jönnie kellene a csodának, nem a valóságból ismeri (az ember) csak abból a kis golyóból, mely szemének

kocsonyáján lebeg — csak romlandó agyából, mely íme, torzít és elhomályosul, mihelyt nem lök belé elég vért a korgó gyomor. Vagy értelmem létezését tagadom meg, vagy a világot, mindkettő nem lehet valóság. De értelmem van, mert fáj — mi más hát a világ, mint ennek a fájdalomnak sajgó lidércnyomása? Emberi értékek teremtették a világot, — hogy várhat hát csodát tőle, mikor az értelem nem hisz a csodában — nem hisz, nem is alkot.”

„Az értelmem van, mert fáj” — fölismerhetőn descartesi gondolat, valamint az is, amit az Ezerarcu lélekről szóló legendájában találunk :

„Világszemléletet csak az elején lehet kezdeni, mindenkinek újra kell kezdeni, ha meg akarja érteni a világot.” Ezúttal hivatkozik is a nagy francia bölcselőre. A gondolatmenetet azzal folytatja, hogy ismét és ismét meg kell keresni mi van a szavak mögött. „Hatezer évig senki sem csodálkozott azon, hogy az alma a földre hull, mert valaki kitalálta ezt a szót, hogy „leesik” s hatezer évig mindenki megnyugodva vette ezt tudomásul, míg el nem jött Newton, ki megkereste a „leesik” szó mögött rejlő értelmet.” Ilyenszerű fölfedezésekről álmodozhatott az Új Enciklopédia tervezetése közben.

Ha a világ álom s az emberi értelem teremtette meg s ha az embernek választani kell világ és értelem között — akkor legyen bármi a választása, annyi bizonyos, hogy a valóságot nem foghatja föl, nem értheti meg. A „Két hajó” egyik írásában még tovább megy egy lépéssel : — . . . „hogy mikor volt igazam, mikor *igent* mondtam, vagy mikor *nem*-et : úgy tudom csak most, mint a habozó, aki a gombjain számolja : igen, nem, igen, nem, s az utolsó gombra határozottan rámondja : *igen* vagy *nem* — de magában érzi, hogy azért mondja csak, mert utolsó a gomb ; s nem azért, mert hisz benne, hogy igazat tanácsolt.”

A „Két hajó”-ban lelhető egy másik kijelentés is, mely az előbbinek némely tekintetben ellentmond :

„Egyetlen módszert ismerek : nem hinni semmiben s nem foglalni törvénybe semmit, tudni azt, hogy agyunk, e tökéletlen gép, tökéletlent produkálhat csak, s ezért az összefüggéseket nem önmagunkban keresni, hanem odakünt, a létben, mely alkotott.” . . . „A gondolkodás nem más tehát, mint rekonstrukció képek visszaidézése és egybekapcsolása, képeké, melyek valaha agyunkba kerültek.”

Az értelem görbe tükör, mely a külső világ hatására jelentkező minden látomást, minden érzékeltet szükségszerűen elhomályosít. Tehát mindaz, amit a világról tudunk — torz és hamis. Csak hát, hogy ha az embernek választania kell világ és értelem között, s választása az értelemre esett, mint Karinthy-nál, akkor az összefüggéseket sem a külvilágban, hanem önmagunkban, tehát az értelemben kell keresnünk. Ha ebben nem is, abban viszont mindvégig következetes Karinthy, hogy a világról alkotott képzeleteinket megbízhatatlannak ítéli.

Kétkedése kiterjed az erkölcsstan területére is. Hadd idézzem, amit e tárgyról az „Arabella” című novellában mond :

„Nevetségesek az emberek az ő erkölcsi ítéleteikkel. Összetévesztik az érzést a belőle származó tényekkel s amikor egy cselekedetet igazolt a siker (amikor az jött ki belőle, amire számított a cselekvő) a cselekedetet elnevezik helyes és jó cselekedetnek és utólag felfedezik a logikus és céltudatos indítékot. Holott nyilvánvaló, hogy mindenről lehet erkölcsi ítéletet mondani, csak éppen arról nem, ami megtörtént. Ennek nagyon egyszerű magyarázata van. Gondolat és vágy és szándék megfordítható, átalakítható és behelyettesíthető dolgok — gondolhatók és akarhatók mást, mint amit gondolok és akarok — történni azonban egyszerre csak egy dolog történhetik, ugyanott és ugyanakkor (a történések közegeben az időben, ezt nevezhetnénk az idő áthatolhatatlansági törvényének) s így arra, hogy helyes és jó dolog volt-e, ami történt, valódi mértékem nincsen, miután nem áll rendelkezésemre, ellenpróba céljából a bizonyítás : hogy mi lett volna ha másként történik?” Majd konkluzióként : „Íme minden etikai diszciplína relativitásának törvénye s egyben magyarázata a kétféle ember-típusnak — az örökké habozó, cselekvésre képtelen többségnek s a néhány építő és romboló kéznek és szívnek. Az egyik képtelen csinálni valamit, mert folyton latolgatja a kétféle, soha

gyakorlatban össze nem hasonlítható eshetőséget — a másik (s ő a szerényebb, bármily furcsán hangzik!) eleve le mond róla, hogy az események, amik a tetteiből következnek, utólag igazolják majd az ő esztét, vagy erejét, vagy erkölcsét : megelégszik vele, hogy alkatrésze legyen az eleven mozgalmas létnek, mely létrehozta s további jelenségek és események forrásává méltatta lenni.”

E szétszórt gondolatokat ő maga a következőképpen foglalja össze :

„Aki megérti végre, hogy minden másképpen van, az az igaz ember, az legalább hinni tud valamiben, amit nem lát és nem ismer, tiszteli és féli ezt a valamit, vonzódik hozzá, vár rá és megnyugszik benne. Nem nevezi őt el istennek, mert mihelyt elnevezné, kép jellennék meg a görbe tükörben és a kép hazugság volna, mert rögtön elmúlik és nincsen. mintegy varázsszóra, aminek a nyomorult emberi elme nevet ad. S az isten is meghalt abban a percben, amikor kimondták a nevét, csak addig él, amíg nem tudnak róla. Az egyetlen becsületes gondolkodót olyan emberhez hasonlítom, aki alszik s álmában tudja, hogy csak álmodik s ezt bevallja magának, mosolyogva nézi, amit az álom eléje varázsol, mert tudja, hogy odakint az Ébrenlétben, mindez nincsen meg, vagy ha megvan, másképpen van meg s amit gondol magában, tudja, hogy helytelen, mert az Álom eltorzította a gondolatot.” . . ., A becsületes gondolkodó úgy van, mint aki tudja, hogy álmodik, s éppen ezért nem hisz el semmit, amit hall, amit lát, amit érez, de tudja, hogy mindez odakünt, az Ébrenlétben, jelent valamit, elteszi magának, amit látott, hallott és érezett s megnyugvással hisz benne, hogy majd megfejtí valamikor e jeleket.”

Logikailag ezzel be is rekeszthetnők Karinthy filozófiájának ismertetését. Az élet álom, az értelem görbe tükör, tehát a világ megismerhetetlen s az erkölcsi cselekedetek megítélésére nincsen mérték. Ezek a gondolatok se nem újak, se nem eredetiek, hanem fölülte elterjedtek az egykorú filozófiában. De közhely voltuk ellenére is bajos föladat kihámozni őket a következtetlenségek zűrzavaros szövedékéből.

Mindezt Anatole France, kinek világszemlélete azonos elveken nyugszik, sokkal világosabban, élvezetesebben s következtetesebben fejezte ki. Amellett ő írói tehetségét e filozófia szolgálatába állította s a jelenségek viszonylagos voltát nem csupán apodiktikus kijelentésekben közölte az emberiséggel, hanem műveket épített bölcséletére.

Karinthynál tökéletesen más a helyzet. Ő ennek a filozófiának írói gyakorlatában vajmi kevés hasznát veszi. A „Találkozás”-ban egy százlábú hím a következőképpen magasztal egy százlábú nőtényt : — „A mozdulatai kemények és acélosak, mint egy svábbogáré . . . Az egész lényében van valami csótányszerű. . . És amellet könnyed és kecses, mint egy sajtkukac.” A nőtény viszont „lótetűszerűen erősnek és izmosnak” látja a hímet. Mindezek után természetes, ha a „friss penészillatot” bódítónak érzik. Minden relatív, tehát Fuksz bátrabb hős Leonidásznál, mert Fuksz nem fél a srapnelektől, Leonidász viszont retteg, mivel ütést kap s nem tudja, ki adta. Vannak még példák, de ezekből sem tudunk meg többet minden dolgok viszonylagosságáról.

Karinthy műve és bölcselate között felszínes a kapcsolat. Bátran lehetne tomista, a fenomenológia vagy az egzisztencializmus híve s munkáit változatlanul megírhatta volna. A rokonság a filozófus Karinthy meg az író Karinthy között amolyan magyar rokonság. Semmiképpen nem a filozófiája érdemén nagy író ő, nem is a filozófiáját tartalmazó írásai leginkább sikerültek. A közönség s a szakértők bámulatra méltó egyöntetűséggel nyilatkoznak a filozófiai gyakorlatokat nélkülöző művek mellett. A „Tanár úr kérem”-re meg az „Így írtok ti”-re gondolok elsősorban. De ide tartozik az „Utazás a koponyám körül” is s néhány fantasztikus írás. Ezeket sem a beléjük szőtt elmélkedések emelik az átlag fölé. Az író Karinthy legtöbbször ott kezdődik, ahol a filozófus Karinthy végződik.

Az a meglehetősen vulgárisan megfogalmazott szubjektívizmus ugyanis, melynek Karinthy híve: — meddő filozófia. Nem sarkall sem cselekvésre, sem gondolkodásra, meggyőző viszont mindennemű erőfeszítés hiábavalóságáról. Elfogadni e tételeket egyértelmű volna

azzal, mintha valaki befalazná szobája ajtaját-ablakát. Mintha befalazná a plátói barlangot s többé már nem látná a falon a világról való ismeret lenge és bizonytalan árnyait. Karinthy tehát kitér a következmények elől, cserben hagyja a tulajdon filozófiáját.

Van egyébként Karinthynek egy másik ismeretelmélete — írói használatra. Röviden abban foglalható össze, hogy az embert a megismerésben szenvedélyei akadályozzák, ami kartézianus gondolat. Legtöbbször e kérdéssel a „Holnap reggel”-ben, a „Capillária”-ban, továbbá Telma Titusz kiáltványában foglalkozott. Különbözik mindkét ismeretelmélet végig-húzódik az egész művön.

A Capilláriában a következő szellemes megfigyelésre bukkan az olvasó :

„Ha egyedül vagyok a szobában, akkor ember vagyok. Ha bejön egy nő, akkor férfi lettem. És annyira vagyok férfi, amennyire nő az, aki bejött a szobámba.”

Azaz minél inkább férfi a helyzet hőse, annál kevésbé ember. Az emberségnek e meg-fogyatkozását a vágy idézi elő, a vágyat viszont a nő, ki lealacsonyítja a férfi emberi méltóságát, megzavarja tisztánlátását. Mi sem logikusabb tehát, mint hogy szerzőnk gyűlöli a nőt, gyűlöli egy egész regényen, több elbeszélésen keresztül, nem számítva az apróbb megjegyzéseket.

Hasonló eszmekörben mozog a „Holnap reggel” című shawi tragikomédia is. Témája Kárpáti Aurél klasszikus tömörséggel fogalmazza meg : az új lehetőség „a halálfélelem és a szerelem börtönéből egyszerre kiszökött ember.” Telma Titusz azon a véleményen van, hogy „nem félni, majdnem annyi, mint nem szenvedni”, amellet az is hangoztatja, hogy az emberi gondolatot eltorzítja a félelem.

Tehát az élet nagyot változna, ha az ember legyőzné szenvedélyeit, gondolkodását nem árnyékolná be a félelem s nem hamisítaná meg a vágy. Ehhez a magatartáshoz, melyről eleinte csupán elmékedett, élete végén bizonyos mértékig eljutott az író. Az „Utazás a koponyám körül” című regénynek legfőbb értéke a félelem s minden más szenvedély bilincseitől szabadabbá vált önmegfigyelés.

Ez a második ismeretelmélet átvezet bennünket a fantázia birodalmába. Karinthy ugyanis, hogy kitörjön a tulajdon filozófiája tömlőcéből, egyre azon töpreng, hogy „mi lehetne még.”

Lehetne még

Karinthy filozófiai nézeteiben nincsen fejlődés. Ez egyébként az írók túlnyomó részére érvényes. Mindazok az elemek, melyekről említés történt, egymás mellett tűnnek föl műveiben. Utolsó regényében — az „Utazás”-ban az író úgyszólván szemlét tart témái fölött. De arról sehol nem ejt szót, hogy ezt vagy azt másképpen látná, mint látta volt ifjúkorában.

De most beszéljünk a „Lehetne még” filozófiájáról.

Nagy Lajos „Képtelen természetrajzában” van egy mondat, mely mondandónkat tündöklő világossággal fejezi ki. A szerző felsorolja a kígyók változatait, majd így szól az olvasóhoz :

„Érdekes lenne még egy kis rövid sárga kígyó lila kecskeszakállal.”

Tömören ez a „lehetne még” filozófiája.

Karinthy méltatói általában megegyeznek abban, hogy az evilági jelenségek nem sok helyet foglaltak el gondolkodásában. Móricz Zsigmond ezt így fogalmazta meg : — „az úgy-nevezett életés problémák nem érték őt el. Soha életében nem izgatta gyakorlati kérdés.” Vagyis nem az izgatta örökre érzékeny agyát, amibe naprólnapra belebotlott, amit érzékelt, egyszóval nem az, ami van. Annyira nem, hogy az olvasó olykor szinte csodálkozik, miért nem tör ki Karinthy a Gellérthegy ellen, hogy még mindig ott áll a helyén, nyomasztó változatlansággal. Hiszen az Erzsébet-híd mögé sokkal jobban illene valami meredekebb hegyalakzat,

a tetején ciprus koronával. Őt különben is a tényeknek nem a szervesen csoportja serkentette újszerű megoldások kieszelésére.

Legsikerültebb filozófiai jellegű művének, a „Minden másképpen van” című kötetnek talán első bírálója Komlós Aladár volt. A Nyugatban közölt bírálatában nagyjából azt fejteti, amit mi. Az alább következő rész Komlós esszéjéből való :

„Egy régebbi tanulmányában sikerült egy pillanatra érintenie életérzése legmélyét : Az ismert világ, ok és okozat, dolgok ismert összefüggése és bekövetkezése, úgy függ fölöttünk, emberek fölött, mint valami ítélet, amit ismeretlen erők hoztak. S ha csodát várunk, akkor ezt nem magyarázhatjuk másképpen, mint úgy, hogy az ember jelt és utalást kapván valahonnan, megfellebbezte ezt az ítéletet és akarja annak megváltoztatását. Soha Karinthy nem látta tisztábban értelmét, mint abban a percben, mikor ezt a két mondatot leírta.

Mert minden gondolata egy-egy fellebbezés az ítélet ellen. Minden ítélet ellen. Képes megfellebbezni dolgokat, amelyek fölött az emberek talán a világ kezdete óta úgy nyugszanak, mint magától értetődő, másképp - nem - lehetséges dolgok fölött. A világ nem valami egyetlen szükségzerű világ a személyben ; véletlenül így sikerült, de másképpen is sikerülhetett volna”.

Karinthy szerint — folytatja Komlós — abban van a maga, minden gondolkodó s általában az ember hivatása, hogy kijavítsa a világot, amely Isten kezéből meglehetősen elnagyolt és hibás állapotban került ki. Az ember Isten trónörököse, veti oda valahol.”

Mindez egy humanista tiltakozásaként hangzik, csak hát a helyzet ezúttal sem más, mint Karinthy esetében majdnem mindig. A konklúzió, amihez Karinthy ezekből a praemiszből elérkezik, még azokat is meglepi, kik megszokták már, hogy lóugrásban gondolkozik, hogy egyik kedvenc képét használjuk. Noha érzése szerint humanista, — háborúellenes kitörései tanúsítják, — mégsem gondol arra, hogy ezen az „elnagyolt” világon javítani kellene valamit, hogy kellemesebb tartózkodási helyé váljék az emberfiának. Neki ilyen „életes probléma” eszébe sem jut, ő hagyja a világot olyannak amilyen, s mivel semmiképpen nincsen kedvére, új világot teremt helyette, Faremidó világát, hogy Komlós példájánál maradjunk, aki szerint :

„Ilyen álmot még nem álmodott senki. Karinthy utópiájában az a tökéletes világ, ahol nem ütött tanyát a föld betegsége : az élet. A gépek világa ez.”

Karinthy — mint mondtuk — kitér gondolatai következményei elől. Olyan következtetést von le a tulajdon filozófiájából, melyre ilyenformán senki nem gondolt előtte. Ha a világ csakugyan álmom, s ha az értelem csakugyan görbe tükör, ami egyet jelent azzal, hogy ezt az álmot is csupán torzán ismerheti meg az ember, akkor bölcsőbb, ha földadjuk a megismerésért vívott meddő harcot. Bölcsőbb, hogyha ez idegen álmot, melyet Isten álmodott, a magunk álmával helyettesítjük.

Ez hát a „lehetne még” filozófiája, ez a művészi szabadság új elmélete, ahogy Karinthy műveiből kibontakozik. Demiurgoszi becsvágy, melyet demiurgoszi tehetség támogat, sajnos nem több, mint amennyi halandó embernek juthat. Tehát, ahogy lehetne még a létező kígyókon felül sárga kígyó lila szakállal, ugyanúgy lehetne még a létező világ helyett egy másik, géplakta világ s a dimenziók számát illetően oly szerény világunk helyett, lehetne egy nyolc dimenziós világ is. S még sok minden lehetne, minden, amit egy túlszigázott képzelet a valóság szétbontott, szertetépett, helyükből, összefüggéseikből kiragadott elemiből összerakni képes.

Kitörni a földi viszonylatokból — ez a vágy szüntelenül tevékeny benne. Soha író ekkora erőfeszítést nem tett e gyakorlatilag számtalan nehézségbe ütköző cél megvalósítása érdekében. Művét valósággal elárasztja a fantasztikum, mégpedig igen változatos formákban.

Legértékesebbnek az „action gratuite”-el rokon fantasztikumot becsülöm munkáiban. Karinthy éles, de állhatatlan elme, az ő erőssége nem az összefüggések fölismerésében van, hanem a váratlan képzettársításokban. Neki mindig más jut eszébe, mint az átlagos embernek

s mindig lekanyarodik a kijárt csapásról. Ez a szokása mindannyiszor fásasztó, valahányszor az a „más”, ami eszébe jut, szintelen, érdektelen, vagy gépies, mint paradoxonai többsége. Olyankor azonban az ötletei fejbeverőden újszerűek s valóban úgy hatnak, mintha az emberi gondolkodás minden fegyelmétől fölszabadult agyból szökkentek volna ki :

... „Élet és halál — mind a kettő rettenetesen rossz —. Egyik a másik miatt iszonyú. És csak két rossz között választhatunk. De ha rossznak érezzük mind a kettőt — *mi* hát a jó, amihez viszonyítjuk, amikor rossznak nevezzük, mi hát az Abszolút — hiszen a *rossz* negatív fogalom? Egészen bizonyos, hogy van egy *harmadik állapot*.”

Emberi mértékkel harmadik állapot nincs, e gondolat következőképpen nem is gondolat, ez a fogalmak permutációja, hogy Karinthy kifejezésével éljek. Matematikai fantasztikum, mely úgyszólván gépileg gyártható s talán ezért oly meglepő, mert minden ízében embertelen.

Tudok példát a fizikai fantasztikumra is :

„A cseppfolyós molekulák nem vonzzák, nem is taszítják egymást — mégis megtartja térfogatát a test. A szilárd test molekulái vonzzák egymást — és a szilárd test mégis megtartja térfogatát, csakúgy mint a cseppfolyós. A kettőtől jobbra van a légnemű — aminek a molekulái *lökik* egymást és a légnemű test szét is terjed, *növeli* térfogatát. Nos? Mint *lehetőség* — nem képzelhető el *még valami* — a *kettőtől balra*? S egy olyan halmazállapot, melyben a molekulák úgy húzzák egymást, hogy a test csökkenti a térfogatát — elektronjai összeolvadnak s eltűnnek, mivel a test átalakul erővé.” — Ez volna az elmélet. A gyakorlat egy leírás.

Egy gondola jön a gránitköves utcán, nyomában kőhullámok csobognak, s amint közeledik, a gondola egyre kisebb lesz.

Tiszta fantasztikum ez, aminthogy Karinthy a legritkább esetben gondol arra, hogy a fantasztikumot eszközül alkalmazza valaminek a kifejezésére. Kardos László hosszan fejtegeti ennek az ellenkezőjét, de bizonyításnak még a kísérletétől is tartózkodik. Holott az igen kicsiny választékból hivatkozhatott volna például a „Delejes halál”-ra. Ebben a novellában az író a fantasztikumot alárendelte az emberi tartalomnak, amely különben igen elszomorító : — ha a gondolatunkkal ölni tudnánk, tömeggyilkosokká aljasodnánk mindannyian.

Részben azért említettük meg ezt a novellát, mert Karinthy művében legjelentősebb az emberi tartalmú fantasztikus írások között. De van egy fontosabb ok is. Egy ötlet a magva ennek a novellának, s ez az ötlet cégesen huszadik századi. Ismét világossá válik egy szál, mely írónkat korához köti. A novella központi figurája Edmund Dale. Ennek a Dale-nek az a tulajdonsága, hogy ha valakire megharagszik s azt gondolja : — pusztulj el, akkor a szóban forgó ember vad rángatodzások között kimúlik. Ez a tulajdonság éppúgy vele született, mint a haja színe vagy a zenei tehetsége.

Garnett Rókává változott asszonya, Eric Knight Sam Smallje, Marcel Aymé Passe-muraille-a egyazon tőről sarjad a Delejes halállal. Azzal a különbséggel, hogy ezek humoros művek. A humornak egy új iskolája ez. Garnett regényének hősnője rókává változik, Sam Small rájön, hogy órá nem vonatkozik a nehézségi erő, tehát tud repülni, Marcel Aymé hőse pedig azt a tulajdonságát fedezi föl egy nap, hogy tetszése szerint áthatolhat bármely falon. S e csodáknak magyarázatuk éppúgy nincs, mint Dale gyilkoló képességének.

Végezetül írt Karinthy wells-i típusú fantasztikus regényeket, elbeszéléseket is. Ilyenek Gulliver ötödik és hatodik utazása : a Faramido és a Capillária. Ezeknek az írásoknak a végső célja sem valamely emberi tartalom közlése, hanem menekülés egy fantázia teremtette világba. Van emberi mondanivalója is e regényeknek, csak hát az emberi mondanivaló és a fantasztikum két párhuzamos pályán fut. A Faramido tartalma annyi, hogy az ember fáj a földnek s a háború gyalázatos dolog. Ennek kifejtésében a fantasztikus környezet semmiben sem segíti a szerzőt. A Capilláriában az emberi tartalom és a fantasztikum egyetlen alkalommal találkozik, mégpedig a X. fejezet közepén.

Már esett szó szerzőnk nőgyűlöletéről ; e könyvét teljes egészében ennek az érzésének szentelte. Elkerülhetetlen szokásához híven, gondolatai paradoxonba torkollnak : — nem a

nőket kell fölszabadítani a férfiak elnyomása alól, hanem fordítva, a férfiakat kell fölszabadítani a nők elnyomása alól. Mindezt mulatságosan, hatásosan, szellemesen elmondja a könyv elején közölt s H. G. Wells-hez intézett levelében, mely az előszó szerepét tölti be. Ezután következik maga a regény, mintegy másfélszáz oldalon s a regényben ugyanazokkal a gondolatokkal találkozunk az olvasó, melyeket az előszóból már ismer.

Íme a filozófus és az író Karinthy kettőssége. Ez különben az egyetlen eset, mikor a győzelem a filozófusé. A regényíró ugyanis bizonytalanul és bátoratlanul ismétli el mindazt, amit az előszóíró már elmondott. Olvasónak, kritikusnak, filozófusnak egyaránt örök talány marad, hogy ama végső konklúzió megejtése kedvéért, hogy férfi-emancipációra van szükség, mi végből szükséges alászállani a tengerfenékre? — A Gulliver és az oihák királynője között a kérdésről lefolyó párbeszédet nyugodtan el lehetne mondani egy ligeti padon a század végén, vagy manapság egy üzemi büffében, termelési értekezlet után.

A mondanivaló és a fantasztikum egyetlen ponton találkozik. Gulliver odalent a tenger mélyén elmereng az oihá királynő szépségén, tetszésének pedig ama önkénytelen módon adja jelét, ami a földi férfiaknál szokásos, ha nem is általános. Gyarlósága következményeként kénytelen elhagyni a tengeralatti birodalmat s visszatérni kódós hazájába.

Szatmári Sándor Kazohiniót járó Gulliverje — ez a méltatlanul elhallgatott legjobb magyar szatirikus mű — a swifti hagyományt folytatja. Faremidóban és Capilláriában Gulliver statisztá.

Ismétlem, ennek a két műnek, másoknak is, nem valamely gondolat közlése a célja. Sokkal inkább egy hangulat, amint erről a Faremidó mottója tanúskodik :

„Csodálatos a muzsika hatása. Mintha kívülről, a Szépség és Valóság világából dörömbölné valaki lelkünk ajtaján — de már nem értjük a szavát. Faremidóban ezt a nyelvet beszél — s Gulliver, a vándor, egy percre úgy hitte, már-már megérti. És akkor írta ezt a könyvet.”

Karinthy magateremtette fantasztikus világokban kereste azt a valamit, amit sehol nem talált meg a földön; mert bizonyára maga sem tudta, mi ez. Szerette a gépeket, kitalálta hát Faremidót, hol az embernél kevésbé tökéletlen gépek élnek. A gépek nem félnek s nem vágnak. Közlendőiket harmónikus muzsikában fejezik ki. A lélek áttűtetésének a gondolata talán azért fogant meg benne, mert félt, nem a szó mindennapi értelmében, hiszen a halál közelsége sem homályosította el tisztánlátását, ezt az „Utazás” példázza. Másfajta félelem volt ez, hogy milyen, nem sikerült megsejtenie.

Mindenképpen szembeszökő tény az, hogy fantasztikus írásaiban a képzeleti mondanivaló mindenkor drágább neki az emberi tartalomnál. A nem-létezőben érzi magát otthonosan, nem e valóságos világban. Adott helyzeteket, tájakat, mindennapi tárgyakat, élő emberek arcát soha nem festi oly érzékletesen, mint midőn mindent maga talált ki. A Capilláriában lüktetőn élő tengermélyi birodalmat teremt. Az olvasó szinte fél lélegzetet venni, nehogy vízzel teljék meg a szája. Íme egy példa a sok közül :

„... könnyű szellőként csapta meg arcomat a víz. Nehezen fölemelve fejem, ámulator...-ban hangot se tudtam adni : most egészen közel, három lépésnyire állott tőlem az a tünemény, mely az ímént úgy elbódított. Magas, rendkívül karcsu és mégis telt női alak volt, rozsdaszín köpenyben, lebegő és folyó hajában csodálatos színű virágok. Mosolyban fürdő arcán semmi meglepetés vagy félelem nem volt, — szép volt ez az arc, hihetetlenül, anyagtalanul szép ; a kék szemek valószínűtlen, enyhe foltja mint két drágakő úszott az áttetsző ajkak fölött : sehol határozott szögletes vonal, sehol semmi nyoma a kemény, sárga váznak.”

Festmény ez, nem leírás, a legnagyobb francia impresszionisták ecsetjére méltó kép. E fantasztikus táj- és személyleírásokban intenzív művészi öröm feszül. Milyen más Karinthy nyelve, mennyire más a mondatok üteme ezekben az írásaiban, mint az Új Enciklopédia kényszer filozofálgatásai közben. Senki oly ádáz ellensége nem volt az író Karinthynek, mint a filozofálgató Karinthy.

A század irodalmának egyik legkedvesebb témája a gyermekkor iránti nosztalgia. Alig akad valamirevaló író zűrzavaros századunkban, ki szabad idejében vissza ne fordult volna egy-két kötet, vagy legalább egy-két írás kedvéért gyermekkorába. E multidéző művek közül nálunk Kosztolányi 1910-ben megjelent verseskötve „A szegény kis gyermek panaszai” vert föl legnagyobb port. Karinthy hat évvel ez után látogatott vissza gyermekkorába s a könyvet, melyben utazása emlékeit összegyűjtötte, a máig is méltán népszerű „Tanár úr kérem”-et Kosztolányinak ajánlotta.

A könyv első kiadása húsz rövid írást foglal magában. Ebből a voltaképpeni tárgykörbe tizenöt vagy tizenhét tartozik, a többi — közöttük „A véres fül titka” című — a szerző azért csapta a kötethez, hogy testesebb legyen, ami tudvalevőleg a tiszteletdíj nagyságára is hatással van. Ez az eljárás sajnálatosan ártalmára van a kötet egységének.

A humoreszkeket „Bevezetés” előzi meg. A szerző — mint írja — lopva besurran az iskolába s leül az utolsó padba, egy vörösseszőke, szeplős fiú mellé s elmondja neki álmát: „... a kávéházban ültem és úgy volt, hogy tényleg egy író lettem, ami lenni akartam és már sok könyvem megjelent és ismertem személyesen Bródy Sándort és elfogulatlanul beszélgettem Molnár Ferencsel és autogrammot kértek tőlem, és képzeld, mégse éreztem jól magam, nem furcsa? Szóval kiderült, hogy érettségi után nem olyan jó lesz, mint hittem. És amint ott ültem a kávéházban, esett az eső és minden szomorú volt, — ekkor én egyszerre eltűnődtem álmomban és azt gondoltam, hogy ez mégiscsak lehetetlen, hogy én már huszonhét éves vagyok és minden így megy — és egyszerre eszembe jutott az osztály... “

De most itthon vagyok megint, a jó, igazi valóságban, az én valóságos életemben, amiből nem volt jó kimenni, — óh itthon vagyok, én vagyok az, Karinthy Frigyes a hatodik béből.”

Egyszóval ezt a kötetet is a menekülésnek az a kényszere hozta létre, amiről már esett szó. Menekülés a halandzsába, menekülés a szabad képzettársításba, menekülés a fantasztikumba, menekülés a gyermekkorba. A megoldás sokszor egyéni, maga a törekvés általános vonása a század irodalmának. Thomas Mann is ez az érzés készítette a varázshegyre s a bibliai mitosz világába. De bármilyen erős az író undora a valóságos élettel szemben, bármennyire fogadkozik bevezetése végén, hogy diákéveinek nem fárasztó és nyomasztó mozzanatait idézi föl, hanem szépségét, humorát, költészetét — az írói becsület fölébe kerekedik az elhatározásnak. Humorosan ugyan, de lélektanilag hitelesen ábrázolja a diákkort s bizony nem kerül el a nyomasztó mozzanatok sem. A „Tanár úr kérem” egyike Karinthy kevés számú realista alkotásának. Húsz évnek kell elteltie, míg a valóság újólag megihleti.

Realizmus? — ez a fogalom Karinthy írásaira alkalmazva valamelyest mást jelent, mint szokásosan. Nem volt emberábrázoló s úgynevezett hús-vér alakokkal nem ajándékozta meg irodalmunkat. Érdeklődését elsősorban a tárgy, a probléma, a föladat ragadja meg s jóformán észre sem veszi az embert, kinek e föladattal meg kell birkóznia. Munkáiban a lélektani kérdések elvontan jelennek meg, sohasem valamely egyéni élet-szövetében. A „Tanár úr kérem”-től se várja senki, hogy megismerheti belőle a budapesti diákéletet a századforduló táján. Mindamellettt ebben a könyvecskében minden megvan, ami a diákok életére jellemző, ha nem is adatszerűen, mint a realista regényekben, de hangulatában föltétlenül.

Apró lélektani remekművek ezek a humoreszkek, az arányos szerkesztés, az írói mértéktartás példái. Ahány humoreszk, annyi lélektani helyzet. S a helyzetek mind valamelyest elvontak, de az elvontság művészileg legerősebb mértékben.

Ki például a „Reggel hétkor” hőse?

Egy deák, ki nehezen válik meg reggelente az ágyától. Annyi bizonyos, hogy ez a deák nem falusi gyerek, s amellettt bizonyos jó módban él; a család cselédet tart. Ezenfelül azonban semmilyen adat nem terheli a történetet, még azt sem tudjuk, hogy ez az ágyában győtrődő

Bauer hányadik gimnáziumba jár, és utalás sincsen arra, hogy történelmünk mely korszakában ringott amaz ágy Baueréknél, melyből az ifjú Bauernek reggel nyolckor oly igen fájdalmas volt fölkelnie. Aminthogy ezekre az adatokra az olvasó nem is kíváncsi.

Vagy ki a hőse a „Megmagyarázom a bizonyítványomat”-nak?

Az az össze-visszafecsegő kisdéák-e, ki fél a szülői veréstől s ezért hazudik, kifogyhatatlanul? Ő is, de mindenki más, aki nyilvánvaló tényeket iparkodik megmásítani, eltagadni, szépíteni. Ez a váteszi humoreszk oly pontosan eltalált egy általános és gyakorta ismétlődő helyzetet, hogy szólam lett belőle. S ha valakit mosakodni, mentegedődni hallunk, kilenc eset közül tizben azt mondjuk rá, hogy „magyarázza a bizonyítványát”.

Vagy ott van a „Röhög az egész osztály”. A humoreszk fölépítésében egy zeneműhöz hasonlatos, egyben legjobb tömeglélektani tanulmányunk. Parányi remekmű ez is, akár a „Megmagyarázom a bizonyítványom”. A szerző azt írja le, miként ragadja el valami oktan és esztelen jókedv az osztályt, mint növekedik a kacagás, a tanár beléptekor miként némul el. Aztán a jókedv iszonyú feszültségének pillanatai következnek, mindaddig, míg a tanár egy rossz viccet mond s ezzel törvényes okot szolgáltat a jókedv kizúdulására. „Mint gátját áttépő áradat: harsan fel a röhögés.”

Ezek a történetek klaszikus mértékben elvontak. Abban a mértékben, ahogy az anekdoták, melyek a középkorból vagy akár az ókorból egyetlen ugrással itt teremhetnek jelenünkben s nyomban gyökeret verhetnek. Aminek a titka nem más, mint hogy a történet magvát, a voltaképpeni mondanivalót nem lepik be túlságosan a korra, helyre s a szereplő egyénekre vonatkozó adatok. Ezeknek az erényeknek a jóvoltából lehetett a „Megmagyarázom a bizonyítványom”-ból már-már közmondás.

Az írásnak ezt a példás fegyelmét Karinthy későbbi munkáiban már ritkábban tapasztalhatjuk. De valahányszor egy-egy fonákságot, lélektani ötletet ezzel a módszerrel dolgoz föl, a siker soha nem marad el, példa rá a „Büvös szék”, a „Cirkusz”, a „Szeretem az állatot”, a „Hasműtét”, stb. A „Tanár úr kérem” klasszikusan megkomponált humoreszkjeiben Karinthy nagyszerű írói képességei, hogy úgy mondjam a maguk helyén érvényesülnek. Ezekben az írásokban Karinthy még alázattal meghajol a magaválasztotta tárgy előtt s a humorkeltés minden eszközét a helyzethez alkalmazza. Ebből a könyvből — Istennek hála — hiányzik minden erőltetett filozofálás, enciklopédista apostolkodás. Itt a kifejezésnek az a területén mozog, melyen otthon érzi magát, eredeti, mert esze ágában sincs eredeti eskedni, mély, mert mélységre sem törekszik s az eredmény néhány remekmű. Ezek nyilván azért remekművek, mert a szerző valami közepeset készült írni.

S hogy tekintélyre is támaszkodjunk, szorítsunk ide Tersánszkynek a Nyugat 1927 decemberi számába írott cikkéből néhány megállapítást:

„... Karinthynek nem a társadalmi problémákat, metafizikai problémákat feszegető dolgai a legtökéletesebbek, legeredetiebbek, hanem azok az apró karcolatai, novellái, kirokijai, amikkel az emberi lélek mindennapos, sőt sokszor felszínes rezdüléseit, de szintúgy gyötrelmes és borzongató válságait szurkálja föl tolla hegyére. Az ötlet, a furcsaság nagymestere Karinthy elsősorban és mindenekfelett s nem a hangulat, vagy éppenséggel az ún. emberi karakterek az erőssége. Úgy tetszik, mintha hosszabb lélegzetű dolgai is ilyen elnyújtott kirokik volnának, amiknek ötlete úgy nőtt nagyra...”

Így írtok ti

Karinthy műveinek igen jelentős hányadát irodalmi karikatúrák alkotják. A legteljesebb gyűjteményt e karikatúrákból Szász Imre állította össze, 1954-ben. Ez a hatszázegynéhány oldalas kötet, melyben kerek számban száz író modorát gúnyolja ki Karinthy, száznál több karikatúrában, a szerkesztő becslése szerint a felét foglalja magában a meglevő anyagnak.

Irodalmi karikatúrákat ugyanis nem csupán az „Így írtok ti” (első kiadás 1912-ben), a „Még mindig így írtok ti” (első kiadása 1933-ban) köteteiben találunk, valamint a sajtó-

ban, még kiadatlanul, — hanem szerzőnknek jóformán valamennyi humoreszkeket tartalmazó kötetében. Példaképpen csupán a „Tanár ur kérem”-re hivatkozom, ebben a „Magyar dolgozat” karikatúra, hogy „A véres fül titká”-ról ne is beszéljünk.

E roppant tömeg egymaga meggyőzőn bizonyítja, hogy Karinthy humoros írásainak túlnyomó részéhez az élményt az irodalom szolgáltatta, nem az élet. Az irodalmi karikatúra területe a valóság elől menekülő Karinthy kedvenc tartózkodási helye. Mindannyiunk szerencséjére olyan hely ez, hova a bölcsekedő Karinthy be nem hatolhat, minek folytán semmi akadály a annak, hogy az író nagyszerű képességét kifejtse.

Voltaképpen Karinthy a karikatúráknak köszönheti irodalmi hírnevének vastagabbik részét. Habár ő maga élete végéig nem pártolt el a műfajtól, a siker elkeserítette. Egyik előszavában ezt írja : — „A magam részéről . . . jobb szeretném, ha inkább semmi nyoma nem maradna annak, hogy éltem és írtam, mint annyi, hogy az „Így írtok ti” a nevemhez fűződik.” Holott nyilvánvaló, hogy az „Így írtok ti” egyedülálló, nagyszerű humoros mű. Ennél több nem kell, hogy valaki századokra beírja a nevét az irodalom történetébe.

Vita folyt akörül, hogy az „Így írtok ti” paródiák vagy karikatúrák gyűjteménye-e. Az író így nyilatkozott a tárgyról :

„Amiket én írtam, azok nem ‚paródiák’, hanem ‚karikatúrák’, amelyekben az *egész író* skizz-szerű portréját adom, mint valami tanulmányban. Ez nem utánzó műfaj, hanem *kritika*. Magát a műfajt én kreáltam, később külföldön is próbálkoztak vele.”

E kijelentésből semmiesetre sem helytálló az, hogy a műfajt ő kreálta volna. Régi ez a műfaj, majd olyan régi, mint maga az irodalom. A Don Quijote sem más, mint hatalmas arányú irodalmi karikatúra. Kisebb igényű utánzatokkal a kabaréműsorok már régóta szolgálnak.

Maga az „Így írtok ti” különben az irodalmi modorok amolyan kis szótára. Pontos, mint a Larousse s részletesebb a huszadik század irodalmat tárgyaló valamennyi kézikönyv-nél. Azt írtam volt a „Röhög az egész osztály” című humoreszkről, hogy máig legjobb tömeglélektani tanulmányunk. Az „Így írtok ti” irodalmi karikatúrái közül a sikerültebbek tartalmuk szerint szintén tanulmányok. A többsége e karikatúráknak csakugyan „skizz-szerű portré”, de olyan portrék is akadnak közöttük, melyek képletesen szólva egymagukban megtöltenek egy galériát. Szabolcska Mihály csöndeskén nyugoszik az elfeledettségben, a karikatúrája viszont mai költőink nagyrészét kísérteties hűséggel ábrázolja :

„A mi falunkban nyáron nő a zab
És éjszaka van, ha nem süt a nap ;
Forgácsot vág ki fából a gyalu,
Csodálatos, csodálatos falu.”

Ez a portré — ugyebár — csupa általános vonásból tevődik össze. Aminthogy a jelentéktelen költőt, a mindent megverselő hivatalnok költőt, a téma nélkül szűkölködő költőt a rímek elszánt akarnokát általános vonások jellemzik, nem egyéniek. Az ilyen költő verse :

„Egyszerű és tiszta nóta
Gólyafészek, háztető —
Nincsen benne semmi, ámde
Az legalább érhető.”

Ugyanígyen időszerű a Bródy Sándorról írt karikatúra mindaddig, míg akadnak magyarul gyatrán tudó írók, kiknek becsvágyuk a magyarosízű stílus. A karikatúra érvényes azokra is, kik szótárakból jegyezgetnek ki ritka szavakat, miket ritkán értenek. És érvényes a pesti születésű tollforgatókra, kik vidéki káderekként óhajtanának győzedelmeskedni irodalmunkban.

Egyszóval ezek a karikatúrák sokszor távlatokat nyitnak a figyelmes olvasó előtt. Stílus-karikatúrák ezek, Karinthy egyébként stíluson nem csupán nyelvi mozzanatokat értett,

hanem az írói anyag megformálásának mindazokat a sajátosságait, melyeknek végső eredménye az író egyéniség. Következésképpen csak kivételesen elégedett meg a fölületi tulajdonságok eltorzításával. Nagy karikatúráiban úgyszólván azonosult az íróval, átvette stílusát, szerkesztési fogásait, emberábrázoló és tájleíró módszereit. Mikor birtokában volt mindazoknak az elemeknek, melyek összjátékából kialakult egy sajátos írói világ — akkor megteremtette ezt a világot, tökéletesen úgy, mintha Móricz, Ady, Tóth Árpád, Krudy teremtette volna meg — csak éppen tovább ment a már megkezdett úton s a fölhasznált anyagok arányát is megváltoztatta kissé. Példaként íme Zola :

„Fülledt és fojtó volt a levegő, mindenféle virágok szagvadásokat leheltek ki magukból, nemibetegségekben szenvedő pacsirták nyöszörögtek az ágakon.”

Hosszú elemzés helyett, hadd emlékeztessem az olvasót arra, hogy ha egy író üde, kedves, friss, életvidám hangulatot szándékozik teremteni — többnyire a virágokat és a madarakat hívja segítségül. Ahol virágok nyílnak és madarak csivitelnek — közelben az idill. Az az ötlet, hogy a virágok illata : váladék s a pacsirta : nemibeteg — varázslatos könnyedséggel idézi föl a naturalista művek nyomasztó atmoszféráját. A tárgyról a legjobb elemzés Kosztolányi : Karinthy „Torzító művészetéről” (Nyugat, 1933).

A nagyokról, a többi közt a főntebb fölsoroltakról egyéni karikatúráit rajzol Karinthy. Azok a karikatúrák viszont, melyeknek jelentéktlenebb írók a mintái, sok esetben típusá élelődtek az idők folyamán.

Kár ezen vitatkozni, ezek a karikatúrák valóban kritikák, tanulmányok, elemzések s ahány ki nem mondott megállapítás rejtőzik bennük, annyi igazság. Karinthy elvont ítéletei nem mindig megbízhatók — mondja róla Kosztolányi az említett tanulmányban. Enyhe kifejezés, mert Karinthy irodalmi tanulmányai többnyire üresek. Imádkozta Madáchot, nagyobbra tartotta Goethénél, mégsem tudott semmi érdemeset mondani róla. „A helyzet azonban megváltozik, mielőtt nem elvont ítéletet kell mondania — folytatja Kosztolányi — hanem egy művészi alkotást egy másik művészi alkotással, egy irodalmi torzképpel kell jellemeznie, érzékileg. Akkor a nyájas olvasóból könyörtelen alkotó lesz s az tüstént megtalálja a fájó pontot.”

Akárhogy vesszük, az „Így írto k ti” remekmű.

Ha a stílus-karikatúráknál tartunk, beszéljünk arról is, hogy van-e Karinthynek egyéni stílusa?

E fogalomnak : stílus — sokféle a jelentése, ehhez képest válasz is több kínálkozik. A karikatúrista Karinthy e fogalmat széles, filozófiai értelemben fogta föl. Filozófiailag értve a stílust, a válasz csak tagadó lehet. Móricz Zsigmondnak, Krudynak, Zolának vagy Thomas Mann-nak volt stílusa, Karinthynek nem volt. Nem is lehetett. Mert a stílus valamiként úgy születik, hogy az írónak van valamilyen félig-meddig egyéni, legalább egyes részeiben összefüggő látomása a világról. Ezt ki akarja fejezni s a szüntelen törekvés a kifejezésre, megteremti a stílust. Ha ekként fogjuk föl, a stílus primér valami.

De fölfoghatjuk e fogalmat pusztán nyelvi szempontból is. Ez esetben a szókincset, a mondatkötést, a képek, metaforák, hasonlatok használatát vagy mellőzését értjük stíluson. Mint Babits állítja, Karinthy nem volt hajlandó „egyéni stílust és modort vállalni”. Egy olyan korban, mikor a hozzá hasonlóan agnosztikus írók tetemes része, Kosztolányi például, a műgondban keresett kielégülést, ő többnyire pongyolán, tisztátalanul írt. Olyan kevésre becsülte munkái nyelvi tisztaságát, hogy az ismételt kiadások során sem javította ki egyetlen rossz mondatát sem.

Karinthynek nem volt valamilyen egyéni látomása a világról. Neki több ilyen látomása volt. Páratlan utánérző képessége éppen azért fejlődhetett ki, mert egyéni szemlélet nem kötötte meg. Ezért őrizte meg rugalmasságát. Ezért állhatott úgyszólván minden pillanatban készen arra, hogy Ibsen után a futuristákat, Ohnet-t vagy Conan Doyle-t utánozza.

Ehhez képest stílusa is több van, nem fejlődési periódusonként, hanem egyes köteteken belül is. Ez főleg komoly munkáira érvényes. A humoros művek meg a komolyak más-más stílus-világot alkotnak. A „Gyilkosok” című, kiváló novellákat tartalmazó kötetben kisebb-fajta stílusantológiára lelhet a figyelmes olvasó.

Jóformán minden stílusba belekóstol, vagy beleszagol. A „Görbe tükör”-ben úgy alkalmazza a beszélt nyelvet, ahogy beszélnek, ami sokszor képtelenség, néhol impresszionista, máshol a naturalizmussal kacérkodik s az „Eskü”-ben még a népiességgel is kísérletet tesz. Novelláit valamelyest az „Így írtok ti” módszerével írja. Másutt az olvasónak az a gyanúja támad, hogy örökös pénzzavarban élő szerzőnk azért ír lazán, hogy a tréfából kroki, a krokiból novella legyen.

De a szeszélyes próbálkozásokon át-átüt az a stílus, mely legérettebben utolsó regényében, az „Utazás”-ban jelentkezik. Magasrendű újságírói nyelv ez, mely tömörségre, pontoságra törekszik és szürkesége ellenére is érzékletes. Szinte személytelen leíró nyelv. S talán szándékosan ilyen:

„Írásműben a stílus tökélyét abban látom, hogy nincsen stílus: mondanivaló és kifejezés egy és ugyanaz — vagy legalább is szétválaszthatatlan.” („Holnap reggel”, előszó.)

Ilyen stílus az irodalomban tudommal nincs. Természettudományban üdvös lehetne csak hát a tudósok nem tudnak írni. Akik tudnak, azok viszont nem e szabályzat szerint írnak. Elképzelhető az ilyen stílus, oly esetben, ha egy írástudó embernek megírásra érdemes természettudományi élménye van. Karinthynek betegsége adta meg ezt az élményt.

Szemben a valósággal

Mielőtt rátérnénk arra a művére, melyben a valósággal való találkozása -ól ad számot beszélnünk kell írói alkatának egynémely vonásáról.

Az író a más szakmabeliektől az a képessége különbözteti meg, hogy midőn valamit leír, úgy írja le, mintha ugyanakkor olvasná is. A közlés általánosan felfogható voltának ez a föltétele. Tehát az írás mestersége megköveteli a figyelem megosztását, mely valamelyest együttjár a személyiség megkettőződésével.

Karinthyban ez a minden íróval közös képesség, — nevezzük az önellenőrzés képességének, — a szokottnál nagyobb mértékben megvolt, de nem egészen úgy, mint más írókban. Művészetének egyik kulcsa a „lehetne még” elmélete, melyet kiegészít egy másik hasonló természetű törekvés. Karinthy nevet is adott e törekvésnek; lelkének rendbontó elemét Énkének nevezte el.

Énke, ahogy az író elbeszéli, párhuzamosan gondolkodik az Én-nel, de következetesen akadályozza az Én-t a maga céljai megvalósításában. Ha az Én nemes kifejezése után kutat, Énke trágárságokat súg a fülébe. Minden elképzelhető alkalommal zavarja elki bátyját, mert „nem ismer ünnepi perceket, meghatódást, megilletődést, a csöndet nem szereti, a kínos szünetekben hangosan hahotázik”. Egyszóval Karinthy művét Énke jóvoltából legi beállhatatlanság, stílusban csakúgy, mint gondolatokban. Alig mélyed el az Én egy észrevételben, vagy hangulatban, közbenlép Énke, a hangulat szertefoszlik s új megfigyelés szorítja ki a régit. Énke mintegy odapecskeli magát az író és a tárgy, az író és a valóság közé.

A személyiségnek erről a megkettőződéséről az „Én és énke” című cikk a freudizmus fogalmával számol be. A cikkben kifejtett elmélet tökéletesen illik Karinthy egyik remekművé humoreszkjére, címe: „A néninél.” Frédit elküldi édesanyja a friss özvegyiségében szomorkodó Stanci nénihez, hogy fejezze ki részvétét. A gyászoló özvegnél szegény Frédit megkísérti az Énke, hasztalan iparkodik búsongó hangulatba ringatni magát, egyre cudarabbul csiklandja torkát a kacagás, mígnem harsogva kirobban. Így fordítja visszájára Énke a lélek eredeti szándékát.

Ez a jelenség egyszerűbb változata. De van egy másik formája is a személyiség megkettőződésének s ez kísérteties. A „Beszélgetés egy jó emberrel” című novellában a hóhér mestersége leghatékonyabb fogásaival győtri áldozatát s ezenközben barátságosan elbeszélget vele, mert különben szelíd, családias érzésű ember. Az író gondosan leírja a kínzásokat, de úgy tesz, mintha megfedkezne az áldozat szenvedéseiről. A hatás hátborzongató. Hasonló hangulatú írás a „Hasmútét” is.

Egyébként az a képesség, hogy valaki a tulajdon érzéseit, különösképpen a szenvedéseit egy közömbös idegen tárgyilagosságával tudja szemlélni, ugyancsak szükséges az írói mesterséghez. Ez a képesség — nevezzük az önmegfigyelés képességének — az átlagot messzi meghaladó mértékben van meg Karinthyban.

Nem én, maga az író állítja, hogy utolsó művében került szemtől szembe a valósággal: „Ráeszméltem, hogy nincs más dolgom, mint figyelni és kívánni, érzelmi széljegyzetek nélkül, ami körülöttem és velem történik — ezúttal először életemben, nem az 'igazság' kedvéért, ami megszűnik és betöretik a fejjel együtt, mikor kimondatott: a *valóság* kedvéért, ami akkor is valóság marad, ha nincs módunkban közölni többé.”

Erre a találkozásra, melynek gyűrődése az író legértettebb munkája, gyászos körülmény adott alkalmat. Karinthy agyát 1936-ban daganat támadta meg, melyet a stockholmi hírneves agysebész, Olivecrona távolított el. Karinthy az operáció után fölépült, de két évre rá meghalt. Könyvében betegségének történetét beszéli el.

Érdekes ez a beszámoló pusztán tárgy révén is. Ki ne figyelne lélegzetvisszafojtva, midőn az utazó túlvilági emlékeit beszéli el? Karinthy könyve pedig ilyen túlvilági följegyzéseket tartalmaz. Ezt a regényt, az „élet produkálta” s ez a legfantasztikusabb szerzőnk valamennyi regénye közül. Így mondja az előszóban. Arról is beszél még, hogy élményeit kedve ellenére, belső kényszer parancsára írta meg. Voltaképpen felejteni szeretett volna, minél gyorsabban és lehetőleg nyomtalanul. De a kényszer elsöpörte a jótékony feledést.

Akárcsak Karinthy, Kosztolányi meg Babits is hosszú ideig játszott a valósággal. De a valóság betört művészetük szép játéka közé s egy iszonyú betegség terhével alázatra kényszerítette őket. Ebből az alázatból, a halálközelség remegő alázatából születtek legmegrendítőbb költeményeik, az „Ének a semmiről”, a „Hajnali részegség”, a „Balázsolás”, az „Ősz és tavasz között”. Utólérte a valóság Karinthyt is. Csak hát ő ennek a végső élménynek is ellenáll.

Bonyolult ellenállás ez. Más nem is lehetne, hiszen Karinthy kapcsolata a valósággal, melyet legszívesebben tudomásul sem vett volna, minden érintkezési pontján bonyolult. A fejezet elején szó esett az önellenőrzés és az önmegfigyelés képességéről. Karinthy lelkében ezek a képességek úgyszólván önálló erőkké növekedtek. Az Énke főadata a fogalmazás ellenőrzése volna. De ez a furcsa kis lény nem éri be ennyivel, ő az egész művet meg akarja változtatni s ez olykor sikerül. Az önmegfigyelés — minek az író elmulasztott nevet adni — hasonlóképpen erőszakos. Az ő hivatása az anyagszolgáltatás, ezt megoldja ugyan, de nem egészen úgy, ahogy az irodalomban szokásos, hanem a leíró természettudomány kíváncsiához képest. Erre utal Karinthynek az a különös megjegyzése, hogy „érzelmi széljegyzetek nélkül” szándékozik leírni életének e halálos kalandját: Szenvtelenül, ahogy a „Hasmútét” tanára irányítja az operációt, melynek szenvedő hőse ő maga. Ilyenformán Karinthy meggyőződése az, hogy az érzelmek nem tartoznak a valóság rendjébe.

Az „Utazás”-t ennek a két ellentétes erőnek — az önmegfigyelésnek és az önellenőrzésnek — a küzdelme teszi oly mozgalmasan izgalmassá. E két erő kibékíthetetlen. Az egyik minden figyelmet a tárgyra irányít, pontos akár egy mikroszkóp s éppoly embertelenül részvétel. A másik majd megkerüli, majd elkerüli a tárgyat, minden ürügyet megragad, csak-hogy elkalandozhassék. Jóformán minden bekezdésért ádáz csata tombol a két ellenfél között. Az író azt álmodta egyszer, hogy két macska volt és játszott egymással. Az „Utazásban” a két macska prűszköl, karmolja és marta egymást.

E különleges regénynek csaknem minden sorából kiérezni, mennyire tudatában volt Karinthy, hogy a valósággal való kései találkozása élete legnagyobb, mert nem cerebrális élményével ajándékozta meg. S ennek a hatalmas élménynek sokszor megvan a kellő ereje ahhoz, hogy keresztül törje a megrögződött, gépiessé merevült írói módszereket.

Csodálatosképpen Karinthy ezt is világosan látja. Íme miként nyilatkozik a tárgyról : „A valóság, mint műfaj, nemcsak beállítás, de még kompozíció szempontjából sem szorul rá a „művész” támogatására és korrigálására, egyszerűen azért, mert — nem tudom, hogy csinálja, de kénytelen vagyok elismerni — *ő maga is komponál.*” — „Komponál és csoportosít mint az írók.”

Ez a megjegyzés azért csodálatos, mert Karinthy ebben a könyvében is sokhelyütt vét e magaelismerte szabály ellen. Lépten-nyomon belebotlunk olyan betoldásokba, melyek a valóság kínálta szerkezetet megbontják. A „Koponyák hegye” című papirosízű betét vagy az álirodalmi lázálom a „Krizantém”-ről elnevezett fejezetben sehogyan sincs a helyén a történetben, hogy az egyébként ragyogó „Móni”-t ne is említsem.

Ezeknek a kitéréseknek lélektani okát is keresnünk kell. Az olyan betoldásokra, amilyen az „Addisz-Ababa”, vagy a „Koponyák hegye” könnyen adhatunk magyarázatot azzal, hogy az írónak anyagi gondjai voltak. Bizonyára ez is közrejátszott. De más is. A bohóckodási hajlam például. Operáció után ezt írja fiának :

„Cini, vigyázz magadra, mert minden percben betoppanhatok. Jól vagyok, csak egy nagy luk van a fejembe, hátul, ott szoktam tartani a zsebkendőmet.”

Maga vallja, hogy a viccelődésre szüksége van, mint valami bódítószere. Valószínűleg érzelmi gátlásait leplezi ezzel. A halál állandó közelségében úgy ír, mint akit a földkerekségen senkihez nem fűz semmi. Említi a feleségét, említi a gyerekeit, de minden líra, minden megindultság nélkül. A „Jaza” tartást ajánlotta s meg is valósította, ami az értelmét illeti, azonban érzelmeit holtáig merevgörcs tartotta fogva. Miért, miért nem, az érzelmeiket még irodalmi nyersanyagként sem becsülte. E hiány legfeltűnőbb költészetében ; eredeti hangú költeményeket írt, de „nem volt meg benne a lélek exhibicionizmusa”, az önkítárlukozás vágya és tehetsége.

A kényszer, hogy a valóság elől kitérjen, rögeszmeszerű. Néhány nappal az életveszélyes műtét előtt, a következő kísérteties előadást tartotta Olivecronának :

„... kihívóan és csakazértis, bár tréfás és enyelgő formában komolyan szóbahozom feltevésemet, hogy a különféle daganatoknak, amik az emberi testben előfordulnak, a legjobb esetben csak az összetételét és természetét ismerjük, szerepéről és céljáról, hogy így mondjam : szándékairól annyi sejtelmünk sincsen, mint normális szerveink feladatairól, amikkel pedig szintén nem vagyunk mindig és véglegesen tisztában. Mit lehet tudni, hátha a rejtélyes daganat, látszólag romboló munkája ellenére ... *lenni* akar valamivé, az ember érdekében, csak nem akarja kifejezni magát. Eredetileg építeni akart, de közben elfelejtette, vagy nem értett hozzá, vagy nem voltak eszközei — vagy esetleg *nem hagyta* a központi kormányzat, melynek sejtelve sincs a jövőről, mindenre a múltból következtet. Hátha egy új, még ismeretlen szerv, első, primitív, öntudatlan vagy céltudatos próbálkozása a daganat — új szervé, vagy testrésze, amely meg akar születni a fajta fejlődési rendjének ismeretlen irányában? Talán szárnyakat akar növesztetni a fajta, elrestelven magát az Egyén fölülnyes és bátor cselekedetén, aki be nem várva az ő lusta és habozó és vak tapogatózását, egyszerűen *megcsinálta* a szárnyakat, mikor repülni kerekedett kedve? Vagy a nyúltagyvelő titkos utasítására hevenyészett vázlatot készített, egy új érzékszerv tervrajzát, mely másféle erő sugárzását közvetíti a központba, mint amiket eddig közvetített? Szerves *elektroszkóp*ot, vagy szerves *antennát* (amilyen nyilvánvalóan a rovaroknak is van), vagy mit tudom én, — talán olyan sugárzáshoz valót, amit eddig szervetlen műszereink sem vettek észre?”

„... Olivecrona udvariasan és előzékenyen hallgat egy darabig ... Aztán gyorsan búcsúzni kezdett.”

Abban, ahogy a professzor viselkedését leírja, öngúnyt érezhetni. Ez különben az egyetlen jele, hogy e zabolátlan eszmetársításokat ő maga is valamelyes gyanakvással tekinti. Odáig már nem merészkedik Karinthy, hogy gondolatmenetét belefűljassza a szokásos paradoxonba s azt erősítse, hogy nem a daganatot kell kioperálni az emberből, hanem az embert kell leoperálni a daganatról. Mindazonáltal keményen síkraszáll a daganat érdekében, ami az adott körülmények között módfelelt meglepő.

E furcsa jelenségnek talán az író görcsös igyekvése az oka. Száz meg száz apró jelből nyilvánvaló, hogy Karinthy e művében, pontosabban művének a betegségét ábrázoló részeiben, az emberi mértéket már-már meghaladó tárgyilagosságra törekszik. Csak hát egész írói pályája során karikatúrákat írt. E daganatelméletben megalkotta a tárgyilagosság karikatúráját. Máskor is megesett vele, hogy a „humorban nem ismert tréfát” s kiáltón humorisztikus gondolat sorokat apostoli humortalansággal adott elő. A „Lehetne még” című fejezetben a harmadik állapottal foglalkozó eszmefuttatás is ilyen.

Az „Utazás”-t az írónak a tárgyilagosságra való lankadatlan törekvése avatja egyedülálló alkotássá. Igaza van Nagy Lajosnak: „Sokan részesültek ilyen élményben s még senki sem írt hasonló könyvet. Mert hát ki lett volna még más, aki az élményt úgy élte volna át, mint ő, akinek a figyelme s önmegfigyelése úgy működött volna, élmény’ közben, mint az övé.” Magatartása a természettudósé, az olyan emberé tehát, kiben az önmegfigyelés nem szenvedélyé hatalmasodott, hanem műszerré hidegült. Azelőtt nem igen látott mást a gondolatokban, mint irodalmi tárgyakat, most ezt a szemléletet önmagára alkalmazza. Az agydaganatban megbetegedett Karinthy: irodalmi tárgy, egyben azonban tudományos tárgy is. Ezúttal a téma tartalmában is érdekli, de nem a megismerés önzetlen örömeért, hanem a megírás kedvéért. Féltemesen pontos megfigyelések egyfelől, másfelől írói ügyeskedések, fogások.

Tárgyilagos magatartása oly következetes és oly könyörtelen, hogy a tulajdon életveszedelmét ugyanazzal a szenvtelenséggel dolgozza fel, mint bármely más témáját. Téma és téma között nincs különbség. Betegségére egy sztoikus filozófus fölényével tekint, s ugyanakkor tünetek jelentkezését, a diagnózis megejtését, a műtét lefolyását a bűnügyi regények until ismert fordulataival írja le. Sikerül is neki nemegyszer olyan lélegzetelállító izgalmat kelteni, hogy a legbonyolultabb gyilkossági história sem ér a nyomába. Mindennek a tetejében kihasznál minden alkalmat a viccelődésre, akárcsak a „Görbe tükör” legkönnyebb humorreszkjeiben. Több macska játszik e regényben, nem kettő.

A tárgyilagosságnak ez a foka valóban filozófiai. Elvégre két milliárd ember szenvedéseire képest egyetlen ember mégoly borzalmas szenvedése is parányi mennyiség. Ez a tartalma annak a magatartásnak. A „Holnap reggel”-ben az író, mint valami homunculus barkácsolta össze a félelem és szenvedély nyűgétől megszabadult embert. A tárgyilagosságot vegyileg állította elő, tárgy nélkül. Ezért semmitmondó a darab konklúziója, hogy a fölszabadult ember: — új lehetőség. A pálya végéről visszatekintve a Capillária, de különösen a „Holnap reggel” készülődésnek hat az önmegfigyelés iszonyú próbájára. A lélek s az elme készen állott, az alkalmat a betegség adta meg. Az új lehetőség pedig megvalósult egy különleges regényben s ez az „Utazás a koponyám körül”.

SZOBOTKA TIBOR

THOMAS MANN*

Azt a két beszédet, amelyet a vékony kötet tartalmaz, tragikus közelségbe hozta az idő: az egyiket Hans Mayer, a neves német Mann-filológus az író 80. születésnapján, 1955. június 6-án tartotta a müncheni egyetemen, a másikat, sajnos, nem sokkal később, 1955. október 27-én, a jenai Schiller-egyetem Thomas Mann emlékünnepeén. Az első beszéd meg sem kísérelheti az író életművének teljes felmérését és értékelését, hiszen elhangzásakor Mann még köztünk járt, töretlen szellemi erővel és alkotó tehetségének sokat ígérő birtokában, a másik beszéd viszont — két hónappal az író halála után — azzal az igénnyel hangzott el, hogy Mann kortársi jelentőségét megállapítsa. Mindamellet a két beszéd mégis olyan kérdéseket vet fel, amelyeknek megválaszolása közelebb hoz a Mann-i életmű — immár lezárt — egységének megismeréséhez s ha az alábbi sorok többek között terjedelmük és felhasznált anyaguk szerénységében sem törekedhetnek arra a teljességre, amelyet egy ilyen hatalmas életmű felmérése jelent, talán nem egészen érdemtelen ösztönzést fognak adni hiányaik kiegészítésére vagy — ha kell — megállapításaik helyesbítésére.

Mayer első — köszöntő — beszédének középponti kérdése, amelyet a Buddenbrook-házzal kapcsolatban vet fel, de amely természetesen Mann minden alkotására érvényes: hogyan lesz a „lübecki kulcsregény”-ből világirodalom, azaz hogyan válik a jellegzetesen *német* író a XX. század világirodalmának egyik legnagyobb mesterévé; a másik kérdés, amely az elsőhöz kapcsolódik és a halott Mann felett hangzott el: hogyan áll, él és hat a XIX. század szülötte a XX. században?

Ismeretes, hogy Mann önmagát is mindig német írónak tartotta. A bonni egyetem bölcsészkarának dékánjának 1937-ben írt levelében, amely válasz volt az egyetem néki adott tiszteletbeli doktori címének visszavonására, Mann azt mondotta, annyira mindig a németeknek írt, hogy az az érdeklődés, amelyet könyvei iránt a „nagyvilág” tanúsított, mindig csak örvendetes „akcidents” volt számára, semmi több.

Mayer az általa feltett kérdésre bizonyos személyi motívumokra való hivatkozással próbál felelni s arra a hitelességre utal, amely Mann műveiből az író önmagához való hűsége nyomán sugárzik. Ez a hűség Mann egyes életszakaszainak és az életszakaszok produktumainak azonosságán mérhető le, a passzív bírálattól addig a tevékeny hitvallásig, amelynek eredménye az emigráció és a Faustus volt. Nem kétséges, hogy ez a megállapítás helyes, csak éppen lényegében leszűkíti Mann világirodalmivá válásának jelentőségét azzal, hogy e tény számos oka közül csak egyet, az etikus-esztetikust emeli ki.

A második kérdésre — a XIX. század szülötte mint a XX. írója — ugyancsak Mann válaszolt *Meine Zeit* c. előadásában, amelyet 1950 májusában tartott a chicagói egyetemen.

*Egy rendszerezés kísérlete Hans Mayer két beszéde nyomán. (Leiden und Grösse Thomas Manns. — Aufbau Verlag, Berlin, 1956.)

(Gesammelte Werke, 12. Band, Aufbau Verlag, Berlin, 1955. 577. l.) S bár előadását úgy kezdi : időmről akarok önmagához beszélni, s nem az életemről — csak természetes, hogy életének az időbe ágyazott emlékeit kell felelevenítenie ahhoz, hogy általa az idő mint kor érzékelhető legyen. Amit elmond, még anekdotikus egymásutániságában is alkalmas arra, hogy éreztesse velünk a változásnak azt a hallatlanul gyors ütemét, amely technikában, társadalmi erkölcsökben, rengeteg külsőségben a megelőző századtól elválaszt, s amelynek irama mögött — a polgári életformában és gondolkodásban mindenesetre — elmaradva kullog az a belső átalakulás és változás, amelynek legfőbb megnyilvánulása egy magasabbrendű közösségi erkölcs. Nem — vagy legalábbis nem mindnyájan — figyelünk arra, hogy még e század szülöttjei is lényegileg a XIX. század eszmevilágában nevelődtek, hogy a szülői házak öröksége szinte mindenütt az volt, s hogy viszont ezt az eszmevilágot — különösen Németországban vagy hazánkban — mennyire át- meg átjárta nem a polgári liberalizmus, hanem a még élő és ható makacs feudalizmus légköre. Ebből a világból emelkedett ki Thomas Mann az egyetemes emberi hitvallójává, a hideghábo- ú és a hidrogénbomba kortársává, aki ezekkel a szavakkal zárja előadását : „kívánom, hogy az emberi nemzedékek — sorsa ne nyomor legyen és az elállatiasodás kárhozata, hanem béke és boldogság.” (Meine Zeit, Werke, 12. Bd. 600. l.)

Mayer lényegileg ugyanezt méltatja Mann-ban : az író változását, belenövését korának ideáljaiba, de amikor ennek kapcsán újra és újra visszatér — mint ahogyan ez elkerülhetetlen — Mann humanizmusának hangsúlyozásához, ugyanakkor egy korszakok és századok felett álló fogalomra utal, mely Mann életművét az időben is egy magasabb, szélesebb körű, átfogóbb eszmeiséghez kapcsolja. S ha Mannt csodálatos, szinte valószínűtlen szerénysége — „nem tartom magam nagy embernek és művemet igazándiban nagynak” — írja egyhelyütt (Vorwort zu einer amerikanischen Bibliographie, Werke, Bd. 12. 486. l.) — megakadályozza abban, hogy életművét ehhez az átfogó egyetemességhez kapcsolja, úgy ez a tartózkodás számunkra egyenesen kötelességgé teszi, hogy alkotásainak egészét ebből a szempontból vizsgáljuk.

Feladatunk tehát az, hogy — újra utalva eszközeink és a rendelkezésünkre álló hely korlátaira — bemutassuk, feltárjuk és elemezzük azokat az összetevőket, amelyek Thomas Mannt a XX. század világirodalmának szerves részévé, az emberiség nagy eszmei és irodalmi örökségének méltó folytatójává teszik. A cél nem lehet az, hogy e feltárás során megdöbbenően új felfedezéseket tegyünk, hanem sokkal inkább az, hogy a már megállapítottakat elrendezzük, egymás kiegészítőivé tegyük és megszabjuk azt a dialektikus egységet, amelyben a Mann-i életmű — folytonos küzdelemben és nem ritkán heves ellentmondásban önmagával — kibontakozik.

Thomas Mann alkotásában lényegileg három elem dominál : egy mitikus-antik, egy középkori (misztikus-szimbolikus) és egy racionalista-humanista.

A mitikus elem megértéséhez mindenekelőtt ki kell bővítenünk a mítosz fogalmát, talán leghelyesebben abban az értelemben, ahogyan ezt Thomas Mann teszi József és testvérei c. előadásában (Werke, Bd. 12. 449. l.), ahol a mitikust tipikusnak nevezi, mindig-emberinek, mindig ismétlődőnek, időtlennek, az élet „ősnormájának és ősfarmájának”. Ezek szerint mindaz mitikus, ami az emberiség közös kultúr hagyományainak anyagából újra meg újra felmerül, akár mint olyan antik anyag, amit a görög dráma dolgozott fel, akár mint a középkor nemzetekfeletti elbeszélőművészetének terméke — Shakespeare drámaalkotásának anyaga —, akár mint Faust, aki Goethe-nél egy sajátos, a személyiséget a világgal összekapcsoló probléma hordozója, Mann-nál viszont Nietzsche alakját helyel-közzel felismerhetően magára öltő zseni, s ugyanakkor nem kevésbé mitikus módon a németiség sorsát beteljesítő „ősfarma”. Az ilyenfajta mitikus ábrázolásban, tehát az újra-ismétlődőnek a bemutatásában az író bizonyos fokig személytelenné válik s ezzel újra a mítosz alapvetően eredeti világirodalmi funkcióját gyakorolja [vagyis nem a Goethe-i értelmezésűt, mely a világirodalom létrejöttét a közlekedés elterjedéséhez, megkönnyebbüléséhez kapcsolja (vö. Werke, Cotta, Stuttgart, 1886,

Bd. VIII. 278. l.)], mint ahogyan a mítoszból merítő irodalom még az emberiség ősalápotát meghaladó időben is személytelen volt s egy-egy — a fenti értelemben — mitikus anyagnak a feldolgozása (Amphytrion, Don Juan stb.) még az alkotó magasrendű írói egyéniségének ismeretében és méltánylásában is szükségszerűen részévé válik annak a személytelenségnek is, mely az ilyen „ősnorma és ősforma” feldolgozásának természetes járuléka. Az ismétlődésnek mint mitikusnak ez a követelménye érvényesül a vallásban, az ünnepben általában, ahol a cselekedet az ismétlés révén válik titokzatosan jelenvalóvá, mint ahogyan ezt József öccsének, Benjáminnak magyarázza, amikor Adoniról, az eltemetett és feltámadt pásztorról van szó, akit a „világ sirat” — és akinek ünnepén ugyanazok az asszonyok keresik a tetemét, akik elrejtették őt — s akik még nem tudják, hol a holttest. „Ez éppen az ünnep” — mondja József, majd : „Az ünnep minden órája tudással terhes.”

Természetes, hogy a bibliai történet, József és családjának története felel meg mindekelőtt azoknak a követelményeknek, amelyeket mitikus tárgyak iránt Thomas Mann is, a szélesebb közvélemény is támaszt. Mann így nyilatkozik erről : A (József-anyag) megnyerő erejéhez „— sokban járult hozzá a besorolás, folytatás, kontinuitás gondolata, a résztvevő munka valami emberi hagyományban, s ez a gondolat az én életkoromban már csak nyer vonzerejében. Az anyag ősrégi kultúr- és képzeletkincs volt, minden művészet kedvenc tárgya, keleten és nyugaton százszor dolgozták fel mint képet és költészetet. Az én művem, legyen jó vagy rossz, elfoglalja történelmi helyét ebben a sorban és hagyományban, úgy amint alkotásának helye és ideje meghatározza (geprägt von seiner Stunde und Zone).” (Lebensabriss, Werke, Bd. 12. 423. l.)

Ez a felfogás — amely tehát tudatosan nyúl a „már százszor feldolgozott”-hoz — tükröződik pl. a tetralógia első könyvének, a Jákobnak a szerkezetében is. Mann korántsem fordít gondot az elbeszélés kronológiájára : a mítoszon belül nemcsak a idő fogalma nyer szokatlan értelmezést — erről a továbbiakban bőven lesz szó —, hanem az író elbeszélő kedve is szeszélyesen kanyaroghat ide-oda, annak feltételezésével, hogy olvasója a biblikus történetet amúgyis töviről-hegyire ismeri. A mítosz ideje pedig — objektív mérőeszközök híján — szubjektív emlékekkel megtöltött idővé válik, amelyet az ősalápotú emberi életforma örökké tartónak látszó változatlanúsága konzervál. A mítosz ismétlődése — írja Mann a Jákobban — adja „az időnek — titokzatos megszűnését”.

Ezen túl is sajátos a mítosz időképe, ahogyan a görög tragédiában jelentkezik. Itt az esetleges, az egyszer megtörtént — pl. Antigoné, Elektra alakja és története — az ismétlődésből származó mitizálás révén az időtlenbe, az ünnepien örökkévalóba emelkedik. A modern irodalom — legalábbis a polgárság megerősödésétől, a XVIII. századtól kezdődően — ezt a teljességet az idő múlásának lehetőség szerinti pontos utánzásával, illetve inkább számon tartásával igyekezett helyettesíteni. Erre az objektív ábrázolás polgári igénye mellett szükségszerűen rászorult. Ebből a törekvésből egyformán születtek grandiózus és elhibázott alkotások, hiszen a lezárás követelménye, amely nem a „már megtörtént” örökkévalóságába kívánja emelni az irodalmi alkotás hőseit, hanem a polgári regény legtöbb sekélyes alkotásánál megelégszik pl. a házasság, a „boldog befejezés” olvasóit megnyugtató időbeli lezárásával, eleve az élettől, a valóságtól való eltávolodásra kárhóztatja az írókat, hiszen — mint tudjuk — a házasság korántsem zár le s egyáltalában nem rögzít semmit.

A polgári társadalomnak a polgári irodalomban az első világháború után nagy erővel megmutatkozó válsága hozta előtérbe az időkérdés epikus ábrázolásának problémáját is. Joyce, Virginia Woolf és mások kezdeményezése, illetve próbálkozásai e téren részben annak a szellemi tisztázatlanságnak az eredményei, amelyre Lukács György utal A modern művészet tragédiája c. Thomas Mann-nal foglalkozó tanulmányában (81. l.), s amely a játékoság irracionálisának túlzott becsülésével egy olyan avantgardista szellemű, erkölcsi-esztétikai sznobizmusban nyilvánul, mely — mint erről későbben még bővebben fogunk szólni — a fasizmus szálláscsinálójaként mérhetetlen károkat okozott.

Thomas Mann törekvései az időprobléma megoldására nem ebbe a divatos irányzatba illeszkednek bele. Első regényében, a Buddenbrook-házban még a XIX. századi regény konvencióinak megfelelően igyekszik hőseinek életútját a — ha szabad így mondani — tényleges történelmi időn belül nyomonkövetni, az egymást követő generációk váltakozásában. S mégis, a regény végén, ez az egyensúly felborul: amikor Hanno, az utolsó Buddenbrook-sarj életét ábrázolja Mann, ez az ábrázolás lényegileg egy nap, főleg egy iskolában töltött délelőtti részletes bemutatásával válik tökéletessé, annak a Mann által csak jóval későbbben mítoszként fogalmazott elvnek a szinte még nem tudatos — de a regény szerkezetében Hanno korai halála miatt indokolt — alkalmazásával, hogy egy nap, egy óra, egy év ismétlődése elmossa az objektív idő korlátait és alkalmas egy élet teljességének bemutatására.

Az időprobléma — mint láttuk — az epikus ábrázolás hitelessége problémájaként már a fiatal Mann első nagy alkotásában megjelenik, s jelentőségében élete vége felé egyre jobban elmélyül. Nem kétséges azonban, hogy legélesebben a Varázshegy exponálja ezt a kérdést, és az sem kétséges — tekintettel a Varázshegy megjelenésének időpontjára, 1924-re —, hogy a kérdés-felvetés határozottsága éppen határozottságában nem volt mentes azoktól a befolyásoktól, amelyeket a fentebb ismertetett irracionális-sznobisztikus áramlatok Mannra is gyakoroltak. Azonban éppen Lukács György állapítja meg (A modern művészet tragédiája, 81. l. és köv.), hogy az egyéni életfolyamat belső értelmetlenségében — „az imperialista társadalmi valóság talaján” — az idő lefolyása az egyéni élet degradációját fejezi ki. Így az egyéni és az objektív idő elkülönül. A társadalmi valóságtól eltávolodva, az így elkülönült idő objektívnek látszik, ábrázolása tehát akkor, amikor olyan, a társadalmi valóságból kiemelt emberhez fűződik, mint Hans Castorp, a Varázshegy hőse, tulajdonképpen helyes, becsületes és valóságghi. „A (Varázshegy) a szubjektív mozzanatot mint szubjektívet ragadja meg és ezért illeszthető be szervesen (Mann) objektív-epikai világábrázolásába.” (A modern művészet tragédiája, 86. l.)

A Varázshegy — a Berghof szanatórium tüdőbetegeinek élete — a halállal hadakozó és a halállal átítatott mű. Talán keveseknek tűnt még fel, hogy ebben a hatalmas, terjedelmes és nagyarányú alkotásban *senki sem születik*; csak emberek pusztulásának vagyunk tanúi, s ez a pusztulás, a halál a Varázshegyben a morzsolódó, homokóraként pergő idő formájában van jelen. A harc persze — Settembrini harca, a racionalizmus, a humanizmus harca — azért folyik, hogy az élők vagy életre hivatottak kikerüljenek a halálnak ebből a bűvös, időtlen, Tennyson lótusz-evőit is örvénybe sodró légköréből. „Csak lent, a síkságon lehet európai, küzdhet a maga módján tevékenyen a szenvedés ellen, támogathatja a haladást, *használhatja az időt*” — tanácsolja Settembrini úr Hans Castorpnak (kiemelés tőlem, Sz. T.), mint ahogyan megfordított értelemben azt olvashatjuk a Jákobban: „Meghalni annyi, mint természetesen elveszíteni az időt —. Mert az élet lényege a jelenvalóság.” S annak, hogy Castorp mégis életben marad ebben a környezetben, szemben unokaöccsével, Joachim Ziemsen-nel, aki lemegy a síkföldre, majd visszajön meghalni a szanatóriumba, az az oka, hogy Castorp a regény elején szinte észrevétlenül, majd a regény végefelé nagyon is észrevehetően alakul, fejlődik szellemileg, míg Joachim nem fejlődik, stagnál, *áll az időben*, meghal. Erre a stagnálásra vonatkozóan Mann-nak kétszer is hangsúlyozott véleménye van. Az egyiket a Lotte Weimarban c. regényében fejti ki: „Sivár és halálosan unalmas, kedvesem, minden lét, amely áll az időben, ahelyett, hogy az időt magában hordozná és saját maga alkotná meg idejét” — a másikat ugyan-csak a Jákob-ból idézzük: „Az élő előre tör, az idő elhagyására tör, lényegében a halál után tör.” De ez a halál, az idővel versenytfutó halála az alkotó, tevékeny élet természetes és harmónikus befejezése, biológiai aktus, megrázó, de felemelő egyben, mint a halál a görögök ábrázolásában, mint Lessing tanulmányában, a *Wie die Alten den Tod gebildet*-ben, amelynek jellemző, Statius-ból vett mottója: „Nullique ea tristis imago.”

Az első világháború előtti világ káoszának objektív ábrázolása csak elmélyül a Varázshegyben azzal, hogy a regény vége felé, az irracionális fokozódó feltörésével, egyre jobban

elmarad az időegységek jelzése. Legvégül, amikor Hans Castorp minden kapcsolata elvész a világgal, a külső, lenti, valóságos világgal — leesik az órája, megáll és Castorp soha többet nem húzza már fel.

Talán nem szándéktalanul felhasznált mitikus motívumra hívjuk fel a figyelmet akkor, amikor a hetes szám bűvös jelentőségére utalunk; nem, mintha ezt maga Mann nem tenné meg a Varázshegyben, de utalásának idején még nem tudhatott arról, hogy néhány év múlva, amikor nekilát a József-történet megírásának, a hetes szám újból fel fog merülni: ezúttal Jákob az, aki Lábánnál töltött hét évi szolgálat után kívánja Ráhel kezét élnyerni. S talán ugyanilyen kevésbé tekinthetjük szándékolatlan mitizálásnak egy olyan művészi eszközöket biztosan kezelő alkotó tollából azt, hogy József történetének elmondásából visszakanyarodik Jákob története felé, nemcsak a mitikus idő bőségének tékozlásaként, hanem a mitikus hős elhivatottságát hangsúlyozva, amely úgy dokumentálódik, hogy élete még születése előtt kezdődik, mint ahogyan biológiai értelemben vett halálán túl is tart.

Az 1939-ben megjelent Lotte Weimarban tematikus kötöttsége mellett a mítosznak természetesen kevesebb szerep juthatott, mint a József-tetralógiában. De azt nem mondhatjuk, hogy semmi szerephez sem jutott. A regény szerkezeti motiválása — a Goethe-kép különféle oldalakról és különféle megvilágításban való felvillantása — zenei elemei mellett (*tema con variazioni*) az életnek azt a szakadatlan, mitikus önismétlésre való tendenciáját is mutatja, amelyet éppen Goethe sorsa példáz s amely többek között a nőkhöz való sajátos viszonyában (Kätchen Schönkopf, Friderike, Lotte, Charlotte von Stein stb.) jutott kifejezésre. S abban a merőben irracionális és képzelt, de lényegében egyedül racionális és valóságos beszélgetésben, amelyet a Lotte által keresett, de már csak irracionális emlékként élő Goethe folytat az irodalmi élményként rögzített, tehát testi élete szempontjából úgyszólván közömbössé tett Lotteval, ebben a beszélgetésben Goethe azt mondja: „Egység, kedvesem, az egymásból felmerülés, a saját magunk felcserélése, a dolgok váltakozása, és az életnek majd természeti, majd erkölcsi vonásokat mutató képe, amint a múlt a jelenben váltakozik, ez vissza-utal arra is és a jövőt tükrözi, melyben szellemként ott lebeg. — Nyílnak ki szemeink és táruljanak fel a világ egysége számára, tágan, vidáman és bölcsen.”

Ha azt kérdeznénk, hol van nyoma a mi mai életünkben egy ilyen mitikus ismétlődésnek, az ősfoma, vagy — ha úgy tetszik — az ős-ütem újból és újból való felbukkanásának, azt felelnénk rá, hogy a zenében. Ki ne érezné ennek a modernet és ősit egymásba foglалó megállapításnak az igazságát akkor, ha pl. Bartók Béla zenéjére gondol? A mindig előlről kezdődő, mindig önmagát ismétlő, mindig ünnepélyes hangulatban várt zene legközelebb áll mai életünkben ahhoz, amit az antik görög színházlátogató mítoszként érezhetett, s még jobban megközelíti a mitikus élményt a zene auditív hatásának vizuálissal egybekapcsolt megoldása, az opera. Az állandó operalátogató alig emlékszik már arra, mikor hallotta kedvenc művét először, a Parasztbecsület vagy a Carmen története minden fordulatában ismert előtte — s mégis, nem csökkenő figyelemmel, izgalommal, áhítattal várja az események kibontakozását, a hős végzetének beteljesedését. Az operának ezt a hatását — amelyet talán nem indokoltanul nevezhetünk mitikusnak — érzékeltette Mann a Varázshegy végén, amikor Castorp úgyszólván bolondja lesz a Berghof zenegépének s egymás után szólaltatja meg éppen a legnépszerűbb, tehát értelmezésünk szerint legmitizáltabb operákat: az Aida-t, a Carment, Gounod Faust-ját.

Annak a dialektikus ellentétsszövődménynek, mely Mann egész életművén áthúzódik, egyik legjellemzőbb megnyilvánulása az író viszonya a zenéhez. Leküzdhetetlen és elnémit-hatatlan benne a vonzódás a zene iránt. Írói szerkesztésmódjának zeneiségére már utaltunk (a Lotte-val kapcsolatban), de Mann maga sem csinál titkot vonzalmából: „A regény számomra mindig szimfónia volt, kontrapunktikus mű, témaszövevény, amelyben a gondolatok játsszák a zenei motívumok szerepét.” (Einführung in den Zauberberg, Werke, Bd. 12. 440. l.) És ezt a Varázsheggyel kapcsolatban közli az író, holott ebben a regényében a zenei szerkesztés elvét

a legkevésbé érvényesíti, illetve inkább csak abban a maga felállította időpárhuzamban, amely az elbeszélés idejét egy zenei-reális és egy tartalmi-perspektivikus időtartamhoz méri, mert hiszen „az idő az elbeszélés eleme, mint ahogyan az élet is”. A zenei motiválás — a wagneri „Leitmotiv” — a Buddenbrook-ban jut domináló szerephez; Hans Mayer értékes elemzése (Thomas Mann — Werk und Entwicklung. — Verlag Volk und Welt, Berlin, 1950. — 108. l.) gondos részletességgel tárja fel alkalmazását ebben a regényben, bővebb adatokkal maga Thomas Mann szolgál — Wagnerhez való viszonylatában is (Werke, Bd. 12. 341., 401., 440. és 464. l.). A mi feladatunk inkább az, hogy a zene érzelmi hatásának erejét vizsgáljuk Mann műveiben, annak a sajátos kettősségnek a tükrében, amely Mannt egyszerre vonzza ahhoz és taszítja attól, amit a zene és a zenei magába foglal.

„A németiség a romantikus ellenforradalom népe a filozófiai intellektualizmussal szemben és a felvilágosodás racionalizmusával szemben — a zene felkelésé az irodalommal, a misztikáé a világossággal szemben” — írja Mann (Deutschland und die Deutschen, Werke, Bd. 12. 571. l.; kiemelés tőlem, Sz. T.). Ez más szóval annyit jelent, hogy amikor Mann a németek viszonyát az élethez mint absztraktot és misztikust jelöli meg, ebben döntő szerepet juttat a nép zenével való fertőzőittségének — ugyanakkor, amikor ettől a fertőzőitstégtől ő maga sem mentes, illetve sorstársaitól csak annyiban különbözik, hogy felismeri állapotát s igyekszik küzdeni ellene. Igyekszik? A Buddenbrook-házba a zene beköltözése (Gerda) hozza el igazán a hanyatlás mételvét, nem mintha egyébként lenne még remény a Buddenbrookok megmentésére, de amikor a legifjabb Buddenbrook-sarj, Hanno, már evvel a métellyel vérében születik, tudjuk, hogy a nagyhírű ház és család sorsa megpecsételődött. Ugyanakkor azonban ki ne érezné azt a végtelen rokonszenvet, amely Mann-ban, az íróban a négy generáció hanyatlását véglegesen és gyorsan lezáró Hanno iránt — önmaga gyermekkori tükörképe iránt — él? Ez nem Tolsztoj rideg, puritán álláspontja; Hanno Wagner-élménye a mitikushoz, az egyetemeshez már öntudatlanul kapcsolódó fiatal Mann útkeresése a specifikusan németből az átfogóbb emberihez, az a harc, amelyre Lukács György értelmezésünkénél még szélesebb távlatokat átfogóan — és a következőkben még bővebben és alaposabban indokolandóan — utal akkor, amikor azt írja: „nincs ma még egy író, aki ilyen mélyen szenvedett volna németiségtől és polgáriságtól, de ilyen szívósan birkózott volna azzal a problematikával, amely ebből a két — egymással szorosan kapcsolatos — világtájból fakad.” (A modern művészet tragédiája, 101. l.)

Végül is a zene, ez a „démoni terület” — amelynek hiányát Mann Goethe Faust-jának felrója — lesz a németiség és az alkotó művész tragédiáját egybefoglaló Adrian Leverkühn, a Faustus hőségének eleme és végzete. Az a vonzás és taszítás, amely Mannt oly ellenállhatatlanul kapcsolja a zenéhez, utoljára ebben az életművét megkoronázó alkotásban úgy teljesedett be, hogy míg egyfelől alkalmat adott az írónak a zenében való teljes, az érzelmi impreszionáltság határait messze meghaladó feloldódásra alapos zenei tanulmányok formájában (Vö. Die Entstehung des Doktor Faustus, Werke, Bd. 12. 178. l. és köv.), addig másfelől hatalmas, apokaliptikus freskóban megrajzolta annak az irracionitásnak végső, egyént és nemzetet egyaránt elpusztító arányait, amely az értelemről elrugaskodva a fasizmust, azon túl és avval együtt pedig a halált idézi fel. A pusztulás arányai is lehetnek mitikusak, de kétszeresen mitikus a pusztulás, ha a zene mítosza szüli.

Ezzel szemben áll Mann napló-feljegyzése: „És mégsem tudok soha betelni a zongoránál a Tristan-akkorddal.” (Die Entstehung des Doktor Faustus, Werke, Bd. 12. 241. l.) Wagner zenéje már ott van a legkorábbi, még olykor tökéletlen novellákban (Tristan), birkóznia kell vele csakúgy, mint ahogyan heves és áldozatos harcok árán kell megküzdenie az ifjúkor mind-egyik szellemi hősével, Schopenhauer-ral, Nietzsche-vel is. Milyen becületes, milyen bátor, milyen emberi ez a harc, az életért a halállal, amely a Varázshegy utolsó lapján valóságos, testi harccá, háborúvá fokozódik — „minden dolgok végén csak a testi marad” — írja ugyanitt

Mann — és ahová, ebbe a lidércálmú valóságba, Hans Castorp egy Schubert-dallal ajkán rohan bele, hogy örökre eltűnjön a szemünk elől.

Mintegy a középútján Mann zenei ritmusérzékének és antik — Winckelmann-i értelmezésű — arányérzékének áll az író stílusa. Ez a stílus — tartalom és forma egységének vizsgálatában — természetesen érinti mindazokat a kategóriákat, amelyeknek antitéziséből, illetve szintéziséből Mann alkotásának teljessége kibontakozik, és így rövid fejtegetésünk szükség szerint előrevág, olyan területeket érint, melyeknek alaposabb, behatóbb vizsgálatára csak ezután kerül majd sor.

Mann stílusának sajátossága a teremtsé öntudata és biztonsága, mely a felépítés teljességében, a részletek összhangjában és összehangoltságában jelentkezik. Természetes, hogy ez a stílus a mű céljának és igényeinek megfelelően alakult, változott, s ez a változás csak annyiban tekinthető életkori sajátosságnak, amennyire maga a *fejlődés* életkori sajátosság — tehát tulajdonképpen egyáltalán nem. A Buddenbrook-ban a stílus *emlékezés*-jellege még jobban előtérben áll — az a tény, hogy minden stílus voltaképpen emlékezés már hallottakra vagy olvasottakra. A stílust író és nem író egyaránt készen kapja; ez magyarázza meg bizonyos irodalmi korszakok feltűnő stílus-egyeztését: az emberek csak egyféleképpen s többnyire egyformán tudnak korukban hallani. A kiszakadás ebből a folyamatból az írónak mint alkotó művésznek a feladata, s művészetének jelentőségét nem kis mértékben mérhetjük le azon, hogy — nagy muzsikushoz hasonlóan — ezt a feladatot milyen sikerrel tudta megoldani. A nagy író mindig nagy stílus-teremtő, de ugyanakkor sohasem veszíti el kapcsolatát azzal, amit ős-stílusnak nevezhetnénk, s amelyhez legközelebb a klasszikus-biblikus, a krónikák, legendák stílusa áll.

Mann stílusalkotásának igénye — szoros összefüggésben később tárgyalandó szimbolizmusával — ez: két rétegben hatni, mégpedig egy jelenvalóban, amely szorosan simul a történetben meghúzódó, kifejezésre váró gondolathoz, és egy másikban, amely az általánost, a törvényszerűt fejezi ki, szinte biológiai szükségszerűséggel, s amely az értelmet úgy kapcsolja a gondolathoz, mint az életet a halálhoz. A két réteg elsője megsemmisíti a második esetleges vagy várható dogmatizmusát, összhangjuk azonban mitikussá, reálissá és — igen gyakran — sajátos módon ironikussá teszi a gondolat kifejezését. Ez az ironia leginkább a József-történetben érvényesül, amely írója szándékai szerint is „majdnem persziflász”, mert „a tudomány alkalmazása a tudománytalanra és mesésre, tiszta ironia”. (Joseph und seine Brüder, Werke, Bd. 12. 449. l.)

Lássunk egy-két példát, amelyek jól megmutatják a mondatszerkesztés tömör arányait éppen úgy, mint az ábrázolás kisszerű tárgyának szándékosan eltúlzott méreteit, ami komikus hatást kelt. Mindkét példát a Jákob-ból választottuk (Sárközi György fordításában), s az első inkább a stílus kétrétegű hatását, míg a második a kifejezés aránytalanságát, ironiáját illusztrálja.

„Amellett a bácsi tulajdonképpen szép is lehetett volna arcra, sűrűbokros, még egészen fekete szemöldökével, húsos, homlokával egyvonalban futó orrával és szakállában rejtőző teli ajkával. Ráhel kétségkívül tőle örökölte szemét, — Jákob a ráismerés, a meghatottság, a féltékenység vegyes érzésével állapította ezt meg, amivel az ember néki drága életjelenségek családi eredetét és természetrajzát veszi tudomásul: boldog tudás, mert ily jelenségek benső titkaiba segít hatolni s mintegy mögéjük kerülni, viszont azonban bizonyos módon bántó is, úgyhogy viszonyunk az efféle előképek viselőihez sajátos módon mély hódolatból s ellenérzésből tevődik össze.” (224. l.)

„Szigorúan véve tehát a mi Ézsauunk nem volt Edom ösátyja; s ha énekszóval nyomatékosan így mondják: „Ézsau, kit Edomnak *hívnak*”, nem pedig: „Ézsau, kit Edomnak *hívtak*”, ez a jelenidő nem véletlenül hangzik el, hanem a típus időtlen és egyénentűli összefoglalását jelenti. Történetileg, tehát egyénileg a kecskenép ősbakja egy mondatatlanul régibb Ézsau volt, akinek nyomdokán a mostani járt — jól kitaposott és többszörösen meg-

lépett nyomdokán, kell hozzátennünk, s oly nyomdokokon, mely, hogy a végsőkéig vigyük a dolgot, még csak nem is tulajdon nyoma volt annak, akiről jogosan mondhatná az ének : „Ézsau, akit Edomnak hívtak.” (179. l.)

Ha jól megfigyeljük a fenti idézeteket, azt fogjuk tapasztalni, hogy a már említett okokon kívül egy másfajta szándékú ironia is érvényesül bennük. Ez az ironia egy más, talán mélyebb s mindenesetre pesszimiztikusabb forrásból táplálkozik : annak a felismeréséből, hogy a kultúra fejlődésének egy bizonyos fokán elveszti emberi, humánus tartalmát, tehát degenerálódik, ugyanakkor, mikor e kultúra teljes fogalmi fegyvertára rendelkezésére áll. Ekkor következik be a fogalmak felcserélődése, átértékelése, mindig egy olyan paritás alapján, amely az általános emberi haladásra hátrányos. A kultúra — voltaképpen azonban a kultúr-ellenesség — e sajátos fogalmi bőségét tükrözi ironikusan Mann késői stílusa. Az olvasó azt érzi, hogy az írónak az azonos jelentésű, a fogalom legkülönbébb árnyalatait kifejező szavak olyan mértékben állanak rendelkezésére, hogy már nemcsak halmozásukra kényszerül rá, hanem bizonyos retardációra, megtorpanásra is, amely szinte 'mondvacsinált' módon keresi a legadekváltabb kifejezést, szándékolt választékossággal, felesleges presziózkódással. Ez a retardáció egyébként nagyobb arányokban is jellemző Mann szerkesztő művészetére és zenei tulajdonságainak tárgyalásánál kellett volna szólnunk róla ; legalábbis olyan értelemben, ahogyan a kibontakozást megelőző feszültség fokozására a Lotte-ban vagy a Buddenbrook-ban használja — hiszen az utóbbi regény domináns akkordja a hanyatlás, végkifejlete az összeomlás, amelynek beteljesedését azonban a fellendülésnek egy-egy látszólagos, ál-megnyilvánulása (Thomas konzuli kinevezése, beköltözés az új házba) egyre hátráltatja. Ez az nyilván, amit az anyag — esetünkben a stílus — virtuóz kezelésének hívnak, de aminek túlzott, nem *teremtett*, hanem *készen kapott* gyanús könnyedsége haszonélvezőjét elsodrassal fenyegeti, vagy fejcsóváló, már-már önmagát sem komolyanvevő csodálkozásra készíti. Álljon itt egy példa erre a rosszízű elcsodálkozásra is, amelynek ~~fabuliztikája~~ kicsiben tükrözi az értékek értékelésének azt az eltolódását is, mely Németország s miatta — majdnem — az emberiség tragédiáját okozta. Természetes, hogy választott részletünk a Faustus-ból való, abból a regényből, amelynek voltaképpeni tárgya a polgári Németország alkotó géniuszának pusztulása :

„A kategórikus utasításnak, hogy semmisítem meg levelét, nem tettem eleget — de ki róhatja ezt fel egy barátságnak, amely jogot formálhat a benne Delacroix Chopin iránti barátságáról használt, mélységesen figyelmes' jelzőre? Kezdetben azért nem fogadtam szót a felszólításnak, mert szükségét éreztem, hogy az először csak gyorsan átfutott írást újra meg újra nem annyira olvassam, mint nyelvkritikailag és lélektanilag tanulmányozzam, utóbb pedig úgy gondoltam, elmulasztottam a pillanatot a megsemmisítésére ; hovatovább dokumentumnak tekintettem, amelyhez szervesen hozzátartozott a megsemmisítő parancs is, úgyhogy éppen dokumentumszerűségével mintegy önmagát érvénytelenítette.” (Gáspár Endre fordítása, 129. l.)

Az eddig elmondottak olykor tán hosszasan és látszólag célunk felé nem egyenesen tartó módon igyekeztek választ adni arra a kérdésre, amit Hans Mayer Thomas Mann 80. születésnapján köszöntő beszédében felvetett, hogy ti. hogyan lesz a német íróból a világirodalom alkotója? Nem kétséges, hogy a világirodalom munkatársává válni nem jelenti, nem is jelentheti a sajtáságos tárgyválasztást, az emberábrázolás vagy stílus nemzetkefelettségét — aminek kísérlete csak balul sikerülhet. Az irodalom legmagasabb szintjén és legmélyebb jelentőségében voltaképpen világirodalom. Ezt a tényt, illetve ennek felismerését tükrözi Thomas Mann irodalmi érdeklődése is. Nem lenne érdektelen megvizsgálni és összeállítani, mik voltak olvasmányai általában, mint ahogyan nem érdektelen közlései alapján konkrétan számbavenni azt, amit olvasott. Indiai legenda (Az elcserélt fejek) és a középkor kedvelt műve, a Gesta Romanorum egyaránt helyet talált olvasmányainak széles körében. Mannt ironizáló hajlama és a mitikushoz való vonzódása készítette arra, hogy a Gesta-k történeteinek egyikét, a Szt. Gergely pápáról szólót újból feldolgozza. Itt is „általános kulturkincs”-hez nyúl : Hartmann

von Aue, a középkor jeles német epikusa már megírta a történetet (Gregorius), amelyet Mann természetesen célja és igényei szerint módosított, de amelynek mitikus jellege volt a legvonzóbb számára. Shelley, aki drámát írt Beatrice Cenci történetéről, egy Mrs. Gisborne-hoz 1819-ben írt levelében megállapította, hogy a „vérfertőzés, mint sok más nem illő (incorrect) dolog, nagyon költői körülmény”. Mannt a *Der Erwählte* c. regényében inkább a vérfertőzés mitikus eredete izgatja. A regényhez fűzött megjegyzéseiben (Anmerkungen zu den Roman *Der Erwählte*, Werke, Bd. 12. 480. l.) utal Oedipusra, majd kiemeli, hogy a vérfertőzés itt kétszeres, mert a hős testvérházasságából született s utóbb anyját veszi feleségül. De ezen az érdekességen túl a *Der Erwählte* játékosságában is egy magasabbrendű humanista szellem stílusművészete érvényesül az ónémet, ófrancia, angol nyelv használatában, amely mintegy az európai szellem közös ősnyelvére utal.

Volt a megírásban egy érdekes lezárási szándék is. „Nem hiszem, hogy utánam ezt (Szt. Gergelyt) és a József-történeteket még egyszer elmondják” — írja Mann. (Anmerkungen zu den Roman *Der Erwählte*, 483. l.) Ez a bejelentés — vagy jóvendölés? — azt jelenti, hogy Mann nemcsak a mítoszi tárgyhöz nyúlt bizonyos határozottsággal, hanem az a gondolat is élénken foglalkoztatta, hogy amíg tevékenységével beáll a mitikus anyag feldolgozóinak messze az idő felkutatthatatlan mélységébe nyúló sorába, ugyanakkor — legalábbis a feldolgozott anyagok vonatkozásában — ezt a sort le is zárja.

Thomas Mann mítoszhasználatának a jelenre vonatkoztatott érvényessége — annak a sajátos dialektikus kettősségnek a jegyében, amely Mann írásművészetének minden megnyilvánulására jellemző — az író életművének kutatói és magyarázói körében kevés kétséget hagyott, akár alakjainak a szó szigorú értelmében mitikus vonásait éppen az élet mindenütt, tehát a mítoszban is jelenlevő realitásából magyarázzuk, akár a tárgy egészének formáló, alakító hatásából. Így mondhatta Heinrich Mann: „A József, mint előtte a Varázshegy, nevelőregény (Erziehungsroman): a Wilhelm Meister óta egyszerűen a regény német megjelenése.” (Ein Zeitalter wird besichtigt, Neuer Verlag, Stockholm, 1945 (?). 238. l.) Lukács György szerint József alakja Tonio Kröger folytatása a művészet és az élet ellentétének szemléletében, Werther, Tasso vagy Wilhelm Meister társa a Goethe-i világképben, csak míg Goethenél „a művészet a valóság meghódításának útja” (A modern művészet tragédiája, 51. l.), addig Mann felléptek a művész már elszigetelődött a kapitalista társadalomban. És mégis — József útja elvezet a közösséghez, a társadalmi aktivitáshoz (József Egyiptomban), mégpedig — amint ezt ugyancsak Lukács György állapítja meg találóan — utópia helyett egy valóságos országban, a bibliai Egyiptomban.

Hans Mayer a József-regénysorozatban olyan alkotást lát, amely „kezdetől fogva mint érett öregkori mű (Alterswerk) fogamzott meg egy vége felé járó időben”. (Thomas Mann—Werk und Entwicklung, 223. l.) A múlt itt korántsem bűvőhely, hanem ellenkezőleg, az élet teljességének, eredetének feltárása, a perspektíva kiszélesítése, s hogy erre Thomas Mann miért éppen az ó-testamentumban rejtőző múltat választotta, arról a továbbiakban lesz még alkalmunk beszélni. A mű modernségének szempontjából azonban mindenesetre érdekes, ha nem is teljességgel meggyőző Mayernak az a felfogása, hogy Józsefet mintegy protestáns kapitalistaként látja, azaz az isten olyan választottjának, akinek anyagi gyarapodásában — az angol puritán polgárság felfogásához hasonlóan — gyönyörűsége telik. (Thomas Mann—Werk und Entwicklung, 260. l.) Ismét túlvezetne pillanatnyi célunkon, ha már itt tárgyalnók, hogyan nyilatkozik meg József egyiptomi tartózkodása során a fausti jelleg, miképpen lesz a tervező szépilélekből a valóságot építő ember. Azonban az elől mégsem zárkozhatunk el, hogy rámutassunk arra, hogyan funkcionálta át Mann a humanizmus védelmében a fasiszta mítoszt, hogyan teremtett újjá a vér és vas mítosza helyébe egy ó-testamentomi mítoszt, amelynek „tárgyválasztása nem volt véletlen” (Joseph und seine Brüder, Werke, Bd. 12. 456. l.) az adott időben és körülmények között, hiszen a zsidó monoteizmus erkölcsiségre épített s a maga körülményei közt haladó voltát igazolja egy olyan világban, amely

egyrészt minden erkölcsiségtől elrugaszkodott, másrészt épp a magateremtette fiktív erkölcsiség nevében üldözi az istenerkölcs modern fogalmát a világba plántáló zsidóságot. S amikor Mann megállapítja azt, amit eddig idézett kitűnő szerzőink is megtettek, hogy ti. József útja a közösséghez vezet, egyben mint legilletékesebb mutat rá arra, hogy ez az út, istennel való szövetségben, az istent is megneemesíti, démoniból szellemivé és szentté teszi, aki egyre jobban az emberre szorul, míg nem az ember számára feleslegessé válik, mert az a maga „Gottesklugheit”-jából is tudni fogja, hogy az istenben való bölcsesség annyit jelent, mint elvetni a régít, az elavultat, s haladni az újabb, a tökéletesebb felé. Jákob, amikor megtudja kedvelt fiának, Józsefnek pusztulását, megszaggatja ruháit, hamut hint a fejére és így okoskodik az őt vigasztalni kívánó Eliézerral: „Isten nem tudott lépést tartani az emberrel. — Az ember finom és gyöngéd lett istenben — és isten mégis ilyen sivatagi borzalmat mér rá —”, majd később így szól: „(isten) visszamaradt és még mindig szörnyeteg.” Az ember pedig, aki megmarad istenképzetének primitív fokán, tehát nem halad a „Gottesklugheit” jegyében, veszedelmessé válik és eljön az idő — mint ahogyan megértük eljöttét —, amikor Jákob szavai szerint „védelmezni kell az istent védelmezői ellen és megmenteni megmentőitől”.

Csak ez az egyetlen utalás a fasizmusra — és Mann ezeket az utalásokat olykor szándékolttan ironikus anakronizmussal szövi be műveibe — is elegendő arra, hogy Mann mítosz-teremtő és a mítoszból merítő, a mítoszt a nagy és a kis események ismétlődésében felismerő ábrázolásaiban sohasem menekülést, elzárkózást lássunk, hanem ellenkezőleg, egy tágabb, úgyszólván időtlen perspektíva megnyitását, ahol az ábrázolt dolgok jelentősége megnő, távlata elmélyül. Mítosz az is, hogy Hans Castorp Madame Chauchat-val ugyanúgy egy ceruzakölcsönzés ürügyén ismerkedik meg, mint fiúvá pervertált előfutárjával, a szláv arcú Pribislav Hippe-vel, mítosz az is, ahogyan Tony Buddenbrook sorsa, házasságának tragédiája leánya, Erika házasságában ismétlődik — ezek azonban a kis események, az egyéni élet mítoszai; a mítosz sajátos és nagyvonalú bekapcsolására a jelenbe Mann akkor tesz kísérletet, midőn a Faustus történetét 1943. május 23-án elindítja, azon a napon tehát, amikor a regény tényleges megírásához is hozzákezdett. A Faustus a jelen, a ma mitizálása, apokaliptikus erejű ábrázolás, amelyben az egyén és benne, vele együtt, egy nép sorsa teljeseedik be, de ugyanakkor ez a nép is több, mint önmaga: a rossz principiumának földi, nagyon is földi megtestesítője, amely a nyers erőszak válogatás nélküli eszközeivel törekszik egyeduralomra, világhatalomra, a jó, a becsületes, az igaz kiszorítására és eltiprására. Ha a Jákob a kezdet, a Faustus a vég, s ha a Jákob-ban leszállunk az idő kútjának mélységes mélyébe, a Faustus olyan, mintha végül is megérkeztünk volna e mélység legalsó körébe, a jelenbe.

A párhuzam, amely Goethe Faust-ja és Mann Faustus-a között adódik, magától értetődő, vizsgálata azonban meghaladná e dolgozat kereteit. Nyilvánvaló, hogy Mann tárgyválasztásakor nagyon is határozottan vállalta a Faust-mítosz továbbvitelének terheit, talán a lezárásnak azzal a titkos szándékával is, amit a Gregor- és József-mítossszal kapcsolatban — fenti idézetünk szerint — kimondott. Nem kétséges, hogy Mann Faust-ja konkrétebb; talán nem az a helyes kifejezés, hogy teljesebben áll benne kora történelmi valóságában — hiszen attól eléggé, a töle telhető határozottsággal menekül —, mint inkább kora történelmi valósága ragadja magához polipkarjaival s teljesíti be annak végzetét, akinek sorsa éppen azért végzetes, mert a valóságot nem vállalja. Lukács György ezt úgy fejezi ki, hogy míg Goethe öregkori tulajdonsága az elvontság, Mannt kora a konkrétumok gazdagítására kényszeríti. (A modern művészet tragédiája, 48—49. l.) A különös ellentét-sor a két Faust között tovább folytatható: a megújhodás utópikus reménye a Faust égi jeleneteiben, ennek tragikus összeomlása a Faustusban (Lukács György, i. m. 49. l.), ami a regény utolsó lapjain oda konkludál, hogy Faustus mint a megváltó halálának dialektikus megfordítottja lép fel, az ellentét és a fordítottság minden biblikus és eszmei részletre kiterjedő következetességével. Ez a megfordítottság- és ellentét-párhuzam azonban nem volna lehetséges akkor, ha a Faustus a *mitikuson* túl nem tartalmazná azokat az *irracionális* elemeket, amelyeknek kiküszöbölésére

a regény íródott. S talán itt a legerősebb és legközvetlenebb a rokonság Thoma Mann és Goethe műve között, itt hat a legerősebben az a determináló vonás, amit mindkettőjük németisége jelent. Goethe műve is — különösen a Faust második részében — hatalmas kísérlet arra, hogy a mára, az ember feladatainak betöltésére való szimbolikus utalással, földi törekvések égi megkoronázásával egybekapcsolja a mítosz időtlenségében a középkort, a klasszikus kórt és az ember polgári jelenét; Mann is arra törekszik, hogy népe mítoszából merítve, a középkorhoz, de szándékolta a középkor irracionálisához, sőt miszticizmusához kapcsolja művét. Miért? Mert műve német mű, a németiség sorsát példázza, és ez a sors a középkori-irracionális behatása nélkül nem képzelhető el, a legkevésbé az ábrázolt korban.

Goethe is, Mann is kedveli ezt a kifejezést: démoni. A „démoni” filozófiai megfogalmazását és megalapozását Nietzsche-től nyerte el, politikai érvényesítését pedig Hitler-től. Az a mód, ahogyan a démoni elem a németiség politikai gondolkodásában jelentkezik, rendkívül jellemző, és senkisé ismerte fel ezt a módot különféle megnyilvánulásaiban világosabban, egyértelműbben, mint Goethe és Mann. S hogy egyik regényének hőse Mann éppen 1939-ben Goethe-t választja, annak nyilván nem utolsó sorban az az azonosság az oka, mely hasonló jelenségekre hasonló módon reagál. Hiszen Mann ismerte, tanulmányban méltatta Goethe-t, mint „a polgári korszak reprezentánsát”, azét a jó értelemben vett polgárságét, amely a XVII. században Angliában, a XVIII.-ban Franciaországban csinált forradalmat, míg ez a forradalom Németországban elmaradt, illetve — mikor a nemzeti szocializmus interpretációjában létrejött — már csak elkésett és mondvascsinált paródiája volt mindannak, amit a forradalom a népek szabadságvágyának ellenállhatatlan kitöréseként megtestesít. Az elmaradt német forradalom ösztönzője a XVI. században Luther lehetett volna — de nem volt az. Mann leplezetlen ellenkezéssel fordul a német reformátor alakja felé (Deutschland und die Deutschen, Werke, Bd. 12. 560. l. és a köv.). és mély sajnálkozással állapítja meg, hogy a németiség mindig Lutherhez állt a legközelebb. Luther szabadsághős, de nem a politikai szabadság hőse, mert ezt a belső szabadság értelmezésében a németiség nem is ismeri, már pedig belső szabadság nélkül e szabadság kifelé a mérhetetlenül megduzzadt nemzeti individualizmus, az elnyomás, az Európa-ellenesség jegyében érvényesülhet. A németiség — elmaradt forradalma miatt — a nemzet fogalmát nem tudja a szabadságával egyesíteni. Ezt ismerte fel Goethe akkor, amikor a németiség napóleoni, ún. szabadságharcainak idején nem foglalt állást, illetve állásfoglalását úgy formulázta, hogy ha a kultúra és barbárság közt kínálkozik választás, a kultúrát választja. A politika — Mann szerint — szellem és hatalom, tett és lelkiismeret egysége, kompromisszum az étellel, a morállal, német értelmezésben azonban erőszak, elnyomás, amoralitás, a gonosz, az ördög jegyében fogant cselekedet. „És az ördög — írja Mann — Luther ördöge, nagyönis német figurának tűnik nekem, a vele kötött szerződés — a lelki üdvösség eladása csak azért, hogy egy időre megnyerjük a világ minden kincsét és hatalmát, olyasvalami, ami a német jelleghez különlegesen közel áll.” (Deutschland und die Deutschen, Werke, Bd. 12. 559. l.)

Ez az ördög pedig — Luther ördöge, Faust ördöge, a középkor, a német irracionális ördöge — valóságos mivoltában megjelenik a Faustusban. Igaz, megjelenik Dosztojevszkij Karamazov-testvérei-ben is, funkciója is ugyanaz, mint ott — „a hőse belső világának kivetítése” (Lukács György: A modern művészet tragédiája, 73. l.) — és mégis, testi habitusában, sőt — ha ez az ördögnél egyáltalán lehetséges — szellemi alakában is más. Dosztojevszkij ördöge „bizonyos minőségű” orosz „gentleman”, aki „mintha — még a volt jobbágysági rendszer idejéből való, dologtalan földesuraság maradványa lett volna; látszott rajta, hogy sokat foroghatott a világban, jó társaságban.” Ez a „gentleman” jó szabótól varrt, de már viseltes kabátot hord, inge kissé piszkos, kockás nadrágja Settembrini úr ugyancsak kopott ruhadarabjára emlékeztet. Dosztojevszkij láthatóan egy végső fokon népétől elszakadt, nagyvilági, beszédébe minduntalan francia szavakat keverő, lényében nem orosz ördögöt szerepeltet, míg Mann ördöge egyenes leszármazottja a romantikusok — Hoffmann, Chamisso,

Lenau — német ördögábrázolásának. Eredete a német protestantizmus biblikusságába nyúlik vissza, mint kísértő és a földi alkotás égi árának megfizettetője, behajtója. Ilyen értelemben természetesen szimbolikus figura, akinek jelentőségét Lukács György kitűnően ragadja meg és tömören fejezi ki akkor, amikor „a gáttalan irracionális intuíció védőszentjének”, majd később „az imperialista önmegsemmisítés karikatúrisztikus koncentrációjának” nevezi. (A modern művészet tragédiája, 71. és 75. l.) Bizonyos objektív jelentősége azonban olyan értelemben, mint ahogyan ezt Lukács György Goethe ördögének Faust dolgozószobájában történt megjelenésével kapcsolatban is megengedi — Adrian Leverkühn ördögének is van, tehát egy olyan önmagában érvényesülő irracionális, amely nemcsak a német irodalomban, hanem Mann életművében is az ősök bizonyos sorára támaszkodhat. Gondolunk itt a Varázshegy III. fejezetében, a Satana c., Carducci híres ódáját ilyen formában idéző alfejezet rövid ördögutalására, vagy Jákob találkozására Anuppal, a kutyafiúval, az „utak vezetőjével és nyitogatójával”, de mindenekelőtt Cippolára, a Mario és a varázsló varázslóhőse, aki annak az alvilági-démonnak a megtestesítése, amit a középkori gondolkodás az ördög alakjára vetített ki s ugyanakkor annak az alvilági-gonosznak a szimbóluma is, mely mágikus-irracionális eszközök igénybevételével — a fasizmus formájában — az emberiség megrontására tör. Persze, Cippola ugyanakkor valóságos ember, a történet valóságkerete is erősebb annál, semhogy Cippola alakját mélyebbre engedje süllyedni a szimbolikusnál az irracionálisba, de ez mitsem változtat azon, hogy az elbeszélésben az égi és pokoli, a jó és rossz erői küzdenek az emberért, az ember megváltásáért. Ezért nem kielégítő a novella megoldása: a Cippolát leterítő revolvorgolyók csak az *embert* ölik meg benne, nem az elvet, amit képvisel.

Ez a megváltás-gondolat különös, sokszor szinte már katolikus erővel hatja át a protestáns Mann szemléletét. Természetesen ez korántsem azt jelenti, hogy Mann a megváltást a szó keresztény-teológiai értelmében fogja fel: hőseiért a jó és rossz erői között nem az égi üdvösség elnyerésének biztosítása érdekében folyik a harc, hanem azért, hogy a föld nyerje meg őket. „Wir sind aber da, das Vergängliche unvergänglich zu machen” — mondotta az, aki Faust megváltását is ahhoz kötötte: „wer immer strebend sich bemüht, den können wir erlösen”. Ilyen harc folyik Adrian Leverkühnért is, akinek passzivitása ebben a harcban egyben a Faustus politikai jelentőségét is meghatározza, mint erre már utaltunk; ilyen harc folyik azonban mindenekelőtt a Varázshegy hőséért, Hans Castorpért, aki körül a jó és rossz, föld és pokol erői is határozottabban öltenek testet. Amíg Naphta alakja a regény második felében fel nem merül, főleg az orvosok, Behrens és Krokowski képviselik Settembrinivel szemben a Castorp — ha szabad így mondanunk — lelkéért folyó harc küzdőfeleit, mégpedig sajátos értelemben, ti. úgy, hogy Behrens az organikus-materialista világnézet üzletieskedő, nem rokonszenves, Krokowski az ál-tudományosság még kevésbé rokonszenves megjelenítője, mindketten szemben állanak Settembrini lelkes, jószándékú, de alapjában véve túl általános, illanó tartalmú idealizmusával. Settembrini előadását a lélekről nyomunköveti Behrens előadása a testről, az anyag működéséről — a kettőt nyilván nyugodtan tekinthetjük az angyali és ördögi motívum megütközésének a fiatal és figyelmesen hallgató Hans Castorp üdvösségéért. Ez a harc nem a Varázshegy kiváltsága, mindenütt folyik, ahol emberek élnek; itt inkább az ábrázolás különös jellegére óhajtjuk felhívni a figyelmet.

Az igazi, a veszedelmes alvilág azonban Naphta megjelenésével lép harcba Castorpért. Naphta a betegség, a halál erejét képviseli: „embernek lenni annyi, mint betegnek lenni” — mondja, s ez a szemlélet vezet el aztán a „szent terror”-hoz, amelyre — ismét Naphta szavaival — „a kornak szüksége van”.

Sajátságos, hogy a Luther iránti ellenszenv, amely végső fokon önmaga protestantizmusának megtagadására irányul, hogyan keveredik Mann-ban azokkal a protestáns nevelési és hagyományi elemekkel, amelyek műveiben itt-ott szinte szándéka ellenére felbukkannak. Így pl. Leverkühn determináltsága az ördöggel való misztikus eljegyzésére, ahogyan az testi

mivoltában ismétlődő és egyre sűrűsödő fejfájásaiban, szellemi magatartásában pedig kezdeti teológiai tanulmányaiban tükröződik, melyek mintha nem annyira az isteni, mint az ördögi principium szabatosabb megismerését segítenék elő; a József-anyag tárgyválasztásában, amely ó-testamentomi biblikus mivoltában a protestáns családi nevelés egyik jellegzetes megnyilvánulása, már akkor az volt, amikor a gyermek Goethe képzeletét is megragadta a *Dichtung und Wahrheit* Mann által is idézett részlete szerint (*Joseph und seine Brüder*, Werke, Bd. 12. 447. l.) — nem beszélve József karrierjének ugyancsak protestáns determinált-ságáról. Ugyanakkor viszont egy katolikus Settembrini vitatkozik egy katolikus Naphtával — tehát Mann a mediterrán hellenizmus tisztá formáit őrző embert éppenúgy katolikusnak ábrázolja, mint a jezsuita reakció letéteményesét. Sajátságosan katolikusnak érezzük a protestáns-polgári józansággal szemben azt a miszticizmust is, amelybe a Varázshegy a regény jellegét és célját követően a vége felé egyre jobban elmerül. Az olvasó aligha tudja kivonni magát annak a megkapó analógiának misztikus hatása alól, amely a regény Behrendominálta, tehát materialista tudományos része Röntgen-laboratóriumi jelene és a befejezés előtti spiritiszta séance halottélesztése között fennáll. Az előbbiben Castorp előtt láthatóvá válik barátja csontváza, tüdeje, lüktető szíve — a pozitív tudomány közvetítésével, az utóbbiban a halott Ziemsen jelenik meg, különös, megkapó világításban, a küszöbönálló világháborúra utaló tábori egyenruhában és sisakban. Mindkét jelenet homályban játszódik — de az egyik a tudomány, a másik az ál-tudomány homálya, s a különbség az ember számára nem mindig, nem egykönnyen felismerhető, különösen akkor nem, ha a séance lefelé húzó szédületét még a zenegép játéka, a zene mérgező, irracionális hatása is fokozza. Ebből nem szület-hetik más, mint a teljes eltávolodás az élettől, a visszasüllyedés a halottak, az őskáosz, a rendezetlen mítosz világába — a fogalmak gyanús, veszedelmes átértékelésének kezdete.

Ha nem tudnánk Mann feljegyzéseiből (*Die Entstehung des Doktor Faustus*, Werke, Bd. 12. 304. l.), hogy nem minden érdeklődés nélkül olvasta Agrippa von Nettesheimot és a Malleus Malleficarumot, azt mondhatnánk: ez a különös vonzódás a misztikus ábrázolása iránt esetleg csak ironia, esetleg ennél több: a kontraszthatás keresése. Azonban úgy érezzük, az ilyen állítás pusztá vulgarizálás volna. Ez a sajátságos elkalandozás a halál, az ígézetes, a révületes felé olyan jellegzetes német tulajdonság, melyet Mann is messziről, ősök hosszú során át hozott magával, s mellyel ugyancsak heroikusan birkózott —, de amely ábrázolásában *nem* az író szándéka ellenére kért és kapott helyet. Dürer, Altdorfer, Grünewald ennek a sajátságos német életérzésnek az illusztrátorai, Schopenhauer a filozófusa, Schuman, Wagner, Brahms a muzsikusai. Szüntelenül táplálkozik nem annyira a német táj jellegéből — amely természetes mivoltában ugyanúgy az életet és a megújódást tükrözi, mint bármely táj —, mint inkább a német városiaság ódon hangulatából, mely nemcsak Mann első művének, a Buddenbrook-nak elmúlás-atmoszféráját támasztja alá, hanem a Faustus-ban mint Luther-i táj (Halle és környéke), gondos tanulmányozás után foglalta el helyét. (Vö. *Die Entstehung des Doktor Faustus*, Werke, Bd. 12. 193. l.)

Ha írói célja okán szükséges, Mann a természetes tájat is szövetségesévé tudja tenni az irracionális hatásának elmélyítésére. Gondoljunk Hans Castorp síkalandjára, erre az egész Varázshegy-hangulatot felfokozó és összesűrítő élményre, amelyben a halál, az ismeretlen ígézetétől megszállott és elbódított ember elvész a dehumanizált természetben, elvész azért, amiért — az anyagi haszon kecsegtetése mellett — az Odysseusok és Columbusok hajóra szálltak egy vak, csillogó és ismeretlen tengeren, hogy megtöltsék önmaguk egyéniségének a végtelenbe kisugárzó hatásával az embertelen és érzéketlen világot. A gyermek kalandvágya, a felnőtt már-már tudatos halálkivánsága keveredik ebben a furcsa élményben, melynek megoldása azonban mintegy válasz Mann irracionális magatartására. „Az ember a jószág és szeretet kedvéért ne engedje, hogy a halál legyen úrrá gondolatain.” Hans Castorp a kaland után, amely térben voltaképpen egyazon hely körül forgatta meg, mint ahogyan a halandók járják

mindennapjaik kimért útját, visszatér az élők világába — már amennyire a Berghof szanatórium és lakói ezt a világot képviselik.

Walpurgis-éj-nek címezi Mann a Varázshegynek azt a fejezetét — és ezzel mintegy igazolja azt, milyen régen érlelődött benne annak gondolata, hogy a Faust új változatát, a nagy német paralel-művet megírja —, amelyben Hans Castorp és Madame Chauchat találkozik. Ugyanígyen Walpurgis-éj — csak még ködösebb, irracionálisabb, a valóságnak tulajdonképpen csak invokáló elemeitől meg nem fosztott — az a találkozás, mely a Lotte Weimarban utolsó lapján Lotte és Goethe között, a színházi kijárónál várakozó kocsiban lezajlik s amelyre egyízben már utaltunk. Mitől válik a beszélgetésük szellemszerűvé? Attól, hogy két valóságosan élő embernek nem a valóságos időben élő képmása folytatja, hanem azok, akik a történelmi időben már meghaltak s csak az emlékek halottakat élesztő idejében élnek. Ennek a valóságnak a létezése azonban — az ember történeti létezésének valóságával párhuzamosan — legalább olyan megdöbbentő, mint Joachim Ziemsen felbukkanása a holtak világából.

S még valamit, ami ugyan inkább a stílus irracionalitásának körébe tartozik, de a tartalom és forma vizsgálatának egységében elválaszthatatlan a tartalmi irracionalitástól: ez Mann különös szó-mágiája, amely tudatosan használt politikai helyzetábrázolás akkor, amikor az író szándéka így kívánja, de olykor önmagában is érvényesülő bűvész-mutatvány, pl. Naphta és Settembrini összecsapásainak egynémelyikében. Nem kétséges, hogy Naphta a szó-mágia gyakorlottabb mestere, ez a készsége teszi egy külsőséges bűvöletével is ható világnézet prozelitákat kereső exponensévé, de nem kétséges az sem, hogy Settembrini, a dél világának tiszta értelmű képviselője nem tud szabadulni e szó-mágia hatása alól, másként miért keresné újra és újra Naphta társaságát, akivel rendszerint már az első üdvözlő szavak kicserélése után mély és — hallgatói számára gyakran — érthetetlen vitába bonyolódik? A szó-mágia hangulati jellege percek alatt — a zenéhez hasonlóan — vissza tud vinni a múltba: ezzel a hatásos lehetőséggel él a Faustus befejezése, Leverkühn nagy vallomásának archaikus, középkort idéző nyelvezete.

Az allegorikus-szimbolikus a középkor világképének jellegzetes tartozéka. Ennek oka a középkor teológikus gondolkodásában keresendő. Az elvontnak, eszmeinek meg kellett találni a lehetőségig közérthető kifejezését: az eredmény csakis egy eszmei értékében csökkent, de úgyszólván testet öltött, ábrázolható — a morálításban, processziókban, az ikonográfia hagyományaiban megfogott — valóság lehetett, mely az ember és isten, ég és föld közötti viszonyt antropomorfikusan ugyan, de az ember istenteremtényi mivoltának figyelembevételével határozta meg. A középkor hatalmas tévedése: az ember vizsgálatának elhanyagolása, az emberarc differenciálatlansága úgy válik erőssé, hogy az istenközelségbe emelt ember isteni tulajdonságok hordozója lesz — s ezzel a megcsúfolt, a föld porából vett és a föld porává omló lény mégiscsak részesedik önmaga istenülésének emberit és istenit egybe-forrasztó dicsőségében.

Az allegorikus-szimbolikusnak ez a sajátos jellege, amely valóságos mivoltában konkrétan és egyértelműen, emberi jelképszerűségében pedig emberfelettien általános, Mann alkotásaiban olyan megragadóan érvényesül, mint Goethe óta kevés modern író művében. Alakjait mindig ennek a kétféle perspektívának a szempontjából kell megítélni: a valóságosból, amellyel a saját életük terhét, problémáit hordozzák koruk és kortársaik viszonylatában, és az irreálisból, amely túlmutat önmagukon, illetve önmaguk emberi problémáinak és viszonylatainak általános hordozójává teszi őket minden korok számára, amelyben emberi relációk léteznek. Hatalmas írói igény és a legtöbb művész számára majdnem megoldhatatlan feladat a kétféle perspektíva egyensúlyát mindvégig fenntartani, de Mann-nak úgyszólván mindig sikerül. Cippoláról, a varázslóról már szólottunk, mint akinek testi halála emberfeletti, ördögi, szimbolikus lényét és ennek hatását nem szünteti, nem szüntetheti meg, hadd szöljünk most Mann-nak egy másik alakjáról, olyanról, akiről tudjuk az író feljegyzéseiből (Entstehung des Doktor Faustus, Werke, Bd. 12. 308. l.), hogy egy valóságos, élő személyt ábrázolt,

Mynheer Peeperkornról. Peeperkorn ugyanis nem más, mint Gerhart Hauptmann, Mann nagy német író társa, akinek testi mivoltát, szaggatott s többnyire értelmetlen beszédét, mértéktelenségét az evésben-ivásban Mann hibátlanul, majdnem naturalista hűséggel ábrázolja — de ugyanakkor Peeperkorn több is, mint Hauptmann portréja; elvont jellegében az erős személyiség hatásának szimbóluma, aki lenyűgözi környezetét, megbénítja az elméleti vitákat s nagyjából — Cippolához hasonlóan értelmetlen halálától eltekintve (minthacsak Mann ezen a ponton nem tudott volna megbirkózni feladata kettősségének nehézségeivel) — a bárgyú, de határozott cselekvés elvének princípátusát példázza a teoretizálás felett.

Mann szimbolizmusának korai megnyilvánulásait már a Buddenbrookban megtaláljuk, mégpedig a fenti értelemben, az alakok kettős perspektívájának jegyében, amihez a legtöbb regényben az egész léggör, a mondanivaló szimbolizmusa járul, kiegészítésképpen és betetőzőképpen egyaránt. A Buddenbrook szimbolizmusának ugyancsak vulgáris értelmezése volna, ha főszereplőinek sorsában a polgárság hanyatlását látnánk jelképezve; nem, csak egy bizonyos fajta, éppen nem polgári tulajdonságoktól metelyezett nemzedék hanyatlik benne a polgárság virágzásának egy olyan korszakában, amely pl. a Hagenström-családot magasra emeli. A Buddenbrook szimbolizmus ennél rejtettebb: azoknak az alakoknak az állandóságában érvényesül, akik mint pap, orvos, borbély, nevelő, alkusz stb. a polgári lét kiszolgálói, tehát a polgári élet még változatlan kereteinek állandóságát képviselik. Ezek az alakok állandóságukkal egyúttal a viszonyítást is lehetővé teszik. Az együgyű Sesemi Weichbrodt ott van szinte a regény elejétől a végéig a Buddenbrook-ház minden családi ünnepségén, szívből jövő, triviálisan bárgyú jókívánságai nyomon kísérik az élet, a polgári létforma ugyancsak triviálisan bárgyú ünnepségeit. Az a szimbólum, ahogyan a kis Hanno egy napon a Buddenbrook családfát a házi bibliában aláhúzza, befejezi, lezárja, sokkal világosabb, egyértelműbb, semhogya magyarázatra szorulna.

A József-tetralógia szimbolizmus azért nem olyan kirívó, mint Mann egyéb műveié, mert hiszen a biblikus tárgy önmagában véve olyan szimbólum-rendszernek tekinthető, amelyen belül az apróbb szimbólumegységek fel sem tűnnek. Hans Mayer a kút és verem motiválást — mint újra és újra feltűnőt — érzi benne szimbolikusként (Thomas Mann—Werk und Entwicklung, 216. l.), ezt a felfogást bizonyos mértékig alátámasztja a Józsefet kiszabadítani készülő Ruben találkozása azzal az angyali-ördögi cinikus jelenséggel, aki ezeket a keletien biblikus és Mann-i értelemben egyaránt kétértelmű szavakat intézi hozzá: „— ez a történet itt csupán játék és ünnep — csak kezdet és beteljesülés kísérlete —. Lehet, hogy ez a verem nem csak sír a kisebb körforgásban, és testvéretek még csak készülöben van és egyáltalában nem kész —.”

Más fajta szimbolizmus uralkodik a Faustusban. Szimbolikus itt a táj, a regény hátttere, mint a lutheri, Európa-ellenes Németország szülőanyja, szimbolikus a zene, mint a német teremő génusz irracionális és romboló megnyilvánulása, szimbolikus a hős, Adrian Leverkühn, mint polgári és művészi elkülönültségének, németiségének és zenei hivatásának áldozata, szimbolikus életrajzírója, Severus Zeitblom, mint a jóra tehetetlen német kispolgárság képviselője, szimbolikus természetesen — regénybeli objektív valóságától eltekintve — az ördög, aki Adrian egyéni katasztrófáján túl egy nemzeti és egy világkatasztrófa előidézője, szimbolikus a teológia docense, a már nevében megbélyegzett Schleppfuss magántanár, Kumpf professzor, a Luthert ábrázoló teológus, a kultúra jegyében önmaga megsemmisítésére törő Chaim Breisacher magántudós, Saul Fitelberg, a nagy kísértő — s mindezeknél a nevek el nem hanyagolható, középkorian egyértelmű szimbolizmus! — s végül talán még Echo, ez a Mann kis unokájáról mintázott (vö. Entstehung des Doktor Faustus, Werke, Bd. 12. 324. l.) bájos gyermek, aki Euphorionként hordozza mindazt a tisztát és jót, ami az emberi szellem Rousseau-ian egyszerű, természetes megnyilvánulása, s fájdalmasan, kínok között kilobban, mihelyt érintkezésbe kerül az ördögtől, a gonosztól fertőzött világgal.

De a különös, csaknem irracionálisan megmagyarázhatatlan az, hogy a szimbólumok e hatalmas, egymás sarkába lépő halmazán túl a Faustusnak, mint regénynek, a lehető legreálisabb jellege van, sokkal reálisabb mindenekfelett, mint mintaképének, a Goethe-i Faust második részének. Ennek oka ugyanaz, ami a Mann-i mítoszt emeli és tágitja: a perspektíva kiszélesítése, az a bonyolult tükrözési folyamat, mely a fény visszaverődési szögének legkülönbözetűbb elhelyezésével az ábrázolás mérhetetlen gazdagságát teremti meg s az egyénit úgy teszi egyetemesen jelképpé, hogy közben aprólékos egyéni jellegéből mit sem veszít, viszont átfogó jelentőségében csak nyer.

Az a regény azonban, amelyben Mann szimbolizmusa a legteljesebben érvényesül, a már címében is szimbolikus utalású Varázshegy. Lukács György is „jelképalkotó lángeszűség”-nek nevezi (A polgár nyomában, 32. l.) azt, amire ez a regény a fizikai térben és az önmaga alkotta objektív térben felépül, Mann viszont azt írja róla: „Humoros szimbolikája az élet dédelgetettje (Sorgenkind des Lebens) körül forgott” (Meine Zeit, Werke, Bd. 12. 591. l.), mintegy az emberről, az emberiségnek készült. Szimbolikáját ugyanaz magyarázza, ami — a Mann-i életmű teljességének ismeretében — a Faustusét: ez is visszatekintés, lezárás, mint az (Hans Mayer azt írja: egy korszakot zár le, a polgári-esztetikust, vö. Thomas Mann — Werk und Entwicklung, 125. l.), ezért egy magasabb történelmi perspektíva szempontjából általánosabb érvényűnek kell lennie, mint ha pusztán csak a hős vagy az író igazságát vagy tépelődését juttatná kifejezésre. S ha a Faustus sajátosságosan német regény, a Varázshegy pedig világában nemzetközi, ez pusztán annak a történelmi adottságnak a megjelenítése, hogy míg az első világháború kitörése az imperializmusnak egy olyan korszakát zárja le, amelynek társadalmi, gazdasági és politikai problémái többé-kevésbé azonosak minden országban, addig a második világháború az imperializmusnak faszizmussá történt torzulásában egyrészt határvonalat húz nemcsak a proletárforradalom országa, hanem a polgári demokráciák és maga közé is, másrészt német megvalósításában ez az imperializmus hatalmas méretűvé, az egész világot megsemmisítővel fenyegetővé válik, ezért teljes jelentőségében csak egy Németországban lejátszódó regényben ábrázolható. A reális jegyek ellenére a Varázshegy olvasása közben mégis azt érezzük sokszor, hogy ebben a valóság feletti világban néha igazán elszakadtunk a világtól, mindennek, a leghétköznapibb tényeknek is a szimbólum-értéke jelentősebb a valóság-értékénél — de természetesen ez az író nyilvánvaló szándéka is, az elért hatás nem művészi eszközeinek elégtelenségét, hanem ellenkezőleg, tökéletességét példázza. Az alakok szimbolizmusát azonban olyan effektusok erősítik, amik már-már szinpadiként hatnak. Pl. amikor a humanista-racionalista Settembrini belép Castorp szobájába, azonnal fényt gyűjt, viszont Castorp és Peepkorn beszélgetése egyre növekvő alkonyi homályban zajlik le. Szimbolikus a férfi és nő viszonylata is: egy különös, tudathasadásos kettősségben a pedáns Castorp önmaga rejtett, piszkos, rendetlen, amorális énjét szereti Madame Chauchat-ban, s hogy ennek a kapcsolatnak antagonizmusa még kirívóbb legyen, az író Madame Chauchat elődjeként egy fiút szerepeltet, Pribislav Hippet, akinek azonban az aszszonnyal egyező vonása szláv származása, s aki így a vérség és faj jegyében — némileg reakciósan — meghatározott ellentéte Hans Castorpnak. Természetesen ez a kapcsolat ugyanakkor a kultúra önmegsemmisítő tendenciájának is szimbóluma, a vonzás és — antitézisében — a taszítás egységének és változhatatlanságának jelképe, a mitikus erők működésének jelképe, mindazé tehát, amit az embernek a haladás, a felemelkedés érdekében le kell győznie.

Sajátos módon, amint a regény befejezése — és az emberiség sorsának beteljesülése a háborúban — közeledik, a szimbólumok sora csak szaporodik. A „varázshegyen” töltött hét év Castorpot annyira eltávolította a valóságtól, hogy számára — s rajta keresztül a sorsát nyomon követő olvasó számára — mindennek hovatovább csak szimbolikus értéke van. Ez az értékelés azonban a művészi valóság objektív hitele szempontjából túl kevés volna; „végül — írja Mann a Faustusban — a művészet mindig leveti a művészet látszatát.” A szimbólumnak egy ponton közelednie kell a valósághoz. A valóság a háború, az elvek helyébe

lépő testi, könyörtelen harc — s íme, így lesz úrrá az ingerültség a Varázshegy lakóin is, hisztérikus jelenetek, verekedések váltják egymást, s ezeknek betetőzése Settembrini és Naphta párbaja, egy előzetes ironikus párbajhistória leírása után, amely mintegy a háború „szabályos”, „lovagias” formáját teszi nevetségessé, hogy kevéssel utána a szellemi ellentétek is fegyveresen csapjanak össze — s ha itt Settembrini úr még a levegőbe lő, Naphta pedig önmagát pusztítja el, sok esztendővel később Mann felismeri, hogy a harc bizonyos körülmények között elkerülhetetlen, s magaválasztotta halálába rohan az, aki nem vállalja (Vö. Vom kommenden Sieg der Demokratie, Werke, Bd. 12, 824. l.). Nyilvánvaló, hogy a párbaj, amelyet az irodalom egyébként feudális-romantikus elemként használ, nem ilyen értelemben bukkan fel Varázshegyben, még pontosabban romantikus jellegében annak az irracionálisnak a példázata, amit a német romantika — középkor nosztalgiájában — képvisel, s ami a halál, a felbomlás jegyében zúz össze minden igazi, építeni kívánó emberi szándékot.

A legújabb irodalomkutatás szükségszerűen sokat foglalkozik a romantikával, haladó és reakciós tendenciáinak szétválasztására törekedve. Honnan a romantika haladó jellege? Nyilván a változás, a lezárás szükségességének igénye hozta létre, az a gondolat, amely a XVIII. században bontakozik ki, párhuzamosan a polgárság gazdasági és társadalmi térhódításával és párhuzamosan a technikai civilizációval azzal a fejlődésével, amely ennek a térhódításnak az előfeltétele. A gazdasági és technikai fejlődés mögött a társadalmi fejlődés, a polgárság osztályhelyzetének kiegyenlítődése messze elmarad, ez forradalmi szempontok érvényesítését állítja előtérbe, mint amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy e lemaradást gyorsan és azonnal kiegyenlítsék. Eddig — a lezárás és változás igényének felismerésével — a romantika haladó. Haladásellenessé akkor válik, amikor az adott társadalmi valóságnak megfellelően az egyes nemzetek keresni kezdik a változás útját, irányát és célját, és azt nem mindenkor az alakítandó jövőben, hanem a patriarkális, hibátlannak látszó vagy ábrázolt múltban találják meg, mint ideálban. Ilyenkor telítődik meg a romantikus fogalomkincs azzal a tartalommal, amit fogalmi teljességnek nevezhetnénk, s ami nem más, mint a lehetőség újszerűségének tagadásával, a már-volt minden árnyalatának tömörítése a fogalom magja köré. Harc, haza, halál — ezek a fogalmak sajátosan fennkölt, többnyire feudális, irracionális pátozt kapnak s bár ettől még lehetnének forradalmi tartalmúak, bizonyos körökben nemcsak megmerevítik, de egyenesen a középkor idealizált, valóságtól elrugaskodott világába vonják és zárják mindazt, ami a romantika hangulati elemeiben forradalmi, előrevivő.

Az újat kereső és a régihez találó romantika a haladás legnagyobb kerékkötőjévé vált. A romantika dezilluzionizálása, visszavezetése saját gazdasági természetű eredetéhez és annak megmutatása, hogy közben túlhaladta önmaga polgári igényű forradalmát és a technikai civilizáció további szakadatlan fejlődésével a proletariátus forradalmára tette éretté a világot — ez a tudományos szocializmus hatalmas érdeme, s ebben az érdemben osztozik a XIX. század minden fia — így Mann is —, aki a múlt kétségkívül rendkívül erős nosztalgiájának leküzdésében tevékeny szerepet vállalt.

A német romantika ugyanis — hasonlóan a már tárgyalt német szabadságfogalomhoz — a reakció bélyegét viseli magán. Betegség és halál nagyobb mértékben tartozékai, mint bármely más nemzet romantikájának, és a pusztulásnak ezt az elvont érzését, mely sajátos módon a pusztulóba mint támaszba kapaszkodik, csak konkretizálja a középkori városképek egész sora, amelyek Németországban még fellelhetők. (Természetesen más országokban is. anélkül azonban, hogy hangulati-irracionális hatásuk oly nagy legyen, mint amelyet omló várak pl. a német kedélyre gyakorolnak.) Nyilván ilyen értelemben ír Mann Lübeck hisztérikusan középkori atmoszférájáról (Deutschland und die Deutschen, Werke, Bd. 12. 557—581.), és egy ilyen atmoszféra szüli a Buddenbrook-ot, amelynek — ezt hangsúlyozni kívánjuk — csak az atmoszférája romantikus s amely Mann első kísérlete — tegyük hozzá, sikerült kísérlete — arra, hogy a német romantika béklyóitól szabaduljon. Betegség és halál, a német romantika legfőbb ismérvei, újra a Varázshegyben jelentkeznek a legélesebben, mégpedig úgy

ahogyan ezt a német romantika másik nagy ellenzője, Goethe egy ízben meghatározta: „Wenn der Mensch über sein Physisches oder Moralisches nachdenkt, findet er sich gewöhnlich krank.” Nos, a Varázshegyben minden gondolkodás beteg, de beteg a szerelem is, pontosabban a betegség egy neme, a halál parázna módon tobzódik, tékozol benne, s a varázslat feloldása, a visszatérés a valósághoz, csak a halálnak egy a betegségnél is borzalmasabb, mert módszeresebb formája: a háború.

Az az út, amelyen haladva Thomas Mann ellentétes viszonyát a romantikához legjobban megközelíthetjük, a pszichoanalízishez vezet el. Mann azt írja: „még a pszichoanalízis is — a romantika egyik nyúlánya (Ausläufer)” (Deutschland und die Deutschen, Werke, Bd. 12. 573. l.). Ebből — Thomas Mann általános állásfoglalását figyelembe véve — az következne, hogy elveti a lélekanalizist. Az igazság az, hogy — írói intuíciója alapján, előbb, hogysémm mint tudomány felmerül — (Freud Álmfejtés-e 1900-ban jelenik meg, a Buddenbrook-kal egy eszféndőben) —, már a Buddenbrook-ban ábrázolja azt a kezdetben teljesen irracionális, tudatalatti forrásokból táplálkozó gyűlöletet, amely Tony Buddenbrook-ot a Hagenström-gyerekekkel szemben eltölti, s mely világos, egyértelmű magyarázatot a regényben sokkal később, majd csak akkor kap, amikor Hagenströmmék lesznek a Buddenbrookok házának, tekintélyének — a patriciusi polgári család felfogása szerint — felkapaszkodott, parvenü utódai. A Varázshegyen, doktor Krokowski tevékenységében a pszichoanalízis már mint tudományos diszciplína jelenik meg, amelynek áltudományossága azonban abban dokumentálódik, hogy végül is a spiritizmusba, a halottak világába való irracionális elmerülésbe torkollik. S ugyanakkor, amikor Mann ilyen egyértelműen bírálja a romantika e késői hajtását, a pszichoanalitikus motívum megint bizonyos realitás igényével bukkan fel Adrian Leverkühn történetében, aki szifilitikus fertőzése után egyik orvosának halálával, a másiknak letartóztatásával olyan módon vonja ki magát az orvosi kezelés alól, mintha bizonyos tudatalatti erő kényszerítené arra, hogy várja be ellenkezés nélkül meghatározott sorsának beteljesedését. Elgondolkozhatunk annak az Aschenbachnak romantikus halál-igézetén is, aki írói és emberi magatartásában egyaránt erősen a múltba, a XIX. századba ágyazódott — vagy éppen Nagy Frigyesről szóló munkája révén a XVIII.-ba —, s aki Velencébe, a romantikus halál városába megy meghalni Wagnerhez hasonlóan, ha éppen Aschenbach személye nem vetne fel egy másik kérdést, a Mann-i eros kérdését.

A halál-motívum középkori jellegű előtérbe helyezése mintegy igazolást nyer a magtalanságnak és gyümölcstelenségnek, a folytatás hiányának abban a különös meg-megvillantásban, ami Mann legtöbb írására, hőseinek sajátos irányú vonzódására jellemző. Nemcsak Aschenbach fiú-erosára gondolunk, hanem Hanno Buddenbrook és Kai Möller barátságára — ami persze ugyanakkor a polgári hanyatlás és a feudális hanyatlás egymás iránti köcsönös rokonszenvének szimbóluma is —, azután Adrian Leverkühn odaadó barátságára Rudi Schwertdfeget iránt és magamentő nőülési terveinek összeomlására, Hans Castorp szerelmére Madame Chauchat iránt, amelyet azonban a Pribislav Hippe iránt érzett vonzalom alapozott meg. Igazában egyetlen női hőse van Mann-nak, a Megtévesztett szerelmes asszonya, akinek vonzalma ugyancsak természetellenes, a szó fiziológiai értelmében is az, és tévedéséért, önkívületéért a halál borzalmas árát fizeti. Lotte, a másik hősnő csak annyira van, amennyire a férfi, Goethe teremtménye gényusza létét akarja s maga vallja szerényen: „a férfiaké az elvek és kéréhetetlenségek világa”, — majd később: „mi (nők) a természet és türelem gyermekei vagyunk.” Hozzátehetjük: egy bizonyosfajta magatartásé is, amit Tony Buddenbrook, a családi méltóság őrzője példáz.

A racionalista-humanista Thomas Mann az, aki e gondolkör egységében a mitikus-antik és középkori-irracionális Thomas Mann ellentmondásait feloldja. A humanista Thomas Mann a teljes Thomas Mann, az író minden művének önkínzása és ellentmondásossága végül is az emberszeretethez, az alkotó munka értékének hirdetéséhez torkollik, a humanizmus adja meg a Mann-i életmű végső egységét elindulásától a befejezéséig.

Azonban már az író elindulását is milyen bonyolultan érvényesülő társadalmi valóság határozta meg! A XIX. századi regény, a „nagy” regény témája lényegileg azonos volt a lovag-regény témájával: a hős hosszú, küzdelmes kalandok után célhoz ért, legyőzte az ellenség varázslatos erőit s megkapta bátorsága, állhatatossága jutalmát, többnyire a szeretett nő kezét. (Vagy nem kapta meg, akkor küzdelme hiábavaló volt, elbukott, meghalt.) A feltűnő az, hogy a XIX. századi regényben még mindig egyének harcolnak egyéni célokért, egy ellenséges társadalommal, a kapitalizmus társadalmával állnak szemben, mely sehogyse akarja őket jól védett sáncai mögé bebocsátani. Aszerint, hogy ez a harc a kapitalista társadalom fejlődésének milyen fokán dül s milyen, a környezet meghatározta, továbbá öröklődő nemzeti sajátosságok jegyében folyik, változik a fenti, nagyonis vázlatos s csak az egyén és társadalom szembenállását kidomborító alaptéma; így lesz a regény szentimentális-romantikus a XIX. században a fejlett iparú Angliában (Copperfield Dávid), realiztikusan könyörtelen a vagyonharácsolásra törekvő francia kis- és nagypolgárság körében (Eugen Rastignac, Julien Sorel), forradalmian lázadó az iparilag teljesen elmaradt oroszoknál (Raszkolnyikov). Általában az egyén és társadalom közötti harc ábrázolása annál könyörtelenebb és élesebb, minél könyörtelenebb és élesebb a *tényleges* harc. Az az egyén — polgári szempontból —, aki a polgári társadalommal folytatott harcában leginkább magára marad, nem lehet más, mint olyasvalaki, aki ideálokban keresve támaszt, egyrészt maga is kevésbé alkalmas a pénz-hajszolásra, másrészt álláspontjából eredően mélységesen lenézi azokat, akiknek legfőbb gondjuk a pénzszerzés. Így történik aztán, hogy a XIX. század végén az egyén, még-hozzá a nemes eszményektől fűtött egyén és a könyörtelen társadalom harcát nem lehet jobb médiumon keresztül ábrázolni, mint a művész, az író és a polgárság összecsapásában. Ebben az értelemben a művész elhagyottságán mérhetjük le azt a tartalomnélküliséget, mely a polgárságot az imperializmus korszakában jellemzi, és elszigeteltsége nyilván az első lépés — mint előfeltétel — annak irányában, hogy a másodikat, az útkeresőt a proletariátus felé megtegye. A proletariátus a polgárságtól éppúgy elszigetelődő, mint a művész, de tömegeiben hatalmas forradalmi erőt képvisel.

Így vezet el a polgári társadalomban a művész elmagányosodása ahhoz a sajátos „kisvilág”-hoz (Lukács György találó elnevezése), amelyben minden a forradalmat áhítozza, de amely csak a forradalmi eszmék megvitatásáig jut el, mert — önmaga meddő zártságában — nincs kapcsolata a forradalmi tömegekkel, alapjáibanvéve ezektől a tömegektől éppen úgy idegenkedik, vagy irtózik, mint kapitalista elnyomóitól.

Így vívja a századforduló táján harcát a magára maradt művész, aki származása és hajlamai révén polgár, de *harcos* mivoltában — harcának mértéke és céljai szerint — forradalmár. Ennek a művésznak az ábrázolása — Thomas Mann vívódásainak tükré — a Mann-i életmű egyik legfőbb kerete, olyasvalami, ami az elindulástól a befejezésig, a Buddenbrook-tól a Faustusig nyomomonkövethető. Ami Mann-ban irracionális, az egy bonyolult, áttételes lázadás eredménye a rend és a kategorizálás ellen, egy a polgárinál magasabbrendű és általánosabb érvényű rend és kategorizálás érdekében, amit azonban korlátok közé szorít és elnyom, annak a felismerése, hogy e magasabbrendű, az esztétikus és etikus elemeiből szövődő kategória érvényesülése nem tűri az irracionálisitást. Végső fokon és legutoljára mindig ez az igazság érvényesül, de nem minden harc és önnegtagadás árán.

Hans Mayer Thomas Mann „életmotívum”-ának nevezi ezt a viszonylatot az íróban polgár és művész között (Thomas Mann—Werk und Entwicklung, 23. l.), mi pedig hajlandók vagyunk úgy tekinteni, mint a XIX. század gondolatvilágának legelevenebben élő és ható megnyilvánulását egy olyan író tevékenységében és gondolatvilágában, aki eléggé az élet és a valóság talaján állott. Lukács György is kitűnő tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek (A polgár nyomában, Hungária, Budapest, 1948.), de visszatér rá másik Mann-tanulmányában is, a Modern művészet tragédiájában (az előbbivel egy kötetben).

Mann családja, származása, környezete determináló hatással volt arra, hogy ez a probléma (polgár vagy művész) végigkísérje életútján. Egykor úgy érezzük, egész élete öngazolás láthatatlan ősök sora előtt : íme, amit én alkottam, nem kevesebb annál, amit ti teremtettetek.

Ez a tény egy sajátos, tudathasadós alkotóformában jelentkezik, amelyre már Lukács György felhívja a figyelmet, amikor felveti a kérdést : melyik a polgár irányadó típusa, Christian vagy Thomas Buddenbrook? A válasz az, hogy a kettő voltaképpen egy, mint ahogyan Hans Castorp azonos Madame Chauchat-val, vagy Settembrini úr — nagyon távolról és nagyon ritkán, a szó-mágia bűvöletében — Naphtával. A két alak egysége fiatal-ságukban, életútjuk első szakaszán pontosabban megmutatkozik : igaz, hogy Christian hisztérikusan degenerált, de Thomas sem szereti az üzletet, romantikus vonzalmat érez egy fiatal, másfajta életlehetőségeket sejtető virágáruslány iránt, ő is már csak *élni* akarja a pénzt, nem *megszerezni*. Ami a kettőjük életútját a továbbiakban megkülönbözteti és elválasztja, arra ismét Lukács György mutat rá : ez a tartás (Haltung), egy főleg az önfegyelem elemeiből táplálkozó magatartás, amelynek kifejesztése végső fokon örömtelen, mesterkelt, az élettől idegen, pihenést nem nyújtó rendszerré válik, s amely az igazsággal és a valósággal szemben próbál érvényesülni, tehát végül is összeomlik. Thomas így vall erről : „Én magam is hajlamos voltam rá (a bohémságra) régen. De tudtam, hogy bomlaszt, lezülleszt és tartás-nélkülivé tesz — és a *tartás*, az egyensúly részemről a legfontosabb.” (Kiemelés tőlem, Sz. T.) De hiába mondja Thomas : „Üljünk neki, az ördögbe is, és alkossunk valamit” — ez részéről csak jámbor óhaj. Az igazság az, hogy nem hisz önmagában, nem hisz pénzteremtő elhivatottságában s míg férfikorán átsegíti a *Haltung* jellegzetes német principiuma, halála előtt, életútja végén megint csak feltámad benne a kétség : praktikus ember volt-e vagy álmodó? Felelhetünk-e mást annak, aki ezt kérdezi — éppen a kérdés feltevésének ténye miatt —, mint azt, hogy álmodó volt? Hanno Buddenbrook élete nem is annyira a zene irracionálisába süllyedő anyjában indul el, mint inkább az egész élet Schopenhauer-i irracionálisát halála előtt megismerő apjában.

A *Haltung* német principiuma lép előtérbe Thomas Mann ironikus regényében, a Királyi fenség-ben, amely bizonyos fokig éppen ennek a felfokozott tartásnak a paródiája. Amikor felfokozottat mondunk, arra gondolunk, hogy a regény udvari környezetben játszódik le, az etikett szoros rituáléjába szorítva, tehát egy — a monarchiák internacionalizmusában — nemzetek felett álló tartást példáz, amely itt azzal válik humorossá és sajátos németté, hogy egy alulról jövő, alattvalói tartás egészíti ki. Ezt a merevséget a hanyatló feudalizmus segítségére siető kapitalizmus, az amerikai Samuel N. Spoelman lánya oldja majd meg nászában, azzal a nyilvánvaló kilátással, hogy a feudalizmus létének meghosszabbítása életformáját is meghosszabbítja majd, azaz Ima Spoelman fogja derekát beadni előbb-utóbb, de most még — amíg a királyi fenség csak udvarlója — joga van ironikus fölénytel így szólni : „Tartás, herceg. Az a véleményem, hogy nem megengedhető, ha az ember elengedi magát, hanem hogy minden körülmények között meg kell őriznünk a tartást.” S ugyanennek a tartásnak a hiánya kergeti a halálba, az öngyilkosságba Raoul Überbeint, a királyi fenség nevelőjét. Paradox módon a tartás legmagasabb foka, az udvari, lehet engedékeny s áldemokratizmusával befogadhatja az amerikai milliomost ; de lent, a mélyben, a német kispolgári világban, tanárok és gimnáziumi igazgatók között nincs irgalom a tartás nélküli Überbein számára.

A tartást és a hozzá kapcsolódó életformát az első világháború kátyúba juttatta. A Buddenbrook és a művésznovellák világa lezárult, de a művész reakciója a környező világ megnyilvánulásai iránt nem zárulhatott le, mert — helyesen vagy helytelenül, szűklátókörűen vagy a teremtő művész isteni önkényéből eredően — forrása magában Mann-ban volt. Mann első világháború előtti vívódásainak körét a művész vagy polgár viszonylatában felváltja a művész és polgár összekapcsolásának kérdése, amely felveszi a harcot a polgári művész-

elképzelés ellen annak érdekében, hogy a bohém, nagykalapos, bársonyzekés alak eltűnjék és helyébe lépjen a Mann-i értelmezésű, józan életű polgári művész.

A századforduló — a fogalmi teljesség jegyében annyi más eltorzított gondolattal együtt — még mindig hisz — és éppen Goethe hazájában! — a romantika Eichendorff-i (Taugenichts) megfogalmazású művésztében, aki bolyong, lelkesedik, éheznek, s akit a polgár ezért — titokban vagy nyíltan — lenézhethet. Ugyancsak kitűnő ironikus képét kapjuk a művész-elképzelés e megfogalmazásának a Királyi fenség-ben, ott, ahol Axel Martini díjnyertes költő audiencián van az uralkodó hercegnél. A herceg a költő polgári foglalkozása iránt érdeklődik — ez a kérdés szájából kétszeresen humoros hatású, hiszen a hercegnek semmiféle, se polgári, se művészi foglalkozása nincs, maga csak *tartás*! — és némileg csalódottan veszi tudomásul, hogy a költő csak ír. Csak ír? Hiszen az írás nem vehet sok időt igénybe? Nem, de nagyon sokat kell lustálkodni ahhoz, hogy egy vers megszülessék. A költő bizonyára sokat szenvedett, éhezett? „Nem a valóságos éhség, hanem a valóság éhsége” teszi a költőt — válaszolja Axel Martini. Élményeit írja meg? Martini elnézően mosolyog: aki mindent átél, az nemcsak hogy nem tudja megírni élményeit, de lenézne saját élményeket gyűjtő életformáját. A megszabott, pontos, gondos életrend, a higiéné a legfontosabb, és semmi sem unhigiénikusabb, mint az élet — valami ilyenfajta magyarázattal fejezi be szavait a költő a herceg előtt. Ez a magyarázat egyben Thomas Mann önigazolása is polgári közönsége előtt.

A művész léte azonban csak önmaga funkcionális kiszolgálására volt hivatott, Mann — akkor — még nem ismerte fel, hogy a művész nemcsak egy kényelmetlen és egyre inkább azzá váló életforma igazságtalanságainak érzékeny lelkű megszólaltatója, akiben — mint Lukács György írja — a tartás hivatássá lesz, hanem kezdeményező, formáló, iránymutató szerepe is van. Igaz, hogy a Mann életpályája végén álló Doktor Faustus megint csak azt példázza, milyen mérhetetlen egyéni és nemzeti tragédia származik abból, amikor a művész csak művész — de a Faustus ennek a tragédiának az ábrázolásában az objektív valóságnak a tükrözésére hivatkozhatik, mint igazolásra, ahogyan a különleges német viszonyok között a művész és tömegek elszakadása mind teljesebbé, mind katasztrofálisabbá vált. A Faustus előtt azonban két regény is — a József-tetralógia és a Lotte Weimarban (talán ezért nem véletlen az ellentétes témák párhuzamos feldolgozása) — a művésznak mint polgárnak az irányító szerepét, illetve a művésznak mint polgárnak a példaképszerűségét tárgyalja.

Amíg Leverkühn-nek nem sikerül a „kisvilág”-ból a „nagyvilág”-ba jutni, addig ez Józsefnek sikerül. József „társadalmivá válik” (Lukács György). A kérdés csak az: művész-e József?

Igen, művész, a szépség és tudomány protagonistája, extatikus rajongója. Műfaja, alkotása az álom. Álmodó képessége és az az ellenállhatatlan erő, mely saját jólfelfogott érdekével szemben álmainak elmondására ösztökéli, tehát mindenáron való megnyilatkozássra, teszi művésszé és tragédiájá — életútjának elején — az, hogy közönséges testvérei nem tudják álmainak röptét követni; finomságát finomkodásnak, izlésének választékosságát lenéző idegenkedésnek érzik; a *különb embereknek* — az első Mann novellák hőseinek — bukniuk és bűnhődniük kell, de a József-tetralógiában a bukás már a mítosz időtlen, örökkévaló és az általános, egyetemes érvényű igazságok kimondására alkalmasabb szférájában történik, úgy, hogy a hősök előbb alászállanak a verem szimbolikus mélységébe, aztán mintegy feltámadva belőle — Goethe *Stirb und werde*-ja jegyében — álmaik megvalósításához fognak, az álom ismerőiből az álom magyarázóivá, praktikus, tevékeny emberré válnak, akiknek életútjuk végén megvalósult álmaik szolgáltának elégtételt.

A művésznak mint polgárnak másfajta, sokkal konkrétebb, helyhez, időhöz, nemzethez kötött megfogalmazását adja a Lotte Weimarban c. regény. Hőse Goethe, akinek „óriásalakjában — Thomas Mann a német polgárság haladó erőinek mindenkori legmagasabb testetöltését alkotta meg” — írja Lukács György (A polgár nyomában, 40–41. l.). Életrhívásának

tehát — 1939-ben — hatalmas politikai jelentősége van, eszmény egy sárbarántott nép számára, de ez az eszmény — egyben öngazolás is.

Minden német írónak, minden német alkotónak előbb-utóbb el kell jutnia Goethehez, meg kell határoznia hozzá való viszonyát. Mann ezt úgy tette meg, hogy azonosult vele. Az erre való törekvés korántsem újkeletű és első dokumentuma nem is tárgyalt regény, mint ahogyan nem is az utolsó. A kis Hanno karácsonyi ajándéka — és Hanno Buddenbrook gyermekkori önarckép-jellegére lehetetlen rá nem ismerni — voltaképpen ugyanaz a báb-színház, amit a kis Goethe kap nagyanyjától a *Dichtung und Wahrheit* (Werke, Cotta, Stuttgart, 1886, Bd. VI. 7. l.) tanúbizonysága szerint s bármennyire is hiteles Hanno-Thomas Mann ajándékának objektív valósága, a regénybeli kiemelés a szándékolt párhuzam valószínűségét teszi nyomóssá. Az utolsó Mann-i mű pedig, a *Faustus*, a német irodalom legnagyobb alkotásának mintegy ellenpólusa, amint erre a maga helyén már rámutattunk. A Jákob—József történetek is a Goethe-i tematika fel nem használt részeinek körébe tartoznak. A Goethe—Mann párhuzam, illetve egygyéválás legkétségtelenebb ténye azonban a Lotte Weimarban.

A kérdés: miért volt szükség erre az azonosulásra? Vagy még pontosabban: kinek volt szüksége rá, a nemzetnek vagy az írónak?

Mindkettőnek. A nemzetnek azért, hogy — elsősorban 1939-ben, de mindig is — dokumentálva lássa a maga legjobb értelmű nemzeti géniusza testtéválásának folytonosságát, az írónak azért, hogy ezzel a testtéválással önmaga létét, mint művészt, nemzete, ha kell, a világ előtt indokolja. Goethe és Mann léte egymást kiegészíti, folytatja, egymásból nyeri értelmét, magyarázatát. Thomas Mann lehet Goethe utódja, de lehet őse is, lehet hagyományainak folytatója, de lehet forrása is.

1816-ban, amikor Goethe ezt a szüksézávú feljegyzést tette naplójában: „Hofrätin Kästner aus Hannover” (Werke, Cotta, Stuttgart, 1886, Bd. VII. 767. l.), a költő 67 éves volt. 1939-ben, a Lotte megjelenése idején, Thomas Mann 64. Az életkorok hozzávetőleges azonos-sága lehetővé tette helyük, alkotásuk, tapasztalataik hozzávetőlegesen azonos felmérését. Az azonosság teljessé válását mindvégig meghiúsítja a parodisztikus stilizáltság, tehát a hangvétel sajátossága, amely mintegy határvonalat húz az író Mann és az ábrázolt Goethe között, de a két alak korrelációját ugyanakkor úgy teremti meg, hogy a regény írója is lehetne Goethe és hőse Mann. Mindketten apák. Mann apasága Jákob és József kapcsolatában nyert művészi ábrázolást, Goethe-é azonban — Mann ábrázolásában — sokkal bonyolultabb módon. August Goethe — hasonlóan Christian és Thomas Buddenbrook végső azonosításához — tulajdonképpen egy apjával, illetve apja egy tulajdonságának, az evésben-ivásban, a nők iránti hódolatban való mértéktelenségének a kivetítése, a kicsapongásra való hajlamé, amelyet Goethe oly sok — mondhatnánk: Thomas Mann-i — önrallommal győzött le, s amelynek tulajdonképpen — Christiane Vulpius közreműködésével — August életét köszönhetette. Augustból azonban teljesen hiányzik apja szellemi fölénye, hiányzik mindenfajta fölény, Goethe eszköze, naponta megalázott szolgálja, akit végső, férfiasságát sújtó megaláztatása akkor ér, amikor még mennyasszonyát, Ottiliát is Goethe hódítja vissza fiának — azaz önmagának.

Ilyen szörny volt Goethe csakugyan? A kép, amit fiatalkoráról a regénybeli Lotte, majd titkára, Riemer doktor rajzol, annak mutatja. De ez a szörny nem mint Goethe szörnyeteg, hanem mint nagy ember, nagy művész, és az alkotó érzelmenélküliségének megtestesüléseként lehetne bárki, akár Mann is. Beállítás, ábrázolása még mindig annak a harcnak a jegyében történik, amelyet Mann a konvencionális, megrögzített polgári művész-portré ellen folytat, csak hogy itt, a legnagyobb német művész-polgár ábrázolásában, nyilván döntő csapást készül és kíván mérni erre a chimérára. „El tudja képzelni a teremtető istent ihletettnek?” — kérdezi Riemer Lottétól. — „Miért lelkesülne isten? Miért foglalna állást?” A művészet egyszerre feltétlen szeretet és feltétlen megsemmisítő közöny — olvassuk ugyanebben a regényben néhány oldallal tovább. A Werther hőse, a *megálmodott*, loboghatott, felszíthatta azt a tüzet;

amely Lotteban évtizedekkel később is még, az excellenciás költővel való találkozáskor, szemérmesen ég, de mi szüksége volna rá Goethenak, az után, hogy művét megírta?

A szomorú csak az, hogy 30 évvel a Királyi fenség megjelenése után a művészt és magatartását még mindig magyarázni kell. Az a társadalom és az a környezet, amely a művészt ennyire izolálja, szükségszerűen vezet el a művész és a művészet tragédiájához. E tragédia kibontakozása Mann életpályájának végén — most már nem annyira a művész és polgár, mint inkább a művész és a környező valóság ellentétének jegyében — a Faustus.

Lukács György Thomas Mann-ról szóló egyik tanulmányában (A polgár nyomában) kitűnően és tömören írja meg, hogyan él és virul az első világháborúig minden német szellemiség a „hatalomvédte bensőség” árnyékában. A másik Mann-tanulmány (A modern művészet tragédiája) ezt a gondolatot tovább vezeti annak bemutatásával, hogyan torkollik a „hatalomvédte bensőség” a „kisvilág”-ba. Ebbe a „kisvilág”-ba merül el Adrian Leverkühn, aki barátjával és életírójával, a nem művész, csak polgár Serenus Zeitblom-mal együtt kívül marad a reakciós rend elleni harcon, minthogy „világképük a népet csak mint különböző demagógiák tárgyát, csak idézőjelben ismeri”. (A modern művészet tragédiája, 99. l.) A dolgozószoba „kisvilágá”-ban a nagy eszmék csak eltorzultan hatnak. Ez mindenütt így volna, de Németországban még sokszorosan így volt. Ily módon válik Leverkühn — ugyancsak Lukács György szerint — az imperialista korszak demokráciával meghasonlott művészeinek képviselőjévé, akiben Mann a művész és alkotómunkája közötti ellentmondásosságot ábrázolja. Miközben a művészt kora és környezete egyre jobban a szubjektív elem túlbecsülésére hajtja és a hagyományos kötöttségek feloldására, azalatt művészet és élet menthetetlenül eltávolodnak egymástól, a művészet embertelenné válik, elveszti funkcionális hivatottságát, értelmét és — elbukik. Voltaképpen természetesen nem a művészet, amely mint ilyen, nem bukhat el, hanem alkotója, a művész.

A Faustusban a művész és polgár viszonyának ábrázolása nem azért a legmagasabbrendű, mert az ellentétek szintézise megnyugtató eredményre vezet, hanem azért, mert a művész létének és tevékenységének fontosságát és a regény mutatja be jelentőségének teljes súlyával. Mann-nak semmilyen más művében nem határozza meg a művész állásfoglalása ilyen messzeemenően egy nép, egy nemzet sorsát azzal, hogy nem vállalja a néphez fűződő kapcsolataiból ráháramló kötelezettségeket, hanem — az „ördög” sugallatára hallgatva — egy dehumanizált kultúra elvének elfogadásával részesévé lesz akarata ellenére azok összeesküvésének, akik a kultúra és humanizmus összecsapását készítik elő — Naphta úrral egy úton haladva.

Hogyan történik ez?

A kultúra egy bizonyos fokán a kultúra *fogalma* és civilizatórikus humanista *tartalma* eltávolodnak egymástól. Ez lehetővé teszi azt, hogy a kultúra fogalmai egy skolasztikus, nominalisztikus játék eszközei legyenek, egyszerűen tartalmatlan szavak, s e szavakat éppen azok fordíthatják legkönnyebben a teljes, tehát humanista kultúrával szembe, akik használatukban a legjáratosabbak. Más szóval : a kultúra egy bizonyos fokán éppen ennek a kultúrának a legműveltebb exxonensei válnak kultúra-ellenessé. Ennek fordulata azok a műveletlen kispolgári tömegek a haszonélvezői, akik maguk kultúraellenességüket semmiképpen sem tudnák megfogalmazni, szavakba önteni, mert hiszen ez a tömeg csak *cselekvéseiben* válhat kultúra-ellenessé, de romboló ösztöneinek ideológiai alátámasztására képtelen, azt felülről lefelé való hatásában várja és — mint a német nemzeti szocializmus térhódítása mutatta — nem eredménytelenül. A „felülről” jövő forradalom gondolata jellegzetesen német, Lukács György is utal rá (A modern művészet tragédiája, 57. l.) s mint tipikus képviselőjét Schillert idézi, mint tipikus alkotását a Don Carlost. Mann azonban azt is megállapítja, hogy a fasizmus ál-forradalmisága miért tudott a németiség körében tért hódítani : azért, mert a proletariátus helyett a kispolgári elem jutott döntő szerephez benne. (Leiden an Deutschland, Werke, Bd. 12. 157. l.) De pontosan néven nevezi Mann azokat a kultúra-ellenes kultúrforrásokat is, ahonnan a fasizmus ideológiájának elemei ebbe a kispolgári világba leszivárogtak.

tak és — a legtöbb esetben az elméletek alkotóinak szándéka ellenére — pusztító útjukra elindultak. Mindenekelőtt Nietzschét teszi felelőssé a szellemi kiszorításáért, azután Bergsont, az *élan vital*-t, Klagest, Hamsun civilizáció-ellenességét, George arisztokratizmusát és természetesen Freudot. (Leiden an Deutschland, 106. l.)

A kultúra-ellenességnek ezt a fejlődő, érlelődő „kisvilág”-át — mint erre már utaltunk — Mann a Faustusban abban a müncheni intellektuális körben mutatja meg, amelynek mintegy kültagja — a környékről jár be — Adrian Leverkühn, ugyancsak életrajzírója, a derék, de tehetetlen Serenus Zeitblom is. Mann dialektikus szerkesztésének egyik sajátossága, hogy a kultúra-ellenesség tendenciájának szöszológójául egy zsidó származású magántudóst, bizonyos Chaim Breisachert tesz meg, s ezzel derekasan kirántja a talajt a fasiszmus zsidó-ellenességének lába alól. Azon a sajátosság irónián túl, amely a nemzeti-szocialista ideológia megalkotására is a zsidó gondolkodást veszi igénybe, van ennek az állásfoglalásnak egy sokkal pozitívabb és általánosabb érvényű jelentősége: az, hogy amikor a fasiszta, tehát faji értelemben meghatározott ún. zsidó gondolkodás valóban romboló hatású, úgy nem náci értelemben, tehát mint bal- vagy szélsőbaloldali gondolkodás az, hanem ellenkezőleg, mint vele azonos, *jobboldali* gondolat. Ebből logikusan következik, hogy minden kultúra-ellenes, romboló gondolat emberi tartás és etika hiányában szükségszerűen, *par excellence* fasiszta, tekintet nélkül arra, hogy ki hangoztatja.

Valószínűnek látszik, hogy Breisacher alakja és gondolatvilága Freudot testesíti meg, akinél senki sem tett többet századunk első három évtizedében azért, hogy a mélységekben szunnyadó irracionális, a tudományosan ellenőrizhetetlen mint tudományos kategória kerüljön a felszínre, zavart és gyakran káoszt okozzon a fogalmak tartalmi szilárdságának meglazításával, aminek végül is a fasiszmus irracionalitása látta hasznát, ugyanakkor azonban ugyanennek a Freudnak a műveit a német nemzeti szocializmus uralomra jutása után elégette, őt magát száműzte.

Bármennyire különösnek tűnik is, éppen a Faustus kapcsán Mannt az a vád is érte, hogy zsidóellenes. Erről ő maga így nyilatkozott: „Korunk gyermekei ők is (ti. a zsidó hősök), mint bárki más” — másrészt okosak és nem ellenszenvesebbek, mint a regény egyéb figurái. (Die Entstehung des Doktor Faustus, Werke, Bd. 12. 314. l.) Ugyanakkor azonban nem kétséges, hogy Mann regényeiben gyakran szerepelnek zsidók — vagy történik utalás rájuk — és ebben csakugyan rejtőzik bizonyos tendencia. Csakhogy ez a tendencia éppen nem zsidóellenes.

Mann, mint német író, elsősorban népe elé kíván tükröt tartani. Az a nép, melyben a németiség legjobban szemlélheti önmagát, a zsidó. Nemcsak antiintellektualizmusában (Leiden an Deutschland, Werke, Bd. 12. 147. l.) hasonlít rá, hanem egész magatartásában is: gőgjében, nacionalizmusában, kiválasztottságának és felsőbbrendűségének tudatában — mint ezt Saul Fitelberg, a zsidóságnak ez az eklatáns szöszológja és szimbolikus megtestesítője a Faustusban kifejti. A magatartásbeli analógia analóg reakciókat vált ki más népek körében, ezek: a gyűlölet, megvetettség, irigység. Ilyen körülmények között a zsidóság lehetne a legmegfelelőbb közvetítő a németiség és a nagyvilág között — véli Fitelberg.

Ugyanez a gondolat még egyszer visszatér a Lotte-ban. Itt Goethe szájából, a fehér asztal mellett hangzik el annak felismerése, ami nyilván Mann egyik jelentős kortársi felismerése volt: az azonosság megállapítása a németiség és a zsidóság között. Az viszont megint Mann sajátossága és az eddigiekben ha nem is bőven, de — úgy hisszük — meggyőzően tárgyalt írói eszközhasználatára vet fényt, hogy ebből az analógiából egy olyan jellegzetes antagonizmust vezet le és ábrázol a németiség és a zsidóság között, mely forrásaiban teljesen irracionális — ha úgy tetszik: tudatalatti —, de megnyilvánulásaiban viszont objektív és így ábrázolásában reális. Más szóval: a németiség, illetve a náciizmus zsidó-ellenessége éppen az ő esetükben teljesen értelmetlen, azonban ebből az értelmetlenségből táplálkozik, mert hiszen a fasiszmus eleme a mindenfajta értelmetlenség és logikátlanság. S amíg Naphta úr, a zsidó származású

jezsuita egész léte, lénye és érvelése arra int — mintegy az antiszemitizmus egyik szárnyát lenyesendő —, hogy zsidóban éppúgy megtestesülhet a szélsőséges és veszélyes — mert terrorral fenyegető, a skolasztikus szóhasználatban és érvelésben pedig otthonos — reakció, addig az egész József-tetralógia — mint erre már utaltunk — megjelenése idején azt bizonyítja, hogy a zsidó nép, mint isten választott népe a történelem mitikus mélységeiben és messzeségeiben élve, mégiscsak egy lassan-lassan humanizálódó istenfogalom létrehozásával és bizonyos primitív erkölcsi törvények megalkotásával segítette a haladás nagy ügyét és nem jelentéktelen érdemeket szerzett az etikai elvekre épülő emberi közösség létrehozásában. Jó és rossz — mondja a humanista Mann — egyaránt lehet zsidó és nem-zsidó, német és nem-német. „A gonosz Németország a rossz útra tért jó, a jó szerencsétlenségben, bűnben és hanyatlásban.” (Deutschland und die Deutschen, Werke, Bd. 12. 174. l.) Nincs kétféle német és kétféle Németország, csak ez az egy, amelynek sorsa ugyanaz, mint az embereké: egyedül van és szeretné, ha szeretnék.

Nem véletlenül utaltunk sem a romantikában a fogalmi teljesség jelentőségére és a romantikus reakciót tápláló szerepére, sem Naphta félelmetes hatására a skolasztikus szóhasználatban. Az ideológia, mielőtt terrorrá válik — vagy azzal egyidejűleg —, hallatlan szerepet juttat a homousionnak és a homoiusionnak. Az, hogy a német nép, amelyet a világ közvéleménye nem ok nélkül tart filozófikus népként számon, a náciizmusig süllyedhetett lealjasodásában, bizonyos fokig azon is múlt, hogy egész fogalmi gondolkodására igen erősen rányomta bélyegét a német nyelv szellemének az a készsége, amely bizonyos elvontságban, az élő fogalom halottá, élettelené, elkülönültté dermesztésében nyilvánul. Nem kizárólagosan az igékből képzett főnevek (nomina deverbalia) gyakoriságára gondolunk — erre a nyelvtani műveletre elvégre más nyelvek is nyújtanak lehetőséget —, mint inkább a fogalom eleven tartalmának arra a kilúgozására, amely végső fokon egy sajátos metafizikához vezet, s ez a metafizika viszont a lét végső kérdéseit kapcsolja a politikához úgy, hogy a politikából merev, élettelen, dogmatikus rendszert csinál, amelynek tételei a valósággal minduntalan összeütközésbe kerülnek, s amely ezért a maga életrealitását úgy akarja igazolni, hogy az életet tűzzel-vassal-terrorral igyekszik a dogmába beletörni. Körülbelül ez az, amin Leverkühn müncheni társaságának az alakjai mesterkednek, ez az elszakadás, eltávolodás az, amin — legjobb szándékoktól vezettetve — atonalitásban, új, a tizenkétfokú hangsoron alapuló technikájának kifejlesztésében maga Leverkühn is mesterkedik — nem csoda, ha egyszer, egy irtózatosszerű összeroppanás után, a valóság erősebb lesz, mint a dogma. Mert hiszen a kultúrában fogant kultúra-ellenségnek nincs más útja, mint a katasztrófa, az *igazi* kiutat, az *egyedüli* kiutat tehát máshol kell keresni.

Hol? A kérdésre a választ az egész Mann-i életmű, de egyben az egész Mann-i magatartás adja meg: a kalosz-nak és agathosz-nak, a szépnek és jónak, az etikusnak és esztétikusnak egybekapcsolásában az alkotó, tevékeny emberben. A válasz korántsem meghökkentően új, csak éppen nem lehet elégszer elmondani. A megváltás gondolata, amelyhez az ember önjerejéből a földön jut el, Goethe gondolata, de Thomas Mann egészen másként mondta el és életével másként példázta. Mint a racionalista felvilágosodás kortársa, Goethe is hisz a nevelésben: Locke és Rousseau nyomán jár akkor, amikor Wilhelm Meistert elindítja kalandos útjára. Csakhogy ez a kereskedői útjának végén kigyógyul művészi ábrándjaiból; mint művész is — színész mivoltában — közelebb marad a valósághoz, tulajdonképpen sohasem is hagyja el, míg Mann Wilhelm Meisterhez legközelebb álló hőse, Hans Castorp, hét év alatt sem jut el a maga Bildungsroman-jának útjait járva, a valósághoz. (Majd később, az útját ugyancsak álmodóként kezdő bibliai József jut el oda.) Ennek nemcsak az a gyökeresen más környezet az oka, amelyben Meister és Castorp „nevelésc” lejátszódik, hanem Mann-nak Goethe-nél jellegzetesen szemlélődőbb állásfoglalása és beállítottsága is. Ezt a magatartást igazában csak a fasiszmus földrengése tudta a helyéből kimozdítani; igaz, hogy akkor olyan erővel és következetességgel, amilyenre Goethe-nél nem találunk példát.

Hans Castorpot is testi és szellemi kalandok sora neveli, de nevelhetőségét bizonyos tények alapvetően meghatározzák. Az első és legalapvetőbb tény: Castorpnak, mint *személynek* a nevelhetősége, az, hogy unokatestvérével, Joachim Ziemsen-nel szemben készségesen hajlamos minden szellemi hatás befogadására — ami természetesen nem a legjobbfajta ember-típus szellemi habitusának ismérve. Az is lényeges, hogy Castorp mérnök, bizonyos fokig tehát a le- és megmérhető valósághoz közeledett akkor, amikor a Varázshegy kiragadta otthonából és környezetéből és a maga irracionális szellemi létének hű adeptsává tette. Mindezek a tények tulajdonképpen ellentmondának a Goethe-vel, illetve a Wilhelm Meister-rel vont párhuzamnak, ha nem maga Mann utalna arra, hogy műve — a Varázshegy — iniciáló regény a maga módján csakúgy, mint a Wilhelm Meister. (Einführung in den Zauberberg, Werke, Bd. 12. 443. l.) Míg ugyanis a polgári felvilágosodás eszméinek megfelelően Wilhelm Meistert a szabadkőművésseg exponensei vezetik kanyargós s látszólagos ellentmondásait éppen a szabadkőművesi beavatottság tényében feloldó útján, addig Hans Castorp Parcivalt követi, az együgyű hőst, és betegségén, halálon keresztül haladva jut el a maga Gráljához, egy bizonyosfajta mérlegelő felismeréshez, amelynek azonban önmaga kibontakoztatására már nincs ideje, mert hiszen, amíg Parcival-Castorp elvont útján járt, a valóság előkészítette az elvontságnak az elvontságban fogant megsemmisítését, a háborút. Így azonosul a müncheni „kisvilág” a Varázshegy lakóinak szándékos izoláltságban ábrázolt életével, így válnak egyre szorosabbá azok a formák, amelyek a Mann-i életművet egységbe foglalják. Mert voltaképpen Mann minden művébe jut több-kevesebb a Varázshegy motívum-kincseiből, regényeinek már a struktúrája, szerkezeti felépítése sem olyan, mely az események bőségével kívánná elsodorni vagy meggyőzni az olvasót, ugyanezért Mann jellemei sem a regény epikus menetének tűzében edződnek, hanem inkább az író állásfoglalásának kifejezői és szerepük, fontosságuk, változásuk is csak annyi, amennyit az író — történetének egésze vagy mondanivalója megfogalmazásának szempontjából — számukra meghatároz. Nyilván innen, ebből a meghatározottságból ered az alakok szimbolikus jelentősége is, de ugyanennek a művészi szerkesztésnek a készsége vezet el bennünket a Schiller-i megfogalmazású naiv vagy szentimentális kérdésének felvetéséhez, amelyet — anélkül, hogy Hans Mayer véleményét osztanók, aki Mann-ban nem igazi alkotót, hanem ésszel átélő, zseniális konstruktort lát (Thomas Mann—Werk und Entwicklung, 174. l.) — csak úgy válaszolhatunk meg, hogy ebben az ellentétben Mann *szentimentális* volt, de azért volt az, mert racionalista humanizmusa csak így tudta alárendelni írói tehetségének minden eszközét annak az egy célnak az elérésére, amely az embert mint etikust, szabad, méltóságára, emberségére büszke lényt kívánta — majdnem mindig az ellentét megdöbbenő erejével — az emberiség elé ideálként állítani. Goethe humanizmusa más történelmi körülmények és egy más társadalmi valóság adottságai között érvényesült, mint Manné, de mindkettőjük életművét egységbe foglalja nemcsak a szándék azonossága, hanem az áttekintés határtalansága, a motiválás sokfélesége, a panoramikus készség és az a választékosság, mely az ember vagy az emberiség életútjából éppen azt emeli ki csalhatatlan biztonsággal, ami adott helyen vagy időben az áttekintés egységét, az összefüggések felismerését a legjobban szolgálja. Ha Mann statikus, szemlélődő, ha a szó a stílus bővületében bátrabban érvényesül műveiben, mint a tett, gondoljunk mindig arra, hogy az író tette a mű, és, hogy ez a mű, Mann egész életműve, a teljesség igényének a jegyében fogant, amely rövid novellákban éppen úgy, mint testes regényekben, mindig a *legtávolabbival* keresi — előre és hátra egyaránt — a kapcsolatot, mindig az élet és halál, kezdet és vég feszültségében izzik, mindig az emberiséget érti, amikor az ember-ről beszél és éppen ezért — nagy íróhoz, nagy emberhez és nagy gondolkodóhoz méltó módon — mindig az élet konklúziójához jut, amikor a halálról szól.

Hézagosan beszélünk a Mann-i életműről, ha két dolgot — két egymással összefüggő és egymást kiegészítő dolgot — elmulasztanánk megemlíteni: az egyik Mann-nak, az írónak a becsületessége anyagkezelésében, a másik Mann-nak, az embernek a becsületessége és helytállása abban a harcban, amit a fasizmus erőivel szemben vívott.

Az ismeretek bősége és az ismeretek szolid, megbízható kezelésének biztonsága már a Varázshegy-ben leveszi az olvasót a lábáról. Azt érzi, olyan író művét tartja kezében, aki önmagát is, olvasóját is komolyan veszi, aki soha, egyetlen percig sem próbálja becsapni, aki állja is azt, amit éppen ebben a regényében leír: „Ahol csalás és valóság között nincs különbségtétel, ott az erkölcsi szkepszis kezdi el rontó munkáját.” Ugyanazzal az önmagához való hűséggel s ugyanazzal a hallatlan biztonsággal mozog az író a József-tetralógia biblikus-mitikus világában is, ugyanúgy tekinti át Goethe életének szédületes változatosságát egyetlen pillantással s jut végül el öregkorában a Faustus zenészeket is megszégyenítő szakismereteinek a tárházáig.

A tudásnak ehhez a biztonságához járult az érelésnek az a folyamatossága, amely a mű megalkotásához csak akkor látott hozzá, amikor a mű adekvát kifejezésének művészi eszközei csálhatatlanul birtokában voltak. A témának ez a gyakran évtizedeken át való érelése, az újra való visszatérés hozzájuk szintén Goethe-i vonás, tegyük hozzá: nemes vonás, s nem vált a Faustus kárára, hogy 1943-ban, megírásának elkezdésekor, éppen 42 éve volt annak, hogy Mann az ördöggel kötött szerződést, mint témát, feljegyezte. Közismertek a Varázshegy születésének körülményei: az 1912-es élmény 1924-ben jelenik meg könyv-alakban. A szélhámos Krull történetének megírását az író a Halál Velencében (1911) megírásának kedvéért hagyta abba, majd röviddel halála előtt ismét visszatért hozzá. A József-tetralógia pedig a gyermek-Goethe egy elejtett gondolatát veszi fel újból (Joseph und seine Brüder, Werke, Bd. 12. 447. l.) ugyanakkor, amikor létrejöttének alkalmát egy véletlen, illusztratív szándék teremti meg. Az anyagismeretnek, érelésnek és ábrázolásnak ezt a biztonságát csak olyan ember érezhette és teremthette meg, akinek állásfoglalása mindenkor megingathatatlan volt, aki a hiteles valóságot mindenpél többre becsülte és aki, amikor ezt önmaga számára így formulázta meg: „ felesküdtem az igazságra” (Meine Zeit, Werke, Bd. 12. 592. l.), ugyanannak a Goethe-i ideálnak a jegyében szólalt meg, amely viszont ezt a tételt így foglalta szavakba: „Das Erste und Letzte, was vom Genie gefordert wird, ist Wahrheitsliebe.” Az, ami Mannt a legmélyebben, a legkiengesztelhetetlenebbül elválasztotta a náciizmus totális államától, az volt, hogy a náciizmus a fogalmaknak új, hamis értelmet adott, hogy az embereket a hazugságban való hitre kényszerítette, s hogy ezzel abszolút immoralissá vált.

Vizsgálódásaink végére érve, megpróbálunk visszakanyarodni kiindulópontunkhoz és a Hans Mayer beszédében felvetett két kérdésre mintegy az eddig elmondottak összegezésé-képpen válaszolni. Tehát: hogyan lesz a német író a világirodalom írójává és hogyan válik a XIX. század szülötté a XX. század problémáinak megszólaltatójává?

Az irodalom rétegződése más, mint a geológiai rétegződés, azaz a rétegek nem egymás felett helyezkednek el — mint egyébként a geológiában sem mindig —, hanem egymással bonyolult, gyakran nagyon nehezen elemezhető összefüggésben. A legfelső és ennek követ-keztében legkönnyebben hozzáférhető réteg elméletileg századunk és korunk irodalma volna, azonban, ha ez az irodalom nem akar gyökértelen lenni — s ha jó irodalom, nem *lehet* gyökér-telen —, úgy kapcsolatban kell lennie a mélyebben fekvő rétegekkel, egészen addig, ahol elvész előbb a nemzeti irodalom jellege, azután az írásbeliség, végül az idő objektív mérésének lehetősége és csak a történelemnélküli, éppen ezért történelemfölötti mítosz marad. Az az irodalom, amely gyökereit idáig ereszti le — és vizsgálódásainknak egyik legfőbb célja volt annak bebizonyítása, hogy a Thomas Mann alkotta irodalom nemcsak a tematikailag mitikus művekben jut el eddig a mélységig —, szükségképpen átjárja a felette levő rétegeket is, tehát a már történelmi, de nem írásbeli, majd a történelmi, de még nemzetekfeletti irodalmak rétegét. Minden irodalom, mely a Mann-i értelemben vett és előbb fejtegetett teljességnek nemcsak az igényével, de a megvalósulásával lép fel, szükségképpen világirodalom, egyszerre nemzeti és nemzetekfeletti, egyszerre modern és egyszerre régi, egyszerre fűződik a legneme-sebb hagyományokhoz és egyszerre válik önmaga is hagyományteremtővé. Ez egyben válasz a másik kérdésre is; nem véletlenül utaltunk írás közben annyiszor Goethe-re: Goethe a XX.

század írója csakúgy, mint ahogyan a XIX.-é, vagy éppen a XVIII.-é volt. Viszont Thomas Mann is a XIX. század írója, ha úgy tetszik, tematikailag is (Buddenbrook, Lotte Weimarban), de felvilágosodott racionalizmusában a XVIII.-é, irracionális miszticizmusában vagy szimbolizmusában a középkoré, mítoszformálásában egy ismeretlen őskoré. A tematika — ezt nem győzzük hangsúlyozni — ebben az esetben másodlagos, az első igény a teljesség, amellyel az író a már megvoltat magáévá teszi és korának nyelvén kifejezi. A teljesség igénye egyben az alakulás, változás, a jó felé való fejlődés igényével társul, ezért sohasem statikus vagy múltbamerülő, mert hiszen ha csak visszanéz, de előre nem, már nem teljes. Ennek az ellentéteteket feloldó teljességnek a jegyében lép be Thomas Mann a világirodalom korok felett álló nagyjainak sorába, hogy ott betöltsse azt a szerepét, amelyet ő maga határozott meg s amely August Goethe szájából apjára vonatkoztatva a Lotte-regényben így hangzik: „a nagy költő egyszerűsmind uralkodó is, akinek döntése életében és műveiben messze meghaladja a személyeset is a nemzet művelődését, jellemét és jövőjét határozza meg.” Hozzátehetjük bátran: az emberiségét is.

ILLÉS ENDRE

MÁRCIUS 15 VAGY ÁPRILIS 4?

(Válasz Nagy Miklósnak)

Az *Irodalomtörténet* legutolsó számában Nagy Miklós bírálatot írt Jókai válogatott elbeszéléseinek nemrégiben megjelent három kötetéről. A három kötetet — körülbelül ötvenből — én válogattam, s úgy kellett válogatnom, hogy a száz ívet semmiképpen nem léphettem túl. Így kívánta a Jókai-sorozat belső arányossága. A válogatás ilyenformán néha merész, néha fájdalmas, s mindig töprengő és aggodalmaskodó munka volt. Persze hogy kimaradtak rajzok és elbeszélések, melyeket sokan szívesen olvasnának ebben a három kötetben. Magam is. És belekerülhetett a hatalmas folyamba olyan novella, mely helyett mást is választhattam volna:

Nagy Miklós — Jókai életművének kitűnő ismerője — jónak, arányosnak, sőt „sok szempontból egyenesen példás”-nak tartja válogatásomat. Bevallom, ez az elismerés — a sok dilemma után — valamelyest megnyugtat. Félévi munkám ez az összeállítás — s a válogató ilyenkor szorongással várja bírálójának szavát: nem volt-e rossz, önkényes bírő? Vagy nem futott-e hamis vágányra? Köszönöm Nagy Miklós elismerését is, de elsősorban bíráló megjegyzéseit.

Valamit azonban megengedhetetlennek tart Nagy Miklós. S erről szólni kívánok magam is.

„Helyeseljük — írja egy jóformán ismeretlen, a száz kötetes Nemzeti Kiadásban, s a posthumus művek tíz kötetében sem szereplő novelláról — helyeseljük, hogy *A tűzön át az égbe* esetében Illés Endre az eredeti, eddig még csak egyszer, kis példányszámban megjelent szöveget közli, de határozottan el kell ítélnünk a szöveg önkényes megváltoztatását. Mi szükség volt arra — folytatja —, hogy a történet elején leírt örömnünnepet március 15-re változtatta, amikor Jókainál a kéziratban április 4-e szerepel.”

Ez valóban megengedhetetlen.

Ha Nagy Miklós elítélő megjegyzése helytálló, olyasmit tettem volna, mintha Jókai hatásos novelláját kirúszozom: legyen még hatásosabb, kerüljön bele március tizenötödike is!

Mielőtt Nagy Miklósnak felelnék, hadd mondjam el egyik szerény, nagyon szerény felfedezésem, melyre Jókai olvasása közben bukkantam: *A Maglár családban* megtaláltam Móríc Zsigmond remek, félelmetes novellájának, *A győzhetetlen császár igazságának* témáját. A nagyúr igazságosztását, a nagyúrét, aki hosszadalmas nyomozás és tanuvalmás helyett rögtön karddal hasítja fel a gyanúsított tolvaj hasát: ha kifordul belőle a lopott őszibarack vagy az elorzott tej, minden rendben van, gonosz tolvaj volt — megérdemelte sorsát, felvágta a hasát. Ha meg nincs benne... Hát istenem, akkor sem történt nagyobb baj. Gonoszsággal gyanúsították — miért nem viselkedett úgy, hogy ne gyanúsítsák semmivel.

A Jókait olvasó, fiatal Móríc ott találta a témát a széthulló és felbillenő Jókai-novellában, Jókai meg... ki tudja, merre és hol? Felejtethetetlen téma, és Móríc valóban felejtethetetlen remeket formált az átvett anyagból.

Kritikusaink gyakran eszembe juttatják ezt a nagyúri ítélkezést. Különösen akkor, amikor a bírálat igazi ellenőrzés és kutató munka helyett könnyed kardsuhintássá válik. Ha bűnöst ér a kard, csak megérdemelt sorsa telt be. Ha meg ártatlant... Szedje össze a csontjait és iszkoljon el isten hírével.

Ezek után kirúszoztam-e Jókai novelláját?

Aki fellapozza a Nemzeti Kiadás *Árnyképek* kötetét (megjelent 1894-ben), *A szökevény* című novella lábjegyzetében, melyet maga Jókai írt, szóról szóra ezt olvashatja: „Ennek az elbeszélésnek magának is van egy kis története. Nem volt ez spanyolnak szánva. Meséje a magyar közéletből volt véve, alakjai történelmünk tipikus, kiváló egyéniségei voltak; az egész a magyar szabadságharcban keletkezett és végződött.”

A tűzön át az égbe novelláról van szó, melyet kinyomtak ugyan, de a rendőrfőnök nem engedte meg, hogy a kis kötetkét forgalomba hozzák. Jókai így folytatja a lábjegyzetet: „Ebből a művemből is pépet zúztak gyerekjátékokhoz. Én aztán a kéziratot elővettem, s csináltam belőle spanyol történetet. 1848-ból 1808-at, Budapestből Madridot, Budavárból Buen-Retirot, István nádorból Infantando herceget, *március 15-ikéből március 18-ikát* . . .” stb.

Tehát a helyes dátum Jókai utolsó korrektúrája szerint: *március 15*. Hogy a cenzor megtévesztésére Jókai valamikor április 4-et is írt? A hamiskodó kézirat mitsem jelent. Élete alkonyán Jókai maga határozta meg a helyes dátumot, s Jókai akaratát nem lehet félreoltni: „Magam dolgozom át az egészet — írja Jókai a száz kötetes Nemzeti Kiadásról — a számos hibákat kiigazítom, s a nagyobb műveket jegyzetekkel látom el.”

Igy Nagy Miklós már nem velem, de Jókaival vitatkozik. A Nemzeti Kiadás Jókai utolsó korrektúrája életművén — végakarata, részletekre is kiterjedő, szigorú rendelkezése. A Nemzeti Kiadás volt az alapja az én válogatásomnak is.

Nagy Miklós, amikor kritikáját írta, bizonyára megfélekedezett Jókainak erről a lábjegyzetéről, (pedig válogatásom jegyzeteiben én előzékenyen közöltem). Az Akadémia kiadványszabályzata szerint is az író utolsó akaratát kell figyelembe venni, s ezt *A tűzön át az égbe* szövegénél annál inkább megtehettem, mert a szövegbe betévedő április negyedik a cenzort kívánta megtéveszteni.

Csak a cenzort, s nem a késői válogatót vagy a kritikust. Így lett hát március 18-ból, április 4-ből március 15. *Ismét* március 15.

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

Szerkeszti: Szauder József

Eddig megjelent kötetek:

Szádeczky-Kardos Lajos: Miscellánia

Péter László: Espersit János

Forgách László: Bajza és Belinszkij

Fenyő István: Az Auróra. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza

Pukánszky, Kádár Jolán: A drámaíró Csokonai

Hegedűs Nándor: Ady Endre Nagyváradon

Egy-egy kötet ára 8,— Ft. Kiadja az Akadémia Kiadó, Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

VARGHA KÁLMÁN

AZ ÚJ MAGYAR MÚZEUM-SOROZAT TERVE

A XX. század magyar irodalmának filológiai feldolgozása terén nagy tartozásai vannak a magyar irodalomtörténetírásnak. Az elmúlt évtizedek irodalmának, irodalmi mozgalmainak pl. a Nyugatnak, a népi írók működésének, a két világháború közötti irodalmi élet jelenségeinek tudományos igényű és alaposságú feldolgozása, a dokumentumok összegyűjtése és publikálása érdekében igen kevés történt eddig. A hivatalos irodalomtörténetírás 1945 előtt többnyire tartózkodott az akkori közelmúlt irodalmának történeti feldolgozásától, tudományos rendszerezésétől. Az elmúlt években pedig éppen a XX. század irodalmának tudományos feltárása és a teljességre törekvő irodalmi dokumentum-gyűjtemények kiadása ütközött akadályokba. Mennyiségre is igen kevés a XX. század magyar irodalmával foglalkozó munkák száma. Pl. a Nyugat több évtizedes irodalmi mozgalmával, írói portrékon és részlettanulmányokon kívül az elmúlt években főként néhány *kortársi* emlékirat foglalkozott, amelyek tudományos hitele többnyire igen kétes, túlzó szubjektívizmusuk, vagy éppen évtizedekre visszanyúló önigazoló szándékuk miatt. Továbbá néhány rövidebb tanulmány tárgyalta általában a Nyugat mozgalmát. Szerzőik többnyire nem adtak többet, mint apriori tételek igazolása érdekében összehordott és gondosan megnyesegetett idézetgyűjteményt. Mindez általában az elmúlt években kiadott egyetemi jegyzetekről is elmondható: fejtegetéseikben nem a való helyzetből indultak ki, nem törekedtek a tények és az összefüggések teljes feltárására. A Nyugat korszak egy-egy írójának életrajzát és életművét feldolgozó monográfikus munka is mindössze három jelent meg (Móricz Zsigmond—Ady—Tóth Árpád). Szövegkiadások terén is inkább aktualitásokra készült szöveggyűjteményekben bővelkedünk a XX. század irodalmából, bár ezek mellett igen fontos vállalkozás Ady és József Attila összes műveinek már megindult kritikai kiadása.

(Zárójelben jegyezzük meg, bár a kérdés külön cikket kívánna, hogy az elmúlt évek könyvkiadói gyakorlatának egyik káros jelensége, a klasszikus írók műveinek csonkított szövegkiadása is elsősorban a huszadik századi írók műveit érintette. Különösen az 1948 és 1953 között megjelent új kiadásokban klasszikus íróink eredeti szövegeiből szavak, félmondatok, sorok tűntek el, vagy éppen egész bekezdések és gondolat sorok, mint pl. az Életem regénye szövegéből a Magyar Klasszikusok sorozatban, 1953-ban megjelent új kiadásban, vagy Móricz riportjaiból és újságcikkeiből a Gyalogolni jó címen, 1952-ben megjelent cikkgyűjteményben. Érthető, hogy emiatt az új kiadásokat gyanakvással forgatta nemcsak a korszak irodalmával foglalkozó kutató, de később már az olvasóközönség is.)

A század irodalmával foglalkozó viták, a közismert elvi akadályokon kívül azért is maradtak sokszor eredménytelenek és meddőek, mert a vitázó felek nem támaszkodhattak olyan irodalmi dokumentum-gyűjteményekre, amelyek egy periódus, egy irodalmi mozgalom, vagy pl. egy folyóirat vitáinak teljes anyagát tartalmaznák, megfelelő filológiai magyarázatokkal, jegyzetekkel.

Az Irodalomtörténeti Intézet és az Akadémiai Kiadó a XX. századi magyar irodalom kutatásának egyik fontos előfeltételét teremti meg az Új Magyar Múzeum című irodalmi dokumentumgyűjtemény-sorozat megindításával. Az Új Magyar Múzeum nem szorítkozik pusztán a XX. század magyar irodalmára, de a sorozat első köteteiben elsősorban századunk legnagyobb magyar íróival kapcsolatos anyagok jelennek meg.

Tekintve, hogy Ady és József Attila műveinek kritikai kiadása folyamatban van, az Új Magyar Múzeum sorozatában nagy súllyal szerepelnek a *Móricz Zsigmond*-dal kapcsolatos kötetek. A sorozat Móricz-kiadványainak tervét úgy állítottuk össze, hogy az itt megjelenő kötetek előkészítsék az író születésének nyolcvanadik évfordulóján, 1959-ben

induló Móríczt-kritikai sorozatot. Az Új Magyar Múzeumban fog megjelenni Móríczt Zsigmond diákkori „fehérkönyve”, az író testvérének Móríczt Miklósnak gondozásában. Móríczt Zsigmond maga vall Nyilas Misi féltve őrzött diákkori kincséről, a *Légy jó mindhalálig*ban: „Hogy becézte aztán ezt a sárgás, finom bőrkönyvecskét!... Ebbe a könyvbe mindent bele akart írni... Mindjárt az elejére beírta a nevét, úgy csinálta meg ezt az első oldalt, ahogy a könyvnek címlapja szokott lenni. Címül ezt az egyszerű szót választotta: *Jegyzetek*... Középre megint a nevét, szépen nagy s erőlesen megrángatott betűkkel: *Nyilas Mihály*. Alul odaírta, hogy: *Debrecen* s ez alá az évszámot 1892.” Valóban beleírt a könyvbe mindent, heterogén tartalmú feljegyzések gyűjteménye ez a könyvecske: van benne máig kiadatlan ifjúkori zsenge, népi szólások diákkori feljegyzései; megtalálhatók benne Móríczt első megjelent műveinek időrendi feljegyzései, ezek közül több írás lapkivágásban beragasztva, az író több gyerekkori rajza. Az értékes dokumentumot számos facsimilével fogjuk kiadni. Móríczt Zsigmond írói anyaggyűjtő noteszeinek feljegyzései szintén megjelennek majd a sorozatban, magánkönyvtárának katalógusával együtt. Előreláthatólag három kötetben adjuk ki a Móríczt Zsigmonddal foglalkozó irodalmi tanulmányok és kritikák teljes gyűjteményét, az író indulásától 1945-ig. Hasonló jellegű kiadvány jelenik meg a *József Attilával* foglalkozó irodalom-bólis sorozatban. Az ilyenfajta irodalmi tanulmány- és kritikagyűjtemények kiadása a magyar irodalomtörténetírásban szinte példa nélküli vállalkozás. (Endrődi Sándor Petőfi napjai című műve közelíti meg némileg ezt a gyűjtemény-típust.) Felvetődhet a kérdés, hogy mi célja lehet egy ilyen speciális jellegű, egy-egy író életművéhez kötődő tanulmány-gyűjtemény kiadásának. Elsősorban azt jegyezzük meg, hogy ilyenféle gyűjteményt csak a legnagyobb íróinkra vonatkozó irodalomból kívánunk kiadni. Az ilyen jellegű tanulmány-gyűjtemény teljességre törekvő összeállításában, szigorúan kronológikus rendben elénk tárja egy-egy nagy írónk kritikai fogadtatásának teljes keresztmetszetét. Világossá válik, hogy a magyar irodalom miként fogadta, miként támogatta vagy gáncsolta egy-egy névtelenül felbukkanó író-óriását. Kik álltak mellette, kik harcoltak ellene. A tanulmányok és kritikák nyomán kirajzolódnak az irodalmi élet frontjai és nyomon követhetők az egyes irodalmi csoportok, folyóiratok vagy kritikuskor magatartásbeli változásai, szemléleti átalakulásai, irodalomstratégiái mozdulatai. De nemcsak dokumentumtár az ilyen tanulmány-gyűjtemény, hanem elfeledett, eltemetett kiváló irodalmi tanulmányok és kritikák feltámasztási kísérlete is. Újra való kiadásukkal élő hatóerők lesznek irodalmi, irodalomtörténeti köztudatunkban. Móríczt Zsigmond írói útját, kritikái elismertetését olyan írók és kritikusok, egyengettek — csak az író fellépésétől számított első évtizedből véve a példákat — mint Ady, Babits, Ignótus, Karinthy, Kosztolányi, Krúdy, Schöpplin vagy az élők közül Benedek Marcell, Bölöni György, Hatvany Lajos, Kárpáti Aurél, Lukács György. Már ebből a névsorból is kitűnik, hogy a tanulmányok újra való kiadása mennyire gazdagítja majd Móríczt Zsigmondról alkotott képünket. (Közvetve figyelmeztet majd e kötet olyan halaszthatatlan adósságokra is, mint pl. Schöpplin Aladár összegyűjtött irodalmi tanulmányainak kiadása.) Didaktikai szempontból is nagy jelentőségű, hogy e kötetekben az órára induló tanár vagy a vizsgára készülő egyetemista egyszerre kézbe kap öt-hat vagy még több tanulmányt egy-egy Móríczt regényről vagy József Attila kötetéről.

Ezekben a tanulmány-gyűjteményekben ismeretlennek mondható, teljesen elfeledett írásokat is publikálnak majd. Pl. a József Attila-irodalom kötetében Szerb Antal két ismeretlen József Attila-méltatása is megjelenik.

A sorozat a József Attila-irodalom kiadásával indul még ebben az évben. A gyűjtemény szerkesztője, Bokor László két kötetben adja ki *József Attila a kortársak szemében* címmel a József Attilára vonatkozó irodalom teljes anyagát az író indulásától 1944-ig bezárólag. A hazai magyar és idegen nyelvű irodalommal együtt megtalálható lesz a gyűjteményben a szomszéd államokban megjelent József Attilával foglalkozó magyar nyelvű irodalom is. Az irodalmi tanulmányok és kritikák mellett a József Attila személyével foglalkozó újságcikkeket, riportokat, polémiákat, nekrológokat és verseket is megtalálja az olvasó.

A gyűjteményben többek közt Bálint György, Berda József, Bóka László, Darvas József, Déry Tibor, Esida Jenő, Féja Géza, Fodor József, Füst Milán, Halász Gábor, Hatvany Lajos, Illyés Gyula, Ignótus, Ignótus Pál, József Jolán, Juhász Gyula, Karácsony Sándor, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kárpáti Aurél, Kodolányi János, Komlós Aladár, Kosztolányi Dezső, Móríczt Zsigmond, Németh Andor, Németh László, Reményik Zsigmond, Rónay György, Schöpplin Aladár, Szabó Lőrinc, Tersánszky J. Jenő, Turóczi-Trostler József, Veres Péter, Zelk Zoltán József Attiláról szóló írásai jelennek meg újra. (Ez távolról sem teljes szerzői névsor, csak a gyűjtemény méreteit és jelentőségét akartuk érzékeltetni e nevek felsorolásával.)

Nyilvánvaló, hogy a József Attilára és Móríczt Zsigmondra vonatkozó irodalom gyűjteményei mellől nem hiányozhatnak az Ady-irodalom kötetei sem.

A sorozat Kaffka-kötetében *Kaffka Margit* kiadatlan naplóit és leveleit adjuk közre. Kaffka Margit barátnője és egyben közeli rokona birtokában levő dokumentumok képezik majd a kötet törzsanyagát. A tervek szerint a különböző periódusokból való és meg-megszakadó Kaffka-naplókat időrendi sorrendben, néhány — folyóiratban már publikált — önvalomással kiegészítve közöljük. Igen érdekes és ismeretlen dokumentum Kaffka Margitnak kisfiáról írt naplója. Előreláthatólag szintén ebben a kötetben fog megjelenni Kaffka Margit második férjének naplója, amely az író nő életrajzához becses dokumentumokat szolgáltat.

Az Új Magyar Múzeum tervében jelentős helyet akarunk biztosítani az irodalmi programnyilatkozatoknak és irodalmi vitáknak. Külön kötetben adjuk ki a különböző irodalmi mozgalmak, csoportosulások, társaságok, folyóiratok elvi programcikkeit és egyéb hasonló megnyilatkozásait, manifesztumait a századforduló ún. Nyugat-előző folyóirataitól a Kelet Népében és a Magyar Csillagban megjelent elvi programnyilatkozatokig; tehát a második világháború éveinél zárjuk le ezt a gyűjteményt.

Előreláthatólag két kötetet fog megtölteni a Nyugat körüli viták anyaga. Ez a gyűjtemény majd áttekinthető képet ad a Nyugat harcairól. A Nyugat körüli viták anyaga jó-részt nehezen hozzáférhető régi napilap és folyóiratkötetekben lappang. A kor irodalom-történeti feldolgozása nem nélkülözheti e fontos dokumentumok összegyűjtését és kiadását. A gyűjtemény tervek szerint tartalmazná a Holnap-vita, a Duk-duk affér, az Osvát—Hatvany vita, a Huszadik Században megindult Író és társadalom vita, a Nyugat és a Tett, a Nyugat és a Ma vitáját, az Ady—Rákosi Jenő vita, a „Kettészakadt irodalom” vitája, a Toll-vita, továbbá a Móríc Zsigmond csehszlovákiai útját követő viták anyagát.

Külön kötet reprezentálja a sorozatban a két világháború közötti magyar emigrációs irodalmat is. A kötet anyaggyűjtése kiterjed a bécsi Jövendő, a Diogenes, a moszkvai Új Hang, Sarló és Kalapács, a párizsi Üzenet, a kolozsvári Korunk, a csehszlovákiai Az Út című lapok stb., valamint a hazai féllegális sajtótermékek, a 100%, a Társadalmi Szemle, a Gondolat stb. elvi, irodalompolitikai cikkeire és tanulmányaira.

Több levélgyűjtemény is szerepel az Új Magyar Múzeum tervében. Ezek között a legnagyobb érdeklődésre a mintegy ötezer levelet tartalmazó *Kosztolányi*-levélgyűjtemény számíthat. Ez a gyűjtemény három nagy témakört foglal magába: a magyar írókkal, a külföldi írókkal folytatott levelezés anyagát és az életrajzi (családi) vonatkozású levelezést.

Babits, Juhász Gyula és *Kosztolányi* 1904-től 1919-ig egymással folytatott levelezésének anyaga is kiadásra kerül a sorozatban. A kor számos fontos irodalmi, esztétikai, filozófiai vonatkozású kérdése felszínre kerül a három nagy író fiatalkori levelezésében.

A Bartók-levelezés kiadásának tapasztalatai arra indítják a sorozat szerkesztőit, hogy azoknak a klasszikus íróknak levelezését, akiknek életművéből kritikai jellegű teljes kiadás készül, helyesebb a kritikai kiadás levelezés-kötete előtt már előbb kiadni. Az első Bartók levélgyűjtemény és a további kötetek megjelenése újabb és újabb lappangó Bartók-levelek, sőt levélgyűjtemények felfedezését eredményezte itthon és külföldön is. A könyv-alakban kiadott levélgyűjtemények megjelenése után a magánkézben levő leveleket könnyebben és szívesebben ajánlják föl, mint puszta felhívásokra. Móríc Zsigmond levelezésének teljes gyűjteményét éppen ezért már a kritikai kiadás megindulása előtt kiadjuk az Új Magyar Múzeumban, abban a reményben, hogy a gyűjtemény megjelenése után újabb levelek fognak felbukkanni és a kritikai sorozat levelestárában már egy még teljesebb anyag publikálható.

Az Új Magyar Múzeum kötetei egy konkrétabb, anyagszerűbb, tehát történetibb é hitelesebb irodalomszemlélet kialakítását munkálják majd.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ CIKKEK VIDÉKI FOLYÓIRATAINK 1955-ÖS ÉVFOLYAMAIBAN

Irodalmunk fejlődésének egyik különösen figyelemre méltó jelensége a vidéki folyóiratok megnövekedett s továbbra is növekvő szerepe. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy az irodalmi élet annyira kíváncsian decentralizációjának megvalósításában, az ország egy-egy tájának íróit tömörítő élet-erős vidéki irodalmi központok létrehozásában milyen nagy és fontos feladata van ezeknek a folyóiratoknak. Ezért oly örömdetes tény, hogy számuk az utóbbi évek során egyre szaporodik, gyakrabban és rendszeresebben jelennek meg és mindezzel párhuzamosan súlyuk és tekintélyük is állandóan nő. A már viszonylag hosszabb ideje fennálló orgán-umok: a szegedi *Tiszatáj*, az 1954-ig Építünk címen megjelent debreceni *Alföld* s a pécsi *Dunántúl* mellé felsorakozott újabban a miskolci írók folyóirata, mely eredetileg a Kohó, 1955 óta pedig a *Széphalom* nevet viseli, a jászberényi *Jászkunság*, a székesfehérvári *Fehérvár*, a kecskeméti *Kiskunság*, a soproniak helytörténeti folyóirata, a tízéves szünet után ismét megindult *Soproni Szemle* és a szegedi egyetem tudományos folyóirata *Acta Universitatis Szegediensis*; a nyelv- és irodalomtudományi vonatkozású közleményeket tartalmazó sorozat címe *Nyelv és Irodalom* is.

Vidéki folyóirataink az élő irodalom megszólaltatásán kívül a magyar kultúra klaszszikus örökségének ápolását is feladatuknak tekintik. Legtöbbjüknek külön rovata van a haladó hagyományokkal foglalkozó írások számára — s hasábjaikon irodalomtörténeti tárgyú cikkeket is elég szép számmal találhatunk. Külön említést érdemel az a körülmény, hogy ilyenfajta publikációkat nem csupán az egyetemi városokban megjelenő folyóiratok tartalmazznak, amelyek ebben a vonatkozásban kedvezőbb személyi feltételekre támaszkodhatnak, hanem a többi, egyetemi székhelyektől távol szerkesztett orgán-umok is. Érdeklődésük középpontjában — természetes és csupán helyesíthető módon — az illető városhoz vagy megyéhez

szorosabban kapcsolódó, sajátosan helyi jellegű hagyományok feltárása áll. Ez a rokonszenves lokálpatriotizmus azonban korántsem jelenti az országos látókör hiányát, az egységes magyar kultúra áramköréből való kikapcsolódást. E folyóiratok többnyire mentesek attól a meddő, szűklátókörű provincializmustól, ami a vidéki irodalomnak régebben szinte elkerülhetetlen velejárója volt. Állást foglalnak az ország kulturális életének időszerű kérdéseiben, szinte valamennyien részt kérnek a nagy irodalmi évfordulók (1955-ben elsősorban a Vörösmarty-és a József Attila-évforduló) megünnepléséből, és ami még lényegesebb: akad példa arra is, hogy fontos irodalmi, irodalomtörténeti problémákkal — a központi orgán-umokat megelőzve — egyik vagy másik vidéki folyóiratunk foglalkozik először. A XX. századi magyar irodalom határozottan reakciós, antirealista irányzatának vizsgálata terén pl. Barta Jánosnak az *Alföld* hasábjain közlött Herczeg Ferenc-tanulmányát mint úttörő kísérletet kell számon tartanunk. Az irodalomtörténeti vonatkozású anyag nagyságát és értékét tekintve, vidéki folyóirataink között egyébként is az *Alföld*-et illeti meg az elsőség. Sok igényes, alapos tanulmányt olvashatunk a *Tiszatáj*-ban is, — a *Dunántúl* pedig különösen a XX. század nagy íróiról szóló érdekes kortársi visszaemlékezésekben gazdag. De szinte mindegyik említett folyóiratban találunk olyan cikkeket, amelyek ha mással nem, legalább egy-két ismeretlen adat vagy kiadatlan szöveg közlésével a tudományos kutatást is előbbreviszik.

Az alább következő, az 1955. évi vidéki folyóiratok anyagát felölölő áttekintésnek az anyag nagy terjedelme miatt a szorosabban irodalomtörténeti érdekű közleményekre kell korlátozódnia. Mellőznünk kell az élő irodalom kérdéseivel foglalkozó cikkeket, bár vidéki folyóirataink egyik legnagyobb pozitívuma éppen az, hogy irodalomtörténet és élő irodalom nem válnak szét mereven hasábjaikon; az *Alföld*-ben pl. ugyanazokkal a

nevekkkel hol elmélyült irodalomtörténeti tanulmányok, hol pedig fiatal írók könyveit hasonló műgonddal vizsgáló kritikák alatt találkozhatunk, általában említetlenül kell hagynunk a kisebb könyvkritikákat és nem tárgyalhatjuk az irodalomtörténettel rokon tudományágak (nyelvészet, zene- és művészettörténet stb.) problémáit vizsgáló írásokat sem. A feldolgozott anyagot az egyes cikkekben tárgyalt írók vagy írói mozgalmak működésének időrendje szerint csoportosítottuk, szemlénk elejére illesztve az átfogóbb több korszak kérdéseit érintő dolgozatokat.

Komlós Aladárnak „A magyar irodalom típusai” című tanulmánya (Tiszatáj 1955. 3. sz.) — mint már a cím is mutatja — rendkívül tág és bonyolult problémakör összefoglalására vállalkozik. A szerző arra a kérdésre keres választ, hogy „mit látott meg ez az irodalom a maga társadalma életének legfontosabb kérdéseiből”. A magyar köztudat — szögezi le már cikke elején — „irodalmi típusainknak csak egy kis részét fogadta el élete képeiül”. De a realista típusoknak nemcsak a népszerűvé válása, hanem már megteremtése is gyakran akadályokba ütközött, ezért a mi regény és drámairodalmunk, aligha mutat fel annyi mélyen megértett alakot, mint az orosz vagy a francia”. A továbbiakban Komlós Aladár a XIX. és XX. századi magyar irodalom legjelentősebb típusait tekinti át. A nemes és a paraszt alakjának irodalmi ábrázolását — mint kifejti — a nemzeti függetlenségért és a polgárosodásért vívott harc mindenkor állása szabta meg. A tanulmány befejező része a dzsentrí- és a polgárábrázolás különféle változatainak pillant végig. Bár a szerző állításait igen bőséges példatárallal illusztrálja, tanulmánya mégsem tesz teljesen eleget a felkeltett várakozásnak. Ez azonban már a nagyon is szűkre szabott (mindössze hat oldalnyi) terjedelemből is következik, amely a kérdések beható, minden árnyalatot figyelembe vevő elemzése helyett csak azok futólagos, utalásszerű felvillantását tette lehetővé.

Mészöly Gedeon „Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája” című tanulmánya (Nyelv és Irodalom. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica. I. 1955.) a nyelvészet és az irodalomtudomány eszközeit egyszerre alkalmazó komplex módszerű kutatás mesteri példája. A tanulmány első része a *darvadoz* ige eredetével és helyes értelmezésével foglalkozik. Mészöly a maga magyarázatát támogató érvek sorában fontos helyet juttat a *darvadoz* szó Tömörkény, Móra és Juhász Gyula műveiben előforduló használatának. A Tisza menti népryelvnek ezt a szavát Tömörkény vitte be az irodalomba, tőle vette át Juhász Gyula és Juhász Gyulától Móra Ferenc. A dolgozat második része

a *róna* szó jelentéstörténetét vizsgálja és kimutatja, hogy ez a szó, amely a rétségi parasztok nyelvében *drók* jelentéssel bírt, mai *síkság* jelentését az irodalmi, szorosabban a költői nyelvben nyerte. Mészöly nyomon követi a szó jelentésének módosulását Kónyi Jánostól és Baróti Szabó Dávidtól kezdve Vörösmartyn és Bajzán át egészen Petőfiig s végül arra a következtetésre jut, hogy a *róna* szó Petőfinél érte el tartalmi fejlődése teljességét, ő tette melléknévből főnévvé és mai jelentésében a népryelvbe is Petőfi költészetéből került át. Mészöly Gedeon tanulmánya — mint ebből a rövid összegezésből is látható — nyelvtudományi értékén túl a magyar költői nyelv történetéhez is becses adalékokat szolgáltat.

Szorosabban véve a folklorisztika körébe tartozik, de az irodalomtudomány számára sem érdektelen Csanádi Imre „Zámolyi parasztdalok” című közleménye. (Fehérvár, 1955. 2.) A szerző szülőfalujában, a Fejérmegyei Zámolyban végzett gyűjtőmunkája eredményeiről ad számot. A gyűjtött népdalok, balladák, gyermekdalok szövegével együtt többnyire dallamukat is közléstesszi, utal másol feljegyzett variánsaikra és vizsgálódásait néhány parasztdal finom érzékre valló művészi elemzésével is kiegészíti. — Itt kívánunk utalni Szurmayer Ernő „Ó Tiszatáj...” című cikkére (Jászkunság, 1955. 1.) is, mely bő idézetanyaggal és néhány az idézetekhez csatlakozó találó megjegyzéssel érzékelteti azt a szerepet, melyet a Tisza mint költői motívum a magyar lírában betöltött.

A régi magyar irodalom kérdéseivel az 1955. év anyagában mindössze egy dolgozat foglalkozik: Csatkai Endre „Soproni diákverselők a XVII. század derekán” című tanulmánya. (Soproni Szemle, 1955. 1—2.) A szerző kimutatja, hogy Zrínyi Miklós soproni ügyvédjének és bizalmasának, Vitnyédi Istvánnak körében az 1660-as évek folyamán egy diákokból álló kis írói csoport működött. E csoport tagjait Vitnyédi külföldi egyetemi tanulmányaik idején is támogatta. Pártfogoltjai közé tartozott az a Dömötöri György is, aki röviddel Zrínyi halála után ennek emlékére egy versfüzetet állított össze és jelentetett meg, amely Dömötöri saját versein kívül még 23, vele együtt a thübingiai egyetemen tanuló magyarországi diák verseit foglalta magába. Hasonló jellegű — ugyancsak több szerző különböző nyelvű verseit tartalmazó — füzetet adott ki Dömötöri néhány évvel később, Vitnyédi halála alkalmából is. Csatkai közli Dömötöri két magyar nyelvű versét is. Ezek, mint ő is megállapítja, döcögős, nehézkes verseléssel nem emelkednek XVII. századi költészetünk átlaga fölé. — Nem szorosan iroda-

lomtörténeti tárgyú, de sok irodalomtörténeti vonatkozást tartalmaz a Soproni Szemle ugyanezen számának egy másik közleménye, *Németh Sámuel* „A soproni liceum tanulóinak külföldi tanulmányai 1680—1782-ig” című, adatokban rendkívül gazdag dolgozata. A Németországban tanuló magyar diákok életmódját s az őket ért szellemi hatásokat vizsgálva, a cikk írója különösen Kis János visszaemlékezéseire támaszkodik messze-menően.

A felvilágosodás korszakával kapcsolatos anyagból először *Bögel József* „Kiadatlan Bessenyei-levelek” című cikkét (Alföld, 1955. 5.) említjük meg, mely Bessenyei György kb. 16 mindeddig ismeretlen, a Debreceni Állami Levéltárban nemrég felfedezett levélről ad tájékoztatást. Ezek a levelek, melyeket Bessenyei az 1790-es évek folyamán ügyvédjéhez, Ormós József debreceni ügyészhez írt, a Bessenyei György és bátyja, Sándor közötti pereskedéssel kapcsolatosak. Az egyik levelet Bögel teljes egészében közli; az összes megtalált kéziratok szövegét — mint cikke végén jelzi — később, a feldolgozó munka befejezése után szándékozik közzétenni. — Csokonai Vitéz Mihály emlékét két cikk idézi fel halálának 150. évfordulója alkalmából. Kiss Tamás (aki Csokonai életének egyik szakaszát regény formájában is feldolgozta) biztos tárgyismeretre valló, alapos tanulmányban foglalja össze az újabb Csokonai-kutatás főbb eredményeit, s ezeket egy ponton: „A reményhez”, „A tihanyi echóhoz” és „A magánossághoz” című költemények elemzésében saját megfigyeléseivel is kiegészíti. *Szilágyi Ferenc* cikke (Széphalom, 1955. 1.) egyetlen vonatkozást ragad ki Csokonai életművéből: Csokonainak a tudományhoz való viszonyát. A szerző kimutatja, hogy a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjének tudományos érdeklődése, kora hatalmas tudományos felfedezései iránti lelkesedésének hatása van Csokonai művészi alkotásaira is. — *Beke Albert* „Földi János, az esztéta” című írása (Alföld, 1955. 1—2.) a debreceni felvilágosodás egy másik jelentős képviselőjének 200. születési évfordulójáról emlékezik meg. A cikk elsősorban Földi vers-tani felfogását, különösen az időmértékes verselésről vallott nézeteit vizsgálja és utal arra, hogy Csokonai a maga verstani elveit Földi befolyása alatt alakította ki. (Ezt a kérdést egyébként a szerző „Földi és Csokonai verselmélete” című, az ITK 1955. évi 1. számában közölt tanulmányában behatóan elemezte.) — A XVIII. század végének irodalmával foglalkozó publikációk sorában végül *Csatkai Endre* „Virág Benedek soproni vonatkozásai” című rövid adatközlő cikkét (Soproni Szemle, 1955. 1—2.) kell megemlítenünk.

Joós Ferenc „Bánk bán előadások Kecskeméten” című cikke (Kiskunság, 1955. 1.) már a reformkorba, illetve még jóval tovább vezet el, hiszen ez a dolgozat az 1840-es évektől kezdve egészen napjainkig követi nyomon, az összes rendelkezésre álló adatokat felsorakoztatva, Katona drámájának kecskeméti színpadi pályafutását. A magyar vidéki színjátszás történetével kapcsolatos *Komáromy József* „Egy ház emléktáblát kap... Déryné Miskolcon, 1815—19” című írása (Széphalom, 1955. 1.) is, amely főleg Déryné visszaemlékezéseire támaszkodva ad képet a reformkor legnépszerűbb színésznőjének miskolci éveiről. — A reformkorra vonatkozó ismereteinket gyarapítja *Kanyar József* „Ismeretlen Berzsényi és Wesselényi-levél” című cikke, Dunántúl, 1955. 10.), amely Berzsényi Dániel és Wesselényi Miklós egy-egy, a Kaposvári Állami Levéltár anyagában felbukkant beadványát teszi közzé. Mindkettőt Somogy vármegyéhez nyújtották be. Berzsényi 1830-ban kelt beadványában Antal nevű fiának a katonai szolgálat alóli mentesítését kéri. Wesselényi viszont az ellene indított hűtlenségi per állásáról tájékoztatja a megyének a nagy hazafival ismételten szolidaritást vállaló rendjeit.

Vörösmarty Mihály halálának 100. évfordulója különösen élénk visszhangot váltott ki a vidéki folyóiratok hasábjain. A gazdag anyagból elsősorban a „Fehérvár”-nak az évforduló alkalmából kiadott igen színvonalas emlékszáma (1955. 3.) emelkedik ki. Ezt az emlékszámat a Vörösmarty-kutatás szempontjából főként az a 22 Vörösmarty-levél teszi jelentőssé, amely (4 Vörösmarty-hoz intézett levéllel együtt) itt jelent meg először nyomtatásban. A *Jenei Károlytól* közzétett levelek az 1820 és 1855 közötti években íródtak; címzettjeik sorában Teslér László, Stettner György, Csajághy Károly és mások szerepelnek. A levelek adatai Vörösmarty életrajzának számos mozzanatát (így pl. a Conversations-Lexikon-i perrel kapcsolatos állásfoglalását, valamint utolsó éveinek nyomasztóan nehéz körülményeit) élesebben világítják meg. Az emlékszáma értékét növeli az a Vörösmarty utóéletét bemutató, szerencsésen összeválogatott dokumentum-gyűjtemény is, melyben a kortársak vallomásai, s mai íróink és irodalomtörténészeink megnyilatkozásai egyaránt helyet találtak. Ezek között az írások között is akad kiadatlan szöveg: Fábian Gábornak egy Vörösmarty-hoz intézett, 1827-es dátumú költői levele. Az emlékszáma három eredeti dolgozata közül *Kemény Dezső* „Vörösmarty költészetének formai kérdései” című tanulmánya a leg-sikerültebb. A szerző Vörösmarty lírájáról különösen verstani szempontból tesz érdekes és tanulságos megállapításokat, s a példa-

képpen kiválasztott költemények metrikai elemzése során többnyire sikeresen érvényesíti a tartalom és forma egységének elvét. *Katona* Tamás „Vörösmarty és a szabadságharc” című dolgozata lényegében az eddigi kutatások eredményei alapján vázolja fel Vörösmarty politikai fejlődését. *Körtés* Júlia „Vörösmarty és a *Nyugal*” című írása sem tesz hozzá semmi lényegesebb újat ahhoz, amit Tóth Dezső hasonló című tanulmánya (Irodalomtörténet, 1952. 3—4.) erről a kérdérről elmondott. (Tóth Dezső dolgozatáról egyébként Körtés Júlia sehol sem tesz említést cikkében.) Egy ponton azonban feltétlenül vitába kell szállnunk a cikk írójának a felfogásával. Babitsról szólva, a szerző helyesen mutat rá arra, hogy az ő Vörösmarty-értelmezésének az a módosulása, melyről 1911-es és 1935-ös tanulmányainak összevetése révén meggyőződhetünk, Babits világnézeti átalakulásával, a fasiszta veszély elleni humanista tiltakozásával függ össze. Ez magyarázza, hogy 1935-ös emlékbeszéde már sokkal többet mutat meg az igazi Vörösmartyból, mint a korábbi, alapjában elhibázott Vörösmarty-portré. Nincs azonban igaza a cikkírónak, amikor úgy véli, hogy az 1935-ös esszében Babits — ha későn is — immár Vörösmarty költészetének teljesen helytálló megítéléséhez jutott el. Valójában ugyanis ez a szép és megkapó tanulmány is egyoldalú, némileg a kései Babits hasonlóságára stilizált képzet rajzol Vörösmartyról, akinek arcképén Babits ezúttal csak a polgári társadalom megoldhatatlan ellentmondásaival küszködő, önmagával viaskodó, dült lelkű költő vonásait veszi észre s ilyen módon Vörösmarty életművének egyik — bár fontos — mozzanatából próbálja ez életmű egészét megmagyarázni. — A szám anyagát (néhány Vörösmarty emlékének hódoló, helybeli íróktól származó szépirodalmi mű és más kisebb közlemények mellett) *Bokor* Rózsa „Fejérmegyei Vörösmarty-bibliográfiája” egészíti ki, mely a költő szűkebb pátriájában ápolta Vörösmarty-kultuszra vonatkozó adatokat regisztrálja.

A Vörösmarty-évforduló megünnepléséből — ha szerényebb mértékben is — a többi vidéki folyóiratunk is kivette részét. Az *Alföld* (1955. 6. és 1956. 1. összevont számában) *Juhász* Géza tartalmas emlékbeszédét közli. Ebből különösen a Vörösmarty 1826 és 1830 közötti pályaszakaszára vonatkozó észrevételek érdemelnek figyelmet. *Juhász* vitába száll azzal a felfogással, melynek értelmében „Vörösmarty 1826 után egy időre elfordult volna a valóságtól, belemenekülve a mesékbe, és a magánéletbe”. Szerinte a költő ezekben az években nem a valóságtól, hanem csak a kiváltságos osztályoktól, a hivatalos politikától fordul el. „Nem a negatív *elfordulás* ezek-

nek az éveknek legjellemzőbb sajátága, hanem a nagyon is pozitív *odaforodulás* a népköltészethez, s ami még fontosabb: magához a népi élethez.” A „Csongor és Tündé”-vel kapcsolatban a tanulmány arra figyelmeztet, hogy ez a mű, mely az 1830-as év új történelmi légkörében, a júliusi forradalom, s a „Hitel” megjelenése idején fogant s melyben, Vörösmarty kora összes problémáival szembenéz, „éppen nem a költő *egyéni* pesszimizmusának alapdokumentuma, ellenkezőleg: a magyarság *közös* új reményeinek felhajnalodása.” A „Csongor” alapeszméjét *Juhász* Csongor és Balga, Tünde és Ilma közös útjának, s együttes boldogságra jutásának ábrázolásában látja. — *Nagy* Kálmán tanulmánya (Széphalom, 1955. 4.) Vörösmarty romantikájának elemzését, e romantika sajátos, a külföldi — elsősorban a német — romantikától eltérő, előremutató vonásainak vizsgálatát tűzi ki céljául. A szerző igényessége, mellyel egy kellőképpen még ki nem dolgozott probléma újszerű módon való megközelítésére vállalkozik, feltétlenül elismerést érdemel — tanulmányának elvi alapvetése és módszere azonban felettébb vitatható. Először is a dolgozat teljesen formális módon hasonlítja össze a magyar és a német romantika bizonyos jellegzetességeit, s meg sem próbálja ezeket a két nemzet társadalmi fejlődésének eltérő vonásaiból levezetni. Ehelyett ilyenféle, nyilvánvalóan hamis, idealista magyarázatokkal próbálkozik: „A német filozófus nép, amelynek számára a kor kérdése az észből való kiábrándulás formájában adódott, a magyar politikus nép, számára kora fojtogató légköre elsősorban az idegen elnyomást és a feudalizmus nyűgét jelentette... Ennélfogva míg a német romantika *emóciója*; érzelmi tartalma befelé fordul, a magyaré kifelé.” (E kijelentés részletes cáfolata helyett elegendő itt azt a — feleletét önmagában hordó — kérdést feltenni: vajon a feudalizmus felszámolása ebben az időben csak a magyarság sorsproblémája volt-e? A német népre nem nehezedett-e rá az egyre anakronisztikusabbá váló feudális elnyomás?) Magának a romantikának, a romantikus magatartásnak s a romantikus művészet módszereinek meghatározásában a szerző kizárólag Hegel Esztétikájának romantikafogalmára támaszkodik. A Hegelhez való fordulás tényét önmagában véve csak helyeselni lehet — annál is inkább, mert a magyar irodalomtörténet kutatói eddig vajmi keveset merítették a hegeli esztétika gazdag tanulságaiból, ragyogó dialektikus elemzéseiből. A hiba csak ott van, hogy a tanulmány írója a hegeli kategóriákat minden változtatás nélkül, a Hegelnél található formában és a Hegeltől adott levezetésekkel együtt veszi át — ahelyett, hogy materialista módon

talpra állítaná és történeti-társadalmi elemzés segítségével konkretizálná őket. (A romantika hegeli értelmezésének mechanikus átvétele egyébként már azért is elfogadhatatlan, mert a Hegel-féle romantika-meghatározás tudvalevőleg a középkor, renaissance és újkor művészetét egyaránt magában foglalja, tehát korántsem azonos a szorosabb értelemben vett, XIX. századi romantika fogalmával, hanem jóval szélesebb körű annál. Nagy Kálmán viszont, aki Hegelnek a shakespearei drámái hősekről adott jellemzését Vörösmarty alakjaira alkalmazza, éppen erre a különbségre nincs tekintettel.) Hegel a romantikus magatartás és a romantikus művészet legfontosabb ismérveinek a vallásosság, a szerelem és a hűség kultuszát, valamint a formai elemek önállóságát tekinti. A tanulmány írója is e négy (teljesen elvontan fel fogott) szempont alapján tárgyalja Vörösmarty költészetét s vizsgálódásai során — ha fejtegetéseit, a vázolt okok folytán, egészükben nem is érezhetjük meggyőzőeknek — több érdekesrészlet-megfigyeléshez jut el. Viszont nem növelik a dolgozat hitelét az olyanfajta elhamarkodott megállapítások, mint pl. az, hogy „a Zalán futásának eszmei mondanivalójában tulajdonképpen benne rejlik a nemesség felszámolásának gondolata is.” A középnemesség történelmi szerepéről ugyanakkor azt olvashatjuk a tanulmányban, hogy nálunk „ehhez az osztályhoz tartozni egyenlő volt az elhivatással, még az osztály-érdek feláldozása árán is.” Szóvá kell tennünk egy tárgyi tévedést is: a szerző szerint Gyulai Pál a „Csongor és Tündé”-ben látta Vörösmarty költészetének csúcspontját. Ez egyáltalán nincs így. Gyulai ír egyhelyütt arról, hogy Vörösmarty műveinek 1832-es gyűjteménye „majd mindent magában foglal, ami költészetének lényege s hatásában korszakos” — a „Csongor”-ra vonatkozólag azonban semmiféle ehhez hasonló kijelentést nem tesz. — A „Kiskunság” *Mátyás* Ferenc írását közölte (1955. 3.) a Vörösmarty-évforduló alkalmából, a „Soproni Szemle” pedig *Csatkai* Endre „Vörösmarty Mihály soproni kapcsolata” című adatközlő cikkét (1955. 3—4.), amely a költő „Salamon király” című fiataalkori tragédiája soproni bemutatójának (a mű mindmáig egyetlen előadásának) pontos dátumát állapítja meg.

Halász Előd „Vörösmarty és Toldy” című tanulmányát (Tiszatáj, 1955. 5—6.) nem lenne helyes egyszerűen a Vörösmartyval foglalkozó írások közé sorolnunk, mert ez a dolgozat valójában Toldy Ferenc irodalom-szemléletével foglalkozik. Toldy Vörösmarty-felfogását, e felfogás módosulásait elemezve, a szerző a magyar irodalomtörténetírás első korszakának problematikáját vizsgálja. Toldy, mint Halász Előd megállapítja, az első olyan

kritikusunk, aki a kritikai szempontokat irodalomtörténeti síkra emeli és munkásságában a történelmi összefüggések feltárására, a fejlődés folyamatának bemutatására törekszik. Már fiatalkori munkáiban: a Vörösmarty eposzairól szóló „Aesthetikai levelek”-ben és a „Handbuch” bevezetésében felvetődik a fejlődés elve — noha idealista korlátok között, absztrakt esztétikai síkon. Toldy látja: haladásra szükség van, de nem tudja pontosan, hogyan valósítható ez meg. Az 1833-as akadémiai nagyjuttalom vitájával kapcsolatos cikke jelentős politikai fejlődésről, tisztázottabb, világosabb állásfoglalásról tanúskodik. Régi és új közé már teljes tudatossággal húz határvonalat, s ő maga egyértelműen az új mellé áll. Toldy későbbi, 1848 után írt műveiben a történeti elv — bár továbbra is idealista alapon — elmélyül, az irodalom kilép elszigeteltségéből s az egész történelmi folyamat része lesz. Az 1864-ben megjelent „Magyar nemzeti irodalom története”-ben az elvont esztétikai kategóriák már a társadalmi viszonyok által megszabott tényezőkké válnak. Toldy itt abból indul ki, hogy a XIX. század irodalmában a politikum a döntő. Vörösmarty-értékelését is ez a szempont határozza meg. Toldy szemléletének ez a politikusabbá válása Halász Előd szerint a 48-as forradalom hatásának egyenes következménye, de magát ezt a forradalmat, s irodalmi vetületét Toldy már nem érti meg. Ezért Vörösmarty történelmi helyét sem képes felmérni; nem látja meg benne Petőfi előkészítőjét. Halász Előd tanulmánya, noha Toldy esztétikai elveit helyenként kissé erőszakolt módon próbálja polgári osztályhelyzetéből és a szerinte Toldy világnézetének alapjául szolgáló honorácior-ideológiából levezetni, s noha pl. erősen vitatható az az állítása, melynek értelmében az 1860-as években Toldy szemlélete a polgári radikalizmushoz közeledik — már azért is jelentős, mert hosszú idő óta ez az első olyan dolgozat, amely a magyar irodalomtudomány meg-alapítójának munkásságát érdemleges módon, magas elméleti színvonalon tárgyalja.

A reformkori vonatkozású közlemények sorában említjük meg *Madácsy* László „Kossuth Lajos és Szeged” című cikkét. (Tiszatáj, 1955. 2.), melyet főleg az tesz érdekessé, hogy Kossuthnak egy a szegedi Móra-Múzeumban őrzött, mindeddig kiadatlan levelére hívja fel a figyelmet. Az 1879-ben íródott levél, melynek szövegét Madácsy szintén a „Tiszatáj”-ban (1955. 3.) tette közzé, Kossuthnak az árvízkatasztrófától sújtott Szeged újjáépítésével kapcsolatos elképzeléseit tartalmazza. — *Berecz* Dezső „Frankenburg arcvonásai” című cikke (Soproni Szemle, 1955. 3—4.) a reformkor egy szerényebb művészi tehetségű, de elég

jelentékeny irodomszervezői funkciót betöltő, rokonszenves írójáról, Frankenburg Adófról rajzolt vázlatos képet. Heiyes és ismerésre méltó törekvés a kisebb, de egy adott kor irodalmára mégis jellemző egyéniségek kiemelése a nem egészen indokolt feledésből — azt viszont mégis némi tudásnak érezzük, hogy ugyanaz a folyóirat külön közleményt szan nehány Frankenburg családjára vonatkozó, sem irodalomtörténeti, sem egyéb tekintetben különösebb érdekességgel nem bíró adat publikálására is. (Petz Aladár: Frankenburg Adófr győri elődei. Soproni Szemle, 1955. 3—4.). — A Petőfi-irodalmat egyetlen dolgozat képviseli: Várkonyi Nándor „A múzeumlépcső legendája” című tanulmánya (Dunántul, 1955. 13.), amely az 1848. március 15-i eseményeknek egy — a köztudatban téves beállításban élő — mozzanatát világítja meg. A szerző az egykorú újságtudósítások és a hitelesnek tekinthető kortársi visszaemlékezések egybevetése útján kimutatja, hogy Petőfi a Nemzeti dal március 15-én a Múzeum lépcsőjéről, amellyel a köztudatban a vers emléke elválaszthatatlanul összeforrott, *nem* szavalta el. (Meg kell jegyeznünk, hogy ezt — Varkonyitól függetlenül — már Hatvany Lajos is szóvátette. Vö. Hatvany Lajos: Petőfi márciusa, Bp. 1955. 33. 1.) A legenda keletkezésére, mint Várkonyi kifejti, az adott alapot, hogy Petőfi 1848 folyamán számos (a cikkben olvasható felsorolás szerint mintegy nyolc) ízben vett részt a Nemzeti Múzeum udvarára összehívott népgyűléseken s két ilyen alkalommal egy-egy újonnan írt versét is elmondta:

A XIX. század második felének irodalmával alig néhány cikk foglalkozik. Ifjabb Szabadi Sándor két közleménye („Adalékok a kecskeméti levéltárakból Arany János nagykőrösi működéséhez”. Kiskunság, 1955. 1. és „Képek Arany János életéből a Bach-önkéntényuralom idején”. Kiskunság, 1955. 2.) Arany János nagykőrösi korszakáról való ismereteinket bővíti a Kecskeméti Levéltárban őrzött dokumentumok alapján. A nagykőrösi gimnáziumban tanárkodó költő arc-képét egy-két apró vonással teszik teljesebbé azok a javítások és bíráló megjegyzések, amelyeket tanítványainak iskolai dolgozataihoz és költői próbálkozásaihoz fűzött, s amelyek közül néhányat Szabadi cikkeiben olvashatunk. A szerző közli továbbá Arany öt kiadatlan levelét, amelyeket az 1860-as és 70-es években jórészt akadémiai ügyekkel kapcsolatban írt egykori nagykőrösi tanítványához, Szilády Áronhoz. — Tárkány Szűcs Ernő tanulmánya (Tiszatáj, 1955. 5—6.) Török Károlyt, a magyar néprajztudomány egy méltatlanul elfeledett, kiváló művelőjének munkásságáról ad összefoglaló

értékelést. A szerző Török Károlyt elsősorban mint a tudományos igényű népdagyűjtés, s a romantikus műziumoktól mentes, modern néprajzi kutató módszerek úttörőjét jellemzi, de utal irodalmi munkásságára, Arany Janossal, Arany Lászlóval, Gyulaival való kapcsolataira és Petőfi Zoltánnal való barátságára is. — Nacsády József „Az irodalmi ellenzék kialakulása Szeged irodalmi életében” című dolgozatát (Nyelv és Irodalom. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. I. 1955.) már tárgyválasztása is jelentőssé teszi. Irodalomtörténetírásunk ugyanis a századvég irodalmi harcainak vizsgálata során mindeddig nem fordított elég figyelmet a vidéki írók mozgalmaira. Nacsády tanulmánya tehát, amely e mozgalmak Szegeddel kapcsolatos fejezetét dolgozza fel, egy mind érezhetőbb mulasztás — legalább részleges — pótlására vállalkozik. Bevezetőben megállapítja, hogy a „hivatalos” és az ellenzéki irodalomnak eleinte csak a fővárosban zajló küzdelmébe a 90-es évek folyamán már a vidék is beleszól, az irodalmi decentralizációt írva zászájára. E jelszó mögött azonban igen ellentmondásos törekvések húzódnak meg: egyaránt hangoztatják azt az „erkölcstelen főváros” modern irodalma ellen hadakozó konzervativizmus képviselői és az irodalmi decentralizációt az egész magyar irodalom megújulása érdekében sürgető haladó irányzat hívei. A vidéki irodalmi szervezkedés két szokásos formája: az irodalmi társaság és az irodalmi folyóirat — egyúttal az irodalmi decentralizáció kétféle értelmezését is példázza. A „hivatalos” irányzat helyi kirendeltségeként működő, fokozatosan önképzőköri szintre süllyedő irodalmi társaságokkal szemben a progresszív elemet a (többnyire rövidéletű) folyóiratok kevésbé szervezett, de harcosabb és mozgékonyabb írógárdája jelenti. Az irodalmi decentralizáció eszméjének és a modern magyar irodalom megteremtésére irányuló törekvésnek összekapcsolódása a XX. század első évtizedében Nagyváradon, a „hólaposok” Ady-vezette csoportjában valósul meg. Szegeden az irodalmi decentralizáció tábora nem jut el ideig. A továbbiakban a szerző a 90-es évek két szegedi irodalmi folyóiratát jellemzi. A Kisteleki Ede szerkesztésében 1894—95-ben megjelenő „Magyar Alföld” a „hivatalos” és ellenzéki irodalom harcában középutas álláspontot foglal el; hasábjain gyakran egymással szöges ellentétben álló nézetek jutnak szóhoz. Viszonylag színvonalas szépirodalmi anyagában azonban a korszak magyar irodalmának minden pozitív tendenciája megtalálható. (Szerepel a lapban többek között Mikszáthnak egy eddig ismeretlen, semmiféle bibliográfiában nem említett elbeszélése is.) Az 1899-ben meg-

jelenő „Magyar Szó”, melyet Ujvári Péter szerkeszt, bátrabb és következetesebb, mint a „Magyar Alföld”, bázisa viszont jóval szűkebb amazénál. A lap, mely mögött mindössze a szegedi újságírók egy kicsiny csoportja áll, ezért három hónap múlva már meg is szűnik.

Vidéki folyóirataink irodalomtörténeti vonatkozású cikkeinek legnagyobb része — s ezt csak örömmel és meglepéssel vehetjük tudomásul — a XX. század magyar irodalmából meríti tárgyát. A változatos anyagban egyaránt találunk értékelő tanulmányokat, szépirói eszközökkel megírt visszaemlékezéseket és egyszerű adatközléseket. Bessenyei György cikke: „Ady Endre a hódmezővásárhelyi *A Jövő* című lapnál” (Alföld, 1955. 6. és 1956. 1. összevont szám) Adynak egy haladó vidéki folyóirattal való kapcsolatáról tájékoztat. Ady szenvedélyes érdeklődéssel és együttérzéssel figyelte a magyar progresszió minden, bármilyen kis hatósugarú megnyilvánulását. Ezért az „*A Jövő*” című, 1910–13 között Gonda József szerkesztésében megjelent lapot is szívesen támogatta írásaival. Nyolc verse, valamint több novellája és cikke látott itt napvilágot. Két, ebben a lapban található, másutt eddig nem közölt kisebb Ady-írást Bessenyei teljes szövegükben közléstesz (sajnos, az egyiknél azonban elmulasztja a megjelenés pontos dátumát megadni). — A Mórcczal foglalkozó közlemények sorában először is Kodolányi János „Utóhang (Emlékezés Mórccz Zsigmondra)” című, a „Dunántúl” hasábjain (az 1955. évi 10-es számtól kezdve) folytatásokban megjelenő írásáról kell szólnunk. Ezek a visszaemlékezések irodalomtörténeti szempontból nemcsak azért érdekesek és fontosak, mert Mórccz egyéniségét, zaklatott családi életének egyes epizódjait és fiatal íróársaihoz való viszonyát rendkívül szuggesztíven, nagy művészi erővel jelenítik meg. Mórcczhoz fűződő személyes élményei kapcsán Kodolányi saját életének, írói pályájának bizonyos mozzanatait is felidézi — és ezek a (vallomás hitelességgel) önéletrajzi jellegű részek egyúttal egy egész írói nemzedék útjának első szakaszáról is képet adnak, híven érzékeltetve azt az atmoszférát, azokat a mai olvasó számára szinte már elképzelhetetlen anyagi és más nehézségeket, amelyek közepette az 1920-as évek elején fellépett nemzedék tagjai éltek és dolgoztak. Kodolányi írása, amely csupán Mórcczról szóló emlékezésnek indult, ily módon nagyobb méretű tablózva szélesedik, ám e kép középpontjában többnyire mégis Mórccz Zsigmond hatalmas alakja áll. (Kodolányi egyébként visszaemlékezéseiben néhány ő-hozzá intézett Mórccz-levelet is beilleszt.) Nem térhetünk itt ki a mű részleteire, egyes

vitatható állításaival sem foglalkozhatunk, de az ehhez hasonló írásokról amúgy sem lehet rövid tartalmi kivonatokat révén igazi fogalmat alkotni. — Császtváai István „Mórccz Zsigmond és a Jászság” című írása (Jászkunság, 1955. 5. sz.) Mórccznak 1934 őszén tett jászsági útjával foglalkozik. Jászsági élményeiről Mórccz rádióelőadásban és cikksorozatokban számolt be. Jól látta, — amint ezek az írásai bizonyítják — hogy a Nagyatádi-féle földreform semmit sem változtatott a parasztság sorsán, és észrevette a parasztságon belüli osztályellentétek élesedését is. Külön cikket szentelt Mórccz a jászberényi iskolai oktatómunka helyzetének. Császtváai közli Mórccz két kiadatlan levelét is, melyeket vendéglátójához, Blénesy János jászberényi tanárhoz intézett. — Mórccz életrajzában egyes mozzanatait világítja meg Makay László „Mórccz Zsigmond laskodi levelei” (Alföld, 1955. 3.) című közleménye. A cikkben közzétett levélrészletek annak a több ízben megszakadó, majd ismét felújuló kapcsolatnak a dokumentumai, amely Mórcczot egy — tőle „Forrás” néven emlegetett — debreceni asszonyhoz fűzte, s amely szerelemről már Kardos Pálnak az „Építünk” 1952-es évfolyamában megjelent tanulmánya, majd pedig Mórccz Virág könyve is megemlékezett. (A Makay cikkében ismertetett — 1928-as keletű levelek — egyébként nem magához „Forrás”-hoz, hanem ennek Laskodon élő barátjának íródtak.) — Mórccz-levele publikációt találunk a „Kiskunság”-ban (1955. 3.) is, „Mórccz Zsigmond levele egy igen kis embernek igen kis ügyében” címen. A közölt levélben, melyet 1939-ben írt Tóth Lászlónak Kecskemétre, Mórccz cselédjének peres ügyében próbál közbenjárni. — Juhász Gyulával három kisebb közlemény foglalkozik. Baróti Dezső egy kiadatlan levelét teszi közzé, (Juhász Gyula ismeretlen levele. Nyelv és Irodalom. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica. 1955. I.), melyet 1926-ban írt egykori makói tanártársának, Péntes Zoltánnak. A levél legfőbb érdekessége, mint Baróti írja, „az, hogy közelebb vezet a nagy szegedi költő egyik hátrahagyott versének (Prologus a salgótarjáni gimnázium diákjainak) helyes értelmezéséhez.” Barótinak azt a kijelentését azonban, mely szerint Juhásznak ebben a kétségkívül haladó eszmeiségű, az ellenforradalom nehéz éveiben egy derűsebb jövő reményével biztató költeményében voltaképpen a salgótarjáni bányászokhoz szóló s a munkásosztály igazát hirdető hitvallást kell látnunk, véleményünk szerint a most publikált levél utalásai sem támogatják kellőképpen. — Csátkai Endre „Juhász Gyula daltájkéa a soproni színpadon 1912-ben” című cikke (Soproni Szemle, 1955. 1—2.)

Juhász „Atalanta” című daljátékának soproni előadásaiival kapcsolatos adatokat s a darab egykorú soproni sajtóvisszhangját ismerteti. — *H. Kovács Mihály* „Egy latin óra Juhász Gyulával” című írása (Széphalom, 1955. 3.) a költő hajdani tanítványának szubjektív jellegű, novellisztikus stílusban megírt visszaemlékezése. — *Csorba Zoltán* „Kafka Margit életének és művészetének miskolci kapcsolatai” című cikke (Széphalom, 1955. 1.) Kafka pályájának egyik szakaszáról: a fiatal pedagógusként Miskolcon töltött évekről rajzol — kortársi emlékezőkre és az írónő alkotásaira egyaránt támaszkodó — vázlatos képet.

Belia György készülő Babits-életrajzának első két fejezetét tette közzé (Dunántúl, 1955. 10.). Ezek az alapos és lelkiismeretes kutatómunkáról tanúskodó olvasmányos stílusú fejezetek a költő családjával és pécsi diákéveivel foglalkoznak. A szerző Babitsnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kiadatlan verseiből is bemutat néhány részletet. E versek egyébként, mint Belia is megállapítja, még semmit sem mutatnak a későbbi Babitsból. — *Durkó Mátyás Oláh Gábor* tanulmánya (Alföld, 1955. 5.) az első kísérlet századunk e nagy tehetségű, de rendkívül egyenetlen életművű írójának marxista értékelésére. Oláh portréját a szerző nem pusztán megjelent művei alapján, hanem roppant tömegű kiadatlan kéziratát is figyelembe véve rajzolja meg. Durkó szerint Oláh Gábor művészi tragédiáját nem csupán saját jellemének ferde vonásai okozták — legalább annyira benne gyökerezett ez korának egész nyomorúságában, amely a vidéki nagyváros áporodott levegőjében élő, emberileg teljesen elszigetelődött debreceni költőre különös súllyal nehezedett. Oláh egész világnézetét végignemgondoltság, ellentmondásosság jellemzi. „Néha ugyan fel-feltűnik műveiben egy általános „úr-gyűlölet”, s legszebb alkotásaiban mély rokonszenv tükröződik a kiszákmányolt, elgyötört dolgozó ember iránt”, de a kapitalista társadalom elleni ösztönös lázadása nem érinti e társadalom létalapját. A nagy egyéniségek kultuszából kiinduló, biológiai mítoszú, naiv szemléletmódján erősen érezhető Schopenhauer és Nietzsche filozófiájának hatása. Túlfűtött művészi öntudata saját tehetségének túlértékelésére és félreértésére, s a „nagy” témák állandó hajszolására készítette — holott tehetségének igazi területe a kisebb műfajok világa s az egyszerű emberek életének ábrázolása volt. Pozitív eszméi és művészi tulajdonságairól: népe iránti szenvedélyes szeretetéről, társadalombírálatáról, bözengésű, pajkos humoráról, jellegzetes nyelvművészetéről elsősorban novellái, valamint lírai versei tanúskodnak. (Itt említjük meg, hogy Durkó Mátyás

tanulmánya a „Debreceni zendüők” című, Oláh Gábor válogatott elbeszéléseit is tartalmazó kötet bevezetésekként is megjelent.) — Idáig felderítetlen tájakra vezet az olvasót *Galsai Pongrác* „Egy elfelejtett író, Csáth Géza” című írása (Tiszatáj, 1955. 5–6.) is. Az első „Nyugat”-nemzedékkel együtt indult, tragikus sorsú novellista életpályáját és ma már alig ismert, csekély terjedelmű oeuвреjét ez a finom megfigyelésekben gazdag tanulmány szépen és érdekesen elemzi. Mint Galsai megállapítja, Csáth elbeszéléseinek témaválasztását már az író polgári foglalkozása, az orvosi hivatás is meghatározta. Hősei különcök, klinikai ápolásra szoruló idegbetegek. Csáth egyes, a naturalizmussal rokon vonásai ellenére sem naturalista. Első köteteiben az anyagot ismerő és szerető orvos materialista szemlélete romantikus hajlamokkal párosul. Későbbi novellái már „a köznapieket át apró megfigyeléseit, nyers és rideg tényeit örökítik meg... Még mindig vonzódik az emberi lélek különleges, orvosiilag is izgalmas határeseteihez, de most már „... a hősök lelki egyensúlyát megzavaró társadalmi okokat is kutatja”. Csáth írásai „egy útkereső korszak irány- és izlésváltságának termékei... A maga sajátos hangját ugyan később sem találta meg, torzóként ható életműve mégis nagy teljesítményekre ösztönző példa volt.” — *Mezősi Károly* „Móra Ferenc szülőháza” című cikke (Tiszatáj, 1955. 4.) a kiváló íróink életének tárgyi emlékein örökődő kegyelet rokonszenves megnyilvánulása. A szerző anyakönyvi és telek-könyvi adatok alapján, valamint helyrajzi vizsgálatok segítségével bizonyítja be, hogy Móra Ferenc nem a szülőházaként általában emlegetett, az 1900-as évek elején lebontott Daru utcai házban született (bár ott élt csecsemőkorától gimnazista koráig), hanem egy másik, ma is álló kiskunfélegyházi házban, a mai Szarvas utca 19-ben.

Barta János Herczeg Ferenc-tanulmányát (Herczeg Ferenc — Mai szemmel. Alföld, 1955. 4.) nemcsak az úttörés érdeme illeti meg (ilyén jelentőségéről már áttekintésünk elején megemlékeztünk). Herczeg értékelésének alapja ezután kétségtől Barta biztos ítéletű, világos felépítésű dolgozata lesz. Herczeg Ferenc, mutat rá Barta, nem volt tehetségtelen író, „de társadalmi és irodalompolitikai szerepe és hatása jóval túlnőtt tehetsége méretein; a mögötte és benne ható osztályérdek szerény tehetségét messze felülmúló írói vállalkozásokba sodorták”. Tehetsége félresiklásának, a képességei és írói eredményei közti hatalmas disszonanciának ez a magyarázata. Herczeg emberi egyéniségét érzelmi sekélység, szárazság jellemzi. Magatartásának alapvonásai Barta szerint „derűs, önelégült szkepszis; valami kissé

gúnyos, kissé kiabrándult, fölényes, jórészt közönyös hitetlenség, amely az életet csak a szemével nézi, egy kissé szégyelli a saját érzelmeit, s közvetlen adottságai közé nem férnek be az élet eszmei magasságai és kaotikus mélységei". Herczeg elsősorban epikus jellegű író, de „nem lép fel a nagy kompozíció igényével, nem törekszik a magyar társadalom teljes átfogására... Az ő társadalmi nyomasztó túlsúllal az úri osztályokra korlátozódott, kedves hősei arisztokraták, földbirtokosok, nagypolgárok, katonatisztek — a ferencjózsefi Magyarország legfelső rétegéből". Műveinek egy részében — főleg a történelmi tárgyúakban — Tisza István politikai programjának megfelelően azt az illúziót kívánta sugalmazni, hogy a magyar úri osztály a maga erejéből képes regenerálódni. E művek alakjai persze sápadt, hitelnélküli papirosfigurák maradnak; az őszinte eszmei pátoszt Herczeg itt retorikával kénytelen pótolni. Herczeg életművével — vonja le végső következtetését a tanulmány — „a maga egészében ma nincs mit kezdeni... Ha van benne a mi számunkra még figyelemreméltó, azok éppen kisebb igényű humoros és satirikus írásai", melyekben az úri Magyarországot bár belülről, de bizonyos gúnyos, csipős hangnemben bírálja.

A József Attilával foglalkozó közlemények jellegükre és értékükre nézve meglehetősen eltérőek. Hadd említsük meg mindenekelőtt Gelléri Andor Endre kiadatlan önéletrajzának azt a József Attiláról szóló részletét, amelyet a „Dunántúl” közölt (1955. 14.), s amely a költő alakját — egy éjszakai beszélgetés leírásán keresztül — rendkívül szuggesztíven idézi fel, érzékeltetve egyúttal a kettőjük: József Attila és Gelléri egyénisége közti különbséget is. Mennyire jellemzőek például József Attilára, a tudatos marxista proletárköltőre a következő mondatok, melyeket Gelléri feljegyzései őriztek meg számunkra: „Te és a többiek, ti azt hiszitek, hogy a művészet betegség, idegbaj, téboly. Ellenkezőleg — s az arca kipirult — ha van valami, ami egészség, hát a művészet az. Senki se egészségesebb az igazi, marxi művésznél! Mert az épít, mint az orvos, mint az építész! Egy világot épít fel! S egyetlen világ se lehet tudás, tervszerűség és közgazdaság nélkül!” Gelléri önéletrajzának eddig megjelent részletei a legtöbb olvasóban bizonyára felkeltették az egész mű megismerésének vágyát. Reméljük, hogy az önéletrajz teljes szövegének közzétételére nem kell túlságosan sokáig várakoznunk. — *H. Kovács Mihály* „József Attilával az iskolapadban” című írása (Széphalom, 1955. 2.) is személyes élményeken alapuló, inkább szépírói hatásra, semmint adatszűrő hitellességre törekvő visszaemlékezés. — *Borbély Gábor* cikke (Gondolatok

József Attila születésének 50. évfordulóján. Fehérvár, 1955. 1.) és *Pósa Péter* kissé iskolás, sematikus jellegű tanulmánya (Tiszatáj, 1955. 2.) az 50. születési évforduló alkalmából idézik fel József Attila életművének legfőbb tanulságait. — A József Attilával kapcsolatos publikációk sorában néhány adatközlő cikket is találunk. *Pósa Péter* a költőnek egy levelét tette közzé (Nyelv és Irodalom. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica. I, 1955.), melyet gimnáziumi érettségijének napján, 1923. december 13-án volt tanárának, Tettamanti Bélának írt. Ez a levél már az eddigi József Attila-irodalomban ismert volt; nagy részét közölte Galamb Ödön „Makói évek” c. könyvében. *Pósa Péter* cikkét tehát indokolatlan másodközlésnek kell minősítenünk. *Tólas Géza* „József Attila makói kapcsolatai verskötet-ajánlások tükrében” c. cikke (Tiszatáj, 1955. 5—6.) egy sor dedikáció szövegén kívül közöl egy verset is, mely Kesztnér Zoltánnak, a fiatal József Attila egyik makói pártfogójának hagyatékából került elő. Ezt a verset, melynek egy gépelt, aláíratlan példánya maradt fenn, a cikk írója a papír és az írógép betűtipusa alapján tulajdonítja József Attilának. *Kisfaludi Sándor* „József Attila nyomában Öcsödön” című cikkében (Jászkunság, 1955. 2.) a költő gyermekkorának egyik színhelyén folytatott kutatásáról számol be. A cikkíró tanúsága szerint az öcsödiek ma már alig emlékeznek a gyermek József Attilára, aki négy évig élt a faluban nevelőszülőknél. A váncsodi elemi iskola anyakönyve őrzi ottani tanulmányának nyomait. — Itt kell megemlítenünk *Péter László* bírálatát József Jolán „József Attila élete” című könyvének új kiadásáról (Tiszatáj, 1955. 5—6.). Ez a cikk jóval túllépi az egyszerű könyvismertetés kereteit. *Péter László* ugyanis József Jolán életrajzát a filológus aprólékosságával, egészen mikroszkópikus részletekig lehetővé teszi a cikkíró joggal rója meg az új kiadás gondozóit, hogy nem igazították ki József Jolán következtelenségeit, tárgyi tévedéseit, az idézetek közlésében mutatkozó pontatlanságokat. (Bár véleményünk szerint az ilyen korrekciót csak módjával, főleg jegyzetek formájában lehet véghezvinni, mert a Péter László bírálatában kifejtett követelmények teljes megvalósítása szinte az egész könyv szövegének átírásához kellene hogy vezessen.) Péter László egyik megállapításával azonban vitába kell szállnunk. Szerinte ugyanis József Jolán könyvének új kiadása csak mint ideiglenes szükségmegoldás helyeselhető, melyet egy korszerű, tudományos József Attila-életrajz megjelenése nyomban fölöslegessé fog tenni. A Péter Lászlótól is sürgetett nagyszabású marxista József Attila-monográfia hiányát valóban egyre fájdal-

masabban érezzük. Úgy hisszük azonban, hogy József Jolán könyve e mű elkészülte után sem fogja teljesen elveszíteni értékét, hanem — mint a költő életének egyik legközelebbi tanújától származó, sokhelyütt megragadó szépségű dokumentum — hibái ellenére is mindenkor számot tarthat majd az olvasók széles rétegeinek érdeklődésére.

Bár ez a szemle csupán a vidéki *folió-iratok* anyagának áttekintésére vállalkozott, egyetlen kivétellekppen mégis ki kell itt térnünk arra a vitára, amely Péter László „József Attila Szegeden” című tanulmánya kapcsán a „Délmagyarország” című szegedi napilap hasábjain folyt le. (Magát a tanulmányt az „Irodalomtörténet” 1955. 2. száma közölte, majd a szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványaként különlenyomatban is megjelent.) E vita során ugyanis a József Attila-kutatás egyes kérdésein túl az egész XX. századi tárgyú irodalomtörténeti munka némely elvi problémái is felvetődtek. Ez teszi indokoltá, hogy röviden ismertessük a vita anyagát. A vitát megindító Lődi Ferenc elsősorban azt hibáztatta (Egy könyvtári kiadvány margójára. *Délmagyarország*, 1955. aug. 24.), hogy Péter László tanulmányában Szeged társadalmi arculatának megrajzolása elnagyolt és vázlatos. Lődi vitába száll Péter Lászlóval azzal a megfogalmazásával, mely szerint Szeged „az ellenforradalom szülővárosa” volt és kifogásolja a Horger-ügynek a tanulmányban olvasható beállítását is. Nacsády József szerint (Adatok és következtetések. Uo. 1955. szept. 8.) Péter László helytelen, objektívista módszerrel vizsgálja tárgyat. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy az 1920-as évek szegedi viszonyainak bemutatásában kizárólag az egykori sajtó cikkeire támaszkodik. Nacsády úgy látja, hogy a tanulmány a kelleténél pozitívabbnak tünteti fel a szegedi Dugonics Társaság működését és nem ad helyes képet Mórának és Juhász Gyulának a Dugonics Társasághoz való viszonyáról. Gaál Endre azt veti a tanulmány írójára szemére (Megjegyzések az 1919-es szegedi ellenforradalom kérdéséhez. Uo. 1955. szept. 18.), hogy elkendőzi az osztályellentéteket, az osztályharcot s ehelyett az uralkodó osztály rétegharcait mutatja be alapvető ellentétként. Szerinte Péter László túlságosan pozitívan értékeli a liberális burzsoázia és a szociáldemokrácia szerepét, viszont nem beszél a szegedi kommunisták harcairól. Azt az állítást, hogy Szeged az ellenforradalom szülővárosa, Gaál ellenforradalmi hamisításnak minősíti. Két további hozzászóló foglalkozott a Horger-ügy értelmezésével, melyet már Lődi Ferenc cikke szóvá tett. *Dér Endre* cikke (Példaképpünk József Attila. Uo. 1955. nov. 20.) hangsúlyozza: József Attila és

Horger összecsapásának mélyebb politikai tartalma volt, mint ahogyan Péter László beállítja. *Erdődi József* szerint (Horger Antal arcképehez. Uo. 1955. okt. 16.) Péter László hiányosan ismeri a Horgerre vonatkozó tényeket, ezért Horgerről rajzolt portréja nem elég éles s e képen számos valótlan vonást is találunk. Horger tudatos és állhatatos jobboldaliságát 1919-es magatartása is bizonyítja. Erdődi felidézi saját Horgerhez fűződő emlékeit is és korrigálja Péter Lászlónak egyes, az ő (Erdődi) személyével is kapcsolatos állításait. Péter László dolgozatának védelmében a vita során Márta Mihály (Szeged és az ellenforradalom. Uo. 1955. aug. 31.) és Szabolcsi Miklós (Hozzászólás az irodalomtörténeti vitához. Uo. 1955. dec. 29.) emeltek szót. Szabolcsi Miklós véleményünk szerint az előző hozzászólóknál helyesebben és igazságosabban ítéli meg a vitatott tanulmányt, amikor azt olyan alapvető munkának tekinti, amely komoly eredményei mellett tévedéseket is tartalmaz. A vita résztvevői — mutat rá Szabolcsi — általában lebecsülték Péter László nagy jelentőségű kutató munkáját, s indokolatlanul éles és türelmetlen hangot ütöttek meg. A „szegedi ellenforradalom” kérdéséről folyó vita Szabolcsi szerint teljesen skolasztikus jellegű; a szegedi munkaszervezetek kérdéseit pedig — melyek elemzését hiányolták a tanulmányból — mindekellett a történészeknek kell alaposan megvizsgálniuk. A tanulmány egyetlen komolyabb hibáját abban látja Szabolcsi, hogy a liberális burzsoázia haladó voltát Péter László valóban túlbecsüli. A vita a dolgozat írójának válaszával zárult le. *Péter László* (Tiszta szívvel. Uo. 1946. febr. 1.) két ponton ismerte el bírálóinak viszonylagos igazát: a liberális burzsoáziának, s az uralkodó osztályon belüli rétegharcoknak túlértékelése tekintetében — bár a liberális ellenzék viszonylag progresszív volta szerinte nem tagadható — és a Horger-ügy kissé egyoldalú beállítását illetően. A Dugonics Társaság tevékenységének részletes vizsgálata, mint Péter László megjegyzi, nem volt a tanulmány feladata. A szegedi kommunisták szerepének feltárása a történészekre vár. A vita egészében — szögezi le Péter László — hasznos volt; tanulságait értékesíteni fogja további munkájában. (Hadd jegyezzük itt meg: az a tény, hogy egy vidéki napilap huzamosabb időn át egy színvonalas irodalomtörténeti vita résztvevőinek rendelkezésére bocsátotta hasábjait, önmagában is vidéki városaink szellemi életének örvendetes fejlődését bizonyítja.)

A legutóbbi évtizedek irodalmával foglalkozó cikkek közül először *Isépy Tamás* Radnótirol szóló megemlékezését említjük. (Széphalom, 1955. 1.) A szerző szemmel-

láthatólag nem törekszik új megállapításokra, csupán eddigi ismereteinket összegezve kívánja Radnóti költészetét jellemezni. Módszere azonban ezt figyelembe véve sem helyeselhető: a cikkben ugyanis szinte több helyet foglalnak el a versidézetek, mint a cikk írójától származó eredeti szöveg. — *Ungvári Tamás tanulmánya* (Dunántúl, 1955. 14.) Gelléri Andor Endre művészetéről ad igen szép, finoman árnyalt fejlődésrajzot. Gelléri — állapítja meg a tanulmány — új, felfedezetlen világot hozott magával a harmincas évek irodalmába: „az élet perifériájára szorult szegények, a kelmefestők, tönkrement mesterek, fakérget rágó munkanélküliek, szállítók, inasok világát varázsolja át irodalommal.” Korai novelláiból „hiányzik a forradalmi dac. Nemcsak azt mutatják be, miként fojtja meg a jogos lázadást az elnyomó rend, már-már minden lázadás értelmetlen voltát hirdetik”. Gelléri ugyanis „maga is olyan, mint hősei, akikkel nemcsak érzelmileg, szemléletben is azonosul. Világnézete a „szóródó, hintődő” emberfajtaé, amelyet ábrázol: a lumpen-elemké, a városi kispolgárságé”. Éppen ezért, a harmonikus, átfogó világnézet hiánya miatt nem tudott soha nagyobb epikus művet alkotni. „Gelléri csak azt tudta leírni, amit szinte közvetlenül élt át, sorsával tapasztalt.” Novelláiban „töredékes pillanatképeket, lírai villanásokat ad a valóságról”. A harmincas évek közepétől fogva írásai egyre erőteljesebb társadalombírálatot szolgáltattak meg. Azon a csúcson, amelyet világnézetileg legteljesebb, leginkább előremutató elbeszélése, az 1935-ben íródott „Ukránok kivégzése” jelez, később nem tudott megmaradni, de utolsó kötetének novellái is egy olyan folyamatról tanúskodnak, amelynek legfontosabb vonása a kispolgári eszményektől való elszakadás. Ezzel függ össze novelláinak átalakulása, a tárgyilagos, ironikus ábrázolásmód megjelenése is. (Ungvári tanulmánya egyébként a „Ház a telepen” című Gelléri-kötet élén is olvasható.) — *Galsai Pongrácz*

„Emléksorok Nagy Lajosról” című cikke (Dunántúl, 1955. 10.) egy személyes találkozás élményéből kiindulva tömören, mégis találóan jellemzi Nagy Lajos egyéniségét. Nagy Lajos — írja Galsai — „sohasem volt a »divatos« elméletek és misztikus kertelések híve: csak az élet nyers realitásokban jelentkező törvényeit tisztelte, s azt az »egyszerű tudományt«, amely e törvények felismerését az emberiség javára akarja fordítani. Így került közel a szocializmushoz”. — Az 1955-ben meghalt Nadányi Zoltánnal két cikk is foglalkozik. *Kiss Tamás* szép nekrológja (Alföld, 1955. 1—2.) azt emeli ki, hogy Nadányi „sokszor éterien finom lírájának gyökerei nyelvében, ritmikájában, nem egyszer témáiban is a népi világba nyúlnak. Ugyanakkor egész attitűdjét, magatartását jellemzi környezetétől, az úri világtól való mély, meggyőződészerű elidegenedés, majd teljes szakítás. Ezt bizonyítja Nadányi Zoltán egész költészete”. *Gvárfás Imre* tanulmánya (Gondolatok Nadányi Zoltán válogatott verseinek olvasása közben. Széphalom, 1955. 3.) is elsősorban Nadányi költészetének haladó tartalmát, kritikai realizmusát elemzi. A cikkíró szerint Nadányi költészetének 1945 előtti, nagyobb és jelentősebb szakasza e kor felvilágosult gondolkodású, becsületes értelmiségi emberek érzésvilágát, világnézetét s egyúttal e réteg jellegzetes ellentmondásait és korlátait tükrözi. A dolgozat végkövetkeztetése az, hogy Nadányi Zoltánt irodalmunkban tisztos és maradandó hely illeti meg.

Áttekintésünk végére érve, legfőbb tanulságként, úgy hisszük, azt kell levonnunk, hogy a magyar irodalomtudomány számára vidéki folyóiratainknak is van — nem egyszer lényegeset, újat hozó — mondani-valója. Irodalomtörténetírásunk eredményeit számba véve, erre a hangra: a vidéken dolgozó tudósok, írók, kritikusok szavára ezentúl sokkal jobban, gondosabban kell figyelnünk, mint amennyire eddig tettük.

Oltványi Ambrus

JULOW VIKTOR: FAZEKAS MIHÁLY

Művelt Nép. Budapest, 1955. Nagy Magyar Írók.

A XVIII. század végén a felvilágosodás ihletésére gazdagon bontakozott ki Magyarországon az irodalom. Mivel feudális szerkezetű társadalomunk egységes szellemi élet nélkül szűkölködött, a „provinciális” műveltségi góckol is arra kényszerültek, hogy önállóan foglaljanak állást, önállóan fogalmazták meg feleletüket az újfajta világszemlélet és műveltség által felvetett kérdésekre.

Elmaradottságunkat jelző állapot volt ez de irodalmunk akkori sokszínűségének előfeltétele is. Azóta sem fordult elő, hogy egy vidéki város is olyan jelentős, élvonalbeli irodalmat tudott volna létrehozni, mint Debrecen a XVIII. század végén és a XIX. század elején.

Julow Viktor könyvének egyik legszebb fejezete az első, amelyben Fazekas szülő.

városáról ír, arról a talajról, amelyből költészete sarjadt. Debreceni irodalomtörténetünkben Kazinczy szemével szokás nézni, a műveletlenség és a csökönyös maradiság fellegvárát szokás benne látni. Julow szembe száll ezzel a felfogással. Debrecent, a debreceni társadalmat, fejlődésében nézi. Néhány lapnyi terjedelemben tömören, mégis színesen mutatja meg, hogyan alakult ki Debrecen sajátos kettős arca : paraszti külseje s európai színvonalú értelmisége a századok folyamán, de azt sem tagadja, hogy a debreceni demokratikus polgári közösség s az Európával állandó, közvetlen kapcsolatot tartó debreceni műveltség a XVIII. század folyamán már lassú hanyatlásnak indul. Csokonai, Fazekas s kisebb, de jelentős kortársaik az átalakulás, a fordulat idején születnek, szellemi utrávalójukat még nagyrészt a régi, a „nagy” Debrecentől kapják. Joggal állapítja meg Julow : „Ebben a városban lehetett még, sőt Magyarországon akkor itt lehetett leginkább művelt humanistává, felvilágosodott szellemű tudóssá, szigorú erkölcsű polgárrá, igaz hazafivá és a nép melegszívű barátjává nevelődni.” (14. l.) A későbbiekben látni fogjuk, hogy a XIX. század Debrecenének visszatartó, a költői fejlődést gátló hatását kevésbé élesen mutatja meg Julow.

Debrecen s a „debreceniséget” a legpregnansabban képviselő Kollégium költőinek, köztük Fazekasnak nemcsak emberségét és magyarságát alakította ki, hanem jelentős szellemi, sőt egyenesen költői poggyással is ellátta őket. Felvilágosodott könyvek, botanizáló tanárok, a kor színvonalához mérten élénk zenei élet és rokokó hangulatú diákköltészet a jellemző vonásai annak a szellemiségnek, amely ifjúsága legfogékonyabb éveiben a kollégiumban körülvette Fazekast. Julow igen szellemesen magyarázza, hogyan alakult ki a Kollégium sivar falai közt a jellegtől annyira idegennek tűnő rokokó-költészet. A XVII—XVIII. században a módosabb debreceni polgárság abban kezdte kiélni emelkedési vágyát, hogy a rendkívül dekoratív, nagyon „úrinak” tartott barokk műveltséget igyekezett magáévá tenni. Ez a barokk természetesen nem katolikus és heroikus színezetű volt — ez vallási okokból sem felelhetett meg Debrecenben —, hanem erősen formalista — a kálvini puritánsággal mégis szembekerült, mert a szépség, boldogság utáni sóvárgást fejezte ki, a tiltott erotikumot hozta napvilágra. Klasszicizálása miatt is utat találhatott a klasszikus studiumok fellegvárába, a Kollégiumba. Formalista és epikureista jellege miatt — külső hatásoktól is kísértve — éppúgy átalakult rokokóvá, mint másutt, más körülmények között a barokk. De ez a rokokó sem

a „valódi” volt a versaillesi értelemben, hanem debreceni talajának és a német kispolgári közvetítésnek megfelelően polgári-paraszti. „A légies kecsesség bumfordisággá, a fölény és frivolság hangos plebejus hahotává, az intellektuálisan élvező erotika izléstelen, de egészséges trágársággá változik benne : afféle mackó-balett.” (25. l.) S ez a rokokó épp paraszti jellege miatt mindinkább közeledik a valósághoz, a rokokó pásztorokból valódi pásztorok, a parfümös báránykákból fagygyúszagú birkák lesznek : a rokokó így mintegy a nép ábrázolásához teremt irodalmi sablont.

Debrecen, a Kollégium mellett nagy jelentőséget tulajdonít Julow a katonaeveknek is Fazekas költővé érlelésében. „Ő volt az első nagy magyar poéta, aki sokéves legénységi szolgálat után emelkedett tisztí rangra ; aki saját teste-lelke gyötrelmein élte át a sarkantyúpengéses, mulatós toborzón becsalogatott, vagy kötéllel fogott jobbáglegények keserű sorsát : a hűbéri rendnek és az idegen elnyomásnak ez egyik legkegyetlenebb tiprását a szegény magyar népen.” (29. l.) Az igen részletesen ismertett katonáskodás másik döntő élménye a francia háború volt : érintkezés a foglyokkal és az északfrancia és németalföldi lakossággal, a történelem akkori újtípusú emberével, a citoyennel. Fazekas nem vált forradalmárrá, visszariadt a Terreur-től, de mindjobban visszariadt attól is, hogy a forradalmárok ellen harcoljon. Azokban a verseiben, melyekben a katonaelettel való meghasonlást fejezi ki, racionalista és szentimentális gondolatok váltakoznak : a felvilágosodás szólal meg bennük. 1796-ban leköszönt tisztí rangjáról, visszatért Debrecenbe.

Első verseit katonáskodása idején írta. Harccal összerögződött és szerelmeseket. Julow csaknem valamennyi versével foglalkozik, a fontosabbakat részletesen elemzi. Különösen gondos és alapos a Katonai búcsúének elemzése : ezt az irodalomtörténeti folyamatba állítja, megállapítván, hogy ebben az időben Csokonai mellett költőink közül egyedül Fazekas volt képes a szöveg és dallam pontos megfelelését megteremteni.

Külön fejezet foglalkozik a Ruszándához és Amelihez írt szerelmes versekkel. A rokokó formák mögött jelentkező lírai realizmust igen jól figyeli és mutatja meg Julow. Kiderül ezeknek a verseknek az elemzéséből, hogy a rokokó népvé, reáissá való áttejlődése Fazekasnál nem egészen úgy történik, mint a kollégiumi diákköltészetben. Fazekas nem a rokokó sablonjait tölti meg reáli, népies tartalommal, hanem igyekszik kilépni a rokokó sablonjai közül a valóságba. Fazekas legjobb szerelmes versét, a Mint mikor a nap... kezdetűt elemezve Watteau ana-

lógijára utal Julow. Ebben a versben Watteau útját járva jut el Fazekas a szerkesztés nagyvonalú realizmusához s a természeti képek impresszionisztikus színlátásához.

Fazekas költészetének helyes értékeléséhez feltétlenül szükség volt arra, hogy kisebb verseinek időrendjét elfogadhatóan tisztázzák. Ezt Julow Kéry Lászlóval együtt Fazekas műveinek kritikai kiadását készítve megtette. Ezért bontakozhat ki könyvéből minden eddiginél hitelesebb kép Fazekas hazatérése utáni debreceni éveiről is. A versek és az életrajz között maradtak így is hézagok. Fazekas lírájából nem bontakozik ki olyan módon „életének regénye”, mint bővebb termésű nagy lírikusoknál megszoktuk, természetesen vesszük. Itt vannak pl. anakreoni versei! Legtöbbjük az idősebb férfi „bátyáskodóan gyöngéd szerelmét” (Julow kifejezése) fejezi ki egy nagyon fiatal leány iránt. Régebben általában azt tartották, hogy ezekben a versekben unokahúga (nővére leánya), Diószegi Erzsike iránti érzelmeit fejezi ki a költő. Julow ezt nemcsak lélektanilag tartja valószínűtlennek, Fazekas szigorú erkölcsével összeegyeztethetetlennek, hanem — igen nagy súllyal — hivatkozik arra is, hogy a verskézíratok írásmódja a XIX. század legelső éveire utal, Erzsike pedig 1805-ben született, így tehát képtelenség vele kapcsolatba hozni ezeket a verseket. De hogy akkor kiről, kihez szólnak, nem tudjuk.

Az első debreceni évek műveinek legjavát a tájleíró versek alkotják (A tavaszhoz, Az én kis kertem stb.). Mint az egyik Ámeli-versnél Watteau, itt a XVII. XVIII. századi holland és flamand tájfestők analógiáját veti fel Julow. Az a társadalom, amely a németalföldi festészetet kitermelte, sok vonásában hasonló volt a Fazekast szülő Debrecenhez. De — Julow szerint — Fazekast szorosabb kapcsolat is fűzhetett ezekhez a festőkhöz. Flandriában és Németalföldön katonáskodott: kastélyokban és módos polgári házaknál napról napra láthatta képeiket. A természetlátás aprólékos pontosságában, részletekbe menő realitásában tanulhatott tőlük.

Az én kis kertem c. költeménnyel kapcsolatban Julow felveti Fazekas panteizmusát is. Anélkül, hogy bővebben foglalkoznánk ezzel, meg kell jegyeznünk, hogy igen sajátos, protestáns és gyakorlati színezetű panteizmus ez. Talán úgy lehetne felfogni, mint valami utat vagy kaput a hagyományos kálvini protestantizmus és egy felvilágosodott szellemű praktícizmus között.

Nemcsak a kronológia tisztázása segítette Julowot abban, hogy hiteles Fazekas-képet alkosson, hanem eddig ismeretlen Fazekas-művek felfedezése is. A tavasz eleje című

verses-prózai írását a kritikai kiadás készítése közben találták meg a szerkesztők. Joggal írja róla Julow: „Ez az eddig ismeretlen mű Fazekas oeuvre-jének egyik legkiemelkedőbb csúcsa.” (111. l.) A mű elemzése jelentőségének megfelelően alapos a könyvben. Csokonai A pillangó és a méh című szintén prózai írásával veti össze Julow, s Csokonai rokokó hangulatú líraiságával szemben Fazekas realizmusára mutat rá. De nemcsak erre. Arra is, hogy ebben a műben megjelenik az ember: a természet nem az emberiségtől megundorodott, magánosságát kereső költő menedéke többé, hanem a paraszti munka, mégpedig az érdeklődő rokonszenvvel, sajnálkozó szeretettel nézett paraszti munka színhelye. Idézi Julow a következő szép részt: „Gyerünk ama rügyellő berek széléhez, kisérjük nyomba a serény szántót, ki valóságos haszonra fordítja a kikelet kedves napjait; hallgassuk az ő tavaszi énekét, mellyel ártatlan együgyűségbe tiszteli mindenható Urát az időknék, — De micsoda komor indulat szedte pázmára homlokának vonását! Hiába repen felibe a lengő pacsirta és rezgő repességek közt hangicsálván a tavasz kellemetességét, hasztalan igyekezi felcsiklándozni megkocsonyásodott érzékenységeit. Bizony, az erőszak szántotta jó képmőt a durva barázdákat, nem lát ő örömtől a viduló időbe, mely nyomorúságainak kapuját nyitá ki; végigképzeli csorgandó izzadságait, melyeknek jutalmára a húza-vona tátott szájjal ásitózik; elbúsulva dörgöli le ingujjával első verejtékét és sóhajtvá fekszik neki a gondatlan munkának.” (115. l.) Megmutatja Julow azt is, hogy a természet ebben a műben válik először Fazekasnál s az első egyikeként a magyar költészetben szabadság-szimbolummá. Egy az időgen telepítések ellen tiltakozó mondatban Habsburg-ellenességet vél felfedezni Julow, sőt úgy látja, hogy Fazekas itt a jobbágykérdés és a nemzeti függetlenség együttes megoldására az érdekegyesítés gondolatát veti fel. Erre azonban — véleményem szerint — sem az idézett hely pontos értelmezése, sem Fazekas teljes művének figyelembevétele nem jogosítja fel.

Új vonással gyarapítja Fazekas képét a Dorottyáról írt bíráló levelek elemzése is. Ezeket a leveleket eddig is szokás volt Fazekasnak tulajdonítani, de csak a kritikai kiadás rendszeresen csoportosított érveit tették teljesen elfogadhatóvá szerzőségét. A levelek egyikében az emberábrázolás hitelességét követeli Fazekas. Julow joggal mutat rá, hogy épp ezekben a levelekben nagyszerű példát is ad a beszédmóddal és a stílussal való realiztikus jellemzésre. Ezek a levelek a Lúdas Matyi első kidolgozásának idején

keletkeztek. Ha a Dorottya bírálatában hibáznak is, az irodalom céljának meghatározásában („Amely versezetnek nem az erkölcs a főcélja, nincsen annak lelke, akármilyen szépnek tessék is különben...”) és az ábrázolás realizmusának követelésében olyan elveket vallanak, amelyek azt tanúsítják, hogy Fazekas irodalmi pályájának csúcspontjára érkezett. Ezért sem váratlan csoda hát a Lúdas Matyi, mint eddig hitték és állították, hanem az előzményekből szervesen kinövő alkotás.

1806 táján, a Lúdas Matyi első kidolgozása és Csokonai halála után fordulópont van Fazekas költői pályáján. Egyrészt a debreceni kis kert magányából mindinkább visszatér a társadalomba, az emberek közé, másrészt mind kevesebb költeményt ír. Julow idézi egy 1806-ban kelt levelét: „Én is írtam valaha verseket, de megismerém az ember-séges emberek kríziseiből, hogy nem poétának születtem, letettem róla.” Csokonai sorsa kedvetlenítette-e el, vagy az Arkádia-per, tényleg gyengének érezte-e költői tehetségét az elhalt barátához képest, vagy épp az ő ösztönzése hiányzott, vagy esetleg Kazinczy Lúdas Matyiról való ítélete hatott rá csüggesztően — nem tudjuk. Julow felveti mindezekre a lehetőségeket, állást nem foglal. Úgy gondoljuk, hogy Fazekas a közeleti tevékenységet szíve szerint a költészet elé helyezte. Mikor a literátus barátok kihálnak mellőle, mikor az ő kis közösségük már nem köti le többé, a nagyobb, a városi közösség felé fordul, hogy tevékenykedhessen és hogy használhasson. Ezentúl a Nagytemplom újjáépítése, majd kollégiumi és városi tisztségek kötik le idejének és energiáinak javát. Irodalmi működése is gyakorlatiasabbá válik. Az Arkádia-perben viselt szerepe inkább közeleti, mint irodalmi. A Fűvészkönyv gyakorlati célzatú, tudományos munka. Kalendáriumába is jórészt ismeretterjesztő műveket ír, költői vénájának meglétéről már csak néhány olyan vers tanúskodik, amely eléri (sőt meghaladja) az előző korszak költészetének színvonalát. A Lúdas Matyi átdolgozását nem tarthatjuk ebben a második korszakban keletkezett új műnek.

Julow könyve ezt a fordulót, sőt törést Fazekas költői pályáján kevésbé élesnek mutatja, mint — véleményem szerint — kellett volna. Pedig az első fejezetben Debrecenről adott kép is szinte követeli ennek hangsúlyozását. Debrecen Fazekas fiatalsága idején még az irodalomban is élenjáró műveltségű emberek kiróipító fészke volt. Hazatérésekor már nem Debrecen, hanem csak a kis kert kis baráti köre jelentette a hozzá illő, műveltségének és világfelfogásának megfelelő társaságot. S mikor ennek a körnek a héja feltört, kihaltak

mellőle a barátok, s ő a vele született használni akarással egész Debrecenét óhajtott lenni, ez a Debrecen már ólomsúly volt a költő számára, lefelé húzta. Igaza volt Kazinczyval szemben az Arkádia-perben? Sok szempontból igen. De amögött, amit védett, igen sok maradiság is megbújt. Hasznos volt-e a Fűvészkönyv? Igen, de tudományos szempontból már megjelenése idején elavult volt, vidékiesség érzett rajta. Helyes volt-e, hogy „kolumbusi ötlettel” kalendáriumot szerkesztett a nép számára? Feltétlenül, de azt is meg kell látnunk, hogy nemcsak színvonalában, hanem szerkesztési elveiben is mennyire elmaradt ez a kalendárium attól, ami abban az időben már a magyar irodalmat jelentette, az Aurorától. Bármennyire rokonszenves is mindaz, amit Fazekas tesz és ír, pályájának ezen a második felén a kivételes költői tehetség mellett mindjobban előtűnik, mindjobban érzeteti hatását a debreceni provincializmus. Lehet rajta vitatkozni, mennyire szegényítette el irodalmunkat, hogy a XVIII. század végének sokszínűségéből a XIX. század huszas éveire csak annyi maradt, amennyi az Aurora köteteibe belefért. De erről nem Kazinczy „diktatúrája” vagy Kisfaludy Károly szűkkeblűsége tehet, hanem az, hogy Debrecen vagy Kecskemét, Sopron vagy Nikla, a „vidék” nem képes többé a kor műveltségének színvonalán álló irodalmat teremteni. Eddig igencsak mindegy volt, honnan indult, hol élt a magyar író. Ettől kezdve Pest az éle vág. Fazekas pályájának második felén már érezzük — nagyszerű versek ellenére is — hogy lemarad; nem véletlen, hogy azóta sincs igazán élvonalbeli vidéki írónk és költőnk — a kivételnek számító Arany Jánost is a pesti Kisfaludy Társaság elismerése avatta költővé.

Persze mindezt Julow is nagyon jól tudja. Az Arkádia-perrel kapcsolatban utal is rá. („A debreceniek, Csokonai, Fazekas irányának és programjának — a fejlődés logikája hozta ezt magával — bizonyos mértékben háttérbe kellett szorulnia a Kazinczy képviselte iránnyal szemben, mely akkor a magyar irodalom fő fejlődési vonala lett...” stb. 132. l.) De nem tartja következetesen szem előtt, hogy ez helyes-e. A pálya első és második része közötti arányt, ill. aránytalanságot mindenesetre elmossa. A Lúdas Matyi első és második kidolgozása közt nincs lényegbevágó különbség. Maga az elemzés igen jó, talán a könyv legjobban sikerült fejezete.

Fazekas pályája 1806 utáni szakaszának legszebb költeményeit élete utolsó éveiben írja. (1824: Nyári esti dal, 1827: A kelleterkorán jött esőhöz, 1828: Ki a boldog, utolsó évek: A Kalendárium magyarázata után serkent gondolatok, Végbúcsú.) Betegsége miatt is, kora miatt is visszavonult a köztevékenységtől, több ideje volt ismét írásra. Julow igen alaposan elemzi ezeket a verseket, nagyszerűen bontja ki tartalmi és formai szépségüket. De bármennyire szeretjük is ezeket a verseket, bármennyire tisztában vagyunk is kivételes értékükkel, nem hallgathatjuk el, hogy ezek sem mentesek bizonyos provinciális szűkkörűségtől. A 20-as évek közepén vagyunk, a mind jobban kibontakozó nemesi ellenállás idején, a reformkor küszöbén. Kölcsey nemrég írta a Himnusz, Kisfaludy Károly a Mohácsot, Vörösmarty a Zalán futását — hogy csak a legnagyobbakat említsük. A kisebb költők is hasonló művekkel zárkóznak fel mögéjük. Fazekas minderről nem tud, nem tudhat. Debrecen ekkor már „vidék”.

Julow Fazekas jozefinizmusának tulajdonítja, hogy „bár egyfelől, a jobbágyság kérdésében... minden más író-kortársánál radikálisabb, az osztrák elnyomás egész

rendszere ellen sehol sem emeli fel szavát”. (34. l.) De ő is megjegyzi, hogy „műveiben nincs sok jele a József iránti megbecsülésnek”. Azt hiszem, nem is lehet ennek a jozefinizmusnak túlzott jelentőséget tulajdonítanunk. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy — mint írtam — Debrecenből nem nyílt kilátás a Habsburg-ellenes nemesi mozgalmakra, másfajta Habsburg-ellenesség pedig nem létezett. (A Habsburg-ellenességet és a társadalom plebejus szemléletét irodalmunkban először Katona József tudta összekapcsolni: a plebejus szemléletet alighanem ő is a vidéknek, Kecskemétnek köszönheti, a Habsburg-ellenességet történelmi tanulmányainak és Pestnek.)

Julow azzal fejezi be könyvét, hogy Fazekas „szelet vetett. A vihart, a tisztító vihart a csodálatos év, 1848 aratta”. Kétségtelen, hogy Fazekas életműve is 48 szellemi előkészítéséhez tartozik. Az a bizonyos szél azonban több helyről, több irányból is fúj, s Fazekas csak egy volt elvetődi közül. Ennek valamiféle jelzése, megmutatása nélkül ezt a befejezést inkább csak kitüntetést nyújtó gesztusnak érezhetjük, mint Fazekas költészete sumizáló értékelésének.

Orosz László

CORNEILLE : CID

Nemes Nagy Ágnes fordítása, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956.

Egy barátom beszéli, hogy a Comédie Française egyik *Cid*-előadásán szóba elegyedett szomszédjával, egy francia műasztalossal s feltűnt neki, hogy az mily jól ismeri a darabot. A francia kijelentette, hogy huszonkettőszer látja, de még néhányszor meg szándékozik nézni. — Ugyanezen az estén történt, hogy az infánsnő szerepében debütáló fiatal színésznő valamelyik versorból kihagyott egy „és” szócskát. Az egész nézőtér felszisszent.

Barátom Rouen-ban, Corneille szülővárosában is látott egy *Cid*-előadást. Itt Rodrigo és Chimene első találkozásának jelentét a közönség tomboló tapsaira meg kellett ismételni.

A magyar közönségtől annyira távol esik a corneille-i klasszicizmus, hogy én aki életem javát a francia irodalom tanulmányozásával töltöttem, akkor láttam először magyar Corneille-előadást, amikor a Kis Színház eljátszotta *Polyeucte*-fordításomat. Az alapjában romantikus magyar lélek, amely Shakespeare-t oly természetesen öleli magához, csak ezzel a spanyolosan-romantikus Corneille-jel tudna megbárátkozni, akit a

francia költő, a szabályok zsarnoksága előtt meghajolva, nagy fáradtsággal kiírtott magából. Ha a *Cid*-et, legalább olvasmányként, legjobban szeretjük művei közül, ez nyilván a spanyol eredetiből átvett romantikus elemek érdeme. Az „és” kihagyásán elsőrnyedő francia közönség nem ezt keresi Corneille-ben.

Itt kell rátapintanom irodalmi és színházi műveltségünk fájdalmas sebére: a formaezék hiányára. Természetesen nem az önmagáért való formáról, a művész felelőtlen játékaról beszélek, hanem arról a formáról, amely elválaszthatatlanul összefonódik a tartalommal: amelynek megérzése nélkül a tartalmat sem érthetjük egészen. Corneille és nyomában a francia klasszikus dráma két-száz esztendeig viselte olyan szabályok nyűgét, amelyek nélkül Shakespeare (hiába sajnálja ezért Voltaire) igen jól megvolt. Régen fölöslegesnek érezzük a hely—idő—cselekmény hármas egységét és a klasszicizmus rengeteg részlet-szabályát. De azért az irodalmi fejlődésben, akárcsak a fajok vagy társadalmi rendszerek fejlődésében, nincsenek fölösleges, átugorható korszakok. Színpadi irodalmunknak és közönségünk

izlésének nagy hiányossága, hogy a magyar színház — jól ismert okokból — oly későn született meg. Későn vagy egyáltalán nem kapta meg azt, amit szerencsésebb népek évszázadok óta mintegy az anyatejjel szív-tak magukba. Shakespeare életereje „behozta” a kétszáz esztendő késeletet. De a klasszicizmus izlés-iskolájából végképpen kimaradtunk. Bessenyei már egy haldokló ál-klasszicizmust utánzott, nem is szólva arról, hogy sem tehetsége, sem korának viszonyai nem engedték egy szűk körön túl jutni. Ma százazreket nevelünk színházi kultúrára és nem is sikertelenül; de tegnapi és tegnapelőtti, kiváltságos közönségünk is messze járt attól, hogy egy verssor megcsontkítását észrevegye, vagy egyszerre egy emberként, kéjesen sóhajtsa fel egy „szép sor” hallatára.

Ezért tulajdonítok nagy jelentőséget annak, hogy költőink egyszer-egyszer a francia klasszikusokhoz fordulnak s legalább könyvben megismertetik közönségünkkel a tartalommal szervesen összeforrott szigorú formák művészetét. Ezért örülök Nemes Nagy Ágnes, a tehetséges fiatal költő *Cid*-fordításának is.

A tartalmi hűség kérdése a *Cid*-et illetően ma már föl sem merülhet. Több fordítása és magyarázatos kiadása van, magát a XVII. század francia klasszikusainak nyelvét külön, bőséges szótár dolgozza fel, minden, a maitól eltérő, szó- vagy kifejezés-használat megmagyarázott példáival. Nem számít tehát különösebb dicséretnek, ha a fordítás hűségét megállapítom. Komolyabb érdem, hogy a rim-kényszer sem csábítja a hagyomány-szentelte sorok értelmének elcsavarására. A költő-fordító a szigorúan megszabott korlátok között is meg tudta találni a költői megoldásokat.

A verselés (versforma és rímelés), a nyelv és stílus kérdései mindig vitathatók — ha francia klasszikusokról van szó, még külön, saját szempontokból is.

Természetesen nem kívánom ezzel a fordítással kapcsolatban folytatni azt a vitát, amelyet *Bérénice*-fordításom előszavában indítottam el. Én elsősorban szinpad szempontról tértem el a formahűségtől a klasszikus francia tragédiák fordításában, ötshatodfeles jámbur használat alexandrin helyett. A színész lélegzetére és a kántáló szavalás („ronron classique”) elkerülésére gondoltam. Nemes Nagy Ágnes fordítása könyvkiadásra készült. Bizonyára a lektorátus sem jut keresztül, ha az én különvéleményemet fogadja el. (A Franklinnál megjelent Racine-kiadás szerkesztői csak személyes becsülésből fogadták el *Mithridates*-fordításomat, az egyetlent, amely a gyűjteményben eltért a formahűségtől.)

Nem kritika tehát, amikor néhány megoldatlan kérdést vetek fel a francia alexandrin fordításával kapcsolatban. Az első és legfontosabb: lehet-e ezt a versformát valóban formahíven fordítani? Válaszom: nem. Főként, ha klasszikusokról van szó. A francia vers alapja tudvalevően a szótagszám, a metszet és a rím. De ha pusztán erre az alapra helyezkedünk, akkor — legalább is a him-rímes, 12 szótagos sorpároknál — tiszta magyar Zrínyi-verset kapjuk, aminek népies-sége tökéletes ellentétben áll a klasszikus stílussal (a kántálás fokozott veszedelméről nem is szólva). Paul Fort „balladait” lehet így fordítani, Corneille-t vagy Racine-t nem. Ezt egyébként annyira tudja és érzi mindenki, hogy — formahűség ide, formahűség oda — a magyar fordítók jámbusba szedik a francia alexandrint.

A középmetszet (hémistiche) a másik erős rokonság a magyar verssel. Ehhez azonban ragaszkodni kell a jámbusba szedés ellenére is. Nemcsak gyakorlati okokból (a színész lélegzetvétele, a hallgatónak vagy olvasónak bizonyosfokú megpihenése) — hanem mert fontos jellemző vonása a corneille-i verssor felépítésének, logikai megszerkesztésének. Nem elég az, ha a metszet két szó közé esik. Értelmileg, logikailag kell kettéválasztania a sort. Egyhangúvá teszi a verset? Hát igen, Corneille-nél is, még inkább másodrendű kortársainál. Az emberöltővel fiatalabb Racine, aki nem a jogi okoskodások, hanem az érzelmek és szenvedélyek költője, már sokszor érzi túrheteritiennek ezt a megkötöttséget és három részre tagolt sorok bőven akadnak nála. Hugo jogtalanul vindikálja magának ezt a dicsőséget:

J'ai disloqué / ce grand niais/ d'alexandrin.

Racine fordításában tehát van helye a hármas tagolásnak; Corneille-nél hibásnak kell tekinteni ezt a sort:

Te szirt, rólad (bukott alá) becsületeм !
(I. felv. 4. jel.)

A rímelés kérdésében Nemes Nagy Ágnes szerencsésen találja meg a középutat az Ábrányi- vagy Kosztolányi-féle „gazdag rímelés” és a mai nemzedékben — visszahatásképpen — annyira kedvelt „süket rímek” között. A puritánul, sőt gyöngén rímelő Corneille-t, aki a verssorok végének összecsengését keserves munkával érte el, valóban stilszerűtlen ugyanolyan rímekkel fordítani, mint Victor Hugo-t, akinek a fel szabadított szótár egész kincsesháza rendelkezésére állt.

A rímeléshez hasonló mérsékletre van szükség a szókincs megválogatásában. Corneille a préciouse-ök kortarsa, azonfelül desztillált emberek, ideális hősök megalkotója, akik társadalmi állásuk szerint királyok, császárok, hadvezérek. Semmi sem áll tőle

távolabb, mint az élet reális részleteinek ábrázolása vagy akár emlegetése is. Népies kifejezés még véletlenül sem hagyja el a tollát. A *Cid*-ben, igaz, a spanyol mintakép alapján elcsattan egy valóságos pofon, de ehhez hasonló realizmus bűnébe soha nem esik többé. Nemes Nagy Ágnesnek gondosabban kellett volna kerülnie a magyarul jól hangzó, de népies asszociációkat keltő szavakat, mert ezekkel kiesik Corneille stílusából. Corneille-nél nem lehet valamit „sutbadobni”, vagy a „félsz” és „mersz” főneveket használni, bármennyire csábítja is ez utóbbiak rövidsége a szótagszámmal takarékoskodni kényszerülő fordítót. Kíváncsi vagyok, a „kéne” és a „lám” is, Chimene szájában. A „vagy” szó rövid, jól is hangzik, de hol írta le Corneille ezt a merész szót a szerelemmel kapcsolatban? Hiszen még „amour” helyett is sokszor „flamme”-ot használ, és cinikus természetű franciák gúnyosan idézik a szerelmes meghallgatásának ezt a szűzies kifejezését: „couronner sa flamme”.

A rövidség kedvéért választott szavak átvezetnek a corneille-i tömörség kérdéséhez. (Ez a tömörség is érvül szokott szolgálni az ötös-hatodfeles jámbus ellen.) Nos, ennek a kérdésnek két oldala van. A nagy dikciók általában nem tömörek, sőt éppen a vers kényszerítésére sokszor szöfecsérlők. Az összetartozó tizenkettes-tizenhármass rímpárok gyakran kényszerítik a költőt, hogy egy gondolatot, amely két-három sorban is elférne, az egész „versszakra”, tehát négy sorra nyújtsa ki. Ilyenkor bőven akadnak henyé szavak (cheville). Erre, ha a hely engedné, itt is ezer példát hozhatnék fel. A *Polyeucte*-fordítás ötös-hatodfeles sorait nem volt mindig könnyű kitölteni; a formahű

Corneille- vagy Racine-fordításokban pedig bőségesen akad henyé szó. Van Nemes Nagy Ágnes fordításában is egyénhány. Az ezernyi bőbeszédű sorral szemben a Corneille-irodalom ismerőinek feltűnhetik, hogy mindenütt majdnem ugyanazokat a sorokat idézik a „corneille-i tömörség” igazolására. Bámulatos sorok ezek — néha csak félsorok, s a leghíresebb egyetlen, egytagú szó: „Moi!” (*Medée*) Ennek a kurta szónak tartalma, helyzeti energiája valóban kivételes és megérdemli a csodálatot. Ezek a sorok, félsorok, szavak különös gonddal kialakított díszítések bár szebbek teszik, de általánosságban nem jellemzik a művet. A fordítót mindenesetre nehéz próbátét elé állítják tömörségükkel, erejükkel. A legnagyobb dicséret, amelyet Nemes Nagy Ágnes fordításáról elmondhatok, az, hogy ezeket a nehéz corneille-i sorokat méltóan fordította le. Könnyítette helyzetét, hogy nálunk nincs hagyománya e sorok fordításának, egyik sem rögződött úgy a közönség tudatában, mint Arany *Hamlet* fordításának akárhány sora.

Két példa:

Reményből él a vágy, s meghal, ha nincs remény.

(Si l'amour vit d'espoir, il périt avec lui)
(I. felv. 2. jel.)

És harcosok híján a csata véget ért.
(Et le combat cessa, faute de combattants.)
(IV. felv. 3. jel.)

Végezetül csak ennyit: szép *Cid*-fordításával Nemes Nagy Ágnes jó szolgálatot tett új olvasórétegünknek: megismertette egy nálunk jóformán ismeretlen stílussal és talán fel is ébresztette az érzéket ennek a stílusnak finomságai iránt.

Benedek Marcell

NÉMETH LÁSZLÓ: BŰN

2. kiadás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1955.

„Az ember nem állhat egyik lábával jeges vízben, a másikkal melegben” — mondja dr. Horváth Endre, új rózsádombi villájának mosókonyhájában. A lakásban felesége vendégei szilvesztereznek, a 30-as évek közepétől búcsúztatnak egy lejárt évet, egyben az új házat avatják. Horváth a vendégek lármája elől menekül, s a vendégsereg helyett a mosókonyhában meghúzódó Lajost választja társaságul, a Pesten szerencsét próbáló falusi parasztlegényt, aki segédmunkásként dolgozott a ház építésénél, s utána egy időre még ottragadt Horváthéknál: kertet ásni s ezt-azt rendbe tenni a ház

körül. A hirtelen kikívánczó vallomást Lajos számára is érthetőbben folytatja Horváth: „A hivatalom azt rendeli, hogy tudjam, mi van az országban, az állásom pedig, hogy egy legyek azokkal, akik odabenn táncolnak. A kettőt tisztességes ember nem bírhatja soká. Vagy egészen ki a hóba, vagy be a pezsgős vödörbe.”

A ház urát voltaképpen nem a vendégek lármája kergeti a mosókonyhába; az élet-felfogásuk, életstílusuk, társadalmi felelőtlenségük elől menekül, amelyet bűnösnek tart, s bár elítéli őket és nézeteiket nem osztja, magát is bűnrészessnek érzi. Az ő világukba

tartozik társadalmi állása révén, az ő világukba húzza vissza a hitvesi szeretet jogán a felesége.

Lajos nem egészen érti, min gyötrődik Horváth. A maga nyomorúságának szemszögéből inkább irigyléseméltónak lát mindent, amit Horváth életéből egyáltalán meg tud látni: a rendezett anyagi viszonyokat, a viszonylagos jólétet, sőt fényűzést, s úgy érzi, „az úr... nem tudja jó dolgában, mit csináljon.” — „Nem nyafogás az egész?” — gondolja, de a Szilveszter-esti zaklatott vallomás mégis megsejtet vele valamit arról a bűnről, ami úgy rága a gazdája lelkét. „A bűnt nem egyes urak követték el. A bűn az uraknak is fölöttük van; csak az egyik nem érzi s táncol, a másik érzi és tönkremegy benne?” Sejtését iszonyúan igazolja a masnap reggel: Horváthot eszméletlenül találja a dolgozószobájában; megmérgezte magát.

„Bandikám, ha én ezt gondoltam volna” — sikolt fel Horváthné. Pedig ő sokkal többet tudott az ura gyötrődéséről, mint Lajos, de még annyira sem tudta megsejteni és megérteni a vívódások igazi okát, mint a parasztleány. Ő ismerte az ura elveit, de a maga könyörtelenül gyakorlati észjárásával az elveket valamiféle makacs férfi-hőbortnak tekintette, a lelkiismeretet pedig a gyávák kényelmes kibúvójának. Ezért nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy férje úgy járt az új házban, mintha lopta volna, (mert „az ember nemcsak akkor lop, ha elcsen valamit, hanem akkor is, ha elfogadja amit érzi, hogy nem dukál.”) Ő csak olyasmiket látott meg, hogy az ura, elvből, nem fogad el egy állást, pedig jövedelmezőbb lett volna az addiginál, s hogy inkább gyalog jár, holott járhatna autón is, ha úgy akarna.

Túl minden különbözésen, meg-nem-értésen, ez a három, a regény három főalakja, nem is áll olyan távol egymástól, mint első pillantásra látszik. Közös bennük az elégedetlenség: rosszul érzik magukat a világban, valami mást szeretnének. Ez a „más” különböző ábrándképekben rajzolódik eléjük. Lajost, a paraszti élet elől menekülő fiatalembert a fixes állás, vagy a házmesteri alkalmazás, a szerény, de biztos megélhetés, a rendezett szegénység kispolgári ábrándja csalja Pestre a nagy gazdasági világválságot követő szűk esztendőkből. Horváthné nagypolgári illúziókat kerget, és szívós akarattal, férje ellenkezésével dacolva, hatóságokkal, vállalkozókkal, munkásokkal hadakozva megépítteti a rózsadombi házat, aztán német nevelőnőt fogad, s ha a vágyott nagypolgári életstílust — kellő anyagi eszközök híján — el nem is éri, legalább néhány kellékét s a látszatát biztosítja. Az ő elégedetlensége és ábrándja lényegében a Lajoséval azonos:

mindketten egy fokkal feljebb akarnak jutni a meglevő társadalmi létrán.

A Horváth Endre elégedetlensége más természetű. Ő nem a maga társadalmi helyével elégedetlen, hanem a társadalmi renddel. Ám nem forradalmár-lelek, akinél a társadalom romlottságának felismerése után a következő logikus lépés a társadalmi rend megdöntésére irányuló törekvés volna. Benne a felismerés nem érlel tettet, ábrándot is csak töredékesen, a felismert igazsághoz képest törpe arányokban. A probléma tehát — szubjektíve is — megoldatlan marad s egyre nyomasztóbb lelkiismereti teherként lesz belőle. Márpedig Horváth szerint „nem az a fontos, hogy az embert mások meg ne öljék, hanem, hogy a lelkiismerete meg ne ölje.” A lelkiismereti válság annyira elhatalmasodik rajta, annyira felőrli, hogy sokszor már ellenállásra, önvédelemre sem telik az erejéből. Jellemző pl., hogy az örökségét, amellyel más tervei voltak, amellyel az ábrándjaiból akart valamit megvalósítani, „részvétből, szeretetből” odaengedte a feleségének, s ha nem helyeselte is, mégsem akadályozta meg, hogy az asszony felépíttesse a rózsadombi házat, ami a Horváth szemében a felesége elszántságának s ezen túl az őt annyira emésztő bűnnek a jelképévé nő. Amikor a ház ellen lázadozik, építész-barátja szemére is veti: „Ezt előbb kellett volna meggondolnod... Egy házépítés komoly dolog, éppolyan komoly, mint a családalapítás. Akinek nincs hite hozzá, az törjön, zúzzon, harapjon, de ne egyezzzék bele. Aki házat épített, az igent mondott a világra.” Horváth válasza: „De én nem mondtam igent. Én csak fáradt voltam, menekültem a felelősség elől, s ezt dobtam oda Emmának.”

Az ellenállóképesség efféle megbicsaklásait — úgy is mondhatjuk: az öntudat kihagyásait — a külső, adott körülmények nem indokolják szükségszerűen; inkább egy gyenge idegrendszer működési zavarainak mutatkoznak. Az idegrendszer labilitása olyan jelentős szerepet játszik Horváth Endre sorának alakulásában és öngyilkosságában, hogy bukása egy érzékeny lelkiismeretű, de gyenge akaratú, elhatározó lépésre még a családi otthon négy fala közt is képtelen ember kisszerű egyéni tragédiája, nem pedig „a” becsúszott, de utat nem találó értelmiségi tragikus felőrlődése a társadalom ellentétes erői közt.

Méltatlan és hiú dolog olyasmit kérni számon az írótól, amit nem is akart adni. A regény szerkezete azonban olyasmit sejtet, mintha a művészi szándék több, más lett volna, mint amit a mű megvalósított. A Németh Lászlónál szokatlanul gazdag társadalomrajz, a sok jól jellemzett mellékalak

mind azt az érzést kelti, hogy az író különös gondot fordít a háttér megfestésére, s hogy Horváth Endre tragédiáját ez előtt a háttér előtt akarja lejátszani, és úgy, ahogy az csakis e háttér előtt játszódhatik le. Horváth azonban, mikor a regényben feltűnik, már — hogy úgy mondjuk — „készen van”; előbb szerzett tapasztalatai alapján, vagy ami valószínűbb és rá jellemzőbb, elméleti úton már rég eljutott a bűn felismeréséig, s a társadalmi kérdések már régóta személyektől, eseményektől függetlenül, elvi síkon, még inkább lelkiismereti vetületben tudatosodtak benne. Feltűnő például, hogy Lajos, akinek a regény szerkezetében az a szerepe lehetne, hogy a fő-alak és a háttér közt az állandó, élő kapcsolatot megteremtse, egyre passzívabb hallgatójává válik Horváth monológjainak. A társadalom bajaitól Horváth észre sem veszi a Lajos bajait, legfeljebb egy pillanatra, restelkedve, de egy kicsit meg is lepődve azon, hogy másoknak is lehetnek gondjaik, mások is szenvedhetnek. Kettőjük regénybeli sorsa egymástól teljesen függetlenül alakul, úgyhogy Lajos alakja és története a Horváth doktoré mellett szinte úgy hat, mint felesleges ráadás. A regény két, egymással alig összefüggő, egymás művészi hatását rontó részre esik szét.

Ez a kettősség azonban Németh László írói adottságainak, módszereinek kétféleségével megmagyarázható. A tanulmányíró Németh Lászlónál a kérdések, még az aprónak látszó részletkérdések is általános érvényűnek szánt tételek megfogalmazásához szolgáltatnak anyagot, a regényíró viszont éppen akkor van elemében, amikor az ábrázolt valóság minél kevesebb s minél szűkebb körben igaz jelenségét ragadja meg és boncolgatja. (Gondoljunk csak a „Gyász”-ra vagy az „Iszony”-ra, ezekre az egyetlen problémára szűkített, roppant feszültségű regényekre.) A „Bűn”-nél, úgy látszik, a tanulmányíró és a regényíró Németh László szemlélete nem tudott szerencsés egységbe ötvöződni és nem tudta megteremteni a szükséges módszert.

A törésnek még egy oka lehet: az író túlságos azonosulása hőisével, amitől erősen szubjektív színezetet kap a regény, és problémákat rejtő emberi viszonylatok, helyzetek művészi ábrázolása helyett önelemzés, önvád, önigazolás, önkínzás lesz belőle. Az ember kielégületlenül teszi le a könyvet: az indulás alapján nagy regényt várt, s ez a nagy regény valahol, valahogy elsikkadt.

Ruttkay Kálmán

FÁBRY ZOLTÁN: A GONDOLAT IGAZA

Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, Pozsony, 1955.

1940 őszén, az illavai fegyházból kiszabadulva és barátai unszolásának engedve, a két háború közti marxista magyar irodalom egyik élharcosa, Fábry Zoltán, egy dokumentum-értékű bátor vallomást írt, mely akkor nem jelenhetett meg s melyet most új könyvének függelékeként közöl. E szövegből idézzük, bírálatunk bevezetéséül, a következő sorokat: „Íme, egy ember: tudja, érzi a katasztrófát minden idegével és nem menekülhet, nem hasonulhat. Non possumus. Idegen világ, kivédhetetlennek látszó barbár erő szakadt rá és neki önnönmagában, önnönmagából — elrekesztve, a mából kiköszösítve, mindenből kicsöppenne — egy másik világot kell megőrizni és átmenteni a holnapba. Posztján nincsenek társai, csak emlékei: bizonyosságai és hitei. Nincsenek győzelmei, csak vereségei. A pompéji őre gondol, aki futhatott volna és nem mozdult. A pompéji őrt a kötelesség állította őrhelyére. Őt a megismerés, meggyőződés és vállalás tudata köti és ki ismer ennél makacsabb kötelezettséget? A gondolat: igaz! A szellem: erkölcs! A huszadik században élünk... — A husza-

dik században élünk! Háborúban élünk: emberek hullnak és emberek gyilkolnak, emberek részegednek és emberek kisebbednek. Halál, gyász, pusztulás, züllés egyre szélesedő körgyűrűi falják a házakat és lakóit, szájak habzanak és sebek gennyesednek, tollak görbülnek és milliók némúlnak. Föld szakad, ég füstölög, vízár hömpölyög és tűzoszlopok vakítanak perzselve. Minden — embert temet: vadít és némit. Vox humana, vox humana: a sirálysíkok itt elful... Hamu permetez, katasztrófa lávája. És íme, őrvigváz a strázsán. Egyedül és árván. Pontosan úgy és akként, ahogy hadköteles századunk magyar emberségtörvénye, Ady reglamája előírja: ölt testvérek úgy élnek benne és általa, mint a gondolat igazai! Most megszólalt: életjelt adott, az őrszamadó és számonkérő életjelét. — Bizzatok!”

Így vallott magáról és küldetéséről, 1940 végén, az az író, akit jól ismertek s akinek pártos és alkotó kritikáiból sokat tanultak a tudományos szocializmus egykori kitűnő folyóiratának, a Kolozsvárt megjelent *Korunknak* vagy az osztályharcos proletariátus folyó-

iratának”, az általa szerkesztett Az Út-nak az olvasói. Fábry Zoltán kritikusai működése, melynek java termését két szép kötet őrzi: a *Korparancs* (1934) és a *Fegyver s vitéz ellen* (1938) — (mindkettő érthetetlen módon hiányzik a budapesti könyvtárakban) — jelentős hozzájárulás volt a marxista-leninista irodalomszemlélet kialakításához. Meg-nem-alkuvó, harcos és szenvedélyes íróegye-niség Fábry Zoltán, aki perzselő esszéikben küzdött a fasizmus hazai és külföldi — első-sorban német — irodalmi és politikai meg-nyilvánulása ellen. A szellemi alkotó munka és a politikai küzdelem szép egységbe kapcso-lása volt az *Éhség legendája* című „riport-könyve” (1932), melyet a csehszlovák im-perializmus ellen írt.

A haladó magyar irodalom egyik igényes esszéistája volt (s új könyvének tanúsága szerint ma is az), aki irodalomról íróként beszél s aki irodalommal változtat minden anyagot, amihez nyúl. Az esszé, ezt a manap-ság sorvadozó műfajunkat, ő, a baráti cseh-szlovák államtól kitüntetett magyar író jelentős szinten műveli.

Új kötete — négy fejezet kivételével — a felszabadulás óta írt tanulmányait tartal-mazza; s a négy régiebb esszé is (1938-ból, 1940-ből) szerencsésen került a gyűjtemény-be, mert szépen példázzák Fábry emberi és írói magatartásának töretlenségét, folyama-tosságát. Fábry Zoltán ma is a harcos huma-nizmus szószólója, a vox humana hirdetője; ez utóbbi kifejezés leggyakrabban ismétlődő szókapcsolata, állandó motívuma könyvé-nek. Az író azonban lehiggadtabb, kiegyen-súlyozottabb, mint a két háború közti harcok idején volt; kevésbé indulatos, inkább ok-tató. Régebbi írásainak a stílusát szétrob-bantotta a szenvedély; a műveltség ezer-nyi szálával átszőtt és szerteágazó utalásaik-kal pompásan szikrázó Fábry-tanulmányok az értelmiségi forradalmárok csemegéi voltak. Ma pedig a felszabadult s a sorsát és önmagát végtelen lehetőségekkel tőkélletesítő nép szá-mára ír. S bár stílusa nem olyan feszült, mint régebben volt, ugyanúgy telítve van kultúrá-val s egy-egy keményen fogalmazott mon-data ugyanúgy tovább él az olvasóban, mint egykori felejthetetlen formulái. A harcosból bölcs lett; hajdan falujának kommunista bírāja volt; nem lepne meg, ha azt hallanánk róla, hogy most írásra-olvasásra és fejlettebb emberségre tanít fiatalokat-öregeket. Ezt teszi könyvében is: „A távoli múlt és a közvetlen tegnap élő hagyománya sokrétű változatban fordul itt arccal a dolgozók felé. A kultúra, mint a gondolat igazsága, állandóan újuló erkölcsi üzenet, amely azonban visszhang nélkül elfúl, elszürkül. A kultúra igazságtartalma az élet visszhangját várja és követeli. Kultúra és élet csak így válhat

egységgé, teljessé. És ez a teljesség — hang és visszhang — a kultúra és a nép találkozá-sában érlelődik történelmi realitássá.” (9—10. l.)

A vox humana mellett Fábry tanulmány-kötetének másik állandó motívuma az Ady-élmény jelenléte. Noha épp Adyról nem szól külön tanulmány (nyilván azért, mert a kötet végén közölt jegyzet két újabb könyvet ígér, melyek közül az egyik — *Ady igaza* címen — Fábry főművének ígérkezik), — Ady költészetének távlatai behatolnak Fábry minden írásába. Kötetének már a címe is Ady-vers töredéke. S mily jellemző Fábry esszéírói módszerére, miként vezeti le a „gondolat igazának” felismerését. Descar-tesről ír, halálának kétszázadik évfordulóján, az ember és a gondolat azonosulását ünnepli. S egyszerre, minden átmenet nélkül, mégcsak nem is új bekezdésben, váratlan fordulat-ként: „Ady mindent próbált: vért és aranyat, falut és várost, Párizst és Bakonyt, Tegnapot és Holnapot, Keletet és Nyugatot, Dózsával tart és Jézussal, Istenhez hanyatló árnyék, csakúgy, mint májusi agitátor, próféta és merengő, magyar és európai, lázadó, lázító és eltévedt lovas, de az egye-temes igazságot csak a háborúban találja meg — elűszkösödve, meggyalázva... Ady meg-érezte a rejtett igazságot: a modern ember 1914-ben lett önmaga árulójává, itt került ebek harmincadjára lényege, az emberség, mely gondolat nélkül bestialitássá züllik és frázissá kényelmeskedik, hazugsággá, csordafelelősséggé. A háború embergyilkos, tehát gondolatgyilkos. És ezen a ponton Ady megmakacsolja magát: elárulva protestál, félreállva vétőzik és ellenállva tisztáz. Az eredményt csak a monstranciát emelő pap mozdulatával lehet összehasonlítani. Az ered-mény a megtalált szentség, melynek neve : a »Gondolat igaza«... Ady formulája, a »Gondolat igaza«, Descartes magvetésének legszebb eredménye. Ha mint magyar büsz-ke lehetek valamire, akkor itt ütök mellem-re : 1914 eredendő bűnét a Gondolat ellen, magyarul mulasztotta el itt a költő igazság-vevése.” (20—21. l.)

Fábry tanulmánykötete hat részre tagoló-dik. Az elsőben az élő és ható magyar hagyom-ányt védelmezi, dédelgetve és sajátos szlovákiai vonatkozások kegyeletes feltárá-sával, különösen József Attila és Tóth Árpád kapcsán; a másodikban és a harmadikban német, illetve francia irodalmi példákat tanulmányoz; (itt is szép az a személyes emlék, melyet Heinrich Mann-nal kapcsolat-ban idéz). A negyedik szakasz az orosz és a szovjet irodalom néhány nagy jelenségének a bemutatása, melyből kiemelkedik egy pom-pásan megírt Herzen-portré. Az ötödik rész — a magyar irodalomtörténet részére igen

tanulságosan — három cseh és egy szlovák írórt méltat, Bezručot, Čapeket, Fučíkot és Jilemnickýt. A hatodik rész egyéb világirodalmi kérdésekről szól, benne egy felejthetetlen kis tanulmánnyal „Kína halottjáról”, Agnes Smedleyről.

A kötetnek — természetesen nem minden darabja egyenlő értékű; mindegyikben érvényesül azonban Fábrý íhletett igazságkeresése s mindegyikben felcsendül a vox humana, ami az író magatartását rokonszenvesse, mozaikszerű művét pedig egységesse teszi; írásművészete még mindig patetikus, ám nem mesterkélten az, hanem az író egyéniségéből és mondandójának távlatából adódóan. Fábrý mer patetikus lenni, miként mer (és tud) esszét is írni. (Legfeljebb tárgyi szempontból kellene jobban ügyelnie arra, hogy ne idézzon dicsérről oly írókat, akik ügyünk árulói lettek, pl. Paul Nizant (23. l.), Fejtő Ferencet (63. l.).

Tárgyköreinek felsorolásából is kiténik, hogy adat- és anyagközlés szempontjából a magyar irodalomtudományt leginkább azok a tanulmányok érdekelhetik, melyek Tóth Árpád s főleg József Attila „szlovákiai emléket” idézik. Ez utóbbi kapcsán több új adalékot, sőt egy irodalomtörténeti jelentőségű levelet is közöl.

„Ma lázasan keresik, kutatják, vitatják és dokumentálják József Attila nyomait és vonatkozásait, s megelégednek Szlovénz-kőről, kicsit magunkról, ami nem csoda, hisz négyéves zárjeles életünk még nem oldódott fel, — írja Fábrý, majd így folytatja: — Tegnap helyzeti előnyünket használták ki: az egész magyar nyelvterületen mi, szlovénzköi magyarok éltünk a legemberibb, legszabadabb életet és így nem csoda, ha a pesti baloldali írók hozzánk küldték cikkeiket, verseiket melyek a Horthy-érában ott nem jelenhettek meg. A telefonkönyvből böngészünk neveket és szignáltuk cikkeiket és verseiket — a felismerhetetlenségig. Ha ma *Az Utat* fellapozom, sokszor nem tudom, kit milyen név illet. József Attila egyik legszebb, fájdalmas erejű mozgalmi verse, a „Lebukott” itt jelent meg (1931. nov. 1.) — névtelenül és csonkítottnak: utolsó strófája „elkobozva”... Sohse fogom magamnak megbocsátani, hogy az eredeti kéziratot küldtem a nyomdába és így az elkobzott negyedik strófa — ha máshol nincs lelőhelye — örökre elveszett. Másik

két versénél már óvatosabb voltam s így ezek — noha nem jelenhettek meg — maradtak és ma az ismeretlen József Attila-versek sorát szaporítják.”

A Fábrý idézte példa nyomán hadd említsük meg, hogy egész irodalomtörténeti tanulmány tárgya lehetne a szlovákiai haladó magyar folyóiratok szerepe, főként *Az Ut* és az *Új Szóé*, valamint az erdélyi *Korunké*; adalékként jegyezzük fel, hogy a losonci *Mi lapunk* c. ifjúsági lapnak írta MórícZ Zsigmond a Gyalogolni jó c. cikkét (1927. március) s ugyancsak e baloldali diáklap közölte első ízben a Fábrýtól „a neobarokk kor másik öngyilkosának” nevezett Juhász Gyula Adyra gondolok c. költeményét (1929 március) (64—65. l.).

Már az idézett példák is mutatják, hogy Fábrý szeret formulákban fogalmazni, s formuláinak tömörsége ellenvéleményt követel, gondolatot csíhol, vagyis az esszé legfőbb feladatát teljesíti. József Attila „haláltánc-dünyögését” így kommentálja: „Az igazi költészet ára mindig egy ember élete. Értelme, a passió lényege: az áldozati felajánlás. El kell árultatnia, hogy mindenkié lehessen, el kell emésztenie, hogy mindig és mindenütt mondható legyen: halállal hitelesített életszöveg. Tolsztoj Asztapovója és József Attila Balatonszárszója között nincs különbség. Az egyik fulladt szuszogással ért el a havas indóház petrólfüstös halottas szobáig, a másik démonoktól üzötten a kerekék alá.” (69. l.). Ilyen és hasonló formulákat, igenlést vagy ellentmondást kiváltó tételeket a kötet minden fejezetéből idézhethetnénk. E formulák s általában Fábrý minden szövege mögött egy következetesen becsületes és szenvedélyesen őszinte ember lélekzését érezzük.

S bár e rártati író kellőképpen alig méltányolható küldetést teljesít azzal, hogy — miként hajdan *Az Ut*-ban — most is néplapokban közli munkáit, mégis sajnálni lehet, hogy budapesti kiadók nem kérik fel összefoglaló mű megírására. Hiszen izmosodó irodalmunk és élményt áhító ifjúságunk sok lényegeset kaphatna még a vox humana magyar hirdetőjétől, aki 1918 óta küzd irodalmunk szocialista tartalmáért s aki most magát — Ady szavával — tegnapról maradt hív tanúnak nevezi.

Dobossy László

KISFALUDY KÁROLY VÁLOGATOTT MŰVEI

Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Szauder József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1954. Magyar Klasszikusok.

Petőfi indulatos, 1847-ben született ítéletből hosszú időn át azt a helytelen következtetést vonta le az irodalomtörténet, hogy Kisfaludy Károly nem tartozik irodalmunk legkiválóbbjai közé. Ennek következménye volt, hogy évtizedeken át alig foglalkoztak vele, a Bánóczi-féle legutolsó összkiadás óta (1893) pedig nagyobb gyűjtemény nem jelent meg munkáiból. Pedig Petőfi bírálata nem szól az *irodalomszervező* Kisfaludyról, akinek szerepe egyike a legjelentősebbeknek irodalmunk történetében. Sajnos, a felszabadulás után örökségként mi is átvettük a múlttól ezt a ferde, lebecsülő mellőzést s egy évtized alatt a Kisfaludy-kutatás holtpontra jutott. A Magyar Klasszikusok új Kisfaludy-kötete végre szakít ezzel a szemlélettel s a költő jelentőségének megfelelően a legszélesebb válogatást adja Kisfaludy műveiből.

A több mint négyszázharminc oldalas gyűjteményt Szauder József rendezte sajtó alá példamutató gondossággal.* Ő írta a bevezető tanulmányt is s a kísérő jegyzeteket, ahol utal a Kisfaludy-kérdés elhanyagolt voltára. Igényes, nagy terjedelmű és számos elvi kérdést felvető bevezetése új alapon indítja el Kisfaludy, — sőt a reformkor egy szakaszának (1817—1830) irodalmi kutatását is.

Szauder e tanulmányában következetesen alkalmazza azt a magyar romantika-vitában hangoztatott tételt, hogy a reformkori irodalom s ezzel együtt a romantika forrásvidékét 1814—18 között, még pontosabban 1817-ben kell keresni. Ezzel kapcsolatban világítja meg Kisfaludy Károly indulását, fellépését. Szaudernek igaza van, de a tétel alapos igazolásával adós marad, utal számos jelenségre, de ezek együttes vizsgálatát nem végzi el. A magyar romantika, amely adekvát kifejezése a reformkor társadalmi-politikai harcainak, valóban a 10-es évek közepén születik. A megélénkült nemzeti mozgalmak alapja a császári-rendi kompromisszum felbomlása. Az 1811—12-es

országgyűlésen ui. a napoleoni háborúk kitérőse óta először kerül élesen szembe a nemesség az udvarral. Itt kell keresnünk a kompromisszum felbomlásának kezdetét, a devalvációban, az udvar egyéb, a nemesség érdekeit alapvetően sértő intézkedéseinek sorozatában. A korszak történetirója, Horváth Mihály többször is hangsúlyozza, mennyire elkeseredetten, zúgolódva oszlottak szét 1812. júniusában a rendek, Ferenc császár pedig ekkor határozta el a nemesi alkotmány teljes semmibevételét, az országgyűlés nélküli kormányzást. Ez az ellentét mélyül tovább a bécsi kongresszus után. Természetesen az itt vázolt társadalmi-politikai fejlődés irodalmi tükrözésre csak később érik meg. E téren egyet is értünk, a tanulmányíróval. Helyes az 1817-es évnél mint súlypontnak megjelölése. 1817-ben szakad el Kölcsey Kazinczytól, s hogy fel a klasszicizáló-szентimentális iránnyal, fordul egyelőre a népiesség felé. Berzsenyi eszméi fejlődése 1814—17 között írott nagy verseiben kristályosodik ki. 1817-ben a legjelentősebb Berzsenyi-vers a „Himnusz Keszthely Isteneihez”, ahol az „omló trónusok” képe már előre mutat. Kisfaludy 1817 tavaszán tűnik fel Pesten, ez évben készül el a „Kérők”, nem sokkal utóbb a „Stibor”. 1817 az irodalomszervezésnek, az irodalmi csoportok formálódásának nagy fontosságú éve. Ekkor indul meg a Tudományos Gyűjtemény, s ekkor osztják ki először a Marczi-bányi-díjat is. Pesten nemsokára egyesületbe szerveződnek az írók s a népiesség — melynek hátterül Szauder helyesen rajzolja meg az 1816—17-es rendkívül rossz termés előidézte jobbágyforrongásokat — lényegében 1818-tól, Kultúr híres felhívásától indul. (Hazai és Külföldi Tudósítások). Mindezek a tényezők már a születő új irodalmi irány felé mutatnak.

Kisfaludy Károly kirobbanó sikerének kulcsát is — hangsúlyozza Szauder — a politikai események adják meg. 1819-ben — mikor a fehérvári társulat a „Tatárok”-at színre viszi — a nemesség patrióta, harcias közszelleme már kialakult. Kisfaludy darabja tökéletesen azt adta, amit a nemesi tömegek kívántak. A nemesi patrióta indulat nyert itt kielégítést, de egyszersmind a „Tatárok” tovább fokozta, erjesztette, izmította ezt a hazafiasságot. A „Tatárok” kétségkívül művészileg igen gyenge, fogyatékos, de korában tömegekre ható nevelő-ereje rendkívüli volt.

* Sajnos, nem mondható el ugyanez a nyomda tevékenységéről, mely rendkívül bántó sajtóhibákat követett el. Csak úgy hemzsegek ezek a kötetben; kiragadva idézünk három rikitót: a kötet 8. lapján „hirdeti Kisfaludy Károly” áll, holott itt *Sándorról* van szó; a 85. lapon a 3. versszakban „De él hazája melyében” áll s a „bánatos” jelzőt kihagyták; a 452. lapon Tollagi Jónásból *János* lett stb.

Kisfaludy a nemesi patriotizmus sodrában lesz röpké hónapok alatt a kor legünnepeltebb írójává. Nagysága azonban éppen abban áll, hogy a sikerek nem kábítják el, túl tud nőni a nemesi patriotizmus szűkös szemléletén a liberális nemesi magatartás felé. Kisfaludy az, aki lerakja a reformkori irodalomban ennek az eszméiségnek az alapjait. A liberális magatartás első csiráit a *Kérők*-ben látja meg Szauder, párhuzamosan azzal, hogy e darabban már vége kezd lenni a napóleoni idők nemesi idilljének, aranyjezi korszakának. A „*Kérők*”-ben a legelőre-mutatóbb alaknak Lidit tartjuk. Mekkora a fejlődés Kármán hervadó, passzív, tétlenségre kárhoztatott Fanni-jától Lidi alakjáig! Lidi már a reformkori női típus előhírnöke. Szauder alapos elemzéséből hiányoljuk Baltafy behatóbb jellemzését. Nem világítja meg, hogy Baltafy a maradi nemesség melyik típusát képviseli. Szükség lenne erre, mert a most divatos felújítások túlzottan negatívan ábrázolják, sőt Székházy mellé állítják. Baltafy is, akárcsak később Mokány, „eredeti, ízes példánya az avulónak,” Horváth János kifejezésével élve.

Szauder A *pártütők*-ben Kisfaludy liberalizmusának erősödését látja. Valóban a „*Kérők*”-ben még halvány, tisztázatlan liberális álláspontnak ez az első *világos* jelentkezése. Éppen ezért legalább egy-két jellemző részletet közölni kellett volna a *Pártütők*-ből is. A Kisfaludy-darabok kapcsán Szauder adós marad a korabeli liberalizmus tüzetes elvi elemzésével. Igen nagy szükség lenne egy, a liberális eszméiséget mélyrehatóan tárgyaló tanulmányra, amely magyar — s világirodalmi példák alapján meghatározná a liberalizmus összetevőit, (egy-kettőre utal Szauder), kezdetét irodalmunkban, elválását s különbségét mind a felvilágosodástól, mind a nemesi patriotizmustól, funkcióját a különböző irodalmakban, stb. Sőtér István állapította meg a magyar romantika problémáival foglalkozó vitában, hogy „a magyar romantika a nemesi liberalizmus tükrözése”. (Kiny. MTA I. Oszt. Közlem. VI. 1—2. sz.-ból, 230. l.) Ennek alapján nemcsak a különféle romantikák, hanem az egyes nemzeteknél más-más szerepet betöltő liberalizmusok vizsgálatát is el kell végeznünk, — utóbbit a történetek segítségével.

A magyar nemesi liberalizmus kialakításában Kisfaludy Károlynak igen nagy jelentőséget tulajdonítunk, különösen a liberális helyzetek, formák, stíluskonvenciók tekintetében. Erre először a *Stibor vajdá*-ban látunk példát. Szauder értékének megfelelően jelöli ki a „*Stibor*” helyét Kisfaludy életművében. Jobbágyábrázolásával kapcsolatban ezt írja: „Kisfaludy jobbágyaiban nincs igazi osztályharcos indulat”. Ez igaz, de igen

fontos lett volna rámutatni, hogy ebben a darabban sirt fel először jobbágyok panasza a színpadon, — mert Katona Tiborca ekkor még némaságra volt kárhoztatva. Ugyanakkor meg kellett volna említeni, hogy a „*Stibor*” az első dráma, melyben a romantikus ábrázolás jellemekben s helyzetekben egyaránt megjelenik. Liberális magatartás, s ennek irodalmi tükröződése, a romantika először jelentkezik együtt a „*Stibor vajdá*”-ban.

Szauder munkájának egyik legtanulságosabb része az Aurora irányok szerinti elemzése, kár, hogy ez nem részletesebb. Az Aurora Kisfaludy életművének legjelentősebb, legkiemelkedőbb része, aránytalannak érezzük, hogy Szauder — a novellák előnyére — csak pár lapon foglalkozik a zsebkönyv kötetivel. Hangsúlyozza, hogy az Aurora a Kármán hirdette eredetiség diadalát hozza meg. Szauder két fő irányt lát a zsebkönyvben, — a múltbanéző romantikus epikum s a jelent realiztikusan bíráló novella irányát. Ezzel s az Aurora elemzésével teljesen egyetértünk, pusztán egy ponton szeretnénk vitába szállni éspedig a zsebkönyv periodizációjának kérdésében. Szauder az Aurora 1822—26-os kötetét egy korszaknak veszi, ezzel az 1823-as év csúcs-jelentőségét mossa el. Éppen az Aurora 1824-es kötetén, majd a következőkön észlelhető az a fellendülés, melyet 1823 hozott magával. Mi a zsebkönyv első két kötetét, az alapítványi Aurorát vennénk az első egységnek s elválasztanánk az 1824—26-os évek három kötetét, amely már az erősödő nemzeti ellenállás, majd az 1825-ös országgyűlés ébresztette közhangulat és a romantikus tábor megszerveződésének jegyében született.

A Kisfaludy-novellák alapos elemzését Szauder végzi el először irodalomtörténet-írásunkban. Nagy érdeme, hogy az eddigi közhellyé vált ítélettel szemben, mely az „*Iréne*”-t és „*Tihamér*”-t értékelte Kisfaludynál, a *Sulyosdi Simon*-ban s a *Mit csinál a gólyá*-ban látja Kisfaludy alkotói fejlődésének csúcsát. Az is helyes, hogy Szauder Kisfaludy fejlődését e novellákban az alakuló, forrongó közélet, a politika változásaival, rezgéseivel való szoros összefüggésben tárgyalja. Eredeti az a megállapítása, mely a novellákban a magyar kritikai realizmus forrását látja meg. A „*Sulyosdi*” szerintünk nemcsak csúcsa a reformkori hullámnak, hanem — éppen témájánál fogva — a megtorpanás, a nehézségek konkrét felbukkanásának első jele is. Az elődök, Kétesy, Tollagi tendenciájukkal még a reformkori emelkedés, a nemességbe vetett bizalom szülöttei, a „*Sulyosdi*” erős szatirikus éle már a nemességből való kiábrándulást is mutatja. 1823-ban már világosan fel-

táruhatott az író előtt a köznemesség egyrészének „sulyosdisága”, az elbeszélés tehát már az új tanulságok leszűrése. A Kisfaludy ábrázolta Rényik és Sulyosdik szembeállítása egyszerű bizonyítéka a „nemesi kétarcúság”-nak.

Szauder egyáltalán nem tulajdonít olyan nagy értéket a *Tihamér* c. kisregénynek, mint az eddigi gyakorlat. Egyetértünk azzal, hogy a „Tihamér” holtvágányra viszi a magyar romantikát s helyesnek tartjuk Szauder megjegyzéseit. De ennek ellenére szűkös az az elemzés, melyet itt Szauder nyújt. A „Tihamér” nagy eszmei hibája ellenére egy műfaj, számtalan romantikus helyzet, kellék összegyűjtője és elindítója volt, erősen hatott a kor prózaírodalmára. Általában hiányoljuk, hogy a tanulmányíró nem fejt ki Kisfaludynak a kortársakra gyakorolt hatását. Hogy ez milyen nagy volt, erre példa az *Aurora* 1825. kötete, ahol a „Mohács” mellett Bajza bordalával találkozunk, mely ugyanazt az optimista szemléletet tükrözi.

Nagy fontosságot tulajdonít a bevezetés a Bártfay-ház irodalomszervező erejének, amelyre az 1825 utáni lehanyaglott politikai helyzetben megnövekedett szerep várt. Igen hasznos lenne, ha egy részlettanulmány készülne a Bártfay-ház szerepéről, mert ez Kisfaludyn túl akkori irodalmi életünket is új megvilágításba hozná. 1825 után, a politikai apály idején feltűnő változást látunk Kisfaludynál — Szauder ezt élesen kidomborítja. — egyrészt az „Erzsébet” című elégiával a romantikus ihlet megszűnik, másrészt megenyhül a szatirikus hang, sőt a realizisztikus novellák sora is abbamarad. A Bártfay-ház szerepének beható vizsgálata (ekkor nyílik ui. meg ez az írói klub) Kisfaludy nézeteinek alakulására is jobban fényt vetne.

A felszabadulás előtti kutatás egyik vesszőparipája volt Kisfaludy balladáinak vélt külföldi eredetiből való levezetése. Szauder ezzel az egyoldalú beállítással szakít s a balladákban is az időszzerű társadalmi gyökereket, a liberális magatartás fejlődését vizsgálja. Nem szól azonban arról, hogy e balladák szemléletében már némi Habsburg-ellenes állásfoglalás is van pl. Az *álmatlan király*, *A lantos*.) Ez folytatódik a *Csák Máté*-töredékben is.

A *Csalódások* elemzése ismét egyik erőssége a tanulmánynak. Szauder meglátja az idők múlását a „Kérők” s a „Csalódások” eszmeisége között, azt, hogy a „Csalódások”-nak már a bomló feudalizmus a háttere. Ugyanakkor a „Csalódások” emberábrázolás terén is előrelépést jelent, ezt mutatja Mokány figurája. Kisfaludy 1825 után tudja, hogy a reformok győzelméhez szükség van a Mokányokra, ezért nem alkotja meg Sulyosdi módjára. De Mokány nem azonos Tolla-

gival sem. Az írónak át kellett élnie az országgyűlés viharait s a nagy csalódást, hogy Mokány alakját így megformálhassa. A „Csalódások”-at, de a többi darabot is nagy sikerrel játszották a tavalyelőtti színházi évadban, sajnos a darabot erősen átdolgozták, „korszerűsítették”. Még a „Csalódások” hagyján, de amit pl. Kisfaludy „Nem mehet ki a szobából” c. egyfelvonásosával csináltak, az szegénytelen, Általában ezek az átdolgozások meghamisítják, elvizenyősítik, operetté változtatják e vígjátékokat, pedig a szerzői jog nemcsak a jelen, hanem a múlt íróit is védi, kivált ha irodalmunk klasszikusáról van szó.

A mai színpadon talán a *Három egyszerre* él leginkább. Ez az egyfelvonásos már a Széchenyiből közeledő irodalmi vezért mutatja. Szauder futólagosan megemlíti Kisfaludy és Széchenyi közeledését, szövetségét a 20-as évek végén. Ez is részletesebb tárgyalásra szorul, látnunk kell ui., mi az az eszmei örökség, melyet Kisfaludy halálakor tanítványaira hagyott. Egyik része a hagyaték-nak a Széchenyi elveinek pártolása, propagálása volt.

Végezetül még egy problémát kell felvetnünk, Kisfaludy romantikájának kérdését. Mennyiben romantikus Kisfaludy? Szauder — a realizisztikus novellák s vígjátékok alapján — érezhetően húzódozik Kisfaludyt romantikus írónak nevezni. Kisfaludy — szerintünk sem romantikus író, de már nem is tagja a klasszicizáló vagy a szentimentális iránynak. Életműve átmenet a romantika felé, ezt leginkább lírája mutatja, ahol a romantikus témák, a romantika helyzet-sablonjai a klasszicizáló kifejezéssel keverednek. Lírai költeményeiben sokszor tűnik fel az emberi életutat vizsgáló, tépelődő, reflexiós hang, ez még klasszicista vonás, ugyanakkor a gyakori ellentétek, a vándor sokszor megismétlődő motívuma, az elvágyódás már a romantikára mutat. Ugyanakkor azonban Kisfaludynál — a „Mohács”-tól eltekintve — hiányzik a romantikus átéltség, az az érzelmi felfokozottság, ami a romantika sajátja. Meg-megcsillan valami a romantikából, de költészetét „mindvégig valami elmélkedő szárazság jellemzi”. (Sőtér István). Romantikájában nagyon kevéssé van meg a magyar romantika alapvető nemzeti jellege, ezt különösen balladáiban érezzük. Paradoxnak hat, de kétségtelen tény, hogy Kisfaludy romantikus alkotásaiban nem nemzeti, realista műveiben annál inkább az. Nem egy írásban pedig éppen a romantika szertelenségei, túlzásai ellen hadakozik. (*Andor és Juci*, *Hő Fercsi*, *A két hajós*, *Három egyszerre*.) „A két hajós”-t irodalomtörténeti fontossága miatt közölni is kellett volna a válogatásban.

De ha életművében nem is romantikus Kisfaludy, mégis a romantika egyik jelentős

előkészítőjévé válik a fiatalokra gyakorolt hatásával. Kevés irodalmi vezért vettek körül oly tisztelettel és rajongó csodálattal, mint őt. Tanítványai között volt Vörösmarty, Czuczor, Bajza, Toldy. A romantikus tábor ő szervezi meg, a romantikus irány legfontosabb orgánumát, az Aurorát ő irányítja, ő a romantika költőinek tanító-mestere. Élete pedig, amelyet annyira jellemez az újatkezés bátorsága — mélységesen romantikus életpálya.

Szauder a kötet végén közölt jegyzetekben könyvészeti összefoglalást is ad, de ezt kevésnek érezzük. Egy-két Kisfaludyval foglalkozó tanulmány behatóbb értékelése szükséges lett volna, gondolunk pl. a közelmúltban újra kiadott kiváló Horváth János-monográfiára. Ide kell iktatnunk még egy kritikai megjegyzést. A Kisfaludy művek múltbeli elhanyagolását nem szerencsés a Kéky-féle válogatáson keresztül bemutatni. (Magyar Népművelők Társaságának Klasz-

szikusai), mert Kéky Lajos ugyanebben a sorozatban még két másik Kisfaludy-gyűjteményt is kiadott s ezekben megjelentette a Kérők-et, a Csalódások-at, Tollagi-t, Sulyosdi-t, stb. Ez nem von le semmit abból, hogy Kisfaludyt a múltban elhanyagolták, s éppen gyenge műveit propagálták, — de igaz.

Szauder József e kiadás gondozásával, s a bevezető tanulmánnyal igen jó munkát végzett. Fő érdeme az az úttörés, amelyet a Kisfaludy-életmű marxista-leninista feldolgozása terén teljesített. De tanulmánya — éppen az ilyen bevezetők szűkreszabott terjedelménél fogva — számos kérdést csak érint s tisztázatlanul hagy. Tanulmánya első lépés az új Kisfaludy-kutatás terén. A reformkori irodalom további sikeres vizsgálata most már mielőbb igényel egy részletes, korszerű Kisfaludy-monográfiát, mely a kor irodalmi életébe ágyazva teljes képet adjon a huszas évek nagyhatású irodalmi vezérérl.

Fenyő István

BORNEMISZA PÉTER : VÁLOGATOTT IRÁSOK

Összeállította és a jegyzeteket írta Nemeskürty István. — Magyar Könyvtár, Magvető Könyvkiadó Budapest, 1955.

Bár Bornemisza Péter irodalomtörténeti és írói értékeit a magyar szakirodalom már néhány évtizede nyilvántartotta, rajongó diákok filléreire volt szükség ahhoz, hogy Electra-fordítása megjelenhessék. Többre nem telt az elmúlt rendszer kultúrpolitikájának pénztrábjából. S 1955-ben két kiadás címlapján olvashatta örömmel a régi magyar irodalom becsülője Bornemisza nevét: az Ördögi Kisértetek kritikai kiadása a filológusok igényeit elégíti ki, a Magvető Könyvkiadó válogatott gyűjteménye pedig a széles nagyközönségben kelti fel az érdeklődést Bornemisza kiemelkedő egyénisége iránt.

Elégge nem dicsérhető az az elgondolás, hogy a Magvető Könyvkiadó felkarolja a múltban Magyar Irodalmi Ritkaságok címen indított és hosszú életet megért sorozat megújított tervét. A Magyar Könyvtár egyes kötetei soha meg nem jelent, vagy unicum számba menő — de értékeiben időtálló — műveket tesznek újra hozzáférhetővé. Ebben a sorozatban látott napvilágot Nemeskürty István összeállításában és jegyzeteivel Bornemisza Péter válogatott írásainak gyűjteménye.

A kis kötet nyilvánvalóan azzal a céllal készült, hogy széles rétegek számára tegye élvezhetővé Bornemisza Péter írásait. Ezért nem készült szövegkritikai igénnyel és apparátussal. Nemeskürty meg is mondja a kötet

utószavában, hogy „helyenként, az olvashatóság kedvéért, bizonyos ragokat és nyelvjárási sajátosságokat nyelvünk mai állapota szerint közöltünk... A Bornemisza által sűrűn használt, az előző szavakkal egybeírt „is” erősítő szócskát helyenként elhagytuk.” Ez az eljárás indokolt és feltétlenül helyes; Nemeskürty István értő kézzel végzett modernizálásával elérte azt, hogy a kötet XVI. századi prózája mindvégig élvezetes olvasmány marad anélkül, hogy a XVI. század magyar nyelve eredeti szépségéből veszítene valamit.

A kötet Bornemisza verseivel kezdődik. A kis anatólógia Bornemiszának minden verséből közöl legalább részleteket, a Cantió optima-t és az Énekecské-t pedig teljes egészében közli. Ugyancsak csonkítatlan szöveggel szerepel a kötetben az Electra is. A prózai szövegek gyűjteményét három fejezetben adja Nemeskürty: az egyikben a Postilákból, a másikkban pedig az Ördögi Kisértetekből közöl szemelvényeket, míg a kötetet a Bornemisza íásaiban felfedezhető önéletrajzi utalások, valamint Bornemisza-nak és feleségének, Gyóthay Erzsébetnek levelei zárják. Ezután rövid Utószó ad alkalmat Nemeskürtynek arra, hogy a tájékoztató olvasót megismertesse Bornemisza hányszor éltével, s hogy néhány — Bornemisza íásaival kapcsolatban felvetődő — stílus-

problémát világítson meg. Jegyzetszótára elsősorban a szövegekben fellelhető nevekről közöl tájékoztatást.

A gyűjtemény ilyen beosztását feltétlenül helyeselnünk kell. De nem tudok teljesen egyetérteni az egyes részek (nem akarom a „fejezetek” szót használni) belső tagolásával. A Postillák bemutatásánál ugyanis a következő alcimekkel találkozunk: Elbeszélések; Hasonlatok, leírások; Lött dolgok; A XVI. századi társadalom tükre; Kortársak; Anti-feudális társadalom bírálata; A humanista Bornemisza. Feltétlenül igaz, hogy minden egyes alcím szellemében végezhet a kutató gyűjtést a Postillák gazdag anyagában; de nem hiszem, hogy helyes lenne, ha egy ilyen nagyigényű — bár szerény külsejű — munka rendszerezése nem elvi alapokon állana. Így ugyanis az olvasó zavarban van: egy vizsgálódáson belül szembetalálja magát a történeti, társadalmi és irodalmi kategóriákkal.

Ez csak látszatra ad teljesebb képet a Postillák Bornemiszájának írásművészetéről vagy a Postillák tartalmáról. A valóságban ugyanis ezek a kategóriák korántsem ilyen summásan elválaszthatók. A Bibliából kiragadott — kétségtelenül Bornemisza jellemfestő képességét tükröző részletekkel kibővített — történetek elbeszélés-jellege semmivel sem bizonyíthatóbb a következő csoport írásainál. Ugyanis a Bibliabeli karácsonyi vagy húsvéti „elbeszélés” egy-egy részletét teljes joggal sorolhatta volna a szerkesztő a „leírások” gyűjteményébe, míg az itt közölt szemelvény a „Naimi ifjú” — történetéből azt mutatja, hogy teljes szövegében az „elbeszélések” között lenne a helye. De nem lehet élesen elkülöníteni a Postillák szövegében a klasszikus világ irodalmi emlékeire utaló szövegrészeket a korabeli „lött dolgok” feljegyzéseitől, és mindkettőt „a XVI. századi társadalom tükre” és az „antifeudális társadalom-bírálat” című ciklusoktól. Közhely ugyanis az, hogy Bornemiszájánál az antik példák idézgetése csakúgy nem humanista műveltségének öncélú fitogtatása, mint nem az a maga korában tapasztalt „undok fertelmes-ségek” leírása sem. Bornemisza csak azért említi meg prédikációiban Aegistus és Klitemnestra, Hannibál vagy Tibérius császár példáját, hogy azokkal is a maga kora bűneit ostromozza vagy serkentsen a jóra. Így van ez azokkal a feljegyzésekkel is, amelyeket Nemeskürty „A XVI. századi társadalom tükre” című alfejezetben gyűjt össze. Ezek ugyanis nem választhatók el a XVI. század feudalizmusának éles bírálatától. Akár a fősvényekről és tékozlókról, akár a sarcoltatókról, akár a cifrázkodás szokásáról vagy a terjedő vallási kételkedésről ír: mindenben

benne izzik a feudalizmus elleni gyűlölet: a feudalizmus gyűlölete.

Nem helyeslem Bornemisza írásainak ilyen aprólékos szétválogatását, mert az olvasó így valamilyen brevárium-félet kap kezébe s a gyakran kétsoros idézetek érdekében nem látja meg Bornemisza írói alkotásának terebélyes fáját. Nemeskürty a legjobb ismerője annak, hogyan alakította ki Bornemisza első Postilláinak prédikációiból elindulva az első magyar olvasmány, az Ördögi Kísértetek majd az ún. Foliopostilla terjedelmes, kissé már a barokk felé mutató prózastílusát. A rövid idézetek alig-alig adnak ízelítőt ebből; s azt hiszem, sem a kötet összeállítójának, sem a szerkesztőnek nem lett volna szabad visszariadnia attól, hogy az Electra-hoz hasonlóan, Bornemisza prédikációiból is közöljön egy-egy rövidebbet teljes terjedelmében az író két egymástól távolodó Postillás-kötetéből, az 1573-as első és az 1584-es Foliopostilla szövegeiből. Ez szemléletesen bizonyíthatná azt, amit Nemeskürty helyesen állapít meg az Utószóban: „Mindannak csiráját, mely a későbbi századokban n. int nagy érték megnyilatkozott, Bornemisza műveiben találhatjuk meg.” Ez annál kevésbé lehet világos az olvasó előtt, mert Nemeskürty a szemelvények összeválogatásánál nem mindenkor tartotta szem előtt a kronológiai sorrendet, még ott sem, ahol az anyag természete ezt megengedte volna, pl. az ún. „elbeszélések” fejezetben, ahol az 1575-ből származó Lázár-történetet az 1584-es keltezésű Tékozló fiú követ, hogy utána az 1578-as Postilla Hűtlen sáfára következze és az 1574-ből való Dávid és Bethsabé. Ez a következtetlen sorrend nem segíti ahhoz az olvasót, hogy tisztán lássa Bornemisza prédikációinak fejlődését a beszéd-nyelvtől a könyv-prózáig.

Ezzel a kérdéssel azért foglalkoztam ilyen sokáig, mert ettől a főként szerkezeti problémától eltekintve, a kötet nagyon szép; sok váratlan örömmel szolgál a Bornemiszt eddig még nem ismerő olvasónak. Nemeskürty István arra törekedett, hogy a szemelvények — ha a fentebb említett oknál fogva nem is fejlődési rendben — képet adjanak az olvasónak Bornemisza mesterségbeli tudásáról. S a mai olvasó elgondolkozhat a Cantio drámai feszültségű, fájdalmas sorainak olvastán vagy az ilyen modern versmondatok láttán:

„Ilyen képük bizony ők is voltak,
Mint mi vagyunk, ők is ettek, ittak
Nyáaskodtak, tréfáltak, vígadtak,
Leszünk mi is, mint ők, majd halottak”

(Az ítéletről.)

És milyen kifejezően tömör, egyben babitsi hangulatot árasztó ugyanennek a versnek két sora a túlvilágról:

„Bódogtalan gazdagok ott lésznek,
Mert bódoguit szegényekre néznek...”

Másutt pedig a képes beszéd jövőbe mutató szimbolikájával él a XVI. századi költő:

„Urunk Jézus imé ott elkezdi
Azon szerűn a búzát csépelni
Mindeneket erősen itélni,
Igazságnak csépevel töretni.”

Feltétlen érdeme Nemeskürty Istvánnak, hogy a Válogatott Írásokba belevette Bornemisza kevésbé ismert verseit, s hogy azoknak legszebb részleteit választotta ki. Ezzel választ is ad egyben mindazoknak, akik Bornemiszában csak ügyes compilátort láttak eddig. Pedig a verseléshez való igaz tehetségét nem csupán ezekben a versekben érezhetjük. A próza szabadabb építési sorait is átmelegítik a halmozott képek és a lírai ihletettség. Ilyen sorokra gondolok: „Ezek lőnek bimbózó és kinyíló világi az Úr feláadásának az ő szívükben” vagy „Ez felesleges drága szövénynek ártatlan halála mely drága illatú, mely kedves, mely gyönyörűsége, mely erős, hatalmas és győzedelmes vala”. És ha figyelembe vesszük Trencsényi—Waldapfel Imre Nyugatbeli megállapítását az Electra-átdolgozás nyelvi bravurjáról, mely „bármely fejlett irodalmi nyelv boldog birtokosának sem válna szégyenére”, méltán vethetjük szemére az elmúlt évtizedeknek, hogy ezt a egyszerű magyar író martalékkul engedte a feledésnek.

Tanulással is szolgál Bornemisza olvasása a mai olvasónak. Nemeskürty István helyesen járt el, amikor az Electra teljes szövegét belevette gyűjteményébe: ez a dráma nemcsak Bornemisza írásművészetének tanúsága, hanem mély hazafiságának is megnyilatkozása. Nem arra gondolok, hogy tendenciája zsarnokellenes, s azt sem akarom clemézni, hogy Parasitusa a kor magyar nemeseinek a Balassi Menyhártoknak képe. De figyelmeznünk kell arra, hogy a magyar realizmus kialakulásában milyen jelentős szerepet visz Bornemisza, amikor szereplői nyelvét abból a népnyelvből veszi, amelyiknek maga is tagja. A Chorus szavaiban az egyszerű falusi parasztasszony szólal meg — elsőként a színpadunkon. S a Postillák prédikációiban is hányszor fordul élményekért a nép életéhez, melynek részese volt maga is. Egy-egy példázatból kitarul a XVI. század magyar szegényembereinek, a nincs-

telen magyar jobbágyoknak keserves élete: „Aratáskor és szőlőszedéskor fel ne szedjék azféle gabonát, mely elhullott a tarlón, és a szőlőt, mely elmaradt a tövön, hanem a szegényeknek hagyják, hadd ők is takargassanak rajta”. (1575), „Íme, hetedszaka az béres mennyit fárad egy kevés bérért, az kapás, arató, cséplő, kaszázó mint veritéközik tíz pénzért, az szolga és szolgáló mennyit tür esztendő által egy kis öltözetért, az hadakozó mennyit szenved mezőben, várban, táborban és hadban négy, vagy hat, hét, tíz forintért” (1578). — A példákat folytatni lehetne a kis kötetből, nem is beszélve a iudális kizsákmányolók fertelmes életéről írt vaskosan reális részletekről.

S ha már a nép ábrázolásának kérdéséhez értem, meg kell jegyeznem, hogy egy helyen félreértésre ad okot Nemeskürty válogatása. Persze, csupán az irodalomtörténetileg tájékozatlan olvasót tévesztheti meg, hogy Tardoskeddi Szerencse Benedekné híres bájoló-rigmusai az öreg vajákos-asszony *nevétől függetlenül* jelennek meg a kötetben, azt a látszatot keltve, mintha a rigmusok Bornemisza saját szerzeményei lennének, holott néhány oldallal hátrább szerepel Bornemisza elbeszélése Szerencse Benedeknével való találkozásáról. Igaz, ezt csupán a tájékozatlan olvasók értenék félre, de hisz a könyv ezek kezébe kerül — és ez helyes is. Egy zárójeles utalás segíthet ezen a félreértésen. Annál is inkább, mert a kötet már el is tűnt könyvesboltjaink polcairól: megvették példányait. Talán nem lenne hiú álom, egy új kiadás reménye!

Ebben az új kiadásban azután Nemeskürty István kiegészíthetné Jegyzet-szótárát, belevéve azokat a XVI. századi népi kifejezéseket, melyek a mai olvasó előtt már nem egészen világosak, s a Szótárban sem szerepelnek, mint pl. „nagy nyelvű kabola” (55. l.), „kofitál” (88. l.), „megcsiczorozik” (144. l.), „csikbék” (216. l.) stb.

És még valamit.

Bornemisza Péter írásai tízezer oldalnál többre rúgnak. Nemeskürty Istvánnak ezt a tízezer oldalt kellett becsülettel végigolvasnia, kijegyeznie, legépelnie ahhoz, hogy háromezreszáz oldalnyi könyvecskéjét összeállítsa. Nemeskürty megfelelt e feladatnak.

Kiadóink gondolkozzanak el azon, hogy vajon az ilyen nehezen hozzáférhető szöveg kiadása egyenlő munkakifejtésre készíti-e a sajtó alá rendezőt, mint egy huszadik századi szövegé? Mert ha nem, ennek a díjazásban is nyomot kellene hagynia...

Végh Ferenc

3. kiadás, Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1955.

A magyar néprajztudomány egyik legkiválóbb művelője, Györffy István e művével új, sajátos műfajt teremtett a tudományos népleírás és a szépirodalom határán. Első kiadása, 1922 óta számos olyan mű született nyomában, melyet egyaránt magáénak tarthat irodalom és tudomány: bizonyára ihletésére jött létre Veres Péter *Falusi krónikája*, Luby Margit több műve (*A parasztelel rendje*, *Fogyó legelőkön*, *Bábele babona*) Kiss Lajos két, szintén klasszikussá lett könyve, *A szegény ember élete* és *A szegény asszony élete* (amely ugyancsak most jelent meg új kiadásban, együtt, megtevesztő, rosszul összevont címmel), s egészen bizonyos, hogy Györffy kitűnő tanítványának, Szűcs Sándornak régi és újabb írásai is — főként *A régi Sárrét világa*, a *Pusztai krónika*, a *Ludas Matyi cimborái*, *Háry János barátai* — a Mester e művének „iskolát” teremtő hatását hirdetik.

Mi volt a Nagykunsági Krónika e sikerének titka? Elsősorban persze hangulatos, szépirói igényű stílusa, amellyel a lényegben tudományos célú anyagközlést oly ragyogó köntösbe öltöztette, hogy nem csupán széles olvasóközönség lelhetne és lelheti benne igaz örömét, de alkalmassá vált arra is, hogy egy jelenetét, a lápi ridegpásztorok életének rajzát, az alföldi árvíz művészi ábrázolását beleillessze a Tündérkert megfelelő helyére a népelet legnagyobb írója, Möricz is.

A vonzó, novellisztikus stílus mellett természetesen a mondanivaló érdekessége is kulcsa a kis könyvecske nagy népszerűségének, amely immár a harmadik kiadását tette szükségessé. Elsősorban az egyetemesebb érvényű, társadalomtörténeti értékű két nagyobb fejezet, *A szilaj pásztorok* és *A rétes emberek*, meg a művelődéstörténeti jellegű részek (*Kuruzslók, boszorkányok, Káromkodók, A régi szóbeszéd, Tanciskola a dülő-úton*) váltottak ki érthető érdeklődést. Hiszen az elsőnek említett — annak idején külön is megjelent — írás egy olyan életforma különös, jellegzetes világára vetett először fényt, amely nem csupán a művelt olvasó előtt volt teljességgel ismeretlen, de már az egykori szilaj pásztorok unokái emlékezetében is csak foszlányai éltek, s a tudomány is alig tudott róla valamit. S ekkor Györffy István a nagykun városok levéltárainak gazdag adalékaiból, akkor még élt öreg pásztorok, rétes emberek szájhagyományaiból ragyogó elevenességgel idézte föl a magyar történeti néprajz e fejezetét, egy múltba vesztett ősi élet- és kultúra-forma sa-
 tos légkörét, egy társadalmi típus évszázadokon át érvényes sorsát.

tos légkörét, egy társadalmi típus évszázadokon át érvényes sorsát.

A lőzerhalmi eset — kész novella. Kitűnő példa arra is, a népi szájhagyományból milyen kitűnő írói mű fakadhat. A kötet többi, inkább már helytörténeti jellegű írása (*A futás, A karcagi templomépítés, A mi emigránsaink*) egyéb tanulságokkal szolgál: a történelemnek a néptömegek sorsában tükröződő folyamatára világít rá. Ez benne az új és meglepő, hiszen annakelőtte úgyszólván mit sem tudott még a hivatalos történettudomány sem arról, hogyan éltek a történelem voltaképpeni alkotói, a társadalom terheinek cipelői, a parasztok, jobbágyok és más dolgozó rétegek. A történelem nagy csapásai, a török és tatár dúlások elképzelhetetlenül nagy pusztításai ellenére makacs szívóssággal vissza-visszatelepülő kunok a magyarság megmaradásának történelmi jelképei lehetnének. Abban a ravaszkodásban, amellyel a karcagi protestánsok kiharcolták templomukat, nem csupán a mindenkori uralom megvesztegethetősége lepleződik le, de tanúi vagyunk a nagykun nép vallásos törekvések képében is jelentkező társadalmi szabadságvágyának, ugyanannak a következetes erőfeszítésnek, amely a redempcióhoz, a jobbágyorsorból való sajátos kiemelkedéséhez vezetett.

Irodalmi, történelmi, néprajzi, sőt nyelvi tanulságokkal is gazdag ez a kis kötet. Vargyas Lajos bevezető tanulmánya lényegében jó képet rajzol Györffy munkásságáról, életművéről, helyesen illeszti bele művelődéspolitikai tervei közé ezt a népnek is zánt könyvecskéjét, s jól kapcsolja össze Györffy hatását mind a népi írókra, mind a népi mozgalomra általában, különösen pedig a népi kultúra negyvenes évekbeli — sok túlzással is párosult — kultuszára. Mégis azt hisszük, helyesebb lett volna, ha a kiadó a bevezetőben Györffy művének jeles folytatóját, Szűcs Sándort szólaltatta volna meg: neki nyilván lettek volna mondandói a könyv szűkebb tárgyáról, a Nagykunság közelmúltbeli és jelen életéről is. Legújabb füzetében például éppen a Györffytől főlidézett Egres Kis Lajosról ír sok érdekes, új történetet. (A néprajzs szót pedig nem állhatjuk; szakmai zsargon; igényes írásműben a „néprajztudós”, „néprajzkutató” a helyénvaló.)

Hiányoljuk a kiadásból a megfelelő kiadói jegyzeteket is. Mindenekelőtt nem lett volna szabad magyarázat nélkül hagyni a kötetben végighúzódo, Györffy korában, a könyvecske

megírása idején érthető romantikus nosztalgíát, amely a visszavonhatatlanul elmúlt népi világ egyes kedves, patriarchális vonásainak pusztulását siratja (pl. 25, 37, 59). Föltétlenül meg kellett volna magyarázni A futás c. fejezetnek azokat az aktuális, a megírás idejének levegőjéből származó utalásait (76, 105), amelyek az első világháború utáni erdélyi menekültek sorsával hozzák párhuzamba a török, tatár elől szétszéledőket, vagy amely a trianoni békére vonatkozik (103). Egy sereg történeti és tájnyelvi szó is magyarázatra szorulna (*sunda, sajtalan, sebengeltünk, hermec szij* stb.), a régies írásmódú vagy kivált a latinnyelvű dízetekről nem is szólva. Végére is népszerű, ötezres példányszámú könyvről van szó, nem tudományos kiadványról. Itt-ott

a szöveg kiegészítő magyarázata is megokolt s lehetséges is lenne. Például a tatár rabságról szóló históriás éneknek az „égbeli jelekre” vonatkozó utalásáról (83) a 36. jegyzet csak feltételezően írja, hogy „valami napfogyatkozásra céloz az énekes”; néhány lappal később az egyik emlékező szóbeli vallomásból megtudjuk, hogy „egy nagy üstökös csillag járt fel” abban az időben, s nyilván erről szólt az énekes is (88).

Néhány sajtóhiba (pl. a 79. lapon az évszám helyesen 1698 helyett 1694; a 116. és 117. jegyzet szövege fölcserélődött stb.) is zavarja az olvasót. Tipográfia szempontjából is változatosabb lehetne az egyébként szép kiadás. Györffy arcképét a címlap előtt szívesen vettük volna.

Péter László

ÚJFALVY SÁNDOR: EMLÉKIRATOK A REFORMKORI ERDÉLYRŐL 1854—1855

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Jékely Zoltán. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1955. Magyar Könyvtár.

„Egyetlen birtokunk az emlékezet!” — kiáltott fel Újfalvy Sándor romantikus párosszal, de őszinte fájdalommal, 1854-ben, amikor úgy érezte, hogy hazája fölött „a kérlelhetetlen halál öldöklő angyala a végórát felszámolta”, — amikor „a romlatlan keblű magyarnak százsorozott kegyelettel kell csüngenie múltja emlékein”.

A múltnak ez az örökkön való ébrentartása, jelenné mentése hagyomány Erdély társadalmának és irodalmának történelmében: azt és biztatást adott válságos esztendőben, és családdá kovácsolta a nemzetet, melyet nemegyszer végső pusztulás fenyegetett. A nemzeti és családi emlékezés a nemesi Erdélyben egy: aki családjáról szól, az egész erdélyi hazáról beszél, mert ott mindenki atyafi és rokon, s ott mindenki tud mindenkiről és mindenről: a család ügye a nemzeté, s a nemzet ügye a családé is.

A családi szóbeszédnek nem röpöntek el a kimondott szóval: ott őrződnek az erdélyi udvarházak levelesládaiban naplók, önéletrészek, emlékiratok alakjában; — az emlékezet irodalommá vált, mert aki mit elmondásra érdemesnek, leírásra szükségesnek tartott, bizony megírta: nem átalított tollat fogni, hogy önkínzó vallomásokban mutassa fel az utódoknak a maga és kora életét. A hagyományok ereje kényszerítette erre, az az állandóan jelen levő történelmi és irodalmi levegő, melyet semmi történelmi vagy társadalmi vihar el nem fújhatott, hanem inkább éltetőbbé sűrített. Aki ezt a levegőt szívta, írni kényszerült. Csoda-e, hogy Erdélyben

minden nemesi családnak megvan a maga Családi Krónikája?

Az erdélyi haza sorsán aggódó azonnal tollat fogott, ha úgy érezte, hogy táplálnia kell „egyetlen birtokát”, a sem nemzettől, sem egyestől el nem orozható, mindig erősítő, újító emlékezetet. A székelyföldi Mindszenti Gábor ezért írja meg a XVI. század egyik legszebb prózái darabját; ártatlan Gálfi János ezért végzi el a tömlöcben számadását a világgal és önmagával, — mintegy végrendeletül a nagy családnak, az erdélyi magyar nemzetnek, s gyönyörű töredékének utolsó mondatát a bakó vágja ketté; s börtönben végrendelkezik legnagyobb emlékirónk, Bethlen Miklós, nemcsak a maga igazolására, hanem „tanulság okáért” is; és ezzel a szándékkal tesz vallomást, kedves fanyar humorral, ifjú életéről a kismesze Rettégi György, — vagy nosztalgiával a régiekről, Erdély változásáról a főúr Apor Péter. Mert az emlékezés nosztalgia is, felmutatása annak, hogy a múlt volt a tisztább, az erősebb, az igazabb, az emberibb, de értsd hozzá azt is: a jelen csak akkor igaz és szép, ha benne él az egész múlt.

Ez a végrendelező szándék, ez a nosztalgia, hazájának siralmas állapota kényszeríti írásra az erdélyi emlékirók egyik legjelentősebb alakját, Újfalvy Sándort is: Nalácsi József hallatlanul érdekes és töredékben maradt emlékirata — melyre Újfalvy könyvének előszavában hivatkozik — csak a közvetlen indíttatást adja. Újfalvy maga szinté-céhbéli szcépíró: vadászhistóriáiban

mindig érezni lehet a művészi szándékot, s 1834-ből ránkmaradt drámafordítása ugyan-csak erről tanúskodik ; — és literátus család tagja ; apja ugyan nem olvasott egyebet kalendáriumnál, de rokonai valamiképpen sorra eljegyezték magukat az irodalommal : a boldogtalan Újfalvy Krisztina nagynénje emlékirónknak ; a *Szicíliai levelek* írója, Újfalvy Sámuel, édesöccse ; a franciává lett, nyelvész Újfalvy Károly pedig — aki Petőfit fordított franciára, és utazásairól adott ki hat kötetet — unokaöccse. Nemzeti hagyományokból és családi literátus levegőből táplálkozik tehát Újfalvy írói tehetsége, s ha ő maga szerénykedik is nagyszerű művének egy-egy lapján, bizvást mondhatjuk : igazi író, igazi művész írta ezt a könyvet.

Szekely, de csak származására, mert családja már nemzedékek óta Belső-Erdélyben él. Apja afféle félvad magyar úr, pandurkapitány, országos betyárok rossz álma, bíró, aki hivatalos alakiságok és fontoskodás nélkül ítélkezik ; nem tűr papírt és írott szót maga körül : kiül a tornácra, előtte vagy száz paraszt, és osztja az igazságot, mint valami tatár kán, — szóban és megfellebbezhetetlenül, s ítéleteiért fizetségül jelentéktelen, csaknem rituális ajándékok gyűlnek csűrjébe, konyhájába. — Anyjáról megható és meghatódott sorokat ír. Szélid asszony, akinek „zsémbje is jóízú : mind hallgatnád”. Valójában cseléd, de megbecsült szolgáló a háznál, aki soha nem cselekszik, nem cselekedhet ura és parancsolója ellenére ; alárendeltsége békés és nyugodalmassá teszi a házat : ez a család nem ismerheti a válságot.

Nagyenyeden, a „marosparti Athénben” pillantja meg először Európát, de az apai „Ázsiától” csak jóval később, Bécsben szabadul meg : kolozsvári jogász korában még duhaj úri legény, Marosvásárhelyt pedig vérbenforgó szemmel, karddal a kezében száll szembe a nagyhatalnú marosszéki főtiszttel, Teleki Mihály gróffal. Bécsben udvari kancellista, de a főkorlátnok jóvoltából naponta csupán két órát tölt hivatalában, hogy mit Erdélyben meg nem tanulhatott, azt a bécsi egyetemen elméjébe bevehesse : világtörténelmet, földrajzot, statisztikát, matematikát, filozófiát és bonctant hallgat. Rövid idő alatt új világ nyílik meg szeme előtt. „Sokkal tartozom a bécsi egyetemnek... másfél év alatt többet tanulhaték itt, mint otthon tizenöt évek alatt” — vallja ott töltött éveiről. Bécset ennek ellenére utálja, és honvágya van. Megtér haza, de teljesen átalakult ; gróf Haller István főispánnal úgy „handabandázik, mint semmivel sem gondoló bécsi, grabeni piperkőc szokott”. Apját a guta kerülgeti, ám a főispán úgy véli, hogy az ifjú Újfalvy „finom társalgása ki-

műveltségre mutat”. A nyugati szellem társalgási modorban, öltözködésben, a dolgok látásában így kűszik be az erdélyi „Ázsiába”, rombol és épít, nemzedékeket állít szembe egymással. Az öreg Újfalvy engesztelhetetlenül haragszik ugyan fiára „modortalanságáért” és könyveit, mégis mesebeli lakodalmat csap neki : tízezer forint nászajándék, két hizott ökör, két kövér ártán, számtalan szópó malac, ifjú bárány, hat kihízott úrú, udvarnyi baromfi, mindenféle hal és vad terheli az öreg számláját, — és hat napig tart a vígasság éjjel-nappal, folyik a bor, húzza a cigány, mint a mesében.

Az *Emlékiratok* igazi főalakja az ifjabb Wesselényi Miklós. Újfalvy nemcsak szomszédja, hanem barátja is ennek a furcsa nagy embernek : tud róla mindent, többet mint Kemény Zsigmond, akit meg is pironogat a Wesselényi-életrajz hibáiért. A táj és környezet, melyben Wesselényi Zsibón él, szinte ázsiai és szinte középkori, s ilyen ő maga is : nem műveltségében, hanem féktelen indulataiban ; higgadt értelem, ki-művelt európai fő és lázas szenvedélyek : életének két pólusa, mely állandóan feszültségben tartja, munkára serkenti, — s mely között polgárivá alakul a zsidó, táj, és építő programot kap az ország. Nem forradalmár, s ha igen : romantikusan, mint egy Jókai-hős ; — reformer és felvilágosodott humanista.

Amit Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely vagy Bécs nem adhatott Újfalvynak emberségben és műveltségben, azt Wesselényitől kapja meg. Tőle tanulja, hogyan s mit kell tennie a jó gazdának, s szorgalmas keze nyomán Romlادékon is „fölvirágognak a kopár mezők”. Jobbágyait felebarátainak tekinti, s úgy bánik velük, hogy azt hiszi : méltán számít majd egykor hálájukra. A reformkor naiv, de nem haszontalan demokratizmusa ez, mely természetellenesnek tartja a földesúr és a jobbágy közti nagy szakadékot, de még nem gondol e társadalmi különbség megszüntetésére, csak csökkentésére, ahogy Újfalvy mondja : „a feszes állás tágitására”. Itt még a régi rend húzza, de abban már hamisítatlan polgár, hogy nincsenek nemzeti elfogultságai : jobbágynak románok, akitől éveken át távol tud tartani katonafogdosó hajdút, szolgabíró, adószedőt, s akitet még akkor sem gyűlöl, mikor feldúlják birtokát, őt magát pedig menekülésre kényszerítik ; — s mikor Előpatakon jártában román bojárokkal ismerkedik össze, nem a románt, hanem az elpuhult, tunya, kegyetlen főurat szólja meg bennük, és őszintén örül, mikor köztük is talál egyet, ki szeméinek társa és Bukarestben hirdetője lehet.

A megújuló Magyarországon mindent a reformer szemével néz : Dunántúlban

erdélyi hazáját látja viszont európaibb köntösben; szigorúan megrója az erdélyi közoktatást, amiért „az európaibb polgárosodást merőben ignorálja”; elítéli a hűbéri „meddő gazdaságot”; a reformkori nemes nemzeti indulata dörög szavaiból, mikor az osztrák gyarmatosításról nyilatkozik, és reformkori vonás az is benne, hogy felesége betegségét nem hajlandó külföldön gyógyíttatni, mert — mint mondja: „... hazánkban is találtnak célszerű gyógyvizek s csak divatviszketegségből a külföldöt nem teszem a honi élébe”. Európa lehet követendő példa, de nem hódol meg neki, — még egy fürdő erejéig sem; talán mosolyognivaló kicsinyesség vagy parlagi nyakasság ez, de akkor az ébredő nemzeti öntudat természetes megnyilatkozása is volt. Ischel helyett így jut el Balatonfűre, ahol tanúja lehet a színháznyitás előkészületeinek, egy életre szóló barátságot köthet Kisfaludy Sándorral, s napokig vendége lehet Deák Ferenc apjának. Dunántúli tartózkodása szinte csak epizód életében, de elég arra, hogy így sóhajtson fel: „Hanem elhozza isten az időt, mikor körülményeink fordultával Magyarhonba tehetjük át lakásunkat”. Széchenyi és Wesselényi tanítványa és barátja Európa után sóhajt ebben a mondatban, de úgy, hogy az az Európa Magyarországon belül legyen.

Utánozhatatlanul szép és meggyőző valóság ez a könyv a reformkori Erdélyről és Magyarországról. Újfalvy *Emlékiratainak* hitele van, nemcsak történelmi, hanem művészi is. Arcképei hamisítatlanul idézik az eleven embert, a tanuló Kőrösi Csoma Sándort, a Jókai-regénybe illő Keczelit, Deák Antalt, Széchenyit és mindenekelőtt Wesselényit. Alakjainak közeleti megítélésével talán lehet

vitatkozni, de az élénk állított *embert* mindig igaznak, valóságosnak érezzük. Nem egy leírását, elbeszélését, jelenetét megirigylhetné akármelyik nagy írónk, — a lovasbravúrt, Jeddi Zsuzsi történetét, a nagy zsidói vadászatot, vagy a patriarkális törvénykezést. Árad belőle a szó és a sok találó kép; nyelvi áradása a központosítást is elsodorja olykor: mondatait nem a nyelvtan szerkeszti, hanem a gondolatok és érzelmek hullámozó üteme; ösztönös próza az övé, s ott legszebb, ahol valóban ösztönös: ott a nyelvújítás előtt való idők cicomátnak mesélő hangja szól. Ha elmélkedik, akkor „stilizál”, utánoz, korának kissé érzelmes retorikájával él; de nem prédikál soha: elmélkedik és önmagával vívódik.

Jékely Zoltán, e kiadás gondozója, jó érzékkel és tapintatosan helyezett el egy-egy írásjelet, hogy a gyakorlatlan fülű olvasónak segítsen a mondat ritmusának megérzésében. Joggal tette ezt, mert a kiadás nem filológiai, hanem népszerű. Ugyanilyen tapintattal hagyta ki Újfalvy „öreges meditációinak egy részét” is. A kihagyások és rövidítések csaknem elenyészőek a könyv egészéhez viszonyítva: nem hamisítják meg az *Emlékiratok* arculatát, ám könnyebbé teszik olvasását. Az utószó kitűnő összefoglalása Újfalvy életének és találon mutatja meg az *Emlékiratok* jelentőségét.

A csinos és olcsó kötetet bizonyára nagy örömmel fogadja olvasóközönségünk, s reméljük: a könyv nemcsak élvezetet szerez majd, hanem kívánságot is támaszt nagyszerű emlékirat-irodalmunk még kiadatlan darabjainak megismerésére.

Belia György

A MAGYAR KLASSZIKUSOK

sorozat 1956-ban megjelent kötetei:

Kaffka Margit válogatott művei

Jókai Mór: Rab Ráby

E z é v b e n m e g j e l e n i k:

Bacsányi János válogatott művei

Gyulai Pál válogatott művei

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Коложвари Гранпьер: КАРИНТИ

Автор вступает в спор с некоторыми положениями литературы о творчестве Фридеш Каринти; он рисует менее положительную картину писателя. Каринти в общем считают философом, хотя самостоятельной философии в его произведениях не встречается. Мастерство Каринти не в распознавании взаимоотношений, а скорее в поразительных ассоциациях идей, и в своеобразных затаях. Каринти — прежде всего юморист, расширяющий пределы не только венгерской, но и всемирной юмористической литературы. Он не ходит по пути традиционного венгерского юмора и никогда не следует за преданиями народной сказки или за анекдотами. Сочинения Каринти отличаются парадоксальным мышлением, однако, его парадоксы в цель не попадают, ибо он никакой цели перед собой не видел. Каринти был индивидуалистом. Самые вечные его произведения: «*Прошу господин профессор*»; это юморески, мелкие психологические шедевры. «*Вы так пишете*» — карикатуры, равноценные литературными очерками. «*Путешествие вокруг моего черепа*» — рассказ о переживаниях писателя в связи с его операцией головного мозга.

Т. Соботка: ТОМАС МАНН

Из двух речей, которые Ханс Майер произнес, одну по поводу 80. дня рождения, а другую после смерти Т. Манна, статья подчеркивает два вопроса: как этот немецкий писатель стал явлением всемирной литературы, и какое действие человек XIX века оказывает в XX веке? Статья старается дать ответ на эти вопросы путем анализа мотивов, которые в творчестве Т. Манна возвышаются над народом и временем. В связи с этим статья устанавливает, что в творчестве писателя преобладают три элемента, а именно: мифически-древний, средневековый (мистически-символический), и рационально-гуманистический элементы. Последний резюмирует и разъясняет противоречия в первых элементах, и определяет окончательное место Т. Манна в литературе, как продолжателя и вместе с тем и основателя благородных традиций.

ДИСКУССИЯ

Эндре Иллеш: 15 марта или 4 апреля?

Дискуссия с М. Надь об одном филологическом вопросе, относящемся к творчеству венгерского писателя Йокан.

Данные и сведения

Калман Варга: Проект цикла Нового венгерского музея.

Проект нового цикла филологических изданий литературы XX века.

ОБЗОР

Амбруш Олтваньи: Статьи, относящиеся к венгерскому литературоведению, в провинциальных журналах года издания 1955. — Ласло Орос: Виктор Юлов: Михаль Фазекаш. — Марцел Бенедек: Корнейль: Сид (критика перевода Агнеш Немеш Надь. — Калман Рутткаи: Ласло Немец: Преступление. — Ласло Добошиш: Золтан Фабри: Правда мысли. — Иштван Фенье: Избранные произведения Кароль Кишфалуди. Ференц Вег: Петер Борнемисса: Избранное. — Ласло Петер: Иштван Дьерффи: Обзор района Надькуншаг. — Дьердь Белия: Шандор Уйфальви: Воспоминания о Трансильвании эпохи реформ.

SOMMAIRE

Emil Kolozsváry Grandpierre : KARINTHY

Cet essai s'oppose à plusieurs thèses de la littérature antérieure sur Frigyes Karinty. Le portrait esquissé par l'auteur est plus négative que celui auquel nous sommes accoutumés. Karinty est souvent désigné comme philosophe, quoiqu'il n'ait jamais développé une philosophie indépendante. Sa force ne consiste pas dans la reconnaissance des relations mais en associations d'idées insolites et saillies originales. Il est en premier lieu un humoriste qui élargissait les limites de la littérature humoristique non seulement pour ce qui concerne la littérature hongroise mais aussi par rapport à la littérature universelle. Il n'est pas un continuateur des traditions de l'humour hongrois ; dans son humour point de réminiscences de contes populaires, point d'éléments anecdotiques. Sa manière de penser préférée était paradoxale, mais ses paradoxes n'atteignent pas leur but, puisqu'il ne voit aucun but devant soi. Ses oeuvres les plus durables sont : „*Pardon, M le Professeur*», contenant des petits chefs-d'oeuvres psychologiques, „*C'est ainsi que vous écrivez*» : des caricatures qui valent des essais littéraires, et „*Voyage autour de mon crâne*», où l'auteur rend compte de ses expériences en suite d'une opération cérébrale.

Tibor Szobotka : THOMAS MANN

L'article fait ressortir deux questions traitées en deux discours de Hans Mayer tenus l'un à l'occasion du 80. anniversaire de Mann, l'autre après sa mort : c'est-à-dire comment l'écrivain allemand est devenu un phénomène de la littérature universelle, et quelle influence cet enfant du XIX. siècle a exercé au cours du XX. siècle. L'essai tâche de trouver une réponse à ces questions en analysant les motifs qui dans l'oeuvre de Mann contiennent des éléments s'élevant au-dessus de la nation et du temps. Comme conclusion trois éléments dominants sont distingués dans l'oeuvre du grand écrivain : un élément mythique-antique, un élément médiéval (mystique-symbolique) et un élément rationaliste-humaniste. Ce dernier résume et éclaircit les contradictions dans les deux premiers et désigne la place définitive de Mann dans la littérature comme d'un continuateur et en même temps créateur de nobles traditions.

DÉBAT

Endre Illés : 15. MARS OU 4. AVRIL?

Une discussion avec Miklós Nagy sur une question philologique concernant l'oeuvre de Jókai.

NOTES ET DOCUMENTS

Kálmán Vargha : Le projet d'une nouvelle série du Nouveau Musée Hongrois.

Le plan d'une nouvelle série d'éditions philologiques de la littérature hongroise du XX. siècle.

REVUE

Ambrus Ottványi : Articles ayant trait à l'histoire de littérature hongroise dans les périodiques de province au cours de l'année 1955. — *László Orosz* : Viktor Julow : Mihály Fazekas. — *Marcell Benedek* : Le Cid de Corneille (Critique de la traduction faite par Ágnes Nemes Nagy). — *Kálmán Ruttkay* : László Németh : Le crime. — *László Dobossy* : Zoltán Fábry : Le bon droit de la pensée. — *István Fenyő* : Les oeuvres choisies de Károly Kisfaludy. — *Ferenc Végh* : Péter Bornemisza : Oeuvres choisies. — *László Péter* : István Györfy : Une chronique de la région du Nagyikunság. — *György Belia* : Sándor Ujfalvi : Mémoires de la Transylvanie de l'époque des réformes.

INHALT

E. Kolozsvári Grandpierre: KARINTHY

Mehrere Behauptungen der bisherigen Literatur über Frigyes Karinthy werden in diesem Aufsatz angefochten und das vom Verfasser entworfene Karinthy-Porträt fällt negativer aus, als das allgemein Bekannte. Karinthy wird oft als Philosoph geschildert, obwohl er eigentlich keine eigene Philosophie besass. Seine Stärke liegt nicht in der Erkenntnis der Zusammenhänge, sondern in ungewohnten Ideenverbindungen, in originellen Einfällen. Er ist vor Allen ein Humorist, der die Grenzen der humoristischen Literatur nicht nur innerhalb der ungarischen, sondern auch in Bezug auf die Weltliteratur erweitert hat. Er führt nicht die Überlieferungen des ungarischen Humors weiter: sein Humor enthält nichts vom Volksmärchen, auch nichts Anekdotisches. Er findet Gefallen in der paradoxen Denkungsart seine Paradoxe treffen jedoch nicht ins Ziel, da er überhaupt kein Ziel vor sich sah. Er war durch und durch Individualist. Seine Werke von dauerndstem Wert sind: *«Bitte, Herr Professor»*, eine Sammlung, deren Humoresken als kleine psychologische Meisterwerke zu bezeichnen sind, ferner *«So schreibt Ihr!»*, mit Karikaturen, die literarischen Studien gleichwertig sind, und *«Reise um meinen Schadel»*, worin der Autor über seine innere Erlebnisse infolge einer Gehirnoperation berichtet.

T. Szobotka: THOMAS MANN

Im Artikel werden aus zwei Reden, welche Hans Mayer am 80. Geburtstag von Thomas Mann bzw. nach seinem Tode hielt, zwei Fragen hervorgehoben: wie wurde der deutsche Schriftsteller zum Phänomen der Weltliteratur und wie wirkt dieses Kind des XIX. Jahrhunderts im XX. Jahrhundert? Es wird versucht die Antwort auf diese Fragen mittels Analyse jener Motive zu erteilen, die in Mann's Lebenswerk auf das Übernationale und Überzeitliche hinweisen. In diesem Zusammenhange werden im Oeuvre des grossen Schriftstellers drei dominierende Elemente und zwar ein mythisch-antikes, ein mittelalterliches (mystisch-symbolisches) und ein rationalisch-humanistisches Element festgestellt. Das Letztere summiert und erklärt die Widersprüche in den Vorigen und bestimmt den endgültigen Platz Thomas Mann's in der Literatur als eines Fortsetzers, jedoch gleichzeitig auch Schöpfers von edlen Überlieferungen.

DISKUSSION

Endre Illés: 15. März oder 4. April? Auseinandersetzung mit Miklós Nagy über eine philologische Frage der Jókai-Literatur.

DATEN UND BEITRÄGE

Kálmán Vargha: Über den Plan einer «Neues Ungarisches Museum» Serie.
Entwurf einer neuen Serie von philologischen Ausgaben der ungarischen Literatur des XX. Jahrhunderts.

RUNDSCHAU

Ambrus Oltványi: Artikel mit ungarischen literaturgeschichtlichen Beziehungen in den Jahrgängen 1955 der ungarischen Provinz-Zeitschriften. — *László*: Viktor Julow: Mihály Fazekas. — *Marcell Benedek*: Corneille's Cid (Kritik der Übersetzung von Agnès Nemes Nagy). — *Kálmán Ruttkay*: László Németh: Verbrechen. — *László Dobossy*: Zoltán Fábry: Das Recht des Gedankens. — *István Fenyő*: Die ausgewählten Werke von Károly Kisfaludy. — *Ferenc Végh*: Peter Bornemissza: Ausgewählte Schriften. — *László Péter*: István Györfy: Chronik des Nagykunság Distrikts. — *György Belia*: Sándor Újfalvi: Denkwürdigkeiten über das Siebenbürgen der Reformperiode.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1956. VII. 16. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 8·4 (A/5) ív

40039/56 Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Puskás Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1956.

4. SZÁM

<i>Kolozsvári Grandpierre Emil</i> : Karinthy	397
<i>Szobotka Tibor</i> : Thomas Mann	424

VITA

<i>Illés Endre</i> : Március 15 vagy április 4?	452
---	-----

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Vargha Kálmán</i> : Az Új Magyar Múzeum-sorozat terve	454
--	-----

SZEMLE

<i>Oltványi Ambrus</i> : Magyar irodalomtörténeti vonatkozású cikkek vidéki folyóirataink 1955-ös évfolyamaiban	457
<i>Orosz László</i> : Julow Viktor : Fazekas Mihály	467
<i>Benedek Marcell</i> : Corneille : Cid	471
<i>Ruttkay Kálmán</i> : Németh László : Bűn	473
<i>Dobossy László</i> : Fábry Zoltán : A gondolat igaza	475
<i>Fenyő István</i> : Kisfaludy Károly válogatott művei	478
<i>Végh Ferenc</i> : Bornemisza Péter : Válogatott írások	481
<i>Péter László</i> : Györffy István : Nagykunsági krónika	484
<i>Belia György</i> : Újfalvy Sándor : Emlékiratok a reformkori Erdélyből 1854—1855 ..	485

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

IRODALMI FIGYELŐ

— 1956. évi 3. szám —

TARTALOM

Szemle

- J. Kott*: A művészet újszerűsége és forradalmisága
(Ford.: Deák Károly)
Kádár Zsuzsa: Vita a tipikus kérdéséről a szovjet irodalomban
A romantika II. (Nagy Szovjet Enciklopédia, 36. köt.)
(Ford.: Nagy Géza)

Vita

Forgács László: Forradalmi romantika — vagy szocialista realizmus?

Írói arcképek és megemlékezések

Albert Camus du Gard-képe (B. Mészáros Vilma)

Monográfiák

- Borzsák István*: A. Bonnard: A görög civilizáció. Az Iliastól a Parthenónig
Sziklay László: Ján V. Ormis: Ján Kollár-bibliográfia
Salyámosi Miklós: A. F. Ivascsenko: Gustave Flaubert. A francia realizmus történetéből
Debreceni Pál: G. A. Bjalij: V. M. Garsin. Kritikai-életrajzi tanulmány
Botka Ferenc: E. Papernij: Majakovszkij formaművészetéről

Folyóiratok

- Szovjet folyóiratok
Népi demokratikus folyóiratok
Tőkés országok haladó folyóiratai

Adattár

Hírek

Kapható: Az Akadémia Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány u. 21.)

AZ IRODALOMTÖRTÉNET számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V. Alkotmány u. 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V. Váci utca 22.)